

The Department of Public Instruction, Bombay

ATHARVAVEDASAMHITÂ

WITH THE

COMMENTARY OF SÂYANÂCHÂRYA

EDITED BY

SHANKAR PÂNDURANG PANDIT M. A.

Registered for Copy right under Act XXV of 1867

Vol II

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT

1895

All rights reserved

Price 10 Rupees

BOMBAY:

Printed at JAVAJI DADAJI'S "NIRVATA SAGAR" Press

अथर्ववेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितेन भाष्येण सहिता.

पण्डितोपाभिधेन पाण्डुरङ्गसूनुना शंकरेण
संशोधिता.

सा च

मुंबय्यां

दावजी दादाजी

इत्येतेषा "निर्णयसागराख्य" मुद्रणयन्त्रालये मुद्रिता

गवर्नमेन्ट सेन्ट्रल बुक डिपो.

अस्य च ग्रन्थस्य स्वामित्वं (१८६७) सप्तपट्टयुत्तराष्ट्रादयश्चतस्रः पञ्चविंश स्तविसप्तमनुसृत्य संयोजितम्।

१८९५

मूल्यं १० रूप्यकाः

INTRODUCTION.

THE enumeration of Sûktas in the sixth Kāṇḍa requires to be noticed. In the work called *Bṛihatsarvānukramanikā* of Atharvaveda, it is stated that most of the Sûktas in the sixth Kāṇḍa consist of three Riks. Sāyana says, however, that notwithstanding this statement, he has followed the prevalent practice of the reciters of Atharvaveda of uniting two Sûktas into one and has written the introduction to each two together. We have retained the ordinal given by Sāyana on this principle at the beginning of each Rik, but have followed the statement of the *Bṛihatsarvānukramanikā* in giving the number at the end of each Rik. Our number of Sûktas thus differs from that of Sāyana. We have given the number of the Anuvāk and Sûkta of the Kāṇḍa at the top of each alternate page with the number of the Sûkta from the beginning, outside the brackets.

For the division and numbering of the Sûktas in the Seventh Kāṇḍa, we refer the reader to the Introduction of the first volume.

The Sûktas contained in the Kāṇḍas VIII to XI, both inclusive, are stated to be either *Paryāyasûktas* or *Arthasûktas* by the *Bṛihatsarvānukramanikā*. Out of these all *Paryāyasûktas* are enumerated in the Introduction of the first volume. The rest are termed *Arthasûktas*. Sāyana follows the practice of most of the reciters of this Veda and subdivides these Sûktas, giving introductory remarks at the beginning of each subdivision and numbering the Riks of each subdivision separately. This numbering of Riks in *Bhāṣhya* is retained in this edition but at the end of each Rik of the *Arthasûkta* is given a figure showing the number as it would be according to the *Bṛihatsarvānukramanikā*. Where each of these subdivisions of *Paryāyasûktas* and *Arthasûktas* ends, the number of that subdivision is shown by a numerical figure in small type.

Lastly, it remains to be mentioned that in this volume, as elsewhere, where it was impossible to procure a copy of *Bhāṣhya*, remarks have been given at the beginning of each Sûkta, based on *Kausika Sûtra*, *Kes'ari Tihā* and other authorities, on the model of those which are to be seen in *Bhāṣhya*.

ABBREVIATIONS.

- V1. The old *Kausika Sûtra* Manuscript obtained from Venilāl of Bhavnagar.
- V2. The new *Kausika Sûtra* Manuscript obtained from Venilāl of Bhavnagar.

CORRECTIONS Vol. II.

पृष्ठे.	पङ्क्ति.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२	१३	भावः ।	भावः ॥
"	१७	१४] ॥	१४] ।
३	१२	न्तितम् ।	न्तितम्
७	१	Read after सुप्तोत्थितस्य (सुप्तोत्थितः following the Bhāṣya in 1.26) as proposed correction.	
१२	१	तृचाभ्या	तृचाभ्यां
१५	५	अयति ॥	अयति ॥
१६	२४	लुङ्	लुक्
२२	१	भूताना	भूतानां
२४	२०	एवम् हंसात्	एवम् । हंसात्
२६	२५	इति सूक्तेन	इत्येतान्भ्यां ^३ सूक्तान्भ्यां
"	२७	Add "३ S' इति सूक्तेन."	
३०	१८	शला°	शेला
"	२७	Add "2 Ms. of Kaus'ika Sūtra read शिला°."	
५०	१	नियर्तकाना	नियर्तकानां
५७	२२	पौनसिख	पौनसिख
"	२७	Add "See vol 1 p. 160."	
५८	१	शमके ना°	शमकेना°
७१	२०	वृद्धि	वृद्धि
"	२२	वृद्धि ।	वृद्धि ।
७२	२	वृद्धि	वृद्धि
१०४	१	धर्मा	धर्मो
१०५	१८	रक्षा°	रक्षा°
१०६	८	शालाया	शालायां
११७	२१	६	३
१२२	१९	वर्चस्कामः	व्यचस्कामः
"	२६	२ S' व्यचस्कामः	

पृ०	पङ्क्ति	अङ्कसं.	शब्दम्
१२६	८	१. २. १३	१. ४. ६
१३५	१५	६६. २	६. ६६. २
१५४	१	मनास्ति	मनास्ति
१६०	२१	भूतेन	भूतेनेति
१६५	१	धान्याना	धान्यानां
१७१	१८	°मालाया	°मालायां
१७७	१७	सर्वेषां	सर्वेषां
१८०	२१	ज्ञानयिषम्	ज्ञानयिषम् (आनैषम्?)
२१२	२३	मनस्कैतेः	मनस्कैतेः
२१८	४	मा मा	मा मां
२२५	१०	६	३
२३५	८	२३	२०
२३७	१	स्वभावस्था	स्वभावस्थां
२४६	६	प्राणिना	प्राणिनां
२४७	८	मा मा	मा मां
२५७	२५	अनु°	अनु°
"	"	ज्ञानीत	ज्ञानीत
२६४	६	परकीयानि	परकीयानि (नि?)
"	७	परकीयाणि	परकीयानि (नि?)
"	२५	PJ	PJ.
२७२	१६	६. ३९	६. १३९
"	१७	७. ३८	७. ३९
२८०	६	दीक्षाया	दीक्षायां
२८३	१६	शशूणा	शशूणां
२८५	१	आभ्या	आभ्यां
२८७	१६	°हंहणन°	°हंहणन° (°हंहण°?)
२९१	१५	°भूत	°भूते
२९३	२७	अभू	अभू
२९४	५	दित्या°	दित्वा°
"	१५	मुखं शुष्यति	मुखम् [अप]शुष्यति

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	वशुद्धम्.	शुद्धम्.
२९८	७	गुप्तिञ्	गुप्तिञ्
३०८	२	गो०	गो० वा०
"	११	१०]	१०] [वृ० आ० १. १. २]
३१३	१३	१०. २. २. ४	१०. २. २. ३
३१९	५	यति । दूरा०	यति दूरा०
३२०	१९	कौ०	कौ०
३२२	१७	सुऽप्रणीतिम् ।	सुऽप्रणीतिम् ।
"	२१	पित्वात्	पित्वात्
"	२२	गन्तव्या	गन्तव्यां
३२४	१	तेषा	तेषां
३३३	१०	परा	परां
३३५	२	१२. १२	१२. १३
३४५	१७	रूपा	रूपां
३५४	१४	ख्याया	ख्यायां
३५६	२	४१. ९	४. १९
३५८	२४	भूम्या	भूम्यां
३६९	१	लाभ्या	लाभ्यां
३७७	११	हविर्धानं	हविर्धानं
"	२८	Add "a Vaitāna Sūtra reads हविर्धाने."	
३८०	८	दाशपांसं	दाशपांसं
३८१	१७	स ।	सः ।
३९२	१७	धनाना	धनानां
३९४	१	कामयन्ता	कामयन्तां
"	१८	५८	६०
४०५	६	अमुञ्जः ।	अमुञ्जः ।
४१३	८	वीर्य	वीर्य
४२३	९	[१. १२७. १]	[क्र० १. १२७. १] [२०. ६७.-
४३०	२०	यते शृहं	यते । शृहं ३]
४३८	६	११. ६	११. ८
४४४	२१	त्वा त्वा	त्वा त्वां

पृष्ठे.	पंक्ती.	अशुद्धम्	शुद्धम्
४४५	७	डाभ्या	डाभ्यां
४५९	६	०णीया	०णीयां
४६५	२५	सातपनाः	सांतपनाः
४६६	१२	७. ८३	७. ८३. २
४६८	१	०नाना	०नानां
४७६	२	न०क०	शा०क०
५४७	१	रात्री णाम्	रात्रीणाम्
४९०	१	बृहता	बृहतां
४९२	११	पाष्टिकम्	पाष्टिकम्
४९५	१९	दिव्याः	दिव्याः
५०६	२	पुगागमः	पुगागमः
५०७	१५	इन्द्र सु०	इन्द्रः सु०
५२१	८	स्तृणीहि ।	स्तृणीहि ।
५२६	२४	बृहता	बृहतां
५३५	५	आदीयनं	आदी(दे?)यनं
५४२	१२	सुनाभ्या	सुनाभ्यां
"	१४	त्यम्	त्यम्
५५१	७	०न छाद०	०न च्छाद०
५६१	११	८. २	८. २. ११-२१
५६४	१९	आह्वयाम	आह्वयाम (मः?)
५६७	१९	११. ४	११. ६
५६८	३	पूति०	पूति०
"	२६	Add before ३ "a Kausika hrs" पूतदारं.	
५७१	१	त्वा त्वा	त्वा त्वां
५७६	११	स्ताम्" इति	स्ताम् इति
५७७	२४	ते ।	ते ।
५८९	७	का०	का०
"	११	स्वस्ति वाच्याथ	स्वस्तिवाच्याथ
६१७	२	स्वकीया	स्वकीयां
६२२	२४	०व्याया	०व्यायां
६४१	१६	परि०	परि०

पृष्ठे.	पङ्क्तौ	अङ्गद्वयम्	उद्ग्रह.
६४५	१	येषा	येषां
६४६	७	उपेयं°	उपेयं°
६४८	१४	Add after विनियोगः ॥ तत्र प्रथमा ॥	in a separate line.
६५१	१	जायमाना	जायमानां
६५३	५	५. २०	५. २.
६६२	१	सेनाम् ।	सेनाम् ।
६६५	१	मातली	मातली
६७२	१७	सा ।	सा ।
६८२	१८	स्तनयिलु°	स्तनयिलु°
६८५	१७	नमन्ता	नमन्ता
६८६	२५	मुडु	मुडु
७००	१६	१३	१२
७०३	२२	अनङ्गाहम् ।	अनङ्गाहम् ।
७०४	५	अनित्रीम् ।	अनित्रीम् ।
७०८	२३	अश्नन्ति	अश्नन्ति
"	२६	Add "४. P अश्नन्ति"	
७११	२५	स्तनयन्	स्तनयन्
७१३	१३	उपऽहृतः ।	उपऽहृतः ।
७१६	३	पीयः ।	पीयः ।
७४१	४	देवो	देवो
७४७	३०	Read ?	Read अपनो ?
७५२	२१	अहं	अहं
७५७	६	अपरि प्र°	अपरि रिप्र°
७६३	१२	द्वयःद्वयो	द्वयःद्वयो
"	२५	Accents	Accents from °मासुप्यायण
			in verse 11 of the previous Sūkta.
७७९	२५	Cs P प्र°	Cs प्र°
७८६	१०	संपातवर्ती	संपातवर्ती

श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

षष्ठे^१ काण्डे त्रयोदशानुवाकाः । तत्र प्रथमेनुवाके षड् सूक्तानि । तत्र “दोषो गाय” इति प्रथमं सूक्तम् । तत्र आद्येन तृचेन नवशालायां पुष्टिकामो घृतं मधुमिश्रं जुहुयात् । तथा च सूत्रम् । “यजूंषि यज्ञे [५. “२६] इति नवशालायां सर्पिर्मधुमिश्रं जुहोति दोषो गाय [६. १] इति “द्वितीयां युक्ताभ्यां तृतीयाम्” इति [कौ० ३. ६] ॥

तथा तेनैव तृचेन स्वस्त्ययनकामः आज्यसमित्युरोडाशादिशफुल्यन्तानि त्रयोदश द्रव्याणि जुहुयात् । तथा च सूत्रम् । “दोषो गाय [६. १] पातं नः [६. ३] इति षड्” इत्यादि “भवाशर्वौ [११. २] इत्युपदीत” इत्यन्तम् [कौ० ७. १] ॥

तथा अनेन तृचेन सर्वलोकाधिपत्यकामः अथर्वाणं यजत उपतिष्ठते वा ॥

तथा अनेनैव समावर्तनानन्तरं भक्तं संपात्य अभिमन्त्र्य अश्रीयत् ॥

सूत्रितं हि । “दोषो गायेत्यथर्वाणं समावृत्याश्नाति” इति [कौ० ७. १०] ॥

तथा सोमयागे प्रातःसवने बहिष्पवमानस्तोत्रसमये ब्रह्मा “दोषो गाय” इत्येतज्जपन् उक्तातारम् ईक्षेत । तद् उक्तं वैताने । “चात्वालाद् दक्षिणत उपविशन्ति । दोषो गायेति जपन्नुक्तातारम् ईक्षते” इति [वै० ३. ७] ॥

“इन्द्राय सोमम् ऋत्विजः” इति तृचेन सोमयागे द्रोणकलशस्यं सोमं ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “इन्द्राय सोमम् ऋत्विज इति द्रोणकलशस्यम् अनुमन्त्रयेत्” इति वैतानसूत्रात् [वै० ३. ६] ॥

अत्र “आ यं विशन्ति” [६. २. २] इत्यनया ऋचा राक्षसकृतपीडापरिहारार्थं पक्षिनीडकाष्टपदं क्षीरौदनं संपात्य अभिमन्त्र्य अग्नीयात् । सूत्रितं हि । “आ यं विशन्तीति वयोनिवेशनशृतं क्षीरौदनम् अश्नाति” इति [कौ० ४. ५] ॥

यद्यपि अस्मिन् काण्डे प्रायेण सर्वाणि सूक्तानि नृचात्मकान्येव तथापि अध्यापकसंप्रदायानुरोधेन नृचद्वयम् एकीकृत्य सूक्तत्वेन व्यवहियते ॥

तत्र प्रथमा ॥

दोषो गाय बृहद् गाय द्युमञ्जैर्हि ।

आथर्वण स्तुहि देवं सवितारम् ॥ १ ॥

दोषो इति । गाय । बृहत् । गाय । द्युऽमत् । धेहि ।

आथर्वण । स्तुहि । देवम् । सवितारम् ॥ १ ॥

हे आथर्वण अथर्वणः पुत्र । ॥ “तस्यापत्यम्” इति अणि “अन्” इति प्रकृतिभावात् टिलोपाभावः । स च अथर्वणः पुत्रो दध्यङ् नाम महर्षिः । तथा च तैत्तिरीयकम् । “प्रजापतिर्वा अथर्वा अग्निरेव दध्यङ् आथर्वणः” इति [तै० सं० ५. ६. ६. ३] । निगमश्च भवति । “तम् उ त्वा दध्यङ् ऋषिः पुत्र ईधे अथर्वणः” इति [ऋ० ६. १६. १४] ॥ हे तादृश आथर्वण महर्षे दोषो । दोषाशब्दो रात्रिवाची । स च अधिकरणप्रधानः । उशब्दः अप्यर्थे । दोषा रात्रौ । अपिशब्दाद् अहनि । अहोरात्रोपलक्षिते सर्वस्मिन्नपि काले गाय स्तुत्युपयोगीनि सामानि उच्चारय । “बृहत्साम तथा साम्नाम्” इति [भ० गी० १०. ३५] यद् भगवतोक्तं बृहत्साम्नः प्राधान्यं तत् ख्यापयितुं विशेषतो निर्दिशति बृहद् गायेति । “त्वाम् इद्धि हवामहे” [ऋ० ६. ४६. १] इत्यस्याम् ऋचि उत्पन्नं साम बृहत् । तद्धि सर्वसोमयागानां प्रकृतिभूते प्रथमप्रयोज्येन्द्रियोमे माध्यंदिनसवने षष्ठस्तोत्रेषु विकल्पेन प्रथमं प्रयुज्यते ।

१ So we divide with all our Vaidikas and MSS and with the text as given in Sdyana's commentary See Rv १ P १ J K G आथर्वण .

तद् उक्तम् । “रथन्तरसाम्ना बृहत्साम्नोभयसाम्ना वा प्रथमं यजेत” इति । तद् बृहत् साम हे स्तोतः गाय । ॥ कै गै शब्दे इति धा-
तुः ॥ तेन च गानेन द्युमत दीप्तिमद् धनं धेहि अस्मासु धा-
रय । ॥ दुधाञ् धारणपोषणयोः । “ध्वसोरेद्वौ” इति एत्ताभ्या-
सलोपौ ॥ तस्य च गीयमानस्य साम्नः उक्तफलसाधनत्वं स्तोत्र-
निष्पादनद्वारेत्याह स्तुहीति । देवम् दानादिगुणयुक्तं सवितारम् अन्तर्या-
मितया सर्वस्य प्रेरकं सूर्यं स्तुहि प्रशंस । गुणिनिष्ठगुणाभिधानं हि स्तु-
तिः । सा च यज्ञे द्विविधा प्रगीताप्रगीतमन्त्रभेदात् । तत्र प्रगीतमन्त्र-
साध्या स्तुतिः स्तोत्रम् । तच्च “आज्यैः स्तुवते” “पृष्ठैः स्तुवते” इ-
त्यादिवाक्यैर्विहितम् । अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम् । तदपि “आज्यं
शंसति” “प्रउगं शंसति” इत्यादिशंसतिचोदनाविहितम् । तयोश्च या-
ज्यानुवाक्योक्तिवत् संस्कारकर्मत्वम् आशङ्क्य प्रधानकर्मत्वं राक्षान्तितम् ।
“स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद् देवताभिधानत्वात्” इत्यधिकरणे [जै०
२. १. १३] । एतद् उक्तं भवति । गीयमानेन बृहता साम्ना फलसाधन-
परमापूर्वजननार्थं पृष्ठस्तोत्राख्यं प्रधानकर्म निष्पादयेद् इति ॥ ॥ आ-
पर्वण इत्यामन्त्रितस्य “आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्” इति अविद्य-
मानवद्भावात् स्तुहीत्यस्य पादादिवाद् “अपादादौ” इति पर्युदस्तात्
“तिष्ठतिः” इति निपाताभावः ॥

द्वितीया ॥

तमुं पुहि यो अन्तः सिन्धौ सूनुः ।

सत्यस्य युवानमद्रोघवाचं सुशेर्वम् ॥ २ ॥

तम् । ऊं इति । स्तुहि । यः । अन्तः । सिन्धौ । सूनुः ।

सत्यस्य । युवानम् । अद्रोघवाचम् । सुशेर्वम् ॥ २ ॥

हे स्तोतः तमु तमेव देवं स्तुहि स्तुत्या प्रीणय । यो देवः सविता
सत्यस्य परब्रह्मणः सूनुः प्रथमजः पुत्रः । तथा च जगत्कारणं परमा-

त्मानं प्रकृत्य वाजसनेयकम् । “स त्रेधात्मानं व्यकुरुत अग्निं तृतीयं वायुं
तृतीयम् आदित्यं तृतीयम्” इति [वृ० आ० १. २. ३] । एतेन इतरदेवे-
भ्यः प्राशस्त्यम् अस्योक्तं भवति । ईदृशो यः सविता सिन्धौ स्पन्दनशीले
समुद्रे अन्तः मध्ये । उद्यन् दृश्यत इति शेषः । तं युवानम् नित्यत-
रूपं नैशस्य तमसो यावयितारं पृथक्कर्तारं वा अद्रोषवाचम् अहिंसकवा-
क्ययुक्तम् । शोभनवाचम् इत्यर्थः । सुशेवम् सुसुखम् । स्तुहीत्यन्वयः ॥

तृतीया ॥

स षा नो देवः सविता साविषदमृतानि भूरि ।

उभे सुष्टुती सुगातवे ॥ ३ ॥

सः । ष । नः । देवः । सविता । साविषत् । अमृतानि । भूरि ।

उभे इति । सुस्तुती इति सुऽस्तुती । सुऽगातवे ॥ ३ ॥

स ष स एव देवः सविता नः अस्माकम् अमृतानि अमृतत्वसाध-
नानि भूरि भूरीणि बहूनि हविःप्रदानादीनि कर्माणि साविषत् प्रेरयतु
देवान् प्रापयतु । यद्वा अमृतानि अमरणहेतुभूतानि बलानि भूरि ब-
हुलं नः अस्मभ्यं साविषत् प्रेरयतु । ॥ ४ ॥ प्रेरणे । अस्मात् लेटि
अडागमः । “सिन्धुहुलं णिद् वक्तव्यः” इति वचनाद् वृद्ध्यावादेशौ । प्रश-
ब्दस्य “ऋचि तुनुषमस्तुतुत्रोरुष्याणाम्” इति सांहितिको दीर्घः ॥ कि-
मर्थम् इत्यत आह उभे इति । उभयविधे सुष्टुती शोभनस्तुतिसाधने
बृहद्रथंतरे सामनी सुगातवे सुष्टु गातुम् । यद्वा उभे सुष्टुती स्तुतशस्त्रा-
त्मिके शोभने स्तुती सुगातवे सुष्टु प्रयोक्तुम् । ॥ गायतेस्तुमर्थं तवे-
प्रत्ययः ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्राय सोममृत्विजः सुनोता च धावत ।

स्तोतुर्यो वचः शृण्वद्धव च मे ॥ १ ॥

इन्द्राय । सोमम् । ऋत्विजः । सुनोत । आ । च । धावत ।

स्तोतुः । यः । वचः । शृण्वत् । हवम् । च । मे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः अध्वर्युप्रमुखाः इन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं सुनोत अभिषुणु-
त । ॥ “तप्तनप्तनथनाश्च” इति तशब्दस्य तवादेशः । तस्य पिच्छेन
डिच्चाभावात् “सार्वधानुकार्धधानुकयोः” इति गुणः ॥ तथा तं
सोमम् आ धावत च । आधावनं नाम अदाम्यग्रहार्थं गृहीतस्य वस-
तीवरीजलस्य “वसवस्त्वा” [तै० सं० ३. ३. ३. १] इत्यादिमन्त्रगृहीतैस्त्रिभिः
सोमांशुभिः “मांदासु ते” [तै० सं० ३. ३. ३. १] इत्यादिभिर्मन्त्रैश्चालनम् ।
यद् आह आपस्तम्बः । “अंशुम् अदाम्यं वा प्रथमं गृह्णाति ।” इति
प्रक्रम्य “उपनद्धस्य राज्ञस्त्रीन् अंशून् प्रवृहति । वसवस्त्वा प्रवृहन्तु गायत्रे-
“ण छन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । तैरेनं चतुराधूनीति । पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वा ।
“मांदासु त इत्येतान् प्रतिविभज्य” इति [आप० १२. ८. २] । ॥ धूञ्
कम्पने इत्यस्मात् ण्यन्तात् लोटि “छन्दसुभयथा” इति शप आर्ध-
धानुकत्वात् “णेरनिटि” इति णिलोपः ॥ यद्वा । ॥ धावु
गतिशुद्ध्योः ॥ तम् अभिषुतं सोमम् आ धावत दशापवित्रेण स-
र्वतः शोधयत । [य] इन्द्रः स्तोतुः मे मम वचः स्तुतिलक्षणं वाक्यं
हवम् आह्वानं च शृणुवत् शृणुयात् आदरेण जानीयात् तस्मा इन्द्रायेति
संबन्धः । ॥ शृणुवत् इति । श्रु श्रवणे । अस्मात् लेटि अडाग-
मः । “श्रुवः श्रु च” इति श्रुप्रत्ययः शृभावश्च । हवम् इति । “भा-
वेनुपसर्गस्य” इति अप् संप्रसारणं च ॥

पञ्चमी ॥

आ यं विशन्तीन्दवो वयो न वृक्षमन्धसः ।

विरप्शिन् वि मृधो जहि रक्षस्विनीः ॥ २ ॥

आ । यम् । विशन्ति । इन्दवः । वयः । न । वृक्षम् । अन्धसः ।

विरप्शिन् । वि । मृधः । जहि । रक्षस्विनीः ॥ २ ॥

इन्दवः सोमाः अन्धसः । अन्ननामैतत् । ॥ अदेर्नुम् धश्च [उ०
४. २०५] इति असुनि व्युत्पादितम् ॥ अन्नभूताः सन्तः यम् इन्द्रम्
आ विशन्ति प्रविशन्ति । तत्र दृष्टान्तः वय इति । नशब्दः उपमायै ।

वयः पक्षिणो यथा निलयभूतं वृक्षं शीघ्रं स्वेच्छया प्राप्नुवन्ति तथा इन्द्रार्थम् अभिपुताः सोमाः तव्याशनाय तच्छरीरं स्वयमेव प्रविशन्तीत्यर्थः । [स त्वं] हे विरप्तिन् महन्नामैतत् । हे महन्निन्द्र सोमपानेन दृप्तः सन् रक्षस्विनीः रक्षोभिर्वाधकैरुपेता मृधः युध्यमानाः शत्रुसेना विजहि विवाधस्व । ॥ हनोर्जः” इति जादेशः । तस्य “असिद्धवद् अत्रा भात्” इति असिद्धत्वाद् “अतो हेः” इति लुगभावः ॥

पृष्ठी ॥

सुनोतां सोमपाने सोममिन्द्राय वृजिणे ।

युवा जेतेशानः स पुरुष्टुतः ॥ ३ ॥

सुनोतां । सोमपाने । सोमम् । इन्द्राय । वृजिणे ।

युवा । जेता । ईशानः । सः । पुरुष्टुतः ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः सोमपाने सोमस्य पात्रे सोमपानोत्सुकाय । ॥ “आतो मनिनक्तनिव्वनिपश्च” इति वनिप् ॥ वृजिणे वज्रहस्ताय शत्रुनिस्तनक्षमाय इन्द्राय सोमं सुनोता अभिपुणुत । स खलु इन्द्रो युवा नित्यतरुणः शत्रूणां यावयिता वा अत एव जेता जयशीलः ईशानः सर्वस्य जगत ईशिता स्वामी । ॥ ईश ऐश्वर्ये इत्यस्मात् लटः शानच् । अदादित्वात् शपो लुक् । अनुदात्तेत्वात् लसार्वधानुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तः ॥ पुरुष्टुतः पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैः स्वस्वामिलपितसिद्धये स्तुतः प्रशंसितः । य इत्थं सर्वोत्कृष्ट इन्द्रः तावतीत्यर्थं सोमम् अभिपुणुतेति संबन्धः ॥

[इति] पष्ठे काण्डे प्रथमं सूक्तम् ॥

“पातं नः” इति तृचेन विजयस्वस्वयनकर्मणि आज्यं हुत्वा खड्गादिशस्त्रं संपात्य अभिमन्य योधकाय प्रयच्छेत् ॥

तथैव स्वस्वयनकामो रात्रौ शयनकाले एतं तृचं जपन् प्रादेशेन मुखं प्रमाय स्वप्नात् ॥

तथैव सुप्नोन्मियतस्य अनेन तृचेन स्वस्वयनार्थं त्रीणि पदानि तिस्रो दिष्टीर्वा प्रमाय उत्तिष्ठेत् ॥

सूत्रितं हि । “पातं नः [६, ३] य एनं परिषीदन्ति [६, ७६] य-
“दायुधं दण्डेन व्याख्यातं दिष्ट्या मुखं विमाय संविशति त्रीणि पदानि
“प्रमायोत्तिष्ठति तिस्रो दिष्टीः” इति [कौ० ७, १] ॥

तथा “पातं नः” इति पञ्चभिर्ऋग्भिः स्वस्वयनकामः आज्यसमि-
त्पुरोडाशादिशष्कुल्यन्तानि त्रयोदश द्रव्याणि जुहुयात् । “पातं नः [६,
३] इति पञ्च अनहुज्यः” [६, ५९] इत्यादि “भवाश्वौ” [११, २]
“इत्युपदधीत” इत्यन्तं सूत्रम् [कौ० ७, १] ॥

“तृष्टा मे” इति तृचेन दायादविभागकर्मणि पुष्ट्यर्थं संरूपवत्ताया
गोर्दुग्धे पक्वम् ओदनं संपात्य अभिमन्त्र्य अश्नीयात् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन धनुर्ज्यां संपात्य अभिमन्त्र्य बध्नीयात् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि दण्डं संपात्य अभिमन्त्र्य विमृज्य धारयेत् ॥

आह च कौशिकः । “तृष्टा म इति प्रातर्विभक्ष्यमाणोश्नाति । ज्यं
वशाति । दण्डं संपातवन्तं विमृज्य धारयति” इति [कौ० ३, ६] ॥

तथा पुष्ट्यर्थचित्राकर्मणि अनेन तृचेन वृक्षशाखादिसंभारान् संपात-
येत् । “तृष्टा म इति प्रातर्विभक्ष्यमाणः” इति प्रकृत्य “युक्तयोश्चित्रा-
कर्म । निशायां संभारान् संपातवतः करोति” इति हि कौशिकं सूत्रम्
[कौ० ३, ६] ॥

तथा च कुमारस्य कुमार्या वा मूर्ध्नि आवर्तद्वयजनने तच्छान्त्यर्थम्
अनेन तृचेन आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “कुमारस्य कुमार्या वा
ह्वावावर्तौ मूर्धन्यौ भवतः” इति प्रकृत्य होमार्थं कांश्चन मन्त्रान् पठि-
त्वा सूत्रितम् “तृष्टा मे दैव्यं वचः” इति [कौ० १३, ३२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

पातं नं इन्द्रापूषणादितिः पान्तु मरुतः ।

1 S' सारूप°. 2 Our MSS of Kausika विभुस°. Dārila: ओ विभाग कारिष्यन्. 3
Kausika and Dārila ज्वायुं (=ज्याम्). The Kesavi. ज्यो. 4 S' चित्राकर्मणिशाखायां
for कर्म । निशायां which we with Kausika, Dārila and Kesava.

अपां नपात् सिन्धवः सप्त पातन् पातु नो विष्णुस्त द्यौः ॥ १ ॥

पातम् । नः । इन्द्रापूर्वणा । अदितिः । पान्तु । मरुतः ।

अपां नपात् । सिन्धवः । सप्त । पातन् । पातु । नः । विष्णुः । उत । द्यौः ॥ १ ॥

हे इन्द्रापूर्वणा । इन्द्रश्च पूषा च इन्द्रापूर्वणौ । ॥ “देवताद्वन्द्वे च” इति पूर्वपदस्य आनङ् आदेशः । “सुपां सुलुक्” इति विभक्ते-
राकारः । इन्हन्पूर्वार्थम्णां शावेव सर्वनामस्थाने इति नियमाद् उपधा-
दीर्घाभावः ॥ हे इन्द्रापूर्वणौ नः अस्मान् पातम् रक्षतम् ॥ अ-
दितिः अदीना देवमाता । सा अस्मान् पातु इति विपरिणामेन संव-
न्धः ॥ मरुतः एकोनपञ्चाशत्संख्याकाः सप्तगणात्मकास्तत्पुत्रा देवाः । ते
च अस्मान् पान्तु रक्षन्तु ॥ अपां नपात् एतत्संज्ञः अविन्धनोद्भिः औ-
र्ववैद्युतलक्षणः । सप्त सिन्धवः सप्त समुद्राश्च यूयम् अस्मान् पातन् पात
रक्षत ॥ उत अपिच विष्णुर्वापनशीलो देवः द्यौः स्थूलोक्तश्च नः अ-
स्मान् पातु रक्षन्तु ॥

द्वितीया ॥

पातां नो द्यावापृथिवी अभिष्ट्ये पातु द्यावा पातु सोमो नो अंहसः ।

पातु नो देवी सुभगा सरस्वती पातु अग्निः शिवा ये अस्य पायवः ॥ २ ॥

पाताम् । नः । द्यावापृथिवी इति । अभिष्ट्ये । पातु । द्यावा । पातु । सो-
मः । नः । अंहसः ।

पातु । नः । देवी । सुभगा । सरस्वती । पातु । अग्निः । शिवा । ये ।
अस्य । पायवः ॥ २ ॥

द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । ॥ “दिवो द्या-
या” इति द्यावादेशः । “सुपां सुलुक्” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ते
नः अस्मान् पाताम् रक्षताम् । किमर्थम् । अभिष्ट्ये अभ्येषणाय अ-
भिमतफलप्राप्तये ॥ तथा द्यावा अभिषवहेतुरश्मा पातु रक्षन्तु । अभि-
पुतश्च सोमो नः अस्मान् अंहसः पापात् पातु रक्षन्तु ॥ सुभगा सौ-
भाग्ययुक्ता देवी दानादिगुणयुक्ता सरस्वती च मन्त्रात्मिका नः अस्मान्

पातु रक्षतु ॥ अग्निः आहवनीयादिरूपेण अवस्थितश्च पातु रक्षतु । अस्य अग्नेः शिवाः कल्याणाः सुखकराः पायवः राक्षसादिकृताद् दुःखात् पातारो ये रश्मयः सन्ति तेपि अस्मान् । रक्षन्त्विति शेषः । “ये पायवो मामतेथं ते अग्ने” [ऋ० १. १४७. ३] इत्यादि मन्त्रान्तरम् । ॥ पा रक्षणे इत्यस्मात् कृवापाजि० [उ० १. १] इति उण् प्रत्ययः । “आतो युक् चिण्कृतोः” इति युक् ॥

तृतीया ॥

पातां नो देवाधिना शुभस्पर्ती उपासान्कते न उरुप्यताम् ।

अपां नपाद्भिहुती गर्गस्य चित् देवं त्वष्टर्वर्धय सर्वतातये ॥ ३ ॥

पाताम् । नः । देवां । अधिनां । शुभः । पती इति । उपासान्कता । उत ।

नः । उरुप्यताम् ।

अपाम् । नपात् । अभिहुती इत्याभिहुती । गर्गस्य । चित् । देवं । त्वष्टः ।

वर्धय । सर्वतातये ॥ ३ ॥

हे* [देवा] देवौ दानादिगुणयुक्तौ शुभस्पर्ती शोभमानस्य दीप्यमानस्य तेजसः अलंकारस्य वा स्वामिनौ । ॥ शुभ शुम्भ दीप्तौ । अस्मात् क्तिवन्तात् पठौ । “षष्ठ्याः पतिपुत्र” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ यद्वा शुभः शोभमानायाः सूर्यायाः पती भर्तारौ ईदृशौ हे* अधिना अधिनौ नः अस्मान् पाताम् रक्षताम् ॥ उत अपि च उपासान्कता । उपाश्च नक्तं च उपासान्कता । ॥ “उपासोपसः” इति उपासा आदेशः ॥ एतच्छब्दवाच्ये अहोरात्रदेवते नः अस्मान् उरुप्यताम् रक्षताम् । ॥ उरुप्यती रक्षाकर्मा इति यास्कः [नि० ५. २३] ॥ अपां नपात् मेघस्यानाम् अपां न पातयिता संवर्धकः एतत्संज्ञोभिः कंस्य चित् । ॥ वणोपजनश्छान्दसः ॥ कस्यचिदपि राक्षसादेः अभिहुती अभिहुतौ अभिह्वरणे अभितः सर्वतो हिंसने ग्राप्ते । अस्मान्

१ P P J K C० देवाधिना ।

१ S' रक्षता०

रक्षतु इति शेषः । ॥ इह कौटिल्ये इत्यस्मात् किञ्चिन्तात् सप्तम्या ई-
कारः । “ईदूतौ च सप्तम्यर्थे” इति प्रगृह्यत्वम् ॥ हे त्वष्टदेव
सर्वतातये सर्वस्मै फलाय अस्मान् वर्धय । ॥ “सर्वदेवात् तातिल्”
इति स्वार्थिकस्तातिल् प्रत्ययः ॥

चतुर्थी ॥

त्वष्टा मे दैव्यं वचः पर्जन्यो ब्रह्मणस्पतिः ।

पुत्रैर्भातृभिर्ददितुं पातु नो दुष्टरं त्रायमाणं सहः ॥ १ ॥

त्वष्टा । मे । दैव्यम् । वचः । पर्जन्यः । ब्रह्मणः । पतिः ।

पुत्रैः । भातृभिः । अदितिः । नु । पातु । नः । दुष्टरम् । त्रायमाणम् ।
सहः ॥ १ ॥

त्वष्टा देवः मे मदीयं दैव्यम् देवाहं स्तुतिलक्षणं वचः शृणोतु । ॥ “दे-
वाद् यजजौ” इति देवशब्दात् प्राग्दीव्यतीयो यञ् ॥ तथा पर्ज-
न्यः वृष्टिकरो देवः । ब्रह्मणस्पतिः मन्त्रस्याधिपतिर्देवः । तावभौ मदीयं
स्तुतिवचनं शृणुताम् इत्यर्थः ॥ तथा अदितिः स्वकीयैः पुत्रैः भातृभिश्च
सह नः अस्माकं त्रायमाणम् रक्षकं दुष्टरम् अन्यैस्तरुणम् अशक्यम् अ-
नतिक्रमणीयं सहः वलं नु क्षिप्रं पातु नियमेन रक्षतु ॥

पञ्चमी ॥

अंशो भगो वरुणो मित्रो अर्यमादितिः पान्तु मरुतः ।

अप तस्य द्वेपो गमेदमिहुतो यावयच्छत्रुमर्न्तितम् ॥ २ ॥

अंशः । भगः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । अदितिः । पान्तु । मरुतः ।

अप । तस्य । द्वेपः । गमेत् । अमिहुतः । यावयत् । शत्रुम् । अर्न्तितम् ॥ २ ॥

अंशादयः अदितेः पुत्राः । “तस्या अंशश्च भगश्चाजायेताम्” [तै०
ब्रा० १. १. ९. २] इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धाः । ते च अदितिश्च मरुतः म-

१ So we with all our MSS. and Vaidikas. Sāyana differs, but see VIII 5. 11.

२ P P अर्न्तितम् । We with J K Cr.

1 S' भाग०.

रुद्रणाश्च पान्तु अस्मान् रक्षन्तु ॥ यस्माच्छत्रुजाताद् रक्षणं प्रार्थयति तस्य
 द्वेषः तत्कर्तृकम् अनिष्टाचरणम् अप गमेत् अस्मत्तः अपगच्छतु । ॥ “लि-
 ङ्याशिष्यङ् इति गमेर्लिङि अङ् प्रत्ययः ॥ । कीदृशो द्वेष इति वि-
 शिनष्टि । अभिहृतः अभितो हिंसकः । ॥ ह्र कौटिल्ये इत्यस्मात्
 कर्तरि निष्ठा ॥ । स च अस्मत्तः अपगतो द्वेषः तमेव शत्रुम् अं-
 न्ति अन्तिकात् । ॥ “कादिलोयो बहुलम्” इति वचनात् कादे-
 लोपः ॥ । अस्मात्समीपाद् यवयत् पृथक्करोतु । ॥ यु मिश्रणा-
 मिश्रणयोः । अस्मात् प्यन्तात् लेटि अडागमः ॥ ॥

षष्ठी ॥

धिये समञ्चिना प्रार्थतं न उरुप्या णं उरुज्मन्प्रयुच्छन् ।

द्यौःपितर्यावयं दुच्छुना या ॥ ३ ॥

धिये । सम् । अञ्चिना । प्र । अवतम् । नः । उरुप्य । नः । उरुज्मन् ।
 अग्रयुच्छन् ।

द्यौः । पितः । यवयं । दुच्छुना । या ॥ ३ ॥

हे अञ्चिना अञ्चिनौ व्यापनशीलौ देवौ नः अस्मान् धिये । धीरिति
 कर्मनाम । अग्निहोत्रादिलक्षणाय सत्कर्मणे सद्बुद्धये वा सम्यक् प्रावतम्
 प्रकर्षेण रक्षतम् । यथा अस्माकं सत्कर्मविषया बुद्धिर्भवति तथा कुरुतम्
 इत्यर्थः ॥ हे उरुज्मन् विस्तीर्णगमन वायो अग्रयुच्छन् अग्रमाद्यन् त्वं नः
 अस्मान् उरुप्य रक्ष ॥ हे द्यौः हे पितः वृष्टिद्वारा सर्वस्य प्राणिजातस्य
 जनक द्युलोक दुच्छुना या दुष्टं शुनं सुखम् अस्याम् इति वा श्वेव
 दुष्टेति वा दुच्छुना अनिष्टकारिणी पापदेवता । ॥ पृषोदरादिताद्
 रूपसिद्धिः ॥ । तां यवय अस्मत्तः अपगमय ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

“उदेनम् उत्तरं नय” “योस्मान् ब्रह्मणस्पते” इति तृचाभ्या ग्राम-
कामः इन्द्रं यजते उपतिष्ठते वा ॥

तथा आभ्यां तृचाभ्याम् उदुम्बरपलाशकर्कन्धूतक्षणाधानम् सभोपस्तर-
णतृणाधानम् अभिमन्विताच्चासवप्रदानं वा कुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । “उदेनम् उत्तरं नय [६. ५] योस्मान् [६. ६] इन्द्रः
सूत्रामा [७. ९६] इति ग्रामकामो ग्रामसांपदानाम् अप्ययः” इति [कौ०
७. १०] ॥

तथा दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयचरुम् “उदेनम् उत्तरं नय” इत्याद्याभि-
स्तिसृभिर्घृग्भिर्जुहुयात् । सूत्रितं हि । “उदेनम् उत्तरं नयेति पुरस्ताद्धोम-
“संहतां पूर्वाम् एवं पूर्वापूर्वां संहतां जुहोति स्वाहान्ताभिः प्रत्यृचं हो-
“माः” इति [कौ० १. ४] ॥

तथा अग्निचयने षोडशगृहीतवैश्वकर्मणहोमानन्तरम् “उदेनम् उत्तरं
नय” इत्यनेन आधीयमानाः समिधो ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “उदेनम्
उत्तरं नयेति समिध आधीयमानाः” इति वैतानसूत्रात् [वै० ५. २] ॥

दर्शपूर्णमासयोः “इन्द्रेमं प्रतरं कृधि” [२] इत्यनया ऐन्द्रम् आधारं
ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् ॥

तथा अनयैव ऐन्द्रं सांनार्ययागम् अनुमन्त्रयेत् ॥

“इन्द्रेमम् इत्यैन्द्रम् आधारम्” इति [वै० १. २] “सांनार्यस्यैन्द्रं मा-
हेन्द्रं वेन्द्रेमम् [२] त्वम् इन्द्रस्त्वं महेन्द्रः [१७. १८]” इति च वैतानं
सूत्रम् [वै० १. ३] ॥

अद्भुतमहाशान्तौ इन्द्रयजने “इन्द्रेमं प्रतरं कृधि” [२] इत्येषा ऋग्
विनियुक्ता । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “अथातोद्भुतमहाशान्तौ दिशो यज-
ते” इति प्रक्रम्य “इन्द्रेमं प्रतरं कृधीतीन्द्रस्य” इति [न० क० १४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

उदेनमुत्तरं नयाग्रे घृतेनाहुत ।

समेनं वर्चसा सृज प्रजयां च वहुं कृधि ॥ १ ॥

उत् । ए॒नम् । उ॒त्त॒ज॒रम् । न॒य॒ । अ॒ग्ने॒ । धृ॒तेन॑ । आ॒हु॒त॒ ।

स॒म॒ । ए॒नम् । व॒र्च॑सा । सृ॒ज॒ । प्र॒ज॒या॑ । च॒ । व॒हु॒म् । कृ॒धि॒ ॥ १ ॥

हे धृतेनाहुत आज्येन आहूयमान । ॥ “सुवामन्त्रिते” इति तृतीयान्तस्य पराङ्गवज्रावात् षदङ्गयस्य आष्टमिकम् आमन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ईदृश हे अग्ने एनं यजमानम् उत्तरम् उत्कृष्टतरं स्यान्तम् उत्तय, उत्कर्षेण ऊर्ध्वं वा प्रापय । यद्वा । उत्तरम् इति उत्कर्षार्थवृत्तिन उच्छब्दात् तरप् । “असु च च्छन्दसि” इति अमुप्रत्ययः । अनेन च उत्तयनक्रियायाः प्रकर्षो द्योत्यते । एक उच्छब्दः अनुवादः । उत्कर्षप्रापणानन्तरम् एनं यजमानं वर्चसा तेजसा शरीरकान्त्या सं सृज संयोजय । प्रजया पुत्रपौत्रादिलक्षणाया च बहुम् बहुलं कृधि कुरु । ॥ “शृणुपृकृवृभ्यः” इति हेर्धिरादेशः ॥

द्वितीया ॥

इ॒न्द्रे॒मं॒ प्र॒तरं॑ कृ॒धि॒ स॒जा॒ता॒ना॒म॒स॒द् व॒शी॒ ।

रा॒य॒स्यो॒षे॒ण॒ सं सृ॒ज॒ जी॒वा॒त॒वे॒ ज॒र॒से॒ न॒य॒ ॥ २ ॥

इ॒न्द्र॒ । इ॒मम् । प्र॒त॒रम् । कृ॒धि॒ । स॒ज॒ा॒ता॒ना॒म् । अ॒स॒त् । व॒शी॒ ।

रा॒यः॒ । षो॒षे॒ण॒ । स॒म् । सृ॒ज॒ । जी॒वा॒त॒वे॒ । ज॒र॒से॒ । न॒य॒ ॥ २ ॥

हे इन्द्र इमं यजमानं प्रतरम् प्रवृद्धतरं कृधि कुरु ॥ सजातानाम् समानजन्तानां भ्रातृणां मध्ये वशी वशयिता स्वतन्त्रः अधिष्ठाता असत् तत्प्रसादाद् भवतु ॥ अपि च एनं रायस्योषेण धनसमूहेन सं सृज संयोजय । ॥ “ऊर्ध्वपदादि” इति रायो विभक्तिरुदात्ता । “षष्ठ्याः पतिपुत्रा” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ तदा एतत् सर्वं सति जीवने इत्याशयेनाह जीवातव इति । जीवानुर्जीवनौपधम् । ॥ जीवप्राणधारणे इत्यस्मात् जीवेरानुः [उ० १. ७९] इति आनुप्रत्ययः ॥ चिरजीवननिमित्ताय जरसे जरायै इमं यजमानं नय प्रापय । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ जरापर्यन्तम् अखण्डितं दीर्घम् आयुषो दैर्घ्यं प्रापयेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

यस्य कृष्मो हविर्गृहे तमग्ने वर्धया तम ।

तस्मै सोमो अधि ब्रवदुयं च ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

यस्य । कृष्मः । हविः । गृहे । तम । अग्ने । वर्धय । तम ।

तस्मै । सोमः । अधि । ब्रवत् । अयम् । च । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

यस्य यजमानस्य गृहे चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविः देवार्थं कृष्मः कुर्मः । ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । “ धिन्विकृष्ण्योर च ” इति उग्र-
त्ययः । “ लोपश्चास्यान्यतरस्यां भ्वोः ” इति उकारलोपः ॥ हे अग्ने
तं तं यजमानं वर्धय समृद्धं कुरु । तस्मै यजमानाय सोमो देवः [अ-
धि] ब्रवत् अधिब्रवीतु । अधिवचनं पक्षपातेन वचनम् । अस्मदीयोरयम्
इत्यनुगृह्णातु इत्यर्थः । अयं च ब्रह्मणस्पतिः वेदेऽस्याधिष्ठाता एतत्संज्ञो देवः
अधिब्रवीतु ॥

चतुर्थी ॥

योऽस्मान् ब्रह्मणस्पतेर्देवो अभिमन्यते ।

सर्वं तं रन्धयासि मे यजमानाय सुन्वते ॥ १ ॥

यः । अस्मान् । ब्रह्मणः । पते । अदेवः । अभिऽमन्यते ।

सर्वम् । तम् । रन्धयासि । मे । यजमानाय । सुन्वते ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते अदेवः निर्देवो यः शत्रुः अस्मान् अभिमन्यते अभिह-
न्तव्यान् जानाति । अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसायै । यथा । “ न तत्र रुद्रः
पशून् अभिमन्यते ” इति [तै० सं० ३. १. ९. ६] । तं सर्वं शत्रुं सुन्वते
सोमाभिषवं कुर्वते मे मलं यजमानाय मदीयाय वा रन्धयासि रन्धय
वशीकुरु । ॥ रध्धतिर्विशगमने इति यास्कः [नि० १०. ४०] । रध
हिंसासंराद्धयोः । अस्मात् ण्यन्तात् लेटि आडागमः । “ रधिजभोरचि ”
इति जुम् । “ शत्रुनुमः ” इति सुन्वच्छब्दात् परा विभक्तिरुदात्ता ॥

१ BV १ for ३. २ सुन्वते. We with PJKCr.

१ S' देवस्याधि.

पञ्चमी ॥

यो नः सोम सुशंसिनो दुःशंसं आदिदेशति ।

वज्रेणास्य मुखे जहि स संपिष्टो अपायति ॥ २ ॥

यः । नः । सोम । सुशंसिनः । दुःशंसः । आदिदेशति ।

वज्रेण । अस्य । मुखे । जहि । सः । समऽपिष्टः । अप । अयति ॥ २ ॥

हे सोम यो दुःशंसः दुष्टाभिशंसनः दुष्टाभिप्रायः शत्रुः सुशंसिनः शो-
भनाशंसान् नः अस्मान् आदिदेशति आदिशति निष्ठुरभाषणेन व्यक्रो-
ति । ॥ आङ्पूर्वाद् दिशेः परस्य विकरणस्य व्यत्ययेन श्रुः । पुनश्च
शप् ॥ अस्य शत्रोर्मुखे वज्रेण वर्जकेन आयुधेन जहि ताडय । स
शत्रुः संपिष्टः वज्राघातेन क्षूर्णीभूतः सन् अपायति अपगच्छतु ॥

षष्ठी ॥

यो नः सोमाभिदासंति सत्ताभिर्यश्च निष्ट्यः ।

अप तस्य बलं तिर महीव द्यौर्वधत्मना ॥ ३ ॥

यः । नः । सोम । अभिदासंति । सत्ताभिः । यः । च । निष्ट्यः ।

अप । तस्य । बलम् । तिर । महीव । द्यौः । वधत्मना ॥ ३ ॥

हे सोम यः शत्रुः सत्ताभिः समानजन्ता दायदः नः अस्मान् अ-
भिदासंति उपशप्यति । यश्च निष्ट्यः निकृष्टः शत्रुः अस्मान् बाधते ।
तस्य बलम् अप तिर अपजहि । तत्र दृष्टान्तः महीवेति । यथा मही
महती द्यौः वधत्मना बंधः हन्यन्ते अनेन जना इति अशनिर्वधः । ॥ “ह-
नश्च वधः” इति अप् तत्संनियोगेन वधादेशश्च । “मन्तेष्वाङ्यदेरात्म-
नः” इति आत्मन आकारलोपः ॥ वधात्मना अशनिरूपेण आ-
युधेन निहन्ति । तथा वज्रेण तस्य बलं वृथेत्यर्थः ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

“येन सोम” इति तृचेन यागविघ्नशमनार्थं संरूपवत्ताया गोः क्षी-
रे पक्वं पायसं संपात्य अभिमन्त्र्य अश्नीयात् ॥

तथा अयाज्ययाजनदोषशमनार्थं च यागसमाप्त्यनन्तरं चरुणा सोमं यजेत ॥
सूत्रितं हि । “येन सोमेति याजयिष्यन् सारूपवत्सम अग्राति निध-
ने यजते” इति [कौ० ५. १०] ॥

“यथा वृक्षं लिबुजा” इति तृचेन स्त्रीवशीकरणकर्मणि वृक्षत्वक्शर-
खण्डतगराज्जनकुष्ठदिद्रव्याणि पेपयित्वा आज्येन आलोढ्य स्त्रिया अङ्गम्
अनुलिम्पेत् । सूत्रितं हि । “यथा वृक्षम् [६. ८] वाञ्छ मे [६. ९]
“यथार्यं वाहः [६. १०२] इति संस्पृष्टयोर्वृक्षलिबुजयोः शकलावन्तरेणेषु-
“तगराज्जन[कुष्ठ]मधुघ[रेप्स]मयिततृणं आज्येन संनीय संस्पृशति” इति
[कौ० ४. ११] ॥

तत्र मथमा ॥

येन सोमादितिः पथा मित्रा वा यन्त्यद्बुहः ।

तेनां नोवसा गहि ॥ १ ॥

येन । सोम । अदितिः । पथा । मित्राः । वा । यन्ति । अद्बुहः ।

तेन । नः । अवसा । आ । गहि ॥ १ ॥

हे सोम येन पथा मार्गेण देवधानाख्येन अदितिः अखण्डनीया एत-
त्संज्ञा देवमाता मित्रा वा । ॥ वाशब्दः चार्थे । बहुवचनाद् आ-
धर्धलाभः ॥ मित्राद्याश्च तत्पुत्रा द्वादशादित्याः यन्ति संचरन्ति ।
कुतो हेतोः संचरन्ति तथाह । यतस्ते अद्बुहः अद्रोग्धारः अनुग्रहशी-
लाः । तस्माज्जगदनुग्रहार्थं तेषां पर्यटनं युक्तम् इत्यर्थः । तेन मार्गेण
नः अस्मान् अवसा रक्षणेन सह आ गहि आगच्छ । ॥ गमेलोऽंति
शपो लुक् । “अनुदात्तोपदेश” इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तस्य
“असिद्धपद् अत्रा भात्” इति असिद्धत्वाद् “अतो हेः” इति लुङ्
न भवति ॥

यद् भूतं भव्यमासन्वत् तेना ते वारये विषम् ॥ २ ॥

यत् । ब्रह्मिभिः । यत् । ऋषिभिः । यत् । देवैः । विदितम् । पुरा ।

यत् । भूतम् । भव्यम् । आसन्वत् । तेन । ते । वारये । विषम् ॥ २ ॥

यद् भैषज्यं ब्रह्मभिः मन्त्रैर्ब्राह्मणैर्वा साध्यं यच्च ऋषिभिः अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः अगस्त्यवसिष्ठप्रमुखैः परिज्ञातं यच्च भैषज्यं पुरा पुरातनकाले देवैः इन्द्रादिभिः विदितम् ज्ञातं यच्च भूतम् भूतकालावच्छिन्नं भव्यम् भावि भविष्यकालावच्छिन्नम् आसन्वत् आस्ययुक्तम् । तेनोच्चार्यमाणमन्त्रसहितम् इत्यर्थः । ॥ “पहन्” इत्यादिना आस्यशब्दस्य मतौ आसन् आदेशः ॥ तेन सर्वेण भैषज्येन ते त्वच्छरीरसं विषं वारये, निवारयामि ॥

षष्ठी ॥

मध्वां पृच्छे नद्यः पर्वता गिरयो मधु ।

मधु परुष्णी शीपाला शमाले अस्तु शं हृदे ॥ ३ ॥

मध्वां । पृच्छे । नद्यः । पर्वताः । गिरयः । मधु ।

मधु । परुष्णी । शीपाला । शम । आले । अस्तु । शम । हृदे ॥ ३ ॥

मधुं मधुरं विषहरम् अमृतम् आं पृच्छे आसमन्तात् त्वच्छरीरे संशुक्तं करोमि । ॥ पृच्छे संपर्के ॥ नद्यः गङ्गाद्याः पर्वताः हिमवदाद्या महाशैलाः गिरयः पर्यन्तपर्वताश्च विषहरं मधु त्वच्छरीरे आसिञ्चन्तु [इति] विशेषतो विषहरत्वात् प्रार्थ्यते । परुष्णी नाम नदी शीपाला शीपालः शैवालम् तद्युक्ता । ॥ मतर्पीयः अकारः ॥ ईदृशी परुष्णी नाम नदी मधु आसिञ्चतु । ईदृशं मधु विषहरम् अमृतम् आले आस्याय शम सुखकरम् अस्तु । ॥ पूर्ववद् आस्यशब्दस्य

१ So all our MSS. and Vaidikas, none reading or reciting मध्वा पृ०. २ K S १ for १. म नद्यां ३. We with A B B D R V C s. ३ B K K R P P J स्ते. We with A B D S V C s Cr.

आसन् आदेशः ॥ । हृदे हृदयाय च शम सुखकरम् अस्तु ॥

[इति] षष्ठकाण्डे द्वितीयानुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“नमो देववधेभ्यः” इति तृचेन जयकामः स्वसेनां परितः प्रतिदिशम् उपस्थानं कुर्यात् । “नमो देववधेभ्य इत्युपतिष्ठते” इति हि सूत्रम् [कौ० २. ५] ॥

तथा वैश्यस्य संग्रामजयार्थं ग्रहरणोद्यतान् शत्रून् पश्यन् एनं तृचं जपेत् ॥

तथा अनेनैव तृचेन आज्यहोमम् सक्तुहोमम् धनुरिध्मेऽश्वौ धनुःस-
मिदाधानम् शरेध्मे शरसमिदाधानम् संपातिताभिः सन्निधुःप्रदानं च
कुर्यात् ॥

“नमो देववधेभ्य इत्यन्वाह वैश्याय प्रदानान्तानि” इति हि सूत्रम्
[कौ० २. ६] ॥

तथा अनेनैव तृचेन सर्पवृश्चिकादिभयनिवृत्तिकामः “येस्यां स्य” [३.
२६] इत्यत्रोक्तानि अभिमन्त्रितसिक्ताप्रक्षेपणादीनि गुडूचीहोमान्तानि क-
र्माणि कुर्यात् । सूत्रं च तत्रैव उदाहृतम् ॥

तथा आवसथाधाने ऋज्वाच्छमनानन्तरं गृहम् आगत्य अनेन तृचेन
आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “ये अग्नयः [३. २१] नमो देववधे
भ्यः [६. १३] अग्नेभ्यार्वर्तिन्” इत्यादि [कौ० ९. ४] ॥

तथा अनेन तृचेन ब्राह्मणायुधधारणदेवताप्रतिमानर्तनहसनाद्यङ्गुतेषु त-
च्छान्त्यर्थम् आज्यहोमं कुर्यात् । सूत्रितं हि । “अथ यत्रैतद् ब्राह्म-
णा आयुधिनो भवन्ति” इति प्रक्रम्य “मा नो विदन् [१. १९] न-
मो देववधेभ्यः [६. १३]” इति [कौ० १३. १२, १३] ॥

तथा यज्ञे वशापुरोडाशादिहविःषु काकोलूकश्वादिभिर्दूषितेषु सत्सु त-
त्प्रायश्चित्तार्थम् अनेन तृचेन आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “अथ य-
त्रैतद् वषां वा हवींषि वा वषांसि द्विपदं चतुष्पदं वाभिमृश्य गच्छे-
“युर्ये अग्नयः [३. २१] नमो देववधेभ्यः [६. १३] इति सूक्तेन जुहु-
“यात् सा तत्र प्रायश्चित्तिः” इति [कौ० १३. ३१] ॥

“अस्थिसंसम” इति तृचेन श्रेष्मभैषज्यकर्मणि संपातिताभिमन्त्रितवृ-
क्षशकलेन सह व्याधितम् अवसिञ्चेद् मार्जयेद् आचामयेच्च । “अस्थि-
संसम इति शकलेन अप्सु संपातवतावसिञ्चति” इति [कौ० ४. ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

नमो देववधेभ्यो नमो राजवधेभ्यः ।

अथो ये विश्यानां वधास्तेभ्यो मृत्यो नमोस्तु ते ॥ १ ॥

नमः । देववधेभ्यः । नमः । राजवधेभ्यः ।

अथो इति । ये । विश्यानाम् । वधाः । तेभ्यः । मृत्यो इति । नमः । अ-
स्तु । ते ॥ १ ॥

देववधेभ्यः देवानाम् इन्द्रादीनां वधाः हननसाधनानि आयुधानि ।
तेभ्यो नमोस्तु । यथा तेऽस्मान् परिहरन्ति तथा तांस्तोषयाम इत्य-
र्थः । ॥ “नमःस्वस्ति” इति चतुर्थी ॥ यद्वा हे मृत्यो तुभ्यं
नमोस्तु । कस्माद्धेतोः । देववधेभ्यः देवकृतहननेभ्यो रक्षणात् । ॥ “भी-
जार्पानाम्” इति पञ्चमी । “हनश्च वधः” इति करणे भावे वा
अप् प्रत्ययः तत्तन्नियोगेन वधादेशश्च । तस्य च अन्तोदात्तत्वाद् उदात्त-
निवृत्तिस्वरेण अप उदात्तत्वम् ॥ तथा राजवधेभ्यः राज्ञः संव-
न्धिभ्य आयुधेभ्यो नमोस्तु ॥ अथो अपि च विश्यानां वैश्यजातीयानां
ये वधास्तेभ्यश्च हे मृत्यो ते तुभ्यं च नमोस्तु । देववधादीन् अस्मत्तः
परिहरेत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

नमस्ते अधिवाकाय परावाकाय ते नमः ।

सुमृत्यै मृत्यो ते नमो दुर्मृत्यै त इदं नमः ॥ २ ॥

नमः । ते । अधिवाकाय । परावाकाय । ते । नमः ।

सुमृत्यै । मृत्यो इति । ते । नमः । दुर्मृत्यै । ते । इदम् । नमः ॥ २ ॥

हे मृत्यो ते तव संवन्धिने अधिवाकाय अधिवचनं पक्षपातेन वच-

पञ्चमी ॥

निर्वलासं बलासिनः क्षिणोमि मुष्करं यथा ।

छिनद्व्यस्य बन्धनं मूलमुर्वावा इव ॥ २ ॥

निः । बलासम् । बलासिनः । क्षिणोमि । मुष्करम् । यथा ।

छिनदि । अस्य । बन्धनम् । मूलम् । उर्वावाऽइव ॥ २ ॥

बलासिनः श्वेप्मरोगिणः पुरुषस्य बलासम् श्वेप्मरोगं निःशेषेण क्षिणोमि क्षयं प्रापयामि । तत्र दृष्टान्तः पुष्करम् इति । महाहृदे प्ररुढं पुष्करं यथा समूलम् उच्छिद्यते तथा व्याधितशरीरात् तं रोगं समूलम् उन्मूलयामीत्यर्थः । एतदेव विव्रियते । अस्य रोगस्य बन्धनम् शरीरसंश्लेषनिमित्तं मूलं छिनदि । यथा उर्वावाः कर्कट्याः फलस्य परिपक्तस्य वृत्तं स्वयमेव विशिष्टं भवति तद्वत् । रोगनिदानम् अनायासेन विशेषयामीत्यर्थः । “उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय” इति हि मन्त्रान्तरम् [ऋ० ७, ५९, १२] ॥

षष्ठी ॥

निर्वलासेतः प्र पताशुंगः शिशुको यथा ।

अथो इट इव हायनोप द्राह्वीरहा ॥ ३ ॥

निः । बलासः । इतः । प्र । पतः । आशुंगः । शिशुकः । यथा ।

अथो इति । इटऽइव । हायनः । अपः । द्राहि । अवीरहा ॥ ३ ॥

हे बलास इतः अस्मात् शरीराद् निष्प्र यत् निष्क्रम्य प्रकर्षेण दूरं गच्छ । यथा येन प्रकारेण आशुंगः आशुगामी शिशुकः एतत्संज्ञो मृगो दूरं धावति तद्वद् गच्छ ॥ अथो अपि च इत इव हायनः गतः संवत्सरो यथा न पुनरावर्तते तथा अवीरहा अस्मदीयानां वीराणाम् अहन्ता सन् अप द्राहि अपक्रम्य कुत्सितां गतिं गच्छ । ॥ द्रा कुत्सितायां गताविति धातुः ॥

[इति] षष्ठकाण्डे द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“उत्तमो असि” इति तृचेन पुष्टिकामः पालाशमणिं वासितं कृत्वा संपात्य अभिमन्य वधीयात् । “उत्तमो असि [६. १५] इति मन्त्रोक्तम् अक्षितास्ते [६. १४२. ३] इति यवमणिम्” इति कौशिकसूत्रम् [कौ० ३. २] ॥

“आवयो अनावयो” इति चतुर्वृचेन अक्षिरोगभैषज्ये सार्षपतैलेन संपातितं सर्षपकाण्डमणिम् अभिमन्य रोगार्तस्य वधीयात् ॥

तथा अनेन चतुर्वृचेन आज्यं हुत्वा सर्षपकाण्डं संपात्य सार्षपतैलेन अभ्यज्य अभिमन्य वधीयात् ॥

तथा अनेन चतुर्वृचेन सार्षपतैलेन भृष्टं सर्षपपत्रशकं चक्षुरोगग्र-
स्ताय प्रयच्छेत् ॥

तथा चत्वारि शाकवृक्षफलानि अभिमन्य व्याधिताय प्रयच्छेत् ॥

तथा मूलक्षीरम् अभिमन्य व्याधितस्य अक्षिणी अश्रूयात् ॥

तथा अनेन चतुर्वृचेन मूलक्षीरं संपात्य अभिमन्य भक्षयेत् ॥

सूत्रितं हि । “आवयो इति, सार्षपतैलसंपातं वध्नाति । काण्डं प्रलिप्य
“पृक्तं शकं प्रयच्छति । चत्वारि शाकफलानि प्रयच्छति । क्षीरलेपम्
“अङ्गेष्वाति” इति [कौ० ४. ६] ॥

अत्र “अलसाला” [४] इत्यनया ऋचा अन्नस्वस्वयनकामः तिलः स-
स्ववल्लीरभिमन्य क्षेत्रमध्ये निखनेत् । सूत्रितं हि । “अलसालेत्यन्नभेषजं
त्रीणि शलाजालाग्राण्युर्वरामध्ये निखनति” इति [कौ० ७. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

उत्तमो अ॒सोष॑धीनां तव वृक्षा उ॒प॒स्तयः ।

उ॒प॒स्तिर॑स्तु सोऽ॒स्माकं॑ यो अ॒स्माँ अभि॒दास॑ति ॥ १ ॥

उ॒त्त॒मः । अ॒सि । ओष॑धीनाम् । तव । वृक्षाः । उ॒प॒स्तयः ।

उ॒प॒स्तिः । अ॒स्तु । सः । अ॒स्माक॑म् । यः । अ॒स्मान् । अभि॒दास॑ति ॥ १ ॥

हे पलाशवृक्ष मण्युपादानभूत त्वम् ओषधीनाम् । ओषः पाकः एषु
धीयते इति ओषधिशब्देन स्यावरमात्रं विवक्षितम् । स्यावराणाम् ओष-

धिवनस्पतीनाम् उत्तमः उत्कृष्टः अस्ति सोमपर्णोज्ज्वलात् । “तृतीयस्याम् इतो दिवि सोम आसीत्” इति प्रक्रम्य तैत्तिरीयके समाम्नातम् । “तस्य पर्णम् अच्छिद्यत् । तत् पर्णोभवत् । तत् पर्णस्य पर्णत्वम्” इति [तै० ब्रा० १. १. ३. १०] । हे पलाश वृक्ष अन्ये वृक्षास्तव उपस्तयः उपासकाः । न्यग्भूता इत्यर्थः । त्वत्पसादाद् अस्माकं स तादृशः शत्रुः उपस्तिरस्तु उपासकः उपक्षीणो भवतु । यः शत्रुः अस्मान् अभिदासति उपक्षपयति ॥

द्वितीया ॥

सर्वन्धुश्चासर्वन्धुश्च यो अस्माँ अभिदासति ।

तेषां सा वृक्षाणामिवाहं भूयासमुत्तमः ॥ २ ॥

सर्वन्धुः । च । असर्वन्धुः । च । यः । अस्मान् । अभिदासति ।

तेषाम् । सा । वृक्षाणाम् इव । अहम् । भूयासम् । उत्तमः ॥ २ ॥

सर्वन्धुः समानबन्धनः समानजन्मा दायादः । असर्वन्धुः असमानजन्मा असगोत्रजः । य एवमात्मक उभयविधः शत्रुः अस्मान् अभिदासति उपक्षपयति तेषां शत्रूणां मध्ये अहम् उत्तमः उत्कृष्टतमः भूयासम् । तत्र दृष्टान्तः । यथा सा पलाशात्मिका ओषधिः वृक्षाणाम् उत्तमा भवति तद्वद् अहम् उत्तमो भूयासम् इति ॥

तृतीया ॥

यथा सोम् ओषधीनामुत्तमो हविषां कृतः ।

तलाशा वृक्षाणामिवाहं भूयासमुत्तमः ॥ ३ ॥

यथा । सोमः । ओषधीनाम् । उत्तमः । हविषाम् । कृतः ।

तलाशा । वृक्षाणाम् इव । अहम् । भूयासम् । उत्तमः ॥ ३ ॥

यथा येन प्रकारेण ओषधीनाम् अन्यासां लतानां मध्ये लतात्मकः सोमः उत्तमः उत्कृष्टः हविषाम् चरुपुरोडाशादीनां मध्ये कृतः विधात्रा निर्मितः तथा वृक्षाणां मध्ये पलाश इव च अहं सजातानाम् उत्तमो भूयासम् ॥

चतुर्थी ॥

आवयो अनावयो रसस्त उग्र आवयो ।

आ ते करम्भमग्नसि ॥ १ ॥

आवयो इति । अनावयो इति । रसः । ते । उग्रः । आवयो इति ।

आ । ते । करम्भम् । अग्नसि ॥ १ ॥

॥ आवयतिः अन्निकर्मा । तस्माद् औणादिकः कर्मणि उग्रत्ययः ॥ हे आवयो रोगनिवृत्त्यर्थम् अद्यमान सर्पय अनावयो अभक्ष्यमाण सर्पपकाण्ड ते तव रसः तैलाल्मकः उग्रः उद्गूर्णवलः । व्याधिनिवर्तनक्षम इत्यर्थः । हे आवयो ते त्वदीयं करम्भम् सारपपतैलमिश्रभृष्टं तत्पत्रशाकम् आ अग्नसि मन्त्राभिमन्त्रितम् आदाय भक्षयामः । ॥ “इदन्तो मसिः” ॥

पञ्चमी ॥

विहहो नाम ते पिता मदावती नाम ते माता ।

स हिं त्वमेसि यस्त्वमात्मानमावयः ॥ २ ॥

विहहः । नाम । ते । पिता । मदावती । नाम । ते । माता ।

सः । हिं । त्वम् । अस्मि । यः । त्वम् । आत्मानम् । आवयः ॥ २ ॥

हे सर्पपशाक ते तव विहर्लाख्यः कश्चित् पिता जनकः । नामशब्दः प्रसिद्धौ । मदावती नाम ते तव माता जननी । स हिं स खलु त्वं नास्ति न भवसि । यस्त्वम् आत्मानम् आत्मीयं स्वरूपं पत्रादिकम् आवयः पुरुषेण भक्षितम् अकरोः । प्रशस्तमातापितृजन्यत्वाद् आत्मनो हानिं प्राप्यापि परोपकारपरो भवसीत्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

तौर्विलिखेवैलयावायमैलव ऐलयीत् ।

वभुश्च वभुर्कण्ठ्यापेहि निरात् ॥ ३ ॥

द्वितीया ॥

येन सोम साहन्त्यासुरान् रुन्धयासि नः ।

तेना नो अधि वोचत ॥ २ ॥

येन । सोम । साहन्त्य । असुरान् । रुन्धयासि । नः ।

तेन । नः । अधि । वोचत ॥ २ ॥

हे सोम साहन्त्य । ऋषह अभिभवे इत्यस्माद् औणादिको
क्षिच् प्रत्ययः ॥ । सहन्तिः सोढा अभिभविता । तत्र भवः साह-
न्त्यः । ऋ “पाथोनदीभ्यां ङ्यण्” इति बाहुलकाद् अस्मादपि द्र-
ष्टव्यः ॥ । ईदृश हे सोम येन बलेन नः अस्मदर्थम् असुरान् रु-
न्धयासि वशीकरोषि । अभिभवसीत्यर्थः । तेन बलेन नः अस्मभ्यम्
अधि वोचत । अधिवचनं पक्षपातेन वचनम् । ऋ “अस्पतिवक्ति०”
इत्यादिना छेः अह् आदेशः । “वच उम्” इति उम् आगमः ॥

तृतीया ॥

येन देवा असुराणामोजांस्यवृणीध्वम् ।

तेना नः शर्म यच्छत ॥ ३ ॥

येन । देवाः । असुराणाम् । ओजांसि । अवृणीध्वम् ।

तेन । नः । शर्म । यच्छत ॥ ३ ॥

हे देवाः येन आत्मीयेन बलेन असुराणाम् सुरविरोधिनां क्षेपणशीला-
नां वा शत्रूणाम् ओजांसि बलानि अवृणीध्वम् ततः पृथकृत्य यूयं सं-
भक्तवन्तः तेन बलेन नः अस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छत प्रयच्छत । ऋ दाण्
दाने । शयि “पाप्मा०” इत्यादिना यच्चादेशः ॥

चतुर्थी ॥

यथा वृक्षं लिबुजा समन्तं परिषस्वजे ।

एवा परि षजस्व मां यथा मां कामिन्यसौ यथा मत्तार्पणा अतः ॥ १ ॥

यथा । वृक्षम् । लिबुजा । समन्तम् । परिऽसस्वजे ।

एव । परि । स्वस्व । माम् । यथा । माम् । कामिनी । असः । यथा ।
मत् । न । अपङ्गाः । असः ॥ १ ॥

[लिवुजा] । ॥ लिवुजा व्रततिर्भवतीति यास्कः [नि० ६. २८] ॥ य-
था ताम्बूलादिवह्नी स्वाश्रयं वृक्षं समन्तम् सर्वतः परिपस्वजे आश्लिष्य-
ति । ॥ ष्वञ्ज परिषङ्गे । अस्मात् छान्दसो लिट् । “अन्धिग्र-
न्यदन्मिस्वञ्जीनाम् इति वक्तव्यम्” इति लिटः कित्वाद् अनुनासिकलो-
पः ॥ हे जाये एव एवं मां परि ष्वजस्व आश्लिष्य । यथा येन
प्रकारेण मां कामिनी कामयमाना असः भवेः यथा च मत् सकाशाद्
अपगाः अपगन्त्री च नासः न भवसि । तथाहं त्वाम् अनेन प्रयोगेण
वशीकरोमीत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

यथा सुपर्णः प्रपतन् पक्षौ निहन्ति भूम्याम् ।

एवा नि हन्ति ते मनो यथा मां कामिन्यसौ यथा मन्त्रापङ्गा असः ॥ २ ॥

यथा । सुऽपर्णः । प्रऽपतन् । पक्षौ । निऽहन्ति । भूम्याम् ।

एव । नि । हन्ति । ते । मनः । यथा । माम् । कामिनी । असः । यथा ।

मत् । न । अपङ्गाः । असः ॥ २ ॥

यथा सुपर्णः गरुडान् प्रपतन् स्वावासस्थानाद् उत्तिष्ठन् भूम्यां स्वकी-
यौ पक्षौ निहन्ति वीजनवेगेन ताडयति हे योपित् एव एवमेव ते त्व-
दीयं मनः हृदयं नि हन्ति नितरां पीडयामि । अस्मद्वशं करोमीत्यर्थः ।
यथा माम् इत्यादि पूर्ववद् वाक्यशेषस्य योजना ॥

षष्ठी ॥

यथेमे द्यावापृथिवी सद्यः पर्येति सूर्यः ।

एवा पर्येति ते मनो यथा मां कामिन्यसौ यथा मन्त्रापङ्गा असः ॥ ३ ॥

१ P P J Cr या for या . We with Stryan whom K follows २ P पृथ्वी . J पृथ्वी .
P पृथ्वी . ३ K K B V पर्येति . We with ADR S C .

यथा । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । सद्यः । परिऽएति । सूर्यः ।

एव । परि । एमि । ते । मनः । यथा । माम् । कामिनी । अतः । यथा ।

मत । न । अपर्ङगाः । अतः ॥ ३ ॥

इमे परिदृश्यमाने द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च [यथा] सूर्यः सर्वस्य प्रेरको भास्करः सद्यः शीघ्रं पर्येति परितो व्याप्नोति एव एवं हे योषित् ते त्वदीयं मनः अहं पर्येमि परितः प्राप्नोमि । यथा माम् इत्यादि व्याख्यातम् ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

“वाञ्छ मे” इति वृचस्य “यथा वृक्षं लिबुजा” इति वृचवद् विनियोगो द्रष्टव्यः । सूत्रं च तत्रैवोदाहृतम् ॥

[“पृथिव्यै ओत्राय” इति वृचेन सर्वसंपत्कर्मसु आज्यं जुहुयात् ।] “पृथिव्यै ओत्रायेति जुहोति” इति [कौ० २. ३] सूत्रितत्वात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

वाञ्छ मे तन्व॑ १ पादौ वाञ्छा॒क्ष्यौ३ वाञ्छ॑ स॒क्यौ ।

अ॒क्ष्यौ वृष॑ण्यन्त्याः केशा मां ते कामेन शुष्यन्तु ॥ १ ॥

वाञ्छ॑ । मे । तन्व॑मि । पादौ । वाञ्छ॑ । अ॒क्ष्यौ । वाञ्छ॑ । स॒क्यौ ।

अ॒क्ष्यौ । वृष॑ण्यन्त्याः । केशाः । माम् । ते । कामेन । शुष्य॑न्तु ॥ १ ॥

हे कामिनि मे मम तन्वम् शरीरं वाञ्छ कामयस्व । ॥ वाञ्छि इच्छायाम् इति धातुः ॥ तथा मदीयौ पादौ वाञ्छ इच्छ । अक्ष्यौ मदीये अक्षिणी सक्यौ सकियनी च वाञ्छ कामयस्व । मत्प-
रतन्ता भवेत्यर्थः । ॥ “ई च द्विवचने” इति ईकारः ॥ त-
त्पारतन्त्यम् आत्मनः आविष्करोति अक्ष्याविति । वृषण्यन्त्याः वृषाणं
सेचनसमर्थं युवानम् आत्मन इच्छन्त्याः कामिन्यास्ते तव अक्ष्यौ अक्षि-

१ See note १ on the previous page २ ABB ३ for १ We with DKKRŚV.

३ A.E.Ś १ for ३ We with BBDKKV ४ P शुष्यन्तु.

णी केशाश्च लावण्यातिशयेन कामेन चित्तविकारेण मां शुष्यन्तु शोषय-
न्ति । परितापयन्तीत्यर्थः । अतो वाञ्छेति संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

मम त्वा दोषणिश्रिषं कृणोमि हृदयश्रिषम् ।

यथा मम कृतावसो मम चित्तमुपायसि ॥ २ ॥

मम । त्वा । दोषणिऽश्रिषम् । कृणोमि । हृदयऽश्रिषम् ।

यथा । मम । कृतौ । असः । मम । चित्तम् । उपऽआयसि ॥ २ ॥

हे कामिनि त्वा त्वां [मम] दोषणिश्रिषम् चाहौ आसक्तां हृदयश्रि-
षम् हृदयासक्तां च कृणोमि करोमि । ॥ श्रिष आलिङ्गने इत्यस्मात्
कर्तरि क्तिप् । “पद्म” इत्यादिना दोःशब्दस्य दोषन्तादेशः । “तत्पुरुषे
कृति बहुलम्” इति सप्तम्या अलुक् । यथा येन प्रकारेण मम कृतौ
मदीये संकल्पे असः तत्परतन्त्रा भवसि यथा च [मम] मदीयं चित्तम्
उपायसि उपगच्छसि । मदधीना भवसीत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

यासां नाभिरुरेहणं हृदि संवननं कृतम् ।

गावो घृतस्य मातरोमू सं वानयन्तु मे ॥ ३ ॥

यासां । नाभिः । आऽरेहणम् । हृदि । समऽवननम् । कृतम् ।

गावः । घृतस्य । मातरः । अमूम् । सम । वानयन्तु । मे ॥ ३ ॥

यासां स्त्रीणां नाभिः नाभ्युपलक्षितम् अङ्गम् आरेहणम् आलेहनम्
आस्वादनीयं भवति यासां च हृदि हृदये संवननम् संभजननिमित्तं वशी-
करणं कृतम् विधात्रा निर्मितम् ता अमूः परिदृश्यमानाः स्त्रीः [घृतस्य]
घृतोपलक्षितस्नेहद्रव्यस्य मातरः निर्मात्रो गावः मे मह्यं सं वनयन्तु व-
शीकुर्वन्तु ॥

चतुर्थी ॥

पृथिव्यै श्रोत्राय वनस्पतिभ्योऽग्नयेधिपतये स्वाहा ॥ १ ॥

“योसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूताना प्राणान् आदाय उदेति” इति [तै० आ० १. १४. १] ॥

पञ्चमं सूक्तम् ॥

इति सायणार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे षष्ठ्याण्डे प्रथमोऽनुवाकः ॥

द्वितीयेऽनुवाके षष्ठ्य सूक्तानि । तत्र “शमीम् अश्वत्थः” इति प्रथमं सूक्तम् । तत्र आद्येन तृचेन पुंसवनकर्मणि शमीगर्भाश्वत्थानि मधुमन्थे प्रक्षिप्य अभिमन्त्र्य स्त्रियं पाययेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि तपाविधमेवाग्निं कृष्णोर्णया वेष्टयित्वा अनेन तृचेन संपात्य अभिमन्त्र्य स्त्रिया वधीयात् ॥

आह च कौशिकः । “शमीम् अश्वत्थ इति मन्त्रोक्ते अग्निं मयि-
“त्वा [पुंथाः] सर्षिषि पैज्वमिव मधुमन्थे पाययति कृष्णोर्णाभिः परि-
“वेष्ट्य वधाति” इति [कौ० ४. ११] ॥

“परि धामिव” इति तृचेन सर्षिषिषमैषज्यकर्मणि मधुकीडम् अभि-
मन्त्र्य त्रिपावृतं पाययेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेन तृचेन “ब्राह्मणो जज्ञे” [४. ६] इति सूक्तोक्तजपाचमनादीनि कर्माणि कुर्यात् ॥

“परि धाम इवेति मधुशीर्षं पाययति जपादींश्च” इति कौशिकसू-
त्रम् [कौ० ४. ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

शमीमश्वत्थ आरुहस्तत्र पुंसुर्वनं कृतम् ।

तद् वै पुत्रस्य वेदनं तत् स्त्रीष्व भ्रामसि ॥ १ ॥

शमीम् । अश्वत्थः । आरुहः । तत्र । पुमसुर्वनम् । कृतम् ।

तत् । वै । पुत्रस्य । वेदनम् । तत् । स्त्रीषु । आ । भ्रामसि ॥ १ ॥

1 B' सुर्वनं corrected into 'सर्वनं. K E V 'सर्वनं. We with ABB: DRSPFJ G. G.

1 S' कृष्णो. 2 So S'. Kausika has पैज्वमि. 3 S' वेष्ट. We with Kausika.
4 S' शिव. We with Kausika.

शमीम् एतत्संज्ञं वृक्षम् [अश्वत्थः] अश्वत्थाख्यो वृक्ष आरूढः अधि-
रूढः । अग्निदाहशमनहेतुर्वृक्षः शमी । “प्रजापतिरग्निम् असृजत । सो-
विमेत प्र मा धक्ष्यतीति । तं शम्याशमयत् । तच्छम्यै शमितम्” इति
[तै० ब्रा० १. १. ३. ११] । स च अग्निः अश्वो भूत्वा यस्मिन् वृक्षे पुरा
संवत्सरम् अवात्सीत् स वृक्षः अश्वत्थः । ॥ “सुपि स्यः” इति अ-
श्वशब्दोपपदात् तिष्ठतेः कप्रत्ययः । षष्ठोदरादिः ॥ श्रूयते हि ।
“अग्निदेवेभ्यो निलायत् । अश्वो रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्थे संवत्सरम् अ-
तिष्ठत् । तद् अश्वत्थस्याश्वत्थत्वम्” इति [तै० ब्रा० १. १. ३. ९] ॥ तद्
अयम् अर्थः । शमी स्त्री । अश्वत्थः पुमान् । स च अग्निर्लक्षणं पुत्रम्
उत्पादयितुं ताम् अधिरूढः । तस्या उपरि उत्पन्न इत्यर्थः । ईदृशाद्
अश्वत्थाद् अग्निमन्थनार्थम् अरण्योराहरणम् । तथा च श्रुतम् । “श-
मीगर्भाद् अग्निं मन्थति । एषा वा अग्नेर्यज्ञिया तनूः । तामेवासौ ज-
नयति” इति [तै० ब्रा० १. १. ९. १] । तत्र तादृशे अश्वत्थे पुंसवनम्
पुमान् सृजते येन कर्मणा तत् पुंसवनम् तत् कृतम् अनुष्ठितम् । तद्
वै तत् खलु पुत्रस्य वेदनम् लम्भकं तत् पुत्रजनननिमित्तं कर्म स्त्रीपु
आभरामसि आहरामः संपादयामः । ॥ “इदन्तो मसिः” ॥

द्वितीया ॥

पुंसि वै रेतो भवति तत् स्त्रियामनु पिच्यते ।

तद् वै पुत्रस्य वेदनं तत् प्रजापतिरब्रवीत् ॥ २ ॥

पुंसि । वै । रेतः । भवति । तत् । स्त्रियाम् । अनु । पिच्यते ।

तत् । वै । पुत्रस्य । वेदनम् । तत् । प्रजापतिः । अब्रवीत् ॥ २ ॥

पुंसि वै पुरुषे खलु प्रथमं बीजभूतं रेतः आश्रितं भवति । तत् गर्-
भाधानकर्मणा स्त्रियाम् अनु सिच्यते गर्भाशये प्रक्षिप्यते । तत् खलु नि-
षिक्तं रेतः पुत्रस्य वेदनम् उत्पत्त्यमानस्य पुत्रस्य लम्भकम् । “पुरुषे
ह वा अयम् आदितो गर्भो भवति” [ऐ० आ० २. ५. १] इत्यादिकम्
एतरेयकम् अत्र द्रष्टव्यम् । तद् एतत् पुंसवनं कर्म प्रजापतिः प्रजानां
स्रष्टा अब्रवीत् । पुत्रजननोपायत्वेन लोके प्रकाशितवान् इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

प्रजापतिरनुमतिः सिनीवालीचीकूपत ।

खैरूप्यमन्यत्र दधत् पुमांसमु दधदिह ॥ ३ ॥

प्रजाऽपतिः । अनुऽमतिः । सिनीवाली । अचीकूपत ।

खैरूप्यम् । अन्यत्र । दधत् । पुमांसम् । ऊं इति । दधत् । इह ॥ ३ ॥

प्रजापतिः संवत्सरात्मकः अनुमतिः पौर्णमासीदेवता सिनीवाली अ-
मावास्यादेवता च निषिक्तं गर्भाशयस्थं रेतः अचीकूपत हस्तपादाद्यवयव-
कल्पनया समर्थम् अकार्षीत् । ॥ कूपू सामर्थ्ये इत्यस्मात् लुङि च-
ङि रूपम् ॥ किं कुर्वन् । खैरूप्यम् स्त्रीप्रसवसंबन्धि निमित्तम् अ-
न्यत्र असहो व्यतिरिक्ते स्थाने दधत् स्थापयन् इह अस्मासु पुमांसमु पु-
मपत्यमेव दधत् कुर्वन् । संवत्सरकालावसाने समर्थम् अकार्षीद् इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

परि धामिव सूर्योहीनां जनिमागमम् ।

रात्री जगदिवाव्यहंसात् तेनां ते वारये विषम् ॥ १ ॥

परि । धामऽइव । सूर्यः । अहीनाम् । जनिम् । अगमम् ।

रात्री । जगत्ऽइव । अन्यत् । हंसात् । तेन । ते । वारये । विषम् ॥ १ ॥

सूर्यो धामिव अन्तरिक्षमिव अहीनाम् सर्पाणां जनिम् कृत्स्नं जन्म
सर्पकुलम् अहं पर्यागमम् परिप्राप्तवान् जस्मि रात्री जगदिव । ॥ “रा-
त्रेभ्राजसौ” इति ङीष् ॥ यथा रात्रिः स्वकीयेन तमसा कृत्स्नं
जगद् व्याप्नोति एवम् हंसात् हन्ति गच्छति व्याप्नोतीति हंस आत्मा
तस्माद् अन्यत् कृत्स्नं शरीरं यद् विषं व्याप्नोति हे विषग्रस्त ते तदीयं
तद् विषं तेन प्रसिद्धेन भैषज्येन वारये निवारयामि ॥

पञ्चमी ॥

यद् ब्रह्मभिर्वहपिभिर्वद् देवैर्विदितं पुरा ।

तौविलिके । अव । ईल्य । अव । अयम् । ऐलवः । ऐलयीत् ।

बभ्रुः । च । बभ्रुःकर्णः । च । अर्ष । इहि । निः । आल ॥ ३ ॥

हे तौविलिके एतन्नामिके रोगनिदानभूते पिशाचि अवैलय अवाङ्मुखं अस्मद्गोमं प्रेरय । इल प्रेरणे इति धातुः । अयम् ऐलवः एतत्संज्ञः तत्कृतश्चक्षुर्गतो रोगविशेषः अवैलयीत् अवस्ताद् गच्छतु । इतस्मादेव धातोश्छान्दसो लुङ् । “नोनयतिध्वनयति” इत्यादिना चङः प्रतिषेधः । “ह्यन्तक्षणे” इत्यादिना सिचि वृद्धिनिषेधः । बभ्रुश्च बभ्रुकर्णश्च एतत्संज्ञायुभावपि रोगहेतू तस्माद् रोगिणः पुंसो निर्गच्छताम् । हे निराल एतत्संज्ञ रोग त्वमपि अपैहि अपगच्छ ॥

सप्तमी ॥

अलसालासि पूर्वी सिलाञ्जालासुत्तरा ।

नीलागलसाला ॥ ४ ॥

अलसाला । असि । पूर्वी । सिलाञ्जाला । असि । उत्तरा ।

नीलागलसाला ॥ ४ ॥

अलसालेत्याद्यास्तिस्रः संज्ञास्तिष्ठन्तां सस्यवल्लीनाम् । तत्र अलसाला नाम काचित् सस्यविशेषस्य मज्जरी । सा प्रथमम् उपादीयमानत्वात् पूर्वा । शालाञ्जालाख्या तु सस्यमज्जरी उत्तरा अपरा पश्चाद् उपादीयमानत्वात् । नीलागलसालाख्या तु तृतीया तयोर्मध्यवर्तिनी ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“यथेयं पृथिवी मही” इति वृत्तेन गर्भदंहणकर्मणि धनुर्ज्यां त्रिरुद्व्यं स्त्रियं ब्रवीयात् ॥

तथा अनेन वृत्तेन क्षेत्रमृत्तिकाम् अभिमन्त्र्य प्रत्यृचं गर्भिणीं प्राशयेत् । कृष्णसिक्ता अभिमन्त्र्य गर्भिण्याः शयनं परिकिरेद् वा ॥

१ P एल्यः. २ So P P J K Cr. ३ P नीलागलसालेति नीलागलसाला.

१ S' मुस्ती. २ Sijana's text too: शला. ३ S' स्त्रियं.

तथा जम्भग्रहणेपि तच्छान्त्यर्थम् अनेन नृचेन धनुर्ज्याबन्धनादीनि कर्माणि कुर्यात् ॥

यद् आह कौशिकः । “ऋधद्भान्तः[५.१.१] इत्येका यथेयं पृथि-
“वी[६.१७] ‘अच्युता’ इति गर्भहंरणानि । जम्भगृहीताय प्रथमावर्जं
“ज्यां चिरुद्रथ्य वभाति । लोष्ठान् अन्वृचं प्राशयति । श्यामसिकताभिः
“शयनं परिकिरति” इति [कौ० ४.११] ॥

“ईर्ष्याया भ्राजिम” इति नृचेन स्त्रीविषयेष्वनिवृत्त्यर्थम् ईर्ष्योपेतं ह-
द्वा जपेत् । तस्यैव भिक्षां वा प्रयच्छेत् स्पृष्टा वा जपेत् । सूत्रितं हि ।
“ईर्ष्याया भ्राजिम[६.१८] जनाद् विश्वजनीनात्[७.४६] त्वाष्ट्रेणाहम्
[७.७८.३] इति प्रतिजापप्रदानाभिर्मर्शनानि” इति [कौ० ४.१२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यथेयं पृथिवी मही भूतानां गर्भमादधे ।

एवा ते प्रियतां गर्भोऽनु सूतुं सवितवे ॥ १ ॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । भूतानाम् । गर्भम् । आऽदधे ।

एव । ते । प्रियताम् । गर्भः । अनु । सूतुम् । सवितवे ॥ १ ॥

[यथा] मही महती इयं परिदृश्यमाना पृथिवी भूतानाम् भूतजा-
तानां प्राणिनां गर्भम् आदधे धारयति । पार्थिवशरीरोपादानभूतं गर्भं
दशमासायधि विभर्तीत्यर्थः । हे नारि ते तव गर्भः एव एवं प्रियताम्
गर्भाशये धृतः स्थिरो भवतु । कियत्पर्यन्तम् इत्याह अनुसूत्रम् इति ।
दशमासभरणेन अनुसूत्रम् अनुग्राह्यप्रसवं तं गर्भं सवितवे प्रसवितुं प्रज-
नयितुम् । ॥ पूह प्राणिगर्भविमोचने । अस्मात् तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥

यथेयं पृथिवी मही दाधारेमान् वनस्पतीन् ।

एवा ते प्रियतां गर्भोऽनु सूतुं सवितवे ॥ २ ॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । दाधारं । इमान् । वनस्पतीन् ।

एव । ते । प्रियताम् । गर्भः । अनु । सूतुम् । सवितवे ॥ २ ॥

यथेयं पृथिवी मही दाधार पर्वतान् गिरीन् ।

एवा ते प्रियतां गर्भोऽनु सूतुं सवितवे ॥ ३ ॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । दाधार । पर्वतान् । गिरीन् ।

एव । ते । प्रियताम् । गर्भः । अनु । सूतुम् । सवितवे ॥ ३ ॥

द्वितीया ॥ मही महती पृथिवी इमान् परिदृश्यमानान् वनस्पतीन् वृक्षान् दाधार स्मिरं धारयति । तथा पर्वतान् महाशैलान् गिरीन् । गिर्यस्तत्पर्यन्तवर्तिनः शिलोच्चयाः । तान् सर्वान् दाधार स्मिरं धारयति । यथा एतद् उक्तं सर्वं पृथिव्या स्मिरं धारयति एव एवम् हे नारि ते त्वदीयो गर्भः प्रियताम् इत्यादि पूर्ववद् योजना ॥

तृतीया ॥

यथेयं पृथिवी मही दाधार विष्ठितं जगत् ।

एवा ते प्रियतां गर्भोऽनु सूतुं सवितवे ॥ ४ ॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । दाधार । विऽस्थितम् । जगत् ।

एव । ते । प्रियताम् । गर्भः । अनु । सूतुम् । सवितवे ॥ ४ ॥

मही महती इयं पृथिवी विष्ठितम् विविधम् अवस्थितं चराचरात्मकं जगद् यथा येन प्रकारेण दाधार स्वात्मनि धारयति । ॥ तुजादि-त्वाद् अभ्यासदीर्घत्वम् ॥ । अन्यद् व्याख्यातम् ॥

चतुर्थी ॥

ईर्ष्यायां भ्राजिं प्रथमां प्रथमस्यां उत्तर्पयाम ।

अग्निं हृदय्यं शोकं तं ते निर्वपयामसि ॥ १ ॥

ईर्ष्यायाः । भ्राजिम् । प्रथमाम् । प्रथमस्याः । उत्त । अर्पयाम् ।

अग्निम् । हृदय्यम् । शोकम् । तम् । ते । निः । वापयामसि ॥ १ ॥

ईर्ष्यायाः । स्त्रीविषया अक्षमा अत्र ईर्ष्या मैनाम् अन्यो द्राक्षीत इत्ये-

वंरूपा । तस्या ईर्ष्यायाः प्राजिम् । ॥ भ्रज गतौ इत्यस्माद् वसिव-
पीत्यादिना [उ० ४. १२४] भावे इज् प्रत्ययः ॥ वेगयुक्तां गतिं प्र-
थमाम् प्रथमोत्पन्नाम् निर्वापयामसीत्युत्तरत्र संबन्धः । [उत्] तस्याः प्र-
थमस्याः प्रथमभावित्या अपराम अनन्तरोत्पन्नामपि तां निर्वापयामः श-
मयामः । हृदयम् हृदयदाहकं तत्र भवं कोपाग्निं शोकं च तज्जनितम् ई-
दृशं तम् हे ईर्ष्यायुक्त पुरुष ते तव सकाशाद् निर्वापयामसि निर्वापया-
मः शमयामः । ॥ “इदन्तो मसिः” ॥

पञ्चमी ॥

यथा भूमिर्मृतमना मृतान्मृतमनस्तरा ।

यथोत ममृषो मन एवैर्ष्योर्मृतं मनः ॥ २ ॥

यथा । भूमिः । मृतऽमनाः । मृतात् । मृतमनःऽतरा ।

यथा । उत । ममृषः । मनः । एव । ईर्ष्योः । मृतम् । मनः ॥ २ ॥

भूमिः सर्वप्राणिभिरधिष्ठिता पृथिवी मृतमनाः अपगतमनस्का सती
यथा ईर्ष्या न करोति । यथा च मृतात् त्यक्तप्राणात् शवशरीरादपि मृ-
तमनस्तरा अतिशयेन मृतमनाः पृथिवी भवति । एतेन सर्वहेशसहस्रम्
अस्या आविष्कृतं भवति । उत अपि च ममृषः मृतवतः पुरुषस्य मनः
तच्छरीराद् अपगतं सत् यथा नेर्ष्याजनकम् [एव] एवमेव ईर्ष्योः ईर्ष्या-
युक्तस्य स्त्रीविषयकोपयुक्तस्य पुरुषस्य मनः मृतम् विनष्टम् अस्तु । ई-
र्ष्याग्रस्तं न भवत्वित्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

अदो यत् ते हृदि श्रितं मनस्त्वं पतयिष्णुकम् ।

ततस्त ईर्ष्या मुञ्चामि निरुप्माणं हृतेरिव ॥ ३ ॥

अदः । यत् । ते । हृदि । श्रितम् । मनःऽकम् । पतयिष्णुकम् ।

ततः । ते । ईर्याम । मृच्छामि । निः । ऊष्माणम् । हतैः ऽइव ॥ ३ ॥

हे ईर्याग्रस्त पुरुष ते तव हृदि हृदये श्रितम् अवस्थितम् अदः प्र-
सिद्धं यत् मनः पतयिष्युं अञ्चिष्यु इतस्ततः पतनशीलम् । कैम् इति
पदद्वयं पदपूरणार्थम् । ततः तस्माद् मनसः ते तव ईर्याम् स्त्रीविषयं
कोपं निःशेषेण मुञ्चामि अपगमयामि । तत्र दृष्टान्तः ऊष्माणम् इति ।
यथा हतेः चर्ममय्या भस्त्रिकायाः सकाशात् तन्मध्यवर्तिनम् ऊष्माणम्
श्वासवद् अन्तःपूरितं वायुं तन्मुखान्निःसारयति कर्मकरस्तद्वद् इत्यर्थः ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“पुनन्तु मा” इत्यस्य तृचस्य बृहज्जणे पाठात् शान्त्युदकादौ विनि-
योगो द्रष्टव्यः ॥

तथा अर्धोत्थापनविघ्नशमनकामः मरुज्यो मान्त्रवर्णिकीभ्यो वा देव-
ताभ्यः क्षीरौदनहोमः आज्यहोमः काशदिविधुवकवेतसाख्या ओषधीरेक-
स्मिन् पात्रे कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य जलमध्ये अधोमुखं निनयनम् ता-
सामेव काशादीनां संपातिताभिमन्त्रितानाम् अप्सु सावनम् श्वशिरस्तो मे-
षशिरस्तश्च अभिमन्त्रितस्य अप्सु ग्रहेषणम् मानुषकेशजरदुपानहं वंशाग्रे
वन्धनम् तुपसहितम् आमपात्रम् अभिमन्त्रितोदकेन संमोक्ष्य त्रिपदे शि-
क्ये निधाय अप्सु ग्रहेषणं च इत्येतानि अभिवर्षणकर्माणि संपातिताभि-
मन्त्रितपटोदकेन आत्मावनम् अवसेचनं च अनेन तृचेन कुर्यात् । “अ-
र्थम् उत्थास्यन्” इति प्रकृत्य “अम्बयो यन्ति [१. ४] शंभुमयोभूः [१.
५, ६] हिरण्यवर्णाः [१. ३३] यददः [३. १३] पुनन्तु मा [६. १९]” इत्यादि
“अभिवर्षणावसेचनानाम्” इत्येतदन्तं सूत्रम् अत्र द्रष्टव्यम् [कौ० ५. ५] ॥

तथा सवयज्ञेषु अनेन तृचेन यजमानपत्नी पुत्रान् मोक्षेत् । “पवि-
त्रैः संमोक्षति” इति हि सूत्रम् [कौ० ८. २] । अत्र पवित्रशब्देन पु-
नन्तु मा [६. १९] वायोः पूतः [६. ५१] वैश्वानरो रश्मिभिः [६. ६२]
इति सूक्तानि विवक्षितानि ॥

१ All our MSS. and Vaidikas read °. We with Śāyana.

1 S' after वन्धनम् adds वृत्ताभिमन्त्र्याधोघनु which seems to belong to some other passage 2 S' शब्दे for शब्देन. 3 S' पुनोति. We with Kausika.

तथा पवित्रसवे अनेन [तृचेन] निरुद्धहविरभिमर्शनसंपातादीनि कर्माणि कुर्यात् । “पुनन्तु मा देवजना इति पवित्रं कृसरम्” इति हि सूत्रम् [कौ० ८. ७] ॥

तथा दीक्षायाः दर्भेपिश्रूलैः पूयमानो यजमानः एतं वृचं जपेत् । “पुनन्तु मेति पाव्यमानः” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ३. १] ॥

सौवामण्यां “पुनन्तु मा” इत्ययं वृचः आसिच्यमानशतावृण्णानुमन्त्रणे विनियुक्तः । “पुनन्तु मा [६. १९] गिरावरगराठेषु [६. ६९] यज्ञिरिपु [९. १. १६] इति शतावृण्णाम् आसिच्यमानाम्” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ५. ३] ॥

“अग्नेरिवास्य दहतः” इति वृचेन पित्तज्वरभैषज्ये दावाभौ ताम्रसुवेण आज्यं हुत्वा व्याधितस्य मूर्ध्नि संपातान् आनयेत् । “अग्नेरिवेत्युक्तं दावे” इति हि सूत्रम् [कौ० ४. ६] ॥

तत्र प्रथमा ॥

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनवो धिया ।

पुनन्तु विश्वा भूतानि पर्वमानः पुनातु मा ॥ १ ॥

पुनन्तु । मा । देवजनाः । पुनन्तु । मनवः । धिया ।

पुनन्तु । विश्वा । भूतानि । पर्वमानः । पुनातु । मा ॥ १ ॥

देवजनाः देवजातीया मा मां पुनन्तु शोधयन्तु ॥ तथा मनवः मनुष्यजातीयाः धिया बुद्ध्या कर्मणा वा मां पुनन्तु ॥ विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतानि मां पुनन्तु ॥ यश्च अन्तरिक्षे पर्वमानः गच्छन् वायुः सोऽपि मां पुनातु । यद्वा दशापवित्रेण शोध्यमानः सोमः पर्वमानः । स च स्वात्मानमिव अस्मान् शोधयन्तु ॥

द्वितीया ॥

पर्वमानः पुनातु मा कले दक्षाय जीवसे ।

अघो अरिष्टतातये ॥ २ ॥

पवमानः । पुनातु । मा । ऋत्वे । दक्षाय । जीवसे ।

अयो इति । अरिष्टतातये ॥ २ ॥

पवमानः सोमः मा मां पुनातु शोधयतु पापविनिर्मुक्तं करोतु । किमर्थम् । ऋत्वे ऋतवे कर्मणे दक्षाय चलाय । यद्वा ऋतुदक्षशब्दाभ्यां प्राणापानौ विवक्षितौ । “प्राणो वै दक्षः अपानः ऋतुः” इति श्रुतेः [ते० सं० २, ५, २, ४] । तयोः प्राणापानयोः शरीरे अवस्थानार्थं जीवसे तद्धेतुकजीवनार्थं च पुनात्विति संबन्धः । अयो अपि च अरिष्टतातये । रिष्टं हिंसा तदभावः अरिष्टम् तस्य करणाय । ॥ “शिवशमरिष्टस्य करे” इति करणार्थे तातिल् प्रत्ययः ॥

तृतीया ॥

उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च ।

अस्मान् पुनीहि चक्षसे ॥ ३ ॥

उभाभ्याम् । देव । सवितः । पवित्रेण । सवेन । च ।

अस्मान् । पुनीहि । चक्षसे ॥ ३ ॥

हे सवितः सर्वस्य मेरक हे देव पवित्रेण यवनसाधनेन त्वदीयेन तेजसा सवेन प्रसवेन त्वत्प्रेरणेन च आम्याम् उभाभ्याम् अस्मान् पुनीहि शुद्धान् कुरु । किमर्थम् । चक्षसे । ॥ चष्टिः पश्यतिकर्मा ॥ । दर्शनाय । ऐहिकामुष्मिकसकलसुखसाक्षात्कारार्थम् इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

अग्नेरिवास्य दहंत एति शुष्मिणं उतेव मत्तो विलपन्नपायति ।

अन्यमस्मदिच्छतु कं चिदमृतस्तुपूर्वधाय नमो अस्तु तत्क्षने ॥ १ ॥

अग्नेऽइव । अस्य । दहंतः । एति । शुष्मिणः । उतइव । मत्तः । विलपन् । अप । अयति ।

अन्यम् । अस्मात् । इच्छतु । कम् । चित् । अव्रतः । तपुऽवधाय । नमः ।

अस्तु । तत्क्षने ॥ १ ॥

आर्द्रम् अनार्द्रं च सर्वं दहतः दावात्मकस्य अग्नेरिव कृत्स्नम् अङ्गं दहतः शुष्मिणः शोथकवलमुक्तस्य अस्य ज्वरस्य दाहः एति कृत्स्नम् अङ्गं व्याप्नोति । उत अपि च मत्त इव उन्मत्त इव आत्मानं विस्मृत्य विलपन् विविधं प्रलापं कुर्वन् तेन ज्वरेण अपायति अपगच्छति अस्माल्लोकात् प्रैति । ईदृशः प्रबलः पित्तज्वरः अस्मत् अस्मत्तः अन्यं कंचित् कमपि अव्रतः अव्रतं सदाचारहीनं पुरुषम् इच्छतु ग्रामोतु । उक्तं हि ।

व्रतोपवासैर्यैर्विष्णुर्नान्यजन्मनि तोषितः

ते नरा मुनिशार्दूल ग्रहरोगादिभागिनः ।

इति । तपुर्वधाय तपुस्ताप एव वर्धः हननसाधनम् आयुधं यस्य स तथोक्तः तस्मै तत्काले कृच्छ्रजीवननिमित्ताय ज्वराभिमानिदेवाय नमोस्तु नमस्कारो भवतु । अनेन नमस्कारेण तुष्टः सन् अन्यत्र अपन्नर्पित्विर्यः । ॥ तकि कृच्छ्रजीवे । अस्माद् औणादिको मन्ति ॥

पञ्चमी ॥

नमो रुद्राय नमो अस्तु तत्काले नमो राज्ञे वरुणाय त्विषीमते ।

नमो दिवे नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः ॥ २ ॥

नमः । रुद्राय । नमः । अस्तु । तत्काले । नमः । राज्ञे । वरुणाय । त्विषीमते ।

नमः । दिवे । नमः । पृथिव्यै । नमः । ओषधीभ्यः ॥ २ ॥

रुद्राय रोदयति उपतापेन अश्रूणि मोचयतीति रुद्रो ज्वराभिमानो देवः । ॥ “रोदेर्णिलुक् च” [उ० २. २२] इति रक् प्रत्ययः ॥ तस्मै रुद्राय प्रथमं नमोस्तु तत्काले ज्वराय च नमोस्तु । त्विषीमते दीप्तिमते राज्ञे स्वामिने तत्तद्वाणिज्यकृत्पापानुरोधेन निग्रहकारिणे वरुणाय नमोस्तु । तथा दिवे द्युलोकाय नमः पृथिव्यै च नमः । द्यावापृथिव्यौ हि कृत्स्नस्य भूतजातस्य मातापितरौ तस्मात् तयोर्नमस्कारः कृतः । ओ-

पथीभ्यः पृथिव्याम् उत्पत्ताभ्यो वीह्यादिभ्यो नमोस्तु । औषधसेवया पथ्य-
क्रमेण च आरोग्यम् उपजायत इत्योषधीनां नमस्कारः ॥

षष्ठी ॥

अयं यो अभिशोचयिष्णुर्विश्वां रूपाणि हरिता कृणोषि ।

तस्मै तेरुणाय वभ्रवे नमः कृणोमि वन्याय तक्तने ॥ ३ ॥

अयम् । यः । अभिशोचयिष्णुः । विश्वा । रूपाणि । हरिता । कृणोषि ।

तस्मै । ते । अरुणाय । वभ्रवे । नमः । कृणोमि । वन्याय । तक्तने ॥ ३ ॥

अयम् आपरोक्ष्येण अनुभूयमानः अभिशोचयिष्णुः अभितः सर्वतः
कृत्स्नम् अङ्गं सर्वेषु अङ्गेषु शोचयन् शोकम् उत्पादयन् । ॥ शुच
शोके । “णेश्छन्दसि” इति इष्णुच् प्रत्ययः ॥ ईदृशो यः पि-
त्तज्वरः विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि हरिता हरितानि रक्तदूषणेन
हरिद्रावर्णानि कृणोषि करोति । ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ तस्मै अ-
रुणाय अरुणवर्णाय वभ्रवे पीतवर्णाय च [वन्याय] संसेव्याय तक्तने ते
तुभ्यं ज्वराय नमः कृणोमि करोमि ॥

इति सायणार्थविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे षष्ठकाण्डे द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयोऽनुवाके षष्ठ सूक्तानि । तत्र “इमा यास्तिष्ठः” इति आद्यं सू-
क्तम् । तत्र आद्येन तृचेन केशवृद्धिकामं वृक्षभूमिजातौषधिभिः अव-
ज्वालितोदकेन वा विभीतककायोदकेन वा हरिद्राकायोदकेन वा अभि-
मन्त्रितेन उपःकाले अवसिञ्चेत् । सूत्रितं हि । “इमायास्तिष्ठ इति वृ-
क्षभूमौ जाताज्वालेनावनक्षत्रेवसिञ्चति” इत्यादि [कौ० ४. ६.] ॥

“कृष्णं नियानम्” इति तृचेन उदरतुन्दादिभैषज्यार्थं चित्तिमायश्चि-
त्स्याद्यौषधिसहितम् उदकम् अभिमन्त्र्य तेनोदकेन व्याधितम् अवसिञ्चेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव भैषज्यकर्मणि मरुद्भ्यो मान्त्रवर्णिकीभ्यो वा देवताभ्यः
क्षीरौदनहोमम् आज्यहोमम् चित्स्याद्यौषधीरेकस्मिन् पात्रे कृत्वा संपात्य
अभिमन्त्र्य जलमध्ये अधोमुखं निनयनम् चित्स्यादीनां संपातिताभिम-

न्त्रितानाम् अप्सु सावनम् [श्वशिरसो] मेषशिरसश्चाभिमन्त्रितस्य उदके
प्रक्षेपणम् मानुषकेशजरदुपानहं वंशाग्रे वर्धनम् तुपसहितम् आमपा-
त्रम् अभिमन्त्रितोदकेन संप्रोक्ष्य त्रिपदे शिष्ये निधाय अप्सु प्रक्षेपणं च
इत्येतांन्यभिवर्षणकर्माणि कुर्यात् । सूत्रितं हि । “कृष्णं नितानम् [६.
२२] सल्लुपीः [६. २३] इत्योषध्याभिश्च्योतयति । मारुतानाम् अप्ययः”
इति [कौ० ४. ६] ॥

अस्य तृचस्य अपां सूक्तेषु पाठाद् आत्मावनादौ विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इमा यास्त्रिस्तः पृथिवीस्तासां ह भूमिरुत्तमा ।

तासांमधि त्वचो अहं भेषजं समु जग्रभम् ॥ १ ॥

इमाः । याः । त्रिस्तः । पृथिवीः । तासां । ह । भूमिः । उत्तमा ।

तासांमधि । त्वचः । अहम् । भेषजम् । समु । ऊं इति । जग्रभम् ॥ १ ॥

इमाः परिदृश्यमानाः त्रिस्तः त्रित्वसंख्योपेता याः पृथिवीः पृथिव्यः ।
उपलक्षणम् एतत् । पृथिव्याद्यास्तयो लोकाः सन्ति यद्वा । पृथिव्यादयस्त-
यो लोकाः प्रत्येकं त्रिधा भिन्नाः । “त्रिस्तो भूमीर्धारयन्” [ऋ० २.
२७. ८] “त्रयो वा इमे निवृत्तो लोकाः” [ऐ० ब्रा० २. १७] इत्यादि-
श्रुतेः । तासां पृथिव्युपलक्षितानां लोकानां मध्ये इयम् अस्माभिर्धि-
ष्ठिता भूमिः खलु उत्तमा, उत्कृष्टतमा ऐहिकफलभोगनिमित्तत्वात् स्वर्गा-
दिकलसाधनयागहोमाद्यनुष्ठानहेतुत्वाच्च । तासां पृथिवीनां त्वचः त्वगिव
उपरिवर्तमाना या भूमिः तस्या अधि उपरि ग्रहं भेषजम् व्याधिनि-
वर्तकम् औषधम् अहं समु जग्रभम् संगृह्णामि । ॥ प्रहेः स्वार्थ-
ण्यन्तात् द्वान्दसे लुङि चङि रूपम् ॥

द्वितीया ॥

श्रेष्ठमसि भेषजानां वसिष्ठं वीरूधानाम् ।

सोमो भगं इव यामेषु देवेषु वरुणो यथा ॥ २ ॥

1 S' adds after वर्धनम् as follows: एत्वाभिर्मन्त्र्य योधनं. 2 S' त्वानिवर्षणं.

श्रेष्ठम् । अ॒सि । भेष॒जाना॑म् । वसि॒ष्ठम् । वीरू॒धाना॑म् ।

सोमः । भगः॒ऽइव । यामे॑षु । दे॒वेषु॑ । वरु॒णः । यथा॑ ॥ २ ॥

हे हरिद्रादिरूप भेषज अन्येषां भेषजानां श्रेष्ठम् प्रशस्यतमम् असि अमोघवीर्यत्वात् । तथा वीरूधानाम् अन्यासां वीरूधां वसिष्ठम् वसुमत्त-
मं मुख्यम् असि । ॥ वीरूच्छब्दात् टाप् । “टापं चापि हलन्ता-
नाम्” इति स्मरणात् ॥ तत्र श्रेष्ठ्ये दृष्टान्तः सोम इति । या-
मेषु अहोरात्रभागेषु साध्येषु यथा सोमश्चन्द्रमाः भगः सूर्यश्च कालाव-
च्छेदेहेतुत्वेन प्रशस्तौ तद्वत् श्रेष्ठम् असीत्यर्थः । वसिष्ठत्वे दृष्टान्तः देवेष्वि-
ति । यथा देवेषु मध्ये वरुणः वसुमत्तमो मुख्यः तद्वद् इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

रेव॑तीर॒नाधृ॑षः सि॒षास॑वः सि॒षास॑थ ।

उ॒त स्य॑ के॒शहं॑ह॒णीर॑थो ह॒ केश॑वर्ध॒नीः ॥ ३ ॥

रेव॑तीः । अ॒नाधृ॑षः । सि॒षास॑वः । सि॒षास॑थ ।

उ॒त । स्य॑ । के॒शहं॑ह॒णीः । अ॒थो इति॑ । ह॒ । के॒शव॑वर्ध॒नीः ॥ ३ ॥

हे रेवतीः रेवत्यः रयिमत्यो धनवत्य उक्ता ओषधयः । ॥ “र-
येर्मतौ बहुलम्” इति संप्रसारणम् ॥ अनाधृषः अनाधृषाः केन-
चिदपि अहिंसिताः सिषासवः सनितुम् आरोग्यं दातुम् इच्छन्त्यः स्यं
सिषासथ आरोग्यं दातुम् इच्छन्त्यः । ॥ षणु दाने । अस्मात् सनि
“भरज्ञपिसनाम्” इति इटो विकल्पनाद् अभावपक्षे “जनसनखनां स-
न्श्लोः” इति आचक्षम् ॥ उत अपि च केशहंहणीः केशानां दा-
र्ढ्यकारिण्यः स्य भवथ ॥ अथो ह अपि च खलु केशवर्धनीः केशस-
मृद्धिकारिण्यो भवथ । ॥ हंहणीर्वर्धनीरिति । दहेर्वृधेश्च करणे ल्यु-
ङन्ताद् ङीप् रूपम् ॥

१ B रेवती°. २ P स्य. We with P J Cr

1 S' omit °वस्य. 2 S' इच्छत. ३ S' दहिणी, though Siyana's text is with us

चतुर्थी ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत् पतन्ति ।

त आवृचन्तसदनाहृतस्यादिद् घृतेन पृथिवी व्यूढिः ॥ १ ॥

कृष्णम् । निऽयानम् । हरयः । सुऽपर्णाः । अपः । वसानाः । दिवम् ।

उत् । पतन्ति ।

ते । आ । अवृचन् । सदनात् । अहृतस्य । आत् । इत् । घृतेन । पृथिवीम् ।

वि । ऊढुः ॥ १ ॥

कृष्णम् कृष्णवर्णं नियानम् । नियमेन याति गच्छति अत्र ज्योतिश्च-
क्रम इति नियानम् अन्तरिक्षम् । तत् प्राप्य हरयः हरणशीलाः पार्थि-
वं कृत्स्नं रसं हरन्तः सुपर्णाः शोभनपतना आदित्यरश्मयः अपो वसा-
नाः उदकम् आच्छादयन्तः उदकेन आत्मानम् आवृण्वन्तः दिवम् द्यो-
तमानम् आदित्यमण्डलम् उत् पतन्ति उन्नमनेन प्रामुवन्ति । यद्वा कृष्णं
नियानम् इति दक्षिणायनाभिप्रायम् । तद्धि ।

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षणमासा दक्षिणायनम् [भ० गी० ८, २५]

इति कृष्णपक्षसंबन्धात् कृष्णं नियानं यागहोमादनियमयुक्तैः पुरुषैः प्राप्त-
व्यम् ईदृशं दक्षिणायनं प्रति उत्तरायणे समाहतरसास्ते सूर्यरश्मयः अ-
हृतस्य उदकस्य सदनात् आदित्यमण्डलाद् आवृचन् आवर्तन्ते वृष्ट्यर्पम्
आगच्छन्ति । ॥ घृतेर्लुडि “द्युद्यो लुडि” इति परस्मैपदम् । छान्द-
सश्लेषश्च आदेशः । “बहुलं छन्दसि” इति रुडागमः ॥ आ-
दित् अनन्तरमेव घृतेन उदकेन ते सूर्यरश्मयः पृथिवीं व्यूढुः विशेषेण
उन्दन्ति आर्द्रीकुर्वन्ति । व्यूढे हि । “यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ्
रश्मिभिः पर्यावर्ततेथ वर्षति” इति [तै० सं० २, ४, १०, २] । ॥ उ-
न्दी छेदने इत्यस्मात् छान्दसे लिटि छान्दस उपधालोपः ॥

पञ्चमी ॥

पर्यस्वतीः कृष्णयाप ओषधीः शिवा यदेजथा मरुतो रुक्मवक्षसः ।

ऊर्जं च तत्र सुमतिं च पिन्वत यत्र नरो मरुतः सिञ्चथा मधु ॥ २ ॥
 पर्यस्वतीः । कृणुथ । अपः । ओषधीः । शिवाः । यत् । एजथ । मरुतः ।
 रुक्मऽवक्षतः ।
 ऊर्जम् । च । तत्र । सुऽमतिम् । च । पिन्वत । यत्र । नरः । मरुतः । सि-
 ञ्चथ । मधु ॥ २ ॥

हे मरुतः रुक्मवक्षतः रुक्मः स्वर्णमयम् आभरणं वक्षःस्थले येषां ता-
 दृशाः सन्तो यूयं यत् यदा एजथ प्रचलय । ॥ एजृ कम्पने ॥ त-
 दानीं पर्यस्वतीः रसवतीः अपः उदकानि ओषधीश्च शिवाः सुखकरीः
 कृणुथ कुरुथ ॥ [नरः नेतारः] हे मरुतः यूयं यत्र मधु मधुरसं वृ-
 ष्युदकं सिञ्चथ वर्षयथ तत्र तस्मिन् देशे ऊर्जं [च] बलकरम् अन्नं सु-
 मतिं [च] शोभनबुद्धियुक्तां मजां पिन्वथ उदकसेवनेन पोषयथ ॥

पष्ठी ॥

उदमुते मरुतस्तौ इयते वृष्टिर्वा विश्वा निवतस्मृणाति ।

एजाति ग्लहां कन्येव तुनैरु तुन्दाना पत्येव जाया ॥ ३ ॥

उदऽमुतेः । मरुतः । तान् । इयते । वृष्टिः । र्वा । विश्वाः । निऽवतः ।
 पृणाति ।

एजाति । ग्लहां । कन्याऽइव । तुना । एरुम् । तुन्दाना । पत्याऽइव ।
 जाया ॥ ३ ॥

हे मरुतः उदमुतः उदकस्य मेरकान् तान् मेथान् इयते मेरय-
 त । ॥ च्युङ् गतौ । अस्मात् कर्तरि क्प् । “उदकस्योदः
 संज्ञायाम्” इति उदकशब्दस्य उद्भावः । इयतेति । ॥ गतौ इत्यस्मात्
 लोट् । “तप्तनप्तनयनाश्च” इति तस्य तवादेशः । जुहोत्यादित्वात् शप्ः

१ A लिचतु. २ A B D K P V O s Cr °ङु°. We with K R S P J. ३ Such is the
 accent of all our Vaidikas and MSS. ४ K P तुदाना. ५ K Cr °ङु°. P °ङु°. We with
 P J. ६ P P J K Cr या. We with Sāyan. ७ P P J ग्लहां. We with Cr. ८ P K
 कन्याऽइव. ९ P तुदाना. We with P J K Cr.

शुः । “अतिपिपत्योश्च” इति अभ्यासस्य इत्थम् ॥ के पुनस्ते मेघा इति विशिनष्टि । या यदीया येषां मेघानां संवन्धिनी वृष्टिः विश्वां विश्वानि व्रीहियवादिसस्यानि निवतः निम्नगामिनीर्नदीश्च पृष्ठाति पूरयति । आप्याययतीत्यर्थः । ॥ “उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे” इति गमेरर्थे वृत्तिः ॥ यद्वा तान् । वर्णव्यत्ययः । या वृष्टिः उक्तविधा तां वृष्टिं प्रेरयतेत्यर्थः ॥ अपि च गँहा । ॥ गर्ह गह कुत्सायाम् ॥ गहयति कुत्सयति भीतिम् उत्पादयतीति गहा स्तनयितुरूपा माध्यमिका वाक् । सा एजाति एजतु वृष्ट्यर्थं मेघान् कम्पयतु । ॥ एज् कम्पने । अस्मात् लेटि आडागमः ॥ तत्र दृष्टान्तः कथ्येवेति । यथा तुन्ना दारिद्र्यादिभिः पीडिता कन्या मातापित्रादीन् कम्पयति तद्वद् इत्यर्थः । सा वाग् विशेष्यते । एरुम् गन्तारं मेघं प्राप्य तुङ्गानां आभाषमाणा ध्वनन्ती । ॥ तुनि आभाषणे । चौरादिकः ॥ यद्वा । ॥ तुञ्जतिर्दानकर्मा । “तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे” [चट० १. ७. ७] इति हि निगमः ॥ एरुम् गमनशीलम् उदकं तुञ्जाना प्रयच्छन्ती । तत्र दृष्टान्तः पत्येवेति । पत्या सहिता जार्येव सा यथा आभाषते यथा वा दित्तितम् अन्नादिकं प्रयच्छति तद्वद् वृष्ट्युदकस्य प्रदात्रीत्यर्थः ॥

[इति तृतीयेनुवाके] प्रथमं सूक्तम् ॥

“सप्तुषीः” “हिमवतः प्र स्रवन्ति” इति तृचयोः “पुनन्तु मा[६. १९] सप्तुषीः[६. २३] हिमवतः प्र स्रवन्ति[६. २४] वायोः पूतः पवित्रेण” [६. ५१] इति वृहज्जणे [कौ० १. ९] पाठात् शान्त्युदकादौ विनियोगः ॥

अनयोः अपां सूक्तेषु पाठात् आसावनादौ विनियोगः । सूत्रितं हि । “अयमृषाय व्रजन्त्यपां सूक्तेरास्तुत्य” इति [कौ० ८. ९] ॥

तथा अर्थोन्थापनविघ्नशमनकामः आभ्यां तृचाभ्याम् “पुनन्तु मा” इत्यत्रोक्तानि क्षीरौदनहवनादीनि कर्माणि कुर्यात् । “अर्थम् उत्थास्यन्” इति प्रकम्प्य “पुनन्तु मा[६. १९] सप्तुषीः[६. २३] हिमवतः प्र स्रवन्ति[६. २४] वायोः पूतः पवित्रेण” [६. ५१] इत्यादि “अ-

“भिवर्षणावसेचनानाम्” इत्येतदन्तं सूत्रम् [कौ० ५. ५] अत्र द्रष्टव्यम् ॥

तथा “सस्रुषीः” इत्येकेन तृचेन उदरतुन्दादिभेषज्ये कृष्णं नयानम् [६. २२] इति तृचोक्तानि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रं च तत्रैवोदाहृतम् ॥

तथा दर्शपूर्णमासयोः प्रणीताः प्रमुच्यमाना अनेन तृचेन ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “प्रणीता विमुच्यमानाः सस्रुषीरित्यनुमन्त्रयते” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० १. ४] ॥

“हिमवतः प्र स्रवन्ति” इति तृचस्य शान्त्युदकाभिमन्त्रणादौ आत्मावनादौ अर्थोत्थापनकर्मसु च पूर्वतृचेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तथा हृदयदोषजलोदरकामलरोगशान्त्यर्थं नद्युदकं प्रवाहानुगुणम् आहृत्य तत्र वलीकतृणानि प्रक्षिप्य अनेन तृचेन अवसिञ्च्य व्याधितम् अवसिञ्चेत् मार्जयेत् आचामयेद् वा । सूत्रितं हि । “हिमवत इति स्पन्दमाना अन्वीपम् आहार्यं वलीकैः” इति [कौ० ४. ६] ॥ ^

तत्र प्रथमा ॥

सस्रुषीस्तदुपसो दिवा नक्तं च सस्रुषीः ।

वरेण्यक्रतुरहमपो देवीरुषं ह्वये ॥ १ ॥

सस्रुषीः । तत् । अपसः । दिवा । नक्तम् । च । सस्रुषीः ।

वरेण्यऽक्रतुः । अहम् । अपः । देवीः । उषं । ह्वये ॥ १ ॥

तत् प्रसिद्धं सर्वप्राणिजीवनात्मकं रूपं सस्रुषीः प्राप्तवतीः अपसः अपस्रवतीः । ॥ मतर्थायस्य लुक् ॥ । अपसा जगद्रक्षणकर्मणा युक्ताः दिवा नक्तं च अहोरात्रोपलक्षितं कृन्तनं कालम् अविच्छेदेन सस्रुषीः सरणशीलाः प्रवहणशीलाः । ॥ स्रु गतौ । अस्माच्छान्दसस्य लिटः क्तसुः । “उगितश्च” इति ङीप् । वसोः संप्रसारणे यण् ॥ । ई-हशीः देवीरपः वरेण्यक्रतुः प्रशस्तकर्मा अहम् उप ह्वये समीपे आह्वयामि । यद्वा उपह्वयः अनुज्ञा । तां याचामहे इत्यर्थः ॥

1 S' हृदयदोष for हृदयदोष°. We with Kausika. 2 S' अवसिञ्च. 3 S' शुभमाना.

4 S' मयच्छेदेन.

वाः कल्याणकारिण्यः ओषधीः ओषधयः अपः तद्बुद्धिहेतव आपश्च नः
अस्माकं शं भवन्तु दुरितशमनहेतवो भवन्तु ॥

चतुर्थी ॥

हिमवतः प्र स्रवन्ति सिन्धौ समह संगमः ।

नुमने
धैतानं

आपो ह मह्यं तद् देवीर्ददन् हृद्योतभेषजम् ॥ १ ॥

“हिमवतः । प्र । स्रवन्ति । सिन्धौ । समह । समङ्गमः ।

नादौ अपः । ह । मह्यम् । तत् । देवीः । ददन् । हृद्योतभेषजम् ॥ १ ॥

तथा त्रैलोक्यरूपाः पापक्षयहेतव आपः हिमवतः हिमवत्पर्वतात् प्र स्रव-
ह्यत तत्र वः । तासां सर्वासां सिन्धौ समुद्रे [समह] समानं संगमः
वसिञ्चेत् मार्जयेत् ईदृश्यो देवीः देव्य आपः तत् प्रसिद्धं हृद्योतभेषजम्
नर्दमाना अन्नकम् औषधं मह्यं ददन् प्रयच्छन्तु ॥

पञ्चमी ॥

यन्मे अक्ष्योरादिद्योत पाण्योः प्रपदोश्च यत् ।

आपस्तत् सर्वं निष्करन् भिषजां सुभिषक्तमाः ॥ २ ॥

यत् । मे । अक्ष्योः । आदिद्योत । पाण्योः । प्रपदोः । च । यत् ।

आपः । तत् । सर्वम् । निः । करन् । भिषजाम् । सुभिषक्कृतमाः ॥ २ ॥

यद् रोगजातं मे मम अक्ष्योः अक्ष्णोः आदिद्योत आदीपयति व्ययय-
ति । “ई च द्विवचने” इति अक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः । द्यु-
त दीप्तौ इत्यस्माच्छान्दसो वर्तमाने लिट् । “द्युतिस्त्राय्योः संप्रसार-
णम्” इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् ॥ तथा पाण्योः । पादयोर-
परभागौ पाणी । पुरोभागौ प्रपदौ । उभयविधयोस्तयोश्च यद् रोगजा-
तम् आश्रित्य वर्तते तत् सर्वम् आपः देवतारूपाः निष्करन् निष्कुर्वन्तु
निर्गतं कुर्वन्तु । ॥ करोतिश्छान्दसो लुङ् । “कृमृहस्तहिभ्यः” इति

१ AB नि.कं. २ B K S P V निष्करद्. We with ADKRP JG. Cr. ३ P
अक्ष्योः. We with P J K Cr. ४ P कृत्. We with P J Cr.

हेः अङ् आदेशः ॥ कीदृश्यस्ताः । भिषजाम व्याधिनिवर्तकाना
मध्ये सुभिषक्तमाः अतिशयेन चिकित्साकुशलाः ॥

पथी ॥

सिन्धुपत्नीः सिन्धुराज्ञीः सर्वा या नद्यं स्थनं ।

दत्तं नृस्यं भेषजं तेन वो भुनजामहे ॥ ३ ॥

सिन्धुपत्नीः । सिन्धुराज्ञीः । सर्वाः । याः । नद्यः । स्थनं ।

दत्तं । नृः । तस्यं । भेषजम् । तेनं । वः । भुनजामहे ॥ ३ ॥

सिन्धुपत्नीः सिन्धुपत्न्यः सिन्धुः समुद्रः पतिर्यातां तास्तपोकाः । ॥ “वि-
भाषा सपूर्वस्य” इति डीञ्जकारौ ॥ सिन्धुराज्ञीः सिन्धोः समुद्र-
राजस्य दाराः । ॥ उभयत्र “वा छन्दसि” इति जसि पूर्वसवर्ण-
दीर्घः ॥ एवंभूताः सर्वा या यूयं नद्यः स्तनं नदीरूपा भव-
त । ॥ अस्तेलोटि “तप्तनप्तनयनाश्च” इति तस्य तनादेशः ॥ ई-
हृष्यो यूयं नः अस्माकं तस्य रोगस्य भेषजम् निवर्तकम् औषधं दत्तं
प्रयच्छत । तेन औषधेन वः युष्माकं संवन्धिनो वयं भुनजामहे । नि-
वृत्तरोगाः सन्तः अन्नपानादि बलकरं बभूवु उपजीवाम । ॥ भुज पा-
लनाभ्यवहारयोः । “भुजोऽनवने” इति आत्मनेपदम् ॥

[इति तृतीयेनुवाके] द्वितीयं सूक्तम् ॥

“पञ्च च याः” इति तृचेन गण्डमालानिवृत्त्यर्थं पञ्चाधिकपञ्चाशत्सं-
ख्याकैः सूत्रोक्तकाष्ठैः मज्जालनम् इत्येवमादीनि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रि-
तं हि । “पञ्च च या इति पञ्चपञ्चाशत् परशूषणान् काष्ठैरादीपयति
कपाले मर्शुतं काष्ठेनालिम्पयति” इत्यादि [कौ० ४. ६] ॥

“अव मा पाप्मन्” इति [तृचेन] सर्वरोगभेषज्यकर्माणि सूत्रोक्तयका-
रेण तन्त्रं कृत्वा अपरेद्युर्खोस्त्रीन् पुरोडाशसंवर्ताश्चतुष्पथे अवचरेत् । सूत्रितं

१ B B D S C ३ for १ We with A K R V

1 S' मारोगस्य. 2 S' नद्यो for व. 3 S' कर्षुषणान्. We with Kausika 4 S' का-
ष्ठेनादी. We with Kausika 5 S' कपाले. 6 S' प्रयुति.

हि । “अव मा पाप्मन्निति तितउनि पूत्यान्यवसिच्य अपविध्यापरेद्युस्त्री-
स्त्रीन् पुरोडाशसंवर्ताश्चतुष्पथेष्ववचरति” इति [कौ० ४. ६] ॥

महाशान्त्यादौ क्रियमाणे नैर्ऋतकर्मणि एतं तृचं जपन् नदीतीरं ग-
च्छेत् । “अव मा पाप्मन्निति जपन्नुदकम् अभिगच्छेत्” इति हि न-
क्षत्रकल्पः [न० क० १५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

पञ्च च याः पञ्चाशच्च संयन्ति मन्या अभि ।

इतस्ताः सर्वा नश्यन्तु वाका अपचितामिव ॥ १ ॥

पञ्च । च । याः । पञ्चाशत् । च । समुद्यन्ति । मन्याः । अभि ।

इतः । ताः । सर्वाः । नश्यन्तु । वाकाः । अपचितामऽइव ॥ १ ॥

पञ्च च पञ्चाशच्च पञ्चाधिकपञ्चाशत्संख्याका या गण्डमालाः मन्याः
गलस्योर्ध्वभागे स्थिता धमनीर्मन्याशब्दवाच्या अभि संयन्ति सर्वतो व्या-
प्नुवन्ति इतः अस्मात् प्रयोगात् ताः तत्संख्याकाः सर्वा गण्डमाला न-
श्यन्तु विनष्टा भवन्तु । वाकाः वचनीया दोषाः अपचितामिव पूजिताः
पतिव्रता स्त्रियं प्राप्य यथा पराहता नश्यन्ति तथेत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

सप्त च याः सप्ततिश्च संयन्ति ग्रैव्या अभि ।

इतस्ताः सर्वा नश्यन्तु वाका अपचितामिव ॥ २ ॥

सप्त । च । याः । सप्ततिः । च । समुद्यन्ति । ग्रैव्याः । अभि ।

इतः । ताः । सर्वाः । नश्यन्तु । वाकाः । अपचितामऽइव ॥ २ ॥

सप्ताधिकसप्ततिसंख्याका या गण्डमालाः ग्रैव्याः ग्रीवासु भवा नाडीः
अभि संयन्ति अभितो व्याप्नुवन्ति । अन्यद् व्याख्यातम् ॥

१ P मुन्याः. २ ADRSPJC. Cr सप्त. We with BBKKP V. ३ PJ सप्त. We
with PK.

1 S' एत्युनि for पूत्यानि. 2 So S'. Kausika: "द्युः सहस्राक्षायाम्पु वल्लीस्त्रीन्दुरोडाश-
संवर्ताश्चतुष्पथे च (sic, व?) क्षिप्यापकिरति. 3 B धमनी for धमनीः.

तृतीया ॥

नवं च या नवतिश्च संयन्ति स्कन्ध्या अमि ।

इतस्ताः सर्वा नश्यन्तु वाका अपचितामिव ॥ ३ ॥

नवं । च । याः । नवतिः । च । समुद्यन्ति । स्कन्ध्याः । अमि ।

इतः । ताः । सर्वाः । नश्यन्तु । वाकाः । अपचितामइव ॥ ३ ॥

नवोत्तरनवतिसंख्याका या गण्डमालाः स्कन्ध्याः । ग्रीवाभ्योऽधःप्रदेशः स्कन्धः । तत्र भवा धमनीः अमि संयन्ति अभितो व्यामुवन्ति । शेषम् उक्तार्थम् ॥

चतुर्थी ॥

अवं मा पाप्मन्सृज वशी सन् मृडयासि नः ।

आ मा भद्रस्य लोके पाप्मन् धेहिविहुतम् ॥ १ ॥

अवं । मा । पाप्मन् । सृज । वशी । सन् । मृडयासि । नः ।

आ । मा । भद्रस्य । लोके । पाप्मन् । धेहि । अविहुतम् ॥ १ ॥

हे पाप्मन् पापाभिमानिदेव [मा] माम् अव सृज त्वत्तकाशाद् विमोचय ॥ वशी सर्वस्य वशयिता त्वं नः अस्मान् सँ मृडयासि सम्यङ् मृडय सुखय । ॥ मृड सुखने । अस्मात् लेटि आडागमः ॥ हे पाप्मन् अविहुतम् अपीडितं मा मां भद्रस्य भन्दनीयस्य सुकृतस्य फलभूते लोके स्वर्गादी आ धेहि स्थापय । ॥ अविहुतम् इति । हृ कौटिल्ये । “हृ ह्यरेशब्दसि” इति निष्ठायां हुभावः ॥

पञ्चमी ॥

यो नः पाप्मन् न जहासि तमुं ता जहिमो वयम् ।

पाप्मानुं व्यावर्तनेत्यं पाप्मानुं पद्यताम् ॥ २ ॥

1 A B D K R S V Gs पाप्मन् clearly. P J Gs पाप्मन्, P पाप्मन्.

1 S' भजनीयस्य.

यः । नः । पाप्मन् । न । जहासि । तम् । ऊं इति । त्वा । जहिमः । वयम् ।
पयाम् । अनु । विऽआवर्तने । अन्यम् । पाप्मा । अनु । पद्यताम् ॥ २ ॥

हे पाप्मन् यस्त्वं नः अस्मान् न जहासि न परित्यजसि । ॥ ओ-
हाक् त्यागे इति धातुः ॥ तमु तमेव त्वा त्वां पयाम् चतसृभ्यो
दिग्भ्य आगतानां मार्गाणाम् अनुव्यावर्तने यस्मिन् प्रदेशे चतुष्पथल-
क्षणे अनुमाप्ताः परस्परं व्यावर्तन्ते तत्र देशे वयं जहिमः । अनेन अनु-
ष्ठितेन कर्मणा धलात् परित्यजामः । ॥ “जहातेश्च” इति इच्च्म् ।
पयाम्” इति । “भस्य टेलोपः” इति टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण वि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । अनुव्यावर्तन्तेऽस्मिन्निति अनुव्यावर्तनो देशः । अधिकरणे
त्युद ॥ तत्र त्यक्तः पाप्मा अन्यम् असद्वेष्यम् अनु पद्यताम् अ-
नुमविशतु ॥

पष्ठी ॥

अन्यत्रास्मन्युच्यतु सहस्राक्षो अमर्त्यः ।

यं द्वेषाम् तमृच्छतु यमुं द्विप्सस्तमिजहि ॥ ३ ॥

अन्यत्र । अस्मात् । नि । उच्यतु । सहस्रऽअक्षः । अमर्त्यः ।

यम् । द्वेषाम् । तम् । ऋच्छतु । यम् । ऊं इति । द्विप्सः । तम् । इत् । जहि ॥ ३ ॥

अस्मात् अस्मत्तः अन्यत्र सहस्राक्षः इन्द्रवत् प्रसह्यकारी अमर्त्यः अम-
रणधर्मा देवतारूपः पाप्मा न्युच्यतु नितरां गच्छतु । ॥ उच सम-
वाये ॥ एतदेव विप्रियते । यं शत्रुं वयं द्वेषाम् द्विप्सः तम् ऋ-
च्छतु पापं गच्छतु । ॥ ऋ गतौ । शपि “पाप्मा” इत्यादिना
ऋच्छादेशः ॥ पुनरपि यमेव वयं द्विप्सः तमित् तमेव जहि ना-
शय । ॥ द्वेषामेति । द्विपेलोटि “आहुत्तमस्य पिच” इति आहा-
गमः । पिचद्भावेन द्विप्साभावात् लघूपधगुणः ॥

[इति तृतीयेनुवाके] तृतीयं सूक्तम् ॥

गृहादिषु कपोतोलूकप्रवेशशान्त्यर्थं शान्त्युदकाभिमन्त्रणे विनियुक्तमहा-
शान्तिगणे “देवाः कपोतः” [६.२७] “ऋचा कपोतम्” [६.२८]
“अमून हेतिः” [६.२९] इति त्रयस्तृचा आवपनीयाः । तद् उक्तं कौ-
शिकेन । “पतत्रिभ्यो देवाः कपोतः ऋचा कपोतम् अमून हेतिरिति
महाशान्तिम् आवपते” इति [कौ० ५.१०] ॥

“ऋचा कपोतम्” इति तृचस्य पूर्वतृचेन सह उक्तो विनियोगः ॥

अत्र “परीमे अंशिम” [२] इत्यनया ऋचा कपोतोलूकप्रवेशशान्त्यर्थ-
मेव गाम् अशिम आनीय शालां कपोतप्रवेशस्थलं वा त्रिः परिभ्राम-
येत् । सूत्रितं हि । “परीमे अंशिम इत्यग्निं गाम् आदाय निशि का-
रयमाणस्त्रिः शालां परिणयति” इति [कौ० ५.१०] ॥

तत्र प्रथमा ॥

देवाः कपोतं इषितो यदिच्छन् दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम् ।

तस्मा अर्चाम कृण्वाम निष्कृतिं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

देवाः । कपोतः । इषितः । यत् । इच्छन् । दूतः । निःऽऋत्याः । इदम् ।

आजगाम् ।

तस्मै । अर्चाम् । कृण्वाम । निःऽकृतिम् । शम् । नः । अस्तु । द्विपदे ।

शम् । चतुःऽपदे ॥ १ ॥

हे देवाः निर्ऋत्याः पापदेयताया दूतः कर्मकरः इषितः प्रेषितः [क-
पोतः] कपोताख्यः पक्षी यद् बाधनम् इच्छन् इदम् अस्मदीयं गृहम्
आजगाम आगतवान् तस्मै तन्निवृत्त्यर्थम् अर्चाम युष्मान् हविषा पूज-
याम् ॥ निष्कृतिम् तदोपशान्तिं कृण्वाम करवाम । नः अस्माकं द्विपदे
पादद्वयोपेताय पुनर्भृत्यादये [शम्] चतुष्पदे पादचतुष्टयोपेताय गवाश्वादये
च शम् रोगादीनां शमनं कपोतप्रवेशजनितदोषशान्तिश्च अस्तु भवतु ॥

द्वितीया ॥

शिवः कपोतं इषितो नो अस्वनागा देवाः शकुनो गृहं नः ।

अग्निर्हि विप्रो जुपतां हविर्नः परि हेतिः पक्षिणी नो वृणक्तु ॥ २ ॥
 शिवः । कपोतः । इषितः । नः । अस्तु । अनागाः । देवाः । शकुनः । गृ-
 हम् । नः ।
 अग्निः । हि । विप्रः । जुपताम् । हविः । नः । परि । हेतिः । पक्षिणी ।
 नः । वृणक्तु ॥ २ ॥

हे देवाः इषितः निर्घृतिदेवतया प्रेषितः कपोतः [नः] शिवः सु-
 खकरः अस्तु भवतु ॥ अनागाः अनपराधकः शकुनः पक्षी नः अस्माकं
 गृहं न पीडयतु ॥ हि यस्माद् एवं तस्माद् विप्रो मेधावी अग्निः नः
 अस्मदीयं हविर्जुषताम् सेवताम् ॥ तत्प्रसादात् पक्षिणी पक्षोपेता कपोता-
 ख्या हेतिः हननसाधनम् आयुधं नः अस्मान् परि वृणक्तु परिवर्जयतु ॥

तृतीया ॥

हेतिः पक्षिणी न दंभात्यस्मान् आष्ट्री पदं कृणुते अग्निधाने ।
 शिवो गोभ्य उत पुरुषेभ्यो नो अस्तु मा नो देवा इह हिंसीत कपोतः ॥ ३ ॥
 हेतिः । पक्षिणी । न । दंभाति । अस्मान् । आष्ट्री इति । पदम् । कृणुते ।
 अग्निधाने ।
 शिवः । गोभ्यः । उत । पुरुषेभ्यः । नः । अस्तु । मा । नः । देवाः । इ-
 ह । हिंसीत । कपोतः ॥ ३ ॥

पक्षिणी पक्षाभ्यां युक्ता हेतिः हननसाधनम् अस्मान् न दंभाति न
 हिनस्तु । सां च आष्ट्री आष्ट्र्यां व्याप्तायाम् अरण्यान्याम् अग्निधाने दा-
 वाग्निसंचारस्थाने पदं कृणुते पादमसारं करोतु । अस्मत्तो विनिर्गच्छत्व-
 त्पर्यः । यद्वा अश्रन्ति अस्यां जना इति आष्ट्री घचनशाला तस्याम् अ-
 ग्निधाने अग्निनिधानस्थाने इति योज्यम् ॥ तथा गोभ्यः पुरुषेभ्यश्च नः
 अस्माकं संवन्धिभ्यः शिवः सुखकरः अस्तु भवतु ॥ हे देवाः इह अस्मिन्

१ P देवाः. We with P J Cr.

1 S' स for सा. 2 S' अरण्यानाम्. 3 S' अस्मिन् for अस्यां.

गृहे युष्मदनुग्रहाद् अयं कपोतः पक्षी नः अस्मान् मा हिंसीत् मा बाधिष्ट ॥
चतुर्थी ॥

ऋचा कपोतं नुदत प्रणोदमिषं मदन्तः परि गां नयामः ।

संलोभयन्तो दुरिता पदानि हित्वा न ऊर्जं प्र पदात् पथिष्ठः ॥ १ ॥

ऋचा । कपोतम् । नुदत् । प्रणोदम् । इषम् । मदन्तः । परि । गाम् । नयामः ।
सम्लोभयन्तः । दुःऽहता । पदानि । हित्वा । नः । ऊर्जम् । प्र । पदात् ।
पथिष्ठः ॥ १ ॥

हे देवाः ऋचा अनेन मन्त्रेण [कपोतम्] कपोताख्यं पक्षिणं मनोदम्
प्रकर्षेण नोदनीयं प्रेरणीयं नुदत अस्मद्गृहात् प्रेरयत । वयं च इषम् अन्नं
प्राप्य मदन्तः तृप्ताः सन्तः गां परि नयामः परितः सर्वतः संचारयामः ।
गोसंचारणेन शान्तिं कुर्म इत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । दुरिता दुरितानि दु-
र्गतिनिमित्तानि पदानि कपोतस्य पादनिधानस्थानानि संलोभयन्तः स-
म्यक् प्रमार्जयन्तः ॥ स च नः अस्माकम् ऊर्जम् बलकरं पचनशालास्यम्
अन्नं हित्वा त्यक्त्वा पथिष्ठः पततां पक्षिणां श्रेष्ठः सन् प्र पतात् प्रपतत्
प्रगच्छतु । ॥ पतु गतौ । अस्मात् लेटि आहागमः । पथिष्ठ इति ।
अस्मादेव वृजन्ताद् आतिशायनिक इष्टम् । “तुरिष्ठेमेयस्सु” इति वृत्तोपः ॥

पञ्चमी ॥

परीमेदुमिमर्पतु परीमे गामनेपत ।

देवेष्वक्तं श्रवः क इमो आ दधर्षति ॥ २ ॥

परि । इमे । अग्निम् । अर्पतु । परि । इमे । गाम् । अनेपतु ।

देवेषु । अक्तु । श्रवः । कः । इमान् । आ । दधर्षति ॥ २ ॥

इमे ऋत्विजः कपोतप्रवेशशान्त्यर्थम् अग्निं पर्यर्पत । परितो होमार्थं

१ C. प्रथिष्ठः (pr) २ So P P J K C, and not पथिष्ठः. Does the absence of the
avagraha, like the accent, suggest पथिष्ठः as the original reading? ३ DKŚV १
for २. We with A B K R C. × A D R Ś C. भरिषत्. Gr अरिषत्. We with B H
K P P J V.

गृहे प्रापयन्नित्यर्थः ॥ तथा इमे गां पर्यनेषत् परितो गृहम् अगमयन् ॥
तथा देवेषु अश्यादिषु श्रवः हविलक्षणम् अन्नम् अकृत अकृषत् । एवं
शान्तौ कृतायाम् इमान् असदीयान् पुरुषान् को नाम हिंसकः आ
दधर्षति आधृष्टान् बाधितान् करोति ॥

षष्ठी ॥

यः प्रथमः प्रवर्तमाससाद बहुभ्यः पन्थामनुपस्यशानः ।

योऽस्मिंसेऽङ्घ्रिपदो यश्चतुष्पदस्तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे ॥ ३ ॥

यः । प्रथमः । प्रवर्तम । आऽससाद । बहुऽभ्यः । पन्थाम् । अनुऽपस्यशानः ।

यः । अस्य । ईशे । द्विऽपदः । यः । चतुऽपदः । तस्मै । यमाय । नमः ।

अस्तु । मृत्यवे ॥ ३ ॥

यो यमो बहुभ्यः अन्येभ्यो देवेभ्यः प्रथमः प्रथमभावी मुख्यः सन्
प्रवर्तम् प्रवणवन्तं पन्थाम् पन्थानं मार्गम् आससाद प्राप । किं कुर्वन् ।
अनुपस्यशानः अनुक्रमेण सर्वान् प्राणिनः स्पृशन् परिगणयन् । अयम्
अद्य मारयितव्यः अयं श्वः अयं परश्वः इत्येवम् आकलयन्नित्यर्थः । यो
यमः अस्य द्विपदः पादद्वयोपेतस्य मनुष्यादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे य-
श्चास्य चतुष्पदः गवादेरीष्टे तस्मै यमाय मृत्यवे मृतिकारिणे देवाय नमो
अस्तु नमस्कारो भवतु ॥

[इति तृतीयेनुवाके] चतुर्थः सूक्तम् ॥

“अमून् हेतिः” इति तृचस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः । सू-
त्रं च तत्रैवोदाहृतम् ॥

“देवा इमम्” इत्युक्त्वा पौनसिरसवे मधुमन्थाभिर्मर्शनादीनि कर्माणि
कुर्यात् । सूत्रितं हि । “देवा इमं मधुना संजितं यवम् इति पौनसि-
लं मधुमन्थं सहिरण्यं संपातवन्तम्” इति [कौ० ८, ७] ॥

“यस्ते मदः” इति द्वाभ्याम् ऋभ्यां शमीलवनपापलक्षणशान्त्यर्थं
शमीवल्शेन शिरस्युद्वापयेत् । सूत्रितं हि । “यस्ते मद इति शमीलून-

“पापलक्षणयोः शमीशमके नाम्ब्युद्य वापयत्यधिशिरः” इति [कौ० ४. ७] ॥

“आयं गौः” इति तृचेन पृश्निसवे गोरभिमर्शनसंपातादीनि कर्माणि कुर्यात् । “आयं गौः पृश्निः [६. ३१] अयं सहस्रम् [७. २३] इति पृश्निं गाम्” इति [कौ० ४. ७] कौशिकसूत्रात् ॥

तथा आधाने आहितस्य आहवनीयाग्नेः अनेन तृचेन उपस्थानं कुर्यात् । “आहितम् आहवनीयम् आयं गौरित्युपतिष्ठते” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० २. २] ॥

द्वादशाहे अविवाक्येहनि मानसस्तोत्रम् अनेन तृचेन अनुमन्त्रयेत् । “आयं गौरिति चानुमन्त्रयते” इति वैतानं सूत्रम् [वै० ६. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अमून हेतिः पतत्रिणी न्येतु यदुलूको वदति मोघमेतत् ।

यद् वा कपोतः पदमग्नी कृणोति ॥ १ ॥

अमून हेतिः । पतत्रिणी । नि । एतु । यत् । उलूकः । वदति । मोघम् । एतत् ।

यत् । वा । कपोतः । पदम् । अग्नी । कृणोति ॥ १ ॥

अमून दूरे दृश्यमानान् अस्मदीयान् शत्रून् पतत्रिणी पक्ष्यात्मिका हेतिः नि एतु नितरां गच्छतु । उलूकः यूको यत् अशोभनं वदति एतद् मोघम् निर्वीर्यं भवतु । वाशब्दः [अप्यर्थे । कपोतः] कपोताख्यः पक्षी अशुभसूचनाय यत् पदम् अग्नी पचनाग्निसमीपे कृणोति करोति । तदपि निर्वीर्यं भवतित्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

यो ते दूतौ निर्घृत इदमेतोमहितौ ग्रहितौ वा गृहं नः ।

कपोतोऽलूकाम्यामपदं तदस्तु ॥ २ ॥

यो । ते । दूतौ । निःशृणुते । इदम् । आश्रितः । अग्रहितौ । मग्रहितौ ।

या । गृहम् । नः ।

कपोतऽलूकाम्याम् । अपदम् । तत् । अस्तु ॥ २ ॥

हे निर्ऋते पापदेवते ते त्वदीयौ कपोतोलूकात्मकौ यौ दूतौ अग्रहितौ
त्वया अग्रेषितौ ग्रहितौ वा प्रेषितौ वा नः अस्माकम् इदं गृहम् एतौ
आगतौ तद् गृहं ताम्यां कपोतोलूकाभ्याम् अयदम् अनाश्रयभूतम् अस्तु
भवतु ॥

तृतीया ॥

अवैरहत्यायेदमा पपत्यात् सुवीरताया इदमा संसद्यात् ।

पराङ्मुख परा बहु पराचीमनु संवर्तम् ।

यथा यमस्य त्वा गृहेरसं प्रतिचाकशान् आभूकं प्रतिचाकशान् ॥ ३ ॥

अवैरहत्यायै । इदम् । आ । पपत्यात् । सुवीरतायै । इदम् । आ । संसद्यात् ।

पराङ् । एव । परा । बहु । पराचीम् । अनु । समऽवर्तम् ।

यथा । यमस्य । त्वा । गृहे । अरसम् । प्रतिचाकशान् । आभूकम् । प्र-
तिचाकशान् ॥ ३ ॥

इदं कपोतोलूकजनितां दुर्निमित्तम् अवीरहत्यायै* अवीरहननाय अस्म-
दीयानां वीराणाम् अहिंसनाय आ पपद्यात् आपद्यताम् । अवकल्पताम्
इत्यर्थः ॥ तथा अस्माकं सुवीरतायै शोभनवीरसन्नावाय इदं दुर्निमित्तं
परामेव परावर्तम् । परावत् इति दूरनाम । अत्यन्तदूरदेशम् पराचीम् प-
राङ्मुखम् अपरावृत्तं संवर्तम् संग्रामम् अनुलक्ष्य आ संसद्यात् आसीदतु
प्राप्नोतु ॥ हे कपोतात्मक दूत यमस्य स्वामिनो गृहे त्वा त्वां यथा येन
प्रकारेण अरसम् निःसारं प्रतिचाकशान् प्रतिपश्येयुः तत्रत्या जनाः तथा
आभूकम् आगतवन्तमेव केवलं त्वां प्रतिचाकशान् प्रतिपश्येयुः ॥

चतुर्थी ॥

देवा इमं मधुना संयुतं यवं सरस्वत्यामधि मृणार्चकृषुः ।

इन्द्र आसीत् सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन् मरुतः सुदानवः ॥ १ ॥

देवाः । इमम् । मधुना । समऽयुतम् । यवम् । सरस्वत्याम् । अधि । म-

णौ । अर्चकृषुः ।

इन्द्रः । आसीत् । सीरपतिः । शतऋतुः । कीनाशाः । आसन् । मरुतः ।

सुदानवः ॥ १ ॥

मधुना मधुररसेन क्षौद्रेण वा संजितम् संग्राप्तं यवम् दीर्घशूकम् इमं
धान्यविशेषं सरस्वत्याम् अधि सरस्वत्याख्याया नद्याः समीपे मणौ मनु-
ष्यजातौ देवाः अर्चकृपुः कृतवन्तः । नदानो कर्षणेन भूमौ तद् धान्यम्
उत्पादयितुं शतऋतुः इन्द्रः सीरपतिः हलः प्राधिष्ठाता स्वामी आसीत् ।
सुदानवः शोभनदाना मरुतः कीनाशाः कर्षका आसन् ॥

हे बृहत्पलाशे । बृहन्ति महान्ति समधिकानि पलाशानि पर्णानि य-
स्याः सा बृहत्पलाशा । हे सुभगे सौभाग्यकारिणि हे वर्षवृद्धे वर्षेणैव
वृद्धे । अपुरुषप्रयत्नसिद्धे इत्यर्थः । हे ऋतावरि । ऋतम् उदकं सत्यं
यज्ञो वा तद्वति । ॥ ऋतशब्दात् “छन्दसीवनिपौ” इति मत्वर्थी-
यो वनिप् । “वनो र च” इति ङीत्रेणैव ॥ । एवंभूते हे शमि
पुत्रेभ्यो मातेव केशेभ्यो मृलं मृडय । यथा माता पुत्रान् अभिवर्धयति
तथा केशान् वर्धयेत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

आयं गौः पृश्निरक्कमीदसदन्मातरं पुरः ।

पितरं च प्रयन्स्वः ॥ १ ॥

आ । अयम् । गौः । पृश्निः । अक्कमीत् । असदत् । मातरम् । पुरः ।

पितरम् । च । प्रयन् । स्वः ॥ १ ॥

गौः गमनशीलः पृश्निः प्राष्टवर्णो व्याघ्रतेजा अयं सूर्यः आ अक्कमीत्
आक्रान्तवान् । उदयाद्विशिखरम् इति शेषः । आक्रम्य च पुरः पुर-
स्तात् पूर्वस्यां दिशि परिदृश्यमानः मातरम् सर्वस्य भूतजातस्य जननीं
भूमिम् असदत् स्वरश्मिभिर्व्यामोत् । ॥ ऋ पट् विशरणगत्यवसादनेषु ।
अस्मात् लुङि लट्दिच्चात् ह्येः अङ् आदेशः ॥ । ततः पितरम् वृष्टि-
लक्षणस्य रेतसो निपेकेण सर्वस्य जगत उत्पादकं स्वः स्वर्लोकम् चका-
राद् अन्तरिक्षं च प्रयन् प्रगच्छन् । पश्चाद् व्यामोतीत्यर्थः । स एव
वृष्ट्युदकलक्षणस्य अमृतस्य दोहनाद् गौरित्युच्यते ॥

अष्टमी ॥

अन्तश्चरति रोचना अस्य प्राणार्दपानतः ।

व्यर्ज्यन्महिषः स्वर्गः ॥ २ ॥

अन्तः । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अपानतः ।

वि । अर्ज्यत् । महिषः । स्वर्गः ॥ २ ॥

प्राणात् प्राणनव्यापाराद् अनन्तरम् अपानतः अपाननव्यापारं कुर्वतः
अस्य प्राणिजातस्य शरीरमध्ये मुख्यप्राणात्मना रोचना रोचमाना सूर्य-
प्रभा अन्तः मध्ये चरति वर्तते । महिषः । महन्तामैतत् । महान् अ-
धिभूतं वर्तमानः स्वः स्वर्गोपलक्षितम् उपरितनं समस्तं लोकं व्यख्यत वि-
चष्टे प्रकाशयति । ॥ चष्टिः पश्यतिकर्मा । छान्दसो लुङ् । “अ-
स्यतिवक्ति” इति ह्येः अङ् आदेशः ॥

नचमी ॥

त्रिंशद् धामां वि राजति वाक् पतङ्गो अशिञ्जियत् ।

प्रति वस्तोरहुर्द्युभिः ॥ ३ ॥

त्रिंशत् । धाम । वि । राजति । वाक् । पतङ्गः । अशिञ्जियत् ।

प्रति । वस्तोः । अहः । द्युभिः ॥ ३ ॥

वस्तोः वासरस्य अहोरात्रस्य अवयवभूतानि त्रिंशन्मुहूर्तात्मकानि धा-
म धामानि स्थानानि । अहशब्दः अवधारणे । तस्यैव सूर्यस्य द्युभिः
दीप्तिभिः प्रति वि राजति विराजन्ते प्रतिक्षणं विशेषेण दीप्यन्ते । ॥ व्य-
त्ययेन एकवचनम् ॥ तथा वाक् त्रयीरूपा पतङ्गः । ॥ विभ-
क्तिव्यत्ययः ॥ पतङ्गं पतनशीलं पक्षिवच्छीघ्रगामिनं सूर्यम् अशि-
ञ्जियत् आश्रित्य वर्तते । ॥ “णिञ्जिदुद्युभ्यः” इति ह्येञश्च अङ् आदे-
शः ॥ “अग्निः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति म-
ध्ये अहः । सामवेदेनास्तमये महीयते” इति तैत्तिरीयकम् [तै० ब्रा०
३. १२. ९. १] ॥

इति सायणार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे षष्ठकाण्डे तृतीयोऽनुवाकः ॥

चतुर्थेऽनुवाके षष्ठं सूक्तानि । तत्र “अन्तर्दावे” इति प्रथमं सूक्तम् ।
तत्र आद्येन तृचेन पिशाचरक्षोजनितभयनिवृत्तये सूत्रोक्तप्रकारेण अग्निं
त्रिः प्रदक्षिणं कृत्वा पुरोडाशं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “अन्तर्दाव इति
समन्ताम् अग्नेर्जैषष्टिः परिक्रम्य पुरोडाशं जुहोति” इति [को० ४. ७] ॥

१ KKY म. We with ABDESC.

१ S' तस्यै for तस्यैय. २ S' वाक्. ३ So S'. Kausika: अग्नेः कर्ष्यामुष्णपूर्णायां जप०.

“यस्येदमा रजः” इति तृचेन कृषिकर्मणि क्षेत्रं गत्वा युगलाङ्गलं व-
भाति । अनेनैव तृचेन दक्षिणम् अनङ्गाहं युगे युनक्ति । ततः कर्ता
इमं तृचं जपन् प्राचीनं कृषन् तृचसमाप्त्यनन्तरं हालिकाय हलं प्रय-
च्छेत् । तेन तिसृषु सीतासु कृष्टासु उत्तरसीतान्ते अग्निम् उपसमाधाय
पुरोडाशेन इन्द्रं स्थालीपाकेन अश्विनौ च अनेन तृचेन यजन् तस्यामेव
सीतायां संपातान् आनयेत् । सूत्रितं हि । “यस्येदमा रज इत्यायोज-
नानाम् अप्ययः” इति [कौ० ३. ६] ॥

तथा सर्वफलं कामः अनेन तृचेन इन्द्रं यजते उपतिष्ठते वा । “य-
स्येदमा रजः [६. ३३] अथर्वाणम् [७. २] अदितिर्द्यौरदितिः” [७. ६]
इत्यादि सूत्रम् [कौ० ७. १०] ॥

तथा भूमिकर्षणे लाङ्गलसंक्षेपलक्षणोत्पाते तच्छान्त्यर्थं क्रियमाणे शा-
न्त्युदके एतं तृचम् आवपेत् । “अथ यत्रैतलाङ्गले संसृजतः” इति प्र-
क्रम्य “अत्र शुनासीराण्यनुयोजयेद्” इति सूत्रितम् [कौ० १३. १४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अ॒न्त॒र्द्वा॒वे जुहु॑तां स्वे॒रे॒तद् या॑तु॒धान॒क्षय॑णं धृ॒तेन॑ ।

आ॒रा॒द् र॒क्षांसि॑ म॒तिं द॒ह॒ त्वम॑मे॒ न नो॑ गृ॒हाणा॑मु॒प॒ ती॒तपा॑सि ॥ १ ॥

अ॒न्तः॒ऽद्वा॒वे । जुहु॑ते । सु । ए॒तत् । या॑तु॒धान॒ऽक्षय॑णम् । धृ॒तेन॑ ।

आ॒रा॒त् । र॒क्षांसि॑ । म॒तिं । द॒ह॒ । त्वम् । अ॒ग्ने॑ । न । नः॑ । गृ॒हाणा॑म् । उ॒-
प॑ । ती॒त॒पा॒सि ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः यातुधानक्षयणम् रक्षोनिवर्हणम् एतत् हविः धृतेन सह
दांवे दावाग्नौ अन्तः मध्ये [सु] सुष्ठु जुहुत ॥ हे अग्ने आहुत्याधारभूतस्त्वं
रक्षांसि अस्मदुपद्रवकारिणो राक्षसान् आरात् दूरे मति दह भस्मसात्
कुरु ॥ नः अस्माकं गृहाणां नोप तीतपासि उपतापकरो मा भूः ॥

१ A B B D K K R S P J V जुहुता. We with G P २ D K K R V २ for १. ३ P
J जुहुत. Or जुहुत. We with P.

1 S' इत्योयोजना. We with Kaus āa.

द्वितीया ॥

रुद्रो वो ग्रीवा अशरैत पिशाचाः पृथीर्वोपि शृणानु यातुधानाः ।

वीरुद् वो विश्वतोवीर्या यमेन समजीगमत ॥ २ ॥

रुद्रः । वः । ग्रीवाः । अशरैत । पिशाचाः । पृथीः । वः । अपि । शृणानु ।
यातुधानाः ।

वीरुत् । वः । विश्वतः । वीर्या । यमेन । सम । अजीगमत ॥ २ ॥

हे पिशाचाः पिशिताशनाः वः युष्माकं ग्रीवाः गलावयवान् रुद्रः
संहर्ता देवः [अशरैत] द्विननु ॥ हे यातुधानाः वः युष्माकं पृथीः पा-
श्चात्सीनि स एव रुद्रः अपि शृणानु हिनस्तु ॥ विश्वतोवीर्या सर्वतः
प्राप्तवीर्या वीरुत् ओपधिश्च वः युष्मान् यातुधानान् यमेन मृत्युना सम
अजीगमत संगमयतु ॥

तृतीया ॥

अभयं मित्रावरुणाविहास्तु नोर्चिपात्तिणो नुदतं प्रतीचः ।

मा ज्ञातारं मा प्रतिष्ठां विदन्त मिथो विघ्नाना उप यन्तु मृत्युम् ॥ ३ ॥

अभयम् । मित्रावरुणौ । इह । अस्तु । नः । अर्चिषा । अत्तिणः । नुद-
तम् । प्रतीचः ।

मा । ज्ञातारम् । मा । प्रतिष्ठाम् । विदन्त । मिथः । विघ्नानाः । उप ।
यन्तु । मृत्युम् ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ नः अस्माकम् इह अस्मिन् देशे अभयम् भयराहि-
त्यम् अस्तु ॥ अर्चिषा तेजसा अत्तिणः अदनशीलान् राक्षसान् प्रतीचः
प्रत्यङ्मुखान् अस्मत्तः पराङ्मुखान् नुदतम् निरस्यतम् ॥ ते च निरस्ताः
ज्ञातारम् अभिज्ञं स्वामिनं मा विदन्त मा लभन्ताम् । तथा प्रतिष्ठाम्
आवाप्तभूमिं मा लभन्ताम् । निराश्रया भवन्तित्यर्थः ॥ ते च मिथः
परस्परं विघ्नानाः विहन्यमानाः मृत्युम् मरणम् उप यन्तु उपगच्छन्तु ॥

१ B K K V अशरैत्. We with A B B r D R S P P J V C. Cr. २ J K पृथीः. We
with P P C. ३ P यधानाः. We with P P C. ४ P P J C वीर्याः. We with Sāyana.

चतुर्थी ॥

यस्येदमा रजो युजस्तुजे जना वनं स्वः ।

इन्द्रस्य रन्त्यं बृहत् ॥ १ ॥

यस्य । इदम् । आ । रजः । युजः । तुजे । जनाः । वनम् । स्वः ।

इन्द्रस्य । रन्त्यम् । बृहत् ॥ १ ॥

यस्येन्द्रस्य इदं रजः रजकं ज्योतिः तुजे तोजनाय शत्रूणां हिंसनाय
 आ युजः आयोजयति आयुक्तं संनद्धं करोति तस्य इन्द्रस्य रन्त्यम् र-
 सणीयं बृहत् परिवृढं वनम् वसनीयं स्वः सुष्ठु प्राप्तव्यं निरतिशयसुख-
 साधनं वा तेजः हे जनाः । यूयं भजध्वम् इति शेषः । ॥ रज
 इति । रज रागे इत्यस्माद् असुनि “रजकरजनरजःसूपसंख्यानम्”
 इति उपधालोपः । युज इति । युजिर् योगे । अस्माच्छान्दसे लुङि ह्येः
 अङ् आदेशः । तुजे इति । तुज हिंसायाम् । अस्मात् संपदादिलक्षणो
 भावे किप् । स्वरिति । सुपूर्वाद् अर्तेर्विच् । रन्त्यम् इति । रमु क्री-
 डायाम् । अस्मात् “क्विच्क्वौ च संज्ञायाम्” इति क्विच् । “न क्वि-
 चि दीर्घश्च” इति अनुनासिकलोपदीर्घयोरभावः । अत एव अन्यत्राम्ना-
 तम् । “रन्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्वः” इति [तै० आ० ४, ११, ५] । त-
 त्रभवं ज्योतिः रन्त्यम् ॥

षष्ठमी ॥

नाधृष आ दधृषते धृषाणो धृषितः शवः ।

पुरा यथा व्यथिः अथ इन्द्रस्य नाधृषे शवः ॥ २ ॥

न । आऽधृषे । आ । दधृषते । धृषाणः । धृषितः । शवः ।

पुरा । यथा । व्यथिः । अथः । इन्द्रस्य । न । आऽधृषे । शवः ॥ २ ॥

स च इन्द्रः नाधृषे नाधृष्यते अन्यैर्नाभिभूयते । स च धृषाणः धृष्टः
 सन् [धृषितः] । ॥ धृषित इति कर्तरि निष्ठा लिङ्गव्यत्ययः ॥ ध-
 र्षकं [शवः] बलम् आ दधृषते आधर्षयति अभिभवति । पुरा वृत्रासु-

रवधकाले व्यर्थं व्ययाकारि अर्धः श्रूयमाणम् इन्द्रस्य शवः बलं यथा
नाधृषे अन्यैर्नाधृष्यतं । तथेदानीमपीति 'संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

स नो ददातु तां रयिमुरं पिशङ्गसंहशम् ।

इन्द्रः पतिस्तुविष्टेमो जनेष्व्वा ॥ ३ ॥

सः । नः । ददातु । ताम् । रयिम् । उरुम् । पिशङ्गसंहशम् ।

इन्द्रः । पतिः । तुविष्टेमः । जनेषु । आ ॥ ३ ॥

स इन्द्रः नः असम्भ्यं तं रयिम् धनं दधातु प्रयच्छतु । कीदृशम् ।
उरुम् प्रभूतं पिशङ्गसंहशम् पीतवर्णाभं वर्णप्रकर्षयुक्तम् । उकृष्टं काञ्च-
नम् इत्यर्थः । कस्माद् एवम् उच्यते इति तत्राह इन्द्रः पतिरिति । स इन्द्रो
जनेष्व्वा । ॥ आकारः समुच्चये ॥ । सर्वेषु च जनेषु देवमनुष्या-
दिषु पतिः अधिपतिः इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोः कर्ता । तुविष्टेमः बहुतमः
प्रभूततमः । सर्वप्रकारोत्कर्षवान् इत्यर्थः ॥

[इति] षष्ठकाण्डे चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“प्राप्तये वाचम्” इति पञ्चचैनं रक्षोग्रहजनितपीडानिवृत्तये समिदा-
ज्यशष्कुल्यन्तानि त्रयोदश द्रव्याणि जुहुयात् । सूत्रितं हि । “प्राप्तये [६.
३४] भेतः [७. ११९. २] इत्युपदधीत” इति [कौ० ४. ७] ॥

“वैश्वानरो न ऊतये” [६. ३५] “ऋतावानं वैश्वानरम्” [६. ३६]
इति तृचाभ्यां सर्वभैषज्यकर्मणि उदकहरिद्रासर्पिरादिकपायनद्रव्याणि अ-
भिमन्त्र्य पाययेत् । “वैश्वानरीयाभ्यां पायनम्” इति हि सूत्रम् [कौ०
४. ७] ॥

अग्निचयने “वैश्वानरो न ऊतये” इति तृचेन पुरीषाच्छन्नां चितिं
घृक्षा अनुमन्त्रयेत् । “वैश्वानरो न ऊतय इति [चित्तिचित्तिं] पुरीषा-
च्छन्नाम्” इति हि चैतानं सूत्रम् [वै० ५. २] ॥

१ B 'विचमो'. So Sâyana's text also. २ So P P J. Cp तुविष्टेमः.

१ B' भयं. २ S' 'पृष्यते. ३ S' पुरीषछिन्ना.

तत्र प्रथमा ॥

प्राग्नये वाचमीरय वृषभार्य क्षितीनाम् ।

स नः पर्षदति द्विषः ॥ १ ॥

प्र । अग्नये । वाचम् । ईरय । वृषभार्य । क्षितीनाम् ।

सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ १ ॥

हे स्तोतः अग्नये रक्षसां हन्ते देवाय स्तुतिलक्षणां वाचं प्रेरय प्रकर्षेण उच्चारय । कीदृशाय । क्षितीनां मनुष्याणां वृषभाय कामाभिवर्षकाय । सः अग्निः नः अस्मान् द्विषः शत्रून् रक्षःपिशाचादीन् अति पर्षत् अतिपारयतु । ॠषु पालनपूरणयोः अस्मात् लेटि अडागमः । “सि-
व्वहुलम्” इति सिप् ॥

द्वितीया ॥

यो रक्षांसि निजूर्वत्यग्निस्तिग्मेन शोचिषा ।

स नः पर्षदति द्विषः ॥ २ ॥

यः । रक्षांसि । निजूर्वति । अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा ।

सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ २ ॥

योऽग्निः तिग्मेन तीक्ष्णेन शोचिषा तेजसा रक्षांसि निजूर्वति निहिन-
स्ति । स न इत्यादि गतम् ॥

तृतीया ॥

यः परस्याः परावतस्तिरो धन्वातिरोचते ।

स नः पर्षदति द्विषः ॥ ३ ॥

यः । परस्याः । परावतः । तिरो । धन्व । अतिरोचते ।

सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ३ ॥

योऽग्निः परस्याः परावतः अत्यन्तदूरदेशाद् धन्व मरुभूमिं जलवर्जितं

१ R निजूर्वत्ये.

1 S' क्षितीनां. So too Sijana's text.

देशं तिरः अन्तर्धाय अतिरोचते अतिशयेन दीप्यते । स न इत्यादि [गतम्] ॥

चतुर्थी ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति ।

स नः पर्षदति द्विषः ॥ ४ ॥

यः । विश्वा । अभि । विपश्यति । भुवना । सम् । च । पश्यति ।

सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ४ ॥

योसिः विश्वा भुवना विश्वानि भुवनानि अभि विपश्यति अभितः सर्वतो जाठररूपेण प्रदीपादिरूपेण वा विविधं पश्यति सं पश्यति च ऐकरूप्येण सूर्यात्मना प्रकाशयति । स न इत्यादि गतम् ॥

पञ्चमी ॥

यो अस्य पारे रजसः शुक्रो अग्निरजायत ।

स नः पर्षदति द्विषः ॥ ५ ॥

यः । अस्य । पारे । रजसः । शुक्रः । अग्निः । अजायत ।

सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

अस्य रजसः पार्थिवस्य लोकस्य पारे अवसाने पर्यवसानभूमौ अन्तरिहो यः शुक्रः निर्मलः सूर्यात्मकः अग्निरजायत उदपद्यत । स न इत्यादि गतम् ॥

षष्ठी ॥

वैश्वानरो न ऊतये आ प्र यातु पराजतः ।

अग्निर्नः सुष्टुतीरुप ॥ १ ॥

वैश्वानरः । नः । ऊतये । आ । प्र । यातु । पराजतः ।

अग्निः । नः । सुष्टुतीः । उप ॥ १ ॥

वैश्वानरः विश्वनरहितः अग्निः नः अस्माकम् ऊतये रक्षणाय परा-

वतः दूरदेशाद् आ प्र यातु अभिमुखं प्रगच्छतु । गत्वा च सोमिः नः
अस्माकं सुष्टुतीः शोभनस्तुतीः उप यातु उपगच्छतु ॥

सप्तमी ॥

वैश्वानरो न आगमदिमं यज्ञं सञ्जूरुप ।

अग्निरुक्थेष्वंहसु ॥ २ ॥

वैश्वानरः । नः । आ । अगमत् । इमम् । यज्ञम् । सञ्जुः । उप ।

अग्निः । उक्थेषु । अंहसु ॥ २ ॥

वैश्वानरोमिः नः अस्मान् आगमत् आगच्छतु । आगत्य च अंहसु
अभिगन्तव्येषु उक्थेषु अस्माभिः क्रियमाणेषु स्तुतशस्त्रेषु सञ्जुः समानमी-
तिः सन् अस्मदीयम् इमं यज्ञम् उप गच्छतु ॥

अष्टमी ॥

वैश्वानरोङ्गिरसां स्तोममुक्यं च चकृपत् ।

एषु द्युम्नं स्वर्गमत् ॥ ३ ॥

वैश्वानरः । अङ्गिरसाम् । स्तोमम् । उक्थम् । च । चकृपत् ।

आ । एषु । द्युम्नम् । स्वर्गम् । यमत् ॥ ३ ॥

वैश्वानरोमिः अङ्गिरसाम् महर्षीणां तत्कर्तृकं स्तोमम् स्तोत्रम् उक्थम्
शस्त्रं च चकृपत् कृतं समर्थम् अकार्षीत् । एषु अङ्गिरसु द्युम्नम् द्योत-
मानं यशः अन्नं वा स्वः सुष्ठु अरणीयं प्राप्तव्यम् आ यमत् आगमयत् ।
यद्वा द्युम्नम् द्योतमानं स्वः कर्मफलभूतं स्वर्गसुखं प्रापयद् इत्यर्थः ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

“वृतावानं वैश्वानरम्” इति तृचस्य सर्वरोगभैषज्यकर्मणि पूर्वतृचेन
सह उक्तो विनियोगः । सूत्रं च तत्रैवोदाहृतम् ॥

“उप प्रागात् सहस्राक्षः” इति तृचेन अभिचारजनितदोषनिवृत्तये अ-
भिमन्त्रितायाः श्वेतमृत्तिकायाः शुने प्रदानम् संपातिताभिमन्त्रितपालाश-

मणिप्रदानम् इङ्गिडहोमं समिदाधानं वा कुर्यात् ॥ [कौ० ६. २] ॥

“यो नः शपात्” इत्यनया अभिचारकर्मणि विद्युद्धतवृक्षजा एकादश
समिध आदध्यात् ॥ [कौ० ६. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिष्यतिम् ।

अजस्रं घर्ममीमहे ॥ १ ॥

ऋतऽवानम् । वैश्वानरम् । ऋतस्य । ज्योतिषः । पतिम् ।

अजस्रम् । घर्मम् । ईमहे ॥ १ ॥

[ऋतावानम्] - ऋतम् इति सत्यस्य उदकस्य यज्ञस्य वा नामधेयम् ।
तद्वन्तम् । ॥ “छन्दसीवनिपौ” इति मत्तर्षीयो वनिप् ॥ तथा
ऋतस्य यज्ञात्मकस्य ज्योतिषः तेजसः पतिम् स्वामिनम् अजस्रम् अनु-
परतं संततं घर्मम् दीप्यमानम् एवंभूतं वैश्वानरम् अग्निम् ईमहे ईयामहे
उपसीदामः । उपासह इत्यर्थः । ॥ ईह गतौ । देवादिकः । व्याप-
येन श्यनो लुक् ॥ यद्वा । ॥ ईमहे इति याव्याकर्मसु पठि-
तम् ॥ अभिलषितं फलं याचामह इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

स विश्वां प्रति चाकूप ऋतूरुत सृजते वशी ।

यज्ञस्य वयं उत्तिरन् ॥ २ ॥

सः । विश्वां । प्रति । चाकूपे । ऋतून् । उत । सृजते । वशी ।

यज्ञस्य । वयः । उत्तिरन् ॥ २ ॥

सः वैश्वानरोद्भिः विश्वाः सर्वाः प्रजाः प्रति चकूपे तत्तत् फलं प्रापयितुं
समर्था भवन्ति । ॥ कूपू सामर्थ्यं । असाच्छान्दसो लिट् ॥ स
च वशी वशयिता स्वतन्त्रः सूर्यात्मना ऋतून् वसन्ताद्यान् कालावयवान्
उत सृजते उद्गतान् निर्मिमीते । किं कुर्वन् । यज्ञस्य संवन्धि वयः अन्नं
हविलक्षणम् उत्तिरन् ऊर्ध्वं देवान् प्रापयन् ॥

शप्तारम् । अत्र । नः । जहि । दिवः । वृक्षमड्डव । अशनिः ॥ २ ॥

हे शपथ नः अस्मान् परि वृद्धिं परिहर मा बाधिष्ठाः । इदम् शत्रु-
कुलम् अग्निरिव दहन । भस्मसात् कुर्वन्नित्यर्थः । एवं च अत्र अस्मिन्
देशे नः अस्माकं शप्तारम् शापकारिणं शत्रुमेव जहि नाशय । दिवः
सकाशात् पतितोशनिः यथा वृक्षं निहन्ति तद्वद् इत्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

यो नः शपादशपतः शपतो यश्च नः शपात् ।

शुने पेष्ट्रमिवावक्षामं तं प्रत्यस्यामि मृत्यवे ॥ ३ ॥

यः । नः । शपात् । अशपतः । शपतः । यः । च । नः । शपात् ।

शुने । पेष्ट्रमड्डव । अवक्षामम् । तम् । प्रति । अस्यामि । मृत्यवे ॥ ३ ॥

यः शत्रुः अशपतः अशापकारिणो नः अस्मान् शपात् परुषभाषणेन
शपेत् । यश्च [शपतः] शापकारिणो नः अस्मान् शपात् शपेत् । तम्
उभयविधं शत्रुं शुने कौलेयकाय पेष्ट्रम् पिष्टमयं खाद्यमिव अवक्षामम्
अवदग्धं कृत्वा मृत्यवे यमाय प्रत्यस्यामि प्रतिक्षिपामि । ॥ अवपूर्वात्
क्षायतेः “क्षायो नः” इति निष्ठातकारस्य भकारः ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

“सिंहे व्याघ्रे [६.३८] यशो हविः [६.३९]” इति तृचाभ्यां वर्चस्कामः
स्नातकसिंहव्याघ्रादीनां सूत्रोक्तानां सप्तानाम् अन्यतमस्य नाभिलोममणिं
लाक्षाहिरण्याभ्यां वेष्टयित्वा संपात्य अभिमन्य वशीयात् ॥

तथा आभ्यामेव तृचाभ्यां पालाशादिदशशान्तवृक्षशकलनिर्मितमणिं ला-
क्षाहिरण्यवेष्टितं संपात्य अभिमन्य वर्चस्कामो वशीयात् ॥

सजितं हि । “लोमानि जतुना संनह्य जातरूपेणापिधाप्य सिंहे व्याघ्रे
“यशो हविरिति स्नातकसिंहव्याघ्रवस्तवृष्णिवृषभराज्ञां नाभिलोमानि द-
“शानां शान्तवृक्षाणां शकलान् । एतयोः” इति [कौ० २. ४] ॥

१ So all our Vaidikya and manuscript 1s

1 B पत्तिः.

तथा उत्सर्जनाख्ये कर्मणि आभ्यां तृचाभ्याम् आज्यं हुत्वा रसेषु संपातान् आनयेत् । सूत्रितं हि । “फल्लुनीषु द्वयान् रसान् उपसादयति” इति प्रक्रम्य “सिंहे व्याघ्रे [६. ३८] यशो हविः [६. ३९] यशसं मेन्द्रः [६. ५८]” इत्यादि “अग्नौ हुत्वा रसेषु संपातान् आनीय” इत्यन्तम् [कौ० १४. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

सिंहे व्याघ्रे ज्ञात या पृदाकौ त्रिपिरग्नौ ब्राह्मणे सूर्ये या ।

इन्द्रं या देवी सुभगा ज्ञान सा न एतु बर्चसा संविदाना ॥ १ ॥

सिंहे । व्याघ्रे । ज्ञात । या । पृदाकौ । त्रिपिः । अग्नौ । ब्राह्मणे । सूर्ये । या । इन्द्रम् । या । देवी । सुभगा । ज्ञान । सा । नः । आ । एतु । बर्चसा । समऽविदाना ॥ १ ॥

सिंहे सहनशीले मृगेन्द्रे व्याघ्रे शार्दूले च या त्रिपिः दीप्तिरस्ति उत अपि च पृदाकौ सप्रे अग्नौ ब्राह्मणे सूर्ये च या दीप्तिरस्ति । त्रिप्यात्मिका सुभगा सौभाग्ययुक्ता या देवी इन्द्रं ज्ञान जनयामास । अत्र सिंहादिषु त्रिषु आक्रमणशक्तिरूपा त्रिपिर्विवक्षिता अग्न्यादिषु त्रिषु दाहशपतापात्मिका । सा त्रिप्यात्मिका देवी बर्चसा अस्मदभीप्सितेन तेजसा संविदाना संजानाना ऐकमत्यं गता नः अस्मान् एतु आगच्छतु ॥

द्वितीया ॥

या हुस्तिनि द्वीपिनि या हिरण्ये त्रिपिरप्सु गोषु या पुरुषेषु ।

इन्द्रं या देवी सुभगा ज्ञान सा न एतु बर्चसा संविदाना ॥ २ ॥

या । हुस्तिनि । द्वीपिनि । या । हिरण्ये । त्रिपिः । अप्सु । गोषु । या । पुरुषेषु । इन्द्रम् । या । देवी । सुभगा । ज्ञान । सा । नः । आ । एतु । बर्चसा । समऽविदाना ॥ २ ॥

१ P P J हिरण्ये. We with Cr.

१ S' फल्लुनेषु. We with Kamesha.

या त्विषिः हस्तिनि गजेन्द्रे द्वीपिनि तरक्षौ हिरण्ये च या त्विषिर-
स्ति । गजेन्द्रे तावद् वलोकर्षरूपा त्विषिः द्वीपिनि हिंसनरूपा हिरण्ये
आह्लादविषयतां वर्णोत्कर्षः । अप्सु उदकेषु गोषु पुरुषेषु मनुष्येषु च या
तत्तदसाधारणरूपा त्विषिरस्ति । या च देवी [सुभगा] सौभाग्ययुक्ता त्वि-
ष्यात्मिका देवी इन्द्रं जजानेत्यादि पूर्ववद् योजना । ॐ अस्त्विति ।
“ऊडिदम्” इति विभक्त्युदात्तत्वम् । गोष्विति । “सावेकाचः” इति
प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य “न गोश्चनसाववर्णः” इति प्रतिषेधः ॥

तृतीया ॥

रथे अक्षेष्टृपभस्य वाजे वाते पर्जन्ये वरुणस्य शुष्मे ।

इन्द्रं या देवी सुभगा जजान सा न एतु वर्चसा संविदाना ॥ ३ ॥

रथे । अक्षेष्टु । ऋपभस्य । वाजे । वाते । पर्जन्ये । वरुणस्य । शुष्मे ।

इन्द्रम् । या । देवी । सुभगा । जजान । सा । नः । आ । एतु । वर्च-
सा । समऽविदाना ॥ ३ ॥

गमनसाधने रथे अक्षेष्टु च तदीयेषु ऋपभस्य सेचनसमर्थस्य पुंगवस्य
वाजे वेगगमने वाते वायी पर्जन्ये वृष्टिप्रदे मेघे वरुणस्य तदधिष्ठातृदेवस्य
शुष्मे शोषके वले च या प्रतिनियतस्वभावा त्विषिरस्ति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

चतुर्थी ॥

राजर्न्ये दुन्दुभावार्यतायामश्वस्य वाजे पुरुषस्य मायौ ।

इन्द्रं या देवी सुभगा जजान सा न एतु वर्चसा संविदाना ॥ ४ ॥

राजर्न्ये । दुन्दुभौ । आर्ष्यतायाम् । अश्वस्य । वाजे । पुरुषस्य । मायौ ।

इन्द्रम् । या । देवी । सुभगा । जजान । सा । नः । आ । एतु । वर्चसा ।

समऽविदाना ॥ ४ ॥

राजर्न्ये राज्ञोऽभिषिक्तस्य पुत्रो राजन्यः । ॐ “राजश्चशुराद्
यत्” । “ये चाभावकर्मणोः” इति प्रकृतिभावः । “तित् स्वरितः” इति

स्वरितत्वम् ॥ । तस्मिन् राजकुमारे आयतायाम् आयम्यमानायाम्
आताड्यमानायां हुन्दुभौ च या त्विपिरस्ति । अश्वस्य वाजे शीघ्रगमने
पुरुषस्य भायौ शब्दे उच्चैर्धौषलक्षणे या त्विपिरस्ति । या च त्विष्यात्मिका
देवी सुभगा सौभाग्ययुक्ता इन्द्रं देवं जजान जनयामास सा नः अस्मान्
[वर्चसा] तेजसा [संविदाना] संजानाना ऐतु आगच्छतु । ॥ संवि-
दानेति । “समो गम्यच्छि०” इति आत्मनेपदम् ॥

पञ्चमी ॥

यशो हविर्वर्धतामिन्द्रजूतं सहस्रवीर्यं सुभृतं सहस्कृतम् ।

प्रसर्त्तान्मनु दीर्घाय चक्षसे हविष्मन्तं मा वर्धय ज्येष्ठतातये ॥ १ ॥

यशः । हविः । वर्धताम् । इन्द्रजूतम् । सहस्रवीर्यम् । सुभृतम् । स-
हःस्कृतम् ।

प्रसर्त्तान्मन् । अनु । दीर्घाय । चक्षसे । हविष्मन्तम् । मा । वर्धय । ज्ये-
ष्ठतातये ॥ १ ॥

यशः व्यापकम् । ॥ अशू व्याप्तौ इत्यस्माद् अशेर्युद् च [उ० ४.
१९०] इति असुनि मुडागमः ॥ । यद्वा फलभूतस्य यशसो हेतुत्वात्
तत्कारणं हविरपि यशः । तद् वर्धताम् समृध्यताम् । कर्षभूतम् । इन्द्रजु-
तम् इन्द्रम् उद्दिश्य अस्माभिः प्रेरितं दत्तं सहस्रवीर्यम् अपरिमितसाम-
र्थ्ययुक्तं सुवृत्तम् सुष्ठु वर्तमानं परिवर्तमानं सहस्कृतम् सहसः पराभिभ-
वनक्षमस्य बलस्य कारकं प्रसर्त्तान्मन् प्रसरणशीलम् । ॥ स्र गतौ
इत्यस्माद् यङ्लुगन्तात् ताच्छीलिकश्चानश् ॥ । उद्दिश्यमाना देवता
यादृक्परिमाणयुक्तं हविः कामयते तावत्पर्यन्तं मन्त्रसामर्थ्येन अभिवर्धमा-
नम् इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम् । “धान्यम् असि । धिनुहि देवान् ।
“इत्याह । एतस्य यजुषो वीर्येण यावद् एका देवता कामयते यावद् एका
“तावद् आहुतिः प्रथते” इति [तै० ब्रा० ३. २. ६. ४] । अनु ईदृ-
शस्य हविषो वर्धनानन्तरं हविष्मन्तम् तेन हविषा युक्तं मा मां यजमानं
दीर्घाय चक्षसे चिरकालभाविने दर्शनाय ज्येष्ठतातये सर्वश्रेष्ठ्याय च हे

इन्द्र वर्धय समृद्धं कुरु । ॥ “वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च च्छ-
न्दसि” इति तातिल् प्रत्ययः ॥ दीर्याय चक्षसे प्रसर्घाणम् इति
वा संवन्धः ॥

षष्ठी ॥

अच्छा न इन्द्रं यशसं यशोभिर्यशस्विनं नमसाना विधेम ।

स नो रास्व राष्ट्रमिन्द्रजुतं तस्य ते रातौ यशसः स्याम ॥ २ ॥

अच्छ । नः । इन्द्रम् । यशसम् । यशः । ऽभिः । यशस्विनम् । नमसानाः । विधेम ।

सः । नः । रास्व । राष्ट्रम् । इन्द्रं । जुतम् । तस्य । ते । रातौ । यशसः ।

स्याम ॥ २ ॥

नः अस्माकम् अच्छ आभिमुख्येन वर्तमानम् इन्द्रं यशसम् यशोरूपं
यशसः प्रदातारम् । ॥ यशःशब्दात् क्यजन्तात् किपि अतोलोप-
यलोपौ । “चितः” इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ यशोभिः कीर्तिभिः
यशस्विनम् प्रभूतयशस्कम् एवंभूतम् इन्द्रं नमसानाः नमस्त्यक्ताः नम-
स्कारादिभिः पूजयन्तो वयं विधेम परिचरेम ॥ हे इन्द्र स त्वं नः अ-
स्मभ्यम् इन्द्रजुतम् इन्द्रेण त्वया प्रेरितं राष्ट्रम् राज्यं रास्व देहि । ॥ रा-
स्य दाने ॥ तस्य ते तव रातौ दाने यशसः यशस्विनो वयं स्या-
म भवेम ॥

सप्तमी ॥

यशा इन्द्रो यशा अग्निर्यशाः सोमो अजायत ।

यशा विश्वस्य भूतस्याहमसि यशस्तमः ॥ ३ ॥

यशाः । इन्द्रः । यशाः । अग्निः । यशाः । सोमः । अजायत ।

यशाः । विश्वस्य । भूतस्य । अहम् । अस्मि । यशः । तमः ॥ ३ ॥

इन्द्रो देवो यशाः यश जात्मन इच्छन् वर्तते । ॥ पूर्ववद् यश-
स्तेते किपि रूपम् ॥ तथा अग्निरपि यशाः यशस्कामो भवति ।
तथा सोमश्च यशाः यश इच्छन् अजायत । यथैवम् इन्द्रादयो यशस्विनो

जाताः एवं यशाः यशस्कामः अहमपि विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य भूतजात-
स्य देवमनुष्यादेः सकाशाद् यशस्तमः अतिशयेन यशस्वी अस्मि भवामि ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

“अभयं द्यावापृथिवी” इति तृचेन ग्रामाद्यभयकामः तस्यैव प्रति-
दिशं सप्तर्षीन् यजते उपतिष्ठते वा । सूत्रितं हि । “अभयं द्यावापृथि-
वी [६. ४०] श्येनोसि [६. ४४] इति प्रतिदिशं सप्तर्षीन् अभयकामः”
इति [कौ० ७. १०] ॥

तथा सेनाभयनिवृत्त्यर्थं तस्याः प्रतिदिशं सप्तर्षीणां यागम् उपस्थानं
वा कुर्यात् । “अभयानाम् अप्ययः” [कौ० २. ७] इति सूत्रात् ॥

तथा अनेन तृचेन उपाकर्मणि आज्यं जुहुयात् । “अभिजित् शि-
ष्यान् उपनीय” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । “अभयैरपरान्तैराज्यं जुहु-
यात्” इति [कौ० १४. ३] ॥

“मनसे चेतसे धिये” इति तृचेन गोदानाख्ये संस्कारकर्मणि महा-
व्रीहिर्मयं स्थालीपाकं शान्त्युदकेन अभ्युक्ष्य अभिमन्त्र्य आयुष्कामं माण-
वकं प्राशयेत् । सूत्रितं हि । “यथा द्यौः [२. १५] मनसे चेतसे धिये
“[६. ४१] इति महाव्रीहीणां स्थालीपाकं श्रपयित्वा शान्त्युदकेन उप-
“सिञ्च्याभिमन्त्र्य प्राशयति” इति [कौ० ७. ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अभयं द्यावापृथिवी इहास्तु नोभयं सोमः सविता नः कृणोतु ।

अभयं नोस्तूर्पैर्नन्तरिक्षं सप्तर्षीणां च हविषाभयं नो अस्तु ॥ १ ॥

अभयम् । द्यावापृथिवी इति । इह । अस्तु । नः । अभयम् । सोमः । स-
विता । नः । कृणोतु ।

अभयम् । नः । अस्तु । उरु । अन्तरिक्षम् । सप्तर्षीणां च । हवि-
षा । अभयम् । नः । अस्तु ॥ १ ॥

१ B B २ for १. २ B सप्तर्षी. ३ P °सप्तर्षीणां. We with P J Cr

1 B' व्रीहियः. We with the Kesari.

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवयोः प्रसादाद् इह अस्मिन् देशे नः अस्माकम् अभयम् भयराहित्यम् अस्तु । चोरव्याघ्रादिजनितस्य भयस्य निवृत्तिर्भूयाद् इत्यर्थः । तथा सोमश्चन्द्रः सविता सूर्यश्च नः अस्माकम् अभयं कृणोतु करोतु । तथा द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानम् उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं नः अस्माकम् अभयम् अस्तु । तत्रत्याद् निमित्ताद् भयं ना भूद् इत्यर्थः । [सप्तर्षीणाम्]

विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोथ गौतमः ।

अत्रिर्वसिष्ठः कश्यपः [आम्र० प० १]

इत्येवं प्रसिद्धा ये सप्त ऋषयः सन्ति तेषां संवन्धिना हविषा अस्माभिर्दीयमानेन नः अस्माकम् अभयम् अस्तु । ॥ सप्तर्षीणाम् इति । सप्त च ते ऋषय इति विगृह्य “दिक्संख्ये संज्ञायाम्” इति समासः ॥

द्वितीया ॥

अस्मै ग्रामाय प्रदिशश्चतस्र ऊर्जं सुभूतं स्वस्ति सविता नः कृणोतु ।

अश्विन्द्रो अभयं नः कृणोतन्यत्र राज्ञामभि यातु मन्युः ॥ २ ॥

अस्मै । ग्रामाय । प्रदिशः । चतस्रः । ऊर्जम् । सुभूतम् । स्वस्ति । सविता । नः । कृणोतु ।

अश्वत्रु । इन्द्रः । अभयम् । नः । कृणोतु । अन्यत्र । राज्ञाम् । अभि । यातु । मन्युः ॥ २ ॥

अस्मै ग्रामाय । ॥ ऋषयै चतुर्षी ॥ अस्य ग्रामस्य अस्मादासभूतस्य प्रदिशश्चतस्रः प्रकृष्टाः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिशः । ॥ “अत्यन्तसंपोगे” द्वितीया ॥ प्रागादिसर्वदिक्षु ऊर्जम् अन्नं सुभूतम् सुष्ठु उत्पन्नं स्वस्ति । अविनाशिनामैतत् । अविनाशोपलक्षितं क्षेमम् एतत् सर्वं नः अस्माकं सविता सर्वस्य प्रेरको देवः सूर्यः कृणोतु करो-

1 BDK अश्विन्द्रो. K अश्विन्द्रो, which may be intended for अश्विन्द्रो of Svanar. We wish ABRSPJVC. Gr. 2 So PJC. K uncertain

1 S हविषाः for हविषा.

तु । तथा अशत्रुः अनुपजातविरोधी इन्द्रो देवः नः अस्माकम् अभ-
यम् शत्रुनिमित्तभयराहित्यं कृणोतु करोतु । तत्प्रसादाद् राज्ञां मनुः क्रो-
धः अस्मत्तः अन्यत्र अभि यातुं अभिगच्छतु ॥

तृतीया ॥

अनमित्रं नो अधरादनमित्रं न उत्तरात् ।

इन्द्रानमित्रं नः पश्चादनमित्रं पुरस्कृधि ॥ ३ ॥

अनमित्रम् । नः । अधरात् । अनमित्रम् । नः । उत्तरात् ।

इन्द्र । अनमित्रम् । नः । पश्चात् । अनमित्रम् । पुरः । कृधि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र नः अस्माकम् अधरात् । अधरशब्दो दक्षिणदिग्वाची । द-
क्षिणस्या दिशः अनमित्रम् अमित्राः शत्रवः तद्राहित्यं कुरु । तथा उ-
त्तरात् उत्तरस्या दिशः सकाशाद् नः अस्माकम् अनमित्रम् शत्रुराहित्यं
कुरु । ॥ “उत्तराधरदक्षिणाद् आतिः” इति आतिप्रत्ययः ॥ हे
इन्द्र नः अस्माकं पश्चात् पश्चिमदिग्भागात् अनमित्रम् अमित्रराहित्यं कु-
रु । पुरः पुरस्तात् पूर्वस्या दिशः अनमित्रम् अमित्रराहित्यं कृधि कु-
रु । ॥ “शुशृणुपृकृवृभ्यः” इति हेर्धिरादेशः ॥

चतुर्थी ॥

मनसे चेतसे धिय आकूतये उत चित्तये ।

मत्तै श्रुताय चक्षसे विधेम हविषा वयम् ॥ १ ॥

मनसे । चेतसे । धिये । आकूतये । उत । चित्तये ।

मत्तै । श्रुताय । चक्षसे । विधेम । हविषा । वयम् ॥ १ ॥

मनसे मननसाधनाय सुखाद्यापरोक्ष्यनिमित्ताय इन्द्रियाय । चेतसे ।
चेतस इत्यादिभिस्तस्यैवावस्थाविशेषा उच्यन्ते । चेतसे सम्यग्ज्ञानसाधना-
य । ॥ चित्ती संज्ञाने इत्यस्मात् करणे असुन ॥ धिये ध्या-
नसाधनाय । आकूतये संकल्पाय । उत अपि च चित्तये यत्तद्वन्धात् पु-
रुषश्चेतन उच्यते सा चित्तिः अतीतादिविषयस्मृतिहेतुः । मत्तै आगामि-

विषयज्ञानजनन्यै । श्रुताय श्रवणजनितज्ञानाय चक्षसे दर्शनाय चाक्षुष-
ज्ञानाय । ॥ सर्वत्र तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ । मनआदिसिद्ध्यर्थं वयं
हविषा आज्यादिना विधेम परिचरेम ॥

पञ्चमी ॥

अपानाय व्यानाय प्राणाय भूरिधायसे ।

सरस्वत्या उरुव्यचे विधेम हविषा वयम् ॥ २ ॥

अपानाय । वि० व्यानाय । प्राणाय । भूरि० धायसे ।

सरस्वत्यै । उरु० व्यचे । वि० धेम । हविषा । वयम् ॥ २ ॥

अपानाय अपानवायवे । मुखनासिकाभ्यां बहिर्विनिर्गतस्य समीरणस्य
पुनरन्तःप्रवेशः अपाननव्यापारः । व्यानाय विविधम् अननम् ऊर्ध्वाधोवृ-
त्तिपरित्यागेन तस्य समीरणस्य अवस्थानं व्यानः । “अथ यः प्राणापा-
नयोः संधिः स व्यानः” इति हि श्रुतिः [छा० उ० १. ३. ३] । प्राणाय ।
शरीरस्यस्य प्राणवायोर्मुखनासिकाभ्यां बहिर्विनिर्गमनं प्राणनव्यापारः प्रा-
णः । तस्मै । एवं प्राणापानव्यानवृत्तिभेदेन त्रैधम् अवस्थिताय मुख्य-
प्राणाय भूरिधायसे भूरि बहुलं धारयित्रे । ॥ बहिहाधोऽभ्यश्चन्द-
सि [उ० ४. २२०] इति असुन् । तस्य णिङ्गज्ञावाद् “आतो युक् चि-
ण्कृतोः” इति युगागमः ॥ । तथा उरुव्यचे । ॥ व्यचतिर्व्या-
प्तिकर्मा । अस्मात् कर्तरि विच् ॥ । बहुलं व्यामुवत्यै सरस्वत्यै वा-
ग्देयतायै । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्च-
तुर्थी ॥ । उदीरितलक्षणं प्राणं सरस्वतीं च हविषा आज्यादिना व-
यं विधेम परिचरेम ॥

षष्ठी ॥

मा नो हासिपुर्णपयो दैव्या ये तनूपा ये नस्तन्वस्तिनूजाः ।

अमर्त्या मर्त्या अभि नः सचध्वमायुर्धत्त प्रतुरं जीवसे नः ॥ ३ ॥

१ B मर्त्य. C- मर्त्यो corrected to मर्त्ये

१ S' मयधि for अय०

मा । नः । हासिषुः । ऋषयः । दैव्याः । ये । तनुऽपाः । ये । नः । तन्वः ।

तनुऽजाः ।

अमर्त्याः । मर्त्यान् । अभि । नः । सचध्वम् । आयुः । धत्त । प्रऽतरम् ।

जीवसे । नः ॥ ३ ॥

दैव्याः देवेषु भवा ऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः प्राणाधिदेवताः सप्त
ऋषयः नः अस्मान् मा हासिषुः मा परित्यजन्तु । ये ऋषयस्तनूपाः
तन्वाः शरीरस्य पातारः ये च नः अस्माकं तन्वः शरीरात् तनूजाः श-
रीरसंबन्धितयैव इन्द्रियात्मना उत्पन्नाः । ते ऋषयः मा हासिपुरिति सं-
बन्धः ॥ हे अमर्त्याः अमरणधर्माणो देवाः मर्त्यान् मरणधर्मकान् नः
अस्मान् अभि सचध्वम् अभितः प्राप्तु । नः अस्माकं जीवसे जीव-
नाय प्रतरस् प्रकुपतरम् आयुः जीवनं धत्त प्रयच्छत । ॥ दुधाञ्
दानधारणयोः ॥

इति सामणार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे

षष्ठकाण्डे चतुर्थानुवाकः ॥

पञ्चमेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “अव ज्यामिव” इति आद्यं सू-
क्तम् । तत्र आद्येन तृचेन स्त्रीपुरुषयोः स्त्रीविषये पुरुषस्य मन्युविनाशार्थं
कुपितं पुरुषं पश्यन् अश्मानम् अभिमन्त्र्य हस्तेन गृहीत्वा “सखाया-
विव” इति द्वितीयाम् ऋचं जपन् अश्मानं भूमौ प्रक्षिप्य “अभि ति-
ष्ठामि” इति तृतीयाम् ऋचं जपन् तस्याश्मन उपरि निष्ठीवेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि कुपितस्य पुरुषस्य छायायाम् अनेन तृचेन ध-
नुरभिमन्त्र्य सज्यं कुर्यात् । एवं पुरुषविषये स्त्रिया मन्युविनाशार्थम् उक्तं
कर्म कुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । “अव ज्यामिवेति हृष्टाश्मानम् आदत्ते । द्वितीययाभिनि-
दधाति । तृतीययाभिनिष्ठीवति । छायायां सज्यं करोति” इति [कौ० ४.१२] ॥

तथा दीक्षायां यजमानः क्रोधे प्राप्ते एतं तृचं जपेत् । “अव ज्या-
मिव” इति चैतानं सूत्रम् [वै० ३.२] ॥

सर्वविषयमन्युविनाशार्थम् “अयं दर्भः” इति तृचेन दर्भमूलम् ओ-
पधिवत् खात्वा संपात्य अभिमन्युं वधीयात् । “अयं दर्भ इत्योपधिवत्”
इति [कौ० ४. १२] सूत्रात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अव॒ ज्यामि॑व॒ धन्व॑नो म॒न्युं त॑नोमि ते ह॒दः ।

यथा॑ संम॑नसौ भू॒त्वा सखा॑याविव॒ सचा॑वहै ॥ १ ॥

अव॑ । ज्याम्ऽइव॑ । धन्वनः॑ । मन्युम् । तनोमि॑ । ते । हृदः ।

यथा॑ । समऽमनसौ॑ । भूत्वा । सखायौऽइव॑ । सचावहै॑ ॥ १ ॥

धन्वनः धनुर्दण्डात् ज्यामिव यथा आरोपितां ज्यां धानुष्कोऽवरोपयति
तथा हे पुरुष ते तव हृदः हृदयाद् मन्युम् क्रोधम् अव तनोमि अ-
वरोपयामि । अपनयामीत्यर्थः । यथा येन प्रकारेण आर्वा संमनसौ
समानमनस्कौ परस्परानुरागयुक्तौ भूत्वा सखायाविव समानख्यानौ सुहृ-
दाविव सचावहै समवेतौ संगतौ एककार्यकारिणौ भवाव । तथा त्वदी-
यं क्रोधम् अपनयामीत्यर्थः । ॥ एव समवाये इति धातुः ॥

द्वितीया ॥

सखा॑याविव सचाव॒ह्रा अव॑ म॒न्युं त॑नोमि ते ।

अ॒धस्ते॑ अश्म॑नो म॒न्युमुपा॑स्यामसि॒ यो गुरुः॑ ॥ २ ॥

सखायौऽइव॑ । सचावहै॑ । अव॑ । मन्युम् । तनोमि॑ । ते ।

अधः॑ । ते । अश्मनः॑ । मन्युम् । उप॑ । अस्यामसि॑ । यः । गुरुः ॥ २ ॥

सखायाविवेत्यादि उक्तार्थम् । हे क्रुद्ध पुरुष ते त्वदीयं मन्युम् क्रोधं
यो गुरुः गौरवोपेतश्चालयितुम् अशक्यः अश्मास्ति तस्य अश्मनः अ-
धस्ताद् उपास्यामसि उपक्षिपामः । ॥ “इदन्तो मसिः” ॥

तृतीया ॥

अ॒भि ति॑ष्ठामि ते म॒न्युं पा॒ण्यां प्र॑पदेन च ।

यथा॑ व॒यो न॒ वादि॑षो नमं चि॒त्तमुपा॑र्यसि ॥ ३ ॥

अभि । तिष्ठामि । ते । म॒न्युम् । पा॒ण्यौ । प्र॒पदे॑न । च॒ ।

यथा । अ॒व॒शः । न । वा॒दिषः । म॒म । चि॒त्तम् । उ॒प॒आ॒र्य॑सि ॥ ३ ॥

हे क्रुद्ध पुरुष ते तव मन्युम् क्रोधं पाण्यौ पादापरभागेन प्रपदेन पादाग्रेण च अभि तिष्ठामि उपरि तिष्ठामि । पादस्य पूर्वापरभागभ्यां निष्पीडयामीत्यर्थः । यथा येन प्रकारेण अवशः परवशः सन् न वादिषः न झूयाः प्रतिवचनसमर्थो न भवेः । येन च प्रकारेण मम चित्तम् मदीयं मनः उपायसि उपगच्छसि । तथा अभितिष्ठामीति संबन्धः । ॥ वादिष इति । वदेल्लेष्टि अडागमः । “सिब्वहुलम्” इति सिप् । “स च णिह्लक्तव्यः” इति स्मरणाद् उपधावृद्धिः ॥

चतुर्थी ॥

अ॒यं दु॒र्भो॑ वि॒म॒न्यु॒कः॒ स्वा॒य॒ चार॑णाय च ।

म॒न्योर्वि॒म॒न्यु॒क॒स्याय॑ म॒न्यु॒श॒र्म॒न उ॒च्य॑ते ॥ १ ॥

अ॒यम् । दु॒र्भः । वि॒म॒न्यु॒कः । स्वा॒य॒ । च॒ । अ॒र॒णाय॑ । च॒ ।

म॒न्योः । वि॒म॒न्यु॒क॒स्य । अ॒यम् । म॒न्यु॒श॒र्म॒नः । उ॒च्य॑ते ॥ १ ॥

अयं पुरोवस्यितो दुर्भः स्वाय ज्ञातये आत्मसंबन्धिने अरणाय अरातये च विमन्युकः मन्युविगमनस्य क्रोधापनयनस्य हेतुः । इष्टजनविषयम् अनिष्टजनविषयं तत्कर्तृकं वा क्रोधं शमयतीत्यर्थः । ॥ स्वाय चारणाय चेति परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । “स्वम् अज्ञातिधनाख्यायाम्” इति गणसूत्रेण ज्ञातिवाचिनः स्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञायाः पर्युदासात् तत्कार्याभावः ॥ “यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ठो जिघांसति” [षट् ० ६. ७५. १९.] इति हि निगमः । उक्त एवार्थो विधियते मन्योरिति । ॥ लुप्तनिर्दिष्टोत्र मत्वर्थप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥ मन्योः मन्युमतः पुरुषस्य शत्रोः विमन्युकस्य परमार्थतो मन्युरहितस्य आपाततः क्रोधाविष्टस्य आत्मीयस्य च अयं प्रयोगो मन्युशर्मनः क्रोधनिवारणोपाय उच्यते विधानज्ञैरभिधीयते ॥

पञ्चमी ॥

अयं यो भूरिमूलः समुद्रमवतिष्ठति ।

दर्भः पृथिव्या उत्थितो मन्युशर्मन उच्यते ॥ २ ॥

अयम् । यः । भूरिमूलः । समुद्रम् । अवतिष्ठति ।

दर्भः । पृथिव्याः । उत्थितः । मन्युशर्मनः । उच्यते ॥ २ ॥

योयं पुरोवर्ती भूरिमूलः बहुभिर्मूलैरुपेतः [दर्भः] समुद्रम् । समुद्रवन्त्य-
स्माद् आप इति उदकभूयिष्ठो देशः समुद्रः । तम् अद्यतिष्ठति अवक्रम्य
स्थितो भवति । यद्वा समुद्रम् इति अन्तरिक्षनाम । ॥ सैव व्युत्प-
त्तिः ॥ अन्तरिक्षम् आक्रम्य अवस्थित इत्यर्थः । पृथिव्याः सका-
शाद् उत्थितः उत्पन्नः स दर्भः काशकुशाद्यात्मकः मन्युशर्मन उच्यते ।
क्रोधविनाशनस्य हेतुरभिधीयते इत्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

वि ते हनव्यां शरणिं वि ते मुख्यां नयामसि ।

यथावशो न वार्दिषो मम चित्तमुपारयसि ॥ ३ ॥

वि । ते । हनव्याम् । शरणिम् । वि । ते । मुख्याम् । नयामसि ।

यथा । अवशः । न । वार्दिषः । मम । चित्तम् । उपउपारयसि ॥ ३ ॥

हे क्रोधाविष्ट पुरुष ते तव हनव्याम् हनुसंवन्धिर्नी शरणिम् हिंसा-
हेतुभूतां क्रोधाभिव्यञ्जिकां धमनिं वि नयामसि विनयामः । तथा ते त-
व मुख्याम् मुखे भवां क्रोधवशोत्पन्नाम् अन्याम् अपि धमनिं विनया-
मः क्रोधशमनेन अपगमयामः । उत्तरोर्ध्वो व्याख्यातः । ॥ हन-
व्याम् इति । हनुशब्दात् “शरीरावयवाच्च” इति यत् । ओर्गुणे “वा-
न्नो यि प्रत्यये” इति अव् आदेशः । मुख्याम् इति । पूर्ववद् यत् ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“अस्याद् द्यौः” इति तृचेन अपवादभैषज्यकर्मणि स्वयं पतितं गो-
शृङ्गं संपात्य तद् उदके^१ तिधाय अभिमन्य तद् उदकम् आचामयेत्
प्रोक्षेच्च । सूत्रितं हि । “अस्याद् द्यौरित्यपवातायाः स्वयं सस्तेन गो-
शृङ्गेण संपातवता जपन्” इति [कौ० ४. ७] ॥

“परंपेहि” इति तृचेन दुःस्वप्नदर्शननिमित्तदोषनिर्हरणार्थम् उत्थाय
मुखं प्रक्षालयेत् ॥

तथा अतिघोरदुःस्वप्नदोषनिर्हरणकर्मणि ब्रीहियवगोधूमादिमिश्रधान्यमयं
पुरोडाशद्वयं कृत्वा एकम् अनेन तृचेन अग्नौ जुहुयात् । अपरं शत्रुक्षेत्रे
निदध्यात् ॥

तद् उक्तं कौशिकेन । “परंपेहि[६. ४५] यो न जीवः[६. ४६]
“इति स्वप्नं दृष्ट्वा मुखं निमार्ष्टि । अतिघोरं दृष्ट्वा मैश्रधान्यं पुरोडाशम्
“अन्याशायां वा निदधाति” [कौ० ५. १०] इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

अस्याद् द्यौरस्यात् पृथिव्यस्याद् विश्वमिदं जगत् ।

अस्युर्वृक्षा ऊर्ध्वस्वप्नास्तिष्ठाद् रोगो अयं तव ॥ १ ॥

अस्यात् । द्यौः । अस्यात् । पृथिवी । अस्यात् । विश्वम् । इदम् । जगत् ।

अस्युः । वृक्षाः । ऊर्ध्वस्वप्नाः । तिष्ठान् । रोगः । अयम् । तव ॥ १ ॥

द्यौः द्युलोको ग्रहनक्षत्रमण्डलोपेतः यथा अस्यात् तिष्ठति नाधः प-
तति । ॥ तिष्ठतेऽश्चान्दसो लुङ् । “गातिस्या” इति सिचो
लुक् ॥ यथा च पृथिवी अस्यात् सर्वाधारभूता तिष्ठति । यथा च
तत्राश्रितं विश्वम् सर्वम् इदं परिदृश्यमानं जगत् जङ्गमप्राणिजातम् अ-
स्यात् तिष्ठति । यथा च वृक्षाः पादपाः ऊर्ध्वस्वप्नाः । ऊर्ध्वम् अवस्थि-
ता एव स्वापम् अनुभवन्ति न तु शयाना इति ऊर्ध्वस्वप्नाः । एवंभू-
ताः सन्तः [अस्युः] तिष्ठन्ति । हे व्याधित तव त्वदीयः अयं रोगः रु-
धिरस्त्रावातकस्तथा तिष्ठात् तिष्ठतु न स्रवतु । निवर्तताम् इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

शतं या भेषजानि ते सहस्रं संगतानि च ।

श्रेष्ठमास्त्रावभेषजं वसिष्ठं रोगनाशनम् ॥ २ ॥

शतम् । या । भेषजानि । ते । सहस्रम् । समङ्गतानि । च ।

श्रेष्ठम् । आस्त्रावभेषजम् । वसिष्ठम् । रोगनाशनम् ॥ २ ॥

हे व्याधित ते तव या यानि शतम् शतसंख्याकानि भेषजानि रोग-
शमनहेतुभूतान्यौषधानि सन्ति तथा संगतानि संग्राप्तानि सहस्रम् सहस्र-
संख्याकानि च औषधानि सन्ति तेषां मध्ये श्रेष्ठम् प्रशस्ततमम् आस्त्रा-
वभेषजम् रक्तस्त्रावस्य निवर्तकम् एतत् क्रियमाणं कर्म अत एव वसिष्ठम्
वासयितुमं रोगनाशनम् । ॥ रोगो नश्यत्यनेनेति करणे ल्युट् ॥

तृतीया ॥

रुद्रस्य मूत्रममृतस्य नाभिः ।

विषाणका नाम या अस्ति पितृणां मूलादुत्थिता वातीकृतनाशनी ॥ ३ ॥

रुद्रस्य । मूत्रम् । अस्ति । अमृतस्य । नाभिः ।

विद्वानका । नाम । वै । अस्ति । पितृणाम् । मूलात् । उत्थिता । वाती-
कृतनाशनी ॥ ३ ॥

रुद्रस्य । रोदयति सर्वम् अन्तकाले इति रुद्रः जगत्संहर्ता ईश्वरः ।
हे गोशृङ्गोदक तस्य संहर्तुरीश्वरस्य मूत्रम् तदीयाल्लिङ्गाद् विनिर्गतं ज-
लम् अस्ति । अतो रोगं संहरेत्यर्थः । तथा अमृतस्य अमरणस्य चि-
रकालजीवनस्य नाभिः वन्धकं स्थापकम् अस्ति । ॥ नहो भयम् [उ०
४.१२५] इति इम् प्रत्ययः ॥ रसशास्त्रोक्तप्रकारेण ईश्वरवीर्यस्य
रसस्य आसेवनेन हि सिद्धा अजरामरत्वं लभन्त इति तदभिप्रायेणोक्तं
रुद्रस्य मूत्रम् असीति । हे गोशृङ्ग त्वं विषाणका [नाम वै] विशेषेण
रोगनिवर्तनस्य संभवती एतत्संज्ञा खलु अस्ति भवसि । पुनः सा वि-
शेष्यो । पितृणाम् पितृदेवतानां मूलात् उपादानकारणाद् उत्थिता उ-

त्यक्ता वार्ता आस्त्रावस्य रोगस्य शोषयित्री कृतनाशनी । कृतं रोगस्य
निदानभूतं दुष्कर्म । तस्य नाशयित्री । भवेत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

परोपेहि मनसाप किमशस्तानि शंससि ।

परोहि न त्वा कामये वृक्षां वनानि सं चर गृहेषु गोषु मे मनः ॥ १ ॥

परः । अप । इहि । मनःऽपाप । किम् । अशस्तानि । शंससि ।

परा । इहि । न । त्वा । कामये । वृक्षान् । वनानि । सम् । चर । गृ-
हेषु । गोषु । मे । मनः ॥ १ ॥

हे पाप पापासक्त हे मनः स्वप्ननिमित्तभूत परः परस्ताद् अस्मत्तो
दूरदेशे अपेहि अपगच्छ । दुःस्वप्नान् न दर्शयेत्यर्थः । तददर्शनेन किं
कारणम् । अशस्तानि अशोभनानि शंसति मकाशयसि । अतो हेतोः
परोहि परागच्छ । त्वा त्वाम अहं न कामये अभिलषामि । ॥ क-
मेर्णिङ् ॥ परागत्य च [वृक्षवनानि] वृक्षभूषिष्ठानि वनानि प्रविश्य
तत्रैव सं चर वार्ता । मास्त्रान् । मा बाधिष्ठा इत्यर्थः । एवं दुःस्वप्ननिमि-
त्तस्य पापस्य मनसोपगमनं प्रार्थितम् । शोभनस्य मनसोवस्थानम् आशा-
स्ते । मे मदीयं शोभनं मनः गृहेषु स्त्रीपुत्रादिषु गृहावस्थितेषु अनुकूलज-
नेषु गोषु च । अवतिष्ठताम् इत्यर्थः । ॥ गोष्विति । “सायेकाचः”
इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य “न गोश्चन्ताववर्णः” इति प्रतिषेधः ॥

पञ्चमी ॥

अवशसा निःशसा यत् पराशसोपारिम जाग्रतो यत् स्वपन्तः ।

अग्निर्विश्वान्यर्षं दुष्कृतान्यजुष्टान्यरे अस्मद् दधानु ॥ २ ॥

अवऽशसा । निःऽशसा । यत् । पराऽशसा । उपऽआरिम । जाग्रतः ।

यत् । स्वपन्तः ।

१ ई R कामये. २ B वृक्षं. D S C वृक्षान् We with A B K R V. ३ So P P
J K C.

1 So too Sāyana's text in S'. 2 The text in S' has: वृक्षवनानि.

अग्निः । विश्वानि । अर्प । दुःष्कृतानि । अर्जुष्टानि । आरे । अस्मत् । द-
धातु ॥ २ ॥

[अवशसा] । ॥ अवाद्युपपदात् शसु हिंसायाम् इत्यस्मात्
किप् ॥ अवशसा अवशसनेन अवस्तात् हिंसनेन निःशसा निःशे-
पेण नितरां वा हिंसनेन पराशसा पराशसनेन पराङ्मुखाहिंसनेन च जा-
ग्रतः जाग्रदवस्थापन्ना वयं यत् येन दुःस्वप्नेन उपारिम उपार्ताः पीडि-
ता भवेम । ॥ अतेश्छान्दसो लिट् । जागृ निद्राक्षये इत्यस्मात्
लट् । शवादेशः । “जक्षित्यादयः षट्” इति अभ्यस्तसंज्ञाविधानाद् “ना-
भ्यस्ताच्छतुः” इति नुमप्रतिषेधः ॥ तथा स्वपन्तः निद्रावस्थां प्रा-
प्ता वयं यत् येन दुःस्वप्नदर्शनेन हेतुना अवशसनादिभिः पीडिताः ता-
नि विश्वानि सर्वाणि अर्जुष्टानि अशोभनानि दुष्कृतानि दुःस्वप्ननिमि-
त्तानि पापानि अग्निर्देवः अस्मत् अस्मत्तः आरे दूरे अप दधातु अ-
पनिदधातु अपकृत्य स्यापयतु ॥

षष्ठी ॥

यदिन्द्र ब्रह्मणस्पतेपि मृषा चरामसि ।

प्रचेता न आङ्गिरसो दुरितात् पात्वंहसः ॥ ३ ॥

यत् । इन्द्र । ब्रह्मणः । पते । अपि । मृषा । चरामसि ।

प्रचेताः । नः । आङ्गिरसः । दुःष्टतात् । पातु । अंहसः ॥ ३ ॥

हे ब्रह्मणस्पते मन्त्रस्याधिपते हे इन्द्र यत् येन दुःस्वप्ननिमित्तेन पा-
पेन अपि मृषा चरामसि । ॥ अपिशब्दः कस्यचित्पदस्यार्थे ग-
र्हायां वा वर्तते । “अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु” इ-
ति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ अपि बहुलं गर्हितं वा स्वप्ने मिथ्या चरा-
मः । ॥ “इदन्तो मसिः” ॥ तस्माद् दुरिताद् दुःस्वप्नापकाद्
अंहसः पापाद् आङ्गिरसः अङ्गिरसां मन्त्राणां संवन्धी प्रचेताः प्रकृष्टज्ञा-
नोपेतः एतासंज्ञो वरुणः नः अस्मान् पातु रक्षतु ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“यो न जीवः” इति तृचेन दुःस्वप्नजनितदोषनिवृत्तिकामः “परोपे-
हि” [४५] इति तृचोक्तानि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रं च तत्रैवोदाहृतम् ॥

“विद्य ते स्वप्न” इति ब्रह्म्याम् ऋग्व्यां परोदुःस्वप्नदर्शने मुखविमा-
र्जनम् मैत्रधान्यपुरोडाशस्य होमम् शत्रुक्षेत्रे प्रक्षेपणम् पार्श्वयोः पर्यावर्त-
नम् अन्नभक्षणस्वप्नदर्शने अन्ननिरीक्षणं च कुर्यात् । “विद्य ते स्वप्नेति
सर्वेषाम् अप्ययः” इति हि सूत्रम् [कौ० ५. १०] ॥

“अग्निः प्रातःसवने” इति तिसृभिर्ऋग्भिर्मयथाक्रमं प्रातरादित्रिपुं स-
वनेषु सवनसमाप्तिहोमान् जुहुयात् । उक्तं वैताने । “अग्निः प्रातःस-
वने [६. ४७] इवेनोसि [६. ४८] यथा सोमः प्रातःसवने [९. १. ११]
“इति यथासवनम् आज्यं जुहोति संस्थितहोमान्” इति [वै० ३. ११] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यो न जीवोसि न मृतो देवानाममृतगर्भोऽसि स्वप्न ।

वरुणानी ते माता यमः पितरर्कुर्नामासि ॥ १ ॥

यः । न । जीवः । अस्ति । न । मृतः । देवानाम् । अमृतगर्भः । अस्ति । स्वप्न ।

वरुणानी । ते । माता । यमः । पिता । अर्कुरः । नाम । अस्ति ॥ १ ॥

हे स्वप्न यस्त्वं जीवः प्राणधारको नासि न भवसि । किं तर्हि मृतः
नेत्याह । मृतः त्यक्तप्राणोऽपि न भवसि । मिथ्यापरिकल्पितस्वभावत्वात्
स्वप्नस्य जीवनमरणयोः प्राणिधर्मयोरसंभव इत्यर्थः । किंरूपस्तर्हि स्वप्न
इति तत्राह । देवानाम् अस्मादीनाम् इन्द्रियाधिष्ठातृणाम् [अमृतगर्भः]
अमृतमयगर्भस्त्वम् अस्ति । स्वप्नस्य जाग्रदनुभवजनितवासनामयत्वात् वास-
नायाश्च स्थायित्वाद् इति भावः ॥ देवगर्भत्वम् एव प्रतिपादयति । हे
स्वप्न ते तव वरुणानी वरुणस्य पत्नी माता । ॥ “इन्द्रवरुण०”
इति ङीषानुक्तौ ॥ [यमः] यच्छति नियच्छति प्राणिनो दुष्कृतिनो

१ K K R V गुप्तोक्तिः. We with A B B̄ S̄ C. २ B̄ K̄ पितरर्कुरः. We with A B D
K R S̄ P P̄ J V C. ३ P̄ J अस्ति. P too, though it once read अस्मि. We with C.
४ So we with P P̄ J K C.

१ S' परोपीदति. २ S' स्यप्न for स्यमेति. ३ S' °तिष्ठयु.

निगृह्णातीति यमो वरुणः । स पिता जनयिता उत्पादयिता । हे स्वप्न त्वम् अररुर्नाम [अररुः] आर्तिकरोसुरः । स एवासि भवसि । नाम-
शब्दः श्रुत्यनारम्भसिद्धिं द्योतयति । श्रूयते हि तैत्तिरीयके । “अररुर्वै
नामासुर आसीत्” इति [तै० ब्रा० ३. २. ९. ४] ॥

द्वितीया ॥

विद्म ते स्वप्न जनित्रं देवजामीनां पुत्रोऽसि यमस्य करणः ।

अन्तकोसि मृत्युरसि ।

तं त्वां स्वप्न तथा सं विद्म स नः स्वप्न दुःस्वप्न्यात् पाहि ॥ २ ॥

विद्म ते । स्वप्न । जनित्रम् । देवजामीनाम् । पुत्रः । असि । यमस्य । करणः ।

अन्तकः । असि । मृत्युः । असि ।

तम् । त्वा । स्वप्न । तथा । सम् । विद्म । सः । नः । स्वप्न । दुःस्वप्न्यात् ।
पाहि ॥ २ ॥

हे [स्वप्न] स्वप्नाभिमानिन् देव ते तव जनित्रम् जन्म विद्म जानी-
मः । १ जनेः औणादिक इत्रप्रत्ययः १ । उक्त एवार्थो विव्रियते ।
देवजामीनाम् देवस्त्रीणां वरुणानीग्रभृतीनां पुत्रः तनयः असि । तामि-
रुपाद्यमानत्वात् । देवस्त्रियो हि मायारूपाः पुरुषस्य शुभाशुभात्मकं भावि
फलं सूचयितुं स्वप्नम् उत्पादयन्तीति प्रसिद्धिः । स्वप्नस्य शुभाशुभफलसू-
चकत्वं श्रुतिर्दर्शयति । “यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । स-
मृद्धिं तत्र जानीयात्” इति । “अथ स्वप्नाः । पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं
पश्यति स एनं हन्ति” [ऐ० आ० ३. २. ४] इत्यादि च । अतो यमस्य
करणः । यमशब्दः प्राणापहरणलक्षणं तद्व्यापारं लक्षयति । तस्य कर्ता
भवसि । अत एव अन्तकः अन्तकरः जीवनावसानस्य कर्ता असि भव-
सि । मृत्युरसि प्राणत्यागस्य कारयिता भवसि । हे स्वप्न तं तादृशं
[त्वा] त्वां तथा प्रागुक्तप्रकारेण सं विद्म सम्यग् जानीमः । हे स्वप्न
[स तं] नः ज्ञानान् दुःस्वप्न्यात् दुःस्वप्नजनिताद् भयात् पाहि रक्ष ॥

तृतीया ॥

यथा कलां यथा शफं यथर्णं संनयन्ति ।

एवा दुःस्वप्न्यं सर्वं द्विषते सं नयामसि ॥ ३ ॥

यथा । कलाम् । यथा । शफम् । यथा । ऋणम् । समऽनयन्ति ।

एव । दुःस्वप्न्यम् । सर्वम् । द्विषते । सम् । नयामसि ॥ ३ ॥

गौरवयवैकदेशः कला । शफः खुरः । दौषदूषितं कलादिकम् अङ्गं
यथा ह्येदनादिना अपगमयन्ति । यथा वा ऋणम् अधमर्णाः पुरुषाः
संनयन्ति सम्प्रदानेन गमयन्ति । एव एवं सर्वं दुःस्वप्न्यम् दुःस्वप्नजनितं
मयं द्विषते द्वेषे जनाय सं नयामसि सम्यक् प्रापयामः ॥

चतुर्थी ॥

अग्निः प्रातःसवने पातस्मान् वैश्वानरो विश्वकृद् विश्वशंभूः ।

स नः पावको द्रविणे दधातायुष्मन्तः सहभक्षाः स्याम ॥ १ ॥

अग्निः । प्रातःसवने । पातु । अस्मान् । वैश्वानरः । विश्वऽकृत् । विश्वशंभूः ।

सः । नः । पावकः । द्रविणे । दधातु । आयुष्मन्तः । सहऽभक्षाः । स्याम ॥ १ ॥

[अग्निः] । सवनत्रयात्मको हि सोमयागः । तानि च सवनानि गायत्रं
त्रैष्टुभं जागतम् इति क्रमेण नियतच्छन्दस्कानि । “अग्नेर्गायत्र्यभयत् सयु-
ग्वा” [ऋ० १०. १३०. ४] इति श्रुतेः अग्निर्गायत्र्या अधिदेवतेति तन्निर्व-
र्त्तस्य प्रातःसवनाख्यस्य कर्मणः स एवाधिदेवता । [प्रातःसवने] प्रातःस-
वनाख्ये कर्मणि अस्मान् ऋत्विग्यजमानान् यातु संभवद्वैकल्यपरिहारेण स-
वनसंपूर्त्या रक्षतु । कीदृशः सोमः । वैश्वानरः विश्वनरात्मको विराड्रूपः स-
र्वप्राणिहितकरो वा । अत एव विश्वकृत् विश्वस्य कृत्स्नस्य जगतः कर्ता ।
विश्वशंभूः विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् जगति दुःखशमनेन सुखस्य भावयिता ।
स तादृगुणविशिष्टः पावकः शोधकोमिः नः अस्मान् द्रविणे यागफ-
लात्मके धने दधातु स्थापयतु । वयमपि तत्प्रसादाद् आयुष्मन्तः दीर्घा-

युषा युक्ताः सहभक्षाः समानसोमपानाः पुत्रपौत्रादिभिः सहभोजना वा
स्याम भवेम ॥

पञ्चमी ॥

विश्वे देवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मिन् द्वितीये सर्वने न जह्युः ।

आयुष्मन्तः प्रियमेषां वदन्तो वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥ २ ॥

विश्वे । देवाः । मरुतः । इन्द्रः । अस्मान् । अस्मिन् । द्वितीये । सर्वने । न । जह्युः ।

आयुष्मन्तः । प्रियम् । एषाम् । वदन्तः । वयम् । देवानाम् । सुमतौ ।

स्याम् ॥ २ ॥

विश्वे सर्वे देवाः दानादिगुणयुक्ता मरुतः एतत्संज्ञका एकोनपञ्चाशत्संख्याकाः सप्तगणात्मका देवाः इन्द्रश्च तेषाम् अधिपतिः । एते हि माध्वादिनसवनस्य अधिपतयः । “इन्द्रो मरुत्वान्तसोमस्य पिवतु । मरुत्सोचो मरुत्तणः” [निवि० २] इत्येवमादिनिविन्नन्तैः प्रतिपाद्याः । एते अस्मिन् परिसमाप्यमाने द्वितीये सवने अस्मान् ऋत्विग्यजमानान् न जह्युः न जहतु न परित्यजन्तु । अस्माभिर्देवैर्हविः स्वीकृत्य अस्मदीया इमे अभिमतफलप्रदानेन रक्षणीया इत्येवम् अनुग्रहबुद्ध्या युक्ता भवन्वित्यर्थः । एषां देवानाम् मरुताम् इन्द्रस्य च प्रियम् प्रीतिकरं स्तुतशस्त्रात्मकं वाक्यं वदन्तः उच्चारयन्तो वयं तत्प्रसादाद् आयुष्मन्तः शतसंवत्सरपरिमितेन आयुषा युक्ताः सन्तः तेषां देवानां सुमतौ शोभनायाम् अनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ स्याम भवेम ॥

षष्ठी ॥

इदं तृतीयं सर्वनं कवीनामृतेन ये चमसमैरयन्त ।

ते सौधन्वनाः स्वरानशानाः स्विष्टिं नो अभि वस्यो नयन्तु ॥ ३ ॥

इदम् । तृतीयम् । सर्वनम् । कवीनाम् । अमृतेन । ये । चमसम् । ऐरयन्त ।

ते । सौधन्वनाः । स्विः । आनशानाः । सुइष्टिम् । नः । अभि । वस्यः ।

नयन्तु ॥ ३ ॥

१ P '१२म.

१४ प्रतिपाद्या वृत्तामिन् परि.

इदं परिसमाप्यमानं तृतीयम् त्रित्वसंख्यापूरकं सवनम् सोमाभिषवो-
पलक्षितं तृतीयसवनाख्यं कर्म कवीनाम् क्रान्तदर्शनानाम् ऋभूणां स्व-
भूतम् । त एव हि इन्द्रादिभिः सहितास्तस्य सवनस्य अधिदेवताः । तथा
च तत्रत्यो मन्त्रवर्णः । “इन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितम्” [ऋ० ३.
६०. ५] “समृभुभिः पिवस्व रत्नधेभिः” [ऋ० ४. ३५. ७] “ऋभवो
देवाः सोमस्य मत्तन्” इति [निवि० ६] च । ये ऋभवो देवाः ऋतेन
सत्येन अधितयेन आत्मीयेन शिल्पकर्मणा चमसम् सोमभक्षणपात्रम् ए-
कम् ऐरयन्त प्रैरयन्त । चतुर्धा विभागेन चतुरश्रमसान् अकुर्वन् । “मैतु
होतृश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोक्तातुः प्र यजमानस्य” [आप० १२. २३. १३]
इत्येवं निर्दिष्टा मध्यतःकारिणां ये प्रधानभूताश्चमसास्तदभिप्रायम् एतत् ।
ननु मैत्रावरुणादीनामपि पण्णां होत्रकाणां पृथक्पृथक् चमसाः सन्ति ।
अत एव “होत्रचमसमुख्यान् दश चमसान् उन्नयति” इति सूत्रकारा आ-
हुः [आप० १२. २१. १४] । मैवम् । मैत्रावरुणादीनां वपदकर्तृत्वेन हो-
त्रकार्यापन्नत्वाद् “वपदकर्तुः प्रथमभक्षः” इति वपद्वारनिमित्तभक्षणसाध-
नचमसपात्रम् एकम् एवेति न चतुष्टुभङ्गः । तथा च दाशतस्याम् आर्भ-
वसूक्तेषु देवत्वप्राप्तये चमसचतुष्टयनिर्माणं तत्रतत्र आन्नातम् । “एकं च-
मसं चतुरः कृणोतन्” [ऋ० १. १६१. २] “व्यकृणोत चमसं चतुर्धा”
[ऋ० ४. ३५. ३] “यदावाख्यच्चमसां चतुरः कृतान्” [ऋ० १. १६१.
४] इत्यादि । ते महानुभावाः सौधन्वनाः सुधन्वन आङ्गिरसस्य पु-
त्राः । तद् उक्तं यास्केन । सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा यभूयुः ।
ऋभुर्विभवा वाज इति । प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न मध्य-
मेनेति [नि० ११. १६] । ते च मनुष्या एव सन्तो रथनिर्माणादिशिल्प-
करणेन देवांस्तोषयित्वा तत्प्रसादेन देवत्वं प्राप्ताः । श्रूयते हि । “तद्वन्
रथं सुवृत्तं विज्जनापसस्तद्वन् हरी इन्द्रवाहा वृषण्वस्” [ऋ० १. १११.
१] इत्यादि । तद् इदम् उच्यते स्वरानशाना इति । रथचमसादिनि-
र्माणेन स्वर्गपातोपलक्षितं देवत्वं प्राप्नुवन्तस्तृतीयसवनस्य अधिपतय ऋ-
भवः यस्य वसीयः । ऋईयस आदियर्णलोपश्चान्दसः । वसीय इ-

त्येव तैत्तिरीयका अधीयते ॥ वसीयः वसुमत्तमं वासयितृतमं वा प्रशस्तं फलम् अभिलक्ष्य नः अस्मान् स्विष्टिम् शोभनाम् इष्टिं यजनं नयन्तु अविकलं प्रापयन्तु ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

“श्येनोसि” इति तृचेन उपनीतस्य माणवकस्य आचार्यो दण्डम् अभिमन्य दद्यात् । सोऽपि माणवकः एतं तृचं जपन् प्रतिगृहीयात् । “उपनयनम्” [कौ० ७, ६] प्रक्रम्य सूत्रितम् । “पालाशदण्डं ग्रयच्छति” इति [कौ० ७, ८] “अवक्रोविधुरो भूयासम् इति प्रतिगृह्णाति श्येनोसीति च” इति [कौ० ७, ७] ॥

तथा अभयकामः अनेन तृचेन सप्तर्षीन् यजते उपतिष्ठते वा । “श्येनोसीति प्रतिदिशं सप्तर्षीन् अभयकामः” इति हि सूत्रम् [कौ० ७, १०] ॥

“श्येनोसि” “वृषासि” “ऋभुरसि” इति तिस्र ऋचः सवनत्रये क्रियमाणेषु वहिष्यवमानमाध्यंदिनार्भवपवमानेषु स्तुतेषु यजमानं ब्रह्मा यथाक्रमं वाचयेत् । उक्तं वैताने । “स्तुते वहिष्यवमाने वाचयति श्येनोसीति वृषासीति माध्यंदिने ऋभुरसीत्यार्भवे” इति [वै० ३, ७] ॥

तथा “श्येनोसि इत्याद्याभिर्ऋग्भिः यथाक्रमं सवनसमाप्तिहोमान् जुहुयात् । उक्तं वैताने । “श्येनोसि [६, ४८] यथा सोमः प्रातःसवने [९, १, ११] इति यथासवनम् आज्यं जुहोति संस्थितहोमान्” इति [वै० ३, ११] ॥

“नहि ते अग्ने” इति तृचेन मृताचार्यदहनाग्नौ श्रेयस्कामो ब्रह्मचारी सूत्रोक्तप्रकारेण पुरोडाशं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “नहि ते अग्ने तन्वः” [६, ४९] इति ब्रह्मचार्याचार्यस्यादहनं उपसमाधाय त्रिः परिक्रम्य पुनरुद्वाशं जुहोति” इति [कौ० ५, १०] ॥

तत्र प्रथमा ॥

श्येनोसि गायत्रच्छन्दा अनु त्वा रमे ।

स्वस्ति मा सं वहास्य यज्ञस्योदधि स्वाहा ॥ १ ॥

श्येनः । अ॒सि । गा॒य॒त्र॒छन्दाः । अनु॑ । त्वा । जा । र॒मे ।

स्व॒स्ति । मा । सम॑ । व॒ह । अ॒स्य । य॒ज्ञस्य॑ । उ॒त॒ऽऽच॒र्वि॑ । स्वाहा॑ ॥ १ ॥

हे प्रातःसवनात्मक यज्ञ त्वं श्येनः शंसनीयगतिः पक्षिविशेषः तद्वत् शीघ्रगमनः असि । कीदृशस्त्वम् । गायत्र्यच्छन्दाः । गायत्र्येव गायत्रम् । ॥ “छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थ उपसंख्यानम्” इति स्वार्थिकः अण् प्रत्ययः ॥ स्तुतशस्त्रादिषु गायत्रम् एव छन्दो यस्मिन् सवने स तथोक्तः । अस्याक्षराया अपि गायत्र्याः प्रथमं यज्ञसंबन्धः सोमाहरणनिमित्तकः । तथा च तैत्तिरीयकम् । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । क-
“स्मात् सत्याद् गायत्री कनिष्ठा छन्दसां सती यज्ञमुखं परीयायेति । यदेवा-
“दः सोमम् आहरत् तस्माद् यज्ञमुखं पर्यैत्” इति [तै० सं० ६. १. ६. ४] । यद्वा श्येनाकारेण चीयमानोऽग्निः श्येनः । श्रूयते हि । “श्येनचितं चि-
न्वीत सुवर्गकामः । श्येनो वै वयसां पतिष्ठः” इति [तै० सं० ५. ४. ११. १] । स चाग्निः गायत्र्यच्छन्दाः । गायत्र्यास्तस्य च प्रजापतिमुखात् सहो-
त्पत्तेः । ईदृशं त्वा त्वाम् अन्वा रमे दण्डवद् आधारत्वेन परिगृह्णामि । अतः अस्य अनुष्ठीयमानस्य [यज्ञस्य] उहचि । उत्तमा अवसानवर्तिनी ऋक् उहक् । तद्वाचिना अनेन शब्देन यागसमाप्तिर्लक्ष्यते । समाप्नौ स्वस्ति क्षेमेण मा मां सं वह सम्यक् प्रापय । स्वाहा इदं हविः स्वा-
हुतम् अस्तु । यद्वा सैव वाक् एवम् आहेति स्वाहाशब्दस्यार्थः । ॥ त-
था च यास्कः । स्वा वाग् आहेति वा स्वं प्राहेति वेति [नि० ८. २०] । तन्मूलभूता श्रुतिरेवम् आन्नायते । “स्वैव ते वाग् इत्यब्रवीत् । सोऽनु-
होत् स्वाहेति” इति [तै० ब्रा० २. १. २. ३] ॥

द्वितीया ॥

ऋ॒भुर॑सि जग॑च्छन्दा॒ अनु॑ त्वा र॒मे ।

स्व॒स्ति मा॒ सं व॑हास्य य॒ज्ञस्यो॒हचि॑ स्वाहा॑ ॥ २ ॥

ऋ॒भुः । अ॒सि । जग॑त्छन्दाः । अनु॑ । त्वा । जा । र॒मे ।

स्व॒स्ति । मा । सम॑ । व॒ह । अ॒स्य । य॒ज्ञस्य॑ । उ॒त॒ऽऽच॒र्वि॑ । स्वाहा॑ ॥ २ ॥

हे तृतीयसवननात्मक यज्ञ जगच्छन्दाः । जगच्छन्दो जगतीपर्यायः ।
 “जागतं तृतीयसवनम्” इति [तै० ब्रा० ३. ८. १२. २] श्रुतेः । तृतीयस-
 वनगतस्तुतशस्त्रादिषु जगतीछन्दस्का एव मन्त्राः प्रायेण भवन्ति । अतो
 जगच्छन्दस्त्वम् । ऋभुरसि । ऋभुर्नाम सौधन्वन आङ्गिरसः क्रियाविशे-
 पेण लब्धदेवभाव इत्युक्तम् । तन्नीतिकरत्वात् तदात्मकोसीत्यर्थः । अनु
 त्वा रमे इत्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

वृषांसि त्रिष्टुप्छन्दा अनु त्वा रमे ।

स्वस्ति मा सं वह्नास्य यज्ञस्योदचि स्वाहा ॥ ३ ॥

वृषा । अ॒सि । त्रि॒स्तुप्छ॑न्दाः । अ॒नु । त्वा । आ । र॒मे ।

स्व॒स्ति । मा । स॒म । व॒ह । अ॒स्य । य॒ज्ञस्य॑ । उ॒त उ॒च॒चि॑ । स्वा॒हा ॥ ३ ॥

हे माध्यंदिनसवन त्वं वृषा सेचनसमर्थ इन्द्रः स एवासि भवसि तन्नी-
 तिकरत्वात् । स खलु माध्यंदिनसवनस्याधिपतिः । श्रूयते हि । “प्रातः सुतम्
 अपिबो हर्यश्च माध्यंदिनं सवनं केवलं ते” [ऋ० ४. ३५. ७] इति । स त्वं
 त्रिष्टुप्छन्दाः त्रिष्टुप्छन्दस्कमन्त्रसाध्यस्तुतशस्त्रोपेतत्वात् । “त्रैष्टुभं माध्यंदिनं
 सवनम्” इति हि ब्राह्मणम् [तै० ब्रा० ३. ८. १२. १] । अन्यद् व्याख्यातम् ॥

चतुर्थी ॥

नहि ते अग्ने तन्वुः क्रूरमानंश मर्त्यैः ।

कपिर्वैभस्ति तेजंस्वं जरायु गौरिव ॥ १ ॥

न॒हि । ते । अ॒ग्ने । त॒न्वुः । क्रू॒रम॑ । आ॒नं॒श । म॒र्त्यैः ।

क॒पिः । व॒भ॒स्ति । ते॒जं॒स् । स्व॑म् । ज॒रायु॑ । गौः । उ॒द्व ॥ १ ॥

हे अग्ने ते तव तन्वः शरीरस्य ज्वालात्मकस्य क्रूरम् तैष्ण्यं मर्त्यैः म-
 रणपर्मा पुरुषः नहि आनंश न खलु प्राप्तुं शक्नोति । अज्ज्ञो-
 तेभ्यस्त्ययेन परस्मैपदम् ॥ अपि च कपिः कम उदकं शरीरगतं

रसं पिबतीति कथिः । यद्वा कपिवद् इतस्ततश्चङ्क्रमणशीलस्त्वदीयो ज्वा-
लासमूहः तेजनम् अन्तर्निःसारं वेणुमिव स्थितं शरीरं विभस्ति दीपय-
ति भस्मीकरोति । ॥ भस भर्त्सनदीभ्योः । जुहोत्यादित्वात् शपः
शुः ॥ यद्वा । ॥ वभस्तिरत्तिकर्मा इति यास्कः [नि० ५.
१२] ॥ भक्षयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः स्वम् इत्यादि । गौरिव
यथा प्रसूता गौः स्वम् स्वकीयं जरायु गर्भवेष्टनं प्रसवानन्तरं भूमौ प-
तितं भक्षयति तद्वत् पुरुषशरीरं भक्षयतीत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

मेप इव वै स च वि चोर्व्यसे यदुत्तरद्रावुपरश्च खादतः ।

शीर्ष्णा शिरोप्ससाप्सो अर्दयन्शून् वभस्ति हरितेभिरासभिः ॥ २ ॥

मेपः ऽइव । वै । सम् । च । वि । च । उरु । अर्च्यसे । यत् । उत्तरः ऽद्रौ ।

उपरः । च । खादतः ।

शीर्ष्णा । शिरः । अप्ससा । अप्सः । अर्दयन् । अंशून् । वभस्ति । हरितेभिः ।

आसऽभिः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं पुरुषशरीरं दाह्यं प्राप्य उरु बहुलं सम् उर्च्यसे । प्रथमं
तावत् तत्तदवयवेन समवैपि संगच्छसे । ॥ उच समवाये इति धा-
तुः ॥ पश्चाद् व्युच्यसे च कृन्तशरीरं विविधं व्याप्नोषि । दग्धम्
अङ्गं वित्तुज्य अन्यत्र गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः मेप इव वा इति । मेपो
यथा भक्षणार्थं तृणभूयिष्ठं देशं प्राप्य भक्ष्येण तृणादिना प्रथमं संयुज्यते
[ततो] भक्षणेन तत्रत्यं तृणजातं सर्वं व्याप्नोति तद्वद् इत्यर्थः । यत् यदा
उत्तरद्रौ उपर्यवस्थितकाष्ठयुक्ते दाह्यशरीरे अपरः । चकारात् पूर्वश्च । उ-
भावशी खादतः भक्षयतः । यद्वा उत्तरद्रौ उत्कृष्टतरद्रुमे महावृक्षभूयिष्ठे वने
संचरन् अपरः दावाग्निः शावाग्निश्च उभौ खादतः भक्षयतः । दाह्यं द-
हत इत्यर्थः । तदा शीर्ष्णा शिरसा ज्वालाग्रेण तत्रत्यस्य शरीरस्य वृ-

१ D K R चोर्व्यसे. We with A B K S P P J V C. G. २ So P P J K C. ३ P
शिरः.

1 The text too in S' विभस्ति.

द्वादेर्वा शिरः अर्दयन् हिंसन् तथा अप्ससा । रूपनामैतत् । स्वकीयेन
भास्वरूपेण कृत्स्नशरीरेण अप्सः दाह्यशरीरस्य यद्वा महीरुहादेः स्वरू-
पम् अर्दयन् हिंसन् अयम् अग्निः हरितेभिः हरितैर्वभ्रुवर्णैः आसभिः
आस्यैः अंशून् सोमलतादिकान् विभंस्ति भक्षयति ॥

षष्ठी ॥

सुप॒र्णा वाच॑म॒कृतो॒प॒ र्द्यव्या॑खरे कृष्णा इषि॒रा अ॑न॒र्तिषुः ।

नि यन्नि॒यन्त्यु॒पर॑स्य नि॒ष्कृ॑तिं पु॒रु रे॒तो दधि॑रे सूर्य॒श्रितः ॥ ३ ॥

सु॒ऽप॒र्णाः । वाच॑म् । अ॒कृत॒ । उ॒प॒ । र्द्य॑विं । आ॒ऽख॒रे । कृष्णाः । इ॒षि॒राः ।
अ॒न॒र्ति॒षुः ।

नि । यत् । नि॒ऽय॒ति । उ॒पर॑स्य । निः॒ऽकृ॑तिम् । पु॒रु । रे॒तः । द॒धि॒रे । सू॒-
र्य॒ऽश्रि॒तः ॥ ३ ॥

हे अग्ने सुपर्णाः शोभनपतनाः श्येनवत् शीघ्रव्यापनशीलास्त्वदीया ज्वा-
लाः वाचम् अकृत दाहजन्यं ध्वनिविशेषम् अकृषत । ॥ करोतेर्लु-
हि “मन्त्रे घस०” इति हेलुक् ॥ । आखरे । [आखरः] आ-
वासस्थानम् । ॥ “ढरो वक्तव्यः” इति आहपूर्वात् खनेर्ङरप्रत्य-
यः ॥ १. आखरे आवासस्थाने कृष्णाः । लुप्तोपमम् एतत् । कृष्ण-
मृगा इव दिवि आकाशे इषिराः गमनशीला दीप्तयः उपेत्य अनर्तिषुः
नृत्यन्ति स्म । ॥ नृती गात्रविनामे ॥ ।) ताश्च ज्वाला बह-
लधूमोत्पादनेन उपरस्य मेघस्य । ॥ उपर उपलो मेघो भवतीति
निरुक्तम् [नि० २. २१] ॥ । निष्कृतिम् निर्माणं नितरां यत् य-
स्माद् नियन्ति निर्गच्छन्ति तस्मात् हे अग्ने त्वदीया एव दीप्तयः सूर्यश्रितः
आदित्यमण्डलं प्राप्ताः सत्यः पुंरु बहुलं रेतः सर्वप्राण्युपादानभूतं वृष्ट्यु-
दकं दधिरे जगदुत्पादनार्थं धारयन्ति ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

१ So all our Vaidikas and MSS. See Sīyana. २ A नि.ङु०. ३ K V पु०. We
with AB BDKR B C.

1 The text too in B' विमलित. 2 B' उ०.

“हृतं तर्दम्” इति तृचेन मूषकपतङ्गशलभटिष्टिभकीटहरिणशत्यकगो-
धादीनां सस्यभक्षकाणां निवृत्तये लोहमयं सीसं धर्षन् एतं तृचं जपन्
मूषकादियुक्तं क्षेत्रम् अभिक्वामेत् ॥

तथा अनेन तृचेन शर्करा अभिमन्त्र्य मूषकादिस्थाने परिकिरेत् ॥

तथा मूषकादिमुखं केशेन बद्ध्वा अनेन तृचेन क्षेत्रमध्ये निखनेत् ॥

तथा संरूपवत्साया गोर्दुग्धे शृतं चरुम् अनेन तृचेन अश्विभ्यां जुहुयात् ॥

तद् उक्तं संहिताविधौ । “हृतं तर्दम् इत्ययःसीसं धर्षन् उर्वरां परि-
क्वामति तस्मिन्नवकिरति” इत्यादि [कौ० ७. २] ॥

“वायोः पूतः” इति तृचस्य बृहद्गणे पाठात् शान्त्युदकादौ विनियो-
गोनुसंधेयः ॥

तथा सर्वरोगभैषज्ये अनेन तृचेन आज्यहोमं पलाशादिशान्तवृक्षसमि-
दाधानं च [कुर्यात्] ॥

तथा सोमवमनपानादिनिमित्तव्याधिशमनार्थं सोमरसमिश्रिताः पला-
शादिसमिध आदध्यात् ॥

सूत्रितं हि । “अन्वयो यन्ति [१. ४] वायोः पूतः [६. ५१] इति च
शान्ता उद्गरस्य संसोमाः” इति [कौ० ४. १] ॥

तथा अर्षोत्थापनविघ्नशमनकामः अनेन तृचेन “पुनन्तु मा” [६. १९]
इत्यत्रोक्तानि क्षीरोदनहवनादिकर्माणि कुर्यात् । “अर्थम् उत्पास्यन्” इति
प्रक्रम्य “पुनन्तु मा [६. १९] सधुषीः [६. २३] हिमवतः य स्रवन्ति [६.
२४] वायोः पूतः पवित्रेण” [६. ५१] इत्यादि “अभिवर्षणावसेचनानाम्”
इत्येतदन्तं सूत्रम् [कौ० ५. ५] अत्र द्रष्टव्यम् ॥

तथा अंस्य तृचस्य अपां सूक्तेषु पाठाद् आर्षावनादौ विनियोगः ।
“अवभृथाय मजन्त्यपां सूक्तेरामृत्य” इति [कौ० ८. ९] सूत्रितम् ॥

सोमातिपूतकर्तृकायां सौत्रामण्यां “वायोः पूतः” इति तृचेन दशाप-
वित्रेण पाव्यमानां सुराम् अनुमन्त्रयेत् । “अग्निचित् सोमातिपूतः सो-
मवामी सौत्रामण्याभिषिज्यते” इति प्रक्रम्य “या वभ्रवः [८. ७] इ-

“त्योषधिभिः सुरां संधीयमानां वायोः पूतः [६. ५१] इति सोमातिपूतस्य
“पाव्यमानाम्” इति हि वैतानसूत्रम् [वै० ५. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

हुतं तर्दं समङ्कमाखुमश्विनां छिन्नं शिरो अपि पृष्टीः शृणीतम् ।

यवान्नेददानपि नह्यतं मुखमथाभयं कृणुतं धान्यार्थि ॥ १ ॥

हुतम् । तर्दम् । समऽङ्कम् । आखुम् । अश्विना । छिन्नम् । शिरः । अपि । पृष्टीः । शृणीतम् ।

यवान् । न । इत् । अदान् । अपि । नह्यतम् । मुखम् । अथ । अभयम् ।
कृणुतम् । धान्यार्थि ॥ १ ॥

हे अश्विना अश्विनौ एतास्तंजौ देवौ तर्दम् हिंसकम्] । ॥ तर्दं
हिंसायाम् इत्यस्मात् पचाद्यच् ॥ । समङ्कम् समञ्चनं विलं संप्रवि-
श्य गच्छन्तम् । ॥ संपूर्वाद् अञ्जतेः “पुंसि संज्ञायाम्” इति घः ।
“चजोः कु घिण्यतोः” इति कुत्वम् ॥ । एवंभूतम् आखुं हुतम् ना-
शयतम् । ॥ हनेल्लोति अदादित्वात् शपो लुकि “अनुदासोपदेश”
इत्यादिना अनुनासिकलोपः । आ समन्तात् खनतीति आखुः । खनु
अवदारणे । आङ्पूर्वाद् अस्माद् “आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिच्च” [उ०
१. ३३] इति उ प्रत्ययः टिलोपश्च ॥ । हननप्रकारः प्रतिपाद्यते
छिन्तम् इत्यादिना] । तस्याखोः शिरश्छिन्तम् त्रिधा कुरुतम् । ॥ छि-
दिर् द्वैधीकरणे । लोपमध्यमपुरुषद्विवचने “श्रसोरल्लोपः” इति अका-
रलोपः ॥ । पृष्टीः पार्श्वस्थीन्यपि तोत्संवन्धीनि शृणीतम् हिंसं चू-
र्णीकुरुतम् । ॥ शृ हिंसायाम् । प्यादित्वाद् ह्रस्वः ॥ । स च
आखुः नेत् अदानं नैव भक्ष्येत् अस्मदीयं व्रीह्यादिकम् इत्यभिप्रेत्य हे
अश्विनौ युषां तदीयं मुखम् आस्यम् अपि नह्यतम् अपि नह्यं विहितं
कुरुतम् । एवं कृत्वा अथ अनन्तरम् अस्मदीयाय धान्याय व्रीहियवादि-
रूपाय अभयम् तत्कृतभयराहित्यं कृणुतम् कुरुतम् ॥

१ Such is the accent of all our Vaidikas and MSS. १ K V छिन्. K P छिन्नं.
We with A B D R S P J C s Gr. १ P K छिन्न. ४ K C पृष्टीः. ५ P मुणम्.

द्वितीया ॥

तर्द है पतङ्ग है जभ्यं हा उपेकस ।

ब्रह्मेवासंस्थितं हविरनन्दन्त इमान् यवानर्हिसन्तो अपोदित ॥ २ ॥

तर्द है । पतङ्ग है । जभ्यं है । उपेकस ।

ब्रह्मोऽईव । असंसंस्थितम् । हविः । अनन्दन्तः । इमान् । यवान् । अर्हि-
सन्तः । अपोदित ॥ २ ॥

हैशब्दः हैशब्दवद् आभिमुख्यकरणे । हे तर्दं हिंसक आखो हे पत-
ङ्ग शलम् हे जभ्य उपद्रवकारित्वाद् अस्माभिर्हिंस्य युष्माकं हननाय इ-
दम् अस्मदीयम् अश्विभ्यां होतव्यं हविः ब्रह्मेव असंस्थितम् “महद् भयं
वज्रम् उद्यतम्” [क० व० ६, २] इत्याद्युपनिषत्प्रसिद्धं जगत्कारणं ब्रह्म
अपरिसमाप्तं दुष्पथ्यं भवति एवम् इदं हविर्वर्तत इत्यर्थः । अतः अस्य
हविषो होमात् प्रागेव उपेकसः अदग्धाः सन्तः इमान् अस्मदीयान्
यवान् सत्यविशेषान् अनुदन्तः अप्रेरयन्तः अर्हिसन्तः अविनाशयन्तो यू-
यम् अपोदित अस्मात् स्थानाद् अपगता भवत ॥

तृतीया ॥

तर्दीपते वघापते तृष्टजम्भा आ शृणोत मे ।

य आरुण्या व्यङ्गिरा ये के च स्य व्यङ्गिरास्तान्सर्वान् जम्भयामसि ॥ ३ ॥

तर्दीपते । वघापते । तृष्टजम्भाः । आ । शृणोत । मे ।

ये । आरुण्याः । विङ्गिराः । ये । के । च । स्य । विङ्गिराः । तान् । स-
र्वान् । जम्भयामसि ॥ ३ ॥

हे तर्दीपते तर्दीनां हिंसकानाम् आखूनां स्वामिन् हे वघापते । अव-
ग्रन्ति अवबाधन्त इति वघाः पतङ्गादयः । ॥ अवपूर्वात् हन्ते: “डो-

१ Cs जङ्ग, but Cr has जभ्य in the padas २ B उपेकसु. Sāyana उपेकसः. We with
AB^r BDK^r R^r S^r P^r JVCs Cr ३ Such is the accent of all our Vaidikas and
MSS ४ So we with AB^r BDK^r R^r S^r P^r JVC. ५ D^r सर्वा जं. We with
AB^r BDK^r R^r Sr V. ६ Cr ० व्यङ्गिरा .

न्यत्रापि दृश्यते” इति इत्ययः । “वष्टि भागुरिरल्लोपम्” इति अवश-
 व्दस्य आदिलोपः । पृषोदरादित्वाद् धत्वम् ॥ वघानां पतङ्गादी-
 नाम् अधिपते तृष्टजम्भाः तीक्ष्णदंष्ट्रा यूयं मे मदीयम् इदं वचनम् आ-
 शृणोत आभिमुख्येन शृणुत । ॥ “तप्तनप्तनघनाश्च” इति तशब्दस्य
 तवादेशः ॥ ये यूयम् आरण्याः अरण्ये भवा व्यहराः विविधम्
 अदनशीलाः स्य भवथ । अन्येपि ये के च ग्रामवर्तिनो यूयं व्यहराः वि-
 विधम् अदनशीला भवथ तान् सर्वान् युष्मान् जम्भयामसि जम्भयामः
 अनेन कर्मणा नाशयामः । ॥ जभि नाशने इति धातुः ॥

चतुर्थी ॥

वायोः पूतः पवित्रेण मृत्यङ् सोमो अति द्रुतः ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ १ ॥

वायोः । पूतः । पवित्रेण । मृत्यङ् । सोमः । अति । द्रुतः ।

इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १ ॥

वायोः संवन्धिना पवित्रेण पवनसाधनेन दशापवित्रेण पूतः शोधितः ।
 यद्वा वायोः सकाशात् पूतः शोधनेन रसवत्तां प्रापितः । सोमरसं प्रस्तु-
 त्य तैत्तिरीयके समान्नातम् । “तम् एभ्यो वायुरेवास्वदयत् । तस्माद् यत्
 पूयति तत् प्रवाते विषजन्ति । वायुर्हि तस्य पवयिता स्वदयिता” इति
 [तै० सं० ६. ४. ७. २] । ईदृशः सोमः मृत्यङ् मतिमुखम् अञ्चन् अतिद्रुतः
 नाभिदेशम् अतिक्रम्य गतः । तदतिक्रमणं हि सम्यग्जरणपर्यन्तम् अन-
 भिमतम् । तथा च मन्त्रवर्णः । “शिवो मे सप्तच्छपीन् उपतिष्ठस्व मा
 मेवाङ् नाभिम अति गाः” इति [तै० सं० ३. २. ५. ३] । स च इन्द्रस्य
 युज्यः योग्यः सखा मित्रभूतः ॥

पञ्चमी ॥

आयौ अस्तान् मातरं सृदयन्तु धृतेन नो धृतप्वः पुनन्तु ।

विश्वं हि रिभं प्रवर्हन्ति देवीरुदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि ॥ २ ॥

आपः । अस्मान् । मातरः । सूदयन्तु । घृतेन । नः । घृतऽपः । पुनन्तु ।
विश्वम् । हि । रिम् । प्रज्वहन्ति । देवीः । उत । इत् । आभ्यः । शुचिः ।
आ । पूतः । एमि ॥ २ ॥

मातरः विश्वस्य जगतो जनन्य आपः अद्देवता अस्मान् सूदयन्तु क्षा-
लयन्तु पापरहितान् शुद्धान् कुर्वन्तु । ॥ सूद क्षरणे ॥ । तथा घृ-
तप्वः क्षरणस्वभाव आत्मीयो रसो घृतम् तेन कृत्स्नं जगत् पुनन्तीति घृ-
तप्वः । तादृश्य आपः घृतेन क्षरणशीलेन सारेण नः अस्मान् पुनन्तु
शुद्धान् कुर्वन्तु । ॥ पूज् पवने । “प्लादीनां ह्रस्वः” इति ह्रस्व-
त्वम् ॥ । कस्माद् एवं प्रार्थ्यत इति तत्राह विश्वं हीति । हि यस्माद्
देवीः देव्यः देवतारूपा आपः विश्वम् सर्वं रिम् । पापनामैतत् । ॥ र-
पो रिम् इति पापनामनी भवतः इति यास्कवचनात् [नि० ४.
२१] ॥ । स्नानाचमनमोक्षणादिकारिणां जनानां कृत्स्नं पापं प्रवहन्ति
प्रक्षालयन्ति । प्रकर्षेण अपगमयन्तीत्यर्थः । ईदृशीषु अप्सु स्नातोर्हं शुचिः
शुद्धो भूत्वा आभ्य अद्भ्यः सकाशात् पूतः कर्मयोग्यः सन् उदैमि उ-
दागच्छामि । ॥ इत् इति अवधारणे ॥

षष्ठी ॥

यत् किं चेदं वरुण देव्ये जनेभिद्रोहं मनुष्याङ्घ्ररन्ति ।

अचित्त्वा चेत् तव धर्मा युयोपिम मा नृस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥ ३ ॥

यत् । किम् । च । इदम् । वरुण । देव्ये । जने । अभिद्रोहम् । मनुष्याः ।
चरन्ति ।

अचित्त्वा । च । इत् । तव । धर्म । युयोपिम । मा । नः । तस्मात् । एनसः ।
देव । रीरिषः ॥ ३ ॥

हे वरुण स्वभवानाम् अपाम् अधिपते देव्ये देवसंबन्धिनि जने प्रा-
णिजाते विषये यत्किमपि इदम् अभिद्रोहम् अपराधजनितम् एनः म-
नुष्याश्चरन्ति अनुतिष्ठन्ति । तस्माद् एनस इत्युत्तरत्र संबन्धः । वयमपि

मनुष्यान्तःपातित्वाद् अचित्त्वा अज्ञानेन चेत् हे वरुण तव धर्मा त्वत्संव-
न्धीनि धर्माणि कर्माणि युयोपिम व्यामोहयामः । विपर्यस्तानि कुर्म इ-
त्यर्थः । ॥ युप विमोहने ॥ । तस्मात् अज्ञानजनिताद् एनसः
पापात् हेतोः हे देव स्वामिन् वरुण नः अस्मान् मा रीरिषः मा हिं-
सीः । ॥ रिष रुष हिंसायाम् । अस्मात् ण्यन्ताद् माडि लुडि च-
डि रूपम् ॥

इति सायणार्थविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे षष्ठकाण्डे पञ्चमोनुवाकः ॥

पष्ठेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “उत् सूर्यः” इति प्रथमं सूक्तम् ।
तत्र आद्येन तृचेन रक्षोग्रहभैषज्यार्थं चित्त्वाद्योपधिसहितं पूर्णघटम् अ-
भिमन्त्र्य व्याधितम् अवसिञ्चेत् ॥

तथा शमीसहितोदकेन वा शमीविम्बसहितोदकेन वा शीर्णपर्णसहि-
तोदकेन वा अनेन तृचेन अभिमन्त्रितेन व्याधितम् अवसिञ्चेत् ॥

सूत्रितं हि । “उत् सूर्य इति शमीविम्बशीर्णपर्णावधि” इति [कौ०
४.७] ॥

“द्यौश्च मे” इति तृचेन दुष्टगण्डव्रणभैषज्यार्थं तैलम् अभिमन्त्र्य ते-
न व्रणम् अवमृज्यात् ॥

तथा एतं तृचं जपन् व्रणदेशं हस्तेन अवमृज्यात् ॥

तथा अनेन तृचेन स्यूणायां व्रणदेशं वर्षयेत् ॥

सूत्रितं हि । “द्यौश्च मे इत्यभ्यज्य अवमार्ष्टि । स्यूणायां निकषति”
इति [कौ० ४.७] ॥

तथा द्रव्यादिविनाशे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थम् अनेन तृचेन द्यावापृथिव्यौ
यजत उपतिष्ठते वा । सूत्रितं हि । “द्यौश्च मे इति द्यावापृथिव्यौ व-
रिष्यन्” इति [कौ० ७.१०] ॥

तथा सवयज्ञेषु “द्यौश्च मे” इति तृचेन मन्त्रोक्तघ्ननि इन्द्रियाण्यनु-
मन्त्रयेत् । सूत्रितं हि । “बृहता द्यौश्च [६.५३] पुनर्मैतिन्द्रियम् [७.
६९] इति प्रतिमन्त्रयेत्” इति [कौ० ८.७] ॥

1 So S'. 2 So S'. 3 S' 'ज्यात् 4 S' विलिप्यतीति. We with Kausika.
5 Ke-ars remarks बृहता मन इत्युक्ता. Where is the rich "

तथा मेधाजननकर्मणि “द्यौश्च मे” इत्यनया ऋचा क्षीरौदनं पुरो-
डाशं रसान् वा संपात्य अभिमन्य अशीयात् ॥

तथा अनयैव ऋचा मेधाकाम आदित्यम् उपतिष्ठेत् ॥

सूत्रितं हि । “पूर्वस्य मेधाजननानि” इति प्रक्रम्य “त्वं नो मेधे
[६, १०६] द्यौश्च मे [६, ५३] इति भक्षयति । आदित्यम् उपतिष्ठेत्”
[कौ० २, १] [इति] ॥

गोदानकर्मणि “पुनः प्राणः” इत्यनया क्षुरं मार्जयित्वा नापिताय
प्रयच्छेत् । “पुनः प्राणः [६, ५३, २] पुनर्मैत्रिन्द्रियम् [७, ६९] इति त्रि-
निर्मुञ्ज्य त्वयि महिमानं सादयामि” इति कौशिकसूत्रात् [कौ० ७, ५] ॥

उपनयनकर्मणि “सं वर्षसा” इत्यनया उदपात्रम् अभिमन्य ब्रह्मचा-
रिणम् अवेष्येत् । सूत्रितं हि । “उदपात्रं समवेक्ष्येत् सम इन्द्रं णः
[७, १०२, २] सं वर्षसा [६, ५३, ३] इति ब्राम्ह्याम्” इति [कौ० ७, ६] ॥

तत्र प्रथमा ॥

उत् सूर्यो दिव एति पुरो रक्षांसि निजूर्वेन ।

आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अहृष्टहा ॥ १ ॥

उत् । सूर्यः । दिवः । एति । पुरः । रक्षांसि । निजूर्वेन ।

आदित्यः । पर्वतेभ्यः । विश्वदृष्टः । अहृष्टहा ॥ १ ॥

सूर्यः सर्वस्य मेरक आदित्यः पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि रक्षा-
सि । ॥ रक्षो रक्षितव्यम् अस्मात् इति यास्कः [नि० ४, १८] ॥ अ-
स्मदुपद्रवकारिणो रक्षःपिशाचादीन् निजूर्वेन नितरां हिंसन् । ॥ जु-
र्वी हिंसायाम् । हेतौ शतृप्रत्ययः ॥ हिंसितुम् इत्यर्थः । दिवः
अन्तरिक्षप्रदेशाद् उदेति उद्गच्छति । रात्रौ हि रक्षसां संचारः इदानीं
तु उद्यन्नेव सूर्यस्तानि विनाशयतीति भावः । स च आदित्यः विश्वदृष्टः
सर्वप्राणिभिः साक्षात्क्रियमाणः अहृष्टहा अहृष्टानाम् अस्माभिरदृश्यमाना-
नामपि रक्षःपिशाचादीनां हन्ता पर्वतेभ्यः उदयाचलप्रदेशेभ्यः । उदेतीति

.१ All our Vaidikas and MSS. “जूर्वेत्. We with Śāyana.

1 So Ś'. Kausika: निर्मुञ्ज्य. 2 Ś' समिद्रिणः for समिन्द्र णः.

संबन्धः । ॥ आदित्यः अदितेः पुत्रः । “दित्यदित्यादित्य०” इति
 प्यप्रत्ययः ॥ ॥

द्वितीया ॥

नि गावो गोष्ठे असदन् नि मृगासौ अविक्षत ।

न्युर्मेयो नदीनां न्यहृष्टा अलिप्सत ॥ २ ॥

नि । गावः । गोऽस्ये । असदन् । नि । मृगासः । अविक्षत ।

नि । ऊर्मयोः । नदीनाम् । नि । अहृष्टाः । अलिप्सत ॥ २ ॥

उद्यता सूर्येण रक्षसां हननाद् इदानीं गावो गोष्ठे गोशालाया न्यस-
 दन् भयराहित्येन अस्मदीया गावो निषण्णा अभूवन् । ॥ षट् वि-
 शरणगत्यवसादनेषु । लट्तिच्चात् छेः अङ् आदेशः ॥ तथा मृगासः
 मृगाः आरण्याः पशवः न्यविक्षत स्वस्वस्थाने निर्भयं निविष्टा अभू-
 वन् । ॥ “नेर्विशः” इति आत्मनेपदम् । “शल इगुपधाद् अनिटः
 क्तः” इति क्तः प्रत्ययः ॥ तथा नदीनाम् सरिताम् ऊर्मयोः तरङ्गाः
 सुखेन निविष्टाः ॥ अहृष्टाः रात्रौ अनुपलब्धाः मृगाः सूर्यप्रकाशेन न्यलिप्सत
 नितरां लब्धुम् ऐच्छन् । ॥ लभेः सनि “सनि मीमाधुरभलम्” इति
 अचः स्थाने इस् आदेशः ॥ यद्वा अनुकान्तान् गवादीन् सर्वे ज-
 नाः सूर्यप्रकाशात् लब्धवन्तः । ॥ लभेर्लुङि छेः सिच् । वर्णव्यत्ययः ॥

तृतीया ॥

आयुर्देदं विपश्चितं श्रुतां कण्वस्य वीरुधम् ।

आभारिषं विश्वभेषजीमस्याहृष्टान् नि शमयत् ॥ ३ ॥

आयुःऽददम् । विपःऽचितम् । श्रुताम् । कण्वस्य । वीरुधम् ।

आ । अभारिषम् । विश्वभेषजीम् । अस्य । अहृष्टान् । नि । शमयत् ॥ ३ ॥

आयुर्देदम् आयुषः शतसंवत्सरपरिमितस्य जीवनस्य दात्रीम् । ॥ दद

१ R १ for ३ A K E have no kampa We with B D K C- २ K V न्मार्प with
 Sāyana We with A B B r D K R S P P J C s G-

1 S यच्छत्

दाने । “क्षिप् च” इति क्षिप् ॥ विपश्चित्तम रोगशमनोपायं वि-
दुषीं श्रुताम् विश्रुतां प्रसिद्धां कण्वस्य महर्षेः संबन्धिनीं विश्वभेषजीम्
सर्वस्य रोगजातस्य शमनीम् । ॥ “सुमङ्गलभेषजाच्च” इति
ऊप् ॥ ईदृशीम् एवंगुणविशिष्टां वीरुधम् चित्तिः प्रायश्चित्तिरित्येवं
कौशिकेनोक्तां शान्तौषधीं शर्मा वा अस्य व्याधितस्य रोगनिवृत्तये आभा-
र्षम् आहार्यम् आहरामि । ॥ “हृग्रहोर्भः” इति भलम् ॥ सा
च आहत्य प्रयुज्यमाना अस्य रोगिणः अहृष्टान् द्रष्टुम् अशक्यान् शरीर-
मध्यवर्तिनो रोगान् रक्षःपिशाचादिकृतान् नि शमयत निशमयतु । ॥ श-
म उपशमने । अस्मात् प्यन्तात् लेटि अडागमः । “इतश्च लोपः”
इति इकारलोपः ॥

चतुर्थी ॥

द्यौश्च म इदं पृथिवी च प्रचेतसौ शुक्रो बृहन् दक्षिणया पिपर्तु ।

अनु स्वधा चिकित्तां सोमो अग्निर्वायुर्नः पातु सविता भगश्च ॥ १ ॥

द्यौः । च । मे । इदम् । पृथिवी । च । प्रचेतसौ । शुक्रः । बृहन् । दक्षि-
णया । पिपर्तु ।

अनु । स्वधा । चिकित्ताम् । सोमः । अग्निः । वायुः । नः । पातु । सवि-
ता । भगः । च ॥ १ ॥

द्यौश्च पृथिवी च एते देवते मे मह्यं प्रचेतसौ प्रकृष्टज्ञाने अनुग्रह-
बुद्धियुक्ते इदम् अभिलषितफलम् । [प्रयच्छताम् इति शेषः ॥ तथा
बृहन् महान् शुक्रः शोचमानो दीप्यमानः सूर्यः दक्षिणया दिशा पिपर्तु
पालयतु । यमाधिष्ठिताया दक्षिणस्या दिशो रक्षन्तित्यर्थः । यद्वा दक्षयति
पुरुषं वर्षयतीति दक्षिणा । ॥ दक्ष वृद्धौ । द्रुदक्षिभ्याम् इन्न [उ०
२. ५०] ॥ [तया] वासोहिरण्यादिरूपया दक्षिणया पिपर्तु पूरय-
तु । ॥ पृ पालनपूरणयोः । जुहोत्यादितात् शपः श्युः । “अर्तिपिप-
र्त्योश्च” इति अभ्यासस्य इच्चम् ॥ स्वधा पितॄणां संबन्धिनी स्व-

धाकाराभिमानिनी देवता अनु चिकिताम् अनुजानातु । ॥ कित
ज्ञाने । जुहोत्यादित्वात् शपः श्रुः ॥ यद्वा स्वधेत्यन्नाम । यथा
अस्माकम् अन्नं भवति तथा सोमः अग्निश्च अनु चिकिताम् । नः अ-
स्मान् वायुः पातु रक्षतु । निगदसिद्धम् अन्यत् ॥

पञ्चमी ॥

पुनः प्राणः पुनरात्मा न ऐतु पुनश्चक्षुः पुनरसुर्न ऐतु ।

वैश्वानरो नो अदब्धस्तनूपा अन्तस्तिष्ठति दुरितानि विश्वा ॥ २ ॥

पुनः । प्राणः । पुनः । आत्मा । नः । आ । ऐतु । पुनः । चक्षुः । पुनः ।

असुः । नः । आ । ऐतु ।

वैश्वानरः । नः । अदब्धः । तनूपाः । अन्तः । तिष्ठति । दुःइतानि ।

विश्वा ॥ २ ॥

प्राणः मुखनासिकाभ्यां संचरन् प्राणवायुः जीवावस्थितिहेतुः नः अ-
स्मान् पुनः ऐतु आगच्छतु । तथा आत्मा जीवः पुनरागच्छतु । चक्षुः
दर्शनसाधनम् इन्द्रियं पुनरागच्छतु । असुः प्राणः पुनरैतु । प्राधान्य-
ख्यापनाय पुनरभिधानम् । यद्वा पुनः प्राण इति पूर्वं प्राणापानादिवृ-
त्तिर्मतोऽभिधानम् असुरिति वृत्तिविशेषस्य इति अपौनस्त्यम् । व्रणरो-
गेण गतप्रायत्वात् प्राणादीनां पुनरागमनं प्रार्थ्यत इति बोद्धव्यम् ॥ अपि
च वैश्वानरः विश्वनरहितः अदब्धः रोगादिभिः ओर्हिंसितः तनूपाः शरीर-
स्य पालकः सन् नः अस्माकम् अन्तः शरीरमध्ये तिष्ठति तिष्ठतु । ॥ ले-
टि आडागमः ॥ विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरितानि रोगनिदान-
भूतानि पापानि । विनाशयन् इति शेषः ॥

षष्ठी ॥

सं वर्चसा पर्यसा सं तनूभिर्गन्नाहि मनसा सं शिवेन ।

तथा नो अत्र वरीयः कृणोत्वन् नो मार्ष्टु तन्योऽयद् विरिष्टम् ॥ ३ ॥

सम् । वर्चसा । पर्यसा । सम् । तनूभिः । अर्गन्नाहि । मनसा । सम् । शिवेन ।

त्वष्टा । नः । अन्नं । वरीयः । कृणोतु । अर्जु । नः । मार्तु । तन्वः । यत् ।
• विरिष्टम् ॥ ३ ॥

वर्चसा दीप्त्या शरीरगतया पयसा देहावस्थितिनिमित्तेन पयोवत् सार-
रभूतेन रसेन समं अगन्महि संगता भवेम । ॥ “समो गम्यच्छि०”
इति आत्मनेपदम् । छान्दसे लुङि “मन्त्रे घस०” इति छेर्लुक् । “म्बो-
श्च” इति मकारस्य नकारः ॥ तनूभिः शरीरावयवैर्हस्तपादादिभिः
संगता भवेम । तथा शिवेन शोभनेन मनसा अन्तःकरणेन संगता भ-
वेम । त्वष्टा देवः नः अस्माकं वरीयः उत्तमम् अतिप्रभूतम् अन्नं अ-
स्मिन् शरीरे कृणोतु करोतु । ॥ उरुशब्दाद् ईयन्तुनि “म्रियस्त्रि०”
इत्यादिना वर आदेशः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । “थिन्विकृण्व्योर च”
इति उभत्ययः ॥ नः अस्माकं तन्वः शरीरस्य यद् विरिष्टम् रो-
गार्तम् अङ्गं तद् अनु मार्तु हस्तेन शोधयतु । ॥ मृजूष् शुद्धौ ।
अदादित्वात् शपो लुक् । “मृजेवृद्धिः” इति वृद्धिः ॥

[इति] षष्ठेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“इदं तद् युजे” इति तृचेन अभिचारकर्मेणि पलाशमध्यमपर्णेन फ-
लीकरणान् जुहुयात् [कौ० ६. २] ॥

“अस्मै क्षत्रम्” इत्यनया पौर्णमासयागे अग्नीषोमीयं चरुं जुहुयात् ।
सूत्रितं हि । “अस्मै क्षत्रम् [२] इति अग्नीषोमाविति अग्नीषोमीयस्य”
इति [कौ० १. ४] ॥

“ये पन्थानः” इति तृचेन देशान्तरं गच्छतः पुरुषस्य स्वस्वयनका-
मः समिदाज्यपुरोडाशादित्रयोदश द्रव्याणि जुहुयात् ॥

तथा अनेन तृचेन स्वस्वयनार्थं मन्यौदनौ दद्यात् ॥

सूत्रितं हि । “ये पन्थान इति परीत्योपदधीत प्रयच्छन्ति” इति
[कौ० ७. ३] ॥

“ग्रीष्मो हेमन्तः” इत्यनया ब्रह्मा प्रयाजान् अनुमन्त्रयेत् । “ग्रीष्मो
हेमन्त इति प्रयाजान्” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० १. २] ॥

आभिचारिके कर्मणि व्रतविसर्जनार्थम् “इदावत्सराय” इत्यनया आज्यं जुहुयात् समिधश्च आदध्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

इदं तद् युज उत्तरमिन्द्रं शुम्भाम्यष्टये ।

अस्य क्षत्रं त्रियं महीं वृष्टिरेव वर्धया तृणम् ॥ १ ॥

इदम् । तत् । युजे । उत्तरम् । इन्द्रम् । शुम्भामि । अष्टये ।

अस्य । क्षत्रम् । त्रियम् । महीं । वृष्टिः इव । वर्धय । तृणम् ॥ १ ॥

यत् कर्म अभिचारदोषनिर्हरणक्षमं तद् इदम् उत्तरम् उत्कृष्टतरं कर्म युजे योजयामि । कर्म किं पुनस्तद् इत्याह । यथा उत्तरम् इत्येतद् इन्द्रविशेषणम् । उत्तरम् उत्कृष्टतरं सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठम् इन्द्रं शुम्भामि अलंकरोमि । स्तुत्यादिभिः प्रीणयामीत्यर्थः । ॥ शुभ शुम्भ शोभा-र्थे ॥ किमर्थम् । अष्टये अभिमतफलप्राप्तये । ॥ अशू व्याप्तौ इत्यस्माद् भावे क्तिन् ॥ परोर्ध्वः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र त्वम् अस्य अभिचर्यमाणस्य पुरुषस्य क्षत्रम् बलं महीम् महतीं त्रियम् पुत्रपौत्रधनादिसंपदं वर्धय समृद्धां कुरु । तत्र दृष्टान्तः वृष्टिरिवेति । यथा म-हती वृष्टिः तृणम् सस्यजातं वर्धयति तद्वद् इत्यर्थः । ॥ वर्धयेत्यस्य “अन्येषामपि दृश्यते” इति साहित्यिको दीर्घः ॥

द्वितीया ॥

अस्मै क्षत्रमग्नीषोमावस्मै धारयतं रयिम् ।

इमं राष्ट्रस्याभीवर्गे कृणुतं युज उत्तरम् ॥ २ ॥

अस्मै । क्षत्रम् । अग्नीषोमौ । अस्मै । धारयतम् । रयिम् ।

इमम् । राष्ट्रस्य । अभिर्वर्गे । कृणुतम् । युजे । उत्तरम् ॥ २ ॥

हे अग्नीषोमौ ।

॥ “ईदग्नेः सोमवरुणयोः” इति पूर्वपदस्य दी-

1 So S'. Kausika VI which treats of आभिचारिककर्म does not prescribe the application. But Kesava on Kausika VII. 8 Says: यद्य व्रतविसर्जनमुच्यते । इदावत्सरायेति व्रतविसर्जनम् आज्यं जुहुयात्.

घेः ॥ अस्मै यजमानाय क्षत्रम् बलं धारयतम् स्थापयतम् । प्रयच्छतम् इति यावत् । तथा रयिम् धनम् अस्मै प्रयच्छतम् । तथा इमं यजमानं राष्ट्रस्य जनपदस्य अभीवर्गे आभिमुख्येनावर्जने कृणुतम् कुरुतम् । ॥ अभिपूर्वाद् वृजेर्भावे घञ् । “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्” इति दीर्घः । कृणुतम् इति । कृवि हिंसाकरणयोश्च । “धिविकृण्वोर च” इति उग्रत्ययः तत्तनियोगेन अकारान्तादेशश्च । तस्य “अतो लोपः” इति लोपे स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः ॥ अहमपि अस्य यजमानस्य उक्तफलसिद्धये उत्तरम् उक्तृष्टतरं कर्म युजे योजयामि । करोमीत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

सर्वन्धुश्चासंबन्धुश्च यो अस्माँ अभिदासति ।

सर्वं तं रन्धयासि मे यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

सऽबन्धुः । च । असंबन्धुः । च । यः । अस्मान् । अभिऽदासति ।

सर्वम् । तम् । रन्धयासि । मे । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

सबन्धुः समानबन्धुः । समानजनगोत्रज इत्यर्थः । असबन्धुः तद्विपरीतः । अन्य इत्यर्थः । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । उभयविधो यः शत्रुः अस्मान् अभिदासति उपक्षपयति । ॥ दत्तु उपक्षये । अस्मात् ण्यन्तात् लटि “छन्दस्युभयथा” इति शप आर्धधातुकत्वात् “णेरनिटि” इति णिलोपः ॥ सर्वं तम् उभयविधं शत्रुं सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते मे मह्यं यजमानाय हे इन्द्र त्वं रन्धयासि रन्धय वशीकुरु । ॥ रन्धयतिर्वशगमने इति हि यास्कः [नि० ६. ३२] । “रधिजभोरचि” इति जुम् । लेटि आडागमः । “शतुरनुमः” इति सुन्वच्छब्दाद् विभक्तिरुदात्ता ॥

चतुर्थी ॥

ये पन्थानो बहवो देवयानां अन्तरा द्यावापृथिवी संचरन्ति ।

तेपामज्यानि यतभो वहन्ति तस्मै मा देवाः परि धत्तेह सर्वे ॥ १ ॥

ये । पन्थानः । बहवः । देवऽयानाः । अन्तरा । द्यावापृथिवी इति । समऽ-
चरन्ति ।

तेषाम् । अज्यानिम् । यत्तमः । बहति । तस्मै । मा । देवाः । परि । ध-
त्त । इह । सर्वे ॥ १ ॥

देवयानाः देवा एव यैः पृथिभिर्गच्छन्ति ते तथोक्ताः । ज्ञयातेः
करणे त्युद् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । ईदृशा ये पन्थानः मा-
गां बहवः कर्मणां वैचित्र्यात् तत्तल्लोकप्राप्त्युपायतया नानाविधाः सन्तः
द्यावापृथिवी अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये संचरन्ति वर्तन्ते । संचरणसाधन-
त्वात् तद्व्यपदेशः । तेषां मध्ये यत्तमः यज्जातीयः पन्थाः अज्यानिम्
ज्यानिर्हानिः तद्विपरीतां समृद्धिं बहति बहेत् प्रापयेत् । ज्ञयत्तम
इति । “वा बहूनां जातिपरिग्रहे” इति यच्छब्दात् इतमच् । बहा-
तीति । बहेल्लेटि आडागमः ॥ । तस्मै मार्गाय हे देवाः सर्वे यूयम्
इह अस्मिन् देशे मा मां परि दत्तं । रक्षणार्थं दानं परिदानम् । रक्ष-
णाय प्रयच्छतेत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

ग्रीष्मो हेमन्तः शिशिरो वसन्तः शरद् वर्षाः स्त्रिते नो दधात ।

आ नो गोषु भजता प्रजायां निवात इद् वः शरणे स्याम ॥ २ ॥

ग्रीष्मः । हेमन्तः । शिशिरः । वसन्तः । शरत् । वर्षाः । सुऽइते । नः ।
दधात ।

आ । नः । गोषु । भजत । आ । प्रजायाम् । निऽवाते । इत् । वः । श-
रणे । स्याम ॥ २ ॥

ग्रीष्माद्याः षट्पदवः प्रसिद्धाः । तदभिमानिनो देवाः स्त्रिते सुषु प्रा-
प्त्ये धने नः अस्मान् दधात दधतु स्थापयन्तु ॥ हे ऋतवः यूयं नः
अस्मान् गोषु आ भजत आभक्तान् भागयुक्तान् कुरुत । प्रजायाम्
पुत्रपौत्रादिरूपायामपि आ भजत । किं बहुना । निवाते वायुसंस्पर्शना-

पि रहिते । इच्छब्दः अवधारणे । वायूपलक्षितसमस्तदुःखकारणरहिते एव
वः गुप्ताकं संवन्धिनि शरणे गृहे स्थाने स्याम भवेम ॥

पष्ठी ॥

इदावत्तरायं परिवत्तरायं संवत्तरायं कृणुता बृहन्नमः ।

तेषां वयं सुमत्तौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ३ ॥

इदावत्तरायं । परिवत्तरायं । समवत्तरायं । कृणुत । बृहत् । नमः ।

तेषाम् । वयम् । सुमत्तौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम् ॥ ३ ॥

प्रभवादिषु पञ्चके पञ्चके क्रमेण एताः संज्ञा भवन्ति । तत्र प्रथमस्य
संवत्सर इति संज्ञा । द्वितीयादीनां परिवत्सरः इदावत्सरः अनुवत्सरः
इद्वत्सरः इति यथाक्रमं संज्ञा भवति । तद् उक्तम् आचार्यैः ।

चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे ।

संपरीदान्विदितेच्छब्दपूर्वास्तु वत्सराः ॥

इति । तदभिमानिदेवाश्च तैत्तिरीये समाप्ताताः । “अग्निर्वाव संवत्सरः ।
आदित्यः परिवत्सरः । चन्द्रमा इदावत्सरः । वायुरनुवत्सरः” इति [तै०
ब्रा० १. ४. १०. १] । हे जनाः तस्मा इदावत्तराय परिवत्तराय संव-
त्तराय च बृहत् प्रभूतं नमः कृणुत कुरुत नमस्कारेण तान् प्रीणय-
त । ॥ “नमःस्वस्ति०” इति चतुर्थी ॥ तेषाम् इदावत्तरादी-
नां यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणाम् । ॥ “यज्ञाविग्भ्यां घञञौ” इति घ-
प्रत्ययः ॥ सुमत्तौ शोभनायाम् अनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ वयं स्याम
भवेम । अनन्तरं भद्रे शोभने सौमनसे सौमनस्ये शोभनबुद्धिजन्ये फ-
लेपि स्याम भवेम । अपिशब्दः संभावनायाम् ॥

[इति] षष्ठेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“मा नो देवाः” इति नृचेन सर्पवृश्चिकादिभयनिवृत्तये गृहक्षेत्रादिषु
सिकता अभिमन्त्र्य परितः परिकिरेत् ॥

तथा अनेन नृणमालां संपात्य गृहनगरादिद्वारे बध्नीयात् ॥

तथा अनेन नृचेन गोमयम् अभिमन्त्र्य गृहे विसर्जनं द्वारि निख-
ननम् अग्नौ होमं वा कुर्यात् ॥

तथा अनेन अपामार्गमज्जरीं गुडूचीं वा अभिमन्त्र्य पूर्ववद् गृहादि-
पु विसर्जनादिकं कुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । “युक्तयोः [३. २६, २७] मा नो देवाः [६. ५६] यस्ते स-
यैः [१२. १. ४६] इति शयनशालोर्वराः परिकिरति” इत्यादि [कौ० ७. १] ॥

तथा उपाकर्मणि अनेन तृचेन आज्यं हुत्वा दधिसक्तुषु संपातान् आ-
नयेत् । सूत्रितं हि । “अभिजिति शिष्यान् उपनीय” इति प्रक्रम्य “आ-
ज्यं जुहुयान्मा नो देवा अहिर्वधीत्” इत्यादि [कौ० १४. ३] ॥

“इदमिद् वा उ भेषजम्” इति तृचेन सुखरहितव्रणभेषज्यार्थं गो-
मूत्रेण व्रणं मर्दयेत् ॥

तथा अनेन दन्तमलम् अभिमन्त्र्य प्रलिम्पेत् ॥

तथा अनेन फेनम् अभिमन्त्र्य व्रणं प्रलिम्पेत् ॥

सूत्रितं हि । “इदमिद् वा उ इत्यच्छिन्नं मूत्रफेनेनोद्भिद्य प्रलिम्पति
प्रक्षालयति दन्तरजसा” इति [कौ० ४. ७] ॥

“शं च नो मयश्च नः” इत्येषा बृहज्जणे पठिता शान्त्युदकादौ विनियुक्ता ॥

तथा अर्थोत्थापनविघ्नशमनार्थम् अनया क्षीरौदनहोमादीनि “वायोः
पूतः” [६. ५१] इत्यत्रोक्तानि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रं च तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

मा नो देवा अहिर्वधीत् सतोऽकान्तहृषूरुषान् ।

संयतं न वि ष्येद व्यातं न सं यमन्तमो देवजनेभ्यः ॥ १ ॥

मा । नः । देवाः । अहिः । वधीत् । सज्जोऽकान्त । सहेऽपुरुषान् ।

समर्जयतम् । न । वि । ष्येद । विऽआतंस । न । सम । यमत् । नमः ।

देवऽजनेभ्यः ॥ १ ॥

हे देवाः विषप्रतीकारकुशला अहिः सर्पः नः अस्मान् मा वधीत्
मा हिंसीत् । ॥ हनोर्मांङि लुङि “हनो वध लिङि” . “लुङि

१ B K K R V °पुरुषान्. We with A D S P P J C s. २ So we with A B B e B D
K K R S V C s ३ P K सहऽपुरु०. We with P J C r. ४ P स्फुरत्. We with P J C r.

च” इति वधादेशः । तस्य च अदन्तत्वाद् अतो लोपे स्थानिवद्भावाद्
 “अतो हल्हादेर्लोपोः” इति वृद्ध्यभावः ॥ कीदृशान् । सतोक्तान् ।
 तोक्तम् इति अपत्यनाम । पुत्रपौत्राद्यपत्यसहितान् । ॥ “वोपसर्ज-
 नस्य” इति सहशब्दस्य सभावः ॥ सहपुरुषान् भृत्यादिपुरुषसहि-
 तान् ॥ अपि च संयतम् संक्षिप्तम् अहेरास्यं न विस्फुरत् । दंशनार्थं
 विष्फारितं विक्षिप्तं न भवतु । ॥ स्फुर संचरणे इत्यस्माद् विपूर्वात्
 लेटि अडागमः ॥ तथा व्यात्तम् चिवृतं तद् आस्यं न सं य-
 मत् संयतं संक्षिप्तं न भवतु । मन्त्रसामर्थ्येन प्रतिबद्धं सत् वर्तताम् इ-
 त्यर्थः । ॥ व्यात्तम् इति । व्याहपूर्वाद् दाजो निष्ठायां “अच उ-
 पसर्गात् तः” इति तकारः ॥ [देवजनेभ्यः] ये सर्पादिविषनिर्हर-
 णसमर्था देवजनास्तेभ्यो नमोस्तु ॥

द्वितीया ॥

नमोस्त्वसिताय नमस्तिरश्चिराजये ।

स्वजाय वभ्रवे नमो नमो देवजनेभ्यः ॥ २ ॥

नमः । अस्तु । असिताय । नमः । तिरश्चिराजये ।

स्वजाय । वभ्रवे । नमः । नमः । देवजनेभ्यः ॥ २ ॥

असिताय कृष्णवर्णाय एतन्नान्ने सर्पाधिपतये नमोस्तु ॥ तथा तिर-
 श्चिराजये तिरश्चीनास्तिर्यग् अवस्थिता राजयः बलयो यस्य स तिरश्चिरा-
 जिः । एतत्संज्ञाय सर्पमुख्याय नमोस्तु ॥ वभ्रवे वभ्रुवर्णाय स्वजाय स्व-
 यमेव जायते कारणान्तरनैरपेक्ष्येण उत्पद्यते इति स्वजः । तस्मै एतन्नान्ने
 सर्पाय नमोस्तु ॥ एतेषां सर्पाणां नियन्तृभ्यो देवजनेभ्यश्च नमोस्तु । अ-
 सितादिशब्दानां सर्पविशेषनामत्वं तैत्तिरीयके “समीची नामासि” [तै०
 सं० ५, ५, १०, १] इत्यादिसर्पाहुतिमन्त्रेषु प्रसिद्धं द्रष्टव्यम् ॥

तृतीया ॥

सं ते हन्मि दूता दूतः समु ते हन्वा हनू ।

सं ते जिह्या जिह्वां सम्वास्त्राह आस्यमि ॥ ३ ॥

सम । ते । हन्मि । दत्ता । दत्तः । सम । ऊं इति । ते । हन्वा । हनू इति ।
 सम । ते । जिह्वया । जिह्वाम् । सम । ऊं इति । आस्त्रा । अहे । आ-
 स्यम् ॥ ३ ॥

हे अहे सर्प ते तव दत्ता उपरिपङ्क्तिर्वर्तिदन्तेन दत्तः अधःपङ्क्तिस्थान्
 दन्तान् सं हन्मि संहतान् संश्लिष्टान् करोमि ॥ तथा ते तव हन्वा हनू
 सं हन्मि । हनुद्वयमपि परस्परसंश्लिष्टं करोमीत्यर्थः ॥ ते त्वदीयया जिह्व-
 या जिह्वामपि संहतां करोमि । सर्पस्य हि द्वे जिह्वे । ते अपि परस्-
 परप्रतिवद्धे करोमीत्यर्थः ॥ तथा आस्त्रा आस्येन आस्यम् त्वदीयं मुखं
 संहतं करोमि । आस्यस्य उत्तराधरभागावपि संश्लिष्टौ करोमीत्यर्थः ।
 यद्वा सर्पाधिपानां बहुशिरस्कत्वात् तदास्यानि अन्योन्यप्रतिवद्धानि करोमी-
 त्यर्थः । ४ “पह्नन्” इत्यादिना दन्तशब्दस्य दद्भावः । आस्यश-
 ब्दस्य च आसन् आदेशः । उशब्दः पूरणः ॥

चतुर्थी ॥

इदमिद् वा उ भेषजमिदं रुद्रस्य भेषजम् ।

येनेषुमेकतेजनां शतशल्यामपब्रवत् ॥ १ ॥

इदम् । इत् । वै । ऊं इति । भेषजम् । इदम् । रुद्रस्य । भेषजम् ।

येन । इषुम् । एकंतेजनाम् । शतशल्याम्) अपब्रवत् ॥ १ ॥

इदम् इद् वै इदमेव खलु करिष्यमाणं भेषजम् अस्य व्रणरोगस्य नि-
 वर्तकम् औषधम् । इदमेव रुद्रस्य भेषजम् । रोदयति सर्वम् अन्तकाले
 इति रुद्रः । तस्य देवस्य संवन्धि औषधम् । ३ रोर्देर्णिलुक् च [उ०
 २. २२] इति रक् प्रत्ययः ॥ किं पुनरिदंतया निर्दिष्टम् इति
 तद् आह येनेति । येन भेषजेन महादेवस्त्रिपुरसंहतिसमये एकतेजनाम्
 एकस्तेजनीं वेणुकाण्डो यस्याः सा तथोक्ता । शतशल्याम् शतसंख्याकानि
 शल्यानि अयोमयानि तीक्ष्णानि प्रोतानि यस्याम् ईदृशीम् इषुम् उष-

१ P हन्वा. We with P J C.

१ S' जना. ॥ S' जीता.

ध्रुवत् । वेध्यसमीपं प्राप्य प्रायुङ्क्त । तद् इदम् इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

पञ्चमी ॥

जालापेणाभि पिञ्चत जालापेणोप सिञ्चत ।

जालापमुग्रं भेषजं तेन नो मृड जीवसे ॥ २ ॥

जालापेण । अभि । सिञ्चत । जालापेण । उप । सिञ्चत ।

जालापम् । उग्रम् । भेषजम् । तेन । नः । मृड । जीवसे ॥ २ ॥

जलापम् इति उदकनामसु पठितम् । अत्र च विनियोगानुसारेण गोमूत्रफेनलक्षणम् । हे परिचारकाः तेन जालापेण अभि पिञ्चत व्रणम् अभितः प्रक्षालयत । ऋषिच क्षरणे । “तुदादिभ्यः शः” । “शे सुचादीनाम्” इति नुम् । “उपसर्गात् सुनोति” इति षत्वम् ॥ तथा तेनैव जालापेण उप सिञ्चत व्रणसमीपं प्रक्षालयत । तद्धि जालापम् उग्रम् तीक्ष्णं भेषजम् रोगनिवर्तकम् । हे रुद्र तेन जलापेण नः अस्मान् मृळं सुख्य जीवसे जीवनार्थम् । जलापस्य रुद्रसंबन्धिभेषजात् दाशत-
य्यामपि आन्नातम् । “गायपतिं मेधपतिं रुद्रं जलापभेषजम्” इति [ऋ० १, ४३, ४] ॥

षष्ठी ॥

शं च नो मयश्च नो मा च नः किं चनाममत् ।

क्षुमा रपो विश्वं नो अस्तु भेषजं सर्वं नो अस्तु भेषजम् ॥ ३ ॥

शम् । च । नः । मयः । च । नः । मा । च । नः । किम् । च । आम् ।

क्षुमा । रपः । विश्वम् । नः । अस्तु । भेषजम् । सर्वम् । नः । अस्तु । भे-

पजम् ॥ ६ ॥

हे देव नः अस्माकम् शं च रोगस्य शमनं च भवतु । रोगजनितं दुःखं निवर्तताम् इत्यर्थः । मयश्च । मय इति सुखनाम । सुखं च नः अस्माकं भवतु । अपि च नः अस्माकं संबन्धि किं चन किमपि प्र-

जापश्चादिकं मा आममत् रोगग्रस्तं मा भूत् । ऋअम रोगे । अ-
स्मात् ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । रप इति पापनाम । रपो रिप्रम्
इति पापनामनी भवतः इति हिंयास्कः [नि० ४. २१] । “सुपां सु-
लुक्” इति पष्ठ्या लुक् ॥ रपः रपसो रोगनिदानभूतस्य पाप-
स्य क्षमा क्षान्तिः उपशमो भवतु । ॥ क्षमूप् सहने । “पिङ्गिदा-
दिभ्यः” इति भावे अङ् ॥ विश्वम् समस्तं स्थावरजङ्गमात्मकं नः
अस्माकं भेषजम् औषधम् अस्तु । एतदेव आदरार्थं पुनरुच्यते सर्वं न
इति । सर्वम् कृत्स्नं कर्म नः अस्माकं भेषजम् अस्तु ॥

[इति] पठेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“यशसं मेन्द्रः” इति तृचेन यशस्कामः इन्द्रं यजते उपतिष्ठते वा ।
“यशसं मेन्द्र इति यशस्कामः” इति हि सूत्रम् [कौ० ७. १०] ॥

तथा उत्सर्जनकर्मणि अनेन तृचेन आज्यं हुत्वा रसेषु संपातान् आ-
नयेत् । उत्सर्जनं प्रक्रम्य सूत्रितम् । “यशसं मेन्द्रः [६. ५८] गिराव-
रगराटेपु [६. ६९]” इत्यादि “अग्नौ हुत्वा रसेषु संपातान् आनीय”
इति [कौ० १४. ३.] ॥

“अनहुत्र्यस्तं प्रथमम्” इति तृचस्य वृहत्तणे पाठात् शान्त्युदकादौ
विनियोगः ॥

तथा अर्थोत्थापनविघ्नशमनकर्मणि “वायोः पूतः” [६. ५१] इति
तृचोक्तानि क्षीरौदनहवनादीनि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रितं हि । “शं च
“नो नयश्च नः [६. ५७. ३] अनहुत्र्यस्तं प्रथमम् [६. ५९] मह्यम् आपः
“[६. ६१] वैश्वानरो रश्मिभिः [६. ६२] इत्यभिवर्षणावसेचनानाम्”
इति [कौ० ५. ५] ॥

तथा स्वस्वयनकर्मणि अनेन तृचेन आज्यसमित्युरोडाशादीनि शप्कु-
त्यन्तानि त्रयोदश द्रव्याणि जुहुयात् । सूत्रितं हि । “पातं नः [६.
“३] इति पञ्च अनहुत्र्यः [६. ५९] यमो मृत्युः [६. ९३] विश्वजित् [६.
“१०७] शक्धूमम् [६. १२८] भवाशर्वौ [११. २] इत्युपदधीत” इति
[कौ० ७. १] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यशसं मेन्द्रो मघवानं कृणोतु यशसं द्यावापृथिवी उभे इमे ।

यशसं मा देवः सविता कृणोतु म्रियो दानुर्दक्षिणाया इह स्याम ॥ १ ॥

यशसं । मा । इन्द्रः । मघवानं । कृणोतु । यशसं । द्यावापृथिवी इ-
ति । उभे इति । इमे इति ।

यशसं । मा । देवः । सविता । कृणोतु । म्रियः । दानुः । दक्षिणायाः ।
इह । स्याम ॥ १ ॥

मघवान् । मघम् इति धननाम । तद्वान् इन्द्रः मा मां यशसम्
यशस्विनं कीर्तियुक्तं कृणोतु करोतु । ॥ यशःशब्दाद् मतर्थायस्य
“लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः” इति लुक् । तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकसं-
ज्ञायाम् फिषोन्त उदात्तः [फि० १. १] इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ इमे
परिहर्यमाने उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ [मा] मां यशसम् यश-
स्विनं कृणुताम् । देवः दानादिगुणयुक्तः सविता सर्वमेरको देवः मा
मां यशसम् यशस्विनं कृणोतु करोतु । एवम् उदीरितरीत्या यशस्वी
भूत्वा दक्षिणायाः वासोहिरण्यादिरूपाया इह अस्मिन् ग्रामनगरादौ धा-
नुः दानुः म्रियः स्याम भवेयम् ॥

द्वितीया ॥

यथेन्द्रो द्यावापृथिव्योर्यशस्वान् यथाप ओषधीषु यशस्वतीः ।

एवा विश्वेषु देवेषु वयं सर्वेषु यशसः स्याम ॥ २ ॥

यथा । इन्द्रः । द्यावापृथिव्योः । यशस्वान् । यथा । आपः । ओषधीषु ।
यशस्वतीः ।

एव । विश्वेषु । देवेषु । वयम् । सर्वेषु । यशसः । स्याम ॥ २ ॥

यथा येन प्रकारेण द्यावापृथिव्योः द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथि-
व्यौ । ॥ “दियो द्यावा” इति द्यावा आदेशः । “देवताङ्गन्धे च”
इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “उदात्तयणो हल्पूर्वात्” इति विभक्त्येव-

ज्ञातम् ॥ । द्यावापृथिव्योः अनयोर्लोकयोर्मध्ये इन्द्रो यशस्वान् वृष्टि-
प्रदानादिकर्मभिः कीर्तिमान् । यथा च आपः ओषधीषु यशस्वतीः यश-
स्वत्यः । ॥ “वा इन्द्रसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः । “तसौ मत्वर्थे”
इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया निवर्तनात् रुत्वाभावः ॥ । व्रीहियवादिस-
स्यवृद्धिहेतुत्वेन लोके प्रख्याता इत्यर्थः । एव एवं विश्वेषु सर्वेषु देवेषु
तदुपलक्षितेषु सर्वेषु मनुष्येषु च वयं यशसः यशस्विनः स्याम भवेम ॥

तृतीया ॥

यशा इन्द्रो यशा अग्निर्यशाः सोमो अजायत ।

यशा विश्वस्य भूतस्याहमस्मि यशस्तमः ॥ ३ ॥

यशाः । इन्द्रः । यशाः । अग्निः । यशाः । सोमः । अजायत ।

यशाः । विश्वस्य । भूतस्य । अहम् । अस्मि । यशःस्तमः ॥ ३ ॥

“यशा इन्द्रः” इत्येषा तृतीया पूर्ववद् अत्र व्याख्येया । ६. ३९. ३ ॥

चतुर्थी ॥

अनहुज्यस्त्वं प्रथमं धेनुम्यस्त्वमरुन्धति ।

अधेनवे वयसे शर्म यच्छ चतुष्पदे ॥ १ ॥

अनहुतऽभ्यः । त्वम् । प्रथमम् । धेनुऽभ्यः । त्वम् । अरुन्धति ।

अधेनवे । वयसे । शर्म । यच्छ । चतुऽपदे ॥ १ ॥

हे अरुन्धति अरोधनशीले सहदेव्याख्यौपधे शान्त्युदकादौ प्रयुज्यमाना त्वं
प्रथमम् पूर्वम् अनहुज्यः अनसः शकटस्य बाह्वेभ्यो वलीवर्देभ्यः शर्म सु-
खं प्रयच्छ । ॥ “वसुसन्नुधन्स्वनहुहां दः” इति दत्तम् ॥ । त-
था धेनुभ्यः दोग्धीभ्यो गोभ्यः शर्म यच्छ । अधेनवे धेनुव्यतिरिक्ताय
वयसे पञ्चवर्षाद् अर्वाचीनाय गवाश्चादिजातीयाय चतुष्पदे चतुष्पान्मात्राय
शर्म सुखं प्रयच्छ । वयःशब्दस्य उक्तार्थपरता भगवता आपस्तम्बेन द-

१ P अनहुतऽभ्यः.

१ S' 'रयोपधे. २ S' अर्वाचीने 'जातीये and गात्रे for अर्वाचीनाय, 'जातीयाय and
'मात्राय respectively.

शिता । “एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायनेभ्यो वयांसि” इति । ॥ च-
तुष्पद इति । चत्वारः पादा अस्य । “संख्यासुपूर्वस्य” इति पादशब्दस्य
अन्त्यलोपः । “पादः पत्” इति पञ्जावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥

पञ्चमी ॥

शर्मं यच्छ्रुत्वोषधिः सह देवीररुन्धती ।

करत् पर्यस्वन्तं गोष्ठमयक्ष्मौ उत पूरुषान् ॥ २ ॥

शर्मं । यच्छ्रुत् । ओषधिः । सह । देवीः । अरुन्धती ।

करत् । पर्यस्वन्तम् । गोऽस्थम् । अयक्ष्मान् । उत । पूरुषान् ॥ २ ॥

[सहदेवीं] सहदेव्याख्या अरुन्धती अभिलषितफलस्य अवारयित्री ओ-
षधिः शर्मं सुखं यच्छ्रुत् प्रयच्छत् ॥ अस्मदीयं गोष्ठम् गोनिवासदेशं प-
र्यस्वन्तम् प्रभूतपयसा युक्तं करत् करोतु ॥ उत अपि च पूरुषान् पुरु-
षान् पुनर्भृत्यादीन् अस्मदीयान् अयक्ष्मान् अरोगान् करोतु ॥

षष्ठी ॥

विश्वरूपो सुभगामुच्छ्रावदामि जीवलाम् ।

सा नो रुद्रस्यास्तां हेतिं दूरं नयतु गोभ्यः ॥ ३ ॥

विश्वरूपाम् । सुभगाम् । अच्छ्रावदामि । जीवलाम् ।

सा । नः । रुद्रस्य । अस्ताम् । हेतिम् । दूरम् । नयतु । गोभ्यः ॥ ३ ॥

विश्वरूपाम् नानारूपां विश्वस्य कृत्स्नस्य फलस्य निरूपयित्रीं वा सु-
भगाम् सौभाग्यवतीं जीवलाम् जीवो जीवनं प्राणधारणं तद्धेतुत्वेन तद्व-
तीम् । ॥ “सिध्मादिभ्यश्च” इति मत्वर्थीयो लः ॥ यद्वा । ॥ ला
दाने ॥ जीवं जीवनं लाति ददातीति जीवला । ॥ “आ-
तोनुपसर्गे कुः” ॥ ईदृशीं सहदेव्याख्याम् ओषधिम अर्च्य आभि-

१ B B D K C. २ यस्यां. We with K ३ A रूप.

1 S'yan's text सहदेवी अर्ह. 2 S' पुनर्भृत्यादीन्.

मुख्येन वैदामि इष्टफलं प्रार्थये । सा तादृशी ओषधिः रुद्रस्य हिं-
सकस्य देवस्य अस्ताम अस्मदभिमुखं क्षिप्तां हेतिम् आयुधं नः अस्माकं
संवन्धिभ्यो गोभ्यः सकाशाद् दूरम् दूरदेशं नयतु प्रापयतु । ॥ अ-
स्ताम् इति । असु क्षेपणे । निष्ठायां “यस्य विभाषा” इति इट्प्रतिषे-
धः । हेतिम् इति । हन्तेः करणे क्तिनि “ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त-
यश्च” इति निपातितः । गोभ्य इति । “सावेकाचः” इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तत्वस्य “न गोश्चनसाववर्णः” इति प्रतिषेधः ॥

[इति] वष्टेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“अयम् आ याति” इति वृत्तेन पतिलाभकर्मणि काकसंचारात् पूर्वम्
आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “अयम् आ यातीति पुरा काकसंपा-
तात्” इति [कौ० ४. १०] ॥

“मह्यम् आपः” इति वृत्तस्य बृहज्जणे पाठात् शान्त्युदकादौ विनि-
योगोनुसंधेयः ॥

तथा अर्धोत्थापनविघ्नशमनकर्मणि क्षीरौदनहवनादीनि कर्माणि कुर्यात् ।
सूत्रितं हि । “अनहुञ्जस्त्वं प्रथमम् [६. ५९] मह्यम् आपः [६. ६१]
वैश्वानरो रश्मिभिः [६. ६२] इत्यभिवर्षणावसेचनानाम्” इति [कौ० ५. ५] ॥

तथा बापीकूपतटाकादिषु जलागमनकामः अनेन वृत्तेन इन्द्रं यजते
उपतिष्ठते वा । सूत्रितं हि । “यशसं मेन्द्रः [६. ५८] इति यशस्कामो
मह्यम् आपः [६. ६१] इति वर्चस्कामः” इति [कौ० ७. १०] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अयमा यात्यर्यमा पुरस्ताद् विषितस्तुपः ।

अस्या इच्छन्नयुवैर् पतिमुत्त जायामजानये ॥ १ ॥

अयम् । आ । याति । अर्यमा । पुरस्तात् । विषितस्तुपः ।

अस्यै । इच्छन्न । अयुवैर् । पतिम् । उत्त । जायाम् । अजानये ॥ १ ॥

१ ऽ षुप A षुप DRP षुप. We with B K K P J V C. C. २ P अस्यै.

१ B' अभिवर्ष २ B व्यचस्काम.

पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि विधितस्तुयः विशेषेण सितो बद्धः स्तुपो र-
श्मीनां समुच्छ्रायो यस्य स तथोक्तः । ईदृशोयम् अर्यमा आदित्यः
आ याति आगच्छति । किं कुर्वन् । अस्यै अग्न्यै कन्यायै पतिम् इ-
च्छन् । ॥ “लक्षणहेतोः क्रियायाः” इति हेतौ शतृप्रत्ययः ॥ । प-
त्यन्वेषणाद्धेतोरित्यर्थः । ॥ “इषुगमियमां छः” इति छत्वम् ॥ । उत
अपि च अजानये जायारहिताय जायाम् भार्याम् । दातुम् इच्छन् इत्य-
र्थः । ॥ न विद्यते जाया यस्येति विगृह्य “जायाया निङ्” इति
निङ् आदेशः ॥ । अर्यम्णो विवाहाधिदेवतात्वम् “अर्यमणं नु देवं
कन्या अग्निम् अयक्षत” [आश्व० गृ० १. ७. १३] इति मन्त्रलिङ्गाद् अ-
वगन्तव्यम् ॥

द्वितीया ॥

अ॒श्रम॑द्वि॒यम॑र्यम॒न्यासां॑ स॒मनं॑ य॒ती ।

अ॒ङ्गो न्व॒र्यम॑न॒स्या अ॒न्याः स॒मन॑मा॒र्यति॑ ॥ २ ॥

अ॒श्रम॑त् । इ॒यम् । अ॒र्यम॑न् । अ॒न्यासां॑ । स॒मनम् । य॒ती ।

अ॒ङ्गो इति॑ । नु । अ॒र्यम॑न् । अ॒स्याः । अ॒न्याः । स॒मनम् । आ॒डार्य॑ति ॥ २ ॥

हे अर्यमन् देव इयम् पतिलाभार्थिनी कन्या अश्रमत् श्रान्ता अभिल-
षितस्य पत्युरलामेन खिन्ना । ॥ अश्रमु तपसि खेदे च ॥ । किं
कुर्वती । अन्यासां पतिव्रतानां स्त्रीणां शमनम् पत्युरावर्जनोपायभूतां शा-
न्तिं यती प्राप्नुवती । अङ्ग उ अङ्गो । उशब्दः चार्थे । अङ्गेत्याभिमु-
ख्यकरणे । अङ्ग हे अर्यमन् अन्याश्च स्त्रियः अस्याः पतिकामाया अंनु
पश्चात् शमनम् पतिविषयां शान्तिम् आयाति प्राप्नुवन्ति । ॥ व्यत्य-
येन एकवचनम् ॥

तृतीया ॥

धा॒ता दा॑पार॒ पृथि॑र्वी॒ धा॒ता द्या॑मुत् स॒र्यम् ।

धा॒तास्यां॑ अ॒ग्न्युवै॑ पतिं॒ दधा॑तु॒ प्रतिक्राम्य॑मि ॥ ३ ॥

धा॒ता । दा॒धा॒र । पृ॒थि॒वी॒म । धा॒ता । द्या॒म । उ॒त । सूर्य॑म । ।

धा॒ता । अ॒स्यै । अ॒ग्न्यु॒वै । प॒ति॒म । दधा॑तु । प्र॒ति॒ऽका॒म्य॒मि ॥ ३ ॥

धाता सर्वस्य जगतो धारयिता विधाता देवः पृथिवीम् भूमिं दाधार धृतवान् । स्वस्थाने स्थापितवान् इत्यर्थः । ॥ तुजादित्वाद् अभ्यासदीर्घः ॥ तथा स एव धाता द्याम् द्युलोकम् । उतशब्दः चायं । सूर्यम् सर्वमेरकम् आदित्यं च स्वकीये स्थाने धारितवान् ॥ एवं सर्वस्य जगतो नियन्तृत्वात् धातैव अस्या अग्न्युवै पतिकामायै कन्यायै प्रतिकाभ्यम् अभिमुख्येन कामयितव्यं पतिम् भर्तारं दधातु विदधातु करोतु प्रयच्छतु वा । ॥ दुधान् दानधारणयोः ॥

चतुर्थी ॥

मह्य॑मापो मधु॑मदे॒रय॒न्तां मह्यं॑ सूर्यो॑ अ॒भर॑ज्योति॒षे क॒म ।

मह्यं॑ दे॒वा उ॒त वि॒श्वे तपो॑जा मह्यं॑ दे॒वः स॒वि॒ता व्य॒चो धा॒त ॥ १ ॥

मह्य॑म । आपः । मधु॑मत् । आ । ई॒र॒य॒न्ता॒म । मह्य॑म । सूर्यः । अ॒भर॑त् । ज्योति॑षे । क॒म ।

मह्य॑म । दे॒वाः । उ॒त । वि॒श्वे । त॒पः॒ऽजाः । मह्य॑म । दे॒वः । स॒वि॒ता । व्य॒चः । धा॒त ॥ १ ॥

आपः उदकानि तदभिमानिदेवताः मधुमत् माधुर्योपेतम् आत्मीयं रसं मह्यं मदर्थं एरयन्ताम् आगमयन्तु ॥ तथा सूर्यः सर्वस्य मेरक आदित्यः मह्यं मदर्थं कम सुखकरम् आत्मीयं तेजः ज्योतिषे विषयप्रकाशनाय अभरत् अहरत् । उत्पादितवान् इत्यर्थः । यद्वा । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वात् ज्योतिषे इति कर्मणि चतुर्थी ॥ ज्योतिः आत्मीयं प्रकाशम् अहरत् । प्रापयतीत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे कम इति पदपूरणः । ॥ तद् उक्तं यास्केन । पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कसीमिद्विति [नि० १, ९] ॥ उत अपि च तपोजाः ब्रह्मणस्तपसो जाताः विश्वे सर्वे देवाः मह्यम् । इष्टफलं प्रयच्छन्तु इति

शेषः । ॥ तपसो जायन्ते इति तपोजाः । “जनसनखनक्तमगमो विद्” । “विद्वनोरनुनासिकस्यात्” इति आक्षेपः ॥ सविता सर्वस्य प्रेरको देवः व्यचः व्यापनम् इष्टफलप्रापणं मह्यं धातुं दधानु विदधानु करोतु प्रयच्छतु वा । ॥ दधातेश्चान्दसे लुङि “गातिस्या०” इति सिचो लुक् ॥

पञ्चमी ॥

अहं विवेच पृथिवीमुत द्यामहमृतूरजनयं सप्त साकम् ।

अहं सत्यमनृतं यद् वदाम्यहं दैवीं परि वाचं विशश्च ॥ २ ॥

अहम् । विवेच । पृथिवीम् । उत । द्याम् । अहम् । अतून् । अजनयम् । सप्त । साकम् ।

अहम् । सत्यम् । अनृतम् । यत् । वदामि । अहम् । दैवीम् । परि । वाचम् । विशः । च ॥ २ ॥

मन्त्रद्रष्टा स्वात्मनः सर्वगतब्रह्मात्मभावम् अनुसंदधानः सर्वकर्तृत्वम् आविष्करोति । पृथिवीं द्यां च अहं विवेच । परस्परविविक्ते असंकीर्णरूपे कृतवान् असि ॥ तथा अहमेव सप्तसंख्याकान् । वसन्ताद्याः षट् संसर्पाहस्यतिसंज्ञकाधिमासाख्यः सप्तमः । एतान् सप्तसंख्याकान् अतून् साकं सह परस्परसंहतान् अजनयम् उत्पादितवान् असि ॥ सत्यम् यथार्थम् । अनृतम् अयथार्थम् । सत्यानृतभेदेन यत् लोके प्रसिद्धं वाक्यजातं तद् अहमेव वदामि उच्चारयामि ॥ तथा दैवीम् देवतैवन्धिनीं वाचम् अहमेव परि विशम् परिग्राप्तवान् असि ॥

षष्ठी ॥

अहं जजान पृथिवीमुत द्यामहमृतूरजनयं सप्त सिन्धून् ।

अहं सत्यमनृतं यद् वदामि यो अग्नीषोमावजुषे सखाया ॥ ३ ॥

अहम् । जजान् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । अहम् । अतून् । अजनयम् । सप्त । सिन्धून् ।

अहम् । सत्यम् । अनृतम् । यत् । वदामि । यः । अग्नीषोमौ । अजुषे ।
सखाया ॥ ३ ॥

पूर्ववद् योजना । इयांस्तु विशेषः । जजान उत्पादितवान् अस्मि ।
सिन्धून् सिन्धवः स्यन्दनशीला गङ्गाद्याः सप्त नद्यः सप्त समुद्रा वा ।
तानपि अहम् उत्पादितवान् अस्मि । स्वात्मनस्तादृक्सामर्थ्यप्राप्तिम् उ-
पपादयति यो अग्नीषोमाविति । अग्नीषोमात्मकं हीदं सर्वं जगत् । श्रू-
यते हि । “एतावद् वा इदम् अन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नम् अग्नि-
रन्नादः” इति [वृ० आ० १. २. १३] । एवं भोक्तृभोग्यात्मकस्य अखिल-
जगत् । कारणभूतौ अग्नीषोमौ योहं ब्रह्मात्मभावेन सखाया सखायौ स-
मानस्थानौ जगन्निर्माणे सहायभूतौ अजुषे सेवितवान् अस्मि । तादृशस्य
सम द्यावापृथिव्यादिसर्जनम् उपपन्नम् इत्यर्थः । ॥ अजुषे इति ।
जुषी प्रीतिसेवनयोः । अस्मात् लङि उत्तमैकवचने रूपम् । सखाया ।
“सुपां सुलुक्” इति विभक्तेराकारः ॥

इति सायणार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे षष्ठ्याण्डे षष्ठोऽनुवाकः ।

सप्तमेऽनुवाके षड् सूक्तानि । तत्र “वैश्वानरो रश्मिभिः” इति प्रथ-
मं सूक्तम् । तत्र आद्यस्य वृचस्य वृहद्रणे पाठात् शान्त्युदकाभिमन्त्रणे
विनियोगः ॥

तथा अर्धोत्थापनविघ्नशमनकर्मणि अनेन वृचेन क्षीरौदनहवनादीनि
कर्माणि कुर्यात् । सूत्रितं हि । “मह्यम् आपः [६. ६१] वैश्वानरो र-
श्मिभिः [६. ६२] इत्यभिवर्षणावसेवनानाम्” इति [कौ० ५. ५] ॥

तथा अस्य वृचस्य पवित्रगणे पाठात् सवयज्ञेषु प्रोक्षणे विनियोगः ।
“पवित्रैः संप्रोक्षति” इति [कौ० ८. २] सूत्रात् ॥

अवकीर्णिप्रायश्चित्तार्थं तमेव ब्रह्मचारिणं दर्भरज्ज्वा कण्ठे बध्ना “यत्
ते देवी” इत्यनेन वृचेन ग्रीहीन् यवान् तिलान् वा जुहुयात् ॥

तथा अनेन वृचेन उदपात्रं संपात्य दर्भरज्ज्वा अवकीर्णिनं संप्रोक्ष्य
दर्भरज्जुं विसृजेत् ॥

ब्रह्मचारिणं प्रक्रम्य सूत्रितम् । “यत् ते देवीत्यावपत्येवं संपातवतोद-
पात्रेणावसिच्य मन्त्रोक्तं शान्त्युदकेन संग्रोह्य” इति [कौ० ५. १०] ॥

तथा अग्निचयने “यत् ते देवी” इति नैर्ऋतेष्टकोपधानानन्तरं रुक्म-
पाशसहितां प्रास्ताम् आसन्दीम् अनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं वैताने ।
“यत् ते देवीत्यासन्दीं रुक्मपाशां नैर्ऋत्यां प्रास्ताम्” इति [वै० ५. १.] ॥

तथा “नमोस्तु ते” इति नैर्ऋतीम् इष्टकाम उपधीयमानाम् अनुम-
न्त्रयेत् । “नमोस्तु ते निर्ऋते” इति हि वैतानम् [वै० ५. १.] ॥

तत्रैव अग्निचयने “सं समित्” इत्यनया आनुष्टुभीरिष्टका उपधीयमा-
ना ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

वैश्वानरो रश्मिभिर्नः पुनातु वातः प्राणेनेषिरो नभोभिः ।

द्यावापृथिवी पर्यसा पर्यस्वती ऋतावरी यज्ञिये नः पुनीताम् ॥ १ ॥

वैश्वानरः । रश्मिऽभिः । नः । पुनातु । वातः । प्राणेन । इषिरः । नभःऽभिः ।

द्यावापृथिवी इति । पर्यसा । पर्यस्वती इति । ऋतावरी इत्युतऽवरी । य-

ज्ञिये इति । नः । पुनीताम् ॥ १ ॥

वैश्वानरः विश्वनरसंबन्धी सर्वप्राणिषु जाठरात्मना वर्तमानोभिः रश्मि-
भिः स्वकीयैः किरणैः नः अस्मान् पुनातु शोधयतु । यद्वा “वैश्वानरो
यतते सूर्येण” [ऋ० १. ९८. १] इति लिङ्गात् सूर्योऽपि वैश्वानर इत्युच्यते ।
सोऽपि स्वरश्मिभिः अस्मान् पुनातित्यर्थः ॥ तथा वातः वायुः देहमध्ये
संचरन् प्राणेन प्राणनव्यापारेण श्वासोच्छ्वासादिरूपेण अस्मान् पुनातु ॥
तथा इषिरः गमनशीलः अन्तरिक्षे संचरन् स एव नभोभिः नभःप्रदे-
शेरन्तरिक्षप्रदेशैः अस्मान् शोधयतु । ॥ इषिर इति । इष गतौ इ-
त्यस्माद् औणादिकः किरच् प्रत्ययः ॥ द्यावापृथिवी द्यौश्च पृथिवी
च द्यावापृथिव्यौ । ॥ “दिवो द्यावा” इति द्यावा आदेशः । “वा

१ A B B D K K R R S P J V C's पृथिवी. We with P. २ P J K पृथिवी इति. C's
पृथिवी° changed to पृथिवी°. We with P.

1 S' omits 'म्. 2 S' अतश्चक्ष.

छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः । “देवताद्वन्द्वे च” इति उभयपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । “अष्टयिवीरुद्रपूषमन्यिषु” इति पर्युदस्तत्वाद् “नोत्तरपदेनुदा-
त्तादौ” इति निषेधाभावः ॥ कीदृशौ द्यावापृथिव्यौ । पयसा
सारभूतेन रसेन पयस्वती पयस्वत्यौ सारवत्यौ । ऋतावरी ऋतम् इत्यु-
दकस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा नामधेयम् तद्वत्यौ । ॥ “छन्दसीवनिषौ”
इति मत्वर्थीयो वनिष् “वनो र च” इति डीव्रिफौ । पूर्ववत् पूर्वसवर्ण-
दीर्घः ॥ यज्ञिये यज्ञाहं यज्ञनिष्पादनसमर्थे । ॥ “यज्ञाविग्भ्यां
घस्वजौ” इति घप्रत्ययः ॥ एवंगुणविशिष्टे द्यावापृथिव्यौ नः अ-
स्मान् पुनीताम् शोभयताम् । ॥ पूज् पवने । ऋतादित्वात् श्राप्रत्य-
यः । “ई हत्यघोः” इति ईत्वम् ॥

द्वितीया ॥

वैश्वानरीं सनुतामा रभध्वं यस्या आशास्तन्वो वीतपृष्ठाः ।

तया गृणन्तः सधमादेषु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ २ ॥

वैश्वानरीम् । सनुताम् । आ । रभध्वम् । यस्याः । आशाः । तन्वः । वीतपृष्ठाः ।

तया । गृणन्तः । सधमादेषु । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ २ ॥

वैश्वानरीम् वैश्वानराग्निसंवन्धिनीं सनुताम् प्रियसत्यात्मिकां वाचं स्तु-
तिरूपाम् हे जनाः आ रभध्वम् उपक्रमध्वम् । वीतपृष्ठाः विस्तीर्णोपरि-
भागा आशाः दिशो यस्याः वैश्वानर्या वाचः तन्वः शरीरभूताः । तया
वाचा गृणन्तः तं वैश्वानरम् अग्निं स्तुवन्तो वयम् । ॥ गृ शब्दे ।
प्वादित्वात् ह्रस्वः ॥ सधमादेषु । सह माद्यन्ति हृष्यन्ति एव
इति सधमादाः संग्रामाः । ॥ अधिकरणे धञ् । “सध मादस्ययो-
श्छन्दसि” इति सहस्य सधादेशः ॥ तेषु सधमादेषु रयीणाम् ध-
नानां पतयः स्याम वैश्वानरप्रसादात् स्वामिनो भवेम ॥

तृतीया ॥

वैश्वानरीं वर्चस आ रभध्वं शुद्धा भवन्तः शुचयः पाचकाः ।

इहेडया सधमादं मर्दन्तो ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्तम् ॥ ३ ॥

वैश्वानरीम् । वर्चसे । आ । रभध्वम् । शुद्धाः । भवन्तः । शुचयः । पावकाः ।

इह । इडया । सधमादम् । मर्दन्तः । ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । उतऽच्चरन्तम् ॥ ३ ॥

वैश्वानरीम् वैश्वानराग्निसंबन्धिनीं स्तुतिरूपां वाचम् हे जनाः आ
रभध्वम् । किमर्थम् । वर्चसे तेजसे । ब्रह्मवर्चसादितेजःप्राप्तय इत्यर्थः ।
ततो वैश्वानराग्निप्रसादाद् वयं शुद्धा भवन्तः निष्कल्मषाः सन्तः शुचयः
ब्रह्मवर्चसेन दीप्यमानाः कर्माहर्हाः पावकाः अन्यस्यापि शुद्धिहेतवः इल्ल-
या । अन्ननामैतत् । अन्नेन सधमादं मदन्तः परस्परसाहित्येन मदन्तः ।
माद्यन्तः इह अस्मिन् भूलोके अवस्थाय उच्चरन्तम् उन्नच्छन्तं सूर्यं ज्योक्
चिरकालं पश्येम । दीर्घायुषो भवेमेत्यर्थः । अत्र सधमादम् इ-
ति णमुलन्तः । तस्यैव धातोरनुप्रयोगश्च ॥

चतुर्थी ॥

यत् ते देवी निर्ऋतिरावबन्ध दामं ग्रीवास्त्रविमोक्षं यत् ।

तत् ते वि प्याम्यायुषे वर्चसे बलायादोमदमन्नमग्निं प्रसूतः ॥ १ ॥

यत् । ते । देवी । निःऽऋतिः । आऽवबन्ध । दामं । ग्रीवासु । अविऽमो-
क्षं । यत् ।

तत् । ते । वि । प्यामि । आयुषे । वर्चसे । बलाय । अदोमदम् । अन्नम् ।

अग्निं । प्रसूतः ॥ १ ॥

देवी द्योतमाना निर्ऋतिः अनिष्टकारिणी देवता हे पुरुष ते तव यद्
दाम सर्वेषु अङ्गेषु आवबन्ध पापरूपं पाशम् आवद्धवती तथा ग्रीवासु
कण्ठगतासु धमनीषु अविमोक्षम् विमोक्तुं विस्रष्टुम् अशक्यं यद् दाम
आबद्धम् ते तव सर्वस्मात् शरीरात् तत् तादृशं दाम पापरूपं निर्ऋ-
तिपाशं वि प्यामि विमुञ्चामि । ऽषो अन्नकर्मणि । अत्र उपसर्ग-
वशाद् विमोचनम् अर्थः । स्यतिरुपसृष्टो विमोचने इति हि यास्कः
[नि० १. १७] । “जोतः श्यनि” इति ओकारलोपः ॥ किम-

तोः” इत्यत्र आत इति योगविभागाद् इडाश्चस्य आहोपः । “इ-
डाया वा” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ स तादृशस्तम् । नः
अस्मभ्यं वसूनि धनानि आ भर आहर प्रयच्छ ॥

[इति] सप्तमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“सं जानीध्वम्” इति तृचेन सांमनस्यकर्मणि उदकुम्भं सुराकुम्भं
वा संपात्य अभिमन्य सूत्रोक्तप्रकारेण ग्राममध्ये निनयेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि त्रिवर्षदेशीयाया वात्सतर्या मांसविशेषम् अनेन तृ-
चेन संपात्य अभिमन्य आशयेत् ॥

तथा भक्तम् अनेन संपात्य अभिमन्य प्राशयेत् ॥

तथा सुरां प्रपोदकं वा अनेन संपात्य अभिमन्य पाययेत् ॥

सूत्रितं हि । “सहृदयम् [३.३०] तद् षु [५.१.५] सं जानीध्वम्
[६.६४] एह यातु [६.७३] सं वः पृच्यन्ताम्” [६.७४] इति प्रक्रम्य
“उदकुलिजं संपातवन्तं ग्रामं परिहृत्य मध्ये निनयति । एवं सुराकुलिजं
त्रिहायण्या वात्सतर्याः शुक्लानि पिशितानि आशयति” इत्यादि [कौ०
२.३] ॥

“अव मन्युः” इति तृचेन संग्रामजयकर्माणि कुर्यात् । तानि च आ-
ज्यहोमः सक्तुहोमः धनुरिध्मेध्नौ धनुःसमिदाधानम् शरध्मेध्नौ शरसमिदा-
धानम् संपातिताभिमन्त्रितधनुःप्रदानं च प्रत्येतव्यानि । एतेषु कर्मसु अ-
नुष्ठितेषु संग्रामे दृष्टमात्रेण शत्रवः पलायन्ते । तद् उक्तं संहिताविधौ ।
“अदारसूत [१.२०] स्वस्तिदाः [१.२१] अव मन्युः [६.६५]” इति
प्रक्रम्य “आज्यसक्तून् जुहोति” इत्यादि [कौ० २.५] ॥

तथा अस्य तृचस्य अपराजितगणे पाठाद् “अभयैरपराजितैराज्यं जु-
हुयात्” इत्यादिषु [कौ० १४.३] गणप्रयुक्तो विनियोग उन्नेयः ॥

तत्र प्रथमा ॥

सं जानीध्वं सं पृच्यध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

1 S' वात्सतर्योः शुक्लानि. The last word may read as शुक्लानि. We read वात्सतर्योः
शुक्लानि with Kausīla. Kesava (1. 3) explains शुक्लानि by वाग्देह्येन रसेन पिशितानि.
Dink's MS: आपतरसे श्रुत्या. May he mean आम्बरसे?

देवा भागं यथा पूर्वं संजानाना उपासते ॥ १ ॥

सम् । जानीध्वम् । सम् । पृच्यध्वम् । सम् । वः । मनीसि । जानताम् ।

देवाः । भागम् । यथा । पूर्वं । सम्ऽजानानाः । उपऽआसते ॥ १ ॥

हे सांमनस्यकामा जनाः यूयं सं जानीध्वम् समानज्ञानयुक्ता भवत । ज्ञानस्य सर्वव्यवहारमूलत्वात् तद्विगानाभावः प्रथमं प्रार्थ्यते । ॥ ज्ञा अवबोधने । “संप्रतिभ्याम् अनाध्याने” इति आत्मनेपदम् । “ज्ञाज-
नोर्जा” इति जा आदेशः ॥ । एवं समानज्ञानाः सन्तस्ततः सं पृ-
च्यध्वम् संपृक्ताः संस्पृष्टकार्या भवत । ॥ पृची संपर्के ॥ । स-
मानज्ञानत्वसिद्धये तत्करणस्यापि एकविषयतां प्रार्थयते । वः युष्मार्क म-
नांसि ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तानि अन्तःकरणानि सं जानताम् समानम् ए-
कविधम् अर्थं जानन्तु । परस्परविरुद्धज्ञानजनकानि मा भूवन्नित्यर्थः ।
उक्तम् अर्थं दृष्टान्तेन द्रढयति देवा भागम् इति । यथा खलु पुरा
देवा इन्द्रादयः संजानानाः समानकार्यज्ञानाः सन्तः पूर्वं असुरेभ्यः पूर्व-
भाविनः भागम् यजमानैः परिकल्पितं हविर्भागम् उपासते प्राप्नुवन्ति ।
अतो यूयमपि तद्वत् परस्परविक्षेपपरिहारेण संजानाना इष्टफलं भजतेति
भावः । तच्च देवानां सांमनस्यं तैत्तिरीयके “देवासुराः संयत्ता आसन् ।
ते देवा मिथो विप्रिया आसन्” [तै० सं० ६. २. १] इत्यादिप्रतिपा-
दिताख्यायिकया अवगन्तव्यम् ॥

द्वितीया ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं व्रतं सह चित्तमेषाम् ।

समानेन वो हविषा जुहोमि समानं चेतो अभिसंविशध्वम् ॥ २ ॥

समानः । मन्त्रः । सम्ऽइति । समानी । समानम् । व्रतम् । सह । चि-
त्तम् । एषाम् ।

समानेन । वः । हविषा । जुहोमि । समानम् । चेतः । अभिऽसंविश-
ध्वम् ॥ २ ॥

र्थम् । आयुषे चिरकालजीवनाय वर्चसे तेजसे बलाय च । एवं निर्ऋ-
तिपाशाद् विमुक्तः प्रसूतः अस्माभिरनुज्ञातः सन् अर्दः विप्रकृष्टकाल-
व्यापि मदम् मदकरं तृप्तिकरम् अन्नम् अद्धि भुङ्क्षु । ॥ अर्द भ-
क्षणे । “हुश्लभ्यो हेर्धिः” ॥

पञ्चमी ॥

नमोस्तु ते निर्ऋते तिग्मतेजोयस्सयान् वि चृता बन्धपाशान् ।

यमो मर्त्यं पुनरित्वा ददाति तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे ॥ २ ॥

नमः । अस्तु । ते । निःऽकृते । तिग्मऽतेजः । अयस्सयान् । वि । चृत ।
बन्धऽपाशान् ।

यमः । मर्त्यम् । पुनः । इत् । त्वाम् । ददाति । तस्मै । यमाय । नमः ।
अस्तु । मृत्यवे ॥ २ ॥

हे तिग्मतेजः तीक्ष्णदीप्ते हे निर्ऋते अनिष्टकारिणि देवते ते तुभ्यं
नमोस्तु अस्माभिः कृतो नमस्कारो भवतु । तेन मीता त्वम् अयस्सयान्
अयोमयान् अतिदृढान् बन्धपाशान् बन्धनरज्जुविशेषान् वि चृत विमु-
ञ्च । ॥ चृती हिंसाग्रन्यनयोः । तुदादित्वात् शः ॥ हे सा-
धक पुरुष त्वां निर्ऋतिपाशविमोके सति मर्त्यं यमः पुनरेव ददाति । नि-
र्ऋतिपाशेन पूर्वं मृतमायोभूः इदानीं तद्विमोकेन लब्धजीवनत्वाद् यम्
एव त्वां पुनर्दत्तवान् इत्यर्थः । तस्मै यमाय मृत्यवे प्राणापहारिणे नमोस्तु ॥

षष्ठी ॥

अयस्सये द्रुपदे वेधिष इहाभिर्हितो मृत्युभिर्ये सहस्रम् ।

यमेन त्वं पितृभिः संविदान उन्नमं नाकमधि रोहयेमम् ॥ ३ ॥

अयस्सये । द्रुपदे । वेधिषे । इह । अभिऽर्हितः । मृत्युऽभिः । ये । सहस्रम् ।

यमेन । त्वम् । पितृऽभिः । समऽविदानः । उन्नतम् । नाकम् । अधि ।

रोहय । इमम् ॥ ३ ॥

अयस्मये अयोविकारे शृङ्खलादौ द्रुपदे दारुनिर्मिते पादबन्धने हे निर्ऋते त्वं यदा वेधिषे पुरुषं यदा बन्धासि तदा इह अस्मिन् लोके स पुरुषः मृत्युभिः मृत्युपाशैः अभिहितः बद्धो भवति । ॥ अ-भिपूर्वो दधातिर्वन्धने वर्तते ॥ मृत्यवो विशेष्यन्ते । ये प्रसिद्धाः ज्वरादिरोगाः रक्षाः पिशाचादयश्च [सहस्रम्] सहस्रसंख्याका मरणहेतुभू-ताः सन्ति । तैर्मृत्युभिरिति संबन्धः ॥ हे निर्ऋते त्वं यमेन त्वदधि-ष्ठात्रा पितृभिः पितृदेवताभिश्च संविदानां ऐकमत्यं गता उत्तमम् उत्कृ-ष्टतमं नाकम् दुःखसंस्पर्शशून्यं सुखम् इमं पुरुषम् अधि रोहय प्राप-य । ॥ संविदाने इति । संपूर्वाद् विदेः “समो गम्यच्छि०” इति आत्मनेपदम् ॥

सप्तमी ॥

संसमिद् युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ ।

इडस्पदे समिध्यसे स नो वसून्ना भर ॥ ४ ॥

समऽसम् । इत् । युवसे । वृषन् । अग्ने । विश्वानि । अर्यः । आ ।

इडः । पदे । सम् । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥ ४ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षितः अग्ने अर्यः स्वामी त्वम् आ समन्ताद् विश्वानि सर्वाणि धनानि संसम् इद् युवसे संयुवस एव सर्वथा सम्यक् प्रापयसि । ॥ “प्रसमुपोदः पादपूरणे” इति समो द्विर्वचनम् । यु मिश्रणे इति धातुः । “अर्यः स्वामिवैश्ययोः” इति निपातितः अर्य-शब्दः । “अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत्” [फि० १. १८] इति अन्तोदात्त-त्वम् ॥ स त्वम् इडस्पदे इलाया भूम्याः पदे स्थाने उत्तरवेदिल-क्षणे । “एतद् वा इलायास्पदं यद् उत्तरवेदीनाभिः” इति ऐतरेय-कम् [ऐ० ब्रा० १. २८] । तत्र समिध्यसे संदीप्यसे । ॥ “आतो धा-

1 S' inserts the word अद्यात्मादिषु before ज्वरादि०. But doubtless the word belongs to some other passage, and has been misplaced here through a mistake of the copyist. 2 S' omits च. 3 So S' The text in S' has also सविदान उ०. 4 S' अर्यः.

तोः” इत्यत्र आत इति योगविभागाद् इडाशब्दस्य आहोपः । “इ-
डाया वा” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ स तादृशस्त्वम् । नः
अस्मभ्यं वसूनि धनानि आ भर आहर प्रयच्छ ॥

[इति] सप्तमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“सं जानीध्वम्” इति तृचेन सांमनस्यकर्मणि उदकुम्भं सुराकुम्भं
वा संपात्य अभिमन्य सृजोक्तप्रकारेण ग्राममध्ये निनयेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि त्रिवर्षदेशीयाया वत्सतर्या मांसविशेषम् अनेन तृ-
चेन संपात्य अभिमन्य आशयेत् ॥

तथा भक्तम् अनेन संपात्य अभिमन्य प्राशयेत् ॥

तथा सुरां प्रपोदकं वा अनेन संपात्य अभिमन्य पाययेत् ॥

सूत्रितं हि । “सहृदयम् [३.३०] तदू पु [५.१.५] सं जानीध्वम्
[६.६४] एह यातु [६.७३] सं वः पृच्यन्ताम्” [६.७४] इति प्रक्रम्य
“उदकुलिजं संपातवन्तं ग्रामं परिहृत्य मध्ये निनयति । एवं सुराकुलिजं
त्रिहायण्या वत्सतर्याः शुक्लानि पिशितानि आशयति” इत्यादि [कौ०
२.३] ॥

“अव मन्युः” इति तृचेन संग्रामजयकर्माणि कुर्यात् । तानि च आ-
ज्यहोमः सक्तुहोमः धनुरिध्वेष्टौ धनुःसमिदाधानम् शरेष्टेष्टौ शरसमिदा-
धानम् संपातिताभिमन्त्रितधनुःप्रदानं च प्रत्येतव्यानि । एतेषु कर्मसु अ-
नुष्ठितेषु संग्रामे दृष्टमात्रेण शत्रवः पलायन्ते । तद् उक्तं संहिताविधौ ।
“अदारुह [१.२०] स्वस्तिदाः [१.२१] अव मन्युः [६.६५]” इति
प्रक्रम्य “आज्यसक्तून् जुहोति” इत्यादि [कौ० २.५] ॥

तथा अस्य तृचस्य अपराजितगणे पाठाद् “अभयैरपराजितैराज्यं जु-
हुयात्” इत्यादिषु [कौ० १४.३] गणप्रयुक्तो विनियोग उन्नेयः ॥

तत्र प्रथमा ॥

सं जानीध्वं सं पृच्यध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

1 B' पत्सतर्याः शुक्लानि. The last word may read as शुक्लानि. We read पत्सतर्याः
शुक्लानि with *Kausika*. Kesava (1. 3) explains शुक्लानि by आम्बुदेन रमेन सिद्धानि.
Dirks' MS: आपत्तरमे एत्या. May he mean आम्बुदेन?

देवा भागं यथा पूर्वं मंजानाना उपासते ॥ १ ॥

सम् । ज्ञानीध्वम् । सम् । पृच्यध्वम् । सम् । वः । मनांसि । जानताम् ।
देवाः । भागम् । यथा । पूर्वं । सम् । ज्ञानानाः । उपऽआसते ॥ १ ॥

हे सांमनस्यकामा जनाः यूयं सं जानीध्वम् समानज्ञानयुक्ता भवत । ज्ञानस्य सर्वव्यवहारमूलत्वात् तद्विगानाभावः प्रथमं प्रार्थ्यते । ॥ ज्ञा अवबोधने । “संप्रतिभ्याम् अनाध्याने” इति आत्मनेपदम् । “ज्ञाज-
नोर्जा” इति जा आदेशः ॥ । एवं समानज्ञानाः सन्तस्ततः सं पृ-
च्यध्वम् संपृक्ताः संस्पृष्टकार्या भवत । ॥ पृची संपर्के ॥ । स-
मानज्ञानत्वसिद्धये तत्करणस्यापि एकविषयतां प्रार्थयते । वः युष्माकं म-
नांसि ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तानि अन्तःकरणानि सं जानताम् समानम् ए-
कविधम् अर्थं जानन्तु । परस्परविरुद्धज्ञानजनकानि मा भूयन्नित्यर्थः ।
उक्तम् अर्थं दृष्टान्तेन द्रढयति देवा भागम् इति । यथा खलु पुरा
देवा इन्द्रादयः संजानानाः समानकार्यज्ञानाः सन्तः पूर्वं असुरेभ्यः पूर्व-
भाविनः भागम् यजमानैः परिकल्पितं हविर्भागम् उपासते प्राप्नुवन्ति ।
अतो यूयमपि तद्वत् परस्परविद्वेषपरिहारेण संजानाना इष्टफलं भजतेति
भावः । तच्च देवानां सांमनस्यं तैत्तिरीयके “देवासुराः संयन्वा आसन् ।
ते देवा मिथो विप्रिया आसन्” [तै० सं० ६. २. १] इत्यादिप्रतिपा-
दिताख्यायिकया अवगन्तव्यम् ॥

द्वितीया ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं व्रतं सह चिह्नमेषाम् ।

समानेन वो हविषा जुहोमि समानं चेतो अभिसंविशध्वम् ॥ २ ॥

समानः । मन्त्रः । समऽइति । समानी । समानम् । व्रतम् । सह । चि-
ह्नम् । एषाम् ।

समानेन । वः । हविषा । जुहोमि । समानम् । चेतः । अभिऽसंविश-
ध्वम् ॥ २ ॥

तोः” इत्यत्र आत इति योगविभागाद् इडाशब्दस्य आहोपः । “इ-
डाया वा” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ स तादृशस्त्वम् । नः
अस्मभ्यं वसूनि धनानि आ भर आहर प्रयच्छ ॥

[इति] सप्तमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“सं जानीध्वम्” इति तृचेन सांमनस्यकर्मणि उदकुम्भं सुराकुम्भं
वा संपात्य अभिमन्त्र्य सूत्रोक्तप्रकारेण ग्राममध्ये निनयेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि त्रिवर्षदेशीयाया वत्सतर्या मांसविशेषम् अनेन तृ-
चेन संपात्य अभिमन्त्र्य आशयेत् ॥

तथा भक्तम् अनेन संपात्य अभिमन्त्र्य प्राशयेत् ॥

तथा सुरां प्रपोदकं वा अनेन संपात्य अभिमन्त्र्य पाययेत् ॥

सूत्रितं हि । “सद्वदयम् [३. ३०] तद् वु [५. १. ५] सं जानीध्वम्
[६. ६४] एह यातु [६. ७३] सं वः पृच्यन्ताम्” [६. ७४] इति प्रक्रम्य
“उदकुलिजं संपातवन्तं ग्रामं परिहृत्य मध्ये निनयति । एवं सुराकुलिजं
त्रिहायण्या वत्सतर्याः शुक्त्यानि पिशितानि आशयति” इत्यादि [कौ०
२. ३] ॥

“अव मनुः” इति तृचेन संग्रामजयकर्माणि कुर्यात् । तानि च आ-
ज्यहोमः सक्तुहोमः धनुरिध्मेग्नौ धनुःसमिदाधानम् शरध्मेग्नौ शरसमिदा-
धानम् संपातिताभिमन्त्रितधनुःप्रदानं च प्रत्येतव्यानि । एतेषु कर्मसु अ-
नुष्ठितेषु संग्रामे दृष्टमात्रेण शत्रवः पलायन्ते । तद् उक्तं संहिताविधौ ।
“अदारसूत [१. २०] स्वस्तिदाः [१. २१] अव मनुः [६. ६५]” इति
प्रक्रम्य “आज्यसक्तून् जुहोति” इत्यादि [कौ० २. ५] ॥

तथा अस्य तृचस्य अपराजितगणे पाठाद् “अभयैरपराजितैराज्यं जु-
हुयात्” इत्यादिषु [कौ० १४. ३] गणप्रयुक्तो विनियोग उन्नेयः ॥

तत्र प्रथमा ॥

सं जानीध्वं सं पृच्यध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

1 S' वत्सतर्योः शुक्त्यानि. The last word may read as शुक्तानि. We read वत्सतर्याः
शुक्त्यानि with Kaurika, Kesava (1. 3) explains शुक्त्यानि by जाम्बलेन रस्तेन सिक्तानि.
Dirila's MS: आपृतरस्ते इत्या. May he mean जाम्बलेन रस्तेन?

देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥ १ ॥

सम् । जानीध्वम् । सम् । पृच्यध्वम् । सम् । वः । मनांसि । जानताम् ।

देवाः । भागम् । यथा । पूर्वे । सम् । संजानानाः । उप । आसते ॥ १ ॥

हे सांमनस्यकामा जनाः यूयं सं जानीध्वम् समानज्ञानयुक्ता भवत । ज्ञानस्य सर्वव्यवहारमूलत्वात् तद्विगानाभावः प्रथमं प्रार्थ्यते । ॥ ज्ञा अवबोधने । “संप्रतिभ्याम् अनाध्याने” इति आत्मनेपदम् । “ज्ञान-नोर्जा” इति जा आदेशः ॥ एवं समानज्ञानाः सन्तस्ततः सं पृ-च्यध्वम् संपृक्ताः संसृष्टकार्या भवत । ॥ पृची संपर्के ॥ स-मानज्ञानत्वसिद्धये तत्करणस्यापि एकविषयतां प्रार्थयते । वः युष्मार्क म-नांसि ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तानि अन्तःकरणानि सं जानताम् समानम् ए-कविधम् अर्थं जानन्तु । परस्परविरुद्धज्ञानजनकानि मा भूवन्तित्यर्थः । उक्तम् अर्थं दृष्टान्तेन द्रढयति देवा भागम् इति । यथा खलु पुरा देवा इन्द्रादयः संजानानाः समानकार्यज्ञानाः सन्तः पूर्वे असुरेभ्यः पूर्व-भाविनः भागम् यजमानैः परिकल्पितं हविर्भागम् उपासते ग्राभुवन्ति । अतो यूयमपि तद्वत् परस्परविद्वेषपरिहारेण संजानाना इष्टफलं भजतेति भावः । तच्च देवानां सांमनस्यं तैत्तिरीयके “देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा मिषो विम्रिया आसन्” [तै० सं० ६. २. १] इत्यादिमतिपा-दिताख्यायिकया अवगन्तव्यम् ॥

द्वितीया ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं व्रतं सह चित्तमेष्टाम् ।

समानेन वो हविषा जुहोमि समानं चेतो अभिसंविशध्वम् ॥ २ ॥

समानः । मन्त्रः । सम् । इति । समानी । समानम् । व्रतम् । सह । चि-
त्तम् । एष्टाम् ।

समानेन । वः । हविषा । जुहोमि । समानम् । चेतः । अभि । संविश-
ध्वम् ॥ २ ॥

मन्त्रः गुप्तभाषणं कार्याकार्यपर्यालोचनात्मकम् तदपि समानः एकरूपो भवतु । ॥ मन्त्रि गुप्तभाषणे । अस्माद् भावे घञ् । “त्रित्यादिर्नित्यम्” इति आदिरुदात्तः ॥ तथा समितिः संगतिः कार्येषु प्रवृत्तिः । सापि समानी एकरूपा भवतु । ॥ “केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थः” इति ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् ॥ तथा व्रतम् । कर्मनामैतत् । कर्मापि समानम् एकरूपं भवतु । चित्तम् अन्तःकरणम् तदपि एषां सह एकविधं भवतु । उक्तस्य फलस्य सिद्धये समानेन साधारणेन ऐक्यजनकेन वः युष्माकं संवन्धिना हविषा आज्यादिना जुहोमि । आज्यम् अग्नौ मन्त्रेण प्रक्षिपामीत्यर्थः । ॥ “तृतीया च होश्छन्दसि” इति कर्मणि तृतीया ॥ यस्माद् एवं तस्मात् समानम् एकरूपं चेतः चित्तम् अभिसंविशध्वम् अभिमुख्येन संप्राप्नुत ॥

तृतीया ॥

समानी व आकृतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमेस्तु यो मनो यथा वः सुसहासति ॥ ३ ॥

समानी । वः । आकृतिः । समाना । हृदयानि । वः ।

समानम् । अस्तु । वः । मनः । यथा । वः । सुसह । असति ॥ ३ ॥

हे सांमनस्यकामाः वः युष्माकम् आकृतिः संकल्पः समानी एकरूपा भवतु ॥ तथा वः युष्मदीयानि हृदयानि संकल्पजनकानि हृत्पुण्डरीकमध्यवर्तीनि अन्तःकरणानि समाना समानानि एकरूपाणि भवन्तु । ॥ “शे-
श्छन्दसि बहुलम्” इति शेलोपः ॥ तथा वः युष्माकं मनः एतासंज्ञकं सुखाद्यापरोक्षजनकम् इन्द्रियं समानम् एकरूपम् अस्तु । यथा येन प्रकारेण वः युष्माकं सर्वं कार्यं सुष्ठु सह असति भवति । तथा सांमनस्यं करोमीत्यर्थः । ॥ “बहुलं छन्दसि” इति अस्तेः परस्य शपो लुगभावः ॥

चतुर्थी ॥

अव मन्युरवायताव वाह मनोयुजा ।

पराशर त्वं तेषां पराञ्चं शुष्ममर्दयाधा नो रयिमा कृधि ॥ १ ॥

अव । मन्युः । अव । आऽयता । अव । वाह इति । मन्युऽयुजा ।

पराशर । त्वम् । तेषाम् । पराञ्चम् । शुष्मम् । अर्दय । अर्थ । नः । र-
यिम् । आ । कृधि ॥ १ ॥

शत्रुसंबन्धी मन्युः क्रोधः । “अव मन्युं तनोमि ते” [६, ४२, २] इति अन्यत्राम्नानात् तत् इति संबध्यते । अवततः शत्रुपातितस्तिरस्कृतो विनष्टो भवतु ॥ तथा आयता आयतानि आयम्यमानानि, धनुःप्रभृतीनि आयुधानि अवततानि स्वस्वकार्यासमर्थानि भवन्तु । ॥ आश्पूर्वाद् यमेः कर्मणि निष्ठा । “अनुदाहोपदेशः” इति अनुनासिकलोपः । “शे-
श्छन्दसि बहुलम्” इति शेलोपः ॥ तथा वाह शत्रुसंबन्धिनौ मनोयुजा मनोयुजौ मनःसहितौ अव अवाचीनौ आयुधोद्यमनाशकौ । भवताम् इत्यर्थः । हे पराशर परागत्य शृणोति हिनस्ति शत्रून् इति पराशर इन्द्रः । “इन्द्रो वोद्य पराशरीत्” [६६, २] इत्यत्र समा-
म्नानात् । पराशर इति निगमो भवतीति [नि० ६, ३०] यास्कवचना-
च्च । ॥ शृ हिंसायाम् । अस्मात् पचाद्यच् ॥ हे तादृश ।
त्वं तेषां शत्रूणां शुष्मम् । बलनामैतत् । शोपकं बलं पराञ्चम् पराङ्मु-
खम् अस्मदनभिमुखं यथा भवति तथा अर्दय बाधस्व । ॥ अर्दं
हिंसायाम् ॥ अर्थं अनन्तरं रयिम् धनं शत्रूणां स्वभूतं नः अ-
स्माकम् आ कृधि आभिमुख्येन कुरु । ग्रयच्छेत्यर्थः । ॥ करोतेरु-
त्तरस्य विकरणस्य “बहुलं छन्दसि” इति लुक् । “शुशृणुपृकृष्टभ्यः”
इति हेर्धिरादेशः ॥

1 S' अवतः. 2 S' अवततानि. 3 S' शृणोति. 1 S' is confused here, transposing a part of one sentence to another. Thus: इन्द्रो वोद्य पराशरीदित्यसमाप्नानात् शृ हिंसायां अस्मात् पचाद्यच् हे तादृश इति निगमो भवतीति यास्कवचनाच्च त्वं तेषाम् &c.

पञ्चमी ॥

निर्हस्तेभ्यो नैर्हस्तं यं देवाः शस्मस्यथ ।

वृश्चामि शत्रूणां वाहननेन हविषाहम् ॥ २ ॥

निःऽहस्तेभ्यः । नैःऽहस्तम् । यम् । देवाः । शस्म । अस्यथ ।

वृश्चामि । शत्रूणाम् । वाहन । अनेन । हविषा । अहम् ॥ २ ॥

हे देवाः निर्हस्तेभ्यः निर्गता हस्ता येभ्यस्ते निर्हस्ताः । निर्गतहस्त-
सामर्थ्या इत्यर्थः । ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ असुराणां निर्हस्त-
प्राप्तय इत्यर्थः । नैर्हस्तम् निर्हस्तावप्रापकं यं शस्म हिंसकं बाणाद्यायुधम्
अस्यथ क्षिपय । ॥ शृ हिंसायाम् । शृस्वृस्त्रिहीत्यादिना [उ० १. १०]
उप्राययः ॥ १० अनेन शरादिरूपेण हविषा ह्यमानेन देवसंबन्धि-
नैव आयुधेन शत्रूणां वाहन आयुधग्रहणार्थान् अहं वृश्चामि द्विन-
शि । ॥ ओमश्चू छेदने । “ग्रहिज्या” इत्यादिना संप्रसारणम् ॥

षष्ठी ॥

इन्द्रश्चकार प्रथमं नैर्हस्तमसुरेभ्यः ।

जयन्तु सत्त्वानो मम स्थिरेणेन्द्रेण मेदिना ॥ ३ ॥

इन्द्रः । चकार । प्रथमम् । नैःऽहस्तम् । असुरेभ्यः ।

जयन्तु । सत्त्वानः । मम । स्थिरेण । इन्द्रेण । मेदिना ॥ ३ ॥

इन्द्रः देवानाम् अधिपतिः प्रथमम् पूर्वम् असुरेभ्यः शत्रुभ्यो नैर्हस्तम्
निर्हस्तात् हस्तसामर्थ्यवैकल्यं चकार कृतवान् । तादृशेन इन्द्रेण स्थिरेण
युद्धकर्मणि दृढेन मेदिना त्रिगधेन सहायभूतेन मम मदीयाः सत्त्वानः
सादयन्ति विशरणं प्रापयन्तीति योद्धृजनाः सत्त्वानः । ॥ सदेरन्तर्भा-
यितण्यर्थात् फनिष् ॥ जयन्तु शत्रून् पराजितान् कुर्वन्तु । ॥ मे-
दिनेति । जिमिदा स्नेहेन । “शमित्यष्टाभ्यः” इति घिनुण् प्रात्ययः अ-

१ P नैःऽहस्त°.

1 B' has the words योद्धृ &c. up to कतिष् in the preface to the following hymn,
and not here.

स्मादपि द्रष्टव्यः । यद्वा “नन्दिग्रहिपचादिभ्यः” इति ग्रहादेराकृतिग-
णत्वात् णिनिः ॥

इति सप्तमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“निर्हस्तः” इति तृचस्य “अव मन्युः” [६. ६५] इति तृचवत् सं-
ग्रामजयकर्मणि विनियोगो द्रष्टव्यः । सूत्रं च तत्रैवोदाहृतम् ॥

“परि वर्त्तानि” इति तृचस्य “निर्हस्तः” [६. ६६] इति तृचवत्
संग्रामजयकर्मणि विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तथा अनेन तृचेन परसेनाया विजयेण त्रासनाकामो राजा सेनां त्रिः
परिगच्छेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन संपातिताभिमन्त्रितसोममणिं चर्म-
वेष्टितं कृत्वा राज्ञे चर्मीयात् । सूत्रितं हि । “परि वर्त्तानि [६. ६७]
“इन्द्रो जयाति [६. ९८] इति राजा त्रिः सेनां परियाति । उक्तः पूर्वस्य
“सोमांशुः” इति [कौ० २. ७] ॥

अनयोस्तृचयोः अपराजितगणे पाठाद् “अभयैरपराजितैराज्यं जुहु-
यात्” [कौ० १४. ३] इत्यादिषु गणप्रयुक्तो विनियोगोनुसंधेयः ॥

तत्र प्रथमा ॥

निर्हस्तः शत्रुरभिदासन्नस्तु ये सेनाभिर्गुधमायन्यस्मान् ।

समर्पयेन्द्र महता वधेन द्रातेषामपहारो विविधः ॥ १ ॥

निःहस्तः । शत्रुः । अभिदासन् । अस्तु । ये । सेनाभिः । गुधम् । आऽय-
न्ति । अस्मान् ।

सम् । अर्पय । इन्द्र । महता । वधेन । द्रातुं । एषाम् । अयऽहारः ।
विऽविधः ॥ १ ॥

अभिदासन् उपक्षपयन् अस्माकं पीडां कुर्वन् शत्रुः निर्हस्तोस्तु निर्ग-
तहस्तसामर्थ्यो भवतु । ॥ शत्रुरिति जातायेकवचनम् ॥ ये श-
त्रवः सेनाभिः स्वकीयाभिः गुधम् योद्धुम् अस्मान् आयन्ति अभिगच्छन्ति

हे इन्द्र तान् शत्रून् महता प्रौढेन वधेन हननसाधनेन आयुधेन वज्रेण समर्पय संयोजय । एषां शत्रूणां मध्ये यः शूरो भटः अघहारः अघस्य मरणलक्षणस्य दुःखस्य प्रापयिता असौ विविद्धः विशेषेण ताडितः सन् द्रातु कुत्सितां गतिं प्राप्नोतु । ॥ द्रा कुत्सितायां गतौ । अघहार इति । अघशब्दोपपदात् हरतेर्ण्यन्तात् “कर्मण्यण्” इति अण् प्रत्ययः । विविद्ध इति । व्यध ताडने । “ग्रहिज्या०” इत्यादिना संप्रसारणम् ॥

द्वितीया ॥

आतन्वाना आयच्छन्तोस्यन्तो ये च धावथ ।

निर्हस्ताः शत्रवः स्यनेन्द्रो वोच पराशरीत् ॥ २ ॥

आ॒तन्वा॒नाः । आ॒यच्छन्तः । अ॒स्यन्तः । ये । च । धा॒वथ ।

निः॒हस्ताः । श॒त्रवः । स्य॑न् । इन्द्रः । वः । अ॒द्य । परा॑ । अ॒शरी॒त् ॥ २ ॥

आतन्वानाः धनूपि आततज्यानि कुर्वाणाः आयच्छन्तः शरसंधानेन धनूपि आकर्षन्तः अस्यन्तः शरान् क्षिपन्तः धनुःसकाशाद् नुदन्तो ये शत्रवः ये च यूयं धावथ अस्मदभिमुखं शीघ्रं गच्छथ । ॥ “पा-
प्रा०” इत्यादिना “सर्तवैगितायां गतौ” इति धावादेशः ॥ ते यूयं शत्रवः निर्हस्ताः निर्वीर्यहस्ताः स्तन भवत । ॥ अस्तेलौटि “त-
मनमनयनाश्च” इति तस्य तनादेशः ॥ अद्य इदानीं वः शुभान् इन्द्रः पराशरीत् पराहतान् अकार्षीत् । ॥ शृ हिसायाम् । लुङि रूपम् ॥

तृतीया ॥

निर्हस्ताः सन्तु शत्रवोऽङ्गैषां म्लापयामसि ।

अथैषामिन्द्र वेदांसि शतशो वि भजामहे ॥ ३ ॥

१ ई भाष०. २ B D C, °त्रव स्°. We with A B K R. ३ B °तेन. We with A B D K R S P P J V C. Gr. ४ P सन. ५ A B D K R S J V C सन्तु. Gr शत्रवः changed to शत्रव in the padas We with B P P.

1 S' हे for ये.

निःऽहस्ताः । सन्तु । शत्रवः । अङ्गा । एषाम् । म्लापयामसि ।

अर्थ । एषाम् । इन्द्र । वेदांसि । शतशः । वि । भजामहे ॥ ३ ॥

अस्मदीयाः शत्रवः निर्हस्ताः सन्तु भवन्तु । एषां शत्रूणाम् अङ्गा अङ्गानि हस्तपादाद्यवयवान् म्लापयामसि म्लापयामः । क्षीणहर्षान् कुर्मः । ङ्गलै म्लै हर्षक्षये । णौ आत्वे “अर्तिही” इत्यादिना पुगागमः । “इदन्तो मसिः” ॥ अय अनन्तरम् हे इन्द्र तत्प्रसादाद् एषां शत्रूणां वेदांसि । धननामैतत् । धनानि शतशः बहुधा वि भजामहे विभज्य प्राप्नुयाम ॥

चतुर्थी ॥

परि वत्मांनि सर्वत इन्द्रः पूषा च सस्रतुः ।

मुद्यन्त्वद्यामूः सेनां अमित्राणां परस्तराम् ॥ १ ॥

परि । वत्मांनि । सर्वतः । इन्द्रः । पूषा । च । सस्रतुः ।

मुद्यन्तु । अद्य । अमूः । सेनाः । अमित्राणाम् । परःऽतराम् ॥ १ ॥

इन्द्रः पूषा च इमौ देवौ सर्वतः सर्वासु दिक्षु वत्मांनि संचरणमार्गान् परि सस्रतुः परितो निरुध्य गच्छताम् । ङ्गस्र गतौ । अस्मात् छान्दसो लिट् । “असंयोगाल्लिट् कित्” इति किञ्चान्नावाद गुणाभावे यण् ॥ अद्य इदानीम् अमूः दूरे दृश्यमाना अमित्राणाम् शत्रूणां सेनाः रथतुरगपदातयः परस्तराम् अतिशयेन मुद्यन्तु । व्यामूढचित्ताः कार्याकार्यज्ञानशून्या भवन्तु । ङ्गपरःशब्दाद् अतिशयार्थवाचिनः पुनः प्रकर्षविवक्षायां [तरपि] “किमेत्तिष्ठव्यथात्” इति आमु प्रत्ययः ॥

पञ्चमी ॥

मुढा अमित्राश्चरताशीर्षाण इवाहयः ।

तेषां वो अग्निमूढानामिन्द्रो हन्तु वरैवरम् ॥ २ ॥

मुढाः । अमित्राः । चरत । अशीर्षाणःऽडव । अहयः ।

तेषाम् । वः । अग्निमूढानाम् । इन्द्रः । हन्तु । वरैमऽवरम् ॥ २ ॥

हे अमित्राः शत्रवः मूढाः जयोपायज्ञानशून्याः चरत युद्धभूमौ संचरत । तत्र दृष्टान्तः । अशीर्षाण इवाहयः । अशिरस्काशिन्नशिरसः सर्पाः केवलं चेष्टन्त एव न तु किञ्चित् कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति तथा भवतेत्यर्थः । तेषां तादृशानाम् अग्निमूढानाम् अस्मदाहुतितृप्तेन अग्निना व्यामोहं प्रापितानां वः युष्माकं मध्ये वरंवरम् श्रेष्ठंश्रेष्ठं नायकम् इन्द्रो देवो हन्तु मारयतु ॥

षष्ठी ॥

एषु नह्य वृषाजिनं हरिणस्य भियं कृधि ।

पराङ्मित्र एषत्वर्वाची गौरुपेषतु ॥ ३ ॥

आ । एषु । नह्य । वृषा । अजिनम् । हरिणस्य । भियम् । कृधि ।

पराङ् । अमित्रः । एषतु । अर्वाची । गौः । उप । एषतु ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वृषा कामानां वर्णिता त्वं हरिणस्य कृष्णमृगस्य अजिनम् त्वचं सोममणिवेष्टनम् एषु अस्मदीयेषु भटेषु आ नह्य आवह्यं कुरु । ततः शत्रूणां भियम् भीतिं कृधि कुरु उत्पादय । अमित्रः शत्रुः पराङ् मुक्षपराङ्मुखः सन् एषतु गच्छतु । पलायताम् इत्यर्थः । ३ इष गतौ ३ । ततः शत्रुसंवन्धिनी गौः अर्वाची अस्मदभिमुखा उपेषतु उपगच्छतु । शत्रुसंवन्धि गवादि धनम् अस्मान् प्राप्तोवित्यर्थः ॥

[इति] सप्तमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“आयमगन्तविता क्षुरेण” इति तृचेन गोदानचूडाकरणयोः क्षौरायोदकुम्भाभिमन्त्रणं कुर्यात् । अत्र “अदितिः षमश्रु” [२] इति ऋचा क्षौरार्थम् अभिमन्त्रितोदकेन माणवकस्य शिरः हृदयेत् । “येनावपत” [३] इत्यृचा वपनं कुर्यात् । तद् उक्तं संहिताविधौ “गोदानम्” प्रक्रम्य “आयमगन्तविता क्षुरेण [१] इत्युदपात्रम् अनुमन्त्रयते । अदितिः षमश्रु [२] इत्युन्दति” इत्यादि [कौ० ७. ४] ॥

तथा उपनयनकर्मणि अस्मेव तृचस्य क्षौरायोदकाभिमन्त्रणे विनियो-

गः । तत्रैव कर्मणि “आयमगन्” इति पादेन क्षुरं मार्जयेत् । “उष्णेन वायो” इति पादेन उदकम् अनुमन्त्रयते । “आदित्या रुद्राः” इति पादेन माणवकस्य शिरःकृदन् कुर्यात् । “सोमस्य राज्ञः” इति पादेन “येनावपत्” इत्यृचा च वपनं कुर्यात् । सूत्रितं हि । “उपनयनम् आयमगन्निति मन्त्रोक्तं यत् क्षुरेण [६.२.१७] इत्युक्तम्” इत्यादि [कौ० ७. ६.] ॥

“गिरावरगराटेषु” इति तृचेन मेधाजननकामः सुप्तोत्थितः मुखं प्रक्षालयेत् । “प्रातरग्निम् [३.१६] गिरावरगराटेषु [६. ६९] दिवस्पृथिव्याः [९.१] इति संहार्य मुखं विमार्ष्टि” इति [कौ० २.१] सूत्रात् ॥

तथा कुमारीवर्चस्यकर्मणि दधि मधु एकत्र कृत्वा अनेन तृचेन संपात्य अभिमन्त्र्य कुमारीं प्राशयेत् ॥

तथा क्षत्रियवर्चस्यकर्मणि दधिमधुमिश्रम् ओदनम् अनेन तृचेन संपात्य अभिमन्त्र्य क्षत्रियं प्राशयेत् ॥

तथा वैश्यशूद्रादिवर्चस्यकर्मणि अनेन तृचेन ओदनं संपात्य अभिमन्त्र्य वर्चस्कामं वैश्यादिं प्राशयेत् ॥

सूत्रितं हि । “प्रातरग्निम् [३.१६] गिरावरगराटेषु [६. ६९] दिव-
“स्पृथिव्याः [९.१] इति दधि मध्वाशयति कीलालमिश्रं क्षत्रियं कीलालम्
“इतरान्” इति [कौ० २.३] ॥

तथा क्षत्रियादिवर्चस्यकर्मणि स्नातकसिंहव्याघ्रवस्तद्वृणिवृषभराज्ञां सूत्रोक्तानां सप्तानां अन्यतमस्य मर्म स्थालीपाके प्रक्षिप्य अनेन तृचेन संपात्य अभिमन्त्र्य वशीयात् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन जलं संपात्य अभिमन्त्र्य आह्लावयेत् अवसिञ्चेद् वा ॥

तद् उक्तं संहिताविधौ । “प्रातरग्निम् [३.१६] गिरावरगराटेषु [६. ६९] दिवस्पृथिव्याः [९.१] इति सप्त मर्माणि स्थालीपाके पृक्तान्यश्ना-
“ति । अकुशलं यो ब्राह्मणो लोहितम् अग्नीयाद् इति गार्ग्यः । उक्तो
“लोममणिः । सर्वैराह्लावयति । अवसिञ्चति” इति [कौ० २.४] ॥

तथा उत्सर्जनाख्ये कर्मणि अनेन तृचेन आज्यं हुत्वा रसेषु संपातान्

आनयेत् । सूत्रितं हि । “यशसं मेन्द्रः [६. ५८] गिरावरगराटेषु [६. ६९] यथा सोमः प्रातःसवने” [९. १. ११] इत्यादि [कौ० १४. ३] ॥

तथा अग्निचयने स्वयम् आतृष्णाम् आसिच्यमानां ब्रह्मा अनेन अनुमन्त्रयेत् । “पुनन्तु मा [६. १९] गिरावरगराटेषु [६. ६९] यद् गिरिषु [९. १. १८] इति शतातृष्णाम् आसिच्यमानाम्” इति वैतानं सूत्रम् [वै० ५. ३] ॥

स्वर्गौदनब्रह्मौदनयोस्तन्त्रसंनिपाते तण्डुलानाम् अवसेकप्रायश्चित्तार्थं “म-
यि वचो अथो यशः” [६९. ३] इति ऋचं ब्रह्मा यजमानं वाचयेत् ।
सूत्रितं हि । “स्वर्गब्रह्मौदने तन्त्रसंनिपाते ब्रह्मौदनमितम् उदकम् आसेच-
“येद् विभागं यावन्तस्तण्डुलाः स्युर्नावसिञ्चेन्न प्रतिपिञ्चेत् । यद्यवसिञ्चेन्म-
“यि वचो अथो यश इति ब्रह्मा यजमानं वाचयति” इति [कौ० ८. ९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आयमगन्तसविता क्षुरेणोष्णेन वाय उदकेनेहि ।

आदित्या रुद्रा वसव उन्दन्तु सचेतसः सोमस्य राज्ञो वपत प्रचेतसः ॥१॥

आ । अयम् । अगन् । सविता । क्षुरेण । उष्णेन । वायो इति । उदकेन ।

आ । इहि ।

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । उन्दन्तु । सचेतसः । सोमस्य । राज्ञः ।

वपत । प्रचेतसः ॥ १ ॥

अयं नभसि दृश्यमानः सविता सर्वस्य प्रेरको देवः क्षुरेण वपनसाध-
नेन शस्त्रेण सह आगन् आगमत् आगतवान् । ॥ गमेर्लुङि “म-
न्ते वस” इति लृङ् । “मो नो धातोः” इति नत्वम् ॥ हे
वायो उन्दनार्थम् उष्णेन उदकेन सह त्वमपि एहि आगच्छ । आदि-
त्याः द्वादशसंख्याकाः एकादश रुद्राः अष्टौ वसवः इत्येते देवगणाः स-
चेतसः समानज्ञानाः सन्तः तेन उदकेन माणवकस्य शिर उन्दन्तु आ-
र्दीकुर्वन्तु । ॥ उन्दी क्तेने ॥ हे परिचारकाः प्रचेतसः प्र-

कृष्टज्ञानाः सन्तः । यद्वा प्रचेतसः वरुणस्य सोमस्य राज्ञश्च संबन्धिना
क्षुरेण वपत ह्यिन्नान् केशान् वपनेन वर्जयत ॥

द्वितीया ॥

अदितिः श्मश्रु वपत्तार्प उन्दन्तु वर्चसा ।

चिकित्सतु प्रजापतिर्दीर्घायुत्वाय चक्षसे ॥ २ ॥

अदितिः । श्मश्रु । वपत्तु । आर्यः । उन्दन्तु । वर्चसा ।

चिकित्सतु । प्रजाऽपतिः । दीर्घायुत्वाय । चक्षसे ॥ २ ॥

अदितिः अदीना देवमाता । सा अस्य पुरुषस्य श्मश्रु वपतु । सु-
खस्य परितो वर्तमानानि रोमाणि श्मश्रूणि । तानि वपतु वर्जयतु ॥
आपः अब्देवता वर्चसा तेजसा स्वकीयेन उन्दन्तु ह्येदयन्तु ॥ तथा [प्र-
जापतिः] प्रजानां देवमनुष्यादीनां पतिः स्रष्टा चिकित्सतु भियज्यतु ।
अस्मिन् संभवद्रोगादिकम् इति शेषः । ॥ कित ज्ञाने । “गु-
त्तिज्जिह्वः सन्” । “निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेषु सन्निष्यते” इति स्म-
रणात् ॥ किमर्थम् । दीर्घायुत्वाय । दीर्घम् आयुश्चिरकालजीवनम्
अस्य यथा स्याद् इत्येवमर्थम् । चक्षसे दर्शनाय । अविशेषात् सर्वस्य श्रे-
यसे इति शेषः । ॥ चक्षिह् व्यक्तायां वाचि । “असनयोश्च प्रतिपे-
धः” इति स्मरणात् स्थाजादेशाभावः ॥

तृतीया ॥

येनावपत सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।

तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्य गोमानंश्चवानयमस्तु प्रजावान् ॥ ३ ॥

येन । अवपत । सविता । क्षुरेण । सोमस्य । राज्ञः । वरुणस्य । विद्वान् ।

तेन । ब्रह्माणः । वपत । इदम् । अस्य । गोऽमान् । अश्ववान् । अयम् ।

अस्तु । प्रजाऽवान् ॥ ३ ॥

सविता देवः विद्वान् जानन् सोमस्य राज्ञो वरुणस्य च संबन्धिना

येन क्षुरेण अवपत् वपनं कृतवान् । ■ यद्वा कर्मणि षष्ठी ॥ सोमं राजानं वरुणं च येन क्षुरेण अवपद् इत्यर्थः । हे ब्रह्माणः ब्राह्मणाः तेन तादृशेन क्षुरेण अस्य पुरुषस्य इदं केशश्मश्रु वपत् । तेन विशिष्ट-वपनसंस्कारेण अयं पुरुषः गोमान् वह्नीभिर्गोभिर्युक्तः अश्ववान् अश्वैर्युक्तः प्रजावान् पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तश्च अस्तु भवतु ॥

चतुर्थी ॥

गिरावर्गराटेपु हिरण्ये गोषु यद् यशः ।

सुरायां सिच्यमानायां कीलाले मधु तन्मयि ॥ १

गिरौ । अरगराटेपु । हिरण्ये । गोषु । यत् । यशः ।

सुरायाम् । सिच्यमानायाम् । कीलाले । मधु । तत् । मयि ॥ १ ॥

गिरौ पर्वते हिमवदादी यद् यशः कीर्तिरस्ति । तथा अरगराटेषु रथचक्रावयवाः कीलका अराः । तान् गिरति आत्मना संक्षेपयतीति अरगरो रथः । तेन अटन्ति संचरन्तीति अरगराटाः रथिनो यशस्विनो राजानः । यद्वा अराः अरयः तान् गच्छन्तीति अरगाः वीरा भटाः तेषां राटाः जयघोषाः । ॥ रट परिभाषणे । भावे घञ् । व्युत्पत्त्यनवधारणाद् नावगृह्यते ॥ तेषु अरगराटेषु यद् यशोस्ति हिरण्ये सुवर्णे गोषु वह्नदोहनसमर्थेषु च यद् यशोस्ति तन्मयि । भवत्वित्यर्थः । अपि च सिच्यमानायां पात्रेषु आसिच्यमानायां सुरायां कीलाले अन्ने च यद् मधु मदकरं माधुर्योपेतं रसं जनाः प्रशंसन्ति तन्मयि भवतु ॥

पञ्चमी ॥

अग्निना सारधेण मा मधुनाङ्गं शुभस्पती ।

यथा भर्गस्तर्ता वार्चमावदानि जनां अनु ॥ २ ॥

अग्निना । सारधेण । मा । मधुना । अङ्गम् । शुभः । पुत्री इति ।

यथा । भर्गस्तर्ता । वार्चम् । आवदानि । जनां । अनु ॥ २ ॥

हे अश्विना अश्विनौ शुभस्वती शोभमानायाः सूर्यायाः शोभाहेतोरलं-
कारस्य वा पती भर्तारौ मा मां सारधेण सरधा मधुमक्षिका तत्संपा-
दिनेन मधुना अङ्गम अभिषिञ्चतं संयोजयतम् । ॥ अञ्जु व्यक्ति-
म्लक्षणगतिषु । अस्मात् लोष्मध्यमे शसोरहोपे श्वाबलोपे च कृते रू-
पम् ॥ । यथा खल्वहं भर्गस्वतीम् दीप्तिमतीं मधुरां वाचं जनान्
मनुष्यान् अनुलक्ष्य आवदामि अभिलक्ष्य उच्चारयामि । तथा मां म-
धुना सिञ्चतम् इत्यर्थः ॥

पृष्ठी ॥

मयि वर्चो अथो यशोर्थो यज्ञस्य यत् पर्यः ।

तन्मयि प्रजापतिर्दिवि द्यामिव दंहतु ॥ ३ ॥

मयि । वर्चः । अथो इति । यशः । अथो इति । यज्ञस्य । यत् । पर्यः ।

तत् । मयि । प्रजापतिः । दिवि । द्याम् । दह । दंहतु ॥ ३ ॥

मयि साधके यद् वर्चः तेजोस्ति अथो अपि च यद् यशः अन्नं की-
र्तिर्वा । अपि च यज्ञस्य क्रियमाणस्य यागस्य यत् पर्यः सारभूतं फलं
तत् सर्वं मयि यजमाने प्रजापतिः प्रजानाम् अधिपतिर्विधाता दंहतु द-
हतीकरोतु । तत्र दृष्टान्तः । दिवि अन्तरिक्षे निराधारे स्थाने द्याम् दी-
प्यमानं ज्योतिर्मण्डलं यथा दहतीकृतवान् तथा दंहत्वित्यर्थः । ॥ दह
दहि दृष्टौ ॥

[इति] षष्ठकाण्डे सप्तमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“यथा मांसम्” इति सूक्तेन गोवत्सयोरन्योन्यविरोधशान्तिरूपे सांम-
नस्यकर्मणि वत्सं संस्त्राप्य गोमूत्रेण अवसिच्य वत्सं त्रिः परिस्त्रास्य अ-
भिमन्य स्तनपानार्थं मुञ्चेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन गोः शिरः कर्णं च अनुमन्त्रयेत् ॥

सूत्रितं हि । “यथा मांसम् इति वननम् । वत्सं संधाव्य गोमूत्रेणा-
वसिच्य त्रिः परिणीय उपचृतति । शिरः कर्णम् अनुमन्त्रयते” इति
[कौ० ५. ५] ॥

“यद् अन्नम्” इति तृचेन दुष्टादुष्टप्रतिग्रहजनितदोषशान्त्यर्थं प्रति-
ग्राह्यं वस्तु अभिमन्य गृहीयात् । “क इदं कस्मा अदात् [३.२९.७]
“कामस्तद् अग्रे [१९.५२] यद् अन्नम् [६.७१] पुनर्मैतिन्द्रियम् [७.
“६९] इति प्रतिगृह्णाति” इति सूत्रात् [कौ० ५.९] ॥

तथा अनेन अग्निंकार्ये ब्रह्मचारी भैक्षम् अहरहर्जुहुयात् । “यद् अ-
न्नम् इति तिसृभिर्भैक्षस्य जुहोति” इति [कौ० ७.६] सूत्रात् ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशभागम् “यद् अन्नम्” इत्यनया ब्रह्मा अ-
श्रीयात् । “यद् अन्नम् इति भागं प्राप्नोति” इति [सूत्रात्] [वै० १.४] ॥

“यथासितः” इति तृचेन वाजीकरणकामः एकशाखाकर्मणि संपात्य
अभिमन्य अर्कसूत्रेण वधीयात् ॥

तत्रैव कर्मणि “यावदङ्गीनम्” इत्यृचा कृष्णचर्ममणिं संपात्य अभि-
मन्य कृष्णमृगवालेन वधीयात् ॥

सूत्रितं हि । “यथासितः [६.७२] इत्येकार्कसूत्रम् आर्कं वधाति या-
वदङ्गीनम् [६.७२.३] इति असितस्तम्भम् असितवालेनेति” [कौ ५.४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यथा मांसं यथा सुरा यथाक्षा अधिदेवने ।

यथा पुंसो वृषण्यतं स्त्रियां निहन्यते मनः ।

एवा ते अह्ये मनोधि वृत्ते नि हन्यताम् ॥ १ ॥

यथा । मांसम् । यथा । सुरा । यथा । अक्षाः । अधिदेवने ।

यथा । पुंसः । वृषण्यतः । स्त्रियाम् । निहन्यते । मनः ।

एव । ते । अह्ये । मनः । अधि । वृत्ते । नि । हन्यताम् ॥ १ ॥

यथा मांसं पुरुषस्य भोक्तुः प्रेमास्पदम् । यथा च सुरा प्रियतमा ।
यथा च अक्षाः द्यूतकरणानि अधिदेवने । अधि उपरि दीव्यन्त्यस्मिन्
कितया इति अधिदेवन्तम् द्यूतस्थानं तत्र प्रियतमाः । यथा च पुंसः पु-

१ A B V ण्यतः स्त्रि०. We with B D K R E O.

1 S' omits the words यद् अन्नम्. We with Kausika.

रुपस्य वृषण्यतः वृषाणं सेत्कारम् आत्मानम् इच्छतः सुरतार्थिनो मनः
मांसं स्त्रियां निहन्यते स्त्रीविषये प्रह्वीभवति । ॥ “दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृ-
षण्यति रिषण्यति” इति क्यचि निपातितः ॥ एव एवम् हे अङ्ग्ये
अहन्तव्ये धेनो ते तव मनः वत्से अधि उपरि नि हन्यताम् प्रह्वीभूतम्
अस्तु । अयं वत्सो मांसादिवत् मनसः भेमास्पदं भवत्वित्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

यथा हस्ती हंस्तिन्याः पदेनं पदमुद्युजे ।

यथा पुंसो वृषण्यत स्त्रियां निहन्यते मनः ।

एवा ते अङ्ग्ये मनोधि वत्से नि हन्यताम् ॥ २ ॥

यथा । हस्ती । हंस्तिन्याः । पदेनं । पदम् । उद्युजे ।

यथा । पुंसः । वृषण्यतः । स्त्रियाम् । निहन्यते । मनः ।

एव । ते । अङ्ग्ये । मनः । अधि । वत्से । नि । हन्यताम् ॥ २ ॥

यथा हस्ती गजः पदेन स्वकीयेन पादेन हस्तिन्याः करेण्वाः पदम् पादं
भ्रेम्णा उद्युजे उन्नमयति । यथा पुंस इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् । ॥ उ-
द्युजे इति । युजियोगे । छान्दसो विकरणस्य लुक् । “लोपस्त आत्मने
पदे[षु]” इति] तलोपः । “हस्ताज्जातौ” इति णिनिः ॥

तृतीया ॥

यथा प्रधिर्यथौपधिर्यथा नभ्यं प्रधावधि ।

यथा पुंसो वृषण्यत स्त्रियां निहन्यते मनः ।

एवा ते अङ्ग्ये मनोधि वत्से नि हन्यताम् ॥ ३ ॥

यथा । प्रधिः । यथा । उपधिः । यथा । नभ्यम् । प्रधौ । अधि ।

यथा । पुंसः । वृषण्यतः । स्त्रियाम् । निहन्यते । मनः ।

एव । ते । अङ्ग्ये । मनः । अधि । वत्से । नि । हन्यताम् ॥ ३ ॥

प्रधीयत इति प्रधिः रथचक्रस्य नेमिः । [उपधिः] उप तत्तमीये धी-

यत् इत्युपधिः नेमिसंबद्धः अराणां संबन्धको वलयः । ॥ “उपसर्गे
धोः किः” इति धाजः किप्रत्ययः ॥ यथा ग्रधिः उपधिना संब-
ध्यते । उपधिश्च यथा ग्रधिना । यथा च नभ्यम् नाभये हितं रषच-
क्रमध्यफलकं प्रधावधि नेमिदेशे संब्रूति । ॥ अधिः सप्तम्यर्थानु-
वादी ॥ यथा उक्तरूपा रषचक्रावयवाः परस्परं दृढसंबन्धाः हे
धेनो तदीयं मनः वात्से [तथा] दृढसंबन्धम् अस्तु ॥

चतुर्थी ॥

यदन्नमग्निं बहुधा विरूपं हिरण्यमश्वमुत् गामजामविम् ।

यदेव किं च प्रतिग्रहाहमस्मिष्टोता सुहुतं कृणोतु ॥ १ ॥

यत् । अन्नम् । अग्निं । बहुधा । विरूपम् । हिरण्यम् । अश्वम् । उत् ।

गाम् । अजाम् । अविम् ।

यत् । एव । किम् । च । प्रतिग्रहं । अहम् । अग्निः । तत् । होता । सु-
हुतम् । कृणोतु ॥ १ ॥

विरूपम् विविधाकारं यद् अन्नं बहुधा बहुप्रकारेण अग्निं भक्षयामि ।
शुत्पीडावशेन भोज्याभोज्यविभागम् अन्तरेण भक्षितवान् अस्मीत्यर्थः । उत
अपि च हिरण्यादिकं यदेव किं च किमपि द्रव्यजातं दारिद्र्यवशाद् अहं
प्रतिग्रहाहं प्रतिगृहीतवान् अस्मि । तत् सर्वम् अन्नं हिरण्यादि द्रव्यं च
होता होमनिष्पादकः अयम् अग्निः सुहुतम् सुष्ठु हुतं कृणोतु करोतु ।
यथा मम अन्नदोषः प्रतिग्रहदोषश्च न भवति तथा करोत्वित्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

यन्मां हुतमहुतमाजगामं दत्तं पितृभिरनुमतं मनुष्यैः ।

यस्मान्ने मन उदिव रारंजीत्यग्निष्टोता सुहुतं कृणोतु ॥ २ ॥

यत् । मा । हुतम् । अहुतम् । आजगाम् । दत्तम् । पितृभिः । अनुस-
तम् । मनुष्यैः ।

यस्मात् । मे । मर्नः । उतऽइव । रारजीति । अग्निः । तत् । होता । सुऽहु-
तम् । कृणोतु ॥ २ ॥

हुतम् होमसंस्कृतम् अहुतम् तद्विपरीतम् उभयविधं यद् द्रव्यं मा-
माम् आजगाम प्रतिग्रहादिना प्राप्तम् अभूत् । कीदृशम् इति पुनर्वि-
शिनष्टि । पितृभिः पितृदेवताभिः अस्मभ्यं भोगार्थं दत्तम् वितीर्णं [मनु-
ष्यैः] मनुष्यजातीयैः अनुमतम् अनुज्ञातम् । यस्मात् प्रतिगृहीताद् द्र-
व्याद्धेतोः मे मंदीयं मनः उदिष्व रारजीतुं हर्षातिशयेन भृशम् उदीप्य-
त इव । ॥ राज्ञ दीप्तौ । अस्माद् यद्भुगन्तात् लोटि छान्दसम् ।
उपधाह्रस्वतम् ॥ यद्वा उक्त्येण भृशं रागयुक्तम् अभूद् इत्य-
र्थः । ॥ रज्ज रागे । इत्यस्माद् यद्भुगन्तात् लोटि रूपम् ॥ अ-
ग्निष्टद् इत्यादि पूर्ववत् ॥

षष्ठी ॥

यदन्ममद्वयनृतेन देवा दास्यन्नर्दास्यन्नुत संगृणामि ।

वैश्वानरस्य महतो महिम्ना शिर्यं मह्यं मधुमदस्त्वन्नम् ॥ ३ ॥

यत् । अन्नम् । अग्निः । अनृतेन । देवाः । दास्यन् । अर्दास्यन् । उत ।
सम्भृणामि ।

वैश्वानरस्य । महतः । महिम्ना । शिवम् । मह्यम् । मधुमत् । अस्तु । अन्नम् ॥ ३ ॥

हे देवाः अनृतेन असात्यवदनेन अन्यदीयम् अपहृत्य यद् अन्नम् अग्नि-
भक्षयामि । उन्नमर्णाय पुनर्दास्यन् अर्दास्यन् पुनः प्रदानम् अकरिष्यंश्च
संगृणामि दास्यामीति केवलं प्रतिजानामि । ॥ संपूर्वो गृणातिः प्र-
तिज्ञायां वर्तते । गृ शब्दे । प्वादित्वात् ह्रस्वः ॥ तत् सर्वम् अन्नं
वैश्वानरस्य विश्वनरहितस्य महतः अतिशयितप्रभावस्य देवस्य महिम्ना
माहात्म्येन मह्यं शिवम् सुखकरं मधुमत् माधुर्यवद् अस्तु भवतु ॥

सप्तमी ॥

यपास्तिः प्रथयते वशोऽनु वर्षेषु कृण्वन्नसुरस्य मायया ।

यत् इत्युपधिः नेमिसंवद्धः अराणां संवन्धको बलयः । ॥ “उपसर्गे
घोः किः” इति धाजः किप्रत्ययः ॥ यथा प्रधिः उपधिना संव-
ध्यते । उपधिश्च यथा प्रधिना । यथा च नभ्यम् नामये हितं रथच-
क्रमध्यफलकं प्रधावधि नेमिदेशे संवन्नाति । ॥ अधिः सप्तम्यर्थानु-
वादी ॥ यथा उक्तरूपा रथचक्रावयवाः परस्परं दृढसंवन्धाः हे
धेनो त्वदीयं मनः वासे [तथा] दृढसंवन्धम् अस्तु ॥

चतुर्थी ॥

यदन्नमग्निं बहुधा विरूपं हिरण्यमश्वमुत् गामजामविम् ।

यदेव किं च प्रतिजग्रद्वाहमसिष्ठद्वोता सुहुतं कृणोतु ॥ १ ॥

यत् । अन्नम् । अग्निं । बहुधा । विरूपम् । हिरण्यम् । अश्वम् । उत् ।

गाम् । अजाम् । अविम् ।

यत् । एव । किम् । च । प्रतिजग्रद्वाहम् । अहम् । अग्निः । तत् । होता । सु-
हुतम् । कृणोतु ॥ १ ॥

विरूपम् विविधाकारं यद् अन्नं बहुधा बहुप्रकारेण अग्निं भक्षयामि ।
क्षुत्पीडावशेन भोज्याभोज्यविभागम् अन्तरेण भक्षितवान् अस्मीत्यर्थः । उत्
अपि च हिरण्यादिकं यदेव किं च किमपि द्रव्यजातं दारिद्र्यवशाद् अहं
प्रतिजग्राह प्रतिगृहीतवान् अस्मि । तत् सर्वम् अन्नं हिरण्यादि द्रव्यं च
होता होमनिष्पादकः अयम् अग्निः सुहुतम् सुष्ठु हुतं कृणोतु करोतु ।
यथा मम अन्नदोषः प्रतिग्रहदोषश्च न भवति तथा करोन्नित्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

यस्मां हुतमहुतमाजगामं दत्तं पितृभिरनुमतं मनुष्यैः ।

यस्मान्ने मन उदिंव रारंजीत्यसिष्ठद्वोता सुहुतं कृणोतु ॥ २ ॥

यत् । मा । हुतम् । अहुतम् । आजगामम् । दत्तम् । पितृभिः । अनुम-
तम् । मनुष्यैः ।

यस्मात् । मे । मनः । उत्तर्द्धव । रारंजीति । अग्निः । तत् । होता । सुद्धु-
तम् । कृणोतु ॥ २ ॥

हुतम् होमसंस्कृतम् अहुतम् तद्विपरीतम् उभयविधं यद् द्रव्यं मा-
माम आजगाम प्रतिग्रहादिना प्राप्तम् अभूत् । कीदृशम् इति पुनर्वि-
शिनष्टि । पितृभिः पितृदेवताभिः असम्भ्यं भोगार्थं दत्तम् वितीर्णं [मनु-
ष्यैः] मनुष्यजातीयैः अनुमतम् अनुज्ञातम् । यस्मात् प्रतिगृहीताद् द्र-
व्याद्धेतोः मे मदीयं मनः उदिव रारंजीतुं हर्षातिशयेन भृशम् उद्दीप्य-
त इव । ॥ राजृ दीतौ । अस्माद् यङ्लुगन्तात् लोटि छान्दसम् ।
उपधाह्रस्वत्वम् ॥ । यद्वा उत्कर्षेण भृशं रागयुक्तम् अभूद् इत्य-
र्थः । ॥ रञ्ज रागे । इत्यस्माद् यङ्लुगन्तात् लोटि रूपम् ॥ । अ-
ग्निष्टद् इत्यादि पूर्ववत् ॥

षष्ठी ॥

यदन्नमद्वयनृतेन देवा दास्यन्नदास्यन्नुत संगृणामि ।

वैश्वानरस्य महतो महिम्ना शिवं मह्यं मधुमदस्त्वन्नम् ॥ ३ ॥

यत् । अन्नम् । अग्निः । अनृतेन । देवाः । दास्यन् । अदास्यन् । उत ।
सम्पङ्गृणामि ।

वैश्वानरस्यं महतः । महिम्ना । शिवम् । मह्यम् । मधुमदम् । अस्तु । अन्नम् ॥ ३ ॥

हे देवाः अनृतेन अस्त्यवदन्नेन अन्यदीयम् अपहृत्य यद् अन्नम् अग्नि-
पाति । उत्तमर्णाय पुनर्दास्यन् अदास्यन् पुनः प्रदानम् अकरिष्यंश्च
मि दास्यामीति केवलं प्रतिजानामि । ॥ संपूर्वा गृणातिः प्र-
वर्तते । गृ शब्दे । प्वादिवात् ह्रस्वः ॥ । तत् सर्वम् अन्नं
स्य विश्वनरहितस्य महतः अतिशयितप्रभावस्य देवस्य महिम्ना
म्येन मह्यं शिवम् सुखकरं मधुमत माधुर्यवद् अस्तु भवतु ॥

सप्तमी ॥

यथासितः प्रपयते वशीं अनु वर्षीषि कृष्वन्नसुरस्य मायया ।

एवा ते शेषः सहसायमर्कोऽङ्गेनाङ्गं संसमकं कृणोतु ॥ १ ॥
 यथा । अ॒सितः । प्र॒थयते । व॒शान् । अ॒नु । व॒पूषि । कृ॒ण्वन् । अ॒सुर॒स्य ।
 मा॒यया ।
 ए॒व । ते । शेषः । सह॒सा । अ॒यम् । अ॒र्कः । अ॒ङ्गेन । अ॒ङ्गम् । स॒मऽस॒म॒-
 कम् । कृ॒णोतु ॥ १ ॥

यथा सितः वङ्गः पुरुषः वशान् स्ववशान् आत्मीयान् पुरुषान् अनु-
 लक्ष्य प्रथयते स्वात्मानं प्रसाग्यति । किं कुर्वन् । असुरस्य क्षेमर्देवस्य
 मायया मायाशक्त्या वपूषि शरीराणि कृण्वन् कुर्वन् । एव एवम् अयम्
 अर्कः अर्कवृक्षविकारो मणिः सहसा शीघ्रं ते अर्कं शेषः पुंव्यञ्जन-
 लक्षणम् अङ्गम् अङ्गेन तद्व्यतिरिक्तेन हस्तपादादिना सम्यक् समन्ति । स
 मानगमनं कृणोतु करोतु । यद्वा स्त्रिया अङ्गेन योनिदेशेन समानगम-
 नम् । उपभोगक्षमं करोत्वित्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

यथा पसंस्तायादुरं वातेन स्थूलभं कृतम् ।
 यावत् परस्वतः पसंस्तावत् ते वर्धतां पसः ॥ २ ॥
 यथा । पसः । ता॒यादु॒रम् । वा॒तेन । स्थू॒ल॒भम् । कृ॒तम् ।
 या॒वत् । प॒रस्व॒तः । प॒सः । ता॒वत् । ते । वर्ध॑ताम् । प॒सः ॥ २ ॥

तायोर्दरम् तयोदरः प्राणिविशेषः तत्संबन्धि पसः पुंव्यञ्जनं वातेन
 वायुना यथा स्थूलभं कृतम् । स्थौल्येन भासमानं कृतम् इत्यर्थः । प-
 रस्वतः एतत्तंज्ञस्य मृगविशेषस्य पसः पुंव्यञ्जनं यावत् यत्परिमाणविशिष्टं
 भवति हे साधक ते तव पसः पुंव्यञ्जनं तावत् तत्परिमाणविशिष्टं वर्धताम् ॥

नवमी ॥

यावदङ्गीनं पारस्वतं हास्तिनं गार्दभं च यत् ।
 यावदश्वस्य वाजिनस्तावत् ते वर्धतां पसः ॥ ३ ॥

यावत्तऽअङ्गीनम् । पारस्वतम् । हास्तिनम् । गार्दभम् । च । यत् ।

यावत् । अश्वस्य । वाजिनः । तावत् । ते । वर्धताम् । पसः ॥ ३ ॥

अङ्गीनम् अङ्गेभ्यः समुद्भूतं पारस्वतम् परस्वतः संबन्धि प्रजननं यावत् यत्परिमाणविशिष्टं भवति । तथा हास्तिनम् हस्तिसंबन्धि । गार्दभम् गर्दभसंबन्धि च प्रजननं यत् यादृगाकारवद् भवति । अश्वस्य वाजिनः यौवनावस्यस्य वडवासंगमने यावद् भवति ते तव पसः पुंष्यजनं तावत्परिमाणं वर्धताम् । ॥ हास्तिनम् इति । हस्तिनशब्दात् “तस्येदम्” इति अण् । “इण्यनपत्ये” इति प्रकृतिभावः ॥

इति सायणार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे षष्ठकाण्डे सप्तमोऽनुवाकः ॥

अष्टमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “एह यातु वरुणः” इति प्रथमं सूक्तम् । अत्र आद्यस्य तृचस्य “सं वः पृच्यन्ताम्” इति द्वितीयस्य च सामन्तस्यकर्मणि “सं जानीध्वम्” [६. ६४] इति तृचोक्तेषु उदकुम्भनियनादिषु विनियोगः । सूत्रं च तत्रैवोदाहृतम् ॥

तत्र आद्यस्य तृचस्य वास्तोष्पत्यगणे पाठात् शान्त्युदकाभिमन्त्रणादौ गणप्रयुक्तो विनियोगोऽनुसंधेयः । सूत्रितं हि । “इहैव ध्रुवाम् [३. १२] “एह यातु [६. ७३] यमो मृत्युः [६. ९३] सत्यं वृहत् [१२. १] इत्यनु- “वाको वास्तोष्पत्यानि” इति [कौ० १. ८] ॥

अत्र “इहैव” [३] इत्यनया ऋचा नवशालामवेशकर्मणि उदपात्रनियनानन्तरं यजमानो वाचं विसृजेत् । “यजूंषि यज्ञे [५. २६] इति नवशालायाम्” इति प्रक्रम्य “इहैव स्त [३] इति वाचं विसृजते” इति [कौ० ३. ६] सूत्रितत्वात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

एह यातु वरुणः सोमो अग्निर्वृद्धसतिर्वसुभिरेह यातु ।

अस्य त्रियमुपसंयात सर्वं उग्रस्य चेतुः संमनसः सजाताः ॥ १ ॥

एवा ते शेषः सहस्रायमर्कोऽङ्गेनाङ्गं संसमकं कृणोतु ॥ १ ॥

यथा । अ॒सितः । प्र॒थय॑ते । व॒शान् । अ॒नु । व॒पूषि॑ । कृ॒ण्वन् । अ॒सुर॑स्य ।
मा॒यया॑ ।

एव । ते । शेषः । सह॒सा । अ॒यम् । अ॒र्कः । अ॒ङ्गेन॑ । अ॒ङ्गम् । स॒मऽस॑म-
कम् । कृ॒णोतु॑ ॥ १ ॥

यथा सितः वद्धः पुरुषः वशान् स्ववशान् आत्मीयान् पुरुषान् अनु-
लक्ष्य प्रथयते स्वात्मानं प्रसाग्नति- । किं कुर्वन् । असुरस्य क्षेतुर्देवस्य
मायया मायाशक्त्या वपूषि शरीराणि कृण्वन् कुर्वन् । एव एवम् अयम्
अर्कः अर्कवृक्षविकारो मणिः सहसा शीघ्रं ते तृतीयं शेषः पुंव्यञ्जन-
लक्षणम् अङ्गम् अङ्गेन तद्व्यतिरिक्तेन हस्तपादादिना सम्यक् समानं स-
मानगमनं कृणोतु करोतु । यद्वा स्त्रिया अङ्गेन योनिदेशेन समानगम-
नम् । उपभोगक्षमं करोत्वित्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

यथा पसस्तायादुरं वातेन स्थूलभं कृतम् ।

यावत् परस्वतः पसस्तावत् ते वर्धतां पसः ॥ २ ॥

यथा । पसः । ता॒यादू॒रम् । वा॒तेन॑ । स्थू॒लभ॑म् । कृ॒तम् ।

याव॑त् । पर॑स्वतः । पसः । ताव॑त् । ते । वर्ध॑ताम् । पसः ॥ २ ॥

तायोदूरम् तयोदरः प्राणिविशेषः तत्संवन्धि पसः पुंव्यञ्जनं वातेन
वायुना यथा स्थूलभं कृतम् । स्थूल्येन भासमानं क्रियत इत्यर्थः । प-
रस्वतः एतत्संज्ञस्य मृगविशेषस्य पसः पुंव्यञ्जनं यावत् यत्परिमाणविशिष्टं
भवति हे साधक ते तव पसः पुंव्यञ्जनं तावत् तत्परिमाणविशिष्टं वर्धताम् ॥

नवमी ॥

यावदङ्गीनं पारस्वतं हास्तिनं गार्दभं च यत् ।

यावदध्वस्य वाजिनस्तावत् ते वर्धतां पसः ॥ ३ ॥

यावत्तऽअङ्गीनम् । पारस्वतम् । हास्तिनम् । गार्दभम् । च । यत् ।

यावत् । अश्वस्य । वाजिनः । तावत् । ते । वर्धताम् । पसः ॥ ३ ॥

अङ्गीनम् अङ्गेभ्यः समुद्भूतं पारस्वतम् परस्वतः संबन्धि प्रजननं यावत् यत्परिमाणविशिष्टं भवति । तथा हास्तिनम् हस्तिसंबन्धि । गार्दभम् गर्दभसंबन्धि च प्रजननं यत् यावद्गाकारवद् भवति । अश्वस्य वाजिनः यौवनावस्यस्य वडवासंगमने यावद् भवति ते तव पसः पुंष्यजनं तावत्परिमाणं वर्धताम् । ॥ हास्तिनम् इति । हस्तिनशब्दात् “तस्येदम्” इति अण् । “इनप्यनपत्ये” इति प्रकृतिभावः ॥

इति सायणार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे षष्ठकाण्डे सप्तमोऽनुवाकः ॥

अष्टमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “एह यातु वरुणः” इति प्रथमं सूक्तम् । अत्र आद्यस्य वृचस्य “सं वः पृथ्यन्ताम्” इति द्वितीयस्य च सामनस्यकर्मणि “सं जानीध्वम्” [६. ६४] इति वृचोक्तेषु उदकुम्भनियनादिषु विनियोगः । सूत्रं च तत्रैवोदाहृतम् ॥

तत्र आद्यस्य वृचस्य वास्तोष्पत्यगणे पाठात् शान्त्युदकाभिमन्त्रणादौ गणप्रयुक्तो विनियोगोऽनुसंधेयः । सूत्रितं हि । “इहैव भुवाम् [३. १२] “एह यातु [६. ७३] यमो मृत्युः [६. ९३] सत्यं वृहत् [१२. १] इत्यनु- “वाको वास्तोष्पत्यानि” इति [कौ० १. ८] ॥

अत्र “इहैव” [३] इत्यनया ऋचा नवशालाप्रवेशकर्मणि उदयात्रनि- नयनानन्तरं यजमानो वाचं विसृजेत् । “यजूंषि यज्ञे [५. २६] इति न- वशालायाम्” इति प्रकृत्य “इहैव स्त [३] इति वाचं विसृजते” इति [कौ० ३. ६] सूत्रितत्वात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

एह यातु वरुणः सोमो अग्निर्दृष्टसतिर्वसुभिरेह यातु ।

अस्य श्रियमुपसंयातु सर्वं उग्रस्य चेतुः संमेनसः सजाताः ॥ १ ॥

आ । इह । यातु । वरुणः । सोमः । अग्निः । बृहस्पतिः । वसुधभिः । आ ।

इह । यातु ।

अस्य । त्रियम् । उपसंयात । सर्वे । उग्रस्य । चेत्तुः । समऽमनसः । सुऽ-
जाताः ॥ १ ॥

इह अस्मिन् देशे वरुणः सोमः अग्निश्च प्रत्येकम् आ यातु सामन-
स्यकरणार्थम् आगच्छतु । बृहस्पतिः बृहतां देवानाम् अधिपतिर्देवः व-
सुभिः अष्टसंख्याकैर्गणदेवैः सह इह अस्मिन् देशे आ यातु आगच्छतु ।
एते खलु सामनस्यकारिणो देवाः । तथा च तैत्तिरीयकम् । “अग्निर्व-
सुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वेर्देवैः” इति [तै०
सं० ६. २. २. १] । हे सजाताः समानजन्मानो बान्धवाः ते सर्वे यूयं
समनसः समानमनस्काः सन्तः उग्रस्य उद्गूर्णबलस्य चेत्तुः कार्याकार्यवि-
भागं सम्यग्जानानस्य अस्य यजमानस्य त्रियम् संपदम् उपसंयात उप-
संप्राप्नुत । उपजीवका भवतेत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

यो वः शुष्मो हृदयेष्वन्तराकूतिर्या वो मनसि प्रविष्टा ।

तान्तेषीवयामि हविषा घृतेन मयि सजाता रमतिर्वो अस्तु ॥ २ ॥

यः । वः । शुष्मः । हृदयेषु । अन्तः । आकूतिः । या । वः । मनसि । प्रविष्टा ।

तान् । सीवयामि । हविषा । घृतेन । मयि । सुजाताः । रमतिः । वः । अस्तु ॥ २ ॥

हे सजाताः वः शुष्माकं हृदयेषु यः शुष्मः शोषकं बलम् अस्ति ।
तथा वः शुष्माकं हृदयमध्यवर्तिनि मनसि अन्तःकरणे या आकूतिः इदं
मे स्याद् इदं मे स्याद् इति कल्पना अन्तः प्रविष्टा तां विविधाम् आ-
कूतिं बलं च हूयमानेन घृतेन हविषा सीवयामि परस्परसंवद्धां करोमि ।
हे सजाताः वः शुष्माकं रमतिः रमणम् अनुकूलप्रवृत्तिः मयि मदीये
सामनस्यकामे पुरुषे अस्तु भवतु ॥

१ P चेत्तु . > D⁸ C⁸ तान्तेषीं . B⁸ K⁸ R⁸ V तां सीं . A⁸ B⁸ तान्तीं . P⁸ P⁸ J⁸ C⁸ तान् ।
सीवयामि. Sāyana's text तां श्रीं . We preserve तान् from the Vaidikas and MSS.,
and adopt सीवयामि from Sāyana.

तृतीया ॥

इहैव स्त माप याताध्यस्त पूषा परस्तादपथं वः कृणोतु ।

वास्तोष्पतिरनु वो जोहवीतु मयि सजाता रमतिर्वो अस्तु ॥ ३ ॥

इह । एव । स्त । मा । अप । यात । अधि । अस्त । पूषा । परस्तात् ।

अपथम् । वः । कृणोतु ।

वास्तोः । पतिः । अनु । वः । जोहवीतु । मयि । सजाताः । रमतिः ।

वः । अस्तु ॥ ३ ॥

हे सजाताः इह अस्मदीये गृहे एव स्त भवत अनुरागेण वर्तध्वम् ।
अध्यस्त । ॥ अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी ॥ अस्मन्नोधि माप यात
अपसरणं मा कुरुत । अस्मन्नः परस्ताद् अन्यत्र प्रातिकूल्येन वर्तमानानां
वः युष्माकं पूषा मार्गारक्षको देवः अपथम् अमार्गं कृणोतु करोतु ।
अपसरणाय मार्गं न ददातित्यर्थः । ॥ न पन्थाः अपथम् । “न-
अस्तपुरुषात्” इति समासाननिषेधस्य “पथो विभाषा” इति विकल्प-
नात् “ऋक्पूरव्यूः” इति अकारः समासान्तः । “अपथं नपुंसकम्”
इत्यनुशासनात् नपुंसकत्वम् ॥ वास्तोष्पतिः एतत्संज्ञको गृहाणां घा-
लको देवः वः युष्मान् अनु जोहवीतु अनुसृत्य [पुनः पुनरस्मदर्पम्
आह्वयतु । ॥ ह्यतेर्यङ्लुकि “अन्यस्तस्य च” इति संप्रसारणम् ॥ अ-
न्यद् व्याख्यातम् ॥

चतुर्थी ॥

सं वः पृच्यन्तां तन्वः सं मनांसि समु व्रता ।

सं वोयं ब्रह्मणस्पतिर्भगः सं वो अजीगमत् ॥ १ ॥

सम् । वः । पृच्यन्ताम् । तन्वः । सम् । मनांसि । सम् । जुं इति । व्रता ।

सम् । वः । अयम् । ब्रह्मणः । पतिः । भगः । सम् । वः । अजीगमत् ॥ १ ॥

हे सांमनस्यकामाः वः युष्माकं तन्वः शरीराणि सं पृच्यन्ताम् पर-

१ ABBD तन्वा ३: सं. Cs तन्वा ३: स. B तन्वा सं. S तन्व ३: स. We with KKV
२ So PPJC

स्परानुरागेण संसृज्यन्ताम् । ऋष्ट्वी संपर्केऽऽ । तथा मनसि शरीरान्तर्वर्तीनि अन्तःकरणानि संसृज्यन्ताम् । सम् उ । उशब्दः चार्थे । व्रता व्रतानि । कर्मनामैतत् । ऋ“शेष्टद्वन्द्वसि बहुलम्” इति शेल्लोपःऽऽ । कृषिवाणिज्यादीनि कर्माणि च संसृज्यन्ताम् । अपि च ब्रह्मणस्पतिः एतत्संज्ञको वेदराशेः पालयिता अयं देवः वः युष्मान् समजीगमत् संगतमनस्कान् करोतु । तथा भगः एतत्संज्ञो देवः वः युष्मान् समजीगमत् संगतमनस्कान् करोतु । ऋ गमेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम्ऽऽ ॥

षष्ठमी ॥

संज्ञपनं वो मनसोऽथो संज्ञपनं हृदः ।

अथो भगस्य यच्छ्रान्तं तेन संज्ञपयामि वः ॥ २ ॥

सम्ऽज्ञपनम् । वः । मनसः । अथो इति । सम्ऽज्ञपनम् । हृदः ।

अथो इति । भगस्य । यत् । श्रान्तम् । तेन । सम्ऽज्ञपयामि । वः ॥ २ ॥

हे सांमनस्यकामाः वः युष्माकं मनसः ज्ञानसाधनस्य इन्द्रियस्य संज्ञपनम् सम्यग्ज्ञानजननम् । येन कर्मणा भवति तत् कर्म करोमीत्यर्थः । ऋसंजानानान् प्रमुङ्क्त इत्यस्मिन्नर्थे “हेनुमति च” इति णिच् । ततः पुकि “मारणतोर्वणनिशामनेषु ज्ञा” इति मित्वात् “मितां ह्रस्वः” इति ह्रस्वत्वम् । “नन्दिग्रहिपचादिभ्यः” इति ल्युप्त्ययःऽऽ । अथो अपि च हृदः हृदयस्य मनसोऽपि आधारभूतस्य संज्ञपनम् समानज्ञानजननं करोमि ॥ अथो अपि च भगस्य एतत्संज्ञस्य सौभाग्यकरस्य देवस्य यच्छ्रान्तम् श्रमजनितं तपोस्ति । ऋआम्यत्यस्मिन्निति श्रान्तम् । अधिकरणे क्तः । “यस्य विभाषा” इति इट्प्रतिषेधः । “अनुनासिकस्य क्लिष्टलोः” इति दीर्घत्वम्ऽऽ । तेन श्रमजनिततपसा वः युष्मान् सांमनस्यकामान् संज्ञपयामि समानज्ञानान् करोमि ॥

१ P सम् । ऋपयामि । We with Cr and P, the latter of which, however, somewhat inaccurately has सम् । ऋपयामि for सम्ऽज्ञपयामि. J once read सम्ऽज्ञपयामि which it has corrected into सम् । ऋपयामि.

1 S' समज्ञानं. 2 S' 'तोरण'. 3 S' omits 'म्'.

षष्ठी ॥

यथादित्या वसुभिः संबभूवुर्मरुद्भिर्ग्रा अर्हणीयमानाः ।

एवा त्रिणामन्तर्हणीयमान इमान् जनान्तमनसस्कृधीह ॥ ३ ॥

यथा । आदित्याः । वसुजभिः । समज्वभूवुः । मस्तजभिः । उग्राः । अहणीयमानाः ।

एव । विजनामन् । अहणीयमानः । इमान् । जनान् । समज्मनसः । कृधि । इह ॥ ३ ॥

आदित्याः अदितेः पुत्रा मित्रवरुणादयः यथा येन प्रकारेण वसुभिः अष्टसंख्याकैर्गणदेवैः संबभूवुः समानज्ञाना अभूवन् । यथा च मरुद्भिः एकोनपञ्चाशत्संख्याकैः सह उग्राः उज्जूर्णधला रुद्रा अहणीयमानाः अक्रुध्यन्तः समानज्ञाना अभूवन् । ॥ अहणीयतिः कण्ठादिः । अत्र कुध्यतिकर्मा ॥ । एव एवं हे त्रिणामन् त्रिषु भूमन्तरिक्षद्युस्थानेषु पार्थिववैद्युत्सूर्यात्मना सर्वेषां नमयितः । यद्वा त्रीणि गार्हपत्यादीनि नामानि यस्य स तथोक्तः । तादृश हे अग्ने अहणीयमानः अक्रुध्यन्त्वम् इमान् सामनस्यकामान् जनान् इह अस्मिन् ग्रामनगरादौ संमनसः समानमनस्कान् परस्परानुरक्तचित्तान् कृधि कुरु । ॥ “शुशृणुपृष्टवृभ्यः” इति हेर्धिरादेशः ॥

[इति] अष्टमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“निरमुं नुदे” इति तृचेन आभिचारिके तन्त्रे दर्भास्तरणं कुर्यात् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन सूक्तेन अम्यातानान्ते इङ्गितं जुहुयात् ॥

[कौ० ६. २] ॥

तस्मिन्नेव तन्त्रे अनेन तृचेन संस्पृष्टहोमान् जुहुयात् ॥

“य एनं परिषीदन्ति” इति चतुर्वेदेन विजयस्वस्वयनकामः खड्गाद्यसाधारणं शस्त्रं संपात्य हस्तेन विमृज्य अभिमन्य धारयेत् ॥

१ A अर्हणीय०. २ K त्रिणा०. V त्रिनाम०. ३ A K R S इमां ज०. We with B D K C:

1 S' मित्रावरु०. 2 See kes १११ on Kausika VI 3 3 S' ०रणस्त०.

तथा राजिस्वस्वयनकामः एतं चतुर्वृत्तं जपित्वा प्रादेशेन मुखं वि-
माय स्वप्यात् ॥

तथा देशान्तरं जिगमिषुः स्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थं सुमोत्थित एतं चतुर्वृत्तं
जपन् व्रीणि पदानि प्रक्रम्य उद्दिष्टं देशं गच्छेत् ॥

तत्रैव कर्मणि भूमौ व्रीन् प्रादेशान् मित्वा गच्छेत् ॥

सूत्रितं हि । “य एनं परिषीदन्तीति यदायुधं दण्डेन व्याख्यातम् ।
“दिष्ट्या मुखं विमाय संविशति । व्रीणि पदानि प्रमायोत्तिष्ठति तिस्रो
“दिष्टीः” इति [कौ० ७. १] ॥

तत्र प्रथमा ॥

निरुमुं नुद ओकसः सपत्नो यः पृतन्यति ।

नैर्वाध्येन हविषेन्द्र एनं पराशरीत् ॥ १ ॥

निः । अ॒मुम् । नु॒दे । ओ॒कसः । स॒प॒त॒नः । यः । पृ॒त॒न्य॒ति ।

नैः॒र्वा॒ध्ये॒न । ह॒वि॒षा । इ॒न्द्रः । ए॒नम् । परा॑ । अ॒श॒री॒त् ॥ १ ॥

अमुं शयुम् ओकसः स्वनिवासस्थानाद् निर्नुदे निर्गमयामि । मन्त्र-
सामर्थ्येन स्वस्थानात् प्रज्यावयामीत्यर्थः । कः पुनरसौ इत्याह । यः स-
पत्नः शत्रुः पृतन्यति अस्मान् बाधितुं पृतनां सेनाम् आत्मन इच्छ-
ति । ॥ “कर्णध्वरपृतनस्यार्चि लोपः” इति क्यचि पृतनाशब्दस्य अ-
नालोपः ॥ निर्नादनप्रकारम् आह नैर्वाध्येनेति । निःशेषेण बाधो
निर्याधः तम् अर्हतीति निर्वार्ध्यो हन्तव्यः शत्रुः तद्विषये प्रयुज्यमानं ह-
विः नैर्वाध्यम् । ॥ “तस्येदम्” इति अण् ॥ निर्वार्धनक्षमेण
हविषा आज्यादिना ह्यमानेन परितुष्ट इन्द्रः एनं शत्रुं पराशरीत् परा-
शृणातु । यथा न पुनरावर्तते तथा पराङ्मुखं हिनस्तु इत्यर्थः । ॥ शृ-
हिसापाम् । अस्मात् “बृन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति मार्यनायां लुङ् ॥

द्वितीया ॥

परमां तं परावतमिन्द्रो नुदतु वृत्रहा ।

१ P J “यस्येत्. We with P Or.

1 So B' as often.

यतो न पुनरायति शश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ २ ॥

पुमात् । तम् । परावर्तम् । इन्द्रः । नुदन्तु । वृत्रहा ।

यतः । न । पुनः । आऽअयति । शश्वतीभ्यः । समाभ्यः ॥ २ ॥

वृत्रहा वृत्रम् असुरं हतवान् इन्द्रः तं शत्रुं परमां परावर्तम् । परा-
वत् इति दूरनाम । अतिशयितदूरदेशं नुदन्तु प्रेरयन्तु । तं दूरदेशं विशि-
नष्टि । यतः यस्माद् दूरात् प्रणुक्तः शत्रुः शश्वतीभ्यः समाभ्यः बहुसं-
वत्सरकालादपि न पुनरायति पुनर्नावर्तते । तादृशम् अत्यन्तदूरं [देशं]
शत्रुं गमयत्वित्यर्थः । ॥ परावर्तम् इति । “उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे”
इति वतिः ॥

तृतीया ॥

एतुं तिस्रः परावत् एतु पञ्च जनाँ अति ।

एतुं तिस्रोति रोचना यतो न पुनरायति

शश्वतीभ्यः समाभ्यो यावत् सूर्यो अस्तद् दिवि ॥ ३ ॥

एतुं । तिस्रः । परावत्तः । एतुं । पञ्च । जनान् । अति ।

एतुं । तिस्रः । अति । रोचना । यतः । न । पुनः । आऽअयति ।

शश्वतीभ्यः । समाभ्यः । यावत् । सूर्यः । अस्त । दिवि ॥ ३ ॥

इन्द्रेण नृजः अस्मच्छत्रुः परायतः दूरवर्तिनीः तिस्रो भूमीः अत्येनु
अतिक्रम्य गच्छन्तु । “त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः” [ऐ० ब्रा० २. १७]
इति वाक्यशेषात् “तिस्रो भूमिर्धारयन्” इति [ऋ० २. २७. ८] मन्त्र-
वर्णाच्च तिस्रः परावत् इत्युक्तम् । तथा पञ्च जनान् । निपादपञ्चमाश्व-
त्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । तान् अत्येनु । मनुष्यसंचारदेशं विहाय दूरं
गच्छत्वित्यर्थः । तथा तिस्रः त्रिसंख्याका रोचनाः सूर्यचन्द्राग्नीनां रोच-
मानाः प्रभा अत्येनु अतिक्रम्य गच्छन्तु । सूर्यादीनां प्रभा यत्र न सन्ति
तं देशं गच्छत्वित्यर्थः । ॥ रुच दीप्तौ । “अनुदात्तेतश्च हलादेः”

इति युच् ॥ यतो न पुनरायतीत्यादि व्याख्यातम् । उक्तं काल-
बहुतं विशिनष्टि यावत् सूर्य इति । यावत्कालपर्यन्तं दिवि द्युलोके सूर्यः
सर्वस्य प्रेरक आदित्यः असत् भवेत् । ॥ अस्तेलैति अडागमः ॥ ता-
वत्कालपर्यन्तं शत्रुः पुनर्नावर्तताम् इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

य एनं परिपीदन्ति समादधति चक्षसे ।

संप्रेक्षो अग्निजिह्वाभिरुदेतु हृदयादधि ॥ १ ॥

ये । एनम् । परिऽसीदन्ति । समऽआदधति । चक्षसे ।

सम्प्रेक्षः । अग्निः । जिह्वाभिः । उत । एतु । हृदयात् । अधि ॥ १ ॥

एनं स्वस्वयनकामं ये रक्षःप्रभृतयो हिंसकाः परिपीदन्ति हिंसितुं प-
रित उपविशन्ति ततः चक्षसे हिंसायै समादधति समाहिताः संनद्धा भ-
वन्ति । ॥ नृचक्षा राक्षसः इतिषत् चष्टिरत्र हिंसाकर्मा । तस्माद्
असुनि “असंनयोश्च” इति ख्याज्जादेशाभावः ॥ यद्वा एनम् अ-
ग्निं परिचरितुं ये जनाः पर्युपविशन्ति चक्षसे दर्शनाय समादधति इ-
ध्मप्रक्षेपेण प्रज्वलयन्ति । तैः संप्रेक्षः प्रक्षेपेण संदीपितोऽग्निः स्वकीयाभि-
जिह्वाभिः सह हृदयादधि अस्मदीयाद्बृहदाद् उदेतु उज्जच्छतु । उत्पद्य-
ताम् इत्यर्थः । “अहं तद् अस्मि मद् अस्ति त्वम् एतत् । ममासि
योनिस्तव योनिरस्मि” इति हि निगमः [तै० ब्रा० १. २. १. २०] । यद्वा
पर्युपविशतां रक्षःप्रभृतीनां हृदयात् संप्रेक्षोऽग्निः उदेतु । तान् प्रदग्धुम्
इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

अग्नेः सातपन्स्याहमायुपे पदमा रभे ।

अद्वातिर्यस्य पश्यति धूममुद्यन्तमास्यतः ॥ २ ॥

अग्नेः । सामऽतपन्स्य । अहम् । आयुपे । पदम् । आ । रभे ।

अद्वातिः । यस्य । पश्यति । धूमम् । उत्तऽयन्तम् । आस्यतः ॥ २ ॥

सांतपनस्य अत्यर्थं तपनं संतपनम् तत्संबन्धिनः अग्नेः पदम् स्थानं तद्वाचिपदात्मकं शब्दम् वा आयुषे जीवनाय अहम् आ रभे उपक्रमे । यस्याग्नेः आस्यतः आस्याद् मुखाद् उद्यन्ताम् उज्जच्छन्तं धूमम् अद्वा-
तिः । अद्वा प्रत्यक्षम् अतति सततं ध्यानेन प्राप्नोतीति अद्वातिः एत-
त्संज्ञो महर्षिः पश्यति साक्षात्करोति । यद्वा यस्याग्नेर्धूमं तपःप्रभावात्
स्वस्माद् आस्याद् उज्जच्छन्तं पश्यति तादृशस्याग्नेः पदम् इति संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

यो अस्य समिधं वेदं क्षत्रियेण समाहिताम् ।

नाभिह्वारे पदं नि दधाति स मृत्यवे ॥ ३ ॥

यः । अस्य । समऽइधम् । वेदं । क्षत्रियेण । समऽआहिताम् ।

न । अभिऽह्वारे । पदम् । नि । दधाति । सः । मृत्यवे ॥ ३ ॥

क्षत्रियेण क्षत्रजातीयेन विजयकामेन पुंसा समाहिताम् सम्यग् आहितां
क्षिप्ताम् अस्य अग्नेः समिधम् संदीपनीम् आहुतिं यः पुरुषो वेद जा-
नाति स वेदिता मृत्यवे मृत्युं गन्तुम् अभिह्वारे अभितः कुटिले मृत्यु-
प्राप्तिनिमित्ते गंजव्याघ्रादिभूयिष्ठे स्थाने पदं न नि दधाति न निक्षिप-
ति । इत्थं वेदितुर्मरणशङ्कापि नैवोदेतीत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

नैनं भ्रन्ति पर्यायिणो न सन्त्रां अव गच्छति ।

अग्नेर्यः क्षत्रियो विद्वान्नाम गृह्णात्यायुषे ॥ ४ ॥

न । एनम् । भ्रन्ति । परिऽआयिनः । न । सन्त्रान् । अव । गच्छति ।

अग्नेः । यः । क्षत्रियः । विद्वान् । नाम । गृह्णाति । आयुषे ॥ ४ ॥

एनं स्वस्थायनकामं पर्यायिणः परित आगन्तारः शत्रवो न भ्रन्ति न
हिंसन्ति । [सन्त्रान्] समीपस्थानपि तान् अयं नावगच्छति नावबुध्यते ।

अस्म ज्ञानविषयेषु शत्रवो नावस्थातुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । कः पुनरसौ इत्याह । यः क्षत्रियः विद्वान् उक्तप्रकारेण माहात्म्यं जानन् अग्नेर्नाम स्तावकं नामधेयम् आयुषे चिरकालजीवनाय गृह्णाति उच्चारयति । नैवैनं घ्नन्तीति संबन्धः ॥

[इति] अष्टमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“अस्याद् द्यौः” इति तृचेन पलायनशीलायाः स्त्रिया निरोधनकर्मणि रजुवेष्टनम् अभिमन्य मध्यमस्यूणायां वधीयात् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि स्त्रीखट्वायाः पादम् अनेन तृचेन अभिमन्य उपले वधीयात् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेन तृचेन तिलान् जुहुयात् ॥

सूत्रितं हि । “अस्याद् द्यौरिति निवेष्टनम् । आवेष्टनेन वंशाग्रम् अववध्य मध्यमायां वधाति” इत्यादि [कौ० ४. १२] ॥

“तेन भूतेन” इति तृचेन विवाहे आज्यं हुत्वा वरवधोर्मूर्ध्नि संपातान् आनयेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि तेनैव तृचेन रसान् स्यालीपाकं च संपात्य अभिमन्य भोजनसमये जायापती प्राशयेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेन तृचेन आज्यमिश्रैर्यवैः अञ्जलिं परिपूर्णं जुहुयात् ॥

सूत्रितं हि विवाहप्रकरणे । “तेन भूतेन [६. ७८] तुभ्यम् अग्ने [१४. २] शुम्भनी” [७. ११७] इति प्रक्रम्य “भूमोः संपातान् आनयति । “तेन भूतेन समंशनं रसान् आशयति स्यालीपाकं च । यवानाम् आज्यमिश्राणां पूर्णाहुतिं जुहोति” इति [कौ० १०. ४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अस्याद् द्यौरस्यात् पृथिव्यस्याद् विश्वमिदं जगत् ।

आस्याने पर्वता अस्य स्याम्यर्थो अतिष्ठिमम् ॥ १ ॥

1 B B D K K R S C. यल्लुः शा०. We with A V. 2 D C. “इयं अति”.

1 S' निवेष्टनमावेष्टनेन वंशाग्रमिव मध्यमायां. 2 S' सममशनं रसानानयति for समशनं रसान् आशयति which we with Kausika.

अस्यान्ति । द्यौः । अस्यान्ति । पृथिवी । अस्यान्ति । विश्वम् । इदम् । जगत् ।
आऽस्याने । पर्वताः । अस्युः । स्यान्ति । अश्वान् । अतिष्ठिपम् ॥ १ ॥

नियन्तुरीश्वरस्य आज्ञया यथा द्यौरस्यात् अप्रचलिता स्वस्थाने तिष्ठति ।
पृथिव्यपि यथा अस्यात् निश्चलं तिष्ठति । तयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानं
विश्वम् सर्वम् इदं जगत् स्वे स्वे स्थाने अस्यात् तिष्ठति । पर्वता मेह-
मन्दरादयोपि आस्थाने ईश्वरेण कल्पिते स्थाने अस्युः तिष्ठन्ति । एवमेव हे
योषित् स्यान्ति । तिष्ठत्यस्मिन् गृहं सर्वम् इति स्यामा स्यूणा । ॥ “आ-
तो मनिन्” इति मनिन् प्रत्ययः ॥ तत्र त्वाम् अतिष्ठिपम् व-
न्धनेन स्थापयामि । अश्वान् इति लुप्तोपमम् । यथा दुष्टान् अश्वान्
सादिनो रज्जुभिर्वधन्ति तद्वत् । यद्वा स्यान्ति स्थाने गृहे अश्वानिव त्वाम्
अनेन कर्मणा स्थापयामि । ॥ तिष्ठतेर्ण्यन्ताच्छान्दसे लुङि चङि
“तिष्ठतेरित्” इति इत्थम् ॥

द्वितीया ॥

य उदानं परायणं य उदानन्त्यायनम् ।

आवर्तनं निर्वर्तनं यो गोपा अपि तं हुवे ॥ २ ॥

यः । उद्ऽआनन्द । पुराऽअयनम् । यः । उद्ऽआनन्द । निऽअयनम् ।

आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । यः । गोपाः । अपि । तम् । हुवे ॥ २ ॥

यो देवः परायणम् पराङ्मुखगमनम् उदानं उत्कर्षेण व्याप्नोति ।
तथा न्ययनम् नितरां नीचीनं वा गमनं यो देवः उदानं उत्कर्षेण
व्याप्नोति । ॥ नशतिर्व्याप्तिकर्मा । अस्मात् छान्दसे लुङि “मन्त्रे
घस” इति छेर्लुक् । “छन्दस्यपि हश्यते” इति आडागमः । पल्लु-
त्वे ॥ यश्च देवः गोपाः गोपायिता पलायमानानाम् आवर्तनम्
आगमनं निर्वर्तनम् गतिप्रतिरोधं च कर्तुं शक्नोति । अपिः संभावना-
याम् । इत्थं संभाव्यमानं तं देवं हुवे आज्ञयामि । ॥ “बहुलं छ-
न्दसि” इति ह्ययतेः संप्रसारणम् ॥

१ A अपि. २ Or °अयनं changed to °आयनं.

तृतीया ॥

जातवेदो नि वर्तय शतं ते सन्त्वावृतः ।

सहस्रं त उपावृतस्ताभिर्नः पुनरा कृधि ॥ ३ ॥

जातवेदः । नि । वर्तय । शतम् । ते । सन्तु । आऽवृतः ।

सहस्रम् । ते । उपऽआवृतः । ताभिः । नः । पुनः । आ । कृधि ॥ ३ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितः अग्रे पलायनशीलाम् इमां स्त्रियं नि-
वर्तय पलायनात् मञ्चावय । गृहे स्थापयेत्यर्थः । ते तव आवृतः आ-
वर्तनोपायाः शतम् शतसंख्याकाः अस्मिन् विषये सन्तु भवन्तु । तथा
सहस्रम् सहस्रसंख्याकाः ते त्वदीया उपावृतः समीपदेशमाप्त्युपायाः सन्तु
भवन्तु । तानिरावृद्धिः उपावृद्धिश्च नः अस्माकम् इमां स्त्रियं पुनरा
कृधि अभिमुखीं कुरु ॥

चतुर्थी ॥

तेन भूतेन हविषायमा प्यायतां पुनः ।

जायां यामस्मा आवाक्षुस्तां रसेनाभि वर्धताम् ॥ १ ॥

तेन । भूतेन । हविषां । अयम् । आ । प्यायताम् । पुनः ।

जायाम् । याम् । अस्मै । आऽआवाक्षुः । ताम् । रसेन । अभि । वर्धताम् ॥ १ ॥

तेन प्रसिद्धेन भूतेन समृद्धिकरेण ह्यमानेन हविषा अयं पतिः पुन-
रा प्यायताम् । पुनःपुनः प्रजापत्यादिभिः समृद्धो भवतु । अस्मै पत्ये यां
स्त्रियं जायाम् आवाक्षुः जायात्वेन समीपम् आनयितुः विवाहकर्तारः पितृ-
मात्रादयः । ॥ वह प्रापणे । लुङि सिचि “एकाच उपदेशेनुदात्तात्”
इति इट्प्रतिषेधः ॥ तां जायां रसेन दधिमधुघृतादिना अभि वर्ध-
ताम् अयं ह्यमानोऽग्निरभिवर्धयतु । ॥ “छन्दस्युभयथा” इति शप
आर्धधानुक्तात् “जेरनिटि” इति णिलोपः ॥

पञ्चमी ॥

अग्निं वर्धतां पर्यस्ताभि राष्ट्रेण वर्धताम् ।

रुय्या सहस्रवर्चसेमौ स्तामनुपक्षितौ ॥ २ ॥

अभि । वर्धताम् । पर्यस्ता । अभि । राष्ट्रेण । वर्धताम् ।

रुय्या । सहस्रवर्चसा । इमौ । स्ताम् । अनुपक्षितौ ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रोक्त एवार्थः अनया विव्रियते । अयं वरो बधूश्च पयसा क्षीरे-
ण अभि वर्धताम् । गोभिः समृध्यताम् इत्यर्थः ॥ तथा राष्ट्रेण अभि
वर्धताम् । ग्रामादिसमृद्धिर्भवत्वित्यर्थः ॥ सहस्रवर्चसा अपरिमिततेजसा
रुय्या धनेन इसौ जायापती अनुपक्षितौ अनुपक्षीणौ संपूर्णकामौ स्ताम्
भवताम् ॥ ॥ अस्तेलोटि तसस्तामादेशे “असोरह्रोपः” इति अ-
कारलोपः ॥ ॥

पष्ठी ॥

त्वष्टा जायामजनयत् त्वष्टास्यै त्वां पतिम् ।

त्वष्टा सहस्रमायूषि दीर्घमायुः कृणोतु वाम् ॥ ३ ॥

त्वष्टा । जायाम् । अजनयत् । त्वष्टा । अस्यै । त्वाम् । पतिम् ।

त्वष्टा । सहस्रम् । आयूषि । दीर्घम् । आयुः । कृणोतु । वाम् ॥ ३ ॥

त्वष्टा तनूकर्ता शिल्पकारी एतत्संज्ञो देवः जायाम् स्त्रियम् अजनयत् उ-
दपादयत् । जायतेस्याम् अपत्यरूपेण पतिरिति जाया । श्रूयते हि ।
“तज्जाया जाया भवति यद् अस्यां जायते पुनः” इति [ऐ० ब्रा० ७. १३] ।
ईदृक्सामर्थ्योपेतं स्त्रीजन्म कृतवान् इत्यर्थः । हे वर अस्यै अस्या जा-
यायास्तां पतिम् भर्तारं त्वष्टैव अजनयत् । स्त्रीपुंससृष्टेस्त्वष्टैव कर्तृत्यर्थः ।
श्रूयते हि तैत्तिरीये । “त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां प्रजनयिता” इति
[तै० सं० २. १. ८. ४] । यस्माद् एवं तस्मात् हे जायापती वां युवयोः
त्वष्टा देवः सहस्रसंवत्सरपरिमितानि आयूषि एवमात्मकं दीर्घम् आयुः कृ-
णोतु करोतु । ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । “धिन्विकृण्वोर च” इ-
ति उप्रत्ययः । “युष्मदस्मदोः पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः” इति युष्मदो

वाम आदेशः । स च “अनुदात्तं सर्वम् अपादादौ” इत्यनुवृत्तेरनु-
दात्तः ॥

[इति] अष्टमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“अयं नो नभसस्पतिः” इति वृत्तेन धान्यस्फातिकामः अश्मानं सं-
प्रोक्ष्य अभिमन्य कुसूलादिधान्यनिधानस्यानेषु निधाय तस्योपरि अन्वृचं
तिलो धान्यमुष्टीर्निदध्यात् । सूत्रितं हि । “अयं नो नभसस्पतिरिति
“पत्येऽश्मानं संप्रोक्ष्य अन्वृचं काशीन् ओष्य आवापयति” इति [कौ०
३, ४] ॥

“अन्तरिक्षेण पतति” इति वृत्तेन काककपोतश्येनादिपक्षिहंतम् अङ्गं
श्वपदस्यानमृत्तिकाम अभिमन्य प्रलिम्पेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि शुनोङ्गस्या मक्षिका अनेन अभिमन्य अग्नौ प्र-
क्षिप्य तथाविधम् अङ्गं धूपयेत् ॥

“अन्तरिक्षेण [इति] पक्षहतम् अङ्गं मन्त्रोक्तमृत्तिकया । कीटेन धूपय-
ति” इति सूत्रात् [कौ० ४, ७] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अयं नो नभसस्पतिः संस्फानो अभि रक्षतु ।

असमातिं गृहेषु नः ॥ १ ॥

अयम् । नः । नभसः । पतिः । समऽस्फानः । अभि । रक्षतु ।

असमातिम् । गृहेषु । नः ॥ १ ॥

अयं परिदृश्यमानोऽग्निः नभसः शुलोकस्य पतिः हविःप्रदानादिना पा-
लयिता । यद्वा नभ इति आदित्यनाम । अग्निस्तस्यापि आहुतिद्वारा
पालयिता । “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग् आदित्यम् उपतिष्ठते” इति
स्मृतेः [म० सू० ३, ७६] । ईदृशोऽग्निः संस्फानः धान्यराशेर्वर्धयिता सन् नः
अस्मान् अभि रक्षतु । तथा नः अस्माकं गृहेषु असमातिम् । ॥ मा
माने इत्यस्माद् औषादिकस्तिप्रत्ययः ॥ मातिर्मानं परिच्छेदस्तेन

1 So ॥. Kausika: पक्षहते मन्त्रोक्तं चक्षुमया &c. Sāyana's version is based upon Kesava's explanation.

सह वर्तत इति समातिः तद्वैपरीत्यम् असमातिः । कुसूलस्थानां धान्यानां परिच्छेदराहित्यं करोतु इत्यर्थः । अस्य तुचस्य क्रमाद् अग्निवाय्वादित्यप-
रम् तैत्तिरीयब्राह्मणाद् अवगन्तव्यम् । तत्र हि एवम् आम्नायते । “अ-
यं नो नभसा पुर इत्याह । अग्निर्वै नभसा पुरः । अग्निमेव तद् आह
“एतन्मे गोपायेति । स त्वं नो नभसस्पत इत्याह । वायुर्वै नभसस्पतिः ।
“वायुमेव तद् आह एतन्मे गोपायेति । देव संस्फानेत्याह । असौ वा
“आदित्यो देवः संस्फानः । आदित्यमेव तद् आह एतन्मे गोपायेति”
इति [तै० सं० ३. ३. ८. ६] ॥

द्वितीया ॥

त्वं नो नभसस्पत ऊर्जं गृहेषु धारय ।

आ पुष्टमेवा वसु ॥ २ ॥

त्वम् । नः । नभसः । पते । ऊर्जम् । गृहेषु । धारय ।

आ । पुष्टम् । एतु । आ । वसु ॥ २ ॥

हे नभसस्पते अन्तरिक्षस्य पालयितर्वायो त्वं नः अस्माकं गृहेषु ऊ-
र्जम् बलकरं रसवद् अन्नं धारय स्थापय ॥ तथा पुष्टम् प्रजापञ्चादि-
कम् एतु आगच्छतु । वसु धनं च एतु आगच्छतु ॥

तृतीया ॥

देवं संस्फान सहस्रापोषस्येशिषे ।

तस्य नो रास्व तस्य नो धेहि तस्य ते भक्तिर्वांसः स्याम ॥ ३ ॥

देवं । समऽस्फान् । सहस्रऽपोषस्य । ईशिषे ।

तस्य । नः । रास्व । तस्य । नः । धेहि । तस्य । ते । भक्तिर्वांसः । स्याम ॥ ३ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्त हे संस्फान प्रवृद्ध एवंभूत हे आदित्य सह-
स्रपोषस्य सहस्रसंख्याकानां प्रजानां पोषकस्य बहुलस्य धनस्य त्वम् ई-
शिषे ईश्वरो भवसि । ॥ ईश ऐश्वर्ये । अदादित्वात् शपो लुक् ।
“ईशः से” इति इडागमः । “अधीगर्थदयेशाम्” इति कर्मणि घ-

ष्टी ॥ तस्य तथाविधस्य धनस्य । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्”
इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यै पष्टी ॥ तथाविधं धनं नः अ-
स्मभ्यं रास्व प्रयच्छ । ॥ रा दाने ॥ यद्वा भागपदाध्याहारेण
योज्यम् ॥ तथा तस्य धनस्य भागं नः अस्माकं धेहि भोगार्थं धारय
पोषय वा । ते त्वदीयस्य तस्य धनस्य भक्तिवांसः भागवन्तस्त्वत्प्रसादात्
स्याम भवेम । ॥ भक्तिशब्दात् “छन्दसीवनिषौ” इति मतर्थीयो
वनिप् । सकारोपजनश्छान्दसः ॥

चतुर्थी ॥

अन्तरिक्षेण पतति विश्वा भूतावचाकशत् ।

शुनो दिव्यस्य यन्महस्तेना ते हविषा विधेम ॥ १ ॥

अन्तरिक्षेण । पतति । विश्वा । भूता । अवचाकशत् ।

शुनः । दिव्यस्य । यत् । महः । तेन । ते । हविषा । विधेम ॥ १ ॥

अन्तरिक्षेण आकाशमार्गेण काककपोतादिः पक्षी पतति पुरुषस्य अङ्गे
निपतति । किं कुर्वन् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूता भूतानि भूतजाता-
नि अवचाकशत् । ॥ [अवचाकशत्] पश्यतिकर्मा ॥ जिघत्सं-
या पुनःपुनः पश्यन् । तद्दोषशान्त्यर्थं दिव्यस्य दिवि भवस्य शुनः यत्
महः तेजोस्ति तेन हविषा हे अग्ने ते त्वां विधेम परिचरेम । आन्तरिक्ष-
पक्ष्युपपातजं दोषं दिव्यस्य शुनो महसा तुष्टोभिर्निवर्तयतु इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

ये त्रयः कालकाञ्चा दिवि देवा इव श्रिताः ।

तान्सर्वानहं ऊतयेस्मा अरिष्टतातये ॥ २ ॥

ये । त्रयः । कालकाञ्चाः । दिवि । देवाः इव । श्रिताः ।

तान् । सर्वान् । अहं । ऊतये । अस्मै । अरिष्टतातये ॥ २ ॥

कालकाञ्चाख्या ये त्रयः असुराः सत्कर्मवशाद् दिवि देवा इव श्रिताः

१ P पतति. We with P J Cr.

1 S' आन्तरिक्षम्.

आश्रिता वर्तन्ते । तथा च तैत्तिरीयकम् । “कालकाज्ञा वै नामासुरा
 आसन् । ते सुवर्गाय लोकायाश्चिन्वन्तः” इति प्रक्रम्य “स इन्द्र
 “इष्टकाम आवृहत् । तेवाकीर्यन्त । येवाकीर्यन्त त ऊर्णनाभयोभवन् ।
 “द्वाबुदपतताम् । तौ दिव्यौ श्वानावभवताम्” इति [तै० ब्रा० १, १, २, ६]
 तान् तथाविधान् सर्वान् कालकाज्ञान् अह्ने आह्वयामि । ॥ ह्वय-
 तेऽह्नान्दसे लुङि “लिपिसिचिह्नश्च” इति ह्येः अङ् आदेशः ॥ कि-
 मर्थम् आह्वानम् । ऊतये रक्षणार्थम् असौ अस्य पुरुषस्य । ॥ प-
 ष्ठर्थे चतुर्थी ॥ अरिष्टतातये । रिष्टं हिंसा तदभावः अरिष्टम् । तस्य
 करणाय काककपोतादिपक्ष्युपघातजनितदोषशान्तये इत्यर्थः । ॥ “शि-
 वशमरिष्टस्य करे” इति अरिष्टशब्दात् करोत्यर्थे तातिल् प्रत्ययः । “लि-
 ति” इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् ॥

पष्ठी ॥

अप्सु ते जन्मं दिवि ते सधस्यं समुद्रे अन्तर्महिमा ते पृथिव्याम् ।

शुनो दिव्यस्य यन्महस्तेना ते हविषा विधेम ॥ ३ ॥

अप्सु । ते । जन्मं । दिवि । ते । सधस्यम् । समुद्रे । अन्तः । महिमा ।
 ते । पृथिव्याम् ।

शुनः । दिव्यस्यं । यत् । महः । तेन । ते । हविषा । विधेम ॥ ३ ॥

हे अग्ने ते तव अप्सु उदकेषु जन्म और्ववैद्युतादिरूपेण दृश्यते । दि-
 वि द्युलोके ते तव आदित्यात्मनः सधस्यम् सहस्रानाम् । तथा समुद्रे
 अन्तः मध्ये पृथिव्यां च ते तव महिमा माहात्म्यं दृश्यते । “दिवस्परि
 “प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीयम् अप्सु नृमणा
 “अजस्रम्” इति हि मन्त्रान्तरम् [ऋ० १०, ४५, १] । शुनो दिव्यस्य
 इत्यादि व्याख्यातम् ॥

[इत्यष्टमेनुवाके] चतुर्थं सूक्तम् ॥

“यन्तासि” इति वृत्तेन गर्भाधाने कङ्कणादिकं संपात्य अभिमन्त्र्य स्त्रिया
 हस्ते बध्नीयात् । “यन्तासीति मन्त्रोक्तं बध्नाति” इति सूत्रात् [कौ० ४, ११] ॥

आ धेहि अभिमुखं धारय । यद्वा हे मर्यादे मर्येण मनुष्येण स्वभोगार्थम्
आदीयमाने । जायायाः संबोधनम् । हे जाये त्वं पत्युर्मम आगमे आ-
गमने सति तम् अभीष्टं पुत्रम् आ गमय । उत्पादयेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

यं परिहृस्तमविभरदितिः पुत्रकाम्या ।

त्वष्टां तमस्या आ वभाद् यथा पुत्रं जनादिति ॥ ३ ॥

यम् । परिहृस्तम् । अविभः । अदितिः । पुत्रकाम्या ।

त्वष्टा । तम् । अस्यै । आ । वभात् । यथा । पुत्रम् । जनात् । इति ॥ ३ ॥

अदितिः देवमाता पुत्रकाम्या पुत्रम् आत्मन इच्छन्ती यं परिहृस्तम् ह-
स्तं परिवेष्ट्य वर्तमानं कङ्कणादिरूपं प्रतिसरम् अविभः धृतवती । ॥ पु-
त्रशब्दात् कर्मण इच्छार्थे “काम्यच्” इति काम्यच् । [“सनाद्यन्ताः”
इति] धातुसंज्ञायां पचाद्यच् । अविभरिति । इभृज् धारणपोषणयोः ।
अस्मात् लङि “हल्ङ्या” इत्यादिना तिलोपे “भृजाम् इत्” इति
अभ्यासस्य इत्त्वम् ॥ तं तथाविधं प्रतिसरम् अस्यै अस्या जाया-
याः । ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ त्वष्टा आ वभात् आचभातु । य-
था येन प्रकारेण एषा पुत्रं जनात् जनयेत् इति अनेन अभिप्रायेण ।
त्वष्टा वभातु इति संबन्धः । ॥ जनात् इति । जनेर्प्यन्तात् लेटि
आडागमः । “इन्द्रस्युभयथा” इति आर्धधातुकत्वात् णिलोपः ॥

चतुर्थी ॥

आगच्छत आगतस्य नाम गृहाम्यायतः ।

इन्द्रस्य वृत्रघ्नो वन्वे वासवस्य शतक्रतोः ॥ १ ॥

आऽगच्छतः । आऽगतस्य । नाम । गृहामि । आऽयतः ।

इन्द्रस्य । वृत्रघ्नः । वन्वे । वासवस्य । शतऽक्रतोः ॥ १ ॥

‘आगच्छतः’ वर्तमानागमनस्य आगतस्य अस्मदन्तिकं प्राप्तस्य इन्द्रस्य
नाम प्रीतिकरं वृत्रहादिनामधेयं गृहामि उच्चारयामि आयतः नियतोहं

विवाहकामः । यद्वा आयत इत्यपि षष्ठी उत्तरवाक्ये संबध्यते । आयतः
 आगच्छतः वृत्रघ्नः वृत्रं हतवतः इन्द्रस्य वासवस्य वसुभिरुपास्यमानस्य
 शतक्रतो । ॥ वर्णविकारश्छान्दसः ॥ शतं क्रतवः कर्माणि वी-
 र्यप्रख्यापकानि वृत्रवधादीनि यस्य स तथोक्तः । ॥ सर्वत्र कर्मणि
 षष्ठी ॥ । एवंविधम् इन्द्रं वन्द्ये अहम् अभिमतफलं याचामि । ॥ व-
 नु याचने । तनादित्वाद् उपत्ययः ॥

पञ्चमी ॥

येन सूर्या सावित्रीमश्विनोऽहुतुः पथा ।

तेन मान्नव्रीद् भगो जायामा बहतादिति ॥ २ ॥

येन । सूर्याम् । सावित्रीम् । अश्विना । ऊहुतुः । पथा ।

तेन । माम् । अन्नव्रीत् । भगः । जायाम् । आ । बहतात् । इति ॥ २ ॥

येन पथा अध्वना अश्विना अश्विनौ एतत्संज्ञौ देवौ सावित्रीम् स-
 वितुः पुत्रीं सूर्याख्यां स्त्रियम् ऊहुतुः ऊढवनौ । विवाहकर्मणा जायात्वेन,
 लब्धवनौ इत्यर्थः । तद्विवाहप्रकारश्च दाशतय्यां “सत्येनोक्तमिता” इति
 सूक्ते [छ० १०, ८५] प्रपञ्चितः । ऐतरेयकव्राह्मणे च “प्रजापतिर्यं सोमाय
 “राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्या सावित्रीम् । तस्यै सर्वे देवा वरा आग-
 “च्छन् । तस्या एतात् सहस्रं बहनुम् अन्वाकरोत् । तद् एतद् आश्वि-
 “नम् इत्याचक्षते” इत्यादिना प्रतिपादितः [ऐ० ब्रा० ४, ७] ॥ ॥ ऊ-
 हुतुरिति । वह प्रापणे इत्यस्मात् लिटि यनादित्वात्संप्रसारणद्विवचनादि-
 कार्ये रूपम् । पथेति । पथिन्शब्दात् तृतीयैकवचने “भस्म टेलोपः”
 इति टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ । तेन पथा
 जायाम् भार्याम् आ बहतात् आवह आनयेति भगो देवः मां विवा-
 हार्थिनं प्रत्यब्रवीत् । विवाहोपायम् उपदिष्टवान् इत्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

यस्तेऽङ्गुशो वसुदानो बृहन्निन्द्र हिरण्ययः ।

तेनां जनीयते जायां मह्यं धेहि शचीपते ॥ ३ ॥

यः । ते । अङ्कुशः । वसुऽदानः । बृहन् । इन्द्र । हिरण्ययः ।

तेन । जनिऽयते । जायाम् । मह्यम् । धेहि । शचीऽपते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तव योङ्कुशः अङ्कुशवद् आकर्षको हस्तः वसुधानः वसू-
नि धनानि धीयन्ते धार्यन्ते अस्मिन्निति वसुधानः । ॥ अधिकरणे
त्युट् ॥ । अत एव बृहन् महान् हिरण्ययः हिरण्ययः अत्र हिर-
ण्यप्रचुरः । ॥ “वृत्त्यवास्तव्यवास्त्रमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि” इ-
ति हिरण्यशब्दान्मयटि निपात्यते ॥ । एवंविधो यो हस्तः अङ्कुश
एव वा तेन साधनेन हे शचीपते शचीदेव्याः पते इन्द्र जनीयते । जा-
यन्तेस्याम् अपायानीति जनिर्जाया । ताम् आत्मन इच्छते । यद्वा पुत्रे-
णोत्पत्तिर्जनिः तत्कामाय मह्यं जायाम् भार्या धेहि देहि प्रयच्छ ॥

पञ्चमं सूक्तम् ॥

इति सायणार्यविरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये पष्ठकाण्डे अष्टमोनुवाकः ॥

नवमेनुवाके पञ्च सूक्तानि । “अपचितः” [इति] प्रथमं सूक्तम् ।
तत्र “अपचितः” इति तृचेन गण्डमालाभैषज्यकर्मणि शङ्खं घृष्ट्वा अ-
भिमन्त्र्य शुनकलालां वा अभिमन्त्र्य गण्डमालां प्रलिम्पेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन जलूकां गृहगोधिकां वा अभिमन्त्र्य
रुधिरमोक्षार्थं गण्डमालास्थाने संस्त्रेपयेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि सैन्धवलवणं चूर्णयित्वा अभिमन्त्र्य गण्डमालाया
विकीर्य तूर्णीं निष्ठीवेत् ॥

सूत्रितं हि । “अपचितः [६. ८३] आ सुम्रसः [७. ८०] इति किंस्या-
दीनि लोहितलवणं संक्षुध्य अभिनिष्ठीवति” इति [कौ० ४. ७] ॥

तत्रैव कर्मणि “श्लौरितः पतिष्यति” इत्यर्थे च जपन् गोमूत्रेण गण्डं
मर्दयेत् प्रक्षालयेद् वा ॥

तथा अनेनैव दन्तमलम् अभिमन्त्र्य गण्डमालां प्रलिम्पेत् ॥

“श्लौरित्यर्थे चैन” इति [कौ० ४. ७] सूत्रात् ॥

“वीहि स्वाम्” इति चतुर्ऋचेन चतुष्पाद्वृण्डभैषज्यार्थं शान्त्युदकम् अभिमन्त्र्य ब्रणं प्रोक्षेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेन चतुर्ऋचेन आज्यं हुत्वा मनसा संकल्प्य ब्रणे संपातान् आनयेत् ॥

सूचितं हि । “वीहि स्वाम् इत्यज्ञातारुः शान्त्युदकेन संप्रोक्ष्य मनसा संपातवता” इति [कौ० ४. ७] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अपचितः प्र पतत सुपर्णो वसतेरिव ।

सूर्यः कृणोतु भेषजं चन्द्रमा वोपोच्छतु ॥ १ ॥

अपचितः । प्र । पतत । सुऽपर्णः । वसतेऽईव ।

सूर्यः । कृणोतु । भेषजम् । चन्द्रमाः । वः । अप । उच्छतु ॥ १ ॥

हे अपचितः दोषवशाद् अपाक् चीयमानाः गलाद् आरभ्य अधस्तात् प्रसृता गण्डमालाः प्र पतत अस्तात् शरीरात् प्रकर्षेण निर्गच्छत । तत्र दृष्टान्तः सुपर्ण इति । सुपर्णः शोभनपतनः श्येनः वसतेरिव आवासस्थानाद् नीडाद् यथा शीघ्रं प्रपतति तथा पुरुषस्य गण्डस्याधस्तात्प्रदेशम् आशु विसृज्य धावतेत्यर्थः । ॥ अपचित इति । अपपूर्वाच्चिनोतेः कर्मणि क्तिप् ॥ हे अपचितः वः युष्माकं भेषजम् विकित्तनं सूर्यः सर्वस्य मेरक आदित्यः कृणोतु करोतु । [चन्द्रमाः] अमृतमयश्चन्द्रो वः युष्मान् अपोच्छतु अपवासयतु । अपवर्जयत्वित्यर्थः । ॥ उच्छी विवासे ॥

द्वितीया ॥

एन्येका श्येन्येका कृण्वेका रोहिणी द्वे ।

सर्वासामग्रभं नामावीरघ्नीरपेतन ॥ २ ॥

१ Such is the accent of all our authorities. Was the original accent corrected into corruption by some one who thought the °वः in सूर्यः to be a relative pronoun?

२ P सुऽपचितः. We with P K J Cp.

३ S' स्पामित्यन्यत्रारु. We with Kaurika.

एनीं । एकां । श्येनीं । एकां । कृष्णा । एकां । रोहिणी इति । द्वे इति ।
सर्वांसाम् । अग्रभम् । नाम । अवीरघ्नीः । अप । इतनु ॥ २ ॥

अनया अपचितप्रभेदानां नामग्रहणेन तासाम् अपगमनं प्रार्थते ।
एका गण्डमाला एनी एतवर्णा । ईषद्रक्तमिश्रश्चेतः एतवर्णः । एका अप-
रा श्येनी श्येतवर्णा । अत्यन्तशुभ्रेत्यर्थः । ॥ एतश्येतशब्दाभ्यां “व-
र्णाद् अनुदाहृतात् तोपधात् तो नः” इति ङीप् तकारस्य च नका-
रः ॥ एका अन्या गण्डमाला कृष्णा कृष्णवर्णा । अन्ये द्वे गण्ड-
माले रोहिणी रोहिण्यौ लोहितवर्णे । ॥ रोहितशब्दात् पूर्ववद् ङी-
ष्कारौ ॥ वातपित्तक्षेप्यवशाद् वर्णनानात्वाद् एतासां नानात्वम् ।
सर्वासाम् अपचिताम् । उदीरितवर्णव्यतिरेकाभावात् । नाम प्रीतिकरं
नामधेयम् अहम् अग्रभम् अग्रहीषम् उच्चारयामि । ॥ छान्दसश्चे-
र्लुक् । “हग्रहोर्भः” इति भत्वम् ॥ हे अपचितः यूयम् अस्मा-
न्नामग्रहणात् प्रीताः सत्यः अवीरघ्नीः वीरम् इमं पुरुषं गण्डमालाग्रस्तम्
अहन्यः अपेतन अपगच्छत । ॥ एतेर्लोङि “तप्तनप्तनचनाश्च” इति
तस्य तनादेशः । अवीरघ्नीरिति । वीरशब्दोपपदात् हन्तेः “बहुलं छन्द-
सि” इति क्तिप् । “छन्नेभ्यः” इति ङीप् । “अहोपोनः” इति अ-
कारलोपः । “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥

तृतीया ॥

असूतिका रामायण्यपिचित् प्र पतिष्यति ।

ग्लौरितः प्र पतिष्यति स गलुन्तो नंशिष्यति ॥ ३ ॥

असूतिका । रामायणी । अपिचित् । प्र । पतिष्यति ।

ग्लौः । इतः । प्र । पतिष्यति । सः । गलुन्तः । नंशिष्यति ॥ ३ ॥

असूतिका पूयसावम् अजनयन्ती । चिरपरिपाकेत्यर्थः । रामायणी र-
मते आसु प्राणवायुरिति रामा नाड्यः ता अयनं प्रधावनभागौ यस्याः

१ P नशिष्यति changed to नशिष्यति. P नशिष्यति. J न । शिष्यति । changed to न-
शिष्यति. We with C

सा रामायणी नाडी । व्रणात्मिकेत्यर्थः । एवंभूता अपचित् प्र पतिष्यति
 अस्मात् शरीरात् प्रगता अन्यत्र गमिष्यति । मन्त्रसामर्थ्याद् इत्यर्थः ॥
 ग्लौः व्रणजनितो हर्षक्षयः इतः अस्माद् अङ्गात् प्र पतिष्यति व्याध्यप-
 गमे तज्जनितदुःखानुभवोपि प्रकपेण निर्गमिष्यतीत्यर्थः । यद्वा ग्लौश्चन्द्र-
 माः इतः अस्माद् गोमूत्रजलावसेकाद् अपचितं प्र पतिष्यति । ॥ प-
 तिरत्र अन्तर्णीतित्यर्थः ॥ प्रगमयिष्यति । चन्द्रमा वोपोच्छतु इत्यु-
 क्त एवार्थोऽनूद्यते । स चन्द्रमाः गलुन्तः गण्डमालोद्भवविकारेण तत्र-
 तत्र हस्तपादादिसंधिषु उद्भूतान् गडून् तस्यति उपक्षपयतीति गडु-
 न्तः । ॥ तसु उपक्षये । अस्माद् औणादिकः क्षिप् । नकारोपज-
 नश्छान्दसः ॥ न शिष्यति नावशेषयति । सर्वं व्रणविकारं निव-
 र्तयतीत्यर्थः ॥

वीहि स्वामाहुतिं जुषाणो मनसा स्वाहा मनसा यदिदं जुहोमि ॥ ४ ॥

वीहि । स्वाम् । आहुतिम् । जुषाणः । मनसा । स्वाहा । मनसा । यत् ।

इदम् । जुहोमि ॥ ४ ॥

यस्यास्त आसनि घोरे जुहोम्येषां वृद्धानामवसर्जनाय कम् ।

भूमिरिति त्वाभिप्रमन्वते जना निःश्च्यतिरिति त्वाहं परि वेद सर्वतः ॥ १ ॥

यस्याः । ते । आसनि । घोरे । जुहोमि । एषाम् । वृद्धानाम् । अवसर्ज-
 नाय । कम् ।

भूमिः । इति । त्वा । अभिप्रमन्वते । जनाः । निःश्च्यतिः । इति । त्वा ।

अहम् । परि । वेद । सर्वतः ॥ १ ॥

भूते हविष्मन्ती भवैष ते भांगो यो अस्मासु ।

मुञ्चेमानमूनेनसः स्वाहा ॥ २ ॥

भूते । हविष्मन्ती । भव । एषः । ते । भांगः । यः । अस्मासु ।

मुञ्च । इमान् । अमून् । एनसः । स्वाहा ॥ २ ॥

१ R प्रवन्वते. २ P भूते.

1 S' यण° for वण° which is conjectural.

चतुर्थी । हे ऋणरोगाभिमानिन् देव त्वं स्वाम् स्वकीयाम् आहुतिं मनसा जुपाणः सेवमानो वीहि भक्षय । स्वाहा स्वाहुतम् इदं हविरस्तु । अहमपि मनसैव यद् इदं हविर्जुहोमि हे रोगाभिमानिनि पापदेवते यस्यास्ते तव घोरे क्रूरे आसनि आस्ये जुहोमि हविः प्रक्षिपामि सा त्वं मनसा हूयमानं तद्धविः सेवस्वेत्यर्थः । किमर्थम् । एषां ऋणरोगजनितानां बन्धानाम् अवसर्जनाय विमोचनार्थम् । कम इति पदपूरणः । यद्वा कम इति उदकनाम् । ऋणप्रक्षालनार्थम् इदम् औषधोदकम् तद्द्वोगशान्तये अवकल्पत इत्यर्थः ॥

पञ्चमी । हे ऋणाभिमानिदेवते त्वा त्वां जनाः जन्ममात्रसारा विशेषज्ञानरहिताः प्राणिनः भूमिः पृथिवीति अभिप्रमन्वते अभितः प्रबुध्यन्ते । ॥ मनु अवबोधने ॥ अहं तु तत्स्वरूपं जानानः त्वा त्वां निर्ऋतिरिति । सर्वरोगनिदानभूता पापदेवता निर्ऋतिः । सैवेति सर्वतः सर्वस्माद्धेतोः परि वेद परितो जानामि । हे भूते सर्वत्र विद्यमाने निर्ऋतिरूपे हविष्मती भव अस्माभिर्दत्तेन हविषा आज्यादिना युक्ता भव । एष ते तव भागः । यः अस्मासु इदानीं परिकल्पितः । अनेन हविर्भागेन तुष्टा इमान् समीपस्थान् गवादीन् अमून् दूरस्थान् अस्मददृष्टिगोचरान् एनसः रोगनिदानभूतात् पापाद् मुञ्च विसृज स्वाहा इदं हविः स्वाहुतम् अस्तु ॥

षष्ठी ॥

एवो बन्धस्सनिर्ऋतेनेहा त्वमयस्सयान् वि वृता बन्धपाशान् ।
यमो मद्यं पुनरित् त्वां ददाति तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे ॥ ३ ॥
एवो इति । सु । अस्मत् । निःसृजते । अनेहा । त्वम् । अयस्सयान् । वि । वृत् । बन्धपाशान् ।
यमः । मद्यम् । पुनः । इत् । त्वाम् । ददाति । तस्मै । यमाय । नमः । अस्तु । मृत्यवे ॥ ३ ॥

१ B प्यस्य०. R प्यास्य०. A K प्यास्य०. We with DKSC.

1 S' निर्ऋतेरूप०.

हे निर्ऋते निःशेषेण आर्तिकरि पापदेवते अनेहा अनाहन्ती । अन-
ज्याहन एह च [उ० ४. २२३] इति आङ्पूर्वाङ्गनोरसुन तत्संनियोगेन
एहदेशश्च । “ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां च” इति सौ अनङ् आदे-
शः ॥ अस्मान् अवाधमाना त्वम् एवो एव उ एवमेव पूर्वोक्तप्र-
कारेणैव सुष्ठु अस्मात् अस्मत्तः अयस्मयान् अयोविकारान् अत्यन्तदृढान्
बन्धपाशान् बन्धनरज्जुविशेषान् रोगात्मकान् वि चृत विमुञ्च छिन्द्वीत्य-
र्थः । ॥ चृती हिंसाग्रन्थनयोः ॥ हे रुग्ण यमः वैवस्वतः
प्राणापहारी देवः त्वां मह्यं पुनर्ददाति । तस्मै मृत्यवे प्राणापहारिणे य-
माय नमो अस्तु नमस्कारोस्तु ॥

सप्तमी ॥

अयस्मये द्रुपदे वेधिष इहाभिहितो मृत्युभिर्ये सहस्रम् ।

यमेन त्वं पितृभिः संविद्वान उतमं नाकमधि रोहयेमम् ॥ ४ ॥

अयस्मये । द्रुपदे । वेधिषे । इह । अभिहितः । मृत्युभिः । ये । सहस्रम् ।
यमेन । त्वम् । पितृभिः । समविद्वानः । उतमम् । नाकम् । अधि ।
रोहय । इमम् ॥ ४ ॥

“अयस्मये द्रुपदे” इत्येषा सप्तमेनुवाके व्याख्याता । [६. ६३. ३] ॥

[इति] नवमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“वरणो वारयाति” इति तृचेन राजयक्ष्मादिरोगभैषज्यकर्मणि वरणवृ-
क्षभाणि संपात्य अभिमन्त्र्य पुनस्तृचं जपित्वा वधीयात् । “शं नो देवी
[२. २५] वरणः [६. ६५] पिप्पली” [६. १०९] इति प्रक्रम्य “तृती-
येन मन्त्रोक्तं यधाति” इति [कौ० ४. २] सूत्रात् ॥

“वृषेन्द्रस्य” इति तृचेन श्रैष्ठ्यकामः इन्द्रं यजते उपतिष्ठते वा ।
“वृषेन्द्रस्येति वृषकामः” इति [कौ० ७. १०] सूत्रात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

वरणो वारयाता अयं देवो वनस्पतिः ।

यद्भो यो अस्मिन्नाविष्टस्तमुं देवा अवीवरन् ॥ १ ॥

वरुणः । वारयातै । अयम् । देवः । वनस्पतिः ।

यक्ष्मः । यः । अस्मिन् । आऽविष्टः । तम् । जं इति । देवाः । अवीवरन् ॥ १ ॥

अयं पुरोवर्ती देवः दानादिगुणयुक्तः [वरणः] वरणाख्यो वनस्पतिः वनानाम् अधिपतिर्वृक्षः । ॥ विकारे प्रकृतिशब्दः ॥ वरणवृक्षनिर्मितो मणिः वारयातै राजयक्ष्मादिरोगं वारयतु निवर्तयतु । ॥ वारयतेलेंटि आडागमः । “वैतोन्यत्र” इति ऐकारः ॥ अस्मिन् पुरुषे यो यक्ष्मः रोग आविष्टः प्रविष्टः तम् । उशब्दः अप्यर्थे । तं सर्वमपि रोगं देवा इन्द्रादयः सर्वे अवीवरन् वारयन्तु । ॥ वारयतेश्चान्दसे लुङि चङि रूपम् ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रस्य वचसा वयं मित्रस्य वरुणस्य च ।

देवानां सर्वेषां वाचा यक्ष्मं ते वारयामहे ॥ २ ॥

इन्द्रस्य । वचसा । वयम् । मित्रस्य । वरुणस्य । च ।

देवानां । सर्वेषाम् । वाचा । यक्ष्मम् । ते । वारयामहे ॥ २ ॥

मणिवन्धनकर्तारो वयम् हे व्याधित ते तव यक्ष्मम् रोगम् इन्द्रस्य देवानाम् अधिपतेः वचसा आज्ञारूपेण वाक्येन वारयामहे निवारयामः । न केवलम् इन्द्रस्य वचसा । मित्रस्य वरुणस्य च अन्येषामपि सर्वेषां देवानां वाचा वाक्येन तदीयं रोगं निवारयामः ॥

तृतीया ॥

यथा वृत्र इमा आपस्तस्तम्भं विश्वधां यतीः ।

एवा ते अग्निना यक्ष्मं वैश्वानरेण वारये ॥ ३ ॥

यथा । वृत्रः । इमाः । आपः । तस्तम्भं । विश्वधां । यतीः ।

एव । ते । अग्निना । यक्ष्मम् । वैश्वानरेण । वारये ॥ ३ ॥

यथा येन प्रकारेण वृत्रः आवरणशीलस्तृणपुत्रोसुरः इमाः परिहृश्य-

माना विश्वधायनीः विश्वस्य कृत्स्नस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः पो-
षयित्रीः आपः मेघस्या व्यापनशीला अपः तस्तस्म निरुद्धगतीश्चका-
र । हृष्टभि स्कभि गतिप्रतिबन्धे ॥ हे व्याधित ते तव य-
द्दम रोगम् एव एवं वैश्वानरेण विश्वनरहितेन सर्वप्राणिहितकारिणा
अग्निना वारये निवारयामि ॥

चतुर्थी ॥

वृषेन्द्रस्य वृषा दिवो वृषा पृथिव्या अयम् ।

वृषा विश्वस्य भूतस्य त्वमेकवृषो भव ॥ १ ॥

वृषा । इन्द्रस्य । वृषा । दिवः । वृषा । पृथिव्याः । अयम् ।

वृषा । विश्वस्य । भूतस्य । त्वम् । एकवृषः । भव ॥ १ ॥

अयं श्रेष्ठकामः पुरुषः इन्द्रस्य प्रसादाद् वृषा सेचनसमर्थः श्रेष्ठो
भवतु । यद्वा हविःप्रदानादिना उपजीव्यः सन् इन्द्रस्यापि श्रेष्ठो भवति-
त्यर्थः । दिवः द्युलोकस्य वृषा कामानां वर्धिता श्रेष्ठो भवतु । पृथिव्या
अपि वृषा आहुतिद्वारा वृष्टेरुत्पादयिता सन् अयं श्रेष्ठो भवतु । हृष्टि-
व इति । “जडिदम्” इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्या इति ।
प्रयनात् पृथिवी । “यद् अग्रयत् तत् पृथिव्यै पृथिवित्वम्” इति श्रु-
तेः [तै० ब्रा० १. १. ३. ७] । अथ ग्रन्थान्ते । अथः शिवन् [सं] प्रसारणं
च [उ० १. १४८] । “विज्ञौरादिभ्यश्च” इति ङीष् । “उदात्तयणो ह-
ल्पूर्वात्” इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ किं बहुना द्यावापृथिव्युपल-
क्षितस्य विश्वस्य भूतस्य सर्वस्यापि प्राणिजातस्य वृषा सेचनसमर्थः उत्कृ-
ष्टो भवतु ॥ परः प्रत्यक्षकृतः । हे श्रेष्ठकाम पुरुष उदीरितरीत्या त्वम्
एकवृषो भव । यथा गोयूथमध्ये प्रधानभूतो वृषभः सर्वश्रेष्ठो वर्तते एवं
सर्वोत्कृष्टो भवेत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

समुद्र ईशे स्रवतामग्निः पृथिव्या वशी ।

चन्द्रभा नक्षत्राणामीशे त्वमेकवृषो भव ॥ २ ॥

समुद्रः । ईशे । स्वताम । अग्निः । पृथिव्याः । वशी ।

चन्द्रमाः । नक्षत्राणाम् । ईशे । त्वम् । एकवृषः । भव ॥ २ ॥

स्वताम प्रवहताम उदकानां समुद्रः अग्निः ईशे ईष्टे । ॥ ईश ऐश्वर्ये । “लोपस्त आत्मनेपदेषु” इति तलोपः ॥ पृथिव्याः भूम्या अग्निर्वशी वशयिता स्वामी । नक्षत्राणाम् अश्विन्यादीनां चन्द्रमा ईशे ईष्टे । यथा एतेषां समुद्रादीनां स्वस्वविषयाधिपत्यम् अव्याहतम् एवम् हे श्रेष्ठ्यकाम त्वम् एकवृषो भवेति संबन्धः ॥

पृष्ठी ॥

सम्राडस्यसुराणां ककुर्म्मनुष्याणाम् ।

देवानांमर्धभागसि त्वमेकवृषो भव ॥ ३ ॥

सम्राट् । अग्निः । असुराणाम् । ककुत् । मनुष्याणाम् ।

देवानांम् । अर्धभाग् । अग्निः । त्वम् । एकवृषः । भव ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वम् असुराणाम् सुरविरोधिनां दानवानां सम्राट् सम्यग् राजमानः ईश्वरोसि भवसि । तद्वद् अयं श्रेष्ठ्यकामो मनुष्याणाम् मनोरपत्यानां सर्वप्राणिनां ककुत् वृषभस्य ककुदिब उन्नतो भवतु ॥ तथा हे इन्द्र त्वं देवानाम् अर्धभाग् अग्निः । अर्धशब्दः समप्रविभागवचनः । अन्ये सर्वे देवा एको भागः इन्द्र एको भागः । सर्वदेवप्रतिनिधिर्भवसीत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम् । “यत् सर्वेषाम् अर्धम् इन्द्रः प्रति तस्माद् इन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः” इति [तै० सं० ५. ४. ८. ३] । ईशस्य इन्द्रस्य प्रसादात् हे श्रेष्ठ्यकाम त्वम् इन्द्रवद् एकवृषो भव ॥

[इति नवमेनुवाके] द्वितीयं सूक्तम् ॥

“आ त्वाहार्पम्” [६. ८७] “ध्रुवा द्यौः” [६. ८८] इति तृचाभ्यां सौर्यकामो राजा इन्द्रं यजते उपतिष्ठते वा । “आ त्वाहार्पं ध्रुवा द्यौरिति ध्रौव्यकामः” [कौ० ७. १०] इति सूत्रात् ॥

तथा भूमिकम्पलक्षणोत्पातप्रायश्चित्तार्थम् आभ्याम् तृचाभ्याम् आज्यं

जुहुयात् । “अथ यत्रैतद् भूमिचलो भवति” इति प्रक्रम्य “आ त्वा-
हार्षम् [६. ८७] भुवा द्यौः [६. ८८] सत्यं बृहत [१२. १] इत्येतेनानुवा-
केन जुहुयात्” इति [कौ० १३. ६] ॥

तथा उदकुम्भमङ्गलक्षणाद्भुतप्रायश्चित्तार्थम् आभ्यां तृचाभ्याम् अन्यं न-
वकलशं दृढीकरणार्थम् अभिमन्त्रयेत् । सूत्रितं हि । “अथ यत्रैतत् कु-
म्भ उदधानः सक्तुधानी वोखा वानिङ्गिता विकसति” इति प्रक्रम्य “अ-
थ चेद् उदधानः स्यात् समुद्रं वः प्र हिणोमि [१०. ५. २३] इत्येता-
भ्याम् ऋग्भ्याम् अभिमन्त्र्य अन्यं कृत्वा भुवाभ्यां [६. ८७, ८८] इह-
यित्वा” इति [कौ० १३. ४४] ॥

तथा इन्द्रमहाख्ये उत्सवकर्मणि आभ्यां तृचाभ्याम् इन्द्रम् उत्थापयेत् ।
“अथ राज्ञाम् इन्द्रमहस्योपचारकल्पम्” इति प्रक्रम्य “अथेन्द्रम् उत्था-
पयति आ त्वाहार्षं भुवा द्यौर्विशस्त्रा सर्वा वाञ्छन्तु” इति [कौ० १४. ४] ॥

तथा अग्निचयने “आ त्वाहार्षम्” इत्यनेन उन्नीतम् उख्याग्निं ब्रह्मा
अनुमन्त्रयेत् । अग्निचयनं प्रक्रम्य सूत्रितम् । “संशितं मे [३. १९] इत्यु-
ख्यम् उन्नीयमानम् आ त्वाहार्षम् [६. ८७] इत्युन्नीतम्” इति [वै० ५. १] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ त्वाहार्षमन्तरं भूर्भुवस्तिष्ठार्षिचाचलत् ।

विशस्त्रा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधि भ्रशत् ॥ १ ॥

आ । त्वा । अहार्षम् । अन्तः । अभूः । भुवः । तिष्ठ । अविच्चाचलत् ।

विशः । त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् । अधि । भ्रशत् ॥ १ ॥

हे राजन् त्वा त्वाम् आहार्षम् राष्ट्रम् आनयिषम् । अन्तः अस्माकं
मध्ये अभूः अधिपतिरभवः । ॥ भवतेर्लुङि “गातिस्था” इति सि-
चो लुक् । “भूसुवोस्तिङि” इति गुणप्रतिषेधः ॥ अविचाचलत्
भृशं चलनरहितः सन् अस्मिन् राज्याधिपत्ये भुवस्तिष्ठ स्थिर उपवि-
श । ॥ [अवि]चाचलत् इति । चल गतौ । अस्माद् यदुगन्तात् श-

तरि रूपम् । “नाम्यस्ताच्छतुः” इति नुम्प्रतिषेधः ॥ भूमण्डलम-
ध्यवर्तिन्यः सर्वा विशः प्रजाः तां तां वाञ्छन्तु अस्माकम् अयमेव स्वा-
मी इत्यनुरागयुक्ता भवन्तु । ॥ वाञ्छि इच्छायाम् ॥ इदं रा-
ष्ट्रम् राज्यं तत् सकाशाद् मा अधि भ्रशत् अधिकं कदाचिदपि भ्रष्टं
मा भूत् । सर्वदा त्वच्छासने वर्तताम् इत्यर्थः । ॥ भ्रशु भ्रन्शु अ-
धःपतने । अस्मान्माङ्गि लुङि पुषादिवात् छेः अङ् आदेशः ॥

द्वितीया ॥

इहैवेधि मापं ज्योष्ठाः पर्वत इवाविचाचलत् ।

इन्द्रं इवेह भुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ॥ २ ॥

इह । एव । ऐधि । मा । अप । ज्योष्ठाः । पर्वतः ऽइव । अविचाचलत् ।

इन्द्रः ऽइर्व । इह । भुवः । तिष्ठ । इह । राष्ट्रम् । ऊं इति । धारय ॥ २ ॥

इहैव अस्मिन्नेव राज्यसिंहासने एधि भव सर्वदा वर्तस्व । मापं ज्यो-
ष्ठाः कदाचिदपि अस्माद् राष्ट्रात् ग्रच्युतो मा भूः । ॥ च्युद् मुद्
गतौ । अस्मान्माङ्गि लुङि छेः सिष् । “न माङ्गयोगे” इति अङ्-
भावः ॥ कर्षभूतः सन् । पर्वत इव अविचाचलत् सर्वदा सर्व-
था चलनरहितः सन् । इन्द्र इव इह अस्मिन् राष्ट्रे भुवस्तिष्ठ सिरो
वर्तस्व । राष्ट्रम् । उशब्दः चार्थे । तव स्वभूतम् एतद् राष्ट्रं च धारय
स्वेस्वे स्थानेवस्थापय । सैभवद्वाधपरिहारेण पालयेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

इन्द्रं एतमदीधरद् भुवं भुवेण हविषा ।

तस्मै सोमो अधि ब्रवदयं च ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

इन्द्रः । एतम् । अदीधरत् । भुवम् । भुवेण । हविषा ।

तस्मै । सोमः । अधि । ब्रवत् । अयम् । च । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

भुवेण सौर्यकरेण अस्मामिर्दत्तेन हविषा तुष्ट इन्द्रः एतं राजानम् अ-

स्मिन् राष्ट्रे भुवम् स्थिरं प्रच्युतिरहितम् अदीधरत् धारितवान् । प्रतिष्ठा-
पितवान् इत्यर्थः । तस्यै राज्ञे सोमो राजा अधि ब्रवत् असदीयोयम्
इति अधिकं ब्रवीतु । अयं च ब्रह्मणस्पतिः वेदराशेः पालयिता देवः अ-
धि ब्रवीतु । ॥ “षष्ठ्याः पतिपुत्र” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

भुवा द्यौर्भुवा पृथिवी भुवं विश्वमिदं जगत् ।

भुवास्तः पर्वता इमे भुवो राजा विशामयम् ॥ १ ॥

भुवा । द्यौः । भुवा । पृथिवी । भुवम् । विश्वम् । इदम् । जगत् ।

भुवास्तः । पर्वताः । इमे । भुवः । राजा । विशाम् । अयम् ॥ १ ॥

यथा द्यौः भुवा स्थिरा वर्तते । पृथिवी च यथा भुवा निश्चला दृ-
श्यते । द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानम् इदं विश्वम् सर्वं जगत् भुवम् स्थिरं
दृश्यते । तत्रत्या इमे परिदृश्यमानाः पर्वता यथा भुवास्तः भुवाः स्थि-
राः । ॥ “आजसेरसुकु” ॥ । तथा अयं विशाम् प्रजानां रा-
जा भुवः सिरो भवतु ॥

पञ्चमी ॥

भुवं ते राजा वरुणो भुवं देवो बृहस्पतिः ।

भुवं त इन्द्रश्चाग्निश्च राष्ट्रं धारयतां भुवम् ॥ २ ॥

भुवम् । ते । राजा । वरुणः । भुवम् । देवः । बृहस्पतिः ।

भुवम् । ते । इन्द्रः । च । अग्निः । च । राष्ट्रम् । धारयताम् । भुवम् ॥ २ ॥

हे राजन् ते तव राज्यं राजा राजमान ईश्वरो वरुणः भुवम् स्थिरं
करोतु । देवः द्योतमानो बृहस्पतिः देवमन्त्री त्वदीयं राष्ट्रं भुवं करो-
तु । ॥ बृहतां देवानां पतिर्बृहस्पतिः । “तद्बृहतोः करपत्योः” इति
सुटतलोपौ । “उमे वनस्पत्यादिषु” इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । त-
था ते त्वदीयं राष्ट्रम् इन्द्रश्च अग्निश्च भुवम् स्थिरं धारयताम् । मत्ये-
कापेक्षया भुवशब्दस्यावृत्तिः ॥

षष्ठी ॥

भ्रुवोच्युतः प्र मृणीहि शत्रून् शत्रूयतोर्धरान् पादयस्व ।

सर्वा दिशः संमनसः सध्रीचीर्भ्रुवार्यं ते समितिः कल्पतामिह ॥ ३ ॥

भ्रुवः । अच्युतः । प्र । मृणीहि । शत्रून् । शत्रुयतः । अधरान् । पादयस्व ।

सर्वाः । दिशः । सममनसः । सध्रीचीः । भ्रुवार्यं । ते । समईतिः । कल्प-

ताम् । इह ॥ ३ ॥

हे राजन् भ्रुवः अस्मिन् राष्ट्रे स्थिरः अच्युतः चलनरहितः सन् शत्रून् प्र मृणीहि प्रजहि । ॥ मृज् हिंसायाम् ॥ शत्रूयतः शत्रुवद् आचरतः अन्यानपि जनान् अधरान् अधोमुखान् पातयस्व भूमौ निपतितान् कुरु । एवं शत्रूणाम् अपगमे सति सर्वाः प्राच्याद्या दिशः संमनसः समनस्काः सत्यः सध्रीचीः त्वया सह अञ्चन्त्यो वर्तमानाः । त्वत्सेवापरायणा भवन्वित्यर्थः । ॥ सह अञ्चन्तीति सध्रीच्यः । अञ्चतेः “चट्तिग्” इत्यादिना किन् । “अनिदिताम्” इति नलोपः । “सहस्य सध्रीः” इति सध्यादेशः । “अञ्चतेष्वोपसंख्यानम्” इति ङीप् । “अचः” इति अकारलोपे “चौ” इति दीर्घत्वम् । जसि “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ इह सर्वासु दिक्षु भ्रुवार्यं निश्चलम् अवस्थिताय ते तुभ्यं समितिः आयोधनं कल्पताम् समर्थं भवतु आयोधनात् पलायनं कदाचिदपि मा भूद् इत्यर्थः ॥

[इति नवमेनुवाके] तृतीयं सूकम् ॥

“इदं यत् प्रेण्यः” इति तृचेन जायापत्पौरन्योन्यं प्रीतिजननकर्मणि अननुकूलस्य शिरः कर्णं च अनुमन्त्रयेत् केशान् वा धारयेत् । सूत्रितं हि । “इदं यत् प्रेण्य इति शिरः कर्णम् अनुमन्त्रयते केशान् धारयते” इति [कौ० ४. १२] ॥

“यां ते रुद्रः” इति तृचेन शारीरशूलरोगपरिहारार्थं लोहमणिं पा-

पाणमणिं वा संपात्य अभिमन्त्र्य वमीयाद् इति रुद्रदारिलयोर्भाष्यकार-
योर्मतम् । शूलिनः शूलस्थानम् अनुमन्त्रयेतेति भद्रस्य भाष्यकारस्य म-
तम् । “यां ते रुद्र इति शूलिने शूलम्” इति [कौ० ४. ७] सूत्रात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

इदं यत् प्रेण्यः शिरो दत्तं सोमेन वृण्यम् ।

ततः परि प्रजातेन हार्दिं ते शोचयामसि ॥ १ ॥

इदम् । यत् । प्रेण्यः । शिरः । दत्तम् । सोमेन । वृण्यम् ।

ततः । परि । प्रजातेन । हार्दिम् । ते । शोचयामसि ॥ १ ॥

प्रेण्यः प्रेमप्रापकस्य यद् इदं शिरः वृण्यम् वीर्यप्रदं सोमेन दत्तम् त-
तः तस्माद् दत्ताच्छिरसः परिप्रजातेन उत्पन्नेन स्नेहविशेषेण ते तव हा-
र्दिम् हृन्मध्यवर्ति अन्तःकरणं शोचयामसि संतापयुक्तं कुर्मः । ॥ “इ-
दन्तो मसिः” ॥

द्वितीया ॥

शोचयामसि ते हार्दिं शोचयामसि ते मनः ।

वार्तं धूम इव सध्यं इव मामेवान्वेतु ते मनः ॥ २ ॥

शोचयामसि । ते । हार्दिम् । शोचयामसि । ते । मनः ।

वार्तम् । धूमः इव । सध्यं इव । माम् । एव । अनु । एतु । ते । मनः ॥ २ ॥

हे जायापत्योरन्यतर ते तव हार्दिम् हृदयमध्यवर्ति अन्तःकरणं हृद-
यमेव वा परस्परानुरागोत्पादनेन शोचयामसि तप्तं कुर्मः । तथा ते त-
व मनः संकल्पविकल्पात्मकम् अन्तःकरणस्य वृत्तिविशेषमपि शोचयामसि
शोचयामः । एवं संतापजननोत्तरकालं सधिम सहभूतं वातम् वायुं धू-
म इव ते तव मनः मामेव अन्वेतु अनुगच्छतु । यथा धूमो वातानु-

१ D सध्यद्मा°. R सध्यद्मा°. Cs सध्यद्मा°. २ P Cr सध्यद्.

1 ॥ “दाहणयो”. The emendation is based upon Kesava's remark on *Kausika*
IV 7 शूललोहमणिः । पाषाणे (sic) वा । दारिलरुद्रमतम् । व्याधितमभिमन्त्रयते भद्रभाष्यम-
तम्, Sayana chiefly draws upon Kesava for his *sūtra* 2 S' शूलिने. We with
Kausika. ॥ पश्चिदि (?) तप्त for तप्त.

सारेण पृष्ठतो धावति एवम् अनुरागवशात् त्वदीयं मनो माम् अनुधा-
वत्वित्यर्थः । ॥ सधिम इति । अनुत्तरपदस्यापि सहशब्दस्य सभ्या-
देशश्छान्दसः ॥

तृतीया ॥

मह्यं त्वा मित्रावरुणौ मह्यं देवी सरस्वती ।

मह्यं त्वा मध्यं भूम्या उभावन्तौ समस्यताम् ॥ ३ ॥

मह्यम् । त्वा । मित्रावरुणौ । मह्यम् । देवी । सरस्वती ।

मह्यम् । त्वा । मध्यम् । भूम्याः । उभौ । अन्तौ । सम । अस्यताम् ॥ ३ ॥

हे जाये त्वा त्वां मित्रावरुणौ मित्रश्च वरुणश्च । ॥ “देवताद्वन्द्वे
च” इति पूर्वपदस्य आनङ् आदेशः । “देवताद्वन्द्वे च” इति उभयपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ एतत्संज्ञौ देवौ मह्यं यत्ने समस्यताम् । संयोज-
यताम् इत्यर्थः । देवी द्योतमाना सरस्वती त्वां मह्यं समस्यतु । भू-
म्याः पृथिव्या मध्यम् मध्यस्थितं प्राणिजातं त्वा त्वां मह्यं संयोजयतु ।
तस्या एव भूम्या उभावन्तौ ऊर्ध्वाधःप्रदेशौ त्वां समस्यताम् संयोजय-
ताम् । ॥ असु शेषेणे । दिवादित्वेति श्यन् ॥

चतुर्थी ॥

यां ते रुद्र इषुमास्यदङ्ग्रेभ्यो हृदयाय च ।

इदं तामद्य त्वद् वयं विपूचीं वि वृहामसि ॥ १ ॥

याम् । ते । रुद्रः । इषुम् । आस्यत् । अङ्ग्रेभ्यः । हृदयाय । च ।

इदम् । ताम् । अद्य । त्वत् । वयम् । विपूचीम् । वि । वृहामसि ॥ १ ॥

हे व्याधित ते तव अङ्ग्रेभ्यः हस्तपादादिभ्यः हृदयाय च अङ्गानि ह-
दयं च व्यङ्गं रुद्रः रोदयिता शूलरोगाभिमानो देवः याम् इषुम् वाणम्
आस्यत् धनुर्यन्त्रेण माक्षिपत् । अद्य इदानीम् इदं तव्यतीकारार्थं ताम्
इषुं विपूचीम् अनभिमुखीं [वयं तत् त्वत्तौ] वि वृहामसि विवृहामः श-
रीरमध्याद् उन्दिषामः । ॥ वृह उद्यमने । “इदन्तो मसिः” ॥

पञ्चमी ॥

यास्ते शतं धमनयोऽङ्गान्यनु विष्टिताः ।

तासां ते सर्वासां वयं निर्विषाणि ह्वयामसि ॥ २ ॥

याः । ते । शतम् । धमनयः । अङ्गानि । अनु । विऽस्थिताः ।

तासाम् । ते । सर्वासाम् । वयम् । निः । विषाणि । ह्वयामसि ॥ २ ॥

हे शूलरोगिन् ते तव अङ्गानि अनु हस्तपादाद्यवयवाननु याः [शतम्] शतसंख्याका धमनयः नाड्यो विष्टिताः विविधम् अवस्थिताः ते त्वदीयानां तासां सर्वासां धमनीनां निर्विषाणि विषरहितानि भैषज्यानि शूलनिवर्हणानि [वयं] ह्वयामसि ह्वयामः संपादयामः ॥

षष्ठी ॥

नमस्ते रुद्रास्यते नमः प्रतिहितायै ।

नमो विसृज्यमानायै नमो निपतितायै ॥ ३ ॥

नमः । ते । रुद्र । अस्यते । नमः । प्रतिऽहितायै ।

नमः । विऽसृज्यमानायै । नमः । निऽपतितायै ॥ ३ ॥

हे रुद्र रोदयितदेव अस्यते व्याधिरूपाम् इपुं क्षिपते ते तुभ्यं नमोस्तु । • ३ “नमःस्वस्ति” इति चतुर्थी ३ । तथा प्रतिहितायै धनुषि संहितायै त्वदीयेष्वे नमोस्तु । विसृज्यमानायै धनुषः सकाशात् प्रेष्यमाणायै तस्यै नमोस्तु । विसर्जनानन्तरं लक्ष्ये निपतितायै तस्यै नमोस्तु । इत्थं रुद्रस्य तदायुधस्य च विविधावस्थस्य नमस्कारेण तत्कृत-पीडाभावः प्रार्थितः ॥

[इति] नवमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“इमं यवम्” इति तृचेन सर्वरोगभैषज्यार्थम् अर्धर्चेनार्धर्चेन आज्यं हुत्वा सयवे केवले वा उदपात्रे चतुरः संपातान् द्वौ पृथिव्याम् आनीय संपातितमृत्सहितोदकेन तृचाभिमन्त्रितेन व्याधितम् आसावयेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन यवमणिं संपात्य अभिमन्त्र्य धृषीयात् ॥

सूत्रितं हि । “दिवे स्वाहा[५. ९] इमं यवम्[६. ९१] इति चतुरं
“उदपात्रे संपातान् आनयति । इौ पृथिव्याम् । तौ प्रत्याहत्यामावयति ।
“सयवे चोत्तरेण यवं वभ्राति” इति [कौ० ४. ४] ॥

“वातरंहाः” इति वृत्तेन अश्वशान्तौ आज्यं हुत्वा उदपात्रे संपातान्
आनीय तेनोदकेन सूत्रोक्तरीत्या अश्वम् आचामयेत् आमावयेच्च । तद्
उक्तं संहिताविधौ । “वातरंहा इति स्नातेऽग्रे संपातान् अभ्यति नयति ।
यलाशे संचूर्णे चोत्तरान् । आचामयति । आमावयति” इति [कौ०
५. ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इमं यवमष्टायोगैः षड्योगेभिरचर्कृषुः ।

तेनां ते तन्वोऽर्पणोपाचीनमर्प व्यये ॥ १ ॥

इमम् । यवम् । अष्टाऽयोगैः । षट्ऽयोगेभिः । अचर्कृषुः ।

तेन । ते । तन्वः । रपः । अपाचीनम् । अर्प । व्यये ॥ १ ॥

इमं भैषज्याय प्रयुज्यमानं यवम् दीर्घशूकं धान्यम् अष्टायोगैः अष्ट-
भिर्वैलीयदैर्मुज्यमाना हला अष्टायोगाः । [षड्योगेभिः] षड्भिर्मुज्यमानाः
षड्योगाः । इत्थं महर्द्धिर्हलैः अचर्कृषुः कर्षणं कृतवन्तः । ईदृशेन कर्ष-
णेन उत्पादितवन्त इत्यर्थः । ॥ कृष बिलेखने ॥ तेन यवेन हे
व्याधित ते तव तन्वः शरीरस्य रयः रोगनिदानभूतं यापय अपाचीनम्
अपाङ्मुखम् अप व्यये अपगमयामि ॥

द्वितीया ॥

न्येगं वातो वाति न्युक् तपति सूर्यः ।

नीचीनमष्टया दुहे न्युग् भवतु ते रपः ॥ २ ॥

न्युक् । वातः । वाति । न्युक् । तपति । सूर्यः ।

१ B मुपं. Cs अपं corrected to मुपं. २ D दुहे. ३ P ते. ४ B has no lampi.
BDSSCs ३ for १. We with AKKRV. ५ P न्युक् We with PJCp. ६ P न्यक्.

1 S' चतुख्°. We with Kausika and his commentators.

नीचीनम् । अह्या । दुहे । न्यक् । भवतु । ते । रपः ॥ २ ॥

न्यग् वात इत्याद्या उपमानार्थाः । यथा वातः वायुः न्यग् वाति नीचीनं गच्छति । ॥ वा गतिगन्धनयोः ॥ । सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यश्च न्यक् नीचीनम् अवाङ्मुखं तपति । अह्या । गोनामैतत् । अहन्तव्या गौश्च नीचीनम् अधोमुखं पयो दुहे दुग्धे । ॥ “लोपस्त आत्मनेपदेपु” इति तलोपः ॥ । यथा एते वातादयो, न्यक्प्रमोषेताः हे व्याधित [एवं] ते तव रपः पापं रोगावहं न्यक् नीचीनम् अधोमुखं भवतु । शाम्यत्वित्यर्थः ॥

तृतीया ॥

आप इद् वा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः ।

आपो विश्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् ॥ ३ ॥

आपः । इत् । वै । कुं इति । भेषजीः । आपः । अमीवचातनीः ।

आपः । विश्वस्य । भेषजीः । ताः । ते । कृण्वन्तु । भेषजम् ॥ ३ ॥

आप इद् वा उ आप एव खलु भेषजीः भेषज्यः सर्वौषधानां तद्विकारत्वात् । ॥ “सुमङ्गलभेषजाच्च” इति भेषजशब्दात् ङीप् । “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ । अत एव हेतोः आपः अमीवचातनीः अमीवानां रोगाणां विनाशयिन्त्रः । ॥ चातयतिर्नाशने इति यास्कः [नि० ६, ३०] ॥ । तस्माद् विश्वस्य सर्वस्य रोगजातस्य भेषजीः भेषज्यः ता आपः ते तव भेषजम् रोगनिवर्तकम् औषधं कृण्वन्तु कुर्वन्तु ॥

चतुर्थी ॥

वातरंहा भव वाजिन् युज्यमान इन्द्रस्य याहि प्रसुवे मनोजवाः ।

युजन्तु त्वा मरुतो विश्वेदस आ ते त्वा प्तु जवं दधानु ॥ १ ॥

वातरंहाः । भव । वाजिन् । युज्यमानः । इन्द्रस्य । याहि । प्रसुवे । मनोजवाः ।

युञ्जन्तु । त्वा । मरुतः । विश्ववेदसः । आ । ते । त्वष्टा । पतऽसु । जवम् ।
दधातु ॥ १ ॥

हे वाजिन अथ युज्यमानः रथयुगे बध्यमानस्त्वं वातरहाः वायुवेगो
भव । इन्द्रस्य प्रसवे मेरुणे अनुज्ञायां सत्यां मनोजवाः मनोवेगः सन्
याहि गन्तव्यम् अवधिं प्राप्नुहि । विश्ववेदसः विश्वधनाः सर्वगोचरज्ञाना
वा मरुतः एकोनपञ्चाशत्संख्याका देवाः त्वा त्वां युञ्जन्तु संनद्यन्तु । त्वष्टा
देवः ते तव पत्सु पादेषु जवम् वेगम् आ दधातु करोतु ॥

पञ्चमी ॥

जवस्ते अर्वन् निहितो गुहा यः श्येने वात उत योचरत् परीतः ।

तेन त्वं वाजिन बलवान् बलेन आजि जय समने पारयिष्णुः ॥ २ ॥

जवः । ते । अर्वन् । निऽहितः । गुहा । यः । श्येने । वाते । उत । यः ।

अचरत् । परीतः ।

तेन । त्वम् । वाजिन । बलऽवान् । बलेन । आजिम् । जय । समने । पा-

रयिष्णुः ॥ २ ॥

हे अर्वन् अथ ते तव यो जवः वेगः गुहा गुहायाम् असाधारणे
स्थाने निहितः निक्षिप्तोऽस्ति । श्येने पक्षिविशेषे वाते वायौ । उतशब्दः
अप्यर्थः । यो जवः परीतः । परिदानं रक्षणार्थं दानम् । रक्षणाय दत्तः
अचरत् चरति वर्तते । हे वाजिन त्वं तेन वेगवता बलेन बलवान् भूत्वा
समने संग्रामे पारयिष्णुः पारप्रापणशीलः सन् आजिम् युद्धं जय ॥

षष्ठी ॥

तनूष्टे वाजिन तन्वं वै नयन्ती वामसुसभ्यं धावन्तु शर्म तुभ्यम् ।

अहुतो महो धरुणाय देवो दिवीव ज्योतिः स्वमा मिमीयात् ॥ ३ ॥

१ B पारयिष्णुं. A B D K E पारयिष्णु. G पारयिष्णुः corrected to पारयिष्णु. We with R S P P J V C. २ A B B D K S C. ३ for १. We with R K V. ३ So all our authorities.

तनूः । ते । वाजिन । तन्वमि । नयन्ती । वामम । अस्मभ्यम् । धावतु । श-
र्म । तुभ्यम् ।

अहुतः । महः । धरुणाय । देवः । दिविऽइव । ज्योतिः । स्वम् । आ ।
मिमीयात् ॥ ३ ॥

हे वाजिन वेगयन्तश्च ते तव तनूः शरीरयष्टिः तन्वम् आरूढस्य सा-
दिनः शरीरं नयन्ती युद्धभूमिं प्रापयन्ती अस्मभ्यं वामम् वननीयं धनं
धावतु प्रापयतु । तुभ्यं च शर्म शस्त्रक्षतादिव्यतिरेकेण सुखं यथा भवति
तथा धावतु शीघ्रं गच्छतु । महः महतो दिवः अन्तरिक्षस्य अवकाशात्म-
कस्य ग्रामजनपदादेः धरुणाय धारणाय अहुतः अकुटिलगामी भूत्वा दि-
वि अन्तरिक्षे ज्योतिरिव सूर्यप्रकाश इव स्वम् स्वकीयं स्थानम् आ मिमी-
यात् आगच्छतु । ॥ माह् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

पञ्चमं सूक्तम् ॥

इति सायणार्यविरचिते अथर्वभाष्ये षष्ठ्याण्डे नवमोनुवाकः ॥

दशमेनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र “यमो मृत्युः” इति प्रथमं सू-
क्तम् । अत्र आद्यस्य तृचस्य वास्तोष्पत्यगणे पाठाद् वास्तोष्पत्याख्यायां
महाशान्तौ वास्तोष्पत्यगणप्रयुक्तो विनियोगोनुसंधेयः । तद् उक्तं नक्षत्र-
कल्पे । “वास्तोष्पत्यगणो वास्तोष्पत्यायाम्” इति [न०क० १६] ॥

तथा यत्र वास्तोष्पत्यगणस्य विनियोगस्तत्र सर्वत्र अस्यापि गणप्रयुक्तो
विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तथा बृहद्गणे पाठात् शान्त्युदकाभिमन्त्रणादौ बृहद्गणप्रयुक्तो विनियो-
ग उन्नेयः ॥

तथा स्वस्वयनकर्मणि अनेन तृचेन आज्यसमित्युरोडाशादिशष्कुत्यन्ता-
नि त्रयोदश द्रव्याणि जुहुयात् । सूत्रितं हि । “यमो मृत्युः [६. ९३]
“विश्वजित् [६. १०७] शकधूमम् [६. १२६] भवाशर्वौ [११. २] इत्युप-
“दधीत” इति [कौ० ७. १] ॥

१ See foot-note १ on the previous page. २ P सम्.

1 S' repeats the word. 2 S' omits 'यम्'.

अत्र “सं वो मनांसि” इति द्वितीयेन तृचेन सांमनस्यकर्मणि ग्राममध्ये संपातितोदकुम्भनिनयनम् तद्वत् सुराकुम्भनिनयनम् त्रिवर्षवत्तिकाया गोः पिशितानां प्राशनम् संपातितान्द्रप्राशनम् संपातितसुरायाः पायनम् तथा-विधप्रपोदकपायनं च कुर्यात् । सूत्रितं हि । “सं वो मनांसि [६. ९४] “संज्ञानं नः [७. ५४] इति सांमनस्यानि । उदकुलिजं संपातवन्तं ग्रामं “परिहृत्य मध्ये निनयति । एवं सुराकुलिजम् त्रिहायण्या दत्ततर्याः शु-
“ह्यानि पिशितान्याशयति । भक्तं सुरां प्रपां संपातवत् करोति” इति [कौ० २. ३] ॥

“अश्वत्थो देवसदनः” इति तृचेन राजयक्ष्मकुष्ठादिरोगशान्त्यर्थं कु-ष्ठाख्यौषधमिश्रितं नवनीतम् अभिमन्त्र्य प्रतिलोमं व्याधितशरीरं प्रलिम्पेत् । “कुष्ठलिङ्गाभिर्नवनीतमिश्रेणार्घ्यतीहारं प्रलिम्पति” इति [कौ० ४. ४] सूत्रात् ॥

“गर्भो अस्ति” इत्यनया अग्निचयने अप्सु प्रक्षिप्यमाणम् उख्यं भस्म ब्रह्मा अनुजपेत् । “गर्भो अस्योषधीनाम् इत्युख्यं भस्माप्सूप्यमानम्” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ५. १] ॥

“या ओषधयः” इति तृचेन ब्राह्मणाक्तोऽंजोदरे च शान्त्यर्थं सो-मलताम् अग्नौ प्रक्षिप्य व्याधितं धूपयेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन मधुमिश्रं दधि अभिमन्त्र्य पा-ययेत् ॥

तथा क्षीरं तक्त्रेण संमिश्र्य अभिमन्त्र्य पाययेत् ॥

तथा दधि मधु क्षीरम् उदश्चितं च एकीकृत्य पाययेत् ॥

सूत्रितं हि । “या ओषधय इति मन्त्रोक्तस्योषधिभिर्धूपयति” इत्या-दि [कौ० ४. ७] ॥

तथा “या ओषधयः” इत्यस्या अंहोलिङ्गगणे पाठाद् “अनुक्तान्य-प्रतिषिद्धानि भैषज्यानाम् अंहोलिङ्गाभिः” [कौ० ४. ६] इत्यादिषु गण-प्रयुक्तो विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यमो मृत्युरधमारो निर्घृणो वभ्रुः शर्वोऽस्तां नीलशिखण्डः ।

देवजनाः सेनयोत्तस्थिवांसस्ते अस्माकं परि वृञ्जन्तु वीरान् ॥ १ ॥

यमः । मृत्युः । अधमारः । निःशेषः । वभ्रुः । शर्वः । अस्ताः । नी-
लशिखण्डः ।देवजनाः । सेनया । उत्तस्थिवांसः । ते । अस्माकम् । परि । वृञ्जन्तु ।
वीरान् ॥ १ ॥

यमयति नियमयति पापानुसारेण प्राणिनो निगृह्णातीति यमः । मार-
यति प्राणांस्त्याजयतीति मृत्युः । अधमारः अधेन पापेन निमित्तेन मार-
यतीति अधमारः । ॥ “पुंस्ति संज्ञायाम्” इति घः ॥ निर्-
घृणः निःशेषेण ऋच्छति पीडयतीति निर्घृणः । ॥ ऋ गतौ इत्य-
स्मान्निरुपसृष्टाद् औणादिकः स्यक् प्रत्ययः ॥ वभ्रुः पिङ्गलवर्णः भ-
रणशीलो वा । ॥ भृञ् भरणे इत्यस्मात् कुर्धश्च [उ० १, २२] इति
कुप्रत्ययः द्विर्भावश्च ॥ शृणाति हिनस्तीति शर्वः । ॥ शृ हिं-
सायाम् इत्यस्माद् वप्रत्ययः ॥ अस्ता । ॥ असु क्षेपणे इत्यस्मात्
ताच्छीलिकस्तृन् ॥ क्षेपणशीलः । नीलशिखण्डः नीलाः कृष्णवर्णाः
शिखण्डाः शिखा यस्य स तथोक्तः । एतत्संज्ञका यमादयो देवजनाः दे-
वजातयः पापिनां हिंसार्थं सेनया स्वस्वपरिवारजनसंयेन उत्तस्थिवांसः उ-
त्थिताः स्वस्थानाद् उक्लान्ता वर्तन्ते । ॥ उत्पूर्वात् तिष्ठतेर्लिट् क्तुः ।
“धस्वेकाजाद्धसाम्” इति इडागमः ॥ जगदुपद्रवकारिणस्ते अ-
स्माकं वीरान् पुत्रपौत्रादीन् परि वृञ्जन्तु परिहरन्तु । मा बाधन्ताम् इ-
त्यर्थः । ॥ वृञ्जी वर्जने । “असोरह्योपः” इति अकारलोपः ॥

द्वितीया ॥

मनसा होमैर्हरसा धृतेन शर्वायास्तं उत राज्ञे भवाय ।

नमस्तेभ्यो नमः एभ्यः कृणोम्यन्यत्रास्मदधर्विषा नयन्तु ॥ २ ॥

मनसा । होमैः । हरसा । घृतेन । शर्वाय । अस्त्रे । उत । राज्ञे । भवाय ।

नमस्तेभ्यः । नमः । एभ्यः । कृणोमि । अन्यत्र । अस्मत् । अधर्विषाः ।

नयन्तु ॥ २ ॥

मनसा मनःसंकल्पमात्रेण हरसा हरणशीलेन तेजसा । तद्धेतुत्वात् ताच्छब्दध्वम् । तेजोरूपेण घृतेन क्षरणशीलेन आज्येन क्रियमाणैः होमैः सह शर्वाय एतत्संज्ञाय देवाय । अस्त्रे क्षेत्रे एतन्नाम्ने । उत अपि च राज्ञे एतेषाम् ईश्वराय भवाय महादेवाय । एभ्यः “यमो मृत्युरधमारः” इति प्राग् अनुक्रान्तेभ्यः नमस्तेभ्यः नमस्कारार्हैभ्यो नमस्कृणोमि नमस्करोमि । होमैर्नमस्कारेण च प्रीतास्ते अस्मत् अस्मत्तः अन्यत्र अधर्विषाः । अयं पापमेव विषं विषवन्मृतिकरं यासु ताः कृत्यास्तथोक्ताः । ता नयन्तु प्रापयन्तु ॥

हृतीया ॥

त्रायध्वं नो अधर्विषाभ्यो वधाद् विश्वे देवा मरुतो विश्ववेदसः ।

अग्नीषोमा वरुणः पूतदक्षा वातापर्जन्ययोः सुमती स्याम ॥ ३ ॥

त्रायध्वम् । नः । अधर्विषाभ्यः । वधात् । विश्वे । देवाः । मरुतः । विश्ववेदसः ।

अग्नीषोमा । वरुणः । पूतदक्षाः । वातापर्जन्ययोः । सुमती । स्याम ॥ ३ ॥

हे विश्वे देवाः हे मरुतः विश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वगोचरज्ञाना वा यूयम् अधर्विषाभ्यः प्रागुक्ताभ्यः कृत्याभ्यः वधात् तत्कृतात् हननात् नः अस्मान् त्रायध्वम् पालयत । ॥ अधर्विषाभ्य इति । “भीत्रार्थानाम्” इति पञ्चमी ॥ विश्वे देवा इत्युक्तम् के पुनस्त इत्याह । अग्नीषोमा अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ । ॥ “ईदमे सोम-वरुणयोः” इति अग्निशब्दस्य दीर्घः । “सुपां सुलुक्” इति पूर्व-सवर्णदीर्घः ॥ वरुणः वारयिता पापिनां निग्रहीता देवः पूतदक्षाः पूतं शुद्धं दक्षो चलं यस्य स तथोक्तः । अनेन मित्रो विवक्षितः । “मित्रं

हुवे पूतदक्षम्” इति हि मन्त्रान्तरम् [ऋ० १. २. ७] । तथा वयं वाता-
पर्जन्ययोः वातश्च पर्जन्यश्च वातापर्जन्यौ । वातो वायुः सूत्रात्मा सर्वजग-
त्प्राणभूतः । पर्जन्यः वृष्टिप्रदो जीवनात्मा । ॥ “देवताद्वन्द्वे च” इ-
ति पूर्वपदस्य आनङ् ॥ तयोः सुमतौ शोभनायाम् अनुग्रहात्मि-
कायां बुद्धौ स्याम भवेम ॥

चतुर्थी ॥

सं वो मनांसि सं व्रता समाकूतीर्नमामसि ।

अमी ये विव्रता स्यन् तान् वः सं नमयामसि ॥ १ ॥

सम् । वः । मनांसि । सम् । व्रता । सम् । आऽकूतीः । नमामसि ।

अमी इति । ये । विऽव्रताः । स्यन् । तान् । वः । सम् । नमयामसि ॥ १ ॥

“सं वो मनांसि” इति द्वे चतुर्थीपञ्चम्यौ पूर्ववद् [३. ८. ५, ६] व्याख्येये ॥

पञ्चमी ॥

अहं गृणामि मनसा मनांसि मम चित्तमनु चित्तेभिरेत ।

मम वशेषु हृदयानि वः कृणोमि मम यातमनुवर्तान् एत ॥ २ ॥

अहम् । गृणामि । मनसा । मनांसि । मम । चित्तम् । अनु । चित्तेभिः ।

आ । इत् ।

मम । वशेषु । हृदयानि । वः । कृणोमि । मम । यातम् । अनुऽवर्तान् ।

आ । इत् ॥ २ ॥

षष्ठी ॥

ओते मे द्यावापृथिवी ओता देवी सरस्वती ।

ओताँ म इन्द्रश्चाग्निश्चर्ध्वासेदं सरस्वति ॥ ३ ॥

ओते इत्याऽऽते । मे । द्यावापृथिवी इति । आऽऽता । देवी । सरस्वती ।

आऽऽताँ । मे । इन्द्रः । च । अग्निः । च । ऋध्वासं । इदम् । सरस्वति ॥ ३ ॥

द्यावापृथिवी द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । ॥ “दिवो द्यावा”
इति द्यावा आदेशः । “सुपां सुलुक्” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ते

उभे मे मह्यम् ओते आभिमुख्येन संतते परस्परं संवद्धे वा । देवी
द्योतमाना सरस्वती द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना वाग्देवता सापि ओता
अस्मदाभिमुख्येन संवद्धा । ॥ आङ्पूर्वाद् वेङ् तन्तुसंताने इत्यस्मा-
न्निष्ठा । “वचिस्वपि” इत्यादिना संप्रसारणम् ॥ तथा इन्द्रश्च
अग्निश्च मे मह्यं मदभिलषितफलसिद्ध्यर्थम् ओतौ आभिमुख्येन संवद्धौ
परस्परप्रोतौ वा एककार्योद्युक्तौ । अंतः एतेषाम् अनुग्रहात् हे सरस्वति
मन्त्रात्मिके देवि इदम् इदानीं वयम् ऋध्यास्म समृद्धा भूयास्म । ॥ ऋ-
धु वृद्धौ ॥

सप्तमी ॥

अश्वत्थो देवसदनस्तुतीयस्यामितो दिवि ।

तत्रामृतस्य चक्ष्णं देवाः कुष्ठमवन्वत ॥ १ ॥

अश्वत्थः । देवऽसदनः । तृतीयस्याम् । इतः । दिवि ।

तत्र । अमृतस्य । चक्ष्णम् । देवाः । कुष्ठम् । अवन्वत ॥ १ ॥

“अश्वत्थो देवसदनः” इति सप्तम्यष्टम्यौ पूर्ववद् [५.४.३,४] अ-
त्रापि व्याख्येये ॥

अष्टमी ॥

हिरण्ययी नौरचरद्धिरण्यवन्धना दिवि ।

तत्रामृतस्य पुण्यं देवाः कुष्ठमवन्वत ॥ २ ॥

हिरण्ययी । नौः । अचरत् । हिरण्यवन्धना । दिवि ।

तत्र । अमृतस्य । पुण्यम् । देवाः । कुष्ठम् । अवन्वत ॥ २ ॥

नवमी ॥

गर्भो अस्योपधीनां गर्भो हिमवतामुत ।

गर्भो विश्वस्य भूतस्येमं मे अगदं कृधि ॥ ३ ॥

गर्भः । अस्ति । ओपधीनाम् । गर्भः । हिमवताम् । उत ।

गर्भः । विश्वस्य । भूतस्य । इमम् । मे । अगदम् । कृधि ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वम् ओषधीनाम् । ओषः पाकः आसु धीयत इति ओष-
धयः सर्वा वीरुधः । तासां गर्भः गर्भवद् अन्तरवस्थितः असि भवसि ।
उत अपि च हिमवताम् शीतस्पर्शवताम् अन्येषामपि वनस्पतीनां हिमव-
त्प्रमुक्तानां पर्वतानां वा हे अग्ने त्वं गर्भो भवसि । किं बहुना । वि-
श्वस्य सर्वस्यापि भूतस्य भूतजातस्य त्वं गर्भो भवसि । अग्नेः सर्वज-
गत्परिपाकहेतुत्वेन सर्वत्र अन्तरवस्थानात् । ईदृशस्त्वम् इमं मे मदीयं
जनम् अगदम् रोगरहितं कृधि कुरु ॥

दशमी ॥

या ओषधयः सोमराज्ञीर्वह्नीः शतविचक्षणाः ।

बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्वंहसः ॥ १ ॥

याः । ओषधयः । सोमराज्ञीः । बह्नीः । शतविचक्षणाः ।

बृहस्पतिप्रसूताः । ताः । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १ ॥

या ओषधयः वीरुधः सोमराज्ञीः सोमः अमृतमयो देवो राजा ई-
श्वरो यासां तास्तथोक्ताः । ॥ बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जसि
“वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ बह्नीः बह्वयः अनेकवि-
धाः । ॥ “बह्नादिभ्यश्च” इति ङीप् ॥ शतविचक्षणाः शत-
विधदर्शनाः । रसवीर्यविपाकेन नानाविधज्ञानोपेता इत्यर्थः । बृहस्पति-
प्रसूताः बृहस्पतिना देवेन तत्तद्भोगमैषज्येषु प्रसूताः प्रेरिताः । विनियुक्ता
इत्यर्थः । तास्तथाविधा ओषधयः नः अस्मान् अंहसः पापात् नानावि-
धरोगानिदानात् मुञ्चन्तु विसृजन्तु पृथक् कुर्वन्तु ॥

एकादशी ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्याद्दयो वरुण्यादित ।

अथो यमस्य पट्वीशाद् विश्वासाद् देवकित्विपात् ॥ २ ॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्याति । अथो इति । वरुण्याति । उत ।

1 B °वीया°. R V °वीया°. We with ADSPPKCs Gr.

1 S' दश° for शत°.

अथो इति । यमस्य । पङ्कीशात् । विश्वस्मात् । देवऽकिंस्त्विपात् ॥ २ ॥

आपः ओपधयो वा मा मां शयथात् शयथजनिताद् वाह्यणाक्रोश-
जात् पापाद् मुञ्चन्तु वियोजयन्तु । अथो अपि च । उतशब्दः अप्य-
र्थे । वरुण्यात् वरुणकृताद् अनृतवदनादिजनितात् पापादपि मुञ्चन्तु ।
“अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति” इति हि श्रुतिः [तै० ब्रा०
१. ७. २. ६.] । अथो अपि च यमस्य अन्नकस्य संवन्धिनः पङ्कीशात्
पादबन्धनपाशाद् मुञ्चन्तु । ऋषङ्गीशशब्दः पृषोदरादिः ॥ किम्
अनेन विशेषकपनेन । विश्वस्मात् सर्वस्माद् देवकिंस्त्विपात् देवकृतात् पा-
पाद् मां मुञ्चन्तु ॥

द्वादशी ॥

यच्चक्षुषा मनसा यच्च वाचोऽपारिम जाग्रतो यत् स्वपन्तः ।

सोमस्तानि स्वधया नः पुनातु ॥ ३ ॥

यत् । चक्षुषा । मनसा । यत् । च । वाचा । उपऽआरिम । जाग्रतः । यत् ।
स्वपन्तः ।

सोमः । तानि । स्वधया । नः । पुनातु ॥ ३ ॥

जाग्रतः जाग्रदवस्थापन्ता इन्द्रियैः शब्दस्पर्शादिविषयान् व्यवहरन्तो व-
यम् । ॥ जागृ निद्राक्षये । अस्मात् लटः शत्रादेशः । “जक्षित्या-
दयः” इति अभ्यस्तात्वाद् “नाभ्यस्तात्” इति नुमभावः ॥ च-
क्षुषा । उपलक्षणम् एतत् । चक्षुरादीन्द्रियेण प्रतिपिङ्गवाह्यविषयगतरू-
पादिग्राहिणा । मनसा प्रतिपिङ्गविषयसंकल्पविकल्पजनकेन मानसेन्द्रियेण
यद् अपारिम यत् पापम् उपगताः । ॥ च गतो इत्यस्मात् लिटि
रूपम् ॥ यच्च पापं वाचा । कर्मेन्द्रियाणाम् उपलक्षणम् एतत् ।
वागादिकर्मेन्द्रियेण कामचारवादादिना उपगताः स्मः । तथा स्वपन्तः
स्वप्नावस्था वयं तत्र बाह्येन्द्रियाणाम् उपरमात् केवलं मनसैव यत् पापं
चकृम नः अस्माकं तानि पापानि सोमः पितृलोकाधिपतिर्देवः स्वधया
पितृन् उद्दिश्य अस्माभिः क्रियमाणया । स्वपाकारोपलक्षितेन पित्र्यकर्म-

नेत्यर्थः । पुनातु शोधयतु । ॥ पूज् पवने । “ष्वादीनां ह्रस्वः”
इति ह्रस्वत्वम् ॥

[इति] दशमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“अभिभूः” [६. ९७] “इन्द्रो जयाति” [६. ९८] “अभि तेन्द्र”
[६. ९९] इति तृचैः संग्रामजयकर्मणि आज्यहोमं सक्तुहोमम् धनुरिभ्ये-
शौ धनुःसमिदाधानम् शरभ्येशौ शरसमिदाधानम् संपातिताभिमन्त्रितध-
नुःप्रदानं वा कुर्यात् । “अभिभूः इन्द्रो जयाति अभि तेन्द्र इति सां-
ग्रामिकाणि । आज्यसक्तून् जुहोति” इत्यादिसूत्रात् [कौ० २. ५] ॥

तथा एषां तृचानाम् अपराजितगणे पाठाद् उपाकर्मादिषु “अभयै-
रपराजितैः” इति [कौ० १४. ३] “अपराजितगणोपराजितायाम्” [नं
क० १८] इति च एवमादिषु गणप्रयुक्तो विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तथा इन्द्रमहाख्ये कर्मणि एतैस्तृचैः पूर्णहोमं जुहुयात् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि एतैस्तृचैः पशव आलब्धव्याः ॥

तथा तत्रैव एतैरिन्द्रोपख्यानं कुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । “अभिभूर्यज्ञ इत्येतैस्त्रिभिः सूक्तैरन्वारब्धे राजनि पूर्ण-
होमं जुहुयात्” इत्यादि [कौ० १४. ४] ॥

अत्र “इन्द्रो जयाति” इति तृचेन परसेनाविवेपणकर्मणि राजा सेनां
जिः परिगच्छेत् । “परि वर्मानि [६. ६७] इन्द्रो जयाति [६. ९८] इति
राजा जिः सेनां परियाति” इति सूत्रात् [कौ० २. ७] ॥

तथा महाव्रते सनद्धं राजानम् अन्यं वा ब्रह्मा अनेन अनुमन्त्रयेत् ।
“राजानम् अन्यं वा मर्माणि ते [७. १२३] इति सनद्धम् इन्द्रो ज-
याति [६. ९८] इत्यनुमन्त्रयते” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ६. ४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अभिभूर्यज्ञो अभिभूरग्निरभिभूः सोमो अभिभूरिन्द्रः ।

अभ्यर्च्य विष्ट्वाः पृतना यथासान्वेया विधेमाग्निर्होत्रा इदं हविः ॥ १ ॥

१ ई. अष्ट्या १०. A B D R S C. अष्ट्या २०. We with K V.

1 S' शरभ्ये for शरभ्येशौ. 2 S' संपादिता. ॥ S' आरब्ध.

अ॒भि॒ऽभूः । य॒ज्ञः । अ॒भि॒ऽभूः । अ॒ग्निः । अ॒भि॒ऽभूः । सोमः । अ॒भि॒ऽभूः ।
इन्द्रः ।

अ॒भि । अ॒हम् । वि॒श्वः । घृ॒त॒नाः । यथा । अ॒सा॒नि । ए॒व । वि॒धे॒म् । अ॒-
ग्नि॒ऽहो॒त्राः । इ॒न्द्रम् । ह॒विः ॥ १ ॥

यज्ञः अस्माभिर्जयकामैः क्रियमाणो यागः अभिभूः शत्रूणाम् अभि-
भविता भवतु । तथा यागनिष्पादकोयं सांग्रामिकोऽग्निः अभिभूः अभि-
भविता अस्तु । यागसाधनभूतः सोमः अभिभूः शत्रूणाम् अभिभविता ।
तेन सोमेन तर्पित इन्द्रः अभिभूः अभिभविता ॥ अहं शत्रुजयकामः
विश्वः सर्वाः घृतनाः सेनाः शात्रवीः यथा अभ्यसानि अभिभवानि एव
एवम् अग्निहोत्राः अग्नौ जुह्वतो वयम् इदं सांग्रामजयार्थं हविः विधेम
विदध्याम । ॥ विध विधाने । तौदादिकः ॥

द्वितीया ॥

स्व॒धास्तु॑ मि॒त्रावरु॑णा वि॒पश्चि॒ता म॒जाव॑त् क्ष॒त्रं मधु॑ने॒ह पि॑न्व॒तम् ।

वा॒धे॒षां दूरं॑ नि॒र्ऋ॒तिं परा॑चैः कृतं वि॒देनः॑ म॒ मुमु॑क्ष॒मस्मत् ॥ २ ॥

स्व॒धा । अ॒स्तु । मि॒त्रावरु॑णा । वि॒पः॒ऽचि॒ता । म॒जा॒ऽव॑त् । क्ष॒त्रम् । मधु॑ना ।
इ॒ह । पि॑न्व॒तम् ।

वा॒धे॒षाम् । दूरम् । निः॒ऽऋ॒तिम् । परा॑चैः । कृतम् । वि॒त् । ए॒नः । म॒ ।
मुमु॑क्ष॒म् । अ॒स्मत् ॥ २ ॥

हे विपश्चिता विपश्चितौ मेधाविनी हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवा-
भ्यां स्वधा । अन्ननामैतत् । हविर्लक्षणम् अन्नम् अस्तु तृप्तिकरं भव-
तु । तौ युवाम् इह अस्मिन् राजनि मजावत् मजाभिर्युक्तं क्षत्रम् बलं
मधुना मधुररसेन पिन्वतम् सिञ्चतम् । ॥ पिवि सेचने । इदित्वा-
न्तुम् ॥ निर्ऋतिम् पापदेवतां पराजयकारिणीं पराचैः पराङ्मुखं
दूरं वाधेयाम् । अस्मत्तो दूरदेशे यथा सा पराङ्मुखी विनश्यति तथा

हिंस्तम् इत्यर्थः । कृतं चित् शत्रुभिः कृतमपि एनः पापं पराजयनिमित्तम् अस्मत् सकाशात् प्र मुमुक्षुम् प्रमोचयतम् । ॐ मुञ्च मोक्षणे ।
द्वान्दसः शपः शुः ॥

तृतीया ॥

इमं वीरमनु हर्षध्वमुग्रमिन्द्रं सखायो अनु सं रभध्वम् ।

ग्रामजितं गोजितं वज्रबाहुं जयन्तमजम् प्रमृणन्तमोजसा ॥ ३ ॥

इमम् । वीरम् । अनुं । हर्षध्वम् । उग्रम् । इन्द्रम् । सखायः । अनुं ।

सम् । रभध्वम् ।

ग्रामजितम् । गोजितम् । वज्रबाहुम् । जयन्तम् । अजम् । प्रमृणन्तम् ।

ओजसा ॥ ३ ॥

इमम् असदीर्य वीरम् वीर्यवन्तं राजानम् अनु हे सैनिकाः हर्षध्वम् वीररसेन दृष्टा भवत । कीदृशम् । उग्रम् उन्नूर्णबलम् इन्द्रम् परमैश्वर्ययुक्तम् हे सखायः समानख्यानाः सैनिकाः अनु सं रभध्वम् राजानम् अनुसृत्य युद्धोद्युक्ता भवत । यद्वा इन्द्रः संग्रामाधिदेवता स एवात्र स्तूयते । अस्मिन् पक्षे हे सखायः समानख्याना मरुत इत्येतावानेव विशेषः । कीदृशम् इन्द्रम् । ग्रामजितम् ग्रामान् जयन्तं गोजितम् गाः शानवीर्ययन्तम् अपहरन्तं वज्रबाहुम् वज्रहस्तम् उद्यतायुधम् अत एव जयन्तम् शत्रून् पराजितान् कुर्वन्तम् । अजम् अजनशीलं क्षेपणशीलं शत्रुबलम् ओजसा बलेन प्रमृणन्तम् प्रकर्षेण हिंसन्तम् । ॐ मृञ् हिंसायाम् । “श्राभ्यस्तयोरातः” इति आह्नोपः ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्रो जयाति न परां जयाता अधिराजो राजसु राजयातै ।

चर्कृत्य ईड्यो वन्द्यश्चोपसद्यो नमस्यो भवेह ॥ १ ॥

इन्द्रः । जयाति । न । परां । जयातै । अधिराजः । राजसु । राजयातै ।

चर्कृत्यः । ईड्यः । वन्द्यः । च । उपसद्यः । नमस्यः । भव । इह ॥ १ ॥

अस्मिन् संग्रामे अस्य राज्ञः साहाय्यार्थम् आगत इन्द्रः तदात्मको वा अयं राजा जयाति जयतु न परा जयातै पराजयं मा प्राप्नोतु । अधिको राजा अधिराजः सर्वेषां राज्ञाम् अधिपतिरिन्द्रः राजसु अन्येषु भूपालेषु राजयातै अस्मान् राजयतु प्रकाशयतु वीर्यवत्तया प्रख्यापयतु । ॥ राजयतेल्लेष्टि आडागमः । “वैतोन्यत्र” इति ऐकारः ॥ स च इन्द्रः चर्कृत्यः अतिशयेन शत्रूणां कर्तिता छेत्ता । ॥ कृती छेदने इत्यस्माद् यङन्तात् पचाद्यच् ॥ ईद्व्यः स्तुत्यः वन्द्यः वन्दनीयः । ॥ उभयत्र “ऋहलोर्ण्यत्” इति ण्यत् । “ईद्वन्द्वशंसदुहां” इति आद्युदात्तत्वम् ॥ उपसद्यः उपसदनीयः सर्वैः सेवनीयः । हे इन्द्र यस्मात् त्वम् एवंगुणविशिष्टः तस्माद् इह अस्मिन् संग्रामे नमस्यः अस्माभिः पूजनीयो भव । ॥ “नमसः पूजायाम्” इति स्मरणाद् नमःशब्दात् पूजार्थे “नमोवरिवः” इति क्यच् । तदन्तात् पचाद्यच् ॥

पञ्चमी ॥

त्वमिन्द्राधिराजः श्रवस्युत्तं भूरभिभूतिर्जनानाम् ।
 त्वं दैवीर्विशं इमा वि राजायुष्मत् क्षत्रमजरं ते अस्तु ॥ २ ॥
 त्वम् । इन्द्र । अधिराजः । श्रवसुः । त्वम् । भूः । अभिभूतिः । जनानाम् ।
 त्वम् । दैवीः । विशः । इमाः । वि । राज । आयुष्मत् । क्षत्रम् । अजरम् ।
 ते । अस्तु ॥ २ ॥

इन्द्राभेदेन राज्ञः स्तुतिः । हे इन्द्र त्वम् अधिराजः राज्ञाम् अन्येषाम् अधिकः सन् श्रवसुः । श्रव इत्यन्तस्य यशसो वा नामधेयम् । तद्युक्तो भवसि । ॥ “क्याच्छन्दसि” इति उग्रत्ययः । अधिराज इति । “राजाहःसखिभ्यः” इति टच् समासान्तः ॥ हे इन्द्र त्वं जनानाम् सर्वेषां प्राणिनाम् अभिभूतिः अभिभविता स्वमहिम्ना तिरस्क-

तां भूः भवसि । ॥ भवतेश्चान्दसे लुङि “बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगे-
पि” इति अडभावः ॥ दैवीः देवसंवन्धिनीः इमा विशः प्रजाः
त्वं वि राज ईशिष्य । ॥ राजतिः ऐश्वर्यकर्मा ॥ हे राजन् ते
तव आयुष्मत् चिरकालजीवनोपेतम् अजरम् जरारहितम् अपचयरहितं
क्षत्रम् बलम् अस्तु भवतु । ॥ अजरम् इति । “नञो जरमरमित्र-
मृताः” इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

पृष्ठी ॥

प्राच्या दिशस्त्वमिन्द्रासि राजोतोदीच्या दिशो वृत्रहन्ञ्जुहोसि ।

यत्र यन्ति स्रोत्यास्तजितं ते दक्षिणतो वृषभ एषि हव्यः ॥ ३ ॥

प्राच्याः । दिशः । त्वम् । इन्द्र । असि । राजा । उत् । उदीच्याः । दिशः ।

वृत्रहन् । शत्रुहन् । असि ।

यत्र । यन्ति । स्रोत्याः । तत् । जितम् । ते । दक्षिणतः । वृषभः । एषि ।
हव्यः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं प्राच्या दिशः राजासि अधिपतिर्भवसि । उत् उदीच्याः
उत्तरस्या अपि दिशः अधिपतिरसि । प्राचीग्रहणं प्रतीच्या अप्युपल-
क्षणम् । उदीचीग्रहणं दक्षिणस्या अपि उपलक्षणम् । अत एव देशस्य
त्रैविध्यम् उक्तम् ।

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः

इति । तस्मात् सर्वासां दिशाम् अधिपतिरसीत्यर्थः । हे वृत्रहन् वृ-
त्राणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र त्वं शत्रुहोसि अस्मदीयानां शत्रूणां हन्ता भव-
सि । ॥ “आशिषि हन्ः” इति हन्तेर्हप्रत्ययः ॥ यत्र यस्मिन्
भूमदेशे स्रोत्याः स्रोतोर्हा जलप्रवाहा यन्ति प्रवहन्ति तत् सर्वं स्थानं ते
तव जितम् स्वकीयमेष भवति । कृत्स्नं भूमण्डलं त्वदायत्तमेवेत्यर्थः ।
ईदृशो वृषभः कामानां वर्षिता हव्यः अस्माभिराह्वातव्यः सन् संग्राम-

१ R वृत्रहन् । २ AKKPV ऽपि हव्याः, DC ऽपि हव्याः, BCs ऽपि हव्यः corrected into ऽपि हव्याः. We with RPB³J Cr. ३ PK हव्याः. We with PJC.

[अ० १०. सू० ९९.] २७२ षष्ठं काण्डम् ।

जयार्थं दक्षिणतः अस्मदक्षिणभागे युद्धसमये एषिं गच्छ सांहाय्यार्थं वर्तस्व । ॥ हव्य इति । “बहुलं ह्वन्दसि” इति ह्वयतेः सम्प्रसारणे “अचो यत्” इति यत् । “यतोनावः” इति आद्युदात्तत्वम् ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

“अभि त्वेन्द्र” इति वृचस्य संग्रामजयादिकर्मसु पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः । सूत्रमपि तत्रैवोदाहृतम् ॥

तथा अग्निष्टोमे प्रातःसवने अनेन ब्रह्मा स्तोत्रम् अनुमन्त्रयेत् । “अभि त्वेन्द्रेति स्तोत्रानुमन्त्रणम्” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ३. ८] ॥

“देवा अदुः” इति वृचेन स्यावरजङ्गमविषमैषज्यार्थं वल्मीकमृदः संपातिताभिमन्त्रिताया बन्धनम् उदकेन सह पायनम् आचमनम् मलेपनं वा कुर्यात् । सूत्रितं हि । “[देवा] अदुरिति वल्मीकेन बन्धनपायनाचमनप्रदेहनम् उदकेन” इति [कौ० ४. ७] ॥

तथा आहिताग्नेरन्यसंस्कारे पुरोडाशं हृदये निधाय अनेन अनुमन्त्रयेत् । सूत्रितं हि । “[देवा] अदुरित्युरसि पुरोडाशम्” इति कौ० ११. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अभि त्वेन्द्र वरिमतः पुरा त्वांहरणाहुवे ।

ह्याम्यग्रं चेत्तारं पुरुणांमानमेकजम् ॥ १ ॥

अभि । त्वा । इन्द्र । वरिमतः । पुरा । त्वा । अंहरणात् । हुवे ।

ह्यामि । उग्रम् । चेत्तारम् । पुरुणांमानम् । एकजम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां वरिमतः उरुत्वाद्धेतोः । ॥ उरुशब्दाद् इमनि-
वि “प्रियस्मिन्” इत्यादिना वर आदेशः ॥ विस्तीर्णशरीरत्वेन
गुणपत्सन्निधानसमर्थत्वात् संग्रामेषु अंहरणात् कुटिलगमनात् पराजयनि-
मित्वात् पुरा पूर्वमेव अभि हुवे आभिमुख्येन ह्यामि । आह्वाने कार-

1 S' ए for एषि. The text in S' is एषि. 2 S' सहायार्थ. 3 S' संपादिता. 4 Kaushika- देवा यज्ञमिति for देवा अदुरिति. But Kesava comments upon the reading देवा अदुः. 5 S' Sāyan's text is पुरात्वांहरणाहुवे. Does Sāyan mean to read पुरा हु-पुरा एव=पूर्वमेव?

णम आह । उग्रम् उद्गूर्णवलं चेत्तारम् वेदितारं जयोपायज्ञं पुरुनामानम्
पुरुभिर्वहुभिः प्रशस्तैर्नामधेयैर्युक्तम् यद्वा बहूनां शत्रूणां नमयितारम् ए-
कजम् । एक एव जायते युद्धेषु प्रादुर्भवतीति एकजः । तम् असहायशू-
रम् इन्द्रं हयामि ॥

द्वितीया ॥

यो अद्य सेन्यो वधो जिघांसन् न उदीरते ।

इन्द्रस्य तत्र बाहू समन्तां परि दृशः ॥ २ ॥

यः । अद्य । सेन्यः । वधः । जिघांसन् । नः । उद्दीरते ।

इन्द्रस्य । तत्र । बाहू इति । समन्ताम् । परि । दृशः ॥ २ ॥

अद्य इदानीं सेन्यः शत्रुसेनासंबन्धी यो वधः हननसाधनम् आयुधं
नः अस्मान् जिघांसन् हन्तुम् इच्छन् उदीरते उन्नच्छति । ॥ ईर-
गतौ कम्पने च । छान्दसः शपो लुगभावः । जिघांसन्निति । “अ-
ज्ज्ञनगमां सनि” इति दीर्घः । “अभ्यासाच्च” इति कुत्वम् ॥ तत्र
तस्मिन् वधे इन्द्रस्य बाहू हस्तौ अस्मद्रक्षार्थं समन्ताम् सर्वतः परि दर्श-
यन् प्राकारवत् परितो धारयामः ॥

तृतीया ॥

परि दृश इन्द्रस्य बाहू समन्तां त्रातुस्त्रायतां नः ।

देवं सवितः सोमं राजन्सुमनसं मा कृणु स्वस्तये ॥ ३ ॥

परि । दृशः । इन्द्रस्य । बाहू इति । समन्ताम् । त्रातुः । त्रायताम् । नः ।

देवं । सवितः । सोमं । राजन् । सुमनसम् । मा । कृणु । स्वस्तये ॥ ३ ॥

त्रातुः पालयितुरिन्द्रस्य बाहू हस्तौ समन्ताम् सर्वतः परि दर्शयः ।
अतः स इन्द्रः नः अस्मान् त्रायताम् रक्षतु ॥ हे सवितः सर्वस्य प्रे-
रक देव हे राजन् सोम स्वस्तये क्षेमाय अविनाशाय मा मां संग्रामे
सुमनसम् जयेन शोभनमनस्कं कृणु कुरु । ॥ “सोमनसी अलो-
मोपसी” इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

देवा अदुः सूर्यो अदाद् द्यौरदात् पृथिव्यदात् ।

तिस्रः सरस्वतीरदुः सचिन्ता विषदूषणम् ॥ १ ॥

देवाः । अदुः । सूर्यः । अदात् । द्यौः । अदात् । पृथिवी । अदात् ।

तिस्रः । सरस्वतीः । अदुः । सचिन्ताः । विषदूषणम् ॥ १ ॥

देवा इन्द्रादयः सर्वे सचिन्ताः समानमनस्काः सन्तः विषदूषणम् विषस्य स्यावरज्जमोक्षवस्य दूषकं निवर्तकम् औषधम् अदुः दत्तवन्तः । ॥ आशंसायां भूतवत् प्रत्ययः । इदाम् दाने । लुङि “गाति-स्या” इति सिधो लुक् । “आतः” इति शेर्जुस् आदेशः ॥ सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्योपि विषदूषणम् अदात् ददातु । द्यौः द्युलोकः अदात् ददातु । पृथिवी भूमिदेवता अदात् ददातु । तिस्रः त्रिसंख्याकाः सरस्वतीः सरस्वत्यस्त्रीरूपाः । यद्वा इहा सरस्वती भारतीति तिस्रो देव्यः साहचर्यात् सरस्वत्य उच्यन्ते । ताश्च विषनिवारकम् इदम् औषधम् अदुः ददतु प्रयच्छन्तु ॥

पञ्चमी ॥

यद् वो देवा उपजीका आसिञ्चन् धन्वन्पुदुकम् ।

तेन देवमसूतेनेदं दूषयता विषम् ॥ २ ॥

यत् । वः । देवाः । उपजीकाः । आसिञ्चन् । धन्वन्नि । पुदुकम् ।

तेन । देवमसूतेन । इदम् । दूषयता । विषम् ॥ २ ॥

हे देवाः वः गुप्ताकं संवन्धिन्यः उपजीकाः बल्मीकस्य निर्मात्र्यः एतत्संज्ञाः प्राणिविशेषा धन्वनि निरुदके स्थाने गुप्तादीपाद् वरप्रदानाद् यद् उदकम् आसिञ्चन् अक्षारयन् । तथा च तैत्तिरीयकम् । “ता उपदीका अनुवन् वरं वृणामहे । अथ व इमं रन्धयाम । यत्र क्व च खनाम तदपोभितृणदामेति । तस्माद् उपदीका यत्र क्व च खनन्ति

“तदपोभितृन्दन्ति” इति [तै० आ० ५.१.४] । तेनोदकेन देवमसूतेन दे-
वैर्दत्तेन इदं विषं दूषयत निर्वर्तयत ॥

षष्ठी ॥

असुराणां दुहितासि सा देवानामसि स्वसा ।

दिवस्पृथिव्याः संभूता सा चर्क्योरसं विषम् ॥ ३ ॥

असुराणाम् । दुहिता । अ॒सि । सा । दे॒वाना॑म् । अ॒सि । स्व॒सा ।

दि॒वः । पृ॒थि॒व्याः । स॒म॒ऽभू॒ता । सा । च॒र्क्य॑ । अ॒र॒स॒म् । वि॒षम् ॥ ३ ॥

हे बल्मीकमृत्तिके असुराणाम् सुरविरोधिनां दानवानां दुहितासि कु-
मारी भवसि । देवानाम् इन्द्रादीनामपि सा त्वं स्वसासि भगिनी भ-
वसि । दिवः अन्तरिक्षाद् अवकाशात्मकात् पृथिव्याश्च संभूता उत्पन्ना
सा बल्मीकमृत्तिका विषम् स्यावरजङ्गमोज्ज्वलम् अरसम् रसरहितं निर्वार्य
चर्क्यं आकर्षन्तु । ॥ कृप आकर्षणे । ज्ञान्दसो लिट् ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

“आ वृषायस्व” इति तुचेन वाजीकरणकामः एकशाखाकर्मणि सं-
पात्य अभिमन्य अर्कसूत्रेण बध्नीयात् ॥

तथा कृष्णमृगचर्ममणि संपात्य अभिमन्य कृष्णमृगवालेन बध्नीयात् ॥

सूत्रितं हि । “आ वृषायस्वेत्युभयम् अप्येति” इति [कौ० ५.४] ॥

“यथायं वाहः” इति तुचेन स्त्रीवशीकरणकर्मणि वृक्षत्वक्शरखण्डत-
गराञ्जनकुष्ठवातसंभ्रमतृणादिद्रव्याणि पेषयित्वा आज्येन आलोड्य स्त्रिया
अङ्गम् अनुलिम्पेत् । सूत्रितं हि । “वाञ्छ मे [६.९] यथायं वाहः
“[६.१०२] इति संस्पृष्टयोर्वृक्षलिबुजयोः शकलावन्तरेणेषुतगराञ्जनकुष्ठम-
“धुंधरेष्ममथिततृणम् आज्येन संनीय संस्पृशति” इति [कौ० ४.११] ॥

१ A Ṣ चर्क्योर०. We with BDKKRP P JVCs Cr. २ P असि. We with P
J Cr.

1 S' "कुष्ठा" for "कुष्ठ". We with Kaus'ika. 2 So S'. Kaus'ika and his two
commentators : मधुय०.

तत्र प्रथमा ॥

आ वृषायस्व श्वसिहि वर्धस्व प्रथयस्व च ।

यथाङ्गं वर्धतां शेषस्तेन योषितुमिजहि ॥ १ ॥

आ । वृषऽयस्व । श्वसिहि । वर्धस्व । प्रथयस्व । च ।

यथाऽअङ्गस्व । वर्धताम् । शेषः । तेन । योषितम् । इत् । जहि ॥ १ ॥

हे पुरुष त्वम् आ वृषायस्व आ समन्ताद् वृषा सेचनसमर्थः पुंगवः स इव आचर । अनेन बद्धेन अर्कमणिना बहुरेतस्को भवेत्यर्थः । ॥ वृषशब्दात् “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति क्यङ् ॥ श्वसिहि प्राणिहि । इदमप्राणो बलवान् भवेत्यर्थः । ॥ श्वस प्राणने । अदादित्वात् शपो लृक् । “रूदादिभ्यः सार्वधानुके” इति इडागमः ॥ वर्धस्व उपचीयमानावयवो भव प्रथयस्व च विस्तीर्णशरीरो भव । ॥ प्रथ विस्तारे । चुरादिरदन्तः ॥ यथा येन प्रकारेण त्वदीयम् अङ्गं शेषः पुंस्रजननं वर्धताम् । उपचितावयवं सत् मिथुनीभवनक्षमं भवति तथा वर्धस्व प्रथयस्व चेति संबन्धः । तेन प्रवृद्धेन शेषसा योषितम् सुरतार्थिनीं स्त्रियं जहि गच्छ । इच्छन्वः अवधारणे । स च उक्तफलस्य अव्यभिचारं सूचयति ॥

द्वितीया ॥

येन कृशं वाजयन्ति येन हिन्वन्त्यानुरम् ।

तेनास्य ब्रह्मणस्पते धनुरिवा तानया पतः ॥ २ ॥

येन । कृशम् । वाजयन्ति । येन । हिन्वन्ति । आनुरम् ।

तेन । अस्य । ब्रह्मणः । पते । धनुःऽइव । आ । तानया । पतः ॥ २ ॥

येन रसविशेषेण वंशम् वन्ध्यं शुष्कवीर्यं पुरुषं वाजयन्ति वाजीकुर्वन्ति प्रजननसमर्थवीर्योपेतं कुर्वन्ति । येन रसविशेषेण आनुरम् रोगार्तं पुरुषं हिन्वन्ति म्रीणयन्ति पोषयन्ति । ॥ हिवि म्रीणने । इदितानुम् ॥ हे

ब्रह्मणस्पते मन्त्रराशेः पालक देव तेन रसविशेषेण अस्य वाजीकरणका-
मस्य पसः । प्रजनननामैतत् । पुंस्प्रजननं धनुरिव धनुर्दण्डमिव आ-
तानय आततम् उन्नमितं कुरु ॥

तृतीया ॥

आहं तनोमि ते पसो अधि ज्यामिव धन्वनि ।

कर्मस्वर्श इव रोहितमनवग्लायता सदा ॥ ३ ॥

आ । अहम् । तनोमि । ते । पसः । अधि । ज्यामऽइव । धन्वनि ।

कर्मस्व । ऋशऽइव । रोहितम् । अनवग्लायता । सदा ॥ ३ ॥

“आहं तनोमि” इत्येपा तृतीया पूर्ववद् [४.४.७] व्याख्येया ॥

चतुर्थी ॥

यथायं वाहो अश्विना समैति सं च वर्तते ।

एवा मामभि ते मनः समेतु सं च वर्तताम् ॥ १ ॥

यथा । अयम् । वाहेः । अश्विना । समऽएति । सम । च । वर्तते ।

एव । माम् । अभि । ते । मनः । समऽएतु । सम । च । वर्तताम् ॥ १ ॥

हे अश्विना अश्विनौ [यथा] अयं वाहः सुशिक्षितोश्वः समैति वाह-
केच्छानुगुण्येन सम्यग् वा आगच्छति सं च वर्तते सम्यक् तदधीनं वर्तते
च एव एवम् हे कामिनि ते त्वदीयं मनः मां कामुकम् अभिलक्ष्य
समैतु सम्यग् आगच्छतु । सम्यग् मदधीनं वर्ततां च । मय्येव सर्वदा
रमताम् इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

आहं खिदामि ते मनो राजाश्वः पृथ्यामिव ।

रेष्मच्छिन्नं यथा तृणं मयि ते वेष्टतां मनः ॥ २ ॥

आ । अहम् । खिदामि । ते । मनः । राजऽअश्वः । पृथ्यामऽइव ।

१ On the various readings in this couplet see IV. 4. 7. २ P गृहः. ३ A K K
V पृष्ठया. We with B D R S P J C Gr.

रेप्मञ्छिन्नम् । यथा । तृणम् । मयि । ते । वेष्टताम् । मनः ॥ २ ॥

हे कामिनि ते तव मनः चिन्तम् अहम् अनेन प्रयोगेण आ खिदा-
मि मदभिमुखम् उत्खनामि उन्मूलयामि । आवर्जयामीत्यर्थः । ॥ खि-
द उत्खाते ॥ । तत्र दृष्टान्तः । राजान्श्वः अश्वानां राजा राजा-
श्वः । ॥ राजदन्तादिषु [पठित]त्वात् पठ्याः परनिपातः ॥ । स
यथा अश्वश्रेष्ठः पृष्ट्याम् शङ्खवद्धां सवन्धनरज्जुं लीलया आखिदति त-
द्वात् । रेप्मञ्छिन्नम् रेप्मा रेपको वात्यात्मको वायुः तेन च्छिन्नं भग्नं तृ-
णं यथा तद्वशं सत् परिभ्रमद् वर्तते हे कामिनि ते त्वदीयं मनः त-
द्वद् मयि वेष्टताम् मदधीनं सत् परिभ्राम्यतु मा कदाचिद् अगच्छ-
तु । ॥ वेष्ट वेष्टने ॥

षष्ठी ॥

आञ्जनस्य मधुर्घस्य कुष्ठस्य नलदस्य च ।

तुरो भगस्य हस्ताभ्यामनुरोधनमुद्धरे ॥ ३ ॥

आऽअञ्जनस्य । मधुर्घस्य । कुष्ठस्य । नलदस्य । च ।

तुरः । भगस्य । हस्ताभ्याम् । अनुरोधनम् । उद् । भूरे ॥ ३ ॥

आञ्जनस्य अञ्जनसाधनद्रव्यस्य त्रिककुत्पर्वतोद्भवस्य नीलाञ्जनादिमणेः
मधुर्घस्य मधूकवृक्षस्य यष्टिमधुकस्य वा कुष्ठस्य एतत्तंज्ञकस्य औषधस्य न-
लदस्य । सुगन्धिस्रृष्टणविशेषो नलदः उशीरापरपर्यायः । एतेषां द्रव्याणाम्
समुच्चयार्थश्चकारः । एतेषां समुदितानां द्रव्याणां संवन्धि अनुरोधनम् ।
अनुरोधयते वशीक्रियते अनेनेति अनुरोधनम् अनुलेपनम् । ॥ अनौ
रुध कामे इत्यस्मात् करणे त्युट् ॥ । ईदृशम् अञ्जनादिद्रव्यसाधन-
भूतम् अनुलेपनं तुरः त्वरमाणस्य भगस्य सौभाग्यकरस्य देवस्य हस्ता-
भ्याम् अहम् उद् भूरे उद्धरामि । त्वदीयम् अङ्गम् अनुलिम्पयामीत्यर्थः ॥

चतुर्थं सूक्तम् ॥

इति सायणार्यविरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये षष्ठकाण्डे दशमोनुवाकः ॥

पञ्चमी ॥

इदमादानमकरं तपसेन्द्रेण संशितम् ।

अमित्रा येन नः सन्ति तान् अहं आ द्या त्वम् ॥ २ ॥

इदम् । आऽदानम् । अकरम् । तपसा । इन्द्रेण । समऽशितम् ।

अमित्राः । ये । अत्र । नः । सन्ति । तान् । अग्ने । आ । द्या । त्वम् ॥ २ ॥

इदम् आदानम् आवन्धनसाधनं पाशयन्तं तपसा अभिचारकर्मोक्त-
नियमविशेषेण अकरम् अकार्षम् । ॥ “कृमृदुरुहिभ्यः” इति क्लेः
अङ् आदेशः ॥ । तच्च पूर्वम् इन्द्रेण संशितम् सम्यक् तीक्ष्णी-
कृतम् । ॥ शो तनूकरणे । “शाच्छोरन्यतरस्याम्” इति इ-
त्त्वम् ॥ । अत्र अस्मिन् संग्रामे नः अस्माकम् अमित्राः शत्रवो
ये सन्ति हे अग्ने तान् सर्वान् शत्रून् त्वम् आ द्य आवधान पाशयन्ते-
ण गृहाण ॥

षष्ठी ॥

एनान् द्यतामिन्द्राग्नी सोमो राजा च मेदिनौ ।

इन्द्रो मरुत्वानादानममित्रेभ्यः कृणोतु नः ॥ ३ ॥

आ । एनान् । द्यताम् । इन्द्राग्नी इति । सोमः । राजा । च । मेदिनौ ।

इन्द्रः । मरुत्वान् । आऽदानम् । अमित्रेभ्यः । कृणोतु । नः ॥ ३ ॥

इन्द्रश्च अग्निश्च इन्द्राग्नी मेदिनौ मेदस्विनौ अस्माभिर्दत्तेन हविषा
माद्यन्तौ वा देवौ एनान् अस्मच्छत्रून् आ द्यताम् आवधीताम् । तथा
सोमो राजा च आवधानु । मरुत्वान् मरुत्तणैर्युक्त इन्द्रः नः अस्माकम्
अमित्रेभ्यः शत्रुभ्यः आदानम् आवन्धनं कृणोतु करोतु ॥

[इति] एकादशेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“यथा मनो मनस्वैतेः” इति नृचेन कासश्चेप्सरोगादिशान्त्यर्थं स-
क्तमन्यम् अभिमन्य भक्षयेत् ॥

१ All our Sāṃhitā authorities ^{तां}, and padā authorities ^{ताम्}, except ^{CP} which
we follow. २ ई द्यताम्.

तथा अनेन उदकम् अभिमन्त्र्य पाययेत् ॥

तथा अनेन सूर्यम् उपतिष्ठेत् ॥

“यथा मन्तः[६.१०५] अव दिवः[७.११२] इत्यरिष्टेन” इति हि सूत्रम् [कौ० ४.७] ॥

“आयने” इति तृचेन गृहादीनाम् अग्निदाहनिवृत्त्यर्थं गृहमध्ये गतं कृत्वा उदकम् अभिमन्त्र्य निनयेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन अवकाम् अभिमन्त्र्य गृहस्योपरि वितनुयात् ॥

तथा तप्तमापके दिव्ये तैलादिकम् अभिमन्त्र्य शपथकर्त्रेण प्रयच्छेत् ॥

तथा अग्निदग्धम् एतत्तृचेन अभिमन्त्रितोदकेन प्रक्षालयेत् ॥

सूत्रितं हि । “आयने त इति शमनम् । अन्तरा हृदं करोति ।

“शाले चावकया शालां परितनोति । शप्यमानाय प्रयच्छति । निर्दग्धं

“प्रक्षालयति” इति [कौ० ७.३] ॥

अत्र “अपाम् इदम्” “हिमस्य त्वा” इत्याभ्याम् घृग्भ्याम् अग्निच-
यने मण्डूकावकवेतसैर्विकृप्यमाणां चितिं ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । उक्तं वेता-
ने । “चितिं परिपिञ्चति” इति प्रक्रम्य “इदं व आपः[३.१३.७] हि-
“मस्य त्वा[६.१०६.३] उप द्याम् उप वेतसम्[१८.३.५] अपाम्
“इदम्[६.१०६.२] इति मण्डूकावकवेतसैर्दक्षिणादिप्रतिदिशं विकृप्यमा-
“णाम्” इति [वै० ५.२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यथा मनो मनस्केतैः परापतत्याशुमत ।

एवा त्वं कासे प्र पतं मनसोनु प्रवार्युम् ॥ १ ॥

यथा । मनः । मनःऽकेतैः । पराऽपतति । आशुऽमत ।

एव । त्वम् । कासे । प्र । पत । मनसः । अनु । प्रवार्युम् ॥ १ ॥

मनस्केतैः मनसा बुद्धिवृत्त्या केत्यमानैर्ज्ञायमानैर्दूरस्थैर्विपयैः सह यथा
येन प्रकारेण मनः अन्तःकरणम् आशुमत शैघ्र्ययुक्तं परापतति भुवम-

१ So we with ABBDK KRSVPFJC Cr. १ AB पत म°. १ P कासे cor-
rected to कासे. PFJC Cr कासे.

एकादशेनुवाके षड् सूक्तानि । अत्र “संदानं वः” [१०३] “आदानेन” [१०४] इति तृचाभ्यां संग्रामजयकर्मणि भाङ्गपाशान् अन्यान् वा इङ्गिडालंकृतान् पाशान् संपात्य अभिमन्त्र्य परसेनाक्रमणस्थानेषु प्रक्षिपेत् । “संदानं व आदानेनेति पाशैरादानसंदानानि” इति हि सूत्रम् [कौ० २, ७] ॥

तत्र प्रथमा ॥

संदानं वो बृहस्पतिः संदानं सविता कर्तु ।

संदानं मित्रो अर्यमा संदानं भगो अश्विना ॥ १ ॥

सम्सदानम् । वः । बृहस्पतिः । सम्सदानम् । सविता । कर्तु ।

सम्सदानम् । मित्रः । अर्यमा । सम्सदानम् । भगः । अश्विना ॥ १ ॥

हे शत्रुसेनाः बृहस्पतिर्देवः वः युष्माकं संदानम् बन्धनम् एभिः प्रक्षिप्तैः पाशैः कर्तुं करोतु । ॥ संपूर्वो द्यतिर्बन्धने वर्तते । तस्माद्भावे ल्युट् ॥ । सविता सर्वमेरको देवः संदानम् युष्माकं बन्धनं करोतु । ॥ करोतेर्लेटि अडागमः । व्यत्ययेन [वा] शप् ॥ । मित्रश्च अर्यमा च संदानम् बन्धनं करोतु । भगश्च अश्विना अश्विनौ च संदानम् बन्धनं कुर्वन्तु ॥

द्वितीया ॥

सं परमान्समवमानथो सं द्यामि मध्यमान् ।

इन्द्रस्तान् पर्यहृदाम्ना तान्मे सं द्या त्वम् ॥ २ ॥

सम् । परमान् । सम् । अवमान् । अथो इति । सम् । द्यामि । मध्यमान् ।

इन्द्रः । तान् । परि । अहृः । दाम्ना । तान् । अमे । सम् । द्य । त्वम् ॥ २ ॥

परमार्मं उक्तृष्टां दूरदेशस्थां वा शत्रुसेनां पाशैरहं सं द्यामि बन्धामि । ॥ दो अवखण्डने । “ओतः श्यनि” इति ओकारलोपः । अत्र उपसर्गवशाद् बन्धनार्थः ॥ । अवमार्मं अपकृष्टाम् आसन्नदेशवर्तिनीं वा परसेनां सं द्यामि । अथो अपि च मध्यमार्मं मध्यव-

तिनीमपि सेनां सं द्यामि । तान् तथाविधसेनापतीन् शत्रून् संग्रामा-
धिपतिरिन्द्रः पर्यहाः परिहरतु वर्जयतु । ॥ हरतेर्लुङि हेः सिच् ।
“बहुलं छन्दसि” इति इडभावे “हल्ङ्या” इत्यादिलोपे “रात् स-
स्य” इति सलोपः ॥ हे अग्ने तान् परिहृतान् शत्रून् दान्ता
पाशेन त्वं सं द्य बधान ॥

तृतीया ॥

अमी ये युधमायन्ति केतून् कृत्वानीकशः ।
इन्द्रस्तान् पर्यहृदाम्ना तानग्ने सं द्या त्वम् ॥ ३ ॥
अमी इति । ये । युधम् । आयन्ति । केतून् । कृत्वा । अनीकशः ।
इन्द्रः । तान् । परि । अह्नाः । दान्ता । तान् । अग्ने । त्वम् । द्य । त्वम् ॥ ३ ॥

अमी दूरे दृश्यमाना ये शत्रवः युधम् युद्धम् आयन्ति आगच्छन्ति
अनीकशः संघशः केतून् कृत्वा ध्वजान् कृत्वा । आगत्य युध्यन्त इत्य-
र्थः । इन्द्रस्तान् इत्यादि पूर्ववत् ॥

चतुर्थी ॥

आदानेन संदानेनामित्राना द्यामसि ।
अपाना ये चैषां प्राणा असुनासून्तमच्छिदन् ॥ १ ॥
आदानेन । समदानेन । अमित्रान् । आ । द्यामसि ।
अपानाः । ये । च । एषाम् । प्राणाः । असुना । अस्तुन् । त्वम् । अच्छिदन् ॥ १ ॥

आदीयते आवध्यते अनेनेति आदानम् पाशयन्तविशेषः । तेन यत्
संदानं बन्धनं तेन अमित्रान् शत्रून् आ द्यामसि आद्यामः आवधी-
मः । ॥ “इदन्तो मसिः” ॥ । तेषां शत्रूणां ये च अपानाः
अन्तर्मुखाः प्राणवायुवृत्तयः ये च प्राणाः वहिर्मुखाः श्वासवृत्तयः तान्
अस्तुन् प्राणान् असुना प्राणेन समच्छिदम् सम्यक् छिनत्ति । पाशयन्ते-
ण गलगतेन प्राणापानगती निरुध्य परस्परपमर्देन हन्तीत्यर्थः । ॥ छि-
दिर् द्वैधीकरणे । “इरितो वा” इति छेः अङ् आदेशः ॥

ण्डलपर्यन्तं पराङ्मुखं गच्छति । ॥ पतू गतौ ॥ । एव एवम्
हे कासे कासश्चेप्मरोगात्मिके कृत्ये त्वं मनसो वेगेन धावतः प्रवाय्यम्
प्रगन्तव्यम् अवधिम् अनुलक्ष्य प्र पत प्रगच्छ । मनोवेगेन अस्मात् पु-
रुषाच्छीघ्रं दूरदेशं निर्गच्छेत्यर्थः । ॥ “भयप्रवये च च्छन्दसि”
इति निपात्यते । व्यत्ययेन दीर्घः ॥

द्वितीया ॥

यथा वाणः सुसंशितः परापतन्त्याशुमत ।

एवा त्वं कासे प्र पत पृथिव्या अनु संवतम् ॥ २ ॥

यथा । वाणः । सुसंशितः । पराऽपतति । आशुऽन्त ।

एव । त्वम् । कासे । प्र । पत । पृथिव्याः । अनु । समऽवतम् ॥ २ ॥

यथा येन प्रकारेण सुसंशितः सुष्ठु सम्पक् तीक्ष्णीकृतो वाणः धनु-
र्यन्त्रविमुक्तः सन् आशुमत परापतति पराङ्मुखः शीघ्रं भूमिं प्रभिद्य ग-
च्छति एव एवम् हे कासे त्वं पृथिव्याः वाणविज्ञाया भूम्याः संवतम्
संहतप्रदेशम् अनुलक्ष्य प्र पत प्रधाव । वाणवेगेन घातालपर्यन्तं ग-
च्छेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

यथा सूर्यस्य रश्मयः परापतन्त्याशुमत ।

एवा त्वं कासे प्र पत समुद्रस्यानुं विक्षुरम् ॥ ३ ॥

यथा । सूर्यस्य । रश्मयः । पराऽपतन्ति । आशुऽन्त ।

एव । त्वम् । कासे । प्र । पत । समुद्रस्य । अनु । विऽक्षुरम् ॥ ३ ॥

सूर्यस्य रश्मयः किरणा उदयाद् ऊर्ध्वं यथा आशुमत परापतन्ति
लोकालोकपर्यन्तं शीघ्रं परागच्छन्ति एव एवं समुद्रस्य उदधेः विक्षुरम्
विविधं क्षरणं प्रवाहो यस्मिन् देशे तं देशम् अनुलक्ष्य प्र पत प्रगच्छ ।
इमं पुरुषं विसृज्य समुद्रपर्यन्तं सूर्यरश्मिवात् शीघ्रं गच्छेत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

आर्यने ते परार्यणे दूर्वा रोहन्तु पुष्पिणीः ।

उत्तो वा तत्र जार्यतां हृदो वा पुण्डरीकवान् ॥ १ ॥

आऽअर्यने । ते । पराऽअर्यने । दूर्वाः । रोहन्तु । पुष्पिणीः ।

उत्तः । वा । तत्र । जार्यताम् । हृदः । वा । पुण्डरीकऽवान् ॥ १ ॥

हे अग्ने ते तव आर्यने आभिमुख्येन गमने परार्यणे पराङ्मुखगमने च अस्मदीये देशे पुष्पिणीः पुष्पयुक्ताः कोमला दूर्वा रोहन्तु प्ररोहन्तु उत्पद्यन्ताम् । तत्र तस्मिन् गृहादिदेशे उत्तो वा उदकप्रस्रवणं वा जायताम् उत्पद्यताम् । पुण्डरीकवान् तामरसयुक्तो हृदो वा उत्पद्यताम् । अनेन अग्निकृतवाधस्य अत्यन्ताभावः प्रार्थितः ॥

पञ्चमी ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।

मध्ये हृदस्य नो गृहाः पराचीना मुखा कृधि ॥ २ ॥

अपाम् । इदम् । निऽअर्यनम् । समुद्रस्य । निऽवेशनम् ।

मध्ये । हृदस्य । नः । गृहाः । पराचीना । मुखा । कृधि ॥ २ ॥

इदम् अस्मदीयं गृहम् अपाम् उदकानां न्ययनम् निलयनम् आवासस्थानं भवतु । तथा समुद्रस्य जलधेः निवेशनम् निविशतेस्मिन्निति निवेशनम् गृहं भवतु । ॥ निपूर्वाद् विशतेः अधिकरणे ल्युट् ॥ हृदस्य अगाधजलस्य तटाकादर्मध्ये नः अस्माकं गृहा भवन्तु । न ह्येतेषां समुद्रादीनां दाहशङ्कास्ति तासंवन्धप्रतिपादनेन अग्निदाहस्य अत्यन्तासंभव उक्तः । इदानीं प्रत्यक्षतः प्रार्थ्यते । हे अग्ने त्वं मुखा मुखानि ज्वालारूपाणि आस्थानि पराचीना पराचीनानि पराङ्मुखानि कृधि कुरु । ॥ उभयत्र “शेषश्चन्दसि बहुलम्” इति शेलोपः । “विभा-

१ B रोहन्तु पुष्पिणीः । DE C रोहन्तु पुष्पिणीः । We with AKKJV. २ P P J हृ-
र्वा । रोहन्तु । पुष्पिणी । Cr रोहन्तु । पुष्पिणी । We with Sijana.

त्रायमाणे । विश्वजित् सर्वजित् । मा । परि । देहि ।

विश्वजित् । द्विऽपात् । च । सर्वम् । नः । रक्ष । चतुऽपात् । यत् । च ।

नः । स्वम् ॥ २ ॥

हे विश्वजित् सर्वजित् हे त्रायमाणे पालयित्रि मा मा विश्वजिते दे-
वतायै परि देहि । परिदानं रक्षणार्थं दानम् । ॥ “ध्वसोरेद्धौ”
इति एताभ्यासलोपौ ॥ हे त्रायमाणे द्विपाच्चतुष्पाच्च अस्मदीयं स्वं
रक्षेति पूर्ववद् योजना ॥

तृतीया ॥

विश्वजित् कल्याण्यै मा परि देहि ।

कल्याणि द्विपाच्च सर्वं नो रक्ष चतुष्पाद् यच्च नः स्वम् ॥ ३ ॥

विश्वजित् । कल्याण्यै । मा । परि । देहि ।

कल्याणि । द्विऽपात् । च । सर्वम् । नः । रक्ष । चतुऽपात् । यत् । च ।

नः । स्वम् ॥ ३ ॥

हे विश्वजित् कल्याण्यै सर्वमङ्गलकारिण्यै देवतायै मां परि देहि । अ-
न्यत् पूर्ववद् योज्यम् ॥

चतुर्थी ॥

कल्याणि सर्वविदे मा परि देहि ।

सर्वविद् द्विपाच्च सर्वं नो रक्ष चतुष्पाद् यच्च नः स्वम् ॥ ४ ॥

कल्याणि । सर्वविदे । मा । परि । देहि ।

सर्वविद् । द्विऽपात् । च । सर्वम् । नः । रक्ष । चतुऽपात् । यत् । च । नः ।

स्वम् ॥ ४ ॥

हे कल्याणि मङ्गलकारिणि देवते सर्वविदे सर्वं कार्यजातं जानते देवाय
मा मां परि देहि । हे सर्ववित् देव अस्मदीयं पुत्रपत्यादिकं स्वं रक्षेत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

त्वं नो मेधे मयसा गोभिरग्नैर्भिरा गंहि ।

त्वं सूर्यस्य रश्मिभिस्त्वं नो असि यज्ञिया ॥ १ ॥

त्वम् । नः । मेधे । प्रथमा । गोभिः । अश्वेभिः । आ । गृहि ।

त्वम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः । त्वम् । नः । असि । यज्ञिया ॥ १ ॥

हे मेधे श्रुतधारणसामर्थ्यरूपिणि देवि प्रथमा मुख्या देवमनुष्यादिभिः सर्वैरुपास्यमाना त्वं गोभिः अस्मभ्यं दातव्यैः अश्वेभिः अश्वैश्च नः अस्मान् आ गृहि आगच्छ । ॥ गमेलोति “बहुलं छन्दसि” इति शपो लुक् । “अनुदात्तोपदेशः” इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तस्य “असिद्धवद् अत्रा भात्” इति असिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ॥ हे मेधे त्वं सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य देवस्य रश्मिभिः सर्वव्यापिभिः किरणैः । लुप्तोपमम् एतत् । सूर्यरश्मयो यथा आशु सर्वं जगद् व्याप्नुवन्ति एवं सर्वविषयव्यापनशक्तैरात्मीयैः सामर्थ्यैरस्मान् आगच्छेति संबन्धः । तत्र हेतुरुच्यते । हे मेधे त्वं नः अस्माकं यज्ञिया यज्ञार्हा असि भवसि । अस्माभिर्देवेन हविषा यतः प्रीता भवसि तत आगच्छेत्यर्थः । ॥ “यज्ञाविग्भ्यां घञञौ” इति अर्हाण्ये यज्ञशब्दाद् घप्रत्ययः ॥

पृष्ठी ॥

मेधामहं प्रथमां ब्रह्मण्वतीं ब्रह्मजूतामृषिपुताम् ।

प्रपीतां ब्रह्मचारिभिर्देवानामवसे हुवे ॥ २ ॥

मेधाम् । अहम् । प्रथमाम् । ब्रह्मण्वतीम् । ब्रह्मजूताम् । ऋषिपुताम् ।

प्रपीताम् । ब्रह्मचारिभिः । देवानाम् । अवसे । हुवे ॥ २ ॥

‘अहं मेधाकामः प्रथमाम् मुख्यां मेधां देवीं हुवे आह्वयामि । कीदृशीम् । ब्रह्मण्वतीम् ब्रह्म वेदः तद्युक्ताम् । तद्वारणेन तैर्युज्यमानाम् इत्यर्थः । ॥ “मादुपधायाः” इति मनुषो वत्वम् । “अनो नुद्” इति नुडागमः ॥ ब्रह्मजूताम् ब्राह्मणजातीयैः सेविताम् । ऋषिपुताम् ऋषिभिः अतीन्द्रियार्थदर्शिभिर्वसिष्ठादिभिः प्रशंसिताम् । ब्रह्मचारिभिः । ब्रह्म वेदस्तत्र चरितुं शीलम् एषाम् इति ब्रह्मचारिणः गुरु-

ता देवाः समकल्पयन्त्रियं जीवित्वा अलम् ॥ १ ॥

पिप्पली । क्षिप्तभेषजी । उत । अतिविद्धभेषजी ।

ताम् । देवाः । सम् । अकल्पयन् । इयम् । जीवित्वै । अलम् ॥ १ ॥

पिप्पली एतत्संज्ञा कणाद्यपरपर्याया ओषधिः क्षिप्तभेषजी क्षिप्तानि ति-
रस्कृतानि अन्यानि भेषजानि यया सा तथोक्ता । यद्वा क्षिप्तस्य वा-
तरोगविशेषस्य भेषजी निवर्तिका । उत अपि च अतिविद्धभेषजी अति-
शयेन विद्धानि ताडितानि भेषजान्तराणि यया सा तथोक्ता । यद्वा कृ-
न्तं रोगम् अतिविध्यति निपीडयतीति अतिविद्धा । ॥ व्यथ ताडने
इत्यस्मात् कर्तरि क्तः ॥ १ ॥ अतिविद्धा चासौ भेषजी च अतिविद्ध-
भेषजी । तां तादृशीं पिप्पलीं देवा इन्द्रादयः अमृतमथनसमये सम्
अकल्पयन् सम्पक् कल्पितयन्तः । कथम् इति । इयम् एकैव ओषधिः
जीवित्वै सर्वरोगनिवारणेन सर्वान् प्राणिनो जीवयितुम् अलम् समर्था
शक्ता इत्यभिप्रेत्य । ॥ जीव प्राणधारणे इत्यस्मात् ण्यन्तात् तुमर्षे
तवै प्रत्ययः ॥

द्वितीया ॥

पिप्पल्यः^१ समवदन्तायतीर्जननादधि ।

यं जीवमश्रवामहै न स रिप्याति पूरुषः ॥ २ ॥

पिप्पल्यः । सम् । अवदन्त । आऽयतीः । जननात् । अधि ।

यम् । जीवम् । अश्रवामहै । न । सः । रिप्याति । पूरुषः ॥ २ ॥

हस्तिपिप्पल्यादिजातिभेदभिन्नाः सर्वाः पिप्पल्यः ओषधयः जननाद्
अधि अमृतमथनसमकालीनोत्पत्तेरुर्ध्वम् आयतीः आयत्यः आगच्छन्त्यः
समवदन्त परस्परं संवादं संभाषणम् अकुषत । ॥ “व्यक्तवाचां स-
मुच्चारणे” इति आत्मनेपदम् ॥ तत्प्रकार उच्यते । यं जीवम्

१ See foot-note १ on the previous page २ P अतिविद्धभेषजी. P अति । विद्धभेषजी.
We with J Cr. ३ P P J Cr जीवित्वै । वै । ४ B D K Cs Cr. पिप्पली. ५ S V १ ल्या १.
Cs १ ल्य. १. We with A B D E R १ P J कृप्या.

जीवनवन्तं पुरुषम् अश्ववामहै वयं भेषजत्वेन व्याप्रवाम स पुरुषः न
रिप्याति न रिप्यन्तु न विनश्यन्निति । ॥ रिष हिंसायाम् । लेटि
आडागमः ॥

तृतीया ॥

असुरास्त्वा न्यखनन् देवास्त्वोदवपन् पुनः ।

वातीकृतस्य भेषजीमर्थो क्षिप्तस्य भेषजीम् ॥ ३ ॥

असुराः । त्वा । नि । अखनन् । देवाः । त्वा । उत । अवपन् । पुनः ।

वातीकृतस्य । भेषजीम् । अथो इति । क्षिप्तस्य । भेषजीम् ॥ ३ ॥

हे पिप्पलि त्वा त्वाम् असुराः पूर्वदेवाः न्यखनन् निखातवन्तः । दे-
वाः पुनस्त्वा त्वां सर्वप्राणिहिताय उदवपन् उद्धृतवन्तः । कीदृशीम् ।
वातीकृतस्य वातरोगविष्टशरीरस्य भेषजीम् औषधभूताम् । अथो अपि
च क्षिप्तस्य मुहुर्मुहुर्वयवक्षेपणशीलस्य आक्षेपकनाम्नो वातरोगविशेषस्य
भेषजीम् निवर्तयित्रीम् ॥

चतुर्थी ॥

प्रत्नो हि कमीड्यो अध्वरेषु सनाच्च होता नव्यश्च सत्ति ।

स्वां चाग्ने तन्वर्षिपिप्रायस्वास्मभ्यं च सौभगमा यजस्व ॥ १ ॥

प्रत्नः । हि । कम । ईड्यः । अध्वरेषु । सनात् । च । होता । नव्यः ।

च । सत्ति ।

स्वाम् । च । अग्ने । तन्वर्षिम् । पिप्रायस्व । अस्मभ्यम् । च । सौभगम् ।

आ । यजस्व ॥ १ ॥

प्रत्न इति पुराणनाम । हिशब्दः प्रसिद्धौ । कम इति पूरणः । प्र-
त्नः चिरंतनः खलु अयम् अग्निः सर्वदेवात्मकत्वात् । “अग्निः सर्वा
देवताः” इति श्रुतिः [तै० सं० २. २. ९. १] । अत एव ईड्यः स्तुत्यः ।
अध्वरेषु यज्ञेषु च सनात् चिरंतनो होता देवानाम् आह्वाता होमनिष्पा-
दको वा । हे अग्ने ईदृशस्त्वं नव्यः अभिनवश्च होता भूत्वा सत्ति वेद्यां

कुलवासादिनियमोपेता अधीयानाः तैः । ॥ चरतेस्ताञ्छीलिको पि-
निः ॥ तैः प्रपीताम् सेविताम् । ॥ प्रपूर्वात् पिवतेः “पुमा-
स्या” इत्यादिना ईत्त्वम् ॥ यद्वा प्रपीताम् प्रवर्धिताम् । ॥ प्या-
यी वृद्धौ इत्यस्मान्निष्ठा । “प्यायः पी” इति पीभावः ॥ किम-
र्थम् । देवानाम् इन्द्रादीनाम् अवसे । अध्ययनतदर्थज्ञानतदनुष्ठानादि-
ना रक्षणायेत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

यां मेधामृभवो विदुर्या मेधामसुरा विदुः ।

ऋषयो भद्रां मेधां यां विदुस्तां मया वेशयामसि ॥ ३ ॥

याम् । मेधाम् । ऋभवः । विदुः । याम् । मेधाम् । असुराः । विदुः ।

ऋषयः । भद्राम् । मेधाम् । याम् । विदुः । ताम् । मयि । आ । वेशय-
मसि ॥ ३ ॥

ऋभवो देवाः यां मेधां विदुः जानन्ति असुराः दानवा यां मेधां
विदुः भद्राम् भन्दनीयां कल्याणीं वेदशास्त्रादिविषयां यां मेधाम् ऋ-
षयः वसिष्ठाद्या विदुः तां सर्वतोदिकां मेधां मयि साधके आ वेशया-
मसि आवेशयामः आस्थापयामः । ॥ “इदन्तो मसिः” ॥

अष्टमी ॥

यामृषयो भूतकृतो मेधां मेधाविनो विदुः ।

तया मामद्य मेधयाज्ञे मेधाविनं कृणु ॥ ४ ॥

याम् । ऋषयः । भूतकृतः । मेधाम् । मेधाविनः । विदुः ।

तया । माम् । अद्य । मेधया । अज्ञे । मेधाविनम् । कृणु ॥ ४ ॥

ऋषयः मन्त्रद्रष्टारो भूतकृतः पृथिव्यादीनि भूतानि कर्तुं शक्ताः क-
श्यपकौशिकादयो मेधाविनः धीमन्त इति प्रसिद्धा यां मेधां विदुः जा-
नन्ति । ॥ “विदो लटो वा” इति ज्ञेः उत्स् आदेशः ॥ हे

अग्रे तथा मेधया अद्य इदानीं मां मेधाविनं कृणु मेधायुक्तं कुरु ॥

नवमी ॥

मेधां सायं मेधां प्रातर्मेधां मध्यन्दिनं परि ।

मेधां सूर्यस्य रश्मिभिर्वचसा वेश्यामहे ॥ ५ ॥

मेधाम् । सायम् । मेधाम् । प्रातः । मेधाम् । मध्यन्दिनम् । परि ।

मेधाम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः । वचसा । आ । वेश्यामहे ॥ ५ ॥

सायंकाले मेधाम् अहं स्तौमि । प्रातःकाले मेधां देवीं स्तौमि । मध्यन्दिनं परि मध्याह्नकालेपि मेधां भजे । किं बहुना । सूर्यस्य रश्मिभिः सार्धं सर्वसिन्धुपि अहनि वचसा स्तुतिरूपेण वाक्येन तां महानुभावां मेधाम् आ वेश्यामहे आत्मनि स्थापयामः । ॥ कर्त्रभिप्राय-क्रियावचनाद् विशेष्यन्तात् “णिचश्च” इति आत्मनेपदम् ॥

[इति] एकादशेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“पिप्पली क्षिप्तभेषजी” इति तृचेन धनुर्वातक्षिप्तवातादिकृत्स्नवातव्याधिशान्त्यर्थं पिप्पलीं संपात्य अभिमन्त्र्य पुनस्तृचं जपित्वा आशयेत् । “पिप्पली [६. १०९] विद्रधस्य [६. १२७] या वन्नवः [८. ७]” इति प्रक्रम्य “चतुर्थेनाशयति” इति [कौ० ४. २] सूत्रात् ॥

“प्रतो हि” इति तृचेन पापनक्षत्रजातस्य अपत्यस्य संपातिताभिमन्त्रितोदपात्रेण सूत्रोक्तरीत्या आस्नावनम् अवसेकं वा कुर्यात् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन संपातिताभिमन्त्रितक्षीरौदनं प्राश्नीयात् ॥

“प्रतो हीति पापनक्षत्रे जातार्य” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । “उदकान्ते मौञ्जैः पर्वसु बद्धा पिङ्गलीभिरास्नावयत्यवसिञ्चति” इति [कौ० ५. १०] ॥

तत्र प्रथमा ॥

पिप्पली क्षिप्तभेषज्युः संपातिविद्धभेषजी ।

१ A B D K C Gr पिप्पली. We with E K R S P P J V. २ R V भेषज्युः १. We with A B D K K S C s.

१ S' संपादिता, २ S' जातार्या इति.

सीदसि । “अग्निर्देवो होता देवान् यक्षत” इति हि निगमः [आप० २. १६. ५] ॥ इत्थं होतृत्वेन वेद्याम् उपविशंस्त्वं स्वाम् स्वकीयां तन्वम् शरीरं पिप्रंयस्व आज्यादिहविषा पूरय । अस्मभ्यं च सौभगम् सौभाग्यकरं धनम् आ यजस्व आगमय । प्रयच्छेत्यर्थः । ॥ पिप्रंयस्व च आ यजस्व चेति परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । “चवायोगे प्रथमा” इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते ॥

पञ्चमी ॥

ज्येष्ठ्यां जातो विचृतोऽयमस्य मूलवर्हणात् परि पाह्येनम् ।

अत्येनं नेषद् दुरितानि विश्वा दीर्घायुत्वार्य शतशारदाय ॥ २ ॥

ज्येष्ठऽस्याम् । जातः । विचृतोः । यमस्य । मूलवर्हणात् । परि । पाहि ।

एनम् ।

अति । एनम् । नेषत् । दुःइतानि । विश्वा । दीर्घायुत्वार्य । शतशारदाय ॥ २ ॥

ज्येष्ठं वयसा प्रवृद्धं हन्तीति ज्येष्ठी ज्येष्ठाख्यं नक्षत्रम् । तथा च तैत्तिरीयकम् । “ज्येष्ठम् एषाम् अवधिप्नेति तज्येष्ठी” इति [तै० ब्रा० १. ५. २. ८] । तस्यां ज्येष्ठ्यां जातः पुत्रः ज्येष्ठस्य पितृभ्रात्रादेर्हन्ता भवति । तथा विचृतोः विचर्तनस्वभावे मूलनक्षत्रे जातः पुत्रः सर्वं कुलं विचृतति हिनस्ति । ॥ चृती हिंसाग्रन्थनयोः इत्यस्मात् किप् ॥ नक्षत्रस्य एकत्वेपि अधिष्ठानापेक्षया द्विवचनम् । “उदगातां भगवती विचृतौ नाम तारके” इति हि आम्नायते [२. ८. १] । मूलनक्षत्रं हि मूलोन्मूलनकरम् । तथा च तैत्तिरीयके तन्नामनिर्वचनम् । “मूलम् एषाम् अवृक्षामेति तन्मूलवर्हणी” इति [तै० ब्रा० १. ५. २. ८] । अतः पापनक्षत्रे जातम् एनं कुमारं यमस्य यमसंवन्धिनः यमेन क्रियमाणाद् मूलवर्हणात् संतानमूलोच्छेदनात् परि पाहि परितः सर्वतो रक्ष । ॥ बृह उद्यमने । अस्माद् भावे ल्युट् । ततः कर्मणि पठ्याः समासः । यमस्येति शेषपृष्ठी । अतो न “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इति नियमस्य अव-

सरः ॥ । एनं पुत्रं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरितानि अति नेषत्
अतिनयत् अतिक्रमयत् । किमर्थम् । दीर्घायुत्वाय चिरकालजीवनाय ।
तदेव विशेष्यते । शतशारदाय शतं शारदाः शरद्वत्तुना युक्ताः संवत्सरा
यस्मिन् । शतसंवत्सरपरिमितजीवनायेत्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

व्याघ्रेहृद्यजनिष्ट वीरो नक्षत्रजा जायमानः सुवीरः ।

स मा वधीत् पितरं वर्धमानो मा मातरं प्र मिनीजनित्रीम् ॥ ३ ॥

व्याघ्रे । अहिं । अजनिष्ट । वीरः । नक्षत्रजाः । जायमानः । सुवीरः ।

सः । मा । वधीत् । पितरम् । वर्धमानः । मा । मातरम् । प्र । मिनीत् ।

जनित्रीम् ॥ ६ ॥

व्याघ्रे व्याघ्रवक्त्रे अहि उदीरिते पापनक्षत्रे वीरः पुत्रः अजनि-
ष्ट जातोभूत् । नक्षत्रजाः दुष्टनक्षत्रे जातः । ॥ जनी प्राबुर्भावे ।
“जनसनखनक्रमगमो विट्” । “विङ्गनोरनुनासिकस्यात्” इति आ-
त्वम् ॥ । जायमान एव सुवीरः शोभनवीर्ययुक्तो भवतु । स त-
थाविधः पुत्रः वर्धमानः उपचितावयवः प्रबुद्धः सन् पितरम् स्वजनकं
मा वधीत् मा हन्तु । [जनित्रीम्] जनयित्रीम् उत्पादयित्रीं मातरं मा
प्र मिनीत् मा प्रमिनातु हिनस्तु । ॥ मीङ् हिंसायाम् । लङि तिपि
व्यत्ययेन ईत्वम् ॥

[इति] चतुर्थे सूक्तम् ॥

“इमं मे अग्ने” इति चतुर्ऋचस्य मातृनामगणे पाठाद् “दिव्यो गन्धर्व
इति मातृनामभिर्जुहुयात्” [कौ० १३, २] इत्यादिषु विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तथा गन्धर्वराक्षसाप्सरोभूतग्रहादिपीडाशान्तये घृताक्तसर्वौषधिहोमे च-
तुष्पथे ग्रहगृहीतशिरःस्थितभृन्मयकपालाग्निहोमादौ च अस्य विनियोगः ।
“मातृनाम्नोः सर्वसुरभिचूर्णान्यन्वक्तानि हुत्वा शेपेण प्रलिम्पति । चतुष्पथे
“च शिरसि दग्धेण्ड्रेऽङ्गारकपालेन्वक्तानि । [तित्तुनि] प्रतीपं गाहमानो

पुनस्त्वा दुर्विश्वे देवा यथानुन्मदितोऽसंसि ॥ ४ ॥

पुनः । त्वा । दुः । अप्सरसः । पुनः । इन्द्रः । पुनः । भगः ।

पुनः । त्वा । दुः । विश्वे । देवाः । यथा । अनुत्तमदितः । असंसि ॥ ४ ॥

हे उन्मादगृहीत पुरुष त्वा त्वाम् अप्सरसः । एतद् गन्धर्वादीनाम-
पि उपलक्षणम् । “गन्धर्वाप्सरसो वा एतम् उन्मादयन्ति य उन्माद्य-
ति” इति हि तैत्तिरीयकम् [तै० सं० ३. ४. ८. ४] । उन्मादकारिण्यो-
प्सरसः त्वां पुनः अँदुः उन्मादपरिहारेण अस्मभ्यं दत्तवत्यः । इन्द्रश्च त्वा
पुनरदात् । भगश्च पुनरदात् । किं बहुना । विश्वे सर्वे देवास्तां पुनः
अँदुः दत्तवन्तः । यथा येन प्रकारेण त्वम् अनुन्मदितः असंसि उन्माद-
विकाररहितो भवसि तथा अँदुरिति संबन्धः ॥

पञ्चमी ॥

मा ज्येष्ठं वधीदयमग्न एषां मूलवर्हणात् परि पाद्येनम् ।

सं ग्राह्याः पाशान् वि चृत प्रजानन् तुभ्यं देवा अनु जानन्तु विश्वे ॥ १ ॥

मा । ज्येष्ठम् । वधीत् । अयम् । अग्ने । एषां । मूलवर्हणात् । परि ।

पाहि । एनम् ।

सः । ग्राह्याः । पाशान् । वि । चृत । प्रजानन् । तुभ्यम् । देवाः । अनु ।

जानन्तु । विश्वे ॥ १ ॥

हे अग्ने अयं परिवित्तः एषां पितृमातृश्रात्रादीनां मध्ये ज्येष्ठम् भ्रातरं
मा वधीत् मा हन्तु । ॥ “लुङि च” इति वधादेशः ॥ मू-
लवर्हणात् मूलोच्छेदनात् तद्धेतुभूताद् दोषाद् वा एनं परिवित्तं परि पा-
हि परिपालय । परिवेदनदोषं शमयेत्यर्थः । हे अग्ने स त्वं प्रजानन्
विमोचनोपायं विद्वान् ग्राह्याः ग्रहणशीलायाः पिशाच्याः पाशान् बन्ध-
नरज्जून वि चृत विमुञ्च । ॥ चृती हिंसाग्रन्थनयोः ॥ तुभ्यं
विमोक्ते विश्वे सर्वे देवाः अनु जानन्तु विमोचने अनुज्ञां कुर्वन्तु ॥

षष्ठी ॥

उन्मुञ्च पाशांस्त्वमेव एषां त्रयस्त्रिभिरुत्तिता येभिरासन् ।

स ग्राह्याः पाशान् वि चृत प्रजानन् पितापुत्रौ मातरं मुञ्च सर्वान् ॥ २ ॥

उत् । मुञ्च । पाशान् । त्वम् । अग्ने । एषां । त्रयः । त्रिभिः । उत्तिताः ।
येभिः । आसन् ।

सः । ग्राह्याः । पाशान् । वि । चृत । प्रजानन् । पितापुत्रौ । मातरम् ।
मुञ्च । सर्वान् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वम् एषां पित्रादीनां पाशान् परिवेदनदोषोद्भवान् बन्धकान्
पाशान् उन्मुञ्च उन्मोचय । शमयेत्यर्थः । पाशा विशेयन्ते । माता पिता
पुत्र इत्येते त्रयः येभिर्यैः [त्रिभिः] उत्तमाधममध्यमैः पाशैः परिवेदन-
दोषोद्भवैः उत्तिताः उक्रम्य अवस्थिता आसन् । तान् विमुञ्चेत्यर्थः ।
स ग्राह्या इति पूर्ववत् । एषाम् इति प्रागुक्तमेव विवृणोति पितापुत्रा-
विति । पिता च पुत्रश्च पितापुत्रौ । ॥ “आनङ् कृतो ब्रह्मे”
इति पूर्वपदस्य आनङ् आदेशः ॥ पितरं पुत्रं मातरम् अन्यानपि
सर्वान् आत्रादीन् परिवेदनदोषाद् मुञ्च । दोषं शमयेत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

येभिः पाशैः परिविद्धो विवृडोऽङ्गेऽङ्ग आर्पित उत्तितश्च ।

वि ते मुच्यन्तां विमुचो हि सन्ति भ्रूणश्चि पूषन् दुरितानि मृक्ष ॥ ३ ॥

येभिः । पाशैः । परिविद्धः । विवृडः । अङ्गेऽङ्गे । आर्पितः । उत्तितः । च ।

वि । ते । मुच्यन्ताम् । विमुचः । हि । सन्ति । भ्रूणश्चि । पूषन् । दुःख-
तानि । मृक्ष ॥ ३ ॥

येभिः यैः पापरूपैः पाशैः परिविद्धः ज्येष्ठे अकृतदारपरिग्रहे पूर्वं गृ-

१ See note २ on the previous page २ P त्रिभिः. We with P J Cr ३ A अङ्गे.

४ AR उत्तिताश्च. K उत्तितं च. ५ A B D K K R S Cs ते मु०. A once read ते मु०.

We with J and A's original reading and Sāyana ६ K मुच्यन्तां. We with A B B D

R S P P J V Cs Cr ७ P P Cr ते. We with J.

“वपति इतरोवसिञ्चति पश्चाद् । आमपात्र ओष्य आसिञ्च मौञ्जे त्रि-
“पादे वयोनिवेशने प्रवधाति” इति [सूत्रम्] [कौ० ४. २] ॥

“मा ज्येष्ठम्” [११२] “त्रिते देवाः” [११३] इति तृचाभ्यां प-
रिवित्तिपरिवेत्तृमायश्चित्त्वार्थम् उदकघटं संपात्य अभिमन्य तयोः पर्वाणि
मौञ्जपाशैर्वद्ध्वा आत्मावनम् अवसेकं वा कुर्यात् । अत्र “नदीनां फे-
नान्” इत्यर्धचैन उत्तरपाशान् नदीफेने निदध्यात् । सूत्रितं हि । “मा
“ज्येष्ठं त्रिते देवा इति परिवित्तिपरिविविदानाबुदकान्ते मौञ्जेः पर्वसु व-
“द्ध्वा पिञ्जलीभिरात्मावयति । अवसिञ्चति । फेनेषूत्तरान् पाशान् आधा-
“य नदीनां फेनान् इति त्रिसावयति सर्वैश्च प्रविश्य” इति [कौ० ५. १०] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इ॒मं मे॑ अ॒ग्ने पु॒रुषं॑ मुमु॒ग्ध्यं॑ यो व॒द्धः सु॒यतो॑ लाल॒पीति॑ ।

अ॒न्तोधि॑ ते कृ॒णवद् भा॒गधे॒यं य॒दानु॑न्मदितो॒सति॑ ॥ १ ॥

इ॒मम् । मे॒ । अ॒ग्ने । पु॒रुषम् । मुमु॒ग्धि । अ॒यम् । यः । व॒द्धः । सु॒यतः ।
लाल॒पीति॑ ।

अ॒न्तः । अ॒धि । ते॒ । कृ॒णवत् । भा॒गधे॒यम् । य॒दा । अ॒नु॒न्मदि॑तः ।
अ॒सति॑ ॥ १ ॥

हे अग्ने मे मदीयम् इमं पुरुषं मुमुग्धि रोगनिदानभूतात् पापाद्
मोचय । ॥ मुचेर्व्यत्ययेन शपः श्रुः । “हुङ्गल्भ्यो हेर्धिः” इति हे-
र्धिरादेशः ॥ । योयं पुरुषो वद्धः पापरूपैः पाशैर्वद्धः सन् सुयतः
सुष्ठु नियमितः निरुद्धमसरः सन् लालपीति भृशं प्रलपति । अतः अ-
स्माद्धेतोः हे अग्ने ते तव भागधेयम् हविर्भागम् अधि कृणवत् अधिकं
करोतु अयं पुरुषः । यथा येन प्रकारेण असौ अनुन्मदितः उन्मादर-
हितः गन्धर्वाप्सरोग्रहजनितबुद्धिस्खालित्यरहितः असति भवेत् । ॥ अ-
स भुवि । व्यत्ययेन शपो लुगभावः ॥

१ A B D K S̄ P J C s C p सूतो०. We with B̄ K K̄ P̄ V. २ P J C p अतः.

1 S' विदानानामुद०. ॥ S' दाय. We with Kaus̄ka. 3 S' च for प्र०.

. द्वितीया ॥

अग्निष्टे नि शमयतु यदि ते मन उच्युतम् ।

कृणोमि विद्वान् भेषजं यथानुन्मदितोससि ॥ २ ॥

अग्निः । ते । नि । शमयतु । यदि । ते । मनः । उच्युतम् ।

कृणोमि । विद्वान् । भेषजम् । यथा । अनुन्मदितः । अससि ॥ २ ॥

हे गन्धर्वग्रहगृहीत ते त्वाम् [अग्निः] नि शमयतु सम्यग् ज्ञापय-
तु । उन्मादं निवर्तयत्वित्यर्थः । ॥ “शमो दर्शने” इति मित्तात्
“मितां ह्रस्वः” इति ह्रस्वत्वम् ॥ ते त्वदीयं मनः यदि उच्य-
तम् ग्रहविकारेण उद्भ्रान्तं वर्तते । यदिशब्दो हेतौ । यस्माद् एवं त-
स्मात् कारणाद् विद्वान् प्रतीकारं जानन्नहं ग्रहविकारस्य भेषजम् औ-
षधं कृणोमि करोमि । यथा येन प्रकारेण त्वम् अनुन्मदितः उन्मादर-
हितश्चित्तभ्रमरहितः अससि भवसि । तयाहं चिकित्सामीत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

देवैनसादुन्मदितमुन्मत्तं रक्षसस्परि ।

कृणोमि विद्वान् भेषजं यदानुन्मदितोससि ॥ ३ ॥

देवऽएनसात् । उन्मदितम् । उन्मत्तम् । रक्षतः । परि ।

कृणोमि । विद्वान् । भेषजम् । यदा । अनुन्मदितः । अससि ॥ ३ ॥

देवकृतम् एनः देवैनसम् । ॥ “अनसन्तान्पुंसकाच्छन्दसि” इति
अच् समासान्तः ॥ देवकृतात् पापाद् उपघाताद् उन्मदितम् उ-
न्मादं चित्तस्वलनं मापितं तथा रक्षसः रक्षःसकाशाद् ब्रह्मराक्षसादिग्र-
हणाद् उन्मत्तम् उन्मादेन परवशम् एनं परिप्राप्य विद्वान् तत्प्रतीकार-
ज्ञोहं भेषजम् औषधं कृणोमि करोमि । अन्यद् व्याख्यातम् ॥

चतुर्थी ॥

पुनस्त्वा दुरप्सरसः पुनरिन्द्रः पुनर्भगः ।

हीतदारः पुरुषः अङ्गेअङ्गे अवयवेवयवे विवहः विविधं वहः आपितः
 आर्तिं प्रापितः [उत्थितः] उक्कान्तावस्थितिश्च भवति ते तषाविधाः पा-
 शा वि मुच्यन्ताम् विसृज्यन्ताम् । हि यस्माद् विमुचः विमोक्तारो दे-
 वाः सन्ति विद्यन्ते । तस्माद् विमुच्यन्ताम् इति संवन्धः । हे पूषन्
 पोषक देव भ्रूणघ्नि भ्रूणहनि । भ्रूणशब्दो गर्भवचनः । “गर्भो भ्रूण इ-
 मौ समौ” इत्यभिधानात् । यद्वा “कल्पप्रवचनाध्यायी भ्रूणः” इति बो-
 धायनस्मरणात् कल्पप्रवचनसहितसाम्प्रवेदाध्यायी भ्रूणः । तं हतवान् भ्रू-
 णहा । ॥ “ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु” इति भूते किप् ॥ तस्मिन् भ्रूण-
 घ्नि दुरितानि परिवेदनोज्ज्वानि पापानि मृद्व् मार्जय । भ्रूणहा पूर्वमे-
 व पापी तत्रैव पापायतने इदमपि पापं निवेशयेत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

त्रिते' देवा अमृजतैतदेनस्त्रितं एनेन्मनुष्येषु ममृजे ।

ततो यदि त्वा ग्राहिरानुशे तां ते देवा ब्रह्मणा नाशयन्तु ॥ १ ॥

त्रिते' । देवाः । अमृजत । एतत् । एनः । त्रितः । एनते । मनुष्येषु । ममृजे ।
 ततः । यदि । त्वा । ग्राहिः । आनुशे । ताम् । ते । देवाः । ब्रह्मणा । ना-
 शयन्तु ॥ १ ॥

अत्र इयम् आख्यायिका । पुरा खलु देवाः पुरोडाशादिकं हविः सं-
 भृत्य तल्लेपजनितपापमार्जनाय एकतो द्वितस्त्रित इति चीन् पुरुषान् आ-
 प्याख्यान् अश्व्युदकसंपर्कवशाज्जनयामासुः । तेषु च तत् पापं निमृष्टव-
 न्तः । ते च आप्याः सूर्याभ्युदितादिषु परंपरया पापं निमृष्टवन्त इति ।
 तद् एतत् सर्वं तैत्तिरीये समाम्नायते । “देवा वै हविर्भृताब्रुवन्” [तै०
 ब्रा० ३. २. ८. ९] इति प्रक्रम्य “ते देवा आप्येष्वमृजत । आप्या अमृ-
 जत सूर्याभ्युदिते । सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिमुंक्ते । सूर्याभिनिमुंक्तः कुन-

१ ABBDKRRSPJPVC Gr तू° for त्रि°. We with Sdyana. २ ABBDK
 RSCC पते for एनन्°. ३ PPKKQI पुलम्. We with Br.

१ So S'. २ पाश for पापं. ३ S' 'निमृ'.

“खिति । कुनखी श्यावदति । श्यावदन्नग्रदिधिषौ । अग्रदिधिषुः प-
 “रिवित्ते । परिवित्तो वीरहणि । वीरहा ब्रह्महणि । तद् ब्रह्महणं ना-
 “त्यच्यवत्” इति [तै० ब्रा० ३. २. ८. १२] ॥ तद् इदम् उच्यते । एतत्
 परिवित्तसमवेतम् एनः पापं पूर्वं देवास्त्रिते एतत्संज्ञे आप्ते अमृजत नि-
 मृष्टवन्तः । त च चितः एतत् स्वात्मनि समवेतं पापं मनुष्येषु सूर्याभ्यु-
 दितादिषु समृजे मृष्टवान् निमार्जनेन स्थापितवान् । ततः तस्माद्धेतोः हे
 परिवित्त त्वा त्वां ग्राहिः ग्रहणशीला यापदेवता यदि । निपातानाम् अ-
 नेकार्पत्वाद् अत्र यदिशब्दो यच्छब्दार्थे । या ग्राहिरानशे प्राप ते त्व-
 दीयां तां ग्राहिं प्रागुक्ता देवाः ब्रह्मणा मन्त्रेण नाशयन्तु ॥

नवमी ॥

मरीचीर्धूमान् प्र विशानुं पाप्मन्नुदारान् गच्छेत् वा नीहारान् ।

नदीनां फेनां अनु तान् वि नश्यं भ्रूणग्निं पूषन् दुरितानि मृक्ष्व ॥ २ ॥

मरीचीः । धूमान् । प्र । विश । अनु । पाप्मन् । उतऽदारान् । गच्छ ।

उत । वा । नीहारान् ।

नदीनाम् । फेनाम् । अनु । तान् । वि । नश्यं । भ्रूणग्निं । पूषन् । दुः-
 इतानि । मृक्ष्व ॥ २ ॥

हे पाप्मन् परिवेदनजनितपाप मरीचीः अग्निसूर्यादिप्रभाविशेषान् अ-
 नु प्र विश । परिवित्तं विसृज्य प्रगच्छेत्पर्यः । अथवा धूमान् अमेरुत्यन्तान्
 अनु प्र विश । यद्वा उदारान् ऊर्ध्वं गतान् मैषात्मना परिणतांस्तान्
 गच्छ प्रविश । उत वा अपि वा तज्जन्यान् नीहारान् अवशयायान्
 गच्छ । ॥ निपूर्वात् हरतेः कर्मणि घञ् । “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये
 बहुलम्” इति दीर्घः ॥ तथा च तैत्तिरीये सृष्टिं प्रक्रम्य आन्वा-
 यते । “तस्मात् तेपानाद् धूमोजायत । तद् भूयोन्यत । तस्मात् तेपा-
 “नान्मरीचयोजायन्त । तस्मात् तेपानाद् उदारा अजायन्त । तद् भूयो-

“तप्यत । तद् अग्नम् इव समहन्यत” इति [तै० ब्रा० २. २. ९. २] ।
 हे पाप्मन् नदीनाम् सरितां तान् प्रसिद्धान् फेनान् फेनिलान् प्रवाहान्
 अनु वि विक्ष्व अनुप्रविश्य विविधं गच्छ । ॥ “नेर्विशः” इति
 आत्मनेपदम् । व्यत्ययेन शपो लुक् ॥ अन्यद् व्याख्यातम् ॥

दशमी ॥

द्वादशधा निहितं त्रितंस्पापमृष्टं मनुष्यैरुत्तानि ।

ततो यदि त्वा ग्राहिरानुशे तां ते देवा ब्रह्मणा नाशयन्तु ॥ ३ ॥

द्वादशधा । निऽहितम् । त्रितंस् । अपमृष्टम् । मनुष्यैरुत्तानि ।

ततः । यदि । त्वा । ग्राहिः । आनुशे । ताम् । ते । देवाः । ब्रह्मणा । ना-
 शयन्तु ॥ १० ॥

त्रितस्य आत्म्यस्य संवन्धि प्रागुक्तरीत्या अपमृष्टं तद् एनः द्वादशधा
 निहितम् द्वादशसु स्थानेषु स्थापितम् । प्रथमं देवेषु पश्चात् त्रिषु आयेषु
 ततः सूर्याभ्युदितादिषु अष्टसु एवं द्वादशसु स्थानेषु निक्षिप्तम् । तद् एनः
 मनुष्यैरुत्तानि भवन्ति मनुष्यसमवेतानि इदानींतनानि पापानि संपद्यन्ते ।
 उत्तरोर्ध्वं व्याख्यातः ॥

पञ्चमं सूक्तम् ॥

[इति] सायणार्थविरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये षष्ठकाण्डे एकादशोऽनुवाकः ॥

द्वादशेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । अस्यानुवाकस्य आचार्यमरणे आज्यस-
 मित्पुरोडाशादिहोमे विनियोगः ॥

तथा खदाशयान्प्रायश्चित्तार्थं याज्ञिकः खदाशयानां ग्रीहियवतिलं कृ-
 त्वा अनेनानुवाकेन जुहुयात् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि पाकपज्ञतन्त्रं कृत्वा वैवस्वतदेवताकं चरुम् अने-
 नानुवाकेन जुहुयात् ॥

१ See foot-note १ on the previous page.

१ S' सदाशय°.

तथा तत्रैव कर्मणि खदाशयान्नं शरावचतुष्टयपरिमितम् अनेन अनुवाकेन अभिमन्युः द्राक्षणायाः प्रयच्छेत् ॥

सूत्रितं हि । “देवहेडनेन मन्त्रोक्तम् । आचार्यायोपदधीत । खदाश-
यस्यावपते । वैवस्वतं यजते । चतुःशरावं ददाति” इति [कौ० ५. १०] ॥

तथा सवान् आधास्यमानः सर्वाङ्गौ अनेनानुवाकेन आज्यं जुहुयात्
समिधः शकलान् वा आदध्यात् । सूत्रितं हि । “अग्नीन् आधास्यमा-
नः सवान् वा दास्यन्” इति प्रक्रम्य “तस्मिन् देवहेडनेनाज्यं जुहुयात्
समिधोभ्यादध्यात् शकलान् वा” इति [कौ० ८. १] ॥

तथा अन्येष्टौ चित्ताग्नावादीन् अनेनानुवाकेन आज्यं जुहुयात् ॥

“याम्यां यमभये” [न० क० १७] इति विहितायां याम्याख्यायां म-
हाशान्तौ “यद् देवा देवहेडनम्” इति अनुवाकम् आवपेत् । तद् उ-
क्तं नक्षत्रकाले । “यद् देवा देवहेडनम् इति याम्यायाम्” इति [न०
क० १८] ॥

तथा सवयज्ञेषु ब्राह्मौदनिकाङ्गौ “यद् देवा देवहेडनम्” [६. ११४]
“यद् विद्वांसः” [६. ११५] “अपमित्यम् अप्रतीतम्” [६. ११७] ए-
तैस्त्रिभिस्तृचैः पूर्णोहुतिं जुहुयात् । सवयज्ञं प्रक्रम्य सूत्रितम् । “ब्रा-
ह्मौदनिकम् अग्निं मथित्वा यद् देवा देवहेडनम् यद् विद्वांसो यद्वि-
द्वांसः अपमित्यम् अप्रतीतम् इत्येतैस्त्रिभिः सूक्तैरन्वारब्धे दातारि पूर्ण-
होमं जुहुयात्” [इति] [कौ० ८. ८] ॥

तथा “यद् देवा देवहेडनम्” इति द्वाभ्यां तृचाभ्याम् अग्निष्टोमे तृ-
तीयसवने आदित्यग्रहहोमं ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । अग्निष्टोमं प्रक्रम्य वैताने
सूत्रितम् । “आदित्यग्रहहोमं यद् देवा देवहेडनं द्वाभ्याम्” इति [वे०
३. १२] ॥

तथा अग्निष्टोम एव तृतीयसवनान्ते आभ्यां तृचाभ्यां सर्वप्रायश्चित्तहो-
मान् कुर्यात् । तद् उक्तं वैताने । “आग्नीमीये सर्वप्रायश्चित्तीयान् जु-
होति” इति प्रक्रम्य “देवहेडनस्य सूक्ताभ्यां च” इति [वे० ३. १३] ॥

1 S' सदाश. 2 S' सचासौ. 3 S' सवानाधास्यन् We with Kausika 4 S' वि-
सीयां. We with Kausika

अत्र “यद् विद्वांसः” इत्यनेन तृचेन आग्रयणेष्टौ वैश्वदेवं चरुं ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । आग्रयणेष्टिं प्रक्रम्य “यद् विद्वांसः[६.११५] द्यावापृथिवी उपश्रुत्या[२.१६.२] सोमो वीरुधाम[५.२४.७] इति वैश्वदेवद्यावापृथिव्यसौम्यान्” इति [वै०२.४] चैताने सूत्रितत्वात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

यद् देवा देवहेङनं देवासश्चक्रुमा वयम् ।

आदित्यास्तस्मान्नो यूयमृतस्यतेन मुञ्चत ॥ १ ॥

यत् । देवाः । देवहेङनम् । देवासः । चक्रुमं । वयम् ।

आदित्याः । तस्मात् । नः । यूयम् । ऋतस्य । ऋतेन । मुञ्चत ॥ १ ॥

हे देवाः अद्यादयः देवहेङनम् । हेङ्गतिः क्रुध्यतिकर्माः । देवाः क्रुध्यन्ति येन पापेन । करणे ल्युट् । देवानां क्रोधकरं यत् पापं देवासः देवाः देवनशीला इन्द्रियपरवशाः सन्तः वयं चक्रुम कृतवन्तः । देवास इति । “आजसेरसुक्” । “देवसेनमेपादयः पचादिषु द्रष्टव्याः” इति परिगणनाद् इगुपधलक्षणं कं वाधित्वा अजन्तो देवशब्दः सर्वत्र अन्तोदात्तः । इह तु व्यत्ययेन आद्युदात्तत्वम् । हे आदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः यूयं तस्मात् तथाविधात् पापाद् ऋतस्य ऋतेन । ऋतम् इति यज्ञस्य सत्यस्य च नामधेयम् । यज्ञसंबन्धिना सत्येन । यद्वा ऋतम् सत्यं परं ब्रह्म तत्संबन्धिना प्रणवादिरूपेण मन्त्रेण साधनेन नः अस्मान् मुञ्चत वियोजयत । इन्द्रियचापलेन उपार्जितं कृत्स्नं पापं मन्त्रसामर्थ्येन निर्देहतेत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

ऋतस्यतेनादित्या यजत्रा मुञ्चतेह नः ।

यज्ञं यद् यज्ञवाहसः शिक्षन्तो नोपशेकिम ॥ २ ॥

ऋतस्य । ऋतेन । आदित्याः । यजत्राः । मुञ्चत । इह । नः ।

१ ष चक्रुम. २ B B D K R S P J Cr ओक्तिम्. We with A K R P V

1 S' अधिकरणे for करणे.

यज्ञम् । यत् । यज्ञवाहसः । शिक्षन्तः । न । उपदेशेकिम् ॥ २ ॥

हे आदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः । ॥ “दित्यदित्या” इत्यादिना अपत्येर्धे प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः ॥ यजत्राः । ॥ “अ-मिनक्षीत्यादिना [उ० ३. १०५] यजेरत्रन् प्रत्ययः ॥ यष्टव्याः यू-यम् ऋतस्य यज्ञस्य संवन्धिना ऋतेन सत्येन । यज्ञा ऋतशब्दद्वयेनापि सत्यम् उच्यते । सत्यस्य सत्येन परब्रह्मणा । श्रूयते हि । “तद् एतत् सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषाम् एष सत्यम्” इति [बृ० आ० २. १. २३] । तेन परब्रह्मणा ध्यातव्येन इह अस्मिन् कर्मणि नः अस्मान् मुञ्चत कर्माधिकारविधातकात् सर्वस्मात् पापाद् वियोजयत । ध्यायमानं हि परं ब्रह्म सर्वस्य पापस्य निवर्तकम् । स्मर्यते हि ।

उपपातकेषु सर्वेषु पातकेषु महत्तु च ।

प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेत् ॥

इति । हे यज्ञवाहसः यज्ञस्य मापका निर्वर्तका देवाः वयं यज्ञम् ज्योति-ष्टोमादिकं शिक्षन्तः शक्तुं निष्पादयितुम् इच्छन्तः यत् यस्मात् पापाद्देतोः नोपशेकिम् शक्ताः समर्था न भवेम । तस्मात् पापाद् मुञ्चतेत्यर्थः । ॥ य-ज्ञवाहस इति । वहिहाधाज्यशब्दसि [उ० ४. २२०] इति बहेरसुन् प्रत्ययः । तत्र णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । शिक्षन्त इति । शक्नु शक्ती । अस्मात् सनि “सनि मीमा” इत्यादिना अचः स्थाने इस् आदेशः । “अत्र लोपोभ्यासस्य” इति अभ्यासलोपः । शेकिमेति । तस्मादेव धा-तोश्छान्दसे लिटि एताभ्यासलोपौ । कादिनियमाद् इदम् ॥

तृतीया ॥

मेदंस्तता यजमानाः सुचाज्यानि जुहंतः ।

अकामा विध्वे वो देवाः शिक्षन्तो नोप शेकिम् ॥ ३ ॥

मेदंस्तता । यजमानाः । सुचा । आज्यानि । जुहंतः ।

१ P J O r उपदेशेकिम् We with P २ A B K R P J C i विध्वे We with D K B P V C ३ D K P V शेकिम् We with A B B K R B P J C. C p

1 So S, making the pad of nine syllables 2 S नियतव

यम् अकरम् कृतवान् अस्मि । तथा स्वप्न स्वप्नावस्था प्राप्तः सन्
 २३ [यत्] पापं कृतवान् अस्मि । ॥ जाग्रत् इति । जागृ निद्राक्ष-
 ना ॥ अस्मात् लटः शत्रादेशः । अदादित्वात् शपो लुक् । “जक्षित्याद-
 मिनक्षी” इति अभ्यस्तत्वाद् “नाभ्यस्ताच्छतुः” इति नुमनावः । अ-
 यम् ऋ इति । “कृमृदृरुहिभ्यः” इति छेः अङ् आदेशः ॥ त-
 सत्यम् उभयविधात् यापाद् भूतम् लब्धसत्ताकं प्राणिजातम् । भविष्यत्त-
 सत्यम् उजातं भव्यम् । ॥ “भव्यगेय” इत्यादिना “अचो यत्”
 सत्यस्य सत् यत् । “यतोनावः” इति उदात्तत्वम् ॥ यद्वा इमौ
 २३] । ते भव्यशब्दवाच्यौ । तथा च तैत्तिरीयकम् । “भूताय स्वाहा-
 सुञ्चत कमोत्वाहेति भूताभव्यौ होमौ जुहोति । अयं वै लोको भूतम्
 हि परं ब्रह्म यत्” इति [तै० ब्रा० ३. ८. १८. ५] । ते उभे भूतभव्ये सा
 । पादवन्धनार्थो द्रुमो द्रुपदः । तस्मादिव सुञ्चताम् वि-

“यद् यामं चक्रुः” इति तृचेन घृततैलमधूनां परिमितानां वृद्धिक्षय-
लक्षणाद्भुतप्रायश्चित्तार्थम् आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “अथ यत्रैतत्
“सर्पिर्वा तैलं वा मधु वा विंस्पन्दयते यद् यामं चक्रुर्निखनन्तो अग्र
“इत्येतेन सूक्तेन जुहुयात् सा तत्र प्रायश्चित्तिः” इति [कौ० १३. ४०] ॥

“अपमित्यम् अप्रतीक्षम्” इति त्रिभिस्तृचैः उत्तमर्णं मृते सति तत्पु-
त्राय सगोत्राय वा धनम् अभिमन्त्र्य ऋणी दद्यात् ॥

तथा अनेन तृचत्रयेण द्रव्यम् अभिमन्त्र्य उत्तमर्णस्य श्मशानभूमौ
चतुष्पथे वा निक्षिपेत् ॥

तथा तृचत्रयेण द्रव्यम् अभिमन्त्र्य कक्षेषु निक्षिप्य तान् अग्निना दीपयेत् ॥

सूत्रितं हि । “अपमित्यम् अप्रतीक्षम् इत्युत्तमर्णं मृते तदपत्याय प्र-
यच्छति । सगोत्राय । श्मशाने निवपति । चतुष्पथे च । कक्षान् आ-
दीपयति” इति [कौ० ५. १०] ॥

तथा अस्य तृचत्रयस्य सवयज्ञेषु पूर्णहोमे विनियोग उक्तः ॥

तथा लौकिकाग्निना शालादाहे तच्छान्त्यर्थम् अनेन तृचत्रयेण व्रीहि-
यवगोधूमादिमिश्रधान्यैः पूर्णाञ्जलिं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “अथ य-
“त्रैतद् ग्राम्योद्भिः शालां दहत्यपमित्यम् अप्रतीक्षम् इत्येतैस्त्रिभिः सूक्तै-
“मैत्रधान्यस्य पूर्णाञ्जलिं हुत्वा” इति [कौ० १३. ४१] ॥

तथा अग्निष्टोमावसाने गार्हपत्याग्नेररण्योरात्मनि वा समारोपणानन्त-
रम् उपोष्यमाणां वेदिम् अपमित्यम् इत्यनेन अनुमन्त्रयेत् । “अपमि-
त्यम् अप्रतीक्षम् इति वेदिम् उपोष्यमाणाम्” इति वैतानात् [वै० ३. १४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यद् यामं चक्रुर्निखनन्तो अग्रे कार्पीवणा अन्नविदो न विद्याः ।

वैवस्वते राजन्ति तर्जुहोम्यर्थं यज्ञियं मधुमदस्तु नोत्तमम् ॥ १ ॥

यत् । यामम् । चक्रुः । निखनन्तः । अग्रे । कार्पीवणाः । अन्नविदः ।
न । विद्याः ।

1 S' विपदंते. 2 S' उत्तमर्णम्. 3 S' उत्तमर्णस्य. 4 S' सखा. 5 S' अपोष्यमाणां.
We with Kausika. 6 S' वेदिमपोष्यमाणामिति. We with the Vaidika and its com-
mentators.

वैवस्वते । राजनि । तत् । जुहोमि । अर्थ । यज्ञियम् । मधुऽमत् । अस्तु ।
नः । अन्नम् ॥ १ ॥

कार्पीवणाः कृषिं वनन्ति संभजन्त इति कृषीवनाः शूद्राः । तत्संवन्धिनः कर्मकराः कार्पीवणाः । ते अग्रे पुरा भूमिं निखनन्तः कृपन्तः यद् यामं यमसंवन्धि क्रूरं यत् कर्म चक्रुः कृतवन्तः । तत्र कारणम् आह नं विदो न विद्यया इति । यस्मात् ते विद्यया विशेषज्ञानेन नोपलक्षिताः अत एव नं विदः न वेदितारः कार्याकार्यविभागज्ञानशून्याः तस्माद् यामं कर्म कृतवन्त इत्यर्थः । यद्वा अग्रे पुरा भूमिं निखनन्तः असुराः यद् यामं यमसंवन्धि प्राणापहरणनिमित्तं क्रूरं कर्म कृतवन्तः । श्रूयते हि । “असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान् न्यखनन्” इति [तै० सं० ६. २. ११. २] । तत् कर्म कार्पीवणा अज्ञजनाः न विदो न जानन्ति । ॥ विदुरित्युक्तारस्य व्यत्ययेन अकारः ॥ । यतस्ते विद्यया संस्कृतबुद्ध्या न भवन्ति । विशेषज्ञानशून्या इत्यर्थः । तत् तत्र अद्भुतशमने न्यूनाधिकपरिमाणोपेतं तत् आज्यमधुतैलादिकं वैवस्वते विवस्वान् आदित्यः तस्य पुत्रे राजनि ईश्वरे यमे जुहोमि हविष्टेन प्रक्षिपामि । अथ अद्भुतशमनानन्तरं यज्ञियम् यज्ञार्हं तद् अन्नं मधुमत् माधुर्योपेतं [नः] अस्माकं भोक्तुं योग्यम् अस्तु ॥

द्वितीया ॥

वैवस्वतः कृणवद् भागधेयं मधुभागो मधुना सं सृजाति ।

मातुर्यदेनं द्रपितं न आगन् यद् वा पितापर्राद्धो जिहीडे ॥ २ ॥

वैवस्वतः । कृणवत् । भागधेयम् । मधुऽभागः । मधुना । सम् । सृजाति ।

मातुः । यत् । एनः । द्रपितम् । नः । आऽअगन् । यत् । वा । पिता । अर्पऽराद्धः । जिहीडे ॥ २ ॥

वैवस्वतः विवस्वतः पुत्रो यमः भागधेयम् आत्मार्थं हविर्भागं कृणवत् करोतु । मधुभागः माधुर्योपेतहविषा भागेन युक्तः सन् मधुना माधु-

योंपेतेन क्षीरघृतादिना अस्मान् [सं सृजाति] संसृजतु । मातुः सका-
शाद् यद् एनः पापम् इषितम् प्रेरितं सत् नः अस्मान् कृतापराधान्
[आगन्] आगमत् । ॥ गमेर्लुङि “मन्ते घस०” इति हेर्लुक् ।
“मो नो धातोः” इति नत्वम् ॥ [वा] अथवा पिता अपराद्धः
अस्माकृतापराधेन विमुखः सन् यात् जिहीर्षे कृध्यति । ॥ हेड क्तो-
धे । ह्यान्दसो वर्णविकारः ॥ मातापित्रोर्द्रोहकृतं यद् उत्पातस्य
निमित्तं तदपि शाम्यन्नित्यर्थः ॥

तृतीया ॥

यदीदं मातुर्यदि वा पितुर्नः परि भ्रातुः पुत्राचेतस एन आगन् ।
यावन्तो अस्मान् पितरः सचन्ते तेषां सर्वेषां शिवो अस्तु मन्युः ॥ ३ ॥
यदि । इदम् । मातुः । यदि । वा । पितुः । नः । परि । भ्रातुः । पुत्रात् ।
चेतसः । एनः । आऽअगन् ।
यावन्तः । अस्मान् । पितरः । सचन्ते । तेषाम् । सर्वेषाम् । शिवः । अस्तु ।
मन्युः ॥ ३ ॥

इदं परिदृश्यमानम् एनः पापं यदि मातुः सकाशात् आगन् आग-
मत् यदि वा पितुः सकाशात् यदि वा भ्रातुः सकाशात् यदि वा अ-
न्यस्मादपि परिजनात् पुत्राद् वा चेतसः आत्मीयाद् मनसः सकाशात्
पापं [नः अस्मान्] आगमत् । तेन च पापेन क्रुद्धा यावन्तः यत्प-
रिमाणाः पितरः अस्मान् सचन्ते समवयन्ति प्राप्नुवन्ति तेषां सर्वेषां मन्युः
क्रोधः शिवो अस्तु शान्तो भवतु ॥

चतुर्थी ॥

अपमित्यमप्रतीक्षं यदस्मि यमस्य येन वलिना चरामि ।
इदं तदग्रे अनृणो भवामि त्वं पाशान् विचूर्तं वेत्थु सर्वान् ॥ १ ॥
अपमित्यम् । अमप्रतीक्षम् । यत् । अस्मि । यमस्य । येन । वलिना । चरामि ।

इदम् । तत् । अग्ने । अनृणः । भवामि । त्वम् । पाशान् । विऽवृत्तम् ।
वेत्स्य । सर्वान् ॥ १ ॥

अपमित्यम् अपमातव्यम् अपाकर्तव्यं धान्यादिकम् ऋणम् उत्तमर्णाद्
गृहीतम् अमतीक्ष्णम् पुनस्तस्मै न प्रत्यर्पितम् । ॥ मेङ् प्रणिदाने ।
अस्माद् अपपूर्वाच्छान्दसः क्यप् । “मयतेरिदम्यतरस्याम्” इति इत्त्वम्
अत्रापि व्यत्ययेन प्रवर्तते । “ह्रस्वस्य पिति कृतिः” इति तुक् । प्रति-
पूर्वाद् ददातेर्निष्ठा । “अच उपसर्गात् तः” इति धातोस्तकारादेशः ।
“दस्ति” इति उपसर्गस्य दीर्घः ॥ ईदृशं यद् ऋणमेव अहम्
अस्मि भवामि । ऋणबाहुल्यव्यापनार्थं तादात्म्यव्यपदेशः । यस्माद् एवं
तस्माद् वलिना वलवता येन ऋणेन शासितुः यमस्य वशे चरामि हे
अग्ने तत्प्रसादाद् इदम् इदानीं तत् तेन ऋणेन अनृणः ऋणरहितो
भवामि । त्वं खलु तान् सर्वान् ऋणोद्भवान् पारलौकिकान् पाशान्
बन्धनरज्जुविशेषान् विचृतम् विचर्तितुं मोचयितुं वेत्स्य जानासि । शक्तो
भवसीत्यर्थः । ॥ चृती हिंसाग्रन्थनयोः । अस्मात् तुमर्थे “शक्ति
णमुल्कमुलौ” इति शकेरप्रयोगेपि छान्दसः कमुल् प्रत्ययः ॥

पञ्चमी ॥

इहैव सन्तः प्रति ददो एनजीवा जीवेभ्यो नि हराम एनत् ।

अपमित्यं धान्यं यज्यसाहमिदं तदग्ने अनृणो भवामि ॥ २ ॥

इह । एव । सन्तः । प्रति । ददाः । एनत् । जीवाः । जीवेभ्यः । नि । ह-
रामः । एनत् ।

अपमित्यं धान्यम् । यत् । अयसं । अहम् । इदम् । तत् । अग्ने । अनु-
णः । भवामि ॥ २ ॥

इहैव इह लोक एव सन्तः विद्यमाना एनद् ऋणं प्रति दध्मः उ-

१ P P J चृतम्. We with Cr. २ B दध्म ए०. ३ A न्यो ३. B D S C० न्य ३. We
with B K K R V.

1 S' अपमापताव्यम्.

ज्ञमर्णाय प्रत्यर्पयामः । एतदेव विवृणोति । जीवाः इह लोके जीवन्त एव जीवेभ्यः जीवज्य उत्तमर्णेभ्यो देहत्यागात् पुरैव एनद् ऋणं नि हरामः नितरां निधमेन वा अपाकुर्मः । धान्यं ग्रीहियवादिकम् उत्तमर्ण-सकाशाद् अपमित्य प्रस्थाढकादिसंख्यया परिवृत्य गृहीत्वा यद् अहं ज-घत् भक्षितवान् अस्मि । ॥ अपमित्येति । अपपूर्वात् मेङः “उदीचां माङो व्यतीहारे” इति क्त्वा प्रत्ययः । त्यवादेशे “मयतेरिदन्यतरस्याम्” इति इत्त्वम् । “ह्रस्वस्य पिति०” इति तुक् । जघसेति । “लिङ्यन्य-तरस्याम्” इति अर्देर्लिङि उत्तमैकवचने घस्तृ आदेशः । “णल् उत्तमो वा” इति णित्त्वस्य विकल्पनाद् वृद्धवभावः ॥ हे अग्ने इदम् इ-दानीं तत् तस्मात् परकीयधान्यभक्षणात् त्वत्प्रसादेन अनृणः ऋणरहितः ऋणनिमित्तनरकपातरहितो भवामि । ॥ अनृण इति । बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

घटी ॥

अनृणा अस्मिन्ननृणाः परस्मिन् तृतीये लोके अनृणाः स्याम ।

ये देवयानाः पितृयानाश्च लोकाः सर्वान् पृथो अनृणा आ क्षिपेम ॥ ३ ॥

अनृणाः । अस्मिन् । अनृणाः । परस्मिन् । तृतीये । लोके । अनृणाः । स्याम ।

ये । देवयानाः । पितृयानाः । च । लोकाः । सर्वान् । पृथः । अनृणाः ।

आ । क्षिपेम ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वत्प्रसादाद् अस्मिन् भूलोके अनृणाः । ऋणम् अत्र लौ-किकं वैदिकं च परिगृह्यते । लौकिकं तावद् उत्तमर्णाद् गृहीतं हिरण्य-धान्यादिकं प्रसिद्धम् । वैदिकं तु “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः” इति [तै० सं० ६.३.१०.५] । तेन सर्वेण ऋणेन रहिताः स्याम भवेम । परस्मिन् लोके स्वर्गादौ एतद्देहपरित्यागेन दिव्यशरीरपरिग्रहेण सुकृतफलभोगस्था-नेपि अनृणाः स्याम । ऋणादाननिमित्तो भोगप्रतिबन्धस्तत्रापि मा भूद्

इत्यर्थः । तृतीये लोके स्वर्गादपि उत्कृष्टे नाकष्टृष्टादौ वयम् अनृणा भवे-
म । अन्येपि ये लोकाः देवयानाः देवा एव येषु यान्ति गच्छन्ति ते
तथोक्ताः । ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ । ये च लोकाः पितृयाणाः
पितृणाम् असाधारणभोगभूमयः तान् सर्वान् लोकान् तत्प्राप्त्युपायभूतान्
पथः मार्गाश्च । यद्वा लोक्यन्त इति लोकाः पन्थानः देवानेव यैर्यान्ति
ते देवयानाः पितृनेव यैर्यान्ति ते पितृयाणाः । ॥ उभयत्र करणे
ल्युट् ॥ । य एवम् उभये विभिन्ना मार्गाः तान् सर्वान् अनृणाः
ऋणप्रतिबन्धरहिताः सन्तः आ क्षियेम अभिगच्छेम । ॥ क्षि निवा-
सगत्योः । तुदादिष्वात् शः ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

“यद्वस्ताभ्याम्” इति तृतीयं सूक्तम् । अस्य विनियोगः पूर्वतुचेन
सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यद्वस्ताभ्यां चकृम किल्बिषाण्यक्षाणां गलुमुपलिप्तमानाः ।

उग्रप्रश्ये उग्रजितौ तद्वाप्सरसायनुं दशामृणं नः ॥ १ ॥

यत् । हस्ताभ्याम् । चकृम । किल्बिषाणि । अक्षाणाम् । गलुम् । उपलि-
प्तमानाः ।

उग्रप्रश्ये इत्युग्रम्ऽप्रश्ये । उग्रजितौ । तत् । अद्य । अप्सरसां । अनुं ।
दत्ताम् । ऋणम् । नः ॥ १ ॥

हस्ताभ्याम् । इन्द्रियाणाम् उपलक्षणम् एतत् । हस्तपादादीन्द्रियैः कि-
ल्विषाणि पापानि यत् चकृम वयं कृतवन्तः स्मः । अक्षाणाम् इन्द्रि-
याणां गलुम् गन्तव्यं शब्दस्पर्शादिविषयम् उपलिप्तमानाः उपलब्धुम् अ-
नुभवितुम् इच्छन्तः । यद् ऋणं चकृमेत्यर्थः । ॥ गलुम् इति । गमेः
औणादिकः रुप्रत्ययः । “अनुदातोपदेशः” इत्यादिना अनुनासिकलोपः ।
उपपूर्वात् लभेः इच्छासनि “सनि मीमापुरभलभम्” इति अच इत्

आदेशः । “अत्र लोपोभ्यासस्य” इति अभ्यासलोपः । “पूर्ववत् स-
नः” इति आत्मनेपदम् ॥ हे* उग्रंपश्ये तीक्ष्णदर्शने । ॥ “उ-
ग्रंपश्येरंतदपाणिंधमाश्च” इति स्वशि निपात्यते ॥ हे* उग्रजितौ उ-
ग्रान् उद्गूर्णवलान् प्रतिकर्तुम् अशक्यान् शत्रून् जयत इति उग्रजितौ ।
तत्रैका उग्रंपश्या । अपरा उग्रजित् । ॥ युगपदधिकरणवाचित्वाद् वृ-
क्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ इतिवद् उभयत्रापि द्विवचनम् ॥ एतन्ना-
मानौ अप्सरसौ अद्य इदानीं नः अस्माकं तत् प्राग् उदीरितम् ऋणम्
अनु दत्ताम् आनुकूलेन उत्तमर्णेभ्यः प्रयच्छतम् ॥

द्वितीया ॥

उग्रंपश्ये राष्ट्रभृत् किल्बिषाणि यदक्षवृत्तमनु दत्तं न एतत् ।
ऋणान्नो नर्णमेत्सीमानो यमस्य लोके अधिरज्जुरायत् ॥ २ ॥
उग्रंपश्ये इत्युग्रंमपश्ये । राष्ट्रभृत् । किल्बिषाणि । यत् । अक्षवृत्तम् ।
अनु । दत्तम् । नः । एतत् ।
ऋणात् । नः । न । ऋणम् । एत्सीमानः । यमस्य । लोके । अधिरज्जुः ।
आ । अयत् ॥ २ ॥

हे उग्रंपश्ये । राष्ट्रभृत्ः पृथगुपादानाद् अत्र एकैवचनान्तम् एतत् ।
हे राष्ट्रभृत् राष्ट्रं राज्यं विभर्ति पोषयतीति राष्ट्रभृत् । एतत्तद्देशे अप्सरसौ
यानि अस्माभिः कृतानि किल्बिषाणि पापानि यच्च पापम् अक्षवृत्तम्
अक्षेषु इन्द्रियेषु निषिद्धानिषिद्धविभागपरिहारेण स्वस्वविषयप्रवृत्तेषु निष्प-
न्नम् । ॥ “तत्पुरुषे तुत्यार्यं” इत्यादिना सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्नम् ॥ नः अस्माकम् ऋणभूतम् एतत् सर्वं पापम् अनु दत्तम्
आनुकूलेन यथास्मान् न बाधते तथा दत्तम् प्रयच्छतम् । निवारय-
तम् इत्यर्थः । अनुदानप्रकारम् आह । ऋणान् इति । ऋणान् ऋणि-
नः । ॥ मतर्षीयः अकारः ॥ अनपाकृतिर्नो नः अस्मान् । यद्वा
ऋणात् इति पदच्छेदः । ॥ भावप्रधानो निर्देशः ॥ ऋणिता-

द्वेतोः नः अस्मान् यमस्य पुण्यपापानुरूपं दण्डयितुर्देवस्य संबन्धिनि लोके
स्याने उत्तमर्णः ऋणम् एच्छमानः ऋणं ग्रहीतुम् अभित इच्छन् अधि-
रज्जुः अस्मद्ग्रहणाय पाशहस्तो भूत्वा न आयत् न प्राप्नोति । तथा अ-
नुदत्तम् इति संबन्धः । ॥ अयं गतौ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

तृतीया ॥

यस्मां ऋणं यस्यां जायामुपैमि यं याचमानो अम्यैमि देवाः ।

ते वाचं वादिषुर्मोक्षरां मदेवपत्नी अप्सरसावधीतम् ॥ ३ ॥

यस्यै । ऋणम् । यस्यां । जायाम् । उपैमि । यम् । याचमानः । अ-
भिऽरेमि । देवाः ।

ते । वाचम् । वादिषुः । मां । उत्तराम् । मात् । देवपत्नी इति देवपत्नी ।
अप्सरसौ । अधि । इत्तम् ॥ ३ ॥

यस्यै उत्तमर्णाय वस्त्रहिरण्यधान्यादिकम् ऋणम् अहं धारयामि । ॥ धा-
रयतेः प्रयोगाभावेऽपि अर्थसत्तां द्योतयितुं “धारेरुत्तमर्णः” इति चतु-
र्थी ॥ । यस्य पुरुषस्य जायाम् भार्याम् उपैमि कामुकः सन् उपग-
च्छामि । तथा यं पुरुषं स्वामिनम् उत्तमर्णं वा याचमानः इष्टं धनं
प्रार्थयमानः हे देवाः अभ्येमि अभिगच्छामि । ते सर्वे मत् मत्तः उ-
त्तराम् उत्कृष्टतरां वाचं प्रतिकूलां मा वादिषुः मा ब्रुवन्तु । हे देवप-
त्नी देवपत्न्यौ देवानां पत्न्यौ जायाभूते अप्सरसौ अधीतम् मङ्घ्रिज्ञापनं
चित्तेऽवधारयतम् । ॥ इक् स्मरणे ॥

चतुर्थी ॥

यददीव्यन्नृणमहं कृणोम्यदास्यन्नग्न उत संगृणामि ।

वैश्वानरो नो अधिषा वसिष्ठ उदिन्नयाति सुकृतस्य लोकम् ॥ १ ॥

यत् । अदीव्यन् । ऋणम् । अहम् । कृणोमि । अदास्यन् । अग्ने । उत ।

समऽगृणामि ।

१ Cp उपैमि. We with P P J. १ P J मत्. १ P अप्सरसौ. We with P J Cp.

1 S' चित्तेऽवधारयतम् अवधारयतम्.

वैश्वानरः । नः । अधिष्ठाः । वसिष्ठः । उत । इत् । नयाति । सुकृतस्य ।
लोकम् ॥ १ ॥

अदीव्यन् व्यवहर्तुम् अशक्नुवन् यद् ऋणम् अहं कृणोमि करोमि
हे अग्ने अदास्यन् पुनः प्रदानम् अकरिष्यन् । . इतशब्दः अप्य-
र्थे ॥ । संगृणामि दास्यामीति केवलं प्रतिजानामि । इगु श-
ब्दे । प्वादित्वात् ह्रस्वः ॥ । वैश्वानरः विश्वनरहितः सर्वेषां प्राणिना
हितकारी अत एव अधिष्ठाः अधिकं पालयिता वसिष्ठः वासयितृत्तमः
एवंभूतोऽग्निः सुकृतस्य पुण्यकर्मणः फलभूतं लोकम् [नः अस्मान्] उन्न-
याति उन्नयन्तु ऊर्ध्वं प्रापयन्तु । इतशब्दः अवधारणे ॥ । स्व-
यमेव नयत्वित्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

वैश्वानराय प्रति वेदयामि यद्यृणं संगरो देवतासु ।

स एतान् पाशान् विचृतं वेदु सर्वाण्यर्थं पृक्तेन सह सं भवेम ॥ २ ॥

वैश्वानराय । प्रति । वेदयामि । यदि । ऋणम् । समङ्गरः । देवतासु ।

सः । एतान् । पाशान् । विचृतम् । वेदु । सर्वान् । अर्थं । पृक्तेन । सह ।

सम् । भवेम ॥ २ ॥

वैश्वानराय विश्वनरहिताय अग्नये प्रति वेदयामि विज्ञापयामि । किं
तद् इत्याह यद्यृणम् इति । यदिशब्दो यच्छब्दार्थः । यद् ऋणं लौकि-
कम् देवतासु देवताविषये यः संगरः अवश्यकर्तव्यतया प्रतिज्ञा “प्रक्षत्र्ये-
ण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः” [तै० सं० ६.३.१०.५] इति
तद्धि वेदिकम् ऋणम् । तत् सर्वं वैश्वानराय निवेदयामीत्यर्थः । स तादृशो
वैश्वानरोऽग्निः एतान् लौकिकचैदिकऋणात्मकान् सर्वान् पाशान् पाशवद्-
न्धकान् विचृतम् विचर्तितुं विश्लेषयितुं वेद जानाति । इ विचृतम्
इति । विपूर्वाच्चेतुः तुमर्थे कमल् प्रत्ययः ॥ । अथ ऋणरूपपाशच्छे-
दनानन्तरं पृक्तेन परिपृक्तेन स्वर्गादिफलेन सह वयं सं भवेम संगच्छेमहि ॥

पृष्ठी ॥

वैश्वानरः पविता मा पुनातु यत् संगरमभिधावाभ्याशाम् ।

अनाजानन् मनसा याचमानो यत् तत्रैनो अप तत् सुवामि ॥ ३ ॥

वैश्वानरः । पविता । मा । पुनातु । यत् । समऽङ्गरम् । अभिऽधावामि ।

आऽशाम् ।

अनाजानन् । मनसा । याचमानः । यत् । तत्र । एनः । अप । तत् । सु-
वामि ॥ ३ ॥

पविता शोधयिता सर्वभावानां शुद्धेः कर्ता वैश्वानरोन्निः मा मा पु-
नातु पूतं शुद्धं करोतु । यत् यस्माद्धेतोः संगरम् प्रतिज्ञाम् यक्ष्ये दास्या-
मीत्येवंरूपाम् ऋणापाकरणविषयां केवलम् अभिधावानिं आभिमुख्येन
प्राप्तवानि तथा आशाम् देवादीनाम् अभिलाषमेव उत्पादयामि न किं-
चिद् यागादिरूपम् ऋणापाकरणं करोमि अनाजानन् हिताहितविभा-
गम् अजानन् प्रत्युत मनसा अन्तःकरणेन ऐहिकमेव सुखं याचमानः
प्रार्थयमानः । ॥ उभयत्र लक्षणहेत्वाः क्रियाया इति हेतोः शतृप्रत्य-
यः ॥ अज्ञानाद् विपर्ययज्ञानाच्च हेतोः रित्यर्थः । तत्र तथाविधे अ-
नृतकरणे यद् एनः पापम् उत्पन्नम् अस्ति तद् अप सुवामि अस्मत्तो-
पगमयामि । ॥ पू भरेणे । तुदादिनात् शः ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

“यद् अन्तरिक्षम्” इति चतुर्थं सूक्तम् । तत्र “विपाणा पाशान्”
इति चतुर्थचेन दारुलोहरज्ज्वादिवन्धनमोचनार्थं चर्ममयलोहमयादिकं पू-
र्ववन्धनरज्जुसदृशं कृत्वा संपात्य अभिमन्त्रयेत् । सूत्रितं हि । “विपाणा
“पाशान् इत्युन्मोचनम् । प्रतिरूपं संपातवन्तं करोति । वाचा वद्वाय
“भूमिपरिलेखम्” इति [कौ० ७. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत यां यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम ।

अयं तस्माद् गार्हपत्यो नो अग्निरुदिर्जयाति सुकृतस्य लोकम् ॥ १ ॥
 यत् । अन्तरिक्षम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । यत् । मातरम् । पितरम् ।
 वा । जिहिंसिम ।
 अयम् । तस्मात् । गार्हपत्यः । नः । अग्निः । उत । इत् । नृणां । सुकृ-
 तस्य । लोकम् ॥ १ ॥

अन्तरिक्षादिशब्दैर्लोकवचनैस्तत्रत्या जना लक्ष्यन्ते । अन्तरिक्षम् अन्-
 रिहलोकस्यान् जनान् पृथिवीम् भूलोकं तत्रत्यान् जनान् । उतशब्दः
 अप्यर्थः समुच्चये । द्याम् दिवं द्युलोकस्याञ्च जनान् यज्जिहिंसिम । त-
 त्तद्विषयहिंसया यत् पापं कृतम् इत्यर्थः । तथा मातरम् जनयित्रीं पि-
 तरम् जनकम् । वाशब्दः समुच्चये । यज्जिहिंसिम । तयोः प्रतिकूला-
 चरणलक्षणाद्विसनाद् यत् पापम् उपार्जितम् इत्यर्थः । ॥ हिंसि
 हिंसायाम् । अस्मात् लिटि रूपम् ॥ तस्माद् उभयविधात् पा-
 पाद् अयं गार्हपत्यः गृहपतिना संयुक्तः अस्माभिः परिचर्यमाणोऽग्निः नः
 अस्मान् [सुकृतस्य लोकम् इत् सुकृतपरिपाकस्य लोकं स्वर्गमेव] उ-
 न्नयाति उन्नयतु उन्नमयतु । पापाद् उत्तारयत्वित्यर्थः । ॥ गार्हपत्य
 इति । “गृहपतिना संयुक्ते ज्यः” इति ज्यप्रत्ययः ॥

द्वितीया ॥

भूमिर्मातादिति नो जनित्रं भ्रातृन्तरिक्षम्भिर्शस्या नः ।
 द्यौर्नः पिता पित्र्याच्छं भवाति जामिमृत्वा मावं पतिस्ति लोकात् ॥ २ ॥
 भूमिः । माता । अदितिः । नः । जनित्रम् । भ्राता । अन्तरिक्षम् । अभिऽश-
 स्यां । नः ।
 द्यौः । नः । पिता । पित्र्यात् । शम् । भवाति । जामिमृत्वा । मां ।
 अयं । पतिस्ति । लोकात् ॥ २ ॥

नः अस्माकं भूमिः पृथिवीदेवता माता जननी । अदितिः अखण्ड-

नीया अदीना वा देवमाता जनित्रम् जननकारणम् । अन्तरिक्षम् अवकाशात्मकोन्तरिक्षलोकः भ्राता सर्वदा सहभावित्वात् । अतो नः अस्माकं मात्रादिकृतं पापम् अस्तीत्यर्थः । ते सर्वे अभिशस्या अभिशंसनाद् मिथ्यापवादजनितात् पापाद् नः अस्मान् । रक्षन्त्विति शेषः ॥ तथा नः अस्माकं द्यौः द्युलोकः पिता वृष्ट्यादिप्रदानेन रेतःसेकस्य कर्ता । स च पित्र्यात् पितुरागताद् दोषाद् ऋणादानादिरूपात् । ॥ “पितुर्यच्च” इति यत् प्रत्ययः ॥ शं भवति सुखम् उत्पादयतु । पित्र्यमपि दोषं निवर्त्य अस्मान् सुखिनः करोत्वित्यर्थः । अहं च जामि व्यर्थमेव मृत्वा प्राणान् परित्यज्य परलोकहितं यागहोमदानादिकम् अननुष्ठाय लोकात् लोकनीयात् स्वर्गादेः मा अव पत्ति अवपन्नः अधोगतिर्मा भूवम् । यद्वा जामिम इति पदच्छेदः । जामिर्भगिनी तद्वन्निषिद्धा स्त्री ताम् ऋत्वा गत्वा निषिद्धाचरणेन अवपन्नो मा भूवम् इत्यर्थः । ॥ पद गतौ । माङि लुङि उत्तमैकवचने रूपम् ॥

तृतीया ॥

यत्र सुहार्दः सुकृतो मदन्ति विहाय रोगं तन्वा १; स्वायाः ।

अश्रोणा अङ्गैरहुताः स्वर्गे तत्र पश्येम पितरौ च पुत्रान् ॥ ३ ॥

यत्र । सुहार्दः । सुकृतः । मदन्ति । विहाय । रोगम् । तन्वा । स्वायाः ।

अश्रोणाः । अङ्गैः । अहुताः । स्वर्गे । तत्र । पश्येम । पितरौ । च ।

पुत्रान् ॥ ३ ॥

यत्र यस्मिन्नुत्तमे स्वर्गादिलोके सुहार्दः शोभनहृदयाः सुकृतः शोभनं यागादिकं कृतवन्तो जनाः स्वायाः स्वकीयायाः तन्वाः शरीरस्य संवन्धिनं रोगम् पापफलभूतं ज्वरादिकं विहाय परित्यज्य मदन्ति दुःखासंस्पृष्टकेवलसुखानुभवेन माद्यन्ति वयमपि अङ्गैः अवयवैर्हस्तपादादिभिः अश्रोणाः कुष्ठादिरोगरहिता अहुताः अकुटिलगतयः सन्तः तत्र पुण्यकृ-

१ A B C ० न्याः ३. We with B H K R V.

1 S' inserts तथा after माद्यन्ति.

द्विः प्राप्ये स्वर्गे लोके पितरौ पितरं भातरं च । ५ “पिता मा-
त्रा” इति पितुः शेषः ५ । तथा आत्मीयान् पुत्रांश्च पश्येम सा-
क्षात्कुर्याम ॥

चतुर्थी ॥

विषाणा पाशान् वि व्याध्यस्मद् य उन्नमा अधमा वारुणा ये ।
दुःस्वप्नं दुरितं नि व्यासदप्यं गच्छेम सुकृतस्य लोकम् ॥ १ ॥
विऽसानां । पाशान् । वि । स्म । अधि । अस्मत् । ये । उन्नमाः । अध-
माः । वारुणाः । ये ।
दुःस्वप्नम् । दुःस्वप्नम् । निः । स्म । अस्मत् । अप्यं । गच्छेम । सुकृत-
स्य । लोकम् ॥ १ ॥

हे बन्धनाभिमानिनि निर्ऋतिदेवते पाशान् अस्मदवयवगतान् बन्धन-
रज्जुविशेषान् विषाणा विमुञ्चती अस्मत् अस्मत्तः अधि उपरि वि ष्य
विमुञ्च । ५ पो अन्नकर्मणि । “ओतः इयनि” इति ओकारलो-
पः ५ । पाशा विशेष्यन्ते । ये पाशा उन्नमा उत्कृष्टा ऊर्ध्वकाया-
श्रिताः ये च अधमाः निकृष्टा अधःकायाश्रिता ये च वारुणाः वरुण-
संबन्धिनः सर्वकायाश्रिताः पाशाः । “उदुत्तमं वरुण पाशम् अस्मद्
अवापमं वि मध्यमं अयाय” इति हि निगमः [ऋ० १. २४. १५] । इ-
त्थम् अनेकभेदभिन्नान् पाशान् अस्मत्तो विमुञ्चेत्यर्थः । अपि च दुःस्व-
प्नम् दुष्टस्वप्नदर्शनजनितं दुरितं पापम् [अस्मत्] अस्मत्तो निः ष्य नि-
र्गम्य । ५ षू प्रेरणे । तुदादित्वात् शः । “तन्वादीनां छन्दसि व-
हुलम्” इति यण् ५ । अथ पाशविमोचनानन्तरं सुकृतस्य पुण्यस्य
फलभूतं लोकम् इमं च अमुं च गच्छेम प्राप्नुयाम ॥

पञ्चमी ॥

यद् दारुणि वध्यसे यच्च रज्ज्वां यद् भूम्यां वध्यसे यच्च वाचा ।

१ O. दुष्प. २ None of our sahitā MSS. and Vaidikas have the visarga after
नि. ३ All the MSS. read रज्ज्वां.

३ S' निय्य for निः ष्य both here and in its text.

अयं तस्माद् गार्हपत्यो नो अग्निरुदिर्नयाति सुकृतस्य लोकम् ॥ २ ॥
 यत् । दारुणि । वध्यसे । यत् । च । रज्ज्वाम् । यत् । भूम्याम् । वध्यसे । यत् ।
 च । वाचा ।
 अयम् । तस्मात् । गार्हपत्यः । नः । अग्निः । उत । इत् । नयाति । सुकृ-
 तस्य । लोकम् ॥ २ ॥

हे पुरुष त्वं दारुणि काष्ठविशेषे यद् वध्यसे । यच्च रज्ज्वां वध्यसे ।
 भूम्यां वा गर्तरूपायां यद् वध्यसे । वाचा राजाज्ञामकाशिन्या यच्च व-
 ध्यसे । तस्मात् सर्वस्माद् बन्धनाद् अयम् अस्मदीयो गार्हपत्योऽग्निः त्वाम्
 उत्तारयत्वित्यर्थः । [शेषं पूर्ववत्] ॥

षष्ठी ॥

उदगातां भगवती विचृतौ नाम तारके ।

मेहामृतस्य यच्छतां प्रेतुं वद्धकमोचनम् ॥ ३ ॥

उत् । अगाताम् । भगवती इति भगवती । विचृतौ । नाम । तारके इति ।
 म । इह । अमृतस्य । यच्छताम् । म । एतु । वद्धकमोचनम् ॥ ३ ॥

भगवती भाग्यमुक्ते विचृतौ नाम विचृतामनी तारके नक्षत्रे उदगा-
 तान् उदयं प्राप्नवती । “विचृतौ नक्षत्रं पितरो देवता” इति श्रुतेः [तै०
 सं० ४. ४. १०. २] मूलनक्षत्रस्य विचृत इति संज्ञा । ॥ अधिष्ठानद्वया-
 पेक्षया द्विवचनम् ॥ इह अस्मिन् वद्धे पुरुषे अमृतस्य । ॥ क-
 र्मणि षष्ठी ॥ अमृतम् अमरणं म यच्छताम् । वद्धकमोचनम् कु-
 त्सितं निगलादिभिर्वद्धः वद्धकः । ॥ कुत्सायां कन् प्रत्ययः ॥ त-
 स्य मोचनं बन्धान्मोक्षः प्रेतुं प्राप्नोतु ॥

सप्तमी ॥

वि जिहीष्व लोकं कृणु बन्धान्मुञ्चासि वद्धकम् ।

योन्या इव प्रच्युतो गर्भैः पथः सर्वा अनु क्षिय ॥ ४ ॥

वि । जिहीष्व । लोकम् । कृणु । बन्धात् । मुञ्चासि । वद्धकम् ।

योन्याऽइव । प्रच्युतः । गर्भः । पथः । सर्वान् । अनु । क्षिय ॥ ४ ॥

हे बन्धनाभिमानिदेव त्वं वि जिहीष्व विविधं गच्छ । ॥ ओहाइ गतौ । शपः श्रुः । “भृजाम् इत्” इति अभ्यासस्य इक्ष्मः ॥ लोकं स्थानम् अस्य पुरुषस्य बन्धनार्तस्य कृणु कुरु । तस्माद् [बन्धात्] बन्धनाद् वद्धकम् इमं पुरुषं मुञ्चासि मुञ्च ॥ हे पुरुष बन्धनमोक्षानन्तरं योन्याः प्रच्युतः मानुर्गर्भाशयाद् बहिर्विनिर्गतो गर्भ इव स यथा इतस्ततः अनिरुद्धगतिः प्रचलति एवं सर्वान् पथो मार्गान् अनु क्षिय अनुगच्छ । यथेष्टं वर्तस्वेत्यर्थः । ॥ क्षि निवासगत्योः ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

“एतं भागम्” “एतं सधस्याः” इति द्वाभ्यां सवयज्ञेषु संस्थितहोमान् जुहुयात् । तदनुमन्त्रणं च कुर्यात् । सूत्रितं हि । “एतं भागम् [६.१२२] एतं सधस्याः [६.१२३] उत्लूखले [१०.९.२६] इति संस्थितहोमान् आवपतेऽनुमन्त्रणं च” इति [कौ० ६.४] ॥

तथा अग्निष्टोमे हविर्धाने स्वस्वचमससमीपे चमसिभिः स्वकीयान् पितॄन् उद्दिश्य पुरोडाशशकलेषु दक्षेषु सक्तु आभ्याम् अनुमन्त्रयेत् । उक्तं वैताने । “हविर्धाने यथाचमसं दक्षिणतः स्वेभ्य उपासनेभ्यर्त्वास्त्रीन् पुरोडाशसंवर्तान् एतत् ते प्रततामह [१६.४.७५] इति निष्पृणन्ति । अत्र पितरः [कौ० ११.९] इति जपित्वा एतं भागम् [६.१२२] एतं सधस्याः [६.१२३] श्येनो नृचक्षाः [७.४२.२] इत्यनुमन्त्रयेत्” इति [वै० ३.१२] ॥

अत्र “एतं सधस्याः” इति द्वाभ्यां ब्रह्मा वैश्वकर्मणहोमान् अनुमन्त्रयेत् । “एतं सधस्याः [६.१२३.१, २] इति द्वे येनासहस्रम् [९.५.१७] इति वैश्वकर्मणहोमान्” इति [वै० ५.२] वैतानसूत्रात् ॥

“शुद्धाः पूताः” इत्यनया सवयज्ञेषु ऋत्विजां हस्तप्रक्षालनार्थम् उदकं दद्यात् । सवयज्ञान् प्रक्रम्य सूत्रितम् । “चतुर आर्येयान् भृग्वङ्गिरोविद उपसादयति शुद्धाः पूता इति मन्त्रोक्तम्” इति [कौ० ६.४] ॥

“देवाः पितरः” इति तिस्रः यजमानस्य आर्पेयप्रवरणे वाचयेत् ।
 “प्रवरे प्रवियमाणे वाचयेद् देवाः पितर इति तिस्रः” इति [वै० १, २]
 वैतानसूत्रात् ॥

“दिवो नु मां बृहतः” इति तृचेन आकाशोदकस्मावनदोषशान्त्य-
 र्थम् उदकम् अभिमन्य शरीरं प्रक्षालयेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तैलं शान्तौषधीर्गन्धं हिरण्यं वासो वा
 अभिमन्य तैः शरीरम् उद्धर्तयेत् ॥

सूत्रितं हि । “दिवो नु माम् इति विद्यद्विन्दून प्रक्षालयति मन्तो-
 क्तैः स्पृशति” इति [कौ० ५, १०] ॥

तत्र प्रथमा ॥

एतं भागं परिं ददामि विद्वान् विश्वकर्मन् प्रथमजा ऋतस्य ।

अस्माभिर्दुत्तं जरसः परस्तादच्छिन्नं तन्नुमन्नु सं तरेम ॥ १ ॥

एतम् । भागम् । परिं । ददामि । विद्वान् । विश्वकर्मन् । प्रथमजाः ।
 ऋतस्य ।

अस्माभिः । दुत्तम् । जरसः । परस्तात् । अच्छिन्नम् । तन्नुम् । अनुं । सम ।
 तरेम् ॥ १ ॥

हे विश्वकर्मन् विश्वं कृत्स्नं जगत् कर्म कर्तव्यं यस्य स विश्वकर्मा ।
 एतात्तंज्ञ हे देव यत्त्वम् ऋतस्य सत्यस्य परब्रह्मणः प्रथमजाः प्रथमं जा-
 तः उत्पन्नः । स प्रथमशरीरी हिरण्यगर्भः सर्वजगत्स्रष्टेत्यर्थः । ॥ “ज-
 नसनखनकमगमो विद्” । “विद्वन्नोरनुनासिकस्यात्” इति आ-
 ख्यम् ॥ ईदृशस्य तव माहात्म्यं विद्वान् जानन् एतं भागम् पफम्
 जन्नं हविर्भागं वा परि ददामि रक्षणार्थं तुभ्यं प्रयच्छामि । एषम् इ-
 ह लोके अस्माभिस्तुभ्यं दत्तम् इमं भागं जरसः परस्तात् जराया ऊ-
 र्ध्वम् एतद्देहपातोत्तरकालम् । जरसः परस्ताद् इति यदता जरापर्यन्तम्
 आयुपो दीर्घ्यं प्रार्थितम् । जीर्णम् इमं देहं परित्यज्य अच्छिन्नम् अवि-

च्छिन्नं तन्तुम् । तायते कुलं विस्तार्यते अनेनेति तन्तुः पुत्रपौत्रादिलक्षणः
संतानः । तम् अनुप्रविश्य सं चरेम संप्राप्नुयाम । एतदेव हि संसारि-
णः पुरुषस्य अमृतत्वम् । तथा च मन्त्रवर्णः । “प्रजाम अनु प्रजाय-
से तदु ते मर्त्यामृतम्” इति [तै० ब्रा० १. ५. ५. ६] “प्रजाभिरग्ने अ-
मृतत्वम् अश्याम्” इति च [ऋ० ५. ४. १०] ॥

द्वितीया ॥

ततं तन्तुमन्वेकै तरन्ति येषां दत्तं पित्र्यमायनेन ।

अवन्ध्वेके ददतः प्रयच्छन्तो दातुं चेच्छिक्षान्तस्वर्ग एव ॥ २ ॥

ततम् । तन्तुम् । अनु । एकै । तरन्ति । येषाम् । दत्तम् । पित्र्यम् । आऽ-
अयनेन ।

अवन्धु । एकै । ददतः । प्रयच्छन्तः । दातुम् । च । इत् । शिक्षान् । सः ।
स्वऽऽगः । एव ॥ २ ॥

एके केचन जना ऋणिनः सन्तः देहपातोत्तरकालं ततम् विस्तीर्णं
तन्तुम् पुत्रपौत्रादिलक्षणं संतानम् अनुलक्ष्य तरन्ति ऋणम् अतिक्राम-
न्ति । पुत्रादिभिस्तस्य पितृगतस्य ऋणस्य अपाकरणात् । येषां जनानाम्
ऋणवतां पित्र्यम् पितुरागतमपि ऋणम् आयनेन आगमनेन पुत्रपौत्रा-
दिषु प्रवेशनेन दत्तम् उत्तमर्णैः प्रत्यर्पितं भवति । ते तरन्तीति पूर्वत्र
संबन्धः । अस्तेव पुत्रपौत्रादिसंतानवताम् । येषां तु तदभावः कथं ते
अनृणाः स्फुरिति तत्राह अवन्ध्वेक इति । अवन्धु । ॥ “सुपां सु-
लुक्” इति जसौ लुक् ॥ अवन्धवः । वधाति कुलं संततम् अ-
विच्छिन्नं करोतीति बन्धुः पुत्रपौत्रादिलक्षणः संतानः । तद्रहिता एके
जना ददतः । ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ हिरण्यधान्यादिकं ददते उ-
त्तमर्णाय पितृकृतम् आत्मकृतं चेति उभयविधमपि ऋणं प्रयच्छन्तः इह

१ A B चेच्छिक्षा° corrected to चेच्छिक्षा°. R चेच्छिक्षा°. २ P J शिक्षान्. We with P Cr.

१ S' कुलसंततम्.

लोक एव प्रत्यर्पयन्तो दातुं चेत् शिक्षान् सर्वात्मना प्रत्यर्पयितुं यदि श-
क्नुवन्ति शक्त्यभावेऽपि तदिच्छामात्रं वा विद्यते स एव तेषां स्वर्गः । ता-
वन्मात्रेणापि सर्वम् ऋणम् अंषाकृत्य स्वर्गभाजो भवन्तीत्यर्थः । ॥ शि-
क्षान् इति । शक्नु शक्नौ इत्यस्मात् सनि “सनि मीमा” इत्यादिना
अचः स्थाने इस् आदेशः । “अत्र लोपोभ्यासस्य” इति अभ्यासलोपः ।
लेटि आडागमः । “इतश्च लोपः परस्मैपदेषु” इति इकारलोपः ।
संयोगान्तलोपे तस्य असिद्धत्वात् नलोपाभावः ॥

तृतीया ॥

अन्वारभेथामनुसंरभेथामेतं लोकं श्रद्धधानाः सचन्ते ।

यद् वां पक्कं परिंविष्टमस्मौ तस्य गुप्तये दंपती सं श्रयेथाम् ॥ ३ ॥

अनुऽआरभेथाम् । अनुऽसंरभेथाम् । एतम् । लोकम् । श्रुतऽश्रद्धधानाः ।
सचन्ते ।

यत् । वाम् । पक्कम् । परिंविष्टम् । अस्मौ । तस्य । गुप्तये । दंपती इति
दम्पती । सम् । श्रयेथाम् ॥ ३ ॥

हे दंपती जायापती अन्वारभेथाम् परलोकहितं सत्कर्म अनुलक्ष्य त-
स्य आरम्भः क्रियताम् । अनुसंरभेथाम् आरम्भानन्तरं तत्रैव संरखी
संगुक्तौ भवताम् । सत्कर्मणाम् अग्निहोत्रादीनाम् अनारम्भः आरब्धानां
च तेषां परित्यागश्च सर्वथा न युक्त इत्यर्थः । एतम् कर्मफलभूतं लो-
कम् स्वर्गादिकं श्रद्धधानाः श्रद्धावन्तः आस्तिक्यबुद्धियुक्ताः कर्मानुष्ठानत-
त्परा जनाः संचन्ते सेवन्ते । ॥ “सचस्वा नः स्वस्तये” सेवस्व नः
स्वस्तये इति हि निरुक्तम् [नि० ३. २१] ॥ यस्माद् एवं तस्मात्
हे दंपती युवामपि श्रद्धधानौ भवतम् इत्यर्थः । वां युवाभ्याम् अर्थे
यत् पक्कम् पाकेन संस्कृतं स्वालीपाकादिलक्षणम् अन्नम् । ॥ “यु-
ष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोः” इति चतुर्थीद्विवचनान्तस्य वाम्
आदेशः । पक्कम् इति । पचेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य “पचो यः” इति

वत्तम् ॥ । यद्वा युवयोः संवन्धि ब्राह्मणेभ्यो देयं पक्वम् अन्नम् ।
एतच्च स्मृतिविहितस्य वापीकूपतटाकनिर्माणादेः पूर्तस्य उपलक्षणम् । य-
च्च अन्नम् अग्नौ परिविष्टम् हवीरूपेण देवतार्थं प्रक्षिप्तम् । एतच्च इष्ट-
शब्दवाच्यस्य अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादेर्यागस्य उपलक्षणम् । तस्य इष्टापूर्त-
स्य गुप्तये रक्षणाय हे दंपती युवां सं श्रयेथाम् संसेवेथाम् । ॥ श्रिञ्
सेवायाम् ॥ ॥

चतुर्थी ॥

यज्ञं यन्तं मनसा बृहन्तमन्वारोहामि तपसा सयोनिः ।

उपहृता अग्ने जरसः परस्तात् तृतीये नाके सधुमादं मदेम ॥ ४ ॥

यज्ञम् । यन्तम् । मनसा । बृहन्तम् । अनुऽआरोहामि । तपसा । सऽयोनिः ।

उपऽहृताः । अग्ने । जरसः । परस्तात् । तृतीये । नाके । सधुऽमादम् ।

मदेम् ॥ ४ ॥

यज्ञम् अस्माभिः कृतं यागं यन्तम् देवान् गच्छन्तं बृहन्तम् महा-
न्तं मनसा बुद्ध्या अहम् अन्वारोहामि अनुप्रविश्य तत्रैव तिष्ठामि ।
कर्षभूतः । तपसा अनशनादिरूपेण दीक्षानियमेन सयोनिः । योनिः
दिव्यदेहोत्पत्तिबीजम् अपूर्वम् । तत्सहितः । यदि हि यजमानस्तपस्वी
भवति तदा यज्ञस्तेन संबद्धो भवति । “योतपस्वी स्याद् असंश्लिष्टो-
स्य यज्ञः स्यात् । तपस्वी स्यात् । यज्ञमेव तत् संक्षेपयत इति वि-
ज्ञायते” इति स्मरणात् । सर्वथा यजमानेन तपस्विना भवितव्यम् इ-
त्यभिप्रायः । यद्वा यज्ञम् यज्ञसाधनं यष्टव्यं वा अग्निं यन्तम् अस्मदीयं
हविरादाय देवान् गच्छन्तम् इति योज्यम् । ॥ यज देवपूजादौ ।
“यजयाच” इत्यादिना भाये अकर्तरि च कारके नङ् प्रत्ययः । यन्तम्
इति । एतेर्लटः श्वादेशे “इणो यण्” इति यण् ॥ हे अग्ने उ-
पहृताः त्वया अनुज्ञाता जरसः परस्तात् चिरकालम् इह लोके उपित्वा
जरसः परस्तात् जराया कर्ध्वम् । ॥ “जराया जरस् अन्यतरस्याम्”
इति जरस् आदेशः ॥ । जीर्णम् इदं मानुषशरीरं परित्यज्य तृतीये

त्रितसंख्यापूरके नाके । कं सुखम् अकं दुःखम् नास्मिन् अकम् अ-
स्तीति नाकः । ॥ “नभ्राणनपाद्” इत्यादिना नजः प्रकृतिभा-
वः ॥ दुःखासंसृष्टे स्वर्गलोके सधमादम् पुत्रपौत्रादिभिः सह हर्षो
यथा भवति तथा मदेम हृष्येम । ॥ “सध मादस्योश्चन्दसि”
इति सहशब्दस्य सधादेशः ॥

पञ्चमी ॥

शुद्धाः पूता योषितो यज्ञिया इमा ब्रह्मणां हस्तेषु प्रपृथक् सादयामि ।

यत्काम इदमभिषिञ्चामि बोहमिन्द्रो मरुत्वान्स ददातु तन्मे ॥ ५ ॥

शुद्धाः । पूताः । योषितः । यज्ञियाः । इमाः । ब्रह्मणाम् । हस्तेषु । प्रपृ-
थक् । सादयामि ।

यत्कामः । इदम् । अभिषिञ्चामि । वः । अहम् । इन्द्रः । मरुत्वान् ।

सः । ददातु । तत् । मे ॥ ५ ॥

शुद्धाः पापरहिताः पूताः जगत्पवित्रभूता योषितः स्त्रीरूपाः यज्ञियाः
यज्ञार्हा इमा अपः ब्रह्मणाम् ब्राह्मणानां चतुर्णाम् आप्येयणाम् षट्तिर्जा
हस्तेषु प्रक्षालनेन पृथक् सादयामि अस्मदुपभोगार्थं स्थापयामि । यत्का-
मः यत्फलं कामयमानः इदम् इदानीम् हे आपः वः सुप्मान् अहम्
अभिषिञ्चामि अभितो निनयामि । ॥ पितृ क्षरणे । “शे मुचादी-
नाम्” इति नुम् ॥ मरुत्वान् मरुत्तणैर्युक्तः स प्रसिद्ध इन्द्रः मे
मह्यं तत् फलं ददातु प्रयच्छतु ॥

षष्ठी ॥

एतं सधस्याः परिं वो ददामि यं शेवधिमवर्हाज्जातवेदाः ।

अन्वागन्ता यजमानः स्वस्ति तं स्म जानीत परमे व्योमन् ॥ १ ॥

एतम् । सधस्याः । परिं । वः । ददामि । यम् । शेवधिम । आवर्हात् ।

जातवेदाः ।

अन्वागन्ता । यजमानः । स्वस्ति । तम् । स्म । जानीत । परमे । विओ-
मन् ॥ १ ॥

हे सधस्याः । सह तिष्ठन्ति एकत्र स्वर्गे लोके स्थाने यजमानेन सह निवसन्तीति सधस्या देवाः । ॥ “सुषि स्यः” इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । “सध मादस्ययोः” इति सहस्य सधादेशः ॥ हे सहायभूता देवाः एतं हविर्भागं वः युष्मभ्यं परि ददामि । परिदानं रक्षणार्थं दानम् । यं भागं शेषधिम निधिरूपं जातवेदाः जातानां वेदिता अग्निः आयहात् युष्मान् प्रापयति । ॥ आङ्पूर्वाद् वहेलेंटि आडागमः ॥ एतम् इति पूर्वत्रान्वयः । अयं यजमानः स्वस्ति क्षेमेण तं शेषधिम अन्वागन्ता पृष्ठत आगमिष्यति । ॥ “अनद्यतने लुद्” इति गमेर्लुद् ॥ परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योमनि विविधावनयुक्ते स्वर्गलोके तम् अन्वागतं यजमानं जानीत स्म अवगच्छत । मा विस्मरतेत्यर्थः । अविस्मरणद्योतनार्थः स्मशब्दः । ॥ व्योमन्निति । विपूर्वाद् अवतेः “अन्येभ्योपि ह्ययने” इति हशिग्रहणाद् भावे मनिन् । “ज्वरावर-ह्रिव्यविमवाम् उपधायाश्च” इति ऊठि कृते गुणः । “सुपां सुलुक्” इति सप्तम्या लुक् । विविधम् ओम रक्षणम् अस्मिन्निति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् । “न हिंसंवुद्ध्योः” इति नलोपाभावः ॥

सप्तमी ॥

जानीत सैनं परमे व्योमिन् देवाः सधस्या विद् लोकमत्र ।

अन्वागन्ता यजमानः स्वस्तीष्टापूर्तं स्म कृणुत विरसै ॥ २ ॥

जानीत । स्म । एनम् । परमे । विऽओमन् । देवाः । सधऽस्याः । विद् । लोकम् । अत्र ।

अनुऽआगन्ता । यजमानः । स्वस्ति । इष्टापूर्तम् । स्म । कृणुत । आविः । असै ॥ २ ॥

जानीत सैनम् इत्यादि पूर्वपदं योज्यम् । हे सधस्याः सहस्यानां देवाः अत्र अस्मिन् स्वर्गे अस्य यजमानस्य लोकं विद् जानीथ । कर्मानुष्ठानसमय एव अवधारयत । तृतीयः पादः पूर्वपदं योजनीयः । असै अन्यागताय यजमानाय तत्कृतम् इष्टापूर्तम् । इष्टं श्रुत्युक्तयागादि कर्म ।

स्मृत्युक्तवापीकूपतटाकनिर्माणं पूर्तम् । तद् उभयम् आविष्कृतं दर्शयत् । तत्फलं प्रयच्छतेत्यर्थः ॥

देवाः पितरः पितरो देवाः । यो अस्मि सो अस्मि ॥ ३ ॥

देवाः । पितरः । पितरः । देवाः ॥ यः । अस्मि । सः । अस्मि ॥ ३ ॥

स पचामि स ददामि स यजे स दत्तान्मा यूपम् ॥ ४ ॥

सः । पचामि । सः । ददामि । सः । यजे । सः । दत्तात् । मा । यूपम् ॥ ४ ॥

अष्टमी ॥ ये देवाः वसुरुद्रादित्यरूपास्ते अस्माकं पितरः पितृपितामहप्रपितामहात्मकाः पितृदेवताः । ये च अस्माकं पितरः पितृपितामहप्रपितामहरूपा मानुषास्त एव प्रागुक्ता देवाः । इत्थं परस्परव्यतिहारेण पितृणां देवतात्मकत्वं दृढीकृतम् । अतः सर्वेषां जनकाः देवा एव । ततो यो अस्मि यदीयो भवामि सो अस्मि तदीयोहम् अस्मि । संभावितव्यतिक्रमा हि स्त्रियः । अत एतज्जावनया स्वपितुरेव अहं पुत्रो भवामीत्यर्थः । “रूपपराधात् कर्तुश्च पुत्रदर्शनात्” [जै० १. २. १३] इत्यत्र मीमांसाभाष्यकृता एतत् समर्थितम् । अतः स तदीय एवाहं पचामि पाकयज्ञान् करोमि । स ददामि दानानि करोमि । स यजे यागान् अनुतिष्ठामि । सोहं दत्तात् पुत्रादिभिरनुष्ठितश्राद्धादिजन्यफलाद् मा यूपम् पृषकृतो मा भूवम् । सत्यपि मातापित्रोर्व्यभिचारे एतन्मन्त्रपाठसामर्थ्येन यथास्वमेव सर्वं कर्मानुष्ठितं भवतीत्यर्थः । ॥ यूपम् इति । यैतिः पृथग्भावाध्याद् माङि लुङि “ऌेः सिच्” । वर्णव्यत्ययेन जकारः ॥ नवमी ॥

नाके राजन् प्रति तिष्ठ तत्रैतत् प्रति तिष्ठु ।

विद्धि पूर्तस्य नो राजन्तस् देव सुमना भव ॥ ५ ॥

नाके । राजन् । प्रति । तिष्ठ । तत्र । एतत् । प्रति । तिष्ठु ।

विद्धि । पूर्तस्य । नः । राजन् । सः । देव । सुमनाः । भव ॥ ५ ॥

1 B K V C अस्मि. We with A B D R S P J O. Sāyana's text as given in S' 15 योहमस्मि सो अस्मि. १ P अस्मि. १ P दत्तात्. Or दत्तात्. We with P J.

हे राजन् स्वामिन् सोम । “सोमोस्माकं ब्राह्मणानां राजा” [तै० सं० १, ८, १०, २] इति श्रुतेः । स त्वं नाके स्वर्गे लोके प्रति तिष्ठ अस्मदीयम् अपरार्थं विस्मृत्य सुखं वर्तस्व । तत्र तस्मिन् स्वर्गे लोके एतत् अस्माभिः कृतम् इष्टापूर्तं प्रति तिष्ठतु प्रतिष्ठितं फलप्रदानसमर्थं वर्तताम् । हे राजन् नः अस्माकं पूर्तस्य । उपलक्षणम् एतत् । ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इष्टापूर्तं विद्धि जानीहि । एतस्य कर्मण एतावत् फलं देयम् इति मनसा निश्चिनु । हे देव स तादृशत्वं सुमनाः शोभनमनस्को भव ॥

दशमी ॥

दिवो नु मां बृहतो अन्तारिक्षादपां स्तोको अम्यपमद् रसेन ।

सामिन्द्रियेण पर्यसाहमग्ने छन्दोभिर्यज्ञैः सुकृतां कृतेन ॥ १ ॥

दिवः । नु । माम् । बृहतः । अन्तारिक्षात् । अपाम् । स्तोकाः । अभि । अपमत् । रसेन ।

सम् । इन्द्रियेण । पर्यसा । अहम् । अग्ने । छन्दः । अभिः । यज्ञैः । सुकृताम् । कृतेन ॥ १ ॥

मेणा । यद्वा सुकृताम् शोभनकर्मणां कृतेन फलेन अहं संगच्छेयेत्यर्थः । एतस्य सर्वस्य निवर्तकं हि वृष्ट्युदकाभिवर्षणम् । श्रूयते हि दीक्षितधर्मप्रकरणे । “दिव्या आपोशान्ता ओजो चलं दीक्षां तपोस्य निर्भन्ति” इति [तै० सं० ३. १. १. ३] ॥

एकादशी ॥

यदि वृक्षादभ्यपन्नं फलं तद् यन्तरिक्षात् स उ वायुरेव ।

यच्चास्पृशत् तन्वोऽङ्गं यच्च वासस आपो नुदन्तु निर्घृतिं पराचैः ॥ २ ॥

यदि । वृक्षात् । अभिऽअपन्नं । फलम् । तत् । यदि । अन्तरिक्षात् । सः ।

अङ्गं इति । वायुः । एव ।

यत्र । अस्पृशत् । तन्वः । यत् । च । वाससः । आपः । नुदन्तु । निऽऽकृ-

तिम् । पराचैः ॥ २ ॥

वृक्षात् वृक्षाग्राद् यदि वर्षविन्दुः अभ्यपन्नं मास अभिलक्ष्य पतितो भूत् । ॥ पूर्ववत् लुङि पुम आगमः ॥ । तत् पतितं वर्षजलं तद्वृक्षसंबन्धि फलमेव । यदि च अन्तरिक्षात् निरावरणाद् आकाशप्रदेशाद् वर्षविन्दुः अभ्यपन्नं स उ सोऽपि वायुरेव वाय्वात्मक एव । नास्माकं दोषायेत्यर्थः । तन्वः शरीरस्य संबन्धिनि यत्र यस्मिन्नङ्गे अस्पृशत् वर्षविन्दुः स्पृशति । ॥ स्पृशतेऽछान्दसो लुङ् । “शल इगुपधाद् अनिटः कसः” इति छेः कसादेशः ॥ । वाससः परिहितस्य अस्मदीयस्य वस्त्रस्य यच्च अङ्गं स्पृशति [वर्षविन्दुस्तां] वर्षविन्वात्तना पतितां निर्घृतिम् अनिष्टकरीं पापदेवताम् इमाः प्रक्षालनार्थाः शुद्धा आपः पराचैः पराङ्मुखीं नुदन्तु अस्मत्तः मेरयन्तु । दूरं गमयन्तु इत्यर्थः ॥

द्वादशी ॥

अभ्यञ्जनं सुरभि सा समृद्धिर्हिरण्यं वर्चस्तदु पृचिममेव ।

१ AK १ for ३. We with BD KR Ś VC.

१ S' पतितममूल. २ S' निवारणा°.

सर्वा पवित्रा वितताध्यस्मत् तन्मा तारीनिर्घृतिर्भो अरातिः ॥ ३ ॥

अभिऽअञ्जनम् । सुरभि । सा । समऽष्टद्विः । हिरण्यम् । वर्चः । तत् ।

अं इति । पूत्रिमम् । एव ।

सर्वा । पवित्रा । विस्तता । अधि । अस्मत् । तत् । मा । तारीत् । निऽष्ट-
तिः । मो इति । अरातिः ॥ ३ ॥

यद् एतद् वर्षजलं मदङ्गे पतितं तत् अभ्यञ्जनम् अभ्यङ्गसाधनम् ।
इदं तैलं सुरभि सौरभ्योपेतं चन्दनादिकम् । सैव समृद्धिः अस्माकम् अ-
भिवृद्धिः । हिरण्यम् स्वर्णमयालंकारादि । वर्चः वलम् । इत्थम् अभ्यञ्ज-
नाद्यात्मना भाव्यमानं तत् वर्षविन्दुजलं पूत्रिमम् पवनसाधनमेव शुद्धिक-
रमेव । न दोषावहम् इत्यर्थः । ॥ पूज् पवने इत्यस्मात् छान्दसः
क्रिप्रत्ययः । “क्रेर्मन् नित्यम्” इति मप् ॥ सर्वा सर्वाणि प-
वित्रा पवित्राणि पवनसाधनानि अभ्यञ्जनादीनि उक्तानि अनुक्तानि च
अस्मदधि अस्माकम् उपरि वितता विततानि विस्तृतानि । ॥ “शे-
शछन्दसि बहुलम्” इति शेलोपः ॥ तत् तस्मात् पवित्राच्छन्नाद्
निर्घृतिः अनिष्टकारिणी पापदेवता अस्मान् मा तारीत् मात्तिकामतु ।
अरातिः शत्रुश्च मो नैव अतिक्रामतु । ॥ तद् सवनतरणयोः । अ-
स्मान् माङि लुङि सिचि वृद्धौ “इट ईटि” इति सिज्लोपः ॥

इति सायणार्थविरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये पष्ठकाण्डे द्वादशोनुवाकः ॥

त्रयोदशोनुवाके नव सूक्तानि । तत्र “वनस्पते वीङ्मः” इति प्रथमं
सूक्तम् । अत्र आद्येन तृचेन नवं रथम् अभिमन्त्र्य जयकामं राजानं
रथम् आरोहयेत् । तद् उक्तं कौशिकेन । “वनस्पते [६. १२५] अया
“विष्ठा [७. ३] अग्न इन्द्रः [७. ११५] दिशश्चतस्रः [८. ८. २२] इति न-
“वं रथं राजानं सप्तरथिम् आस्थापयति” इति [कौ० २. ६] ॥

तथा आधाने रथचक्रहोमानन्तरम् अनेन आतिष्ठेत् ॥

अत्र “इन्द्रस्यौजः” इत्यनया तत्रैव कर्मणि च रथचक्रे जुहुयात् ॥

उक्तं वेदाने । “इन्द्रस्यौजो मरुताम् अनीकम् [६. १२५. ३] इति २-

“यम् अभि हुत्वा वनस्पते वीडङ्गः [६. १२५] इत्यातिष्ठति” इति [वै० २. २] ॥

तथा महाव्रते माध्यन्दिनसवने अनेनाभिमन्त्रितं रथं राजानम् अन्यं वा आरोहयेत् । “वनस्पते वीडङ्ग इत्यभिमन्त्रितं रथम् आरोहयति” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ६. ४] ॥

“उप श्वासय” इति तृचेन परसेनावासनविद्वेषणकर्मणि भेर्यादिवादित्रं सूत्रोक्तप्रकारेण संपात्य त्रिस्ताडयित्वा वादकाय प्रयच्छेत् । सूत्रितं हि । “उच्चैर्घोषः [५. २०] उप श्वासय [६. १२६] इति सर्ववादित्राणि प्रक्षाल्य जगरोशीरेण संघाव्य संपातवन्ति त्रिराहत्य प्रयच्छति” इति [कौ० २. ७] ॥

तथा महाव्रते अनेन तृचेन भूमिदुन्दुभिं ताडयेत् । तद् उक्तं वैताने । “भूमिदुन्दुभिम् औक्षेणापिनद्धं पुच्छेनाग्नन्त्युच्चैर्घोष उप श्वासय” इति [वै० ६. ४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

वनस्पते वीडङ्गो हि भूया अस्मात्तस्मात् प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः संनद्धो असि वीडयस्वास्याता ते जयतु जेतानि ॥ १ ॥

वनस्पते । वीडुऽअङ्गः । हि । भूयाः । अस्मात्तस्मात् । प्रतरणः । सुवीरः ।

गोभिः । समनद्धः । असि । वीडयस्व । आऽस्याता । ते । जयतु । जेतानि ॥ १ ॥

हे वनस्पते । ॥ विकारे प्रकृतिशब्दः ॥ वनस्पतिविकारं वृक्षनिर्मितं रथं । ॥ “आमन्त्रितस्य च” इति याष्टिकम् आयुदात्तत्वम् ॥ वीडङ्गः दृढाङ्गो भूयाः । त्वदीयानि अङ्गानि ईपाचक्रयुगादीनि दृढानि भवन्त्वित्यर्थः । हिशब्दः प्रसिद्धौ । ॥ “हि च” इति निपातप्रतिषेधाद् यासुट उदात्तत्वम् ॥ अस्मात्तस्मात् वयं सखायः समानस्थाना मित्रभूता यस्य स तथोक्तः । ॥ तत्पुरुषे हि “राजाहःसखिभ्यः” इति समासान्तः [स्यात्] । अतो नात्र प्रसङ्गः । व-

हुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । प्रतरणः प्रकर्षेण शत्रुभ्यस्तारयिता
 सुवीरः शोभनेर्वीरैर्यौधैरुपेतः । ॥ “वीरवीर्यौ च” इति उत्तरपदा-
 द्युदात्तत्वम् ॥ । गोभिः । ॥ विकारे प्रकृतिशब्दः ॥ । गोवि-
 कारैश्चर्मरज्जुभिः संनद्धः सम्यक् दृढं वद्धः असि अत एव वीर्यस्य दृढो
 भव । संग्रामयोग्यो भवेत्यर्थः । ते तव आस्थाता अधिष्ठाता पुरुषः
 जेत्यानि जेतव्यानि परकीयानि बलानि सुवर्णरजतराज्यादीनि वा परकी-
 याणि जयतु । ॥ जि जये “कृत्याये तवैकेन” इति कर्मणि त्वन्
 प्रत्ययः । “क्षित्यादिर्नित्यम्” इति आद्युदात्तत्वम् ॥ ॥

द्वितीया ॥

दिवस्पृथिव्याः पर्योज उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहः ।

अपामोज्मानं परि गोभिरावृतं मिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ २ ॥

दिवः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उद्धृतम् । वनस्पतिभ्यः । परि ।

आऽभृतम् । सहः ।

अपाम् । ओज्मानम् । परि । गोभिः । आऽवृतम् । इन्द्रस्य । वज्रम् । हु-

विषा । रथम् । यज ॥ २ ॥

दिवः द्युलोकात् पृथिव्याश्च सकाशाद् ओजः तदीयं बलम् उद्धृतम्
 उद्धृतम् । द्युसंवन्धिवृष्टिजलक्षणस्य रेतसो निषेकात् पृथिव्यवयवैरुपचया-
 च्च । तदीयं सारम् उद्धृत्य रथात्मना निर्मितम् इत्यर्थः । ॥ परिः
 पञ्चम्यर्थानुवादी । “ह्यग्रहोर्भेः” इति भत्वम् ॥ । तथा वनस्पतिभ्यः
 सारवज्रो वृक्षेभ्यः सकाशाद् आभृतम् आहृतं सहः पराभिभवनक्षमं
 बलमेव अयं रथः । तथा अपाम् उदकानाम् ओज्मानम् । ओजो
 बलम् । तदात्मकम् । उदकसंवर्धितवृक्षविकारत्वात् । परितो गोभिः गो-
 विकारैश्चर्ममिरावृतम् आवेष्टितम् इन्द्रस्य वज्रम् इन्द्रायुधवद् अमतिह-

१ A B B D K K S V C s C r *उद्धृतं. We with R P J २ P C r *भृतम्. We with
 P J.

१ S पृथिव्यवयवानुपमाद्य. २ S' तदा.

तगतिम् । यद्वा वज्रावयवत्वाद् वज्रो रथः । अवयवे समुदायशब्दः प्र-
युज्यते । तथा च श्रुतिः । “इन्द्रो वृत्राय वज्रं ग्राहत् । स त्रेधा व्य-
भवत् । स्फ्यस्तृतीयम् । रथस्तृतीयम् । यूपस्तृतीयम्” इति [तै० सं० ६,
१.३.४] । एवंभूतं रथम् हे होतः हविषा आज्यादिना यज प्रीणय ॥

तृतीया ॥

इन्द्रस्यौजो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।

स इमां नो हव्यदातिं जुषाणो देवं रथं प्रति हव्या गृभाय ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । ओजः । मरुताम् । अनीकम् । मित्रस्य । गर्भः । वरुणस्य । नाभिः ।

सः । इमाम् । नः । हव्यदातिम् । जुषाणः । देवं । रथम् । प्रति । हव्या ।

गृभाय ॥ ३ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्त हे रथ त्वम् इन्द्रस्य ओजः बलम् अस्ति ।
मरुताम् मरुत्तणानाम् अनीकम् समुदायरूपं बलम् अस्ति । तथा मि-
त्रस्य देवस्य गर्भः गर्भवद् अन्तरवस्थितः पालनीयोऽस्ति । वरुणस्य दे-
वस्य नाभिः नाभिरिव अवयवभूतोऽस्ति । यद्वा वरुणेन संनद्धो भव-
ति । ऋणह बन्धने इत्यस्मात् नहो भश्च [उ० ४.१२५] इत्यौणा-
दिक इज् प्रत्ययो भत्वं च ॥ स तादृशस्त्वं नः अस्मदीयाम् इमां
हव्यदातिम् । हव्यानि हवींषि दीयन्तेऽस्याम् इति हव्यदातिः यजिनिया ।
तां जुषाणः सेवमानः हव्या हव्यानि हवींषि अस्माभिर्दीयमानानि प्रति
गृभाय प्रतिगृहाण । ॥ “छन्दसि शायजपि” इति श्वः शायजादे-
शः । “हग्रहोर्भः” इति भत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

उपं श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते वन्यतां विष्टितं जगत् ।

स दुन्दुभे सज्जूरिन्द्रेण देवैर्दूराद् दवीयो अपं सेधु शर्वून ॥ १ ॥

उपं । श्वासय । पृथिवीम् । उत । द्याम् । पुरुत्रा । ते । वन्यताम् । विडस्मि-
तम् । जगत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन चतुरङ्गुलं पलाशशकलं पिष्ट्वा अभिमन्त्र्य व्याधितशरीरं लिम्पेत् ॥

सूत्रितं हि । “विद्रधस्य [६.१२७] या वभ्रवः [८.७] इत्युपोत्तमेन पलाशस्य चतुरङ्गुलेनालिम्पति” इति [कौ० ४.२] “पञ्चमेन वरुणगृहीतस्य मूर्ध्नि संपातान् आनयति” इति च [कौ० ४.२] ॥

“शकधूमम्” इति चतुर्ऋचेन स्वस्वयनकामः आज्यसमित्युरोडाशादिशक्नुत्यन्तानां त्रयोदशद्रव्याणाम् अन्यतमं जुहुयात् ॥

तथा नित्यनैमित्तिकाम्यकर्माणि शीघ्रं कर्तुंकामः अनेन चतुर्ऋचेन ब्राह्मणस्य संधिषु गोमयपिण्डान् निधाय अग्नित्वेन संकल्प्य अभिमन्त्र्य सूत्रोक्तप्रकारेण प्रश्नप्रतिवचने कुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । “शकधूमम् [६.१२८] भवाश्वौ [११.२] इत्युपदधीत” इति [कौ० ७.१] । “उपोत्तमेन सुहृदो ब्राह्मणस्य शकृत्पिण्डान् पर्वस्वाधाय शकधूमं किम् अद्याहरिति पृच्छति । भद्रं सुमङ्गलम् इति “प्रतिपद्यते” इति [च कौ० ७.१] ॥

तथा सोमग्रहणजनितारिष्टशान्तये अनेनाज्यं जुहुयात् । “अथ यत्रैतच्चन्द्रमसम् उपसवति” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । “शकधूमं नक्षत्राणीत्येतेन सूक्तेन जुहुयात्” इति [कौ० १३.८] ॥

तथा ग्रहयज्ञे हविराज्यहोमादीनि अनेन सोमाय कुर्यात् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे । “शकधूमम् इति सोमाय” इति [शा० क० १५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

विद्रधस्य वलासस्य लोहितस्य वनस्यते ।

विसर्पकस्योषधे मोच्छिपः पिशितं चन ॥ १ ॥

विद्रधस्य । वलासस्य । लोहितस्य । वनस्यते ।

विद्रधस्यकस्य । ओषधे । मा । उत । शिषः । पिशितम् । चन ॥ १ ॥

हे वनस्यते चतुरङ्गुलपलाशवृक्ष हे ओषधे विसर्पकादिव्याधेरौषधभूत

विद्रधस्य विदरणशीलस्य व्रणविशेषस्य । वलासस्य वलं शरीरम् अस्य-
ति क्षिपतीति वलासः कासश्चासादिः तस्य । लोहितस्य लोहितवर्णस्य ।
एतद् विसर्पकविशेषस्य नाम । यद्वा लोहितं रुधिरम् । रुधिरस्त्रावात्म-
कस्य रोगस्येत्यर्थः । विसर्पकस्य विविधं सर्पति नाडीमुखेन शरीरस्य
अन्तर्ब्यांशेतीति विसर्पकः । ॥ कपिलकादित्वात् लत्वम् ॥ । ए-
वंविधस्य रोगजातस्य पिशितं चन । चनशब्दः अप्यर्थे । निदानभूतं
दुष्टं मांसमपि । अपिशब्दाद् दुष्टत्वगादिकम् । मोच्छिपः मोच्छेयम् ।
वातपित्तक्षेपणां दोषाणां नारतम्येन त्वगसृङ्मांसादीन् धातून् वृषयि-
त्वा विसर्पकादयो रोगा उत्पद्यन्ते । सनिदानांस्तान् सर्वान् निवर्तयेत्य-
र्थः । ॥ उच्छिप इति । शिपू विशेषणे । लृटित्वाक्तेः अङ् आदेशः ॥ ॥

द्वितीया ॥

यौ ते वलास तिष्ठतः कक्षे मुष्कावर्पञ्चितौ ।

वेदाहं तस्य भेषजं चीर्षुर्द्वरभिचक्षणम् ॥ २ ॥

यौ । ते । वलास । तिष्ठतः । कक्षे । मुष्कौ । अर्पञ्चितौ ।

वेद । अहम् । तस्य । भेषजम् । चीर्षुः । अभिचक्षणम् ॥ २ ॥

हे वलास कासश्चासादिरोग ते तव यौ विकारी विसर्पकादिरूपौ कक्षे
बाहुमूले तिष्ठतः । मुष्कौ अण्डौ च अपञ्चितौ अपकृष्टम् आञ्चितौ तस्य
ताहग्विकारोपेतस्य वलासस्य अहं भेषजं [वेद] जानामि । किं तद् इति
उच्यते । चीर्षुः एतत्संज्ञो द्रुमविशेषः । अभिचक्षणम् व्याधिमूलं स-
म्यग् अभिचक्ष्य ज्ञात्वा निवर्तकम् औषधम् इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

यो अङ्गघो यः कर्ण्यो यो अक्ष्योर्विसर्पकः ।

वि बृहामो विसर्पकं विद्रुधं हृदयामयम् ।

१ So we with all our MSS. and Vaidikas. See Rev. Sanyal's text and commen-
tary read चीर्षुः.

सः । दुन्दुभे । सऽजूः । इन्द्रेण । देवैः । दूरात् । दवीयः । अप । सेध ।
शत्रून् ॥ १ ॥

हे दुन्दुभे पृथिवीम् भूमिम् उप आसय आत्मीयेन घोषेण उपश्रुति-
ताम् आपूरितां कुरु । उत चाम् चामपि द्युलोकमपि उप आसय आ-
पूरय । ॥ श्रुत्वा प्राणने ॥ । विष्टितम् विविधम् अवस्थितं जगत्
प्राणिजातं पुरुषा बहुषु देशेषु [ते] तदीयं जयघोषं वनुताम् संभज-
ताम् । ॥ वन पण संभक्तौ । विकरणव्यत्ययः ॥ । यच्चा । ॥ व-
नु याचने ॥ । ओचसुखं तदीयं जयघोषं सर्वो जनः मार्थयताम् इ-
त्यर्थः । ॥ पुरुवेति । “देवमनुष्य” इत्यादिना सप्तम्यर्थे पुरुषश्चात्
त्रा प्रत्ययः ॥ । हे दुन्दुभे स तादृशस्त्वम् इन्द्रेण संग्रामाधिदैवतेन
तदनुचरैर्देवैः मरुदादिभिश्च [सजूः] दूरात् सर्वे जना यावन्तं विप्रकृष्टदेशं
दूरं मन्यन्ते ततोपि दवीयो दूरतरम् अस्मदीयान् शत्रून् अप सेध अप-
गमय । ॥ पिधु गत्याम् । भौवादिकः । दवीय इति । ईयसुनि “स्यू-
लवूर” इत्यादिना यणादि परं लुप्यते पूर्वस्य च गुणे अब् आदेशः ॥
पञ्चमी ॥

आ क्रन्दय वलमोजो न आ धा अभि एन दुरिता वार्धमानः ।

अप सेध दुन्दुभे दुच्छुनामित इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीडयस्व ॥ २ ॥

आ । क्रन्दय । वलम् । ओजः । नः । आ । धाः । अभि । स्तन । दुःऽइ-
त्ता । वार्धमानः ।

अप । सेध । दुन्दुभे । दुच्छुनाम् । इतः । इन्द्रस्य । मुष्टिः । अस्ति । वीड-
यस्व ॥ २ ॥

हे दुन्दुभे वलम् परकीयं शत्रुसंवन्धि रथतुरगगजपदातिलक्षणं युद्धाय
संनद्धम् आ क्रन्दय पराजयेन आर्तध्वनियुक्तं कुरु । ॥ ऋदि आ-
स्ताने रोदने च ॥ । अस्माकम् ओजः वलम् आ धाः आपेहि ।
युद्धाभिमुखां स्थापय । ॥ दधातेऽद्यन्दसो लुङ् ॥ । तथा दुरि-

ता दुरितानि पराजयनिमित्तानि पापानि यद्वा शत्रुकृतानि दुर्गतानि दुः-
खानि बाधमानः निवर्तयन् अभि एतन् अभितः श्रवणकटुकं शत्रुहृदयभे-
जकं परुषं शब्दं कुरु । ॥ स्तन शब्दे । “अभिनिः स्तनः शब्दसं-
ज्ञायाम्” इति पत्वम् ॥ इतः अस्माद् युद्धरङ्गाद् दुच्छुनाम् दुः-
खकरीं शत्रुसेनाम् अप सेध अपगमय । इन्द्रस्य देवस्य त्वं मुष्टिरसि
मुष्टिवत् शत्रूणां भञ्जकोसि अतस्त्वं वीडयस्व हृदीभव ॥

पृष्ठी ॥

प्रामूं जयाभीर्इमे जयन्तु केतुमद् दुन्दुभिर्वावदीतु ।

समश्वपर्णाः पतन्तु नो नरोस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ३ ॥

प्र । अ॒मूम् । ज॒य॒ । अ॒भि । इ॒मे । ज॒य॒न्तु । के॒तु॒मत् । दु॒न्दु॒भिः । वा॒व॒दी॒तु ।

स॒म् । अ॒श्व॒प॒र्णाः । प॒त॒न्तु । नः । न॒रः । अ॒स्माक॑म् । इ॒न्द्र । र॒थि॒नः ।

ज॒य॒न्तु ॥ ३ ॥

हे इन्द्र अमूं दूरे दृश्यमानां शत्रुसेनां प्रकर्षेण जय यथा अस्मत्त-
मीपं नायाति तथा पराजितां कुरु । इमे अस्मदीया भटाः पुरोवर्तिनः
अभि जयन्तु शत्रून् अभिमुखं गच्छन्तो जयं प्रतिपद्यन्ताम् । अयं दुन्दु-
भिः केतुमत् प्रज्ञानवद् उच्चैस्तरां वावदीतु भृशं वदतु । ध्वनिश्रवणमात्रे-
ण यथा शत्रवः पलायन्ते तथा उच्चैर्ध्वनित्यर्थः । ॥ केतुमत् इति ।
“ह्रस्वनुद्भ्यां मनुप्” इति मनुप् उदात्तत्वम् । वावदीतु । वद व्यक्ता-
यां वाचि । अस्माद् युद्धगतात् लोटि रूपम् ॥ नः अस्माकं
नरः नेतारः सेनानायकाः अश्वपर्णाः अश्वपतनाः अश्वारूढाः सन्तः [सं]
पतन्तु युद्धभूमिम् इतस्ततो गच्छन्तु । तथा अस्माकं रथिनः रथारूढा
अमात्यजना राजानश्च जयन्तु जयं प्रतिपद्यन्ताम् ॥

[इति] त्रयोदशेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“विद्रधस्य वलासस्य” इति तृचेन जलोदरविसर्पादिसर्वरोगभेषज्यार्थं
व्याधितस्य मूर्ध्नि संपातान् जानयेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन चतुरङ्गुलं पलाशशकलं पिष्ट्वा अभिमन्य व्याधितशरीरं लिम्पेत् ॥

सूत्रितं हि । “विद्रधस्य [६. १२७] या वभ्रवः [६. ७] इत्युपोत्तमेन पलाशस्य चतुरङ्गुलेनालिम्पति” इति [कौ० ४. २] “पञ्चमेन वरुणगृहीतस्य मूर्ध्नि संपातान् आनयति” इति च [कौ० ४. २] ॥

“शकधूमम्” इति चतुर्धृचेन स्वस्त्ययनकामः आन्यसमिन्पुरोडाशादि-शङ्कुल्यन्तानां त्रयोदशद्रव्याणाम् अन्यतमं जुहुयात् ॥

तथा नित्यनैमित्तिककाम्यकर्माणि शीघ्रं कर्तुंकामः अनेन चतुर्धृचेन ब्राह्मणस्य संधिषु गोमयपिण्डान् निधाय अग्निदेन संकल्प्य अभिमन्य सूत्रोक्तप्रकारेण मन्त्रप्रतिबचने कुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । “शकधूमम् [६. १२८] भवाशर्वौ [११. २] इत्युपदर्धी-त” इति [कौ० ७. १] । “उपोत्तमेन सुहृदो ब्राह्मणस्य शकृत्पिण्डान् “पर्वस्वाधाय शकधूमं किम् अद्याहरिति पृच्छति । भद्रं सुमङ्गलम् इति “प्रतिपद्यते” इति [च कौ० ७. १] ॥

तथा सोमग्रहणजनितादिष्ठशान्तये अनेनाज्यं जुहुयात् । “अथ यत्रैतच्चन्द्रमसम् उपसवति” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । “शकधूमं नक्षत्राणीत्येतेन सूत्रेण जुहुयात्” इति [कौ० १३. ८] ॥

तथा ग्रहयज्ञे हविराज्यहोमादीनि अनेन सोमाय कुर्यात् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे । “शकधूमम् इति सोमाय” इति [शा० क० १५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

विद्रधस्य वलासस्य लोहितस्य वनस्पते ।

विसर्पकस्योपधे मोच्छिपः पिशितं चन ॥ १ ॥

विऽद्रधस्य । वलासस्य । लोहितस्य । वनस्पते ।

विऽसर्पकस्य । ओपधे । मा । उत् । शिपः । पिशितम् । चन ॥ १ ॥

हे वनस्पते चतुरङ्गुलपलाशवृक्ष हे ओपधे विसर्पकादिब्याधेरीपधभूत

विद्रुधस्य विदरणशीलस्य व्रणविशेषस्य । वलासस्य वलं शरीरम् अस्य-
ति क्षिपतीति वलासः कासश्चासादिः तस्य । लोहितस्य लोहितवर्णस्य ।
एतद् विसर्पकविशेषस्य नाम । यद्वा लोहितं रुधिरम् । रुधिरस्तावात्म-
कस्य रोगस्येत्यर्थः । विसर्पकस्य विविधं सर्पति नाडीमुखेन शरीरस्य
अन्तर्ब्याप्नोतीति विसर्पकः । ॥ कपिलकादित्वात् लत्वम् ॥ । ए-
वंविधस्य रोगजातस्य पिशितं चन । चनशब्दः अप्यर्थे । निदानभूतं
दुष्टं मांसमपि । अपिशब्दाद् दुष्टत्वगादिकम् । मोच्छिषः मोच्छेपय ।
वातपित्तक्षेपणां दोषाणां नारतम्येन त्वगमृद्भांसादीन् धातून् दूषयि-
त्वा विसर्पकादयो रोगा उत्पद्यन्ते । सनिदानांस्तान् सर्वान् निवर्तयेत्य-
र्थः । ॥ उच्छिष इति । शिषू विशेषणे । लटित्वाच्चेः अङ् आदेशः ॥

द्वितीया ॥

यौ ते वलास तिष्ठतः कक्षे मुष्कावपश्रितौ ।

वेदाहं तस्य भेषजं चीपुट्टुरभिचक्षणम् ॥ २ ॥

यौ । ते । वलास । तिष्ठतः । कक्षे । मुष्कौ । अपश्रितौ ।

वेद । अहम् । तस्य । भेषजम् । चीपुट्टुः । अभिचक्षणम् ॥ २ ॥

हे वलास कासश्चासादिरोग ते तव यौ विकारौ विसर्पकादिरूपौ कक्षे
बाहुमूले तिष्ठतः । मुष्कौ अण्डौ च अपश्रितौ अपकूटम् आश्रितौ तस्य
तादृग्विकारोपेतस्य वलासस्य अहं भेषजं [वेद] जानामि । किं तद् इति
उच्यते । चीपुट्टुः एतत्संज्ञो द्रुमविशेषः । अभिचक्षणम् व्याधिमूलं स-
म्यग् अभिचक्ष्य ज्ञात्वा निवर्तकम् औषधम् इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

यो अङ्गथो यः कर्ण्यो यो अह्योर्विसर्पकः ।

वि वृहामो विसर्पकं विद्रुधं हृदयामयम् ।

१ So we with all our MSS and Vaidika. See Rs. Siva's text and commen-
tary and चीपुट्टुः.

१ S' नीडा°.

परा तमज्ञातं यक्षममधराच्च सुवामसि ॥ ३ ॥

यः । अङ्गयः । यः । कर्ण्यः । यः । अक्ष्योः । विऽसर्पकः ।

वि । वृहामः । विऽसर्पकम् । विऽद्रधम् । हृदयऽआमयम् ।

परो । तमे । अज्ञातम् । यक्षमम् । अधराच्चम् । सुवामसि ॥ ३ ॥

यो विसर्पकः अङ्गयः अङ्गेषु हस्तपादादिषु भवः यः कर्ण्यः कर्णयोस्त-
त्पन्नः । ॥ उभयत्र “शरीरावयवाच्च” इति यत् ॥ । अक्ष्योः
अक्षणोर्यो विसर्पकः । ॥ “ई च द्विवचने” इति अक्षिशब्दस्य ईका-
रान्तादेशः ॥ । एवं बहुविधं तं विसर्पकं वि वृहामः उत्खनामः ।
समूलम् उन्मूलयाम इत्यर्थः । ॥ वृह उद्यमने ॥ । तथा वि-
द्रधम् विदरणस्वभावं व्रणविशेषं हृदयामयम् हृद्रोगं हृदयाश्रितम् अन्य-
मपि रोगं निवर्तयामः । तं तथाविधम् अज्ञातम् अनिर्ज्ञातस्वरूपं य-
क्षमम् रोगम् अधराच्चम् अधरम् अधस्ताद् अचान्तम् अधोमुखं गच्छ-
न्नं परा सुवामसि पराङ्मुखं प्रेरयामः । ॥ षू प्रेरणे । “इदन्तो म-
सिः ॥

चतुर्थी ॥

शकधूमं नक्षत्राणि यद् राजानमकुर्वत ।

भद्राहमसौ प्रायच्छन्निदं राष्ट्रमसादिति ॥ १ ॥

शकऽधूमम् । नक्षत्राणि । यत् । राजानम् । अकुर्वत ।

भद्रऽअहम् । असौ । म । अयच्छन् । इदम् । राष्ट्रम् । असात । इति ॥ १ ॥

शकस्य शकृतः संवन्धी धूमो यस्मिन्नग्नौ स शकधूमः अग्निः । तद्-
भेदाद् ब्राह्मणोत्र अभिधीयते । “एष वा अग्निर्वैश्वानरो यद् ब्राह्मणः”
[तै० सं० ५, २, ६, २] इति श्रुतिः । तयोस्तादात्म्यं दर्शयति । तं शकधूमं
ब्राह्मणं पुरा नक्षत्राणि तारकाः राजानं चन्द्रमसम् अकुर्वत व्यदधतेति
यत् तस्य कारणम् उच्यते । असौ शकधूमाय भद्राहम् पुण्याहं कल्या-
णप्रदं [कालं] प्रायच्छन् । ॥ भद्रं च तद् अहश्चेति भद्राहः ।

“राजाहःसखिभ्यः” इति टच् समासान्तः ॥ किमर्थं प्रायच्छन् ।
तत्राह । इदं राष्ट्रम् राज्यं नक्षत्रमण्डलाधिपत्यम् असात् भवेत् । अस्य
वशे सर्वं वर्तेत इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

भद्राहं नो मध्यंदिने भद्राहं सायमस्तु नः ।

भद्राहं नो अह्नां प्रातः रात्री भद्राहमस्तु नः ॥ २ ॥

भद्रऽअहम् । नः । मध्यंदिने । भद्रऽअहम् । सायम् । अस्तु । नः ।

भद्रऽअहम् । नः । अह्नाम् । प्रातः । रात्री । भद्रऽअहम् । अस्तु । नः ॥ २ ॥

नः अस्माकं मध्यंदिने मध्याह्ने भद्राहम् शोभनदिनं पुण्यम् अहः ।
भवत्वित्यर्थः । तथा नः अस्माकं सायम् सूर्यास्तमयकालेपि भद्राहम् पु-
ण्याहम् अस्तु ॥ अह्नाम् दिवसानां प्रातः पूर्वाह्नकालेपि नः अस्माकं
भद्राहम् पुण्याहं भवतु । तथा रात्री कृत्स्नापि निशीथिनी [नः] भ-
द्राहम् शुभकालो भवतु । ॥ “रात्रेश्चाजसौ” इति ङीप् ॥

पष्ठी ॥

अहोरात्राभ्यां नक्षत्रेभ्यः सूर्याचन्द्रमसाभ्याम् ।

भद्राहमसभ्यं राजन् शकधूम त्वं कृधि ॥ ३ ॥

अहोरात्राभ्याम् । नक्षत्रेभ्यः । सूर्याचन्द्रमसाभ्याम् ।

भद्रऽअहम् । असभ्यम् । राजन् । शकऽधूम । त्वम् । कृधि ॥ ३ ॥

अहोरात्राभ्याम् अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रौ । ॥ “अहःसर्वकदे-
शः” इत्यादिना अकारः समासान्तः ॥ अहोरात्राभ्यां सकाशात्
नक्षत्रेभ्यः अश्विन्यादिभ्यः सूर्याचन्द्रमसाभ्याम् । सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्या-
चन्द्रमसौ अहोरात्रयोर्विभेदको ताभ्यां च सकाशात् हे शकधूम ब्राह्मणा-
त्मक हे राजन् नक्षत्राणाम् अधिप असभ्यं भद्राहम् पुण्याहं [त्वं]
कृधि कुरु । ॥ सूर्याचन्द्रमसाभ्याम् इति । पूर्वपदस्य “देवताहन्ते
च” इति आनङ् । छान्दसः अकारः समासान्तः ॥

सप्तमी ॥

यो नो भद्राहमकरः सायं नक्तमयो दिवा ।

तस्मै ते नक्षत्रराज शकधूम सदा नमः ॥ ४ ॥

यः । नः । भद्राहम । अकरः । सायम् । नक्तम् । अयो इति । दिवा ।

तस्मै । ते । नक्षत्रराज । शकधूम । सदा । नमः ॥ ४ ॥

हे शकधूम ब्राह्मणात्मक नक्षत्रराज नक्षत्राणाम् अधिप हे सोम य-
त्नं [नः] सायम् सायाह्निकाले नक्तम् रात्रौ अयो अपि च दिवा दि-
वसे भद्राहम् पुण्याहं सुदिनम् अकरः कृतवान् असि । कृकरोते-
लुङि “कृमृद्वरुहिभ्यः” इति क्लेः अङ् आदेशः ॥ तस्मै तथा-
विधाय ते तुभ्यं सदा सर्वदा नमः नमस्कारोस्तु ॥

[इति] त्रयोदशेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“भगेन मा सैम्” इति तृचेन शङ्खपुष्पिकामूलं खात्वा संपात्य अ-
भिमन्त्य सौभाग्यकामस्य वधीयात् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन शङ्खपुष्पिकापुष्पम् अभिमन्त्य शिरसि व-
धीयात् ॥

तद् उक्तं संहिताविधौ । “भगेन मा[६. १२९] न्यस्तिका[६. ३९]
“इदं खनामि[७. ३८] इति सौवर्चलम् ओषधिवच्छुक्रमसूनं शिरस्यपि-
“हृत् ग्रामं प्रविशति” इति [कौ० ४. १२] ॥

“रथजिताम्” इत्यादिसूक्तत्रयेण दुष्टस्त्रीवशीकरणकर्मणि माषान् अ-
भिमन्त्य स्त्रियाः संचरणस्थलेषु प्रक्षिपेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचत्रयेण शंरभृष्टीः संदीप्ताः प्रतिदिशं
प्रक्षिपेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि आवलेखिनीं स्त्रीमतिकृतिं कृत्वा सूत्रोक्तप्रकारेण
धनुरिपुं च कृत्वा अनेन तृचत्रयेण प्रतिमूर्तिं हृदये विधेत् ॥

! Such is the accent of all our MSS. and Vaidikas.

1 So S'. *Akushika* शिरस्युपवृत्त्य. ॥ S' शिरभृ०. 3 S' प्रकृति.

“रथजिताम् इति माषान् निवपति शरभृष्टीरादीन्नाः प्रतिदिशम् अ-
भ्यस्यत्यर्वाच्या आवलेखिन्या” इति [कौ० ४. १२.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

भगेन मा शंशयेन साकमिन्द्रेण मेदिना ।

कृणोमि भुगिनं भार्य द्रान्तरातयः ॥ १ ॥

भगेन । मा । शंशयेन । साकम् । इन्द्रेण । मेदिना ।

कृणोमि । भुगिनम् । मा । अप । द्रान्तु । अरातयः ॥ १ ॥

संशयेन । संगताः शफा गोमहिषादीनां खुराः शफाकृतिरायुधविशे-
पो वा यस्य स तथोक्तः । तादृशेन भगेन सौभाग्यकरणेन देवेन साकं
सह मा मां सौभाग्यवन्तं करोमि । मेदिना स्निग्धेन अस्मत्सेवया परि-
तुष्टेन इन्द्रेण मा मां भुगिनम् भाग्यवन्तं कृणोमि करोमि ॥ अरातयः
अदानशीलाः शत्रवः अप द्रान्तु अस्मत् सकाशाद् अपेत्य कुत्सितां गतिं
गच्छन्तु । ॥ द्रा कुत्सितायां गतौ । अदादिस्वात् शपो लुक् ॥

द्वितीया ॥

येन वृक्षो अभ्यभवो भगेन वर्चसा सह ।

तेन मा भुगिनं कृण्वर्ष द्रान्तरातयः ॥ २ ॥

येन । वृक्षान् । अभिऽअभवः । भगेन । वर्चसा । सह ।

तेन । मा । भुगिनम् । कृणु । अप । द्रान्तु । अरातयः ॥ २ ॥

हे ओषधे येन भगेन सौभाग्यकरणेन देवेन वर्चसा तत्कृतेन तेजसा
सह वृक्षान् समीपस्थान् अभ्यभवः अभिभवसि तिरस्करोषि तेन भगेन
मा मां भुगिनम् सौभाग्यवन्तं कृणु कुरु । गतम् अन्यत् ॥

तृतीया ॥

यो अन्यो यः पुनःसरो भगो वृक्षेष्वर्हितः ।

† A K संशयेन. We with B B D K R S P J V C. Gr. † B D R S C, वृक्षं भू.
We with A K R V.

सप्तमी ॥

यो नो भद्राहमकरः सायं नक्तमथो दिवा ।

तस्मै ते नक्षत्रराज शकधूम सदा नमः ॥ ४ ॥

यः । नः । भद्राहमकरः । अकरः । सायम् । नक्तम् । अथो इति । दिवा ।

तस्मै । ते । नक्षत्रराज । शकधूम । सदा । नमः ॥ ४ ॥

हे शकधूम ब्राह्मणात्मक नक्षत्रराज नक्षत्राणाम् अधिप हे सोम य-
त्वं [नः] सायम् सायाह्निकाले नक्तम् रात्रौ अथो अपि च दिवा दि-
वसे भद्राहम् पुण्याहं सुदिनम् अकरः कृतवान् असि । ॥ करोते-
र्लुङि “कृमृदरुहिभ्यः” इति स्त्रेः अङ् आदेशः ॥ तस्मै तथा-
विधाय ते तुभ्यं सदा सर्वदा नमः नमस्कारोस्तु ॥

[इति] त्रयोदशेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“भगेन मा संम” इति तृचेन शङ्खपुष्पिकामूलं खात्वा संपात्य अ-
भिमन्त्र्य सौभाग्यकामस्य वधीयात् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन शङ्खपुष्पिकापुष्पम् अभिमन्त्र्य शिरसि व-
धीयात् ॥

तद् उक्तं संहिताविधौ । “भगेन मा[६, १२९] न्यस्तिका[६, ३९]
“इदं खनामि[७, ३८] इति सौवर्चलम् ओषधिवच्छुम्भसूतं शिरस्यपि-
“हृत्प ग्रामं प्रविशति” इति [कौ० ४, १२] ॥

“रथजिताम्” इत्यादिसूक्तत्रयेण दुष्टस्त्रीवशीकरणकर्मणि भाषान् अ-
भिमन्त्र्य स्त्रियाः संचरणस्थलेषु प्रक्षिपेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचत्रयेण शंभृष्टीः संदीप्ताः प्रतिदिशं
प्रक्षिपेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि आवलेखिनीं स्त्रीप्रतिकृतिं कृत्वा सूत्रोक्तप्रकारेण
धनुरिपुं च कृत्वा अनेन तृचत्रयेण प्रतिपूर्तिं हृदये विधेत् ॥

१ Such is the accent of all our MSS and Vaidikas.

१ So S'. *hausila* शिरस्यपुष्पम्. २ S' शिरस्य. ३ S' प्रहति.

“रथजिताम् इति माषान् निवपति शरभृष्टीरादीनाः प्रतिदिशम् अ-
भ्यस्त्यर्वाच्या आवलेखिन्या” इति [कौ० ४. १२.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

भगेन मा शांशपेन साकमिन्द्रेण मेदिना ।

कृणोमि भगिनं मापं द्रान्त्वरांतयः ॥ १ ॥

भगेन । मा । शांशपेन । साकम् । इन्द्रेण । मेदिना ।

कृणोमि । भगिनम् । मा । अप । द्रान्तु । अरांतयः ॥ १ ॥

संशपेन । संगताः शफा गोमहिषादीनां खुराः शफाकृतिरायुधविशे-
पो वा यस्य स तपोक्तः । तादृशेन भगेन सौभाग्यकरेण देवेन साकं
सह मा मां सौभाग्यवन्तं करोमि । मेदिना स्त्रियेन अस्तसेवया परि-
तुष्टेन इन्द्रेण मा मां भगिनम् भाग्यवन्तं कृणोमि करोमि ॥ अरांतयः
अदानशीलाः शत्रवः अप द्रान्तु अस्मात् सकाशाद् अपेत्य कुत्सितां गतिं
गच्छन्तु । ॥ द्रा कुत्सितायां गतौ । अदादिवात् शपो लुक् ॥

द्वितीया ॥

येन वृक्षो अभ्यर्भवो भगेन वर्चसा सह ।

तेन मा भगिनं कृण्वपं द्रान्त्वरांतयः ॥ २ ॥

येन । वृक्षान् । अभिऽअर्भवः । भगेन । वर्चसा । सह ।

तेन । मा । भगिनम् । कृणु । अप । द्रान्तु । अरांतयः ॥ २ ॥

हे ओषंधे येन भगेन सौभाग्यकरेण देवेन वर्चसा तत्कृतेन तेजसा
सह वृक्षान् समीपस्थान् अभ्यभवः अभिभवसि तिरस्करोषि तेन भगेन
मा मां भगिनम् सौभाग्यवन्तं कृणु कुरु । गतम् अन्यत् ॥

तृतीया ॥

यो अन्धो यः पुनःसरो भगो वृक्षेष्वाहितः ।

तेन मा भुगिनं कृण्वप द्रान्तरातयः ॥ ३ ॥

यः । अन्धः । यः । पुनःसरः । भगः । वृक्षेषु । आहृतः ।

तेन । मा । भुगिनम् । कृणु । अप । द्रान्तु । अरातयः ॥ ३ ॥

यो भगः अन्धः दृष्टिरहितः । इतथा च यास्कः । अन्धो भग इत्याहुः । प्राशिवम् अस्याक्षिणी निर्जघानेति च ब्राह्मणम् इति [नि० १२.१४] ॥ यो भगः पुनःसरः । दृष्टिरहित्येन पुरतो गन्तुम् अशक्नुवन् गतप्रदेश एव पुनः सरति गच्छतीति पुनःसरः । अत एव वृक्षेषु स्थाणुषु मार्गस्थेषु स्थाणुषु आहृतः ताडितो भवति । यो भगः आन्ध्र्येन पुरतोऽन्वयं गन्तुम् अशक्नुवन् गृहीतं न परित्यजतीत्यर्थः । तेन भगेन सौभाग्यकरणेन देवेन । उक्तार्थम् अन्यत् ॥

चतुर्थी ॥

रथजितां राथजितेयीनामप्सरस्तामयं स्मरः ।

देवाः प्र हिणुत स्मरमसौ मामनु शोचतु ॥ १ ॥

रथजिताम् । राथजितेयीनाम् । अप्सस्ताम् । अयम् । स्मरः ।

देवाः । प्र । हिणुत । स्मरम् । असौ । माम् । अनु । शोचतु ॥ १ ॥

हे रथजिते रथेन जेतव्ये मापाख्ये ओषधि रथजिताम् रथेन आत्मीयेन वाहनेन विश्वं जयन्तीनां धीनाम् ध्यानजननीनां विरागविशेषस्य उत्पाद्यित्रीणां अप्सस्ताम् उर्वशीप्रभृतीनां संबन्धी अयं स्मरः कामः । तदधीने वर्तत इत्यर्थः । अतः इयं दुष्टा स्त्री मां स्मरकृतपीडाभावाद् न कामयत इत्यर्थः । यद्वा रथजिताम् रथेन रथाकारेण विमानेन विश्वं जयतां देवानां संबन्धिनि रथजिते रथेन जेतव्ये मेरुशिखरादौ भो-

१ So ABBDKĀRŚV C_s Gr, and not घीना° which Śaṅkara reads 'The घीनाम् of three of our pada MSS (P P J which read राथजितेयीनाम्) would perhaps point to such a reading as is followed by Śaṅkara. Only AĀ had राथजितेयीना° once, but in both it has been corrected to राथजितेयीना°. Gr once read राथजितेयीनाम्. But it has corrected it to राथजितेयीनाम्. All our MSS have राथजितेयीना°. २ B शोचतौ. ३ Gr °जितम्. ४ P स्मर.

गभूप्रदेशे धीनाम् ध्यातृणां गन्धर्वाणाम् अप्सरसां च अयं स्वभूतः स्मरः । हे देवाः तं स्मरम् कामं प्र हिणुत एतस्याः समीपं प्रेषयत । ॥ हि गतौ वृद्धौ च । स्वादित्वात् शुः । “हिनु मीना” इति णत्वम् ॥ । असौ पराङ्मुखी स्त्री तेन स्मरेण पीडिता सती माम् अनु शोचतु अनुस्मृत्य शोकयुक्ता भवतु । ॥ शुच शोके ॥

असौ मे स्मरतादिति प्रियो मे स्मरतादिति ।

देवाः प्र हिणुत स्मरमसौ मामनु शोचतु ॥ २ ॥

असौ । मे । स्मरतात् । इति । प्रियः । मे । स्मरतात् । इति ।

देवाः । प्र । हिणुत । स्मरम् । असौ । माम् । अनु । शोचतु ॥ २ ॥

यथा मम स्मराद्सौ नामुप्याहं कदा चन ।

देवाः प्र हिणुत स्मरमसौ मामनु शोचतु ॥ ३ ॥

यथा । मम । स्मरात् । असौ । न । अमुष्य । अहम् । कदा । चन ।

देवाः । प्र । हिणुत । स्मरम् । असौ । माम् । अनु । शोचतु ॥ ३ ॥

पद्मसी ॥ असौ पुरुषः मे मां स्मरतात् स्मरतु इति । इतिशब्दो वाक्यसमाप्ति । प्रियः मयि अनुरागविशेषयुक्तः सन् मे मां स्मरतात् स्मरतु । ॥ सृ चिन्तायाम् । “तुह्योस्तातङ्” इति तातद् आदेशः ॥ । [इति] अनेन प्रकारेण आशंसमाना कामार्ता यथा असौ दुष्टा स्त्री मम स्मरात् मां स्मरेत् । ॥ “अधीगर्थ” इति कर्मणि षष्ठी ॥ । इति चिन्तयेत् । अमुष्य अमूं स्त्रियम् अहं कदा चन कदाचिदपि कामार्तो न स्मरामि तथा हे देवाः स्मरं प्र हिणुत । यथा असौ मे स्मरताद् इति प्रियो मे स्मरताद् इति यथा माम् अनुस्मृत्य सा परितप्यते तथा स्मरं प्र हिणुतेति संवन्धः । यथा मम स्मराद् इति स्त्रीवाक्यम् । असौ पुरुषो यथा मां स्मरेत् कदाचिदपि अहम् अमुष्य अमुं पुरुषं न स्मरामि इत्थं पुरुष एव कामानुरो माम् अ-

१ See foot-note २ on the previous page.

भिगच्छेद् इति वशीकृतायाः स्त्रिया वाक्यम् । गतम् अन्यत् ॥

पष्ठी ॥

उन्मादयत मरुत उदन्तरिक्ष मादय ।

अम् उन्मादया त्वमसौ मामनु शोचतु ॥ ४ ॥

उत् । मादयत् । मरुतः । उत् । अन्तरिक्ष । मादय ।

अम् । उत् । मादय । त्वम् । असौ । माम् । अनु । शोचतु ॥ ४ ॥

हे मरुतः मरुद्गणाः इमां स्त्रियम् उन्मादयत उन्मत्तां परवशाम् अ-
स्मदायतां कुरुत । हे अन्तरिक्ष त्वमपि एनाम् उन्मादय एनाम् अस्म-
द्वशे कुरु । हे अम् त्वम् एनाम् उन्मादय स्वात्मानं विस्मृत्य यथा अ-
स्माकं वंशे भवति तथा कुरु । एवं युष्माभिरुन्मादं प्रापिता असौ माम्
अनुस्मृत्य शोचतु ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

“नि शीर्षतो नि पत्ततः” इति सूक्तस्य पूर्वतृचेन सह उक्तो वि-
नियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

नि शीर्षतो नि पत्तत आध्योऽ नि तिरामि ते ।

देवाः प्र हिणुत स्मरमसौ मामनु शोचतु ॥ १ ॥

नि । शीर्षतः । नि । पत्ततः । आध्योऽ । नि । तिरामि । ते ।

देवाः । प्र । हिणुत । स्मरम् । असौ । माम् । अनु । शोचतु ॥ १ ॥

हे जाये ते तव शीर्षतः शिरःप्रदेशाद् आरभ्य आध्यः आर्धीश्चिन्ता-
विशेषान् नि तिरामि शरीरे निक्षिपामि । तथा पत्ततः । ॥ ए-
कस्तशब्दश्छान्दसः ॥ । पत्तः पादत आरभ्य तव शरीरे आधीन्
निक्षिपामि । इत्थं सर्वस्मिन्नपि तदीये अङ्गे स्मरकृतां पीडां निक्षिपा-
मीत्यर्थः । ॥ आध्यः । आहपूर्वाद् दधाते: “उपसर्गे घोः किः”

इति किमत्ययः । शसि व्यत्ययेन यणादेशः । यद्वा । आङ्पूर्वाद् ध्ये चिन्तायाम् इत्यस्माद् “ध्यायतेः संप्रसारणं च” इति भावे क्प् संप्रसारणं च । आध्यः आध्यानानीत्यर्थः । “एरनेकाचः” इति शसि यण् ४ । व्याख्यातम् अन्यत् ॥

द्वितीया ॥

अनुमतेन्विदं मन्यस्वाकूते समिदं नमः ।

देवाः प्र हिणुत स्मरमसौ मामनु शोचतु ॥ २ ॥

अनुऽमते । अनु । इदम् । मन्यस्व । आऽकूते । सम । इदम् । नमः ।

देवाः । प्र । हिणुत । स्मरम् । असौ । माम् । अनु । शोचतु ॥ २ ॥

हे अनुमते सर्वकार्याणाम् अनुमन्त्रि हे अनुमतकारिणि देवपत्नि इदम् मदभिलषितम् अनु मन्यस्व अनुजानीहि । हे आकूते । आकूतिः संकल्पाभिमानिनी देवता । त्वमपि इदम् अस्माभिः कृत्यमाणं नमः नमस्कारं हविर्लक्षणम् अन्नं वा संप्राप्य । अनुमन्यस्वेत्यर्थः । शिष्टं व्याख्यातम् ॥

तृतीया ॥

यद् धावसि त्रियोजनं पञ्चयोजनमाश्विनम् ।

तत्तत्त्वं पुनरायसि पुत्राणां नो असः पिता ॥ ३ ॥

यत् । धावसि । त्रिऽयोजनम् । पञ्चऽयोजनम् । आश्विनम् ।

ततः । त्वम् । पुनः । आऽअयसि । पुत्राणाम् । नः । असः । पिता ॥ ३ ॥

वशीकृता स्त्री मार्ययते । हे पुरुष त्वं त्रियोजनम् योजनत्रयपरिमितं दूरदेशं यद् धावसि गच्छसि । यद्वा पञ्चयोजनम् ततोपि दूरतरं पञ्चसंख्याकयोजनपरिमितं देशं धावसि । अथवा आश्विनम् अश्विनैव प्रापणीयं न पादचरेणेति अत्यन्तं दूरं यद् धावसि ततः तस्माद् दूरदेशात्

१ KV त्रयो०. B त्रियो० changed to त्रयो०. We with ADKES C. २ PJ त्रयो० अयसि. P आऽअयसि. C आ । अयसि । We with what P means, for the corrected version in it is आऽअय.

१ S' अतिर्यः. २ S' अतिर्यः for अतिर्यः. ३ S' अतिर्यः.

त्वं पुनरायसि पुनरागच्छ । नः अस्माकं पुत्राणां गृहे वर्तमानानां पि-
ता असः पालको भव । यद्वा तव देशान्तरगमनाद् एतावन्तं कालं पु-
त्राः पितृरहिता आसन् इदानीं त्वदागमनात् पितृमन्तो भवन्तु इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

यं देवाः स्मरमसिञ्चन्प्स्व॑न्तः शोशु॑चानं सहा॒ध्या ।

तं ते॑ त॒पामि॒ वरु॑णस्य॒ धर्मे॑णा ॥ १ ॥

यम् । देवाः । स्मरम् । असिञ्चन् । अप्सु । अन्तः । शोशुचानम् । स-
ह । आध्या ।

तम् । ते । तपामि । वरुणस्य । धर्मेणा ॥ १ ॥

सर्वे देवाः यं स्मरं मनोभवम् आध्या । आधिस्तु मानसी पीडा ।
सा हि स्मरस्य भार्या । “कामो गन्धर्वस्तस्याधयोप्सरसः” [तै० सं० ३, ४.
७, ३] इति श्रुतेः । तथा सह शोशुचानम् विरहाग्निना संतप्यमानगात्रम्
अप्सु उदकेषु अन्तः मध्ये असिञ्चन् परितापशमनार्थम् आसिक्तवन्तः ।
यद्वा शोशुचानम् दीप्यमानं स्वशक्त्या सहितं स्मरम् अप्सु अन्तरिक्षनामै-
तत् । अवकाशात्मके अन्तरिक्षे अन्तरवस्थितान् तत्रत्यान् प्राणिनः पीड-
यितुम् असिञ्चन् । कामिनां साम्राज्ये अभ्यषिञ्चन्तित्यर्थः । हे योषित् ते
तुभ्यं त्वदर्थं तं स्मरं वरुणस्य जलाधिपतेर्देवस्य धर्मणा धारणशक्त्या त-
पामि संतापयामि । स्मरकृतं संतापम् उत्पादयामीत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

यं विश्वे॑ देवाः स्मरमसिञ्चन्प्स्व॑न्तः शोशु॑चानं सहा॒ध्या ।

तं ते॑ त॒पामि॒ वरु॑णस्य॒ धर्मे॑णा ॥ २ ॥

यम् । विश्वे । देवाः । स्मरम् । असिञ्चन् । अप्सु । अन्तः । शोशुचानम् ।
सह । आध्या ।

तम् । ते । तपामि । वरुणस्य । धर्मेणा ॥ २ ॥

१ B ३ for १ here and in the following verses.

१ B' अवकाशात्मके.

विश्वे देवाः एतत्संज्ञा देवगणाः । अन्यत् पूर्ववद् योज्यम् ॥

पष्ठी ॥

यमिन्द्राणी स्मरमसिञ्चदप्स्व॑न्तः शोशु॑चानं सहा॒ध्या ।

तं ते॑ त॒पामि॒ वरु॑णस्य धर्मे॒णा ॥ ३ ॥

यम् । इन्द्राणी । स्मरम् । असिञ्चत् । अप्सु । अन्तः । शोशुचानम् ।
सह । आध्या ।

तम् । ते । तपामि । वरुणस्य । धर्मेणा ॥ ३ ॥

इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी । ॥ "इन्द्रवरुण०" इत्यादिना ङीपानु-
कौ ॥ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

सप्तमी ॥

यमिन्द्राग्नी स्मरमसिञ्चताम॑प्स्व॑न्तः शोशु॑चानं सहा॒ध्या ।

तं ते॑ त॒पामि॒ वरु॑णस्य धर्मे॒णा ॥ ४ ॥

यम् । इन्द्राग्नी इति । स्मरम् । असिञ्चताम् । अप्सु । अन्तः । शोशुचा-
नम् । सह । आध्या ।

तम् । ते । तपामि । वरुणस्य । धर्मेणा ॥ ४ ॥

इन्द्रश्च अग्निश्च इन्द्राग्नी । ॥ "देवताद्वन्द्वे च" इति प्राप्तस्य उ-
भयपदमकृतिस्वरत्नस्य "नोत्तरपदेनुदात्तादौ" इति प्रतिषेधः ॥ । तौ
यं स्मरम् असिञ्चताम् अभ्यपिञ्चताम् । अन्यत् समानम् ॥

अष्टमी ॥

यं मि॒त्रावरु॑णौ स्मरमसिञ्चताम॑प्स्व॑न्तः शोशु॑चानं सहा॒ध्या ।

तं ते॑ त॒पामि॒ वरु॑णस्य धर्मे॒णा ॥ ५ ॥

यम् । मित्रावरुणौ । स्मरम् । असिञ्चताम् । अप्सु । अन्तः । शोशुचा-
नम् । सह । आध्या ।

तम् । ते । त॒पामि॒ । वरु॑णस्य । धर्मे॑णा ॥ ५ ॥

मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । ॥ “देवताङ्गन्वे च” इति पूर्वपदस्य आनङ् । “देवताङ्गन्वे च” इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अन्यत् पूर्ववद् योज्यम् ॥

[इति] त्रयोदशेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“य इमां देवो मेखलाम्” इति पञ्चत्वेन अभिचारकर्मणि दीक्षाया मेखलां संपात्य अभिमन्य वधीयात् ॥

अत्र “आहुतासि” इत्यनया तत्रैव कर्मणि मेखलाया ग्रन्थिम् आलिम्पेत् ॥

“मृत्योरहम्” इत्यनया बाधकीः समिध आदध्यात् ॥

उपनयनकर्मणि “अङ्गाया दुहिताः” इति ब्राह्म्यां मेखलां वधीयात् । सूत्रितं हि । “अङ्गाया दुहितेति ब्राह्म्यां मौर्ज्यां मेखलां वधाति” इति [कौ० ७. ८] ॥

“अयं वज्रः” इति तृचेन अभिचारकर्मणि दीक्षायां दण्डं संपात्य अभिमन्य गृहीयात् ॥

तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन अन्नम् अभिमन्य कर्ता भुञ्जीत ॥

तत्र प्रथमा ॥

य इमां देवो मेखलामाववन्ध॒ यः संन॑नाह॒ य उ॑ नो यु॒योज॑ ।

यस्य॑ देवस्य॑ प्र॒शिषा॑ च॒रामः॑ स॒ पार॑मिच्छात् स उ॑ नो वि मुञ्चात् ॥ १ ॥

यः । इ॒माम् । दे॒वः । मे॒खला॑म् । आ॒व॒व॒न्ध॑ । यः । स॒म॒न॒नाह॑ । यः ।

ऊं इति॑ । नः॒ । यु॒योज॑ ।

यस्य॑ । दे॒वस्य॑ । प्र॒शिषा॑ । च॒रामः॑ । सः । पार॑म् । इ॒च्छात् । सः । ऊं

इति॑ । नः॒ । वि॒ । मु॒ञ्चात् ॥ १ ॥

यो देवः शत्रुहननकुशलः इमां मेखलां स्वशत्रुवधार्थम् आववन्ध पुरा आयङ्गवान् । तथा यो देवः संननाह इदानीमपि अन्येषां मेखलां

संनहति । यश्च नः अस्मान् युयोज अभिचारकर्मणि मेखलया योजय-
ति । तथा वयं यस्य देवस्य प्रशिषा प्रशासनेन चरामः वर्तामहे स
सर्वान्तर्यामी देवः पारं प्रारिप्सितस्य कर्मणः समाप्तिम् इच्छात् इच्छ-
तु । ॥ इच्छतेलेंटि आडागमः ॥ । स उ स एव नः अस्मान्
वि मुञ्चात् शत्रुभ्यो विमुञ्चतु । शत्रुं निहत्य अस्मान् कृतार्थान् करो-
वित्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

आहुतास्यभिहुतं ऋषीणामस्यायुधम् ।

पूर्वा व्रतस्य प्राश्नती वीरघ्नी भव मेखले ॥ २ ॥

आहुता । असि । अभिहुता । ऋषीणाम् । असि । आयुधम् ।

पूर्वा । व्रतस्य । प्रदअश्नती । वीरघ्नी । भव । मेखले ॥ २ ॥

हे मेखले त्वम् आहुता आहुतिभिः संस्कृता असि । संपाताभिहु-
ता च । सा ऋषीणाम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनां विश्वामित्रादीनाम् आयु-
धम् शत्रुहननसाधनम् असि । व्रतस्य कर्मणः प्रारिप्सितस्य पूर्वा प्रप-
मभाविनी प्राश्नती प्राश्रुवाना प्राप्नुवती । यद्वा । ॥ व्रतस्येति कर्मणि
पठ्यते ॥ । व्रतं क्षीरादिकं प्राश्नती प्रथमं पिबन्ती । वीरघ्नी वीराः
शत्रवः तेषां हन्त्री भव ॥

तृतीया ॥

मृत्योरुहं ब्रह्मचारी यदस्मि निर्याचनं भूतात् पुरुषं यमाय ।

तमुहं ब्रह्मणा तपसा अमेणानयनं मेखलया सिनामि ॥ ३ ॥

मृत्योः । अहम् । ब्रह्मचारी । यत् । अस्मि । निःश्याचनं । भूतात् । पुरु-
षम् । यमाय ।

पम् । यमाय ।

तम् । अहम् । ब्रह्मणा । तपसा । अमेण । अनया । एनम् । मेखलया ।

सिनामि ॥ ३ ॥

१ K K V भूतान्. We with A B D R S C. Gr.

1 S' प्रारप्सि°. 2 S' मुञ्चता°.

मृत्योः वैवस्वतस्य अहं कर्मकरो भवामि । यत् यस्माद् ब्रह्मचारी अ-
स्मि ब्रह्मचर्यधर्मेण दीक्षादिनियमेन तपोविशेषेण युक्तो भवामि । तस्मात्
मत्कृतेन अभिचारकर्मणा नियमविशेषेण च शत्रुवधः अवश्यंभावीति मृ-
त्योरेव अहं सहायभूतो भवामीत्यर्थः । अतो हेतोः भूतात् भूतग्रामात्
पुरुषम् शत्रुं यमाय यमार्यं निर्याचर्म निःशेषेण याचे प्रार्थये । तं मा-
रयितव्यम् एनं शत्रुं ब्रह्मणा मन्त्रेण तपसा अनशनादिरूपेण मत्कृतेन
श्रेणेन शरीरदण्डेन च अनया आवध्यमानया मेखलया अहं सिना-
मि बभामि । अनेन मेखलाबन्धनेन शत्रुमेव निरुद्धगतिं बभामीत्य-
र्थः । ॥ षिञ् वन्धने ॥

चतुर्थी ॥

अ॒द्यायां दु॒हिता तप॒सोधिं जा॒ता स्व॒स्र ऋ॒षीणां भू॒तकृ॒तां व॒भूव॑ ।

सा नो॑ मे॒खले म॒तिमा धे॒हि मे॒धाम॒र्यो नो धे॒हि तप॑ इन्द्रि॒यं च ॥ ४ ॥

अ॒द्यायाः । दु॒हिता । तप॑सः । अ॒र्धि । जा॒ता । स्व॒स्रा । ऋ॒षीणाम् । भू॒-
त॒कृ॒ताम् । व॒भूव॑ ।

सा । नः । मे॒खले । म॒तिम् । आ । धे॒हि । मे॒धाम् । अ॒र्यो इति॑ । नः ।
धे॒हि । तपः॑ । इन्द्रि॒यम् । च ॥ ४ ॥

अद्याया दुहिता । श्रुतिस्मृत्युदितकर्मसु आस्तक्यबुद्धिः अद्या । तस्या
दुहिता पुत्री तपसोधि जाता लृष्ट्यादौ ब्रह्मणस्तपस उत्पन्ना । ॥ अ-
धिशब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी । उपर्यर्थो वा ॥ भूतकृतान् भूतग्रामस्य
कर्तृणाम् ऋषीणाम् मरीच्यत्रिप्रभृतीनां स्वसा भगिनी येयं मेखला इत्थं
वभूव हे मेखले सा तादृशी त्वं [नः] मतिम् आगामिगोचरां बुद्धिम्
आ धेहि आभिमुख्येन कुरु । तथा मेधाम् श्रुतधारणंसमर्थां बुद्धिम्
आ धेहि । अर्यो अपि च तपः नियमविशेषम् इन्द्रियम् इन्द्रस्यात्मनो
लिङ्गं वीर्यं च नः अस्माकं विधेहि ॥

पञ्चमी ॥

यां त्वा पूर्वे भूतकृत ऋषयः परिवेधिये ।

सा त्वं परिं ष्वजस्व मां दीर्घायुत्वाय मेखले ॥ ५ ॥

याम् । त्वा । पूर्वे । भूतकृतः । ऋषयः । परिवेधिये ।

सा । त्वम् । परिं । ष्वजस्व । माम् । दीर्घायुत्वाय । मेखले ॥ ५ ॥

हे मेखले यां त्वा त्वां भूतकृतः पृथिव्यादिभूतग्रामस्य कर्तारः [पूर्वे पूर्वभाविन] ऋषयः परिवेधिये परिवद्धवन्तः सा तादृशी त्वं मां परि ष्वजस्व आलिङ्ग । ॥ ष्वज्ज परिवज्जे ॥ किमर्थम् । दीर्घायुत्वाय आयुषो दैर्घ्याय । अभिचारदोषपरिहारेण चिरकालजीवनायेत्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

अयं वज्रस्तर्पयतामृतस्यावांस्य राष्ट्रमपं हन्तु जीवितम् ।

शृणातुं ग्रीवाः म शृणातूणिहां वृत्रस्येव शचीपतिः ॥ १ ॥

अयम् । वज्रः । तर्पयताम् । ऋतस्येव । अर्च । अस् । राष्ट्रम् । अपं । हन्तु । जीवितम् ।

शृणातुं । ग्रीवाः । म । शृणातुं । उणिहां । वृत्रस्येव । शचीपतिः ॥ १ ॥

अयं धार्यमाणो दण्डः वज्रः शत्रूणां वर्जयिता इन्द्रस्य वज्र इव सन् ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा सामर्थ्येन तर्पयताम् तृप्तो भवतु । अप्रतिहतशक्तिर्भवतु इत्यर्थः । स वज्रः अस्य द्वेषस्य राज्ञो राष्ट्रम् राज्यम् अपं हन्तु । अन्ततो जीवितम् जीवनं प्राणमपि अप हन्तु । तथा ग्रीवाः गलगतान्यस्त्रीनि शृणातु हिनस्तु छिनत्तु । उणिहांः उत्स्तातास्तत्रत्या धमनीः म शृणातु मच्छिनत्तु । ॥ शृ हिंसायाम् । प्वादित्वाद् हस्वः ॥ वृत्रस्येव शचीपतिः यथा शचीपतिरिन्द्रः वृत्रस्य असुरस्य ग्रीवा उणिहाश्च अच्छेत्सीद् एवं छिनत्तु इत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

अर्धरोधर उत्तरेभ्यो गूढः पृथिव्या मोत्सृपत् ।

वज्रेणावहतः शयाम् ॥ २ ॥

अधरःऽअधरः । उत्तरेभ्यः । गूढः । पृथिव्याः । मा । उत । सूत ।

वज्रेण । अवऽहतः । शयाम् ॥ २ ॥

उत्तरेभ्यः उत्कृष्टतरेभ्यः अधरोधरः अतिशयेन अधरः अधोगतिर्निकृ-
ष्टतरः गूढः संवृतः पृथिव्याम् अन्तर्निमग्नः तस्याः पृथिव्याः सकाशात्
मा उत्सृपत् मोत्सर्पत् उत्तिष्ठत् । अनेन वज्रेण अवहतः चूर्णीकृतः श-
याम् शेताम् । म्रियताम् इत्यर्थः । ॥ शीङ् स्वप्ने । “लोपस्त आ-
त्मनेपदेषु” इति तलोपः ॥

अष्टमी ॥

यो जिनाति तमन्विच्छ यो जिनाति तमिज्जहि ।

जिनतो वज्रं त्वं सीमन्तामन्वच्चमनु पातय ॥ ३ ॥

यः । जिनाति । तम् । अनु । इच्छ । यः । जिनाति । तम् । इत् । जहि ।

जिनतः । वज्र । त्वम् । सीमन्ताम् । अन्वच्चम् । अनु । पातय ॥ ३ ॥

यः शत्रुः जिनाति हानिं प्रापयति । ॥ ज्यां वयोहानौ । “ग्र-
हिज्या” इत्यादिना संगतारणम् ॥ हे वज्र तं शत्रुम् अन्विच्छ ।
तथा यो जिनाति तम् इत् तमेव जहि मारय । जिनतः हानिं प्राप-
यतः शत्रोः सीमन्ताम् । सीमोरन्तः सीमन्तः [तम्] । ॥ “सीमन्तः
केशेषु” इति शकन्धादिषु पाठात् पररूपत्वम् ॥ शिरसो मध्यदे-
शम् अन्वच्चम् अनुलोमम् अनु पातय । अनुक्रमेण विदारयेत्यर्थः ॥

[इति] पञ्चमं सूक्तम् ॥

“यद् अग्नमि” “यद् गिरमि” इत्याभ्याम् अभिचारकर्मणि अ-
न्तम् अभिमन्त्र्य भुञ्जीत ॥ [कौ० ६. १] ॥

“यत् पिबामि” इत्यनया उदकम् अभिमन्त्र्य पिबेत् ॥ [कौ० ६. १] ॥

“देवी देव्याम्” “यां जमदग्निः” इति तृचाभ्यां केशवृद्धिकरणका-
मः काचमाचीफलं जीवन्तीफलं भृङ्गराजं वा संपात्य अभिमन्त्र्य वधीयात् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि काचमाचीमृङ्गराजसहितोदकम् आभ्या तृचाभ्याम् अभिमन्य उपःकाले अवसिञ्चेत् ॥

सूत्रितं हि । “देवी देव्याम् [१३६] यां जमदग्निः [१३७] इति म-
“न्त्रोक्ताफलं जीव्यलाकाभ्याम् अमावास्यायां कृष्णवसनः कृष्णभक्षः पुरा
“काकसंपाताद् अवनक्षत्रेवसिञ्चति” इति [कौ० ४.७] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यदुश्नामि वलं कुर्वे इत्थं वज्रमा ददे ।

स्कन्धानमुष्यं शातयन् वृत्रस्येव शचीपतिः ॥ १ ॥

यत् । अश्नामि । वलम् । कुर्वे । इत्थम् । वज्रम् । आ । ददे ।

स्कन्धान् । अमुष्यं । शातयन् । वृत्रस्येव । शचीपतिः ॥ १ ॥

अश्नामि भुञ्जे इति यत् तेन आत्मनो वलं कुर्वे करोमि । तेन च
वलेन इत्थम् अनेन प्रकारेण वज्रम् वर्जकम् आयुधम् आ ददे गृह्णा-
मि । इत्थम् इति इदमा आदानप्रकारस्य अभिनयः । ॥ “आ-
ङो दोनास्यविहरणे” इति आत्मनेपदम् ॥ । शचीपतिः इन्द्रः वृ-
त्रस्येव अमुष्य एतन्नाम्नः असच्छत्रोः स्कन्धान् स्कन्धोपलक्षितान् शरी-
रावयवान् शातयन् छिन्दन् । ॥ “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इति
हेतौ शतृप्रत्ययः । शट् शातने इत्यस्मात् णिचि “शदेरगतौ तः” इति
तकारादेशः ॥

द्वितीया ॥

यत् पिबामि सं पिबामि समुद्र इव संपिबः ।

प्राणानमुष्यं संपाय सं पिबामो अमुं वयम् ॥ २ ॥

यत् । पिबामि । सम् । पिबामि । समुद्रः इव । सम्पिबः ।

प्राणान् । अमुष्यं । सम्प्राप्य । सम् । पिबामः । अमुम् । वयम् ॥ २ ॥

अहम् उदकं पिबामीति यत् तेन सं पिबामि शत्रुमेव संगृह्य तदीयं

रसं पिबामि । समुद्र इव यथा समुद्रः नदीमुखात् सर्वं जलम् आदा-
य संपिबः सम्यक् पाता भवति । स्वात्मसात् करोतीत्यर्थः । ॥ “पा-
प्राधाधेदृशः शः” इति पिवतेः कर्तरि शप्रत्ययः । “पाम्रा०” इ-
त्यादिना पिवादेशः ॥ सं पिवामीति उक्तम् अर्थं विवृणोति ।
अमुष्य शत्रोः प्राणान् प्राणापानव्यानादिकांश्चक्षुरादीन्द्रियाणि च प्रथमं
संपाय रसीकृत्य सम्यक् पीत्वा अन्ततः [अमुम्] अवयविनं शत्रुमेव वयं
सं पिबामः ॥

तृतीया ॥

यद् गिरामि सं गिरामि समुद्र इव संगिरः ।

प्राणानमुष्य संगीर्यं सं गिरामो अमुं वयम् ॥ ३ ॥

यत् । गिरामि । सम । गिरामि । समुद्रः इव । समुद्रगिरः ।

प्राणान् । अमुष्य । समुद्रगीर्यं । सम । गिरामः । अमुम् । वयम् ॥ ३ ॥

पिवतेः स्थाने गिरतिरेव विशेषः । अन्यत् पूर्ववद् योज्यम् । यत् प-
लादिकं गिरामि निगिरामि निगरणव्यापारेण अन्तर्नयामि । ॥ गृ-
निगरणे । तुदादित्वात् शः । “ऋत इडातोः” इति इत्वम् ॥ सं-
गिर इति सम्यङ् निगरिता । ॥ “इगुपधज्ञा०” इति किरतेर्विधी-
यमानः कप्रत्ययः गिरतेरपि द्रष्टव्यः । [संगीर्येति । ऋत] इत्वे “हलि
च” इति दीर्घः ॥

चतुर्थी ॥

देवी देव्यामधि जाता पृथिव्यामस्पोषधे ।

तां त्वां नितलि केशैभ्यो हंहणाय खनामसि ॥ १ ॥

देवी । देव्याम् । अधि । जाता । पृथिव्याम् । अंसि । ओषधे ।

ताम् । त्वा । नितलि । केशैभ्यः । हंहणाय । खनामसि ॥ १ ॥

हे ओषधे काचमाचीप्रभृतिके देवी द्योतमाना देव्याम् पृथिव्याम् अ-

धि जाता उत्पन्ना [असि] भवसि । हे नितलि नितन्वाने न्यक्प्रसरण-
शीले ओषधे । ॥ “आहगमहन०” इति तनोतेश्छान्दसः किमत्य-
यः । लिङ्गद्वावाद् द्विर्वचनम् । “तनिपत्योश्छन्दसि” इति उपधालो-
पः ॥ तां पूर्वोक्तगुणविशिष्टां [ता] तां केशेभ्यः केशानाम् अर्धं
हंहणाय हृदीकरणाय खनामसि खनामः खननेन संगृहीमः ॥

हंहं प्रत्नानं जनयाजातान् जातानु वर्षीयसस्कृधि ॥ २ ॥

हंहं । प्रत्नान् । जनयं । अजातान् । जातान् । कुं इति । वर्षीयसः । कृ-
धि ॥ २ ॥

यस्ते केशोवपद्यते समूलो यश्च वृश्चते ।

इदं तं विश्वभेषज्याभि पिञ्चामि वीरुधा ॥ ३ ॥

यः । ते । केशः । अवपद्यते । समूलः । यः । च । वृश्चते ।

इदम् । तम् । विश्वभेषज्या । अभि । पिञ्चामि । वीरुधा ॥ ३ ॥

पञ्चमी ॥ प्रत्नान् पुरातनान् केशान् हे ओषधे त्वं हंह हृदीकुरु ।
अजातान् अनुत्पन्नान् केशान् जनय उत्पादय । जातान् उ उत्पन्नान्-
पि केशान् वर्षीयसः प्रवृद्धतमान् आयततमान् कृधि कुरु । हे केशहं-
हणनकाम ते तव यः केशः अवपद्यते मध्ये भग्नो भूमौ निपतति समू-
लः मूलसहितः सन् यः केशः वृश्चते छिद्यते । इदं तम् इति उत्तर-
त्र संबन्धः ॥

षष्ठी ॥ इदम् अनेन प्रयोगेण तं सर्वं केशं विश्वभेषज्या सर्वस्य के-
शाश्रितरोगजातस्य निवर्तयित्र्या वीरुधा ओषध्या अभि पिञ्चामि अभि-
तः सिञ्चामि आर्द्रीकरोमि । अस्माद् औषधप्रयोगाद् मन्त्रसामर्थ्याच्च
सर्वं केशाश्रितरोगजातं निवर्तत इत्यर्थः ॥

[इति] त्रयोदशेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

१ K R have the anusvāra instead of न. २ A B K K V C तां. Or तम् corrected from ताम्. We with B D R S P P J.

1 B' अनेणेण for अनेन प्रयोगेण. 2 S' ममर्थ्याध.

“यां जमदग्निः” इति तृचस्य पूर्वतृचेन सह उक्तो विनियोगः । सूत्र-
मपि तत्रैवोदाहृतम् ॥

“त्वं वीरुधाम्” इति पञ्चर्चेन अभिचारकर्मणि सूत्रोक्तप्रकारेण मूत्र-
पुरीषस्यानं बांधकेन काष्ठेन हन्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

यां जमदग्निरखनद् दुहित्रे केशवर्धनीम् ।

तां वीतहव्य अभरदसितस्य गृहेभ्यः ॥ १ ॥

याम् । जमतऽअग्निः । अखनत् । दुहित्रे । केशऽवर्धनीम् ।

ताम् । वीतऽहव्यः । आ । अभरत् । असितस्य । गृहेभ्यः ॥ १ ॥

जमत इति ज्वलतिकर्मसु पाठात् [निघ० १. १७] जमच्छब्दो दीप्ति-
वचनः । जमन्तः ज्वलन्तः अग्नयो यस्य स जमदग्निः महर्षिः दुहित्रे आ-
त्मजाया अथं केशवर्धनीम् केशाभिवृद्धिकरीं याम् ओषधिम अखनत् ख-
मनेन उद्धृतवान् ताम् ओषधिं वीतहव्याख्यो महर्षिः केशवृद्धयर्थम् अ-
सितस्य कृष्णकेशस्य एतत्संज्ञस्य मुनेर्गृहेभ्यः सकाशाद् आ अभरत् आ-
हरत् । ॥ “हग्रहोर्भः” इति भाषम् ॥

द्वितीया ॥

अभीशुना मेयां आसन् व्यामेनानुमेयाः ।

केशां नडा इव वर्धन्तां शीर्ष्णस्ते अस्तिताः परिं ॥ २ ॥

अभीशुना । मेयाः । आसन् । विऽआमेन । अनुऽमेयाः ।

केशाः । नडाऽइव । वर्धन्ताम् । शीर्ष्णः । ते । अस्तिताः । परिं ॥ २ ॥

हे केशाभिवृद्धिकाम तदीयाः केशाः प्रथमम् अभीशुना । अङ्गुलि-
नामैतत् । ॥ जातावेकवचनम् ॥ । अङ्गुलिभिः मेयाः मातव्या-

श्चतुरङ्गुलाः षडङ्गुला इत्येवं परिच्छेद्या आसन् । ततो व्यामेन प्रसारित-
हस्तद्वयपरिमाणेन अनु पश्चात् मेयाः मातव्या आसन् । चतुररत्निर्व्याम्

इति याज्ञिकाः । हे पुरुष ते तव शीर्ष्णः शिरसः [परि] परितः अ-
सिताः कृष्णवर्णाः केशाः नडा इव वर्धन्ताम् । नडास्तृणविशेषाः । ते
यथा तटाकोदकप्रान्तेषु उत्पन्नाः संहताः सन्तः शीघ्रं वर्धमाना द्राघी-
यांसो भवन्ति तथा केशा अपि वर्धन्ताम् इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

हंह मूलमाग्रं यच्छ वि मध्यं यामयौपधे ।

केशा नडा इव वर्धन्तां शीर्ष्णस्ते असिताः परि ॥ ३ ॥

हंह । मूलम् । आ । अग्रम् । यच्छ । वि । मध्यम् । यमय । ओपधे ।

केशाः । नडाऽइव । वर्धन्ताम् । शीर्ष्णः । ते । अस्ताः । परि ॥ ३ ॥

हे ओपधे केशानां मूलं हंह दृढीकुरु । यथा नोत्प्लव्यन्ते तथा कुर्वि-
त्यर्थः । तथा केशानाम् अग्रम् आ यच्छ आयतम् आयामयुक्तं कुरु ।
एवं केशानां मध्यं वि यमय विविधं यमय नियमय स्थिरीकुरु । उक्त-
रोर्ध्वो व्याख्यातः ॥

चतुर्थी ॥

त्वं वीरुधां श्रेष्ठतमाभिध्रुतास्त्रौपधे ।

इमं मे अद्य पुरुषं ह्रीवमोपशिनं कृधि ॥ १ ॥

त्वम् । वीरुधाम् । श्रेष्ठतमा । अभिध्रुता । अस्ति । ओपधे ।

इमम् । मे । अद्य । पुरुषम् । ह्रीवम् । ओपशिनम् । कृधि ॥ १ ॥

हे ओपधे निर्वीर्यकारिन् ओषधिविशेष वीरुधाम् अन्यासां लतानां त्वं
श्रेष्ठतमा अतिशयेन प्रशस्या । ॥ प्रशस्य[शब्दा]द् इष्टनि “प्रशस्यस्य
अः” इति आदेशः । पुनः श्रेष्ठत्वप्रकर्षविवक्षायां तमप् ॥ अत
एव [हे] ओपधे त्वम् अभिध्रुता अभितः सर्वतः प्रख्याता अप्रतिहतवी-
र्यतया प्रसिद्धा [अस्ति] भवसि । [अद्य इदानीं] मे मदीयम् इमं पुरुषम्
हेयं पुरुषं ह्रीवम् निर्वीर्यं सन्तम् ओपशिनम् । उपशेते अस्मिन् पुरुष

इति ओपशः स्त्रीव्यञ्जनम् । तद्वन्तं कृधि कुरु । नपुंसकान्ते हि पुंस्त्वश-
ङ्कापि स्यात् सापि अस्य मा भूद् इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

ह्रीवँ कृध्योपशिनमथौ कुरीरिणँ कृधि ।

अथास्येन्द्रो ग्रावभ्यामुभे भिनत्त्याण्ड्यौ ॥ २ ॥

ह्रीवम् । कृधि । ओपशिनम् । अथो इति । कुरीरिणम् । कृधि ।

अथ । अस् । इन्द्रः । ग्रावभ्याम् । उभे इति । भिनत्तु । आण्ड्यौ ॥ २ ॥

उक्त एवार्थः अनूद्य विनियते । [हे] ओ[षधे] मदीयं शत्रुं ह्रीवम्
नपुंसकम् ओपशिनम् स्त्रीत्वोपेतं कृधि कुरु । अथो अपि च कुरीरिणम्
कुरीराः केशाः तद्वन्तं कृधि कुरु । पुंस्त्वापगमेन स्त्रीत्वापातात् तद्वत् प्र-
शस्तकेशयुक्तं कुर्वित्यर्थः ॥

स्तनकेशवती स्त्री स्यात् लोमशः पुरुषः स्मृतः

इति हि व्यक्तिविदः । अत एव सिनीवाल्याः प्रशंसार्यो मन्त इत्यम्
आन्नातः । “सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्त्रौपशा” इति [तै० सं०
४. १. ५. ३.] । अथ अनन्तरम् अस्य द्वेष्यस्य उभे आण्ड्यौ वीर्यस्य
आश्रयभूतौ अण्डौ इन्द्रः ग्रावभ्याम् पापाणाम्यां भिनत्तु मर्दयतु । य-
थासौ पुन्रोत्पादनक्षमो न भवेत् तथा करोत्वित्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

ह्रीवँ ह्रीवँ त्वाकरं वध्रे वध्रि त्वाकरमरसारसं त्वाकरम् ।

कुरीरमस्य शीर्षणि कुम्बं चाधिनिदध्मसि ॥ ३ ॥

ह्रीवँ । ह्रीवम् । त्वा । अकरम् । वध्रे । वध्रिम् । त्वा । अकरम् । अरसं ।

अरसम् । त्वा । अकरम् ।

कुरीरम् । अस् । शीर्षणि । कुम्बम् । च । अधिनिदध्मसि ॥ ३ ॥

हे ह्रीव द्वेष्य त्वा त्वाम् अनेन कर्मणा ह्रीवम् अकरम् अकार्षम् ।

हे वध्रे । निसर्गषण्डको वध्रिः । हे तथाविध शत्रो त्वा त्वां वधिम
स्वभावतः षण्डम् [अकरम्] अकार्षम् । हे अरस रसो रेतः । हे अ-
रेतस्क शत्रो त्वा त्वाम् अरसम् अरेतस्कम् अकरम् अकार्षम् । यस्माद्
एवं तस्माद् अस्य द्वेष्यस्य नपुंसकीभूतस्य शीर्षणि शिरसि कुरीरम् के-
शजालं कुम्बम् तदाभरणं च स्त्रीणाम् असाधारणम् अधिनिदध्मसि उ-
परि निक्षिपामः । यद् आह आपस्तम्बः । “अत्र पत्नीशिरसि कुम्ब-
कुरीरम् अध्यूहते” इति [आप० १०. ९. ५] ॥

सप्तमी ॥

ये ते नाड्यौ देवकृते ययोस्तिष्ठति वृण्यम् ।

ते ते भिनद्मि शम्ययामुष्या अधि मुष्कयोः ॥ ४ ॥

ये इति । ते । नाड्यौ । देवकृते इति देवऽकृते । ययोः । तिष्ठति । वृण्यम् ।

ते इति । ते । भिनद्मि । शम्यया । अमुष्याः । अधि । मुष्कयोः ॥ ४ ॥

देवकृते देवेन विधात्रा निर्मिते ते त्वदीये ये नाड्यौ रेतोवहे । ययो-
र्नाड्योः वृण्यम् । वृषा सेचनसमर्थः पुरुषः । तत्तन्वन्धि वीर्यं वृण्यम्
तिष्ठति आश्रित्य वर्तते ते शुक्राधारभूत देवनिर्मिते नाड्यौ ते तव मु-
ष्कयोः अण्डयोरुपरि स्थिते अमुष्याः प्रसिद्धायाः शिलाया अधि उपरि
शम्यया लकुटेन भिनद्मि पेषयामि ॥

अष्टमी ॥

यथा नडं कशिपुने स्त्रियो भिन्दन्त्यशमना ।

एवा भिनद्मि ते शेपोमुष्या अधि मुष्कयोः ॥ ५ ॥

यथा । नडम् । कशिपुने । स्त्रियोः । भिन्दन्ति । अशमना ।

एव । भिनद्मि । ते । शेपः । अमुष्याः । अधि । मुष्कयोः ॥ ५ ॥

स्त्रियोः कशिपुने कटाय कटं निर्मातुं यथा येन प्रकरेण नडम् क-
टोपादानं तृणविशेषम् अशमना भिन्दन्ति आप्नन्ति एव एवम् हे शत्रो

इति ओपशः स्त्रीव्यञ्जनम् । तद्वन्तं कृधि कुरु । नपुंसकत्वे हि पुंस्त्वश-
ङ्कापि स्यात् सापि अस्य मा भूद् इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

स्त्रीवं कृध्योपशिनमथो कुरीरिणं कृधि ।

अथास्येन्द्रो ग्रावभ्यामुभे भिनत्ताण्ड्यौ ॥ २ ॥

स्त्रीवम् । कृधि । ओपशिनम् । अथो इति । कुरीरिणम् । कृधि ।

अथ । अस् । इन्द्रः । ग्रावभ्याम् । उभे इति । भिनत्तु । आण्ड्यौ ॥ २ ॥

उक्त एवार्थः अनूय विव्रियते । [हे] ओ[षधे] मदीयं शत्रुं स्त्रीवम्
नपुंसकम् ओपशिनम् स्त्रीत्वोपेतं कृधि कुरु । अथो अपि च कुरीरिणम्
कुरीराः केशाः तद्वन्तं कृधि कुरु । पुंस्त्वापगमेन स्त्रीत्वापातात् तद्वत् प्र-
शस्तकेशयुक्तं कुर्वित्यर्थः ॥

स्तनकेशवती स्त्री स्यात् लोमशः पुरुषः स्मृतः

इति हि व्यक्तिविदः । अत एव सिनीवाल्याः प्रशंसापौ भन्त इत्यम्
आम्नातः । “सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वोपशा” इति [तै० सं०
४. १. ५. ३.] । अथ अनन्तरम् अस्य द्वेष्यस्य उभे आण्ड्यौ वीर्यस्य
आश्रयभूतौ अण्डौ इन्द्रः ग्रावभ्याम् पापाणाभ्यां भिनत्तु मर्दयतु । य-
थासौ पुत्रोत्पादनक्षमो न भवेत् तथा करोत्वित्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

स्त्रीवं स्त्रीवं त्वाकरं वधे वधि त्वाकरमरसारसं त्वाकरम् ।

कुरीरमस्य शीर्यणि कुर्वं चाधिनिदधसि ॥ ३ ॥

स्त्रीवं । स्त्रीवम् । त्वा । अकरम् । वधे । वधिम । त्वा । अकरम् । अरस ।

अरसम् । त्वा । अकरम् ।

कुरीरम् । अस् । शीर्यणि । कुर्वम् । च । अधिनिदधसि ॥ ३ ॥

हे स्त्रीय द्वेष्य त्वा त्वाम् अनेन कर्मणा स्त्रीवम् अकरम् अकारम् ।

हे वध्रे । निसर्गपण्डको वध्रिः । हे तथाविध शत्रो त्वा त्वां वध्रिम्
स्वभावतः षण्डम् [अकरम्] अकार्षम् । हे अरस रसो रेतः । हे अ-
रेतस्क शत्रो त्वा त्वाम् अरसम् अरेतस्कम् अकरम् अकार्षम् । यस्माद्
एवं तस्माद् अस्य द्वेष्यस्य नपुंसकीभूतस्य शीर्षणि शिरसि कुरीरम् के-
शजालं कुम्बम् तदाभरणं च स्त्रीणाम् असाधारणम् अधिनिदध्मसि उ-
परि निक्षिपामः । यद् आह आपस्तम्बः । “अत्र पत्नीशिरसि कुम्ब-
कुरीरम् अध्यूहते” इति [आप० १०. ९. ५] ॥

सप्तमी ॥

ये ते नाड्यौ देवकृते ययोस्तिष्ठति वृण्यम् ।

ते ते भिनद्धि शम्ययामुष्या अधि मुष्कयोः ॥ ४ ॥

ये इति । ते । नाड्यौ । देवकृते इति देवऽकृते । ययोः । तिष्ठति । वृण्यम् ।

ते इति । ते । भिनद्धि । शम्यया । अमुष्याः । अधि । मुष्कयोः ॥ ४ ॥

देवकृते देवेन विधात्रा निर्मिते ते त्वदीये ये नाड्यौ रेतोवहे । ययो-
र्नाड्योः वृण्यम् । वृषा सेचनसमर्थः पुरुषः । तत्संबन्धि वीर्यं वृण्यम्
तिष्ठति आश्रित्य वर्तते ते शुक्राधारभूत देवनिर्मिते नाड्यौ ते तव मु-
ष्कयोः अण्डयोरुपरि स्थिते अमुष्याः मसिद्धायाः शिलाया अधि उपरि
शम्यया लकुटेन भिनद्धि पेययामि ॥

अष्टमी ॥

यथा नडं कशिपुने स्त्रियो भिन्दन्त्यश्मना ।

एवा भिनद्धि ते शेपोमुष्या अधि मुष्कयोः ॥ ५ ॥

यथा । नडम् । कशिपुने । स्त्रियः । भिन्दन्ति । अश्मना ।

एव । भिनद्धि । ते । शेषः । अमुष्याः । अधि । मुष्कयोः ॥ ५ ॥

स्त्रियः कशिपुने कटाय कटं निर्माणं यथा येन प्रकारेण नडम् क-
टोपादानं नृणविशेषम् अश्मना भिन्दन्ति आप्नन्ति एव एवम् हे शत्रो

इति ओपशः स्त्रीव्यञ्जनम् । तद्वन्तं कृधि कुरु । नपुंसकत्वे हि पुंस्त्वश-
ङ्कापि स्यात् सापि अस्य मा भूद् इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

ह्रीवँ कृध्योपशिनमथो कुरीरिणँ कृधि ।

अथास्येन्द्रो ग्रावभ्यामुभे भिनत्ताण्ड्यौ ॥ २ ॥

ह्रीवम् । कृधि । ओपशिनम् । अथो इति । कुरीरिणम् । कृधि ।

अथ । अस्य । इन्द्रः । ग्रावभ्याम् । उभे इति । भिनत्तु । आण्ड्यौ ॥ २ ॥

उक्त एवार्थः अनूद्य विव्रियते । [हे] ओ[षधे] मदीयं शत्रुं ह्रीवम्
नपुंसकम् ओपशिनम् स्त्रीत्वोपेतं कृधि कुरु । अथो अपि च कुरीरिणम्
कुरीराः केशाः तद्वन्तं कृधि कुरु । पुंस्त्वापगमेन स्त्रीत्वापातात् तद्वत् प्र-
शस्तकेशयुक्तं कुर्वित्यर्थः ॥

स्तनकेशवती स्त्री स्यात् लोमशः पुरुषः स्मृतः

इति हि व्यक्तिविदः । अत एव सिनीवाल्याः प्रशंसायां मन्त्र इत्थम्
आम्नातः । “सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वोपशा” इति [तै० सं०
४. १. ५. ३.] । अथ अनन्तरम् अस्य द्वेष्यस्य उभे आण्ड्यौ वीर्यस्य
आश्रयभूतौ अण्डौ इन्द्रः ग्रावभ्याम् पापाणाम्यां भिनत्तु मर्दयतु । य-
थासौ पुत्रोत्पादनक्षमो न भवेत् तथा करोत्वित्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

ह्रीवँ ह्रीवँ त्वाकरं वध्रे वध्रि त्वाकरमरसारसं त्वाकरम् ।

कुरीरमस्य शीर्षणि कुम्बं चाधिनिदध्मसि ॥ ३ ॥

ह्रीवँ । ह्रीवम् । त्वा । अकरम् । वध्रे । वध्रिम् । त्वा । अकरम् । अरसं ।

अरसम् । त्वा । अकरम् ।

कुरीरम् । अस्य । शीर्षणि । कुम्बम् । च । अधिनिदध्मसि ॥ ३ ॥

हे ह्रीव द्वेष्य त्वा त्वाम् अनेन कर्मणा ह्रीवम् अकरम् अकार्षम् ।

अथो इति । नि । शुष्य । माम् । कामेन । अथो इति । शुष्कंऽआ-
स्या । चर ॥ २ ॥

तत्र प्रथमा ॥ हे शङ्खपुष्पिके न्यस्तिका दौर्भाग्यलक्षणं नितराम अ-
स्पन्ती [त्वम्] । ॥ असु क्षेपणे इत्यस्माद् औणादिकस्तिकन् प्रत्य-
यः ॥ । सरोहिण प्रादुर्भूतासि उत्पन्ना भवसि । ॥ रुह बीज-
जम्बनि प्रादुर्भावे । कादिनियमाद् इट् ॥ । किं कुर्वती । मम
सुभगंकरणी सौभाग्यं कुर्वती । ॥ “आह्वयसुभग” इत्यादिना क-
रोतेः ख्युन् प्रत्ययः । “स्वित्यनञ्यस्य” इति पूर्वपदस्य सुम् । “टिड्ढा-
णञ्” इति डीप् ॥ । हे ओषधे तव शतम् शतसंख्याकाः प्रता-
नाः प्रतायन्ते विस्तार्यन्ते इति प्रतानाः शाखाः । ॥ “हलश्च” इति
तनोतेर्धञ् प्रत्ययः ॥ । शतायुषः पुरुषस्य उपकाराय प्रताना अपि
शतसंख्याका उत्पद्यन्त इत्यर्थः । नितानाः न्यग्विस्तार्यमाणाः प्ररोहाः
त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः संभवन्ति । त्रयस्त्रिंशत्संख्यानां देवानाम् उपकारक-
त्वात् तत्संख्याया नितानाः प्ररोहन्तीत्यर्थः । ॥ त्रयश्च त्रिंशच्च त्रय-
स्त्रिंशत् । “त्रेस्त्रयः” इति पूर्वपदस्य त्रिंशदस्य त्रयस् आदेशः स च
आद्युदात्तः । “संख्या” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

द्वितीया ॥ हे कामिनि तया तपाविधया प्रागुदीरितमाहात्म्योपेतया
सहस्रपण्यां सहस्रसंख्याकपत्रोपेतया ते त्वदीयं हृदयम् अहं शोषयामि
कामाग्निना परितप्तं करोमि । ॥ शुष्य] शोषणे ॥ । मयि म-
द्विपये ते तव हृदयम् जीवायतनं हृदयस्थानं शुष्यतु शुष्कं परितप्तं भ-
वतु । अथो अपि च आस्यम् त्वदीयं मुखमपि शुष्यतु शुष्कं द्रवरहितं
भवतु । अथो अपि [च मां] उद्दिश्य कामेन अभिलाषेण नि शुष्य
नितरां परितप्यस्व । अथो अपि च सा त्वं शुष्कास्या द्रवरहितानना
सती चर माम् अभिगच्छ ॥

तृतीया ॥

संवन्नी समुप्यला वधु कल्याणि सं नुद ।

अमूं च मां च सं नुद समानं हृदयं कृधि ॥ ३ ॥

ते तव मुष्कयोः [अण्डयोः] वर्तमानं शेषः अमुष्याः शिलाया [अधि]
उपरि अश्मना भिनद्धि आहन्मि । अनेन कर्मणा त्वां निर्वीर्यं करो-
मीति तात्पर्यम् ॥

[इति] त्रयोदशेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

“न्यस्तिका” इति सूक्तेन पञ्चत्वेन स्त्रीवशीकरणकर्मणि “भगेन मा
सैम् [६. १२९] इत्यत्रोक्तानि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रं तु तत्रैव उदाहृतम् ॥

“यौ व्याघ्रौ” इति तृचेन कुमारस्य कुमार्या वा प्रथमम् उपरितन-
दन्तजनननिमित्तदोषपरिहारार्थं ब्रीहियवतिलानाम् अन्यतमं जुहुयात् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि ब्रीहियवमाषतिलान् एकीकृत्य अनेनाभिमन्त्र्य उ-
पजातदन्ताभ्यां दंशयेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन स्थालीपाकं संपात्य अभिमन्त्र्य उक्तं शि-
शुम् आशयेत् ॥

सूत्रितं हि । “यस्योत्तमदन्तौ पूर्वौ जायेते यौ व्याघ्रावित्यावपति ।
मन्त्रोक्तान् दंशयति । [शान्त्युदकशृतम् आदिष्ठानाम् आशयति] । पि-
तरौ च” इति [कौ० ५. १०] ॥

न्यस्तिका रुरोहिष सुभंगंकरणी मम ।

शतं तव प्रतानास्त्रयस्त्रिंशन्नितानाः ।

तया सहस्रपुण्या हृदयं शोषयामि ते ॥ १ ॥

निऽअस्तिका । रुरोहिष । सुभंगमऽकरणी । मम ।

शतम् । तव । प्रऽतानाः । त्रयःऽत्रिंशत् । निऽतानाः ।

तया । सहस्रपुण्या । हृदयम् । शोषयामि । ते ॥ १ ॥

शुष्यन्तु मयि ते हृदयमथो शुष्यन्तास्युमि ।

अथो नि शुष्य मां कामेनाथो शुष्कास्या चर ॥ २ ॥

शुष्यन्तु । मयि । ते । हृदयम् । अथो इति । शुष्यन्तु । आस्युमि ।

1 ABBDRSPC; सुभंगं. We with KĀP J V Gr.

1 S' सप्तपत्न्य. 2 S' धेति for च इति. We with Kausika.

अथो इति । नि । शुष्य । माम् । कामेन । अथो इति । शुष्कंऽआ-
स्या । चर ॥ २ ॥

तत्र प्रथमा ॥ हे शङ्खयुष्मिके न्यस्तिका दौर्भाग्यलक्षणं नितराम् अ-
स्पन्ती [त्वम्] । ॥ असु क्षेपणे इत्यस्माद् औणादिकस्तिकन् प्रत्य-
यः ॥ । रुरोहिष प्रादुर्भूतासि उत्पन्ना भवसि । ॥ रुह बीज-
जन्मनि प्रादुर्भावे । कादिनियमाद् इट् ॥ । किं कुर्वती । मम
सुभगं करणी सौभाग्यं कुर्वती । ॥ “आद्यसुभग” इत्यादिना क-
रोतेः ख्यन् प्रत्ययः । “स्त्वित्यनव्ययस्” इति पूर्वपदस्य मुम् । “टिङ्गा-
णञ्” इति डीप् ॥ । हे ओषधे तव शतम् शतसंख्याकाः प्रता-
नाः प्रतायन्ते विस्तार्यन्ते इति प्रतानाः शाखाः । ॥ “हलश्च” इति
तनोतेर्धञ् प्रत्ययः ॥ । शतायुषः पुरुषस्य उपकाराय प्रताना अपि
शतसंख्याका उत्पद्यन्त इत्यर्थः । नितानाः न्यग्विस्तार्यमाणाः प्ररोहाः
त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः संभवन्ति । त्रयस्त्रिंशत्संख्यानां देवानाम् उपकारक-
त्वात् तत्संख्याया नितानाः प्ररोहन्तीत्यर्थः । ॥ त्रयश्च त्रिंशच्च त्रय-
स्त्रिंशत् । “त्रेस्त्रयः” इति पूर्वपदस्य त्रिशब्दस्य त्रयस् आदेशः त च
आद्युदात्तः । “संख्या” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

द्वितीया ॥ हे कामिनि तया तथाविधया प्रागुदीरितमाहात्म्योपेतया
सहस्रपण्यां सहस्रसंख्याकपत्रोपेतया ते त्वदीयं हृदयम् अहं शोषयामि
कामाग्निना परितप्तं करोमि । ॥ शुष] शोषणे ॥ । मयि म-
ह्विषये ते तव हृदयम् जीवायतनं हृदयस्थानं शुष्यतु शुष्कं परितप्तं भ-
वतु । अथो अपि च आस्यम् त्वदीयं मुखमपि शुष्यतु शुष्कं द्रवरहितं
भवतु । अथो अपि [च मा]म् उद्दिश्य कामेन अभिलाषेण नि शुष्य
नितरां परितप्यस्व । अथो अपि च सा त्वं शुष्कास्या द्रवरहितानना
सती चर माम् अभिगच्छ ॥

तृतीया ॥

संवर्ननी समुपला बभ्रु कर्त्याणि सं नुद ।

अमूं च मां च सं नुद समानं हृदयं कृधि ॥ ३ ॥

एषः । वामः । भागः । निऽहिः । रत्नधेयाय । दन्तौ । मा । हिंसि-
ष्टम् । पितरम् । मातरम् । च ॥ २ ॥

हे प्रथमोत्पन्नौ उपरितनदन्तौ ब्रीहिम् अक्षम् भक्षयतं तथा यवम्
अक्षम् भक्षयतम् । अथो अपि च मापम् अक्षम् । अथो अपि च
तिलम् अक्षम् । हे दन्तौ रत्नधेयाय रमणीयफलाय वाम युवयोः एषः
ब्रीहियवादिलक्षणो भागो निहितः निक्षिप्तः । तेन तृप्तौ युवाम् अस्य
शिशोः पितरं मातरं च मा हिंसिष्टम् मा वधिष्टम् ॥

अष्टमी ॥

उपहृतौ सयुजौ स्योनौ दन्तौ सुमङ्गलौ ।

अन्यत्र वां घोरं तन्वाः परैतु दन्तौ

मा हिंसिष्टं पितरं मातरं च ॥ ३ ॥

उपहृतौ । सयुजौ । स्योनौ । दन्तौ । सुमङ्गलौ ।

अन्यत्र । वामः । घोरम् । तन्वाः । परा । एतु । दन्तौ ।

मा । हिंसिष्टम् । पितरम् । मातरम् । च ॥ ३ ॥

उपहृतौ समीपम् आहृतौ देवेन अनुज्ञातौ वा सयुजौ समानं यु-
ज्जानौ मित्रभूतौ स्योनौ सुखकरौ सुमङ्गलौ सुशोभनौ एवंगुणविशिष्टौ
तौ दन्तौ भवताम् । हे दन्तौ वाम युवयोः घोरम् क्रूरं कर्म मातापि-
तृहननलक्षणम् अन्यत्र अन्यस्मिन् देशे तन्वाः शिशुशरीरात् परैतु परा-
गच्छतु । गतम् अन्यत् ॥

[इति] त्रयोदशेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

“वायुरेनाः” इति वृत्तेन पुष्ट्यर्थचित्राकर्मणि वृक्षशाखादिसंभारान् संपातयेत् ॥

तत्रैव कर्मणि “वायुरेनाः” इति षट्त्वा प्रभाते उदक्धारोपेतया शा-
खया गां परिक्रामेत् ॥

तत्रैव कर्मणि “लोहितेन स्वधित्तिना” इति मन्त्रेण सूत्रोक्तरीत्या वत्सकर्णं छिन्द्यात् ॥

तत्रैव कर्मणि “यथा चक्रुः” इति ऋचा कर्णलोहितं दधिमधुधृतोदकमिश्रितं कृत्वा संपात्य अभिमन्य वत्सं प्राशयेत् ॥

आह च कौशिकः । “वायुरेना इति युक्तयोश्चिवाकर्मनिशायां संभा-
“रान् संपातवतः करोति । अपरेद्युर्वायुरेना इति शाखयोदकधारया गाः
“परिक्तामति । प्रथमजस्य शकलम् अवधायौदुम्बरेणासिना लोहितेनेति
“मन्त्रोक्तम् । यथा चक्रुरितीक्ष्णकाशकाण्ड्या लोहितं निर्मृज्यं रसमिश्रम्
“अश्नाति । सर्वम् औदुम्बरम्” इति [कौ० ३, ६] ॥

“उच्छ्रयस्व” इति तृचेन पुष्ट्यर्थबीजवापनकर्मणि व्रीह्यादिवीजम् आज्यमिश्रं कृत्वा अभिमन्य प्रत्यृचं तिस्रो मुष्टीर्लाङ्गलपद्धतौ निधाय पांसु-
भिराच्छादयेत् । तद् उक्तं कौशिकेन । “उच्छ्रयस्वेति बीजोपहरणम् ।
“आज्यमिश्रान् यवान् उर्वरायां कृष्टे फालेन उदुह्य अन्वृचं काशीन्
“निनयति निवपति” इति [कौ० ३, ७] ॥

तत्र प्रथमा ॥

वायुरेनाः समाकरत् त्वष्टा पोषाय भ्रियताम् ।

इन्द्रं आभ्यो अर्थि ब्रवद् रुद्रो भूम्ने चिकित्सतु ॥ १ ॥

वायुः । एनाः । समऽआकरत् । त्वष्टा । पोषाय । भ्रियताम् ।

इन्द्रः । आभ्यः । अर्थि । ब्रवत् । रुद्रः । भूम्ने । चिकित्सतु ॥ १ ॥

एनाः अस्मदीया गाः वायुर्देवः समाकरत् समाकरोतु संपश आन-
यतु । वायुर्हि तेषां रक्षिता । तथा च तैत्तिरीयकम् । “वायव स्येत्या-
“ह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः ।
“वायव एवैनान् परिददाति” इति [तै० ब्रा० ३, २, १, ३] ॥ तथा त्वष्टा
देवः पोषाय अभिवृद्धये इमा गाः भ्रियताम् धारयतु । स एव हि प-
शूनाम् अभिवृद्धेः कर्ता । “त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत्” इति

समऽवननी । समऽउर्णला । वभु । कल्याणि । सम । नुद ।

अमूम । च । माम् । च । सम । नुद । समानम् । हृदयम् । कृधि ॥ ३ ॥

हे वभु वभुवर्णे पीतवर्णे हे कल्याणि मङ्गलकारिणि ओषधे संवन-
नी संवननं वशीकरणं तद्वती । ॥ संपूर्वाद् वनतेः करणे ल्युट् ।
टित्वान्डीप् ॥ । समुपला सम्यक् उन्नफला सती सं नुद मत्समी-
पं तां स्त्रियं नुद मेरय । तदनन्तरम् अमूं च कामिनीं मां कामुकं च
सं नुद संयोजय सम्यग् मिथुनीभावय । आवयोः हृदयं समानम् एकं
कृधि कुरु ॥

चतुर्थी ॥

यथोदकमपपुषोपशुष्यत्योस्यमि ।

एवा नि शुष्य मां कामेनायो शुष्कास्या चर ॥ ४ ॥

यथा । उदकम् । अपपुषः । अपशुष्यति । आस्यमि ।

एव । नि । शुष्य । माम् । कामेन । अयो इति । शुष्कऽआस्या । चर ॥ ४ ॥

यथा येन प्रकारेण उदकम् अपपुषः जलम् अपीतवतस्तृपार्तस्य पुरु-
षस्य आस्यम् मुखं शुष्यति एव एवम् हे कामिनि माम् उद्दिश्य का-
मेन नि शुष्य परितप्ता भव । अन्यत् पूर्ववत् । ॥ अपपुष इति ।
पा पाने इत्यस्मात् लिटः कसुः । इति “वतोः संप्रसारणम्” इति संप्र-
सारणम् । “आतो लोप इटि च” इति आकारलोपः । न च त-
स्मिन् कर्तव्ये संप्रसारणस्य “असिद्धवद् अत्रा भात्” इति असिद्धव-
द्भायः । अत्रग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम् इत्युक्तत्वात् । इति संप्रसार-
णं फसौ आह्लोष इति अनयोर्वाश्रयत्वात् । “न लोकाव्ययं” इति
कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥

पञ्चमी ॥

यथा नकुलो विच्छिद्यं संदधात्यहिं पुनः ।

एवा कामस्य विच्छिन्नं सं धेहि वीर्यावति ॥ ५ ॥

यथा । नकुलः । विच्छिद्यं । समुदधाति । अहिम् । पुनः ।

एव । कामस्य । विच्छिन्नम् । सम् । धेहि । वीर्यवति ॥ ५ ॥

नास्य कुलम् अस्तीति नकुलः प्राणी । ॥ “नभ्राण्णपात्”
इत्यादिना नजः प्रकृतिभावः ॥ स यथा अहिम् सर्पं विच्छिद्य
खण्डयित्वा पुनः संदधाति संयोजयति एव एवम् हे वीर्यावति अतिश-
यितवीर्ययुक्ते ओषधे कामस्य विच्छिन्नम् स्त्रियाः पराङ्मुखत्वेन कामकृत-
विकारेण अवखण्डितं मां सं धेहि पुनः संयोजय ॥

षष्ठी ॥

यौ व्याघ्राववरूढौ जियत्सतः पितरं मातरं च ।

तौ दन्तौ ब्रह्मणस्यते शिवौ कृणु जातवेदः ॥ १ ॥

यौ । व्याघ्रौ । अवरूढौ । जियत्सतः । पितरम् । मातरम् । च ।

तौ । दन्तौ । ब्रह्मणः । पते । शिवौ । कृणु । जातवेदः ॥ १ ॥

व्याघ्रौ व्याघ्रवत् हिंसकौ यौ दन्तौ उपरितनपङ्क्तिभ्यां अवरूढौ अवा-
ङ्मुखं प्ररूढौ प्रथमत उत्पन्नौ पितरं मातरं च जियत्सतः अङ्गुं भक्ष-
यितुम् इच्छतः । ॥ अद भक्षणे । “लुङ्सनोर्घस्त्व” इति घस्त्व
आदेशः । “सत्यार्थधानुके” इति तत्तम् ॥ हे ब्रह्मणस्यते म-
न्त्रस्याधिपते हे जातवेदः जातानां वेदितरभे तौ तथाविधौ दन्तौ शि-
वौ सुखकरौ मातापित्रोरहिंसकौ कृणु कुरु ॥

सप्तमी ॥

व्रीहिर्मत्तं यवमन्नमथो मापमथो तिलम् ।

एष वा भागो निहितो रत्नधेयाय दन्तौ मा हिंसिष्टं पितरं मातरं

च ॥ २ ॥

व्रीहिम् । अन्नम् । यवम् । अन्नम् । अथो इति । मापम् । अथो इति ।

तिलम् ।

श्रुतेः [तै० सं० १. ७. ४. ५] । ऋष्टु अवस्थाने । तुदादिवात् शः ।
 “रिङ् शयग्लिङ्शु” इति रिङ् आदेशः ऋ । आम्भो गोभ्यः इ-
 न्द्रो देवानाम् अधिपतिः अधि ब्रवत् अधिब्रवीतु आधिक्यं वदतु । रु-
 द्रः पशूनाम् अभिमन्ता पीडाकरो देवः भूम्ने बंहुत्वाय चिकित्सतु । पा-
 दास्यादिरोगपरिहारेण बह्वीः करोतु इत्यर्थः । ऋभूम्न इति । ब-
 हुशब्दाद् इमनिचि “बहोर्लोपो भू च बहोः” इति इमनिच आदिव-
 र्णलोपो बहोर्भूभावश्च । चिकित्सतु । कित ज्ञाने । “गुप्तिजकिञ्यः
 सन्” इति व्याधिप्रतीकारलक्षणेयं कितेः सन् प्रत्ययः ऋ ॥

द्वितीया ॥

लोहितेन स्वधितिना मिथुनं कर्णयोः कृधि ।

अकर्तामश्विना लक्ष्म तदस्तु मजया बहु ॥ २ ॥

लोहितेन । स्वधितिना । मिथुनम् । कर्णयोः । कृधि ।

अकर्ताम् । अश्विना । लक्ष्म । तत् । अस्तु । मजया । बहु ॥ २ ॥

हे गोपाल लोहितेन लोहितवर्णेन ताम्रविकारेण स्वधितिना शस्त्रेण
 कर्णयोः वत्ससंवन्धिनोः मिथुनम् स्त्रीपुंसात्मकम् चिह्नं कृधि कुरु । अश्वि-
 ना अश्विनौ देवौ तादृशं लक्ष्म चिह्नम् अकर्ताम् कुरुताम् । ऋ क-
 रोतेऽछान्दसो लुङ् । “बहुलं छन्दसि” इति विकरणस्य लुक् ॥ तत्
 तथाविधं लक्ष्म मजया पुत्रपौत्रादिरूपया बहु बहुलं समृद्धम् अस्तु ॥

तृतीया ॥

यथा चक्रुर्देवासुरा यथा मनुष्या उत ।

एवा सहस्रपोषार्यं कृणुतं लक्ष्माश्विना ॥ ३ ॥

यथा । चक्रुः । देवऽजसुराः । यथा । मनुष्याः । उत ।

एव । सहस्रऽपोषार्यं । कृणुतम् । लक्ष्म । अश्विना ॥ ३ ॥

देवाश्च असुराश्च देवासुराः । ते यथा पशूनां लक्ष्म लक्षणं कर्णयोः
स्वधितिना चक्रुः कृतवन्तः । मनुष्या उत मानवा अपि यथा चक्रुः कृ-
तवन्तः हे अश्विना अश्विनौ एव एवं सहस्रपोषाय यवाम् अपरिमिता-
भिवृद्धये लक्ष्म चिह्नं कृणुतम् कुस्तम् ॥

चतुर्थी ॥

उच्छ्रयस्व बहुर्भवं स्वेन महसा यव ।

मृणीहि विश्वा पात्राणि मा त्वा दिव्याशनिर्वधीत् ॥ १ ॥

उत् । अयस्व । बहुः । भव । स्वेन । महसा । यव ।

मृणीहि । विश्वा । पात्राणि । मा । त्वा । दिव्या । अशनिः । वधीत् ॥ १ ॥

हे यव धान्य त्वम् उच्छ्रयस्व उत्तिष्ठ प्ररूढः सन् उन्नतो भव ।
तथा बहुः अनेकविधो भव । स्वेन आत्मीयेन महसा तेजसा रसवीर्येण
सह विश्वा विश्वानि सर्वाणि पात्राणि कुंतूलकोष्ठागारादीनि धृणीहि व-
र्णयन्त्ययः । धृणीहि पूरय । दिव्या दिवि भवा अशनिः त्वा त्वा मा
वधीत् मा हिंसीत् ॥

पञ्चमी ॥

आशृण्वन्तं ययं देवं यत्र त्वाच्छावदामसि ।

तदुच्छ्रयस्व द्यौरिव समुद्र इवैध्याक्षितः ॥ २ ॥

आशृण्वन्तम् । ययम् । देवम् । यत्र । त्वा । अच्छऽआवदामसि ।

तत् । उत् । अयस्व । द्यौः इव । समुद्रः इव । एधि । अक्षितः ॥ २ ॥

आशृण्वन्तम् आभिमुख्येन असदुक्तम् आकर्णयन्तं यवम् यवधान्यरू-
पेण अवस्थितं देवं तत्र तस्यां भूमौ त्वा त्वाम् अक्षवदामसि आभिमु-
ख्येन वदामः प्रार्थयामहे । तत् तत्र भूम्यां द्यौरिव आकाश इव उ-
च्छ्रयस्व उन्नतो भव । सस्यावस्थायाम् उक्तम् । फलावस्थायामपि जा-
ह । समुद्र इव अक्षितः अक्षीणः क्षयरहितः एधि भव । ३ अ-

स्तेल्लोटि सिपो हिरादेशः । असोरलोपे “ध्वसोरेद्वौ” इति एत्वम् ।
तस्य “असिद्धवद् अत्रा भात्” इति असिद्धत्वात् झलन्तलक्षणं हेर्धि-
त्वम् । अक्षित इति । क्षि क्षये । “निष्ठायाम् अण्यदर्थे” इति पर्युद-
स्तत्वाद् दीर्घाभावात् “क्षियो दीर्घात्” इति नत्वस्यापि अभावः ॥

षष्ठी ॥

अक्षितास्त उपसदोक्षिताः सन्तु राशयः ।

पृणन्तो अक्षिताः सन्त्वत्तारः सन्त्वक्षिताः ॥ ३ ॥

अक्षिताः । ते । उपसदः । अक्षिताः । सन्तु । राशयः ।

पृणन्तः । अक्षिताः । सन्तु । अत्तारः । सन्तु । अक्षिताः ॥ ३ ॥

हे यव ते तव उपसदः उपसत्तारः उपगन्तारः कर्मकरा अक्षिताः
क्षयरहिताः सन्तु भवन्तु । राशयः धान्यसमूहा अक्षिताः क्षयरहिताः
[सन्तु] भवन्तु । पृणन्तः गृहादिकं पूरयन्तः समाहर्तारो जना अक्षिताः
क्षयरहिताः सन्तु भवन्तु । अत्तारः भोक्तारो जना अक्षिताः क्षयरहिताः
[सन्तु] भवन्तु ॥

[इति] षष्ठकाण्डे त्रयोदशेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरप्रतापहरिहरमहाराजकारिते

अथर्वसंहिताभाष्ये षष्ठकाण्डं संपूर्णम् ॥

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

सप्तमे काण्डे दशानुवाकाः । तत्र प्रथमेनुवाके त्रीणि सूक्तानि । तत्र “धीती वा ये” इति प्रथमे सूक्ते आद्याभ्यां द्वाभ्याम् ऋग्भ्याम् अर्थोत्थापनविघ्नशमनकर्मणि आज्यसमित्पुरोडाशादिशङ्कुल्यन्तानां त्रयोदशानां द्रव्याणाम् अन्यतमं जुहुयात् जपेद् वा । तद् उक्तं संहिताविधौ । “धीती वेत्यर्थम् उत्थास्यन्नुपदधीत जपति” इति [कौ० ५. ५] ॥

तथा सर्वफलकामः आभ्याम् ऋग्भ्याम् इन्द्राग्नी यजते उपतिष्ठते वा । “तदिद् आस[५. २] धीती वा[७. १] इतीन्द्राग्नी” [कौ० ७. १०] इति कौशिकसूत्रात् ॥

अत्र “अथर्वाणं पितरम्” इत्यष्ट्वेन सर्वफलकामः अथर्वाणं यजत उपतिष्ठते वा । “यस्येदमा रजः[६. ३३] अथर्वाणम्[७. २] अदिति-द्यौः”[७. ६] इति [कौ० ७. १०] सूत्रात् ॥

“अया विष्ठा” इति द्व्येन नवं रथम् अभिमन्य जयकामं राजानम् आरोहयेत् । सूत्रितं हि । “अया विष्ठा[७. ३] अग्न इन्द्रः [७. ११५] दिशश्चतस्रः[८. ८. २२] इति नवं रथं राजानं ससारथिम् आ-
“स्वापयति” इति [कौ० २. ६] ॥

“एकया च”[७. ४] इत्यनया अश्वशान्तौ सर्वौषधिचूर्णम् अश्वस्य मूर्ध्नि प्रकिरेत् । “वातरंहाः[६. ९२] इति स्नातेश्वे” इति प्रक्रम्य कौशिकेन सूत्रितम् । “चूर्णैरवकिरति त्रिरेकया च” इति [कौ० ५. ५] ॥

तथा चातुर्मास्ये शुनासीरीयपर्वणि वायव्ययागानुमन्त्रणम् अनया कुर्यात् । उक्तं वैताने । “वायव्यं शुनासीरीयं सौर्यम् एकया चेति” [वे० २. ५] ॥

“यज्ञेन” इत्यनया सोमयागे आतिथ्येष्टौ हविर्ब्रह्माभिमृशेत् । “आ-
तिथ्यायां हविरभिमृशति यज्ञेन यज्ञम्” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै०
३.३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

धी॒ती वा॒ ये अ॒न॒यन् वा॒चो अ॒ग्रं म॒न॒सा वा॒ ये॒व॒द॒न्नु॒ता॒नि ।

तृ॒तीये॒न ब्र॒ह्म॒णा वा॒वृ॒धा॒नास्तृ॒रीये॒णाम॒न्व॒त॒ नाम॒ धे॒नोः ॥ १ ॥

धी॒ती । वा॒ । ये । अ॒न॒यन् । वा॒चः । अ॒ग्रम् । म॒न॒सा । वा॒ । ये । अ॒व॒द॒न् ।
उ॒ता॒नि ।

तृ॒तीये॒न । ब्र॒ह्म॒णा । वा॒वृ॒धा॒नाः । तृ॒रीये॒ण । अ॒म॒न्व॒त॒ । ना॒म॒ । धे॒नोः ॥ १ ॥

यद्यपि अस्मिन् ऋचे देवताविशेषो न प्रतीयते तथापि “अनिरुक्तो
वै प्रजापतिः” इति [ऐ० ब्रा० ६.२०]-युतेर्देवता अत्र प्रजापतिः ।
“अथर्वाणं पितरम्” इत्यष्टर्चेपि प्रजापतिर्देवता । अथर्वशब्दः प्रजापति-
वाचक इति वक्ष्यते । अतः कृत्स्नम् इदं सूक्तं प्रजापत्यम् । अत एव
अर्षोत्पापनकर्मणि समिदाज्यादिहोमे देवताविशेषादर्शनात् प्रजापतिर्देवतेति
निश्चीयते ॥ अथवा “धीती वेति ऋचेन इन्द्राग्नी यजेत सर्वकामः”
इति विनियोगविधानात् तयोश्च “उभा दाताराविषां रयीणाम्” [ऋ०
६.६०.१३] इत्यादिषु फलदातृत्वप्रसिद्धेः देवताविशेषानादेशस्य लेषु च प्र-
जापतिवद् इन्द्रस्यापि देवतात्वेन स्मरणात् ऐन्द्रेषु च मन्त्रेषु “मुञ्चामि
त्वा हविषा” [ऋ० १०.१६१.१] इत्यादिषु अग्नेर्निपातभाक्ताद् इन्द्रा-
ग्नी देवतेति अध्यवसीयते । अपि च “यत् सर्वेषाम् अर्थम् इन्द्रः प्रति”
[तै० सं० ५.४.८.३] इति “अग्निः सर्वा देवताः” [तै० सं० २.२.९.
१] इति इन्द्रस्याग्नेश्च सर्वदेवतात्मकत्वाभिधानात् तयोर्योगेन सर्वकामप्राप्ति-
र्युक्ता । अतस्तस्य तयोर्वा इतरदेवतावन्न स्तुतिहविःप्रदानमात्रेण अर्थसिद्धिः
किं तु तन्माहात्म्यज्ञानेनैव इत्यभिप्रेत्य आद्यथर्चा तज्ज्ञानप्रकारः उत्त-
रया तात्तार्थान्तर्यम् अभिधीयते ॥

देहशी खलु विवक्षूणां शब्दाभिव्यक्तिः । प्रथमम् अभिलषितम् अर्थं

विवक्षोः पुरुषस्य तद्वाचकशब्दप्रयोगार्थं तदिच्छावशेन जातात् प्रयत्नात् मूलाधारे प्राणवायोः परिस्रन्दो जायते । तेन परिस्रन्देन मूलाधारे सकलशब्दमूलकारणभूता निष्पन्दा सूक्ष्मा परा वाक् आविर्भवति । सैव मूलाधाराद् ऊर्ध्वं नाभिदेशं प्राप्ता सामान्यज्ञानरूपा विवक्षितपदार्थदर्शनात् पश्यन्तीति उच्यते । सैव हृदयदेशं प्राप्ता अर्थविशेषनिश्चयबुद्धियुक्ता मध्यदेशावस्थानाद् मध्यमेति गीयते । सैव कण्ठतात्वादित्यानेषु वर्णरूपेण व्यज्यमाना विशेषेण परावबोधप्रचण्डा वैखरीति भण्यते । अत्र परावस्थात्मकास्त्रयः शब्दा देहान्तर्गतत्वाद् अस्फुटत्वेन विवक्षितम् अर्थं परेभ्यो न प्रतिपादयन्ति । वैखर्यात्मकः शब्द एव अर्थप्राप्तायनक्षमः । “गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति” इति हि निगमः [ऋ० १. १६४. ४५] । गुहायां त्रीणि पदानि निहितानि नार्थं वेदयन्ते इति हि यास्केन व्याख्यातम् [नि० प० १. ९] । आगमोपि ।

स्वरूपं ज्योतिरेवान्तः परा वाग् अनपायिनी ।

यस्यां दृष्टस्वरूपायाम् अधिकारो निवर्तते ॥

अविभागेन वर्णानां सर्वतः संवृतकमा ।

प्राणाश्रयात् तु पश्यन्ती मयूराण्डरसोपमा ॥

मध्यमा बुद्ध्युपादाना कृतवर्णपरिग्रहा ।

जन्तःसंज्ञत्वरूपा तु न श्रोत्रम् उपसर्पति ॥

तात्त्वोष्ठव्यापृतिव्यङ्ग्या परबोधप्रकाशिनी ।

मनुष्यमात्रसुलभा बाह्या वाग् वैखरी मता ॥

इति । तथा च अस्या ऋचः अयम् अर्थः । ये प्रजापतेः इन्द्राभ्योर्वा वाचकशब्दं विवक्षुवः स्तोतारः धीमती । ॐ ध्यायतेः किमि ह्यान्दसं संप्रसारणम् । “हलः” इति दीर्घः । “सुपां सुलुक्” इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ४ । धीत्या ध्यानात्मकेन विवक्षाजन्यप्रयत्नजातप्राणवायुपरिस्रन्दाविर्भूतेन परावस्थापत्वेन प्रथमेन शब्दब्रह्मणा इति यावत् । “तृतीयेन ब्रह्मणा” इति वक्ष्यमाणत्वाद् अत्रापि संख्याविशिष्टब्रह्मपदं संवध्य-

“यज्ञेन” इत्यनया सोमयागे आतिथ्येष्टौ हविर्ब्रह्माभिमृशेत् । “आ-
तिथ्यायां हविरभिमृशति यज्ञेन यज्ञम्” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै०
३.३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

धी॒ती वा॒ ये अ॒न॒यन् वा॒चो अ॒ग्रं म॒न॒सा वा॒ ये॒व॒द॒नृ॒ता॒नि ।

तृ॒तीये॒न ब्र॒ह्म॒णा वा॒वृ॒धा॒नास्तु॒रीये॒णाम॒न्व॒त् ना॒म॒ धे॒नोः ॥ १ ॥

धी॒ती । वा । ये । अ॒न॒यन् । वा॒चः । अ॒ग्रम् । म॒न॒सा । वा । ये । अ॒व॒द॒न् ।
नृ॒ता॒नि ।

तृ॒तीये॒न । ब्र॒ह्म॒णा । वृ॒धा॒नाः । तृ॒रीये॒ण । अ॒म॒न्व॒त् । ना॒म॒ । धे॒नोः ॥ १ ॥

यद्यपि अस्मिन् द्यूचे देवताविशेषो न प्रतीयते तथापि “अनिरुक्तौ
वै प्रजापतिः” इति [ऐ० ब्रा० ६.२०]. श्रुतेर्देवता अत्र प्रजापतिः ।
“अथर्वणं पितरम्” इत्यष्ट्वेपि प्रजापतिर्देवता । अथर्वशब्दः प्रजापति-
वाचक इति वक्ष्यते । अतः कृत्स्नम् इदं सूक्तं प्राजापत्यम् । अत एव
अथोत्थापनकर्मणि समिदाज्यादिहोमे देवताविशेषादर्शनात् प्रजापतिर्देवतेति
निश्चीयते ॥ अथवा “धीती वेति द्यूचेन इन्द्राग्नी यजेत सर्वकामः”
इति विनियोगविधानात् तयोश्च “उभा दाताराविषां रयीणाम्” [ऋ०
६.६०.१३] इत्यादिषु फलदानृत्वप्रसिद्धेः देवताविशेषानादेशस्थलेषु च प्र-
जापतिवद् इन्द्रस्यापि देयतात्वेन स्मरणात् ऐन्द्रेषु च मन्त्रेषु “मुञ्चामि
त्वा हविषा” [ऋ० १०.१६१.१] इत्यादिषु अग्नेर्निपातभाक्ताद् इन्द्रा-
ग्नी देवतेति अध्यवसीयते । अपि च “यत् सर्वेषाम् अर्थम् इन्द्रः प्रति”
[तै० सं० ५.४.८.३] इति “अग्निः सर्वा देवताः” [तै० सं० २.२.९.
१] इति इन्द्रस्याग्रेष्ठ्य सर्वदेवतात्मकत्वाभिधानात् तयोर्यागेन सर्वकामप्राप्ति-
र्युक्ता । अतस्तस्य तयोर्वा इतरदेवतावन्न स्तुतिहविःप्रदानमात्रेण अर्थसिद्धिः
किं तु तन्माहात्म्यज्ञानेनैव इत्यभिप्रेत्य आद्ययर्चा तज्ज्ञानप्रकारः उत्त-
रया तात्सर्वात्म्यम् अभिधीयते ॥

द्वेदशी खलु विवद्यूणां शब्दाभिव्यक्तिः । प्रथमम् अभिलपितम् अर्थं

विवक्षोः पुरुषस्य तद्वाचकशब्दप्रयोगार्थं तदिच्छावशेन जातात् प्रयत्नात् मूलाधारे प्राणवायोः परिस्पन्दो जायते । तेन परिस्पन्देन मूलाधारे सकलशब्दमूलकारणभूता निष्पन्दा सूक्ष्मा परा वाक् आविर्भवति । सैव मूलाधाराद् ऊर्ध्वं नाभिदेशं प्राप्ता सामान्यज्ञानरूपा विवक्षितपदार्थदर्शनात् पश्यन्तीति उच्यते । सैव हृदयदेशं प्राप्ता अर्थविशेषनिश्चयबुद्धियुक्ता मध्यदेशावस्थानाद् मध्यमेति गीयते । सैव कण्ठतात्वादित्यानेषु वर्णरूपेण व्यज्यमाना विशेषेण परावबोधप्रचण्डा वैखरीति भण्यते । अत्र परावस्थात्मकास्त्रयः शब्दा देहान्तर्गतत्वाद् अस्फुटत्वेन विवक्षितम् अर्थं परेभ्यो न प्रतिपादयन्ति । वैखर्यात्मकः शब्द एव अर्थप्रत्यायनक्षमः । “गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति” इति हि निगमः [ऋ० १, १६४, ४५] । गुहायां त्रीणि पदानि निहितानि नार्थं वेदयन्ते इति हि यास्केन व्याख्यातम् [नि० प० १, ९] । आगमोपि ।

स्वरूपं ज्योतिरेवान्तः परा वाग् अनपायिनी ।

यस्यां दृष्टस्वरूपायाम् अधिकारो निवर्तते ॥

अविभागेन वर्णानां सर्वतः संवृतक्रमा ।

प्राणाश्रयात् तु पश्यन्ती मयूराण्डरसोपमा ॥

मध्यमा बुद्ध्युपादाना कृतवर्णपरिग्रहा ।

अन्तःसंज्ञस्वरूपा तु न श्रोत्रम् उपसर्पति ॥

तात्त्वोष्ठव्यापृतिव्यङ्ग्या परवोधप्रकाशिनी ।

मनुष्यमात्रसुलभा बाह्या वाग् वैखरी मता ॥

इति । तथा च अस्या ऋचः अयम् अर्थः । ये प्रजापतेः इन्द्राभ्योर्वा वाचकशब्दं विवक्षवः स्तोतारः धीती । ४ ध्यायतेः क्तिनि छान्दसं सम्प्रसारणम् । “हलः” इति दीर्घः । “सुपां सुलुक्” इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ४ । धीत्या ध्यानात्मकेन विवक्षाजन्यप्रयत्नजातप्राणवायु-परिस्पन्दाविर्भूतेन परावस्थापत्नेन प्रथमेन शब्दब्रह्मणा इति यावत् । “तृतीयेन ब्रह्मणा” इति वक्ष्यमाणत्वाद् अत्रापि संख्याविशिष्टब्रह्मपदं संवध्य-

ते । वाशब्दः चाथे । वाचो अग्रम् । “सर्वे वेदा यत् पदम् आमनन्ति” इति [क० व० २, १५] श्रुतेः सकलवाक्यप्रतिपाद्यत्वेन मुख्यम् निखिलवाक्यव्यवहारस्य वा आदिभूतं प्रजापतिरूपम् अर्थम् इन्द्राग्निरूपं वा अनयन् ध्यानविषयत्वं प्रापितवन्तः । ॥ “यद्वृत्तान्तित्यम्” इति निघातनिषेधः । अडागमस्य उदात्तत्वेन आद्युदात्तं पदं भवति ॥ ये च विवक्ष्वः मनसा सामान्यधर्मग्राहकेण पश्यन्त्यात्मकेन द्वितीयेन शब्दब्रह्मणेत्यर्थः । ऋतानि सत्यभूतानि अखण्डपरावस्थापेक्षया ईषद् उक्तानि वा वाक्यानि देवतावाचकशब्दविचारविषयाणि अवदन् । वदन्तम् अत्र सामान्यज्ञानं विवक्षितम् । पूर्ववाक्ये यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दः अध्याहार्यः । ते विवक्ष्वः तृतीयेन । ध्यानमनोवच्छिन्नपरापश्यन्त्यपेक्षया तृतीयत्वम् । त्रित्वसंख्यापूरकेण ब्रह्मणा । अन्तर्विभक्तवर्णात्मकेन अर्धविशेषाध्यवसायवृद्धियुक्तेन मध्यमाख्येनेत्यर्थः । वावृधानाः । ॥ अन्तर्भावि-
तण्यर्थः । वृधेल्लिटः कानच् । तुजादित्वाद् दीर्यः । “वशब्द” इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ वधेयन्तः अशब्दविषयम् अर्थं शब्देन पोषयन्तः तुरीयेण चतुर्थेन । ॥ “चतुरश्रयतावाचक्षुरलोपश्च” इति छ-प्रत्ययः ॥ चतुःसंख्यापूरकेण वैखर्यात्मकेन वर्णपदवाक्यरूपेण ब्रह्मणा धेनोः । वाङ्मनैतात् । वाच्यवाचकयोरभेदाद् वाच्ये वाचकशब्दः । मन्त्रप्रतिपाद्यत्वं । यद्वा धेनुवद् धेनुः । अभिमतफलप्रदानेन मीणनकारिणः प्रजापतेः नाम नामधेयम् प्रजासर्जनपालनादिधर्मकं प्रजापतिरिति । इन्द्राग्निदेवतापक्षे इदं दर्शनभूतेभ्यनादिगुणविशिष्टम् [नि० १०, ८] इन्द्र इति अग्रणीत्वाङ्गनादिगुणकम् अग्निरिति च नामधेयम् अमन्वत । उच्चारितवन्त इत्यर्थः । ॥ धातूनाम् अनेकार्थत्वात् । मनु अवबोधने । तानादिकः ॥ एवं परादिवाचा प्रतिपादितस्वरूपः प्रजापतिः अस्माकम् अभीष्टं साधयत्विति इन्द्राग्नी वा साधयताम् इति प्रार्थना ॥

अथवा वाचो अग्रम् इति पदेन वेदात्मिकाया वाचो निदानं पर्यवसानभूमिर्वा परमात्मतत्त्वं विवक्ष्यते । तथा च ऐतरेयारण्यके “तदिदं आस भुवनेषु ज्येष्ठम्” [छ० १०, १२०] इत्यस्य सूक्तस्य तच्छब्दप्रशंसा-

वसरे समान्नायते । “बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रम् [ऋ० १०. ७१. १] इत्येतद्व्येव प्रथमं वाचो अग्रम्” इति [ऐ० आ० १. ३. ३] । “तदिद् आस” इत्यत्र तच्छब्देन सर्वश्रुतिप्रसिद्धं सर्वजगत्कारणं ब्रह्म अभिहितं तद् अत्र एतच्छब्देन विवक्ष्यत इति तच्चार्यः । तादृशं सकलवाङ्मिदान-भूतं तत्त्वं ये जिज्ञासवो महर्षयो देवा वा धीमती । कर्मनामैतत् । धी-त्या । वाशब्दो विकल्पवाची । बाह्यविषयव्यापृतया अक्षवृत्त्या अनयत् । ज्ञानुं प्रयत्नं कृतवन्त इत्यर्थः । अनेन जाग्रदवस्थाभिमानिविश्वसंज्ञात्मना तत्त्वं ग्रहीतुम् उद्युञ्जत इत्युक्तं भवति । ये वा ततोपि सूक्ष्मदर्शिनो मनसा केवलेन अन्तःकरणेन चतुर्तानि सत्यब्रह्मविषयाणि वाक्यानि अव-दन् । अनेन स्वप्नावस्थायां केवलमनोव्यापारात् तदभिमानितैजसात्मकब्र-ह्मणा तत्त्वज्ञानाय प्रयतन्त इत्युक्तं भवति । ये वा ततोऽप्यान्तरं वस्तु जिज्ञासमाना पाटुधानाः । ह्यर्थते: “लक्षणहेत्वोः” इति हेतौ शानचि व्यत्ययेन शपः शुः ह्य । परिच्छेदापनयनरूपवर्धनाद्धेतोः वृ-तीयेन त्रिवसंख्यापूरकेण ब्रह्मणा चैतन्यात्मना । अत्र सुषुप्ती कारणश-रीराभिमानो प्रज्ञानघनः प्राज्ञो विपक्षितः । तेन जागरस्वप्नावस्थायात् सु-षुप्ती बाह्यान्तरेन्द्रियगणितविशेषाभावात् अपरिच्छिन्नब्रह्मभावेन वर्तन्त इति शेषः । एवम् अयस्यात्रयाभिमानिविश्वादितादात्म्येन तत्त्वं बुभुक्षवः स-र्वेपि तत्रतत्र निरस्तसमस्तभेदं तत्त्वम् अलभमानाः सन्तः धेनोः वाचो अग्रम् इति निर्दिष्टस्य फलमदस्य वा परमात्मनः नाम नामकं यत्स्वरूपं प्रति सर्वे प्रणताः तत् निरस्तसमस्तोपाधिकं सत्यज्ञानादिलक्षणं तत्त्वं तु-रीयेण तुर्यावस्थापन्नेन कारणशरीराभिमानरहितेन सर्वसाक्षिणा चैतन्येना-त्मना अमन्वत जानन्ति स्म । “गूढं सूर्यं तमसापवृतेन तुरीयेण ब्रह्म-णाविन्दद् अग्निः” इति हि निगमः [ऋ० ५. ४०. ६] । “स ब्रह्मा [स शिवः] स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्” इति श्रुतौ [तै० आ० १०. ११. २] परमात्मनो नानादेवतानामव्यवहार्यत्वदर्शनाद् अत्र प्रजाप-तिशब्दव्यपदेश्यम् इन्द्राग्निशब्दव्यपदेश्यं वा तदेव तत्त्वं सम्पद्य अधिगतं सत् अस्माकम् अभिमतं साधयत्विति प्रार्थ्यते ॥

द्वितीया ॥

स वेद पुत्रः पितरं स मातरं स सनुर्भुवत् स भुवत् पुनर्मघः ।

स द्यामौर्णोदन्तरिक्षं स्वर्गः स इदं विश्वमभवत् स आभवत् ॥ २ ॥

सः । वेदः । पुत्रः । पितरम् । सः । मातरम् । सः । सनुः । भुवत् । सः ।

भुवत् । पुनःऽमघः ।

सः । द्याम् । और्णोत् । अन्तरिक्षम् । स्वर्गः । सः । इदम् । विश्वम् । अ-

भवत् । सः । आ । अभुवत् ॥ २ ॥

अनया उक्तविधस्य देवस्य ब्रह्माभेदेन सार्वान्त्र्यम् अभिधीयते । स विश्वात्मकः प्रजापतिः पुत्रः स्वीयं रूपम् सम्यक् जानातः पुरुषान् अनर्थहेतोः संसारात् त्रायत इति पुत्र इति व्यपदिश्यते । ॥ पुत्रः पुरु त्रायते [नि० २, ११] इत्यादि निरुक्तम् ॥ पितरम् द्युलोकं वेद वेत्ति । स एव मातरम् पृथिवीं वेत्ति । प्रजापतिः द्यावाभूमी स्वधार्पणेन जानातीत्यर्थः । “द्यौः पिता । पृथिवी माता” इति हि मन्त्रवर्णः [तै० ब्रा० ३, ७, ५, ५] । “ताम्याम् इदं विश्वम् एजत् सम एति यद् अन्तरा पितरं मातरं च” [ऋ० १०, ८८, १५] इति श्रुतेः द्यावापृथिव्योर्मध्ये विश्वस्यावस्थानात् तयोः प्राधान्येनाभिधानम् । अथवा “हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे” [ऋ० १०, १२१, १] इति मन्त्रवर्णात् प्रजापतिः परमात्मना प्रथमं सृष्टः । तस्य पिता सकलजगदधिष्ठानं परं ब्रह्म । माता चित्तविविम्बिता मूलप्रकृतिः । तौ प्रजापतिः स्वाभेदेन जानाति । पुत्रशब्दः अत्र मुख्यार्थवाची । कारणपरिज्ञानेन कार्यमपि तदभेदात् परिज्ञातं भवतीति कारणभूतमातापितृपरिज्ञानमात्रम् अत्रोक्तम् । न केवलं परिज्ञाता अपि तु स प्रजापतिः सनुः सर्वस्य जगतः स्वस्वकर्मसु प्रेरयिता भुवत् भवति । “एष उ एव साधु कर्म कारयति तम्” [कौ० उ० ३, ८] इत्यादिश्रुतेः । ॥ पू प्रेरणे इत्यस्माद् औणादिको नुप्रत्ययः । भुवत् इति । भवतेर्लङि व्यत्ययेन शः । “भूसुवोस्तिङि” इति गुणप्रति-

पेधः ॥ । स एव मधः । ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ । धनवाचिना
 मधशब्देन कर्मफलं विवक्ष्यते । कर्मफलमपि भुवत् भवति । पुनः शब्दः
 चार्थे । स च अनुक्तसमुच्चयार्थः । भोक्तापि स एवेत्यर्थः । “भोक्ता
 भोग्यं मेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म एतत्” [श्वे० उ० १.
 १२] इति हि श्रुतिः । यद्वा पुनर्मध इति समस्तं पदम् । स्तोत्रभ्यो
 बहुधनप्रदानेपि पुनःपुनः अभिवृद्धधन इत्यर्थः । किं च स प्रजापतिः
 ह्याम् । ॥ ह्यु अभिगमने इत्यस्माद् उत्पन्नो योशब्दः ॥ । सु-
 कृतिभिरभिगन्तव्यां दिवम् और्णोत् स्वात्मना व्याप्नोति । ॥ ऊर्णुञ्
 छादने । लङि शब्लुकि वृद्धभावे रूपम् ॥ । अन्तरिक्षम् । अ-
 न्तारा क्षान्तम् इत्यन्तरिक्षम् आकाशं तदपि व्याप्नोति । स च स्वः स्वर्गं
 पुण्यभोगस्थानं च व्याप्नोति । इदं पृथिव्यादेरुपलक्षणम् । व्याप्यापेक्षया
 व्यापकस्य अधिकवृत्तिप्रदर्शनात् सर्वेभ्योपि लोकेभ्यः प्रजापतिः अधिकवृ-
 त्तिरित्यर्थः । “ज्यायान् पृथिव्या ज्यायान् अन्तरिक्षाज्यायान् दिवः”
 [छा० ३. १४. ३] इत्यादिश्रुतेः । किं बहुना । स प्रजापतिः इदं परिदृश्य-
 मानं नामरूपात्मकं विश्वं जगद् अभवत् । विश्वात्मना स एवावतिष्ठते ।
 स आभवत् आ सर्वतो व्याप्य वर्तते । आवृत्त्यावृत्य ताद्रूप्येण कारणात्म-
 ना वा वर्तते । सोऽस्माकम् अभिमतसर्वफलानि साधयत्विति प्रार्थ्यते ॥

तृतीया ॥

अर्धर्वाणं पितरं देवर्बन्धुं मातुर्गर्भं पितुरसुं युवानम् ।

य इमं यज्ञं मनसा चिकेतं प्र णो वोचस्तमिहेह ब्रवः ॥ १ ॥

अर्धर्वाणम् । पितरम् । देवर्बन्धुम् । मातुः । गर्भम् । पितुः । असुम् ।
 युवानम् ।

यः । इमम् । यज्ञम् । मनसा । चिकेतं । प्र । नः । वोचः । तम् । इह ।

इह । ब्रवः ॥ १ ॥

अर्धवशब्दः प्रजापतिवाची । तथा च गोपधराक्षणे । “ब्रह्म वा इ-

“दम् अग्र आसीत् । स्वयंभवेकमेव तद् ऐक्षत । मन्मात्रं द्वितीयं देवं
 “निर्ममे” इति [गो० १. १] प्रक्रम्य “तद् अथर्वाभवत्” इत्यथर्वसृष्टिम्
 अभिधाय तस्याथर्वणः परब्रह्मणश्च अभेदं प्रतिपाद्य समास्त्रायते । “तम्
 “अथर्वाणं ब्रह्माब्रवीत् प्रजापतेः प्रजाः सृष्ट्वा पालयस्वेति । [तद् यद्
 “अब्रवीत् प्रजापतेः प्रजाः सृष्ट्वा पालयस्वेति] तस्मात् प्रजापतिरभवत् ।
 “तत् प्रजापतेः प्रजापतित्वम् । अथर्वा वै प्रजापतिः” इति [गो० ब्रा०
 १. ४] । तथा “प्रजापतिरथर्वा देवस्तपस्तप्त्वा चानुष्पाशयं ब्रह्मोदनं नि-
 रमिमीत” इति [गो० ब्रा० २. १६] । अतः अथर्वशब्देन प्रजापतिरुक्तः ।
 तस्य प्रजानां स्रष्टृत्वं पालकत्वं च अनेन प्रदर्श्यते । पितरम् पालकं प्र-
 जानाम् । न केवलं पालकः अपि तु देवबन्धुम् देवानां बन्धुं कारणं
 स्रष्टारम् । “समुद्रो बन्धुः” [१ ५. ११. १०] इत्यत्र बन्धुशब्दः कारणम्
 आहेति व्याख्यातम् । मनुष्यादिसृष्टेर्देवसृष्टिः पूर्वभाविनीति सा प्रथमम्
 उक्ता । स्त्रीपुंससृष्टिरपि तस्मादेव भवतीत्याह । मातुर्गर्भम् यस्य गर्भस्य
 या माता तस्यास्त्वं गर्भं युवानम् मिश्रयन्तं कुर्वन्तम् । पितुर्गर्भजनकस्य
 असुम् प्राणं प्राणसंहितम् । रेत इत्यर्थः । तच्च युवानम् सिञ्चन्तम् ।
 “न ह वा ष्टते प्राणाद् रेतः सिञ्चते” इति [ऐ० आ० ३. २. २]
 “आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते” इति [ऋ० १०. १८४. १]
 च श्रुतिभ्यः । ॥ युवानम् इति । यौतेरादादिकात् लटः शानच्
 उवङादेशे रूपम् ॥ स्त्रीपुंससृष्टिः इतरसृष्टेरुपलक्षणम् । यद्वा “स
 इदं सर्वम् अभवत्” इति स्वस्यैव जगदात्मना भवनाद् गर्भरूपत्वम् अ-
 सुरूपत्वं च संपद्यते । “यच्चासुः पुरुषो जायते यच्च पुत्रः” इति हि
 श्रुतिः । तथापि युवानम् नित्यतरुणम् । न कदाचिदपि जननादिभाव-
 विकारवन्तम् इत्यर्थः । एतादृशम् अथर्वाणम् । ॥ अथर्वतिश्ररतिकर्मा
 तत्प्रतिषेधः इति हि यास्कः [नि० ११. १८] । अत्र चरतिना च्युतिर्वि-
 वक्ष्यते ॥ च्युतिरहितं प्रजापतिं स्वमनीषितसिद्धये प्रार्थय इति शे-
 षः । एवं सम्यग्विदिताथर्वस्वरूपो मन्त्रद्रष्टा महर्षिः स्वेन ज्ञातं तत्स्वरूपं

परेषां प्रत्याययितुं स्वयम् अजानन्निव तदस्थम् अभिज्ञं पृच्छति उत्तरा-
 र्धेन य इति । यः अथर्वा । “एतद् वा अथर्वणो रूपं यद् उष्णीषी
 ब्रह्मा” [गो० ब्रा० २. १९] इत्याम्नानाद् अथर्वात्मक ऋत्विग्भूतो ब्रह्मा
 इमम् अनुष्ठीयमानं सर्वफलसाधनं यज्ञं स्वर्गादिसाधनं प्रसिद्धम् अग्नि-
 ष्टोमादियज्ञं वा मनसा चिकेत । ॥ किती संज्ञाने ॥ जा-
 नानाति अनुसंधत्ते । एतद् उक्तं भवति । यज्ञस्य हि द्वौ पक्षौ । तत्रैकः
 पक्षः त्रिभिर्होत्रादिभिर्वाचा संस्क्रियते । अपरस्तु ब्रह्मणा मनसेति । अत्र
 “तस्य वाक् च मनश्च वर्तनी” इति प्रक्रम्य ब्राह्मणे समाम्नायते ।
 “स वा एष त्रिभिर्वैदेर्यज्ञस्यान्यतरः पक्षः संस्क्रियते मनसैव ब्रह्मा यज्ञ-
 स्यान्यतरं पक्षं संस्करोति” इति [गो० ब्रा० ३. २] । तं मनसा यज्ञान्
 अनुसंधानम् अथर्वाणं नः अस्माकं प्र वोचः प्रकर्षेण ब्रूहि । हे वि-
 द्वन्ति शेषः । किं यदाकदाचित् । नेत्याह । इहेह अस्मिन्नस्मिन् अ-
 भिलषितसाधने कर्मणि ब्रवः ब्रूहि । जानासि चेद् ब्रूहि । मध्यतिरिक्तो
 न कोपि जानातीत्यर्थः । ॥ वोच इति । ब्रवीतेरशान्दसे लुङि छे-
 रङि अङभावे रूपम् । इहेहेति । वीप्सायां द्विर्वचनम् । “अनुदात्तं
 च” इति आग्नेडितस्य अनुदात्तत्वम् । ब्रव इति । पञ्चमलकारे “ले-
 टोडाटौ” इति अडागमः ॥ यद्वा प्रजापतिस्वरूपं सामान्यतो ज्ञा-
 त्वा तद्विशेषजिज्ञासायै पार्श्वस्थं पृच्छति । यो विद्वान् इमम् अथर्वाणं
 पितरं देवबन्धुमित्याद्युक्तलक्षणं सर्वैः स्वात्मत्वेन अनुभूयमानं वा यज्ञम्
 यष्टव्यं यज्ञात्मकं वा प्रजापतिं मनसा मनसैव चिकेत जानाति । न के-
 वलं श्रुतिवाक्यश्रवणेन किं तु मनननिदिध्यासनाभ्यां यस्तत्त्वं साक्षात्करो-
 ति तम् अभिज्ञं नः अस्माकं प्रब्रूहि । “आचार्यवान् पुरुषो वेद”
 इति श्रुतेः [छा० ६. १४. २] आचार्योपदेशेनैव अधिगतं देवतास्वरूपं पु-
 रुषार्पार्थं भवतीति विवक्षया अभिज्ञप्रश्नः । अथ तेनाभिज्ञेन प्रदर्शितं
 तत्त्वोपदेष्टारं गुरुं पृच्छति तम् इहेह ब्रव इति । यष्टव्यदेवतास्वरूपपरि-
 ज्ञाने क्तिपमाणं कर्म सगुणं भवेद् इति मनीषया प्रश्नः ॥ अथवा म-
 न्नद्रष्टा महर्षिः स्वात्मानमेव संवोध्य ब्रूते । य उक्तविधः प्रजापतिः तं

नः अस्मदर्पं प्र वोचः प्रकर्षेण ब्रूहि यष्टव्यदेवतास्वरूपं सम्पत् ज्ञात्वा ब्रू-
हि । इहेहं ब्रूहीति पुनर्वचनम् आदरार्थम् । तथाहि देवतास्तुतिकरण-
विषये मन्त्रद्रष्टुः स्वात्मानम् अभिमुखीकृत्य वचनं शाखान्तरे समाम्नाय-
ते । “अग्निं स्तुहि दैवतातं देवश्रवः” इति [ऋ० ३. २३. ३] ॥

चतुर्थी ॥

अया विष्ठां जनयन् कर्वराणि स हि घृणिरुर्वराय गातुः ।

स प्रत्युदैद् धरुणं मध्वो अग्रं स्वयां तन्वाग् तन्वमिरयंत ॥ १ ॥

अया । वि०ऽस्मा । जनयन् । कर्वराणि । सः । हि । घृणिः । उरुः । वराय । गातुः ।

सः । प्र०ऽउदैद् । धरुणम् । मध्वः । अग्रम् । स्वयां । तन्वाग् । तन्वम् ।

ऐरयंत ॥ १ ॥

अया अनया । ॥ तृतीयाया याजादेशः । “हलि लोपः” इति
लोपः ॥ उक्तरीत्या विष्ठाः । विविधं तिष्ठतीति । ॥ “क्विप्
च” इति क्विप् ॥ सर्वात्मभावेन स्थित इत्यर्थः । अथवा अया
अयम् । ॥ प्रथमाया आकारः ॥ अयं प्रजापतिः विष्ठा वि-
श्वात्मना स्थितः कर्वराणि । कर्मनामैतत् । यज्ञादिकर्माणि कार्यजातानि
वा जनयन् उत्पादयन् वर्तते । स प्रजापतिः घृणिः दीप्यमानः । ॥ घृ-
ण दीप्तौ । औणादिक इन् प्रत्ययः ॥ वराय वरणीयाय कर्मफ-
लाय । ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ उरुः महान् गातुः मार्गः ।
फलप्राप्तेः अयमेव साधनान्तरनिरपेक्षो महान् उपाय इत्यर्थः । हिशब्दो
हेतौ । यस्मात् फलप्राप्तिमार्गः तस्मात् स तादृशो धरुणम् धारकं चिरका-
लं भगवत्वेनावस्थायि मध्वः मधुनः । ॥ अनुमभावश्चान्दसः ॥ म-
धुवद् आस्वाद्यस्य फलस्य अग्रं सारं प्रत्युदैत् । ॥ अन्तर्भावित्व-
र्थः ॥ प्रत्युद्गमयति स्तोतृभ्यः । ॥ एतेश्चान्दसो लुङ् । गा-

१ B विष्ठा. २ K K P P ० त् for ० त. B ० त. We with A B (which change ० त् to ० त) and B B D R J V C: Or which have already ० त.

1 B' रहेच. 2 B' तथापि. 3 B' भगवत्वेन.

देशाभावे सिचि वृद्धिः ॥ सर्वेषां फलप्रदत्वं स्वस्य सर्वनियन्तृत्वम्
 अन्तरेण न संभवतीति तद् उपपादयति स्वयेति । स्वया स्वीयया तन्वा
 विराडात्मिकया तन्वम् । ॥ जात्येकवचनम् ॥ । सर्वप्राणिशरी-
 राणि ऐरयत भेरयति तत्तत्कर्मस्विति । ॥ ईर गतौ कम्पने च ।
 द्वान्दसो लङ् ॥ । अस्य मन्त्रस्य अभिनवे रथे जयकामस्य नृपते-
 रास्यापने विनियोगात् तत्परतया व्याख्यायते । अया अयं जयकामो रा-
 जा कर्कराणि शत्रुत्रासनादीनि कर्माणि जनयन् । ॥ “लक्षणहेतोः
 क्रियायाः” इति हेतौ शतृप्रत्ययः ॥ । त्रासनादिजननाद्धेतोः विष्टां
 विशेषेण विशिष्टे वा रथे स्थितः । मन्त्रायुधादिसंस्काराद् रथस्य वैशि-
 ष्यम् । स तादृशः खलु राजा दीप्यमानः । स्वसेनयेति शेषः । तेज-
 स्वी वा वराय वरिष्ठाय जयलक्षणाय फलाय महान् मार्गः । स रा-
 जा धरुणम् प्रियमाणं परैः अनभिभाव्यं मधुनः जयलक्षणस्य सारं प्र-
 त्युदैत् प्रत्युन्नच्छतु प्राप्नोतु । स च पराभिभवनम् अन्तरेण न घटत इति
 तद् उपपादयति । स्वया स्वीयेन तन्वा शरीरेण स्वगतवलेन सेनालक्ष-
 णवलेन वा तन्वम् शत्रुशरीराणि कम्पयति उच्चाटयति ॥

पञ्चमी ॥

एकया च दशभिश्चा सुहुते द्वाभ्यामिष्टये विशत्या च ।

तिसृभिश्च वहंसे त्रिंशतां च वियुग्भिर्वाय इह ता वि मुञ्च ॥ १ ॥

एकया । च । दशभिः । च । सुहुते । द्वाभ्याम् । इष्टये । विशत्या । च ।

तिसृभिः । च । वहंसे । त्रिंशतां । च । वियुक्भिः । वायो इति । इह ।

ताः । वि । मुञ्च ॥ १ ॥

हे सुहुते शोभनाद्धान सुषु ह्यातव्य वा हे वायो । सर्वप्रेरकः प्रजा-
 पतिः प्रसिद्धो वा वायुः । एकया च दशभिश्च । ॥ परस्परसमुच्च-
 यायौ चशब्दौ ॥ । एकादशभिः वियुग्भिः विशेषेण युज्यन्ते रथे इति
 वियुजो वडवाः । ॥ युजेः कर्मणि क्तिप् ॥ । ताभिर्वहसे । वह-

तिरत्र गतिमात्रवाची । आगच्छ । किमर्थम् । इष्टये यागाय । ॥ “क्रि-
याग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी ॥ अस्मा-
भिरनुष्ठीयमानं कर्म आयाहि । यद्वा इष्टये इच्छायै । ॥ “मन्ते वृषे-
षपच” इति क्तिन्नुदात्तः । “क्रियार्थोपपदस्य” इति चतुर्थी ॥ अ-
स्मदीयफलकामनां पूरयितुम् एकादशभिरश्वभिः बहसे । ॥ व्यत्यये-
न कर्मायै कर्तृप्रत्ययः ॥ उद्यसे । ॥ दशभिरिति “श्ल्युपो-
त्तमम्” इति स्तरेण मध्योदात्तं पदम् ॥ तथा द्वाभ्यां च विश-
त्या च द्वाविंशत्या वडवाभिर्वहसे । ॥ विंशत्येति । “उदात्तयणो ह-
ल्पूर्वात्” इति विभक्तिरुदात्ता ॥ तथा तिसृभिश्च त्रिंशता च त्र-
यस्त्रिंशता अश्वभिर्वहसे । अयम् अर्थः । सुहुत इति विधेयविशेषणम्
यात्स्वं सुहुतिः अतः अस्मदाह्वानानुसारेण अस्माकं फलप्रदानादरानुसा-
रेण वा शीघ्रम् आगन्तुं कदाचिद् एकादशभिः कदाचिद् द्वाविंशत्या
कदाचित् त्रयस्त्रिंशता वडवाभिः अस्मदीयं यागं प्राप्नुहीति । अतित्वराग-
मनविवक्षायां वायोः अपरिमिता अश्वः शाखान्तरे समाम्नायन्ते । “आ
वायो भूप शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार” इति [ऋ०
७. १२. १] । वायोरश्वः नियुत इत्युच्यन्ते । आगत्य च हे वायो इह
अस्मिन् अस्मदीये कर्मणि अश्वशान्तिलक्षणे वा ता वडवा वि मुञ्च । इ-
हैव स्थापय । इतः प्रदेशात् प्रदेशान्तरम् आभिर्वडवाभिर्मा प्राप इत्यर्थः ॥

पष्टी ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नार्कं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ १ ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।

ते । ह । नार्कम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वं । साध्याः । सन्ति ।

देवाः ॥ १ ॥

देवाः कर्मणा देवत्वं प्राप्ता यजमानाः पूर्वं यज्ञेन अग्निना निर्मन्थ्येन
यज्ञं होमाधारम् आहवनीयम् अग्निम् अयजन्त । ॥ यजिरत्र संगत-

करणवाची ॥ अनुष्ठानाय संयोजितवन्त इत्यर्थः । “यद् अग्ना-
 वग्निं मथित्वा प्रहरति तेनैवाग्नय आतिथ्यं क्रियते” इति हि तैत्तिरीय-
 कम् [तै० सं० ६.२.१.७] । तानि धर्माणि अग्निसाधनानि कर्माणि प्र-
 थमानि । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रथमानि प्रकृतमानि आसन् । फ-
 लप्रसवसमर्थानि अभवन्तित्यर्थः । ॥ धर्माणीति । धर्मशब्दः अपूर्वे
 पुंलिङ्गः तत्साधने नपुंसक इति “अर्धर्चाः पुंसि” इति सूत्रे वृत्तिका-
 रेण लिङ्गानुशासनं कृतम् ॥ ते ह ते खलु देवा महिमानः म-
 हत्त्वयुक्ता नाकम् कं सुखम् अकं दुःखं तद् अत्र नास्तीति नाकः स्व-
 र्गः तं सचन्त संगताः । ॥ ऋषव समवाये । लङि “अमाद्योगे-
 पि” इति अङ्भावः ॥ यत्र यस्मिन् नाके पूर्वं पुरातनाः सा-
 ध्याः । प्राणाभिमानिनो देवाः साध्या इत्युच्यन्ते । तथा च वाजस-
 नेयकम् । “प्राणा वै साध्या देवास्त एतम् अग्रम् एवम् असाधयन्”
 इति [श० ब्रा० १०.२.२.४] । यद्वा छन्दोभिमानिनो देवा आदित्या अ-
 क्षिरसश्च साध्या देवा इत्युच्यन्ते । ते देवाः सन्ति निवसन्ति । तस्माद्
 इदानीमपि यज्ञाधिकारिभिः एवं कर्तव्यम् इत्यर्थः । अत्र ऐतरेयकब्राह्म-
 णम् । “यज्ञेन वै तद् देवा यज्ञम् अयजन्त । यद् अग्निनाग्निम् अयज-
 न्त ते स्वर्गं लोकम् आयन्” इति [ऐ० ब्रा० १.१६] । “यत्र पूर्वं सा-
 ध्याः सन्ति देवा इति । छन्दांसि वै साध्या देवाः । तेऽग्निनाग्निम्
 “अयजन्त । ते स्वर्गं लोकम् आयन्नादित्याश्चैवेहासत्क्षिरसश्च । तेऽग्नि-
 नाग्निम् अयजन्त । ते स्वर्गं लोकम् आयन्” इति [ऐ० ब्रा० १.
 १६] । यद्वा देवा इदानीं देवभावम् आपन्नाः पूर्वं यज्ञेनाग्निना पशुभूते-
 न यज्ञं यष्टव्यम् अग्निम् अयजन्त पूजितवन्तः । अग्रेऽपि मूर्तिभेदेन देवत्वं
 पशुत्वं च द्रष्टव्यम् । “अग्निः पशुरासीत् । तम् आलभन्त । तेनायज-
 नेति च ब्राह्मणम्” इति हि यास्कः [नि० १२.४१] । साध्याः यज्ञा-
 दिसाधनवन्तः । “साधनाः सुस्थानो देवगण इति नैरुक्ताः” इति हि
 यास्कः [नि० १२.४१] । शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम् । अथ वा यज्ञेन
 ज्ञानयज्ञरूपेण यज्ञः । “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेः [तै० ब्रा० १.३.८.
 ५] विष्णुः । तम् अयजन्त आत्मत्वेन ध्यातवन्तः । ते नाकं स्वर्गम्

दुःखेन यत्तु संभिन्नं न च ग्रस्तम् अनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं यत् सुखं स्वर्गपदास्पदम्

इत्युक्तनित्यसुखरूपम्

यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम ।

इति [भ० गी० १५, ६] भगवतोक्तं स्थानं सचन्त सेवन्ते प्राप्नुवन्ति ।

साध्याः । ॥ व्यत्ययेन कर्तरि कृत्यप्रत्ययः ॥ साधकाः । अहं-

गृहोपासका इत्यर्थः । यद्वा साध्यं ज्ञानेन प्राप्यं वस्तु येषाम् आत्मत्वेन

अस्तीति । ॥ अर्शआदिवाद् अच् प्रत्ययः ॥ शिष्टं समानम् ॥

सप्तमी ॥

यज्ञो बभूव स आ बभूव स प्र जज्ञे स उ वावृधे पुनः ।

स देवानामधिपतिर्बभूव सो अस्मासु द्रविणमा दधातु ॥ २ ॥

यज्ञः । बभूव । सः । आ । बभूव । सः । प्र । जज्ञे । सः । ऊं इति । व-

वृधे । पुनः ।

सः । देवानाम् । अधिपतिः । बभूव । सः । अस्मासु । द्रविणम् । आ ।

दधातु ॥ २ ॥

यज्ञः यज्ञरूपः प्रजापतिः प्रसिद्धो वा यज्ञः स बभूव विश्वात्मना

व्याप्तः निर्वृत्तो वा अभूत् । स आ बभूव सर्वतः कारणात्मना अभवत् ।

[यद्वा] स निर्वृत्तो यज्ञः आवृत्य भवतु पुनः पुनर्भवतु । ॥ ब्रान्दसो

लिट् ॥ स प्र जज्ञे । ॥ जानातेर्जायतेर्वा रूपम् ॥ प्र-

ज्ञातः प्रसिद्धो यज्ञः प्रकर्षेण जातः । फलोन्मुखो जात इत्यर्थः । उश-

ब्दः अवधारणं । स एव पुनर्वावृधे अद्यापि जगदात्मना पुनः पुनर्वर्धते

वर्धतां वा यज्ञः । ॥ तुजादिवाद् अम्यासस्य दीर्घः ॥ स दे-

वानाम् इन्द्रादीनाम् अधिपतिः अधिको मुख्यः स्वामी बभूव । यज्ञो

वा हेतुवाद् देवानाम् अधिकं पालयिताभूत् । स यज्ञः अस्मासु हवि-

पा परिचरतु द्रविणम् धनम् अभिमतं फलम् आ दधातु स्थापयतु ॥

1 S' adds an इति after 'स्पदम्' and before 'इत्युक्तं'. 2 S' निवृत्तो.

अष्टमी ॥

यद् देवा देवान् हविषार्यजन्तामर्त्यान् मनसामर्त्येन ।

मदेम तत्र परमे व्योमिन् पश्येम तदुदितौ सूर्यस्य ॥ ३ ॥

यत् । देवाः । देवान् । हविषा । अर्यजन्त । अमर्त्यान् । मनसा । अमर्त्येन ।

मदेम । तत्र । परमे । वि०ओमन् । पश्येम । तत् । उतऽइतौ । सूर्यस्य ॥ ३ ॥

देवाः कर्मणा देवत्वं प्राप्ताः यत् फलम् । उद्दिश्येति क्रियाध्याहारः । अमर्त्यान् अमरणधर्मणो देवान् इन्द्रादीन् अमर्त्येन अमर्त्यसंबन्धिना । देवविषयेत्यर्थः । अविनाशिना वा । भोगायतनेष्वागमापायिष्वपि मनसोवस्थानाद् नित्यत्वम् । तादृशेन चिरकालावस्थायिना मनसा हविषा चरुपुरोडाशादिना अयजन्त इष्टवन्तः इति स्वेपामेव परोक्षेणाभिधानम् । “विद्वान् यजेत” इति “विद्वान् याजयेत्” इति वचनाद् अनुष्ठेयार्थप्रकाशकमन्तार्थयष्टव्यदेवताकर्तृज्ञानरूपं वैदुष्यं कर्मसु अपेक्षितम् तच्च पूर्वापरानुसंधानसाधनभूतेन मनसा यिना न संभवतीति मनसेत्युक्तम् । “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेद् वषट्कारिणम्” इति हि [ऐ० ब्रा० ३. ८] श्रुतिः । वषट्कारवचनम् उपलक्षणम् । तत्र तस्मिन् परमे उत्कृष्टे केवलपुण्यफलभोगस्थाने व्योमन् व्योमनि द्युलोके मदेम वयं यजमाना हृष्यासः । ॥ माद्यते: “लिङ्याशिष्यह्”-प्रत्ययः ॥ अपि च सूर्यस्योदितौ । द्युलोके हि नित्योदितः सूर्यः । सूर्यप्रकाशे यावत्सूर्यप्रकाशं तत् फलं पश्येम । ॥ पश्यतिरत्र आलोचनवाची ॥ भोग्यत्वेन जानीमः । चिरकालं पुण्यफलम् अनुभवेमेत्यर्थः ॥ एवं द्रव्ययज्ञस्वरूपतत्फलतद्भोगस्थानपरतया व्याख्यातः । ज्ञानयज्ञपरत्वेनापि अयं मन्त्रो व्याख्यायते । आत्मविषयविद्यया दीव्यन्ति क्रीडन्तीति देवाः विविदिपवः । यत् । ॥ सप्तम्या लुक् ॥ यस्मिन् ब्रह्माग्नौ देवान् । देवशब्देन देवनसाधनभूता इन्द्रियवृत्तयो विवक्ष्यन्ते । तासां मनसश्च विषयेषु सांतत्येन प्रवर्तनाद् अमर्त्यत्वाभिधानम् । अपवा तच्चविद्योदयपर्यन्तम् इ-

न्द्रियवासनानां मनसश्चावस्थानाद् अविनश्वरत्वम् । ॥ मनसेति स-
 हाथे तृतीया ॥ । अक्षवृत्त्युपरमेपि मनसो व्यापारसद्भावात् पृथगु-
 पादानम् । मनःसहिता अक्षवृत्तीः हविषा । ॥ भावपरोयं निर्दे-
 शः ॥ । हविष्वेन । संकल्प्येति शेषः । ॥ यद्वा हविष्वसंकल्पे
 मनसः करणत्वात् तृतीया ॥ । अमर्त्येन । मर्त्यशब्देन क्षयिष्णवो
 ब्राह्मविषया उच्यन्ते । विनाशिविषयानासक्तेनेत्यर्थः ।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासक्तं मुक्तेर्निर्विषयं स्मृतम् ।

इति श्रुतेः । तादृशेन विषयानासङ्गिना मनसा इन्द्रियवृत्तीर्हविष्वेन सं-
 कल्प्य अयजन्त । तथाविधा वयं तत्र तस्मिन् परमे । तस्य सर्वजगद-
 धिष्ठानत्वात् तस्य वा अधिष्ठानान्तराभावात् परमत्वम् । “स भगवः
 कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि” इति [छा० उ० ७. २४. १] श्रुतेः
 स्वमहिमप्रतिष्ठे व्योमनि व्योमवद् असङ्गे सर्वगते चिदानन्दलक्षणे ब्रह्मणि
 विषये मदेम तुष्यास । न केवलं संतोषः अपि तु सूर्यस्य सुषुप्तेरकस्य
 परमात्मनः उदितौ परिपूर्णप्रकाशसाक्षात्कारेण अविद्यास्तमये सति तत्
 प्रकाशात्मकं तत्त्वं पश्येम स्वात्मतया अनुभवेम । ॥ संप्रश्ने लिङ् ॥

नवमी ॥

यत् पुरुषेण हविषा यज्ञं देवा अतन्वत ।

अस्ति तु तस्मादोर्जीयो यद् विहव्येनेजिरे ॥ ४ ॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । यज्ञम् । देवाः । अतन्वत ।

अस्ति । तु । तस्मात् । ओर्जीयः । यत् । विहव्येन । ईजिरे ॥ ४ ॥

सर्वातिशायिसर्वात्मकहिरण्यगर्भरूपफलप्रापकात् पुरुषमेधाख्यमहाक्तोर-
 पि सर्वात्मकब्रह्मस्वरूपावाप्तिफलप्रापको ज्ञानयज्ञः श्रेयान् इत्यनग्रा अ-
 भिधीयते । पुरुषमेधविधायकं वाक्यम् एवं वाजसनेयब्राह्मणे समान्नाय-

१ B B D R S Cs अतन्वत. A corrects its old reading of अतन्व to अतन्व. We
 with K R P V. २ B B D K K E S P P J V G P अस्ति. A अस्ति changed to अस्ति.
 We with Cs and Sāyana. ३ P J C यत्तन्वत.

ते । “पुरुषो ह वै नारायणोक्तामयत् । अतितिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं
 “सर्वं स्याम् इति । स एतं पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञं कृतुम् अपश्यत् । तम्
 “आहरत् । तेनायजत् । तेनेष्ट्वात्यतिष्ठत् । सर्वाणि भूतानीदं सर्वम् अ-
 भवत्” इति [श० ब्रा० १३. ५. ५. १] । देवाः दीव्यन्तीति देवा यज-
 मानाः पुरुषेण अश्वरूपेण हविषा । “अथ स पुरुषोऽथ आसीत्” इति
 वाजसनेयश्रुतेः । अत्र साक्षात् पुरुषस्य अनालम्भनात् पर्यग्निकरणानन्त-
 रम् उत्तर्गविधानाद् अश्वमेधांतिदिष्टोऽश्वः पशुः पुरुषशब्देन विवक्ष्यते ।
 तेन हविषा यज्ञं पुरुषमेधाख्यम् अतन्वात् विस्तारितवन्तः । ॥ य-
 द्दत्तयोगाद् अनियातः ॥ । “ब्रह्मणे ब्राह्मणम् आलभते” [तै० ब्रा०
 ३. ४. १. १] इत्यादिना समान्नाता ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रादिरूपा बहवः
 पुरुषपशवो विद्यन्ते इति यज्ञविस्तारोक्तिः । एवं पुरुषहविष्कयज्ञ इति
 यद् अस्ति तस्माद् ओजीयः अतिशयेन ओजस्वि सारवत् अस्ति नु विद्यते
 खलु । सामान्यनिर्देशेन यज्ञस्वरूपापेक्षया वा न पुंसकत्वम् । ॥ ओ-
 जीय इति ओजस्विशब्दाद् ईयसुनि विनो लुकि रूपम् ॥ । ओ-
 जीयोऽस्तीति प्रतिज्ञातम् तद् दर्शयति । विहव्येन हव्यं होतव्यहविः । वि-
 गतहविष्केण ज्ञानयज्ञेन ईजिरे इष्टवन्तः स्वात्मानं परमात्माभेदेन साक्षा-
 त्कृतवन्त इति यत् तद् ओजीय इति । द्रव्ययज्ञज्ञानयज्ञयोरुभयोः सार्व-
 त्त्यलक्षणफलसाम्येऽपि पुरुषमेधफलस्य कर्मजन्यत्वेन विनाशित्वं ज्ञानयज्ञ-
 फलं नु न तथेति तस्माद् ओजीय इत्युक्तम् । भगवतापि उक्तम् ।

श्रेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप । इति [भ० गी० ४. ३३] ॥

दशमी ॥

मुग्धा देवा उत शुनार्यजन्तो गोरङ्गैः पुरुधार्यजन्त ।

य इमं यज्ञं मनसा चिकेत प्र णो वोचस्तमिहेह व्रवः ॥ ५ ॥

मुग्धाः । देवाः । उत । शुना । अर्यजन्त । उत । गोः । अङ्गैः । पुरुधा ।

अयजन्त ।

१ K पुरुधायं. B पुरुधायं changed from पुरुधायं. २ P P J Gr omit the ११२००.

१ S' एव for एतं. २ B अश्वमेधादतिदिष्टोऽश्वपशुः. ३ S' omits ज्ञानं.

न्द्रियवासनानां मनसश्चावस्थानाद् अविनश्वरत्वम् । ॥ मनसेति स-
 हाषे तृतीया ॥ । अक्षवृत्त्युपरमेपि मनसो व्यापारसद्भावात् पृथगु-
 पादानम् । मनःसहिता अक्षवृत्तीः हविषा । ॥ भावपरोयं निर्दे-
 शः ॥ । हविष्वेन । संकल्पेति शेषः । ॥ यद्वा हविष्वसंकल्पे
 मनसः करणत्वात् तृतीया ॥ । अमर्त्येन । मर्त्यशब्देन ह्ययिष्णवो
 ब्राह्मविषया उच्यन्ते । विनाशिविषयानासक्तेनेत्यर्थः ।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासक्तं मुक्तेर्निर्विषयं स्मृतम् ।

इति श्रुतेः । तादृशेन विषयानासङ्गिना मनसा इन्द्रियवृत्तीर्हविष्वेन सं-
 कल्प्य अयजन्त । तथाविधा वयं तत्र तस्मिन् परमे । तस्य सर्वजगद-
 धिष्ठानत्वात् तस्य वा अधिष्ठानान्तराभावात् परमत्वम् । “स भगवः
 कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि” इति [छा० उ० ७. २४. १] श्रुतेः
 स्वमहिमप्रतिष्ठे व्योमनि व्योमवद् असङ्गे सर्वगते चिदानन्दलक्षणे ब्रह्मणि
 विषये मदेम नुप्यास । न केवलं संतोषः अपि तु सूर्यस्य सुष्ठुरेकस्य
 परमात्मनः उदितौ परिपूर्णप्रकाशसाक्षात्कारेण अविद्यास्तमये सति तत्
 प्रकाशात्मकं तत्त्वं पश्येम स्वात्मतया अनुभवेम । ॥ संप्रश्ने लिङ् ॥

नवमी ॥

यत् पुरुषेण हविषा यज्ञं देवा अतन्वत ।

अस्ति नु तस्मादोजीयो यद् विहव्येनैजिरे ॥ ४ ॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । यज्ञम् । देवाः । अतन्वत ।

अस्ति । नु । तस्मात् । ओजीयः । यत् । विहव्येन । ईजिरे ॥ ४ ॥

सर्वातिशायिसर्वात्मकहिरण्यगर्भरूपफलप्रापकात् पुरुषमेधाख्यमहाक्तोर-
 पि सर्वात्मकब्रह्मस्वरूपावातिफलप्रापको ज्ञानयज्ञः श्रेयान् इत्यनया अ-
 भिधीयते । पुरुषमेधविधायकं वाक्यम् एवं वाजसनेयब्राह्मणे समान्नाय-

१ B B D R Cs अतन्वत. A corrects its old reading of अतन्व° to अतन्व°. We
 with K K P V. २ B B D K K E S P P J V C r अस्ति. A अस्ति changed to अस्ति.
 We with Cs and Sāyana. ३ P J C r अतन्वत.

ते । “पुरुषो ह वै नारायणो कामयत । अतितिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं
 “सर्वं स्याम इति । स एतं पुरुषमेधं यज्वरात्रं यज्ञकृतुम् अपश्यत् । तम्
 “आहरत् । तेनायजत् । तेनेद्वात्यतिष्ठत् । सर्वाणि भूतानीदं सर्वम् अ-
 भवत्” इति [श० ब्रा० १३. ५. ५. १] । देवाः दीव्यन्तीति देवा यज-
 मानाः पुरुषेण अश्वरूपेण हविषा । “अथ स पुरुषोऽश्व आसीत्” इति
 वाजसनेयश्रुतेः । अत्र साक्षात् पुरुषस्य अनालम्भनात् पर्यग्निकरणानन्त-
 रम् उत्तर्गविधानाद् अश्वमेधांतिदिष्टोऽश्वः पशुः पुरुषशब्देन विवक्ष्यते ।
 तेन हविषा यज्ञं पुरुषमेधाख्यम् अतन्यत् विस्तारितवन्तः । ऋ-
 द्धयोगाद् अनिधातः ६ । “ब्रह्मणे ब्राह्मणम् आलभते” [तै० ब्रा०
 ३. ४. १. १] इत्यादिना समास्नाता ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रादिरूपा बहवः
 पुरुषपशवो विद्यन्ते इति यज्ञविस्तारोक्तिः । एवं पुरुषहविष्कयज्ञ इति
 यद् अस्ति तस्माद् ओजीयः अतिशयेन ओजस्वि सारवत् अस्ति नु विद्यते
 खलु । सामान्यनिर्देशेन यज्ञस्वरूपापेक्षया वा न पुंसकत्वम् । ६ ओ-
 जीय इति ओजस्विशब्दाद् ईयसुनि विनो लुकि रूपम् ६ । ओ-
 जीयोऽस्तीति प्रतिज्ञातम् तद् दर्शयति । विहव्येन हव्यं होतव्यहविः । वि-
 गतहविष्केण ज्ञानयज्ञेन ईजिरे इष्टवन्तः स्वात्मानं परमात्माभेदेन साक्षा-
 त्कृतवन्त इति यत् तद् ओजीय इति । द्रव्ययज्ञज्ञानयज्ञयोरुभयोः सार्व-
 न्यमलक्षणफलसाम्येऽपि पुरुषमेधफलस्य कर्मजन्यत्वेन विनाशित्वं ज्ञानयज्ञ-
 फलं तु न तथेति तस्माद् ओजीय इत्युक्तम् । भगवतापि उक्तम् ।

श्रेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप । इति [भ० गी० ४. ३३] ॥

दशमी ॥

मुग्धा देवा उत शुनार्यजन्तो गोरङ्गैः पुरुषार्यजन्त ।

य इमं यज्ञं मनसा चिकेत प्र णो वोचस्तमिहेह ब्रधः ॥ ५ ॥

मुग्धाः । देवाः । उत । शुना । अर्यजन्त । उत । गोः । अङ्गैः । पुरुषा ।

अयजन्त ।

१ K पुरुषाय०. B पुरुषाय० changed from पुरुषाय०. २ P P J Gr omit the vi-argu.

1 S' एरे for एतं. 2 S' यज्ममेधादतिदिष्टोऽश्वपशुः. 3 S' omits शत०.

यः । इमम् । यज्ञम् । मनसा । चिकेत । प्र । नः । वोचः । तम् । इह ।

इह । ब्रवः ॥ ५ ॥

एवं कर्मयज्ञात् ज्ञानयज्ञस्य उत्कर्षं श्रुत्वा कर्मयज्ञं निन्दन् अविनाशि-
फलकामस्तटस्थो ब्रूते । भुग्धाः कार्याकार्यविवेकरहिता देवा यजमानाः ।
उतशब्दः अप्यर्थे । शुनापि अयजन्त । यज्ञो हि पशुसाधनकः । तत्र
अत्यन्तगर्हितस्यापि शुनः पशुत्वेन निर्देशात् कर्मयज्ञस्य निन्दा दर्शिता ।
अखाद्यानां परमावधिः श्वा । तथा । उतशब्दः अप्यर्थे । [गोः] गो-
रूपपशोः अङ्गैः अवयवैरपि । “हृदयस्याग्नेवद्यति” [तै० सं० ६.३.१०.४]
इति अङ्गावदानश्रवणाद् अङ्गैरित्युक्तम् । अवध्यानां परमावधिर्गौः । पुरु-
धा बहुधा अयजन्त । एकदा करणे प्रमादाज्ञानादिकृतम् इति संभावना
भवति । अतस्तन्निरासाय पुरुषेत्युक्तम् । सर्वदा शुनकगवादिरूपैः पशु-
भिर्यज्ञं कुर्वन्तीत्यर्थः । एवं पूर्वार्धेन कर्मयज्ञं निन्दित्वा उत्तरार्धेन ज्ञा-
नयज्ञप्राप्तये तदभिज्ञं प्रार्थयते । यो विद्वान् इमं यज्ञम् यष्टव्यं परमा-
त्मानं मनसा चिकेत जानाति स्म तं तथाविधं गुरुं नः अस्माकं प्र
वोचः प्रकर्षेण ब्रूहि । तेन प्रदर्शितं गुरुं ब्रूते । इहेह इहैव इदानीमेव
ब्रवः परमात्मस्वरूपं ब्रूहि ॥

[इति] सप्तमे काण्डे प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“अदितिर्द्यौरदितिः” [इति] द्वितीयं सूक्तम् । तत्र आद्याभिश्चतसृभिः
सर्वफलकामः अदितिं यजते उपतिष्ठते वा । “अथर्वानम् [७.२] अदि-
तिर्द्यौः [७.६] दितेः पुत्राणाम्” [७.८] इति [कौ० ७.१०] सूत्रात् ॥

तथा आधाने पवमानेष्टौ आदित्यहविरनुमन्त्रणे “अदितिर्द्यौः” इति
विनियुक्ता । आधानं प्रक्रम्य वैताने सूत्रितम् । “पवमानः पुनानु [६.
१९.२] विपस्ते [१८.४.५९] अग्नी रक्षांसि [८.३.२६] अदितिर्द्यौः”
[७.६] इति [वै० २.२] ॥

“महीमू पु” [७.६.२] इति तृचेन नौघटादिभिरुदकतरणे स्वस्त्यय-
नकामो नावादिकम् अभिमन्त्र्य तेन तरेत् ॥

तथा नावादिभिर्दूरदेशगमने स्वस्थयनकामः अनेन तृचेन नावं संपात्य तरेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन नौमणिं संपात्य अभिमन्य नाविकेभ्यो वधीयात् ॥

सूत्रितं हि । “महीमू ध्विति तरणान्यारोहयति । दूरान्नावं संपातवर्ती नौमणिं वधाति” इति [कौ० ७. ३] ॥

“महीमू धु” इति ऋचा विवाहे चतुर्थिकाकर्मणि खट्वां स्पर्शयेत् ।

“महीमू ध्विति तल्पम् आलम्भयति” इति [कौ० १०. ५] सूत्रात् ॥

तथा आवसथाधाने ऋग्व्याद्विसर्जनानन्तरं गृहसमीपे नदीरूपाणि कृत्वा उदकेन आपूर्य “महीमू धु” “सुत्रामाणम्” इत्याभ्यां नावम् आरोहयेत् । सूत्रितं हि । “प्राग्दक्षिणं सप्त नदीरूपाणि कारयित्वा उदकेन पूरयित्वा आ रोहत सवितुर्नावम् एताम् [१२. २. ४८] सुत्रामाणम् [७. ७. १] महीमू धु [७. ६. २] इति सहिरण्यां सयवां नावम् आरोहयति” इति [कौ० ९. ३] ॥

सोमयागे दीक्षायां “सुत्रामाणम्” इत्येनां कृष्णाजिनस्यो यजमानो जपेत् । “पुनन्तु मा [६. १९. १] इति पाव्यमानः सुत्रामाणम् [७. ७. १] इति कृष्णाजिनम् उपवेशितः” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ३. १] ॥

अग्निचयने “वाजस्य नु प्रसवे” इति वाजप्रसवीयहोमान् ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “वाजस्य नु प्रसव इति वाजप्रसवीयहोमान्” इति [वै० ५. २] वैतानसूत्रात् ॥

सर्वफलकामो “दितेः पुत्राणाम्” इति देवान् यजते उपंतिष्ठते वा । “अथर्वाणाम् अदितिर्यौदितेः पुत्राणाम्” इति [कौ० ७. १०] हि कौशिकं सूत्रम् ॥

प्रवासे द्रव्यलाभार्थं “भद्रादधि” इति ऋचा आज्यसमितुरोडाशादीनाम् अन्यतमं जुहुयाद् ऋचं जपेद् वा ॥

तथा अश्वादियानेन गच्छन् अनया अश्वादिकं संपात्य अभिमन्य उदकेन संप्रोक्षयेद् मोचयेच्च ॥

तथा विक्रेयं वस्त्रादिकम् अनया संपात्य अभिमन्य लाभकामः अभिमतं देशं नयेत् ॥

तथा लाभकामः अनया वस्त्रादिकम् अभिमन्य स्वीकुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । “भद्रादधीति प्रवत्स्यन्नुपदधीत । जपति । यानं संप्रोक्ष्य विमोचयति । द्रव्यं संपातवद् उत्थापयति । निर्मृज्योपयच्छति” इति [कौ० ५. ६] ॥

तथा ग्रहयज्ञे “भद्रादधि” इत्यनया हविराज्यसमिदाधानोपस्थानानि बृहस्पतये कुर्यात् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे । “स बुध्यात् [४. १. ५] भद्रादधि श्रेयः प्रेहि [७. ९] बृहस्पतिर्नः [७. ५३] [इति] बृहस्पतये” इति [शा० क० १५] ॥

“प्रपथे पथाम्” इति चतुर्न्चेन नष्टद्रव्यलाभार्थं नष्टद्रव्याकाङ्क्षिणां दक्षिणं पाणिम् उन्मृज्य संपात्य विमृज्य वा उत्थापयेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन चतुर्न्चेन एकविंशतिशर्करा अभिमन्य चतुष्पथे निधाय विकिरेत् ॥

सूत्रितं हि । “प्रपथ इति नष्टैषिणां प्रक्षालिताभ्यक्तप्राणिपादानां दक्षिणं पाणिं निर्मृज्योत्थापयेत् । एवं संपातवतो विमृज्यैकविंशतिशर्करा राश्वतुष्पथे निक्षिप्यावकिरति” इति [कौ० ७. ३] ॥

तथा चातुर्मास्ये वैश्वदेवपर्वणि “प्रपथे पथाम्” इत्यनया पौष्णं हविरनुमन्त्रयेत् । “चातुर्मास्यानि प्रयुजीत” इति प्रश्नस्य “प्रपथे पथाम् [७. १०] मरुतः पर्वतामास [५. २४. ६]” इति [कौ० २. ४] वैताने सूत्रितम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अदितिर्द्यौरदितिर्नृन्तारिक्मदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ १ ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अन्तारिक्म । अदितिः । माता । सः । पिता । सः । पुत्रः ।

विश्वे । देवाः । अदितिः । पञ्च । जनाः । अदितिः । जातम् । अदितिः । जनित्वम् ॥ १ ॥

अदितिः अदीना अखण्डनीया वा पृथिवी देवमाता वा । सैव द्यौः
द्योतनशीलो नाकः । सैव अन्तरिक्षम् अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्य-
माणं व्योम । सैव माता निर्मात्री जगतो जननी । सैव पिता उत्पा-
दकस्तातश्च । स पुत्रः मातापित्रोर्जातः पुत्रोपि सैव । विश्वे देवाः स-
र्वेपि देवा अदितिरेव । पञ्च जनाः निषादपञ्चमाश्रितारो वर्णाः । यज्ञा
गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि । तद् उक्तं यास्केन । गन्धर्वाः
पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके । चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौ-
पमन्यवः इति [नि० ३. ८] । ऐतरेयब्राह्मणे तु एवम् आम्नातम् । “स-
र्वेषां वा एतत् पञ्चजनानाम् उक्तं देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां
च पितॄणां च” इति [ऐ० ब्रा० ३. ३१] । तत्र गन्धर्वाप्सरसाम् ऐक्यात्
पञ्चजनत्वम् । एवंविधाः पञ्च जना अपि अदितिरेव । जातम् जननं
प्रजानाम् उत्पत्तिः सापि अदितिरेव । जनितम् जन्माधिकरणम् । यद्वा
जातम् उत्पन्नं जनितम् उत्पत्त्यमानं च यद् अस्ति तदपि अदितिरेव ।
एवं सकलजगदात्मना अदितिः स्तूयते । उक्तं च यास्केन । इत्यदिते-
र्विभूतिम् आचष्टे इति [नि० ४. २३] । ॥ अदितिः । दो अवखण्ड-
ने । अस्मात् कर्मणि क्तिनि “द्यतिस्पतिमास्याम्” इति इत्त्वम् । या-
स्कपक्षे तु दीङ् क्षये इत्यस्मात् क्तिनि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् । नञ्समासे
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स पितेति स पुत्र इति “निर्दिश्यमानप्रति-
“निर्दिश्यमानयोरेकताम् आपादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गताम्
“उपाददते” इत्युद्देश्यलिङ्गतया पुलिङ्गत्वम् । जनितम् । जनेरीणादिक
इत्वं प्रत्ययः ॥

द्वितीया ॥

महीम् पु मातरं सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हवामहे ।

तुविद्वित्रामजरन्तीमुरुचीं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम् ॥ २ ॥

महीम् । ऊं इति । सु । मातरम् । सुव्रतानाम् । अमृतस्य । पत्नीम् । अ-
वसे । हवामहे ।

तथा विक्रयं वस्त्रादिकम् अनया संपात्य अभिमन्त्र्य लाभकामः अभिमन्तं देशं नयेत् ॥

तथा लाभकामः अनया वस्त्रादिकम् अभिमन्त्र्य स्वीकुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । “भद्रादधीति प्रवत्स्यन्नुपदधीत । जपति । यानं संग्रोह्य विमोचयति । द्रव्यं संपातवद् उत्थापयति । निर्मृज्योपयच्छति” इति [कौ० ५. ६] ॥

तथा ग्रहयज्ञे “भद्रादधि” इत्यनया हविराज्यसमिदाधानोपस्थानानि बृहस्पतये कुर्यात् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे । “स बुध्यात् [४. १. ५] भद्रादधि श्रेयः प्रेहि [७. ९] बृहस्पतिर्नः [७. ५३] [इति] बृहस्पतये” इति [शा० क० १५] ॥

“प्रपथे पथाम्” इति चतुर्क्षेपेन नष्टद्रव्यलाभार्थं नष्टद्रव्याकाङ्क्षिणां दक्षिणं पाणिम् उन्मृज्य संपात्य विमृज्य वा उत्थापयेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन चतुर्क्षेपेन एकविंशतिशर्करा अभिमन्त्र्य चतुष्पथे निधाय विकिरेत् ॥

सूत्रितं हि । “प्रपथ इति नष्टैषिणां प्रक्षालिताभ्यक्तप्राणिपादानां दक्षिणं पाणिं निर्मृज्योत्थापयेत् । एवं संपातवतो विमृज्यैकविंशतिशर्कराश्चतुष्पथे निक्षिप्यावकिरति” इति [कौ० ७. ३] ॥

तथा चातुर्मास्ये वैश्वदेवपर्वणि “प्रपथे पथाम्” इत्यनया पौष्णं हविरनुमन्त्रयेत् । “चातुर्मास्यानि प्रयुञ्जीत” इति प्रक्रम्य “प्रपथे पथाम् [७. १०] सरुतः पर्वतानाम् [५. २४. ६]” इति [कौ० २. ४] चैताने सूत्रितम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनितम् ॥ १ ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अन्तरिक्षम् । अदितिः । माता । सः । पिता । सः । पुत्रः ।

विश्वे । देवाः । अदितिः । पञ्च । जनाः । अदितिः । जातम् । अदितिः । जनितम् ॥ १ ॥

अदितिः अदीना अखण्डनीया वा पृथिवी देवमाता वा । सैव द्यौः
द्योतनशीलो नाकः । सैव अनारिक्श्म अनारा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्य-
माणं व्योम । सैव माता निर्मात्री जगतो जननी । सैव पिता उत्पा-
दकस्तोतश्च । स पुत्रः मातापित्रोर्जातः पुत्रोपि सैव । विश्वे देवाः स-
र्वेपि देवा अदितिरेव । पञ्च जनाः निपादपञ्चमाश्रितारो वर्णाः । यद्वा
गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि । तद् उक्तं यास्केन । गन्धर्वाः
पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके । चत्वारो वर्णा निपादः पञ्चम इत्यौ-
पमन्यवः इति [नि० ३. ८] । ऐतरेयब्राह्मणे तु एवम् आम्नातम् । “स-
र्वेषां वा एतत् पञ्चजनानाम् उक्तं देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां
च पितॄणां च” इति [ऐ० ब्रा० ३. ३१] । तत्र गन्धर्वाप्सरसाम् ऐक्यात्
पञ्चजनत्वम् । एवंविधाः पञ्च जना अपि अदितिरेव । जातम् जननं
प्रजानाम् उत्पत्तिः सापि अदितिरेव । जनितम् जन्माधिकरणम् । यद्वा
जातम् उत्पन्नं जनितम् उत्पत्त्यमानं च यद् अस्ति तदपि अदितिरेव ।
एवं सकलजगदात्मना अदितिः स्तूयते । उक्तं च यास्केन । इत्यदिते-
र्विभूतिम् आचष्टे इति [नि० ४. २३] । ॥ अदितिः । दो अवखण्ड-
ने । अस्मात् कर्मणि किति “अतिस्पतिमास्याम्” इति इत्त्वम् । या-
स्कपक्षे तु दीङ् क्पे इत्यस्मात् किति व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् । नञ्समासे
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स पितेति स पुत्र इति “निर्दिश्यमानप्रति-
“निर्दिश्यमानयोरेकताम् आपादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गताम्
“उपाददते” इत्युद्देश्यलिङ्गतया पुल्लिङ्गत्वम् । जनितम् । जनेरीणादिक
इत्वन् प्रत्ययः ॥ ॥

द्वितीया ॥

महीमु षु मातरं सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हवामहे ।

तुविस्त्रामजरन्तीमुरुचीं सुशर्माणमर्दितिं सुप्रणीतिम् ॥ २ ॥

महीम् । ऊं इति । सु । मातरम् । सुव्रतानाम् । अतस्य । पत्नीम् । अ-
वसे । हवामहे ।

तुविऽक्षत्राम् । अजरन्तीम् । उरुचीम् । सुऽशर्माणम् । अदितिम् । सुऽप्र-
नीतिम् ॥ २ ॥

महीम् महतीं मंहनीयां वा सुवतानाम् । व्रतम् इति कर्मनाम् । शो-
भनकर्मणां पुरुषाणां मातरम् मातृस्थानीयाम् ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा
पत्नीम् पालयित्रीं तुविक्ष्वाम् बहुबलां बहुधनां वा । ॥ त्रिचक्रा-
दिवाद् उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ । अजरन्तीम् अविनश्वरीम् उरुचीम्
उरून् महतः अञ्जंतीम् उरु महद् अतिदूरं वा गच्छन्तीं बहुप्रकारग-
तिं वा । ॥ “चौ” इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ॥ । सुशर्माणम्
सुसुखाम् । ॥ “सोर्भनसी अलोमोषसी” इति उत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् ॥ । सुमणीतिम् सुखेन कर्मणां प्रणेत्रीं सुष्ठु प्रणीयमानां वा
अदितिम् अखण्डनीयां देवमातरं नावं वा अवसे रक्षणाय सु सुष्ठु ह-
वामहे आह्वयामः । ॥ व्यत्ययेन शः ॥ । उ इति पदपूरणे ॥

तृतीया ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं धामनेहसं सुशर्माणमदितिं सुमणीतिम् ।

दैवीं नावं स्वरित्रामनांगतो अस्त्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १ ॥

सुऽत्रामाणम् । पृथिवीम् । धाम् । अनेहसम् । सुऽशर्माणम् । अदितिम् ।
सुऽप्रणीतिम् ।

दैवीम् । नावम् । सुऽअरित्राम् । अनांगतः । अस्त्रवन्तीम् । आ । रुहेम् ।
स्वस्तये ॥ १ ॥

सुत्रामाणम् सुष्ठु त्रायमाणां पृथिवीम् विस्तीर्णम् । ॥ प्रथेः
षिवन् संप्रसारणं च [उ० १. १४८] इति प्रत्ययसंप्रसारणे । पित्वात्
डीप् ॥ । धाम् द्योतमानाम् अभिगन्तव्या वा अनेहसम् अपा-
पाम् । सुशर्माणम् इति पादः पूर्वस्याम् ऋचि व्याख्यातः । स्वरित्राम्
शोभनारित्राम् । अरित्रम् उदकक्षेपणसाधनभूतो दण्डः । अस्त्रवन्तीम्
अच्छिद्रां दैवीम् देवानाम् इयम् । ॥ “देवाद् यज्ञौ” इति
अञ् प्रत्ययः ॥ । देवमातरं देवसंवन्धिनीं वा नावम् नौसदृशीं प्र-

सिद्धां वा नावम् अनागतः अनपराधा वयं स्वस्तये क्षेमाय आ रुहेम
 आरूढा भूयास्म । ॥ “लिङ्वाशिष्यद्” । “अन्येषामपि दृश्यते”
 इति सांहितिको दीर्घः ॥ अस्य मन्त्रस्य दीक्षायां कृष्णाजिनादिरू-
 द्धेन यजमानेन जप्यत्वाद् नौशब्देन कृष्णाजिनं विवक्ष्यते । तथा च ऐ-
 तरेयब्राह्मणे । “कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नौः” इत्याम्नातम् [ऐ० ब्रा० १.
 १३] । सर्वाणि विशेषणानि पूर्ववद् योज्यानि ॥

चतुर्थी ॥

वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदिति नाम वचसा करामहे ।

यस्या उपस्य उर्वन्तारिक्षं सा नः शर्म त्रिवरूथं नि यच्छात् ॥ २ ॥

वाजस्य । नु । प्रसवे । मातरम् । महीम् । अदितिम् । नाम । वचसा ।

करामहे ।

यस्याः । उपस्यै । उरु । अन्तारिक्षम् । सा । नः । शर्म । त्रिवरूथम् ।

नि । यच्छात् ॥ २ ॥

वाजस्य अन्नस्य प्रसवे उत्पत्तौ उत्पत्त्यर्थम् । ॥ “याय” इत्या-
 दिस्त्रेण अन्तोदात्तः ॥ मातरम् अन्नस्य निर्मात्रीं महीम् महतीम्
 अदितिं नाम । अदितिः अदीना अखण्डनीया वा । एवंनामधेयाम् ए-
 वंस्वभावां नावं वा नु क्षिप्रं वचसा स्तुत्या करामहे कुर्महे । अदितिं
 नावं वा अन्नप्रसवार्थं स्तुम इत्यर्थः । ॥ करोतेर्व्यत्ययेन शप् ॥ य-
 स्या अदित्या उपस्ये उत्तङ्गे समीपे उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् आकाशं
 वर्तते सा अदितिः नः अस्माकं त्रिवरूथम् त्रिभूमिकं त्रिकक्ष्यं शर्म
 गृहं नि यच्छात् नियच्छतु प्रयच्छतु । ॥ यमेलेटि आडागमः ।
 “इषुगमियमां छः” इति आदेशः ॥

पञ्चमी ॥

दितेः पुत्राणामदितेरकारिषमवं देवानां बृहतामनर्मर्णाम् ।

तेषां हि धामं गमिष्यक् समुद्रियं नैनान् नमसा परो अस्ति कश्चन ॥१॥
 दितेः । पुत्राणाम् । अदितेः । अकारिषम् । अवं । देवानाम् । बृहताम् ।
 अनर्मणाम् ।

तेषाम् । हि । धामं । गमिष्यक् । समुद्रियम् । न । एनान् । नमसा । प-
 रः । अस्ति । कः । चन ॥ १ ॥

कश्यपस्य द्वे भार्ये अदितिर्दितिश्च । तत्र अदितेरुत्पन्ना देवाः । दि-
 तेषु दैत्या दानवाः । तथा सन्ति देवयागे अस्या ऋचो विनियोगाद्
 देवप्रशंसापरत्वेन व्याख्यायते । दितेः पुत्राणाम् दैत्यानां संबन्धि । तेषां
 हि धामेति तृतीयपादे दैत्यस्थानस्य उक्तत्वाद् अत्र षष्ठ्या तत्संबन्धि स्या-
 नं विवक्ष्यते । दैत्यानां स्थानम् अथ । ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्या-
 हारः ॥ । अवकृष्य दैत्येभ्यः अपहृत्य अदितेः । जन्ये जनकशब्दः ।
 पुत्राणाम् इति वा अनुपङ्गः । अदितेः पुत्राणां देवानाम् । अर्षायेति
 शेषः । दितेः पुत्राणां स्थानम् अवाकारिषम् अवकिरामि अवक्षिपामि ।
 यथा तद् धाम दैत्यानां निवासाय न भवेत् तथा विप्रकीर्णं करोमीत्य-
 र्थः । ॥ कृ विक्षेपे । लुङि “आर्धधानुकस्येह्लादेः” इति इडागमे
 वृद्धौ रूपम् ॥ । देवा विशेष्यन्ते । बृहताम् गुणैर्बृहताम् अनर्म-
 णाम् अर्म हतस्थानम् तद्रहितानां शत्रुभिरनभिभाव्यानाम् । हिर्हेतौ ।
 हि यस्मात् समुद्रियं समुद्रे भवम् । ॥ “समुद्राभ्राद् घः” इति
 घः ॥ । समुद्रम् अन्तरिक्षं प्रसिद्धो वा समुद्रः । तत्र दैत्या नि-
 वसन्तीति हि प्रसिद्धिः । तादृशं समुद्रभवं तेषां दैत्यानां धाम स्थानं
 गमिष्यक् । गम्भीरम् इत्यर्थः । परैर्दुष्पवेशम् । दुर्जयम् इति यावत् ।
 अतः अवकृष्य किरामि अवक्षिपामि तेषामिति संबन्धः । किमिति दै-
 त्यतिरस्कारः तद् आह । एनान् । देवानां बृहताम् अनर्मणाम् इति
 गुणाधिक्यस्य उक्तत्वात् ते देवा अत्र अन्यादिश्यन्ते । एनान् देवान्
 परः । ॥ परशब्दयोगे षष्ठ्या भवितव्यम् । अत्र छान्दसो विभ-
 क्तिव्यत्ययः ॥ । एतेभ्यो देवेभ्यः परः अन्यः कश्चन । चनेति नि-

पातसमुदायः अण्यथै । कश्चिदपि नमसा नमस्कारेण हविलक्षणेन अन्ने-
न वा न संभाव्योस्ति । अतो देवानामेव यष्टव्यत्वेन प्रशस्तत्वात् तदर्थे-
नानेन यागेन अस्माभिरभिलषितसिद्धिराशास्यते ॥

षष्ठी ॥

भद्रादधि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुरेता ते अस्तु ।

अयेममस्या वर आ पृषिव्या आरेशन्तुं कृणुहि सर्ववीरम् ॥ १ ॥

भद्रात् । अधि । श्रेयः । प्र । इहि । बृहस्पतिः । पुरःऽएता । ते । अस्तु ।

अर्थ । इमम् । अस्याः । वरं । आ । पृषिव्याः । आरेऽशन्तुम् । कृणुहि ।

सर्ववीरम् ॥ १ ॥

हे वस्त्रधनादिलाभकाम पुरुष भद्रात् मङ्गलात् संपदः । ॥ अधिः
पञ्चम्यर्षानुवादी ॥ । श्रेयः संपदं प्रेहि प्रगच्छ प्रकर्षेण गच्छ ।

उत्तरोत्तरं संपदं प्राप्नुहीत्यर्थः । यद्वा भद्रात् भन्दनीयाद् अस्मात् स्या-
नात् श्रेयः अतिशयितलाभहेतुं स्थानं प्रेहि । देशान्तरं गच्छतः पुरुषस्य
बृहस्पतिसाहाय्यकं दर्शयति । ते लाभार्थं गच्छतस्त्व वृहस्पतिः बृहतां दे-
वानां पतिः हिताचरणेन पालयिता एतन्नामा देवः पुरेता अस्तु पु-
रतो गत्वा अग्रगामी भवतु । ॥ प्राप्तकाले लोद । “पुरीव्य-
यम्” इति गतिवाद् “गतिकारकोपपदात् कृत्” इति उत्तरपदमकृतिस्व-
रत्वम् ॥ ॥ उत्तरार्थे वृहस्पतिः संवोध्यते । हे वृहस्पते त्वम् अथ

पुरतो गमनानन्तरम् इमं लाभकामं पुरुषम् अस्याः पृषिव्या वरं उत्कृ-
ष्टे लाभस्थाने आ । ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ । आ-
स्थापय । यस्मिन् प्रदेशे धनादिलाभविशेषो भवति तत्र इमं पुरुषं सं-
योजयेत्यर्थः । अपि च सर्ववीरम् सर्वे वीराः पुत्रभृत्यादयः [यस्य] ता-
दृशं शत्रुम् आरे दूरे कृणुहि कुरु । लाभस्थाने लाभकामस्य पुरुषस्य

ये परिपन्थिनो जनाः तान् दूरम् अपसारयेत्यर्थः । ॥ कृवि हिं-
साकरणयोश्च । “धिन्विकृण्वोर च” इति उग्रप्रत्ययः । “उतश्च प्रत्य-
याच्छन्दसि वा वचनम्” इति हेल्गुभावः ॥ ॥

सप्तमी ॥

प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः ।

उभे अभि प्रियतमे सधस्ये आ च परा च चरति प्रजानन् ॥ १ ॥

प्रऽपथे । पथाम् । अजनिष्ट । पूषा । प्रऽपथे । दिवः । प्रऽपथे । पृथिव्याः ।

उभे इति । अभि । प्रियतमे इति प्रियऽतमे । सधस्ये इति सधऽस्ये । आ ।

च । परा । च । चरति । प्रऽजानन् ॥ १ ॥

पूषा पोषको मार्गरक्षको देवः पथाम् मार्गाणां प्रपथे प्रकान्तः प-
न्याः प्रपथः । मार्गमुखे अजनिष्ट प्रादुर्भवति रक्षणार्थम् । तथा पूषैव
दिवः द्युलोकस्य प्रपथे प्रवेशद्वारे पृथिव्याः प्रपथे प्रवेशद्वारे । अजनिष्ट
इति संबन्धः । सोऽयं पूषा प्रियतमे अतिशयेन प्रीतिमन्त्यौ सधस्ये पर-
स्परं सहैव अवस्थिते । ॥ “सध मादस्ययोश्छन्दसि” इति सहस्य
सधादेशः ॥ । तादृश्यौ उभे द्यावापृथिव्यौ अभिलक्ष्य प्रजानन् य-
जमानैः कृतं कर्म तत्फलं च प्रकर्षेण विद्वान् आ चरति च परा च-
रति च दिवः पृथिवीम् आगच्छति पृथिव्या दिवं परागच्छति । सर्व-
प्राणिभूतस्य कर्मणः साक्षी भूत्वा उभयोरपि लोकयोर्गमनागमने करो-
तीत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः सो अस्माँ अभयतमेन नेपत् ।

स्वस्तिदा आर्षणिः सर्ववीरोऽग्रयुच्छन् पुर एतु प्रजानन् ॥ २ ॥

पूषा । इमाः । आशाः । अनु । वेद । सर्वाः । सः । अस्मान् । अभयत-
मेन । नेपत् ।

स्वस्तिऽदाः । आर्षणिः । सर्ववीरः । अग्रयुच्छन् । पुरः । एतु । प्रऽजा-
नन् ॥ २ ॥

पूषा पोषको देवः इमाः सर्वा आशाः दिशः अनु वेद अनुक्रमेण
जानाति । स पूषा देवः अस्मान् अभयतमेन अत्यन्तभयरहितेन मार्गेण

नेपत् नयतु । ॥ नयतेलेंटि “सिवुहुलम्” इति सिप् । अडा-
गमः ॥ । सोयं पूषा स्वस्तिदाः क्षेमस्य कल्याणस्य वा दाता आ-
घृणिः आगतदीप्तिर्व्याप्तदीप्तिर्वा सर्ववीरः सर्वैर्वीरैः पुत्रादिभिर्भ्युक्तः अमयु-
च्छन् । ॥ शुद्ध प्रमादे ॥ । प्रमादम् अकुर्वन् प्रजानन् अ-
स्मदभिप्रायं मार्गं वा प्रकर्षेण जानन् पुर एतु पुरतो गच्छतु । अस्म-
दभिलषितसाधनायेति शेषः ॥

नवमी ॥

पूषन् तव व्रते वयं न रिप्येम कदा चन ।

स्तोतारस्त इह स्मृति ॥ ३ ॥

पूषन् । तव । व्रते । वयम् । न । रिप्येम । कदा । चन ।

स्तोतारः । ते । इह । स्मृति ॥ ३ ॥

हे पूषन् पोषक देव तव व्रते कर्मणि यागरूपे वर्तमाना वयं कदा
चन कदाचिदपि न रिप्येम न विनश्येम । पुत्रमित्रादिभिर्धनेन च वि-
शुक्ता मा भूमेत्यर्थः । ॥ रूप रिष हिंसायाम् । दैवादिकः ॥ किं
च इह अस्मिन् कर्मणि इदानीं वा ते तव स्तोतारः स्तुतिं कुर्वाणाः
स्मृति भवामः ॥

दशमी ॥

परि पूषा परस्ताद्वस्त्रं दधातु दक्षिणम् ।

पुनर्नो नृष्टमार्जुं सं नृष्टेन गमेमहि ॥ ४ ॥

परि । पूषा । परस्तात् । हस्तम् । दधातु । दक्षिणम् ।

पुनः । नः । नृष्टम् । आ । अजुतु । सम् । नृष्टेन । गमेमहि ॥ ४ ॥

पूषा पोषको देवः परस्तात् परतः अतिदूराद् देशादपि । धनम् आ-
दातुम् इति शेषः । दक्षिणं हस्तं परि दधातु प्रसारयतु । यत्रयत्र अ-
स्माकं दितितं धनम् अस्ति तद् धनम् अस्माकं दातुं तत्रतत्र देशे

हस्तं प्रसारयतु इत्यर्थः । नः अस्मान् नष्टं धनं पुनः आजतु पुनराग-
च्छतु । ॥ अज गतिक्षेपणयोः ॥ । न केवलम् आगमनं किं
तु नष्टेन पुनरागतेन धनेन सं गमेमहि संगच्छेमहि । धनेन संगता
भवेमेत्यर्थः । ॥ संपूर्वाद् गमेरात्मनेपदिनो “लिङ्याशिष्यङ्” इति
अङ् प्रत्ययः ॥

[इति] सप्तमे काण्डे प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“यस्ते स्तनः” इति तृतीयं सूक्तम् । तत्र जम्भगृहीतवालकमैषज्यार्थं
“यस्ते स्तनः” इत्यनया स्तनम् अभिमन्त्र्य वालं पाययेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि म्रियंगुतण्डुलानाम् उपरि क्षीरं दुग्ध्वा अनया
ऋचा अभिमन्त्र्य व्याधितं पाययेत् ॥

सूत्रितं हि । “यस्ते स्तन इति जम्भगृहीताय स्तनं प्रयच्छति । मि-
यंगुतण्डुलान् अभ्यवदुग्धान् पाययति” इति [कौ० ४. ८] ॥

अशनिनिवारणकर्मणि “यस्ते पृथु स्तनयितुः” इति ऋचा अश-
निम् उपतिष्ठेत् । “यस्ते पृथु स्तनयितुरित्यशनिम्” इति [कौ० ५. २.]
सूत्रात् ॥

तथा ग्रहयज्ञे अनया हविराज्यहोमसमिदाधानोपस्थानानि केतवे कु-
र्यात् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे । “यस्ते पृथु स्तनयितुः [७. १२] देवो
देवान्” [१८. १. ३०] इत्यादि “केतुं कृण्वन्नकेतवे [ऋ० १. ६. ३] इति
केतवे” [शा० क० १५] इत्यन्तम् ॥

तथा उपाकर्मणि अनया आज्यं जुहुयात् ॥

“सभा च मा” इति पञ्चर्चेन सभाअयकर्मणि क्षीरौदनं पुरोडाशं
रसान् वा संपात्य अभिमन्त्र्य अश्नीयात् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि पञ्चर्चं जपन् सभास्तम्भं गृहीयात् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन पञ्चर्चेन सभाम् उपतिष्ठेत् ॥

“सभा च मेति भक्षयति । स्यूणे गृह्णाति उपतिष्ठेत्” इति [कौ०
५. २.] फौशिकसूत्रात् ॥

कृत्यामतिहरणकर्मणि कृत्यानिःसारणानन्तरं स्वगृहम् आगत्य “यथा

“सूर्यः” इत्यृचं जपन् प्रदक्षिणं गच्छेत् । “यथा सूर्य इत्यावृत्याव्रजति” इति सूत्रात् [कौ० ५. ३] ॥

अभिचारकर्मणि “यथा सूर्यो नक्षत्राणाम्” इति ऋचं शत्रुं दृष्ट्वा जपेत् ॥ तत्रैव कर्मणि “यावन्तो मा सपत्नानाम्” इति जपित्वा शत्रून् निरीक्षते ॥

तथा नैर्ऋतकर्मणि निर्ऋतिप्रतिकृतिविसर्जनानन्तरं “यथा सूर्यः” इति जपन् पुनः स्वगृहम् आगच्छेत् । तद् उक्तं नक्षत्रकाल्ये । “उपानहा-
वुपेमुच्य यथा सूर्य इत्यावृत्याव्रजति” इति [न० क० १५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यस्ते स्तनः शशयुयो मयोभूर्यः सुम्नयुः सुहवो यः सुदन्त्रः ।

येन विष्ठा पुष्यसि वार्योणि सरस्वति तमिह धातवे कः ॥ १ ॥

यः । ते । स्तनः । शशयुः । यः । मयःऽभूः । यः । सुम्नयुः । सुहवः ।

यः । सुदन्त्रः ।

येन । विष्ठा । पुष्यसि । वार्योणि । सरस्वति । तम् । इह । धातवे । कः ॥ १ ॥

हे सरस्वति वर्णपदवाक्यादिना सरणवति वाग्देवते ते तव यः स्तनः शिशुः शिशोः पोषं कुर्वन् भवति । ॥ “प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलम् इष्टवच्च” इति शिशुशब्दात् पुष्पातिधात्वर्थे जिच् प्रत्ययः । इष्टवच्चावात् शिशोऽटिलोपः । ण्यन्ताद् औणादिक उभ्रत्ययः । णिलोपाभावश्चान्दसः । ण्यन्तात्वादेव अनवग्रहः ॥ शेतेर्वा । शिशुः निगूढः । अनुपासकानाम् अग्रकाश इत्यर्थः । “यस्ते स्तनो गुहायां निहितः” इति वाजसनेयश्रुतेः । यश्च स्तनो मयोभूः । मय इति सुखनाम । सुखस्य भावयिता । यश्च सुम्नयुः सुम्नं सुखं परेषाम् इच्छतीति सुम्नयुः । ॥ “छन्दसि परेच्छायाम्” इति वयच् ॥ सामान्यविशेषविवक्षया मयोभूः सुम्नयुरिति विशेषणद्वयम् । सुहवः शोभनाह्वानः सर्वैराप्यायनार्थं सम्यग् आहूयमानः । काम्यमान इत्यर्थः । यश्च सुदन्त्रः

कल्याणदानः सुधनो वा । येन च स्तनेन विश्वा विश्वानि वार्याणि व-
रणीयानि धनानि पुष्यसि पोषयसि । स्तोतृभ्य इति शेषः । तं ताड-
शगुणोपेतं स्तनम् इह अस्मिन् जम्भगृहीते बालके धातवे धातुं पातुं
योग्यं कः कुरु । ॥ धेद् पाने । तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः । करिति ।
करोतेश्चान्दसे लुङि “मन्त्वे घस०” इति हेलुकि गुणे “हल्ङ्या०”
इत्यादिना सिपो लोपे “०अमाङ्योगेपि” इति अङभावे रूपम् ॥

द्वितीया ॥

यस्ते पृथु स्तनयितुर्यं ऋषो दैवः केतुर्विश्वमाभूषतीदम् ।

मा नो वधीर्विद्युता देव सस्यं मोत वधी रश्मिभिः सूर्यस्य ॥ १ ॥

यः । मे । पृथुः । स्तनयितुः । यः । ऋषः । दैवः । केतुः । विश्वम् । आऽभू-
षति । इदम् ।

मा । नः । वधीः । विऽद्युता । देव । सस्यम् । मा । उत । वधीः । रश्मिऽ-
भिः । सूर्यस्य ॥ १ ॥

हे देव द्योतनशील पर्जन्य ते तव स्वभूतः पृथुः विस्तीर्णो महान् यः
स्तनयितुः गर्जनरूपशब्दं कुर्वन् अशनिः यश्च रुषः बाधकः । ॥ रु-
ष हिंसायाम् । औणादिकः कन् प्रत्ययः ॥ दैवः देवस्य पर्जन्य-
स्य संबन्धी देवैर्निर्मितो वा । ॥ “देवाद् यज्जौ” इति अज् प्र-
त्ययः ॥ केतुः अनर्थज्ञापकोशनिः केतुरूपो वा ग्रहः इदं परिह-
र्यमानं विश्वम् आभूषति व्याप्नोति । बाधितुम् इति शेषः । हे देव
पर्जन्य विद्युता तादृश्या अशन्या नः अस्माकं सस्यम् शाल्यादिकं मा
वधीः मा बाधिष्ठाः । ॥ हन्तेर्लुङि वधादेशः ॥ उत अपि
च सूर्यस्य सविनुः रश्मिभिः संतापकरैः किरणैः अस्मदीयं सस्यं मा व-
धीः मा शोषय । अयम् अर्घः । क्षेत्रेषु उप्ताः शाल्यादयः अतिवृष्ट्य-
नावृष्टिभ्यां बाध्यन्ते । सस्यविनाशेन तदुपजीवित्यः प्रजा विनश्यन्ति ।
अतोऽत्र तत्परिहारः प्रार्थित इति ॥

तृतीया ॥

सभा च मा समितिश्चावतां प्रजापतेर्दुहितरौ संविदाने ।

येनां संगच्छा उप मा स शिक्षाचारं वदानि पितरः संगतेषु ॥ १ ॥

सभा । च । मा । समऽङ्गतिः । च । अवताम् । प्रजाऽपतेः । दुहितरौ ।

संविदाने इति समऽङ्गतिः ।

येन । समऽङ्गच्छै । उप । मा । सः । शिक्षात् । चारं । वदानि । पितरः ।

समऽङ्गतेषु ॥ १ ॥

सभा विदुषां समाजः । समितिः संयन्ति संगच्छन्ते युद्धाय अवेति समितिः संग्रामः । सांग्रामीणजमसभेत्यर्थः । यद्वा संग्रामनामानि यज्ञनामानि भवन्तीति यास्कनोक्तत्वात् समितिशब्देन यज्ञ उच्यते । ॥ प-
रस्परसमुच्चयार्थं चकारौ ॥ ते उभे अपि मा मां वादिनम् अवताम् रक्षताम् । कीदृशौ । प्रजापतेः सर्वजगन्तृर्दुहितरौ पुत्रौ ।

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्यत् चैविद्यमेव वा ।

सा ब्रूते यं स धर्मः स्यात् [या० सू० १. ९]

इति “यद् आर्याः प्रशंसन्ति स धर्मः” इति [च] स्मृतेर्विद्वत्संघस्य स-
भात्वात् तदुक्तेश्च सर्वशास्त्रनिर्णीतधर्मरूपत्वात् प्रजापतिपुत्रीत्वव्यपदेशः । ते
च सभे संविदाने अस्मद्रक्षणविषयम् ऐकमत्यं प्राप्ते । ॥ विदेः सं-
पूर्वात् “समो गम्यच्छि०” इति आत्मनेपदम् ॥ किं च येन वा-
दिना संगच्छे वक्तुं संगतो भवानि । ॥ पूर्ववद् आत्मनेपदिनो ग-
मेलोऽङ्गि रूपम् ॥ स विद्वान् मा मां संगतम् उप शिक्षात् उ-
पेत्य शिक्षयतु । समीचीनं वादयत्वित्यर्थः । ॥ शिक्ष विद्योपादाने ।
प्यन्तात् लेटि आडागमः ॥ यद्वा शिक्षात् मां वक्तुं शक्तं समर्थम्
इच्छतु । ॥ शकेः सन्नन्तात् पञ्चमलकारे रूपम् ॥ अयम्
अर्थः । येन सह अहं विषदे स स्वयं मदुक्तवचनविषयतपटूनि वाक्यानि
अभाषमाणः प्रत्युत मामेव स्ववचनतिरस्कारकवाक्यवादिनं करोत्विति ।

अपि च हे पितरः पालकाः मदुक्तं वाक्यं साधु साध्विति अनुमोद-
मानाः पितृभूता वा हे सभासदो जनाः संगतेषु मया सह वक्तुं मि-
लितेषु वादिषु चारु न्यायोपेतं सदुत्तरं वदामि । यथा सम्यग् वदामि
तथा अनुगृहीतोत्तर्यः ॥

चतुर्थी ॥

विद्म ते सभे नाम नरिष्टा नाम वा असि ।

ये ते के च सभासदस्ते मे सन्तु सवाचसः ॥ २ ॥

विद्म । ते । सभे । नाम । नरिष्टा । नाम । वै । असि ।

ये । ते । के । च । सभाऽसदः । ते । मे । सन्तु । सऽवाचसः ॥ २ ॥

हे सभे ते तव नाम नामधेयं विद्म जानीमः । ॥ “विदो लटो
वा” इति मसो मादेशः ॥ । तन्नाम दर्शयति । हे सभे नाम ।
नान्नेति यावत् । नरिष्टा । ॥ रिपिणा कान्तेन नसमासः ॥ । अ-
हिंसिता परैरनभिभाष्या । एतन्नामिका असि वै भवसि खलु । एकस्य
वचनम् अन्यैराद्रियते तिरस्क्रियतेपि । बहवः संभूय यद्येकं वाक्यं व-
देयुस्तद्धि न परैरतिलङ्घ्यम् अतः अनतिलङ्घ्यवाक्यत्वाद् नरिष्टेति नाम स-
भाया युज्यते । अतस्ते तव संबन्धिनः ये के च सभासदः सभायां सी-
दन्तो विद्वांसस्ते सर्वे मे मम सवाचसः समानवाक्याः [सन्तु] भवन्तु ।
न हि सभा सर्वा संभूय एकं प्रति ब्रूते अपि तु तत्रत्याः कतिपये ।
तेपि मद्विषये अनुकूलवाक्या भवन्तु इति प्रार्थ्यते ॥

पञ्चमी ॥

एषामहं समासीनानां वचो विज्ञानमा ददे ।

अस्याः सर्वस्याः संसदो मामिन्द्रं भगिनै कृणु ॥ ३ ॥

एषाम् । अहम् । समऽआसीनानाम् । वचैः । विज्ञानम् । आ । ददे ।

अस्याः । सर्वस्याः । समऽसदः । माम् । इन्द्र । भगिनम् । कृणु ॥ ३ ॥

समासीनानाम् सभायाम् अवतिष्ठमानानाम् एषाम् पुरोवर्तिनां वा-

दिनां वर्षः तेजो वैदुष्यजनितप्रभावविशेषस्य विज्ञानम् वेदशास्त्रार्थविषयं
ज्ञानं च । विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोरिति तद्विदः । तद् अहम् आ ददे
स्वीकरोमि । अपहरामीत्यर्थः । ४ ददाते: “आङो दोनास्पविहरणे”
इति आत्मनेपदम् ४ । किं बहुना । हे इन्द्र । इन्द्रस्यैव वागनु-
शासनकर्तृत्वात् सभाजयकर्मणि तस्यैव प्रार्थनम् । तथा च तैत्तिरीयेक ।
“ते देवा इन्द्रम् अब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुरु” इति प्रक्रम्य आम्ना-
तम् । “ताम् इन्द्रो मध्यतोवक्तव्यं व्याकरोत् तस्माद् इयं व्याकृता वाग्
उद्यते” इति [तै० सं० ६. ४. ७. ३] । तादृशेन्द्र अस्याः पुरः स्थितायाः
सर्वस्याः संसदः सभाया भगिनम् । भगो भाग्यं वैदुष्यलक्षणं जयलक्षणं
वा । तद्वन्तं [मां] कृणु कुरु । सर्वामपि सभां मदेकवाक्यश्रवणपरा
कुर्वित्यर्थः । अथवा भगो भागः । तद्वन्तं कुरु । सर्वस्याः सभाया
यावती वैदुष्यकृता संभावना तावन्नागभार्जं कुर्विति इन्द्रः प्रार्थ्यते ॥

षष्ठी ॥

यद् वो मनः परागतं यद् ब्रह्मिह वेह वा ।

तद् व आ वर्तयामसि मयि वो रमतां मनः ॥ ४ ॥

यत् । वः । मनः । परागतम् । यत् । ब्रह्म । इह । वा । इह । वा ।

तत् । वः । आ । वर्तयामसि । मयि । वः । रमताम् । मनः ॥ ४ ॥

हे सभासदः वः युष्माकं यन्मनः मानसं परागतम् अस्मत्तः परागत्य
अन्यत्र गतम् । अस्मदनभिमुखम् इत्यर्थः । यच्च मनः इह वा अस्मिन्
वा विषये ब्रह्म संसक्तम् । मनसो विषयानासङ्गेन अनवस्थानात् तत्सं-
बन्धार्हान् सर्वान् पदार्थान् अभिनयेन दर्शयति । इह वा इह वेति
अस्मद्व्यतिरिक्तसर्वविषयेषु संसक्तं वर्तते । तत् तादृशं वः युष्माकं मनः
आ वर्तयामसि अस्मदभिमुखं कुर्मः । आवर्तितं च वो मनः मयि र-
मताम् मदनुकूलार्थचिन्तापरं भवत्वित्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

यथा सूर्यो नक्षत्राणामुद्यच्छेज्जास्यादुदे ।

ए॒वा स्त्री॒णां च॑ पुं॒सां च॑ द्वि॒षतां॑ वर्च॒ आ द॑दे ॥ १ ॥

यथा । सूर्यः । नक्षत्राणाम् । उ॒त्थ॒न्यन् । तेजो॑सि । आ॒द॒दे ।

ए॒व । स्त्री॒णाम् । च॒ । पुं॒साम् । च॒ । द्वि॒षताम् । वर्चः॑ । आ । द॒दे ॥ १ ॥

उद्यन् उदयं प्राप्नुवन् सूर्यः नक्षत्राणाम् तारकाणां तेजांसि दीप्तिं यथा आददे आदत्ते निस्तेजस्कानि करोति । ॥ छान्दसो लिट् ॥ एव एवम् । ॥ अन्यलोपश्छान्दसः ॥ स्त्रीणां पुंसां च द्विषताम् स्त्रीणां द्विषतीनां पुरुषाणां द्विषतां च । ॥ “पुमान् स्त्रिया” इति पुंसो द्विषत एकशेषः ॥ वर्चः तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम् । आ ददे स्वीकरोमि अपहरामि । ॥ ददातेर्वर्तमाने लटि उत्तमैकवचने रूपम् ॥

अष्टमी ॥

याव॑न्तो मा स॒प॒त्नाना॑मा॒यन्तं॑ प्रति॒पश्य॑थ ।

उ॒द्यन्त॑सूर्य॑ इ॒व सु॒प्तानां॑ द्वि॒षतां॑ वर्च॒ आ द॑दे ॥ २ ॥

याव॑न्तः । मा । स॒प॒त्नानाम् । आ॒यन्तम् । प्रति॒पश्य॑थ ।

उ॒त्थ॒न्यन् । सूर्यः॑ इ॒व । सु॒प्तानाम् । द्वि॒षताम् । वर्चः॑ । आ । द॒दे ॥ २ ॥

सपत्नानाम् शत्रूणां मध्ये यावन्तः यत्परिमाणाः शत्रवो यूयन् जायन्तम् युद्धाय युष्मान् अभिगच्छन्तं मा मां प्रतिपश्यतं प्रतिकूलं निरीक्षध्वम् । ॥ अतिसर्गे लोट् ॥ द्विषताम् तेषां प्रतिकूलं पश्यतां शत्रूणां युष्माकं वर्चः पराक्रमरूपं तेजः आ ददे अपहरामि । तत्र दृष्टान्तः । उद्यन् उदयं गच्छन् [सूर्य इव] सूर्यो यथा सुप्तानाम् उदयकाले स्वपतां जनानां वर्चः अपहरति तद्वत् । सूर्यस्योदये अस्तमये वा स्वपतां पुरुषाणां वर्चसः सूर्येण अपहृतत्वात् तात्समाधानाय आपस्तम्बेन प्रायश्चित्तरूपाणि कर्माणि विहितानि । “स्वपन्नभिनिमुक्तोनाश्वान् वाग्यतो रात्रिम् आसीत् । श्वोभूत् उदकम् उपस्पृश्य वाचं विसृजेत् ।

“स्वपन्नभ्युदितोनाश्वान् वाग्यतोहस्तिष्ठेद् । आ तमितोः प्राणम् आय-
च्छेदित्येके” इति [आप० ध० २, ५, १२, १२-१५] ॥

सप्तमकाण्डे प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

[इति] अथर्ववेदार्थप्रकाशे सप्तमकाण्डे प्रथमोनुवाकः ॥

द्वितीयेनुवाके द्वे सूक्ते । तत्र “अभि त्वम्” इत्याद्ये सूक्ते आदित-
श्चतुर्ऋचेन सूत्रोक्तं स्थानं गत्वा तत्र उदपात्रं संपात्य सोममिश्रं कृत्वा
सारूपवत्तम ओदनं संपात्य अभिमन्य पुष्टिकामः अग्नीयात् ॥

“तां सवितः” इति ऋचा एकवारप्रसूताया गोर्वन्धनरज्जुमणिं कृत्वा
संपात्य अभिमन्य पुष्टिकामो वग्नीयात् ॥

सूत्रितं हि । “अभि त्वम् [७. १५] इति महावक्ताशेरण्य उन्नते वि-
“मिते प्राग्द्वारे प्रत्यग्द्वारे वाप्सु संपातान् आनयति । कृष्णाजिने सोमां-
“शून् विचिनोति । सोममिश्रेण संपातवन्तम् अग्राति । आदीप्ते संपन्नं
“तां सवितः [७. १६] इति गृष्टिदाम वग्नाति” इति [कौ० ३. ७] ॥

तथा सोमक्यणानन्तरम् “अभि त्वम्” इत्यनेन ब्रह्मा हिरण्यपाणिः
सोमं विचिनुयात् । “चर्मणि सोमम् अभि त्वम् इति हिरण्यपाणिर्वि-
चिनोति” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ३. ३] ॥

“बृहस्पते सवितः” इत्यनया सूर्योदयपर्यन्तं सुभ्रं ब्रह्मचारिणम् उत्था-
पयेत् ॥

तथा आधाने संभारस्पर्शनदिवसे सुप्तान् यजमानादीन् अनया उ-
त्थापयेत् । “अथाग्न्याधेयम्” इति प्रक्रम्य वैताने सूत्रितम् । “वाग्य-
“ता जाग्रतो रात्रिम् आसते । अपररात्रं वा बृहस्पते सवितरिति सुप्तान्
“बोधयेत्” इति [वै० २. १] ॥

“धाता दधातु” इति चतुर्ऋचेन सर्वफलकामो धातारं यजेत उपंति-
ष्ठेत् वा । सूत्रितं हि । “अदितिद्यौः [७. ६] दितेः पुत्राणाम् [७. ८]
बृहस्पते सवितः [७. १७] धाता दधातु” [७. १८] इति [कौ० ७. १०] ॥

तथा धीरपुत्रप्रजननार्थम् अनेन चतुर्ऋचेन गर्भिण्या उदरम् अभि-

मन्त्रयेत । “याम् इच्छेद् वीरं जनयेद् इति धातुर्व्याभिरुदरम् अभि-
मन्त्रयते” इति [कौ० ४. ११ सूत्रात्] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अभि त्वं देवं सवितारमोण्योः कविऋतुम् ।

अर्चामि सत्यसंव रत्नधामभि प्रियं मतिम् ॥ १ ॥

अभि । त्वम् । देवम् । सवितारम् । ओण्योः । कविऋतुम् ।

अर्चामि । सत्यऽसंवम् । रत्नऽधाम् । अभि । प्रियम् । मतिम् ॥ १ ॥

त्वं तं प्रसिद्धं देवम् द्योतनात्मकम् ओण्योः सर्वस्य अवित्र्योर्द्यावाष्ट-
पिब्योः सवितारम् प्रसवितारम् एतन्नामधेयं देवम् अभ्यर्चामि अभिष्टौ-
मि । ॥ ओण्योरिति । अवतेः औणादिको निम्नत्ययः । “ज्वरत्त-
रं” इत्यादिना ऊद् गुणः । छान्दसं णत्वम् । “उदात्तस्वरितयोः”
इति ओकारः स्वर्यते । “उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्” इत्येष स्वारो व्यत्ययेन न
प्रवर्तते ॥ सवितारं विशिनष्टि । कविऋतुम् कवीनां मेधाविना-
मिव ऋतुः कर्म यस्य तादृशं कमनीयकर्माणं वा सत्यसवम् सत्यानुज्ञं
यथार्थप्रेरणम् रत्नधाम् रमणीयधनानां धारयितारं दातारं वा प्रियमभि
प्रियं प्रेम प्रीणयितारं स्तोतारं वा अभिलक्ष्य । रत्नधाम् इति संव-
न्धः । यद्वा अभि आभिमुख्येन प्रियं सर्वस्य प्रीतिकरम्, अत एव म-
तिम् सर्वैर्मन्त्रयम् । ॥ “मन्त्रे वृषेण” इति किन्नुदात्तः ॥ ई-
दृशं देवम् अभ्यर्चामि । ॥ अर्चतिः स्तुतिकर्मा । पादादित्वात् न
निपातः ॥

द्वितीया ॥

ऊर्ध्वा येस्यामतिर्भा अर्दिद्युतत् सर्वमनि ।

हिरण्यपाणिरमिमीत सुऋतुः कृपातं स्तुः ॥ २ ॥

१ K ओण्यो २ A वां. B B change °व to °वां. K changes °वां to °व. We with BDRVC. ३ B change °अ to °य°. ४ B omits °त् We with ABDKRRS VP PJC.

1 S' पातप्याभि°. *Kausika* and *Darila* read पातप्याभि°. 2 S' निमल्यय.

ऊर्ध्वा । यस्य । अमतिः । भाः । अदिद्युतत् । सवीमनि ।

हिरण्यपाणिः । अमिमीत । सुङ्कतुः । कृपात् । स्वः ॥ २ ॥

यस्य सवितुर्देवस्य अमतिः अमनशीला व्यापनशीला । ॥ अमते-
र्गतिकर्मण औणादिकः अतिप्रत्ययः । अत एव मध्योदात्तः ॥ ए-
तादृशी भाः दीप्तिः ऊर्ध्वा उत्कृष्टा अदिद्युतत् द्योतयति । विश्वम् इति
शेषः । ॥ द्योततेर्ण्यन्तात् चङि उपधाह्रस्वत्वम् ॥ यस्य च दे-
वस्य सवीमनि सवे अनुज्ञायां सत्याम् । ॥ पू मेरणे । “अन्येभ्योपि
दृश्यन्ते” इति मनिन् । छान्दसम् इदो दीर्घत्वम् ॥ येन सवित्रा-
नुज्ञातः सुङ्कतुः शोभनकर्मा पुष्टिकामो ब्रह्मा वा हिरण्यपाणिः हिरण्य-
हस्तः सन् कृपां कल्पनया अङ्गुल्यादिविषया स्वः स्वर्गप्रदं सुखप्रदम् ।
सोमम् इत्यर्थः । अमिमीत मिमीते । ॥ छान्दसो लङ् ॥ [त्यं
प्रसिद्धम् इति पूर्वमन्त्रेण संबन्धः] ॥ यद्वा । ॥ सवीमनीति निमि-
तसप्तमी । सुनोतेरौणादिक ईमनिन् प्रत्ययः ॥ अभिषयार्थं हिर-
ण्यपाणिः हितरमणीयरश्मिः हिरण्यहस्तो वा । “हिरण्यपाणिम् जतये
सवितारम् उष स्तुहि” इति हि निगमः [अ० १. २२. ५] । स्वः आ-
दित्यः सविता कृपां कृपया पुष्टिकामं ब्रह्माणं वा आविश्य स्वयमेव नि-
मीते । सोमम् इति शेषः । ॥ कृपा । कृपू सामर्थ्यं । किप् ।
“सावेकाचः” इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

तृतीया ॥

सावीर्हि देव प्रथमार्य पित्रे वर्ष्मार्णमसै वरिमाणमसै ।

अथास्मभ्यं सवितुर्वार्याणि दिवोर्दिव आ सुवा भूरि पृथ्वः ॥ ३ ॥

सावीः । हि । देव । प्रथमार्य । पित्रे । वर्ष्मार्णम् । असै । वरिमाणम् ।

असै ।

१ P P J C K ऊर्ध्वाः. २ P भाः. ३ See foot-note v on the previous page. v B 'तयोरी'.

1 So S'. See *Ilg.* I. 22. 5, 6.

अथ । अ॒स्मभ्य॑म् । स॒वि॒तः । वा॒र्या॑णि । दि॒वः॒ऽदि॒वः । आ । सु॒व । भू॒रि ।
प॒श्वः ॥ ३ ॥

हे देव द्योतनात्मक सवितः प्रथमाय । प्रथम इति मुख्यनाम । प्र-
तमाय प्रकृष्टतमाय पित्रे पालकाय यजमानाय सावीर्हि प्रेरयैव । फलम्
इति शेषः । सामान्येनोक्तं विशिनष्टि । अस्मै पुष्टिकामाय वर्ष्माणम्
देहम् । पुत्रपौत्रादिलक्षणां संततिम् इत्यर्थः । तां प्रयच्छेति संबन्धः ।
अस्मै पुष्टिकामाय यजमानाय वरिमाणम् उरुत्वं च प्रयच्छ । यद्वा व-
र्ष्माणम् देहं यथा यजमानस्य देहः पुत्रपौत्रादिजननक्षमो भवति तथा
कुरु । वरिमाणम् पुत्रपौत्रादिलक्षणम् उरुत्वं प्रयच्छेति ॥ अथ अनन्तरं
हे सवितः अस्मभ्यं वार्याणि वरणीयानि फलानि आ सुवेति क्रियया
संबन्धः । अपि च दिवोदिवः दिवसान् दिवसान् प्रतिदिवसम् । “दिवे-
दिव आ सुव” इति शाखान्तरे [ऋ० ३. ५६. ६] पठ्यते । भूरि भू-
रीन् । ॥ सुपो लुक् ॥ पश्वः पशून् । ॥ इन्द्रान्दसो यण्
आदेशः ॥ आ सुव अस्मदभिमुखं प्रेरय ॥

चतुर्थी ॥

द॒मू॒ना दे॒वः स॒वि॒ता वरे॑ण्यो दध॒द् रत्नं॑ दक्षं पित॒भ्य आ॒र्यु॑पि ।
पि॒वा॒त् सोमं॑ म॒मर्द॑देनमिष्टे परि॒ज्मा चि॒त् क्र॒मते॑ अस्य॒ धर्मे॑णि ॥ ४ ॥
द॒मू॒नाः । दे॒वः । स॒वि॒ता । वरे॑ण्यः । दध॑त् । रत्न॑म् । दक्ष॑म् । पि॒तृ॒भ्यः ।
आ॒र्यु॑पि ।
पि॒वा॒त् । सोम॑म् । म॒मर्द॑त् । ए॒न॒म् । इ॒ष्टे । परि॑ज्मा । चि॒त् । क्र॒म॒ते॒ ।
अ॒स्य॒ । धर्मे॑णि ॥ ४ ॥

दमूनाः दानाभना दानमना वा वरेण्यः वरणीयः सविता सर्वप्रेरको
देवः रत्नम् रमणीयं धनं दक्षम् । बलनामैतत् । चलं च दधत् प्रय-
च्छन् तथा पितृभ्यः पूर्वैभ्यः सकाशात् आर्युपि शतसंवत्सरपरिमितम् आ-
युः । तपनपरिसन्दबाहुल्यात् तत्कालावच्छिन्नस्यापि आयुषो बहुलम् पु-
त्रपौत्राद्यपेक्षया वा बहुवचनम् । तादृशम् आयुश्च दधत् विदधत् प्र-

यच्छन् सोमम् अभिषुतं पिवात् पिबतु । ॥ पातेलेटि आडाग-
मः ॥ पीतः स सोमः इष्टे यागे सवितुदेवत्ये एनं सवितारं म-
मदत्तं मदयतु । ॥ माद्यतेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । वाक्यादिवात्
न निघातः “चङ्यन्यतरस्याम्” इति उपोत्तमस्य उदात्तत्वम् ॥ त-
तः परिज्मा चित् परितो व्यापनशीलोपि स सोमः अस्य सवितुः ध-
र्मणि धारके स्थाने जठररूपे क्रमते अप्रतिबद्धो वर्तताम् । ॥ “वृ-
त्तिसर्गतायनेषु क्रमः” इति आत्मनेपदम् ॥

पञ्चमी ॥

तां सवितः सत्यसवां सुचित्रामाहं वृणे सुमतिं विश्ववाराम् ।

यामस्य कण्वो अदुहत् प्रपीनां सहस्रधारं महिषो भगाय ॥ १ ॥

ताम् । सवितः । सत्यऽसवाम् । सुऽचित्राम् । आ । अहम् । वृणे । सुऽम-
तिम् । विश्ववाराम् ।

याम् । अस्य । कण्वः । अदुहत् । प्रऽपीनाम् । सहस्रधाराम् । महिषः ।
भगाय ॥ १ ॥

हे सवितः प्रसवितः सर्वस्य प्रेरयितः तां तादृशीम् उत्तरार्धे वक्ष्य-
माणगुणां त्वदीयां सत्यसवाम् सत्यानुज्ञां सुचित्राम् सुष्ठु चायनीयां वि-
श्ववाराम् सर्वैर्वरणीयां सुमतिम् शोभनाम् अनुग्रहबुद्धिम् । ॥ “म-
नक्तिन्व्याख्यान” इति उत्तरपदानोदात्तत्वम् ॥ ताम् अहम् आ
वृणे आभिमुख्येन याचे । याम् अस्य सवितुः संवन्धिनीं सुमतिं महि-
षः । महन्नामैतत् । महान् कण्वः एतन्नामा ऋषिः अदुहत् दुग्धवान् ।
स्वाधीनां कृतवान् इत्यर्थः । कीदृशीम् । प्रपीनाम् प्रवृज्जाम् । ॥ प्या-
यतेः पीभावः ॥ सहस्रधाराम् बहुधाराम् । ॥ सुमतेर्गोसाह-
श्यविवक्षया पीनत्वादिविशेषण[योगाद्] दुहिधानुप्रयोगः ॥ । किमर्थं
दुग्धवान् । भगाय भाग्याय । यां कण्वो दुग्धवान् तां सवितुसंवन्धिनीं
सुमतिम् आ वृणे इति संवन्धः ॥

पष्ठी ॥

बृहस्पते सवितर्वर्धयैनं ज्योतयैनं महते सौभगाय ।

संशितं चित् संतरं सं शिशाधि विश्वे एनमनु मदन्तु देवाः ॥ १ ॥

बृहस्पते । सवितः । वर्धयं । एनम् । ज्योतर्यं । एनम् । महते । सौभगाय ।
समऽशितम् । चित् । समऽतरम् । सम । शिशाधि । विश्वे । एनम् । अ-
नु । मदन्तु । देवाः ॥ १ ॥

हे बृहस्पते बृहतां महतामपि देवानां पते हे सवितः प्रसवितः एतज्जा-
मक देव । ॥ “नामन्त्रिते समानाधिकरणे०” इति पूर्वस्यामन्त्रितस्य
अविद्यमानत्वप्रतिषेधाद् द्वितीयम् इदं सवितृपदं निर्हन्त्ये ॥ ए-
नं सूर्योदयपर्यन्तं सुभं ब्रह्मचारिणं यजमानादिकं वा वर्धय । उदयकाले
स्वपतः पुरुषस्य दोषश्रवणात् तद्दोषपरिहारेण एनं यजमानं समर्धये-
त्यर्थः । ॥ द्वितीयस्य आमन्त्रितस्य अविद्यमानत्वाद् वर्धयेति पदं न
निहन्त्ये ॥ किं च एनं यजमानादिकं महते प्रभूताय सौभगा-
य सौभाग्याय ज्योतय । यथा महत् सौभाग्यं भवति तथा दीप्तं कुर्वित्य-
र्थः । अपि च संशितम् संशितव्रतं चित् अपि व्रतवन्तमपि संतरम् स-
म्यक् अतिशयेन । ॥ समस्तरपि प्रत्यये “अमु च छन्दसि” इति
अम् ॥ सं शिशाधि सम्यक् तीक्ष्णीकुरु । संतरं सं शिशाधि
इत्युपसर्गद्वयश्रुतेर्ब्रतलोपपरिहारेण यजमानादेः कर्मसाफल्यम् आशास्य-
ते । ॥ शो तनूकरणे । लोटि “बहुलं छन्दसि” इति शषः झुः ।
इत्वं च अभ्यासस्य छान्दसम् । “वा छन्दसि” इति अपित्वे प्रतिपि-
क्षे पित्वेन द्विजाभावात् “अङ्गितश्च” इति हेर्धिभावः ॥ किं च
विश्वे सर्वे देवाः एनं यजमानादिकम् अनु मदन्तु अनुमोदन्ताम् । सा-
धीयान् असाविति सर्वेऽनुमन्यन्ताम् इत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

धाता दधातु नो रयिमीशानो जगत्स्पतिः ।

स नः पूर्णेन यच्छतु ॥ १ ॥

धा॒ता । दधा॒तु । नः । र॒यिम् । ई॒शानः । ज॒गत्तः । प॒तिः ।

सः । नः । पू॒र्णेन॑ । य॒च्छतु॑ ॥ १ ॥

धाता विश्वस्य धारयिता एतच्चात्मको देवः नः अस्मभ्यं रयिम् धनं दधातु विदधातु ग्रयच्छतु । कीदृशः । ईशानः सर्वार्थसाधनशक्तः । ॥ अनुदात्तेच्चात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् ॥ । जगतस्पतिः पालयिता । ॥ “वष्ट्याः पतिपुत्रः” इति सत्वम् ॥ । किं च स धाता देवः नः अस्मान् पूर्णेन आप्यायितेन समृद्धेन धनेन यच्छतु न्रियच्छतु । योजयत्वित्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

धा॒ता द॑धातु दा॒शुषे॑ प्रा॒चीं जी॒वानु॑मक्षिताम् ।

व॒यं दे॒वस्य॑ धीम॒हि सुम॑तिं वि॒श्वरा॑धसः ॥ २ ॥

धा॒ता । द॑धातु । दा॒शुषे॑ । प्रा॒चीम् । जी॒वानु॑म् । अ॒क्षिताम् ।

व॒यम् । दे॒वस्य॑ । धीम॒हि । सु॒म॒तिम् । वि॒श्व॒रा॒ध॒सः ॥ २ ॥

धाता सर्वस्य विधारको देवः दाशुषे हविर्दत्तवते मह्यं यजमानाय प्राचीम् प्रकृष्टगमनाम् अस्मदभिमुखगमनां जीवानुम् जीवनकारिणीम् । ॥ जीवेः आनुप्रत्ययः ॥ । अक्षितान् अनुपक्षीणाम् । सुमतिम् इति अनुपन्यते । तां दधातु धारयतु ॥ वयमपि विश्वराधसः सर्वधनस्य अतिप्रभूतधनस्य देवस्य धातुः सुमतिम् कल्याणीं मतिम् अनुग्रहात्मिकां धीमहि धारयेम । ॥ धीङ् आधारे । श्यनो लुक् ॥ । यद्वा दाशुषे यजमानाय प्राचीम् प्राञ्चनाम् अनुगुणां जीवानुम् जीवनाय पर्याप्ताम् अक्षितां रयिं दधातु ॥ वयमपि धनप्रदानार्थं धातुः सुमतिं धीमहि ध्यायेम । याचेमेत्यर्थः ॥

नवमी ॥

धा॒ता वि॒श्वा वा॒र्या द॑धातु प्र॒जाका॑माय दा॒शुषे॑ दुरो॒णे ।

त॒स्यै दे॒वा अ॒मृतं॑ सं व्य॑यन्तु वि॒श्वे दे॒वा अ॒दि॒तिः स॒जोषाः॑ ॥ ३ ॥

धाता । विश्वा । वार्या । दधातु । प्रजाऽकामाय । दाशुषे । दुरोणे ।
तस्मै । देवाः । अमृतम् । सम । व्ययन्तु । विश्वे । देवाः । अदितिः ।
सऽजोषाः ॥ ३ ॥

धाता देवः विश्वा विश्वानि वार्या वार्याणि वरणीयानि फलानि [द-
धातु] विदधातु । कस्मै कस्मिन्निति तद् आह । प्रजाकामाय पुत्रा-
दिकम् इच्छते दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दुरोणे । ॥ दुरोण
इति गृहनाम दुरवा भवतीति यास्कः [नि० ४, ५] ॥ ॥ दुरवने
गृहे । अपि च तस्मै यजमानाय देवा इन्द्राद्याः अमृतम् अमरणसाध-
नम् अविनाशं वा सं व्ययन्तु संवृण्वन्तु । प्रयच्छन्तु इत्यर्थः । ॥ व्येज्
संवरणे ॥ ॥ के ते देवाः । विश्वे सर्वे देवाः । अदितिः अदी-
ना अखण्डनीया वा देवमाता । सजोषाः सहमीयमाणा परस्परं स्नि-
ग्धा । ॥ जुषी मीतिसेवनयोः । असुनि रूपम् । अदितेर्विशेषणम् ।
देवविशेषणपक्षे जसो लुक् ॥

दशमी ॥

धाता रातिः संवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिपतिर्नो अग्निः ।

तष्टा विष्णुः प्रजयां संरराणो यजमानाय द्रविणं दधातु ॥ ४ ॥

धाता । रातिः । सविता । इदम् । जुषन्ताम् । प्रजाऽपतिः । निधिऽपतिः ।
नः । अग्निः ।

तष्टा । विष्णुः । प्रजयां । समऽरराणः । यजमानाय । द्रविणम् । दधातु ॥ ४ ॥

धाता सर्वस्य स्रष्टा रातिः दाता सर्वश्रेयसाम् । ॥ कर्तरि क्तिच् ।
यद्वा “मन्त्रे घृषेष्” इति किन्नुदात्तः व्यत्ययेन कर्त्रर्थे भवति ॥ ॥ स-
विता सर्वस्य प्रेरकः अभ्यनुज्ञाता वा । प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा पाल-
यिता च परमेष्ठी । स एव विशेष्यते । निधिपतिः निधीयन्ते पुरुषार्था
येष्विति निधयो वेदाः तेषां पाता रक्षिता । अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो
वह्निः । तष्टा रूपाणां कर्ता । विष्णुः व्यापको देवश्च । एते धात्रादयः

सर्वे नः अस्मदीयम् इदं हविः जुषन्ताम् सेवन्ताम् । इदानीम् एत एव
 एकैकश उच्यन्ते । एष धात्रादिदेवः प्रजया पुत्रपौत्रादिकया संरराणः
 सम्यग् रममाणः प्रजोत्पत्त्यादिहेतुः । यद्वा प्रजया सह संरराणः संप्र-
 यच्छन् । अभिमतं फलम् इति शेषः । ॥ रमतेः अन्यलोपशृङ्गा-
 न्दसः । रातेर्वा शपः श्युः ॥ यजमानाय यागं कुर्वते द्रविणम्
 धनं दधातु प्रयच्छतु ॥

[इति] सप्तमे काण्डे द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“प्र नभस्व” इति ब्रूचेन वृष्टिकामो मरुद्भ्यो मान्त्वर्णिक्तीभ्यो वा
 देवताभ्यः क्षीरौदनहोमः आज्यहोमः काशदिविधुक्वेतसाख्या ओषधी-
 रेकस्मिन् पात्रे कृत्वा संपात्य अभिमन्य जलमध्ये अधोमुखं निनयनम्
 तासामेव काशादीनां संपातिताभिमन्त्रितानाम् अप्सु स्थावनम् अशिरसो
 मेघशिरसश्च अभिमन्त्रितस्य अप्सु प्रक्षेपणम् भानुपकेशजरदुपानहं वं-
 शाग्रे बन्धनम् तुपसहितम् आमपात्रम् अभिमन्त्रितोदकेन संप्रोक्ष्य त्रि-
 पदे शिष्ये निधाय अप्सु प्रक्षेपणं च इत्येतानि अभिवर्षणकर्माणि कु-
 र्यात् । सूत्रितं हि । “समुत् पतन्तु [४. १५] प्र नभस्व [७. १९] इति
 वर्षकामो द्वादशरात्रम्” इत्यादि “त्रिपादेशमानम् अवधायाप्सु निदधा-
 ति” इत्यन्तम् [कौ० ५. ५] ॥

तथा उपतारकाद्भुतशान्तौ अनेन सूक्तेन आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं
 हि । “अथ यत्रैतदुपतारका” इति प्रकम्य “समुत्पतन्तु प्र नभस्वेति
 वार्षीर्जुहुयात् । सा तत्र प्रायश्चित्तिः” इत्यन्तम् [कौ० १३. ११] ॥

दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु सौम्ययागं “न प्रंस्तताप” इत्यनया अ-
 नुमन्त्रयेत् । “न प्रंस्तताप [७. १९. २] सं वर्षसा [६. ५३. ३] देवानां
 पत्नीः [७. ५१] सुगार्हपत्यः [१२. २. ४५] इति पत्नीसंयाजान्” इति
 वैतानात् [वै० १. ४] ॥

“प्रजापतिर्जनयतु” इति ऋचा बन्ध्यायाः पुत्रलाभकर्मणि तस्या उ-
 त्सङ्गे आज्यं जुहुयात् ॥

तथा तथैव कर्मणि अनया लोहिताजमांसं संपात्य अभिमन्य भक्षयेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनया ऋचा उदकुम्भं सुराकुम्भं वा संपात्य अभिमन्य प्रजाकामां स्त्रियं परिभ्राम्य अग्रे निनयेत् ॥

तथा अनया ओदनं सुरां प्रपां वा संपात्य अभिमन्य प्रजाकामायै दद्यात् ॥

सूत्रितं हि । “प्रजापतिरिति प्रजाकामाया उपस्ये जुहोति । लोहि-
ताजायाः पिशितान्याशयति प्रपान्तानि” इति [कौ० ४. ११] ॥

तथा अभिलपितफलकामः अनया प्रजापतिं यजेत उपतिष्ठेत वा ॥

“अन्वद्य नोनुमतिः” इति षडृचेन अभिलपितफलकामः अनुमतिं
यजेत उपतिष्ठेत वा । सूत्रितं हि । “धाता दधातु[७. १६] प्रजाप-
तिर्जनयतु[७. २०] अन्वद्य नोनुमतिः” [७. २१] इति [कौ० ७. १०] ॥

पूर्णमासयागे अनुमतिदेवताम् “अन्वद्य नः” इति षडृचेन परिगृही-
यात् । उक्तं वैताने । “देवताः परिगृह्णाति” इति प्रक्रम्य “अन्वद्य न
इति पौर्णमास्याम्” इति [वै० १. १] ॥

पितृमेधकर्मणि इष्टकाभिश्चितं श्मशानं “समेत विन्धे” [७. २२] इ-
त्यनया सर्वे बान्धवाः परिपिञ्चेयुः ॥

“अयं सहस्रम्” इति द्वाभ्यां पृश्निसवे हविर्मर्शेनसंपातप्रदानादीनि
कर्माणि कुर्यात् । सूत्रितं हि । “आयं गौः पृश्निः [६. ३१] अयं स-
हस्रम् [७. २३] इति पृश्निं गाम्” इति [कौ० ६. ७] ॥

तत्र प्रथमा ॥

प्र नमस्व पृथिवि भिन्द्हीर्दं दिव्यं नमः ।

उद्गो दिव्यस्य नो धातरीशानो वि प्या हतिम् ॥ १ ॥

प्र । नमस्व । पृथिवि । भिन्द् । इदम् । दिव्यम् । नमः ।

उद्गः । दिव्यस्य । नः । धातुः । ईशानः । वि । स्य । हतिम् ॥ १ ॥

१ K has no kampa, reading मिधीदं दि०. DR too have no kampa and read मि-
धीदं दि०. KV १ for ३. We with BSSCs. २ ADKKRSVCS Cr उत्तो. B उन्नो.
B उत्तो. We with Sâyana. ३ PPJCr उत्ता.

1 S' ददातु. 2 So S'.

अत्र द्वितीयादिपादत्रये वृष्ट्यर्थं पर्जन्यः प्रार्थ्यते । तदर्थम् आदौ अति-
 वृष्ट्या भूमेर्वाधा मा भूद् इति तस्याः स्वैर्यं प्रथमपादे^१ आशास्यते । हे
 पृथिवि विस्तीर्णे भूमे त्वं प्र नभस्व । ॥ नभतिर्गतिकर्मा ॥ १ ॥ प्र-
 कर्षेण संगता उच्छ्वसिता भव । अयम् अर्थः । सस्यादिवृष्ट्यर्थं पर्जन्य-
 स्तवोपरि महतीं वृष्टिं करिष्यति तयातिवृष्ट्या त्वं शिथिलावयवा मा भ-
 व किं तु दृढा भवेति । यद्वा । ॥ नभ तुभ हिंसायाम् । क्रियादि-
 कः । व्यत्ययेन शप् ॥ १ ॥ कृष्ट्या प्रकर्षेण बाधिता मृदिता भव ।
 शत्यादिवीजवापनार्थं क्षेत्रादिकर्षणक्षेशवती भवेत्यर्थः । ॥ नह्यतेर्वा
 विकरणव्यत्ययः । हकारस्य भकारः ॥ १ ॥ प्र नह्यस्व संनद्धा भवेति ।
 एवं पृथिवीं संस्तुभ्य वृष्ट्यर्थं देवः प्रार्थ्यते । इदं पुरोवर्ति दिव्यम् दिवि
 भवं नभः मेघं भिन्धि विदारय । इति सामर्थ्यात् पर्जन्यः संबोध्यते ।
 तथा कृत्वा दिव्यस्य दिवि भवस्य उद्गः उदकस्य । ॥ “पद्मन्” इ-
 त्यादिना उदकस्य उदन् आदेशः । कर्माथे षष्ठी ॥ १ ॥ उदकस्य भा-
 गम् इति वा नः अस्मभ्यं धातं धेहि प्रयच्छ । ॥ २ ॥ दधातेर्लोठि श-
 यो लुकि “तिडां तिडो भवन्ति” इति हेस्तादेशः ॥ १ ॥ एतदेव प्र-
 कारान्तरेणाह । ईशानः वृष्टिप्रदानशक्तत्वं हतिम् जलपूर्णां भक्षां मेघ-
 रूपा वि प्य विमुञ्च । ॥ स्यतिः उपसृष्टो विमोचने । वो अन्तक-
 र्मणि । “ओतः श्यनि” इति ओकारलोपः ॥ १ ॥ यथा जलपूर्ण-
 हतिमुखात् महज्जलं स्रवति एवं मेघेभ्यो महतीं वृष्टिं कुर्वित्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

न ग्रंस्ताप न हिमो जघान प्र नभतां पृथिवी जीरदानुः ।
 आपश्चिदसौ घृतमित क्षरन्ति यत्र सोमः सदमित तत्र भद्रम् ॥ २ ॥
 न । प्रन् । तताप । न । हिमः । जघान । प्र । नभताम् । पृथिवी । जी-
 रदानुः ।
 आपः । चित् । असौ । घृतम् । इत् । क्षरन्ति । यत्र । सोमः । सदम् । इत् ।
 तत्र । भद्रम् ॥ २ ॥

१ S' 'पादे' for 'पादे'. २ S' 'वृष्ट्यर्थ'. ३ S' पृष्ट्या. ४ S' सस्तोम्य. ५ S' धाता.

प्रत् । अनुकरणशब्दोयम् । धर्म इत्यर्थः । “यद् भन्नित्यपतत् तद् धर्मस्य धर्मत्वम्” इति तैत्तिरीयश्रुतेः [तै० आ० ५. १. ५] । अनेन धर्मशब्दवाच्यः कालो लक्ष्यते । स धर्मः ग्रीष्मो न तताप । ॥ अन्तर्भावित्यर्थः ॥ । न तापयति संतापेन न बाधते । हिमः हेमन्तर्तुः न जघान । अतिशैत्येन गात्रसंकोचनरूपबाधां न करोतीत्यर्थः । पृथिवी च जीरदानुः जीवनप्रदा । ॥ जीवे रदानुप्रत्ययः ॥ । यद्वा । ॥ रकि ज्यः प्रसारणे जीर इति भवति । “दाभाभ्यां नुः” [उ० ३. ३२] इति नुप्रत्यये दानुरिति । अस्यां व्युत्पत्तौ अवग्रहो युज्यते ॥ । जीरदानुः प्रवृद्धदाना सती प्र नभताम् । उक्तो नभतिशब्दार्थः । वर्षेण आप्यायिता भवत्वित्यर्थः । किं च अस्मै यजमानाय आपश्चित् आपोयि घृतम् इत् घृतमेव सत्यः क्षरन्ति घृतयत् प्रीतिकारिण्यो भवन्ति । “आपो भद्रा घृतमिद् आप आसुः” इति [तै० सं० ५. ६. १. ३] श्रुत्यन्तरात् । यद्वा आपः घृतमेव क्षरन्ति कुर्वन्ति । वृष्ट्या गोसमृद्धौ घृतवृद्धिर्भवतीति यावत् । धर्महेमन्तजनितसंतापशैत्यबाधाभावः पृथिव्याप्यायनं घृतक्षरणं च केन हेतुना भवतीति तद् आह । यत्र यस्मिन् देशे सोमः एतन्नामा देवः । इव्यत् इति शेषः । तत्र तस्मिन् देशे सद्म इत् सर्वदैव भद्रम् कल्याणं भवति । सौम्ययागेन अनिष्टनिवृत्तिः इष्टप्राप्तिश्च भवतीत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

प्रजापतिर्जनयति प्रजा इमा धाता दधातु सुमनस्समानः ।

संजानानाः समनसः सयोनयो मयि पुष्टं पुष्टपतिर्दधातु ॥ १ ॥

प्रजाऽपतिः । जनयति । प्रजाः । इमाः । धाता । दधातु । सुमनस्समानः ।

समंजानानाः । समंनसः । सयोनयः । मयि । पुष्टम् । पुष्टपतिः ।

दधातु ॥ १ ॥

प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा पालयिता स देवः इमाः प्रजाः पुत्रादिका

जनयतुं उत्पादयतु । धाता पोषको देवः सुमनस्यमानः सुमना इवा-
चरन् । ॥ “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति क्यङ् । सलोपो व्यत्य-
येन न प्रवर्तते ॥ । सौमनस्यं प्राप्नो दधानु पोषयतु । प्रजा इत्य-
नुषङ्गः । किं च ताः प्रजाः संजानानाः समानज्ञानाः । कार्यविषये
परस्परम् ऐकमत्यं प्राप्ता इत्यर्थः । ॥ “संमतिभ्याम् अनाध्याने”
इति जानातेरकर्त्रभिप्रायेऽपि आत्मनेपदम् ॥ । संमनसः संगतमन-
स्काः । अन्योन्याविसंवादिकार्यचिन्तापरा इत्यर्थः । सयोनयः समानका-
रणाः । यथा प्रजा उक्तविशेषणविशिष्टा भवन्ति तथा पुष्टपतिः पोषस्व
पतिः एतन्नामा देवो मयि पुष्टम् पोषं प्रजाविषयं दधानु विदधानु ॥

चतुर्थी ॥

अन्वद्य नोनुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् ।

अग्निश्च हव्यवाहनो भवतां दाशुषे मम ॥ १ ॥

अनु । अद्य । नः । अनुऽमतिः । यज्ञम् । देवेषु । मन्यताम् ।

अग्निः । च । हव्यऽवाहनः । भवताम् । दाशुषे । मम ॥ १ ॥

अनुमतिः अनुमन्त्री सर्वकर्मसु अनुज्ञात्री पौर्णमासाभिमानिनी देवता ।

कलाहीने सानुमतिः पूर्णं राका निशाकरे ।

इति हि तद्विदः । अद्य इदानीं नः अस्माकं यज्ञं देवेषु यष्टव्येषु अ-
नु मन्यताम् अनुजानानु । ज्ञापयत्वित्यर्थः । अग्निश्च अग्निरपि दाशु-
षे । ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ । हविर्दत्तवतो मम हव्यवाहनः हव्यं
प्रापयिता यष्टव्यान् देवान् भवताम् भवताम् । ॥ व्यत्ययेनात्मनेप-
दम् । हव्यवाहन इति । “हव्येनन्तापादम्” इति व्युट् ॥

पञ्चमी ॥

‘अन्विदनुमते त्वं मंससे शं च नस्कृधि ।

जुपस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि ररास्व नः ॥ २ ॥

अनु । इत् । अनुऽमते । त्वम् । मंससे । शम् । च । नः । कृधि ।

जुपस्व । हव्यम् । आहुतम् । प्रजाम् । देवि । ररास्व । नः ॥ २ ॥

हे अनुमते एतन्नामिके देवते त्वम् अनु मंसिपे अनुमन्येयाः । ॥ इत्
 अवधारणे । मन्यतेः पञ्चमलकारे रूपम् ॥ किं च नः अस्माकं
 शम् सुखं कृधि कुरु । आहुतम् आभिमुख्येन अग्नौ प्रक्षिप्तं हव्यम् ह-
 विः जुषस्व सेवस्व । हे देवि द्योतमाने अनुमते नः अस्मभ्यं प्रजाम्
 पुत्रादिलक्षणां ररास्व प्रयच्छ । ॥ रातेः “बहुलं छन्दसि” इति
 शपः श्रुः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥

पष्ठी ॥

अनु मन्यतामनुमन्यमानः प्रजावन्तं रयिमक्षीयमाणम् ।

तस्य वयं हेडसि मापि भूम सुमृडीके अस्य सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥

अनु । मन्यताम् । अनुऽमन्यमानः । प्रजाऽवन्तम् । रयिम् । अक्षीय-
 माणम् ।

तस्य । वयम् । हेडसि । मा । अपि । भूम । सुऽमृडीके । अस्म्य । सुऽ-
 मतौ । स्याम् ॥ ३ ॥

अनुमन्यमानः अनुमन्ता पुंदेवः । यद्वा लिङ्गव्यत्ययः । अत एव शा-
 खान्तरे स्त्रीलिङ्गत्वेन पठ्यते । “अनु मन्यताम् अनुमन्यमाना” इति
 “तस्यै वयं हेडसि” इति च [तै० सं० ३. ३. ११. ४] । अनुमन्ती अ-
 नुमतिर्देवता रयिम् अनु मन्यताम् अनुजानातु । कीदृशम् । प्रजावन्तम्
 पुत्रादियुक्तम् अक्षीयमाणं च । किं च तस्य अनुमन्तुः पुंदेवस्य तस्या
 अनुमतेर्वा हेडसि । ॥ क्रोधनामैतत् ॥ क्रोधेपि वयं मा भू-
 म । क्रोधविषया मा भूमेत्यर्थः । किं तु अस्य अनुमन्तुः अस्या अनु-
 मतेर्वा सुमृडीके । मृडीकम् इति सुखनाम । शोभनसुखरूपे शोभनसु-
 खकारिण्यां वा सुमतौ अनुग्रहात्मिकार्यां शोभनायां युद्धौ स्याम भवेम ॥

सप्तमी ॥

यत् ते नामं सुहवं सुप्रणीतेनुमते अनुमतं सुदानुं ।

तेनां नो यत्नं पिश्रुहि विश्ववारे रयिं नो धेहि सुभगे सुवीरम् ॥ ४ ॥

1 S' मरिषे. The text in S' reads मरिषे (actually मरिष). See verse 6 below.

यत् । ते । नाम । सुहवम् । सुप्रणीते । अनुमते । अनुमतम् । सुदानु ।
तेन । नः । यज्ञम् । पिष्टहि । विश्ववारे । रयिम् । नः । धेहि । सुभगे ।
सुवीरम् ॥ ४ ॥

हे सुप्रणीते सुप्रणयने यजमानानां धनादेः सुष्ठु प्रणेत्रि वा हे अनुमते ते तव सुहवम् सुष्ठु ह्यातव्यम् अनुमतम् सर्वेषाम् अभिमतं सुदानु शोभनदानम् अभिमतफलप्रदायकं यन्नाम नामधेयम् अनुमतिरूपम् अस्ति तेन नाम्ना नः अस्मदीयं यज्ञं पिष्टहि पूरय । ॥ “अतिपिपास्योश्च” इति अभ्यासस्य इत्थम् ॥ हे विश्ववारे विश्वैः सर्वैर्वरणीये किं च हे सुभगे शोभनभाग्ययुक्ते अनुमते नः अस्माकं सुवीरम् शोभनापात्यं रयिम् धनं धेहि ॥

अष्टमी ॥

एवं यज्ञमनुमतिर्जगाम सुक्षेत्रतायै सुवीरतायै सुजातम् ।

भद्रा ह्यस्याः प्रमतिर्वभूव सेमं यज्ञमवतु देवगोपा ॥ ५ ॥

आ । इमम् । यज्ञम् । अनुमतिः । जगाम । सुक्षेत्रतायै । सुवीरतायै । सुजातम् ।

भद्रा । हि । अस्याः । प्रमतिः । वभूव । सा । इमम् । यज्ञम् । अवतु ।
देवगोपा ॥ ५ ॥

अनुमतिर्देवी इमम् अनुष्ठीयमानम् अस्मदीयं यज्ञम् आ जगाम आगच्छतु । ॥ छान्दसो लिट् ॥ किमर्थम् । सुक्षेत्रतायै सुभूमित्वाय फलाय । सुवीरतायै शोभनपुत्रत्वरूपफलाय सुक्षेत्रपुत्रादिरूपं फलं दातुम् । कीदृशं यज्ञम् । सुजातम् मन्त्रद्रव्यादिना सुष्ठु निष्पन्नम् । किं च हि यस्माद् अस्या अनुमतेः भद्रा भन्दनीया कल्याणी प्रमतिः प्रकृष्टानुग्रहबुद्धिः वभूव अतः देवगोपा देवानाम् अस्यादीनां गोप्त्री सा अनुमतिः इमं यज्ञम् अवतु रक्षतु ॥

नवमी ॥

अनुमतिः सर्वमिदं बभूव यत् तिष्ठति चरति यद् च विश्वमेजति ।

तस्यास्ते देवि सुमतौ स्यामानुमते अनु हि मंससे नः ॥ ६ ॥

अनुमतिः । सर्वम् । इदम् । बभूव । यत् । तिष्ठति । चरति । यत् । जं
इति । च । विश्वम् । एजति ।

तस्याः । ते । देवि । सुमतौ । स्याम् । अनुमते । अनु । हि । मंससे ।
नः ॥ ६ ॥

अनुमतिर्देवी इदं परिदृश्यमानं सर्वं जगद् बभूव । सर्वशब्दार्थं विश-
निष्टि । यत् जगत् तिष्ठति स्थावरवृक्षगुल्मादिरूपेण वर्तते । चरति यत्
जगत् अद्विष्टपूर्वं चेष्टते । यद् च यदपि च विश्वम् सर्वं जगद् एजति
वृद्धिपूर्वकं चेष्टते । ॥ एजृ कम्पने ॥ । स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं ज-
गद् अनुमतिर्बभूव । हे देवि अनुमते तस्यास्तादृश्यास्ते तव सुमतौ शो-
भनायाम् अनुग्रहबुद्धौ स्याम भवेम । हे अनुमते हि यस्मात् नः अ-
स्मान् अनु मंसिषे अनुमन्यसे । ॥ मन्यतेः पञ्चमलकारे “सिप् व-
हुलं लेटि” इति सिप् ॥

दशमी ॥

समेतु विश्वे यचंसा पतिं दिव एको विभूरतिभिर्जनानाम् ।

स पूर्वो नूतनमाविवांसत् तं वर्तनिरनु वावृत एकमित पुरु ॥ १ ॥

समऽएतं । विश्वे । यचंसा । पतिम् । दिवः । एकः । विऽभूः । अतिथिः ।
जनानाम् ।

सः । पूर्वः । नूतनम् । आऽविवांसत् । तम् । वर्तनिः । अनु । ववृते ।
एकम् । इत् । पुरु ॥ १ ॥

पैतृमेधिककर्मणा संस्कृतस्य पुरुषस्य सूर्यप्रशंसापूर्वकं तदनुग्रहं प्रार्थय-

१ B यतन्ति. S यतन्ति. We with ABDEKRVG.

1 S' मंसिषे.

ते । हे विश्वे सर्वे चान्धवाः दिवः द्युलोकस्य पतिम् स्वामिनं सूर्यं व-
चसा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेण समेत संप्राप्नुत । संस्तुतेत्यर्थः । ॥ इण् ग-
तौ । लोटि तस्य तवादेशः ॥ । सूर्यो विशेष्यते । जनानाम् ज-
न्मवतां प्राणिनाम् एकः मुख्यो विभूः स्वामी अतिथिः संततम् अतन-
शीलः । ॥ अत सातत्यगमने । ऋतन्यञ्जीत्यादिना [उ० ४. २] इ-
चिन् प्रत्ययः ॥ । अतिथिवद् अर्घ्यादिना पूज्यो वा । पूर्यः पुरा-
तनः । ॥ स्वार्थिको यत् ॥ । [स] सूर्यः नूतनम् पितृभूतम् इमं
पुरुषम् आविवासात् । ॥ विवासातिः परिचरणकर्मा ॥ । परिच-
रतु । स्वीयोर्यम् इति अनुगृहात्वित्यर्थः । यद्वा पूर्यः । ॥ “पूर्वैः
कृतम् इनयौ च” इति यप्रत्ययः ॥ । पूर्वैः पितृभिः अस्मदीयोर्यम्
इति स्वीकृतः स पुरुषो नूतनम् पुनः पुनरुदयेन अभिनवं सूर्यं परिच-
रतु । अथ वा पूर्यः स पितृभूतः नूतनम् इष्टकचितम् अभिनवं प्र-
देशम् अभिगच्छत्विति । तम् एकमेव सूर्यं पुरु बहुधा वर्तनिः सत्कर्म-
मार्गः अनु ववृते अनुवर्तते ॥

अयं सहस्रमा नो दृशे कवीनां मतिर्ज्योतिर्विधर्मणि ॥ १ ॥

अयम् । सहस्रम् । आ । नः । दृशे । कवीनाम् । मतिः । ज्योतिः । विधर्म-
र्मणि ॥ १ ॥

ब्रह्मः समीचीरुषसः समैरयन् ।

अरेपसः सचेतसः स्वसरे मन्युमर्त्तमाश्रिते गोः ॥ २ ॥

ब्रह्मः । समीचीः । उपसः । सम् । ऐरयन् ।

अरेपसः । सचेतसः । स्वसरे । मन्युमर्त्तमाः । चित्ते । गोः ॥ २ ॥

एकादशी ॥ अयं परिदृश्यमानः सर्वैः स्वात्मत्वेन अनुभूयमानो वा
सूर्यः नः अस्माकं सहस्रम् । ॥ “कालाध्वनोः” इति द्विती-
या ॥ । सहस्रसंवत्सरकालपर्यन्तं दृशे दर्शनाय । ॥ “दृशे वि-
ख्ये च” इति केप्रत्ययान्तात्वेन निपातितः । आ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रिया-

ध्याहारः ॥ [आ भवन्तु] अनेककालपर्यन्तं सूर्यः अस्मच्चक्षुर्गोचरो भवत्वित्यर्थः । तं विशिनष्टि । कवीनाम् ज्ञानदर्शिनां पुंसां मतिः मननीयः । ॥ कर्मणि क्तिन् ॥ ज्योतिः प्रकाशरूपः । किं च विधर्मणि विविधे धर्मसाधने कर्मणि । ॥ निमित्तसप्तमी ॥ ब्रह्मः सर्वेषां स्वस्वकर्मसु तत्फलेषु च बन्धकः संयोजकः सूर्यः । ॥ वन्धेर्ब्रधिवुधी च [उ० ३. ५] इति नक् प्रत्ययः ॥ उपसः उपः कालोपलक्षितानि अहानि समीचीः संगतानि अनुक्रमेण प्राप्तानि समैरयन् । ॥ वचनव्यात्ययः ॥ सन्त्यक् प्रेरयन्तु । सत्कर्मकरणाय पुनःपुनरहानि प्रेरयत्वित्यर्थः ॥

द्वादशी ॥ उषसो विशेष्यन्ते । अरेपसः अपापाः पापहारिण्यः सचेतसः समानज्ञानाः स्वसरे । अहर्नामैतत् अहि विषये मनुमत्तमाः । ॥ मन्यतिर्दोषिकर्मा ॥ अतिशयेन दीप्तिमत्यः प्रकाशयुक्ताः गोः पृश्निरूपायाः चित्ते । ॥ चायतेश्चित्तशब्दो निपातितः ॥ पूजादानादिकर्मणि निमित्ते ब्रह्मः प्रेरयत्विति पूर्वेण संबन्धः । यद्वा । ॥ चिनोतेः संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ॥ गोशब्देन आदित्य उच्यते । ॥ गौः विष्टप् नभ इति षट् पदानि दिवश्चादित्यस्य च साधारणानीति हि यास्कः [निघ० १. ४] ॥ तस्य आदित्यस्य चित्ते चयनाय ज्ञापनाय । भवन्तु इति शेषः । अथ वा स्वसरे गोश्चित् इति सामानाधिकरण्येन संबन्धः । ॥ चायतेर्निशामनार्थदेव चित्तशब्दः ॥ गोः आदित्यस्य चित्ते दर्शनयोग्ये स्वसरे अहि विषये उषसो भवन्तु इति ॥

त्रयोदशी ॥

दौर्षज्यं दौर्जीवित्यं रक्षो अभ्वमराय्यः ।

दुर्गाम्नीः सर्वा दुर्वाचस्ता अस्मन्नाशयामसि ॥ १ ॥

दौःस्त्वभ्यम् । दौःज्जीवित्यम् । रक्षः । अभ्वमि । अराय्यः ।

दुःज्जाम्नीः । सर्वाः । दुःस्वाचः । ताः । अस्मत् । नाशयामसि ॥ १ ॥

व्याख्याता । [४. १७. ५] ॥

द्वितीयं सूक्तम् ।

[इति] सप्तमे काण्डे द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयेऽनुवाके त्रीणि सूक्तानि । तत्र “यन्न इन्द्रः” इति प्रथमं सूक्तम् । तत्र आद्ययर्चा मन्त्रोक्ता इन्द्राद्या नव देवताः सर्वफलकामो यजेत उपतिष्ठेत वा ॥

तत्रैव कर्मणि “ययोरोजसा” इति द्वाभ्यां विष्णुवरुणौ यजेत उपतिष्ठेत वा ॥

सर्वसंपात्कामो “विष्णोर्नु कम्” इत्यष्टर्चेन विष्णुं यजेत उपतिष्ठेत वा ॥

तद् उक्तं कौशिकेन । “यन्न इन्द्रः [७. २५] ययोरोजसा [७. २६] विष्णोर्नु कम्” [७. २७] इति [कौ० ७. १०] ॥

तथा “वैष्णवीम् अन्नकामस्यान्नक्षये च” इति [न० क० १७] विहितायां वैष्णव्याख्यायां महाशान्तौ “विष्णोर्नु कम्” इति आचपेत । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “विष्णोर्नु कम् इति वैष्णव्याम्” इति [न० क० १८] ॥

आतिथ्येष्टौ “विष्णोर्नु कम्” इति वैष्णवं हविरभिमुखं शत । तद् उक्तं वैताने । “आतिथ्यायां हविरभिमुखं शतं यज्ञेन यज्ञम् [७. ५] इति वैष्णवं विष्णोर्नु कम्” [७. २७] इति [वै० ३. ३] ॥

तथा सोमयागे औषवसस्थाहनि हविर्धानयोः उपस्तम्भमानम् उपस्तम्भनकाष्ठम् अनया अनुमन्त्रयेत् । “विष्णोर्नु कम् इत्युपस्तम्भनम् उपस्तम्भमानम्” इति वैतानसूत्रात् [वै० ३. ५] ॥

सोमयागे “यस्योरुषु” इति सोमश्रयणार्थं निष्क्रामेत् । “यस्योरुष्विति निष्क्रम्य” इति [वै० ३. ३] वैतानसूत्रात् ॥

पशुयागात् प्राक् क्रियमाणायाम् इष्टौ “उरु विष्णो” इत्यनया वैष्णवं पूर्णहोमं ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “अथ पशुः । वैष्णवं पूर्णहोमम् उरु विष्णो” [वै० २. ६] इति हि वैतानम् ॥

तथा अद्भुतशान्तौ “उरु विष्णो” इत्यनया विष्णुं यजेत । उक्तं न-

सूत्रकल्पे । “उरु विणो विक्रमस्वेति विणोः” इति [न० क० १४] ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रणीताप्रणयनप्रभृति हविष्कृदुद्वादनाद् अर्वाक् अंभि-
वदनप्रायश्चित्तार्थम् “इदं विणुः” इति जपेत् । “प्रणीतासु प्रणीयमा-
नासु वाचं यच्छत्या हविष्कृत उद्वादनाद् । यदि वदेद् वैष्णवीं जपेत्”
इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० १.२] ॥

सोमयागे उत्तरवेद्यप्रणयनानन्तरं दक्षिणहविर्धानस्य वर्त्महोमम् “इ-
दं विणुः” इति ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् ॥

तस्मिन्नेव कर्मणि उत्तरहविर्धानस्य वर्त्महोमं “त्रीणि पदा” इति अ-
नुमन्त्रयेत् ॥ तद् उक्तं वैताने । “दक्षिणहविर्धानस्य वर्त्माभिहोमम् इदं
विणुः [७.२७.४] इत्युत्तरस्य त्रीणि पदा [७.२७.५]” इति [वै० ३.५] ॥

तृतीयसवने सोमयागानन्तरम् “इदं विणुः” इति चमसान् अप्सु
प्रक्षिपेत् । “अप्सु [सोम] चमसान् वैष्णव्यर्चा निनयति” [वै० ३.१३] इति
वैताने सूत्रितम् ॥

तथा “त्वाष्ट्रीं षष्ठक्षये” इति [न० क० १७] विहितायां त्वाष्ट्राख्याया
महाशान्तौ “इदं विणुः” इत्यनया त्रिवृन्मणिवन्धनं कुर्यात् । तद् उ-
क्तं नक्षत्रकल्पे । “अग्निः सूर्यः [५.२४.२] इदं विणुः [७.२७.४] इति
त्रिवृतं त्वाष्ट्र्याम्” इति [न० क० १९] ॥

पशुतन्त्रे अवटे स्थापितं मूपं “विणोः कर्माणि” इति द्वाभ्याम् ऋ-
ग्यां ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “धर्ता ग्रियस्व [१२.३.३५] इति पादेनावटे
निधीयमानं विणोः कर्माणि [७.२७.६] इति द्वाभ्याम् उच्छिद्रतम्” इ-
ति [वै० २.६] वैतानं सूत्रम् ॥

तथा अग्निचयने कूर्माभ्यञ्जनानन्तरम् उलूखलमुसलं च “विणोः क-
र्माणि” इति ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “विणोः कर्माणीत्युलूखलमुसलं नि-
धीयमानम्” इति [वै० ५.२] वैताने सूत्रितत्वात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

यन् इन्द्रो अखन्द् यदग्निर्विष्टे देवा मरुतो यत् स्वर्काः ।

1 So 8 2 S ध्यश्चेति पदे° for ग्रियस्वेति पावे°. 3 S' कर्माभ्यांजना°. 4 S' निधन-
मित. We with the Vastina

तदस्मभ्यं सविता सत्यधर्मा प्रजापतिरनुमतिर्नि यच्छात् ॥ १ ॥

यत् । नः । इन्द्रः । अस्मन्नत् । यत् । अग्निः । विष्वे । देवाः । मरुतः । यत् ।
सुऽअर्काः ।

तत् । अस्मभ्यम् । सविता । सत्यधर्मा । प्रजापतिः । अनुमतिः । नि ।
यच्छात् ॥ १ ॥

इन्द्रः । इइदि परमैश्वर्यं । “ऋचेन्द्राय” इत्यादिना [उ० २. २८] रक्प्रत्ययान्तो निपातितः । यास्कस्तु इन्द्र इरां हृणाति [नि० १०. ८] इत्यादिना इन्द्रशब्दं बहुधा निरुवाच । परमैश्वर्यादिगुणविशिष्टो देवः नः अस्मभ्यं यत् फलम् असन्नत् अददात् । ऋषणु दाने । व्यत्ययेन शप् । संभजनार्थस्य भौवादिकस्य वा रूपम् । यत् फलं समभजत् । अग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टो देवो यत् । असनद् इति सर्वत्र क्रियानुपपन्नः । विष्वे देवाः एतन्नामका गणदेवाः । मरुतः एकोनपञ्चाशत्संख्याका मरुत्तणाः । स्वर्काः । अर्का मन्तो भवति यद् अनेनार्चन्ति । अर्को देवो भवति यद् एनम् अर्चन्तीति यास्कः [नि० ५. ४] । सुमन्त्राः सुदेवा वा एतन्नामानो देवाश्च । यद् असन्नत् इति क्रियापदस्य बहुवचनान्तत्वेन विपरिणामः । तत् फलम् अस्मभ्यं सविता सर्वस्य प्रेरकः सत्यधर्मा यथार्थकर्मा एतन्नामा देवः प्रजापतिः अनुमतिश्च नि यच्छात् नियच्छतु स्थापयतु । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । यम् उपरमे । अस्मात् पञ्चमलकारे “इयुगमियमां छः” । आडागमः ।

द्वितीया ॥

ययोरोजसा स्कमिता रजांसि यौ वीर्यैर्वीरतमा शविष्ठा ।

यौ पत्येते अग्रणीतौ सहोभिर्विष्णुमग्न वरुणं पूर्वहृतिः ॥ १ ॥

ययौः । ओजसा । स्कमिता । रजांसि । यौ । वीर्यैः । वीरजतमा । शविष्ठा ।

यौ । पत्येते इति । अग्रणीतौ । सहोऽभिः । विष्णुम् । अग्नम् । वरुणम् ।

पूर्वहृतिः ॥ १ ॥

ययोः विष्णुवरुणयोः ओजसा बलेन रजांसि । ॥ लोका रजा-
 स्युच्यन्त इति हि निरुक्तम् [४१.९] ॥ रज्जनात्मकानि पृथिव्या-
 दीनि स्थानानि स्कमिता स्कम्भितानि । दृढीकृतानीत्यर्थः । ॥ शे-
 लोपः ॥ यौ विष्णुवरुणौ वीर्यैः वीरकर्मभिः शत्रुजयादिरूपैः प-
 राक्रमैः वीरतमा अत्यन्तशूरौ शविष्ठा । शव इति बलनाम । अति-
 शमेन बलवन्तौ । ॥ शवस्विशब्दाद् इष्टानि विनो लुक् । उभयत्र
 सुप आकारः ॥ किं च यौ विष्णुवरुणौ सहोभिः बलैः अप्रतीतौ
 अप्रतिगतौ अतिरस्कृतौ सन्तौ पत्येते । ॥ पत्यतिरैश्वर्यकर्मा ॥ ऐ-
 श्वर्यं सामर्थ्यं प्राप्तुतः । तादृशं विष्णुम् व्यापनशीलं देवं वरुणम् अनर्थ-
 निवारकं देवं च पूर्वहृतिः पूर्वाह्णः इतरेभ्यः फलार्थिभ्यः प्रथमाह्णानोयं
 यष्टा अगन् गच्छन्तु । हविषा संयोजयन्तु इत्यर्थः । ॥ गमेश्छान्दसे
 लुङि “मन्त्रे घस०” इति छेलुकि “मो नो धातोः” इति मकारस्य
 नन्वे रूपम् ॥

तृतीया ॥

यस्येदं प्रदिशि यद् विरोचते प्र चानन्ति वि च चष्टे शचीभिः ।
 पुरा देवस्य धर्मेणा सहोभिर्विष्णुमग्नं वरुणं पूर्वहृतिः ॥ २ ॥
 यस्य । इदम् । प्रदिशि । यत् । विरोचते । प्र । च । अनन्ति । वि । च ।
 चष्टे । शचीभिः ।
 पुरा । देवस्य । धर्मेणा । सहोभिः । विष्णुम् । अग्नम् । वरुणम् । प-
 र्वहृतिः ॥ २ ॥

यस्य विष्णोः वरुणस्य च । ॥ प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् ॥ प्र-
 दिशि प्रदेशने आज्ञायां यद् इदं विश्वं विरोचते विशेषेण दीप्यते ।
 प्रान्तिंति च प्रकर्षेण चष्टे च । ॥ श्वस प्राणने । अन च इति
 धातुः ॥ शचीभिः कर्मभिः वि चष्टे च । ॥ पश्यतिकर्म-
 तत् ॥ स्वस्वकर्तव्यं फलं वा विशेषेण पश्यति च । किं च देव-

स्य द्योतमानस्य विष्णोर्वरुणस्य च धर्मणा धारकेण कर्मणा सहोभिः ब-
लैश्च पुरा पूर्वं जगद् व्यरोचिष्ठ मानीत् व्यचष्टेति कालविपरिणामेन यो-
ज्यम् । ॥ पुराशब्दस्य निपातस्य रोचते इत्यादिधातुयोगे “यावत्पु-
रानिपातयोर्लट्” इति भविष्यदर्थे लट् ॥ । देवस्य धारकेण कर्मणा
बलैश्च यद् इदं विश्वं विरोचिष्यते प्राणिष्यति विख्यास्यति विशेषेण द्र-
ह्यति । एवं विष्णुवरुणयोराज्ञायां विश्वं जगद् भूतभविष्यद्वर्तमानकालेषु
रोचनादिव्यापारास्पदं भवति । तादृशं विष्णुं वरुणं च पूर्वहूतिः इत-
रेभ्यः प्रथमाह्वानोयं फलार्थी जनः जगन् गच्छतु । हविषा संयोजयतु
इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

विष्णोर्नु कं प्रा वोचं वीर्याणि यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्कभायदुत्तरं सधस्यं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ १ ॥

विष्णोः । नु । क्रम् । प्र । वोचम् । वीर्याणि । यः । पार्थिवानि । विममे ।
रजांसि ।

यः । अस्कभायत् । उत्तरम् । सधस्यम् । विचक्रमाणः । त्रेधा । उ-
रुगायः ॥ १ ॥

विष्णोः व्यापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्माणि नु क्षिप्रं प्रा वो-
चम् प्रकर्षेण ब्रवीमि । ॥ इन्द्रान्दसो लुङ् ॥ । क्रम् इति पूरणः ।
विष्णुर्विशेष्यते । यो देवः पार्थिवानि पृथिवीमयानि रजांसि लोकान् वि-
ममे निर्ममे । “तिस्रो भूमीर्धारयन्तीरुत ध्रुवः” इति [ऋ० २. २७. ४]
मन्त्रवर्णे एकैकस्य लोकस्य त्रित्वसंख्या श्रूयते । यद्वा “त्रयो वा इमे
त्रिवृतो लोकाः” इति [ऐ० ब्रा० २. १७] एकैकस्य त्रिवृत्करणश्रवणात्
पार्थिवानीत्यत्र पृथिवीशब्देन पृथिव्यन्तरिक्षवृत्तलोका उच्यन्ते । “द्वितीय-
स्यां पृथिव्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम्” इति हि तैत्तिरीयश्रुतिः [तै० सं०
१. २. १२. १] । पृथिवीषु भवानि । ॥ पृथिवीशब्दाद् भवार्थे अञ्

प्रत्ययः ॥ । रजांसि ज्योतींषि अग्निविद्युत्सूर्यात्मकानि विममे निर्मित-
वान् । किं च यो विष्णुः उत्तरम् उन्नततरं सधस्यं स्यानम् । सह ति-
ष्ठन्त्यस्मिन् देवा इति सधस्यम् स्वर्गम् । ॥ “सध मादस्ययोरद्व-
न्दसि” इति सहस्य सधादेशः ॥ । अस्कभायत अस्तभ्रात् आधार-
यत् । ॥ “स्तन्भुस्तन्भु०” इत्यादिना स्कमेः श्वाप्रत्यये “शायच् छ-
न्दसि सर्वत्र” इति शायजादेशः ॥ । किं कुर्वन् । त्रेधा त्रिधा पृ-
थिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि च विचक्रमाणः पादप्रक्षेपं कुर्वन् उरुगायः उ-
रुभिर्महात्मभिर्गीयमानः स्तूयमानः उरुगमनो वा । तस्य विष्णोर्वीर्याणि
प्रववीमीति संवन्धः ॥

अ तद् विष्णुं स्तवते वीर्याणि मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

परावत आ जगम्यात् परस्याः ॥ २ ॥

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्याणि । मृगः । न । भीमः । कुचरः ।
गिरिऽस्थाः ।

पराऽवतः । आ । जगम्यात् । परस्याः ॥ २ ॥

यस्त्वरूपं त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ।

उरु विष्णो वि क्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि ।

धृतं धृतयोने पिव प्रम्र यज्ञर्षतिं तिर ॥ ३ ॥

यस्य । उरुपु । त्रिषु । विऽक्रमणेपु । अधिऽक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ।

उरु । विष्णो इति । वि । क्रमस्व । उरु । क्षयाय । नः । कृधि ।

धृतम् । धृतऽयोने । पिव । प्रम्र । यज्ञऽर्षतिम् । तिर ॥ ३ ॥

पञ्चमी ॥ तत् । ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ । स महानुभावो वि-
ष्णुः वीर्याणि वीरकर्मणि । उद्दिश्येति क्रियाध्याहारः । ॥ स्तवते प्र-
कर्षेण स्तूयते । ॥ स्तौतेः कर्मणि व्यत्ययेन शप् ॥ । मृगो न
मृग इव सिंह इव भीमः भयानकः कुचरः कुत्सितं चरन् कौ भूम्या

वा चरन् गिरिष्ठाः पर्वते तिष्ठन् भूमौ संचरन्तपि सिंहः उत्पुवनेन पर्वतस्थितो भवति । एवं स विष्णुः परस्याः परावतः अतिदूराद् देशादपि आ जगम्यात् स्तुतिकर्मत्वेन आगच्छतु । ॥ गमेश्चानन्दसः शपः शुः ॥ । यस्य विष्णोः उरुषु विस्तीर्णेषु त्रिषु विक्रमणेषु पादनिधानस्थानेषु विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतानि अधिक्षियन्ति अधिवसन्ति । ॥ क्षि निवासगत्योः ॥ । प्रथमे विक्रमे भौमानि द्वितीये अन्तरिक्षाणि तृतीये दिव्यानि भूतानि वसन्तीत्यर्थः ॥

पृष्ठी ॥ हे विष्णो व्यापक उरु प्रभूतं वि क्रमस्व लोकत्रये पादत्रयं कुरु । किं च नः अस्माकं क्षयाय निवासाय । ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ । निवासस्य उरु प्रभूतं घनादिकं कृधि कुरु । अस्माकं निवास्तं बहुधनादियुक्तं कुर्वित्यर्थः । हे धृतयोने धृतस्य योने कारणभूत धृतं योनिर्यस्येति वा धृतयोनिः । अत्र अभ्यात्मना विष्णुः स्तूयते । हे विष्णो इदं हूयमानं धृतम् आज्यं पिव । अपि च यज्ञपतिम् यजमानं प्रम तिर प्रवर्धय । ॥ प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । “प्रसमुपोदः पादपूरणे” इति प्रशब्दस्य द्विर्वचनम् ॥

सप्तमी ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदा । समूढमस्य पांसुरे ॥ ४ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदा ॥ समूढमम् ।

अस्य । पांसुरे ॥ ४ ॥

विष्णुः व्यापी भगवान् इदं विश्वं वि चक्रमे विक्रान्तवान् । कतिधा विचक्रमे इति तद् आह । त्रेधा त्रिधा पदा पदानि नि दधे स्थापयामास । “पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि च विष्णुर्वामनो भूवेमाँल्लोकांस्त्रिभिः क्रमैरभ्यजयत्” इति श्रुतेः । अस्य विक्रममाणस्य विष्णोः पांसुरे पांसुमति । ॥ रो मत्वर्थीयः ॥ । यादे लोकत्रयं समूढम् तस्यग् जडं समवस्थापितं समाकृष्टं वा अभवत् । ॥ अत्र “विष्णुर्वि-

“शतेर्वा व्यश्रोतेर्वा । यद् इदं किं च तद् वि चक्रमे त्रेधा निदधे प-
 “दम् । पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः” [नि० १२, १६] इ-
 त्यादि निरुक्तम् अनुसंधेयम् ॥

अष्टमी ॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।

इतो धर्माणि धारयन् ॥ ५ ॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः ।

इतः । धर्माणि । धारयन् ॥ ५ ॥

त्रीणि पदा पदानि वि चक्रमे विक्रान्तवान् । गोपाः गोपायिता अ-
 दाभ्यः अहिंस्यः परैरनभिभाव्यो विष्णुः । अतः अस्मात् लोकात् पृथि-
 व्या आरभ्य धर्माणि कर्माणि अग्निहोत्रादीनि धारयन् । अपि वा ।
 अतः एम्यस्त्रिम्यः पदेभ्यो धर्माणि भूतधारकाणि रजांसि पृथिव्यन्तरिक्ष-
 द्युलोकरूपाणि धारयन् । विचक्रमे इति संबन्धः ॥

नवमी ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ६ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे ।

इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ ६ ॥

विष्णोः व्यापकस्य देवस्य कर्माणि पश्यत । हे स्तोतार इति शेषः ।
 यतः । ॥ “इतराभ्योपि दृश्यन्ते” इति तृतीयार्थे तसिल् प्रत्य-
 यः ॥ यैः कर्मभिः व्रतानि नानाविधानि शुष्मदीयानि कर्माणि
 पस्पशे स्पृशति वभ्राति वा । ॥ स्पश वन्धनस्पर्शनयोः । स्वरितेत् ।
 छान्दसो लिट् । शर्पूर्वस्य खयः शेषः ॥ पुनः कीदृशो विष्णुः ।
 इन्द्रस्य देवस्य युज्यः योग्यः अनुगुणः सखा समानख्यानो मित्रभू-

तः ॥ ॥ युज्य इति । युजेः संपदादिलक्षणे किपि युग् इति पदं भवति । युजि योगे साधुः । “तत्र साधुः” इति यत् ॥

[इति] तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“तद् विष्णोः” इति द्वितीयं सूक्तम् । तत्र आद्ययोर्ऋचोः सर्वसंपत्कर्मणि “विष्णोर्नु कम्” इत्यत्र विनियोगोऽभिहितः ॥

दर्शपूर्णमासयोः “वेदः स्वस्तिः” इति वेदं विमुञ्चेत् । “वेदः स्वस्तिरिति वेदं विचृतति” इति [वै० १, ४] वैतानसूत्रात् ॥

प्रायणीयेष्टौ अनया स्वस्तियागम् अनुमन्त्रयेत् । “प्रायणीयायां पथ्यायाः स्वस्तेः” इति प्रक्रम्य “पथ्या रेवतीवेदः स्वस्तिः” इति [वै० ३, ३] सूत्रितम् ॥

सर्वव्याधिभैषज्यार्थं व्याधितशरीरं मौञ्जैः पाशैः पर्वसु बद्ध्वा “अग्नाविष्णू” इति द्वाभ्यां शरपिञ्जलीभिः सह उदकघटं संपात्य अभिमन्त्र्य व्याधितम् आमावयेद् अवसिञ्चेद् वा । तद् उक्तं संहिताविधौ । “अग्नाविष्णू [७, ३०] सोमारुद्रा [७, ४३]” इति प्रक्रम्य “मौञ्जैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जलीभिरासावयत्यवसिञ्चति” इति [कौ० ४, ८] ॥

तथा सर्वसंपत्कामः अनेन द्यूचेन अग्नाविष्णू यजेत उपतिष्ठेत् वा । [कौ० ७, १०] ॥

गोदानाख्ये संस्कारकर्मणि “स्वाक्तम्” [१] इत्यनया अञ्जनम् अभिमन्त्र्य ब्रह्मचारिणोऽक्षिणी अभ्यक्ष्यात् । “आयुर्दाः [२, १३] इति गोदानं कारयिष्यन्” इति [कौ० ७, ४] प्रक्रम्य “स्वाक्तं म इत्यनक्ति” इति [कौ० ७, ५] हि सूत्रितम् ॥

पशावज्यमानं यूपम् अनया ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “स्वाक्तं म इत्यज्यमानम्” इति वैतानसूत्रात् [वै० २, ६] ॥

आभिचारकर्मणि “इन्द्रोतिमिः” [१] इत्यनया अशनिहतवृक्षसमिधम् आदध्यात् ॥

उपनयने आयुष्कामस्य माणवकस्य मूर्धानम् “उप प्रियम्” इत्यनुमन्त्रयेत् । “आवतस्ते [५, ३०, १] उप प्रियम् [७, ३३] अन्तकाय मृ-

“त्यवे” [८. १] इति [कौ० ७. ९.] सूत्रितम् ॥

पुष्टिकर्मणि तटाकादिसर्वजनसाधारणोदके मिश्रधान्यं प्रक्षिप्य “सं मा सिञ्चन्तु” [१] इत्यनया संपात्य अभिमन्य पुष्टिकामोऽश्नीयात् । “सं मा सिञ्चन्त्विति सर्वोदके मिश्रधान्यम्” इति [कौ० ३. ७.] कौशिकसूत्रात् ॥

तथा अग्निकाये अनया माणवकोऽग्निं पर्युक्षेत् । “सं मा सिञ्चन्त्विति त्रिः पर्युक्षति” इति [कौ० ७. ८] कौशिकसूत्रात् ॥

तथा अग्निचयने अभिपिच्यमानं यजमानं ब्रह्मा एनाम ऋचं वाचयेत् । “सं मा सिञ्चन्त्वित्यभिपिच्यमानं वाचयति” इति वैतानसूत्रात् [वै० ५. २.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

तद् विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥ ७ ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः ।

दिविऽइव । चक्षुः । आततम् ॥ ७ ॥

तत् प्रसिद्धं पूर्वोक्तं वा विष्णोः व्यापकस्य देवस्य परमम् उत्कृष्टं पूर्णं वा पदम् स्थानम् पद्यते गम्यत इति पदं ज्ञातव्यं तत्त्वम् सदा सर्वदा सूरयः मेधाविनः पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति । कीदृशम् । दिवि शु-लोके चक्षुरिव आततम् । सर्वेषां चक्षुःस्थानीयं सूर्यमण्डलम् इह चक्षुःशब्देनोच्यते । “चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः” इति हि निगमः [ऋ० १. ११५. १] । आततम् समन्ताद् विस्तारितम् । ॥ “गतिरनन्तरः” इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ सूर्यमण्डलमिव सर्वत्र प्रकाशस्वरूपं तत्त्वं पश्यन्तीत्यन्यथः ॥

द्वितीया ॥

दिवो विष्ण उत वा पृथिव्या महो विष्ण उरोरन्तरिक्षात् ।

हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसवैराप्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात् ॥ ८ ॥

दिवः । विष्णो इति । उत । वा । पृथिव्याः । महः । विष्णो इति । उरोः ।

अन्तरिक्षात् ।

हस्तौ । पृणस्व । बहुभिः । वसव्यैः । आऽप्रयच्छ । दक्षिणात् । आ ।

उत । सव्यात् ॥ ८ ॥

हे विष्णो देव दिवः द्युलोकात् उत वा अपि वा पृथिव्याः महः महतः दिवः पृथिव्याश्च महतो न्यस्मात् महर्लोकादेः । ॥ महच्छब्दात् पञ्चम्येकवचने टिलोपश्छान्दसः । महतेर्वा पूजार्थात् किवन्तात् पञ्चम्येकवचनम् ॥ यद्वा मह इति पदम् अन्तरिक्षस्य विशेषणम् । हे विष्णो । पुनरामन्त्रणम् आदरार्थम् । उरोः विस्तीर्णात् । ॥ भाषितपुंस्कारेण नुमभावः ॥ अन्तरिक्षात् लोकात् । आनीतैरिति शेषः । बहुभिः अधिकैः वसव्यैः वसूनां समूहैः । ॥ “वसोः समूहे च” इति यत् प्रत्ययः ॥ हस्तौ तदीयो पृणस्व पूरय । द्युलोकादिभ्य आनीतैर्बहुभिर्धनैस्त्वदीयौ हस्तौ पूरय । प्रभूतं धनराशिं हस्ताभ्यां गृहाणेत्यर्थः । ततस्तं प्रभूतं धनराशिं दक्षिणात् हस्ताद् आप्रयच्छ अभिमुख्येन अस्मभ्यं देहि । उत अपि च सव्यात् वामहस्ताच्च आ । प्रयच्छेत्पुनुषङ्गः । ॥ दाण् दाने । “पाघा” इत्यादिना यच्छादेशः ॥

तृतीया ॥

इडैवास्मौ अनु वस्तां व्रतेन यस्याः पदे पुनर्ते देवयन्तः ।

धृतपदी शर्करी सोमपृष्ठोष यज्ञमस्थित वैश्वदेवी ॥ १ ॥

इडा । एव । अस्मान् । अनु । वस्ताम् । व्रतेन । यस्याः । पदे । पुनर्ते ।

देवयन्तः ।

धृतपदी । शर्करी । सोमपृष्ठा । उप । यज्ञम् । अस्थित । वैश्वदेवी ॥ १ ॥

इडा धेनुरूपा । एवशब्दः अवधारणे । अस्मान् सत्कर्मकारिणः व्रतेन कर्मणा अनु वस्ताम् अनुक्रमेणाच्छादयतु । अस्माभिरनुग्रीयमानं कर्म यथा फलप्रदं भवति तथा करोत्वित्यर्थः । ॥ वस आच्छादने । आदादिकः अनुदात्ते ॥ यस्या इडायाः पदे पादे देवयन्तः देवकामा यजमानाः पुनर्ते स्वात्मानं पुनन्ति । ॥ देवशब्दात् “सुप आ-

“त्मनः क्यच्” ॥ घृतपदी घृतं पदे यस्याः सा । “यत्रयत्र न्य-
कामत् तत्र घृतमपीड्यत तस्माद् घृतपद्युच्यते” इति तैत्तिरीयश्रुतेः [तै०
सं० २. ६. ७. १] । शक्ती शक्ता फलदाने समर्था । ॥ शकेः क-
निपि “वनो र च” इति ङीत्रेफौ ॥ सोमपृष्ठा सोमः पृष्ठे य-
स्यास्तादृशी वैश्वदेवी विश्वेषां देवानाम् इयं विश्वदेवात्मिका इडा नाम
धेनुः यज्ञम् अस्मदीयम् उपास्तुत सर्वत्र विस्तृतं करोतु । ॥ स्तृङ्
आच्छादने । छान्दसे लुङि सिचो लुकि रूपम् ॥

चतुर्थी ॥

वेदः स्वस्तिद्रुघणः स्वस्तिः परशुर्वेदिः परशुर्नः स्वस्ति ।

हविष्कृतो यज्ञिया यज्ञकामास्ते देवास्तो यज्ञमिमं जुषन्ताम् ॥ १ ॥

वेदः । स्वस्तिः । द्रुघणः । स्वस्तिः । परशुः । वेदिः । परशुः । नः ।

स्वस्ति ।

हविःकृतः । यज्ञियाः । यज्ञकामाः । ते । देवास्तः । यज्ञम् । इमम् ।

जुषन्ताम् ॥ १ ॥

वेदो नाम दर्भमुष्टिः स्वस्तिः अविनाशहेतुः अस्माकं भवतु । ॥ अयं
स्वस्तिशब्दो निपातो गुणमात्रे अविनाशे वर्तते । अत्र मनुजलोपाद् गु-
णिनि अविनाशहेतौ वर्तते । अत एव सुबुत्पत्तिः । यद्वा सुपूर्वात् अ-
स्तेः क्तिनि भूमावाभावश्छान्दसः ॥ द्रुघणः द्रुः द्रुनो हन्यते अने-
नेति द्रुघणः लविनादिः । ॥ “करणेयोविद्रुपु” इति अप् घावं
च ॥ स च स्वस्तिः अविनाशहेतुर्भवतु । परशुः पर्शुः पार्श्ववङ्किः
तृणादिच्छेदनी वेदिः हविरासादनाधारभूता परशुः वृक्षच्छेदनसाधनभू-
तश्च नः अस्माकं स्वस्तिः अविनाशहेतुर्भवतु । किं च हविष्कृतः ह-
विःसंपादका यज्ञियाः यज्ञार्हा यज्ञकामाः यज्ञं कामयमानाः । अथ वा
हविष्कृतः । ॥ पष्ठ्यन्तं पदम् ॥ हविःसंपादकस्य मम यज्ञ-

कामास्ते प्रकृताः वेदद्रुघणादयो देवासः देवात्मका इमम् अस्मदीयं यज्ञं
जुषन्ताम् सेवन्ताम् ॥

पञ्चमी ॥

अग्नाविष्णू महि तद् वाँ महित्वं प्राथो घृतस्य गुह्यस्य नाम ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधानौ प्रति वाँ जिह्वा घृतमा चरण्यात् ॥ १ ॥

अग्नाविष्णू इति । महि । तत् । वाम् । महित्वम् । प्राथः । घृतस्य । गु-
ह्यस्य । नाम ।

दमेदमे । सप्त । रत्ना । दधानौ । प्रति । वाम् । जिह्वा । घृतम् । आ ।
चरण्यात् ॥ १ ॥

हे अग्नाविष्णू । ॥ “देयताङ्गन्धे च” इति पूर्वपदस्य आ-
नङ् ॥ वाम् युवयोस्तत् वक्ष्यमाणं प्रसिद्धं वा महित्वम् माहान्त्र्यं
महि महत् महतीयं पूजनीयम् । ॥ इन् सर्वधातुभ्यः इति [उ० ४.
११७] महेरित् प्रत्ययः ॥ यतः गुह्यस्य गोपनीयस्य गुहारूपजु-
हूगतस्य वा नाम आज्यसांनार्यादिनामवर्तो घृतस्य क्षरणशीलस्य वस्तु-
नः प्राथः पिवथः । ॥ पा पाने । शपो लुक् छान्दसः ॥ की-
दृशौ । दमेदमे गृहेगृहे सर्वेषु यज्वगृहेषु सप्त सप्तसंख्याकानि रत्ना र-
त्नानि रमणीयानि गवांश्वादिसप्तपशुरूपाणि रत्नानि दधानौ धारयन्तौ ।
किं च वाम् युवयोः प्रति प्रत्येकं जिह्वा रसना घृतम् ह्यमानम् आ-
ज्यम् आ चरण्यात् आभिमुख्येन प्राप्नोतु । भक्षयत्वित्यर्थः । एतत् म-
हित्वम् इति पूर्वेण संबन्धः । ॥ चरण गतौ इति कण्ठ्वादौ पठ्य-
ते । तस्मात् लेटि आडागमः ॥

षष्ठी ॥

अग्नाविष्णू महि धामं प्रियं वाँ वीथो घृतस्य गुह्या जुषाणौ ।

दमेदमे सुष्टुत्या वावृधानौ प्रति वाँ जिह्वा घृतमुचरण्यात् ॥ २ ॥

अग्नाविष्णु इति । महि । धाम । प्रियम् । वाम । वीथः । धृतस्य । गुह्या ।
जुषाणौ ।

दमेदमे । सुस्तुत्या । ववृधानौ । प्रति । वाम । जिह्वा । धृतम् । उत् ।
चरण्यात् ॥ २ ॥

हे अग्नाविष्णू वाम युवयोः धाम स्थानं तेजो वा महि महत् महनीयं
वा प्रियम् इष्टं सर्वेषां प्रीतिकारि वा भवति । किं च धृतस्य गुह्या
गुह्यानि सांन्याय्यचरुपुरोडाशादीनि स्वरूपाणि वीथः भक्षययः । ॥ वी
गतिप्रजनकान्यशनखादनेषु ॥ जुषाणौ परस्परं प्रीयमाणौ दमेदमे
गृहेगृहे सर्वेषु यजमानगृहेषु सुस्तुत्या शोभनया गुणिनिष्ठगुणाभिधानरू-
पया स्तुत्या वावृधानौ अत्यर्थं वर्धमानौ । यस्माद् एवं तस्माद् वाम
युवयोः जिह्वा प्रति प्रत्येकं धृतम् उच्चरण्यात् प्राप्नोतु भक्षयतु । ॥ च-
रण्यते रूपसिद्धिरुक्ता ॥

सप्तमी ॥

स्वाक्तं मे द्यावापृथिवी स्वाक्तं मित्रो अकरयम् ।

स्वाक्तं मे ब्रह्मणस्पतिः स्वाक्तं सविता करोतु ॥ १ ॥

सुस्तुआक्तम् । मे । द्यावापृथिवी इति । सुस्तुआक्तम् । मित्रः । अकः । अयम् ।

सुस्तुआक्तम् । मे । ब्रह्मणः । पतिः । सुस्तुआक्तम् । सविता । करोतु ॥ १ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मे मदीयम् अक्षियुगं यूपं वा स्वाक्तम् अ-
जनेन सुप्तु आ सर्वतः अक्तम् रक्षितं कुरुताम् । अयं परिदृश्यमानो
मित्रः सूर्यः स्वाक्तम् अकः करोतु । सर्वत्र अक्षियुगं यूपो वा क-
र्म । ॥ अकः इति । करोतेश्चान्दसे लुङि “रन्ते घस” इति
श्लेर्लुकि गुणे “हल्ङ्या” इत्यादिना तिपो लोपे रूपम् ॥ तथा
ब्रह्मणः मन्त्रस्य पतिः पालयिता देवः मे मदीयम् अक्षि यूपं वा स्वाक्तं
करोतु । सविता सर्वस्य प्रेरयिता देवोपि स्वाक्तं करोतु करोतु । ॥ अक-
रोतेर्लुङि “कृमृहसहिभ्यश्चान्दसि” इति द्वेः अङ् । “अमाङ्योगेपि”
इति अडभावः । यत्रमलकारे वा अडागमे रूपम् ॥

अष्टमी ॥

इन्द्रोतिभिर्वहुलाभिर्नो अद्य यावच्छ्रेष्ठाभिर्मघवन्धूर जिव् ।

यो नो द्वेष्ट्यधरः ससदीष्ट यमुं द्विप्सस्तमुं प्राणो जहातु ॥ १ ॥

इन्द्र । ऊतिभिः । बहुलाभिः । नः । अद्य । यावत्तुः श्रेष्ठाभिः । मघवन् ।
शूर । जिव् ।यः । नः । द्वेष्टि । अधरः । सः । पदीष्ट । यम् । ऊं इति । द्विप्सः । तम् ।
ऊं इति । प्राणः । जहातु ॥ १ ॥

हे इन्द्र बहुलाभिः बह्वीभिः ऊतिभिः रक्षाभिः अद्य इदानीं नः अ-
स्मान् । पालयेति शेषः । हे मघवन् धनवन् हे शूर शौर्यवन् इन्द्र
श्रेष्ठाभिः प्रशस्यतमाभिस्ताभिरूतिभिः यावत् साकल्येन अस्मान् जिव्
प्रीणय । ॥ जिवि प्रीणने । इदित्वात् नुम् ॥ यः शत्रुः नः अ-
स्मान् द्वेष्टि हिनस्ति सः अधरः अधोमुखः सन् पदीष्ट पततु । ॥ सां-
हितिकः सकारश्चान्दसः ॥ यं च शत्रुं वयं द्विप्सस्तं तदीयः प्राणो
जहातु परित्यजतु । ॥ ओहाक् त्यागे । जुहोत्यादित्वात् शपः श्रुः ।
“क्षौ” इति द्विवचनम् । “तिङ्तिङ्” इति निपातः ॥

नवमी ॥

उपे प्रियं पनिग्नतं युवानमाहुतिवृधम् ।

अगन्तु विघ्नतो नमो दीर्घमायुः कृणोतु मे ॥ १ ॥

उपे । प्रियम् । पनिग्नतम् । युवानम् । आहुतिवृधम् ।

अगन्तु । विघ्नतः । नमः । दीर्घम् । आयुः । कृणोतु । मे ॥ १ ॥

प्रियम् सर्वेषाम् इष्टं प्रीणनकारिणं वा पनिग्नतम् शब्दायमानं स्तूप-
मानं वा । ॥ षण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च इत्यस्माद् यङुगान्ता-
च्छतरि चान्दसी रूपसिद्धिः ॥ युवानम् फलस्य मिश्रयितारं नि-
त्यतरुणं वा आहुतिवृधम् आज्याद्याहुतिभिर्वर्धमानम् अग्निं नमः नम-

स्कारम् हविलक्षणम् अन्नं वा विभ्रतः धारयन्तो वयम् उपागन्म उप-
गच्छेम परिचरेम । ॥ गमेश्वरान्दसे लुङि “मन्त्रे घस०” इति हे-
लुकि “मो नो धातोः” “स्वोश्च” इति नकारे रूपम् ॥ अ-
तः मे मम मदीयस्य वा माणवकस्य दीर्घं शतसंवत्सरपरिमितम् आयुः
कृणोतु करोतु ॥

दशमी ॥

सं मां सिञ्चन्तु मरुतः सं पूषा सं बृहस्पतिः ।

सं मायमग्निः सिञ्चन्तु प्रजया च धनेन च दीर्घमायुः कृणोतु मे ॥ १ ॥

सम् । मा । सिञ्चन्तु । मरुतः । सम् । पूषा । सम् । बृहस्पतिः ।

सम् । मा । अयम् । अग्निः । सिञ्चन्तु । प्रजया । च । धनेन । च । दी-
र्घम् । आयुः । कृणोतु । मे ॥ १ ॥

मरुदादयो देवताः मा मां फलार्थिनं यष्टारं प्रजया पुत्रादिरूपया
धनेन च सं सिञ्चन्तु संयोजयन्तु अभिषिञ्चन्तु वा । ॥ परस्परस-
मुच्चयार्थं चशब्दौ । प्रतिदेवतं क्रियानुषङ्गद्योतनार्थं सम् इति उपस-
र्गः ॥ किं च मे मम मदीयस्य माणवकस्य वा दीर्घम् आयुः
कृणोतु । अग्निः संनिहितत्वाद् आयुष्करणे संवध्यते । अपि वा मरु-
दादयः । तदा कृणोत्विति प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् ॥

[इति] तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

विद्वेषिणः पुमपत्यराहित्याय “अग्ने जातान्” इत्यनया अश्वतरीमूर्त्रं
पाषाणेन संघृष्य अभिमन्त्र्य ओदनेन सह विद्वेषिण्यै प्रयच्छेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनया अश्वतरीमूर्त्रं पाषाणाभ्यां संघृष्य अ-
भिमन्त्र्य तस्या अलंकारान् आलिम्पेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनया विद्वेषिण्याः सीमन्तम् ईक्षेत् ॥

विद्वेषिण्या वन्ध्याकरणकर्मणि “प्रान्यान्” इति तृचेन पूर्वमन्त्रोक्ता-
नि कर्माणि कुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । “अग्ने जातान् [१] इति न वीरं जनयेत् प्रान्यान् [७,

“३६] इति न विजायेतेत्यश्वतरीमूत्रम् अश्वमण्डलाभ्या संपृष्य भक्तेऽलं-
“कारे । सीमन्तम् अन्वीक्षते” इति [कौ० ४. १२] ॥

अभिचारकर्मणि “अग्ने जातान्” इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्याम् अशनि-
हतवृक्षसमिध आदध्यात् ॥

अश्विचयने पञ्चम्यां चितौ असपलेष्टकाम उपधीयमानाम् “अग्ने जा-
तान्” इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्यां ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “अग्ने जातान् इति
द्वाभ्यां पञ्चम्यां चितावसपलेष्टका निधीयमानाः” इति [वै० ५. २] हि
वैतानं सूत्रम् ॥

विवाहे चतुर्थदिवसे “अँक्षौ नौ” इत्यनया वरवध्वौ अन्योन्यम् अक्षिणी
अज्ञाताम् । “अँक्षौ नाविति समज्जाते” इति [कौ० १०. ५] सूत्रम् ॥

[सौभाग्यसंवननकर्मणि “इदं खनामि” इति पञ्चर्चेन सौवर्चलमूलं
संपात्य अभिमन्त्र्य बभूयात् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन पञ्चर्चेन शङ्खपुष्पीपुष्पम् अभिमन्त्र्य स्त्रियाः
शिरसि बभूयात् ॥

“इदं खनामीति सौवर्चलम् ओपधिवत् शुक्लमसूत्रं शिरस्युपवृत्त्य ग्रामं
प्रविशति” इति सूत्रम् [कौ० ४. १२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अग्ने जातान् ॥ णुदा मे सपत्नान् प्रत्यर्जातान् जातवेदो नुदस्व ।

अध्रस्वदं कृणुष्व ये पृतन्यवोनांगसस्ते व्यमर्दितये स्याम ॥ १ ॥

अग्ने । जातान् । प्र । नुद । मे । सपत्नान् । प्रति । अर्जातान् । जातवे-
दः । नुदस्व ।

अध्रःस्वपदम् । कृणुष्व । ये । पृतन्यवः । अनांगसः । ते । व्यमर् । अर्दित-
ये । स्याम ॥ १ ॥

१ D 'जातान्'. We with AB³BK³R³SVC. २ AB³BDK³R³SP³CC.
'नांगसस्ते. Cs 'नांगसस्ते corrected to नांगसस्ते. We with J. ३ P³ ते.

1 S' विजायेत अश्वतरी. 2 S' मकालकरि. We with Kausika. 3 We supply this
from the Kṛsāi. 4 S' शिरस्यपिदस्य. We with Kausika.

हे अग्ने मे मदीयान् जातान् निष्पन्नान् सपत्नान् शत्रून् प्र णुद प्र-
कर्षेण प्रेरय अतिदूरम् अपसारय ॥ तथा हे जातवेदः जातानां वेदितः
जातप्रज्ञ वा अजातान् अनुत्पन्नान् उत्पत्स्यमानान् शत्रुपुत्रान् प्रति नुदस्व
विनाशय ॥ किं च ये शत्रवः पृतन्यवः संग्रामेच्छवः । ॥ पृतनाशब्दाद्
इच्छायां क्यचि “कप्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः” इति अन्त्यलोपः ॥ तान्
अस्माभिः सह योद्धुम् इच्छून् सपत्नान् अधस्यदम् पादस्याधस्ताद् देशे
कृणुष्व कुरु । मदीयपादाधःप्रदेशवर्तिनः कुरु । एवं शत्रुवाधा प्रार्थिता ।
अथ तद्दोषपरिहारश्चतुर्थपादेन प्रार्थ्यते । ते तादृशाः शत्रुपीडाकाङ्क्षिणो
वयम् । ॥ पुत्रादिसाहित्यं वक्तुं बहुवचनम् ॥ अदितये अदि-
तिः अखण्डनीया पृथिवी अदीना वा देवमाता तस्यै । ॥ पृष्ठयर्थे
चतुर्थी ॥ अदित्याः प्रसादाद् अनागसः स्याम पापरहिता भवे-
म । अयम् अर्थः । भूमिर्हि पुण्यकृतः स्वस्योपरि चिरकालम् अवस्था-
पयति पापकृतस्तिरस्करोति । अतः अत्र शत्रुपीडाकाङ्क्षिणोपि अस्मान्
तत्पापपरिहारेण भूमिश्चिरकालम् अवस्थापयत्विति प्रार्थ्यते । शत्रुहन्ता-
र्थम् अग्नेः प्रार्थनाद् वा तन्माता अदितिः पापरहितान् अस्मान् करो-
त्विति आशास्यते । यद्वा अदितये अखण्डितत्वाय अदीनत्वाय अनभि-
शक्त्ये वा अनागसः सामेति ॥

द्वितीया ॥

मान्यान्सपत्नान्सहसा सहस्व प्रत्यजातान् जातवेदो नुदस्व ।

इदं राष्ट्रं पिपृहि सौभगाय विश्व एनमनु मदन्तु देवाः ॥ १ ॥

प्र । अन्यान् । सपत्नान् । सहसा । सहस्व । प्रति । अजातान् । जातवे-
दः । नुदस्व ।

इदम् । राष्ट्रम् । पिपृहि । सौभगाय । विश्वे । एनम् । अनु । मदन्तु ।
देवाः ॥ १ ॥

१ Only K has “जातांजा”. २ Cs पिपृहि changed to पिपृहि. We with the rest of our authorities. ३ P Cp सहस्व. We with P J K. ४ Cp पिपृहि. ५ P मदन्ति.

१ S' तमोपपरि°.

हे जातवेदः अन्यान् अस्मत्प्रातिकूल्यकारित्वेन विभिन्नान् सपत्नान् सहसा बलेन शीघ्रं वा प्र सहस्र प्रकरणेण अभिभव । प्रत्यजातान् इति पादो व्याख्यातः । किं च इदम् अनुभूयमानं स्वनिवासाश्रयं राष्ट्रम् अस्मदीयं जनपदं सौभगाय सौभाग्याय पिष्टहि पूरय । यस्मिन् देशे परोपद्रवकारी वर्तते स देशः सस्यादिना अभिवृद्धो न भवतीति प्रसिद्धिः । अतः अत्र राज्यस्य सौभाग्यपूर्तिः प्रार्थ्यते । किं च विश्वे सर्वे देवाः एनं शत्रुहन्तकर्मणः प्रयोक्तारम् अनु मदन्तु अनुमोदन्ताम् ॥

तृतीया ॥

इमा यास्ते शतं हिराः सहस्रं धमनीरुत ।

तासां ते सर्वासामहमश्मना विलमर्थधाम ॥ २ ॥

इमाः । याः । ते । शतम् । हिराः । सहस्रम् । धमनीः । उत ।

तासां । ते । सर्वासाम् । अहम् । अश्मना । विलम् । अपि । अधाम् ॥ २ ॥

हे विद्वेषिणि स्त्रि ते तृतीया या इमाः शतम् शतसंख्याका हिराः नाड्यः गर्भधारणार्थम् अन्तरस्थिताः सूक्ष्मा या नाड्यः सन्ति उत अपि च सहस्रम् सहस्रसंख्याका धमनीः धमन्यः गर्भाशयस्य अवष्टम्बिका बाह्याः स्थूला या नाड्यः सन्ति ते तृतीयानां तासां सर्वासां नाडीनां विलम् सुखम् अश्मना पाषाणेन अहम् बन्ध्याकरणकर्मप्रयोक्ता अप्यधाम् अपिहितवान् आच्छादितवान् असि । यथा गर्भधारणक्षमा न भवन्ति तथा अकार्यम् । दान्दसो वा लुङ् । अपिदधामि ॥

चतुर्थी ॥

परं योनेरवरं ते कृणोमि मा त्वां प्रजाभि भून्मोत सूनुः ।

अंस्वै१ त्वाप्रजसं कृणोम्यश्मानं ते अपिधानं कृणोमि ॥ ३ ॥

परम् । योनेः । अवरम् । ते । कृणोमि । मा । त्वा । प्रजा । अभि । भूत ।

मा । उत । सूनुः ।

१ A B D J C's सूनुः. We with K K E B V. १ B changes to अप्स्व. We with A B D R S K V.

अस्मि । त्वा । अम्रजसम् । कृणोमि । अश्मानम् । ते । अपिऽधानम् ।
कृणोमि ॥ ३ ॥

हे प्रतिकूले नारि ते त्वदीयं योनेः परं पुत्रजननक्षमत्वेन उत्कृष्टं स्थानं गर्भाशयं योनेः परस्तात् प्रदेशे वर्तमानं वा स्थानम् अवरं कृणोमि निकृष्टं गर्भं धारयितुम् अक्षमं करोमि । योनिप्रदेशात् नीचीनं वहिर्भूतं वां करोमि । यत् एवम् अतः प्रजा स्वयपत्यरूपा त्वा त्वां मा अभिभूतं सर्वतो मा प्राप्नोतु । ऋभवतेः प्राप्त्यर्थात् लुङि रूपम् ॥ उत अपि च सूनुः पुत्रो मा । अभि भूद् इत्यनुपङ्गः । एतदेवाह । त्वा त्वाम् अम्रजसम् न विद्यते प्रजा स्त्रीपुंसापत्यरूपा यस्यास्ताम् । ऋन-
पूर्वात् प्रजाशब्दात् “नित्यम् असिच् प्रजामेधयोः” इति असिच् प्रत्ययः समासान्तः ॥ प्रजारहिताम् अर्थात् अश्वतरीमेव कृणोमि करोमि । यथा अश्वतरी स्त्रीव्यञ्जनयुक्तापि प्रजारहिता तथा त्वां करोमीत्यर्थः । किं च ते तव संवन्धिनः । गर्भधारणस्थानस्येति शेषः । अश्मानम् पाषाणम् अपिधानम् संवरणम् आच्छादनं कृणोमि करोमि ॥

पञ्चमी ॥

अक्ष्यौ नौ मधुसंकाशे अनीकं नौ समञ्जनम् ।

अन्तः कृणुष्व मां हृदि मन इन्नौ सहसंति ॥ १ ॥

अक्ष्यौ । नौ । मधुसंकाशे इति मधुऽसंकाशे । अनीकम् । नौ । समऽअ-
ञ्जनम् ।

अन्तः । कृणुष्व । माम् । हृदि । मनः । इत् । नौ । सह । असंति ॥ १ ॥

नौ तव च मम च । ॥ “त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्” इति अस्म-

द एकशेषे षष्ठीद्विवचनस्य नौ इत्यादेशः ॥ आवयोर्दम्पत्योः अक्षौ अक्षिणी मधुसंकाशे मधुसहशे । भवेताम् इति शेषः । यथा मधु मधुरं स्निग्धं च एवम् आवयोः अक्षिणी परस्परम् अनुरक्ते मधुरप्रेक्षणे अत्यन्तस्निग्धे च भवेताम् इत्यर्थः । तथा नौ आवयोः अनीकम् । अ-

नीकशब्दः अग्रवाची- । लोचनाग्रं समञ्जनम् समेताञ्जनं भवतु । किं च माम् । जाया पतिं प्रति पतिर्जायां प्रति स्वात्मानं माम् इति निर्दिशति । हृदि हृदये अन्तः कृणुष्व । यथा तव अहं हृदयंगमा मिया भवामि तथा कुर्वित्यर्थः । नौ आवयोः मन इत् । इच्छब्दः अप्यर्थे । मनोपि सह असति समानम् एककार्यकारि भवतु । अस्तेल्लेटि अडागमः ॥

षष्ठी ॥

अभि त्वा मनुजातेन दधामि मम वासंसा ।

यथासौ मम केवलो नान्यासां कीर्तयाश्चन ॥ १ ॥

अभि । त्वा । मनुजातेन । दधामि । मम । वासंसा ।

यथा । असः । मम । केवलः । न । अन्यासाम् । कीर्तयाः । चन ॥ १ ॥

स्वपतिं प्रति स्त्रिया वाक्यम् एतत् । हे पते त्वा त्वां मनुजातेन मनुना मन्त्रेण जातेन मन्त्रपूर्वकं परिहितेन मनोर्वा जातेन निष्पन्नेन मम वासंसा वस्त्रेण अभि दधामि । अभिपूर्वो दधातिर्वन्धने वर्तते ॥ दधामि । किमर्थं बन्धनम् तद् आह । यथा येन प्रकारेण मम केवलः असाधारणः असः भवेः । अचनेति निपातसमुदायः चार्थे ॥ यथा च अन्यासां नारीणाम् । नामधेयम् इति शेषः । न कीर्तयाः न कीर्तयेः नोच्चरेः । तथा वधामीति शेषः । असः इति । अस्तेल्लेटि “इतश्च लोपः परस्मैपदेषु” इति इकारलोपः । अडागमः । [कीर्तया इति] । कृत संशब्दने । णिचि “उपधायाश्च” इति इत्त्वम् । तदन्तात् लेटि अडागमः ॥

सप्तमी ॥

इदं खनमि भेषजं मां पश्यमभिरोरुदम् ।

परायतो निवर्तनमायतः प्रतिनन्दनम् ॥ १ ॥

इदम् । खनमि । भेषजम् । मामपश्यम् । अभिरोरुदम् ।

पराऽयतः । निऽवर्तनम् । आऽयतः । प्रतिऽनन्दनम् ॥ १ ॥

इदं वशीकरणकारि भेषजम् सौवर्चलाख्यं खनामि उद्धरामि । औष-
धं विशिनष्टि । मांपश्यम् । पश्यतीति पश्यः । ॥ “पाप्राध्माधेड-
दृशः शः” इति शः । “शिच्चात् पाप्रा” इत्यादिना पश्यादेशः ।
“तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्यत्र बहुलग्रहणात् मांपश्यम् इत्यत्र द्विती-
याया अलुक् ॥ मामेव नारीं पश्यत् ममैवानुकूलम् । यद्वा । ॥ प-
श्यतिरन्तर्णीतण्यर्थः ॥ । मामेव असाधारण्येन पत्ये प्रदर्शयत् प-
तिवशीकारकम् अभिरोरुदम् पत्युः अन्यनारीसंसर्गम् अभितो निरु-
न्धत् । ॥ रुधिर् आवरणे । यङन्तात् पचाद्यच् । “यङोचि च”
इति यङो लुक् । “न धातुलोप आर्धधातुके” इति लघूपधगुणनिषे-
धः । धकारस्य दकारोपजनश्छान्दसः ॥ परायतः स्वस्मात् पराङ्मु-
खं गच्छतः पत्युः निवर्तनम् निषेधकं पुनरावर्तनकारणम् आयतः मां
प्रति आगच्छतः पत्युः प्रतिनन्दनम् आनन्दकारि । एवंगुणविशिष्टं भेषजं
खनामीति संबन्धः । ॥ परायत इति । परापूर्वाद् आङ्पूर्वाच्च इण्
गतौ इत्यस्मात् शतरि “इणो यण्” इति यण् आदेशः । निवर्तनं प्र-
तिनन्दनम् इत्यत्र करणे ल्युट् ॥

अष्टमी ॥

येनां निचक्र आसुरीन्द्रं देवेभ्यस्परि ।

तेनां नि कुर्वे त्वामहं यथा तेसानि सुप्रिया ॥ २ ॥

येन । निऽचक्रे । आसुरी । इन्द्रम् । देवेभ्यः । परि ।

तेन । नि । कुर्वे । त्वाम् । अहम् । यथा । ते । असानि । सुप्रिया ॥ २ ॥

आसुरी असुरस्य माया । ॥ “असुरस्य स्वम्” “मायायाम्
अण्” इति अण् प्रत्ययः ॥ देवेभ्यः परि । ॥ “अपपरी व-
र्जने” इति परिः कर्मप्रवचनीयः । “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” इति पञ्च-
मी ॥ देवान् वर्जयित्वा इन्द्रं येन भेषजेन निचक्रे युद्धे स्वाधीनं

कृतवती । यद्वा असुरः असुमान् । ॥ रो मत्वर्थीयः ॥ बल-
वान् पुलोमाख्यः । तस्येयम् आसुरी शची । शेषं पूर्ववत् । तेन भेष-
जेन अहम् हे पते त्वां नि कुर्वे स्वाधीनं कुर्वे । यथा येन प्रकारेण ते
तव सुप्रिया अत्यन्तं प्रिया असाधारण्येन प्रीतिजननी असानि भवानि ।
तथा नि कुर्वे इति संवन्धः । ॥ अस्तेल्लोति “आहुत्तमस्य पिच्च”
इति आडागमः ॥

नवमी ॥

प्रतीची सोममसि प्रतीच्युत सूर्यम् ।

प्रतीची विश्वान् देवान् तां त्वाच्छावदामसि ॥ ३ ॥

प्रतीची । सोमम् । अस्ति । प्रतीची । उत । सूर्यम् ।

प्रतीची । विश्वान् । देवान् । ताम् । त्वा । अच्छावदामसि ॥ ३ ॥

अनया प्रकृता शङ्खपुण्याख्या ओषधिः स्तूयते । हे ओषधे सोमम्
प्रतीची वशीकरणार्थं प्रात्यगञ्जना अस्ति भवसि । उत अपि च सूर्यम्
सुषु मेरकम् आदित्यं प्रतीची भवसि । अहोरात्राभिमानीनोः सूर्याचन्द्र-
मसोः अभिमुखा भवसीत्यर्थः । किं बहुना विश्वान् देवान् प्रतीची अ-
स्ति । ॥ प्रतिपूर्वात् अञ्जतेः क्तिन् । “अञ्जतेश्चोपसंख्यानम्” इति
ङीप् । “अचः” इति अकारलोपः । “चौ” इति पूर्वपदस्य दी-
र्घः ॥ यत एवम् अतः तां सर्वदेववशीकरणसमर्था त्वा त्वाम् अ-
च्छावदामसि यतिरुचिकरणाय अभिमुखं स्तुमः । ॥ “अच्छ ग-
त्यर्थवदेषु” इति अच्छशब्दो गतिसंज्ञकः ॥

दशमी ॥

अहं घंदाभिं नेत् त्वं सभायामहं त्वं वंदे ।

ममेदेस्त्वं केवलं नान्यासां कीर्तयाम्भ्रन ॥ ४ ॥

अहम् । वृद्धामि । न । इत् । त्वम् । सभायाम् । अहं । त्वम् । वंदे ।

पराऽयतः । निऽवर्तनम् । आऽयतः । प्रतिऽनन्दनम् ॥ १ ॥

इदं वशीकरणकारि भेषजम् सौवर्चलाख्यं खनामि उद्धरामि । औषधं विशिनष्टि । मांपश्यम् । पश्यतीति पश्यः । ॥ “पाघ्राध्माघेड्-हशः शः” इति शः । “शिक्षात् पाघ्रा” इत्यादिना पश्यादेशः । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्यत्र बहुलग्रहणात् मांपश्यम् इत्यत्र द्वितीयाया अलुक् ॥ मामेव नारीं पश्यत् ममैवानुकूलम् । यन्ना । ॥ पश्यतिरन्तर्णीतिण्यर्थः ॥ मामेव असाधारण्येन पत्ये प्रदर्शयत् पतिवशीकारकम् अभिरोरुदम् पत्युः अन्यनारीसंसर्गम् अभितो निरुन्धत् । ॥ रुधिर् आवरणे । यङन्तात् पचाद्यच् । “यङोचि च” इति यङो लुक् । “न धातुलोप आर्धधातुके” इति लघूपधगुणनिषेधः । धकारस्य दकारोपजनश्छान्दसः ॥ परायतः स्वस्मात् पराङ्मुखं गच्छतः पत्युः निवर्तनम् निषेधकं पुनरावर्तनकारणम् आयतः मां प्रति आगच्छतः पत्युः प्रतिनन्दनम् आनन्दकारि । एवंगुणविशिष्टं भेषजं खनामीति संबन्धः । ॥ परायत इति । परापूर्वाद् आङ्पूर्वाच्च इण् गतौ इत्यस्मात् शतरि “इणो यण्” इति यण् आदेशः । निवर्तनं प्रतिनन्दनम् इत्यत्र करणे ल्युट् ॥

अष्टमी ॥

येनां निचक्र आसुरीन्द्रं देवेभ्यस्परि ।

तेना नि कुर्वे त्वामहं यथा तेसानि सुप्रिया ॥ २ ॥

येन । निऽचक्रे । आसुरी । इन्द्रम् । देवेभ्यः । परि ।

तेन । नि । कुर्वे । त्वाम् । अहम् । यथा । ते । असानि । सुऽप्रिया ॥ २ ॥

आसुरी असुरस्य माया । ॥ “असुरस्य स्वम्” “मायायाम् अण्” इति अण् प्रत्ययः ॥ देवेभ्यः परि । ॥ “अपपरी वर्जने” इति परिः कर्मप्रवचनीयः । “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” इति पञ्चमी ॥ देवान् वर्जयित्वा इन्द्रं येन भेषजेन निचक्रे युद्धे स्वाधीनं

कृतवती । यद्वा असुरः असुमान् । ॥ रो मत्वर्थीयः ॥ । वल-
वान् पुलोमाख्यः । तस्येयम् आसुरी शची । शेषं पूर्ववत् । तेन भेष-
जेन अहम् हे पते त्वां नि कुर्वे स्वाधीनं कुर्वे । यथा येन प्रकारेण ते
तव सुप्रिया अत्यन्तं प्रिया असाधारण्येन प्रीतिजननी अस्तानि भवानि ।
तथा नि कुर्वे इति संबन्धः । ॥ अस्तेलोटि “आहुत्तमस्य पिब”
इति आडागमः ॥

नवमी ॥

प्रतीची सोममसि प्रतीच्युत सूर्यम् ।

प्रतीची विश्वान् देवान् तां त्वाच्छावदामसि ॥ ३ ॥

प्रतीचीं । सोमम् । अ॒सि । प्र॒तीचीं । उ॒त । सूर्यम् ।

प्रतीचीं । विश्वान् । देवान् । ताम् । त्वा । अ॒च्छा॒व॒दाम॒सि ॥ ३ ॥

अनया प्रकृता शङ्खपुण्याख्या ओषधिः स्तूयते । हे ओषधे सोमम्
प्रतीची वशीकरणार्थं प्रत्यगञ्जना असि भवसि । उत अपि च सूर्यम्
सुष्ठु प्रेरकम् आदित्यं प्रतीची भवसि । अहोरात्राभिमानिनोः सूर्याचन्द्र-
मसोः अभिमुखा भवसीत्यर्थः । किं बहुना विश्वान् देवान् प्रतीची अ-
सि । ॥ प्रतिपूर्वात् अञ्जतेः क्तिन् । “अञ्जतेश्चोपसंख्यानम्” इति
डीप् । “अचः” इति अकारलोपः । “चौ” इति पूर्वपदस्य दी-
र्घः ॥ यत एवम् अतः तां सर्वदेववशीकरणसमर्था त्वा त्वाम् अ-
च्छावदामसि पतिरुचिकरणाय अभिमुखं स्तुमः । ॥ “अच्छ ग-
त्यर्थवदेषु” इति अच्छशब्दो गतिसंज्ञकः ॥

दशमी ॥

अहं वंदामि नेत्र त्वं सभायामह त्वं वंदे ।

ममेदंस्तुलं केवलं नान्यासां कीर्तयाश्चन ॥ ४ ॥

अ॒हम् । वृ॒दामि॒ । न । इ॒त् । त्वम् । स॒भाया॑म् । अ॒हं । त्वम् । व॒न्दे ।

मर्म । इत् । असः । त्वम् । केवलः । न । अन्यासां । कीर्तयाः । चन ॥ ४ ॥

पतिवशीकरणाय ओषधिं संप्रार्थ्य नारी पुनः स्वपतिं ब्रूते । हे पते अहं वदामि त्वं नेतु नैव वदेः । एवं पत्युः सर्वत्र वदननिषेधे प्राप्ते स्थानान्तरे तस्य वाग्व्यापारं दर्शयति । अहशब्दो विनिग्रहार्थीयः । त्वं तु सभायां विद्वत्समाजे वद । अयम् अर्थः । हे पते यदा मत्समीपम् आगच्छसि तदा अहमेव वदामि त्वं तु मदुक्तमेव अनुवद कदापि प्रतिकूलं मा वादीः । मद्वातिरिक्तस्थानेपि सभायामेव यथेच्छं वद मान्य-
त्रेति । एतद् एव प्रकारान्तरेणाह । यथा हे पते त्वम् । इत् अवधारणे । ममैव केवलः असाधारणः असः भवेः । अन्यासां नारीणां नामधेयमपि [न कीर्तयाः] न कीर्तयेः ॥

एकादशी ॥

यदि वासि तिरोजनं यदि वा नद्यस्तिरः ।

इयं ह मह्यं त्वामोषधिर्यद्वेव न्यानयत् ॥ ५ ॥

यदि । वा । अस्ति । तिरः । ज्ञनम् । यदि । वा । नद्यः । तिरः ।

इयम् । हु । मह्यम् । त्वाम् । ओषधिः । यद्वेव । न्ति । ज्ञनयत् ॥ ५ ॥

हे पते यदि तिरोचनम् । ॥ क्रियाविशेषणम् एतत् ॥ । तिरोः तिरोभूतम् अचनं गमनं यस्मिन् कर्मणि तात् तिरोचनम् । तिरोभूतगतिः मच्छब्दविषयो न भवेः । वाशब्दो विकल्पे । यदि वा नद्यः निम्नगास्तिरः आवयोर्व्यवधायिका भवेयुः । ह । तथापीत्यर्थः । इयं प्रस्तुता ओषधिः शङ्खपुष्पाख्या मह्यं पतिप्रीतिकामिन्यै त्वां पतिं यद्वेव निगृह्येव न्यानयत् नितराम अभिमुखं नयतु । ॥ नयतेल्लेदि अडागमः ॥

तृतीयं सूक्तम् ॥

[इति] सप्तमे काण्डे तृतीयोनुवाकः ॥

चतुर्थेनुवाके त्रीणि सूक्तानि । तत्र “दिव्यं सुपर्णम्” इति आद्यसूक्ते आद्ययर्चा पुष्टिकर्मणि वृषभवपया इन्द्रं यजेत । “दिव्यं सुपर्णम् इत्युभदण्डिनो वपयेन्द्रं यजेत” इत्यादि [कौ० ३. ७] सूत्रम् ॥

अन्वारम्भणीयेष्टौ सारस्वतं पुरोडाशं “यस्य व्रतम्” इति अनुमन्तयेत । “सरस्वत्यै चं चरं सरस्वते द्वादशकपालं सरस्वति वतेषु [७. ७०] यस्य व्रतम्” [७. ४१] इति वैतानं सूत्रम् [वै० २. ४] ॥

नवगृहकरणार्थं भृशुद्धये “अति धन्वानि” इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्यां गृहनिर्माणस्थाने श्येनदेवताकं चरं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “अति धन्वानीत्यवशाननिवेशनानुचरणानिनयनेज्या” इति [कौ० ५. ७] ॥

अग्निष्टोमे हविर्धाने पुरोडाशपिण्डावापानन्तरम् उमान् पिण्डान् “श्येनो नृचक्षाः” इति अनुमन्तयेत । सूत्रितं वैताने । “हविर्धानं यथाचमसं दक्षिणतः” इति प्रक्रम्य “एतं सधस्याः [६. १२३] श्येनो नृचक्षाः [७. ४२. २] इत्यनुमन्तयेत” इति [वै० ३. १२] ॥

सर्वव्याधिभैषज्यार्थं व्याधितशरीरं मौञ्जैः पाशैः पर्वसु बद्ध्वा “सोमारुद्रा” इति द्वाभ्यां शरपिञ्जलीभिः सह उदकपटं संपात्य अभिमन्त्र्य व्याधितम् आसावयेत् अवसिञ्चेद् वा । तद् उक्तं संहिताविधौ । “अग्नाविष्णू [७. ३०] सोमारुद्रा [७. ४३]” इति प्रक्रम्य “मौञ्जैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जलीभिरासावयत्यवसिञ्चति” इति [कौ० ४. ८] ॥

तथा सर्वसंपत्कामः अनेन द्यूचेन सोमारुद्रौ यजेत उपतिष्ठेत् वा ॥

मिथ्याभिषेक्तस्य लोकनिन्दानिवृत्त्यर्थं “शिवास्ते” इत्यनया जोदनं मन्यं वा अभिमन्त्र्य दद्यात् ॥

तथा अनयैव दुष्पणमणिं तदाकृतिं पलाशायोलोहहिरण्यानाम् अन्यतमस्य मणिं वा संपात्य अभिमन्त्र्य वधीयात् ॥

सूत्रितं हि । “उतामृतासुः [५. १. ७] शिवास्ते [७. ४४] इत्यभ्या-
“ख्याताय मयच्छति । दुष्पणशिरो वधाति । प्रतिरूपं पलाशायोलोहहि-
“रण्यानाम्” इति [कौ० ५. १०] ॥

1 S' omits च. We with the *Vaidika*. 2 S' अतिधन्वानीत्यावशाननिवेशनानुचरणा-
निःश्येनेज्येति. We with *Kaursika*. 3 S' दृपण°. 4 S' इत्याभ्या°.

सांमनस्यकर्मणि “उभा जिग्यथुः” इत्यनया हस्त्यादियानं संपात्य अभिमन्य सांमनस्यकामान् आरोप्य सूत्रोक्तप्रकारेण स्वगृहम् आगत्य ओदनं मन्यं वा संपात्य अभिमन्य सह भोजयेत् । सूत्रितं हि । “उभा जिग्यथुरित्यार्द्रपादाभ्यां सांमनस्यम् । यानेन प्रत्यङ्घ्रो ग्रामान् प्र-
“तिपाद्य प्रयच्छति” इति [कौ० ५. ६] ॥

तथा उक्थ्ये अच्छावाकयाज्याहोमानुमन्त्रणम् अनया ब्रह्मा कुर्यात् ।
“एतेषां याज्याहोमान् इन्द्रावरुणा सुतपौ [७. ६०] बृहस्पतिर्नः [७. ५३]
उभा जिग्यथुः” [७. ४५] इति हि यैतानं सूत्रम् [बै० ४. १] ॥

ईर्ष्याविनाशार्थं “जनाद् विश्वजनीनात्” इत्येनाम् ईर्ष्यालुं पश्यन् जपेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनया सक्तुमन्यम् अभिमन्य ईर्ष्यावते दद्यात् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि ईर्ष्यावन्तं स्पृशन् एनाम् ऋचं जपेत् ॥

सूत्रितं हि । “ईर्ष्याया प्राजिम [६. १८] जनाद् विश्वजनीनात् [७. ४६] त्वाष्ट्रेणाहम् [७. ७८. ३] इति प्रतिजापप्रदानाभिमर्शनानि” इति [कौ० ४. १२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

दिव्यं सु॒पर्णं प॑य॒सं वृ॒हन्ता॑म॒पां गर्भे॑ वृष॒भमो॑र्षधीनाम् ।

अ॒भीप॑तो वृ॒ष्ट्या त॑र्प॒यन्ता॑मा नो गो॒ष्ठे र॒यि॒ष्ठां स्या॑पयाति ॥ १ ॥

दिव्यम् । सु॒ऽपर्णम् । प॒य॒सम् । वृ॒हन्ता॑म् । अ॒पाम् । गर्भे॑म् । वृष॒भम् ।
ओ॑र्षधीनाम् ।

अ॒भीप॑तः । वृ॒ष्ट्या । त॑र्प॒यन्ता॑म् । आ । नः । गो॒ऽष्ठे । र॒यि॒ऽस्याम् । स्या॒-
प॒याति॑ ॥ १ ॥

दिव्यम् दिवम् अर्हतीति दिव्यः । ४ “छन्दसि च” इति यः ४ । तं
सुपर्णम् शोभनपातनं पयसम् पयस्वन्तम् । ४ पयःशब्दात् महुपो

1 S' संपायाभिमन्य. 2 S' प्रत्येचान् ग्रामान्. We with Kaushika. 3 S' पयःशब्दादुर्म-
नस्यमनुपो.

लुक् ॥ । उदकधनं बृहन्तम् महान्तम् अपां गर्भम् मध्यभूतम् ओ-
पधीनां वृषभम् वर्षितारं वृद्धिकरम् । उपलक्षणम् एतत् । सर्वेषामपि
वृषभम् । यद्वा अपां वृषभम् ओपधीनां गर्भम् । अभीपतः अभिगताः
सर्वतः संगता आपोस्मिन्निति । ॥ “ऋक्पूरव्यूः” इति अप् समा-
सान्तः । “द्वन्तरूपसर्गेभ्योप ईत्” । आद्यादित्वात् तसिः ॥ । स-
र्वतो वृष्ट्या तर्पयन्तम् । विश्वम् इति शेषः । यद्वा । ॥ पतू गतौ ।
किप् । छान्दसम् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् ॥ । अभीपतनशीलान् वृष्टि-
कामान् सर्वप्राणिनो वृष्ट्या तर्पयन्तं रयिष्ठाम् धनवति प्रदेशे तिष्ठन्तम् ए-
वंगुणकं सरस्वन्तं देवं नः अस्मदीये गोष्ठे गोनिवासस्थाने आ स्थापयान्ति
आस्थापयन्तु । इन्द्र इति विनियोगाद् अवगम्यते । सरस्वास्तु मन्त्रान्त-
रमसिद्ध्या । आस्थापनकर्तृत्वेन इन्द्रस्यैव प्राधान्यात् तस्यैव यद्व्यवत्वम् ॥

द्वितीया ॥

यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रतं उपतिष्ठन्त आपः ।

यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निर्विष्टस्तं सरस्वन्तमवसे हवामहे ॥ १ ॥

यस्य । व्रतम् । पशवः । यन्ति । सर्वे । यस्य । व्रते । उपतिष्ठन्ते ।
आपः ।

यस्य । व्रते । पुष्टिपतिः । निर्विष्टः । तम् । सरस्वन्तम् । अवसे । हु-
वामहे ॥ १ ॥

यस्य सरस्वतो व्रतम् कर्म सर्वेपि पशवो यन्ति अनुगच्छन्ति । तन्नि-
मित्तत्वात् पुष्टेः । यस्य च व्रते कर्मणि आपः उपतिष्ठन्ते परस्परं संग-
च्छन्ते । तन्निमित्तत्वाद् वृष्टेः । ॥ “अकर्मकाच्च” इति आत्मनेप-
दम् ॥ । यस्य च व्रते कर्मणि पुष्टिपतिः तत्तत्पोषणपतिर्निर्विष्टः ।
तदधीनत्वाद् वृष्टेः पुष्टेश्च । तं तादृशं सरस्वन्तम् एतन्नामानं देवम् अ-
वसे रक्षणाय तृप्त्यर्थे वा हवामहे आह्वयामः ॥

तृतीया ॥

आ प्रत्यञ्चं दाशुषे दाश्वंसं सरस्वन्तं पुष्टपतिं रयिष्ठाम् ।

रायस्योषं अवस्युं वसाना इह हुवेम सदनं रयीणाम् ॥ २ ॥

आ । प्रत्यञ्चम् । दाशुषे । दाश्वंसम् । सरस्वन्तम् । पुष्टपतिम् । रयिष्ठाम् ।

रायः । पोषम् । अवस्युम् । वसानाः । इह । हुवेम । सदनम् । र-
यीणाम् ॥ २ ॥

प्रत्यञ्चम् प्रत्यगञ्चनं हविर्दत्तवतः प्रीणयितुम् अभिमुखं गच्छन्तं दाशुषे
हविर्दत्तवते यजमानाय दाश्वंसम् इष्टफलं प्रयच्छन्तम् । ॥ “दाश्वान
साह्वान्” इति कसौ निपातितः ॥ पुष्टपतिम् पोषणपतिं रयिष्ठाम्
धनस्थाने तिष्ठन्तं रायस्योषम् रायो धनस्य पोषं पोषकम् । ॥ पुष
पुष्टौ । पचाद्यच् ॥ अवस्युम् । अव इत्यन्तनाम श्रूयत इति यास्कः
[नि० १०. ३] । तद् यजमानानां दातुम् इच्छन्तं रयीणाम् धनानां स-
दनम् नित्यनिवासस्थानम् एवंविधं सरस्वन्तं देवं वसानाः । ॥ विवा-
सतेः परिचरणकर्मत्वाद् अत्र केवलोपि वसतिः परिचरणार्थः ॥ ह-
विरादिना परिचरन्तः । ॥ वस्तेरादादिकात् हेतुर्षे शानच् ॥ प-
रिचरणाद्धेतोः । इह अस्मिन् कर्मणि आ हुवेम आह्वयेम । ॥ “ह-
यतेः लिङ्याशिष्यङ्” । “बहुलं छन्दसि” इति संप्रसारणम् ॥

चतुर्थी ॥

अति धन्वान्यत्यपस्तर्दं श्येनो नृचक्षा अवसानदुर्शः ।

तरन् विश्वान्यवरा रजांसीन्द्रेण सख्या शिव आ जंगम्यात् ॥ १ ॥

अति । धन्वानि । अति । अपः । तर्दं । श्येनः । नृचक्षाः । अवसा-
नदुर्शः ।

तरन् । विश्वानि । अवरा । रजांसि । इन्द्रेण । सख्या । शिवः । आ ।

जंगम्यात् ॥ १ ॥

नृचक्षाः नृणां द्रष्टा सर्वकर्मसाक्षी सर्वैः प्राणिभिर्द्रष्टव्यो वा । तदेवा-
ह । अवसानदर्शः अवसाने अन्तर्भूते द्युलोके द्रष्टव्यः । अथ वा अव-
सीयते निश्चीयत इति अवसानं कर्मफलं तद् दर्शयतीति अवसानदर्शः ।
तादृशः श्येनः शंसनीयगतिः सूर्यः धन्वानि मरुदेशान् अति अतिक्र-
म्य अपः उदकानि अति ततर्द । अतिशयेन करोतित्यर्थः । ॥ उ-
त्तुदिर् हिंसानादरयोः ॥ । निरुदकप्रदेशेषु यथा वृष्टिर्भवति तथा
प्रभूतं वर्षत्विति यावत् । किं च अवरा अवराणि द्युलोकाद् अधस्त-
नानि विश्वानि रजांसि लोकान् तरन् अवतरन् अतिक्रामन् श्येनः स-
ख्या समानख्यानेन मित्रभूतेन इन्द्रेण । ॥ सहयोगाभावेऽपि तृती-
या ॥ । तेन सह शिवः कल्याणकारी सन् आ जगम्यात् नवगृह-
निर्माणस्थानम् आगच्छतु ॥

पञ्चमी ॥

श्येनो नृचक्षा दिव्यः सुपूर्णः सहस्रपाच्छतयोर्निर्वयोधाः ।

स नो नि यच्छात् वसु यत् पराभृतमस्माकमस्तु पितृषु स्वधावत् ॥ २ ॥

श्येनः । नृचक्षाः । दिव्यः । सुपूर्णः । सहस्रपात् । शतयोनिः । व-
युःधाः ।

स । नः । नि । यच्छात् । वसु । यत् । पराभृतम् । अस्माकम् । अस्तु ।

पितृषु । स्वधावत् ॥ २ ॥

नृचक्षाः नृणां द्रष्टा दिव्यः दिवि भवः सुपूर्णः सुपतनः सहस्रपात्
— सहस्रकिरणः । ॥ पादस्य लोपः समासान्तः ॥ । शतयोनिः श-
तस्य अपरिमितस्य कार्यस्य कारणभूतः अपरिमितफलस्य मिश्रयिता वा ।
अथ वा शतसंख्याकानि योनयः कारणानि प्रतिपदार्थं भिन्नानि असा-
धारणानि यस्येति । वयोधाः अन्नस्य धारयिता दाता स तादृशः श्ये-
नः सूर्यः नः अस्मान् नि यच्छात् नियच्छतु । चिरकालं स्थापयत्वित्य-
र्थः । अपि च यद् वसु धनं पराभृतम् अन्यैश्चोरादिभिः पराहतम्

अपहृतम् अस्ति अथ वा यद् वसुं पुरोडाशशकलरूपं पराभृतम् प-
राचीनेन पाणिना आहृतं प्रक्षिप्तं तद् वसुं अस्माकं पितृषु स्वधावत्
स्वधाकारेण हुतम् अस्तु ॥

षष्ठी ॥

सोमारुद्रा वि वृहत् विषूचीममीवा या नो गयमाविवेश ।

वाधेयां दूरं निर्घृतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुक्तमस्मत् ॥ १ ॥

सोमारुद्रा । वि । वृहत् । विषूचीम् । अमीवा । या । नः । गयम् ।

आविवेश ।

वाधेयाम् । दूरम् । निःऽघृतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः । प्र ।

मुमुक्तम् । अस्मत् ॥ १ ॥

हे सोमारुद्रा । ॥ सुष आकारः ॥ हे सोमारुद्रौ विषूचीम्
विष्वग्गमनां वक्ष्यमाणम् अमीवाशब्दवाच्यं रोगं वि वृहत्म् विनाशय-
तम् । ॥ वृहत् उद्यमने । तौदादिकः ॥ या अमीवा रोगः
नः अस्माकं गयम् गृहं शरीरं वा आविवेश सर्वतो व्याप्ता । तां वि
वृहत्म् इति संबन्धः ॥ किं च निर्घृतिम् निकृष्टगमनहेतुं रोगनिदानभूतां
पिशाचीं पराचैः पराङ्मुखं दूरं वाधेयाम् । यथा पुनरस्मान् नागच्छति
तथा पराङ्मुखं दूरं गमयित्वा नाशयतम् । ॥ पराचैरिति । निपातो-
यम् उच्चैर्नीचैरिति वत् ॥ किं च । चिच्छब्दः चेदर्थे । एनः अ-
स्माभिः कृतं चेत् । अप्यर्थे वा चिच्छब्दः । कृतमपि एनः पापम् अस्मत्
अस्मत्तः । ॥ पञ्चमीबहुवचने “पञ्चम्या अत्” ॥ प्र मुमु-
क्तम् प्रकर्षेण मोचयतम् । ॥ मुञ्चतेः शपः शुः ॥

सप्तमी ॥

सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मद् विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् ।

अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो असत् तनूषु ब्रह्म कृतमेनो अस्मत् ॥ २ ॥

१ P अस्मात्

1 See note 1 on the previous page. 2 S' पराचीने. 3 S' वृह्.

सोमारुद्रा । युवम् । एतानि । अस्मत् । विश्वा । तनूषु । भेषजानि । धत्तम् ।
अव । स्यतम् । मुञ्चतम् । यत् । नः । अस्त । तनूषु । वद्धम् । कृतम् ।
एनः । अस्मत् ॥ २ ॥

हे सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ युवम् युवाम् अस्मत् । ऋषयः
“सुपां सुलुक्” इति लुक् । व्यत्ययो वा विभक्तेः ॥ अस्मत्
अस्माकं तनूषु शरीरेषु विश्वा सर्वाणि एतानि रोगनिर्हरणक्षमत्वेन मसि-
द्धानि भेषजानि धत्तम् स्थापयतम् । किं च नः अस्माकं तनूषु वद्धम्
संवद्धं यत् अस्माभिः कृतम् एनः पापम् अस्त स्यात् अस्ति वा तद्
अस्मत् अस्मात्तत्काशाद् मुञ्चतम् मोचयतं विशेषयतम् । ततो मुक्ता तद्
अव स्यतम् अवसामयतं विनाशयतम् । ऋषो अन्तर्कर्मणि । लोटि
रूपम् ॥

अष्टमी ॥

शिवास्तु एका अशिवास्तु एकाः सर्वा विभर्षि सुमनस्वर्मानः ।
तिस्रो वाचो निहिता अन्तरस्मिन् तासामेका वि पपातानु योषम् ॥ १ ॥
शिवाः । ते । एकाः । अशिवाः । ते । एकाः । सर्वाः । विभर्षि । सुमन-
स्वर्मानः ।

तिस्रः । वाचः । निऽहिताः । अन्तः । अस्मिन् । तासाम् । एका । वि ।
पपात । अनु । योषम् ॥ १ ॥

सर्वा हि वाक् पराशयन्ती मध्यमावैखरीरूपचतुरवस्थापन्ना । तत्र प-
राद्यास्तिस्रोवस्था देहान्तरवस्थानाद् न परेभ्योर्थं प्रतिपादयितुं क्षमाः ।
वैखरी तु तात्त्वोष्ठादिस्थानेषु वर्णपदवाक्यरूपेण अभिव्यज्यमाना परश्रो-
त्रग्रहणयोग्या भवति । एवं पराद्यवस्थापन्ना वाक् स्तुतिरूपा निन्दारू-
पा चेति द्विविधा भवति । तथा च अस्या ऋचः अयम् अर्थः । ते
इति गुप्सच्छब्देन विभर्षीति मध्यमपुरुषेण च मिथ्याभिशास्तः पुरुषोऽभि-
धीयते । हे अकारणं निन्दित पुरुष ते तव विषये शिवाः स्तुतिरूपाः

कल्याण्यः एकाः अन्या वाचः सन्ति । तथा ते त्व विषये अशिवाः
 अस्तुतिरूपा निन्दार्या एकाः अन्या वाचः सन्ति । सर्वास्ता उभयीर्वा-
 चः त्वं सुमनस्यमानः । सुमना इवाचरन् । ॥ आचारार्थे “कर्तुः
 क्यङ्” ॥ । स्तुतिवाक्यश्रवणे यथा सुमनस्कत्वं प्राप्नोषि एवं नि-
 न्दावाक्यश्रवणेपि सौमनस्यं प्राप्नुवन् विभर्षि विभृहि । ॥ लोडर्थे
 लट् ॥ । स्तुतिनिन्दाजातहर्षविषादयोरपि समानं सौमनस्यं प्राप्नुही-
 त्यर्थः । अथ वाचः पराद्यवस्याचतुष्टयात्मकत्वेपि प्रथमावस्यात्रयरूपाया
 वाचो नार्थप्रत्यायकत्वं तुरीयावस्यापन्नायास्तु अर्थबोधकत्वम् इति उत्तरा-
 धेनाह । तासां पूर्वोक्तानां द्वितीयानां वाचां मध्ये तिस्रो वाचः पराद्याः
 अस्मिन् शब्दप्रयोक्तारि पुरुषे अन्तः देहमध्ये निहिताः अवस्थिता भव-
 न्ति । एका वैखरीरूपा घोषम् अनु तालवोष्ठव्यापारजन्यं ध्वनिम् अनु-
 लक्ष्य वि पपात विशेषेण वर्णपदादिरूपेण वर्तते । यद्वा पूर्वाधेन नि-
 न्दावाक्यस्य स्तुतिवाक्यसमानताप्रतिपत्तिम् आपाद्य निन्दावाक्यप्रयोगेपि
 प्रयोक्तुरेव महती वाधा नाभियुज्यमानस्य वाधेत्याह । तासां अशि-
 वानां निन्दारूपाणां वाचां मध्ये तिस्रो वाचः पराद्याः अस्मिन् मि-
 थ्यापवदितरि जने अन्तर्निहिताः । एका वाक् वैखरी घोषम् जनसंघ-
 ध्वनिम् अनुलक्ष्य वि पपात निन्दात्वेन विरुद्धा पतिता । अयम् अर्थः ।
 निन्दावाक्यस्यापि परादिचतुष्टयात्मकत्वात् तादृशवाक्यप्रयोक्तृशरीरमध्ये त्र-
 याणां भागानाम् अवस्थानात् तस्मिन्नेव निन्दा महती । मिथ्याभियुज्य-
 माने तु एक एव भागः पतित इति नास्ति निन्देति ॥

नवमी ॥

उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनयोः ।

इन्द्रश्च विष्णो यदर्पस्पृधेयां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेयाम् ॥ १ ॥

उभा । जिग्यथुः । न । परा । जयेथे इति । न । परा । जिग्ये । कतरः ।

चन । एनयोः ।

1 BDKĒŚV C's इन्द्रश्च विष्णो. We with AB RP P J C's.

1 S' द्वितीयानां.

इन्द्रः । च । विष्णो इति । यत् । अर्पस्पृधेयाम् । त्रेधा । सहस्रम् । वि ।
तत् । ऐरयेयाम् ॥ १ ॥

हे इन्द्राविष्णू उभा उभौ युवां जिग्ययुः सर्वदा जयथ एव । ॥ छा-
न्दसो लिट् । “सन्लिटोर्जेः” इति कुत्वम् ॥ न कदाचिदपि
परा जयेथे । अन्यैर्न जीयेथे इत्यर्थः । ॥ “विपराभ्यां जेः” इति
आत्मनेपदम् ॥ किम् एतौ परस्परसाहाय्याज्जेतारौ अपराजितौ च ।
नेत्याह । एतयोः इन्द्राविष्णवोर्युवयोर्मध्ये कतरश्चन एकोपि । ॥ “कि-
यत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य उत्तरच्” ॥ न परा जिग्ये नान्यैः
पराजितो भवति ॥ हे विष्णो इन्द्रश्च त्वं च युवां यद् वस्तु प्रति अ-
पस्पृधेयाम् अस्पृधेयाम् असुरैः सह । ॥ “अपस्पृधेयाम् आनृचुः”
इति स्पर्धतेर्लङि द्विवचनं संप्रसारणं च निपात्यते ॥ तद् वस्तु
त्रेधा त्रिधा लोकवेदवागात्मना स्थितं सहस्रम् अपरिमितं तद् वस्तु त्रै-
रयेयाम् । व्यक्रमेयाम् इत्यर्थः । विक्रमणं च वैष्णवमपि ऐकान्त्याद्
उभयोरित्युच्यते । अत्र ऐतरेयब्राह्मणम् । “उभा जिग्ययुरित्युभौ हि तौ
जिग्यतुः” इत्यादि “इन्द्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युग्धाते । तान् ह स्म
“जित्वोचतुः कल्पामहा इति । ते ह तपेत्यसुरा ऊचुः । सोऽब्रवीद् इन्द्रो
“यावद् एवायं विष्णुस्त्रिविक्रमते तावद् अस्माकम् अथ युष्माकम् इतरद्
“इति । स इमाँल्लोकान् विचक्रमेथो वेदान् अपोवाचम् । तदाहुः किं
“तत् सहस्रम् इतीमे लोका इमे वेदा अथो वाग् इति ब्रूयात्” इत्य-
न्तम् अनुसंधेयम् [ऐ० ब्रा० ६. १५] ॥

दशमी ॥

जनाद् विश्वजनीनात् सिन्धुतस्यार्थभृतम् ।

दूरात् तं मन्य उद्धृतमीर्ष्यायां नाम भेजम् ॥ १ ॥

जनात् । विश्वजनीनात् । सिन्धुतः । परि । आऽभृतम् ।

दूरात् । त्वा । मन्ये । उद्धृतम् । ईर्ष्यायाः । नाम । भेजम् ॥ १ ॥

अत्र ईर्ष्यानिवर्तनक्षमम् औषधं संवोध्यते ॥ विश्वजनीनात् विश्वजन-
हितात् । ॥ “आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः” इति खः ॥ । ता-
दृशात् जनात् । जनपदाद् इत्यर्थः । एकदेशेन व्यपदेशो भीमसेनो भी-
म इतिवत् । तथा सिन्धुतः समुद्रात् । ॥ परिः पञ्चम्यर्थानुवा-
दी ॥ । आभृतम् आहृतम् । ॥ “दृग्रहोर्भः” ॥ । तथा
दूरात् दूरदेशाद् उद्धृतम् उद्धृतं त्वा त्वां सक्तुमन्यलक्षणम् औषधम् ई-
र्ष्यायाः क्रोधस्य नाम खलु भेषजम् निवर्तनक्षमम् औषधं मन्ये जा-
नामि । ॥ मन ज्ञाने । दिवादित्वात् श्यन् । लटि उत्तमैकवचने
रूपम् ॥ ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

ईर्ष्याविनाशकर्मणि तत्परशुना क्वाथितम् उदकम् “अग्नेरिवास्य दह-
तः” इत्यनया अभिमन्य ईर्ष्यालुं पाययेत् । “अग्नेरिवेति परशुफा-
ण्टम्” इति [कौ० ४. १२] सूत्रात् ॥

सर्वव्याधिभेषज्यार्थं व्याधितशरीरं मौजैः पार्श्वैः पर्वसु बद्ध्वा “सिनी-
वालि” इति नवर्चेन शरपिञ्जलीभिः सह उदकघटं संपात्य अभिमन्य
व्याधितम् आत्मावयेत् अवसिञ्चेद् वा । तद् उक्तं संहिताविधौ । “सो-
“मारुद्रा [७. ४३] सिनीवालि [७. ४८] वि ते मुञ्चामि [७. ८३] शुम्भ-
“नी [७. ११७] इति मौजैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जलीभिरात्मावयत्यवसिञ्चति”
इति [कौ० ४. ८] ॥

तथा सर्वसंपत्कामः अनेन नवर्चेन ययालिङ्गं सिनीवाली कुहं राका
देवपत्न्य इति चतस्रो देवता यजेत उपतिष्ठेत् वा । “अग्नाविष्णू [७.
३०] सोमारुद्रा [७. ४३] सिनीवालि पृथुष्टुके [७. ४८] बृहस्पतिर्नः”
[७. ५३] इति कौशिकं सूत्रम् [कौ० ७. १०] ॥

तथा दर्शयागे “सिनीवालि” इति तृचेन सिनीवालीदेवतां परिगृ-
हीयात् । [तद् उक्तं वैताने] । “देवताः परिगृह्णाति । सिनीवालि पृथु-
ष्टुक इति मन्योक्तम् अमावास्यायाम्” इति [वै० १. १] ॥

दर्शयाग एव “कुहं देवीम्” इति द्यूचेन कुहं देवीं परिगृहीयात् ॥

पूर्णमासयागे “राकाम अहम्” इति ब्रूवेन राकां देवीं परिगृहीयात् ॥
 “कुहं देवीम् [७, ४९] यत् ते देवा अकृण्वन् भागधेयम् [७, ८४] इत्य-
 “मावास्यायाम् । राकाम अहम् [७, ५०] पूर्णा पश्चात् [७, ८५] इति
 “पौर्णमास्याम्” इति वैतानसूत्रात् [वै० १. १] ॥

दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु “देवानां पत्नीः” इति ब्रूवेन देवप-
 त्नीयागम् अनुमन्त्रयेत् । “सं वर्चसा [६, ५३.३] देवानां पत्नीः [७, ५१]
 सुगार्हपत्यः [१२. २. ४५] इति पत्नीसंयाजान्” इति हि वैतानं सूत्रम्
 [वै० १. ४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अग्नेरिवास्य दहतो दावस्य दहतः पृथक् ।

एतामेतस्यैर्ष्यामुद्रांश्चिन्मिव शमय ॥ १ ॥

अग्नेऽइव । अस्य । दहतः । दावस्य । दहतः । पृथक् ।

एताम् । एतस्य । ईर्ष्याम् । उद्रां । अग्निमइव । शमय ॥ १ ॥

अग्नेरिव दहतः क्रोधेन मदीयकार्याणि विनाशयतः अस्य पुरःपरिह-
 र्यमानस्य ईर्ष्यालोः तथा पृथक् प्रत्येकं प्रतिपदार्थं दहतः भस्मीकुर्वतो
 दावस्य । अत्र उपमावाचक इवशब्दोऽध्याहार्यः । दावस्य अग्नेरिव पृ-
 थक् दहतः एतस्य पुरोवर्तिनः क्रुध्यतः पुरुषस्य । पुरोवर्तिनम् ईर्ष्या-
 लुम् इदमेतच्छब्दाभ्याम् अङ्गुल्या निर्दिशति । तादृशस्य पुरुषस्य एतां
 महिषये प्रयुज्यमानाम् ईर्ष्याम् उद्रा उदकेन । ४ “पद्मोन्मास”
 इत्यादिना उदकस्य उदग्भावः ४ । तत्रपरशुक्लपितेनोदकेन शमय
 शान्तां कुर्विति ईर्ष्यानिवारको देवः संवोध्यते । तत्र दृष्टान्तः । अग्नि-
 मिवेति । यथा अग्निं ज्वलन्तम् उद्रा उदकेन शमयन्ति तद्वत् ॥

द्वितीया ॥

सिनीचालि पृषुष्टुके या देवानोमसि स्वसा ।

१ B उपपत्तिः to read “सुता”. KR “सुता”. B “सुता”. ADKŚV “सुता”. C. “सु-
 ता” changed to “सुता”. P P J उवा. Gr उवा. We with Sāyana. २ B “प्रिमिय. २
 B D R “देवाना”. We with A K K C.

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिद्धि नः ॥ १ ॥

सिनीवालि । पृथुऽस्तुके । या । देवानां । असि । स्वसा ।

जुषस्व । हव्यम् । आऽहुतम् । प्रजाम् । देवि । दिदिद्धि । नः ॥ १ ॥

दृष्टचन्द्रा अमावास्या सिनीवाली खीत्वेन रूप्यते । हे सिनीवालि । अत्र यास्कः । सिनम् अन्नं भवति सिनाति भूतानि वालं पर्वं वृणो-
तेस्तसिन्नवती वालिनी वा वालेनैवास्याम् अणुत्वाच्चन्द्रमाः सेवितव्यो
भवतीति वेति [नि० ११, ३१] । पर्वण्यन्नवतीति अल्पकलचन्द्रोपेतेति वे-
ति तस्यार्थः । तादृशि हे सिनीवालि पृथुष्टुके पृथुजघने पृथुकेशस्तुके
वा । ॥ स्त्रायतेः स्तुकशब्दः ॥ बहुभिः संस्तुते वा । ॥ स्त्री-
तेर्निष्ठातकारस्य वर्णोपजनश्छान्दसः ॥ या त्वं देवानां स्वसा स्व-
यं सारिणी वृष्ट्यादिना असि भवसि भगिनी वा समानकार्यत्वात् सा
त्वम् आहुतम् अभिमुखं प्रक्षिप्तं हव्यम् हविः जुषस्व सेवस्व । किं च हे
देवि सिनीवालि नः अस्माकं प्रजाम् पुत्रादिकां दिदिद्धि उपचिनु । दे-
हीत्यर्थः । ॥ दिहेर्दिशतेर्वा लोटि शपः शुः ॥

तृतीया ॥

या सुवाहुः स्वङ्गुरिः सुषूमा बहुसूवरी ।

तस्यै विश्पत्न्यै हविः सिनीवाल्यै जुहोतन ॥ २ ॥

या । सुऽवाहुः । सुऽअङ्गुरिः । सुऽसूमा । बहुऽसूवरी ।

तस्यै । विश्पत्न्यै । हविः । सिनीवाल्यै । जुहोतन ॥ २ ॥

या सिनीवाली सुवाहुः सुपाणिः स्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुलिः सुषूमा सु-
योनिः । ॥ सृतेः सूमशब्दः ॥ सुष्ठु प्रसवित्री वा । बहुसूवरी
वह्नीनां प्रजानां सवित्री । ॥ सृतेः कनिप् । “वनो र च” इति
डीव्रेफौ ॥ तस्यै सिनीवाल्यै विश्पत्न्यै विशां प्रजानां पालयि-
त्र्यै । ॥ “विभाषा सपूर्वस्य” इति पत्युर्नकारः । अयस्मयादित्वेन

१ P अस्ति. Cr असि changed to अस्ति. We with P J. २ P P² दिदिद्धिः as one
word! We with J Cr. ३ P वाहु°.

भत्वाद् विशो जश्वाभावः ॥ । हविः जुहोतन जुहुत हे ऋत्विग्य-
जमानाः । ॥ “तप्तनप्तनथनाश्च” इति तस्य तनवादेशः । पितृत्वेन
डित्वाभावाद् गुणः ॥

चतुर्थी ॥

या विशपत्नीन्द्रमसि प्रतीचीं सहस्रस्तुकाभियन्तीं देवी ।

विष्णोः पतिं तुभ्यं राता हवींषि पतिं देवि राधसे चोदयस्व ॥ ३ ॥

या । विशपत्नी । इन्द्रम् । असि । प्रतीचीं । सहस्रस्तुका । अभियन्तीं ।
देवी ।

विष्णोः । पतिं । तुभ्यम् । राता । हवींषि । पतिम् । देवि । राधसे । चो-
दयस्व ॥ ३ ॥

या सिनीवाली विशपत्नी विशां पालयित्री इन्द्रम् परमैश्वर्यसंपन्नं देवं
प्रतीचीं प्रत्यगङ्घना असि भवसि । अमावास्यायाम् इन्द्रस्य इज्यमान-
त्वाद् इन्द्रं प्रतीचीत्युक्तम् । कीदृशी । सहस्रस्तुका । सहस्रशब्दो बहु-
वाची । बहुकेशस्तुका पृथुजपना वा सहस्रसंख्याकैः स्तोत्रभिः संस्तुता
वा । अभियन्ती अभिमुखं गच्छन्ती यष्टव्यान् देवान् । यद्वा फलप्रदा-
नाय अस्मान् अभिगच्छन्ती देवी द्योतनशीला । किं च हे विष्णोः
पतिं विष्णोर्व्यापनशीलस्य देवस्य इन्द्रस्य वा पतिं तुभ्यं हवींषि राता
रातानि दत्तानि । अतः हे देवि सिनीवालि तुष्टा त्वं पतिम् त्वदीयम्
इन्द्रं राधसे । राध इति धननाम । ॥ “क्रियार्थोपपदस्य” इति
चतुर्थी ॥ असम्भ्यं धनं दातुं चोदयस्व प्रेरयस्व ॥

पञ्चमी ॥

कुहं देवीं सुकृतं विद्वानापसमस्मिन् यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।

सा नो रयिं विश्वारं नि यच्छाद् ददानु वीरं शतदायमुक्थ्युमि ॥ १ ॥

कुहम् । देवीम् । सुकृतम् । विद्वानाऽअपसम् । अस्मिन् । यज्ञे । सुहवां ।

जोहवीमि ।

सा । नः । रयिम् । विश्वञ्चारम् । नि । यच्छात् । ददानु । वीरम् । श-
तदायम् । उक्थ्यम् ॥ १ ॥

नष्टचन्द्रा अमावास्या कुहः । तां देवीम् । ॥ कुहशब्दं बहुधा
यास्को निरुवाच । कुहर्गूहतेः काभूद् इति वा क सती हूयत इति वा
काहुतं हविर्जुहोतीति वेति [नि० ११. ३२] ॥ तादृशीं कुहम् अ-
स्मिन् यज्ञे दर्शयागे सर्वाभिलषितसाधने कर्मणि च जोहवीमि भृशम्
आह्वयामि । ह्यतेरिदं रूपं जुहोतेर्वा । हविषा यजामि । तां वि-
शिनष्टि । सुकृतम् सुकर्माणं विज्ञनापसम् । अप इति कर्मनाम् । वि-
दितकर्माणम् । ॥ विदेः औणादिको भक् प्रत्ययः । [विज्ञो वेद-
नम् ।] तद्वत् विज्ञनम् । पामादिलक्षणो नप्रत्ययः । तादृशम् अपः
कर्म यस्या इति विग्रहः ॥ सुह्वारम् शोभनाह्वानाम् । सा कु-
हः विश्ववारम् सर्वैर्वरणीयं रयिम् धनं नः अस्मभ्यं नि यच्छात् नि-
यमयतु स्थापयतु । प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा शतदायम् बहुधनं बहुमदं वा
उक्थ्यम् प्रशस्यं स्तोत्रार्हं वा वीरम् विज्ञानं पुत्रं ददानु प्रयच्छतु ॥

पृष्ठी ॥

कुहर्देवानांममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य हविषो जुपेत ।

शृणोतु यज्ञमुशन्ती नो अद्य रायस्पोषं चिकितुषी दधातु ॥ २ ॥

कुहः । देवानांम् । अमृतस्य । पत्नी । हव्या । नः । अस्य । हविषः ।
जुपेत ।

शृणोतु । यज्ञम् । उशन्ती । नः । अद्य । रायः । पोषम् । चिकितुषी ।
दधातु ॥ २ ॥

देवानाम् । ॥ निर्धारणे पृष्ठी ॥ देवानां मध्ये कुहर्देवी
अमृतस्य अमृतत्वस्य अविनाशस्य उदकस्य वा पत्नी पालयित्री । यद्वा
देवानां मध्ये यः अमृतः अविनश्वरो देवस्तस्य पत्नी नारी । अथवा दे-
वानाम् इति सर्वविकारोपलक्षणम् । सर्वेषां भूतानाम् अमृतस्य च प-

त्नी पालयित्री हव्या आह्वानार्हा नः अस्मदीयस्य अस्य दीयमानस्य ह-
विषः । ॥ कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थर्थे षष्ठी ॥ अस्मदीयम्
इदं हविः जुषेत सेवेत । किं च नः अस्मदीयं यज्ञम् उशती कामय-
माना । ॥ वश कान्तौ । शतरि “ग्रहिज्या” इत्यादिना संप्रसा-
रणम् ॥ अद्य इदानीं शृणोतु । अस्मदीयम् आह्वानम् इति शे-
षः । ततः चिकितुषी अस्मदीयं यज्ञं ज्ञातवती रायः धनस्य पोषम् पु-
ष्टिं दधानु अस्माकं विदधानु । ॥ चिकितुषीति । कित ज्ञाने । क-
सौ ङीप् संप्रसारणे रूपम् ॥

सप्तमी ॥

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु मना ।

सीव्यत्पः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥ १ ॥

राकाम् । अहम् । सुहवां । सुऽस्तुती । हुवे । शृणोतु । नः । सुऽभगा ।
बोधतु । मना ।

सीव्यतु । अपः । सूच्या । अच्छिद्यमानया । ददातु । वीरम् । शतदा-
यम् । उक्थ्यम् ॥ १ ॥

संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका । तां देवीं सुहवाम् शोभनाह्वानाम् आ-
ह्वानप्रयोजनकारिणीं सुष्टुती शोभनया स्तुत्या अहं हुवे आह्वयामि । सा
च सुभगा सुज्ञानादिका नः अस्माकं शृणोतु आह्वानम् । श्रुत्वा च मना
आत्मना । ॥ “मन्त्रेष्वह्यादेरात्मनः” इति आकारलोपः ॥ स्व-
यमेव बोधतु बुध्याताम् अस्मदभिप्रायम् । बुद्ध्या च अपः कर्म प्रजनन-
लक्षणं सीव्यतु । अपः प्रजननकर्मेति हि यास्कः [नि० ११. ३१] ।
तत् अच्छिद्यमानया सूच्या सूचिस्वानीयया सीवत्या नाट्या सीव्यतु सं-
तनोतु वभ्रातु । ॥ पिवु तन्नुसंताने । देवादिकः । “हलि च” इ-
ति दीर्घः ॥ यथा वस्त्रादिकं सूच्या सूतं चिरं कार्यक्षमं भवति
एवम् इदं करोतु । “राका ह वा एतां पुरुषस्य सेवनीं सीव्यति यैषा

“शिन्नेधि । पुमांसोस्य पुत्रा जायन्ते” इति ऐतरेयश्रुतेः [ऐ०वा० ३. ३७] । तथा च कृत्वा वीरम् विज्ञान्तं पुत्रं शतदायम् बहुधनं बहुप्रदं वा उक्थ्यम् कर्मभिः स्तोत्रार्हं ददातु प्रयच्छतु ॥

अष्टमी ॥

यास्ते राके सुम॒तयः सु॒पेश॑सो याभिर्द॒दासि॑ दा॒शुषे॑ वसू॒नि ।

ताभि॒नो अ॒द्य सु॒मना॑ उ॒पाग॑हि स॒हस्रा॑पोषं सु॒भगे॑ ररा॒णा ॥ २ ॥

याः । ते । रा॒के । सु॒ऽम॒तयः । सु॒ऽपेश॑सः । याभिः । ददा॑सि । दा॒शुषे॑ । वसू॒नि ।

ताभिः । नः । अ॒द्य । सु॒ऽम॒नाः । उ॒प॒ऽआग॑हि । स॒ह॒स्र॒ऽपोष॑म् । सु॒ऽभ॒गे । ररा॒णा ॥ २ ॥

हे राके देवि यास्ते तव सुमतयः कल्याणबुद्धयः अनुग्रहात्मिकाः सुपेशसः सुरूपाः शोभनविषया वा यास्ते सुष्टुतयः सुरूपा इति वा याभिः सुमतिभिः दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसूनि धनानि ददासि प्रयच्छसि ताभिः सुनतिभिरुपलक्षिता तथाभूतसंकल्पा नः अस्मान् अद्य इदानीं सुमना भूत्वा उपागहि उपागच्छ । ॥ गमेः शपो लुकि मलोपः । तस्यासिद्धत्वेन हेर्लुगभावः ॥ किं कुर्वती । हे सुभगे शोभनसौभाग्ये कल्याणधनप्रापिणि वा राके सहस्रपोषम् बहूनां धनानां पोषं पुष्टिं रराणां प्रयच्छन्ती उपागच्छेति । ॥ रातेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । शपः श्रुः ॥

नवमी ॥

देवानां पत्नीरु॒शती॑र॒वन्तु॒ नः॒ प्राव॑न्तु नस्तु॒जये॒ वाज॑सातये ।

याः पार्थि॒वासो॒ या अ॒पाम॑पि व्र॒ते ता नो॑ दे॒वीः सु॒हवाः॒ शर्म॑ यच्छन्तु ॥ १ ॥

दे॒वाना॑म् । पत्नीः । उ॒श॒तीः । अ॒वन्तु॒ । नः । म । अ॒वन्तु॒ । नः । तु॒जये॑ ।

वाज॑सातये ।

याः । पार्थिवास्तः । याः । अपाम् । अपि । व्रते । ताः । नः । देवीः । सु-
हवाः । शर्म । यच्छन्तु ॥ १ ॥

देवानां पत्नीः पत्न्यः उशतीः उशत्यः कामयमानाः नः अस्मान् अ-
वन्तु रक्षन्तु । तथा नः अस्माकं तुजये तोकाय अपत्याय वाजसातये
अन्नलाभाय च प्राचन्तु प्रकर्षेण आगच्छन्तु रक्षन्तु वा । ॥ अव र-
क्षणादिषु ॥ किं च या देवपत्न्यः पार्थिवास्तः पार्थिव्यः । पृथि-
वीत्यान्ता इत्यर्थः । याश्च । अपिशब्दः चायै । अपां व्रते कर्मणि कार-
के अन्तरिक्षे स्थितास्ता देवीः देव्यः सुहवाः शोभनाह्वाना नः अस्मभ्यं
शर्म सुखं गृहं वा यच्छन्तु । ॥ वचनव्यत्ययः ॥ यच्छन्तु प्र-
यच्छन्तु इत्यर्थः ॥

दशमी ॥

उत मा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्नायश्चिनी राट् ।

आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥ २ ॥

उत । माः । व्यन्तु । देवपत्नीः । इन्द्राणी । अग्नार्षी । अश्चिनी । राट् ।

आ । रोदसी । वरुणानी । शृणोतु । व्यन्तु । देवीः । यः । ऋतुः । जनी-
नाम् ॥ २ ॥

उत अपि च देवपत्नीः देवाः पतयो यासां ताः देवानां पत्न्य इति
वा । माः देव्यः व्यन्तु कामयन्ताम् अश्नन्तु वा । हवींषीति शेषः ।
ता देवपत्नीर्दर्शयति । इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी । ॥ “इन्द्रवरुण”
इति ङीपानुको ॥ अग्नार्षी अग्नेः पत्नी । ॥ “वृषाकप्यग्नि-
कृषितकुसीदानाम् उदाहः” इति ऐकारादेशो ङीप् च ॥ अश्चिनी
अश्चिनोर्जाया राट् राजन्ती । ॥ राजतेः क्तिप् ॥ रोदसी रु-
द्रस्य जाया वरुणानी वरुणस्य पत्नी आ शृणोतु अभिमुखं सर्वतो वा

1 B D S 1 for 1. We with A K K V G.

1 This is another instance of Śhāṇa's strict adherence to his text such as it was. He could easily have changed the reading to यच्छन्तु if he had considered it right to change his readings. 2 So S'.

शृणोतु । अस्मदीयं हव्यं व्यन्तु अश्वन्तु कामयन्ता वा हवींषि देवीर्दे-
व्यः । कस्मिन् काले हविःकामनं तम् आह । यः जनीनां जायानाम्
ऋतुः कालस्तस्मिन् । पत्नीसंयाजकाल इत्यर्थः । ॥ अत्र “अपि च
“ज्ञा व्यन्तु देवपत्न्यः इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी । अग्राय्यज्ञेः पत्नी । अश्वि-
“न्यश्विनोः पत्नी । राट् राजतेः । रोदसी रुद्रस्य पत्नी । वरुणानी
“[च] वरुणस्य पत्नी । व्यन्तु देव्यः कामयन्ताम् । य ऋतुः कालो जा-
“यानाम्” इति निरुक्तम् अनुसंधेयम् [नि० १२.४६] ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

द्युतर्जयकर्मणि स्थलशुद्धिम् अक्षाधिवासनं च कृत्वा “यथा वृक्षम् अ-
शनिः” इति नवचेन अक्षान् अभिमन्त्र्य द्यूतं कुर्यात् । सूत्रितं हि ।
“पूर्वास्वषाढासु गर्तं खनति । उत्तरासु संभिनति । आदेवनं संस्तीर्य ।
“उज्जिन्दीर्तां संजयन्तीम् [४.३८] यथा वृक्षम् अशनिः [७.५२] इदम्
“उग्राय [७.११४] इति वासितान् अक्षान् निवपति” इति [कौ० ५.५] ॥
सर्वफलकामः “बृहस्पतिर्नः” इति ऋचा बृहस्पतिं यजेत उपतिष्ठेत
वा । “बृहस्पतिर्नः [७.५३] यत् ते देवाः” [७.८४] इति हि सू-
त्रम् [कौ० ७.१०] ॥

तथा उक्त्यक्तौ ब्राह्मणाच्छंसिनो याज्याहोमम् अनया ब्रह्मा अनुमन्त्र-
येत् । उक्तं वैताने । “एतेषां याज्याहोमान् इन्द्रावरुणा सुतपौ [७.५८]
बृहस्पतिर्नः [७.५३] उभा जिग्ययुः” [७.४५] इति [वै० ४.१] ॥

तथा ग्रहयज्ञे अनया हविराज्यहोमसमिदाधानोपस्थानानि बृहस्पतये
कुर्यात् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे । “भद्रादधि श्रेयः मेहि [७.९] बृ-
हस्पतिर्नः [७.५३] इति बृहस्पतये” इति [शा० क० १५] ॥

तथा “वार्हस्पत्यां राज्यश्रीब्रह्मवर्चसकामस्य” [न० क० १७] इति वि-
हितायां वार्हस्पत्याख्यायां महाशान्तौ बृहस्पतिर्नः इत्येनाम् आवपेत् । उ-
क्तं नक्षत्रकल्पे । “बृहस्पतिर्नः परिपातु पश्चात् [७.५३] अमुत्र भूयात्
[७.५५] इति वार्हस्पत्यायाम्” इति [न० क० १८] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यथा वृक्षमशनिर्विश्वाहा हन्यमिति ।

एवाहमद्य कितवान् अक्षैर्वंध्यासममिति ॥ १ ॥

यथा । वृक्षम् । अशनिः । विश्वाहा । हनि । अमिति ।

एव । अहम् । अद्य । कितवान् । अक्षैः । बंध्यासम् । अमिति ॥ १ ॥

अशनिः वैद्युतोग्निः अमिति । ॥ प्रतिनिध्यर्थे प्रतिः कर्मप्रवचनी-
यः ॥ । न विद्यते प्रति प्रतिनिधिः समानो यस्य अमतिमः सन्
विश्वाहा विष्टेषु सर्वेष्वहःसु यथा वृक्षम् तर्हं हन्ति बाधते । यद्वा वि-
श्वस्य हन्ता । ॥ हन्तेः किल् ॥ । अशनिः अमति अमतिपक्षं
यथा वृक्षं विनाशयति एव एवम् अहम् अमति अमतिनिधिः सन् ।
प्रतिकितवपराजये मम सदृशः अन्यो नास्तीत्यर्थः । यद्वा अमति अम-
तिपक्षं बंध्यासम् इति संबन्धः । अद्य इदानीं कितवान् । ॥ कि-
तवः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिरिति यास्कः [नि० ५. २२] । अक्षैर्दीव्यन्
युरूपः परैरपह्रियमाणधनः किं तवास्ति न किञ्चिद् इति सर्वैर्भाष्यत
इत्यर्थः ॥ । तादृशान् कितवान् अक्षैः देवनसाधनैः अमति अम-
तिपक्षं बंध्यासं हनिष्यामि । यथा प्रतिकितवा द्यूतक्रियायां मम प्रति-
स्पर्धिनो न भवन्ति तथा अक्षैः पराजितान् करिष्यामीत्यर्थः । ॥ “ह-
नो वध लिङि” इति हन्तेर्वधादेशः ॥

द्वितीया ॥

तुराणामतुराणां विशामवर्जुषीणाम् ।

समेतुं विश्वतो भगो अन्तर्हस्तं कृतं मम ॥ २ ॥

तुराणाम् । अतुराणाम् । विशाम् । अवर्जुषीणाम् ।

समेत्तेतुं । विश्वतः । भगः । अन्तःऽहस्तम् । कृतम् । मम ॥ २ ॥

तुराणाम् । ॥ तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः ॥ । द्यूतकर्म-
णि त्वरमाणानाम् अतुराणाम् अत्वरमाणानाम् । अहमेव प्रथमः अद्य-

प्रक्षेपेण प्रतिवादिनं जेष्यामि अहमेवेति अहमहमिकया त्वरमाणास्तुराः ।
विमृश्यकारिण्यः अतुराः । तासाम् अवर्जुपीणाम् अवर्जनशीलानां प्र-
तिकितवैः पराजयेपि पुनरहमेव जेष्यामीति द्यूतक्रियाम् अपरित्यजन्तीनां
पुनःपुनर्जयलाभाद् अवर्जयन्तीनां वा । सर्वदा द्यूतव्यसनवतीनाम् इत्य-
र्थः । विशाम् प्रजानां भगः भाग्यम् जयलक्षणं विश्वतः सर्वतः समैतु
सम्यग् अभिमुखम् आगच्छतु । द्यूतजयकामिनं माम् इति शेषः ॥ न
केवलं तत एव जयप्रार्थना अपि तु मम अन्तर्हस्तम् हस्तमध्ये कृतम् ।
कृतशब्दवाच्यश्चतुःसंख्यायुक्तः अक्षविषयः अयः । स हस्तमध्ये स्थितो
वर्तते । एकादयः पञ्चसंख्यान्ता अक्षविषया अयाः । तत्र चतुर्णां कृतम्
इति संज्ञा । तथा च तैत्तिरीयकम् । “ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं
तत् । अथ ये पञ्च कलिः सः” इति [तै० ब्रा० १. ५. ११. १] ॥ त-
त्र कृतस्य लाभाद् द्यूतजयो भवति । अत एव दाशतय्यां लब्धकृता-
यात् कितवाद् भीतिराम्नायते । “चतुरश्विद् ददमानाद् विभीयाद् आ-
निधातोः” इति [ऋ० १. ४१. ९] । तत्र निरुक्तम् । चतुरोक्षान् धा-
रयत इति तद् यथा कितवाद् विभीयाद् इति [नि० ३. १६] ॥

लैटि अडागमः ॥ वाजयज्ञिः वाजम् अनं कुर्वद्भिः । ॥ वा-
जशब्दात् करोत्यर्थे णिच् ॥ अन्नलाभकारणै रथैरिव स्थितैरक्षैः प्र
भरे प्रहरे । प्रतिकितवान् इति शेषः । ■ “द्व्यग्रहोर्मः” इति भ-
त्वम् ॥ ततः मरुताम् । देवोपलक्षणम् । सर्वेषां देवानां स्तोमम्
स्तोत्रं संघं वा प्रदक्षिणम् अनुक्रमेण च्छ्याम् समर्थयेयम् ॥

चतुर्थी ॥ .

वयं जयेम त्वया युजा वृत्तमस्माकमंशमुदवा भरेभरे ।

अस्मभ्यमिन्द्र वरीयः सुगं कृधि प्र शत्रूणां मघवन् वृण्यां रुज ॥ ४ ॥

वयम् । जयेम । त्वया । युजा । वृत्तम् । अस्माकम् । अंशम् । उत । अवा ।
भरेभरे ।

अस्मभ्यम् । इन्द्र । वरीयः । सुगम् । कृधि । प्र । शत्रूणाम् । मघवेन ।
वृण्या । रुज ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वया युजा सहायेन वृत्तम् वृणोति अक्षैः संरुण्णीति वृत्त
प्रतिकितवः । ॥ वृणोतेः क्तिप् ॥ तादृशं कितवं वयं जयेम ।
तथा भरेभरे संग्रामेसंग्रामे द्यूतलक्षणे अस्माकं जिगीषूणाम् अंशम् ज-
यलक्षणम् उद् अव उद्गमय । ॥ अव रक्षणादिषु ॥ किं च
अस्मभ्यं वरीयः उत्तरं धनं सुगम् सुगमनं कृधि कुरु । ॥ उरुश-
ब्दाद् ईयसुनि “मियस्थिर” इति वच् आदेशः ॥ हे मघवन्
धनयन् इन्द्र शत्रूणाम् शातयितृणां प्रतिकितवानां वृण्या वृण्यानि वृ-
ण्या भवानि । ॥ “भवे छन्दसि” इति यत् । टिलोपः ॥ धी-
र्याणि जयलक्षणानि प्र रुज निवारय । ॥ रुजो भङ्गे । तौदादि-
कः ॥ यथा प्रतिकितवा अस्मान् न जयेयुः यथा तान् वयं ज-
येम जयेन च तेभ्यो धनं स्वीकुर्याम तथा कुर्विति इन्द्रः प्रार्थते ॥

पञ्चमी ॥

अजैपं त्वा संलिखितमजैपमुत संरुधम् ।

प्रक्षेपेण प्रतिवादिनं जेष्यामि अहमेवेति अहमहमिकया त्वरमाणास्तुराः ।
विमृश्यकारिण्यः अतुराः । तासाम् अवर्जुपीणाम् अवर्जनशीलानां प्र-
तिकृतवैः पराजयेपि पुनरहमेव जेष्यामीति द्यूतक्रियाम् अपरित्यजनीनां
पुनःपुनर्जयलाभाद् अवर्जयन्तीनां वा । सर्वदा द्यूतव्यसनवतीनाम् इत्य-
र्थः । विशाम् प्रजानां भगः भाग्यम् जयलक्षणं विश्वतः सर्वतः समैतु
सम्यग् अभिमुखम् आगच्छतु । द्यूतजयकामिनं माम् इति शेषः ॥ न
केवलं तत एव जयप्रार्थना अपि तु मम अन्तर्हस्तम् हस्तमध्ये कृतम् ।
कृतशब्दवाच्यश्चतुःसंख्यायुक्तः अक्षविषयः अंशः । स हस्तमध्ये स्थितो
वर्तते । एकादयः पञ्चसंख्यानन्ता अक्षविषया अयाः । तत्र चतुर्णां कृतम्
इति संज्ञा । तथा च तैत्तिरीयकम् । “ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं
तत् । अथ ये पञ्च कलिः सः” इति [तै० ब्रा० १. ५. ११. १] ॥ त-
त्र कृतस्य लाभाद् द्यूतजयो भवति । अत एव दाशतयां लब्धकृता-
यात् कित्वाद् भीतिराम्नायते । “चतुरश्विद् ददमानाद् विभीयाद् आ-
निधातोः” इति [ऋ० १. ४१. ९] । तत्र निरुक्तम् । चतुरोक्षान् धा-
रयत. इति तद् यथा कित्वाद् विभीयाद् इति [नि० ३. १६] ॥

हन्ता कितवः काले द्यूतकाले कृतमिव । इवशब्द एवार्थे । कृतशब्दवाच्यं
लाभहेतुम् अयमेव वि चिन्तोति मृगयते । हस्तस्येष्वक्षेषु प्रागेव निधानात्
कृतत्वम् अक्षाणां लाभार्थं अन्विष्यते अतो जयतीति संबन्धः ॥ यो
देवकामः देवान् कामयमानः दीव्यन् पुरुषः धनं न रुणद्धि द्यूतलब्धं
धनं न व्यर्थं स्थापयति किं तु देवतार्थं विनियुक्ते तं राशौ धनेन स्व-
धाभिः अनैर्वलैर्वा सं सृजत्येव संयोजयत्येव । इन्द्र इति देवता गम्य-
ते । इत् अवधारणे ॥

सप्तमी ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन वा क्षुधं पुरुहूत विश्वे ।

वयं राजसु प्रथमा धनान्यरिष्टासो वृजनीभिर्जयेम ॥ ७ ॥

गोभिः । तरेम् । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । वा । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वे ।

वयम् । राजऽसु । प्रथमाः । धनानि । अरिष्टासः । वृजनीभिः । जयेम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र दुरेवाम् दुष्टगमनां दारिद्र्याद् आगताम् अमतिम् दुर्बुद्धिं
गोभिः पशुभिः तरेम । हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र विश्वे सर्वे वयं
यवेन वा । यवशब्दो धान्योपलक्षणम् । धान्येन वा क्षुधम् बुभुक्षां त-
रेम निवारयेम ॥ राजसु नृपेषु राजमानेषु दीव्यास्तु वा पुरुषेषु । स्थि-
तानीति शेषः । प्रथमां प्रथमानि मुख्यानि प्रकृष्टतमानि धनानि वयम्
अरिष्टासः अहिंसिताः प्रतिकितवैरपराजिताः सन्तः वृजनीभिः बलका-
रिणीभिरक्षशलाकाभिः जयेम साधयेम ॥

अष्टमी ॥

कृतं मे दक्षिणे हस्ते जयो मे सव्य आहितः ।

गोजिद् भूयासमञ्जिद् धनं जयो हिरण्यजित् ॥ ८ ॥

कृतम् । मे । दक्षिणे । हस्ते । जयः । मे । सव्ये । आऽहितः ।

गोऽजित् । भूयासम् । अञ्जित् । धनम् । जयः । हिरण्यजित् ॥ ८ ॥

मे मम दक्षिणे हस्ते पाणौ कृतम् कृतशब्दवाच्यो लाभहेतुः अयः अस्ति । कृतायलाभो हि महान् द्यूतजयः । तद् उक्तं द्यूतक्रियाम् अधिकृत्य आपस्तम्बेन । “कृतं यजमानो विजिनाति” इति [आप० ५.२०.१] । तथा मे मम सव्ये हस्ते जय आहितः कृतायसाध्यो जयो निहितोस्ति । अतः अहं गोजित् परकीयानां गवां जेता भूयासम् । अश्वजित् प्रतिकितवसंवन्धिनाम् अश्वानां जेता । धनंजयः । धनशब्दः सामान्यवाची । दासीभूम्यादिधनस्य जेता । ॥ “संज्ञायां भृनुवृजिधारिसहितपिदमः” इति जयतेः खच् प्रत्ययः । “अरुर्द्धिपदजन्तस्य मुम्” इति मुम् ॥ हिरण्यजित् सुवर्णस्य जेता भूयासम् । लोके हि कितवा द्यूतकर्मणि गवादिधनं शुल्कं कृत्वा दीव्यन्ति तत्र ये जयन्ति ते तद्धनं स्वीकुर्वन्ति । अत्र जयस्य पूर्वार्धेन उक्तत्वाद् गवादिधनजयलाभः उत्तरार्धेन प्रार्थ्यते ॥

नवमी ॥

अक्षाः फलवतीं द्युवं दत्त गां क्षीरिणीमिव ।

सं मां कृतस्य धारया धनुः स्नात्वेव नह्यत ॥ ९ ॥

अक्षाः । फलवतीम् । द्युवम् । दत्त । गाम् । क्षीरिणीम् ॥ इव ।

सम् । मा । कृतस्य । धारया । धनुः । स्नात्वा ॥ इव । नह्यत ॥ ९ ॥

अनया देवनसाधनभूतान् अक्षान् जयाय प्रार्थयते । हे अक्षाः द्युवम् द्यूतक्रियाम् । ॥ दीव्यतेः संपदादिलक्षणो भावे क्प् । “च्छ्रोः शूडनुनासिके च” इति ऊद् । तदन्ताद् द्वितीयैकवचने अमि.उवङ् आदेशः ॥ द्यूतक्रियां फलवतीं फलोपेतां दत्तं प्रयच्छत । यथा द्यूतेन धनलाभो भवति तथा कुरुतेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः क्षीरिणीं गामिवेति । फलं कस्माद् भवति तम् आह । कृतस्य कृतशब्दवाच्यस्य चतुःसंख्यायुक्ताक्षविषयस्य लाभहेतोः अयस्य धारया संतत्या उपर्युपरि लाभहेतुकृतायप्रवाहेण मा मां सं नह्यत संयोजयत । तत्र दृष्टान्तः धनुः स्नात्वेवेति । यथा धनुः कार्मुकं स्नात्वा स्नावनिर्मितया मौर्व्या सं-

नहन्ति । यथा मौर्वीसंनद्धं कार्मुकं जयकारि भवति एवं मां कृतायप-
रंपरया जयिनं कुरुतेत्यर्थः ॥

दशमी ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुत्तरेस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत्त मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरीयः कृणोतु ॥ १ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत्त । उत्तरेस्मात् । अधरात् ।

अघायोः ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उत्त । मध्यतः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरीयः ।

कृणोतु ॥ १ ॥

बृहस्पतिः बृहतां देवानां पाता हितकारित्वेन पालयिता एतन्नामा दे-
वः नः अस्मान् परि पातु परितः सर्वतो रक्षतु । सर्वत इत्युक्तम् क-
स्माद् इति तद् आह । पश्चात् प्रतीच्या दिशः । ॥ “पश्चात्”
इति अस्तात्यर्थे निपातितः ॥ उत्त अपि च उत्तरस्मात् ऊर्ध्वा-
लोकात् अधरात् अधस्तनालोकात् अघायोः अघं हिंसाक्षयं परेषाम्
इच्छतीति अघायुः । ॥ अघशब्दात् “छन्दसि परेच्छायाम्” इति
क्यच् । “अम्नाघस्यात्” इति आत्वम् । “क्याच्छन्दसि” इति उम-
त्त्ययः ॥ अभिजिघांसतः पुरुषात् । परि पात्विति संबन्धः । तथा
इन्द्रः पुरस्तात् प्राच्या दिशः उत्त अपि च मध्यतः मध्यात् प्रदेशात्
नः अस्मान् परि पात्विति । सर्वाभ्यो दिग्भ्यो योऽघायुरागच्छति ततो-
स्मान् इन्द्राबृहस्पती परिपालयताम् इत्यर्थः । अपि च सखा सखिभू-
त इन्द्रः सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं वरीयः उत्तरं
धनं कृणोतु करोतु ॥

तृतीयं सूक्तम् । समाप्तश्चतुर्थोऽनुवाकः ॥

पञ्चमेऽनुवाके त्रीणि सूक्तानि । तत्र “संज्ञानं नः” इति आद्यं सूक्तं
बृहह्मणे पठितम् । तस्य शान्त्युदकाभिमतत्वादौ विनियोगः ॥

तथा सांमनस्यकर्मणि "संज्ञानं नः" इति द्यूचेन उदकुम्भं सुराकुम्भं वा संपात्य अभिमन्त्र्य ग्रामं परिभ्राम्य ग्राममध्ये निनयेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेन द्यूचेन त्रिहायण्या वत्सतर्याः शुक्त्यानि मांसानि संपात्य अभिमन्त्र्य भक्षयेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अन्नं सुरां प्रपां वा अनेन द्यूचेन संपात्य अभिमन्त्र्य यथायोगं भक्षणं पानं वा कुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । "सं वो मनांसि" [६, ९४] संज्ञानं नः [७, ५४] इति "सांमनस्यानि । उदकुलिजं संपातवन्तं ग्रामं परिहृत्य मध्ये निनयति । "एवं सुराकुलिजम् । त्रिहायण्या वत्सतर्याः शुक्त्यानि पिशितान्याशय-
"ति । भक्तं सुरां प्रपां संपातवत् करोति" इति [कौ० २, ३] ॥

उपनयने आचार्यो माणवकस्य नाभिं संस्पृश्य "अमुत्रभूयात्" इति पळुचं जपेत् । "दक्षिणेन पाणिना नाभिदेशे संस्तभ्य जपति । आ यातु मित्रः [३, ८] अमुत्रभूयात्" [७, ५५] इति हि सूत्रम् [कौ० ७, ६] ॥

तथा "बार्हस्पत्यां राज्यश्रीब्रह्मवर्चसकामस्य" इति [न० क० १७] वि-
हितायां बार्हस्पत्याख्यायां महाशान्तौ "अमुत्रभूयात्" इति आवपेत् ।
उक्तं नक्षत्रकले । "बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चात् [७, ५३] अमुत्रभूयात्
[७, ५५] इति बार्हस्पत्यायाम्" इति [न० क० १८] ॥

पुष्ट्यर्थे आग्रहायणीकर्मणि अग्निस्मीपात् प्रातरुत्थिते "उद्वयम्" इ-
ति उक्तामेत् । "उदायुपा [३, ३१, १०] इत्युपोत्तिष्ठति । उद्वयम् [७,
५५, ७] इत्युक्तामति" इति हि [कौ० ३, ७] सूत्रम् ॥

अन्नप्राशनकर्मणि भूमौ उपवेशितं बालम् "उद्वयम्" इत्यनया आ-
दित्यं प्रदर्शयेत् ॥

तथा सोमयागे अवभृथस्नानानन्तरम् "[उद्वयम्]" इत्यनया जलाद्
उक्तामेत् । "संप्रोक्षति । अपां सूक्तैरित्याद्युपस्पर्शनान्तरम् । उद्वयम् इ-
त्युक्तामति" इति घैताने सूत्रितम् [बै० ३, १४] ॥

अध्यापकानाम् अर्थार्जनविघ्नशमनार्थम् "चृचं साम" इत्यनया आ-

1 So S See Śāyana on VI 64 2 S' पाथय for पान. 3 S' मनांसीति. 4 S' स-
प्रोक्ष्यापां for संप्रोक्षति । अपां.

ज्यं जुहुयात् । “ऋचं सामेत्यनुप्रवचनीयस्य जुहोति” इति हि [कौ०
५, ६] सूत्रम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

संज्ञानं नः स्वेभिः संज्ञानमरणेभिः ।

संज्ञानमश्विना युवमिहास्मासु नि यच्छतम् ॥ १ ॥

सम्ज्ञानम् । नः । स्वेभिः । सम्ज्ञानम् । अरणेभिः ।

सम्ज्ञानम् । अश्विना । युवम् । इह । अस्मासु । नि । यच्छतम् ॥ १ ॥

स्वेभिः स्वकीयैः पुरुषैः नः अस्माकं संज्ञानम् संगतं ज्ञानम् ऐकम-
त्यम् । भवत्विति शेषः । तथा अरणेभिः अरणैः अरमणैः अनुकूलम्
अवदन्निः । ॥ रणतिः शब्दार्थः ॥ । प्रतिकूलैः पुरुषैः । य-
द्वा । ॥ अर्तेः अरणशब्दः ॥ । अरातिभिः सह संज्ञानम् स-
मानज्ञानं भवतु । ॥ स्वेभिः अरणेभिः इत्युभयत्र “बहुलं छन्दसि”
इति भिन्न ऐसोऽभावः । “बहुवचने झल्येत्” इति एचम् ॥ । हे
अश्विना अश्विनौ युवम् युवाम् इह अस्मिन् विषये इह इदानीं वा अ-
स्मासु संज्ञानम् समानज्ञानं स्वीयैः परैश्च सह ऐकमत्यं नि यच्छतम्
नियमयतम् । स्थापयतम् इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

सं जानामहै मनसा सं चिकित्वा मा युष्मंहि मनसा दैव्येन ।

मा घोषा उत सुर्वहुले विनिर्हते मेपुः पप्रदिन्द्रस्याहुन्यागते ॥ २ ॥

सम् । जानामहै । मनसा । सम् । चिकित्वा । मा । युष्मंहि । मनसा ।
दैव्येन ।

मा । घोषाः । उत । सुर्वहुले । विनिर्हते । मा । इपुः । पप्रत् । इ-
न्द्रस्य । अहनि । आङ्गते ॥ २ ॥

१ A D C's युत्साहि. V युत्साहि. S युत्साहि corrected to युत्साहि. P P J युत्साहि. We
with B K K R C's. २ D K C's उत्सु. We with A B K K S V. ३ So all our MSS.
and vaidikas.

मनसा अन्यदीयेन सं जानामहै समानज्ञाना भवाम । यद्वा मनः
 कर्म । परकीयं मनः संयोजयामः । यथा अस्मद्विषयेऽनुकूलं भवति त-
 था कुर्म इत्यर्थः । ॥ “संप्रतिभ्याम् अनाधाने” इति जानातेरा-
 त्तनेपदम् । “संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि” इति मनसस्तृतीया ॥ चि-
 कित्वा ज्ञात्वा । सम् । उपसर्गश्रुतेयोंग्यक्रियाध्याहारः । संगतकार्यकारि-
 णो भवाम । यद्वा पूर्वं मनसा संगतिरुक्ता । इदानीं निश्चयात्मकज्ञाने-
 न संगतिः प्रार्थ्यते । चिकित्वा चिकित्वना । ज्ञानेनेत्यर्थः । सं जानाम-
 है इत्यनुषङ्गः । खेषां परेषां च मनसा ज्ञानेन च संगता भवामेत्य-
 र्थः । ॥ चिकित्वेति । कित ज्ञाने । “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले”
 इति क्ताप्रत्ययः । छान्दसं द्विर्वचनम् । “एकाचः” इति इणनिपेधः ।
 यद्वा “अन्येभ्योपि दृश्यन्ते” इति क्ताणिपि पूर्ववद् द्विर्वचनम् । तृतीयाया
 डादेशः ॥ किं च दैव्येन देवसंबन्धिना देवताविषयेण । ॥ “दे-
 वाद् यजऔ” इति यज् प्रत्ययः ॥ तादृशेन मनसा मा युष्महि
 मा वियुक्ता भूम । प्रतिकूलजनितविक्षेपराहित्येन स्वकीयं मनः सर्वदा दे-
 वताविषयं भवत्वित्यर्थः । ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः । “माङि लुङ्” ।
 सिच् । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” इति गुणाभावः ॥ अपि
 च बहुले अधिके विनिर्हुते । ॥ बृ कौटिल्ये । “हु ह्वरेश्छन्द-
 सि” इति निष्ठायां हु इत्यादेशः ॥ कौटिल्ये निमित्ते घोषाः वै-
 मनस्यनिबन्धनाः शब्दाः मा उत्स्युः उत्थिता मा भूवन् । यद्वा व-
 हुलशब्देन तमो विवक्ष्यते । विनिर्हुते विशेषेण स्तेन्यादिकौटिल्यनिमित्ते
 बहुले तमसि । रात्रावित्यर्थः । घोषाः वैमनस्यनिबन्धनाः शब्दा उ-
 त्थिता मा भूवन् । ॥ उत्पूर्वात् तिष्ठतेः “माङि लुङ्” । वचनस्य
 ऊर्ध्वकर्मत्वं विवक्षित्वा आत्मनेपदाभावः ॥ तथा अहनि अहि वा-
 सरे आगते च इन्द्रस्य इषुः । ऐन्द्र्या वाचः शत्रुनिवारकत्वाद् इषुत्वेन
 रूपणम् । “वाग् अस्येन्द्री सपत्नक्षयणी” इति तैत्तिरीयश्रुतेः [तै० सं०
 १. ६. २. २] । यद्वा इन्द्रस्य इषुः अशनिः अशनिरूपा मर्मभेदिनी पर-
 कीया वाक् मा पक्षत अस्मासु मा पततु । अहोरात्रोपलक्षितेषु सर्वेषु

दिवसेष्वपि वैमनस्यनिवन्धनाः परेषां वाचः अस्मासु मा पतन्तु किं तु अनुकूला एव भवन्तु इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

अमुत्रभूयादधि यद् यमस्य बृहस्पतेरभिशंस्तेरमुञ्चः ।

प्रत्यूहतामश्विना मृत्युमस्मद् देवानामग्ने भिषजा शचीभिः ॥ १ ॥

अमुत्रभूयात् । अधि । यत् । यमस्य । बृहस्पतेः । अभिशंस्तेः । अमुञ्चः ।

प्रति । औहताम् । अश्विना । मृत्युम् । अस्मत् । देवानाम् । अग्ने । भिषजा । शचीभिः ॥ १ ॥

हे बृहस्पतेः । ॥ संवृद्धौ सोर्लोपाभावश्चान्दसः ॥ । बृहतां महतां देवानां पते हविःप्रदानेन पालयितरग्ने अमुत्रभूयात् परलोके भवनम् अमुत्रभूयम् । ॥ “भुवो भावे” इति भावे क्यप् प्रत्ययः ॥ । परलोकभवनरूपाद् यमस्य पितृपतेः संबन्धिनः अभिशंस्तेः अभिशंसनाद् मरणहेतोः यत् यस्मात् अमुञ्चः मोचयसि । इमं माणवकम् इति शेषः । अधिशब्दः अनर्थकः । यद्वा । ॥ अमुत्रभूयाद् इति ल्यबोपे पञ्चमी ॥ । परलोकभवनम् अभिलक्ष्य क्रियमाणाद् यमकर्तृकाद् अभिशंसनाद् मोचयसि तस्मात् कारणात् हे अग्ने त्वयि एवं कुर्याणे तत्प्रसादादेव देवानां भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विना अश्विनौ शचीभिः क्रियाभिः अस्मत् अस्मत्तः अस्मदीयात् । माणवकाद् इत्यर्थः । मृत्युम् मरणकारणं प्रत्यूहताम् । निवारयताम् इत्यर्थः । ॥ अमुञ्चः औहताम् इत्युभयत्र चान्दसो लङ् ॥

चतुर्थी ॥

सं क्रामतं मा जहीतं शरीरं प्राणापानौ ते स्युर्जाविह स्ताम् ।

१ B B K K V Gr बृहस्पते अभिशंस्तेरमुञ्चः. Cs बृहस्पते अभिशंस्तेरमुञ्चः corrected to बृहस्पतेरभिशंस्तेरमुञ्चः. We with A B S P P J Cs. None of our authorities read अमुञ्चः.

शतं जीव शरदो वर्धमानोऽग्निष्टे गोपा अधिपा वसिष्ठः ॥ २ ॥

सम । कामतम । मा । जहीतम । शरीरम् । प्राणापानौ । ते । सयुजौ ।

इह । स्ताम् ।

शतम् । जीव । शरदः । वर्धमानः । अग्निः । ते । गोपाः । अधिष्ठाः ।

वसिष्ठः ॥ २ ॥

हे प्राणापानौ सं कामतम आयुष्कामस्य शरीरे संक्रान्तौ भवतम् ।
तथा शरीरम् आयुष्कामस्य देहं मा जहीतम् मा त्यजतम् । सर्वदा
शरीरे तिष्ठतम् इत्यर्थः । ॥ ओहाक् त्यागे । लोटि “ईहल्यघोः”
इति ईत्वम् ॥ ॥ प्राणापानौ संबोध्य तयोः शरीरेऽवस्थानं संप्रा-
प्त्य आयुष्कामं प्रत्याह उत्तरेण पादत्रयेण । हे आयुष्काम ते तव इह
अस्मिन् शरीरे प्राणापानौ प्राणितीति प्राणः नासिकाविवराद् वह्निर्नि-
र्गच्छन् वायुः । अपानितीति अपानः हृदयस्य अधोभागे संचरन् वा-
युः । तौ सयुजौ संयुक्तौ परस्परसंयुक्तौ स्ताम् भवताम् । यावन्तं का-
लं प्राणापानौ परस्परसंबद्धौ देहे वर्तन्ते तावन्तम् आयुर्भवतीति तयोः
साहित्यं प्रार्थितम् । अनन्तरम् हे आयुष्काम शतं शरदः शतवर्षपर्यन्तं
जीव प्राणान् धारय । तथा जीवतस्ते तव वर्धमानः हविरादिना समृद्धिं
गच्छन् अग्निः गोपाः गोपायिता भवतु । ॥ गुपू रक्षणे । किपि
“गुपूधूपविच्छि” इति आयप्रत्ययः । “लोपो व्योर्वलि” इति यका-
रलोपः ॥ । अधिपाः अधिकं पाता मदीपोयम् इति आदरातिशयेन
अग्निः पालयिता भवतु । वसिष्ठः वासयितृत्वमश्नास्तु वसुमक्षमो वा भ-
वतु । ॥ वासयितृशब्दाद् इष्टानि “तुरिष्ठेमेयःसु” इति तृचो लोपः ।
वसुमच्छब्दाद् इष्टानि मतोर्लुकि टेलोपः ॥

पञ्चमी ॥

आयुर्यत् ते अतिहितं पराचैरपानः प्राणः पुनरा तार्पिताम् ।

अग्निष्टदाहानिर्वाहकैरुपस्थात् तदात्मनि पुनरा वैश्यामि ते ॥ ३ ॥

आयुः । यत् । ते । अतिऽहितम् । पराचैः । अपानः । प्राणः । पुनः । आ ।
तौ । इताम् ।

अग्निः । तत् । आ । अर्हाः । निऽर्हतेः । उपस्थात् । तत् । आत्मनि ।
पुनः । आ । वेश्यामि । ते ॥ ३ ॥

हे आयुष्काम ते तव यद् आयुः जीवनं पराचैः पराङ्मुखम् अति-
हितम् अतिक्रम्य गतम् । ॥ हि गतौ इत्यस्माद् निष्ठायां रूपं हि-
तम् इति ॥ यद्वा अतिहितम् अतिक्रम्य अन्यत्र निहितम् । मृत्यु-
नेति शेषः । ॥ “दधातेर्हिः” इति निष्ठायां हिभावः ॥ तद्
आयुरिति उत्तरवाक्येन संबन्धः । आयुषः प्राणापानागमननिमित्ताषाद्
वाक्यमध्ये तयोरागमनं प्रार्थयते प्राणोपान इति । तौ वायू देहधारकौ
पुनः एताम् आगच्छताम् । ॥ इण् गतौ । लोटि प्रथमपुरुषद्विव-
चने रूपम् ॥ तद् आयुः अतिहितं जीवनम् अग्निः निर्हतेः नि-
कृष्टगमनस्य मृत्योः उपस्थात् अन्तिकाद् आहाः आहार्षीत् आहरतु आ-
नयतु । ॥ हरतेरङ्गान्दसो लुङ् । सिचि वृद्धिः । “अनित्यम् आ-
गमनशासनम्” इति इडभावः । “श्लो शलि” इति सिचौ लोपः ।
“हल्ङ्या” इत्यादिना तिपो लोपः ॥ तद् अग्निना आनीतम्
आयुः हे आयुष्काम ते तव आत्मनि शरीरे पुनः आ वेश्यामि मन्त्र-
सामर्थ्येन आस्थापयामि । ॥ विश प्रवेशने ॥

षष्ठी ॥

मेमं प्राणो हांसीन्मो अपानोर्विहाय परां गात् ।

सप्तर्षिभ्य एनं परिं ददामि त एनं स्वस्ति अरसें वहन्तु ॥ ४ ॥

मा । इमम् । प्राणः । हांसीत् । मो इति । अपानः । अवह्वार्य । परां । गात् ।

१ P अह् । २ AR अपानोर्विहाय । C₃ अपानोर्वि^० changed to अपानोर्ष^०. We with B
D E K S V. ३ D K R सप्तर्षिभ्यं. C₃ सप्तर्षिभ्यं changed to सप्तर्षिभ्यं. We with
A E K S V

1 S' प्राणापान इति.

सप्तर्षिभ्यः । ए॒नम् । परि॑ । द॒दामि॑ । ते । ए॒नम् । स्व॒स्ति । ज॒रसे॑ । व॒-
हु॒न्तु ॥ ४ ॥

इ॒मम् आ॒युष्कामं॑ प्रा॒णः मा हा॑सीत् मा त्य॒जतु॑ । ॥ ओ॒हाक्
त्यागे॑ । लु॒ङि रू॒पम् ॥ । अ॒पानः॑ अव॒हाय॑ अ॒स्माच्छरी॑राद् नि-
क्र॒म्य परि॑त्य॒ज्य वा मा परा॑ गात् मैव॒ पराग॑च्छतु । ॥ अव॒हाये-
ति॑ । जिही॒तेर्जहा॑तेर्वा॒ ल्यपि॑ रू॒पम् ॥ । सप्त॑र्षिभ्यः । ऋ॒षिश्चे॒न
प्रा॒णा उच्य॑न्ते । “के त ऋ॒षय॑ इति । प्रा॒णा वा ऋ॒षयः” इति॑ वाज॒-
सने॑यश्रुतेः [श० ब्रा० ६. १. १. १] । सप्त॑संख्याकेभ्यः प्रा॒णेभ्यः । “सप्त॑
वै शी॒र्ष्याः प्रा॒णाः” इति॑ [तै० ब्रा० १. २. ३. ३] श्रुतेः । तेभ्यः ए॒नम्
आ॒युष्कामम्॑ । ॥ “इ॒दमो॒न्वादेशे॑” ए॒नादेशः॑ ॥ । परि॑ ददा
मि । रक्षार्थं दानं परिदानम् । रक्षितुं प्रयच्छामि । अथ ते सप्त प्राणा
ए॒नम् आ॒युष्कामं॑ जरसे । ॥ ता॒दर्थ्यं च॑तु॒र्थी ॥ । जरा॑र्थं स्वस्ति
क्षेमेण बहन्तु प्रापयन्तु । जरापर्यन्तं स्थापयन्तु इत्यर्थः । ॥ जरा॑या
जरस् आदेशः ॥ । अत्र प्राणापानयोः शरीरे चिरकालम् अवस्थानं
सर्वेन्द्रियाणां च प्राबल्यं बहुकालं प्रार्थितम् ॥

सप्तमी ॥

प्र वि॒शतं॑ प्रा॒णापा॒नाव॒न॒द्वाहा॑विव ब्र॒जम् ।

अ॒यं ज॒रि॒म्णः॑ शे॒व॒धिरि॑ष्ट इ॒ह वर्ध॑ताम् ॥ ५ ॥

प्र । वि॒शत॑म् । प्रा॒णापा॒नौ । अ॒न॒द्वाहा॑विव ब्र॒जम् ।

अ॒यम् । ज॒रि॒म्णः॑ । शे॒व॒धिः । अ॒रि॑ष्टः । इ॒ह । वर्ध॑ताम् ॥ ५ ॥

आ॒युषः॑ प्रा॒णापा॒नाव॒स्थान॑निबन्धनत्वात् पुनःपुनः प्रा॒णापा॒नयोः॑ शरी॒-
रे प्र॒वेशः॑ प्रार्थ्यते । हे प्रा॒णापा॒नौ प्र॒विश॑तम् आ॒युष्काम॑स्य शरीरम् ।
प्रवेशमात्रे दृष्टान्तः । अन॒द्वाहा॑ अनोवहनशक्तौ बलीवदौ यथा ब्रजम्
गोष्ठं प्रविशतः तद्वत् । [अ॒यम्] आ॒युष्कामः॑ ज॒रि॒म्णः॑ जरा॑याः शे॒व॒-
धिः॑ निधिर्भवतु । ॥ शे॒वं सु॒खं धी॑यतेऽनेति “कर्मण्यधिकरणे च”
इति॑ घोः किप्रत्ययः ॥ । किं च अ॒रि॑ष्टः अहिंसितः मृत्युवाधारहि-

तः सर्वेन्द्रियैरहीनो वा इह अस्मिन् लोके वर्धताम् समृद्धो भवतु ॥

अष्टमी ॥

आ ते प्राणं सुवामसि परा यक्ष्मै सुवामि ते ।

आयुर्नो विश्वतो दधद्यमग्निर्वरेण्यः ॥ ६ ॥

आ । ते । प्राणम् । सुवामसि । परा । यक्ष्मम् । सुवामि । ते ।

आयुः । नः । विश्वतः । दधत् । अयम् । अग्निः । वरेण्यः ॥ ६ ॥

हे आयुष्काम ते तव प्राणम् आ सुवामसि आगमयामः । ॥ ६ ॥
प्रेरणे । तौदादिकः । “इदन्तो मसिः” ॥ तथा ते तव यक्ष्मम्
आयुःप्रतिबन्धकं रोगं मृत्युं वा परा सुवामि पराङ्मुखं प्रेरयामि ॥ किं
च वरेण्यः वरणीयः संभजनीयः अयं ह्ययमानः अग्निः नः अस्मदीयस्य
आयुष्कामस्य आयुः शतसंवत्सरपरिमितं जीवनं विश्वतः सर्वतः दधत्
विदधातु । करोत्वित्यर्थः । ॥ दधातेलेटि “घोलोपो लेटि वा” इ-
ति लोपः । “लेटोडाटौ” इति अडागमः ॥

नवमी ॥

उद् वयं तमस्तस्मिन् रोहन्तो नार्कमुत्तमम् ।

देव देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ ७ ॥

उत् । वयम् । तमसः । परि । रोहन्तः । नार्कम् । उत्तमम् ।

देवम् । देवत्रा । सूर्यम् । अगन्म । ज्योतिः । उत्तमम् ॥ ७ ॥

तमसः । “पाप्मा वै तमः” इति हि श्रुतिः [तै० सं० ५.१.८.६] ।
पाप्मनः परि उपरि वयम् उक्तान्ताः । ॥ उदुपसर्गः सप्ताधनां कि-
याम् आह । “पञ्चम्याः परावध्यर्थे” इति सकारः ॥ किं कुर्व-
न्तः । उत्तमम् उत्कृष्टं नार्कम् दुःखसंस्पर्शरहितं स्वर्गं रोहन्तः आरो-
हन्तः । ततश्च देवत्रा देवेषु । ॥ “देवमनुष्यं” इति सप्तम्यर्थे त्रि-
प्रत्ययः ॥ उत्तमम् उद्गततमं ज्योतिः ज्योतीरूपं द्योतमानं सूर्यं
देवम् अगन्म गच्छेम । ॥ गमेर्लुङि “मन्त्रे घस” इति लेर्लुक् ।
“म्बोश्च” इति भकारस्य नकारः ॥

दशमी ॥

ऋचं सामं यजामहे याभ्यां कर्माणि कुर्वते ।

एते सदसि राजतो यज्ञं देवेषु यच्छतः ॥ १ ॥

ऋचम् । सामं । यजामहे । याभ्याम् । कर्माणि । कुर्वते ।

एते इति । सदसि । राजतः । यज्ञम् । देवेषु । यच्छतः ॥ १ ॥

ऋचम् ऋग्वेदं साम सामवेदम् अधीतं यजामहे हविषा पूजयामः ।
याभ्याम् ऋक्सामाभ्यां कर्माणि यज्ञरूपाणि कुर्वते ऋत्विग्यजमानाः ।
एते ऋक्सामे सदसि सीदन्त्यत्रेति सदः एतन्नामके मण्डपे राजतः दी-
प्येते । ऋक्सामयोस्तत्रैव प्रयोगात् । तथा देवेषु यज्ञं यच्छतः प्रयच्छ-
तः । स्तुतशस्त्राभ्यां यज्ञनिष्पत्तेः ॥

इति पञ्चमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

अध्यापकानाम् अर्थार्जनविघ्नशमनार्थम् “ऋचं साम यद् अप्राक्षम्”
इति ऋचा केवलया “ऋचं साम यजामहे” इति पूर्वमन्त्रसहितया च
आज्यं जुहुयात् । “ऋचं सामेत्यनुप्रवचनीयस्य जुहोति । मुक्ताभ्यां वृती-
याम्” इति हि [कौ० ५. ६] सूत्रितम् ॥

मार्गस्वस्वयनकर्मणि “ये ते पन्थानः” इत्येनाम् ऋचं जपन् प्रथ-
मं दक्षिणपादप्रक्षेपपुरःसरं गच्छेत् ॥

तथा सर्वस्वस्वयनकर्मणि असंख्याताः शर्करास्तृणानि वा अनया अ-
भिमत्य गृहदेवादिषु प्रक्षिपेद् इन्द्रम् उपतिष्ठेत् वा ॥

सूत्रितं हि । “स्वस्तिदाः [१. २१] ये ते पन्थानः [७. ५७. २] इ-
“त्यध्वानं दक्षिणेन प्रक्षामति । असंख्याताः शर्करास्तृणानि क्षिप्तोपति-
“ष्ठेते” इति [कौ० ७. १] ॥

वृश्चिकमशकपिपीलिकाशर्कोटिकादिविषभैषज्यार्थं “तिरश्चिराजेः” इत्य-
ष्टेन मधुकम् अभिमन्त्र्य वृश्चिकादिदष्टं पाययेत् ॥

१ ऽ गच्छतः corrected from यच्छतः. २ P ऋचम्.

1 S' मत्पे. 2 S' inserts यदिषु after श्वेदादिषु. 3 So S'. Kausika: व्युदस्यत्यस-
त्पा°. 4 So S'. Kausika: क्षिप्तोप°. 5 S' शर्कोटिकादिविषय°.

तथा तत्रैव कर्मणि क्षेत्रमृत्तिकां वल्मीकमृत्तिकां वा सजीवपशुचर्मावि-
ष्टिताम् अनेन अष्टचैनं संपात्य अभिमन्त्र्य बध्नीयात् । केवलां मृत्तिकां
अभिमन्त्र्य उदकेन पाययेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेनैव उदपात्रं हरिद्रामिश्रम् आज्यं वा
संपात्य अभिमन्त्र्य पाययेत् ॥

सूत्रितं हि । “तिरश्चिराजेरिति मन्त्रोक्तम् । आकृतिलोष्टवल्मीकौ य-
रिवेष्ट्य । पायनानि” इति [कौ० ४, ८] ॥

तथा उपाकर्मणि “अरसस्य शकौटस्य” इत्यनया आज्यं जुहुयात् ।
“अरसस्य शकौटस्य [७, ५८, ५] इन्द्रस्य प्रथमो रथः” [१०, ४] इति
हि सूत्रितम् [कौ० १४, ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

ऋचं साम यदप्राक्षं हविरोजो यजुर्वलम् ।

एष मा तस्मान्ना हिंसीद् वेदः पृष्ठः शचीपते ॥ १ ॥

ऋचम् । साम । यत् । अप्राक्षम् । हविः । ओजः । यजुः । वलम् ।

एषः । मा । तस्मात् । मा । हिंसीत् । वेदः । पृष्ठः । शचीपते ॥ १ ॥

ऋचम् ऋग्वेदं हविः अप्राक्षम् पृच्छामि स्म । साम सामवेदम् ओ-
जः । शरीरधारकोटमो धातुरोज इत्युच्यते । तद् अप्राक्षम् । यजुः य-
जुर्वेदं वलम् बाह्यं वीर्यम् अप्राक्षम् । ऋचा याज्यारूपया हविर्हयत इति
ऋग्वेदं प्रति हविःप्रश्नः । माध्यन्दिनसवने गीयमानानां पृष्ठस्तोत्राणां
यज्ञप्राणत्वेन ताण्डकव्याक्षणे संस्तवात् सामवेदं प्रति आन्तरवलरूपौजःप्र-
श्नः । यजुषा यज्ञशरीरनिर्वृत्तेर्यजुर्वेदं प्रति वलप्रश्नः । ॥ “अकथितं
च” इति ऋगादेः कर्मता । अप्राक्षम् इति । पृच्छतेर्लुङि “एकाचः”
इति इष्णिपेथे “वदमज” इति हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥ यच्छब्दो
हेत्वर्थे । यत् यस्मात् ऋगादीन् प्रति हविरादिकम् अप्राक्षं तस्मात् का-

१ A K K S V C० पृष्ठ We with B D R P̄. २ P ओजां ३ P J C० पृष्ठ.. We
with P̄.

१ S' शकौटिकस्य. २ S' निवृत्ते

रणात् तत्तदसाधारणधर्मप्रज्ञाद्धेतोः हे शचीपते इन्द्राणीपते इन्द्र । वा-
ग्व्याकरणकर्तृत्वाद् इन्द्रः संवोध्यते । तथा च तैत्तिरीयकम् । “ताम्
इन्द्रो मध्यतोवक्तव्यं व्याकरोत् । तस्माद् इयं व्याकृता वाग् उद्यते” इति
[तै० सं० ६. ४. ७. ३] । हे वागनुशासनकर्ताः इन्द्र षष्ठः इत्थं विचारित
एषः मया सम्यग् अधीतो वेदः ऋक्सामयजुरात्मकः मा माम् अध्या-
पकं मा हिंसीत् मा हिनस्तु । अध्यापननिबन्धनं प्रत्यवायं मा करोतु
अपि तु फलम् अभिमतां प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

ये ते पन्थानो ब॑ दिवो येभिर्विश्वमैर॑यः ।

तेभिः सु॒न्त्या धे॒हि नो वसो ॥ २ ॥

ये । ते । पन्थानः । अव । दिवः । येभिः । विश्वम् । ऐरयः ।

तेभिः । सु॒न्त्या । आ । धे॒हि । नः । व॒सो इति ॥ २ ॥

हे वसो वासयितः वसुमन् वसुमद वा इन्द्र ते तव ये पन्थानः मा-
गां दिवः द्युलोकस्य अथ अवस्ताद् अधोदेशे वर्तन्ते येभिः पथिभिः वि-
श्वम् जगद् ऐरयः प्रेरयसि स्वस्वकर्मसु । ॥ ईर गतौ । छान्द-
सो लङ् ॥ तेभिः तैर्विश्वप्रेरणसाधनैर्मागैः नः अस्मान् सु॒न्त्या-
या । ॥ समम्या याजादेशः ॥ सु॒न्ते सु॒खे आ धे॒हि स्थापय ॥

तृतीया ॥

तिरश्चिराजेरसितात् पृ॒दा॒कोः परि॒ संभृ॒तम् ।

तत् क॒ङ्क॒र्ष॒णो वि॒प॒मि॒यं वी॒रु॒द॒नी॒न॒शत् ॥ १ ॥

तिरश्चिराजेः । असितात् । पृ॒दा॒कोः । परि । समभृ॒तम् ।

तत् । क॒ङ्क॒र्ष॒णः । वि॒प॒म॒ । इ॒यम् । वी॒रु॒त् । अ॒नी॒न॒शत् ॥ १ ॥

तिरश्चिराजेः तिरश्चयः तिर्यग्भूता राजयो रेखा यस्य स तिरश्चिराजिः
सर्पविशेषः । ॥ तिरःशब्दोपपदाद् अञ्जतेः क्विप्ताद् “अञ्जतेश्चोप-
संख्यानम्” इति ङीप् “अचः” इति अकारलोपः । पुंवङ्गावाभावश्छा-

न्दसः । “ज्यापोः संज्ञाछन्दसोर्वहुलम्” इति ङीपो ह्रस्वत्वम् ॥ ति-
रश्चीननानारेखोपेतात् सर्पविशेषात् असितात् सितः श्वेतः न सितः अ-
सितः तस्मात् कालोरगात् पृदाकोः । ॥ पर्दं कुत्सिते शब्दे । “पर्दः
संप्रसारणं च” इति [उ० ३. ८०] आकुप्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्र-
सारणम् ॥ । पर्दयति कुत्सितं शब्दयति स्वेन दष्टान् प्राणिन इति
पृदाकुः सर्पविशेषः । तस्मात् । ॥ परिः पञ्चम्यर्थानुवादी ॥ ति-
रश्चिराजिप्रभृतेः सर्पविशेषात् संभृतम् संपादितं विषम् । तथा कङ्कपर्वणः
एतन्नामकाद् दंशकविशेषात् संभृतं तद् विषम् इयं प्रयुज्यमाना वीरुत
विशेषेण रोहन्ती मधुकाख्या ओषधिः अनीनशत् नाशयतु ॥

चतुर्थी ॥

इयं वीरुन्मधुजाता मधुश्चुन्मधुला मधूः ।

सा विहुतस्य भेषज्यथो मशकजम्भेनी ॥ २ ॥

इयम् । वीरुत् । मधुऽजाता । मधुऽच्युत् । मधुला । मधूः ।

सा । विऽहुतस्य । भेषजी । अथो इति । मशकजम्भेनी ॥ २ ॥

इयं प्रयुज्यमाना वीरुत ओषधिः मधुजाता मधुनो निष्पन्ना अत एव
मधुश्च्युत् मधुरं रसं श्रियोतति क्षरतीति मधुश्च्युत् मधुररसस्त्राविणी मधु-
ला मधुमती । ॥ “सिध्नादिभ्यश्च” इति लो मत्वर्पीयः ॥ । मधूः
नामतः । सा एतत्संज्ञा उक्तविधगुणोपेता मधुकाख्या ओषधिः विहुत-
स्य विशेषेण कौटिल्यकारिणो विषस्य भेषजी प्रतिकर्त्री । ॥ त्व कौ-
टिल्ये । “हु ह्वरेश्छन्दसि” इति निष्ठायां हु इत्यादेशः ॥ । अथो
अपि च मशकजम्भेनी । ॥ जभतिर्हिसाकर्मा ॥ । मशकानां दं-
शकानां हिंसित्री ॥

पञ्चमी ॥

यतो दृष्टं यतो धीतं ततस्ते निर्हियामसि ।

१ B B K K जाता. Cs जाता changed to जाता. We with A D R S P P J V.
२ B जम्भेनी.

1 So S'.

अ॒र्भ॒स्य॑ तृ॒प्रदं॑शि॒नो म॒शक॑स्यार॒सं वि॒षम ॥ ३ ॥

यतः । द॒ष्टम् । यतः । धी॒तम् । ततः । ते । निः । क्ष॒याम॑सि ।

अ॒र्भ॒स्य॑ । तृ॒प्र॒ऽदं॑शि॒नः । म॒शक॑स्य । अ॒र॒स॒म । वि॒षम ॥ ३ ॥

विषदष्टं संबोध्य उच्यते । यतः । ॥ सप्तम्यर्थे तसिः ॥ य-
स्मिन् प्रदेशे दष्टम् । सर्पादिनेति शेषः । ॥ भावे निष्ठा ॥ त-
था यतः यस्मिन् प्रदेशे धीतम् पीतं सर्पादिना । ॥ धेट् पाने । भा-
वे निष्ठा । “धुमास्या०” इति ईत्वम् ॥ हे सर्पदष्ट पुरुष ते तव
ततः तस्माद् अवयवाद् निर्वयामसि विषं निर्गमयामः । ॥ अय वय
पय मय चय तय गतौ । अन्तर्भावितण्यर्थः ॥ तथा त्रिप्रदंशिनः
त्रिभिर्मुखपुच्छपादरूपैरङ्गैः प्रकर्षेण दशतीति त्रिप्रदंशी । ॥ “बहु-
लम् आभीक्ष्ण्ये” इति दंशेर्णिनिः ॥ मुखपुच्छाभ्यां पादेन च
दष्टवतः अर्भस्य अर्भकस्य अल्पस्य अल्पसामर्थ्यस्य वा मशकस्य विषम्
अरसम् निर्वीर्यम् ।

शृङ्गारादौ रसे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।

इति वचनाद् रसशब्दो वीर्यवाची । निर्वीर्यं निर्वयामसीति संबन्धः ।
विषं मूर्च्छनादिविकारानुत्पादकं कुर्म इत्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

अ॒यं यो व॒क्रो वि॒षरु॑र्ज्य॒ज्ञो मु॒खा॒नि व॒क्रा वृ॒जि॒ना कृ॒णोषि॑ ।

ता॒नि त्वं ब्र॒ह्म॒ण॒स्य ते इ॒षीका॑मि॒व सं न॑मः ॥ ४ ॥

अ॒यम् । यः । व॒क्रः । वि॒ऽरु॒रुः । वि॒ऽअ॒ङ्गः । मु॒खा॒नि । व॒क्रा । वृ॒जि॒ना ।
कृ॒णोषि॑ ।

ता॒नि । त्वम् । ब्र॒ह्म॒णः । प॒ते । इ॒षीका॑म॒ऽइव॑ । सम् । न॒मः ॥ ४ ॥

योयं सर्पादिना दष्टः पुरुषः वक्रः कुटिलावयवः संकोचितावयवः
विषरुः । परुः पर्व । विश्विष्टपर्वा विगतसंधिः व्यङ्गः विवशावयवः ।

१ A B D K K S V C s G^r निप्र^०. We with R P P J. २ S^r स्पृते इ^०. ३ B D K K
V C s नम. We with A R E P P J.

एवंभूतः सन् मुखानि । आदिशब्दाध्याहारः । मुखादीनि अङ्गानि ।
 मुखगतावयवापेक्षया वा बहुवचनम् । वक्ता वक्ताणि कुटिलानि अत-
 एव वृजिना वृजिनानि कष्टानि अनवस्थितानि । अङ्गानां यथासंनिवे-
 शम् अनवस्थानाद् वृजिनत्वम् । तथाविधानि कृणोषि । ॥ पुरुषव्य-
 त्तयः ॥ । कृणोति करोति हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणो मन्त्रस्य पालक
 विषनिर्हरणमन्त्रसामर्थ्यप्रद एतन्नामक देव त्वं तानि दष्टपुरुषसंबन्धीनि
 वक्त्राद्यवस्थापनानि अङ्गानि सं नमः संनमय ऋजूकुरु । तत्र ह-
 टान्तः इपीकामिवेति । यथा इपीकाम् पूर्वम् ऋजुं दीर्घा बलात् कौ-
 टिल्यं प्रापितां पश्चात् कौटिल्यपरिहारेण सहजम् आर्जवं प्रापयन्ति त-
 द्भूत । एनं सर्पादिविषेण कौटिल्यं गतं विषनिर्हरणेन यथावस्थितम् ऋ-
 जुं कुर्वित्यर्थः । ॥ नमेः अन्तर्णीतण्यर्थात् पञ्चमलकारे अडागमः ॥

सप्तमी ॥

अरसस्य शर्कोटस्य नीचीनस्योपसर्पतः ।

विषं ह्यवस्यादिष्यथो एनमजीजभम् ॥ ५ ॥

अरसस्य । शर्कोटस्य । नीचीनस्य । उपसर्पतः ।

विषम् । हि । अस्य । आऽअदिपि । अथो इति । एनम् । अजीजभम् ॥ ५ ॥

अरसस्य निर्वीर्यस्य विषसामर्थ्यरहितस्य नीचीनस्य न्यग्भूतस्य अवा-
 द्युत्सस्य उपसर्पतः समीपं गच्छतः अस्य शर्कोटस्य एतन्नामधेयस्य स-
 र्वविशेषस्य विषम् अदिपि खण्डितवान् असि । हिः अवधारणे । वि-
 षम् अनीनशमेव । ॥ दो अवखण्डने । अस्मात् लुङि व्यत्ययेन आ-
 त्मनेपदम् । “स्याध्वोरिक्” इति धातोः इत्त्वम् । सिचः कित्वम् ॥ । अ-
 थो अपि च एनं विषिणं शर्कोटम् अजीजभम् अनीनशम् । शर्कोट-
 नामकं सर्पं तद्विषं च मन्त्रसामर्थ्येन अहं प्रयोक्ता अहिंसिषम् इत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

न ते बाहोर्बलमस्ति न शीर्षे नोत मध्यतः ।

अथ किं पापयामुया पुच्छे विभर्षिर्भकम् ॥ ६ ॥

न । ते । बाह्वोः । बलम् । अस्ति । न । शीर्षे । न । उत । मध्यतः ।

अथ । किम् । पापया । अमुया । पुच्छे । विभर्षिः । अर्भकम् ॥ ६ ॥

अत्र पुच्छेन दंशी वृश्चिकः संवोध्यते । हे वृश्चिक ते तव बाह्वोः हस्तयोः बलं परपीडाकारि सामर्थ्यं नास्ति । तथा शीर्षे शिरसि बलं नास्ति । उत अपि च मध्यतः । ॥ सप्तम्यर्थे तसिः ॥ मध्ये मध्यावयवे बलं नास्ति । अपेति प्रश्ने । अमुया अनया । ॥ अदः-शब्दात् तृतीयैकवचने “अदसोसेर्दादु दो मः” इति उत्त्वमत्वे ॥ पापया पापिष्ठया परपीडाकारिण्या बुद्ध्या अर्भकम् । ॥ अर्तेः औणादिके भन्प्रत्यये अर्भः । सः जल्पार्थवाची । तस्माद् “अल्पे च” इति अल्पार्थे कन् प्रत्ययः ॥ अत्यल्पं विषं पुच्छे किं विभर्षिं किमर्थं धारयति । बाह्वादिस्थानेषु विषं नास्ति । पुच्छेपि वर्तमानम् अत्यल्पमेव । तदपि परपीडायै बहसि । तेनापि परपीडा न भवतीत्यर्थः ॥

नवमी ॥

अदन्ति त्वा पिपीलिका वि वृश्चन्ति मयूर्यः ।

सर्वे भल व्रवाण् शाकौटमरुसं विषम् ॥ ७ ॥

अदन्ति । त्वा । पिपीलिकाः । वि । वृश्चन्ति । मयूर्यः ।

सर्वे । भल । व्रवाण् । शाकौटम् । अरुसम् । विषम् ॥ ७ ॥

अत्र पूर्वार्धे सर्पः संवोध्यते । उत्तरार्धे विषनिर्हरणक्षमाः संवोध्यन्ते । हे सर्प त्वा त्वां पिपीलिका अदन्ति भक्षयन्ति । मयूर्यः मयूरस्त्रियः । ॥ “जातेरस्त्रीविषयाद् अयोपधात्” इति ङीप् ॥ वि वृश्चन्ति विशेषेण द्विन्दन्ति सर्पम् । ॥ ओषधश्च छेदने । “ग्रहिज्या” इत्यादिना संप्रसारणम् ॥ हे सर्वे सर्पविषनिर्हरणक्षमा यूयं शाकौटम् । शाकौटो नाम सर्पविशेषः । तस्य संवन्धि । ॥ तस्ये-

“दम्” इति अण् ॥ विषम् अरसम् निर्वीर्यं भलघ्नं वायु साधु
 वृतम् । ॥ भलं भल्लं परिभाषणार्हसादानेषु । अस्मात् यच्चाद्यचि भल
 इति भवति । स साध्वर्यवाची । क्रियाविशेषणम् एतत् । सहं इति यौ-
 गविभागात् तिङन्तेन समासः । वृतेः पञ्चमलकारे “लेटोहाटौ” इति
 आडागमः ॥

दशमी ॥

य उभाभ्यां ग्रहरसि पुच्छेन चास्येन च ।

आस्येन न ते विषं किमु ते पुच्छधावसत् ॥ ८ ॥

यः । उभाभ्याम् । ग्रहरसि । पुच्छेन । च । आस्येन । च ।

आस्येन । न । ते । विषम् । किम् । ऊं इति । ते । पुच्छेऽधौ । असत् ॥ ८ ॥

अत्र वृश्चिकः संबोध्यते । हे वृश्चिक यत्नं पुच्छेन आस्येन उभा-
 भ्याम् । ॥ परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ ॥ ताभ्यां ग्रहरसि अ-
 न्यान् बाधसे तथापि आस्यपुच्छयोर्मध्ये ते तव आस्ये मुखे विषं न ।
 अस्तीति शेषः । ते तव पुच्छधौ । पुच्छं धीयतेत्रेति पुच्छधिः । पु-
 च्छशब्देन तद्गतरोमाणि विवक्ष्यन्ते । पुच्छधिशब्देन रोमवान् अवयवः ।
 उशब्दः अप्यर्थः । तत्र पुच्छेषि किम् असत् विषं किं स्यात् । न भ-
 वेद् इत्यर्थः । अतो मुखपुच्छयोर्विषाभावाद् वृश्चिको न बाधत इत्य-
 र्थः । ॥ अस्तेल्लेति अडागमः ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

याचकानाम् अभिलषितार्थप्राप्तये “यद् आशसा” इति द्वाभ्यां सरू-
 पवत्ताया गोर्दुग्धेन शृतं पायसं संपात्य अभिमन्त्र्य अश्रीयात् । “यं या-
 चामि [५. ७. ५] यद् आशसा [७. ५९] इति याचिष्यन् मन्त्रोक्तानि”
 इति हि सूत्रितम् [कौ० ५. १०] ॥

उच्यक्तौ मैत्रावरुणयाज्याहोमानुमन्त्रणम् “इन्द्रावरुणा सुतपो” इ-

१ BDKRV C₃ १ for ३. We with K² S.

1 S' सुपिति for सहेति.

त्यनया कुर्यात् । उक्तं चैताने । “एतेषां याज्याहोमान् इन्द्रावरुणा
सुतपौ[७. ६०] बृहस्पतिर्नः[७. ५३] उमा जिग्यथुः”[७. ४५] इति
[वे० ४. १] ॥

अभिचारकर्मणि “यो नः शयात्” इत्यनया अशनिहतवृक्षसमिध आ-
दध्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

यद्वाशसा चर्दतो मे विचुक्षुभे यद् याचमानस्य चर्दतो जनाँ अनु ।

येद्वात्मनि तन्वो मे विरिष्टं सरस्वती तंदा पृणद् घृतेन ॥ १ ॥

यत् । आऽशसा । चर्दतः । मे । विऽचुक्षुभे । यत् । याचमानस्य । चर्दतः ।

जनान् । अनु ।

यत् । आत्मनि । तन्वः । मे । विऽरिष्टम् । सरस्वती । तत् । आ । पृणत् ।

घृतेन ॥ १ ॥

चर्दतः याचितुं दातुं व्यक्तं भाषमाणस्य मे मम यद् अङ्गम् आश-
सा । ऽशसु हिंसायाम् । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ऽ । आ-
शसनेन दातृभिः कृतेन याज्याप्रतिपातेन भर्त्सनप्रहरणादिरूपेण हिंसनेन
या विचुक्षुभे विशेषेण क्षुभितं याच्यमानवस्त्वलाभेन विक्षिप्तम् आसीत् ।
तथा याचमानस्य । ऽ “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इति हेत्वर्थे शानच्
प्रत्ययः ऽ । याचनाहेतोः जनान् दातुं अनु अनुलक्ष्य । ऽ “अ-
नुर्लक्षणे” इति [अनुः] कर्मप्रवचनीयः ऽ । वीप्सार्थे वा अनुः
कर्मप्रवचनीयः । जनान्जनान् चरतः गच्छतः परिश्राम्यतो मम यद्
अङ्गं विचुक्षुभे इष्टफलप्राप्त्यभावेन पर्याकुलम् आसीत् मे मम तन्वः
शरीरस्य विरिष्टम् । ऽ रिपेर्हिंसार्थान्निष्ठा ऽ । विशेषेण चा-
पितं छिष्टं तत् अङ्गम् आत्मनि मय्येव क्षोभरहितं सरस्वती । स्थाप-
यन्निति शेषः । यद्वा आत्मशब्दः स्वभाववाची । याज्यायाः पूर्वं यथा
क्षोभरहितं तथा स्वभावे स्थापयतु । न केवलं क्षोभराहित्यम् अपि तु

सरस्वती चाग्नेयता तद् अङ्गं घृतेन घृतवात्सारभूतेन फलेन आ पृणत्
आपूरयतु । ॥ पृण ग्रीणने । लेटि अङ्गागमः ॥

द्वितीया ॥

सप्त क्षरन्ति शिशवे मरुत्वते पित्रे पुत्रासो अप्यवीवृतवृत्तानि ।

उभे इदस्योभे अस्य राजत उभे येतेते उभे अस्य पुष्यतः ॥ २ ॥

सप्त । क्षरन्ति । शिशवे । मरुत्वते । पित्रे । पुत्रासः । अपि । अवीवृतन् ।
वृत्तानि ।

उभे इति । इत् । अस्य । उभे इति । अस्य । राजतः । उभे इति । येतेते
इति । उभे इति । अस्य । पुष्यतः ॥ २ ॥

मरुत्वते मरुद्भिर्गुप्ताय शिशवे अपां पुत्रभूताय वरुणाय सप्त नद्यः क्ष-
रन्ति क्षवन्ति । “सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः” इति हि
दाशतय्याम आस्त्रायते [ऋ० ८. ६९. १२] । “अपां शिशुर्मातृतमास्त्रन्तः”
इति मन्त्रान्तरम् [तै० सं० १. ८. १२. १] । यद्वा मरुत्वत्पदसामर्थ्याद् इन्द्र
उच्यते । मरुत्वते मरुद्भिस्तवते शिशवे । ॥ शो तनूकरणे इत्य-
स्माद् उत्पन्नः शिशुशब्दः ॥ शत्रूणां शातयित्रे इन्द्राय । ॥ ५-
ष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ तस्याज्ञया सप्त सर्पणशीलाः स्रवणशीलाः सप्त-
संख्याका वा नद्यः क्षरन्ति प्रवहन्ति । तथा च दाशतय्यां नदीवाक्य-
त्वेन अयं मन्त्र आम्नायते ।

इन्द्रो अस्मै अरदद् वज्रवाहुरपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवोनयत् सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥

इति [ऋ० सं० ३. ३३. ६] ॥ किं च पित्रे । पितृशब्देन द्युलोक उच्य-
ते । “द्यौः पिता पृथिवी माता” इति [तै० ब्रा० ३. ७. ५. ५] मन्त्रव-
र्णात् । द्युलोकस्थिताय इन्द्राय इन्द्रप्रमुखाय देवगणाय वा । ॥ ता-
न्स्थ्यात् ताच्छब्दाम् ॥ पुत्रासः । ॥ पुत्रः पुरु त्रायते इति नि-
रुक्तम् [नि० २. ११] ॥ हविःप्रदानादिना पोषकाः पुत्रभूता वा
मनुष्याः । अपिशब्दः चार्थे । ऋतानि सत्यभूतानि यज्ञादिरूपाणि क-

माणि अर्धावृत्तन् वर्तयन्ति अनुतिष्ठन्ति । ॥ वर्ततेर्ण्यन्तात् लुङि चङि
 “उर्ध्वत्” इति च्कारादेशः ॥ उभे द्विवचनसामर्थ्याद् द्यावा-
 पृथिव्याबुध्येते । इत् अवधारणे । ते एव अस्य पितृपुत्रशब्दव्यवहृतस्य
 देवमनुष्यात्मकस्य संघस्य । निवासस्थाने भवत इति शेषः । तथा उभे
 द्यावापृथिव्यौ अस्य देवमनुष्यसंघस्य राजतः ईश्वर्यौ भवतः । ॥ रा-
 जतिः ऐश्वर्यकर्मा ॥ तेषाम् आश्रयत्वेन तयोः स्वामित्वम् । उभे
 द्यावापृथिव्यौ यतेते प्रयत्नं कुरुतः देवमनुष्यार्थम् । ॥ यती प्रय-
 त्ते ॥ तथा उभे द्यावापृथिव्यौ अस्य । ॥ कर्मणः सम्प्रदान-
 त्वात् चतुर्थ्यै पृष्ठी ॥ इमं देवमनुष्यसंघं पुष्यतः अन्नोदकैः पो-
 पयतः । “भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः” इति [ऋ० १.
 १६४. ५१] श्रुत्यन्तरात् । द्यावापृथिवीकर्तृकपोषणलिङ्गाद् याचकाभिल-
 पितप्राप्तौ अस्य मन्त्रस्य विनियोगोऽभिहितः ॥

तृतीया ॥

इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतं मद्यं धृतव्रतौ ।

युवो रथो अध्वरो देववीतये प्रति स्वस्तरमुप यातु पीतये ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणा । सुतऽपौ । इमम् । सुतम् । सोमम् । पिबतम् । मद्यम् । धृतऽव्रतौ ।
 युवोः । रथः । अध्वरः । देवऽवीतये । प्रति । स्वस्तरम् । उप । यातु । पी-
 तये ॥ १ ॥

हे सुतपौ सुतस्य अभिपुतस्य सोमस्य पातारौ हे धृतव्रतौ विधृतक-
 र्माणौ हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ मद्यम् मदाहं मदकरं वृत्तिकरम् इ-
 मम् अस्मदीयं सुतम् अभिपुतं सोमं पिबतम् । । तदर्थं युवोः युवयोः
 अध्वरः हिंसारहितः शत्रुभिरपराजितो रथः पीतये युवयोः सोमपीताय
 देववीतये देवकामाय । ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ यजमानस्य स्वस्-
 रम् गृहं प्रति उप यातु समीपे आगच्छतु ॥

१ K अपुटे. K अपुटे corrected from अप्वर. We with ABDESOs. २ P रर-
 सारः. We with P J Gr.

चतुर्थी ॥

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य वृष्णः सोमस्य वृष्णा वृषेधाम् ।

इदं वामन्धः परिपित्तमासद्यास्मिन् बर्हिषि मादयेधाम् ॥ २ ॥

इन्द्रावरुणा । मधुमत्तमस्य । वृष्णः । सोमस्य । वृष्णा । आ । वृषे-
धाम् ।

इदम् । वाम् । अन्धः । परिपित्तम् । आसद्या । अस्मिन् । बर्हिषि ।
मादयेधाम् ॥ २ ॥

हे वृष्णा वृषणौ अभिमतफलस्य वर्षकौ हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ
युवां मधुमत्तमस्य अतिशयेन माधुर्योपेतस्य वृष्णः वर्षितुः अभिमतस्य से-
क्तुः सोमस्य । भागम् इति शेषः । सोमं वा आ वृषेधाम् । आशनी-
तम् इत्यर्थः । “यथाभागम् आवृषायध्वमिति यथाभागम् अशनीतेत्येवैत-
दाह” इति [श० ब्रा० २. ४. २. २०] वाजसनेयश्रुतेः । वाम युवयोरप्यौय
इदम् अन्धः अन्धं सोमलक्षणं परिपित्तम् ग्रहचमसपात्रेषु अस्माभिः प-
रितः सित्तम् । अतः अस्मिन् स्त्रीणं बर्हिषि आसद्य उपविश्य माद-
येधाम् सोमपानेन तृप्ती भवतम् ॥

पञ्चमी ॥

यो नः शपादशपतः शपतो यश्च नः शपात् ।

वृक्ष इव विद्युता हत आ मूलादनुं शुष्यतु ॥ १ ॥

यः । नः । शपात् । अशपतः । शपतः । यः । च । नः । शपात् ।

वृक्षः इव । विद्युता । हतः । आ । मूलात् । अनुं । शुष्यतु ॥ १ ॥

यः शत्रुः अशपतः सनिन्दम् उपालम्भम् अकुर्वाणान् नः अस्मान्
शपात् निन्दावाक्यैर्भर्त्सयेत् । यश्च शपतः परुषवाक्यप्रयोक्तृन् नः अ-
स्मान् शपात् पुनर्निन्देत् स शत्रुः विद्युता अशन्या हतः भस्मीकृतो वृक्ष
इव स यथा मूलसहितः शुष्यति एवम् आ मूलात् । अजभिवि-
धावाकारः ॥ पितृपुत्रादिभिः सहितः अनु शुष्यतु अनुक्रमेण वि-

“सं मा सिञ्चन्तु [७. ३४] इति त्रिः पर्युक्षति । यद् अग्ने तपसा तपः
अग्ने तपस्तप्यामहे [७. ६३] इति द्वाभ्यां परिसमूहति” इति [कौ० ७. ८] ॥

आवसथ्याधाने “अयम् अग्निः” इत्येषा महाशान्तिगणे आवपनी-
या । “पित्र्यस्य अग्निं शमयिष्यन्” इति प्रक्रम्य “अयम् अग्निः स-
त्यतिः [७. ६४] नलम् आ रोह [१२. २] इत्यनुवाकं महाशान्तिं च
शान्त्युदकं आवपति” इति कौशिकसूत्रात् [कौ० ९. १] ॥

अथा अग्निचयने आतिच्छन्दसीष्टकानुमन्त्रणानन्तरम् अनया गार्हपत्ये
मानाम् इष्टकां ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं वेदान्ते । “अ-
ग्रे तारं मन्ये [१. १२७. १] इत्यातिच्छन्दसीः । गार्हपत्य उक्तम् ।
हे ईश अग्निः सत्यतिः [७. ६४] येना सहस्रम्” [९. ५. १७] इति
युवां मधुम् ॥

कुः सोमस्य

तत्र प्रथमा ॥

तम् इत्यर्थः ।

दाह” इति [श. वसुवनिः सुमेधा अघोरेण चक्षुषा मित्रियेण ।

इदम् अन्धः अन्धमना वन्दमानो रमध्वं मा विभीतु मत ॥ १ ॥

रितः सिक्तम् । वसुवनिः । सुमेधाः । अघोरेण । चक्षुषा । मित्रियेण ।

येषाम् सोमपानेन मि । सुमनाः । वन्दमानः । रमध्वम् । मा । विभीतु ।

अजन्म यो नः शपा धारयन् वसुवनिः अन्नादिसाधनस्य वसुनो धनस्य
संभक्ता । ॥ “छन्दसि वनसनरक्षिमयाम्” इति वनतेः कर्मोपप-

दाद् इन् प्रत्ययः ॥ सुमेधाः शोभनमेधायुक्तः । ॥ “नित्यम्

असिच् प्रजामेधयोः” इति असिच् समासान्तः ॥ अघोरेण अ-

भयंकरेण न केवलम् अप्रतिकूलेन किं तु मित्रियेण मित्रं सुहृत् तदहं

अनुकूलेन स्निग्धेन चक्षुषा । पश्यन्निति शेषः । सुमनाः शोभनमनस्कः

धनादिसाहित्येन प्राप्तसौमनस्यः वन्दमानः स्तुवनं गृहान् ऐमि आग-

च्छामि । ॥ “गृहांः पुंभूम्नि” इति वचनाद् गृहशब्दः पुल्लिङ्गो

बहुवचनान्तश्च ॥ हे गृहाः यूयं रमध्वम् क्रीडत सुखिनः स्यात् ।
मयाधिपतिनेति शेषः । अतः मत्त मत्तः । ॥ “पञ्चम्या अत्” इति
अत् आदेशः ॥ देशान्तराद् आगच्छतो मत्तः मा विभीत अ-
न्यो गृहस्वामी सन् अस्मान् प्रविशतीति भयं मा प्राप्नुत । ॥ “भी-
त्रार्थानां भयहेतुः” इति मत्त इत्यत्र अपादानसंज्ञायां पञ्चमी ॥

द्वितीया ॥

इमे गृहा मयोभुव ऊर्जस्वन्तः पर्यस्वन्तः ।

पूर्णा वामेन तिष्ठन्तस्ते नो जानन्वायतः ॥ २ ॥

इमे । गृहाः । मयःऽभुवः । ऊर्जस्वन्तः । पर्यस्वन्तः ।

पूर्णाः । वामेन । तिष्ठन्तः । ते । नः । जानन्तु । आऽयतः ॥ २ ॥

मयोभुवः । मय इति सुखनाम । सुखस्य भावयितारः ऊर्जस्वन्तः
अन्तरसवन्तः पर्यस्वन्तः क्षीरादिसमृद्धाः वामेन यननीयेन धनेन पूर्णाः
संपूर्णाः समृद्धास्तिष्ठन्तः ते इमे पुरतो दृश्यमाना अस्मदीया गृहाः आ-
यतः प्रवासाद् आगच्छतो नः अस्मान् जानन्तु स्वामित्वेन अवबुध्य-
न्ताम् । ॥ आयत इति । आङ्पूर्वाद् एतेः शतरि “इणो यण्”
इति यण् ॥

तृतीया ॥

येषामध्येति प्रवसन् येषु सौमनसो बहुः ।

गृहानुपं हयामहे ते नो जानन्वायतः ॥ ३ ॥

येषाम् । अधिऽएति । प्रवसन् । येषु । सौमनसः । बहुः ।

गृहान् । उपं । हयामहे । ते । नः । जानन्तु । आऽयतः ॥ ३ ॥

प्रवसन् प्रवासं कुर्वन् देशान्तरे वसन् पुरुषो येषाम् यान् गृहान् अ-
ध्येति स्मरति । ॥ इक् स्मरणे । “अधीगर्धदयेशां कर्मणि” इति
येषाम् इत्यत्र षष्ठी ॥ येषु गृहेषु सौमनसः सौमनसवान् बहुः अ-

1 B changes प्रवसन्तेषु to प्रवसन्तेषु. R प्रवसन्तेषु. We with A B D K R S V C.

I So S'. 2 S' यस्य for एतस्य.

धिकः पदार्थो वर्तते । ॥ सुमनःशब्दाद् भावे अण् द्रष्टव्यः । सौ-
मनसम् अस्यास्तीति अर्शआदिवाद् अच् प्रत्ययो मत्वर्थीयः । सुमनसो-
ऽयम् इति वा । “तस्येदम्” इति अण् ॥ तान् गृहान् उक्त-
विशेषणान् उप ह्वयामहे प्राप्तुं प्रार्थयामहे । अनुज्ञास्वीकाराय यत् प्रा-
र्यनं तद् उपह्व इत्युच्यते । ॥ “निसमुपविभ्यो ह्वः” इति आत्म-
नेपदम् ॥ ते नो जानन्त्वायत इति पादो व्याख्यातः ॥

चतुर्थी ॥

उपहृता भूरिधनाः सखायः स्वादुसंसुदः ।

अक्षुध्या अतृप्या स्तु गृहा मास्मद् विभीतन ॥ ४ ॥

उपहृताः । भूरिधनाः । सखायः । स्वादुसंसुदः ।

अक्षुध्याः । अतृप्याः । स्तु । गृहाः । मा । अस्मत् । विभीतन ॥ ४ ॥

हे गृहाः उपहृताः अनुज्ञार्थं प्रार्थिता यूयं भूरिधनाः प्रभूतधनोपे-
ताः स्तु भवत । सखायः समानस्थाना मित्रभूता भवत । स्वादुसंसुदः
स्वादुभिर्मधुरैः पदार्थैः संमोदमाना भवत । अक्षुध्याः क्षुधं दुःखम्
अर्हन्तीति क्षुध्याः न क्षुध्या अक्षुध्याः । अतृप्याः तृप्तं पिपासाम् अ-
र्हन्तीति तृप्याः न तृप्या [अतृप्याः] । क्षुत्तृष्णोपेतैर्जनैर्युक्ता मा भूत अ-
पि तु धनादिसमृद्ध्या सर्वदा तृप्तैर्जनैर्युक्ता भवतेत्यर्थः । ॥ क्षुत्तृष्णा-
शब्दाभ्यां “तद् अर्हति” इत्यर्थे “छन्दसि च” इति यप्रत्ययः । अ-
स्तेलोटि मध्यमवहुवचने रूपं स्तेति ॥ हे गृहाः अस्मत् अस्मत्तः
देशान्तराद् आगच्छज्यो मा विभीतन भयं मा प्राप्तुत । ॥ विभी
भये । लोटि तस्य तनादेशः ॥

पञ्चमी ॥

उपहृता इह गाव् उपहृता अजावर्यः ।

अथो अन्नस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु नः ॥ ५ ॥

उपहृताः । इह । गावः । उपहृताः । अज्ज्अवर्यः ।

अथो इति । अन्नस्य । कीलालः । उपहृतः । गृहेषु । नः ॥ ५ ॥

इह एषु अस्मदीयेषु गृहेषु गावः धेनव उपहृताः अनुज्ञार्थं प्रार्थिता भवन्तु । अजावयः अजाश्च अवयश्च उपहृताः सन्तु । अथो अपि च नः अस्माकं गृहेषु अन्नस्य कीलालः सारभूतोश्च उपहृतो भवतु । एतद् उपलक्षणम् । यद्यद् गृहे भोग्यं वर्तते तत् सर्वम् अनुज्ञायै प्रार्थितं भवत्वित्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

सूनुतावन्तः सुभगा इरावन्तो हसामुदाः ।

अतृप्या अद्भुध्या स्तु गृहा मास्वद् विभीतन ॥ ६ ॥

सूनुतावन्तः । सुभगाः । इरावन्तः । हसामुदाः ।

अतृप्याः । अद्भुध्याः । स्तु । गृहाः । मा । अस्वत् । विभीतन ॥ ६ ॥

हे गृहाः सूनुतावन्तः । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनुतेत्युच्यते । तद्वन्तः स्तु भवतु । अरिष्टादिनिमित्तवाग्नाहित्येन पुत्रमित्रादिसंपत्तिनिमित्तवाक्सहिता भवतेत्यर्थः । प्रवसति यजमाने गृहे जातमप्यरिष्टं पुनरागच्छति गृहस्वामिनि तद्विसे न ज्ञापनीयम् इत्याश्रयायनेनोक्तम् । “विदितसप्यलीकं न तद् अहर्ज्ञापयेयुः” इति [आश्व० २.५.१८] । सर्वदापि अरिष्टराहित्यम् अनेन पदेन प्रार्थ्यते । सुभगाः शोभनभाग्योपेता भवतु । इरावन्तः इरा अन्नं तद्वन्तः स्तु । हसामुदाः । ॥ हसे हसने । भावे क्तिप् । तदन्तात् तृतीया हसेति । मोदतेः इगुपधलक्षणः कः । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति बहुलग्रहणात् तृतीयाया अलुक् ॥ हासेन मोदमानाः । गृहस्थितानां हासेन तदीयः संतोषोभिव्यज्यते । हासाभिव्यक्तसंतोषा भवतु । अतृप्या अद्भुध्या इत्यर्थे चो व्याख्यातः ॥

सप्तमी ॥

इहैव स्तु मानु गात विश्वा रूपाणि पुण्यत ।

१ So P P J Gr. The word occurs again in XIV. 2. 43 where also the MSS. do not read an avyagraha.

१ S' सस्यंदापि for सर्वदापि.

एष्यामि भद्रेणा सह भूयांसो भवता मया ॥ ७ ॥

इह । एव । स्त । मा । अनु । गात । विश्वा । रूपाणि । पुष्यत ।

आ । एष्यामि । भद्रेण । सह । भूयांसः । भवत । मया ॥ ७ ॥

हे गृहाः इहैव अस्मिन् प्रदेश एव स्त भवतः सुखिनो वर्तध्वम् ।
मा अनु गातः प्रवसन्तं मां गृहस्वामिनं मानुगच्छत । ॥ एतेः “मा-
ङ्गि लुङ्” । “इणो गा लुङि” इति गादेशः ॥ विश्वा विश्वानि
सर्वाणि रूपाणि रूपवन्ति निरूप्यमाणानि वा पुत्रादीनि वस्तूनि पुष्यत
समृद्धानि कुरुत । भद्रेण भन्दनीयेन धनेन सह एष्यामि पुनरागमि-
ष्यामि । ततः मया देशान्तरात् पुनरागतेन अर्जितधनेन भूयांसः अ-
तिप्रभूता भवत । ॥ भद्रेणा सह भवता मया इत्युभयत्र द्वान्दसः
साहितिको दीर्घः ॥

अष्टमी ॥

यदग्ने तपसा तप उपतप्यामहे तपः ।

मियाः श्रुतस्य भूयासायुष्मन्तः सुमेधसः ॥ १ ॥

यत् । अग्ने । तपसा । तपः । उपतप्यामहे । तपः ।

मियाः । श्रुतस्य । भूयासम् । आयुष्मन्तः । सुमेधसः ॥ १ ॥

हे अग्ने तपसा तव संबन्धिना पर्युक्षणपरिसमूहनसमिदाधानादिरूपेण
कर्मणा यत् तपो निर्वर्तयितव्यम् अस्ति तत् तपः उप त्वत्समीपे तप्या-
महे आर्जयामः । यद्वा तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपेण यत् तपः तपनं
शरीरहेक्षणम् । “तपः क्लेशसहिष्णुत्वम्” इति हि तद्विदः । कृच्छ्रादिच-
रणेन यच्छरीरशोषणं तत् तप उपतप्यामहे । तव समीपे परिचरणेन
आर्जयाम इत्यर्थः । यद्वा तपसा । ॥ तप पर्यालोचने इत्यस्माद् अ-
सुन ॥ पर्यालोचनेन देवताविषयज्ञानेन । “मनसश्चेन्द्रियाणां चैकार्यं
तप उच्यते” इति हि तद्विदः । ॥ सहायं तृतीया ॥ तेन त-
पसा सहितं तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपो नियमः । “शौचसंतोषतपः-

स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः” इति हि पातञ्जलं सूत्रम् [पा०सू० २. ३२] । तत् तपः हे अग्ने त्वत्तमीपे परिचरणेन तप्यामहे आर्जयामः । ॥ “तपस्तपःकर्मकस्यैव” इति कर्मकर्तरि यगात्मनेपदे ॥ तेन तपसा श्रुतस्य सम्यग् अधीतस्य वेदशास्त्रादेः प्रियाः प्रियतमाः सुहृदः निवासस्थानत्वेन प्रीणयितारः आयुष्मन्तः दीर्घकालजीविनः सुमेधसः शोभनधारणाशक्तिसहिता भूयास ॥

नवमी ॥

अग्ने तपस्तप्यामहे उप तप्यामहे तपः ।

श्रुतानि शृण्वन्तो वयमायुष्मन्तः सुमेधसः ॥ २ ॥

अग्ने । तपः । तप्यामहे । उप । तप्यामहे । तपः ।

श्रुतानि । शृण्वन्तः । वयम् । आयुष्मन्तः । सुमेधसः ॥ २ ॥

हे अग्ने तपस्तप्यामहे शरीरशोषणरूपं नियमम् आर्जयामः । किम् अन्यत्र । नेत्याह । उप तप्यामहे । तव समीप एव तादृशं तपः साधयाम इत्यर्थः । ॥ पूर्ववत् कर्मकर्तरि यगात्मनेपदे ॥ तेन तपसा श्रुतानि सम्यग् अधीतानि वेदशास्त्रादीनि शृण्वन्तः । ॥ हे त्वर्थे शतृप्तयः ॥ वेदशास्त्रब्रवणाज्ञेतोः वयम् आयुष्मन्तः दीर्घकालजीवनघन्तः सुमेधसः समीचीनधारणाशक्तियुक्ताश्च । भूयास्मेति शेषः ॥

दशमी ॥

अयमग्निः सत्यतिर्वृद्धवृष्णो रथीव पुत्नीनजयत् पुरोहितः ।

नाभां पृथिव्यां निहितो दविद्युतदधस्पर्दं कृणुतां ये पृतन्यवः ॥ १ ॥

अयम् । अग्निः । सत्पतिः । वृद्धवृष्णः । रथीइव । पुत्नीन् । अजयत् ।

पुरःहितः ।

नाभां । पृथिव्याम् । निहितः । दविद्युतत् । अधःस्पन्दम् । कृणुताम् ।

ये । पृतन्यवः ॥ १ ॥

१ A हे पुत्नीन् changed to पुत्तीन्. DR P J Cr पुत्तीन्. P पुत्तीन्. We with B K S VC.

सत्पतिः सतां महतां देवानां हविःप्रदानेन पालयिता सतो विद्यमा-
नस्य स्यावरजङ्गमादेर्जगतः स्वामी [वा] वृद्धवृष्ण्यः वृष्णि भवं वृष्ण्यं
वलं प्रवृद्धवलः पुरोहितः पुरतो होमार्थम् ऋत्विग्भिर्निहितः पुरोभावि-
हितकारी वा । अयं पुरोवर्ती अग्निः गार्हपत्यरूपः पत्नीम् पालयित्रो
प्रजाम् । पत्नीवत् पत्नी । पत्नीभूताम् इष्टकां वा अजयत् जयति स्वा-
धीनां करोति । तत्र दृष्टान्तः । रथी रथवान् पुरुषः पत्नीम् प्रजाम् अ-
न्यदीयां स्वीयां वा नारीं यथा जयति स्वाधीनां करोति एवम् अग्नि-
रिति । किं च पृथिव्याम् देवयजनलक्षणायां भूमौ तत्रापि नाम्ना नाम्नौ
नाभिस्थानीयायाम् उत्तरवेद्याम् । “यद् उत्तरवेदीनाभिः” इति ऐतरे-
यश्रुतेः [ऐ० ब्रा० १.२८] । तत्र निहितः स्थापितः दविद्युतत् अत्यर्थं दी-
प्यमानः । ॥ द्योततेर्यङ्लुकि “दाधर्ति०” इति सूत्रे निपातनाद्
रूपसिद्धिः ॥ तादृशोऽग्निः अधस्पदम् पादस्याधोदेशे कृणुताम् कु-
रुताम् । कान् इति तत्राह । ये पृतन्यवः पृतनां संग्रामम् इच्छवः श-
त्रवस्तान् मदीयपादस्याधोदेशे निधत्तादिति ॥

[इति] पष्ठेनुयाके मथमं सूक्तम् ॥

आवसथ्याधाने मथनार्थं यजमानः अरण्यां “पृतनाजितम्” इति
चृत्वा अग्निम् आह्वयेत् । “मूलत उत्तरारणिम् उपसंधाय पृतनाजितम्
इत्याह्वयति” इति हि [कौ० ९.१] सूत्रम् ॥

शरीरे काकाभिपातदोषशान्त्यर्थम् “इदं यत् कृष्णः” इति ब्राह्म्याम्
चृग्भ्याम् उदकम् अभिमन्त्र्य काकोपहतशरीरं प्रक्षालयेत् ॥

तथा काकावर्दशनदोषशान्त्यर्थे आभ्याम् चृग्भ्याम् उल्मुकम् अभिमन्त्र्य
काकावमृष्टं शरीरं परिभ्रामयेत् ॥

काकस्पर्शनदोषशान्त्यर्थं “श्यावदता” इति मन्त्रोक्तोरोगशान्त्यर्थे च “प्र-
तीचीनफलः” इति त्रिभिः अपामार्गसमिध आदध्यात् ॥

तद् उक्तं संहिताविधौ । “इदं यत् कृष्णः [७. ६६] इति कृष्णशकुने-
“नार्धिक्षिप्तं प्रक्षालयति । अपमृष्टं पर्यग्निं करोति । प्रतीचीनफलः [७.

“६७] इत्यपामार्गेभ्य आपामार्गीरादधाति” इति [कौ० ५. १०] ॥

विवाहे कुमार्याः स्नापनानन्तरं “यद् दुष्कृतम्” इति द्वाभ्याम् ऋ-
भ्याम् अङ्गानि वाससा प्रमार्जयेत् । “यद् दुष्कृतम् इति वाससाङ्गानि
प्रमृज्य” इति हि [कौ० १०. २] सूत्रम् ॥

“यद्यन्तरिक्षे” “पुनर्मैत्रिन्द्रियम्” इति श्रुचस्य बृहज्जणे पाठात् शा-
न्त्युदकाभिमन्त्रणादौ विनियोगः । सूत्रितं हि । “यद्यन्तरिक्षे [७. ६८]
पुनर्मैत्रिन्द्रियम् [७. ६९] शिषा नः” [७. ७१] इति [कौ० १. ९] ॥

तथा “पुनर्मैत्रिन्द्रियम्” इत्यनया प्रतिग्रहदोषशान्तये प्रतिग्राह्यं व-
त्त्वभिमन्त्र्य गृहीयात् ॥

तथा नित्यनैमित्तिककाम्येषु कर्मसु पाकयज्ञतन्त्रे च कर्मसमापनानन्तरं
न्यूनातिरेकदोषशान्तये अनया आत्मानम् अनुमन्त्रयेत् ॥

सूत्रितं हि । “यद् अन्नम् [६. ७१] पुनर्मैत्रिन्द्रियम् [७. ६९] इति
प्रतिगृह्णाति । उक्तमा सर्पकर्मा । यशया पाकयज्ञा व्याख्याताः” इति
[कौ० ५. ९] ॥

तथा गोदानाख्ये संस्कारकर्मणि वपनार्थम् अनया क्षुरं संमार्ज्य ना-
पिताय प्रयच्छेत् । “पुनः प्राणः [६. ५३. २] पुनर्मैत्रिन्द्रियम् [७. ६९]
इति विनिर्मृज्य” इति हि [कौ० ७. ५] सूत्रम् ॥

सवयज्ञेषु “पुनर्मैत्रिन्द्रियम्” इत्यनया इन्द्रियाणाम् अभिमर्शनम् अ-
नुमन्त्रणं च कुर्यात् । सूत्रितं हि । “वाङ्मा आसन्न” [१९. ६०] इति
“मन्त्रोक्ताभिमन्त्रयते बृहता [५. १०. ८] द्यौश्च [६. ५३] पुनर्मैत्रिन्द्रि-
यम् [७. ६९] इति प्रतिमन्त्रयते” इति [कौ० ८. ७] ॥

तथा ब्रह्मचारिणो दण्डभङ्गे अनया अन्यं दण्डम् अभिमन्त्र्य ब्रह्मचारी
गृहीयात् । “यद्यस्य दण्डो भिद्येत” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । “शीर्णे
भग्ने नष्टेऽन्यं कृत्वा पुनर्मैत्रिन्द्रियम् इत्याददीत” इति [कौ० ७. ८] ॥

अग्निष्टोमे तृतीयसवने हौत्रादिधिष्येषु विहृतान् अग्नीन् “पुनर्मैत्रि-
न्द्रियम्” इति ऋचा ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “विहृतान् अनुमन्त्रयते । उ-

“त्तरयोः सचनयोः पुनः प्राणः[६. ५३. २] पुनर्मैत्रिन्द्रियम्”[७. ६९]
इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ३. ८] ॥

आहिताग्नेः प्रेतसंस्कारे “ओ चित् सखायम्” इति काण्डजपानन्तरं
सारस्वतहोमेषु “सरस्वति व्रतेषु” इति व्युत्थेन आज्यं जुहुयात् ॥

तथा चानुर्मास्ये वैश्वदेवपर्वणि सारस्वतयागं “सरस्वति व्रतेषु” इति
ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “सविता प्रसवानाम्[५. २४] सरस्वति व्रतेषु[७.
७०] प्रपद्ये पयाम्”[७. १०] इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० २. ४] ॥

तथा अन्वारम्भणीयेष्टौ सारस्वतचरुयागम् अनया अनुमन्त्रयेत् । उ-
क्तं वैताने । “सरस्वत्यै चरुं सरस्वते द्वादशकपालं सरस्वति व्रतेषु[७.
७०] यस्य व्रतम्”[७. ४१] इति [वै० २. ४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

पु॒त॒नाजि॒तं स॒ह॒मा॒नम॒ग्निमु॒क्थैर्ह॒वाम॒हे प॒र॒मात् स॒ध॒स्यात् ।

स नः॑ प॒र्य॒दति॑ दु॒र्गाणि॑ वि॒श्व॒ा क्षा॒म॒द् दे॒वोति॑ दु॒रि॒ता॒न्यग्निः॑ ॥ १ ॥

पु॒त॒नाऽजि॒तम् । स॒ह॒मा॒नम् । अ॒ग्निम् । उ॒क्थैः । ह॒वाम॒हे । प॒र॒मात् । स॒-
ध॒स्यात् ।

सः । नः॑ । प॒र्य॒तं । अ॒ति॑ । दुः॒ग्गा॒नि॑ । वि॒श्व॒ा । क्षा॒म॒त् । दे॒वः । अ॒ति॑ । दुः॒इ॒-
ता॒नि॑ । अ॒ग्निः॑ ॥ १ ॥

पुतनाजितम् शत्रुसंग्रामजेतारं तदेवाह सहमानम् अभिभवन्तम् । ऋष-
ह अभिभवने इति नैरुक्तो धातुः ॥ यद्वा । ऋषह मर्य-
णे ॥ देवतागणार्थं यजमानादिभिर्दीयमानं हविर्भारं तितिक्षमाणम्
अग्निम् मथ्यमानं परमात् उत्कृष्टात् सधस्यात् सहस्यानाद् अरणिलक्ष-
णात् । “सध मादस्ययोश्छन्दसि” इति सहस्य सधादेशः ॥ स-
र्वस्मालोकात् उत्कृष्टाद् देवतानां सहनिवासस्यानाद् व्युलोकाद् वा उ-
क्थैर्वक्तव्यैः स्तोत्रैः हवामहे आह्वयामः । ॥ ह्वयतेः “वहुलं छन्द-

१ J पु॒रि॒ष्०.

1 So S'. The *Paṇḍita* (ed. Garbe, and my two MSS. and the commentary of Somāditya) omit the words पुनः प्राणः.

“सि” इति संप्रसारणम् ॥ स आहूतोग्निः नः अस्माकं विश्वा वि-
 श्वानि दुर्गाणि दुर्गमनानि कष्टानि अरिष्टानि अति पर्षत् अतिपारयतु ।
 यथा अस्माकम् आपदो न भवन्ति तथा करोत्विति । ॥ ४ ॥ पृ पालनपूर-
 णयोः इत्यस्मात् लेटि “सिबुहुलम्” इति सिप् । अडागमः ॥ अ-
 रिष्टहेतुपापनिवारणम् आशास्ते चतुर्थपादेन । देवः दीप्यमानोग्निः सप्य-
 मानः दुरितानि दुर्गमनानि पापानि अति क्षामत् अत्यर्थं क्षामाणि दग्धा-
 नि करोतु । अरिष्टहेतुभूतं पापसंघं निःशेषेण विनाशयत्वित्यर्थः । ॥ ५ ॥ क्षा-
 मत् इति । क्षै ह्ये । अस्मान्निष्ठायां “क्षायो मः” इति निष्ठातकारस्य
 मकारादेशः । क्षामशब्दात् तत् करोतीत्यर्थे णिच् । तस्मात् लेटि तिप्
 इकारस्य “इतश्च लोपः” इति लोपः । “लेटोडाटौ” इति अडाग-
 मः । “छन्दसुभयथा” इति तिप् आर्धधानुकात्वात् “णेरनिटि” इति
 णिलोपः ॥

द्वितीया ॥

इदं यत् कृष्णः शुकुर्निरभिनिष्यत्तन्नीपीपतत् ।

आपो मा तस्मात् सर्वस्माद् दुरितात् पान्त्वंहसः ॥ १ ॥

इदम् । यत् । कृष्णः । शुकुर्निः । अभिनिष्यत्तन् । अनीपीपतत् ।

आपोः । मा । तस्मात् । सर्वस्मात् । दुःऽइतात् । पान्तु । अंहसः ॥ १ ॥

कृष्णः कृष्णवर्णः शुकुनिः पक्षी । काक इत्यर्थः । अभिनिष्यत्तन् अ-
 भितः सर्वतः अभिमुखं वा आकाशमार्गाद् अवपतन् इदं मदीयम् अ-
 झम् अनीपीपतत् पातयामास पक्षाभ्याम् अभिजघानेति यत् तस्मात् अ-
 भिहननजनितात् सर्वस्माद् दुरिताद् दुष्टगमनाद् अंहसः पापाद् मा
 माम् अभिहतावयवम् आपः अभिमन्विताः पान्तु रक्षन्तु ॥

तृतीया ॥

इदं यत् कृष्णः शुकुर्निरवामृक्षन्निर्धृते ते मुखेन ।

१ D K K *पात्वंहस. We with A B R S V C. २ P *निष्यत्त. We with P J C.
 १ P पान्तु. J पान्तु corrected to पान्तु. We with P C.

१ B आहूतो.

अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्र मुञ्चतु ॥ २ ॥

इदम् । यत् । कृष्णः । शकुनिः । अवऽअमृक्षत् । निऽऽच्यते । ते । मुखेन ।

अग्निः । मा । तस्मात् । एनसः । गार्हपत्यः । प्र । मुञ्चतु ॥ २ ॥

हे निर्घृते मृत्युदेवते ते तव मुखेन कृष्णः शकुनिः काकः इदं मदीयम् अङ्गम् अवामृक्षत् अवमृष्टवान् । काकः स्वचक्षुषेण मदीयम् अङ्गं नोपहतवान् किं तु मृत्युमुखेनेति काकस्पर्शनदोषः अतिकष्ट इति ज्ञापयितुं निर्घृतिमुखेन अभिमर्शनवचनम् । ॥ मृश आमर्शने । लुङि “शल इगुपधाद् अनिटः क्सः” इति क्सः ॥ काकः अङ्गं मुखेन अवमृष्टवान् इति यत् तस्माद् एनसः पापाद् गार्हपत्यः गृहपतिना मया होमार्थं निहितोमिः एतत्संज्ञको वा मा मां प्र मुञ्चतु प्रकर्षेण मोचयतु । काकावमर्शनजनितदोषरहितं करोतु ॥

चतुर्थी ॥

प्रतीचीनफलो हि त्वमपामार्गं रुरोहिष ।

सर्वान् मच्छुपथीं अधि वरीयो यावया इतः ॥ १ ॥

प्रतीचीनऽफलः । हि । त्वम् । अपामार्गं । रुरोहिष ।

सर्वान् । मत् । शपथान् । अधि । वरीयः । येवयाः । इतः ॥ १ ॥

हे अपामार्गं पापापमार्जनसाधन एतत्संज्ञक इध्मप्रकृतिभूत काष्ठविशेष त्वं हि यस्मात् प्रतीचीनफलः प्रत्यङ्मुखानि फलानि यस्य । अग्राद् आरभ्य फलस्य मूलपर्वन्तम् आत्माभिमुखं स्पर्शने कण्टकराहित्यदर्शनात् प्रतीचीनफलत्वम् । तादृशः रुरोहिष रूढवान् असि तस्मात् सर्वान् शपथान् दोषान् मत् मत्तः सकाशात् । ॥ अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी ॥ इतः अस्माद् वरीयः । ॥ क्रियाविशेषणम् एतत् ॥ उक्ततरम् अत्यर्थं यावयाः पृथक्कुरु । इतः इति मत् इत्यस्य विशेषणम् ।

१ A B D K K̄ S̄ P̄ J̄ V C Cr त्वमपा°. J once read त्वमपा°. We with B. २ P Cr अपामार्गं. J once read अपामार्गं but has subsequently changed to अपामार्गं.
३ So P̄ P̄ J̄ C Cr.

1 S' यावय for यावया.

अस्मात् काकाभिहतावयवाद् मत इति । यद्वा इतः अस्मात् कारणाद् इति व्याख्येयम् । ॥ यावयाः इति । यु मिश्रणामिश्रणयोः । ण्यन्तात् लेटि आडागमे रूपम् ॥

पञ्चमी ॥

यद् दुष्कृतं यच्छर्मलं यद् वा चेरिम पापया ।

त्वया तद् विश्वतोमुखार्पामार्गार्प मृज्महे ॥ २ ॥

यत् । दुःकृतम् । यत् । शर्मलम् । यत् । वा । चेरिम । पापया ।

त्वया । तत् । विश्वतः । मुखः । अपामार्गः । अर्पः । मृज्महे ॥ २ ॥

यद् दुष्कृतम् दुःखफलाय कृतं पापं दुष्टं कृतं [वा] दुष्कृतं यच्च शर्मलम् मलिनम् पापम् । वाशब्दो विकल्पवाची । यत् पापया । ॥ द्वि-
तीयाया याजादेशः ॥ । यत् पापं चेरिम चरितवन्तः स्मः । अथ
वा पापया पापप्रवृत्तिहेतुभूतया बुद्ध्या यद् एनश्चेरिम । ॥ चरते-
र्लिटि उत्तमबहुवचने रूपम् ॥ । तत् पापम् हे विश्वतोमुख सर्वतः
प्रसृतशाखायुक्त हे अपामार्गं त्वया साधनेन अप मृज्महे अपमार्जयामः
अपसारयामः । ॥ मृजूष् शुद्धौ । आदादिकः ॥

षष्ठी ॥

श्यावदता कुनखिना वण्डेन यत् सहासिम ।

अपामार्गं त्वया वयं सर्वं तदप मृज्महे ॥ ३ ॥

श्यावदता । कुनखिना । वण्डेन । यत् । सह । आसिम ।

अपामार्गः । त्वया । वयम् । सर्वम् । तत् । अपः । मृज्महे ॥ ३ ॥

श्यावदता श्यावाः श्याववर्णा दन्ता यस्य तेन । ॥ “विभाषा
श्यावारोकाभ्याम्” इति श्यावपदाद् उत्तरस्य दन्तशब्दस्य दत्त इत्यादे-

१ A B S डुङ्कू. We with D K K R V. २ All our vaidikas and MSS. त्वया, though they all have त्वया in the next verse. We with Sâyana. ३ A B B D R S Gr मृज्महे here and in the next verse as often.

1 S' यावयेति for यावया इति. The reading in Sâyana's text: यावया इति. 2 S' तत् पापम् inserted again after साधनेन. 3 S' श्यावा for श्यावः.

शः ॥ । श्यावदन्तयुक्तेन पुरुषेण कुनखिना कुत्सितानि नखानि कु-
नखानि तद्धता च वण्डेन । निर्वीर्यः पण्डो वण्ड इत्युच्यते । नपुंसकेन
वा सह आशिम् भुक्तवन्तः स्मः । ॥ अश भोजने । तस्य लिटि
उत्तमबहुवचने रूपम् ॥ । अशनं व्यवहारमात्रोपलक्षणम् । एतैः
सह व्यवहृतवन्तः स्म इति यद् अस्ति हे अपामार्गं त्वया साधनेन सर्वं
तत् पापं वयम् अप मृज्महे अपमार्जयामः निवारयामः ॥

सप्तमी ॥

यद्यन्तरिक्षे यदि वात आस यदि वृक्षेषु यदि बोलपेषु ।

यदश्रवन् पशवं उद्यमानं तद् ब्राह्मणं पुनरस्मानुपैतु ॥ १ ॥

यदि । अन्तरिक्षे । यदि । वाते । आस । यदि । वृक्षेषु । यदि । वा । बोलपेषु ।

यत् । अश्रवन् । पशवं । उद्यमानम् । तत् । ब्राह्मणम् । पुनः । अस्मान् ।

उपऽरेतु ॥ १ ॥

मन्त्रब्राह्मणात्मको हि वेदो मेघे वाताधिक्ये वृक्षच्छायायां हरितसस्य-
संनिधौ पशोश्च समीपे नाध्येतव्यः । तथाध्ययने सम्यक् पठितोपि वेदो
निर्वीर्यो भवति । तद् उक्तम् आपस्तम्बेन स्वाध्यायधर्मप्रकरणे । “ना-
“श्रे न छायायां न पर्यावृत्त आदित्ये न हरितयवान् मेक्षमाणो न
“ग्राम्यस्य पशोरन्ते नारण्यस्य नायाम् अन्ते” [आप० १५. २१, ८] इ-
ति । अत्र तादृशकालस्थलेषु अधीतस्यापि वेदस्य वीर्यवत्त्वम् अनेन प्रा-
र्यते । अन्तरिक्षे । मेघाच्छ्रे इति विशेषणसाहित्यं द्रष्टव्यम् । तादृशे
अन्तरिक्षे यदि ब्राह्मणम् आस । कर्मविधायकं वाक्यं ब्राह्मणम् इत्यु-
च्यते । एतद् मन्त्रस्यापि उपलक्षणम् । मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदो यदि
तत्राधीत आसीत् । “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्” इति हि आपस्तम्बव-
चनम् । यद्वा ब्राह्मणम् ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य अध्येतव्यत्वेन संवन्धि । वेद-
वाक्यम् इत्यर्थः । वाते वायौ । प्रभूते सतीति विशेषणं द्रष्टव्यम् । यदि
आस ब्राह्मणम् अधीतम् आसीत् । ॥ अस्तेर्लिटि भूभावाभावश्चा-

न्दसः ॥ । यदि ब्राह्मणं वृक्षेषु वृक्षच्छायायाम् आस । वाशब्दो विकल्पवाची । उलपेषु । उलपशब्दः सस्यमात्रोपलक्षणम् । यदि उलपेषु ब्राह्मणम् अधीतम् आसीत् । तथा पशवः ग्राम्या आरण्याश्च उद्यमानम् अभिधीयमानम् अधीयमानं यद् ब्राह्मणम् अश्रवन् अशृण्वन् । ॥ शृणोतेर्लङि सामान्यविहितः शवेव छन्दोविषयत्वाद् अवस्थितः । उद्यमानम् इति । वद् व्यक्तायां वाचि । कर्मणि यकि यजादित्वात् संप्रसारणम् ॥ । तत् तादृशेषु निमित्तेषु अधीतं ब्राह्मणम् अस्मान् अधीतवतः पुनरुपेतु निषिद्धकालस्थलेषु अध्ययनेन अस्मत्तो निष्क्रान्तं ब्राह्मणं पुनः वीर्यवत्त्वेन फलप्रदं सत् आगच्छतु ॥

अष्टमी ॥

पुनर्मैत्रिन्द्रियं पुनरात्मा द्रविणं ब्राह्मणं च ।

पुनरस्यो धिण्यां यथास्याम कल्पयन्तामिहैव ॥ १ ॥

पुनः । मा । आ । एतु । इन्द्रियम् । पुनः । आत्मा । द्रविणम् । ब्राह्मणम् । च ।

पुनः । अग्नयः । धिण्याः । यथाऽस्याम । कल्पयन्ताम् । इह । एव ॥ १ ॥

इन्द्रियम् इन्द्रेण दत्तं वीर्यम् । ॥ “इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गम्” इति सूत्रेण इन्द्रियशब्दो निपातितः ॥ । यद्वा । ॥ इन्द्रियम् इति जातवैक्यचनम् ॥ । चक्षुरादीन्द्रियाणि । मां मां पुनरैतु पुनरागच्छतु । आत्मा देहाभिमानि । पुनरैतु इत्यनुपङ्गः । द्रविणम् प्रतिग्राह्यं धनम् । माम् ऐतु इत्यनुपङ्गः । तथा ब्राह्मणम् मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदश्च । पुनरैतु इति संवन्धः । तथा धिण्याः होत्रादिधिण्येषु विहता अग्नयः इहैव अस्मिन्नेव विहृतप्रदेशे यथास्याम । यथास्याम इत्यर्थः । ॥ तिष्ठतेः “आतो मनिन्” ॥ । पुनः कल्पयन्ताम् समर्थाः प्रवृद्धा भवन्तु ॥

नवमी ॥

सरस्वति व्रतेषु ते दिव्येषु देवि धामसु ।

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि ररास्व नः ॥ १ ॥

सरस्वति । ब्रतेषु । ते । दिव्येषु । देवि । धामसु ।

जुषस्व । हव्यम् । आहुतम् । प्रजाम् । देवि । ररास्व । नः ॥ १ ॥

हे सरस्वति वर्णपदादिरूपेण प्रसरणवति हे देवि ते तव संवन्धिषु ब्रतेषु कर्मसु दिव्येषु दिवि भवेषु देवाहेषु वा धामसु स्थानेषु गार्हपत्यादिरूपेषु । ॥ धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि इति हि यास्कः [नि० ९. २८] ॥ । तेषु स्थानेषु आहुतम् अभिमुखं प्रक्षिप्तं हव्यम् होतव्यं हविः जुषस्व सेवस्व । किं च हे देवि सरस्वति नः अस्मभ्यं प्रजाम् प्रकर्षेण जायमानां पुत्रादिरूपां ररास्व देहि । ॥ रातेः “बहुलं छन्दसि” इति शपः शुः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥

दशमी ॥

इदं ते हव्यं घृतवत् सरस्वतीदं पितॄणां हविरास्य१ यत् ।

इमानि त उदिता शंतमानि तेभिर्वयं मधुमन्तः स्याम ॥ २ ॥

इदम् । ते । हव्यम् । घृतवत् । सरस्वति । इदम् । पितॄणाम् । हविः । आस्यम् । यत् ।

इमानि । ते । उदिता । शमन्तमानि । तेभिः । वयम् । मधुमन्तः । स्याम ॥ २ ॥

हे सरस्वति ते त्वदर्शं ह्यमानं घृतवत् घृतोपेतं यद् इदं हव्यम् हविः । पितॄणाम् । अर्थायेति शेषः । आस्यम् क्षेपणीयम् । ॥ असु क्षेपणे । “ऋहलोर्ण्यत्” ॥ । पितॄणाम् ह्यमानं यद् इदं हविः । शंतमानि अस्माकम् अत्यर्थं सुखकराणि यानि इमानि हवींषि हे सरस्वति ते त्वदर्शम् उदिता उदितानि उक्तानि । ॥ वद व्यक्तायां वाचि । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । यजादिवात् संप्रसारणम् ॥ । त्वदर्शम् उक्तानि शंतमानि यानि इमानि हवींषि इति वा योज्यम् । एकत्र श्रुतो

यच्छब्दः सर्वत्र संबध्यते । तृतीयपादे विभक्तिविपरिणामेन योज्यः । ते-
भिस्तैः तदर्थं हुतैर्हविर्भिर्वयं मधुमन्तः मधुररसोपेतान्नवन्तः स्याम भवेम ॥

[इति] पष्ठेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“शिवा नः” “शं नो वातो वातु” इत्यनयोर्वृहद्गणे पाठात् शान्त्यु-
दकाभिमन्त्रणादौ विनियोगः । “शिवा नः[७.७१] शं नो वातो वातु
[७.७२] अग्निं ब्रूमो वनस्पतीन्”[११.६] इति हि [कौ० १.९] सूत्रम् ॥

अभिचारकर्मणि “यत् किं चासौ” इति पञ्चर्चेन मध्यमपलाशेन फ-
लीकरणान् जुहुयात् ॥

दर्शपूर्णमासयोः “परि त्वाग्ने पुरं वयम्” इत्यनया तण्डुलानां पर्य-
न्तिकरणं कुर्यात् ॥

“ब्रह्मणा शुद्धाः[११.१.१८] इति तण्डुलान् परि त्वाग्ने पुरं वयम्[७.
७४] इति त्रिः पर्यन्ति करोति” इति हि कौशिकं सूत्रम् [कौ० १.२] ॥

सोमयागे माध्यन्दिनसवने धिण्याग्निम् अवलोकयन् “परि त्वाग्ने पुरं
वयम्” इति ब्रह्मा यजमानश्च जपेत् । “धिण्यम् अवेक्ष्य परि त्वाग्ने
इति जपति ब्रह्मा च” इति [वै० ३.११] ॥

तथा अग्निचयने उत्तार्य परिलिख्यमानं मृत्पिण्डम् अनया ब्रह्मा अ-
नुमन्त्रयेत् । “परि त्वाग्ने इति मृत्पिण्डं परिलिख्यमानम्” इति वै-
तानं सूत्रम् [वै० ५.१] ॥

सोमयागे प्रवर्ग्यं घर्मधुग्दोहार्थम् उत्तिष्ठतः अध्वर्यादीन् “उत्तिष्ठताव
पश्यत” इत्यनया ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “घर्मधुग्दोहायोत्तिष्ठत उत्तिष्ठताव
पश्यत” इति वैतानं सूत्रम् [वै० ३.४] ॥

तत्र त्रयमा ॥

शिवा नः शंतमा भव सुमृडीका सरस्वति ।

मा ते युयोम संहशः ॥ १ ॥

शिवा । नः । शमऽतमा । भव । सुऽमृडीका । सरस्वति ।

1 S' घर्मधुग्दोहा°. 2 So S'. The *Vaitāna Sātra* (ed. Garbe and our own MSS. of it and the commentary of Somāditya) has: घर्मधुग्दोहायो°.

मा । ते । युयोम । समऽदृशः ॥ १ ॥

हे सरस्वति वर्णपदादिरूपेण प्रसरणवति वाग्देवते शिवा सर्वसुखरूपा त्वं नः अस्माकं शंतमा अत्यर्थं रोगनिर्हरणक्षमा भव । ॥ शं योरित्यत्र यास्केन शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् [नि० ४. २१] इत्युक्तम् ॥ यद्वा अत्यर्थं सुखप्रदा भव । सुमृळीका । ॥ “सुमृळीकम्” इति सुखनाम ॥ शोभनसुखप्रदा भव । शंतमेति सुमृळीकेति यद्वयेन फलविशेषेण सुखदाने तारतम्यम् उक्तम् इति मन्तव्यम् । हे सरस्वति ते तव संहृशः समीचीनाद् दर्शनाद् यथार्थस्वरूपज्ञानाद् मा युयोम पृथग्भूता मा भवेम । ॥ यौतेलोऽति उन्नमबहुवचने शपः द्युः । “अनित्यम् आगमशासनम्” इति आडभावः । व्यत्ययेन गुणः ॥

द्वितीया ॥

शं नो वातो वातु शं नस्तपतु सूर्यः ।

अहानि शं भवन्तु नः शं रात्री प्रति धीयतां शमुपा नो व्युच्छितु ॥ १ ॥

शम् । नः । वातः । वातु । शम् । नः । तपतु । सूर्यः ।

अहानि । शम् । भवन्तु । नः । शम् । रात्री । प्रति । धीयताम् । शम् ।

उपाः । नः । वि । उच्छितु ॥ १ ॥

वातः वहिः संचरन् वायुः नः अस्माकं शं वातु सुखकरः सन् चरतु । तथा सूर्यः सुष्ठु सर्वस्य प्रेरक आदित्यः नः अस्माकं शम् सुखं तपतु संतापकारी मा भवतु । अहानि दिनानि च नः अस्माकं शं सुखं भवन्तु । अहस्सु सुखम् अस्माकं भवत्वित्यर्थः । रात्री । ॥ “रात्रेश्चाजसौ” इति ङीप् । जातावेकवचनम् ॥ शम् सुखं प्रति धीयताम् प्रतिदधानु संदधानु । न इत्यनुषङ्गः । ॥ दधातेर्ब्यत्ययेन कर्तरि कर्मप्रत्ययः ॥ यद्वा । ॥ धीङ् आधारे इति दिवादौ पठ्यते ॥ रात्री शम् सुखं यथा भवति तथा प्रति धीयताम् । प्रतिष्ठित्वित्यर्थः । तथा उपाः उपःकालः । ॥ जातावेकवचनम् ॥ उ-

पतः नः अस्माकं शम सुखं यथा भवति तथा व्युच्छतु विवासिताः प्र-
काशिता भवन्तु । ॥ उद्धी विवासे ॥

तृतीया ॥

यत् किं चासौ मनसा यच्च वाचा यज्ञैर्जुहोति हविषा यजुषा ।

तन्मृत्युना निर्ऋतिः संविदाना पुरा सत्यादाहुतिं हन्त्वस्य ॥ १ ॥

यत् । किम् । च । असौ । मनसा । यत् । च । वाचा । यज्ञैः । जुहोति ।
हविषा । यजुषा ।

तत् । मृत्युना । निःऽऋतिः । समऽविदाना । पुरा । सत्यात् । आऽहुतिम् ।
हन्तु । अस्य ॥ १ ॥

असौ । अदःशब्दो विमकृष्टवाची । दूरस्थः शत्रुः यत् किं च कर्म
शत्रुहननरूपं मनसा । कर्तुं ध्यायतीत्यध्याहारः । यच्च कर्म वाचा । क-
रोमीति वदतीत्यध्याहारः । तथा यज्ञैः अभिचारकर्मभिः हविषा तदु-
चितेन द्रव्येण यजुषा मन्त्रेण जुहोति होमं करोति । अस्य प्रतिपक्षनि-
वारणार्थं मनोवाक्यैरुपायं कुर्वतः शत्रोः तत् मनसा ध्यातं वाचा उ-
क्तं कर्म आहुतिम् क्रियया निष्पाद्यमानं होमकर्म सत्यात् सत्यभूतात्
कर्मफलात् पुरा पूर्वमेव निर्ऋतिः पापदेवता मृत्युना संविदाना ऐकमत्यं
प्राप्ता सती हन्तु विनाशयतु । शत्रुणा करणत्रयेण अस्त्रपिपये क्रियमा-
णम् अभिचारकर्म यावत् फलप्रदं भवति तस्मात् पूर्वमेव मृत्युसहिता पा-
पदेवता तं शत्रुं विनाशयत्वित्यर्थः । ॥ संविदानेति । संपूर्वाद् वेहेः
“समो गम्यच्छि” इति आत्मनेपदम् ॥

चतुर्थी ॥

यातुधाना निर्ऋतिरादु रक्षस्ते अस्य भ्रन्तनृतेन सत्यम् ।

इन्द्रैपिता देवा आर्यमस्य मश्नन्तु मा तत् सं पादि यदसौ जुहोति ॥ २ ॥

यातुऽधानाः । निःऽऋतिः । आत् । ऊं इति । रक्षः । ते । अस्य । भ्रन्तु ।
अनृतेन । सत्यम् ।

इन्द्रेऽद्विषिताः । देवाः । आज्यम् । अस्य । मञ्चन्तु । मा । तत् । सम् । पा-
दि । यत् । असौ । जुहोति ॥ २ ॥

यातुधाना । यातयो यातनाः पीडास्तासां धानं निधानं यस्याम् अ-
स्तीति सा यातुधाना परपीडाकारिणी निर्ऋतिः निकृष्टगमना पापराक्ष-
सी । आहु । अपि चेत्यर्थः । रक्षः राक्षसः । ते निर्ऋतिराक्षसाः अ-
स्य शत्रोः सत्यम् यथार्थं कर्मफलम् अनृतेन असत्येन फलेन घ्नन्तु वि-
नाशयन्तु । यथा शत्रुणा अस्मद्विषये क्रियमाणम् अभिचारकर्म स्वोचि-
तफलप्रदं न भवति किं तु विपरीतफलप्रदं भवति तथा कुर्वन्तु इत्यर्थः ।
फलप्रतिबन्धं प्रार्थ्य तदीयकर्मणो बाधां प्रार्थयते । इन्द्रेषिताः इन्द्रेण प्रे-
रिता देवाः अस्य शत्रोः [आज्यम्] आज्यसाधनं होमकर्म मञ्चन्तु वि-
नाशयन्तु । ॥ मन्थ विलोडने । ज्यादिः ॥ असौ शत्रुः य-
जुहोति अस्मद्वाधार्थं यत् कर्म करोति तत् कर्म मा सं पादि मा सं-
पन्नं भवतु । फलप्रदं न भवत्वित्यर्थः । यद्वा अङ्गविकलं भवतु । ॥ पद
गतौ । “चिष् ते पदः” इति कर्तरि ल्लेष्टिष् आदेशः ॥

पञ्चमी ॥

अजिराधिराजौ श्येनौ संपातिनाविव ।

आज्यं पृतन्यतो हतां यो नः कश्चाभ्यर्पयति ॥ ३ ॥

अजिराधिराजौ । श्येनौ । संपातिनौऽद्वय ।

आज्यम् । पृतन्यतः । हताम् । यः । नः । कः । च । अभिऽअर्पयति ॥ ३ ॥

अजिराधिराजौ । ॥ अज गतिक्षेपणयोः इत्यस्माद् अजिरशिशिर°

[उ० १. ५३] इति सूत्रेण अजिरशब्दो निपातितः ॥ शत्रुक्षेपणस-

मर्थः अजिरः । अधिको राजा अधिराजः । ॥ “राजाहःसखिभ्य-

ष्टच्” इति टच् समासान्तः ॥ एतन्नामानौ मृत्युद्विती संपातिनौ

आकाशमार्गाद् द्वेष्यस्य पक्षिण उपरि निष्पतनशीलौ श्येनौ एतन्नामधेयौ

पक्षिणाविव घृतन्यतः संग्रामेच्छोः पुरुषस्य आज्यम् घृतसाधनकं होमकर्म
हताम् हिंस्ताम् । ॥ हन हिंसागत्योः । लोटि तसस्ताम् आदे-
शः ॥ । घृतन्यच्छब्दार्थम् आह । यः कश्च शत्रुः नः अस्माकम्
अभ्यघायति अभिमुखं हिंसारूपं पापं कर्तुम् इच्छति तस्य आज्यं हताम्
इति संबन्धः । ॥ अघशब्दात् “छन्दसि घरेच्छायाम्” इति क्यचि
“अश्वाघस्यात्” इति आत्थम ॥

षष्ठी ॥

अपाञ्चौ त उभौ बाहू अपि नह्याम्यास्युर्मि ।

अग्नेर्देवस्य मन्युना तेन तेवधिषं हविः ॥ ४ ॥

अपाञ्चौ । ते । उभौ । बाहू इति । अपि । नह्यामि । आस्युर्मि ।

अग्नेः । देवस्य । मन्युना । तेन । ते । अवधिषम् । हविः ॥ ४ ॥

अनेन व्यृचेन शत्रुं संबोध्य ब्रूते । हे अस्मद्विषये अभिचारकर्तः ते
तव उभौ बाहू होमकर्मणि व्यापृतौ पाणी अपाञ्चौ अपाञ्चनौ पृष्ठभागसं-
वद्धौ अपि नह्यामि वध्यामि । यथा होमकरणशक्तौ न भवतः तथा क-
रोमि । तथा आस्यम् मन्त्रोच्चारणसमर्थं मुखम् अपि नह्यामि यथा व-
दनात् होमसाधनभूतमन्त्रा नोद्गच्छन्ति तथा करोमि । तेन बाह्यास्यबन्ध-
नेन कारणेन देवस्य । ॥ दीव्यतेर्विजिगीषार्थात् पचाद्यच् ॥ । देवस्य
विजयमानस्य अग्नेः मन्युना तेजसा क्रोधेन वा ते तव हविः होतव्यं द्र-
व्यं तत्साधनकं कर्म अवधिषम् हनिष्यामि । ॥ हनोश्छान्दसो लुङ् ॥

सप्तमी ॥

अपि नह्यामि ते बाहू अपि नह्याम्यास्युर्मि ।

अग्नेर्घोरस्य मन्युना तेन तेवधिषं हविः ॥ ५ ॥

अपि । नह्यामि । ते । बाहू इति । अपि । नह्यामि । आस्युर्मि ।

अग्नेः । घोरस्य । मन्युना । तेन । ते । अवधिषम् । हविः ॥ ५ ॥

१ डी खंङ्. २ AB अपि corrected from अघ. Or अपि changed to अघ. B D K X S
V Cs अघ. We with A B R P P J.

पूर्वमन्त्रसमानार्थत्वात् पूर्वेण व्याख्यातकल्पोऽयं मन्त्रः । घोरस्य भयंकरस्य इति विशेषः ॥

अष्टमी ॥

परि त्वाग्ने पुं वयं विप्रं सहस्य धीमहि ।

धृषद्वर्णं दिवेदिवे हन्तारं भङ्गुरावतः ॥ १ ॥

परि । त्वा । अग्ने । पुरम् । वयम् । विप्रम् । सहस्य । धीमहि ।

धृषतऽवर्णम् । दिवेऽदिवे । हन्तारम् । भङ्गुरऽवतः ॥ १ ॥

हे सहस्य । सह इति बलनाम । तस्मै हित । ॥ “तस्मै हितम्” इति यत् ॥ सहस्रो बलाद् वा जात । मयनेन निष्पन्नत्वात् । ॥ “भवे छन्दसि” इति यत् प्रत्ययः ॥ तादृश हे अग्ने पुरम् पूरकं कर्मफलानां विप्रम् । मेधाविनामैतत् । मेधाविनं त्वा त्वां वयं परि धीमहि रक्षताम् अपहननाय परितो धारयामः परिधिं वा कुर्मः । ॥ दधातेर्लिङि द्विर्वचनाभावश्छान्दसः । शपो वा लुक् ॥ अग्निं विशिनष्टि । धृषद्वर्णम् धर्षकरूपं भङ्गुरावतः भङ्गशीलकर्मवतो रक्षसः दिवेदिवे अन्वहं हन्तारम् विनाशयितारम् ॥

नवमी ॥

उत् तिष्ठताव पश्यतेन्द्रस्य भागमृत्तिर्यम् ।

यदि आतं जुहोतं न यद्यत्रातं ममर्त्तन ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठत् । अर्त्तं । पश्यत् । इन्द्रस्य । भागम् । अृत्तिर्यम् ।

यदि । आतम् । जुहोतं । यदि । अत्रातम् । ममर्त्तन ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः उत्तिष्ठत आसनाद् ऊर्ध्वं तिष्ठत नोपविशत । ॥ ऊर्ध्वकर्मत्वाद् आत्मनेपदाभावः ॥ उत्थाय च ऋत्विग्यम् ऋती वसन्तादिकाले भवम् इन्द्रस्य भागम् भजनीयं धर्मं पश्यमानम् अव पश्यत निरीक्षध्वम् । ॥ ऋतुशब्दाद् भवार्थं “छन्दसि घञ्” । “सि-

ति च” इति षदसंज्ञया भसंज्ञाया वाधाद् ओर्गुणाभावः । भजेः कर्मणि घञन्तो भागशब्दः ॥ आतम् । हविःपरतया नपुंसकत्वम् । यदि स भागः आतः पक्षस्तर्हि जुहोतन इन्द्रार्थम् अग्नौ जुहुत । ॥ “तन्नन्नपयनाश्च” इति तस्य तनवादेशः । पिच्छाद् गुणः ॥ अ-
आतम् । अत्रापि हविःपरतया नपुंसकत्वम् । यदि अत्रातः अपक्षस्तर्हि ममत्तन पचत । तन्नानाम् अपां मदन्तीशब्दव्यवहारदर्शनाद् अत्र ममत्तनेति शब्दस्य तत्तं कुरुतेत्यर्थो युक्तः । यद्वा यदि अपक्षस्तर्हि पाकपर्यन्तं ममत्तन इन्द्रं स्तुतिभिर्मदयतेति । ॥ श्रीञ् पाके इत्यस्माद् निष्ठा[याम्] “अपस्पृधेयाम् आनुजुः” इति सूत्रे आभावो निपात्यते ॥

दशमी ॥

आतं हविरो विन्द्र म याहि जगाम सूरौ अध्वनो वि मध्यम् ।

परि त्वासते निधिभिः सखायः कुलपा न ब्राजपतिं चरन्तम् ॥ २ ॥

आतम् । हविः । ओ इति । सु । इन्द्र । म । याहि । जगाम । सूरः । अध्वनः । वि । मध्यम् ।

परि । त्वा । आसते । निधिभिः । सखायः । कुलपाः । न । ब्राजपतिम् । चरन्तम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र हविः दधिघर्माख्यं त्वदीयं आतम् पक्षम् । ओ आ उ सु सुषु मा याहि प्रकर्षेण शीघ्रम् आगच्छ । सूरः सूर्यः अध्वनः गन्तव्यस्य मार्गस्य वि मध्यम् विकलं मध्यम् ईषद् जने मध्यभागं जगाम गतवान् । तव यागार्थं मध्याह्ने जात इत्यर्थः । सखायः समानस्थाना कृत्विजश्च निधिभिः निहितैः अभिषुत्य आसादितैः सोमैः सार्धं त्वा त्वा पर्यासते पर्युपासते । तत्र दृष्टान्तः । कुलपा न । कुलस्य वंशस्य रक्षकाः पुत्रा यथा ब्राजपतिम् ब्राजा गन्तव्या गृहास्तेषां पतिं चरन्तम् गच्छन्तम् उपासते तथेत्यर्थः । ॥ ब्रज गतौ । अस्मात् कर्मणि घञ् । “अजिब्रज्योश्च” इति कुलनिषेधः ॥

[इति] षष्ठेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

अग्निष्टोमे प्रवर्ग्यं हूयमानम् आज्यं “आतं मन्ये” इति सूक्तेन ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “उप ह्वये [७. ७७. ७] इति धर्मदुषाम् । धर्मसूक्तेन [७. ७७] धर्मं हूयमानम्” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ३. ४] ॥

अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवने दधिधर्महोमं “आतं मन्ये” इति ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “आतं मन्ये इति दधिधर्महोमम् । धर्मवद्भक्षः” इति वैतानसूत्रात् [वै० ३. ११] ॥

प्रवर्ग्यं होतृकर्तृकं वषट्कारम् अनुवषट्कारं च “स्वाहाकृतः” इति द्वाभ्यां ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “स्वाहाकृत इति द्वाभ्यां धर्मस्य वषट्कृतेनुवषट्कृते” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ३. ४] ॥

प्रवर्ग्यं दुह्यमानां धर्मदुषाम् “उप ह्वये” इति ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । वैताने सूत्रितम् । “उप ह्वये इति धर्मदुषाम्” इति [वै० ३. ४] ॥

प्रवाप्तं करिष्यन् “सूयवसात्” इत्यनया स्वकीयान् पशून् अभिमन्त्रयेत् । “सूयवसाद् इति सूयवसे पशून् अभिमन्त्रयते” इति हि कौशिकं सूत्रम् [कौ० ३. ७] ॥

मधुपर्कं उत्सृष्टां गाम् अनया अभ्यागतोनुमन्त्रयेत् । “सूयवसाद् इति प्रतिष्ठमानाम्” इति हि कौशिकं सूत्रम् [कौ० १२. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आतं मन्ये ऊर्ध्वनि आतमग्नौ सुशृतं मन्ये तदृतं नवीयः ।

माध्यन्दिनस्य सर्वनस्य दुग्धः पिवेन्द्र वज्रिन् पुरुकृजुपाणः ॥ १ ॥

आतम् । मन्ये । ऊर्ध्वनि । आतम् । अग्नौ । सुशृतम् । मन्ये । तत् । कृ-
तम् । नवीयः ।

माध्यन्दिनस्य । सर्वनस्य । दुग्धः । पिवे । इन्द्र । वज्रिन् । पुरुकृत । जु-
पाणः ॥ १ ॥

ऊर्ध्वनि गोरुधसि एतद् दधिधर्माख्यं हविः पयोरूपेण आतम् पक्वम् इति मन्ये जाने । पुनश्च दुग्धं पयः अग्नावपि आतम् पक्वम् । इदानीं दध्यवस्यमपि अग्नौ पच्यते । ऋथीञ् पाके इत्यस्मात् निष्ठा-

याम “अपस्पृधेयाम्” इति सूत्रे आभावो निपात्यते ॥ अतः
 सुशृतम् सुपक्वम् इति मन्ये जाने । ॥ आ पाके इत्यस्माद् आदा-
 दिकान्निष्ठयां कर्मकर्तारि “शृतं पाके” इति निपात्यते ॥ अत
 एव तत् हविः शृतम् सत्यभूतं नवीयः नवतरं प्रत्यग्रतरं भवति । हे
 वज्रिन् वज्रवन् हे पुरुकृत् बहुकर्मकृद् इन्द्र जुपाणः प्रीयमाणस्त्वं मा-
 ध्यन्दिनस्य मध्यन्दिने भवस्य सवनस्य सूयमानस्य सोमस्य संबन्धिनो
 दमः । ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ दधि दधिघर्माख्यं हविः पिव ॥

द्वितीया ॥

समिद्धो अग्निर्वृषणा रथी दिवस्त्रभो घर्मो दुह्यते वामिणे मधु ।

वयं हि वां पुरुदमांसो अश्विना हवामहे सधमादेषु कारवः ॥ १ ॥

समऽईद्वः । अग्निः । वृषणा । रथी । दिवः । त्रभः । घर्मः । दुह्यते । वाम् ।

इषे । मधु ।

वयम् । हि । वाम् । पुरुऽदमांसः । अश्विना । हवामहे । सधमादेषु ।

कारवः ॥ १ ॥

एतदादीनाम् ऋचां प्रवर्ग्य एव लिङ्गानुसाराद् आश्वलायनेन विनि-
 योग उक्तः । तत्र इयम् उत्तरा च दुह्यते इति लिङ्गेन घर्मदुषादोहन-
 समये विनियुक्ते । हे वृषणा वृषणौ अभिमतफलस्य वर्षितारौ हे अ-
 श्विनौ दिवः द्युलोकस्य । ॥ तात्स्थ्यात् ताच्छब्दस्य ॥ द्युलो-
 कस्थितस्य देवगणस्य रथी रथिकः । नेतेत्यर्थः । “अग्निमुखा वै दे-
 वाः” इति श्रुतेः । तादृशोऽग्निः समिद्धः सम्यग् दीप्तः । तेनाग्निना घ-
 र्मः महावीरपात्रस्यम् आज्यं तप्तः सम्यक् पक्वम् । अनन्तरं वाम यु-
 वयोः । ॥ युष्मच्छब्दस्य षष्ठीद्विवचने वाम इत्यादेशः ॥ यु-
 वयोः इषे अन्वाय मधु मधुररसोपेतं मधुवत् प्रीणनकारि वा पयः दु-
 ह्यते । गौरध्वर्युभिः इति शेषः । ॥ दुह प्रपूरणे । कर्मणि यक् ।
 दुहेर्द्विकर्मकत्वाद् “अकथितं च” इति मधुनः कर्मत्वे द्वितीया ॥ हे
 अश्विना अश्विनौ वाम युवाम् । ॥ युष्मदो द्वितीयाद्विवचने वाम

आदेशः ॥ पुरुदमासः । दम इति गृहनाम । बहुगृहाः । पृणातेः पुरुशब्दः । हविःपूर्णगृहा वा । कारवः स्तोतृनामैतत् । ॥ करोतेः कृवापाजिमि० इति [उ० १. १] उण् प्रत्ययः ॥ स्तुतिकर्तारो वयं हि वयं खलु होतारः सधमादेषु । सह माद्यन्ति देवा अत्रेति सधमादा यज्ञाः । ॥ माद्यतेः अधिकरणे घञ् । “सध मादस्ययोश्छन्दसि” इति सहस्य सधादेशः ॥ यज्ञेषु हवामहे आह्वयामः ॥

तृतीया ॥

समिद्धो अश्विरश्विना तप्तो वाँ घर्म आ गतम् ।

दुहन्ते नूनं वृषणेह धेनवो दत्ता मदन्ति वेधसः ॥ २ ॥

समऽइद्धः । अग्निः । अश्विना । तप्तः । वाम् । घर्मः । आ । गतम् ।

दुहन्ते । नूनम् । वृषणा । इह । धेनवः । दत्ता । मदन्ति । वेधसः ॥ २ ॥

हे अश्विना अश्विनौ अग्निः समिद्धः संदीप्तः । तेन वाम् युवाभ्याम् । ॥ युष्मच्छब्दस्य चतुर्थीद्विवचने वाम् इति आदेशः ॥ युवयोरर्थाय घर्मः महावीरस्यितम् आज्यं तप्तः सम्यग्दीप्तम् । अतः आगतम् आगच्छतम् । घर्मरूपं हविर्भोक्तुम् इति शेषः । ॥ गमेश्छान्दसे लुङि “मन्त्रे घस” इति छेलेकि “अनुदात्तोपदेश” इति अनुनासिकलोपे रूपम् । लोटि वा विकरणस्य लुक् ॥ हे वृषणा वृषणौ अभिमतफलस्य वर्षितारौ युवयोरर्थाय इह प्रयस्याख्ये कर्मणि धेनवः प्रीणयिष्यो गावो नूनम् अत्यर्थं दुहन्ते पयः । ॥ दुहेर्विकर्मकत्वात् पय इति कर्मणा अन्येन भाव्यम् ॥ अतः दत्ता दत्तौ शत्रूणाम् उपक्षपयितारौ अश्विनौ वेधसः । ॥ विध विधाने इत्यस्माद् असुन ॥ स्तुत्या परिचरन्तो होतारः मदन्ति मदयन्ति । स्तुतिभिरिति होतृणां परोक्षेण अभिधानम् । ॥ माद्यतेर्णिवि “मदी हर्षगपनयोः” इति मिच्चेन ह्रस्वत्वम् । “छन्दसुभयथा” इति ज्ञेः आर्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥

चतुर्थी ॥

स्वाहाकृतः शुचिर्देवेषु यज्ञो यो अश्विनोश्चमसो देवपानः ।

तमु विश्वे अमृतांसो जुषाणा गन्धर्वस्य प्रत्यास्त्रा रिहन्ति ॥ ३ ॥

स्वाहाकृतः । शुचिः । देवेषु । यज्ञः । यः । अश्विनोः । चमसः । देवपानः ।
तम् । ऊं इति । विश्वे । अमृतांसः । जुषाणाः । गन्धर्वस्य । प्रति । आस्ता ।
रिहन्ति ॥ ३ ॥

स्वाहाकृतः इति लिङ्गाद् धर्मयागानन्तरम् इयं पठनीयेति आश्वलाय-
नेनोक्ता । शुचिः दीप्तो यज्ञः प्रवर्ग्याख्यो देवेषु अश्विप्रभृतिषु । अथ वा
देवशब्देन अश्विनावुच्येते । प्रवर्ग्ये तयोरेव यष्टव्यत्वात् । बहुवचनं
तु पूजायाम् । विषयसप्तमी ॥ देवविषये स्वाहाकृतः । स्वाहाशब्दो
दानवाचकः । दत्त इत्यर्थः । न चान् स्वाहाकारेण हविर्हूयते किं तु
वषट्कारेण । देवपानः देवौ अश्विनौ पिवतः जनेन् देवपानः । अ-
धिकरणे ल्युट् ॥ तादृशः अश्विनोश्चमसः । चमसतेर्भक्षणायाद्
औणादिकः असमत्ययः ॥ भक्षणसाधनो य उपयमः पात्रवि-
शेषोस्ति तमु तमेव चमसं विश्वे सर्वे अमृतांसः अमृताः । अमृतमर्माणो
देवा अमृतादयो जुषाणाः प्रीयमाणाः । हेतुर्गन्धर्वः शानच् म-
त्ययः ॥ प्रीतेर्हेतोः गन्धर्वस्य । गां वेदरूपां वाचं धारयतीति ग-
न्धर्वः आदित्यः । तथा च तैत्तिरीयके आदित्यस्य वेदसाहित्यं श्रूयते ।
“ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः । सा-
मवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः” इति [तै० ब्रा० ३,
१२, ९, १] । गोशब्दोपपदाद् धृजो “गवि गं धृजो वः” इति
चमत्ययः गोशब्दस्य गम् इत्यादेशः ॥ तस्यादित्यस्य । राधावादि-
त्यस्य अज्ञावनुप्रवेशात् तदभेदेन अग्निर्वा गन्धर्वः । तस्य आस्ता आ-
स्येन । “पहन्तः” इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन् आदेशः ॥ प्र-
ति रिहन्ति प्रत्येकं लिहन्ति आस्त्रादयन्ति । “त्वामग्न आदित्यास आ-
स्पम” इति हि [ऋ० २, १, १३] मन्त्रवर्णे अग्निरूपेण आस्येन देवा
हविर्भक्षयन्तीति स्पष्टम् आस्त्रातम् ॥

यज्ञमी ॥

यदुस्त्रियास्त्राहुतं घृतं पयोयं स वामश्विना भाग आ गतम् ।

माध्वी धर्तारा विदथस्य सत्यती तप्तं घर्म पिबतं रोचने दिवः ॥ ४ ॥

यत् । उस्त्रियासु । आऽहुतम् । घृतम् । पयः । अयम् । सः । वाम् । अ-
श्विना । भागः । आ । गतम् ।

माध्वी इति । धर्तारा । विदथस्य । सत्यती इति सत्ऽपती । तप्तम् । घ-
र्मम् । पिबतम् । रोचने । दिवः ॥ ४ ॥

एषा ऋक् पिबतम् इति लिङ्गाद् धर्मयागे यान्यात्वेन आश्वलायनेन
विनियुक्ता । उस्त्रियासु । गोनामैतत् । पयोनिवासस्थानभूतासु गोषु व-
र्तमानं घृतम् घृतवत् क्षरणशीलं घृतोत्पादकं वा यत् पयः क्षीरम् आहु-
तम् महावीरपात्रे अभिमुखं प्रक्षिप्तम् । ॥ हु दानादानयोः । क-
र्मणि निष्ठा ॥ हे अश्विना अश्विनौ सोयं तद् इदं प्रक्षिप्तं प-
यः । ॥ भागविशेषणत्वात् तदिदंशब्दयोः पुंलिङ्गता । “निर्दिश्यमा-
नप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकात्म आपादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्ग-
“ताम् उपाददते” इति वचनात् ॥ इदं तत् पयः वाम युवयोर्भा-
गः भजनीर्याशः । अतः आ गतम् आगच्छतम् । आगत्य च हे मा-
ध्वी । ॥ मधुशब्दाद् अणि स्त्रियाम् “ऋण्यवास्त्ववास्त्वमाध्वीहिर-
ण्ययानि च्छन्दसि” इति यणादेशो निपात्यते ॥ मधुसंबन्धिनी वि-
द्या माध्वी । विद्यावेदित्रोरभेदोपचाराद् अश्विनावपि माध्वीशब्देन उच्ये-
ते । अत एव प्रगृह्यता । “माध्वी मम श्रुतं हवम्” इति हि मन्त्रा-
न्तरम् [ऋ० ५. ७५. १] । अश्विनोर्मधुविद्यावेदितृत्वं दाशतथ्याम् आम्ना-
यते । “आथर्वणायाश्विना दधीचेष्ट्वं शिरः प्रत्यैरयतम् । स वां मधु
प्र वोचद् ऋतायन्” इति [ऋ० १. ११७. २२] । हे माध्वी मधुविद्या-
वेदितारौ विदथस्य । यज्ञनामैतत् । विदन्ति जानन्ति अनेन फलम् इति
विदथो यज्ञः । तस्य धर्तारा धर्तारौ धारयितारौ । यज्ञस्वरूपनिर्वर्तका-

1 S' उकर्ण (for उवर्ण?) लोपो for यणादेशो, which is a conjectural emendation.

वित्यर्थः । द्रव्यदेवते हि यागस्य स्वरूपम् इति हि तद्धिदः । हे सत्पती
सतां महतां देवानां पालयितारौ आपन्निर्हरणत्वेन रक्षकौ । “अश्विनौ
हि देवानां भिषजौ” इति [ऐ० ब्रा० १. १६] श्रुतेः । तादृशौ युवां दिवः
द्युलोफ्य रोचने रोचके प्रकाशके अग्नौ तप्तम् शृतं धर्मम् आज्यं पि-
बतम् ॥

पृष्ठी ॥

तप्तो वाँ धर्मो नक्षतु स्वहोता प्र वामध्वर्युश्चरतु पर्यस्वान् ।

मधोर्दुग्धस्याश्विना तनायां वीतं पातं पर्यस उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

तप्तः । वामः । धर्मः । नक्षतु । स्वहोता । प्र । वामः । अध्वर्युः । चरतु ।
पर्यस्वान् ।

मधोः । दुग्धस्य । अश्विना । तनायाः । वीतम् । पातम् । पर्यसः । उस्त्रि-
यायाः ॥ ५ ॥

इयमपि वीतं पातम् इति लिङ्गाद् धर्मयाज्यात्वेन विनियुक्ता । हे
[अश्विना] अश्विनौ वाम युवां स्वहोता स्वाधीनहोतृकः । होत्रा सम्यग्
अभिष्टुत इत्यर्थः । १ “चतश्छन्दसि” इति कथ्ययनिषेधः १ । त-
प्तः सम्यग् रुचितः धर्मः महावीरपात्रस्यम् आज्यं नक्षतु । २ न-
क्षतिर्व्याप्तिकर्मा इति यास्कः [निष० २. १६] । नक्ष गतौ इति धा-
तुः ३ । व्याप्नोतु । तथा वाम युवाभ्याम् । ४ चतुर्थीद्विवचन-
स्य वाम आदेशः ५ । युवयोरर्थाय अध्वर्युः एतन्नामा ऋत्विक् प्रै-
यस्वान् । ६ प्रीणतेः असुनि प्रयः ७ । प्रीणनकारिपयोयुक्तः सन्
प्र चरतु यजतु । हविर्ददातित्यर्थः । अप अनन्तरम् हे अश्विना अश्वि-
नौ तनायाः । ८ तनोतेः पचाद्यजन्तात् स्त्रियां टापि तनेति भव-
ति ९ । पयोदध्याज्यरूपहविःप्रदानेन यज्ञं विस्तारयन्त्या उस्त्रियायाः ।
गोनामैतत् । धर्मदुधाया दुग्धस्य मधोः मधुररसोपेतस्य मधुवत्प्रीणनका-

1 S' नक्षयति°. 2 This also proves that Sīyana strictly adhered to his text. He could easily have improved upon his प्रयस्वान् if he had a mind to do so. With difficulty he makes it mean the same thing as पर्यस्वान्.

रिणो वा पयसः । ॥ कर्मायै पथी ॥ पयः वीतम् भक्षयतं
पातम् पिवतं च । ॥ वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु । अस्मात्
लोटि अदादित्वात् शपो लुक् । पा पाने । “बहुलं बन्दसि” इति
शपो लुक् ॥

सप्तमी ॥

उप द्रव पर्यसा गोधुगोषमा घर्मे सिञ्च परं उत्त्रियायाः ।

वि नाकमख्यत् सविता वरेण्योनुप्रयाणमुषसो वि राजति ॥ ६ ॥

उप । द्रव । पर्यसा । गोऽधुक् । ओषम् । आ । घर्मे । सिञ्च । पर्यः ।

उत्त्रियायाः ।

वि । नाकम् । अख्यत् । सविता । वरेण्यः । अनुऽप्रयानम् । उषसः । वि ।

राजति ॥ ६ ॥

एषा ऋक् पयसा उप द्रवेति लिङ्गाद् घर्मदुघापयसि आह्रियमाणे
होत्रा पठनीयेति आश्वलायनेनोक्तम् । हे गोधुक् घर्मदुघादोग्धरध्वर्यो
त्वम् ओषम् तप्तं घर्मम् । ॥ उप सुष दाहे । अस्मात् कर्मणि
घञ् ॥ रुचितं घर्मं पयसा दुग्धेन सह उप द्रव निकटम् आ-
गच्छ । ॥ द्रु गतौ । भौवादिकः ॥ आगत्य च उत्त्रियायाः
घर्मदुघाया धेनोः पयः क्षीरं घर्मे तप्ते आज्ये आ सिञ्च आक्षारय ।
यतः वरेण्यः वरणीयः सविता सर्वस्य भेरक आदित्यः नाकम् दुःखेन
असंभिन्नं सुखरूपं स्वर्गं व्यख्यत् । प्रकाशयतीत्यर्थः । ॥ चक्षिङ्
व्यक्तायां वाचि । अस्मात् लुङि ख्याजादेशे “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङ्”
इति स्त्रेः अङ् आदेशः । ख्या प्रकथने इत्यस्माद् वा लुङि पूर्ववत्
अङ् ॥ स आदित्यः उपसः प्रयाणम् प्रकृष्टं गमनम् अनुलक्ष्य वि

१ A B P P Cs गोधुगोषम्. We with D K K R J V. २ B वरेण्योनु°. D R वरेण्यानु°
changed to वरेण्योनु°. Wm with A D K K R S V Cs. ३ P P गोऽधुक्. We with J
Cr. ४ P अनुऽप्रयानम् probably meant for अनु । प्रयानम्. If so the saṃhitā ought
to be वरेण्योनु प्रया° which B actually reads. Cr अनुऽप्रयाणम्. We with P J.

1 B' आक्षारयतः for आक्षारय । यतः.

राजति विशेषेण दीप्यते । उपसोनन्तरं सूर्यः प्रादुर्भवतीत्यर्थः । तथा च आम्नातम् अन्यत्र । “सूर्यो देवीम् उषसं रोचमानां मर्यो न योषाम् अभ्येति पश्चात्” इति [ऋ० १. ११५. २.] । यस्माद् उदितः सूर्यः शु-
लोकं स्वतेजसा प्रकाशयति अतः पयसा सह आगच्छ । आगत्य तत् पयः घर्मे आसिञ्च इति होता अध्वर्युं ब्रूते ॥

अष्टमी ॥

उप ह्वये सुदुषां धेनुमेतां सुहस्तौ गोधुगुत दोहदेनाम् ।

श्रेष्ठं सवं सविता साविष्वतोभीष्टो घर्मस्तदु पु म्र वोचत् ॥ ७ ॥

उप । ह्वये । सुदुषाम् । धेनुम् । एताम् । सुहस्तैः । गोधुक् । वृत ।
दोहत् । एनाम् ।

श्रेष्ठम् । सवम् । सविता । साविष्वत् । नः । अभिर्इष्टः । घर्मः । तत् ।
अं इति । सु । म्र । वोचत् ॥ ७ ॥

एषा ऋक् उप ह्वये इति लिङ्गाद् दोहार्थं घर्मदुघाह्वाने विनियुक्ता ।
सुदुषाम् दोग्धुं सुशकाम् । ॥ दोग्धेः “ईषहुःसुषु” इति खल् प्रत्य-
यः । हुंकारस्य घकारोपजनश्चान्दसः ॥ एतां पुरोषर्तिनीं धेनुम्
उप ह्वये आह्वयामि । ॥ ह्वयतेः “नित्समुपविभ्यो ह्वः” इति आ-
त्मनेपदम् ॥ उत अपि च एनाम् आहूतां धेनुं सुहस्तः कल्या-
णहस्तः गोधुक् गोदोग्धा अध्वर्युः दोहत् दोग्धु । ॥ बुहेः पञ्चमलकारे
“लेटोडाटौ” इति अडागमः ॥ श्रेष्ठम् प्रशस्यतमम् । ॥ “प्रश-
स्यस् अः” इति आदेशः ॥ सवम् । सूर्यते प्रेर्यत इति सवः प-
यः । ॥ एष हि श्रेष्ठः [सर्वेषां] सवानां यद् उदकं यद् वा पय इ-
ति हि यास्कः [नि० ११. ४३] । पू प्रेरणे इत्यस्मात् “जवसवौ छन्दसि”
इति अच् प्रत्ययः ॥ तं सवं सविता सर्वस्य प्रेरको देवः नः अ-
स्माकं साविष्वत् प्रेरयतु । ॥ धू प्रेरणे । अस्मात् लेटि “सिबुहुलम्”

१ ई प्र यो०. २ ई हस्ताः.

१ ई यकारस्य.

इति सिप् । इडागमः । “सिब्वहुलं छन्दसि णित्” इति णिब्वद्वा-
 वाद् वृद्धिः । वृद्धौ आवादेशः ॥ धर्मः प्रवर्ग्यः अभीष्टः अभि-
 दीप्तः अभिरुचितः । तत् । ॥ सुपो लुक् ॥ उ इति अव-
 धारणे । तमेव दीप्तं धर्मं सु सुष्ठु प्र वोचत् प्रव्रवीति अभिष्टौति । अथ
 या यस्माद् अभीष्टो धर्मः तत् तस्माद् धर्मे पय आसेचयितुं सुष्ठु प्र-
 व्रवीति धेनुम् इति होतुः परोक्षेण अभिधानम् । ॥ ब्रूवश्छान्दसो
 लुङ् । “अमाह्वयोगेपि” इति अङ्भावः ॥

नवमी ॥

हिङ्गुवती वसुपत्नी वसूनां वात्समिच्छन्ती मनसा न्यागन् ।
 दुहामश्विभ्यां पयो अह्वयेयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥ ६ ॥
 हिङ्गुवती । वसुपत्नी । वसूनाम् । वात्सम् । इच्छन्ती । मनसा । निः-
 आगन् ।
 दुहाम् । अश्विभ्याम् । पयः । अह्वया । इयम् । सा । वर्धताम् । महते ।
 सौभगाय ॥ ६ ॥

एषा ऋक् न्यागन्त्यागमनलिङ्गाद् धेनौ आगच्छन्त्यां पठनीयेति आ-
 श्वलायनेनोक्तम् । हिङ्गुवती [हिं इति] शब्दानुकृतिः । हिं कुर्वन्ति हि
 वात्सं प्रति गावः । हिङ्गारं कुर्वती वसूनाम् धनानां वसुपत्नी वसूनां
 पालयित्री । ॥ वसूनां वसुपत्नीत्यत्र वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामितं बहुलं च
 विवक्ष्यते ॥ एतादृशी धेनुः मनसा वात्सम् इच्छन्ती कामयमाना
 नि नितराम् आगन् आगच्छतु । ॥ गमेश्छान्दसे लुङि “मन्त्रे
 पस” इति छेर्लुकि “मो नो धातोः” इति नत्वम् ॥ आग-
 ता च इयम् अह्वया । गोनामैतत् । अहन्तव्या गौः अश्विभ्याम् देव-
 ताभ्याम् । प्रवर्ग्ये अश्विनावेव यष्टव्यौ । तयोर्धाय पयः क्षीरं दुहाम्
 दुग्धम् । ॥ दुहेर्लोपि “लोपस्त आत्मनेपदेषु” इति तकारलो-
 पः ॥ सा धेनुः स्वर्गं च अस्माकं महते प्रभूताय सौभगाय सौ-
 भाग्याय सुधनताय वर्धताम् समृद्धा भवतु ॥

दशमी ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।

विश्वा अग्ने अभियुजो विहृत्य शत्रूयतामा भर भोजनानि ॥ ९ ॥

जुष्टः । दमूनाः । अतिथिः । दुरोणे । इमम् । नः । यज्ञम् । उप । याहि । विद्वान् ।

विश्वाः । अग्ने । अभियुजः । विहृत्य । शत्रुयताम् । आ । भर । भोजनानि ॥ ९ ॥

हे अग्ने जुष्टः प्रीतः सर्वैः सेव्यमानो वा दमूनाः दान्तमनाः] । ॥ दममना वा दानमना वा [दान्तमना वा] इति यास्कः [नि० ४, ४] ॥ तादृशः अतिथिः अतिथिवत् पूज्यः । यद्वा दुरोणे अतिथिरिति संवन्धः । ॥ दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्तर्पाः इति हि निरुक्तम् [नि० ४, ५] ॥ सर्वेषु यज्वगृहेषु अतिथिः अतनशीलः विद्वान् जानन् मदीयां तद्विषयभक्तिं जानन् नः अस्मदीयम् इमं यज्ञम् उप याहि समीपे आगच्छ । आगत्य च हे अग्ने विश्वाः सर्वाः अभियुजः अभियोजनीः परसेना विहृत्य विशेषेण हत्वा शत्रूयताम् शत्रून् आत्मन इच्छतां परेषां भोजनानि भुज्यमानानि धनानि आ भर आहर । अस्मभ्यम् इति शेषः । ॥ “हृप्रहोर्भः” इति हरतेर्हकारस्य भकारः । शत्रूयताम् इति । शत्रुशब्दात् क्यचि “अकृतावधातुकयोः” इति दीर्घः ॥

एकादशी ॥

अग्ने शर्धं महते सौमगाय त्वं युस्मान्युत्तमानि सन्तु ।

सं जास्यायं सुयमा कृणुष्व शत्रूयतामभि तिष्ठा महींसि ॥ १० ॥

अग्ने । शर्धं । महते । सौमगाय । त्वं । युस्मानि । उत्तमानि । सन्तु ।

सम् । जाऽपत्यम् । सुयमम् । आ । कृणुष्व । शत्रुयताम् । अभि । ति-

ष्ठ । महींसि ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वम् अस्माकं महते सौभगाय सुधनत्वाय शर्धं । आर्द्रहृद-
यो भवेत्यर्थः । अस्मभ्यं धनं दातुं सुमना भवेति यावत् । ॥ शृ-
धु मृधु उन्दे । भौवादिकः । आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वेन पादादि-
त्वाद् अनिघातः ॥ तव द्युम्बानि द्योतमानानि तेजांसि उन्नमानि
उन्नततमानि सन्तु भवन्तु । किं च जास्यत्यम् । जाया च पतिश्च जा-
स्यती तयोः कर्म जास्यत्यम् । ॥ “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्” इ-
ति यक् ॥ तत् सुयमम् सुख्यमम् अनन्यश्चिष्टं समा कृणुष्व स-
म्यकुरु । यथा आवां जायापती त्वदेकपरिचरणवन्तौ भवाव तथा अनु-
गृहाणेत्यर्थः । ॥ सुयमम् इति । यमेः खल् प्रत्ययः घञ् प्रत्ययो
वा ॥ अपि च शत्रूयताम् शत्रून् आत्मन इच्छतां परेषां महा-
सि तेजांसि अभि तिष्ठ आप्ताम् । अभिभवेत्यर्थः ॥

द्वादशी ॥

सुयवसाद् भगवती हि भूया अर्धा वयं भगवन्तः स्याम ।

अङ्घ्रि तृणमग्नये विश्वदानीं पिबं शुद्धमुद्दकमाचरन्ती ॥ ११ ॥

सुयवसऽअत् । भगवती । हि । भूयाः । अर्धं । वयम् । भगवन्तः । स्याम् ।
अङ्घ्रि । तृणम् । अग्नये । विश्वदानीम् । पिबं । शुद्धम् । उद्दकम् । आऽ-
चरन्ती ॥ ११ ॥

एषा ऋक् प्रवर्ग्ये परिधानीयात्वेन आश्वलायनेन विनियुक्ता । हे घ-
र्मदुग्धे सुयवसात् शोभनतृणानि अदन्ती । ॥ अद भक्षणे इत्यस्मात्
कर्मोपपदात् “अदोन्ने” इति विट् प्रत्ययः ॥ शोभनं यवसम् अ-
दन्ती त्वं भगवती धनवती भाग्यवती वा भूयाः । हीति पूरणः । ॥ भ-
वतेः आशीर्लिङि रूपम् ॥ अध अनन्तरं वयं भगवन्तः धनवन्तः
स्याम भूयास्म । हे अग्नये अहिंस्ये गौः विश्वदानीम् सर्वदा । ॥ का-
लायें “दानीं च” इति तदिदंशब्दाभ्यां विहितः छन्दोविषयत्वाद् विश्व-

शब्दादपि उत्पन्नः ॥ सर्वदा तृणं घासम् अङ्घ्रि भक्षय । अ-
द भक्षणे । लोटि “हुङ्गल्भ्यो हेर्धिः” ॥ तथा आचरन्ती सर्व-
तश्चरन्ती त्वं शुद्धम् निर्मलम् उदकं पिव च ॥

चतुर्थं सूक्तम् ॥

इत्यथर्वसंहिताभाष्ये वेदार्थप्रकाशे सप्तमकाण्डे षष्ठोऽनुवाकः ॥

सप्तमेऽनुवाके त्रीणि सूक्तानि । तत्र “अपचिताम्” इति आद्ये सू-
क्ते प्रथमाभ्याम् ऋभ्यां प्रत्युचं गण्डमालाभैषज्यार्थं सूत्रोक्तलक्षणेन ध-
नुषा शरेण च गण्डमालां विध्येत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि कृष्णोर्णास्तुकावज्वालितम् उदकम् आभ्याम्
अभिमन्त्र्य उपःकाले व्याधितम् अवसिञ्चेत् ॥

सूत्रितं हि । “अपचिताम् इति वैणवेन दार्भ्येण कृष्णोर्णाज्येन” इ-
त्यादि [कौ० ४. ८] ॥

ईर्ष्याविनाशकर्मणि “त्वाष्ट्रेणाहम्” इत्येनाम् ईर्ष्यावन्तं दृष्ट्वा जपेत् ॥

तथा ईर्ष्यावते अनया सक्तुमन्यम् अभिमन्त्र्य दद्याद् ईर्ष्यावन्तं स्पृष्ट्वा
वा जपेत् ॥

तद् उक्तं संहिताविधौ । “त्वाष्ट्रेणाहम् इति प्रतिजापप्रदानाभिमर्श-
नानि” इति [कौ० ४. १२] ॥

दर्शपूर्णमासयोः व्रतोपायने “व्रतेन त्वं व्रतपते” इत्येषा विनियुक्ता ।
“व्रतम् उपैति व्रतेन त्वं व्रतपते” इति हि कौशिकं सूत्रम् [कौ० १. १] ॥

“मजावतीः” इति द्यूचस्य गोपुष्टिकर्मणि विनियोग उक्तः ॥

“आ सुस्रसः” इति द्वाभ्यां गण्डमालाभैषज्यकर्मणि शङ्खं घृष्ट्वा अ-
भिमन्त्र्य शुनकलालां वा अभिमन्त्र्य गण्डमालां प्रलिम्पेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन द्यूचेन जलूकां गृहगोधिकां वा अभिमन्त्र्य
रुधिरमोक्षार्थं गण्डमालास्याने संक्षेपयेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि सैन्धवलवणं चूर्णयित्वा अनेन द्यूचेन अभिमन्त्र्य
गण्डमालास्याने विकीर्य तूर्णानि निष्ठीचेत् ॥

सूत्रितं हि । “अपचिताम् [७. ७८] आ सुखसः [७. ८०] इति किं-
त्स्यादीनि लोहितलवणं संक्षुद्याभिनिष्ठीवति” इति [कौ० ४. ७] ॥

तथा गण्डमालाभैषज्यकर्मण्येव “अपचितां लोहिनीनाम्” इत्यत्रोक्ता-
नि कर्माण्यपि अनेन व्युत्पन्नेन कुर्यात् । सूत्रमपि तत्रैवोदाहृतम् ॥

राजयक्ष्मभैषज्यार्थं “यः कीकसाः” इति व्युत्पन्नेन वीणातन्त्रीखण्डं वा-
द्यखण्डं शङ्खखण्डं वा संपात्य अभिमन्त्र्य चर्मायात् । सूत्रितं हि । “यः
कीकसा इति वीणातन्त्रीं चर्माति” इत्यादि [कौ० ४. ८] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अपचितां लोहिनीनां कृष्णा मातेति शुश्रुम् ।

मुनेर्देवस्य मूलेन सर्वा विध्यामि ता अहम् ॥ १ ॥

अपचिताम् । लोहिनीनाम् । कृष्णा । माता । इति । शुश्रुम् ।

मुनेः । देवस्य । मूलेन । सर्वाः । विध्यामि । ताः । अहम् ॥ १ ॥

दोषवशाद् अपाक् चीयमाना गलाद् आरभ्य अधस्तात् कक्षादिसं-
धिसानेषु प्रसृता गण्डमालाः अपचितः । यद्वा अपचिन्वन्ति पुरुषस्य
धीर्यम् इति अपचितः । ॥ अपपूर्वात् चिनोतेः कर्तरि कर्मणि वा
किप् । “ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्” ॥ ताश्च लोहित्यः लोहितव-
र्णाः । ॥ लोहितशब्दाद् “वर्णाद् अनुदात्तात् तोपधात् तो नः” इति
ङीप् । तत्तन्नियोगेन तकारस्य नकारः ॥ वर्णभेदविशिष्टा गण्डमा-
लाप्रभेदाः षष्ठकाण्डे “अपचितः प्र पतत” इति [६. ८३] सूक्ते स्पष्टम्
उक्ताः । लोहितवर्णानाम् अपचितां कृष्णा कृष्णवर्णा रोगनिदानभूता पि-
शाची माता जननी उत्पादयित्रीति शुश्रुम् श्रुतवन्तः स्मः । ॥ शृ-
णोतेर्लिटि उक्तमवहुवचने “कृष्टमृष्टुस्तुष्टुश्रुवो लिटि” इति इष्णिषे-
धः ॥ मातृकीर्तनेन अपचितः रोगान्तरवत् साधारणौषधादिना परि-
हरणीया न भवतीति प्रोह्यते । ताः पुर्वोक्तदुःसाधाः सर्वा अपचितः मु-
नेः मननीयस्य देवस्य द्योतमानस्य । अपर्वण इत्यर्थः । मूलेन । ॥ मू-
लं प्रतिष्ठायाम् इति धातुजोयं शब्दः ॥ अपर्वसंवन्धिना सर्वका-

रणभूतसामर्थ्येन । तदात्मना भावितेन शरेणेत्यर्थः । तेन शरेण अहं प्र-
योक्ता विध्यामि विदारयामि । यद्वा मुनेर्देवस्य इति पदद्वयेन शरप्रकृति-
भूतो वृक्षविशेष उच्यते । मुनेर्मननीयस्य स्तुत्यस्य देवस्य देवरूपस्य वन-
स्पतेः । तस्य देवतात्मकत्वम् “अर्जन्ति त्वाम् अध्वरे देवयन्तः” [ऋ०
३.८.१] इत्यादिषु स्पष्टम् अवगम्यते । तस्य मूलेन मूलवत् सारभूतो
यो वृक्षस्यांशस्तन्निर्मितेन मूलप्रदेशनिर्मितेन वा शरेण विध्यामि । अथ
वा मुनेर्देवस्य इति पदद्वयेन धनुःप्रकृतिभूतो वेणुदाभूषसंज्ञको वृक्ष उ-
च्यते । तस्य मूलेन सामर्थ्याधायकेन शरेण विध्यामीति संबन्धः । अ-
धिज्यस्य हि धनुषः सामर्थ्यम् इषुविसर्जनेन गम्यते इति तस्य मूलभूतः
शर इत्युक्तम् । केचिद् आहुः । मुनेः मन्युमतः देवस्य । ॥ दी-
व्यतेर्विजिगीषार्थात् पचाद्यच् ॥ । विजयमानस्य क्रोधवतः क्रूरस्य ।
रुद्रस्य इत्यर्थः । तस्य मूलेन प्रधानभूतवीर्यरूपेण शत्रून्मूलनसाधनेन वा
शरेण विध्यामि । गण्डमालावेधनसाधनभूतोयं शरः लौकिकः शरो न
भवति किं तु असुरपुरनिर्भेदकस्य रुद्रस्य संबन्धी शरोयम् इति लौकि-
कशरस्य रुद्रशरात्मना भावनम् इति । रुद्रस्य पुरनिर्भेदनार्थम् इषुवि-
सर्जनं तैत्तिरीये समान्नायते । “त इपुं समस्कुर्वत । अग्निम् अनीकं
“सोमं शल्यं विष्णुं तेजनम् । तेवुषन् क इमाम् असिष्यतीति । रुद्र
“इत्यब्रुवन् । रुद्रो वै क्रूरः । सोऽस्तु” इति [तै० सं० ६.२.३.१] ।
एतद् उक्तं भवति । पापदेवतानिष्पादिता गण्डमाला अहं भैषज्यकर्ता
लौकिकेन शरेण न विध्यामि किं तु रुद्रस्य शरेणेति ॥

द्वितीया ॥

विध्याम्यासां प्रथमां विध्याम्युत मध्यमाम् ।

इदं जघन्यामिासामा च्छिनद्भिः स्तुकांमिव ॥ २ ॥

विध्यामि । आसाम् । प्रथमाम् । विध्यामि । उत । मध्यमाम् ।

इदम् । जघन्यामि । आसाम् । आ । छिनद्भिः । स्तुकांमिव ॥ २ ॥

दोषप्रकर्षसाम्यात्पत्रभेदेन गण्डमालास्त्रिविधाः । तासाम् अपसारणम्

अनया उच्यते । आसाम् अपचितां मध्ये प्रथमाम् मुख्यां दोषप्रकर्षेण उद्धृतां दुश्चिकित्सामपि गण्डमालां विध्यामि । मुनेर्देवस्य मूलेनेति सं-
वन्धः अस्या अपि ऋचः शरेण वेधने विनियुक्तत्वात् । उत अपि च
मध्यमाम् दोषसाम्येन उद्धृतां नातिदुःसाधाम् । सुसाधाम् इत्यर्थः ।
तादृशीम् अपचितं विध्यामि शरेण । तथा इदम् इदानीम् आसाम्
अपचितां मध्ये अग्र्याम् अल्पदोषसमुद्धृताम् ईषत्प्रयत्नेन निर्हरणीया
गण्डमालाम् आच्छिन्नानि सर्वतो विदारयामि । ॥ छिदिद् द्वेधी-
करणे । रुधादिः ४ । छेदने दृष्टान्तः स्तुकाम् इवेति । यथा ज-
र्णास्तुका अनायासेन च्छिद्यते तथेति ॥

तृतीया ॥

त्वाष्ट्रेणाहं वचसा वि तं ईर्ष्याममीमदम् ।

अथो यो म॒न्युर्दे॒ पते॒ तमु॒ ते श॒मयाम॑सि ॥ ३ ॥

त्वाष्ट्रेण॑ । अ॒हम् । वच॑सा । वि । ते । ई॒र्ष्याम् । अ॒मीम॑दम् ।

अथो॑ इति । यः । म॒न्युः । ते । प॒ते । तम् । ऊ॒ इति॑ । ते । श॒मयाम॑सि ॥ ३ ॥

हे ईर्ष्योपेत पुरुष ते तव ईर्ष्याम् क्रोधं स्त्रीविषये क्रियमाणं त्वाष्ट्रे-
ण । अवयवविभागकर्ता त्वष्टा । श्रूयते हि । “यावच्छो वै रेतसः सि-
क्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत् प्रजायते” इति [तै०
सं० १. ५. ९. २] । तत्संवन्धि त्वाष्ट्रम् । तेन वचसा वाक्येन मन्त्रेण अ-
हं प्रयोक्ता स्त्री वा व्यमीमदम् विगतमदां करोमि । निवारयामीत्यर्थः ।
ईर्ष्याया मदो नाम उद्रेकः । ईर्ष्याम् उद्रेकरहितां करोमीति यावत् ।
न केवलम् ईर्ष्योद्रेकशमनम् । अथो अपि तु हे पते बहुभ ते तव
यो मन्युः क्रोधः मन्त्रिण्यः ते तव तं क्रोधं शमयामसि शमयामः ।
उ इत्यवधारणे । अत्रापि त्वाष्ट्रेण वचसा इति संवध्यते । यथा लोके
दुर्वृत्ताः पुत्राः पितुराज्ञया दुर्व्यसनाद् निर्वर्तन्ते एवं पुरुषगतेर्ष्याविनाश-
ने सर्वोत्पादकस्य तदुत्पत्तिः करणत्वेनोक्ता ॥

१ A म॒न्युर्दे॒ corrected to म॒न्युस्ते॒. B म॒न्युस्ते॒.

१ S' नातिदुःसाधात्मनि सुसाधा*.

चतुर्थी ॥

व्रतेन त्वं व्रतपते समक्तो विश्वाहा सुमना दीदिहिह ।

तं त्वा वयं जातवेदः समिद्धं प्रजावन्त उप सदेम सर्वे ॥ ४ ॥

व्रतेन । त्वम् । व्रतऽपते । समऽअक्तः । विश्वाहा । सुऽमनाः । दीदिहि । इह ।

तम् । त्वा । वयम् । जातऽवेदः । समऽइद्धम् । प्रजाऽवन्तः । उप । सदे-

म । सर्वे ॥ ४ ॥

हे व्रतपते व्रतस्य कर्मणः पालयितः । कर्मफलप्रदातृत्वाद् व्रतपतित्वम्
 अग्नेः । “त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि” इति [तै० सं० १.२.११.१] मन्त्रा-
 न्तरम् । व्रतेन अनुष्ठीयमानेन दर्शपूर्णमासादिकर्मणा समक्तः संस्कृतः
 संभावितः । सम्यग् इष्ट इत्यर्थः । ॥ अजेः कर्मणि निष्ठा ॥ ए-
 वंविधस्त्वं विश्वाहा विश्वेषु अहस्तु सर्वदा सुमनाः शोभनमनस्कः अस्म-
 द्द्विषये अनुग्रहबुद्धिमुक्तः सन् इह अस्मिन् अस्मदीये गृहे दीदिहि । ॥ दी-
 दैतिर्दीप्तिकर्मेति यास्कः ॥ दीप्यस्व । हे जातवेदः जातानां भू-
 तानां वेदितः जातैर्विद्यमान ज्ञायमान वा जातमज्ञ जातधन वा हे अ-
 ग्ने समिद्धम् सम्यग्दीप्तं तं पूर्वोक्तगुणं त्वा त्वां प्रजावन्तः प्रजायन्त इति
 प्रजाः पुत्रपौत्रादिसमेताः सर्वे वयम् उप सदेम उपसद्यास्म तव परि-
 चरणं क्रियास्म । ॥ सदेः “लिङ्याशिष्यङ्” इति अङ् प्रत्ययः ॥

पञ्चमी ॥

प्रजावन्तीः सुयवसे रुशन्तीः शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिवन्तीः ।

मा व स्तेन ईशत माघर्शसः परि वो रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु ॥ १ ॥

प्रजाऽवन्तीः । सुऽयवसे । रुशन्तीः । शुद्धाः । अपः । सुऽप्रपाणे । पिवन्तीः ।

मा । वः । स्तेनः । ईशत । मा । अघऽर्शसः । परि । वः । रुद्रस्य । हेतिः ।

वृणक्तु ॥ १ ॥

प्रजावन्तीरित्येषा पञ्चमी व्याख्याता [४.२१.७] ॥

पृष्ठी ॥

पदज्ञां स्म रमतयः संहिता विश्वनाम्नीः ।

उप मा देवीदेवेभिरेत ।

इमं गोष्ठमिदं सदा घृतेनास्मान्तसमुक्षत ॥ २ ॥

पदज्ञाः । स्म । रमतयेः । समऽहिताः । विश्वऽनाम्नीः ।

उप । मा । देवीः । देवेभिः । आ । इत् ।

इमम् । गोऽस्यम् । इदम् । सदाः । घृतेन । अस्मान् । समः । उक्षत ॥ २ ॥

हे रमतयः । गोनामैतत् । तद् उक्तम् आपस्तम्बेन । “चिद् अस्ति मनासि धीरसि रन्तो रमतिः सन्तुः सूनरीत्युच्चैरुपह्वे सप्त मनुष्यगवीः” [आप० ४. १०. ४] इति पयःप्रदानादिना रमयिष्यो धेनवः । ॥ २-मु ऋषीडायाम् । औणादिकः अतिप्रत्ययः ॥ पदज्ञाः सहचरीणां गवां पदानि जानत्यः स्म भवथ । यद्वा पद्यते गम्यत इति पदं गृहं तज्जानत्यः स्म । गोसंचरस्थाने चरित्वा पुनरस्मदीयमेव गृहं ज्ञात्वा आगच्छन्त्यो भवतेत्यर्थः । गा विशिनष्टि । संहिताः वत्तैः सहिताः अन्यगवीभिर्वा सहिताः परस्परम् आनुकूल्यं प्राप्ताः । विश्वनाम्नीः व्याप्तनामधेयाः । ॥ “वा छन्दसि” इति जसः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ सर्वत्र प्रसिद्धसंज्ञाः बहुविधनामधेया वा । एकस्या गोरनेकसंज्ञासञ्ज्ञावस्तेतिरीये समान्नायते । “इडे रन्ते दिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अग्निye नामानि” इति [तै० सं० ७. १. ६. ४] । यद्वा विश्वं जगत् नमयन्ति स्वात्माभिमुखं कुर्वन्तीति विश्वनाम्न्यः । क्षीरादिलाभाय हि सर्वे धेनूः प्रार्थयन्ते । अत एव हे देवीः देव्यः दीव्यन्त्यो गावो यूयं देवेभिः देवैर्दीव्यद्भिः स्वकीयवत्तादिभिः सह मा मां पुष्टिकामम् उपैत समीपम् आगच्छत । ॥ इण् गतौ । लोटि मध्यमबहुवचने रूपम् ॥ आगत्य च इमम् अस्मदीयं गोष्ठम् गावस्तिष्ठन्ति अत्रेति गोष्ठः गोनिवासस्थानम् । ॥ गोशब्दोपपदात् तिष्ठतेः अधिकरणे

कः । “अम्बाम्बगोभूमि” इति सकारस्य मूर्धन्यादेशः ॥ इदम्
असदीयं सदः सीदन्यत्रेति सदो गृहम् अस्मान् गोष्ठगृहस्वामिनश्च घृ-
तेन घृतोत्पादकेन पयसा घृतेन वा समुक्षत सम्यक् सिञ्चत । ॥ उ-
क्ष सेचने ॥ यथा गव्यसमृद्धिर्भवति तथा यूयम् असन्तृहेषु समृ-
द्धा भवतेत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

आ सुव्रसः सुव्रसो असतीभ्यो असत्तराः ।

सेहोऽरसतरा लवणाद् विह्वेदीयसीः ॥ १ ॥

आ । सुव्रसः । सुव्रसः । असतीभ्यः । असत्तराः ।

सेहोः । अरसतराः । लवणात् । विह्वेदीयसीः ॥ १ ॥

या ग्रैव्या अपचित इत्युत्तरमन्त्रेऽभिधानाद् अत्रापि अपचित एवोच्य-
न्ते । सुव्रसः अत्यर्थं स्रवन्त्यः सर्वदा पूयादिस्त्रवणशीलाः । ॥ सुपू-
र्वात् संसतेः क्तिप् । “अनिदितां हल उपधायाः क्तिप्” इति नकार-
लोपः ॥ अत एव असतीभ्यः सतीविरुद्धा असत्यः बाधिका रोग-
व्यक्त्यस्ताभ्योपि असत्तराः अत्यर्थम् असत्यो बाधिका एवंविधा अपचिन्ता-
मिका गण्डमालाः आसुव्रसः आ समन्ताद् निरवशेषं स्रवणशीला भ-
वन्तु । मन्त्रीषधप्रयोगेण निःशेषं स्रवणेन विनश्यन्तु इत्यर्थः । अपचितो
विशिष्टः । शेहोः शेहुर्नाम विप्रकीर्णवयवः अत्यन्तं निःसारस्तूलादिरूपः
पदार्थः तस्मादपि अरसतराः निःसारतराः । अपचितो हि पाकावस्था-
तः पूर्वम् अबाधिका इव दृश्यन्ते । पश्चात् कक्षादिसेधिप्रदेशेषु व्याघ्रा
घ्नणरूपेण बाधन्ते । रोगप्रादुर्भावकाले स्वरूपापरिज्ञानेन अरसत्वम् उ-
क्तम् । पाकोत्तरकालं कृत्स्नावयवव्याप्यनन्तरं लवणात् सर्वदा स्रवणशी-
लत्वेन प्रसिञ्चात् एतन्नामधेयात् पदार्थादपि विह्वेदीयसीः अतिशयेन वि-
विधं ह्वेदनयत्यः । यथा लवणो यत्रकुत्रापि निहितोपि सर्वदा स्रवति त-
स्मादपि पाकावस्थोत्तरकालं सर्वाङ्गसंधिषु पूयादिस्त्रवणशीला भवन्ति । ए-

1 This is the reading of all our authorities. 2 P १८२. We with P J Cr.

1 S' प्रसिद्धावदेतन्नाम.

तादृश्योऽपचितः आसुप्तसो भवन्त्विति संबन्धः । ॥ विह्वेदीयसीरि-
ति । विविधः ह्वेदो यासां ता विह्वेदाः अतिशयेन विह्वेदा विह्वेदीय-
स्यः । “द्विवचनविभज्योपपदे” इति ईयसुन् प्रत्ययः । “टेः” इति
टिलोपः । “वा छन्दसि” इति जसः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

अष्टमी ॥

या ग्रैव्या अपचितोथो या उपपक्ष्याः ।

विजान्ति या अपचितः स्वयंस्रसः ॥ २ ॥

याः । ग्रैव्याः । अपचितः । अथो इति । याः । उपपक्ष्याः ।

विजान्ति । याः । अपचितः । स्वयंस्रसः ॥ २ ॥

ग्रैव्याः ग्रीवायां भवाः गलप्रदेशे उत्पन्नाः । ॥ ग्रीवाशब्दात् “ज्य-
प्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम्” इति “तत्र भवः” इत्यर्धे ज्य-
प्रत्ययः । “ग्रीवाभ्योण् च” इति अणप्रत्यये तु ङीप् गणादेशे च कृते
ग्रैव्य इति भवति ॥ ग्रीवाभवा या अपचितः । अथो अपि च
उपपक्ष्याः उपपक्षे पक्षसमीपे उपकक्षे भवा या अपचितः । विजान्ति
विशेषेण जायते अपत्यम् अत्रेति विजामा गुह्यप्रदेशः । ॥ जायतेः
“अन्येभ्योपि दृश्यन्ते” इति मनिन् । “विद्वनोरनुनासिकस्यात्” इति
प्रत्ययविशेषे विहितम् आत्वं छन्दोविषयत्वाद् असिन्नपि भवति ॥ वि-
जान्ति गुह्यप्रदेशे तदुपलक्षिते करुसंधौ या अपचितः दोषवशाद् अपाक्
चीयमाना गण्डमालास्ताः सर्वाः स्वयंस्रसः स्वयं स्रवणशीलाः मन्त्रौष-
धप्रयोगेण निरवशेषं स्रवन्त्यो भवन्तु इति तच्छब्दाध्याहारेण वाक्यं पू-
रणीयम् । यज्ञा स्वयंस्रसः क्षाराद्यौषधप्रक्षेपाभावेपि दोषातिरेकवशाद्
ग्रीवोपपक्षोरुसंधिस्यानेषु व्रणरूपेण पूयादिस्रवणशीला या अपचितः स-
न्ति ताः सर्वाः आसुप्तसो भवन्तु इति पूर्वमन्त्रेण संबन्धः । या ग्रैव्या
इत्युत्तरमन्त्रे यच्छब्दश्रुतेः आसुप्तस इति पूर्वमन्त्रे तच्छब्दं विनापि वा-
क्यं पूर्यते ॥

नवमी ॥

यः कीर्कसाः प्रशृणाति तलीद्युमिवतिष्ठति ।

निर्हृस्ते सर्वे जायान्यं यः कश्च ककुदि श्रितः ॥ ३ ॥

यः । कीर्कसाः । प्रशृणाति । तलीद्युम् । अवतिष्ठति ।

निः । ह्रौः । तैम् । सर्वम् । जायान्यम् । यः । कः । च । ककुदि ।

श्रितः ॥ ३ ॥

यो राजयक्ष्माख्यो रोगः कीर्कसाः अस्मीनि प्रशृणाति प्रसरति व्याप्नोति । अस्विपर्यन्तं व्याप्नोतीत्यर्थः । ॥ सरतेर्विकरणव्यत्ययः ॥ यश्च रोगः तलीद्यम् । तल्लिद् इति अन्तिकनाम । अन्तिके भवं तलीद्यम् । ॥ “भवे छन्दसि” इति यत् । इकारस्य दीर्घश्छान्दसः ॥ अस्विसमीपगतं मांसम् अवतिष्ठति अवकृष्य तिष्ठति । मांसं शोषयतीत्यर्थः । यः कश्चित् दुःसाधो राजयक्ष्माख्यो रोगः ककुदि ककुन्नाम ग्रीवापरभागः तस्मिन् श्रितः संश्रितः ककुत्स्थानं तनूकुर्वन् यो रोगोस्ति तं सर्वं शरीरगतसर्वधानुशोषकं जायान्यम् निरन्तरजायासंभोगेन जायमानं क्षयरोगं निर्हाः निर्हरतु । मन्त्रसंस्कृतम् औषधम् अग्न्यादिसंज्ञको वा देवः विनाशयतु । ॥ हरतेश्छान्दसे लुङि रूपम् ॥ जायान्यशब्दो रोगविशेषपरः । स च जायासंबन्धेन प्राप्नोतीति तैत्तिरीयके समान्नायते । “प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशद् दुहितर आसन् । ताः सोमाय राज्ञेददात् । तासां रोहिणीम् उपैत्” इति प्रक्रम्य समान्नायते । “तासां रोहिणीम् एवोपैत् । तं यक्ष्म आर्क्षत् । तद् राजयक्ष्मस्य जन्म । यत् पापीयान् “अभवत् तत् पापयक्ष्मस्य । यज्जायाभ्योविन्दत् तज्जायेत्यस्य । य एवम् “एतेषां जन्म वेद नैनम् एते यक्ष्मा विन्दन्ति” इति [तै० सं० २.३.५. २] । तत्र जायेत्येति पठ्यते अत्र तु जायान्य इति आकारवत्त्वेन इति विशेषः ॥

१ BR omit the visarga. २ DJC प्रसू. ३ B तलीद्यम्. ४ ABBDKERS VC निरास्तं. P निः । आस्तम्. PJC निः । आस्तम्. L. We with Sāyaṇa, who has doubtless preserved the genuine reading. ५ P जायान्यम्.

दशमी ॥

पक्षी जायान्यः पतति स आ विशति पूरुषम् ।

तदक्षितस्य भेषजमुभयोः सुक्षितस्य च ॥ ४ ॥

पक्षी । जायान्यः । पतति । सः । आ । विशति । पूरुषम् ।

तत् । अक्षितस्य । भेषजम् । उभयोः । सुक्षितस्य । च ॥ ४ ॥

जायान्यः क्षयरोगः पक्षी पक्षवान् पतन्ती भूत्वा पतति सर्वत्र चरति । स रोगः पूरुषम् पुरुषम् आ विशति सर्वतः प्रविशति । पुरुषस्य कृत्स्नं शरीरं व्याप्नोतीत्यर्थः । अक्षितस्य । ॥ क्षि निवासगत्योः ॥ शरीरे चिरकालावस्थानरहितस्य । सुक्षितस्य चिरकालम् अवस्थितस्य । यद्वा । ॥ क्षणु हिंसायाम् इति धातुः । इकारोपजनश्चान्दसः ॥ अक्षितस्य अहिंसकस्य शरीरम् अशोषयतः सुक्षितस्य शरीरगतसर्वधातून् सुष्ठु निःशेषं शोषयतः । ॥ चशब्दः समुच्चये ॥ उभयोः अक्षितसुक्षितयोः क्षयरोगयोः तत् प्रसिद्धं मन्त्राभिमन्त्रितं धीणातन्त्रीखण्डादिरूपं भेषजम् निवर्तनौषधं भवति ॥

[इति] सप्तमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“विद्म वै ते” इत्यस्या ऋचो राजयक्ष्मभेषज्ये “यः कीकसाः” [७. ८०] इति ऋचेन सह उक्तो विनियोगः ॥

सोमयागे माध्यन्दिनसवने “धूपत् पिव” इत्यनया द्रोणकलशस्यं सोमं ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “द्रोणकलशस्यम् अनुमन्त्रयते धूपत् पिवेति माध्यन्दिने” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ३. ६] ॥

अभिचारकर्मणि “सांतपनाः” इति ऋचेन विद्युद्धतवृक्षसमिध आदध्यात् ॥

तथा चातुर्मास्येषु साकमेधपर्वणि मध्यन्दिने काले सांतपनमरुद्यागं “सांतपनाः” इति ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं वैताने । “मध्यन्दिने सांतपनानां मरुतां सातपनाः” इति [वै० २. ५] ॥

1 5' अक्षितस्य, though its text has अक्षितस्य, and though अक्षितस्य is what it reads at the beginning of the commentary

सर्वव्याधिभैषज्यकर्मणि “वि ते मुञ्चामि” इत्यनया उदकघटं संपात्य अभिमन्य सूत्रोक्तप्रकारेण व्याधितम् आसावयेद् अवसिञ्चेद् वा । सूत्रितं हि । “सिनीवालि[७.४८] वि ते मुञ्चामि[७.८३] शुम्भनी[७.११७] इति मौञ्जैः पर्वसु बद्धा पिञ्जलीभिरासावयत्यवसिञ्चति” इति [कौ० ४.८] ॥

तथा दर्शपूर्णमासयोः मुच्यमानयोक्तां पत्नीम् अनया ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं वैताने । “वि ते मुञ्चामि[७.८३] अहं वि प्या-
“मि[१४.१.५७] म त्वा मुञ्चामि[१४.१.१९] इति पत्नीं योक्त्रेण वि-
“मुच्यमानान् अनुमन्त्रयेत्” इति [वै० १.४] ॥

दर्शपूर्णमासयोः “अस्मै क्षत्राणि” इत्यनया हविरासादनानन्तरम् इध्मम् उपसमादध्यात् । “अग्निर्भूम्याम्[१२.१.१९] इति तिसृभिरुपसमादधाति अस्मै क्षत्राणि[७.८३] एतम् इध्मम्” [१०.६.३५] इति [कौ० १.२] सूत्रात् ॥

“यत् ते देवा अकृण्वन्” इति चतसृभिः स्वामिलपितफलकामः अभावास्यां यजेत उपतिष्ठेत् वा । “बृहस्तिर्नः[७.५३] यत् ते देवा अकृण्वन्[७.८४] पूर्णा पथ्यात्” [७.८५] इति हि कौशिकं सूत्रम् [कौ० ७.१०] ॥

तथा दर्शयागे पार्वणहोमं “यत् ते देवा अकृण्वन्” इत्यनया कुर्यात् । “यत् ते देवा अकृण्वन् भागधेयम् इत्यभावास्यायाम्” इति कौशिकसूत्रात् [कौ० १.५] ॥

तथा श्रौतदर्शयागे “यत् ते देवा अकृण्वन्” इति कुहूदेवतां परिगृहीयात् । “कुहूं देवीं यत् ते देवा अकृण्वन् भागधेयम् इत्यभावास्यायाम्” इति वैतानं सूत्रम् [वै० १.१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

विद्म वै ते जायान्य जानं यतो जायान्य जायसे ।

कथं ह तत्र त्वं हनो यस्य कृण्मो हविर्गृहे ॥ १ ॥

वि॒ज्ञ । वै । ते । जा॒या॒न्य । जा॒न॒म । य॒तः । जा॒या॒न्य । जा॒य॒से ।

क॒थ॒म । ह॒ । त॒त्र । त्व॒म । हु॒नः । य॒स्य । कृ॒ष्णः । ह॒विः । गृ॒हे ॥ १ ॥

हे जायान्य जायाम्य आगत राजयद्मास्थ्य रोग ते तव जानम जन्म उत्पत्तिनिदानं वा विज्ञ वै जानीमः खलु । वैशब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्यो-
तनार्थः । “यज्जायाभ्योविन्दत् तज्जायेन्यस्य” इति तैत्तिरीयश्रुतिः [तै०
सं० २. ३. ५. २] उदाहृता । हे जायान्य जायासंबन्धाद् आगत रोग
यतः यस्मान्निदानात् जायसे उत्पद्यसे तन्निदानं जानीम इति संबन्धः ।
एवं तवोत्पत्तिं जानाना वयं यस्य यजमानस्य गृहे हविः रोगनिर्हरणक्ष-
मेन्द्रादिदेवतासंबन्धि आज्यादिरूपं कृष्णः कुर्मः देवतोद्देशेन तदुचितं ह-
विः प्रक्षिपामः तत्र तस्मिन् यजमाने । ॥ विषयसप्तमी ॥ । त-
द्विषये हे क्षयरोग त्वं कथं ह हनः केन प्रकारेण हन्याः । यद्रोगनि-
र्हरणार्थं यत्र देयता इज्यते तत्र स रोगो न बाधत इत्यर्थः । ॥ हन
इति । हन्तेः षष्ठमलकारे अडागमः । कृष्ण इति । “लोपश्चास्यान्य-
तरस्यां ङ्वोः” इति उग्रत्ययलोपः ॥

द्वितीया ॥

धृ॒प॒त॒ पि॒ब॒ क॒ल॒शे॒ सो॒म॒मि॒न्द्र॒ वृ॒त्र॒हा॒ शू॒र॒ स॒म॒रे॒ व॒सू॒ना॒म ।

मा॒र्घ्य॒न्दि॒ने॒ स॒र्व॒न॒ आ॒ वृ॒ष॒स्व॒ र॒यि॒ष्ठा॒नो॒ र॒यि॒म॒स्मा॒सु॒ धे॒हि ॥ २ ॥

धृ॒प॒त॒ । पि॒ब॒ । क॒ल॒शे॒ । सो॒म॒म॒ । इ॒न्द्र॒ । वृ॒त्र॒हा॒ । शू॒र॒ । स॒म॒ऽअ॒रे॒ । व॒-
सू॒ना॒म॒ ।

मा॒र्घ्य॒न्दि॒ने॒ । स॒र्व॒ने॒ । आ॒ । वृ॒ष॒स्व॒ । र॒यि॒ऽअ॒स्थानः॑ । र॒यि॒म॒ । अ॒स्मा॒सु॒ ।

धे॒हि ॥ २ ॥

हे इन्द्र धृपत धृष्टः धर्षको वा शत्रूणाम् । ॥ जिघृषा प्रागल्भ्ये ।
शतरि व्यत्ययेन शः ॥ । कलशे द्रोणकलशाख्ये स्थितं सोमं पिब ।
किंनिमित्तम् । हे शूर विभक्त वृत्रहा वृत्रं हतवान् त्वं वसूनाम् धृ-

नाना समरे संगमे निमित्ते । अस्मान् धनं संयोजयितुं पिवेत्यर्थः । ॥ सं-
पूर्वाद् अर्तेः “ऋदोरप्” । “थाय” इत्यादिस्वरेण अन्तोदात्तः ॥ सो-
मपानस्य कालम् आह । माध्यन्दिने मध्यन्दिनसंवन्धिनि सवने । सूयते
अभिषूयते सोमः अत्रेति सवनः कालः । तत्र आ वृषस्व सर्वतः सि-
द्ध । जठरे सोमम् इति शेषः । यद्वा । ॥ आवृषतिर्भक्षणकर्मा इति
यास्कः ॥ भक्ष च । सोमम् इति शेषः । ततः रयिस्थानः ति-
ष्ठन्ति अस्मिन् धनानि इति स्थानः । ॥ अधिकरणे ल्युट् प्रत्य-
यः ॥ धननिवासस्थानभूतः स त्वं रयिम् धनम् अस्मात्तु धेहि
धारय ॥

तृतीया ॥

सांतपना इदं हविर्मरुतस्तज्जुष्टन ।

अस्माकोती रिशादसः ॥ १ ॥

सामऽतपनाः । इदम् । हविः । मरुतः । तत् । जुष्टम् ।

अस्माकं । ऊती । रिशादसः ॥ १ ॥

हे सांतपनाः संतापकारी संतपनः सूर्यः तत्संवन्धिनः । मध्यन्दिने
हि सूर्यः संतपति । ॥ संतपनस्य इमे इति “तस्येदम्” इति अण् ।
“आमन्त्रितस्य च” इति पाठिकम् आद्युदात्तत्वम् । यद्वा संतपनं सं-
तापः । तस्येमे इति पूर्ववद् अण् ॥ उभयत्रापि मध्यन्दिनकाले
यष्टव्या इत्यर्थः । हे मरुतः इदं हविः । युष्मभ्यं कल्पितम् इति शे-
षः । हे मरुतः तत् हविः जुष्टम् सेवध्वम् । ॥ जुष्टमेवत्ययेन
शुः ॥ अस्माकं अस्माकम् ऊती । ॥ “सुपां सुलुक्” इति
चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ऊतये अस्मद्रक्षणार्थम् हे रिशादसः रि-
शन्ति हिंसनीति रिशाः । तेषाम् उपक्षपयितारः । ॥ दस्यतेः अ-
न्तर्णीतण्यर्पान् किप् ॥ यद्वा रिशानाम् अन्तारः । ॥ अद-
भक्षणे । इत्यस्माद् असुन् । दस्यतेरन्तेर्वा रूपम् इति अनवधारणाद्
अनवग्रहः । अपादादित्वाद् जाष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ अस्मान्
रक्षितुं शत्रूणां बाधका भूयं हविः सेवध्वम् इति संबन्धः ॥

चतुर्थी ॥

यो नो मर्तो मरुतो दुर्हणायुस्तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति ।

द्रुहः पाशान् प्रति मुञ्चतां सस्तेपिष्ठेन तपसा हन्तान् तम् ॥ २ ॥

यः । नः । मर्तः । मरुतः । दुःऽहणायुः । तिरः । चित्तानि । वसवः । जिघांसति ।

द्रुहः । पाशान् । प्रति । मुञ्चताम् । सः । तपिष्ठेन । तपसा । हन्तान् । तम् ॥ २ ॥

हे वसवः वासकाः । प्रशस्या इत्यर्थः । वसुमदा वा हे मरुतः यो मर्तः मरणधर्मा मनुष्यः दुर्हणायुः दुष्टं कुध्यन् तिरः तिरोभूतः अन्तर्हितः दृष्टिविषयम् अप्राप्तः सन् नः अस्माकं चित्तानि जिघांसति हन्तुम् इच्छति । शोभयतीत्यर्थः । स शत्रुः द्रुहः पापानां द्रोघुर्वरुणस्य पाशान् प्रति मुञ्चताम् धारयतु । वरुणपार्श्वद्वौ भवत्वित्यर्थः । तं जिघांसन्तं जनं तपिष्ठेन तापयितृत्वेन तपसा तापकेन आयुधेन हन्तान् हिंस्तु हे मरुतः । ॥ हन्तेल्लोटि तस्य तनवादेशः । पिच्छाद् अनुनासिकलोपाभावः ॥

पञ्चमी ॥

संवत्सरीणां मरुतः स्वर्का उरुक्षयाः सगंगा मानुषासः ।

ते अस्मत् पाशान् प्र मुञ्चन्त्वेनसः सांतपना मत्सरा मादयिष्णवः ॥ ३ ॥

समऽवत्सरीणाः । मरुतः । सुऽअर्काः । उरुऽक्षयाः । सऽगंगाः । मानुषासः ।

ते । अस्मत् । पाशान् । प्र । मुञ्चन्तु । एनसः । सामऽतपनाः । मत्सराः ।

मादयिष्णवः ॥ ३ ॥

संवत्सरीणाः संवत्सरं भाविनः वर्षे वर्षे प्रादुर्भविष्यन्तः । ॥ “तम् अधीष्टो भूतो भूतो भावी” इत्यर्थे “संपरिपूर्वात् ख च” इति सं-

१ B D S C and S 1, m's text सत् for सत्. We with A K K R V. २ P मुच-
ताम्. ३ P प्रति. P प्र । तिमृचन्तु. J प्रति । corrected to प्र । We with J C r.

चतुर्थी ॥

यो नो मर्तो मरुतो दुर्दृष्टायुस्तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति ।

द्रुहः पाशान् प्रति मुञ्चतां सस्तेपिष्ठेन तपसा हन्तान् तम् ॥ २ ॥

यः । नः । मर्तः । मरुतः । दुःदृष्टायुः । तिरः । चित्तानि । वसवः । जिघांसति ।

द्रुहः । पाशान् । प्रति । मुञ्चताम् । सः । तपिष्ठेन । तपसा । हन्तान् । तम् ॥ २ ॥

हे वसवः वासकाः । मरुस्या इत्यर्थः । वसुप्रदा वा हे मरुतः यो मर्तः मरणधर्मा मनुष्यः दुर्दृष्टायुः दुष्टं कुध्यन् तिरः तिरोभूतः अन्तर्हितः दृष्टिविषयम् अप्राप्तः सन् नः अस्माकं चित्तानि जिघांसति हन्तुम् इच्छति । शोभयतीत्यर्थः । स शत्रुः द्रुहः पापानां द्रोणधुरुरुणस्य पाशान् प्रति मुञ्चताम् धारयतु । वरुणपाशैर्वद्धो भवत्वित्यर्थः । तं जिघांसन्तं जनं तपिष्ठेन तापयितृत्वेन तपसा तापकेन आयुधेन हन्तान् हिंस्तुं मरुतः । ॥ हन्तोलोटि तस्य तनवादेशः । पिप्त्वाद् अनुविः ऽदाम् । देवेता ८ । २८ ।

हे अग्ने असौ यजमानाय क्षत्राणि । बलनामैतत् । बलानि धारयन्तम् । प्रयच्छन्तम् इत्यर्थः । तादृशं त्वा त्वां दैव्येन देवसंबन्धिना ब्रह्मणा मन्त्रेण युनक्ति हविर्वह्नार्थं योजयामि । अथ असभ्यं [द्रविणा] द्रविणानि धनानि भद्रम् भन्दनीयं सुखं पुत्रादिलाभादिनिमित्तं च इह इदानीं दीदिहि । देहीति यावत् । ॥ ददाते शब्दान्दसं रूपम् ॥ अथवा । ॥ दीदेति दीप्तिकर्मा इति यास्कः [निघ० १. १६] ॥ असभ्यं धनादिकं संदीपय । समर्थयेत्यर्थः । यद्वा धनं सुखं च असभ्यं दातुम् इह इदानीं दीदिहि । इध्मेन दीप्यस्वेत्यर्थः । ततः हविर्दाम् चरुपुरोडाशादिरूपं हविः प्रयच्छन्तम् । ॥ ददातेः क्तिप् ॥ ता-

दृशन् इमं यजमानं देवतासु अग्नीन्द्रादिषु प्र वोचः प्रबूहि । अ-
सौ यजमानो हविषा देवता यजत इति तस्यै तस्यै यष्टव्यदेवतायै कथ-
येत्पर्यः ॥

अष्टमी ॥

यत् ते देवा अकृण्वन् भागधेयममावास्ये संवसन्तो महित्वा ।

तेना नो यज्ञं पिष्टुहि विश्ववारे रयिं नो धेहि सुभगे सुवीरम् ॥ १ ॥

यत् । ते । देवाः । अकृण्वन् । भागधेयम् । अमावास्ये । समसंवसन्तः ।
महित्वा ।

तेन । नः । यज्ञम् । पिष्टुहि । विश्ववारे । रयिम् । नः । धेहि । सुभ-
गे । सुवीरम् ॥ १ ॥

अमा सह वसतः सूर्यचन्द्रावस्थान् इति अमावास्या । ॥ “अमा-
वस्यदन्यतरस्याम्” इति पक्षे ण्यत् प्रात्ययः । णित्वाद् उपधावृद्धिः ॥ त-
स्याः संवृद्धिः । हे अमावास्ये ते तव महित्वा महत्त्वेन । ॥ तृ-
तीयाया आकारादेशः ॥ यद्वा महित्वा महत्त्वे । ॥ सप्तम्या
आकारः ॥ कर्मकालव्याप्तिपर्यन्तं संवसन्तः सम्यगवसन्तः । हविर-
पेक्षया तिष्ठन्तो देवाः अग्नीन्द्रसोमादयः भागधेयम् हविषो भागम् अ-
कृण्वन् अकुर्वन् । स्वीकृतवन्त इति यत् । “यत् ते देवा अदधुर्भागधे-
यम्” इति तैत्तिरीये श्रूयते [तै० सं० ३. ५. १. १] । यद्वा हे अमावास्ये
ते तुभ्यं यद् भागधेयं हविषो भागम् अमावास्यायां यष्टव्यत्वेन संवसन्तो
देवा अकृण्वन् अकुर्वन् प्रायच्छन् । दर्शे अमावास्याया अपि हविषो
भागोस्ति । ॥ भागधेयम् इति । “रूपनामभागेभ्यो” धेयप्रत्य-
यः ॥ तेन हविर्भागस्वीकरणेन नः अस्यदीयं यज्ञं पिष्टुहि पूरय
साङ्गं कुरु हे विश्ववारे विश्वैः सर्वैर्वरणीये । किं च हे सुभगे शोभन-
भागयुक्ते अमावास्ये नः असम्भ्यं सुवीरम् । वीराः कर्मणि कुशलः
पुनादयः । शोभनपुत्रादियुक्तं रयिम् धनं धेहि मयच्छ ॥

नवमी ॥

अहमेवास्म्यमावास्याऽं मामा वसन्ति सुकृतो मयीमे ।

मयि देवा उभये साध्याश्चेन्द्रज्येष्ठाः समगच्छन्त सर्वे ॥ २ ॥

अहम् । एव । अस्मि । अमावास्या । माम् । आ । वसन्ति । सुकृतः ।

मयि । इमे ।

मयि । देवाः । उभये । साध्याः । च । इन्द्रज्येष्ठाः । सम । अगच्छन्त ।

सर्वे ॥ २ ॥

अत्र देवतावासस्यानभूतत्वेन अमावास्याशब्दनिष्पत्तिरिति देवता स्वयमेव स्वनाम निर्वक्ति । अहमेव अमावास्याभिमानिनी देवता अमावास्या अस्मि । न केवलं शब्दतः अपि तु अर्थतोऽपि एतन्नामिका भवामि । तद् दर्शयति पादत्रयेण । सुकृतः सुकर्माणो देवा मां मयि आ वसन्ति निवसन्ति यद्यत्वेन अवतिष्ठन्ते । ४ “उपान्वध्याङ्गसः” इति आङ्पूर्ववसतिप्रयोगे माम् इत्यस्य कर्मता । आ मा वसन्ति देवा इति अमावास्याशब्दनिरुक्तिः । आङ्गुस्तयोर्मध्ये मा इति असदो द्वितीयैकवचनस्य प्रयोगः । आङ्गुपसर्गस्य ह्रस्वत्वम् । इति अमावास्याशब्दनिष्पत्तिः प्रदर्शिता । प्रत्ययस्तु पूर्वमेव उक्तः ४ । माम् इति द्वितीयार्थमेव विवृणोति मयीमे इति । इमे देवाः मयि निवसन्ति इति आवासपदस्य अर्थकथनद्वारेणापि अमावास्याशब्दो निरुच्यते । साध्याः । चशब्दः अनुक्तसमुच्चयार्थः । सिद्धाश्च साध्यसिद्धनामका उभये द्विप्रकारा इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रप्रमुखाः सर्वे देवाः मयि समगच्छन्त संगच्छन्ते यद्यत्वेन मिलिता भवन्ति । एतद् उक्तं भवति । माम् आ वसन्ति देवा मयि निवसन्ति यद्यत्वेन मयि संगच्छन्ते इति अन्वर्थम् अमावास्याशब्दवाच्या भवामीति । अमा सह वसुरूप इन्द्रो वसति अस्यां तिथौ इति अमावास्याशब्दनिरुक्तिरिति तैत्तिरीये श्रूयते । “अमा वै नोद्य वसु वसतीति । इन्द्रो हि देवानां वसु । तद् अ-

“मावास्याया अमावास्यात्म” इति [तै० सं० २. ५. ३. ६] ॥

दशमी ॥

आगन् रात्रीं संगमनीं वसूनामूर्जं पुष्टं वस्त्रावेश्यन्ती ।

अमावास्यायै हविषा विधेमोर्जं दुहानां पर्यसा न आगन् ॥ ३ ॥

आ । अगन् । रात्रीं । समऽगमनी । वसूनाम् । ऊर्जम् । पुष्टम् । वसु ।

आऽवेश्यन्ती ।

अमावास्यायै । हविषा । विधेम् । ऊर्जम् । दुहाना । पर्यसा । नः । आ ।

अगन् ॥ ३ ॥

रात्री अमावास्याकालयुक्ता तिथिः वसूनाम् धनानां संगमनी संयोजयित्री । ॥ विधेयविशेषणम् एतत् ॥ । अस्मान् धनं संयोजयितुम् आगन् आगच्छतु । ॥ गमेश्छान्दसे लुङि “मन्ते घस०” इति छेर्लुक् । “मो नो धातोः” इति नत्वम् ॥ । तथा ऊर्जम् अन्तरसं पुष्टम् पोषं वसु धनं च आवेशयन्ती अस्मदभिमुखं प्रयच्छन्ती आगन्तिरिति संबन्धः । अमावास्यां गोरूपेणाह । नः अस्माकम् ऊर्जम् अन्तरसं पर्यसा क्षीरेण सह दुहाना आगन् आगच्छतु । “अमावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमाना” इति शास्त्रान्तरे श्रूयते [तै० ब्रा० ३. ७. ५. १३] । तादृश्ये अमावास्यायै तदर्घ्यम् । यद्वा । ॥ कर्मणः संपदानत्वाच्चतुर्थी ॥ । अमावास्यां देवतां हविषा आज्यादिरूपेण विधेम परिचरेम ॥

[इति] सप्तमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“अमावास्ये न” इत्यस्याः सर्वाभिलषितकर्मणि “यत् ते देवा अकृण्वन्” इत्यत्र विनियोग उक्तः ॥

सर्वफलकामः “पूर्णा पश्चात्” इति द्वाभ्याम् “पौर्णमासी प्रथमा यज्ञियासीत्” इत्यनया च पौर्णमासीं यजेत उपतिष्ठेत् वा ॥

तस्मिन्नेव कर्मणि “प्रजापते न त्वत्” इत्यनया प्रजापतिं यजेत उपतिष्ठेत् वा ॥

“यत् ते देवा अकृण्वन्[७, ८४] पूर्णा पश्चात्[७, ८५] प्रजापते”
[७, ८५, ३] इति [कौ० ७, १०] सूत्रात् ॥

पूर्णमासयागे “पूर्णा पश्चात्” इति पूर्णमासीं देवतां परिगृहीयात् ।
“राकाम अहम्[७, ५०] पूर्णा पश्चात्[७, ८५] इति पौर्णमास्याम्”
इति [वै० १, १] वैतानसूत्रात् ॥

तत्रैव कर्मणि “पूर्णा पश्चात्” इति पार्वणहोमं जुहुयात् । “पूर्णा
पश्चाद् इति पौर्णमास्याम्” इति हि कौशिकं सूत्रम् [कौ० १, ५.] ॥

दर्शपूर्णमासयोः संनतिहोमानन्तरं “प्रजापते न त्वत्” इत्यनया आ-
ज्यं जुहुयात् । “पृथिव्याम् असये समनमन्[४, ३९] इति संनतिभिश्च
प्रजापते न त्वद् एतान्यन्यः[७, ८५, ३] इति च” इति [कौ० १, ५]
सूत्रात् ॥

तथा सर्वेषु श्रौतकर्मसु अनुमन्त्रणमन्त्रानादेशे “प्रजापते न त्वत्”
इत्यनया अनुमन्त्रणं कुर्यात् । तद् उक्तं वैताने । “मन्त्रानादेशे लिङ्ग-
“वतेति भागलिः । प्रजापते न त्वद् एतान्यन्य इति युवा कौशिकः ।
“यथादेवतम् इति माठरः” इति [वै० १, १] ॥

तथा दर्शपूर्णमासयोः प्राजापत्यम् आधारम् अनया ब्रह्मा अनुमन्त्र-
येत् । “प्रजापते न त्वद् एतान्यन्य इति प्राजापत्यम् आधारम्” इति
[वै० १, २] सूत्रात् ॥

तथा “मारुङ्गणीं बलकामस्य” इति [न० क० १७] विहितायां म-
हाशान्तौ “प्रजापते न त्वत्” इत्येनाम् ऋचम् आचरेत् । तद् उक्तं
नक्षत्रकल्पे । “मारुतां मन्वे[४, २७] प्रजापते न त्वद् एतान्यन्यः[७, ८५, ३]
इति मारुङ्गण्याम्” इति [न० क० १८] ॥

विवाहे “पूर्वापरम्” इति द्यूचेन आज्यसमित्पुरोडाशादीनि जुहुयात् ।
सूत्रितं हि । “सत्येनोत्तमिता[१४, १] पूर्वापरम्[७, ८६] इत्युपदधी-
त” इति [कौ० १०, १] ॥

महाशान्तौ ग्रहयज्ञे “सोमस्यांशो युधां पते” इति चतुर्वृत्तेन हवि-
राज्यहोमसमिदाधानोपस्थानानि बुधाय कुर्यात् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे ।

“यद् राजानः [३.२९] सोमस्यांशो युधां पते [७.८६.३-६] इति
बुधाय” इति [न० क० १५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अमावास्ये न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परिभूर्जान ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ४ ॥

अमावास्ये । न । तत् । एतानि । अन्यः । विश्वा । रूपाणि । परिभूः ।
जजान् ।

यत्कामाः । ते । जुहुमः । तत् । नः । अस्तु । वयम् । स्याम । पतयः ।
रयीणाम् ॥ ४ ॥

हे अमावास्ये तत् तत्तः अन्यः कश्चिद् देवः एतानि इदानीं वर्त-
मानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि । ॥ “शेरञ्जन्दसि बहुलम्” इति शे-
लौपः ॥ । रूपाणि रूप्यमाणानि भूतजातानि परिभूः । ॥ कु-
द्योगलक्षणपष्ठ्यभावश्छान्दसः ॥ । परिभूः । परिपूर्वो भवतिः प-
रिग्रहार्थः । परिग्राहको व्यापको न जजान नोत्पन्नः । त्वमेव एतानि
परिगृहासीत्यर्थः । ॥ जन जनने । लिटि रूपम् ॥ । यद्वा ए-
तानि भूतजातानि तत्तः अन्यो देवः परिभूः व्यापकः सन् न जजान
नोत्पादयामास । त्वमेव एतानि परिगृह्य क्षपुं शक्नोषीति भावः । ॥ ज-
नो प्रादुर्भावे । ण्यन्तस्य लिटि मन्त्रविषयत्वाद् आमभावः । “णेरनि-
टि” इति णिलोपः ॥ । वयं च यत्कामाः यत्फलं कामयमानास्ते
तुभ्यं जुहुमः हवींषि प्रयच्छामः तत् फलं नः अस्माकम् अस्तु भव-
तु । तथा वयं च रयीणाम् धनानां पतयः ईश्वराः स्याम भवेम ॥

द्वितीया ॥

पूर्णा पृथ्वाद्भुत पूर्णा पुरस्तादुन्मध्यतः पौर्णमासी जिगाय ।

तस्यां देवैः संवसन्तो महिना नार्कस्य पृष्टे समिषा मदेम ॥ १ ॥

पूर्णा । पृथ्वात् । उत । पूर्णा । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । पौर्णमासी । जिगाय ।

। ६' भू परि for परिभूः.

तस्याम् । देवैः । समऽवसन्तः । महिऽत्वा । नाकस्य । पृष्ठे । सम । इषा ।
मदेम् ॥ १ ॥

पूर्णा पूर्णचन्द्रोपेता पौर्णमासी पश्चात् प्रतीच्यां दिशि जिगाय जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । उत अपि च पूर्णा पौर्णमासी पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि जिगाय । तथा मध्यतः प्राक्प्रतीच्योर्दिशोर्मध्ये आकाशमध्ये पौर्णमासी । पूर्णः संपूर्णो माश्चन्द्रः अस्मिन् धर्षणीति पौर्णमासी तिथिः । ॥ “सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्” इति अणन्तत्वेन निपातितः ॥ उज्जिगाय उज्जयति । पूर्णकलचन्द्रोपेता पौर्णमासी प्राच्यां प्रतीच्यां च दिशि मध्ये च प्रकाशयुक्ता वर्तत इत्यर्थः । अत्र जेतव्यस्याश्रवणाज्जयतिः उत्कर्षवाची । ॥ “सन्लिटोर्जेः” इति अभ्यासाद् उत्तरस्य जयतेः कवर्गादेशः ॥ तस्यां पौर्णमास्यां देवैः यष्टव्यैरग्नीषोमादिभिः सह महित्वा महत्त्वेन संवसन्तः संभूय निवसन्तो वयम् । यष्टयष्टव्ययोः एकप्रदेशावस्थानात् संवसन्त इत्युक्तम् । ‘नाकस्य दुःखरहितस्य स्वर्गस्य पृष्ठे उपरि भागे इषा अन्तेन सं मदेम संमाद्येम । ॥ माद्यतेः “लिङ्याशिष्यङ्” ॥ पौर्णमास्याम् अग्नीषोमादियागेन स्वर्गभोगप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

वृषभं वाजिनं वयं पौर्णमासं यजामहे ।

स नो ददात्वक्षितां रयिमनुपदस्वतीम् ॥ २ ॥

वृषभम् । वाजिनम् । वयम् । पौर्णमासम् । यजामहे ।

सः । नः । ददातु । अक्षिताम् । रयिम । अनुपदस्वतीम् ॥ २ ॥

वृषभम् वर्षितारम् अभिमतफलानां प्रधानभूतं वा वाजिनम् अन्नवन्तम् अन्नसाधनत्वात् हविर्भिर्वा युक्तं पौर्णमासम् । ॥ पूर्णो माश्चन्द्रः अस्मिन्निति पूर्णमाः । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकः अण् ॥ पौर्णमासं पर्व वयं यजामहे आहुत्या । स च अस्माभिरिष्टः पौर्णमासः नः अस्माकम् अक्षिताम् अविनाशितां परैरवाधिताम् अनुपदस्वतीम् उ-

पभोगेपि क्षयरहितां रयिम् रायं धनं दधातु । अक्षिताम् इत्यनेन पर-
कृतः क्षयो निरस्यते । अनुपदस्वतीम् इत्यनेन उपभोगेन व्ययेपि क्षय-
राहित्यम् उच्यते । ॥ अक्षिताम् इति । क्षि क्षये । कर्मणि क्तः ।
“निष्ठायाम् अण्यदर्थे” इति षर्युदासाद् दीर्घाभावः । अत एव “क्षि-
यो दीर्घात्” इति निष्ठान्ताभावश्च । अनुपदस्वतीम् इति । दसु उप-
क्षये । संप्रदादिलक्षणे भावे क्तिप् । तदन्तान्मतुप् । “मादुपधायाः”
इति वत्वम् । “तसौ मत्वर्थे” इति भसंज्ञायां पदसंज्ञानिवन्धनरुत्वा-
भावः । अनुपदस्वतीम् इति । “नञ्” इति तत्पुरुषसमासः । “त-
त्पुरुषे तुल्यार्थे” इति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परिभूर्जान ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतंयो रयीणाम् ॥ ३ ॥

प्रजाऽपते । न । तत् । एतानि । अन्यः । विश्वा । रूपाणि । परिऽभूः । ज्ञान् ।

यत्ऽकामाः । ते । जुहुमः । तत् । नः । अस्तु । वयम् । स्याम् । पतंयः ।

रयीणाम् ॥ ३ ॥

एषा ऋक् “अमावास्ये न त्वदेतानि” [७. ८४. ४] इत्यनेन व्या-
ख्याता । अमावास्यापदस्याने प्रजापतिपदं विशिष्यते ॥

पञ्चमी ॥

पौर्णमासी प्रथमा यज्ञियासीदह्नां रात्रीणामतिशर्वरेषु ।

ये तां यज्ञैर्यज्ञिये अर्धयन्त्यमी ते नाके सुकृतः प्रविष्टाः ॥ ४ ॥

पौर्णमासी । प्रथमा । यज्ञिया । आसीत् । अह्नाम् । रात्रीणाम् । अ-
तिऽशर्वरेषु ।

ये । ताम् । यज्ञैः । यज्ञिये । अर्धयन्ति । अमी इति । ते । नाके । सुकृतः ।

प्रविष्टाः ॥ ४ ॥

पौर्णमासी पूर्णचन्द्रवती एतन्नामिका तिथिः अह्नां रात्रीणाम् अहो-
रात्राणां मध्ये प्रथमा आदिभूता मुख्या वा यज्ञिया यज्ञार्हा आसीत् भ-
वति । ॥ “यज्ञर्त्विग्भ्यां घखनौ” इति घप्रत्ययः ॥ कस्मिन्
विषय इति तद् आह । अतिशर्वरेषु । अतिक्रान्तानि शर्वरीम् अतिशर्वरा-
णि । ॥ “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” इति समासः ॥ रा-
त्रिम् अतीत्य वर्तमानेषु सोमादिहविष्वु । यद्वा अतिशयिता शर्वरी येषु
हविष्वु इति अतिशर्वराणि । तृतीयसवनव्यापिषु हविष्वु । यज्ञियासीद्
इति संबन्धः । अयम् अर्थः । इष्टिपशुसोमानां दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिभूतौ ।
तत्रापि पूर्णमासयागः प्रथमानुष्ठेयः । स च पौर्णमास्यामेव तिथौ क्रि-
यत इति सर्वेषाम् अहोरात्राणां प्रथमत्वेन यज्ञार्हेति ॥ हे यज्ञिये यज्ञार्हे
पौर्णमासि त्वां ये ऋत्विग्यजमाना यज्ञैः दर्शपूर्णमासादिभिः अर्दयन्ति
अभिमतफलं याचन्ते । ॥ अर्दं गतौ याचने च ॥ अमी इष्ट-
वन्तस्ते सुकृतः सुकर्माणो यजमानाः नाके दुःखरहिते स्वर्गलोके प्रविष्टाः
स्थिता भवन्ति ॥

षष्ठी ॥

पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीडन्तौ परिं यातोर्णवम् ।

विश्वान्यो भुवना विचष्टे ऋतूरन्यो विदधज्जायसे नवः ॥ १ ॥

पूर्वऽअपरम् । चरतः । मायया । एतौ । शिशू इति । क्रीडन्तौ । परिं ।

यातः । अर्णवम् ।

विश्वा । अन्यः । भुवना । विचष्टे । ऋतून् । अन्यः । विदधत । जायसे ।

नवः ॥ १ ॥

कश्चित् पूर्वो गच्छति सूर्यः । अन्यस्तम् अनुचरति चन्द्रमाः । एवम्
एतौ सूर्यचन्द्रौ पूर्वापरम् । क्रियाविशेषणम् एतत् । पौर्वापर्येण माय-
या सह चरतः द्युलोके गच्छतः । तौ शिशुवद् भ्रमणात् जायमान-
त्वाद् वा शिशू इत्युच्येते । शिशू सन्तौ क्रीडन्तौ विहरन्तौ अर्णवम् । अ-

नारिक्षनामैतत् । अर्णोसि उदकानि अस्मिन् सन्तीति अर्णवः । ॥ “अ-
र्णसः सलोपश्च” इति वप्रत्ययः सकारलोपश्च ॥ । अनारिखं परि-
यातः परि गच्छतः । तयोरन्यः आदित्यो [विश्वा] विश्वानि भुवना
भुवनानि भूतजातानि विचष्टे पश्यति । ॥ “एकान्याभ्यां समर्थो-
भ्याम्” इति निघातनिषेधः । “तिङि चोदात्तवति” इति गतेर्निघा-
तः ॥ । अन्यश्चन्द्रमाः ऋतून् वसन्तादीन् तदवयवभूतान् मासान्
अर्धमासांश्च विदधात् कुर्वन् नवः नूतनः जायते उत्पद्यते । यद्यपि उ-
भयोर्जनिरस्ति तथापि सूर्यस्य सर्वदा प्रवृद्धेः उदयो नाभिप्रेतः । चन्द्र-
स्य तु कलाह्रासवृद्धिसञ्ज्ञावाद् नवो जायत इत्युक्तिर्युक्ता । “चन्द्रमा वै
जायते पुनः” इत्यादिश्रुतेश्च [वा० सं० २३. १०] ॥

सप्तमी ॥

नवोनवो भवसि जायमानोऽहं केतुरुपसामिष्यग्रम् ।

भागं देवेभ्यो वि दधास्यायन् प्र चन्द्रमस्तिरसे दीर्घमायुः ॥ २ ॥

नवःऽनवः । भवसि । जायमानः । अहाम् । केतुः । उपसाम् । एषि । अग्रम् ।
भागम् । देवेभ्यः । वि । दधासि । आऽयन् । प्र । चन्द्रम् । तिरसे । दी-
र्घम् । आयुः ॥ २ ॥

हे चन्द्रमः त्वं जायमानः शुक्लपक्षप्रतिपदादिषु एकैककलाधिक्येन उत्प-
द्यमानः सन् नयोनवः पुनः पुनरभिनवो भवसि प्रतिदिनं नूतन एव भव-
सि । ॥ “अनुदात्तं च” इति द्वितीयो नवशब्दः अनुदात्तः ॥ । किं
च अहाम् तिथीनां केतुः केतुवत् केतयिता ज्ञापयिता प्रतिपदादीनां
तिथीनां चन्द्रकलाह्रासवृद्धयधीनत्वात् । तादृशस्त्वम् उपसाम् रात्रीणाम्
अग्रम् एषि अग्रणीर्भवसि । रात्रीणां कर्तृत्वात् । यद्वा अहं केतुः अ-
हस्त्वाने शुक्लपक्षे प्रतीच्यां दिशि दृश्यसे कृष्णपक्षे तु उपसाम् रात्री-
णाम् अग्रम् अवसानम् एषि । प्राच्यां दिशि दृश्यसे इत्यर्थः । केचन
एतं पादम् आदित्यदेवत्वम् आहुः । तस्मिन् पक्षे अहं केतुत्वम् उप-
साम् अग्रगतिश्च सूर्यस्य प्रसिद्धे । एवम् आयन् आगच्छन् प्रतिदिनं

हासवृद्धिभ्यां पक्षान्तम् अभिगच्छन् हे चन्द्रमः त्वं देवेभ्यो भागम् हवि-
र्भागं वि दधासि करोषि । तिथिविशेषरूपपर्वनिबन्धनत्वात् सर्वयागा-
नाम् । एवमुक्तलक्षण हे चन्द्रमः त्वं दीर्घम् आयुः प्र तिरसे । ॥ प्र-
पूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ॥ । प्रवर्धयसि । ॥ अत्र निरुक्तम् । नवो-
नवो भवसि जायमान इति पूर्वपक्षादिम् अभिप्रेत्य । अह्ना केतुरुपसाम्
एत्यग्रम् इति अपरपक्षान्तम् अभिप्रेत्य । आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इ-
त्येके । भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्निति अर्धमासेज्याम् अभिप्रेत्य । प्रवर्ध-
यते चन्द्रमा दीर्घम् आयुः इति [नि० ११. ६] ॥

अष्टमी ॥

सोमस्यांशो युधां पतेनूनो नाम वा असि ।

अनूनं दर्श मा कृधि प्रजया च धनेन च ॥ ३ ॥

सोमस्य । अंशो इति । युधाम् । पते । अनूनः । नाम । वै । असि ।

अनूनम् । दर्श । मा । कृधि । प्रजया । च । धनेन । च ॥ ३ ॥

हे सोमस्यांशो सोमस्य चन्द्रमसः अंशभूत सोमपुत्र हे बुध हे यु-
धां पते युद्धानां योधानां वा पालक । बुधग्रहवलेन हि युद्धजयो भ-
वतीति प्रसिद्धम् । ॥ आमन्त्रितद्वयेपि “सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्व-
रे” इति सोमस्येति युधाम् इति च पदद्वयस्य आमन्त्रितानुप्रवेशः ।
तत्र सोमस्यांशो इत्यत्र “आमन्त्रितस्य च” इति पाठिकम् आद्युदात्त-
त्वम् । युधां पते इत्यस्य “नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्”
इति पूर्वामन्त्रितस्य अविद्यमानवचननिषेधात् “आमन्त्रितस्य च” इति
आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ । एवंगुणविशिष्ट सोमपुत्र हैं बुध त्वम्
अनूनः संपूर्णो नाम असि वै भवसि खलु । सर्वदा तेजस्वित्वेन अनू-
नत्वम् । अतः हे दर्श द्रष्टव्य बुध मा मां हविरादिना त्वां प्रीणयन्तं
प्रजया पुत्रादिकया धनेन । परस्परसमुच्चयार्थौ चशब्दौ । अनूनम् संपूर्णं
समुद्धं कृधि कुरु ॥ एवं विनियोगानुसारेण बुधग्रहपरतया व्याख्यातः ।

मन्त्रार्थपर्यालोचनया सोम एव प्रतीयते । तस्मिन् पक्षे अयम् अर्थः । हे सोमस्वांशो सोमस्य संपूर्णकलस्य चन्द्रस्य अंशो अंशभूत एककलावच्छिन्नं शुक्लप्रतिपदि दृश्यमानं चन्द्र हे युधां पते त्वं नाम नाम्ना अनूतोसि संपूर्णकल इति प्रसिद्धोसि । चन्द्रस्य संपूर्णकलत्वमेव सहजो धर्मः । तत्र कलाह्रास्तवृद्धी सूर्यमरीचिसमाश्लेषतारतम्येनेति ज्योतिःशास्त्रविद् आहुः । यतः संपूर्णकलः अतो हे दर्शं द्रष्टव्यं सर्वैरभिनन्दनीयं त्वं मा मां तुभ्यं हविः प्रयच्छन्ताम् । प्रजाधनाभ्यां संपूर्णं कुरु इति । सोमदेवत्वोपि मन्त्रो जन्यजनकयोरभेदोपचाराद् बुधग्रहन्निषहविर्दानादिषु विनियुज्यते । ॥ कृधीति । हुक्ञ् करणे । लोटि हेः “शुशृणुपृक्पृक्प्रयच्छन्दसि” इति धिरादेशः । विकरणस्य लुक् छान्दसः ॥

नवमी ॥

दृशोति दर्शतेति समग्रोति समन्तः ।

समग्रः समन्तो भूयासं गोभिरश्वैः प्रजयां पशुभिर्गृहैर्धनेन ॥ ४ ॥

दृशः । अस्ति । दृशतः । अस्ति । समऽअग्रः । अस्ति । समऽअन्तः ।

समऽअग्रः । समऽअन्तः । भूयासम् । गोभिः । अश्वैः । प्रजयां । पशुभिः । गृहैः । धनेन ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं दृशोसि सूर्येण सहैव द्रष्टव्यो भवसि । अमावास्यायां सूर्येण सह चन्द्रमा दृश्यते इति सा तिथिर्दर्शशब्देन उच्यते । यद्वा दृशोति शुक्लप्रतिपदि एककलात्मना द्रष्टव्यो भवसि । अनन्तरं दर्शतः तृतीयादिषु ततोपि स्फुटं दर्शनीयो भवसि । अथ समग्रः अष्टम्यादिषु ततोपि स्फुटतरं कलासमृद्धो भवसि । अनन्तरं समन्तः पूर्णमास्यां संगतान्तप्रदेशः सर्वकलापूर्णमण्डलो भवसि । यत एवम् अतोहं गवादिभिः समग्रः समृद्धः समन्तः संपूर्णश्च भूयासम् ॥

। A D R A D E दर्शतेति.

1 S' संशु. 2 S' reads the passage from this word in the following manner: मा मां गोभिरपत्योपि मंत्रो जन्यजनकयोरभेदोपचाराद् बुधग्रहन्निषहविर्दानादिषु विनियुज्यते । प्रजाधनाभ्यां संपूर्णं कुरु इति । कृधीति । हुक्ञ् करणे । लोटि हेः "शुशृणुपृक्पृक्प्रयच्छन्दसि".

दशमी ॥

योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विप्मस्तस्य त्वं प्राणेना प्यायस्व ।

आ वयं प्याशिषीमहि गोभिरग्नैः प्रजयां पशुभिर्गृहैर्धनेन ॥ ५ ॥

यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विप्मः । तस्य । त्वम् । प्राणेन ।

आ । प्यायस्व ।

आ । वयम् । प्याशिषीमहि । गोभिः । अग्नैः । प्रजयां । पशुभिः । गृहैः । धनेन ॥ ५ ॥

यः शत्रुः अस्मान् द्वेष्टि प्रातिकूल्यम् आचरति यं वा शत्रुं वयं द्विप्मः तस्य प्राणेन हे सोम त्वम् आ प्यायस्व आप्यायितो भव । शत्रोः प्राणम् अपहरेत्यर्थः । वयं च गवादिभिः आ प्याशिषीमहि आप्यायिता भूयास्व । इस्फायी ओप्यायी वृद्धौ । आशिषि लिङि “सि-व्वहुलम्” इति बहुलवचनाद् अलेख्यपि सिप् । “लोपो व्योर्वलि” इति यकारलोपः । “लिङः सीयुट् । इडागमः इ ॥

एकादशी ॥

यं देवा अंशुमाप्याययन्ति यमक्षितमक्षिता भक्षयन्ति ।

तेनास्मानिन्द्रो वरुणो बृहस्पतिरा प्याययन्तु भुवनस्य गोपाः ॥ ६ ॥

यम् । देवाः । अंशुम् । आऽप्याययन्ति । यम् । अक्षितम् । अक्षिताः । भक्षयन्ति ।

तेन । अस्मान् । इन्द्रः । वरुणः । बृहस्पतिः । आ । प्याययन्तु । भुवनस्य ।

गोपाः ॥ ६ ॥

यम् अंशुम् एककलात्मकं सोमं देवा आप्याययन्ति शुक्लपक्षे प्रतिदिनम्

१ A D S C have no kampa. K E V have १ for ३. We with B K. २ So all our MSS. and vaidikas except K which has प्यायिषी०.

1 S' प्याशिषीमहि. The reading in the text of S' also is प्याशिषीमहि. But see the grammatical note which follows.

एकैककलामदानेन वर्धयन्ति यं च सोमम् अक्षितम् अविच्छिन्नं सर्वेष्वपि अहस्सु क्षयरहितं यं सोमम् अक्षिताः अक्षीणाः पित्रादयः भक्षयन्ति यि-
वन्ति । ॥ “वा क्रोशदैत्ययोः” इति पक्षे दीर्घाभावः ॥ ते-
न सोमेन सह इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नो देवानाम् अधिपतिः वरुणः पाप-
निवारको देवः बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां हितकारित्वेन पतिः पा-
लयिता च देवः भुवनस्य भूतजातस्य गोपाः गोपायितारः प्रवृद्धिप्रदा
इन्द्रादयः अन्ये वा विश्वे देवाः अस्मान् हविरादिना मीणयितृन् आ-
प्याययन्तु वर्धयन्तु ॥

सप्तमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीर[हरि]हरमहाराजप्रवर्तिते

अथर्वसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे सप्तमोनुवाकः ॥

अष्टमेनुवाके द्वे सूक्ते । तत्र “अभ्यर्चत” इति आद्ये सूक्ते आद्येन
पट्टचेन संपत्कामः सर्वफलकामो वा अग्निं यजेत उपतिष्ठेत् वा । “स-
मास्ताग्ने[२. ६] अभ्यर्चत[७. ८७] इत्यग्निं संपत्कामः” इति “अभ्य-
र्चत[७. ८७] को अस्या नः”[७. १०८] इति च कौशिकं सूत्रम्
[कौ० ७. १०] ॥

अग्निचयने समिदाधानानन्तरम् “अभ्यर्चत” इति ब्रह्मा जपेत् । तद्
उक्तं घेताने । “उदेनम् उत्तरं नम[६. ५] इति समिध आधीयमा-
नाः । चत्वारि शृङ्गा[४. ५८. ३] अभ्यर्चत[७. ८७] इति जपति”
इति [वे० ५. २] ॥

तथा “आग्नेयीम् अग्निभये सर्वकामस्य च” इति [न० क० १७] वि-
हितार्या महाशान्तौ “अभ्यर्चत” इति आजपेत् ॥

तथा वास्तोष्पत्याख्यायां महाशान्तौ “अभ्यर्चत” इत्यनेन औदुम्बर-
मणिं वशीयात् ॥

तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “अभ्यर्चतेत्याग्नेयाम्” इति [न० क० १८] ॥

“अभ्यर्चतेत्यौदुम्बरम्” इति च [न० क० १९] ॥

ब्रह्मचारिणः स्वाग्निनाशप्रायश्चित्तार्थं “मय्यग्ने” इति पञ्चचैन पञ्च स-

निध आदध्यात् । सूत्रितं हि । “मय्यग्र इति पञ्चमश्रेणादधाति” इति [कौ० ७, ८] ॥

तथा आधाने मथिताग्निं “मय्यग्रे” इत्यनेन आज्येनाक्तं कुर्यात् । “मय्यग्र इत्येतयानक्ति” इति वैतानं सूत्रम् [वै० २, १] ॥

दर्शपूर्णमासयोः “घृतं ते अग्ने” इत्यनया आज्यनिर्वापकाले अग्निं ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “घृतं ते अग्न इत्याज्ये निरूप्यमाणेभिन्” इति वैतानं सूत्रम् [वै० १, २] ॥

जलोदरमैष्यार्यं नद्योः संगमे मण्डपं कृत्वा “अप्सु ते राजन्” इति चतुर्ऋचेन उष्णोदकं संपात्य अभिमन्त्र्य पिञ्जलीभिस्तस्मिन् मण्डपे व्याधितम् आसावयेत् ॥

तथा अनेन चतुर्ऋचेन अभिमन्त्रितशीतोदकेन तस्मिन् मण्डपे व्याधितं पिञ्जलीभिः सह अवसिञ्चेद् वा ॥

सूत्रितं हि । “अप्सु त इति वहन्त्योर्मध्ये विमिते पिञ्जलीभिरासावयति । अवसिञ्चति । अत्युष्णाः संपातवतीरसंपाताः” इति [कौ० ४, ८] ॥

तथा धूमकेतुदर्शनलक्षणाद्भुतमायश्चित्तार्थं वारुणपशोरवदानानि “अप्सु ते राजन्” इति चतुर्ऋचेन प्रत्यृचं जुहुयात् । तद् उक्तं कौशिकेन । “अप्सु ते राजन्निति चतसृभिर्वारुणस्य जुहुयात्” इति [कौ० १३, ३५] ॥

पशुतन्त्रे हृदयशूलोद्घासनानन्तरम् “अप्सु ते राजन्” इत्यस्य जपे विनियोगः । “अप्सु ते राजन्निति जपन्ति” इति वैतानं सूत्रम् [वै० २, ६] ॥

तथा अद्भुतमहाशान्तौ “अप्सु ते राजन्” इति वरुणं यजेत् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “इन्द्रेण प्रतरं कृधि [६, ५, २] इति इन्द्रस्य अप्सु ते राजन् [७, ८८] इति वरुणस्य” इति [न० क० १४] ॥

तथा शवसंस्कारानन्तरम् उदकसमीपे ब्रह्मा “उदुत्तमम्” इति जपेत् ॥ अन्त्येष्ट्यादिषु स्वस्वयनार्थं “मास्तु पाशान्” इति जपेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अभ्यर्चत सुष्टुतिं गर्वमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त ।

इमं यज्ञं नयत देवतां नो घृतस्य धारा मधुमत् पवन्ताम् ॥ १ ॥

अभि । अर्चत । सुऽस्तुतिम् । गव्यम् । आजिम् । अस्मासु । भद्रा । द्रवि-
णानि । धत्त ।

इमम् । यज्ञम् । नयत । देवतां । नः । घृतस्य । धाराः । मधुऽमत् । पव-
न्ताम् ॥ १ ॥

सुष्टुतिम् सुस्तोत्रम् अग्निम् । ॥ “नञ्सुभ्याम्” इति उत्तरप-
दान्तोदात्तत्वम् ॥ । अभ्यर्चत । ॥ अर्चतिः स्तुतिकर्मा ॥ । अ-
भिष्टुत । आपो गावो वा संवोध्यन्ते । कीदृशम् । गव्यम् गोसंवन्धि-
नम् आजिम् संपम् अभिलक्ष्य सुस्तुतिम् । गोसंधादिलाभार्थं स्तूय-
मानम् इत्यर्थः । ॥ “गोरंजादौ तद्धिते यद्वक्तव्यः” इति यत् प्र-
त्ययः । “वान्तो यि प्रत्यये” इति वान्तादेशः । “यतोनाथः” इति
आद्युदात्तत्वम् ॥ । यद्वा गव्यम् गोभ्यो हितम् । ॥ हितार्थं
यत् ॥ । आजिम् अभिगन्तव्यं यज्ञैः । अथवा आजिशब्देन वि-
जिगीषूणां लक्ष्यदेशगमनम् उच्यते । आजिम् आजिधावनं प्रति सुस्तु-
तिम् इति संवन्धः । सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वम् अग्रेरेव निर्दिष्टदेशगमनात् ।
तथा च ऐतरेयके श्रूयते । “तासां वै देवतानाम् आजिं धावन्तीनाम्
अभिसृष्टानाम् अग्निर्मुखं प्रथमः प्रत्यपद्यत” [इति] [ऐ० ब्रा० ४. ८] ।
किं च भद्रा भद्राणि भन्दनीयानि द्रविणानि धनानि अस्मासु धत्त
निधत्त । तथा नः अस्मदीयम् इमं यज्ञं देवताः अग्न्यादिकाः नयत
प्रापयत । अत एव घृतस्य क्षरणशीलस्य आज्यस्य धाराः प्रवाहा मधु-
मत् । क्रियाविशेषणम् एतत् । मधुस्सतोपेतं यथा तथा पवन्ताम् । ॥ प-
वतिर्गतिकर्मा ॥ । गच्छन्तु यष्टव्या देवता इति । यद्वा मधुमत् म-
धुमत्यो धारा इति । ॥ ङीञ्सोर्लुक् छान्दसः ॥

द्वितीया ॥

मय्यग्ने अग्निं गृह्णामि सह क्षत्रेण वर्चसा बलेन ।

। B K मय्यग्ने.

। S' गोरया for गोरजादौ.

मयि प्रजां मय्यार्युर्दधामि स्वाहा मय्यग्निम् ॥ २ ॥

मयि । अग्ने । अग्निम् । गृह्णामि । सह । क्षत्रेण । वर्चसा । वलेन ।

मयि । प्रज्जाम् । मयि । आयुः । दधामि । स्वाहा । मयि । अग्निम् ॥ २ ॥

अग्ने प्रथमम् अग्निम् आहुताधारं मथ्यमानम् अग्निं मयि गृह्णामि धारयामि । मदधीनं करोमीत्यर्थः । केन सहेति तद् आह । क्षत्रेण वलेन वर्चसा तेजसा । यद्वा क्षत्रेण क्षतात् त्रायकेण वर्चसा वलेन शरीरेण सामर्थ्येन सह अग्निं गृह्णामि । क्षत्रतेजोवलायम् अग्निं स्वाधीनं करोमीत्यर्थः । तथा अग्निस्वाधीनीकरणेन प्रजाम् पुत्रादिलक्षणां मयि दधामि । पुत्रादिकं लभेयेत्यर्थः । आयुः जीवनं मयि दधामि । आयुष्मान् भूयासम् इति यावत् । तथा अग्निम् जाठरं वैश्वानरम् अग्निं मयि दधामि अन्नपाकादिजनितारोग्यार्थम् अग्निं धारयामि । स्वाहा इदं समि-
दारूपम् अग्नौ स्वाहुतम् अस्तु ॥

तृतीया ॥

इहैवाग्ने अधि धारया रयि मा त्वा नि क्रन् पूर्वचित्ता निकारिणः ।

क्षत्रेणाग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसृता वर्धतां ते अनिष्टृतः ॥ ३ ॥

इह । एव । अग्ने । अधि । धारय । रयिम् । मा । त्वा । नि । क्रन् । पूर्व-
चित्ताः । निऽकारिणः ।

क्षत्रेण । अग्ने । सुयममम् । अस्तु । तुभ्यम् । उपसृता । वर्धताम् । ते ।
अनिष्टृतः ॥ ३ ॥

हे अग्ने इहैव अस्मास्तेव त्वां परिचरन्तु रयिम् धनम् अधि धारय अधिकं स्थापय । ४ “अन्वेषाम अपि दृश्यते” इति दीर्घः ४ । ये पूर्वचित्ताः अस्मत्तः पूर्वं तद्विषयमनस्का निकारिणः अस्मदपकारिणः ते त्वा त्वां मा नि क्रन् स्वाधीनं मा कार्षुः । एवं वा योजना । निका-
रिणः अस्मदपकारिणः पूर्वचित्ताः अस्मत्तः पूर्वमपि तद्विषययागकरणम्-

१ P P J Cr all give the vi-aga after अनि

१ S' तद्विषय°.

नसोपि त्वां यागेन स्वाधीनं मा कार्षुरिति । ॥ करोते: “मन्त्रे घ-
स०” इति हेर्लुक् ॥ हे अग्ने तुभ्यं तव । ॥ षष्ठ्यर्थे चतु-
र्थी ॥ स्रवेण वलेन सह । स्वरूपम् इति शेषः । सुयमम् अस्तु
सुस्थितम् अस्तु येन अस्मान् अनुगृह्णासि । ॥ यमे: खलि “लि-
ति” इति प्रत्ययात्पूर्वस्य उदात्तत्वम् । “तुभ्यमहौ डयि” इति [तुभ्या-
देशे “डयि च” इति] आद्युदात्तत्वम् ॥ अपि च ते तव उप-
सन्ना उपसदनशीलः परिचारकोयं यजमानः वर्धताम् पूर्यतां कामैः ।
अनिस्तृतः केनचिदपि अहिंसितः अतिरस्कृतप्रभायः । ॥ स्तृणाति-
हिंसाकर्मा द्वादनकर्मा वा । उपसत्तेति । षट् विशरणगत्यवसादनेषु ।
अस्मात् वृचि “एकाचः” इति इग्निषेधः ॥

चतुर्थी ॥

अन्व॒शिरु॒प॒साम॒ग्रम॒ख्यद॒न्वहानि॑ प्रथ॒मो जा॒तवे॒दाः ।

अ॒नु सूर्य॑ उ॒पसो॑ अ॒नु र॒श्मीन॑नु द्यावा॑पृथि॒वी आ वि॒वेश ॥ ४ ॥

अ॒नु । अ॒ग्निः । उ॒पसा॑म् । अ॒ग्रम् । अ॒ख्यत् । अ॒नु । अ॒हानि॑ । प्र॒थ॒मः ।

जा॒तवे॒दाः ।

अ॒नु । सूर्य॑ः । उ॒पसः॑ । अ॒नु । र॒श्मीन् । अ॒नु । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । आ ।

वि॒वेश ॥ ४ ॥

अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः उपसाम् अग्रम् प्रादुर्भावम् अनु अ-
ख्यत् ख्याति प्रकाशते । इत्यत इति यावत् । प्रथमं तावद् उपसां मु-
खे अग्निः प्रकाशते । ॥ “लक्षणैर्त्यंभूत०” इत्यादिना अनोः कर्म-
प्रवचनीयत्वम् । “बृन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति ख्यातेर्लुङ् । “अस्यति-
वक्तिख्यातिभ्योङ्” ॥ अहानि च । अन्वख्यत् इति क्रियानुपह्नः ।
अहान्यनु प्रतिप्रकाशते । प्रथमो मुख्यः । प्रथमानो वा । ॥ प्रथेर-
मच् प्रत्ययः ॥ महान् जातवेदाः जातानि वस्तूनि वेदयतीति जात-
वेदाः जातानां वेदिता जातग्रहो वा प्रकाशते । ॥ गतिकारकयोरपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च [७०४.२२६] इति वेत्तेरनु ॥ सूर्यात्मना अ-

ग्निः उत्तरार्धेन स्तूयते । सूर्यः सूर्यात्मकः । श्रूयते हि तैत्तिरीयके । “उ-
 “द्यन्तं वावादित्यम् अग्निरनुसमारोहति । तस्माद् धूम एवाग्नेर्दिवा दह-
 “शे” इति [तै० ब्रा० २. १. २. १०] । सूर्यात्मकोग्निः उपसोऽनु प्रकाश-
 ते । ततो रश्मीन् व्यापनशीलान् किरणान् अनु प्रकाशते । इत्थम्
 अनेन क्रमेण द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अन्वा विवेश सर्वत्र द्यावापृ-
 थिव्योराविष्टः प्रकाशत इति । ॥ “दिवसश्च पृथिव्याम्” इति द्या-
 वादेशः । द्वितीयाद्विवचनस्य “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः । “दे-
 वताद्वन्द्वे च” इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

पञ्चमी ॥

प्रत्यग्निरुपसामग्रमख्यत् प्रत्यहानि प्रथमो जातवेदाः ।

प्रति सूर्यस्य पुरुधा च रश्मीन् प्रति द्यावापृथिवी आ ततान् ॥ ५ ॥

प्रति । अग्निः । उपसाम् । अग्रम् । अख्यत् । प्रति । अहानि । प्रथमः ।
 जातवेदाः ।

प्रति । सूर्यस्य । पुरुधा । च । रश्मीन् । प्रति । द्यावापृथिवी इति । आ ।

ततान् ॥ ५ ॥

पूर्वार्धं पूर्वमन्त्रेण व्याख्यातम् । अनोः स्यान्ते प्रति पदं विशिष्य-
 ते । ॥ “लक्षणं” इत्यादिना प्रतेः कर्मप्रयत्ननीयत्वम् ॥ किं
 च पुरुषां पुरुषं बहुरूपत्वाद् बहुधा प्रवृत्तान् । ॥ “देवमनुष्यं”
 इत्यादिना त्रामत्ययः ॥ सूर्यस्य रश्मीश्च प्रति अख्यत् प्रकाशते सूर्य-
 स्य रश्मीन् प्रति स्वयमेव प्रकाशते अग्निसूर्ययोः अत्यन्तभेदाभावात् ।
 इत्थम् अनेन क्रमेण द्यावापृथिवी प्रत्या ततान् सर्वत्र द्यावापृथिव्योरात-
 तो भवति । प्रकाशम् आत्मीयम् आतनोतीति यावत् ॥

षष्ठी ॥

घृतं ते अग्ने दिव्ये सधस्ये घृतेन त्वां मनुर्द्या समिन्धे ।

घृतं ते देवीर्नित्यं आ वहन्तु घृतं तुभ्यं दुहता गावो अग्ने ॥ ६ ॥
 घृतम् । ते । अग्ने । दिव्ये । सधस्ये । घृतेन । ताम् । मनुः । अथ । सम ।
 इन्धे ।
 घृतम् । ते । देवीः । नित्यः । आ । वहन्तु । घृतम् । तुभ्यम् । दुहताम् ।
 गावः । अग्ने ॥ ६ ॥

हे अग्ने ते तव संवन्धि घृतम् आज्यं दिव्ये दिवि भवे सधस्ये सहस्रानि देवैः सह निवासस्थाने । वर्तत इति शेषः । अथ इदानीं मनुः एतत्संज्ञकः तां घृतेन क्षरणशीलेन दीपकेन वा आज्येन समिन्धे सम्यग् दीपयति । मनुर्नाम राजर्षिः इदानीमपि अग्निम् आज्याहुतिभिः समर्थयतीत्यर्थः । हे अग्ने ते तुभ्यं देवीः द्योतमानाः नित्यः न पातयिष्यः नमृतसंज्ञापत्यभूता वा । आप इत्यर्थः । घृतम् आज्यम् आ वहन्तु अभिमुखं प्रापयन्तु । उदकैरेव ओषध्यादिवृद्ध्या अपां न पातयितृत्वम् । “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग् आदित्यम् उपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः” इति [म० सू० ३. ७६] स्मृतेः अपां नमृतसंज्ञकापत्यभूतत्वम् । किं च हे अग्ने तुभ्यं त्वदर्घ्यं गावः धेनवः घृतं दुहताम् दुहताम् । ॥ “बहुलं छन्दसि” इति रुडागमः ॥

सप्तमी ॥

अप्सु ते राजन् वरुण गृहो हिरण्ययो मिथः ।
 ततो घृतव्रतो राजा सर्वो धामानि मुञ्चतु ॥ १ ॥
 अप्सु । ते । राजन् । वरुण । गृहः । हिरण्ययः । मिथः ।
 ततः । घृतव्रतः । राजा । सर्वो । धामानि । मुञ्चतु ॥ १ ॥

हे राजन् सर्वेषां देवानां स्वामिन् वरुण पापनिवारक देव ते तव अप्सु उदकेषु उदकमध्ये मिथः अनन्यसाधारणः परेषाम् अनभिगम्यो वा हिरण्ययः हिरण्मयः । ॥ “अन्यवास्तव्यवास्तमाध्वीहिरण्ययानि

“च्छन्दसि” इति मयटो मकारलोपो निपात्यते ॥ सुवर्णमयो गृहः निवासस्थानम् अस्ति यतः ततः तस्मात् कारणाद् धृतमतः । व्रतम् इति कर्मनाम् । नियतकर्मा सत्यकर्मा राजा वरुणः सर्वा सर्वाणि धामानि स्थानानि अस्मदीयानि मुञ्चतु त्यजतु । ॥ धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति हि यास्कः [नि० ९. २८] ॥ जलोदरादयो रोगा हि वरुणकर्तृकाः । तस्य हि जलमध्ये निवासस्थानम् अस्ति । अतः स्वेन गृहीतानि अस्मदीयावयवरूपाणि स्थानानि त्यक्त्वा स्वगृहे निवसत्वित्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

धान्नोधान्नो राजन्वितो वरुण मुञ्च नः ।

यदापो अङ्ग्या इति वरुणेति यदूचिम ततो वरुण मुञ्च नः ॥ २ ॥

धान्नः ऽधान्नः । राजन् । इतः । वरुण । मुञ्च । नः ।

यत् । आपः । अङ्ग्याः । इति । वरुण । इति । यत् । ऊचिम । ततः ।

वरुण । मुञ्च । नः ॥ २ ॥

हे राजन् हे वरुण इतः अस्माद् धान्नोधान्नः सर्वस्माद् रोगस्थानात् नः अस्मान् मुञ्च मोचय । ॥ धान्नोधान्न इति । वीप्सायां द्विवचनम् । “अनुदात्तं च” इति आमेडितस्य अनुदात्तत्वम् ॥ किं च हे वरुण ततोपि पापात् नः अस्मान् मुञ्च मोचय । हे आपः इति हे अङ्ग्याः इति हे वरुण इति यद् ऊचिम यच्छापवाक्यम् अवोचाम । यच्छापवाक्यवचनेन पापम् आर्जितं तस्मादपि मुञ्चेति संबन्धः । शापो हि प्रशस्तदेवतानामसंकीर्तनेन परेषाम् अनर्थाशंसनम् । यद्वा सत्यसति वा विषये “आपो वै सर्वा देवताः” [ऐ० ब्रा० २. १६] इति सर्वदेवतात्मिकानाम् अपां साक्षित्वेन प्रमाणीकरणम् । हविराधारभूताया गोर्वा जलाधिपतेर्वरुणस्य वा । उपलक्षणम् एतत् प्रशस्तदेवतानाम् अन्यासामपि । हे आपः यूयम् अस्मिन् सत्ये असत्ये वा विषये साक्षि-

१ So all our authorities See Bw The reading in As'valayana (S'rauta, III 6, 24) is also धान्नोधान्न . २ P P J वरुण.. We with Cr

भूता भवय हे आपः शुष्मभ्यं शपामहे इदम् इत्थम् इत्येवंविधं मशस्त-
 देवतानामधेयपुरःसरं यद् वाक्यं तेन पापम् आर्ज्यते । सत्येपि हि वि-
 षये शपथकरणेन धर्मस्यार्थं वैवस्वतो निकृन्तति किल असत्ये किमु व-
 क्षव्यम् । अतो देवतानामधेयकीर्तनरूपशपथकरणजनितपापाद् अस्मान्
 मोक्षयेत्यर्थः । अत्र ऊचिमेति पदेन वचनमात्रं न विवक्षितं किं नु शप-
 थरूपमेव । अत एव तैत्तिरीये “यदापो अघ्निया इति वरुणेति शपाम-
 हे” [तै० ब्रा० २, ६, ६, २] इति समाम्नायते । ॥ आपो अघ्न्या व-
 रुणेति श्रुताद्युदात्तानां मन्त्रपदानाम् इदम् अनुकरणम् । ततश्च सत्यपि
 पदात् परत्वे आमन्त्रितनिधातो न प्रवर्तते । अघ्न्याशब्दो यमप्रत्ययान्तः अ-
 न्तोदात्तः । यथा “दुहाम् अग्निभ्यां पयो अघ्न्येयम्” [ऋ० १, १६४,
 २७] इति । तस्य आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वरुणेति । षाष्टिकम् आ-
 द्युदात्तत्वम् । ऊचिमेति । वृजो लिटि वच्चादेशः । यनादित्वात् संप्र-
 सारणम् । “लिङ्गभ्यास्तस्योभयेपाम्” इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् ॥

नवमी ॥

उदुत्तमं वरुणं पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रयाय ।

अधो वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ ३ ॥

उत् । उत्तमम् । वरुणं । पाशम् । अस्मत् । अव । अधमम् । वि । म-
 ध्यमम् । श्रयय ।

अधं । वयम् । आदित्यम् । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ ३ ॥

हे वरुण उत्तमम् ऊर्ध्वकायस्थितं पाशम् अस्मत् अस्मत्तः सकाशाद्
 उच्छ्रयय ऊर्ध्वम् उत्कृष्य नाशय । अधमम् अधःकायस्थितं पाशम् अव
 श्रयय अधस्ताद् अवकृष्य नाशय । मध्यमम् मध्यदेहस्थितं पाशं वि
 श्रयय विफृष्य नाशय । ॥ अथ दौर्वत्ये । चुरादिरदन्तः । वर्णव्यत्य-
 येन उपान्त्पस्य दीर्घत्वम् । यद्वा अन्य प्रतिहर्षमोचनयोः । अस्मात् लोटि
 “शायच्छन्दसि सर्वत्र” इति श्राप्रत्ययस्य शायजादेशः । “अतो हेः”

इति हेर्लुक् ॥ अयं अनन्तरम् हे आदित्य अदितेः पुत्र । ॥ “दित्यदित्यादित्यं” इति ण्यप्रत्ययः ॥ हे आदित्य वरुण तव व्रते कर्मणि । ॥ विषयसप्तमी ॥ कर्मार्थं यागयोग्यतासिद्ध्यर्थम् अनागसः विमुक्तसर्वपाशा वयम् अदितये अखण्डितत्वाय अनभिशस्तये स्याम भवेम । ॥ अनागस इति । बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्” इत्येष स्वरो व्यत्ययेन न प्रवर्तते ॥

दशमी ॥

प्रास्ता पाशान् वरुण मुञ्च सर्वान् य उत्तमा अधमा वारुणा ये ।

दुष्यं दुरितं नि प्रासदर्थं गच्छेम सुकृतस्य लोकम् ॥ ४ ॥

प्र । अस्ता । पाशान् । वरुण । मुञ्च । सर्वान् । ये । उत्तमाः । अधमाः ।

वारुणाः । ये ।

दुःस्वप्नम् । दुःइतम् । निः । स्व । अस्ता । अर्थ । गच्छेम । सुकृतस्य ।

लोकम् ॥ ४ ॥

हे वरुण अस्ता असत्तः सर्वान् पाशान् प्र मुञ्च । ये वारुणाः वरुणस्य भवतः संबन्धिनः उत्तमा अधमाश्च ये प्राशाः सन्ति । उज्ज्वलाभिभूतशक्तिभेदाद् अधर्मपाशानां द्वैविध्यम् । ॥ “उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र” इति उज्ज्वादिषु पाठाद् उत्तमशब्दः अन्तोदात्तः ॥ किं च दुष्यर्थम् दुष्टे स्वप्ने भवं दुरितम् पापम् अरिष्टम् अस्ता असत्तः निः स्व निस्तुव । निर्गमयेत्यर्थः । ॥ षू प्रेरणे । अस्मात् लोटि तुदादि-त्वात् शः । यणादेशो व्यत्ययेन ॥ अथ पाशदुरितविमोचनानन्तरं सुकृतस्य सुष्ठु कृतस्य पुण्यस्य लोकं गच्छेम प्राप्नुयाम ॥

[इति] अष्टमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“अनाधृष्यो जातवेदाः” इति प्रथमाया ऋचः अध्युपस्थाने लैङ्गिको विनियोगः ॥

इन्द्रमहाख्ये उत्तवे “इन्द्र स्रवम्” इत्यनया हविर्जुहुयात् । “इन्द्र स्रवम् इति हविषो हुत्वा” इति हि [कौ० १४. ४] सूत्रम् ॥

अग्निचयने पुरीषाच्छन्नां चितिं “मृगो न भीमः” इति ब्रह्मा अनु-
मन्त्रयेत् । “मृगो न भीमः [७. ६९. ३] वैश्वानरो न ऊतये [६. ३५]
इति चितिं पुरीषाच्छन्नाम्” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ५. २] ॥

स्वस्त्यनार्थं “त्यमू पु” “जातारम्” इत्याभ्यां प्रत्येकम् इन्द्रं यजे-
त् उपतिष्ठेत् वा । “त्यमू पु [७. ९०] जातारम् [७. ९१] आ मन्द्रैः
[७. १२२] इति स्वस्त्यनकामः” इति हि [कौ० ७. १०] सूत्रम् ॥

तथा “त्यमू पु” “जातारम्” इत्यनयोः स्वस्त्यनगणे पाठाद् उपा-
कर्मणि आज्यहोमे विनियोगः । “स्वस्त्यनैराज्यं जुहुयात्” इति [कौ०
१४. ३] सूत्रात् ॥

तथा अन्येष्ट्यादिषु स्वस्त्यनार्थं “त्यमू पु” “जातारम्” इति जपेत् ॥

तथा इन्द्रमहाख्योत्तवे “जातारम् इन्द्रम्” इत्यनया आज्यं जुहु-
यात् । “जातारम् इन्द्रम् [७. ९१] इन्द्रः सुत्रामा [७. ९६] इत्याज्यं
हुत्वा” इति हि [कौ० १४. ४] सूत्रम् ॥

स्वस्त्यनकामः “यो अग्नी” इति ऋचा रुद्रान् यजेत् उपतिष्ठेत् वा ।
“यो अग्नाविति रुद्रान् स्वस्त्यनकामः” इति हि [कौ० ७. १०] सूत्रम् ॥

तथा अन्येष्ट्यादिषु स्वस्त्यनार्थम् एताम् ऋचं जपेत् ॥

तथा दर्शपूर्णमासयोः “यो अग्नी” इत्यनया आग्नीध्रः संमार्गम् अ-
ग्नी निक्षिपेत् । उक्तं वैताने । “आग्नीध्रः संमार्गं प्रहरति यो अग्ना-
विति” इति [वै० १. ४] ॥

तथा चातुर्मास्येषु साकमेधपर्वणि त्रैयम्बककर्मणि अस्या विनियो-
गः । उक्तं वैताने । “अथोदञ्चश्चतुष्यथे त्रैयम्बकं यो अग्नाविति” इति
[वै० २. ५] ॥

तथा अग्निष्टोमे शालादहनानन्तरं “यो अग्नी” इत्यनेन अग्नये न-
मस्कारं कुर्यात् । “यो अग्नाविति नमस्कृत्य तेनैव निष्क्रामन्ति” इति
हि वैतानं सूत्रम् [वै० ३. १४] ॥

सर्पाविषभैषज्यार्थम् “अपेहि” इत्यनया तृणानि प्रज्वालय सर्पाभिमुखं प्रक्षिपेत् । दष्टस्थाने निक्षिपेद् वा । सूत्रितं हि । “अपेहीति तृणानि प्रघृत्य अहिम् अभि निरस्यति । यतो दष्टः” इति [कौ० ४, ५] ॥

“परिमोक्षविधौ “अपो दिव्याः” इति चतसृभिः शान्त्युदकम् अभिमन्त्रयेत् ॥

तथा वेदमृतादिषु “अपो दिव्याः” इति ऋचेन “एधोसि” इत्यनया च तिस्रः समिध आदध्यात् ॥

सूत्रितं हि । “अपो दिव्या इति पर्यवेतंत्रत उदकान्ते शान्त्युदकम् अभिमन्त्रयेत् । अस्तमिते समित्पाणिरेत्य तुतीयावर्जं समिध आदधाति” इति [कौ० ५, ६] ॥

तथा आचार्यमरणे तत्संस्कारानन्तरम् “अपो दिव्याः” इति चतसृभिः ब्रह्मचारी स्नायात् । तद् उक्तं कौशिकेन । “विरात्रम् अपर्यावर्तमानः शयीत । नोपशयीतेति कौशिकः । स्नानीयाभिः स्नायात्” इति [कौ० ५, १०] ॥

तथा दर्शपूर्णमासयोः इडाभागप्राशनानन्तरम् “अपो दिव्याः” इति तिसृभिः मस्तरे मार्जनं कुर्यात् । तद् उक्तं वैताने । “अपो दिव्या इति तिसृभिः पवित्रवति मार्जयते” इति [वै० १, ३] ॥

तथा अग्निष्टोमे अवभृथस्नानानन्तरम् “अपो दिव्याः” इति आहवनीयाग्निम् उपतिष्ठेत् । “अपो दिव्याः” इत्याहवनीयम् उपतिष्ठते” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ३, १४] ॥

अग्निकार्ये ब्रह्मचारी “इदम् आपः” इति हस्तौ प्रक्षालयेत् । “इदम् आपः प्र वहत इति पाणी प्रक्षालयते” इति हि कौशिकं सूत्रम् [कौ० ७, ८] ॥

तथा चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासपर्वणि “इदम् आपः” इति मार्जनं कुर्यात् । “आषाढ्यां वरुणप्रघासः” इति प्रक्रम्य “इदम् आपः प्र वहतेति मार्जयते” इति वैताने सूत्रितम् [वै० २, ४] ॥

1 S' वेदमृता for पर्यवेतयत. We with Kaus'ika 2 S' नोपसि for नोप° which we with Kaus'ika 3 S' कौशिकम् 4 S' पवित्र इति for पवित्रवति.

दर्शपूर्णमासयोः दक्षिणाप्रतिग्रहानन्तरम् “एधोसि” इति मन्त्रेण आ-
ग्नीध्रः समिधम् आदध्यात् । तद् उक्तं वैताने । “संप्रेषित आग्नीध्र
एधोसीति समुद्धृत्य समिधम् आधाय” इति [वै० १. ४] ॥

तथा स्मार्तदर्शपूर्णमासयोः संस्मावहोमानन्तरम् “एधोसि” इति म-
न्त्रेण द्वितीयां “समिदसि” इति मन्त्रेण तृतीयां समिधम् आदध्यात् ।
“तेजोसि” इति मन्त्रेण मुखं विमृज्यात् । सूत्रितं हि । “अग्नये स्वा-
हेति समिधम् आदधाति । एधोसीति द्वितीयां समिदसीति तृतीयां
“तेजोसीति मुखं विमार्ष्टि” इति [कौ० १. ६] ॥

तथा अग्निकार्ये ब्रह्मचारी “एधोसि” इति हस्तम् अग्नौ प्रताप्य उप्ता-
णं भक्षयेत् । “एधोसीत्युपभक्षं भक्षयति” इति हि [कौ० ७. ६] सूत्रम् ॥
जारोच्चाटनार्थं “अपि वृश्च” इति वृत्तेन जारं दृष्ट्वा वदेत् ॥

तथा अग्नेन पाषाणम् अभिमन्त्र्य जारसंगमस्थाने प्रक्षिपेत् ॥

सूत्रितं हि । “अपि वृश्चेति जायांयै जारम् अन्वाह । [ह्रीवपदे]
वाधकं धनुर्विष्यति । आशयेश्मानं प्रहरति” इति [कौ० ४. १२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अ॒ना॒धृ॒ष्यो जा॒तवे॒दा अम॑र्त्यो वि॒राड॑मे क्षत्र॒भृद् दी॑दि॒हीह ।

वि॒श्वो अ॒मी॒वाः प्र॒मुञ्च॑न् मानु॒षीभिः॑ शि॒वाभि॑र॒द्य परि॑ पाहि नो ग॒र्यम् ॥१॥

अ॒ना॒धृ॒ष्यः । जा॒तवे॒दाः । अम॑र्त्यः । वि॒राट् । अ॒ग्ने । क्षत्र॒भृत् । दी॒दि॒-
हि । इ॒ह ।

वि॒श्वोः । अ॒मी॒वाः । प्र॒मुञ्च॑न् । मानु॒षीभिः॑ । शि॒वाभिः॑ । अ॒द्य । परि॑ ।
पा॒हि । नः । ग॒र्यम् ॥ १ ॥

हे अग्ने अनाधृष्यः ईषदपि धर्षयितुम् अशक्यः । ॥ जिघृषा प्रा-
गल्भ्ये । “ऋदुपधाच्चाकूपि चृतेः” इति क्यप् । “कृत्योक्तेणुक्” इत्या-
दिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ जातवेदाः जातानां वेदिता जातध-
नो वा अमर्त्यः अमरणधर्मा विराट् विविधं राजमानः क्षत्रभृत् क्षत्रस्य

वलस्य भर्ता धारयिता ईदृशः सन् इह अस्मिन् कर्मणि स्थाने वा दी-
दिहि दीप्यस्व । ॥ दीदेति दीप्तिर्मा इति यास्कः । दीप्यतेर्वा “व-
हुलं छन्दसि” इति शपः श्रुः ॥ तथा दीप्तश्च त्वं विश्वाः सर्वा
अमीवाः रोगान् प्रमुञ्चन् प्रकर्षेण मोचयन् विनाशयन् मानुषीभिः मा-
नुषहिताभिः । ॥ “मनोज्ञावज्यतौ” इति अञ्प्रत्ययान्तो मानु-
षशब्दः । तस्मात् “तस्येदम्” इत्यर्थे अण् । “टिह्वाणञ्” इत्यादि-
ना ङीप् ॥ शिवाभिः कल्याणकारिणीभिः ऊतिभिः अद्य इदानीं
नः अस्माकं गयम् गृहं परि पाहि सर्वतो रक्ष ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रं क्षत्रमभि वाममोजोर्जायथा वृषभ चर्षणीनाम् ।

अपानुदो जनेममित्रायन्तमुरुं देवेभ्यो अकृणोरु लोकम् ॥ २ ॥

इन्द्रं । क्षत्रम् । अ॒भि । वामम् । ओजः । अजायथाः । वृष॒भ । चर्ष॒-
णीनाम् ।

अपं । अनु॒दुः । ज॒नेम् । अ॒मि॒त्र॒यन्त॑म् । उ॒रुम् । दे॒वेभ्यः । अ॒कृ॒णोः ।
ऊं इति । लो॒कम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र क्षत्रम् क्षतात् त्रायकं वामम् वननीयम् ओजः वलम् अभि-
लक्ष्य अजायथाः उत्पन्नोसि । हे वृषभ कामानां चर्षितः चर्षणीनाम्
मनुष्याणाम् अस्माकम् । ॥ “नाम अन्यतरस्याम्” इति नाम उ-
दात्तत्वम् ॥ उत्पत्त्यनन्तरम् अमित्रयन्तम् अमित्रः शत्रुः स इवा-
चरन्तं जनम् अपानुदः अपागमयः । अपगमय च देवेभ्यः उरुम् वि-
स्तीर्णं लोकम् स्वर्गाख्यम् अकृणोः अकार्पीः सुखनिवासाय । ॥ उ-
शब्दः समुच्चये ॥

तृतीया ॥

मृगो न भीमः कुंचरो गिरिष्ठाः परावत आ जगम्यात् परंस्याः ।

सृकं संशायं पविमिन्द्र तिम्रं वि शत्रून् ताद्वि वि मृथो नुदस्व ॥ ३ ॥

मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः । पराऽवतः । आ । जगम्यात् ।
परस्याः ।

सूकम् । समऽशायं । पविम् । इन्द्र । तिग्मम् । वि । शत्रून् । ताडि । वि ।
मृधः । नुदस्व ॥ ३ ॥

कुचरः कुत्सितचरणः गिरिष्ठाः पर्वतनिवासी । ॥ तिष्ठतेर्विच् प्र-
त्ययः ॥ । मृगो न सिंह इव भीमः भयं करो भवति इन्द्रः । स
च परस्याः परावतः अतिशयेन दूराद् द्युलोकाद् आ जगम्यात् आग-
च्छतु । ॥ गमेर्विधिलिङि व्यत्ययेन शपः श्रुः ॥ । अप्र प्रत्य-
क्षकृत उत्तरोर्ध्वः । आगत्य च हे इन्द्र सूकम् सरणशीलं तिग्मम् ती-
क्ष्णं पविम् वज्रं संशाय सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य । ॥ शो तनूकरणे ।
त्यपि रूपम् ॥ । शत्रून् अस्मदीयान् बैरिणः वि ताडिह तेन वज्रेण
विशेषेण विविधं वा ताडय । विनाशयेत्यर्थः । ॥ तड आघाते ।
अस्माप्यन्तात् लोटि “छन्दस्युभयथा” इति हेः आर्धधातुकत्वात् णिलो-
पः ॥ । तथा मृधः संग्रामोद्युक्तान् युयुत्सून् अन्यानपि शत्रून् वि
नुदस्व विशेषेण प्रेरय । तिरस्कुर्वित्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

त्यम् पु वाजिनं देवजूतं सहोवानं तरुतारं रथानाम् ।

अरिष्टनेमिं पृतनाजिमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम ॥ १ ॥

त्यम् । ऊं इति । सु । वाजिनम् । देवऽजुतम् । सहऽवानम् । तरुतारम् ।
रथानाम् ।

अरिष्टनेमिम् । पृतनाऽजिम । आशुम् । स्वस्तये । तार्क्ष्यम् । इह । आ ।
हुवेम ॥ १ ॥

त्यम् तं प्रसिद्धमेव तार्क्ष्यम् तृक्षपुत्रं सुपर्णम् । ॥ तृक्षशब्दो ग-
र्गादिषु पठ्यते ॥ । इह अस्मिन् कर्मेणि स्वस्तये क्षेमाय सु सुष्टु
आ हुवेम आह्वयेम । ॥ “बहुलं छन्दसि” इति ह्यतेः संप्रसार-

णम् । “लिङ्गाशिष्यः” । यद्वा प्रार्थनायां लिङि व्यत्ययेन शः ॥ की-
दृशम् । वाजिनम् अन्वयन्तं बलवन्तं वा देवजूतम् देवैः सोमाहरणाय
प्रेरितम् । ॥ जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । अस्मात् कर्मणि नि-
ष्ठा । “तृतीया कर्मणि” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् ॥ यद्वा देवैः
प्रीयमाणं तर्प्यमाणम् । ॥ यद् आह यास्कः । जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा
देवजूतं देवगतं देवप्रीतं वेति [नि० १०. २८] ॥ सहोवानम् सह-
स्वन्तं बलपत्तम् अभिभवनशक्तिमन्तं वा । ॥ “छन्दसीवनिपौ” इति
वनिप् ॥ अत एव रथानाम् अन्यदीयानां तरुतारम् संग्रामे त-
रीतारम् । यद्वा रंहणशीला इमे लोका रथाः । तेषां सोमाहरणसमये
शीघ्रं तरीतारम् । श्रूयते हि । “एष हीमाँल्लोकानसद्यस्तरति” इति
[ऐ० ब्रा० ४. २०] । ॥ तरतेस्तृचि “असितस्कभित०” इत्यादिसूत्रे
उडागमो निपात्यते ॥ अरिष्टनेमिम् । नेमिशब्देन तद्वान् रथो
लक्ष्यते । अहिंसितरथम् । यद्वा नेमिः नमनशीलम् आयुधम् अतिर-
स्कृतायुधम् । अथ वा उपचाराजनके जन्यशब्दः । अरिष्टनेसेर्मम कृ-
पेर्जनकम् । पृतनाजम् पृतनानां शत्रुसेनानां प्राजितारं प्रगमयितारं जे-
तारं वा । ॥ अज गतिक्षेपणयोः । अस्मात् क्विप् । “बलादावा-
र्धधातुके विकल्प इष्यते” इति वचनाद् वीभावाभावः । जयतेर्वा इम-
त्ययः ॥ आशुं शीघ्रगामिनम् ॥

पञ्चमी ॥

प्रातारमिन्द्रं मवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ।

हुवे नु शक्रं पुरुहुतमिन्द्रं स्वस्ति न इन्द्रो मघवान् कृणोतु ॥ १० ॥

प्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् । हवेऽहवे । सुहवम् । शूरम् ।
इन्द्रम् ।

हुवे । नु । शक्रम् । पुरुहुतम् । इन्द्रम् । स्वस्ति । नः । इन्द्रः । मघवान् ।

कृणोतु ॥ १ ॥

जातारम् रक्षकम् इन्द्रं [हुवे] ह्वयामि । अवितारम् इन्द्रम् इति पुनरुक्तिः प्रातृतमत्रव्यापनार्थः । यद्वा ज्ञाणं नाम उपस्थितेभ्यो भयहेतुभ्यो रक्षणम् । अवनं तु उदेष्टां निरोध इति विशेषः । अथ वा पारमैश्वर्यलक्षणम् अवनम् । हवेहवे सर्वेषु ज्ञानेषु सुहवम् ज्ञातुं सुशक्तं शूरम् समर्थम् इन्द्रं ह्वयामि । तथा शक्तम् शक्तं सर्वत्र पुरुहूतम् इन्द्रं तु क्षिप्रं हुवे ह्वयामि । स च मयवान् धनवान् इन्द्रः स्वस्ति क्षेमम् अविनाशं नः अस्माकं कृणोतु करोतु । ॥ कृवि हिंसाकरण-योश्च । “धिन्विकृण्व्योर च” इति उपप्रत्ययः ॥

षष्ठी ॥

यो अ॒ग्नौ रु॒द्रो यो अ॒स्त्रं॑ न॒त॒र्य ओष॑धीर्वीरु॒ध आ॒वि॒वेश॑ ।

य इ॒मा वि॒श्वा भुव॑नानि चा॒कू॒पे तस्मै॑ रु॒द्राय॑ नमो॑ अ॒स्त्र॒ग्नये॑ ॥ १ ॥

यः । अ॒ग्नौ । रु॒द्रः । यः । अ॒प्सु । अ॒न्तः । यः । ओष॑धीः । वीरु॒धः । आ॒वि॒वेश॑ ।

यः । इ॒मा । वि॒श्वा । भुव॑नानि । च॒कू॒पे । तस्मै॑ । रु॒द्राय॑ । नमः॑ । अ॒स्तु । अ॒ग्नये॑ ॥ १ ॥

यो रुद्रः रोदयति शत्रून् इति रुद्रः । ॥ “रोदेर्णिलुक् च” [उ० २. २२] इति रक् प्रत्ययः । णेर्लुक् ॥ एतन्नामा देवः अग्नौ अन्तः मध्यम् आविवेश यष्टव्यत्वेन अग्निमध्यं प्रविष्टः । यश्च अप्सु अन्तः आविवेश वरुणात्मना प्रविष्टः । ॥ “जडिदम्” इत्यादिना अप्शब्दाद् उत्तरस्या विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ यश्च वीरुधः विशेषेण विविधं वा रोहनीः ओषधीः ओषः फलपाको धीयते निधीयते आस्विति ताः फलपाकान्ता लताः आविवेश सोमात्मना आविष्टः । ॥ वीरुध इति । विपूर्वाद् रोहतेः किपि “नहिवृति” इत्यादिना उपसर्गस्व दीर्घः । हकारस्य धकारोपजनश्छान्दसः ॥ किं बहुना यो

रुद्रः इमा इमानि नामरूपात्मना परिदृश्यमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भवन्ति भूतानि । स्रष्टुम् इति शेषः । चाकूपे समर्पों भवति । ॥ कृपू सामर्थ्ये । लिटि “कूपे रो लः” इति लत्वम् । अभ्यासस्य छान्दसः सांहितिको दीर्घः ॥ तस्मै सर्वजगत्स्रष्ट्रे सर्वं जगद् अनुप्रविष्टाय रुद्राय रुद्रात्मने अग्नये नमः नमस्कारोस्तु । यद्वा अग्नये अङ्गनादिगुणविशिष्टाय रुद्राय नमोस्तु ॥

सप्तमी ॥

अपेह्यरिरुत्सरिर्वा अंसि ।

विषे विषमपृक्त्वा विषमिद् वा अपृक्त्वाः ।

अहिमेवाभ्यपेहि तं जहि ॥ १ ॥

अपं । इहि । अरिः । असि । अरिः । वै । असि ।

विषे । विषम् । अपृक्त्वाः । विषम् । इत् । वै । अपृक्त्वाः ।

अहिम् । एव । अभिऽअपेहि । तम् । जहि ॥ १ ॥

अत्र सर्पविषं संबोध्यते । हे विष अपेहि अपगच्छ अस्माद् दष्टात् पुरुषात् । यतस्त्वम् अरिः शत्रुः असि भवसि । न केवलम् अस्यैव अरिरसि वै सर्वस्य शत्रुर्भवसि खलु । अतो विषे विषवति सर्पे । ॥ अर्शआदिवाद् अच् प्रत्ययः ॥ विषम् अपृक्त्वाः संपर्चय संयोजय । एतदेव पुनराह । विषमिद् विषमेव अपृक्त्वाः संयोजय । वैशब्दः अवधारणे । विषवति सर्प एव पुनर्विषमेव संयोजयेत्यर्थः । ॥ पृची संपर्के । छान्दसे लुङि “एकाचः” इति इणिनपेधः । “श्लो श्लि” इति सिचो लोपः ॥ उक्तार्थमेव विशदयति । हे विष त्वं यस्य विषं भवसि तम् अहिम् आहन्तारं सर्पमेव अभ्युपेहि अभिलक्ष्य समीपं गच्छ । गत्वा च तम् अहिं जहि विनाशय ॥

अष्टमी ॥

अपो दिव्या अचायिपं रसेन समपृक्षमहि ।

पर्यत्नान्न आगमं तं मा सं सृज् वर्चसा ॥ १ ॥

अपः । दिव्याः । अचायिपम् । रसेन । सम । अपृष्टमहि ।

पयस्वान् । अग्ने । आ । अगमम् । तम् । मा । सम । सृज् । वर्चसा ॥ १ ॥

दिव्याः दिवि भवा अपः उदकानि । १ “ऊडिदम्” इति शस उदात्तत्वम् ॥ । अचायिपम् पूजयामि । स्नानार्थम् अभिष्टौमीत्यर्थः । ॥ चायृ पूजानिशामनयोः । लुङि रूपम् ॥ । तासाम् अपां रसेन समपृष्टमहि संगताः स्मः । रसेन संसिता भवाम इत्यर्थः । वचनव्यत्ययो वा । समपृष्टि संगतोस्मि । ॥ पृची संपर्के । “लिङ्गिचावात्मनेपदेषु” इति सिचः क्त्वम् ॥ । हे अग्ने अहं त्वां पयस्वान् अन्नवान् हविर्भिस्तद्वान् आगमम् आगतोस्मि । हविषा यष्टुं तव समीपम् आगतोस्मीत्यर्थः । ॥ गमेर्लुङि लृटित्वाद् अङ् ॥ । तं तादृशं त्वत्समीपं प्राप्तं मा मां वर्चसा । ॥ वर्चो वृणक्तेः ॥ । तेजोविशेषेण सं सृज संयोजय । “अग्ने यत् ते दिवि वर्चः पृथिव्यान्” इति हि निगमः [ऋ० ३. २२. २] ॥

नवमी ॥

सं नाग्ने वर्चसा सृज् सं प्रजया समायुषा । .

विद्युर्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात् सह ऋषिभिः ॥ २ ॥

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज् । सम् । प्रजया । सम् । आयुषा ।

विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥ २ ॥

हे अग्ने मा मां वर्चसा तेजसा बलेन वा सं सृज संयोजय । प्रजया पुत्रादिकया सं सृज । आयुषा जीवनेन च सं सृज । किं च अस्य एनम् । ॥ अन्वादेशे इदमः अशादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिः सुभ्वाद् अनुदात्ता । अतः सर्वानुदात्तं पदम् ॥ । एनं मे मान् । ॥ कर्मार्थे षष्ठ्यौ ॥ । देवा विद्युः असौ पूत इति जानीयुः । तथा ऋषिभिः अतीन्द्रियदर्शिभिर्मुनिभिः सह इन्द्रश्च विद्यात् मां पूतं जानी-

यात् । यद्वा अस्य एतादृशस्य मे अभिमतफलं साधयितुम् इन्द्रादयो विद्युरिति ॥

दशमी ॥

इदमापः प्र बहतावद्यं च मलं च यत् ।

यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेषे अभीरुणम् ॥ ३ ॥

इदम् । आपः । प्र । बहत् । अवद्यम् । च । मलम् । च । यत् ।

यत् । च । अभिदुद्रोहं । अनृतम् । यत् । च । शेषे । अभीरुणम् ॥ ३ ॥

हे आपः इदं पापं प्र बहत अपनयत । यद् अवद्यम् गर्ह्यं निन्दारूपं यच्च मलम् दुरितं च मयि वर्तते यच्च अनृतम् असत्यम् अभिदुद्रोहं पित्रादिभ्यः अयकार्यनिर्वन्धेन द्रोहम् अकार्षम् यच्च अभीरुणम् । उत्तमर्णाय देयं वस्तु रुणम् इत्युच्यते । तद् कृणुम् अभिप्राप्य शेषे अपलापाय शपथं कृतवान् अस्मि । तत् पापम् अपनयतेति संवन्धः । ॥ अभिदुद्रोहेति । द्रुह जिघांसायाम् । लिटि उत्तमणलिरूपम् । “यदृक्षान्नित्यम्” इति निघातनिषेधः । “तिङि चोदात्तवति” इति गतेर्निघातः । शेषे इति । शप आक्रोशे । अस्माह्लिति उत्तमैकवचने इटि “शप उपालम्बने” इति आत्मनेपदम् । वाचा शरीरस्पर्शनम् उपालम्बः । यदृक्षयोगाद् अनिघातः ॥

एकादशी ॥

एधोऽस्येधिषीय समिदसि समेधिषीय ।

तेजोसि तेजो मयि धेहि ॥ ४ ॥

एधः । असि । एधिषीयं । समऽइत् । असि । सम । एधिषीय ।

तेजः । असि । तेजः । मयि । धेहि ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वम् एधः इहः दीप्तः असि भवसि । ॥ जिहन्वी दी-

१ So all our MSS and vaidiks २ P J Cr आपः. We with P. ३ K K एधिषीय.

४ P P एधिषीय. We with J Cr

ज्ञौ । यजि “अवोदैधौमप्रथमश्रमिथयाः” इति उपधानकारलोपो निपा-
त्यते ॥ । यतस्त्वं समिदाधानेन दीप्तो भवसि अतः । यद्वा । ए-
ध वृद्धौ इत्यस्माद् उत्पन्न एधशब्दः ॥ । हविषा मवृद्धो भवसि ।
अतोहम् एधिषीय फलेन समृद्धो भूयासम् । ॥ जिह्वी दीप्तौ ।
आशीर्लिङि व्यत्ययेन नकारलोपे गुणे च रूपम् । यद्वा एध वृद्धौ इ-
त्यस्मात् आशीर्लिङि रूपम् । उभयत्र लिङः सीयुट् । वलादिलक्षण
इट् । “इटोत्” इति अदादेशः ॥ । तथा हे अग्ने समित् समि-
द्धः समित्तंयन्धिनी वा संदीपनी शक्तिरसि । ॥ इन्धेः कर्मणि क-
रणे वा क्षिपि उपधानकारलोपः ॥ । यतः अग्ने त्वं समिदसि अ-
तोहं समेधिषीय फलैः समिद्धः संपूर्णो भूयासम् । ॥ अत्र इन्धेः
आशीर्लिङि छान्दसं रूपं प्रदर्शितं भवति ॥ । हे अग्ने त्वं तेजोसि
दीप्तिः तेजःसाधनं वा भवसि । अतस्त्वं तेजस्तादृशं मयि धेहि स्थापय ॥

द्वादशी ॥

अपि वृश्च पुराणवद् व्रततेरिव गुप्यितम् ।

ओजो दासस्य दम्भय ॥ १ ॥

अपि । वृश्च । पुराणवत् । व्रततेः ऽइव । गुप्यितम् ।

ओजः । दासस्य । दम्भय ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं पुराणवत् । ॥ व्यत्ययेन द्वितीयार्थे वतिः ॥ । पु-
राणान् पुरातनान् शत्रूनिव इदानींतनमपि जाररूपं शत्रुं वृश्च छि-
न्धि । ॥ “पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु” इति निपातनात् तुडभा-
वः । ओजश्चू छेदने । नुदादित्वात् शः । “ग्रहज्या” इत्यादिना सं-
प्रसारणम् ॥ । यद्वा । ॥ पुराणवदिति “तत्र तस्येव” इति
पष्ठर्थे वतिः ॥ । पुराणानां पुरातनानां शत्रूणामिव नूतनस्यापि
जाररूपशत्रोर्वलं वृश्च इति बलशब्दाध्याहारेण योजना । छेदने दृष्टान्तः
व्रततेरिव गुप्यितम् इति । ॥ गुप्यतिर्गुल्फतिपर्यायो द्रष्टव्यः ॥ । य-
था व्रततेर्लताया गुल्फं कुञ्जं शाखासमूहं वृश्चन्ति तद्वदिति । तदेवाह

तृतीयपादेन । दासस्य उपक्षपयितुः शत्रोर्जारस्य ओजः बलं प्रजननस-
मर्थं वीर्यं वा दम्भय विनाशय । ॥ दम्भयतिर्वधकर्मा इति यास्कः ॥

त्रयोदशी ॥

वयं तदस्य संभृतं वस्त्रिन्द्रेण वि भजामहे ।

म्लापयामि भ्रजः शिभ्रं वरुणस्य व्रतेन ते ॥ २ ॥

वयम् । तत् । अस्य । समऽभृतम् । वस्तु । इन्द्रेण । वि । भजामहे ।

म्लापयामि । भ्रजः । शिभ्रम् । वरुणस्य । व्रतेन । ते ॥ २ ॥

अस्य पुरोवर्तिनो जारस्य शत्रोः संभृतम् एकत्र संपादितं तद् वस्तु
धनम् इन्द्रेण सहायभूतेन वयं वि भजामहे विभक्तम् अपगतं करवाम-
हे । यद्वा तस्य धनं वयं विशेषेण भजामहे । तस्य धनस्य वयं भा-
गिनो भवाम इत्यर्थः ॥ उत्तरार्धे जारः संबोध्यते । हे जार ते त-
व शुभ्रम् श्वेतवर्णं भ्रजः दीप्तम् अयत्यप्रजननसमर्थं रेतः वरुणस्य वा-
रक्तस्य देवस्य व्रतेन कर्मणा म्लापयामि क्षीणं करोमि । ॥ ग्लै
म्लै हर्षक्षये । ण्यन्तात् पुगागमः । भ्रजतेर्दीप्त्यर्थाद् असुनि रूपं भ्रज
इति ॥

चतुर्दशी ॥

यथा शेषो अयायाति स्त्रीषु चासदनावयाः ।

अवस्यस्यं क्रुदीवतः शाङ्कुरस्य नितोदिनः ।

यदातन्मव तत् तन्नु यदुत्तं नि तत् तन्नु ॥ ३ ॥

यथा । शेषः । अपऽअयाति । स्त्रीषु । च । असत् । अनावयाः ।

अवस्यस्यं । क्रुदीवतः । शाङ्कुरस्य । नितोदिनः ।

यत् । आहतं तम् । अव । तत् । तन्नु । यत् । उत्तं तम् । नि । तत् ।

तन्नु ॥ ३ ॥

१ The word वस्तु may not improbably be an ancient interpolation, though all our MSS and vaidikas have it. २ So all our MSS and vaidikas. ३ So all our MSS and vaidikas See R.w.

शेषः पुंस्त्रजननस्य नाम । ॥ वृद्धशीङ्ग्यां रूपस्वाङ्गयोः पुक् च
 [उ० पा० ४.२००] इति असुन । पुडागमः ॥ यथा येन प्रका-
 रेण शेषः जारस्य व्यञ्जनम् अपायतौ अपगच्छेत् । भोग्यायाः पतिव-
 त्त्या नार्याः सकाशाद् अपगतं भवेत् । ॥ अयं पयं गतौ । लेटि
 “लेटोडाटौ” इति आडागमः । “वैतोन्वत्र” इति एकारस्य ऐकारा-
 देशः ॥ च यथा च स्त्रीषु भोग्यासु अनावयाः । ॥ वेतेर्ग-
 त्थ्याद् असुन । लिङ्गव्यत्ययः ॥ अनागच्छद् असत् भवेत् । य-
 था जारस्य व्यञ्जनं स्त्रीषु संसक्तं न भवेदित्यर्थः । ॥ असत् इति ।
 अस्तेल्लेटि रूपम् ॥ यडा । आवयतिः अतिकर्मा । ॥ आङ्-
 पूर्वाद् वेतेर्भक्ष्यार्थाद् असुन ॥ अव भक्षणं भोगमात्रोपलक्षणम् ।
 यथा च जारः स्त्रीषु परकीयासु अनावयाः अभोक्ता संभोगरहितः अ-
 सत् भवेत् । अयम् अर्थः । यथा जारस्य शेषो भोग्यायाः स्त्रियाः सका-
 शाद् अपगच्छेत् भोक्तुं न क्षमेत यथा च स्त्रीव्यञ्जने संसक्तं जारो वा
 संभोक्ता न भवेत् तथा कुर्विति देवः प्रार्थ्यते । कस्य शेष इति तस्मै
 आह उच्चरेणार्थेन । अवस्यस्य स्त्रीसमीपे अवतिष्ठमानस्य । ॥ अ-
 षपूर्वात् तिष्ठतेः “स्यः क च” इति कप्रत्ययः ॥ अथ वा अवः
 अवस्तात् स्त्रिया अधःप्रदेशे संभोगाय तिष्ठतः । ॥ “पूर्वापराधरा-
 णाम् अतिपुर्ध्वश्चैषाम्” इति अधरशब्दस्य अतिप्रत्यये अद् आदेशः ।
 अवोपसृष्टात् तिष्ठतेः अतिप्रत्ययान्ताधरशब्दपूर्वाद् वा तिष्ठते रूपम् इति
 व्युत्पत्त्यनवधारणाद् अनवग्रहः ॥ स्त्रीसमीपे संभोगाय तिष्ठतः क्त-
 दिवतः । ॥ ऋदेः आह्वानार्थाद् औणादिको भावे इप्रत्ययः । रे-
 फस्य नकारोपजनशब्दान्तस्यः ॥ संभोगार्थम् आह्वानवतः शाङ्कुरस्य
 शङ्कुरिव शङ्कुः पुंस्त्र्यञ्जनं तद्वान् शङ्कुरः । ॥ श्रो मत्वर्थीयः ॥ श-
 ङ्कुर एव शाङ्कुरः । ॥ प्रज्ञादित्वाद् अण् ॥ पुंस्त्र्यञ्जनवतः नि-
 तादिनः नितरां संभोगेन नारीं व्यथयतः । ॥ तुद् व्यथने इत्य-
 स्माद् “वहुलम् आभीक्ष्ण्ये” इति णिनिः ॥ एतादृशस्य जार-
 स्य आततम् आयाभवत् यत् शेषोऽस्ति तत् शेषः अव तनु अवततं

दैर्घ्यरहितं कुरु । तथा उन्नतम् ऊर्ध्वं विस्तृतम् उन्नतं यत् शेषः तत्
नि तनु नितनं नीचीनं कुरु ॥

अष्टमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरमहाराजराज्यधुरंधरसाय-

णार्यविरचिते माधवीये अथर्वसंहिताभाष्ये वेदार्थप्रकाशे

सप्तमकाण्डे अष्टमोनुवाकः ॥

नवमेनुवाके द्वे सूक्ते । तत्र “इन्द्रः सुत्रामा” इत्याद्ये सूक्ते आद्ये-
न तृचेन ग्रामकामः इन्द्रं यजेत उपतिष्ठेत् वा ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि उदुम्बरपलाशकर्कन्धूनां समिदाधानसभोपस्त-
रणहोमादीनि कर्माणि अनेन कुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । “इन्द्रः सुत्रामेति ग्रामकामो ग्रामसांपदानामप्ययः”
इति [कौ० ७. १०] ॥

तथा इन्द्रमहाख्ये उत्सवे “इन्द्रः सुत्रामा” इत्यनया आज्यं जुहुयात् ।
सूत्रितं हि । “अर्वाञ्चम इन्द्रम् [५. ३. ११] वातारम् [इन्द्रम्] [७.
९१] इन्द्र सुत्रामा [७. ९६] इत्याज्यं हुत्वा” इति [कौ० १४. ४] ॥

अग्निष्टोमे [“भुवं भुवेण” इति ऋचा] आसन्दीं नीयमानं सोमरा-
जम् [अनुमन्त्रयेत् । उक्तं वैताने ।] “भुवं भुवेणेति राजानं राज्यह-
नाव् आसन्द्यां नीयमानम् अनुमन्त्रयते” इति [वै० ३. ३] ॥

तथा अग्निष्टोमे अग्निमारुतशस्त्रावसाने अवनीयमानं भुवपात्रसप्तो-
मम् अनया ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “भुवं भुवेणेति भुवम् अवनीयमानम्
अनुमन्त्रयते” इति हि [वै० ३. १३] सूत्रम् ॥

आभिचारिके कर्मणि “उदस्य श्यावौ” इति तृचेन आज्यं जुहुयात् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि सूत्रोक्तरीत्या अनेन तृचेन मण्डूकमुखम् अपनुदेत् ॥

अभिचारकर्मणि “असदन् गावः” इति ऋचा रक्तशालितण्डुलैः क्षी-
रौदनं कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य द्वेषाय दद्यात् ॥

दर्शपूर्णमासयोः “यद् अद्य त्वा प्रयति” इत्यष्ट्वेन संस्थितहोमान्

जुहुयात् । “यद् अद्य त्वा प्रयति [७.१०२] इत्यष्टचैन संस्थितहोमाः । मनसस्यते [७.१०२.८] इत्युत्तमं चतुर्गृहीतेन” इति [कौ० १.६] सूत्रात् ॥

उपनयनकर्मणि ब्रह्मचारिणं “समिन्द्र णंः” इत्यनया अष्टचैनाभिमन्त्रितम् उदपात्रम् अवेक्षयेत् । “उपनयनं” प्रक्रम्य सूत्रितम् । “उदपात्रं समवेक्षयेत् समिन्द्र णंः” इति [कौ० ७.६] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्वर्वाँ अवोभिः सुमृष्टीको भवतु विश्ववेदाः ।

वार्धतां द्वेषो अभयं नः कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १ ॥

इन्द्रः । सुड्रामा । स्वड्वान् । अवःऽभिः । सुडमृष्टीकः । भवतु । विश्वड्वेदाः ।

वार्धताम् । द्वेषः । अभयम् । नः । कृणोतु । सुडवीर्यस्य । पतयः । स्याम् ॥ १ ॥

सुत्रामा सुपु त्राता । ॥ “जातो मनिनकनिव्यनिपश्च” इति मनिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । स्वपान् धनवान् हितात्मा वा इन्द्रः अवोभिः रक्षणेः सुमृष्टीकः सुसुखः सुपु सुखयिता भवतु । कीदृशः । विश्ववेदाः बहुधनः विश्वं विद्वान् वा । द्वेषः । ॥ द्विष अप्रीतौ । असुन् । शेरुक् ॥ । द्वेषांसि द्वेषून् वाधताम् हिनस्तु । अभयं च नः अस्माकं कृणोतु करोतु । वयं सुवीर्यस्य शोभनवीर्यापेतस्य धनादिकस्य पतयः स्वामिनः स्याम भूयास् । ॥ सुवीर्यस्येति । “वीरवीर्यौ च” इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

द्वितीया ॥

स सुत्रामा स्वर्वाँ इन्द्रो अस्मदाराचिद् द्वेषः सनुतयुयोतु ।

तस्य वयं सुमन्तौ युज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ १ ॥

सः । सुड्रामा । स्वड्वान् । इन्द्रः । अस्मत् । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ।

१ BDCs and Śāyana's text: स्वव्. B स्वव् changed to स्वर्वाँ. We with AKKRV.

२ P सुत्रा*. ३ A व् changed to °वो. DSCs स्वर्वाँ. Śāyana's text: स्वव्. We with B KKR.V.

तस्य । वयम् । सु॒ऽम॒तौ । य॒ज्ञि॒य॒स्य । अ॒भि । भ॒द्रे । सौ॒म॒न॒से । स्या॒म ॥ १ ॥

सुत्रामा सुपु त्राता स्ववान धनवान् स प्रसिद्ध इन्द्रः अस्मत् अ-
स्मत्तः आराक्षित दूरादेव द्वेषः द्वेषून् । ॥ द्विषतेर्व्यत्ययेन विच् प्रत्यये
गुणः । द्वितीयावहुवचनं शस् ॥ सनुतः । अन्तर्हितनामैतत् ।
तिरोहितान् गूढान् युयुतो पृथक् करोतु । ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः ।
“बहुलं ह्वन्दसि” इति शपः श्रुः ॥ यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य तस्य
इन्द्रस्य सुमतौ शोभनायाम् अनुग्रहबुद्धौ वर्तमाना वयं तस्यैव भद्रे क-
त्याणे सौमनसे सुमनसो भावे अपि स्याम विषयभूता भवेम । ॥ सौ-
मनस इति । सुमनःशब्दाद् भावे अण् प्रत्ययः ॥

तृतीया ॥

इ॒न्द्रेण॑ म॒न्यु॒नां व॒यम॒भि ष्या॑म॒ पृ॒त॒न्य॒तः ।

भ॒न्तो॑ वृ॒त्राण्य॑म॒ति ॥ १ ॥

इ॒न्द्रेण॑ । म॒न्यु॒नां । व॒यम् । अ॒भि । स्या॒म । पृ॒त॒न्य॒तः ।

भ॒न्तः । वृ॒त्राणि॑ । अ॒म॒ति ॥ १ ॥

इन्द्रेण सहायेन मन्युना तदीयेन कोपेन । यद्वा मन्यतिर्दीप्तिकर्मा ।
मन्युमता इन्द्रेण सहायेन वयं पृतन्यतः पृतनां संग्रामम् इच्छतः युयुत्सून्
शत्रून् अभि ष्याम अभिभवेम । ॥ “कणध्वरपृतनस्यर्चिलोपः” इ-
ति क्यचि पृतनाशब्दस्य अन्यलोपः । अभि ष्यामेति । “उपसर्गप्रा-
दुर्भ्याम् अस्तिर्यन्परः” इति षत्वम् ॥ किं कुर्वन्तः वयम् । वृ-
त्राणि आवारकाणि पापानि । शत्रून् इत्यर्थः । अमति अमतिपक्षं भ-
न्तः यथा प्रतिपक्षशेषो न भवति तथा भन्तः । निःशेषं हिंसन्त इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

ध्रु॒वं ध्रु॒वेण॑ ह॒विषा॒व॒ सोमं॑ नयामसि ।

यथा॑ न॒ इन्द्रः॑ के॒वली॑र्वि॒शः॒ संम॑नसस्करत् ॥ १ ॥

भुवम् । भुवेण । हविषा । अवं । सोमम् । नयामसि ।

यथा । नः । इन्द्रः । केवलीः । विशः । समऽमनसः । करत् ॥ १ ॥

भुवेण स्थिरेण सुप्रतिष्ठितेन हविषा पुरोडाशादिना युक्तं भुवम् भुव-
ग्रहस्यं सोमम् अवं नयामसि अवाङ्मुखं निनयामः । यद्वा भुवम् स्थिरं
सोमं राजवहनाद् अनसः सकाशाद् आसन्दौ प्रति अवतारयामः । य-
था येन प्रकारेण इन्द्रो नः अस्माकं विशः प्रजाः केवलीः असाधारणाः
संमनसः संगतमनस्काः समानमनस्काश्च करत् करोतु । तथा अवं न-
यामसीति संबन्धः । ॥ “केवलमामकभागधेयः” इति केवलशब्दाद्
ङीप् । करत् इति । करोतेल्लेटि अडागमः ॥

पञ्चमी ॥

उदस्य श्यावौ विष्णुरौ गृध्रौ चामिव पेततुः ।

उच्छ्रोचनप्रशोचनावस्योच्छ्रोचनौ हृदः ॥ १ ॥

उत् । अस्य । श्यावौ । विष्णुरौ । गृध्रौ । द्याम्ऽदिवं । पेततुः ।

उच्छ्रोचनऽप्रशोचनौ । अस्य । उत्ऽशोचनौ । हृदः ॥ १ ॥

अस्य मण्डूकान्मना भावितस्य शत्रोः संबन्धिनौ विष्णुरौ । ॥ व्य-
थ भयचलनयोः इत्यस्माद् औणादिकः कुरच् प्रत्ययः । छान्दसं संप्र-
सारणम् ॥ संततं चलनशीलौ श्यावौ श्याववर्णौ ओष्ठौ उत्पेत-
तुः उत्पतताम् उद्गच्छताम् । मण्डूकमुखापनोदनेन शत्रोरोष्ठौ विदारि-
तौ भवताम् इत्यर्थः । यद्वा । ॥ श्यैङ् गतौ इत्यस्माद् उत्पन्नः श्या-
वशब्दः ॥ श्यावौ परस्परसंसक्तौ शत्रुरूपेण भावितस्य मण्डूकस्य
प्राणापानौ विष्णुरौ व्यथनशीलौ भयवन्तौ सन्तौ उत्पतताम् इति । श्या-
ववर्णौ वा प्राणापानौ । तौ हि वायोर्वृत्तिभेदौ । वायोर्हि धूम्रवर्णत्वं
मन्त्रशास्त्रप्रसिद्धम् । उद्गमने दृष्टान्तः । गृध्रौ चामिवेति । यथा गृध्रौ
ताह्यौ द्याम् दिवम् उत्पततः । ॥ “औतोमशसोः” इति द्योशब्द-
स्य अमि परत आकारादेशः । पेततुरिति । छान्दसो लिट् ॥ किं
च उच्छ्रोचनप्रशोचनौ । उच्छ्रोचयति ऊर्ध्वम् उत्कृष्य उत्कृष्टं वा शोकं

करोतीति उच्छोचनः । प्रकर्षेण शोचयतीति प्रशोचनः । एतासंज्ञकौ मृत्युदूतौ अस्य पुरोवर्तिमण्डूकरूपेण भावितस्य शत्रोः हृदः हृदयस्य उच्छोचनौ उत्कर्षेण शोचयितारौ । भवत इति शेषः । ॥ शोचयते-
र्नन्द्यादित्वात् ल्युः ॥

षष्ठी ॥

अहमेनावुदतिष्ठिपं गावौ आन्तसदाविव ।

कुर्कुराविव कूर्जन्तावुदवन्तौ वृक्काविव ॥ २ ॥

अहम् । एनौ । उत् । अतिष्ठिपम् । गावौ । आन्तसदौऽइव ।

कुर्कुरौऽइव । कूर्जन्तौ । उत्ऽअवन्तौ । वृक्कौऽइव ॥ २ ॥

एनौ पूर्वमन्त्रोक्तौ श्यावौ ओष्ठौ प्राणापानौ वा शत्रुसंबन्धिनौ । ॥ इ-
दंशब्दस्य अन्वादेशे “द्वितीयाटौस्त्वेनः” इति एनादेशः अनुदात्तः ॥ अ-
हं प्रयोक्ता उदतिष्ठिपम् उत्थापयामि उद्गमयामि । बलान्निःसारयामीत्य-
र्थः । ॥ तिष्ठतेर्ण्यन्तात् लुङि चङि “तिष्ठतेरित्” इति इच्चम् ॥ ब-
लात्कारेण उत्थापने दृष्टान्तत्रयं गावावित्यादि । यथा आन्तसदौ आ-
न्तौ अमवन्तौ सीदन्तौ गोष्ठे अमेण निषीदन्तौ गावौ बालदण्डमूलनि-
तोदनादिना बलाद् उत्थापयन्ति । यथा च कूर्जन्तौ ध्वनिं कुर्वन्तौ कु-
र्कुरौ श्वानौ पाषाणप्रहरणादिना बलाद् अपसारयन्ति । यथा च वृ-
क्कौ । अरण्यश्चा वृक इत्युच्यते । उदवन्तौ गोयूपमध्ये वातान् उद्गृह्य
गच्छन्तौ धावन्तौ वृक्कौ यथा गोपालाः बलाद् यूथाद् अपसारयन्ति
तद्वत् । ओष्ठयोः प्राणापानयोर्वा द्वित्वाद् द्वित्वसंख्यावन्तौ गावौ श्वानौ
वृक्कौ दृष्टान्तत्वेन उच्यन्तौ । ॥ अवतेर्धातो रक्षणाद्यनेकार्थस्मरणाद्
अत्र गत्यर्थः अवतिः ॥

सप्तमी ॥

आतोदिनौ नितोदिनावथो संतोदिनावुत ।

१ H अतो°. H अतो°. R अतो°.

1 S' inserts यथा again before आन्तौ. 2 S' °दृष्टवर्त्तमानौ.

अपि नह्याम्यस्य मेढ्रं य इतः स्त्री पुमान् जभारं ॥ ३ ॥

आऽतोदिनौ । निऽतोदिनौ । अथो इति । समऽतोदिनौ । उत ।

अपि । नह्यामि । अस्य । मेढ्रम् । यः । इतः । स्त्री । पुमान् । जभारं ॥ ३ ॥

अत्र शत्रोरोष्ठौ प्राणापानौ वा उक्तमणवेलायाम् एतदेतदवस्थापन्नौ करोतीति पूर्वाधेन उच्यते । आतोदिनौ सर्वतो व्ययनशीलौ शत्रोः सर्वावयवसंज्ञेशकारिणौ । उत्थापयामीति पूर्वमन्त्रोक्तक्रियानुपङ्गः । तथा नितोदिनौ नितरां निकृष्टं वा व्ययन्नौ अतिकष्टं बाधाकारिणौ । अथो अनन्तरम् उत अपि च संतोदिनौ संभूय व्यापारिणौ । उक्तमयामीति संबन्धः । किं च यः स्त्री पुमान् वा द्वेष्यः इतः अस्मदीयात् स्यान्नात् जभारं जहार । आस्माकीनं धनम् इति शेषः । यद्वा इतः अस्मिन् प्रदेशे जहार महत्तवान् अस्मान् बाधितवान् । अस्म-शत्रोः मेढ्रम् । मर्मस्थानोपलक्षणम् एतत् । अपि नह्यामि वधामि । यथा मर्मस्थानवन्धनेन मरिष्यति तथा करोमीत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

असदन् गावः सदनेपत्तद् वसति वयः ।

आस्थाने पर्वता अस्युः स्यान्नि वृक्षावतिष्ठिपम् ॥ १ ॥

असदन् । गावः । सदने । अपत्तत् । वसतिम् । वयः ।

आऽस्थाने । पर्वताः । अस्युः । स्यान्नि । वृक्षौ । अतिष्ठिपम् ॥ १ ॥

सदने । सीदन्ति अत्रेति सदनम् । ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ । यथा गावः गोष्ठे असदन् सीदन्ति निपीदन्ति । ॥ सददेशच्छान्दसे लुङि लृदिच्चात् छेः अङ् आदेशः ॥ । यथा च वयः पक्षी वसतिम् स्वकीयं नीडम् अपत्तत् पतति गच्छति । प्रविशतीत्यर्थः । ॥ पतेर्लुङि

१ A B K K R V omit the visarga. We with D S C. २ R मज्ज. We with A B B D K K S V C. ३ A अस्थाना. ४ II वृक्षाव. ५ P अपत्तत्, P अपत्तत्. We with J Cp.

1 S' सदनेदित्याच्छान्दसे लुङि छेदरदादेशः.

पूर्ववत् अङ् । “पतः पुम्” इति पुम् आगमः ॥ । यथा च प-
र्वताः गिरयः स्थाने स्वकीये आस्थुः आतिष्ठन्ति । ॥ तिष्ठतेर्लुङि
“गातिस्था०” इति सिचो लुक् । “आतः” इति ज्ञेर्जुस् ॥ । यथा
गवादिकाः स्वेस्वे सदने सुखेन निवसन्ति तथा स्यान्नि । तिष्ठन्ति अत्रे-
ति स्याम गृहम् । ॥ तिष्ठतेः अधिकरणे मनिन् प्रत्ययः ॥ । श-
न्नोर्गृहे वृकौ वृकश्च वृकी च एतौ । ॥ “पुमान् स्त्रिया” इति
पुंस एकशेषः ॥ । दम्पतिभूतौ वृकौ अतिष्ठिपम् स्यापयामि निद-
धामि । शत्रुगृहं वृकावासस्थानं करोमि । आगन्तुकवृकप्रवेशशङ्कानिरा-
साय वृकाविति स्त्रीपुंसौ निर्दिष्टौ यथा वृकः स्त्रीपुत्रादिभिः शन्नोर्गृहे वर्-
तते तथा करोमीति । अनेन शत्रुं निःशेषं हत्वा तद्गृहम् अरण्यं करो-
मीत्यर्थे उक्तो भवति ॥

नवमी ॥

यदुच त्वां प्रयति यज्ञे अस्मिन् होतश्चिकित्त्वृणीमहीह ।

भुवमयो भुवमुता शविष्ठ प्रविद्वान् यज्ञमुप याहि सोमम् ॥ १ ॥

यत् । अद्य । त्वा । प्रयति । यज्ञे । अस्मिन् । होतः । चिकित्त्वा । अष्ट-
णीमहि । इह ।

भुवम् । अयः । भुवम् । उत । शविष्ठ । प्रविद्वान् । यज्ञम् । उप । याहि ।
सोमम् ॥ १ ॥

हे होतः देवानाम् आह्वातः यष्टर्वा । ॥ ह्वयतेर्जुहोतेर्वा रूपम्
एतत् ॥ । हे चिकित्वन् ज्ञानवन् । ॥ कित् ज्ञाने । अस्माद्
यङ्लुगन्तात् मनुप् । अभ्यासस्य गुणाभावश्छान्दसः । “नामन्त्रिते स-
मानाधिकरणे” इति पूर्वामन्त्रितस्य अविद्यमानबलनिषेधेन पदात् पर-
त्वात् सर्वानुदात्तत्वम् ॥ । एवंगुणक हे अग्ने त्वा त्वाम अद्य इदा-
नीं प्रयति प्रवर्तमाने । विच्छेदेन विना क्रियमाण इत्यर्थः । अस्मिन् य-

१ B' K प्रयती. २ P J यती. We with P Cr

1 B' वृकश्च वृकाव्येतो.

ज्ञे इह अस्मिन् प्रयोजने यत् यस्माद् अवृणीमहि होतृत्वेन वयं वृतव-
न्तः । ॥ वृङ् संभक्तौ । क्यादित्वात् आ प्रत्ययः । यद्वृत्तयोगाद्
अनियातः । प्रयतीति । प्रपूर्वाद् एतेः शतरि यणादेशः । “शतुरनुमो
नद्यजादी” इति सप्तम्या उदात्तत्वम् ॥ । यस्माद् वयं होतृत्वेन तां
वृतवन्तः तस्माद् भुवम् सर्वथा अयः अयाक्षीः यज । यष्टव्यान् देवान्
इति शेषः । “ऋधग् अयाङ् ऋधग् उताशमिष्ठाः” इति तैत्तिरीयश्रु-
तेः [तै० सं० १. ४. ४४. २] । ॥ यजतेः “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः”
इति लङि छान्दसी रूपसिद्धिः ॥ । उत अपि च भुवम् अंशमि-
ष्ठाः शमय । कर्मणो वैगुण्यम् इति शेषः । किं च प्रविद्वान् प्रकर्षेण
जानन् सोमम् सोमवन्तं यज्ञम् उप याहि समीपम् आगच्छ । यज्ञा
यज्ञं प्रविद्वान् अस्मदभिमतफलोपायत्वेन प्रजानन् सोमम् अस्माभिर्दीय-
मानं हविः उप याहि उपगच्छेति ॥ अथ वा यत् यस्मात् तां वृतवन्तः
तस्माद् यज्ञम् उप याहि । आगत्य च भुवम् अयाक्षीः यष्टव्यान् दे-
वान् भुवम् अंशमिष्ठाः यज्ञं संस्थापितवान् असीति ॥ ॥ ॥ भूतार्थे
एव लुङ् प्रत्ययः ॥ ॥

दशमी ॥

समिन्द्र नो मनसा नेष गोभिः सं सूरिभिर्हरिवन्तं स्वस्त्वा ।
सं ब्रह्मणा देवहितं यदस्ति सं देवानां सुमत्तौ यज्ञिर्यानाम् ॥ २ ॥
सम् । इन्द्र । नः । मनसा । नेष । गोभिः । सम् । सूरिभिः । हरि-
वन् । सम् । स्वस्त्वा ।
सम् । ब्रह्मणा । देवहितम् । यत् । अस्ति । सम् । देवानां । सुज्मत्तौ ।
यज्ञिर्यानाम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र नः अस्मान् मनसा गोभिः शब्दैः स्तुतिलक्षणैश्च सं नेष
संनय संयोजय । मनस्विनो वामिनश्च कुरु । तां स्तोतुम् इत्यर्थः ।

१ R. जो. Sayana's reading of the text is also जो. २ ई स्वस्त्वा. ३ B B D K ई
R S V Cs ब्रह्मणा. P P J Cs ब्रह्मणम्. We with A.

यद्वा गोभिः पशुभिः संनय । ॥ नयतेल्लोटि शप् । “सिब्वहुलम्”
इति सिप् । “अतो हेः” इति हेलोपः ॥ किं च हे हरिर्वः ।
हरिसंज्ञकौ अश्वौ । ॥ हरी इन्द्रस्येति यास्कवचनात् [निघ० १,
१५] ॥ तद्वन् हे इन्द्र सूरिभिः विद्वद्भिः । संनयेति क्रियानुप-
ङ्गः । स्वस्या अविनाशेन संनय । किं च ब्रह्मणा वेदेन वेदार्थज्ञानेन
तदर्पानुष्ठानेन वा संनय । यच्च देवहितम् देवेभ्यो हितम् अस्ति अग्निहो-
त्रादि कर्म तेनापि संनय । ॥ “क्ते च” इति चतुर्थ्यन्तपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् ॥ तथा यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां देवानाम् अग्न्यादीनां
सुमतौ शोभनायां कुड्यौ अनुग्रहात्मिकायां संनय अस्मान् । ॥ सुम-
तौ इति । “मन्त्रे वृषेण” इति क्तिन् उदात्तत्वम् । “मन्त्रिन्व्याख्या-
न” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

[इति] नवमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः संस्यितहोमेषु “यान् आवहः” इत्यादीनां षण्णाम्
भृचाम् “यदद्य त्वा प्रयति” इत्यत्र विनियोग उक्तः ॥

तथा श्रौतदर्शपूर्णमासयोः “यान् आवहः” इति षड्भ्यश्चेन संस्यित-
होमान् जुहुयात् । उक्तं वैताने । “यान् आवह इति षड्भिः संस्यित-
होमान् जुहोति मनसस्मत् इत्यासाम् उक्तमा” इति [वै० १, ४] ॥

दर्शपूर्णमासयोः ग्रहियमाणमस्तरानुमन्त्रणं “सं वर्हिरक्तम्” इत्यनया
ब्रह्मा कुर्यात् । “सं वर्हिरक्तम् इति अस्तरं ग्रहियमाणम्” इति [वै० १, ४] ॥

स्मार्तदर्शपूर्णमासयोः “सं वर्हिरक्तम्” इत्यनया वर्हिःप्रहरणं कुर्यात् ।
“वर्हिराज्यशेषेणानक्ति” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । “सं वर्हिरक्तम् इत्य-
नुप्रहरति” इति [कौ० १, ६] ॥

श्रौतदर्शपूर्णमासयोः वेदिं परिस्तृणन्तम् अध्वर्युम् “परि स्तृणीहि”
इत्यनया ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “परि स्तृणीहीति वेदिं परिस्तृणन्तम्”
इति वैतानसूत्रान् [वै० १, २] ॥

दुःस्रप्रदर्शननिमित्तदोषपरिहारार्थम् “पर्यावर्ते” इति षष्ठं जपन् प-
र्यावर्तेत् ॥

स्वप्ने अन्नभक्षणनिमित्तदोषपरिहारार्थं “यत् स्वप्ने” इति ऋचं जपेत् ॥
सूत्रितं हि । “पर्यावर्ते[७.१०५] इति पर्यावर्तते । यत् स्वप्ने[७.१०६]
इत्यश्नात्यवेक्षते” इति [कौ० ५.१०] ॥

स्वस्त्ययनार्थं “नमस्कृत्य” इत्यनया मान्तवर्णिकीभ्यो देवताभ्यो नम-
स्कारम् उपस्थानं वा कुर्यात् । “नमस्कृत्येति मन्त्रोक्तम्” इति हि सू-
त्रम् [कौ० ७.३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यानावह उशतो देव देवांस्तान् प्रेरय स्वे अग्ने सधस्ये ।

जक्षिवांसः पपिवांसो मधून्यस्यै धत्त वसवो वसूनि ॥ ३ ॥

यान् । आऽअवहः । उशतः । देव । देवान् । तान् । प्र । प्रेरय । स्वे । अ-
ग्ने । सधस्ये ।

जक्षिऽवांसः । पपिऽवांसः । मधूनि । अंस्यै । धत्त । वसवः । वसूनि ॥ ३ ॥

हे देव दीप्यमान हे अग्ने त्वम् उशतः हवींषि कामयमानान् यान्
देवान् आवहः आवाहितवान् आहूतवान् असि । ऋवहेर्लङि यद्-
त्तयोगाद् अनिघातः । उशत इति । वशेः शतरि अदादित्वात् शपो
लुक् । “ग्रहिज्या” इत्यादिना संप्रसारणम् । “शतुरनुमः” इति
द्वितीयाया उदात्तत्वम् ॥ तान् आहूतान् देवान् स्वे स्वकीये सध-
स्ये सहस्याने यत्र ते सह तिष्ठन्ति तत्र प्रेरय प्रस्थापय । ऋ “सु-
पि स्यः” इति तिष्ठतेः अधिकरणार्थेपि को द्रष्टव्यः । “सध मादस्य-
योः” इति सहस्य सधादेशः ॥ ते देवाः संबोध्यन्ते । जक्षिवां-
सः पुरोडाशादीन् भक्षितवन्तः मधूनि मधुरसोपेतानि आज्यादीनि प-
पिवांसः पीतवन्तः हे वसवः लोकानां वासयितारः यूयं वसूनि धनानि
अस्यै यजमानाय धत्त । प्रयच्छतेत्यर्थः । ऋ जक्षिवांस इति । लि-
ट्तादेशे फसौ “लिट्यन्यतरस्याम्” इति अदेर्घस्त्वादेशः । “गमहन”
इति उपधालोपः । पपिवांस इत्यत्रापि लिटः फसुः । उभयत्र “वस्वे-

काजाह्वसाम्” इति इडागमः । वसव इति । “आमन्त्रितस्य च” इति
आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥

द्वितीया ॥

सुगा वो देवाः सदना अकर्म य आजग्म सर्वने मा जुषाणाः ।

वहमाना भरमाणाः स्वा वसुनि वसुं धर्म दिवमा रोहतानु ॥ ४ ॥

सुङगा । वः । देवाः । सदना । अकर्म । ये । आजग्म । सर्वने । मा ।
जुषाणाः ।

वहमानोः । भरमाणाः । स्वा । वसुनि । वसुम् । धर्मम् । दिवम् । आ ।
रोहतु । अनु ॥ ४ ॥

हे देवाः वः युष्माकं सदना सदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सु-
गमनानि सुखेन गन्तव्यानि अकर्म अकार्मम् । ॥ सुपूर्वाद् गमेः
“नमश्च” इति डः । अत्र सदनेत्यत्रापि “शेषछन्दसि” इति शैलौषः ।
अकर्मैति । करोतेः “मन्ते घस” इति छेलुक् । “छन्दस्युभयथा” इति
तिङ् आर्धधातुकत्वेन द्वित्वाभावाद् गुणः ॥ देवा विशेष्यन्ते । जु-
षाणाः हवींषि सेवमानाः तैः प्रीयमाणा वा ये यूयम् इमां इमानि स-
र्वनां सवनानि आजग्म आगताः स्य । ॥ गमेर्लिटि मध्यमबहुव-
चने “गमहन्” इति उपधालोपः ॥ यतः युष्मदर्थं सदनानि
अकार्मम् अतः यूयं स्वा स्वानि स्वकीयानि वसुनि धनानि वहमानाः
प्रापयन्तः अस्मान् । तथा भरमाणाः पोषयन्तः अस्मदर्थं धनानि हस्ते-
र्धारयन्तो वा वसुम् सर्वस्य लोकस्य वासयितारं धर्मम् आदित्यम् आ
रोहत आतिष्ठत । अनु अनन्तरं दिवम् द्युलोकम् आ रोहत आति-
ष्ठत । ॥ रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे ॥ अस्मभ्यं धनानि दत्त्वा
स्वीयं स्थानं गच्छतेत्यर्थः ॥

१ All our MSS. and Vaidikas omit the visarga, except Gr which we follow. २
P P J omit the visarga We with Gr.

1 Śāyana's text in S' has सवनेमा, i.e. सवना इमा.

तृतीया ॥

यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ । स्वां योनिं गच्छ स्वाहा ॥ ५ ॥

यज्ञं । यज्ञम् । गच्छ । यज्ञपतिम् । गच्छ ॥ स्वाम् । योनिम् । गच्छ ।
स्वाहा ॥ ५ ॥

हे यज्ञ त्वं यज्ञम् यष्टव्यं परमात्मानं विष्णुं गच्छ येन त्वं प्रतिष्ठितो
भवेः । अनन्तरं यज्ञपतिम् यज्ञस्य पालयितारं यजमानं गच्छ फलप्र-
दानेन प्राप्नुहि । ॥ “पत्यावैश्वर्ये” इति पूर्वपदप्रकृतिसंस्मरणम् ॥ । अ-
नन्तरं स्वाम् आत्मीयां योनिं गच्छ । योनिः कारणम् सर्वजगत्कारण-
भूता पारमेश्वरी शक्तिः । तां प्राप्नुहि । स्वाहा स्वाहुतम् इदम् आज्यं
तवास्त्विति ॥

चतुर्थी ॥

एष ते यज्ञो यज्ञपते सहस्रसूक्तवाकः । सुवीर्यः स्वाहा ॥ ६ ॥

एषः । ते । यज्ञः । यज्ञपते । सहस्रसूक्तवाकः ॥ सुवीर्यः । स्वाहा ॥ ६ ॥

हे यज्ञपते यजमान एष यज्ञः सहस्रसूक्तवाकः । सूक्तं वक्षीति सूक्तवाकः
यथाक्रमं यष्टव्यदेवतानामकीर्तनपरः प्रियः । तत्सहित एष यज्ञः । अथ
वा सूक्तवचनसहितः विविधस्तोत्रकः सुवीर्यः सुबलः शोभनपुत्रपौत्रादि-
कर्मयुक्तो वा ते तव । श्रेयसे कल्पताम् इत्यर्थः । स्वाहा स्वाहुतम् इ-
दम् आज्यम् अग्नयेस्तु ॥

पञ्चमी ॥

वर्षदुतेभ्यो वर्षदुतेभ्यः । देवां गातुविदो गातुं विच्चा गातुमिता ॥ ७ ॥

वर्षट् । हुतेभ्यः । वर्षट् । अहुतेभ्यः ॥ देवाः । गातुविदुः । गातुम् ।

विच्चा । गातुम् । इत् ॥ ७ ॥

हुतेभ्यः इष्टेभ्यो देवेभ्यः वर्षट् । प्रदानवाची वर्षट् शब्दः । इदम् आ-
ज्यं हुतम् अस्तु । अहुतेभ्यः पूर्वम् अनिष्टेभ्यो देवेभ्यो वर्षट् इदम् आ-
ज्यं वर्षट् हुतम् अस्तु । अस्य संस्थितहोमत्वात् पूर्वं हविःप्रदानेन प्रीणि-

ता अपि देवा हूयन्ते किल किम् उत पूर्वम् अहुता देवा इत्युभयत्र
 वषट्कारप्रयोगः । ॥ “नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालं वषट्योगाच्च” इति हु-
 ताहुतशब्दाभ्यां चतुर्थी ॥ हे गातुविदः गातुमार्गस्तं जानाना हे
 देवाः यूयम् । ॥ “विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्” इति पूर्व-
 स्यामन्वितस्य अविद्यमानत्वनिषेधाद् द्वितीयस्य निघातः ॥ गातुम्
 मार्गं विच्चा लब्ध्वा अस्मदीयं यज्ञं प्रति आगमनकाले येन मार्गेण
 आगतास्तमेव मार्गं लब्ध्वा गातुम् इत समाप्ते कर्मणि पुनः स्वकीयगृ-
 हगमनाय तमेव मार्गं तेनैव मार्गेण प्रतिनिवर्तध्वम् । ॥ विच्चेति ।
 विदेर्लाभार्थात् क्लामत्यये “एकाचः” इति इट्प्रतिषेधः । ज्ञानार्थात् तु
 निषेधाभावाद् इड्प्रत्यये । तस्मादेव वा “अनित्यम् आगमशासनम्”
 इति इड्भावः । गातुं विच्चा विदित्वा ज्ञातेति तच्चार्यः । इतेति । इण्
 गतौ । लोटि मध्यमबहुवचने अदादित्वात् शपो लुक् ॥

पृष्टी ॥

मनसस्यत इमं नो दिवि देवेषु यज्ञम् ।

स्वाहा दिवि स्वाहा पृथिव्यां स्वाहान्तरिक्षे स्वाहा वाते धां स्वाहा ॥ ८ ॥

मनसः । पृते । इमम् । नः । दिवि । देवेषु । यज्ञम् ।

स्वाहा । दिवि । स्वाहा । पृथिव्याम् । स्वाहा । अन्तरिक्षे । स्वाहा । वाते ।

धाम् । स्वाहा ॥ ८ ॥

हे मनसस्यते सर्वभूतानाम् अन्तरात्मतया मनसोऽपि पते हे दे-
 व । ॥ “सुवामन्त्रिते पराङ्मवत् स्वरे” इति मनस इति शब्दस्य
 आमन्त्रितानुप्रवेशाद् मनसस्यत इति पष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य “आमन्त्रि-
 तस्य च” इति पाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् ॥ नः अस्मदीयम् इमं
 यज्ञं दिवि शुलोके वर्तमानेषु देवेषु अग्न्यादिषु धाम् । ॥ पुरुषव्य-
 त्ययः ॥ धाः धेहि स्यापय । इति स्वाहा सरस्वती । अत्रयीद्
 इत्यर्थः । मन्त्रमध्यवर्तिनां स्वाहाशब्दानां प्रदानार्थत्वाभावात् । वस्तुतश्च

तृतीया ॥

यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ । स्वां योनिं गच्छ स्वाहा ॥ ५ ॥

यज्ञं । यज्ञम् । गच्छ । यज्ञपतिम् । गच्छ ॥ स्वाम् । योनिम् । गच्छ ।
स्वाहा ॥ ५ ॥

हे यज्ञ त्वं यज्ञम् यष्टव्यं परमात्मानं विष्णुं गच्छ येन त्वं प्रतिष्ठितो भवेः । अनन्तरं यज्ञपतिम् यज्ञस्य पालयितारं यजमानं गच्छ फलप्रदानेन प्राप्नुहि । ॥ “प्रत्यावैश्वर्ये” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । अनन्तरं स्वाम् आत्मीयां योनिं गच्छ । योनिः कारणम् सर्वजगत्कारणभूता पारमेश्वरी शक्तिः । तां प्राप्नुहि । स्वाहा स्वाहुतम् इदम् आज्यं तवास्त्विति ॥

चतुर्थी ॥

एष ते यज्ञो यज्ञपते सहस्रसूक्तवाकः । सुवीर्यः स्वाहा ॥ ६ ॥

एषः । ते । यज्ञः । यज्ञपते । सहस्रसूक्तवाकः ॥ सुवीर्यः । स्वाहा ॥ ६ ॥

हे यज्ञपते यजमान एष यज्ञः सहस्रसूक्तवाकः । सूक्तं वक्तीति सूक्तवाकः यथाक्रमं यष्टव्यदेवतानामकीर्तनपरः ग्रैषः । तत्सहित एष यज्ञः । अथ वा सूक्तवचनसहितः विविधस्तोत्रकः सुवीर्यः सुबलः शोभनपुत्रपौत्रादिकर्मयुक्तो वा ते तव । त्रेयसे कल्पताम् इत्यर्थः । स्वाहा स्वाहुतम् इदम् आज्यम् अग्नयेस्तु ॥

पञ्चमी ॥

वषट्हुतेभ्यो वषट्हुतेभ्यः । देवां गानुविदो गानुं विच्चा गानुमिता ॥ ७ ॥

वषट् । हुतेभ्यः । वषट् । अहुतेभ्यः ॥ देवाः । गानुविदुः । गानुम् ।

विच्चा । गानुम् । इत् ॥ ७ ॥

हुतेभ्यः इष्टेभ्यो देवेभ्यः वषट् । प्रदानवाची वषट् शब्दः । इदम् आज्यं हुतम् अस्तु । अहुतेभ्यः पूर्वम् अनिष्टेभ्यो देवेभ्यो वषट् इदम् आज्यं वषट् हुतम् अस्तु । अस्य संस्यतहोमत्वात् पूर्वं हविःप्रदानेन ग्रीणि-

ता अपि देवा हूयन्ते किल किम् उत पूर्वम् अहुता देवा इत्युभयत्र
वषट्कारप्रयोगः । ॥ “नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च” इति हु-
ताहुतशब्दाभ्यां चतुर्थी ॥ हे गानुविदः गानुमार्गस्तं जानाना हे
देवाः यूयम् । ॥ “विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्” इति पूर्व-
स्यामन्त्रितस्य अविद्यमानत्वनिषेधाद् द्वितीयस्य निघातः ॥ गानुम्
मार्गं वित्वा लब्ध्वा अस्मदीयं यज्ञं प्रति आगमनकाले येन मार्गेण
आगतास्तमेव मार्गं लब्ध्वा गानुम् इत समाप्ते कर्मणि पुनः स्वकीयगृ-
हगमनाय तमेव मार्गं तेनैव मार्गेण प्रतिनिवर्तध्वम् । ॥ विच्छेति ।
विदेर्लाभार्थात् क्ताप्रत्यये “एकाचः” इति इट्प्रतिषेधः । ज्ञानार्थात् तु
निषेधाभावाद् इड्प्रत्यये । तस्मादेव वा “अनित्यम् आगमशासनम्”
इति इड्भावः । गानुं वित्वा विदित्वा ज्ञात्वेति तत्त्वार्थः । इतेति । इण्
गतौ । लोटि मध्यमबहुवचने अदादित्वात् शपो लुक् ॥

षष्ठी ॥

“मनसस्पत इमं नो दिवि देवेषु यज्ञम् ।

स्वाहा दिवि स्वाहा पृथिव्यां स्वाहान्तर्हि स्वाहा वाते धां स्वाहा ॥ ८ ॥

मनसः । पते । इमम् । नः । दिवि । देवेषु । यज्ञम् ।

स्वाहा । दिवि । स्वाहा । पृथिव्याम् । स्वाहा । अन्तर्हि । स्वाहा । वाते ।

धाम् । स्वाहा ॥ ८ ॥

हे मनसस्पते सर्वभूतानाम् अन्तरात्मतया मनसोऽपि पते हे दे-
व । ॥ “सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे” इति मनस इति शब्दस्य
आमन्त्रितानुप्रवेशाद् मनसस्पत इति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य “आमन्त्रि-
तस्य च” इति पाठिकम् आद्युदात्तत्वम् ॥ नः अस्मदीयम् इमं
यज्ञं दिवि ध्रुलोके वर्तमानेषु देवेषु अग्न्यादिषु धाम् । ॥ पुरुषव्य-
त्ययः ॥ धाः धेहि स्थापय । इति स्वाहा सरस्वती । अत्रवीद्
इत्यर्थः । मन्त्रमध्यवर्तिनां स्वाहाशब्दानां प्रदानार्थत्वाभावात् । यस्तुतश्च

स्वाहाशब्दस्य वाक्कर्तृकवचनरूपेण निरुक्तत्वात् । स्वा स्वकीया प्रजापति-
संवन्धिनी वाग् आह अव्रवीत् इति स्वाहाशब्दस्य अर्थ उक्तः । तथा च
तैत्तिरीयके वाक्प्रजापत्योरुक्तिप्रत्युक्तिरूपं वाक्यम् एवं श्रूयते । “तं वाग्
“अभ्यवदजुहुधीति । कंस्त्रम् इत्यब्रवीत् । सैव ते वाग् इत्यब्रवीत् । सो-
“जुहोत स्वाहेति । तत् स्वाहाकारस्य जन्म” इति [तै० ब्रा० २. १. २. ३] ।
एवम् उत्तरे त्रयः स्वाहाशब्दा व्याख्येयाः । अनन्तरं द्युष्टिष्वन्तरिक्षलो-
केषु अस्मदीयं यज्ञं धाः स्थापयेति सरस्वत्याहेति । ततः इमम् अस्मदीयं
यज्ञं वाते सर्वकर्माधारे धाः स्थापय । यस्माद् अयं यज्ञः प्रयुक्तः तत्रैव
वाते स्थापय । “वाताद् अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुक्ते” इति श्रुतेः [तै० ब्रा० ३. ३.
९. १२] । “मनस्समतिना देवेन वाताद् यज्ञः प्रयुज्यताम्” इति च [तै०
ब्रा० ३. ७. ४. १] । स्वाहा इदम् आज्यं स्वाहुतम् अस्तु इति अन्तिमस्वा-
हाशब्दस्य प्रदानार्थता । “उदिवीति” “उदिवम्” इति सप्तम्या
उदात्तत्वम् । पृथिव्याम् इति । “उदात्तयणो ह्यसूवात्” इति विभक्त्य-
दात्वत्वम् । धाम् इति । दधातेल्लेटि “बहुलं छन्दसि” इति शपो
लुक् । “तिङां तिङी भवन्ति” इति सिपो मिवादेशः । “इतश्च लो-
पः परस्मैपदेषु” इति इकारलोपः ॥

सप्तमी ॥

सं वहिर्ह्रस्वं हविषा घृतेन समिद्धेण वसुना सं मरुद्भिः ।

सं देवैर्विश्वदेवेभिरुक्तमिन्द्रं गच्छतु हविः स्वाहा ॥ १ ॥

सम् । वहिः । अक्तम् । हविषा । घृतेन । सम् । इन्द्रेण । वसुना । सम् ।
मरुद्भिः ।

सम् । देवैः । विश्वदेवेभिः । अक्तम् । इन्द्रम् । गच्छतु । हविः । स्वाहा ॥ १ ॥

वहिः सुगाद्यासादनस्यानभूतं हविषा पुरोडाशादिना घृतेन आज्येन
च समक्तम् सन्त्यग् अभ्यक्तम् अभूत् । ॥ अञ्जु व्यक्तिसूक्षणादिषु ।
फर्मणि निष्ठा ॥ तथा वसुना वासकेन पश्चाद्यदेवसहितेन वा इन्द्रे-

1 So B'. सोमयोग्यं वसुनामसीति is the reading of the valdikas. 2 B' यदे. 3 B' पुरोडाशे for वाताद् यज्ञः.

ण समक्तम् इत्यनुपङ्गः । मरुद्भिश्च समक्तम् । तथा विश्वदेवेभिः विश्व-
देवैः एतत्संज्ञकैः देवैः गणदेवैः समक्तम् अभूत् । तादृशं सर्वदेवाधिष्ठितं
हविरासादनाधारभूतं वह्निः इन्द्रम् सर्वदेवप्रमुखं गच्छन्तु प्राप्नोतु । स्वा-
हा इदं वह्निः स्वाहुतम् अस्तु ॥

अष्टमी ॥

परि स्तृणीहि परि धेहि वेदिं मा जामि मोषीरमुया शयानाम् ।

होतृपदनं हरितं हिरण्यं निष्का एते यजमानस्य लोके ॥ १ ॥

परि । स्तृणीहि । परि । धेहि । वेदिम् । मा । जामिम् । मोषीः । अमु-
या । शयानाम् ।

होतृऽसदनम् । हरितम् । हिरण्यम् । निष्काः । एते । यजमानस्य । लो-
के ॥ १ ॥

अथ आस्तीर्यमाणो दर्भस्तम्बः संबोध्यते । हे दर्भस्तम्ब परि स्तृणी-
हे वेदिं परि आस्तीर्णो भव आच्छादय वा । ॥ स्तृज् छादने ।
आदिः । एतदेवाह । वेदिं परि धेहि वेदिम् आच्छादय । अ-
मुया अनया वेद्या सह शयानाम् तिष्ठन्तीम् । वेद्या यजमानसंमितत्वात्
त्तमानाकृतित्वं यजमानस्यास्तीति शयानाम् इत्युक्तम् । ॥ शीङः
गानच् । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ अथ वा । ॥ स-
प्तम्या याजादेशः ॥ अमुषां वेद्याम् । ॥ विषयसप्तमी ॥ वे-
दिविषये शयानाम् । परिवरन्तीम् इत्यर्थः । यद्वा । ॥ द्वितीयाया
याजादेशः ॥ अमूं वेदिं शयानाम् । उपवसन्तीम् इत्यर्थः । जा-
मिम् जायत इति जामिः प्रजा तां बन्धुभूतां यजमानं मा मोषीः ।
मा हिंसीरित्यर्थः । ॥ मुप स्तेये । “माङि लुङ्” ॥ कीदृशो
दर्भः संबोधितः तं दर्शयति । होतृपदनम् । ॥ होता सीदति अ-
त्रेति अधिकरणे ल्युट् ॥ दर्भरूपवस्त्वपेक्षया नपुंसकत्वम् । दर्भ-
कदम्बकापेक्षया वा । हरितम् हरिद्वर्णं हिरण्यम् हिरण्यं शोभनवर्णं

हितरमणीयं वा एतादृशम् हे दर्भरूप वस्तु । त्वं परि स्तृणीहीति पूर्वत्र
संवन्धः ॥ अथ परोक्षकृतश्चरमः पादः । एते आस्तीर्यमाणा दर्भाः यज-
मानस्य लोके पुण्यभोगस्थाने निष्काः सुवर्णमया अलंकारा भवन्तु ॥

नवमी ॥

पर्यावर्ते दुष्स्वप्नात् पापात् स्वप्नादभूत्याः ।

ब्रह्माहमन्तरं कृण्वे परां स्वप्नमुखाः शुचः ॥ १ ॥

परिऽआवर्ते । दुःस्वप्नात् । पापात् । स्वप्नात् । अभूत्याः ।

ब्रह्म । अहम् । अन्तरम् । कृण्वे । परां । स्वप्नऽमुखाः । शुचः ॥ १ ॥

दुष्स्वप्नात् दुष्टस्वप्नप्रभवात् पापात् पर्यावर्ते प्रतिनिवृत्तो भवामि । अ-
पसरामीत्यर्थः । ॥ वृत्तु वर्तने । लटि उत्तमे रूपम् ॥ । तथा
स्वप्नात् । पापाद् इति अनुपज्यते । दुष्टात् स्वप्नात् । जनिताया इति
शेषः । अभूत्याः असंपदः अत्रेयसः । पर्यावर्त इति संवन्धः । किं च
अहं ब्रह्म मन्त्रम् अन्तरम् दुःस्वप्ननिवारकं व्यवधारकं कृण्वे कुर्वे ।
दुःस्वप्नजनितं दुरितं मां न प्राप्नोति तथा तन्निर्हरणसमर्थं मन्त्रसंघं कवचं
करोमीत्यर्थः । तेन व्यवधिकरणेन स्वप्नमुखाः । मुखशब्द उपाये वर्तते ।
स्वप्नहारिकाः दुःस्वप्ननिवन्धनाः शुचः शोकाः परा । भवन्तु इति क्रि-
याध्याहारः ॥

दशमी ॥

यत् स्वप्ने अन्नमश्नामि न प्रातरधिगम्यते ।

सर्वं तदस्तु मे शिवं नहि तद् दृश्यते दिवा ॥ १ ॥

यत् । स्वप्ने । अन्नम् । अश्नामि । न । प्रातः । अधिगम्यते ।

सर्वम् । तत् । अस्तु । मे । शिवम् । नहि । तत् । दृश्यते । दिवा ॥ १ ॥

यद् अन्नं स्वप्ने अश्नामि भक्षयामि । ॥ अश भोजने । क्या-

दिः ॥ । तद् अन्नं प्रातर्नाधिगम्यते न दृश्यते । हिं यस्मात् तद्
अन्नं दिवा अहनि न दृश्यते अतः तत् स्वप्ने अन्नभोजनं सर्वम् अन्न-
भोजनसदृशम् अस्वाद्यभक्षणादिकं मे मम शिवम् मङ्गलकारि अस्तु भ-
वतु । स्वप्ने अन्नभोजनेन यद् अरिष्टं भवति तद् अनेन मन्त्रजपेन
शाम्यतु प्रत्युत कल्याणकारि भवत्वित्यर्थः ॥

एकादशी ॥

नमस्कृत्य चावापृथिवीभ्यामन्तरिक्षाय मृत्यवे ।

मेक्षांमूर्ध्वस्तिष्ठन् मा मां हिंसिपुरीश्वराः ॥ १ ॥

नमःकृत्य । चावापृथिवीभ्याम् । अन्तरिक्षाय । मृत्यवे ।

मेक्षांसि । ऊर्ध्वः । तिष्ठन् । मा । मा । हिंसिपुः । ईश्वराः ॥ १ ॥

चावापृथिव्यादिभ्यो नमस्कृत्य नमस्कारं कृत्वा तिष्ठन् आसीनोहम्
[ऊर्ध्वः] ऊर्ध्वं वा ऊर्ध्वमुखो मैष्यांसि । ऊर्ध्वलोकं मा गमिष्यामीत्यर्थः ।
“यद्वा नमस्कारेण ऊर्ध्वो मा गमिष्यामि । किं तु तिष्ठन् इह लोके चि-
रकालावस्थायी । भवामीति शेषः । ॥ मैष्यामीति । “अमानोवाः
प्रतिपेधे” इति प्रतिपेधवाचिनो मा इति निपातस्य ग्रहणं न तु झितो
माशब्दस्य । यदि माङ्स्तर्हि “माङि लुङ्” स्यात् । तस्य सर्वलकारा-
णाम् अपवादत्वात् । एतेर्लृट् । “स्ततासी” इति स्यः ॥ । ईश्वराः
स्वामिनः द्युपृथिव्यन्तरिक्षदेवता अग्निवायुसूर्या मृत्युश्च मा मां मा हिंसि-
पुः मा वधिपुः । चिरकालम् इह लोके माम् अवस्थापयन्तु इत्यर्थः ॥

नयमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति माधवीये अर्घवसंहिताभाष्ये वेदार्थप्रकाशे

सप्तमकाण्डे नयमेनुवाकः ॥

१ B B K K̄ D R Ś V P P̄ J C. Cf मेक्षा°. A मेष्वा° changed to मेक्षा°. Rv have altered मेक्षा° read by their MSS to मेक्ष्वा°. Stryer's मैष्यामि would be accented मे-
ष्याम्यूर्ध्व°. We adhere to the traditional reading १ A B B̄ K K̄ D R V C. °स्तिष्ठ°. P J C तिष्ठन्. We with Ś P̄.

दशमेनुवाके त्रीणि सूक्तानि । तत्र “को अस्या नः” इति आद्ये सूक्ते आद्याभ्याम् ऋग्भ्यां सर्वफलकामः प्रजापतिं यजेत उपतिष्ठेत वा ।

“को अस्या न इति प्रजापतिम्” इति हि [कौ० ७. १०] सूत्रम् ॥

“कः पृश्निम्” इत्येषा उर्वराख्ये सवयज्ञे विनियुक्ता । “कः पृश्निम् इत्युर्वराम्” इति [कौ० ४. ७] सूत्रात् ॥

उपनयने आदित्यवीक्षणानन्तरम् “अपक्रामन्” इत्यनया माणवकं प्राङ्मुखम् उपवेशयेत् । सूत्रितं हि । “अपक्रामन् पौरुषेयाद् वृणान इत्येनं बाहुगृहीतं प्राञ्चम् अवस्थाप्य” इति [कौ० ७. ६] ॥

ग्रामगृहादिषु अन्योक्तसंदेशाकथने तन्मायश्चित्तार्थं “यद् अस्मृति” इत्यनया अग्निम् उपतिष्ठेत । “यद् अस्मृतीति संदेशम् अपर्याप्य” इति हि [कौ० ५. १०] सूत्रम् ॥

तथा दर्शपूर्णमासयोः “यद् अस्मृति” इत्यनया कर्मविस्मरणमायश्चित्तार्थं जुहुयात् । “यन्मे स्कव्रमं यद् अस्मृति [१११] इति च स्कन्नास्मृतिहोमौ” इति [कौ० १. ६] सूत्रितम् ॥

अग्निष्टोमे दीक्षानियमलोपमायश्चित्तार्थम् अनया अग्निम् उपतिष्ठेत । “व्रतलोपे यदस्मृतीत्यग्निम् उपतिष्ठते” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ३. २] ॥

कासस्त्रेष्मभैषज्यार्थम् “अव दिवस्तारयन्ति” इति ऋचा अन्नं सक्तुमन्यं वा अभिमन्त्र्य भक्षयेद् उदकं वा अभिमन्त्र्य आचामयेत् सूर्योपस्थानं वा कुर्यात् । “यथा मनः [६. १०५] अव दिवः [७. ११२] इत्यरिष्टेन” इति [कौ० ४. ७] सूत्रात् ॥

अभिचारकर्मणि “यो नस्तायत्” इति द्यूचेन अंशनिहतवृक्षसमिध आदध्यात् ॥

द्यूतजयकर्मणि “इदम् उग्राय” इति सप्तचैनं दधिमधुनोस्त्रिरात्रं वासितान् अक्षान् अभिमन्त्र्य द्यूतक्रीडां कुर्यात् । “इदम् उग्रायेति वासितान् अक्षान् निवपति” इति हि कौशिकं सूत्रम् [कौ० ५. ५] ॥

1 S' इत्येव. 2 S' पर्याप्तेति for अपर्याप्य इति. 3 This is a sūtra-māntra. See *Kaushika* I. 6 4 S' अशनिहसमिधवृक्ष.

अग्राधाने “इदम् उग्राय” इति घृतेन अभ्यक्तान् अक्षान् अध्वर्यवे दद्यात् । तद् उक्तं वैताने । “इदम् उग्रायेत्यन्वक्तान् अक्षान् विदेव-
नायाध्वर्यवे प्रयच्छति” इति [वै० २. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

को अस्या नो दुहोर्वधवत्या उन्नेप्यति क्षत्रियो वस्य इच्छन् ।

को यज्ञकामः क उ पूर्तिकामः को देवेषु वनुते दीर्घमायुः ॥ १ ॥

कः । अस्याः । नः । दुहः । अवद्यवत्याः । उत । नेप्यति । क्षत्रियः । व-
स्यः । इच्छन् ।

कः । यज्ञकामः । कः । ऊं इति । पूर्तिकामः । कः । देवेषु । वनुते । दी-
र्घम् । आयुः ॥ १ ॥

- अस्मिन् द्यूवे प्रश्रवाचिना किंशब्देन प्रजापतिरुच्यते । अनिरुक्तत्वात्
तस्य । श्रूयते हि तैत्तिरीयके । “कोहं स्याम इत्यब्रवीत् एतत् प्रदायेति ।
एतत् स्या इत्यब्रवीद् यद् एतद् ब्रवीषीति” इति [तै० ब्रा० २. २. १०. २] ।
को ह वै नाम प्रजापतिरिति प्रश्रवाचिन एव किंशब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वं
युक्तम् । अन्यथा “कस्यै देवाय हविषा विधेम” [ष्ट० १०. १२१. १]
इत्यत्र सै इति आदेशो न स्यात् । अपरम् अस्या ऋचोर्यः । वस्यः
वसीयः प्रशस्तं फलम् । ॥ वसुशब्दाद् ईयसुनि ईकारलोपश्चान्द-
सः ॥ इच्छन् अस्मभ्यं प्रदानुं कामयमानः कः क्षत्रियः क्षत्रियजा-
त्यभिमानो को राजा । ॥ “क्षत्राद् षः” इति षः ॥ अस्याः
इदानीं वाधिकाया अवद्यवत्याः । गर्हम् अवद्यम् । ॥ “अवद्यपण्य-
र्यो” इति गर्हार्थे अवद्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः ॥ निन्द्यरू-
पादियुक्ताया दुहः द्रोण्याः । ॥ दुह जिघांसायाम् । किप् ॥ अ-
हितकारिण्याः पिशाच्या दुर्गतिः सकाशात् नः अस्मान् उन्नेप्यति उद्ध-
रिष्यति । को वा यज्ञकामः अस्माभिरनुष्ठीयमानं यज्ञं कामयमानो भ-

१ A B B दुहोय°. We with D K R S V.

1 S' इदमुप्रायेत्यन्वाक्येत्यन्यकानक्ष°. We with the Taitdya. 2 S' om इति here

वति । उशब्दः वार्ये । पूर्तिकामः अस्माकं धनादिपूर्तिम् अभिवाञ्छन् भवति । को वा देवेषु मध्ये दीर्घम् चिरकालभावि आयुः जीवनं वर्तते संभजते । ॥ वन पण संभक्तौ । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ । य-
द्वा । ॥ वनतिर्दानार्थवाची । धातूनाम् अनेकार्थत्वात् ॥ । देवेषु मध्ये को वा दीर्घम् आयुः प्रयच्छति ॥ अत्रोक्तानां प्रश्नवाक्यानां कः प्रजापतिरेव अस्मान् दुर्गताद् उद्धरिष्यति अस्मदीयं यज्ञं पूर्तिं च कामयते आयुश्च प्रयच्छति इत्युत्तरं भवति । किञ्चिदेन प्रजापतिरुच्यते इत्युक्तात्वात् ॥

द्वितीया ॥

कः पृश्निं धेनुं वरुणेन दत्तामथर्वणे सुदुघां नित्यवत्ताम् ।

वृहस्पतिना सख्यं जुषाणो यथावशं तन्वः कल्पयाति ॥ १ ॥

कः । पृश्निम् । धेनुम् । वरुणेन । दत्ताम् । अथर्वणे । सुदुघाम् । नित्यवत्ताम् ।

वृहस्पतिना । सख्यम् । जुषाणः । यथावशम् । तन्वः । कल्पयाति ॥ १ ॥

पृश्निम् प्राष्टवर्णम् । ॥ पृश्निः प्राश्रुत एनं वर्ण इति नैरुक्ता इति हि यास्कः [नि० २, १४] ॥ । लोहितादिबर्णोपेतां सुदुघाम् सुषु दोग्धीम् । ॥ “दुहः कव्यश्च” इति कप् प्रत्ययः । घकारश्च अन्तादेशः ॥ । दोग्धुं सुशकां वा । ॥ “ईषहुः सुषु” इति खल् । बर्णोपजनश्छान्दसः । “लिति” इति प्रत्ययात् पूर्वस्म उदात्तत्वम् ॥ । नित्यवत्ताम् सर्वदा वत्सोपेताम् । अनेन सर्वदा नवप्रसूतत्वम् उक्तं भवति । अथर्वणे वरुणेन दत्तां धेनुम् । वरुणेनाथर्वणे गौर्दत्तेति पञ्चमकाण्डे स्पष्टम् आश्नातम् । “कथं महे असुरायान्रवीरिह कथं पित्रे हरये त्वेपनुष्मणः । पृश्निं वरुण दक्षिणां ददावान् पुनर्मथ त्वं “मनसाचिकित्सीः” इति [५, ११] । एतादृशीं धेनुं वृहस्पतिना वृहता

११५६१५ सुर्य जु०. We with ABBSPJCr

। अथे वा for उशब्द वार्ये २५ वर्णमिति.

महतां देवानां पालकेन देवेन सख्यम् सौहार्दं जुषाणः सेवमानः को दे-
वः यथावशम् यथाकामम् । ॥ पदार्थानतिवृत्तौ अव्ययीभावः ॥ त-
न्वः तनूः कल्पयति कल्पयेत् समर्थानि कुर्यात् । ॥ कल्पयतेर्लटि
आडागमः ॥ कः कल्पयेत् इति प्रश्नस्य प्रजापतिरेव कल्पयतीत्यु-
त्तरं भवति ॥

तृतीया ॥

अपक्रामन् पौरुषेयाद् वृणानो दैव्यं वचः ।

प्रणीतीरभ्यावर्तस्व विश्वेभिः सखिभिः सह ॥ १ ॥

अपक्रामन् । पौरुषेयात् । वृणानः । दैव्यम् । वचः ।

प्रऽनीतीः । अभिऽआवर्तस्व । विश्वेभिः । सखिऽभिः । सह ॥ १ ॥

हे माणवक त्वं पौरुषेयात् पुरुषेभ्यो हितं तत्र वर्तमानं कामवादभ-
क्षणादिकं लौकिकं कर्म तस्मात् । ॥ “सर्वपुरुषाभ्यां णठञौ” इति
ठञ् प्रत्ययः । ढस्य एच् आदेशः ॥ तस्मात् लौकिकात् कर्मणः
अपक्रामन् अपगच्छन् दैव्यम् देवसंवन्धि । ॥ “देवाद् यञञौ”
इति यञ् प्रत्ययः ॥ तद् वचः वाक्यं वेदलक्षणं वृणानः संभजमा-
नः । ॥ वृद् संभक्तौ । क्र्यादिः । हेतौ शानच् प्रत्ययः ॥ स्वा-
ध्यायसंभजनाद्धेतोः प्रणीतीः प्रकृष्टेनयनादिवेदब्रह्मचर्यनियतीः अभ्यावर्तस्व
अभिगच्छ । विश्वेभिः सर्वैः सखिभिः समानख्यानैः सव्रह्मचारिभिः स-
ह । अभ्यावर्तस्वेति ॥

चतुर्थी ॥

यदस्मृतिं चकृम किं चिदस्म उपारिम् चरणे जातवेदः ।

ततः पाहि त्वं नः प्रचेतः शुभे सखिभ्यो अमृतत्वमस्तु नः ॥ १ ॥

यत् । अस्मृति । चकृम । किम् । चित् । अस्मे । उपऽआरिम् । चरणे ।

जातऽवेदः ।

वति । उशब्दः वार्थे । पूर्तिकामः अस्माकं धनादिपूर्तिम् अभिवाञ्छन् भवति । को वा देवेषु मध्ये दीर्घम् चिरकालभावि आयुः जीवनं वर्तते संभजते । ॥ वन षण् संभक्तौ । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ य-
द्वा । ॥ वनतिर्दानार्थवाची । धातूनाम् अनेकार्थत्वात् ॥ देवेषु मध्ये को वा दीर्घम् आयुः प्रयच्छति ॥ अत्रोक्तानां प्रश्नवाक्यानां कः प्रजापतिरेव अस्मान् दुर्गताद् उद्धरिष्यति अस्मदीयं यज्ञं पूर्तिं च कामयते आयुश्च प्रयच्छति इत्युत्तरं भवति । किंशब्देन प्रजापतिरुच्यते इत्युक्तत्वात् ॥

द्वितीया ॥

कः पृश्निं धेनुं वरुणेन दत्तामथर्वणे सुदुधां नित्यवत्ताम् ।

बृहस्पतिना सख्यं जुषाणो यथावृशं तन्वः कल्पयाति ॥ १ ॥

कः । पृश्निम् । धेनुम् । वरुणेन । दत्ताम् । अथर्वणे । सुदुधाम् । नित्यवत्ताम् ।

बृहस्पतिना । सख्यं । जुषाणः । यथावृशम् । तन्वः । कल्पयाति ॥ १ ॥

पृश्निम् प्राट्वर्णम् । ॥ पृश्निः प्राश्रुत एनं वर्णं इति नैरुक्ता इति हि यास्कः [नि० २, १४] ॥ लोहितादिवर्णोपेतां सुदुधाम् सुषु दोग्धीम् । ॥ “दुहः कव्यश्च” इति कप् प्रत्ययः । घकारश्च अन्तादेशः ॥ दोग्धुं सुशकां वा । ॥ “ईषदुःसुषु” इति खल् । वर्णोपजनशब्दान्वसः । “लिति” इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् ॥ नित्यवत्ताम् सर्वदा वत्सोपेताम् । अनेन सर्वदा नवप्रसूतत्वम् उक्तं भवति । अथर्वणे वरुणेन दत्तां धेनुम् । वरुणेनाथर्वणे गौर्दत्तेति पञ्चमकाण्डे स्पष्टम् आस्नातम् । “कथं महे असुरायाव्रवीरिह कथं पित्रे हरये त्वेपनृग्णः । पृश्निं वरुणं दक्षिणां ददावान् पुनर्मघं त्वं मनसाचिकित्सीः” इति [५, ११] । एतादृशीं धेनुं बृहस्पतिना बृहता

११ K P P V सख्यं जुं. We with A B R S P J Cr.

वार्थे वा for उशब्दः वार्थे. 2 S' वर्णमिति.

महतां देवानां पालकेन देवेन सख्यम् सौहार्दं जुषाणः सेवमानः को दे-
वः यथावशम् यथाकामम् । ॥ पदार्थानतिवृत्तौ अव्ययीभावः ॥ त-
न्वः तनूः कल्पयाति कल्पयेत् समर्थानि कुर्यात् । ॥ कल्पयतेल्लेटि
आडागमः ॥ कः कल्पयेत् इति प्रश्नस्य प्रजापतिरेव कल्पयतीत्यु-
त्तरं भवति ॥

तृतीया ॥

अ॒प॒क्राम॒न् पौरु॑षेयाद् वृ॒णानो॑ दैव्यं वचः ।

प्र॒णीती॒रभ्या॑वर्तस्व वि॒श्वेभिः॑ सखि॒भिः सह ॥ १ ॥

अ॒प॒ऽक्राम॒न् । पौरु॑षेयात् । वृ॒णानः॑ । दैव्य॑म् । वचः ।

प्र॒ऽणीतीः॑ । अ॒भिऽआ॑वर्तस्व । वि॒श्वेभिः॑ । सखि॒भिः । सह ॥ १ ॥

हे माणवक त्वं पौरुषेयात् पुरुषेभ्यो हितं तत्र वर्तमानं कामवादभ-
क्षणादिकं लौकिकं कर्म तस्मात् । ॥ “सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ” इति
ढञ् प्रत्ययः । ढस्य एप् आदेशः ॥ तस्मात् लौकिकात् कर्मणः
अपक्रामन् अपगच्छन् दैव्यम् देवसंवन्धि । ॥ “देवाद् यञञौ”
इति यञ् प्रत्ययः ॥ तद् वचः वाक्यं वेदलक्षणं वृणानः संभजसा-
नः । ॥ वृङ् संभक्तौ । ज्ञादिः । हेतौ शानच् प्रत्ययः ॥ स्वा-
ध्यायसंभजनाद्धेतोः प्रणीतीः प्रकृष्टेनयनादिवेदब्रह्मचर्यनियतीः अभ्यासार्तस्व
अभिगच्छ । विश्वेभिः सर्वैः सखिभिः समानख्यानैः सव्रह्मचारिभिः स-
ह । अभ्यावर्तस्वेति ॥

चतुर्थी ॥

यद॒सृ॒ति च॒कृ॒म किं चि॑द॒ग्न उपा॒रि॒म च॑र॒णे जा॒तवे॑दः ।

ततः॑ पा॒हि त्वं नः॑ प्रचेतः शु॒भे सखि॑भ्यो अमृ॒तत्व॑मस्तु नः ॥ १ ॥

यत् । अ॒सृ॒ति । च॒कृ॒म । किम् । चि॒त् । अ॒ग्ने । उ॒प॒ऽआ॒रि॒म । च॑र॒णे ।
जा॒त॒ऽवे॒दः ।

ततः । पाहि । त्वम् । नः । प्रचेतः । शुभे । सखिभ्यः । अमृतत्वम् ।

अस्तु । नः ॥ १ ॥

हे अग्ने वयम् अस्मृति स्मरणरहितं पूर्वोत्तरकर्मानुसंधानरहितं यत् किञ्चित् कर्म चकृम अकार्ष्म । सांतयेन क्रियमाणे कर्मणि मध्ये यत् किञ्चित् कर्म अनुष्ठेयं विस्मृतवन्तः अन्योक्तं वा संदेशादिकं तदीयाय जनाय न कथितवन्तो वा । तथा हे जातवेदः जातानां वेदितः जातैः भूतैर्ज्ञायमान वा चरणे अनुष्ठाने उपारिम यत् कर्म उपार्तं लुप्तम् अकार्ष्म । यत्कर्मानुष्ठाने मूढा अभूमेत्यर्थः । ४ चकृमेति । करोतेर्लिटि क्रादिनियमात् इष्णिषेधः । उपारिमेति । उपपूर्वाद् अर्तः “इहस्त्यर्तिव्यतीनाम्” इति इडागमः । यदृत्तयोगाद् अनिघाते “तिङि चोदाहवति” इति गतेर्निघातः ४ । हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान अग्ने त्वं तत् तस्माद् विस्मरणनिवन्धनात् पापात् नः अस्मान् पाहि पालय । तत् सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः प्रियभूतेभ्यो नः अस्मभ्यं त्वदनुग्रहात् शुभे शोभने साङ्गे कर्मणि । संपन्ने इति शेषः । अमृतत्वम् अविनाशित्वम् ।

पञ्चमी ॥

अव दिवस्तारयन्ति सप्त सूर्यस्य रश्मयः ।

आर्यः समुद्रिया धारास्तास्ते श्रुत्यमंसिलसन् ॥ १ ॥

अव । दिवः । तारयन्ति । सप्त । सूर्यस्य । रश्मयः ।

आर्यः । समुद्रियाः । धाराः । ताः । ते । श्रुत्यम् । अंसिलसन् ॥ १ ॥

एकस्य हि सूर्यस्य अंशभूताः सप्त सूर्या विद्यन्ते । तत्र प्रधानभूतः कश्यपसंज्ञकः सर्वदा महामेरौ वर्तते । इतरे तदंशभूता आरोगादिनामानो विश्वस्य प्रकाशकाः प्रवर्षकाश्च भवन्ति । श्रूयते हि तैत्तिरीयके । “आरोगो भ्राजः पटरः पतङ्गः स्वर्णरो ज्योतिषीमान् विभासः । ते अस्मै सर्वे दिवम् आतपन्ति” इति । “कश्यपोष्टमः । स महामेरं न जहाति” इति । यस्मिन् सूर्या अर्पिताः सप्त साकम्” इति च [तै० आ० १.७.१] ॥ तथा चास्या ऋचः अयम् अर्थः । सूर्यस्य कश्य-

पनाम्नः संवन्धिनः सप्त सप्तसंख्याका रश्मयः व्यापकाः किरणा आरो-
गादयः सूर्याः समुद्रियाः । समुद्रम् अन्तरिक्षम् । ॥ समुद्रवन्त्यस्माद्
आप इति हि यास्कः [नि० २. १०] । तत्र भवाः । “समुद्राभ्राद्
घः” इति घः ॥ अन्तरिक्षभवा धारारूपा आपः । ॥ द्वि-
तीयार्थे प्रथमा ॥ अपः दिवः द्युलोकाद् अव तारयन्ति अवपा-
तयन्ति । प्रवर्षन्तीत्यर्थः । ताः सूर्यरश्मिभिरवतारिता आपः हे रुग्ण
ते तव शल्यवत् शल्यम् पीडाकारिणं कासश्चेष्मादिरोगम् असित्सन् सं-
सयन्तु विनाशयन्तु । ॥ संसु गतौ । ण्यन्तात् लुङि चङि “अ-
निदिताम्” इति उपधानकारलोपः । “सन्वह्युनि” इति सन्वज्जा-
वात् “सन्वतः” इति अभ्यासस्य इच्छम् ॥

पष्ठी ॥

यो न स्तायद् दिप्सति यो न आविः स्रो विद्वानरणो वा नो अग्ने ।

प्रतीच्येत्वरणी दत्वती तान् मैषामग्ने वास्तु भून्नो अर्पत्यम् ॥ १ ॥

नः । तायत् । दिप्सति । यः । नः । आविः । स्वः । विद्वान् । अरणः ।
वा । नः । अग्ने ।

प्रतीची । एतु । अरणी । दत्वती । तान् । मा । एषाम् । अग्ने । वास्तु ।
भूत् । नो इति । अर्पत्यम् ॥ १ ॥

हे अग्ने यः शत्रुः नः अस्मान् तायत् । अन्तर्हितनामैतत् । अन्त-
र्हितम् अग्रकाशं दिप्सति दम्भितुं हिंसितुम् इच्छति । ॥ “दम्भ
इच्च” इति सन्प्रत्यये इकारादेशः । “अत्र लोपोभ्यासस्य” इति अ-
भ्यासलोपः ॥ यश्च शत्रुः नः अस्मान् आविः प्रकाशं दिप्सति ।
तथा विद्वान् परवाधनोपायं जानन् स्वः स्वीयः वन्धुर्वा नः अस्मान्
दिप्सति । अरणः । ॥ अतैः अरणः ॥ अरातिर्वा नः अस्मान्

१ B स्तायुः. We with ADKĀRŚVC. २ BĀKĀRŚC omit the visarga
in आविः. We with AV. ३ AKĀRŚC तं नः. We with BĀDŚVC. ४ P P J Cr
स्तायत्. We with Śāyana. See also IV. 16. 1.

हन्तुम् इच्छति । तान् अग्रकाशहननोद्युक्तादीन् शत्रून् दत्तवी दन्तोपे-
ता । ॥ “छन्दसि च” इति दन्तशब्दस्य दन्त आदेशः ॥ अ-
रणी आर्तिकारिणी राक्षसी प्रतीची प्रत्यगञ्चना एतु प्राप्नोतु । दन्ताभ्यां
तान् भक्षयितुम् अभिगच्छन्वित्यर्थः । निःशेषहननाय दत्तवीति विशेष-
णम् । किं च हे अग्ने एषां पूर्वोक्तानाम् अन्तर्हितघातकादीनां वास्तु
गृहं मा भूत् । अपत्यम् पुत्रादिकं मो मैव भूत् ॥

सप्तमी ॥

यो नः सुप्तान् जाग्रतो वाभिदासात् तिष्ठतो वा चरतो जातवेदः ।

वैश्वानरेण सयुजां सजोपास्तान् प्रतीचो निर्देह जातवेदः ॥ २ ॥

यः । नः । सुप्तान् । जाग्रतः । वा । अभिदासात् । तिष्ठतः । वा । चरतः ।

जातवेदः ।

वैश्वानरेण । सयुजां । सजोपाः । तान् । प्रतीचः । निः । द्रुह । जा-
तवेदः ॥ २ ॥

यः शत्रुः सुप्तान् निद्राणान् नः अस्मान् अभिदासात् अभिदासयेत्
अभितः उपक्षपयेत् अभिमुखं वा हिंस्यात् । ॥ दसु उपक्षये । प्य-
न्तात् लेटि आडागमः । “छन्दस्युभयथा” इति तिप् आर्धधातुकत्वात्
णिलोपः ॥ यः शत्रुः जाग्रतः प्रबुध्यमानान् नः अस्मान् अभि-
दासयेत् । ॥ जाग्रु निद्राक्षये । शतरि अदादित्वात् शपो लुक् ।
“जक्षित्यादयः षट्” इति अभ्यस्तसंज्ञायाम् “अभ्यस्तानाम् आदिः”
इति आयुदात्तत्वम् ॥ तथा हे जातवेदः जातग्रज्ञ हे अग्ने ति-
ष्ठतः सुखेन एकत्रासीनान् अस्मान् यो हिंस्यात् चरतः कार्येषु व्याप्रिय-
माणान् वा अस्मान् यः शत्रुः उपक्षपयेत् । ॥ तिष्ठतश्चरत इत्युभयत्र
लसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने
त्वं वैश्वानरेण विश्वनरसंबन्धिना एतत्संज्ञकेन जाठराग्निना । ॥ “नरे
संज्ञायाम्” इति विश्वशब्दस्य दीर्घः ॥ तेन अग्निना सयुजा स-

हयोक्ता सहायेन सजोषाः समानग्रीतिः सन् प्रतीचः खभजगणाद्यव-
स्थापन्नान् अस्मान् उपक्षपयितुं प्रतिमुखम् आगच्छतस्तान् शत्रून् निर्दह-
निःशेषेण भस्मसात् कुरु । जाठरान्निः अन्तर्दहतु त्वं तु वहिर्दहेत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

इदमुग्राय वभ्रवे नमो यो अक्षेर्षु तनूवशी ।

घृतेन कलिं शिक्षामि स नो मृडान्तीदृशे ॥ १ ॥

इदम् । उग्राय । वभ्रवे । नमः । यः । अक्षेर्षु । तनूऽवशी ।

घृतेन । कलिम् । शिक्षामि । सः । नः । मृडान्ति । ईदृशे ॥ १ ॥

उग्राय उन्नूर्णवलाय वभ्रवे वभ्रुयर्णाय एतत्संज्ञकाय द्यूतजयकारिणे दे-
वाय इदं नमः नमस्करणम् । भवतु इति शेषः । ॥ “नमःस्व-
स्ति” इति नमःशब्दयोगे वभ्रव इति चतुर्थी ॥ यो वभ्रुः अक्षे-
षु देवनसाधनेषु तनूवशी यथाकामी । स्वेच्छाधीनजय इत्यर्थः । घृतेन
आज्येन मन्त्राभिमन्त्रितेन कलिम् । पराजयहेतुः पञ्चसंख्यायुक्तोक्षविषयोऽ-
यः कलिरित्युच्यते । तं शिक्षामि ताडयामि । हन्तीत्यर्थः । एकादयः प-
ञ्चसंख्यान्ता अक्षविषया अयाः । तत्र पञ्चानां कलिरिति संज्ञा । तया
च तैत्तिरीयकम् । “ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् । अथ ये पञ्च
कलिः सः” इति [ते० ब्रा० १. ५. ११. १] । तत्र कलिशब्दवाच्यस्य अ-
यस्य आगमने पराजयो भवति । तम् अनेन आज्येन विनाशयामि ।
अहम् अन्यैर्न पराजीये किं तु अन्यान् अहमेव जयामीत्यर्थः । ॥ शि-
क्षतिर्विद्योपादानवाची । तच्च विद्याग्रहणम् अध्यापककर्तृककशाताडनं वि-
ना न भवतीति अत्र लक्षणया ताडनभारं विवक्ष्यते । व्यत्ययेन परस्मै-
पदम् ॥ यद्वा । ॥ शकेः सनि प्रत्यये “सनि मीमा” इति
इत् आदेशः । “अत्र लोपः” इति अभ्यासलोपः ॥ कलिं शि-
क्षामि शक्तं समर्थं कर्तुम् इच्छामि । यथा कलिः स्वयं पराजयसमर्थः
पराजयवान् भवति तथा करोमीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे देवतानुग्रहम् आ-

शास्ते । स नमस्कृतः अक्षद्युतदेवता वसुः ईदृशे देवननिबन्धने कलि-
पराभावनरूपे जयलक्षणे च फले नः अस्मान् मृच्छाति मृडयतु सुख-
यतु । ॐ मृड सुखने । लेटि आडागमः ॥

नवमी ॥

घृतम॑प्स॒राभ्यो॑ वह॒ त्वम॑ग्ने पांसू॑न्क्षेभ्यः॒ सिक्ता॑ अप॒श्च ।

यथा॒भागं॑ ह॒व्यदा॑ति जुषा॒णा मद॑न्ति दे॒वा उ॒भया॑नि ह॒व्या ॥ २ ॥

घृत॑म् । अ॒प्स॒राभ्यः॑ । वह॒ । त्वम॑ । अ॒ग्ने । पांसू॑न् । अ॒क्षेभ्यः॑ । सिक्ताः॑ ।

अपः॑ । च ।

यथा॒ऽभा॒गम् । ह॒व्यदा॑तिम् । जुषा॒णाः । मद॑न्ति । दे॒वाः । उ॒भया॑नि ।

ह॒व्या ॥ २ ॥

अप्सरसः । सधमादम् । मदन्ति । हविःऽधानम् । अन्तरा । सूर्यम् । च ।
ताः । मे । हस्तौ । सम । सृजन्तु । धृतेन । सऽपत्नम् । मे । कितवम् ।
रन्धयन्तु ॥ ३ ॥

अप्सरसः द्यूतक्रियादेवताः सधमादम् सह संभूय मादः मादनं य-
स्मिन् मदनकर्मणि तत् । ॥ माद्यतेर्षञ् व्यत्ययेन । “सध मादस्यो-
रद्वन्दसि” इति सहस्य सधादेशः ॥ सहमदनं यथा भवति तथा
मदन्ति माद्यन्ति । कुवेति तद् उच्यते । हविर्धानम् हविर्धीयते अवेति
हविर्धानो भूलोकः । ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ तं सूर्यम् सूर्या-
धिष्ठितं द्युलोकं तं च अन्तरा । ॥ “अन्तरान्तरेण युक्ते” इति द्वि-
तीया ॥ द्यावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षलोके माद्यन्ति । ताः अप्स-
रसः मे मम हस्तौ देवतासाधनौ पाणी धृतेन धृतवत् सारभूतेन जय-
लक्ष्मि फलेन सं सृजन्तु संयोजयन्तु । तथा सपत्नम् प्रतिदीप्यन्तं कि-
तवं मे मम रन्धयन्तु । ॥ रन्धतिर्विशगमने इति यास्कः [नि० १०.
४०] ॥ ॥ वशयन्तु स्वाधीनं कुर्वन्तु । ॥ रध हिंसासंराध्योः ।
जिजिह्वन्ति भोरेचि” इति नुम आगमः ॥

[इति] दशमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“आदिनयं प्रतिदीप्ते” इति चतुर्थेचस्य द्यूतजयकर्मणि “इदम् उ-
ग्राय” इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ॥

परसेनाजयार्थम् “अग्न इन्द्रश्च” इति द्वाभ्यां नवरथं संपात्य अभि-
मन्त्र्य ससारथिं राजानम् आरोहयेत् । तद् उक्तं कौशिकेन । “अग्न
इन्द्रः [७. ११५] दिशश्चतस्रः [८. ८. २२] इति नवं रथं राजानं ससा-
रथिम् आस्थापयति” इति [कौ० २. ६] ॥

तथा सर्वफलकामः “अग्न इन्द्रश्च” इति तिसृभिः अग्नीन्द्रो यजे-
त उपतिष्ठेत् वा । “अग्न इन्द्रश्चेति मन्त्रोक्तान् सर्वकामः” इति हि
[को० ७. १०] सूत्रम् ॥

शास्ते । स नमस्कृतः अक्षद्यूतदेवता वभ्रुः ईदृशे देवननिबन्धने कलि-
पराभावनरूपे जयलक्षणे च फले नः अस्मान् मृच्छाति मृडयतु सुख-
यतु । ॐ मृड सुखने । लेटि आडागमः ॥

नवमी ॥

घृतमप्सराभ्यो वहु तमग्ने पांसून्क्षेम्यः सिक्ता अपश्च ।

यथाभागं हव्यदाति जुषाणा मदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २ ॥

घृतम् । अप्सराभ्यः । वहु । तम् । अग्ने । पांसून् । अक्षेम्यः । सिक्ताः ।

अपः । च ।

यथाऽभागम् । हव्यऽदातिम् । जुषाणाः । मदन्ति । देवाः । उभयानि ।

हव्या ॥ २ ॥

अप्सरसः । सधमादम् । मदन्ति । हविःधानम् । अन्तरा । सूर्यम् । च ।
ताः । मे । हस्तौ । सम । सृजन्तु । धृतेन । सपत्नम् । मे । कितवम् ।
रन्ध्रयन्तु ॥ ३ ॥

अप्सरसः द्यूतक्रियादेवताः सधमादम् सह संभूय मादः मादनं य-
स्मिन् मदनकर्मणि तत् । ॥ माद्यतेर्धञ् व्यत्ययेन । “सध मादस्यो-
श्छन्दसि” इति सहस्य सधादेशः ॥ सहमदनं यथा भवति तथा
मदन्ति माद्यन्ति । कुप्रेति तद् उच्यते । हविर्धानम् हविर्धीयते अत्रेति
हविर्धानो भूलोकः । ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ तं सूर्यम् सूर्या-
धिष्ठितं द्युलोकं तं च अन्तरा । ॥ “अन्तरान्तरेण युक्ते” इति द्वि-
तीया ॥ द्यावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षलोके माद्यन्ति । ताः अप्स-
रसः मे मम हस्तौ देवनसाधनौ पाणी धृतेन धृतवत् सारभूतेन जय-
न्त्यसि । ॥ सृजन्तु संयोजयन्तु । तथा सपत्नम् प्रतिदीव्यन्तं कि-
न्तु रन्ध्रयन्तु । ॥ रन्ध्रतिर्विशगमने इति यास्कः [नि० १०,
४०] ॥ वश्यन्तु स्वाधीनं कुर्वन्तु । ॥ रध हिंसासंराध्योः ।
जिह्वि रधिजभोरचि” इति नुम् आगमः ॥

[इति] दशमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“आदिनवं प्रतिदीप्ते” इति चतुर्थ्यवस्य द्यूतजयकर्मणि “इदम् उ-
ग्राय” इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ॥

• परसेनाजयार्थम् “अग्न इन्द्रश्च” इति द्वाभ्यां नवरथं संपात्य अभि-
मन्य ससारथिं राजानम् आरोहयेत् । तद् उक्तं कौशिकेन । “अग्न
“इन्द्रः [७. ११५] दिशश्चतस्रः [८. ८. २२] इति नवं रथं राजानं ससा-
“रथिम् आस्वापयति” इति [कौ० २. ६] ॥

तथा सर्वफलकामः “अग्न इन्द्रश्च” इति तिसृभिः अग्नीन्द्रौ यजे-
त उपतिष्ठेत वा । “अग्न इन्द्रश्चेति मन्त्रोक्तान् सर्वकामः” इति हि
[कौ० ७. १०] सूत्रम् ॥

आग्रयणेष्टौ “अग्न इन्द्रश्च” इति आग्नेन्द्रपुंरोडाशयागम् अनुमन्तयेत् । “अग्न इन्द्र इत्याग्नेन्द्रम्” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० २.४] ॥

वृषोत्सर्गे “इन्द्रस्य कुक्षिः” इत्यनया वृषभं संपात्य अभिमन्य विस्ृजेत् । “इन्द्रस्य कुक्षिः[७.११६] साहस्रः[९.४] इत्यृषभं संपातवन्तम् अतिस्ृजति” इति कौशिकसूत्रात् [कौ० ३.७] ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने सोमसहितं पूतभृत्पात्रम् “इन्द्रस्य कुक्षिः” इति ब्रह्मा अनुमन्तयेत् । “इन्द्रस्य कुक्षिरित्यासिक्ते सोमे पूतभृत्तम्” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ३.७] ॥

सर्वव्याधिमैषज्यार्थं “शुम्भनी” इति ब्रूचेन उदकघटं संपात्य अभिमन्य मौञ्जैः पाशैः संधिषु बद्धं व्याधितं दर्भपिञ्जलीभिः आत्मावयेद् अवसिञ्चेद् वा । सूत्रितं हि । “शुम्भनी इति मौञ्जैः, पाशैः पर्वसु बद्धा पिञ्जलीभिरात्मावयत्यवसिञ्चति” इति [कौ० ४.६] ॥

तथा “शुम्भनी” इत्यस्या अंहोलिङ्गगणे पाठात् “ओषधिवनस्पतीनाम् अनुकृत्यप्रतिपिडानि भैषज्यानाम् अंहोलिङ्गाभिः” इत्यादौ [कौ० ४.६] विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

विवाहे “शुम्भनी” इत्यनया आज्यं हुत्वा वरवध्वोर्मूर्ध्नोः संपातान् आनयेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनयर्चा वरवध्वोरञ्जत्योः उदपात्रोदकं निनयेत् ॥

सूत्रितं हि । “तुभ्यम् अग्ने[१४.२] शुम्भनी[७.११७] अग्निर्जन्वितं इति मूर्ध्नोः संपातान् आनयति । उदपात्र उत्तरान् शुम्भन्याञ्जत्योर्निनयति” इति [कौ० १०.४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आदिनव्यं प्रतिदीर्घे धृतेनास्मौ अभि क्षर ।

वृक्षमिवाश्रया जहि यो अस्मान् प्रतिदीर्घ्यति ॥ ४ ॥

आदिनवम् । प्रतिदीप्तिम् । घृतेन । अस्मान् । अभि । क्षर ।

वृक्षमऽईव । अशन्या । जहि । यः । अस्मान् । प्रतिदीव्यति ॥ ४ ॥

प्रतिदीप्ते प्रतिकूलं दीव्यते प्रतिकितवाय । ॥ “क्रियाथोपपदस्य”
इति चतुर्थी ॥ प्रतिदिवानं जेतुम् आदिनवम् आदीव्यामि अद्यैः
आदीवनं करोमि । ॥ आङ्पूर्वाद् दीव्यतेश्चान्दसे लङि व्यत्ययेन
शुः । “लोपो व्योर्वलि” इति वकारलोपः । “तस्यस्यमिषान्” इति
अस्मादेशो गुणश्च । यद्वा । लङि व्यत्ययेन श्मम् । प्रतिपूर्वाद् दीव्य-
तेः कनिन् युष्पितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः इति [उ० १, १५४] कनिन्
प्रत्ययः । चतुर्थ्यैकवचने अहोपे कृते “हलि च” इति दीर्घः ॥ अ-
स्मान् आदीव्यतः घृतेन घृतवत्सारभूतेन जयलक्षणेन फलेन अभि क्षर
संयोजय । देवनक्रियाभिमानो देवः संवोध्यते । यः कितवः अस्मान्
प्रतिदीव्यति जेतुं प्रतिकूलं द्यूतं करोति तम् अशन्या विद्युता वृक्षम्
शुष्कं तरुमिव जहि तिरस्कुरु । ॥ “हन्तेर्जः” इति जादेशः ॥

द्वितीया ॥

यो नो द्युवे धनमिदं चकार यो अक्षाणां ग्लहन् शेषणं च ।

स नो देवो हविरिदं जुषाणो गन्धर्वेभिः सधुमादं मदेम ॥ ५ ॥

यः । नः । द्युवे । धनम् । इदम् । चकार । यः । अक्षाणाम् । ग्लहन् ।
शेषणम् । च ।

सः । नः । देवः । हविः । इदम् । जुषाणः । गन्धर्वेभिः । सधुमादम् ।
मदेम ॥ ५ ॥

यो देवः नः अस्माकं द्युवे द्यूताय तदर्धम् । यद्वा द्युवे दीव्यते
नः । ॥ वचनव्यत्ययः ॥ मह्यम् । अप वा नः अस्मादीयाय
द्युवे दीव्यते पुरुषाय इदं प्रतिकितवसंवन्धि धनं चकार जयेन संपादि-
तवान् । ॥ द्युव इति । दीव्यतेः कर्तरि भावे वा क्तिप् । “च्योः

आग्रयणेष्टौ “अग्न इन्द्रश्च” इति आग्नेन्द्रपुंरोडाशयागम् अनुमन्त्रयेत् । “अग्न इन्द्र इत्याग्नेन्द्रम्” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० २. ४] ॥

वृषोत्तमं “इन्द्रस्य कुक्षिः” इत्यनया वृषभं संपात्य अभिमन्य विस्ृजेत् । “इन्द्रस्य कुक्षिः [७. ११६] साहस्रः [९. ४] इत्यृषभं संपातवन्ताम् अतिसृजति” इति कौशिकसूत्रात् [कौ० ३. ७] ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने सोमसहितं पूतभृत्पात्रम् “इन्द्रस्य कुक्षिः” इति ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “इन्द्रस्य कुक्षिरित्यासिक्ते सोमे पूतभृत्तम्” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ३. ७] ॥

सर्वव्याधिभैषज्यार्थं “शुम्भनी” इति द्यूत्वेन उदकघटं संपात्य अभिमन्य मौञ्जैः पाशैः संधिषु वद्धं व्याधितं दर्भपिञ्जलीभिः आसावयेद् अवसिञ्चेद् वा । सूत्रितं हि । “शुम्भनी इति मौञ्जैः पाशैः पर्वसु बद्धा पिञ्जलीभिरासावयत्यवसिञ्चति” इति [कौ० ४. ८] ॥

तथा “शुम्भनी” इत्यस्या अंहोलिङ्गगणे पाठात् “ओषधिवनस्पतीनाम् अनुक्तान्यप्रतिषिद्धानि भैषज्यानाम् अंहोलिङ्गाभिः” इत्यादौ [कौ० ४. ८] विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

विवाहे “शुम्भनी” इत्यनया आज्यं हुत्वा वरवध्वोर्मूढोः संपातान् आनयेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनयर्चा वरवध्वोरञ्जत्योः उदपात्रोदकं निनयेत् ॥

सूत्रितं हि । “नुम्यम् अग्रे [१४. २] शुम्भनी [७. ११७] अग्निर्जन्वित इति मूढोः संपातान् आनयति । उदपात्र उत्तरान् शुम्भन्या-
“ञ्जत्योर्निनयति” इति [कौ० १०. ४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आदिनुचं प्रतिदीप्तिं घृतेनास्मौ अभि हार ।

नृशमिवाशुन्या जहि यो अस्मान् प्रतिदीव्यति ॥ ४ ॥

वः । ॥ लुप्तमत्वर्थीयः ॥ । इन्दुमन्तः सोमवन्तः सोमोपलक्षित-
हविर्युक्ता वयं हविषा उचितेन विधेम परिचरेम । ॥ विध विधा-
ने । तौदादिकः ॥ । अनन्तरं वयं दीव्यन्तः रयीणाम् धनानां प-
तयः स्वामिनः स्याम भवेम । द्यूते प्रतिक्रितवजयेन धनवन्तः स्यामेत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

देवान् यन्नाथितो हुवे ब्रह्मचर्यं यद्वपिम ।

अक्षान् यद् वभ्रूनालभे ते नो मृडन्तीदृशे ॥ ७ ॥

देवान् । यत् । नाथितः । हुवे । ब्रह्मचर्यम् । यत् । ऊपिम ।

अक्षान् । यत् । वभ्रून् । आलभे । ते । नः । मृडन्तु । ईदृशे ॥ ७ ॥

नाथितः उपतप्तः । ॥ नाष्ट नाष्ट याज्योपतपैश्वर्याशीःपु । अस्मात्
त्रिष्टा ॥ । देवान् अभ्यादीन् हुवे आह्वयामि धनलाभार्थम् इति
यत् । ॥ ह्यतेर्ज्ञत्येन शपः शः ॥ । ब्रह्मचर्यम् वेदग्रहणार्थं
ब्रह्मचारिण्ययम् ऊपिम उषितवन्त इति यत् । ॥ वसेर्निवासार्थात्
लिटि उक्ष्मबहुवचने धातोर्भ्यासस्य च संप्रसारणे “शास्तिवसिपसीनां
च” इति पठे रूपम् ॥ । वभ्रून् वभ्रुवर्णान् वभ्रुणा अक्षाभिमा-
निना देवेन अधिष्ठितान् वा अक्षान् देवनसाधनभूतान् आलभे देवितुं
स्पृशामीति यत् । ॥ आदपूर्वो लभिः स्पर्शार्थः । तस्माद् वर्तमाने
लटि उक्ष्मे रूपम् ॥ । तेन कारणेन ते देवादयः ईदृशे जयलक्षणे
फले नः अस्मान् मृडन्तु सुखयन्तु ॥

पञ्चमी ॥

अग्ने इन्द्रश्च दाशुपे हन्तो वृत्राण्यप्रति । उभा हि वृत्रहन्तमा ॥ १ ॥

अग्ने । इन्द्रः । च । दाशुपे । हन्तः । वृत्राणि । अप्रति ॥ उभा । हि । वृ-
त्रहन्तमा ॥ १ ॥

हे अग्ने इन्द्रश्च युवां दाशुपे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं वृत्राणि

“शूडनुनासिके च” इति वकारस्य ऊट् । यण् आदेशः ॥ यश्च
 देवः अक्षाणां परकीयानां ग्लहनम् ग्रहणं स्वकीयैरक्षैर्जित्वा स्वीकरणं शे-
 षणम् स्वीयानाम् अक्षाणां जयाह्वस्याने अवशेषणं च कृतवान् । ॥ ग्ल-
 हनम् इति । ग्लहु ग्लहे इति धात्वन्तरम् अन्यैर्भूवादौ पठ्यते । त-
 स्मात् ल्युट् । गृह्णातेर्वा । रेफस्य लत्वं छान्दसम् ॥ स देवः द्यू-
 ताभिमानो नः असदीयम् इदं हविः जुषाणः सेवमानो भवतु । वयं
 च गन्धर्वेभिः गन्धर्वैः अक्षाधिष्ठायकैः सधमादम् सहमदनं यथा तथा
 मदेम हृष्यास्म । ॥ माघतेः “लिङ्याशिष्यङ्” इति अङ् प्रत्ययः ॥

तृतीया ॥

संवसव इति वो नामधेयमुग्रं पश्या राष्ट्रभृतो ह्यक्षाः ।

तेभ्यो व इन्द्रवो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६ ॥

सम् संवसवः । इति । वः । नामधेयम् । उग्रं पश्याः । राष्ट्रभृतः । हि ।

उप । त्वा । देवः । अग्रभीत । चमसेन । बृहस्पतिः ।

इन्द्र । गीःऽभिः । नः । आ । विश । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां पतिः हिताचरणे-
न पालयिता एतन्नामा देवः चमसेन । चमन्ति अदन्ति अत्र सोमम् इ-
ति चमसः सोमपात्रम् । तेन उपाग्रभीत उपगृहीतवान् । अन्यत्र य-
था न गच्छसि तथा स्वाधीनं कृतवान् इत्यर्थः । ॥ ग्रहेर्लुङ् ।
“हग्रहोर्भः” ॥ अतो बृहस्पतिपरिग्रहात् हे इन्द्र सुन्यते सोमस्य अ-
भिषुण्वते यजमानाय । ॥ “क्रियार्थोपपदस्य” इति चतुर्थी ॥ य-
जमानं धनादिना पोषयितुं नः प्रयोक्तृणाम् अस्माकं गीर्भिः स्तुतिभिः
आ विश । स्तूयमान आगच्छेत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

इन्द्रस्य कुक्षिरसि सोमधानं आत्मा देवानामुत मानुषाणाम् ।

इह प्रजा जनय यास्त आसु या अन्यत्रेह तास्त रमन्ताम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । कुक्षिः । अस्ति । सोमऽधानः । आत्मा । देवानाम् । उत । मा-
नुषाणाम् ।

इह । प्रजाः । जनय । याः । ते । आसु । याः । अन्यत्र । इह । ताः ।
ते । रमन्ताम् ॥ १ ॥

अत्र अतिसूज्यमानो वृषभः पूतभृत्पात्रं वा संबोध्यते । हे वृषभ हे
पूतभृत्कलश या त्वं सोमधानः । सोमो धीयते निधीयतेवेति सोमधा-
नः । ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ सोमाधारभूतः इन्द्रस्य कुक्षिः ज-
ठरम् अस्ति । तथा । उतशब्दः चार्थे । देवानां मानुषाणां च आत्मा
शरीरम् अस्ति । किं च इह लोके प्रजाः पुत्रादिका जनय उत्पादय ।
आसु पुरोवर्तिनीषु गोषु यजमानादिरूपासु वा विक्षु ते त्वदर्थं या वि-
द्यन्ते अन्यत्र अन्यस्मिन् देशे या गावो यजमानादिरूपा वा प्रजा वि-
द्यन्ते ताः प्रजा इह अस्मिन् लोके ते त्वदर्थं रमन्ताम् सुखेन विहर-

आवरकाणि शत्रुरूपाणि दुरितानि अग्रति अग्रतिपक्षम् । निःशेषम्
इत्यर्थः । हयैः हिंस्यः । ॥ हन्तेर्वर्तमाने लटि मध्यमद्विवचने रू-
पम् ॥ । हि यस्माद् उभा उभौ अग्नीन्द्रौ वृत्रहन्तमा वृत्रहन्तमौ
अतिशयेन वृत्रं हतवन्तौ । ॥ “ब्रह्मभूणवृत्रेषु” इति क्तिप् । तद-
न्ताद् आतिशायनिकस्तमप् । “नाद् यस्य” इति नुडागमः ॥

पठौ ॥

याभ्यामजयन्स्वर्ध्वरग्रं एव यावात्स्यतुर्भुवनानि विश्वा ।

प्रचर्षणी वृषणा वज्रवाह अग्निमिन्द्रं वृत्रहणा हुवेहम् ॥ २ ॥

याभ्याम् । अजयन् । स्वर्ध्वः । अग्रे । एव । यौ । आऽतःस्यतुः । भुवनानि ।
विश्वा ।

प्रचर्षणी इति प्रऽचर्षणी । वृषणा । वज्रवाह इति वज्रऽवाह । अग्निम् । इ-
न्द्रम् । वृत्रऽहना । हुवे । अहम् ॥ २ ॥

अग्रे पूर्वं याभ्याम् अग्नीन्द्राभ्यामेव स्वः स्वर्गम् अजयन् स्वाधीनीकृ-
तवन्तो देवाः । यौ च अग्नीन्द्रौ विश्वा विश्वानि भुवनानि भवन्ति भू-
तजातानि आतस्यतुः स्वमहिम्ना आक्रान्तवन्तौ व्याप्नवन्तौ । यौ च प्र-
चर्षणी प्रकर्षेण द्रष्टारौ । स्वोपासकसंवन्धिकर्मफलस्येति शेषः । यद्वा
चर्षणम् इति मनुष्यनाम । प्रकृष्टाश्चर्षणयो मनुष्या ययोर्यष्टृत्वेन सन्तीति
तौ । वृषणा वृषणौ वर्धितारौ अभिमतफलस्य । वज्रवाह । वज्रो वा-
होर्ध्वोरिति अधिकरणबहुव्रीहिः । वज्रः वर्जकम् आयुधम् । आयुधपा-
णी अत एव वृत्रहणा वृत्रहणौ वृत्रं हतवन्तौ । तादृशम् अग्निम् इन्द्रं
च अहं जयकामः हुवे आह्वयामि ॥

सप्तमी ॥

उप त्वा देवो अग्रभीक्ष्मसेन वृहस्पतिः ।

इन्द्रं गीर्भिर्न आ विश यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

उप । त्वा । देवः । अग्रभीत् । चमसेन । बृहस्पतिः ।

इन्द्र । गीऽभिः । नः । आ । विश । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां पतिः हिताचरणे-
न पालयिता एतन्नामा देवः चमसेन । चमन्ति अदन्ति अत्र सोमम् इ-
ति चमसः सोमपात्रम् । तेन उपाग्रभीत् उपगृहीतवान् । अन्यत्र य-
था न गच्छसि तथा स्वाधीनं कृतवान् इत्यर्थः । ॥ ग्रहेर्लुङ् ।
“हग्रहोर्भः” ॥ अतो बृहस्पतिपरिग्रहात् हे इन्द्र सुन्वते सोमम् अ-
भिषुण्वते यजमानाय । ॥ “क्रियार्थोपपदस्य” इति चतुर्थी ॥ य-
जमानं धनादिना पोषयितुं नः प्रयोक्तृणाम् अस्माकं गीर्भिः स्तुतिभिः
आ विश । स्तूयमान आगच्छेत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

इन्द्रस्य कुक्षिरसि सोमधानं आत्मा देवानामुत मानुषाणाम् ।

इह प्रजा जनय यास्त आसु या अन्यत्रेह तास्त रमन्ताम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । कुक्षिः । अस्ति । सोमधानः । आत्मा । देवानाम् । उत । मा-
नुषाणाम् ।

इह । प्रजाः । जनय । याः । ते । आसु । याः । अन्यत्र । इह । ताः ।
ते । रमन्ताम् ॥ १ ॥

अत्र अतिसूज्यमानो वृषभः पूतभूत्पात्रं वा संबोध्यते । हे वृषभ हे
पूतभूत्कलश वा त्वं सोमधानः । सोमो धीयते निधीयतेत्रेति सोमधा-
नः । ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ सोमाधारभूतः इन्द्रस्य कुक्षिः ज-
ठरम् अस्ति । तथा । उतशब्दः चार्थे । देवानां मानुषाणां च आत्मा
शरीरम् अस्ति । किं च इह लोके प्रजाः पुत्रादिका जनय उत्पादय ।
आसु पुरोवर्तिनीषु गोषु यजमानादिरूपासु वा विश्वे ते त्वदर्थं या वि-
द्यन्ते अन्यत्र अन्यस्मिन् देशे या गावो यजमानादिरूपा वा प्रजा वि-
द्यन्ते ताः प्रजा इह अस्मिन् लोके ते त्वदर्थं रमन्ताम् सुखेन विहर-

आवरकाणि शत्रुरूपाणि दुरितानि अग्रति अग्रतिपक्षम् । निःशेषम्
 इत्यर्थः । हयैः हिंस्यः । ॥ हन्तेर्वर्तमाने लटि मध्यमद्विवचने रू-
 पम् ॥ । हि यस्माद् उभा उभौ अग्नीन्द्रौ वृत्रहन्तामा वृत्रहन्तामौ
 अतिशयेन वृत्रं हतवन्तौ । ॥ “ब्रह्मभूणवृत्रेषु” इति कृप् । तद-
 न्ताद् आतिशायनिकस्तमप् । “नाद् घस्य” इति नुडागमः ॥

पृष्ठी ॥

याभ्यामजयन्स्वर्गं एव यावांतस्यतुर्भुवनानि विश्वा ।

प्रचर्षणी वृषणा वज्रवाहू अग्निमिन्द्रं वृत्रहणा हुवेहम् ॥ २ ॥

याभ्याम् । अजयन् । स्वर्गः । अग्रे । एव । यौ । आऽतस्यतुः । भुवनानि ।
 विश्वा ।

प्रचर्षणी इति प्रऽचर्षणी । वृषणा । वज्रवाहू इति वज्रऽवाहू । अग्निम् । इ-
 न्द्रम् । वृत्रहणा । हुवे । अहम् ॥ २ ॥

अग्रे पूर्वं याभ्याम् अग्नीन्द्राभ्यामेव स्वः स्वर्गम् अजयन् स्वार्धीनीकृ-
 तवन्तो देवाः । यौ च अग्नीन्द्रौ विश्वा विश्वानि भुवनानि भवन्ति भू-
 तजातानि आतस्यतुः स्वमहिम्ना आक्रान्तवन्तौ व्याभवन्तौ । यौ च प्र-
 चर्षणी प्रकर्षेण द्रष्टारौ । स्तोपासकसंबन्धिकर्मफलस्येति शेषः । यद्वा
 चर्षणय इति मनुष्यनाम । प्रकृष्टाश्चर्षणयो मनुष्या ययोर्यष्टृत्वेन सन्तीति
 तौ । वृषणा वृषणौ वर्षितारौ अभिमतफलस्थ । वज्रवाहू । वज्रो वा-
 ह्योर्ययोरिति अधिकरणबहुव्रीहिः । वज्रः वर्जकम् आयुधम् । आयुधपा-
 णी अत एव वृत्रहणा वृत्रहणौ वृत्रं हतवन्तौ । तादृशम् अग्निम् इन्द्रं
 च अहं जयकामः हुवे आह्वयामि ॥

सप्तमी ॥

उप त्वा देवो अग्रभीक्ष्मसेन वृहस्पतिः ।

इन्द्रं गीर्भिर्न आ विश यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अथो यमस्य पङ्क्तिं शाद् विश्वं स्माद् देवकिल्विषात् ॥ २ ॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्यात् । अथो इति । वरुण्यात् । उत ।

अथो इति । यमस्य । पङ्क्तिं शात् । विश्वं स्मात् । देवऽकिल्विषात् ॥ २ ॥

“मुञ्चन्तु मा शपथ्यात्” इत्येषा पूर्वमेव व्याख्याता [६, ९६, २] ॥

[इति] दशमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

स्त्रीपुरुषयोः परस्परविद्वेषणार्थं वाणां पर्ण्याख्यौपधिचूर्णं लोहिताजायाः क्षीरद्रव्येन संमिश्र्य “तृष्टिके” इति द्यूचेन अभिमन्त्र्य शय्यायां परिकिरेत् ॥

तथा दौर्भाग्यकरणार्थम् “आ ते ददे” इत्यनया मन्त्रोक्तान् अवयवान् स्पृशन् अभिमन्त्रयेत् विद्वेषिणं दृष्ट्वा जपेद् वा ॥

सूत्रितं हि । “तृष्टिके [७, ११८] इति वाणां पर्णीम् । आ ते ददे [७, ११९] इति मन्त्रोक्तानि संस्पृशन्ति । अपि चान्वाह” इति [कौ० ४, १२] ॥

रक्षोग्रहादिभेषज्यार्थं “प्रेतो यन्तु” इत्यनया आज्यसमित्पुरोडाशादि-शष्कुल्यन्तद्रव्याणां ज्योदशानाम् अन्यतमं जुहुयात् । “प्रासये [६, ३४] प्रेतः [७, ११९, २] इत्युपदधीत” इति हि [कौ० ४, ७] सूत्रम् ॥

नैर्ऋतकर्मसु चतुर्थे कर्मणि काकस्य जङ्घायां सपुरोडाशं लोहकण्टकं बद्ध्वा “प्र पतेतः” इत्यनया तं काकं विसृजेत् ॥

पञ्चमे नैर्ऋतकर्मणि सूत्रोक्तलक्षणैर्वस्त्रैः परिधानाच्छादनशिरोवेष्टनानि कर्त्ता कृत्वा “या मा लक्ष्मीः” इत्यनया लोहितखण्डसहितम् उष्णीषम् उदके प्रक्षिपेत् ॥

“एकशतं लक्ष्म्यः” इत्यनया आच्छादनवस्त्रं लोहखण्डेन सह अप्सु प्रक्षिपेत् ॥

“एता एनाः” इत्युच्चा परिधानीयं लोहेन सह अप्सु प्रक्षिपेत् ॥

तद् उक्तं संहिताविधौ । “कृष्णचैलपरिहितः । निर्ऋतिकर्माणि प्रयुङ्क्ते” इति प्रक्रम्य “कृष्णशकुनेः सव्यजङ्घायाम् अङ्गुलम् अनुग्रथ्य अङ्गे पुरोडाशं

१ See VI 96 2

1 S' वाणप°. We with *Bauerska* 2 S' स्पृश°. 3 S' परिहितो. 4 S' प्रयुक्त इति for प्रयुङ्क्ते इति. We with *Kausika*

न्तु । यद्वा इह आसु गोषु प्रजासु वा प्रजाः जनय यास्वदर्थम् आसु
वभूवुः । तथा अन्यत्र च या भवन्ति ता इह अस्मिन् प्रदेशे त्वदर्थं
रमन्ताम् । ॥ आसु । “ऊडिदम्” इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । य-
द्वा । अस्तेर्लिटि प्रथमपुरुषवहुवचने उत्ति अन्त्यलोपश्छान्दसः । भूभा-
वो व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यद्वृत्तयोगाद् अनिघाते प्रत्ययस्वरेण अन्तोद्वा-
त्तत्वम् । अस गतिदीप्त्यादानेषु । अस्माद् वा लिट् । सुवन्तपक्षे ति-
ङन्तपक्षे च स्वरः समानः ॥

नवमी ॥

शुम्भनी द्यावापृथिवी अन्तिसुम्ने महिषते ।

आपः सप्त सुसुवुर्देवीस्ता नो मुञ्चन्तंहंसः ॥ १ ॥

शुम्भनी इति । द्यावापृथिवी इति । अन्तिसुम्ने इत्यन्तिऽसुम्ने । महिषते
इति महिऽषते ।

आपः । सप्त । सुसुवुः । देवीः । ताः । नः । मुञ्चन्तु । अंहंसः ।

शुम्भनी शुम्भन्यौ । ॥ शुभ शुम्भ शोभार्थे । अस्मात् स्युर्दुः ।
वैस्य शोभाकारिण्यौ । द्यावापृथिव्योर्मध्ये विश्वस्यावस्थानात् । अन्तःस्व-
प्ने । स्वपन्तीति स्वप्नाः अज्ञानावृता जनाः । ॥ “स्वपो नन्” इ-
ति नन् प्रत्ययः कर्तरि व्यत्ययेन भवति ॥ स्वप्नाः अचेतनाश्चेत-
नाश्च ययोरन्तः मध्ये वर्तन्ते तादृश्यौ महिषते महद् व्रतं कर्म ययोस्ते
द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ । वर्तन्ते इति शेषः । तथा सप्त सर्पणस्व-
भावाः सप्तसंख्याका वा देवीः देव्यः द्योतमाना आपः सुसुवुः स्व-
वन्ति । ॥ सु गतौ ॥ ताः द्यावापृथिव्यौ आपश्च अंहंसः पा-
पाद् नः अस्मान् मुञ्चन्तु मोचयन्तु पृथक् कुर्वन्तु ॥

दशमी ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्याद्दृष्टो वरुण्याद्भुत ।

१ R K V सुसुवुर्देवीः.

1 S' wrongly वासुः.

उक्तं वैताने । “तीर्थदेशे राजानम् अन्यं वा मर्माणि त इति संन-
क्षम्” इति [वै० ६. ४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

तृष्टिके तृष्टवन्दन उद्भूम् छिन्धि तृष्टिके ।

यथा कृतद्विष्टासोमुष्मै शेण्यावते ॥ १ ॥

तृष्टिके । तृष्टवन्दने । उत । अमूम । छिन्धि । तृष्टिके ।

यथा । कृतद्विष्टा । असः । अमुष्मै । शेण्यावते ॥ १ ॥

हे तृष्टिके । कुत्सिता तृष्टा तृष्टिका । ॥ “कुत्सिते” इति क-
प्रत्ययः । अतृष पिपासायान् इत्यस्मात् तृष्टशब्दः ॥ अतिपिपास-
या अन्तः शरीरे दाहो जन्यते । अत्र जन्ये जनकशब्दः । अतः तृष्ट-
शब्दस्य दाहजनकत्वमात्रमेव अत्रार्थो विवक्षितः । हे कुत्सिते दाहजन-
के हे वाष्पापण्याख्यौषधे हे तृष्टवन्दने । वन्दना नाम लतानां वृक्षाणां
ओपरि प्ररूढास्तदीयशालाम् आवेष्टमाना विभिन्नपर्णलताविशेषाः । तृ-
ष्टाः दाहजनिका वन्दना लताविशेषा यस्याः सा ओषधिः स्वयमपि दा-
हजनिका दाहकलतोपेता च । एतादृशि अतिरुद्धे ओषधे त्वम् अमूं
स्त्रियम् उच्छिन्धि उद्धृत्य विभिन्नां कुरु । भोक्तुः पुरुषाद् बलात्कारेण
पृथक्कुर्वित्यर्थः । उच्छेदनप्रकारमेवाह । हे तृष्टिके कोपजनिके हे ओ-
षधे शेण्यावते । शेष इति पुंस्प्रजननस्य नाम । तत्र भवं शेप्यं वीर्यं
तद्वते प्रजननसामर्थ्यवते संभोगक्षमाय अमुष्मै पुरुषाय यथा कृतद्विष्टा
कृतं संपादितं द्विष्टं द्वेषणं क्रोधो यथा द्वेषकारिणी यथा येन प्रकारेण
असः भवेः । ॥ अस्तेल्लेष्टि अडागमः ॥ योपिदोषध्योः अभे-
दविवक्षया भवेरिति मध्यमपुरुषप्रयोगः । यद्वा । ॥ अस इति । तप
स्थाने व्यत्ययेन सिप् ॥ यथा असौ योषित् पुरुषाय द्विष्टा भवेत्
तथा अमूम उच्छिन्धीति ॥

१ K K̄ V शेण्या°. We with ABBDRSPPJG. २ P छिन्धि. We with PJC.

३ P शेण्या°. We with PJC.

1 S' तीर्थ° for तीर्थ°. 2 S' वाणप°.

“प्र पतेत इत्यनावृत्तं प्रपातयति । नीलं संधाय लोहितम् आच्छाद्य शुक्लं
 “परिणह्य द्वितीययोष्णीषम् अङ्गेनोपसाद्य सव्येन सहाङ्गेन अवाङ् अप्सु
 “प्रविध्यति । तृतीययाच्छन्नं चतुर्थ्या संवीतम्” इति [कौ० ३. १] ॥

काम्यकर्मसु विघ्नरूपदुःस्वप्नदर्शनदोषपरिहारार्थं “प्र पतेतः पापि ल-
 क्ष्मि” इति चतसृभिर्दुःस्वप्नदर्शनम् अभिपिञ्चेत् । “चत्वारः खलु वि-
 नायका भवन्ति” इति [शा० क० ४] प्रकृत्य शान्तिकल्पेऽभिहितम् ।
 “ताभिश्चाम अभिपिञ्चामि पावमानीः पुनन्तु त्वा । प्र पतेतः पापि
 लक्ष्मीति चतस्रः” इति [शा० क० ६. १६] ॥

सर्वज्वरभैषज्यार्थं सूत्रोक्तप्रकारेण मण्डूकं वद्ध्वा खट्वाया अधः संस्थाप्य
 तस्या उपरि स्थितं व्याधितं “नमो रूराय” इति धृत्याभिमन्त्रितोदकेन
 अवसिञ्चेत् । सूत्रितं हि । “नमो रूरायेति शयने निवेश्य इषीकाचिर्तं
 मण्डूकं नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्या सकृद्वद्ध्वा” इति [कौ० ४. ८] ॥

स्वस्वयनकामः “आ मन्द्रैः” इति धृत्येन इन्द्रस्य यागम् उपस्थानं
 वा कुर्यात् । “त्युमू पु[७. ९०] घातारम्[७. ९१] आ मन्द्रैः[७.
 १२२] इति स्वस्वयनकामः” इति हि [कौ० ७. १०] सूत्रम् ॥

शवसंस्कारानन्तरं कर्ता प्रतिदिनं स्वस्वयनार्थम् “आ मन्द्रैः” इति
 जपेत् ॥

तथा अग्निष्टोमे हरियोजनग्रहहोमानुमन्त्रणम् “आ मन्द्रैः” इति
 कुर्यात् । “हरियोजनहोमम् आ मन्द्रैः” इति वैतानसूत्रात् [वै० ३.
 १३] ॥

परसेनाप्रासनार्थं “मर्माणि ते” इत्यनया कवचम् अभिमन्त्र्य धार-
 णार्थं राज्ञे दद्यात् । “मर्माणि त इति क्षत्रियं संनाहयति” इति हि
 [कौ० २. ७] सूत्रम् ॥

महाव्रते दुन्दुभ्याहननानन्तरं “मर्माणि ते” इति राजानं संनाहयेत् ।

1 So S'. Kausika. प्रपादयति. 2 S' शुक्ल. 3 So S'. Kausika: अपविध्यति.
 Dārila with Sāyana. 4 S' "प्रदोष". 5 S' "कल्पोहितम्". 6 So S'. Kausika: श-
 कुनीन्वेपीकांजिमद्रुकं, where Dārila observes: * * * वप्या शकुनीकरोति । मंत्रोक्तान् ।
 अपस्तम्बे हरितसूत्रेण सत्यज्ज्यासु वप्येत्यादिषत् । वेपीकांजिमद्रुकं (sic) करोति । इपीकिय रेया
 यस्य स इपीकांजिः । तत्र &c. 7 S' क्षत्रियसनाह०.

हे नारि ते तव वक्षणाभ्यः । अरुसंधिर्वह्ण इत्युच्यते । तेन स्त्रीप्र-
जननं लक्ष्यते । स्त्रीलिङ्गत्वं योनिशब्दापेक्षया बहुवचनं तु अवयवबहुत्वा-
पेक्षया । यद्वा । ॥ वक्ष रोधे इति धातुः । रुध्यते पुरुषो यैरि-
ति । वक्षणाः । व्यत्ययेन टाप् ॥ कटिविकट्यूरूपादेभ्य इत्यर्थः ।
तेभ्योऽङ्गेभ्यः वर्चः सौभाग्यलक्षणं तेजः आ ददे स्वीकरोमि । अपह-
रामीत्यर्थः । तथा हे नारि ते तव हृदयात् समीचीनपदार्थध्यायिनो
धीरान्मनसः सकाशाद् वर्चः साधुपुरुषध्यानरूपं तेजः अहम् आ द-
दे । नारीविषयदौर्भाग्यकामोहम् अपहरामीत्यर्थः । तथा ते तव सुखस्य
विश्वाह्लादकस्य वदनस्य संकाशाद् वर्चः विश्वसंमोहनरूपं तेजः । आ
इति उपसर्गश्रुतेर्ददे इत्यनुपङ्गः । किं बहुना ते तव सर्वम् सर्वावयववर्ति
वर्चः सौभाग्यलक्षणं तेजः आ ददे अपहरामि । ॥ “आङो दोना-
स्यविहरणे” इति आत्मनेपदम् ॥ अयं मन्त्रः प्रकरणात् स्त्रीवि-
षयदौर्भाग्यकरणं विनियुज्यते ॥

चतुर्थी ॥

प्रेतो यन्तु व्यर्थाः प्रानुध्याः प्रो अशस्तयः ।

अग्नी रक्षस्विनीर्हन्तु सोमो हन्तु दुरस्यतीः ॥ २ ॥

प्र । इतः । यन्तु । विऽआर्थाः । प्र । अनुध्याः । प्रो इति । अशस्तयः ।

अग्निः । रक्षस्विनीः । हन्तु । सोमः । हन्तु । दुरस्यतीः ॥ २ ॥

व्याध्यः आधयो मानस्यः पीडाः । विविधा मनोनिष्ठाः पीडा व्या-
ध्यः रोगा वा । इतः अस्माद् रक्षोग्रहादिगृहीतात् पुरुषात् प्र यन्तु प्र-
गच्छन्तु । ॥ व्याङ्पूर्वाद् दधातेः किः । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः”
इति “जसि च” इति विहितस्य गुणस्याभावे यण् आदेशः ॥ य-
द्वा विविधानि आध्यानानि दुश्चिन्तनानि प्रगच्छन्तु । ॥ व्याङ्पूर्वाद्
ध्यायते; “अन्येभ्योपि दृश्यते” इति क्तिपि संप्रसारणे च यण् आदे-
शः ॥ तथा अनुध्याः अनुध्यानानि रक्षोग्रहादिविषयाणि अनुग-

द्वितीया ॥

तृष्टासि तृष्टिका विषा विषातक्यसि ।

परिवृक्ता यथासंसृपभस्य वशेव ॥ २ ॥

तृष्टा । असि । तृष्टिका । विषा । विषातकी । असि ।

परिवृक्ता । यथा । असंसि । ऋपभस्य । वशाऽईव ॥ २ ॥

हे ओषधे तृष्टिका कुत्तिता दाहजनिका त्वं तृष्टा दाहजनकस्वभावा
असि भवसि । तृतीयपादगतो यथाशब्दः अत्रापि अनुपज्यते । यथा
तृष्टासि । यथा च विषा विषस्वरूपा त्वं विषातकी । त्वं कृ-
च्छ्रजीवने ॥ । विषम् आतङ्कयति संयोजयतीति विषातकी । विषस्य
संयोजयित्री असि । यथा च परिवृक्ता सर्वैः परिवर्जिता असंसि भव-
सि । स्मृष्टुम् अयोग्यासि । चरमः पादो दृष्टान्तः । ऋपभस्य पुंगवस्य
वशेव यथा वशा बन्ध्या गौः पुंगवस्य परिवर्जिता भवति । इयं
योषिदपि भोगयोग्या च न भवेत् ॥ यद्वा एकं विशेषणम् ओषधिपरतया
द्वितीयं योषिपरतया व्याख्येयम् । यथा ओषधे त्वं तृष्टासि भवसि इयं
योषित् तृष्टिका पुरुषस्य क्रोधरूपदाहजनिका भवेत् । यथा च ओषधे
त्वं विषातक्यसि एवम् इयं योषित् विषा पुरुषस्य विषरूपिणी स्यात् ।
यथा विषम् अभोज्यम् एवम् इयम् इति विषेत्युक्तम् । यथा च ओषधे
त्वं परिवृक्ता सर्वैः प्राणिभिः परिवर्जिता असंसि भवसि एवम् इयं यो-
षित् स्वपुरुषस्य परिवृक्ता संभोगेन त्यक्ता भवेत् । तत्र दृष्टान्तः । ऋ-
पभस्य वशेवेति । यथा पुंगवस्य बन्ध्या गौर्भोग्या न भवति एवम् इयं
पुरुषस्य भोग्या न स्याद् इति ॥

तृतीया ॥

आ ते ददे वक्षणाभ्य आ तेहं हृदयाद् ददे ।

आ ते मुखस्य संकाशात् सर्वं ते वर्च आ ददे ॥ १ ॥

आ । ते । ददे । वक्षणाभ्यः । आ । ते । अहम् । हृदयात् । ददे ।

आ । ते । मुखस्य । समऽकाशात् । सर्वम् । ते । वर्चः । आ । ददे ॥ १ ॥

या । मा । लक्ष्मीः । पतयालूः । अजुष्टा । अभिऽचस्कन्द । वन्दनांऽङ्घ्रि ।
वृक्षम् ।

अन्यत्र । अस्मत् । सवितः । ताम् । इतः । धाः । हिरण्यहस्तः । वसु ।
नः । रराणः ॥ २ ॥

पतयालूः पातयित्री दौर्गत्यकारिणी । ॥ पत गत्याम् इति चुरादौ
अदन्तः पठ्यते । तस्माद् आलुच् प्रत्ययः ॥ अजुष्टा अग्रिया नि-
न्धा या लक्ष्मीः मा माम् अभिचस्कन्द अभितो व्याप्ता वर्तते । तत्र
दृष्टान्तः वन्दनेव वृक्षम् इति । वन्दना लताविशेष इति “तृष्टिके तृष्ट-
वन्दने” इत्यत्र [११८] उक्तम् । सा यथा वृक्षम् अभित आवेष्ट्य व-
र्तते । ॥ स्कन्दिर्गतिशोषणयोः ॥ अलक्ष्मीः मा मां शोष-
यामास वा । यथा वृक्षं वन्दना शोषयति । प्ररुढवन्दनस्तरुः शुष्यती-
ति प्रसिद्धम् । हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव ताम् अलक्ष्मीम् अस्मत्
अस्मत्तः इतः अस्माद् अन्यत्र प्रदेशे धाः धेहि स्थापय । ॥ दधा-
तेर्लेटि “इतश्च लोपः” इति सिष इकारलोपः ॥ किं कुर्वन् ।
हिरण्यहस्तः सुवर्णयुक्तपाणिः हिरण्यपाणिर्वा नः अस्माकं वसु धनं र-
राणः प्रयच्छन् । ॥ रा दाने । लिटः कानच् ॥ “हिरण्य-
पाणिम् ऊतये सवितारम् उप ह्वये” [अ० १. २२. ५] इत्यादौ सवि-
तुर्हिरण्यहस्तावम् आन्नायते ॥

सप्तमी ॥

एकशतं लक्ष्म्योऽत्र मर्त्यस्य साकं तन्वा जनुपोधि जाताः ।

तासां पापिष्ठा निरितः प्र हिण्मः शिवा अस्मभ्यं जातवेदो नि य-
च्छ ॥ ३ ॥

१ P पुतप । लू । P J Cr पुतप । लू । We with Slyma. २ P P J Cr यदनः. We
with Slyma ३ BDKKRŚVC. १ for २. We with A.

1 S simply has यालक्ष्मी, which we could read either as या लक्ष्मी or as या मल-
क्ष्मी. The fact that Slyma has मलक्ष्मी and अलक्ष्मी below does not help us in
deciding whether he read लक्ष्मी or मलक्ष्मी in his text. 2 S omits the words इतश्च.

तानि संततानि स्मरणानि म । यन्तु इति अनुपङ्गः । तथा अशस्तयः
 अस्तुतयः परकृता निन्दाः हिंसा वा प्रो प्रैव यन्तु । किं च अग्निदेवः
 रक्षस्विनीः रक्षो राक्षसः तद्वतीः तत्सहिताः पिशाचीः हन्तु विनाशयन्तु ।
 सोमश्च दुरस्यतीः दुष्टं परेषाम् इच्छन्तीः हन्तु । ॥ “दुरस्युर्द्वि-
 णस्युर्वृषण्यति रिषण्यति” इति दुष्टशब्दस्य क्यचि दुरस्भावो निपात्यते ।
 तदन्तात् शत्रुप्रत्ययः । “उगितश्च” इति ङीप् ॥

पञ्चमी ॥

प्र पतेतः पापि लक्ष्मि नश्येतः प्रामुतः पत ।

अयस्सयेनाङ्गेन द्विपते त्वा संजामसि ॥ १ ॥

प्र । पत । इतः । पापि । लक्ष्मि । नश्यं । इतः । प्र । अमुतः । पत ।

अयस्सयेन । अङ्गेन । द्विपते । त्वा । आ । संजामसि ॥ १ ॥

हे पापि पापरूपिणि लक्ष्मि । अलक्ष्मीत्यर्थः । ॥ “केवलं लक्ष्मि-
 क” इत्यादिना पापशब्दात् ङीप् । पापि लक्ष्मि इत्युभयत्र “अस्वार्थ-
 नद्योर्ह्रस्वः” इति ह्रस्वत्वम् ॥ इतः अस्मात् प्रदेशात् प्र पत प्र
 गच्छ । तथा इतः अस्मिन् प्रदेशे । ॥ सप्तम्यर्थे तसिः ॥ न-
 श्य अदृष्टा विनष्टा भव । ॥ णश्च अदर्शने । देवादिकः ॥ किं
 च अमुतः । अदःशब्दो विप्रकृष्टवाची । अतिदूराद् देशादपि प्र पत
 प्रगच्छ । अपि च हे अलक्ष्मि अतिदूराद् देशादपि प्रगच्छन्ती त्वा
 त्वाम् अयस्सयेन अयोमयेन अङ्गेन कण्ठकेन सह द्विपते शत्रवे सर्चाम-
 सि संवर्धयामि । ॥ षच्च समवाये । अयस्सयेनेति । “अयस्सयादीनि
 च्छन्दसि” इति निपातनाद् भसंज्ञायां पदसंज्ञानिवन्धनरूपाभावः ॥

षष्ठी ॥

या मां लक्ष्मीः पतयालूरजुष्टाभिचस्कन्द वन्दनेव वृक्षम् ।

अन्यत्रास्मात् संवित्स्तामितो धा हिरण्यहस्तो वसु नो रराणः ॥ २ ॥

ष्टान्तः । यथा खिले व्रजे विष्टिताः विशेषेण संभूय स्थिता एकत्र प्रदेशेवस्थिता गा यथा विविञ्चन्ति गोपालास्तत्तत्कार्यकरणाय ॥ तत्र पुण्याः कल्याण्यो लक्ष्मीः लक्ष्म्यः रमन्ताम् मयि सुखेन निवसन्तु । याः पापीः पापकारिण्यो दुर्लक्ष्यः ताः सर्वा अनीनशन् । नश्यन्तु इत्यर्थः । ॥ स्वार्थिको णिच् ॥ नाशयन्तु वा देवाः ॥

नवमी ॥

नमो रुराय ज्यवनाय नोर्दनाय धृणवे ।

नमः शीतार्य पूर्वकामकृत्वने ॥ १ ॥

नमः । रुराय । ज्यवनाय । नोर्दनाय । धृणवे ।

नमः । शीतार्य । पूर्वकामकृत्वने ॥ १ ॥

ज्यवनाय । ॥ चुइ सुइ गतो । “अनुदात्तेतश्च हलादेः” इति युच् ॥ चुइ च्यावयित्रे शरीरस्वेदपातयित्रे नोर्दनाय । ॥ चुइ मेरणे ॥ इतस्ततः मेरकाय विशेषयित्रे धृणवे । ॥ धृप प्रसहने इति चुरादौ षठ्यते । “आधृपाद् वा” इति विकल्पितो णिच् । “प्रसिगृधिधृषिर्हिषैः [कुः]” इति कुः ॥ प्रसहनकारिणे रुराय उष्णज्वराय ज्वराभिमानिने देवाय नमः नमस्कारोस्तु । तथा पूर्वकामकृत्वने पूर्वपाम् अभिलाषाणां कर्तित्रे ह्येत्ते शीतार्य ज्वराय शीतज्वराभिमानिने नमः नमस्कारोस्तु । शीतज्वरो हि इदं करोमि इदं करोमीति पूर्वं काम्यमानम् अभिलाषं निकृन्तति चिरकालं वाधाकारित्वात् । ॥ कृती ह्येदने । “अन्येभ्योपि दृश्यन्ते” इति कनिष् । “नेदृशि कृति” इति इणिनपेधः ॥

दशमी ॥

यो अन्येचुरुभयचुरभ्येतीमं मण्डूकमभ्येतिवतः ॥ २ ॥

यः । अन्येचुः । उभयऽचुः । अभिऽएति । इमम् । मण्डूकम् । अभि ।

एतु । अमृतः ॥ २ ॥

एकंऽशतम् । लक्ष्म्यः । मर्त्यस्य । साकम् । तन्वा । अनुषः । अधि । जाताः ।
तासां । पापिष्ठाः । निः । इतः । प्र । हिण्मः । शिवाः । अस्मभ्यम् ।
जातवेदः । नि । यच्छ ॥ ३ ॥

एकशतम् एकाधिकशतसंख्याका लक्ष्म्यः मर्त्यस्य मरणधर्मणः मनु-
ष्यस्य तन्वा शरीरेण साकम् सह अनुषः । ॥ अधिः पञ्चम्यर्थानुवा-
दी ॥ । जन्मनः उत्पत्तिप्रभृतिं जाताः उत्पन्नाः । मनुष्यस्य शरी-
रोत्पत्तिसमकाल एव एकशतं लक्ष्म्य उत्पन्नाः । तासां लक्ष्मीणां मध्ये
पापिष्ठाः अतिशयेन पापीः अलक्ष्मीः इतः अस्मात् प्रदेशाद् निः निःशेषं
प्र हिण्मः प्रेषयामः अपसारयामः । ॥ हि गतौ वृद्धौ च । स्वा-
दिवात् श्रुः । “हिनु सीना” इति णत्वम् । “लोपश्चात्स्यान्वतरसां
म्बोः” इति उकारलोपः ॥ । हे जातवेदः जातानां वेदितः अग्ने
तासां मध्ये याः शिवाः मङ्गलकारिण्यो लक्ष्म्यः अस्मभ्य नि यच्छ
नियमय । स्याप्येत्यर्थः । ॥ यमेः “इपुगु” इति क्वा-
देशः ॥ । यद्वा नि यच्छ नितरां प्रयच्छ ॥ । दाण् दाने ।
“पाप्मा” इत्यादिना यच्छादेशः ॥ ।

अष्टमी ॥

एता एना व्याकरं खिले गा विष्टिता इव ।

रमन्तां पुण्यां लक्ष्मीर्याः पापीस्ता अनीनशर्म ॥ ४ ॥

एताः । एनाः । विऽआकरम् । खिले । गाः । विस्पिताऽइव ।

रमन्ताम् । पुण्याः । लक्ष्मीः । याः । पापीः । ताः । अनीनशर्म ॥ ४ ॥

एताः निर्दिष्टा एनाः एकशतं लक्ष्म्य इत्यन्वादिष्टा लक्ष्मीः व्याकरम्
विविच्य आकरोमि त्रिधा करोमि । ॥ करोतेर्लुङि “कृमृहसुहिभ्यः”
इति ज्ञेः अङ् । “कृहशोङि गुणः” इति गुणः ॥ । तत्र ह-

१ So A B B D K K R S P P J V C. Or. Only, A K R have the anusvāra, the others have म्. At first the anusvāra may have stood, as it often wrongly stands, for न्, and then the म् may have been substituted for the mistaken anusvāra.

ष्टान्तः । यथा खिले व्रजे विष्टिताः विशेषेण संभूय स्थिता एकत्र प्रदेशेवस्थिता गा यथा विविञ्चन्ति गोपालास्तत्तत्कार्यकरणाय ॥ तत्र पुण्याः कल्याण्यो लक्ष्मीः लक्ष्म्यः रमन्ताम् मयि सुखेन निवसन्तु । याः पापीः पापकारिण्यो दुर्लक्ष्म्यः ताः सर्वा अनीनशर्नं । नश्यन्तु इत्यर्थः । ॥ स्वार्थिको णिच् ॥ नाशयन्तु वा देवाः ॥

नवमी ॥

नमो रूराय च्यवनाय नोदनाय धृणवे ।

नमः शीतार्य पूर्वकामकृत्वने ॥ १ ॥

नमः । रूराय । च्यवनाय । नोदनाय । धृणवे ।

नमः । शीतार्य । पूर्वकामकृत्वने ॥ १ ॥

च्यवनाय । ॥ च्युइ मुइ गतौ । “अनुदात्तेतश्च हलादेः” इति युच् ॥ १ ॥ ॥ च्यवयिने शरीरस्वेदपातयिने नोदनाय । ॥ नुद मेरणे ॥ ॥ इतस्ततः मेरकाय विक्षेपयिने धृणवे । ॥ धृप प्रसहने इति चुरादी पठ्यते । “आधृपाद् वा” इति विकल्पितो णिच् । “असिगृधिधृषिक्षिपेः [कुः]” इति कुः ॥ प्रसहनकारिणे रूराय उष्णज्वराय ज्वराभिमानिने देवाय नमः नमस्कारोस्तु । तथा पूर्वकामकृत्वने पूर्वपाप्म अभिलाषाणां कर्तित्रे छेत्ते शीतार्य ज्वराय शीतज्वराभिमानिने नमः नमस्कारोस्तु । शीतज्वरो हि इदं करोमि इदं करोमीति पूर्वकाम्यमानम् अभिलाषं निकृन्तति चिरकालं बाधाकारित्वात् । ॥ कृती छेदने । “अन्येभ्योपि दृश्यन्ते” इति कनिप् । “नेद्वशि कृति” इति इग्निपेधः ॥

दशमी ॥

यो अन्येच्युरुभयच्युरभ्येतीमं मण्डूकमभ्येतिव्रतः ॥ २ ॥

यः । अन्येच्युः । उभयच्युः । अभिऽएति । इमम् । मण्डूकम् । अभि ।

एतु । अव्रतः ॥ २ ॥

एकंऽशतम् । लक्ष्म्यः । मर्त्यस्य । साकम् । तन्वा । अनुपः । अधि । जाताः ।
तासां । पापिष्ठाः । निः । इतः । प्र । हिण्मः । शिवाः । अस्मभ्यम् ।
जातवेदः । नि । यच्छ ॥ ३ ॥

एकशतम् एकाधिकशतसंख्याका लक्ष्म्यः मर्त्यस्य मरणधर्मणः मनु-
ष्यस्य तन्वा शरीरेण साकम् सह अनुपः । ॥ अधिः पञ्चम्यर्थानुवा-
दी ॥ । जन्मनः उत्पत्तिप्रभृतिं जाताः उत्पन्नाः । मनुष्यस्य शरी-
रोत्पत्तिसमकाल एव एकशतं लक्ष्म्य उत्पन्नाः । तासां लक्ष्मीणां मध्ये
पापिष्ठाः अतिशयेन पापीः अलक्ष्मीः इतः अस्मात् प्रदेशाद् निः निःशेषं
प्र हिण्मः प्रेषयामः अपसारयामः । ॥ हि गतौ वृद्धौ च । स्वा-
दिवात् श्रुः । “हिनु सीमा” इति णत्वम् । “लोपञ्चात्स्यान्यतरस्यां
स्वोः” इति उकारलोपः ॥ । हे जातवेदः जातानां वेदितः अग्ने
तासां मध्ये याः शिवाः मङ्गलकारिण्यो लक्ष्म्यः । अस्मभ्यम् नि यच्छ-
नियमय । स्थापयेत्यर्थः । ॥ यमेः “इपु” इति ङा-
देशः ॥ । यद्वा नि यच्छ नितरां प्रयच्छ । ॥ दाने ।
“पामा” इत्यादिना यच्छादेशः ॥ ॥

अष्टमी ॥

एता एना व्याकरं खिले गा विष्ठिता इव ।

रमन्तां पुण्यां लक्ष्मीर्याः पापीस्ता अनीनशर्म ॥ ४ ॥

एताः । एनाः । विऽआकरम् । खिले । गाः । विस्थिताऽइव ।

रमन्ताम् । पुण्याः । लक्ष्मीः । याः । पापीः । ताः । अनीनशर्म ॥ ४ ॥

एताः निर्दिष्टा एनाः एकशतं लक्ष्म्य इत्यन्वादिष्टा लक्ष्मीः व्याकरम्
विविच्य आकरोमि द्विधा करोमि । ॥ करोतेर्लुङि “कृमृह्रुहिभ्यः”
इति स्त्रेः अङ् । “ऋह्रशोङि गुणः” इति गुणः ॥ । तत्र ह-

१ So A B B D K K R S P P J V C. Gr. Only, A B R have the anusvāra, the others have “म्”. At first the anusvāra may have stood, as it often wrongly stands, for “म्”, and then the “म्” may have been substituted for the mistaken anusvāra.

ष्टान्तः । यथा खिले व्रजे विष्टिताः विशेषेण संभूय स्थिता एकत्र प्रदेशेवस्थिता गा यथा विविञ्चन्ति गोपालास्तत्तत्कार्यकरणाय ॥ तत्र पुण्याः कल्याण्यो लक्ष्मीः लक्ष्म्यः रमन्ताम मयि सुखेन निवसन्तु । याः पापीः पापकारिण्यो दुर्लक्ष्म्यः ताः सर्वा अनीनशर्नं । नश्यन्तु इत्यर्थः । ॥ स्वार्थिको णिच् ॥ नाशयन्तु वा देवाः ॥

नवमी ॥

नमो रुराय च्यवनाय नोदनाय धृणवे ।

नमः शीताय पूर्वकामकृत्वने ॥ १ ॥

नमः । रुराय । च्यवनाय । नोदनाय । धृणवे ।

नमः । शीताय । पूर्वकामकृत्वने ॥ १ ॥

च्यवनाय । ॥ अयुः सुह गतौ । “अनुदात्तेतश्च हलादेः” इति युच् ॥ अयवयित्रे शारीरस्वेदपातयित्रे नोदनाय । ॥ नुद प्रेरणे ॥ इतस्ततः प्रेरकाय विक्षेपयित्रे धृणवे । ॥ धृप प्रसहने इति चुरादौ षष्ठ्यते । “आधृषाद् वा” इति विकल्पितो णिच् । “अस्तिगृधिधृषिक्षिपेः [क्लुः]” इति क्लुः ॥ प्रसहनकारिणे रुराय उष्णज्वराय ज्वराभिमानिने देवाय नमः नमस्कारोस्तु । तथा पूर्वकामकृत्वने पूर्वपाम अभिलाषाणां कर्तित्रे छेत्ते शीताय ज्वराय शीतज्वराभिमानिने नमः नमस्कारोस्तु । शीतज्वरो हि इदं करोमि इदं करोमीति पूर्वकाम्यमानम् अभिलाषं निकृन्तति चिरकालं वाधाकारित्वात् । ॥ कृती छेदने । “अन्येभ्योपि दृश्यन्ते” इति कनिप् । “नेद्वशि कृति” इति इणितपेधः ॥

दशमी ॥

यो अन्येद्युरुभयद्युर्भ्येतीमं मण्डूकमभ्येत्यवतः ॥ २ ॥

यः । अन्येद्युः । उभयड्युः । अभिऽर्णति । इमम् । मण्डूकम् । अभि ।

एतु । अमृतः ॥ २ ॥

यो ज्वरः अन्येद्युः अन्यस्मिन् दिवसे इमं पुरुषम् अभ्येति अभिगच्छति । यश्च उभयेद्युः उभयोर्दिवसयोः । अतीतयोरिति शेषः । अभ्येति । चातुर्थिकज्वर इत्यर्थः । इदम् अनियतकालागामिनो ज्वरस्य उपलक्षणम् । ॥ "सद्यः पस्तु परार्यैषमः" इति सूत्रे अन्येद्युरुभयेद्युरिति शब्दौ निपातितौ ॥ । अग्रतः । अतश्चो नियमवाची । अनियतकालः स ज्वरः मण्डूकम् भेकम् अभ्येतु अभिगच्छतु ॥

एकादशी ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

मा ता के चित् वि यमन् विं न पाशिनोति धन्वेत् ताँ इहि ॥ १ ॥

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिऽभिः । याँहि । मयूररोमऽभिः ।

मा । ता । के । चित् । वि । यमन् । विम् । न । पाशिनः । अति । धन्वेऽइ-
व । तान् । इहि ॥ १ ॥

हे इन्द्र मन्द्रैः मदशीलैः स्तुत्यैर्वा मयूररोमभिः मयूररोमसदृशरोम-
युक्तैः श्यामवर्णैः हरिभिः अश्वैः आ याहि आगच्छ । हे इन्द्र ता
तां के चित् स्तोतारः मा वि यमन् स्तुतिभिर्मा विशेषेण नियच्छन्तु ।
मा निरौत्तुरित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः विं न पाशिन इति । नशब्द उ-
पमायें । यथा विम् पक्षिणं पाशिनः पाशवन्तो व्याधाः पाशैर्वधन्ति त-
द्वत् । तान् अन्यान् स्तोतृन् अति । ॥ अतिक्रमणे अतिः कर्मप्रव-
चनीयः ॥ । अतीत्य इहि गच्छ अस्मान् । तत्र दृष्टान्तः धन्वेवे-
ति । यथा धन्व निर्जलं मरुप्रदेशं पिपासिताः पान्थाः शीघ्रम् अ-
तियन्ति तद्वत् । मद्यतिरिक्तान् अन्यान् स्तोतृन् अतीत्य अस्मान् एव
शीघ्रम् आगच्छेत्यर्थः ॥

द्वादशी ॥

मर्माणि ते वर्मेणा ह्यादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्ताम ।

१ A B D E K R S G १ याँहि for याँहि. We with P J. २ P G P याहि.

1 S अर्पयति.

उ॒रोर्वरी॑यो वरु॒णस्ते कृ॒णोतु॑ जय॒न्तं त्वा॒नु दे॒वा म॑दन्तु ॥ १ ॥
 म॒र्माणि । ते । व॒र्मणा । द्वा॒द्यामि॑ । सोमः । त्वा । राजा । अ॒मृते॑न । अ॒नु । व॒स्ताम् ।
 उ॒रोः । व॒रीयः । वरु॒णः । ते । कृ॒णोतु॑ । जय॒न्तम् । त्वा । अ॒नु । दे॒वाः ।
 म॑दन्तु ॥ १ ॥

हे जयकाम राजन् ते त्वदीयानि मर्माणि मर्मस्थानानि वर्मणा कवचे-
 न द्वादयामि प्रयोक्ता अहं संवृणोमि । सोमो राजा त्वा त्वाम् अमृते-
 न अविनाशिना तेजसा वा अनु वस्ताम् मर्मच्छादनानन्तरम् आच्छाद-
 यतु । ॥ वस आच्छादने । आदादिकः । अनुदात्तेत् । लोटि “आम्
 एतः” इति आम् आदेशः ॥ तथा उरोः बहोरपि वरीयः उ-
 रुतरं सुखं वरुणः शत्रुनिवारकः एतन्नामा देवः ते तुभ्यं कृणोतु करो-
 तु । ॥ वरीय इति । उरुशब्दाद् ईयसुन् । “प्रियस्मिन्” इत्यादि-
 ता-वर्-आदेशः ॥ तथा देवाः इन्द्राद्याः सर्वे जयन्तम् परसेनां
 त्रासयन्तं [त्वा] त्वाम् अनु मदन्तु अनुह्रष्यन्तु । जहि भिन्धि इत्येवंवि-
 धैर्वाक्यैः प्रोत्साहयन्तु इत्यर्थः ॥

तृतीयं सूक्तम् ।

सप्तमकाण्डे दशमोऽनुवाकः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजधुरंधरेण
 सायणार्येण विरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये
 सप्तमकाण्डः समाप्तः ॥

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानाम् उपक्रमे ॥

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥

निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टमकाण्डे पञ्चानुवाकाः । तत्र आद्येनुवाके पञ्च सूक्तानि । तेषु
“अन्तकाय मृत्यवे” इत्यादिसूक्तद्वयम् अर्घ्यसूक्तम् इत्युच्यते । अनेन उ-
पनयनकर्मणि ~~विश्वेदेव~~ नाभिं संस्पृश्य आचार्यो जपं कुर्यात् । “उ-
पनयनम्” मन्त्रम् ~~विहितम्~~ । “दक्षिणेन पाणिना नाभिदेशे संस्त-
व्यं जपति अन्तकाय मृत्यवे [८.१] आ रभस्व” [८.२] इति [कौ०
७.६] ॥

तथा आयुष्कामस्य “अन्तकाय” इति सूक्तद्वयेन शरीरम् अभिम-
न्त्रयेत् ॥

तथा ऋषिहस्तेन आयुष्कामस्य शरीरम् अभिमन्त्रयेत् ॥

सूत्रितं हि । “उप प्रियम् [७.३३] अन्तकाय मृत्यवे [८.१] आ
रभस्व” [८.२] इति [कौ० ७.९] ॥

तथा अस्य अर्घ्यसूक्तस्य आयुष्यगणे पाठाद् “विश्वकर्मभिरायुष्यैः स्व-
स्त्ययनैराज्यं जुहुयात्” [कौ० १४.३] इत्यादिषु विनियोगोनुसंधेयः ॥

तथा त्रिंशन्महाशान्तिनन्तभूतायां महाशान्तौ “अन्तकाय” इत्यनेन
जपं कुर्यात् । उक्तं नक्षत्रकल्पे । “पुनस्तदेव जप्यं तु शंतातीथम् अ-
घावतः । अन्तकाया रभस्वेति” इति [न० क० २३] ॥

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

वार्गीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानाम् उपक्रमे ॥

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥

निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टमकाण्डे पञ्चानुवाकाः । तत्र आद्येनुवाके पञ्च सूक्तानि । तेषु
“अन्तकाय मृत्यवे” इत्यादिसूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् इत्युच्यते । अनेन उ-
पनयनकर्मणि ~~विश्वेदेव~~ नाभिं संस्पृश्य आचार्यो जपं कुर्यात् । “उ-
पनयनम्” प्रकृत्य ~~प्रति~~ इति । “दक्षिणेन पाणिना नाभिदेशे संस्त-
भ्य जपति अन्तकाय मृत्यवे [८.१] आ रभस्व” [८.२] इति [कौ०
७.६] ॥

तथा आयुष्कामस्य “अन्तकाय” इति सूक्तद्वयेन शरीरम् अभिम-
न्त्रयेत् ॥

तथा ऋषिहस्तेन आयुष्कामस्य शरीरम् अभिमन्त्रयेत् ॥

सूत्रितं हि । “उप म्रियम् [७.३३] अन्तकाय मृत्यवे [८.१] आ
रभस्व” [८.२] इति [कौ० ७.९] ॥

तथा अस्य अर्थसूक्तस्य आयुष्यगणे पाठाद् “विश्वकर्मभिरायुषैः स्व-
स्त्ययनैराज्यं जुहुयात्” [कौ० १४.३] इत्यादिषु विनियोगोनुसंधेयः ॥

तथा त्रिंशन्महाशान्तिस्तन्त्रभूतायां महाशान्तौ “अन्तकाय” इत्यनेन
जपं कुर्यात् । उक्तं नक्षत्रकल्पे । “पुनस्तदेव जप्यं तु शंतातीयम् अ-
थावतः । अन्तकाया रभस्वेति” इति [न०क० २३] ॥

द्वितीया ॥

उदेनं भगो अग्रभीदुदेनं सोमो अंशुमान् ।

उदेनं मरुतो देवा उदिन्द्राग्नी स्वस्तये ॥ २ ॥

उत् । ए॒नम् । भ॒गः । अ॒ग्र॒भी॒त् । उत् । ए॒नम् । सो॒मः । अं॒शु॒ऽमा॒न् ।

उत् । ए॒नम् । म॒रु॒तः । दे॒वाः । उत् । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति । स्व॒स्तये ॥ २ ॥

भगो नाम आदित्यमूर्तिविशेषः । “अंशश्च भगश्च” [तै० आ० १. १३. ३] इति अदितिपुत्राणां मध्ये श्रवणात् । सर्वप्राणिभिर्भजनीयो भगो देवः एनं मूर्च्छालक्षणे जन्धे तमसि प्रविशन्तं युरयम् उद् अग्रभीत् उद्धृतवान् । ३ “हग्रहोर्भश्छन्दसि” इति भत्वमृ ॥ तथा अंशुमान् अमृतमयैरंशुभिस्तद्वान् सोमो देवः । एनम् उत् । अग्रभीत् इत्यनुपज्यते । एवं मरुतः एकोनपञ्चाशत्संख्याका देवा एनम् उत् । अग्रभीपुरिति वचनविपरिणामेन अनुषङ्गः कर्तव्यः । एवम् इन्द्राग्नी इन्द्र-
श्च अग्निश्च उभांश्चपि मुख्यौ देवौ उदग्रहीष्टाम् । अत्र द्विवचनविपरि-
णामः । किमर्थम् उग्रहणम् इति तत्राह । स्वस्तये । सु अस्तीति स्व-
स्तिः । क्षेमायेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

इह तेसुरिह प्राण इहायुरिह ते मनः ।

उत् त्वा निर्धृत्वाः पार्श्वभ्यो देव्या वाचा भ्रामसि ॥ ३ ॥

इ॒ह । ते । अ॒सुः । इ॒ह । प्रा॒णः । इ॒ह । आ॒युः । इ॒ह । ते । म॒नः ।

उत् । त्वा । निः॒ऽधृ॒त्वाः । पा॒र्श्व॒भ्यः । दे॒व्या । वा॒चा । भ्रा॒म॒सि ॥ ३ ॥

हे आयुरर्थयमान पुरुष ते असुः मुख्यः प्राणश्चक्षुरादिः इह शरीरे अस्तु । तथा ते प्राणः पञ्चवृत्त्यात्मको वायुरपि इह अस्तु । एवं ते आयुरपि इह अस्तु । तथा ते मनोऽपि इह अस्तु । एते सर्वेऽपि त्वां विहाय अन्यत्र मापसरन्तु । हे गतासो पुरुष त्वा त्वां निर्धृत्वाः ए-
तन्नामिकायाः पापदेवतायाः पार्श्वभ्यः बन्धनरज्जुभ्यः सकाशाद् देव्या दे-

वसंवन्धिन्या वाचा मन्तरूपया उद्गरामसि ऊर्ध्वं भरामः हरामः न-
यामः ॥

चतुर्थी ॥

उत् क्रामातः पुरुष माव पत्था मृत्योः पद्वींशमवमुञ्चमानः ।

मा छित्था अस्माह्लोकादग्नेः सूर्यस्य संदृशः ॥ ४ ॥

उत् । क्राम । अतः । पुरुष । मा । अव । पत्था । मृत्योः । पद्वींशम् ।

अवऽमुञ्चमानः ।

मा । छित्थाः । अस्मात् । लोकात् । अग्नेः । सूर्यस्य । समऽदृशः ॥ ४ ॥

हे पुरुष त्वम् अतः अस्माद् मृत्युपाशनिचयाद् उक्राम उक्रमणं कुरु । माव पत्थाः अवपतनं मा कार्षीः । ॥ पद गतौ इत्यस्मात् लुङि “एकाच उपदेशेनुदात्तात्” इति इट्प्रतिषेधः । “श्लो- श्लि” इति सिचो लोपः ॥ वज्रस्य कथम् उक्रमणं घटत इत्यत आह । मृत्योः हिंसकस्य देवस्य पद्वींशम् पादबन्धनपाशम् अवमुञ्चमानः विच्छिन्दन् अस्माद् भूलोकाद् मा छित्थाः छिन्नो मा भूः । [अग्निदेवस्य] अववद् इट्प्रतिषेधः ॥ किमर्थम् इति चेद् उच्यते । अग्नेः सूर्यस्य च संदृशः संदर्शनाद्धेतोः अग्निसूर्ययोश्चिरकालसंदर्शनाय । चिरजीवनायेत्यर्थः । “ज्योक् च सूर्य दृशे” इति हि श्रुतिः [ऋ० १०. ९. ७] । ॥ संपूर्वाद् दृशेः संपदादित्वाद् भावे क्तिप् ॥

पञ्चमी ॥

तुभ्यं वार्तः पवतां मातरिश्वा तुभ्यं वर्षन्त्वमृतान्यार्षः ।

सूर्यस्ते तन्वेऽं शं तपाति त्वं मृत्युर्देयतां मा प्र मेष्टाः ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । वार्तः । पवताम् । मातरिश्वा । तुभ्यम् । वर्षन्तु । अमृतानि ।

आर्षः ।

सूर्यः । ते । तन्वे । शम् । तपाति । ताम् । मृत्युः । दयताम् । मा । प्र ।
मेष्टाः ॥ ५ ॥

पुनः मरणाभावं सोपपत्तिकम् आशास्ते । हे मुमूर्षो पुरुष तुभ्यं त्व-
दर्थं मातरिस्था । माता अन्तरिक्षम् निर्मीयन्तेस्मिन् भूतानीति व्युत्प-
त्तेः । तस्मिन् श्वसितीति मातरिस्था । तादृशो वातः वायुस्त्वव सुखाय
पवताम् । ॥ पवतिर्गतिकर्मा ॥ । संचरतु । तथा आपश्च तुभ्यं
त्वदर्थम् अमृतानि वर्षन्तु सिञ्चन्तु । तथा सूर्यो देवस्ते तव तन्वे शरी-
राय शम् सुखं यथा भवति तथा तपाति तपतु । ॥ तप संतापे ।
अस्मात् लेट् । “लेटोडाटौ” इति आडागमः ॥ । एतत् सर्वं मृ-
त्योरनुग्रहम् अन्तरेण न घटत इति तदनुग्रहम् आशास्ते । हे पुरुष
त्वां मृत्युर्देवो दयताम् रक्षां करोतु । अतस्त्वं मा प्र मेष्टाः मृतिं मा
गां । ॥ ॥ मीड हिंसायाम् । लुङि पूर्ववद् इट्प्रतिषेधः ॥

बुध्नी ॥

उद्यानं ते पुरुष नावयानं जीवानुं ते दक्षतातिं कृणोमि ।

गोहेमममृतं सुखं रथमथ जिर्विर्विदथमा वदासि ॥ ६ ॥

उत्तऽयानम् । ते । पुरुष । न । अवऽयानम् । जीवानुम् । ते । दक्षऽतातिम् ।
कृणोमि ।

आ । हि । रोह । इमम् । अमृतम् । सुखम् । रथम् । अथ । जिर्विः ।
विदथम् । आ । वदासि ॥ ६ ॥

हे पुरुष ते तव उद्यानम् उद्गमनमेव । मृत्युपाशाद् इति शेषः ।
अवयानम् अवाग्गमनं नैवास्ति । तत् कथम् एतत् संपत्स्यत इति त-
त्राह । ते तव जीवानुम् जीवनौषधं कृणोमि करोमि । केवलं जीवन-
मेव न किं तु दक्षतातिम् । ॥ स्वार्थिकस्तातिः ॥ । दक्षं वलं
च कृणोमि । त्वं च आ रोह अधितिष्ठ इमम् अमृतम् अमरणधर्मकं
सुखम् इन्द्रियेभ्योनुकूलं रथम् यानम् । देहो वा रथत्वेन उपचर्यते ।

अतो जीवात्मनो देहेवस्थानं^१ प्रार्थ्यते । आरुह्य च अँजिर्विः अजीर्णः
सन् । ॥ जृष् वयोहानौ । औणादिको विन् प्रत्ययः । “वृत्त इ-
ज्ञातोः” इति इत्त्वम् ॥ । विदथम् वेदनम् आ वदासि आनन्द । ल-
ब्धसंज्ञोस्तीति आचक्ष्वेत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

मा ते मनस्तत्र गान्मा तिरो भून्मा जीवेभ्यः प्र मदो मानु गाः पितृन् ।
विश्वे देवा अभि रक्षन्तु त्वेह ॥ ७ ॥

मा । ते । मनः । तत्र । गात् । मां । तिः । भूत् । मा । जीवेभ्यः । प्र ।
मदः । मा । अनु । गाः । पितृन् ।
विश्वे । देवाः । अभि । रक्षन्तु । त्वा । इह ॥ ७ ॥

तत्र तस्मिन् यमविषये ते मनो मा गात् गतं मा भूत् । तथा मा
तिरो भूत् अन्तर्हितं विलीनमपि मा भूत् । किं च त्वं जीवेभ्यः वन्धु-
भ्यस्तेषाम् अर्थाय [मा] प्र मदः अनवधानं मामुहि । ॥ मदी ह-
पे । पुषादित्वाद् अह् । मदिः प्रोपसृष्टः अनवधाने वर्तते ॥ पि-
तृन् मृतान् पूर्वपुरुषान् मानु गाः अनुगतिं मा कार्षीः । विश्वे देवाः
इन्द्राद्या इन्द्रियाणि वा त्वा त्वाम् अभि रक्षन्तु सर्वतः पालयन्तु । कु-
त्रेति चेद् उच्यते । इह अस्मिन्नेव शरीरे इह भूतले वा ॥

१ P मा. We with P J Gr.

1 Śāyana's text is: रायमजिर्वि° in place of रायमय जिर्वि°, where the ° of the word अय would appear to have been lost through a slip of the writer. The accidental loss of य would then seem to be the origin of the reading अजिर्विः in place of अय जिर्विः. We can hardly suppose that Śāyana had nothing more than an indifferent MS. of the sūhita before him when he wrote his commentary. If so the strange *caretas lectionis* due to the slip of a scribe must be much older than Śāyana's time. That various readings arose from bad MSS. is rendered further probable by Śāyana's reading रायजित् घीनाम् in VI. 130, 1 instead of रायजितेयीनाम्. The fact that the padī MSS. there read रायजित् । यीनाम् would also indicate that these corrupt readings which owe their origin to careless copyists were older than the time of Śāyana.

अष्टमी ॥

मा ग॒ताना॒मा दी॒धी॒षा ये न॑र्यन्ति प॒राव॑तम् ।

आ रो॒ह॒ तम॑सो ज्योति॒रे॒ह्या ते॒ हस्तौ॑ र॒भाम॑हे ॥ ८ ॥

मा । ग॒ताना॑म् । आ । दी॒धी॒षाः । ये । न॑र्यन्ति । प॒रा॒ऽव॑तम् ।

आ । रो॒ह॒ । तम॑सः । ज्योति॑ः । आ । इ॒हि । आ । ते॒ । हस्तौ॑ । र॒भा॒म॒हे ॥ ८ ॥

गतानाम् पितृलोकं प्राप्तानाम् । मार्गम् इति शेषः । मा दीधीषाः
तं प्रति देवनं मा कार्षीः । ॥ दीधीङ् दीभिदेवनयोः । लुङ् । छान्दसः
सिचो लुक् ॥ अथ वा गतमार्गं मा ध्याय । ॥ ध्यै चिन्तायाम् ।
छान्दसी रूपसिद्धिः ॥ अथ वा । ॥ गतानाम् इति कर्मणि षष्ठी ॥
भूतान् मा चिन्तयेत्यर्थः । ते विशेष्यन्ते । ये गतास्त्वामपि परावतम् दूरदेशं नयन्ति । यथा त्वं पुनर्नायासि तं
प्रापयन्तीत्यर्थः । अतस्त्वं तमसः । त्रियमाणस्य पुरुषस्य समस्तस्यापि
ज्ञानस्य त्राशात् तमः प्रवेश इव भवति अतस्त्वमसः सकाशात् ज्योतिः ।
ज्योतिः [प्रकाशः] । प्रकाशं ज्ञानम् आ रोह अधितिष्ठ । आश्रये-
त्यर्थः । अन्धकारप्रविष्टस्य कथम् आरोहणम् इति तत्राह । ते तव ह-
स्तौ आ रभामहे गृहीमः । आरोहणानुकूलप्रयत्नं कुर्म इत्यर्थः ॥

नवमी ॥

श्यामश्च॒ त्वा मा श॒वल॑श्च॒ मे॒षितौ॑ य॒मस्य॑ यौ प॒थिर॑क्षी॒ श्वानौ॑ ।

अ॒र्वाङ्गे॒हि मा॒ वि दी॒ध्यो मा॒त्रं ति॒ष्ठः प॒राङ्ग॑नाः ॥ ९ ॥

श्यामः । च । त्वा । मा । श॒वलः । च । म॒ऽऽ॒षितौ॑ । य॒मस्य॑ । यौ । प॒थि॒र॒क्षी॒

र॒क्षी॒ इति॑ प॒थि॒ऽर॒क्षी॑ । श्वानौ ।

अ॒र्वाङ् । आ । इ॒हि । मा । वि । दी॒ध्यः । मा । अ॒त्रं । ति॒ष्ठः । प॒रा॒क्॒ऽ-

म॒नाः ॥ ९ ॥

१ BSS नर्यन्ति. C नर्यन्ति corrected to नर्यन्ति. २ P P Gr. पथिऽ. We with J.

1 Silyana omits to interpret the words एहि (आ इहि) which are omitted in his text also. This shows that Silyana followed a redaction in which the phrase एहि did not form part of the line. The metre does not want it.

शशंभुवम्” [ऋ० १०. ९. ६] इत्यादिकः । “सोषः प्राविशत् [तै० सं० २. ६. ६. १] इति च । अवधिष्ठानबहुत्वम् अपेक्ष्य अग्नीनां बहुताभिधानम् । यद्वा अग्नीषोमयोरखिलजगत्कारणत्वेन विकारेषु सर्वेष्वपि अग्निसंभवाद् बहुताभिधानम् । तथा यम् अग्निं मनुष्या आहवनीयादिरूपेण वर्तमानं वा याकाद्यर्थम् अवस्थापितं वा इन्धते दीपं कुर्वन्ति सोऽपि त्वां रक्षन्तु । ॥ अन्ता रक्षत्वित्यत्र “द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” इति दीर्घः ॥ एवं वैश्वानरः विश्वेषां नराणां संबन्धी जाठरोग्निः स च जातवेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वा त्वां रक्षन्तु । तथा दिव्यः दिवि भवो वैद्युतो विद्युता स्वशरीरेण सह सहितः सन् त्वां मा प्र धाक् प्रकर्षेण मा दहतु । ॥ दह भस्मीकरणे । “मन्त्रे घस” इति छेत्तुं ॥

द्वितीया ॥

मा त्वां क्रव्यादग्निं संस्तारात् संकुंभकाच्चर ।

रक्षन्तु त्वां द्यौ रक्षन्तु पृथिवी सूर्यश्च त्वां रक्षतां चन्द्रमाश्च ।

अन्तरिक्षं रक्षन्तु देवह्येत्याः ॥ १२ ॥

मा । त्वा । क्रव्यऽज्जात् । अग्निं । संस्तुं । आरात् । समऽकुंभकात् । चर । रक्षन्तु । त्वा । द्यौः । रक्षन्तु । पृथिवी । सूर्यः । च । त्वा । रक्षताम् । चन्द्रमाः । च ।

अन्तरिक्षम् । रक्षन्तु । देवह्येत्याः ॥ १२ ॥

क्रव्यात् मांसाशनोग्निः । ॥ “क्रव्ये च” इति अदेर्विट् ॥ स च त्वा त्वां माभि मंस्त मम त्वम् आहार इत्यभिमानं मा करोतु । “नास्य रुद्रः पशून् अभिमन्यते” [तै० सं० १. ६. ७. ४] इत्यादौ तथा दर्शनात् । ॥ मन ज्ञाने । लुङि सिचि “एकाच उपदेशेनुदात्तात्” इति इट्प्रतिषेधः ॥ त्वं च संकुंभकात् शयभक्षकाद् एतन्नामकाद्

१ So we with all our MSS and vachkas See Rv. १ P मन्त्र. Or मन्त्र. We with P J.

1 S' ममत्वम् for मम त्वम्. ॥ Śāyana's text also is संकुंभकात्.

अग्नेः आरात् दूरदेश एव चर । तथा द्यौः पृथिवी सूर्यश्चन्द्रमाश्च प्र-
त्येकं स्वस्वसंवन्धिनो भयात् त्वा त्वां रक्षन्तु । अन्तरिक्षमपि त्वां देवहे-
त्याः देवमेरिताद् आयुधाद् रक्षन्तु ॥

तृतीया ॥

बोधश्च त्वा प्रतीबोधश्च रक्षतामस्वप्नश्च त्वानवद्राणश्च रक्षताम् ।

गोपायश्च त्वा जागृविश्च रक्षताम् ॥ १३ ॥

बोधः । च । त्वा । प्रतिबोधः । च । रक्षताम् । अस्वप्नः । च । त्वा । अ-
नवद्राणः । च । रक्षताम् ।

गोपायन् । च । त्वा । जागृविः । च । रक्षताम् ॥ १३ ॥

[बोधप्रतीबोधौ नाम ऋषी] । “ऋषी बोधप्रतीबोधौ” इति प्रा-
गुक्तत्वात् [५. ३०. १०] । तत्तत्तत्प्रपाठाद् अत्रोक्ताः पडपि ऋषयः ।
बोधः सर्वदा प्रतिबुध्यमानः । प्रतीबोधः प्रतिवस्तु प्रतिक्षणं वा बुध्य-
मानः । अस्वप्नः स्वप्नरहितः । अनवद्राणः निद्रारहितः । गोपायन् स-
र्वदा देहस्य गोपायिता । जागृविः जागरणशीलः । एते सर्वे देहाश्रयाः
प्राणापानमनोबुद्धिचक्षुर्हृयरूपा इन्द्रियाभिमानिदेवा यथोचितं बोद्धव्याः ।
ते युग्मशस्त्रां रक्षन्तित्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

ते त्वां रक्षन्तु ते त्वां गोपायन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा ॥ १४ ॥

ते । त्वा । रक्षन्तु । ते । त्वा । गोपायन्तु । तेभ्यः । नमः । तेभ्यः । स्वाहा ॥ १४ ॥

ते बोधाद्याः त्वा त्वां रक्षन्तु पालयन्तु । ते त एव त्वा गोपायन्तु ।
गोपायनं सर्वतो रक्षणम् । तेभ्यः बोधादिभ्यो देवेभ्यो नमः नमस्कारो-
स्तु । तेभ्यः स्वाहा । इदं द्रव्यं स्वाहुतम् अस्तु ॥

जीवेभ्यस्त्वा समुदे चायुरिन्द्रो धाता दधातु सविता जार्यमाणः ।

मा त्वां प्राणो बलं हासीदसुं तेनुं ह्वयामसि ॥ १५ ॥

१ B तेनुं^० for तेनुं ह^०.

१ S' रक्षतिवत्यर्थः. २ S' ते तत् एव for ते त एव.

मा त्वा व्यस्तकेश्योऽ मा त्वा अघरुदो रुदन् ॥ १९ ॥

उत् । त्वा । मृत्योः । अपीपरम् । सम । धमन्तु । वयऽधत्तः ।

मा । त्वा । व्यस्तकेश्यः । मा । त्वा । अघरुदः । रुदन् ॥ १९ ॥

हे आयुष्काम पुरुष त्वा त्वां मृत्योरुदपीपरन् पालयन्तु वयोधत्तः अ-
नस्य आयुष्यस्य वा धातारो देवाः सं धमन्तु संधानं कुर्वन्तु [च] । अध-
मतिर्गतिकर्माः । त्वा त्वां प्रति व्यस्तकेश्यः कीर्णकेशा बन्धुयोषि-
तो मा रुदन् अश्रुविमोक्तं मा कार्षुः । तथा अघरुदः अघे व्यसने दुः-
खे बान्धवेन रोदनकर्तारो मा रुदन् ॥

नवमी ॥

आहार्षमविदं त्वा पुनरागाः पुनर्णवः ।

सर्वाङ्ग सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेविदम् ॥ २० ॥

आ । अहार्षम् । अविदम् । त्वा । पुनः । आ । अगाः । पुनऽनवः ।

सर्वेऽङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् । आयुः । च । ते । अविदम् ॥ २० ॥

हे मृत्युग्रस्त पुरुष त्वा त्वाम् आहार्षम् मृत्युमुखाद् आहृतवान् अ-
स्मि । आहृत्य च त्वां त्वाम् अविदम् लब्धवानस्मि । हे पुनर्णवं पुनरु-
त्पन्न त्वं पुनरागाः पुनरागतोसि । पुनर्जीवलभात् पुनर्नवत्वव्यपदेशः ।
हे सर्वाङ्ग केनचिदपि चक्षुराद्यङ्गेन अविकल संपूर्णाङ्ग । मृत्युभावेपि प्रा-
येण अङ्गवैकल्यं हृदरोगग्रस्तस्य भवतीत्यभिप्रायेण एवम् आह । ते त-
य सर्वे चक्षुः । चक्षुर्विषयम् इत्यर्थः । सर्वमपि इन्द्रियजातं स्वविषयप्र-
काशकम् । भवत्विति शेषः । ते तव सर्वम् शतसंवत्सरलक्षणम् आयुः
अविदम् लब्धवान् अस्मि ॥

दशमी ॥

व्यवात् ते ज्योतिरभूदप त्व तमो अक्रमीत् ।

अप तन्मृत्युं निर्ऋतिमप यदमं नि दध्मसि ॥ २१ ॥ (२)

वि । अवात् । ते । ज्योतिः । अभूत् । अप । त्वत् । तमः । अक्रमीत् ।

अप । त्वत् । मृत्युम् । निःऽर्ऋतिम् । अप । यदमम् । नि । दध्मसि ॥ २१ ॥ (२)

हे विसंज्ञ पुरुष ते व्यवात् व्यौच्छत् तमोविवासनम् अभूत् । अत एव ज्योतिः संज्ञानम् अभूत् । तथा [त्वत्] त्वत्तः सकाशात् तमः कृ-
त्स्नम् अपाक्रमीत् अपक्रान्तम् अभूत् । कुतो हेतोरिति तत्राह । त्वत्
त्वत्तः मृत्युम् प्राणापहर्त्रीं देवतां निर्ऋतिम् पापदेवताम् अप । नि द-
ध्मसीति उत्तरक्रियानुपपन्नः । तथा यदमम् बाह्यम् आभ्यन्तरं च रोगम्
अपं नि दध्मसि अपनिदध्मः त्वत्तः मन्त्रावयामः ॥

इत्यष्टमकाण्डे प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“आ रभस्व” इति सूक्तत्रयम् अर्थसूक्तम् । तेन उपनयनकर्मणि
प्राणवक्तव्यं नाभिं संस्पृश्य आचार्यो जपं कुर्यात् । “उपनयनं” प्रक्रम्य
सूत्रितम् । “दक्षिणेन पाणिना नाभिदेशे संस्तव्यं जपति अन्तकाय मृ-
त्यवे [८. १] आ रभस्व” [८. ३] इति [कौ० ७. ६] ॥

तथा आयुष्कामः “आ रभस्व” इति सूक्तत्रयेण शरीरम् अभिमन्त्रयेत् ॥

तथा ऋषिहस्तेन आयुष्कामस्य शरीरम् अनेनाभिमन्त्रयेत् ॥

सूत्रितं हि । “आ रभस्व [८. १] प्राणाय नमः [११. ४] विपास-
हिम् [१७. १] इत्यभिमन्त्रयते” इति [कौ० ७. ९] ॥

तथा अस्यार्थसूक्तस्य आयुष्यगणे पाठाद् “विश्वकर्मभिरायुष्यैः स्वस्त्य-
यनैराज्यं जुहुयात्” [कौ० १४. ३] इत्यादिषु विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तथा नामकरणाख्ये कर्मणि अनेनार्थसूक्तेन कुमारस्य हस्ते अंविच्छि-
न्नाम् उदकधारां निनयेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेनार्थसूक्तेन देवदारुमार्णं संपात्य अभिमन्त्र्य

जीवेभ्यः । त्वा । समऽउदै । वायुः । इन्द्रः । धाता । दधातु । सविता ।

वार्यमाणः ।

मा । त्वा । प्राणः । वल्म । हासीत् । असुम् । ते । अनु । ह्वयामसि ॥ १५ ॥

मा त्वा जम्भः संहनुर्मा तमो विदन्मा जिह्वा वह्निः प्रमयुः कथा स्याः ।

उत् त्वादित्या वसवो भरन्तुर्दिन्द्राग्नी स्वस्तये ॥ १६ ॥

मा । त्वा । जम्भः । समऽहनुः । मा । तमः । विदत् । मा । जिह्वा । आ ।

वहिः । प्रमयुः । कथा । स्याः ।

उत् । त्वा । आदित्याः । वसवः । भरन्तु । उत् । इन्द्राग्नी इति । स्वस्तये ॥ १६ ॥

उत् त्वा द्यौरुत् पृथिव्युत् प्रजापतिरग्रभीत् ।

उत् त्वा मृत्योरोपधयः सोमराज्ञीरपीपरत् ॥ १७ ॥

उत् । त्वा । द्यौः । उत् । पृथिवी । उत् । प्रजापतिः । अग्रभीत् ।

उत् । त्वा । मृत्योः । ओपधयः । सोमराज्ञीः । अपीपरत् ॥ १७ ॥

पञ्चमी ॥ जीवेभ्यः । अत्र जीवोपयुक्तानि इन्द्रियाणि जीवशब्दव्यपदेशं भजन्ते । तेषाम् अर्थाय । अथ वा जीवाः पोषणीयाः पुत्रभार्यादासादयः । तेषाम् अर्थाय । तादर्थ्यं विशिनष्टि । समुदे तेषां समोदाय त्वां वार्यमाणः । प्रत्येकं समुदायो वो दधातु स्यापयतु मृत्योराकृष्य प्रयच्छतु । ज्ञायमाण इति सयितुर्विशेषणम् । त्वां पालयमानः ॥ किं च त्वा त्वां प्राणः शरीरवल् च मा हासीत् मा त्वाहीत् । ते असुम् अनु ह्वयामसि आनुकूल्येन आह्वयाम ॥ किं च त्वा त्वां संहनुः संहतदन्तो जम्भः असुरः । अथ वा संहनुः संहतहनुर्जम्भः अस्पूलदन्तो मा विदत् मा विन्दतु । भक्षयितुम् इति शेषः । “तं वो जम्भे दधामि” [तै० सं० ४. ५. ११. २] इत्यादिमन्त्रदर्शनात् । तथा तमः अज्ञानमपि मा विदत् । एवं वह्निः वह्निरेव आयामविस्तारोपेता उद्यमाना जिह्वा रक्षःप्रभृतेः सं-

१ P विदन्.

1 S' वायारयोः समुदययया प्रलेक. 2 S' इत्यादिगिर्मन्त्र. 3 S' is corrupt here, reading योहर्षिस्तयामविस्तारोपेता उद्ययामजिह्व &c. The emendation is conjectural.

वन्धिनी मा विदत् । किमर्थम् एवं प्रार्थ्यत इति चेत् तत्राह । कथा
केन प्रकारेण त्वं प्रमथुः प्रगतर्हिसः प्रगतर्हिसको वा स्याः भवेः । ए-
वमर्थं जम्भादि मा विददित्यर्थः ॥

पृष्टी ॥ आदित्याः अदितेः पुत्रा देवा धात्रादयः त्वा त्वाम उद्भरन्तु
ऋध्वं हरन्तु मृत्योर्मुखात् । तथा वसवः अष्टसंख्याकां धरादयः उद्भरन्तु ।
इन्द्राग्नी । इन्द्रश्च अग्निश्च देवौ उद्भरताम् । किमर्थम् । स्वस्तये क्षे-
माय । तथा द्यौः द्युदेवता त्वाम उद्भरतु पृथिवी च उद्भरतु । किं
बहुना । प्रजापतिः सर्वेषां देवानां पिता उदग्रभीत उद्ग्रहणम् अकार्षीत्
उद्ग्रहातु । सोमराज्ञीः सोमस्य पत्न्यः ओषधयो देव्यो मृत्योः सकाशात्
त्वाम उदपीपरन् अपालयन् ॥

सप्तमी ॥

अयं देवा इहैवास्त्र्यं मामुब्र गादितः ।

इमं सहस्रवीर्येण मृत्योस्त पारयामसि ॥ १८ ॥

अयम- देवाः । इत् । एव । अस्तु । अयम् । मा । अमुब्रं । गात् । इत् ।

इमम् । सहस्रवीर्येण । मृत्योः । उत् । पारयामसि ॥ १८ ॥

हे देवाः आदित्याद्या अयं पुरुषः इहैव भूलोके अस्तु भवतु । एत-
देव व्यतिरेकमुखेनाह । अयम् इतः अस्माद् भूलोकाद् अमुब्र स्वर्गे मा
गात् । वयं रक्षाकर्तारः इमं पुरुषं सहस्रवीर्येण अपरिमितसामर्थ्येन र-
क्षाविधानेन मृत्योः सकाशाद् उत्पारयामसि उत्पारयामः ॥

अष्टमी ॥

उत् त्वा मृत्योरपीपरं सं धमन्तु वयोधसः ।

१ P गात्. We with P J Cr. २ So all our vaidikas and MSS. (the pada autho-
rities 'पुत्रम्'). But it is probable अपीपरं was at first miswritten for अपीपरन्, the
anusvāra often standing for न् in Atharva MSS.; and that the pada-writers mistook
the anusvāra of the sāṃhitā for the usual product of a म् and accordingly replaced
the latter in the pada-text.

1 S' प्रमत्. 2 S' मवेत्. 3 S' स्वोमसंख्याका. 4 S' देयता for द्युदेयता.

वधीयात् । तस्यैव मणिं निघृष्य पायनं च कुर्यात् । तद् उक्तं कौशि-
केन । “अथ नामकरणम् आ रभस्वेमाम् इत्यविच्छिन्नाम् उदकधाराम्
आलम्बयति । घृतिदारुं वध्नाति । पाययति” इति [कौ० ७. ९] ॥

अन्येष्टौ “आ रभस्व” इति त्रिभिः प्रेताग्निम् आदीपयेत् ॥

त्रिंशन्महाशान्तितन्त्रभूतायां महाशान्तौ “आ रभस्व” इत्येतज्जपेत् ।
उक्तं नक्षत्रकल्पे ॥

पुनस्तदेव जप्यं तु शंतातीयम् अथावतः ।

अन्तकाया रभस्वेति [न० क० २३] ॥

तथा “वैश्वदेवीं गतायुषाम्” इति [न० क० १७] विहितायां महा-
शान्तौ देवदारुमणिवन्धनम् अनेन कुर्यात् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे ।
“आ रभस्वेति घृतिदारुं वैश्वदेव्याम्” इति [न० क० १९] ॥

तत्र आ रभस्वेति प्रथमसूक्ते प्रथमम् ॥

आ रभस्वेमाममृतस्य शुष्टिमच्छिद्यमाना

असुं त आयुः पुनरा भ्रमामि रजस्तमो मां प गा मा मेष्टा ॥ १ ॥

आ । रभस्व । इमाम् । अमृतस्य । शुष्टिम । अच्छिद्यमाना । जरतः अ-
ष्टिः । अस्तु । ते ।

असुम् । ते । आयुः । पुनः । आ । भ्रमामि । रजः । तमः । मां । उप ।

गाः । मा । म । मेष्टाः ॥ १ ॥

हे आयुष्काम पुरुष इमाम् अस्माभिः क्रियमाणाम् अमृतस्य अम-
रणस्य शुष्टिमं मस्तुतिम् आ रभस्व उपक्रमस्व । अनुभवितुम् इति
शेषः । यद्वा कुमारस्य हस्ते अविच्छिन्नाम् उदकधारां निनयेदिति वि-
नियोगाद् अमृतशब्देन उदकम् उच्यते । तस्य शुष्टिमं । उदकधाराम्
इत्यर्थः । अच्छिद्यमाना परैर्विच्छेत्तुम् अनर्हा जरदष्टिः जरावस्थापर्यन्ताम्

१ So all our mss. and VSS. except R which reads सु. २ P P J मा.

1 S' अयायामकरणं. 2 S' अलिपयति. We with Kausika. 3 So S'. The Na-
kshatra-kulpa पृष्ठं. 1 S' शुष्टिम. 2 S' inserts एषा अमृतशुष्टिम before अच्छिद्य.

अष्टिः अशनं जरदष्टिः । सा ते अस्तु भवतेस्तु । तदर्थं ते तव असुम प्राणं मृत्युना अपहतम् आयुश्च पुनः आ भरामि आहरामि । त्वं च रजः रागमे अस्माकं सत्त्वगुणप्रतिबन्धकं मोष गाः मा प्राप्नुहि । ॥ इण् गतौ । “इणो गा लुङि” इति गादेशः ॥ एवं तमः आवरकं हिताहितविवेकप्रतिरोधकं तमआख्यगुणं मोष गाः । न केवलं रजस्तमसोरप्राप्तिरेव प्रार्थ्यते किं तु मृतिनिवारणमपि मा प्र मेष्टा इति । हिंसां च मा प्राप्नुहि । ॥ मीड् हिंसायाम् । लुङि रूपम् ॥

द्वितीया ॥

जीवतां ज्योतिरभ्येहार्वाङ् त्वा हरामि शतशारदाय ।

अवमुञ्चन् मृत्युपाशानशस्तिं द्राघीय आयुः प्रतरं ते दधामि ॥ २ ॥

जीवताम् । ज्योतिः । अभिऽएहि । अर्वाङ् । आ । त्वा । हरामि । शतशारदाय ।

अवमुञ्चन् । मृत्युपाशान् । अशस्तिम् । द्राघीयः । आयुः । प्रतरम् । ते दधामि ॥ २ ॥

हे पुरुष त्वं जीवताम् मनुष्याणां ज्योतिः दीप्तिं ज्ञानम् अर्वाङ् असदभिमुखः अभ्येहि अभ्यागच्छ । अहं तु त्वा त्वाम् आ हरामि । मृत्युसकाशाद् इति शेषः । किमर्थम् । शतशारदाय । शतसंख्याकशरदवधिकम् आयुः शतशारदम् । शतायुषे । चिरकालजीवनायेत्यर्थः । मृत्युपाशवद्धस्य कथम् आगमनम् इति तत्राह । मृत्युपाशान् मृत्योः ज्वरशिरोरोगादिनानाविधान् पाशान् अवमुञ्चन् उत्तृजन् । तथा अशस्तिम् निन्दाम् अवमुञ्चन् । सा हि कोश इव आच्छादयति । एतत् सर्वं सत्यायुषि संभवतीत्याशङ्क्याह । द्राघीयः अतिदीर्घं शतसंवत्सरलक्षणम् आयुः । ॥ “मियस्मिन्” इत्यादिना दीर्घशब्दस्य द्रापादेशः ॥ [ते] त्वदर्थं प्रतरम् प्रकृष्टतरं दधामि स्थापयामि ॥

१ ABBR °रन्ध्रं। C °रन्ध्रेति। We with DKRSV.

1 S' रागः. 2 S' °आख्यागुणं. 3 S' हिंसा.

तृतीया ॥

वातात् ते प्राणमविदं सूर्याच्चक्षुरहं तव ।

यत् ते मनस्त्वयि तद् धारयामि सं वित्स्वाङ्गैर्वद जिह्यालपन् ॥ ३ ॥

वातात् । ते । प्राणम् । अविदम् । सूर्यात् । चक्षुः । अहम् । तव ।

यत् । ते । मनः । त्वयि । तत् । धारयामि । सम । वित्स्व । अङ्गैः । वद ।

जिह्वया । अलपन् ॥ ३ ॥

हे गतासो पुरुष ते तव प्राणं वातात् स्वाश्रयभूताद् बाह्यवायोः स-
काशाद् अविदम् लब्धवान् अस्मि । प्राणवायोर्मरणावस्थायां वायुप्राप्तेः
उत्पत्त्यवस्थायां तत् एवोत्पत्तेश्च एवम् उच्यते । तथा च श्रूयते । “वातं
प्राणम् अन्ववसृजतात्” इति [ऐ० ब्रा० २. ६] “वायुः प्राणो भूत्वा
नासिके प्राविशत्” [ऐ० आ० २. ४. २] इति च । अहं तव चक्षुश्च सू-
र्याद् अविदम् । पूर्ववन्मृतिसमये चक्षुषः सूर्यप्राप्तेः उत्पत्तिसमयेपि सूर्या-
देवोत्पत्तेश्च एवम् उच्यते । “सूर्यं चक्षुर्गमयतात्” इति [ऐ० ब्रा० २.
६] “आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्” [ऐ० आ० २. ४. २] इति
च । किं च यत् ते मनः उक्तमणसमये निर्गतं तत् त्वयेव धारयामि
स्थापयामि । त्वं नु यत् एवम् अतो विश्वाङ्गैः कृत्स्नैरङ्गैरुपेतः सन् जि-
ह्वया अलपन् व्यक्तम् उच्चरन् वद वाचम् उदीरय । जीवनस्य अ-
भिवदनं स्पष्टं लिङ्गम् इति तत् प्रार्थ्यते ॥

चतुर्थी ॥

प्राणेन त्वा द्विपदां चतुष्पदामग्निमिव जातमग्निं सं धमामि ।

नमस्ते मृत्यो चक्षुषे नमः प्राणाय तेकरम् ॥ ४ ॥

प्राणेन । त्वा । द्विपदाम् । चतुःऽपदाम् । अग्निम् उद्भव । जातम् । अग्नि ।

सम् । धमामि ।

नमः । ते । मृत्यो इति । चक्षुषे । नमः । प्राणाय । ते । अकरम् ॥ ४ ॥

१ P J वित्स्व. We with P.

1 S'yan's text in S' is also विश्वाङ्गैः, and not वित्स्वाङ्गैः.

हे निर्यत्नाण त्वा त्वा द्विपदाम् पुरुषादीनां चतुष्पदाम् गवाश्वादीनां च प्राणेन । सर्वप्राणिनां प्राणेनेत्यर्थः । तेन जातम् मथनाद् उत्पन्नम् अग्निमिव तं यथा अणीयांसं सन्तं नीत्यादिसाधनेन मुखवायुना अभि-संधमति तद्वद् अल्पप्राणं सन्तं सर्वप्राणिप्राणेन अभि सं धमामि संयो-जयामि प्रभूतप्राणं करोमि । हे मृत्यो ते तव चक्षुषे कूराय नमः अ-करम् । तथा ते प्राणाय प्रकृष्टाय बलायापि नमः अकरम् करो-मि । ॥ करोतेर्लुङि “कृमृदुरुहिभ्यश्छन्दसि” इति अङ् ॥

पञ्चमी ॥

अयं जीवतु मा मृतेमं समीरयामसि ।

कृणोम्यसौ भेषजं मृत्यो मा पुरुषं वधीः ॥ ५ ॥

अयम् । जीवतु । मा । मृत । इमम् । सम् । ईरयामसि ।

कृणोमि । असौ । भेषजम् । मृत्यो इति । मा । पुरुषम् । वधीः ॥ ५ ॥

अयं गतासुः पुरुषो जीवतु । मा मृत मरणं मा प्राप्नुयात् । ॥ मृद् प्राणत्यागे । “लुङ्” । “उच्च” इति सिचः क्त्वम् । “ह्रस्वाद् अङ्गात्” इति सिचो लोपः ॥ इमं पुरुषं समीरयामसि सम्यक् मेरयामः । यथा वेष्टते तथा प्रयतामहे । तद् एव एकवद् आह । असौ सुमूर्ध्वे पुरुषाय भेषजम् चिकित्सां कृणोमि करोमि । हे मृत्यो त्वं तु पुरुषम् अमुं मा वधीः मा जहि ॥

षष्ठी ॥

जीवलां नयारियां जीवन्तीमोर्पधीमहम् ।

त्रायमाणं सहमानं सहस्वतीमिह हुवेस्ता अरिष्टतापे ॥ ६ ॥

जीवलाम् । नयारिणाम् । जीवन्तीम् । ओर्पधीम् । अहम् ।

१ ABBDK C- मृत्यो. We with KBB JV. २ P P C- मृत्यो. We with J.
३ So we with all our sahitā authorities. Sāyana's text in S' मृत्यो. See the next note. ४ P P J K- मृत्युयाम्. We with Cr.

1 S' चक्षुष्पदां both here and in the text. 2 S' न्या for ना.

त्रायमानाम् । सहमानाम् । सहस्वतीम् । इह । हुवे । अस्मै । अरि-

ष्टतातये ॥ ६ ॥

जीवलाम् । ॥ मत्वर्णीयो लः ॥ जीववतीम् । जीवप्रदाम्
इत्यर्थः । नधंरूपाम् । न हन्तीति नधा । नधा रूपा रोपोऽस्यां सा
नघरूपा । यस्याः कोपोपि न घातकस्तादृशीम् इत्यर्थः । अथ वा घ-
र्परहिताम् अधकारिरोपरहितां वा । स्वयं जीवन्तीम् । कदाचिदपि अ-
शुक्लाम् इत्यर्थः । अथ वा सजीवाम् । त्रायमाणाम् रक्षन्तीं स्वसेवि-
नां रोगपरिहारेण रक्षाकर्त्रीम् । सहमानाम् रोगस्याभिभविवीर्याम् । स-
हस्वतीम् सहो बलं तद्वतीम् । एवंमहिमोपेताम् ओषधीम् पाठाख्याम्
अहं व्याधिनाशकामः इह अस्मिन् शान्तिकर्मणि हुवे आह्वयामि । क-
स्मै प्रयोजनाय । उच्यते । अस्मै संनिहिताय पुरुषाय । [रिष्टं] हिंसा
तदभावाय अरिष्टतातये अरिष्टकरणार्थं । उत्तरमन्त्रे अस्मै मृत्यो अधि
ब्रूहीति मृत्युशब्दश्रवणाद् अत्रापि मृत्युः संबोध्यः । ॥ “शिवशम-
रिष्टस्य करे” इति करोत्यर्थे तातिल् ॥ अथ वा जीवलादयः प्र-
त्येकम् ओषधिविशेषाः । ओषधीम् इत्येतत् प्रत्येकं संबोध्यते ॥ इह ह-
वे इति सर्वत्रान्वयः ॥

सप्तमी ॥

अधि ब्रूहि मा रभथाः सृजेमं तवैव सन्तस्वैहा

भवांशर्वीं मृदतं शर्म यच्छतमपसिध्यं दुरितं धत्तमायुः ॥ ७ ॥

अधि । ब्रूहि । मा । आ । रभथाः । सृज । इमम् । तव । एव । सन् ।

सर्वंहायाः । इह । अस्तु ।

भवांशर्वीं । मृदतम् । शर्म । यच्छतम् । अपसिध्यं । दुःइतम् । धत्तम् ।

आयुः ॥ ७ ॥

हे मृत्यो त्वम् अधि ब्रूहि । पक्षपातेन वचनम् अधिवचनम् । म-
दीयोर्यम् इति वद । मा आ रभथाः आरम्भं मा कार्पीः । हन्तुम्

1 S' जीवतीम्. 2 S' नवग्रहाम्. 3 S' ऋष्या 4 S' has the words अरिष्टकरणाय
inserted after मृत्यु सवोष्य instead of after अरिष्टतातये.

इति शेषः । हननोद्योगो निषिध्यते । तवैव अयं जनस्तवैव । स्वम् इ-
ति शेषः । अतः इमं 'सं' सृज । माणैरिति शेषः । अयम् इह अस्मिन्
भूलोके सर्वहायाः सर्वगतिरस्तु । ॥ वहिहाधाज्ज्यश्छन्दसि [उ० ४,
२२०] इति असुनि णिवृद्धावाद् युगागमः ॥ किं च हे भवाश-
वौ युवाम् भवश्च शर्वश्च भवाशवौ ईश्वरमूर्तिभेदौ । ॥ "आनङ्-
च्यतो ब्रह्मे" इति आनङ् ॥ मृडतम् सुखपतम् अमुष्यै शर्म सु-
खं यच्छतम् दत्तम् । ॥ "पाप्मा" इत्यादिना यच्छादेशः ॥ श-
र्म यच्छतम् इत्युक्तम् अर्थं विवृणोति । दुरितम् उपस्थितं व्याध्यादिल-
क्षणं पापम् अपसिध्य निराकृत्य आयुः धत्तम् स्थापयतं प्रयच्छतम् ॥

अष्टमी ॥

अस्मै मृत्यो अधि ब्रूहीमं दयस्वोदितोऽयमेतु ।

अरिष्टः सर्वाङ्गः सुश्रुज्वरसां शतहायन आत्मना भुजमश्नुताम् ॥ ६ ॥

अस्मै । मृत्यो इति । अधि । ब्रूहि । इमम् । दयस्व । उत । इतः । अयम् । एतु ।

अरिष्टः । सर्वाङ्गः । सुश्रुजुत । ज्वरसां । शतहायनः । आत्मना । भु-

जम् । अश्नुताम् ॥ ६ ॥

हे मृत्यो त्वम् अस्मै त्वत्तो मृतिम् आशङ्कमानाय अधि ब्रूहि अ-
सौ मदनुग्रहार्ह इति शब्दं कुरु । इमं प्रति दयस्व दयां कुरु इमं र-
क्ष वा । अयम् इतः अस्माद् मृत्योः उदेतु उद्वच्छतु । उक्तम् अर्थं
स्पष्टम् आह । अरिष्टः अहिंसितः सर्वाङ्गः सर्वैरङ्गैश्चक्षुरादिभिः संयन्तः
सुश्रुत सुषु श्रोता ज्वरसा वार्धकावस्थया शतहायनः शतं हायना अस्य
स तथोक्तः शतसंवत्सरं जीवन् आत्मना अनन्यापेक्षः सन् भुजम् भो-
गम् अश्नुताम् प्राप्नोतु ॥

नवमी ॥

देवानां हेतिः परिं त्वा वृणक्तु पारयामि त्वा रजस उत त्वा मृत्योर-
पीपरम् ।

आरादृशिं क्रव्यादं निरूहं जीवातवे ते परिधिं दधामि ॥ ९ ॥
 देवानाम् । हेतिः । परि । त्वा । वृणक्तु । पारयामि । त्वा । रजसः । उत ।
 त्वा । मृत्योः । अपीपरम् ।
 आरात् । अग्निम् । क्रव्यञ्जदम् । निःञ्जहन् । जीवातवे । ते । परिऽधिम् ।
 दधामि ॥ ९ ॥

देवानाम् रुद्रादीनां हेतिः आयुधं त्वा त्वां परि वृणक्तु परिवर्जयतु
 हिंसां मा कुर्यात् । त्वा त्वां रजसः मूर्ध्वालक्षणाद् आवरणात् पारयामि
 पालयामि वा । किं च त्वा त्वां मृत्योः सकाशाद् उदपीपरम् उद्ध-
 रासि । ॥ पृ पालनपूरणयोः । ण्यन्तस्य लुङि रूपम् ॥ । आ-
 रात् दूरदेश एव क्रव्यादम् मांसाशनम् अग्निं निरौहम् निरूहामि नि-
 र्गमयामि च । ते तव जीवातवे जीवनाय परिधिम् आकारं दधामि
 स्थापयामि च । देवयजनम् अग्निम् इति शेषः । परिधिं दधामि ॥

दशमी ॥

यत् ते नियानं रजसं मृत्योः अनवधर्ष्यम् ।

पथ इमं तस्माद् रक्षन्तो ब्रह्मासौ वर्मं कृण्वसि ॥ १० ॥ (१)

यत् । ते । निऽयानम् । रजसम् । मृत्यो इति । अनवधर्ष्यम् ।

पथः । इमम् । तस्मात् । रक्षन्तः । ब्रह्मा । असौ । वर्मं । कृण्वसि ॥ १० ॥ (१)

हे मृत्यो ते तव संवन्धि यत् नियानम् नियान्यत्रेति नियानं मार्गः ।
 कीदृक् । रजसम् रजोमयम् अनवधर्ष्यम् केनापि धर्षितुम् अशक्यम् ।
 तस्माद् उक्तलक्षणात् पथः मार्गाद् इमं मुमूर्षु पुरुषं रक्षन्तो वयम् असौ
 मुमूर्षवे ब्रह्म परिवृढं शान्तिरूपं कर्म उदीरितलक्षणं मन्त्रसमूहं वा वर्मं
 तनुत्रं कृण्वसि कृण्वः कुर्मः ॥

इत्यष्टमकाण्डे प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

१ So all our saṁhitā authorities. २ P मृत्यो°. P' मृत्यो°. We with J Cp.

1 The text in S' is निरोहं.

“कृणोमि ते प्राणापानौ” इति सूक्तस्य “आ रमस्व” [८, २] इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ॥

कलहरूपनिर्घृतिगृहीते कुले तच्छान्त्यर्थम् “आरादरातिम्” इति द्यूचेन आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं च । “अथ यत्रैतत् कुलं कलहि भवति तन्निर्घृतिगृहीतम् इत्याचक्षते । तत्र जुहुयाद् आरादरातिम् इति द्वे” इति [कौ० १३, ५] ॥

नैर्घृतकर्मणि अनेन द्यूचेन इङ्गिडाज्यादीनि शर्करामिश्राणि कृत्वा जुहुयात् । “अथातो नैर्घृतं कर्म” इति प्रकृत्य नक्षत्रकल्पे सूत्रितम् । “आरादरातिम् इति द्वे । अपेत एतु निर्घृतिरित्येतैः सममांसम् इङ्गिडम् आज्यम्” इत्यादि [न० क० १५] ॥

गोदानादिषु संस्कारकर्मसु “शिवे ते स्ताम्” इति द्यूचेन ग्रीहियव-शमीरभिमन्त्र्य कुमारस्य मूर्ध्नि दद्यात् । सूत्रितं हि । “शिवे ते स्ताम् [१४] इति द्यावापृथिवीभ्यां परिददाति” इति “शिवे ते स्ताम् इति परिदानान्तानि” इति च [कौ० ७, ५] ॥

बालकस्य निष्क्रमणकर्मणि “शिवे ते स्ताम्” इति द्यूचेन बालकं निष्क्रमयेत् । सूत्रितं हि । “शिवे ते स्ताम् इति कुमारं प्रथमं निर्णयति” इति [कौ० ७, ९] ॥

अद्भुतमहाशान्तौ “शिवास्ते सन्तोषधयः” इत्युक्ता सूर्याचन्द्रमसौ यजेत् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “‘उरु विष्णो वि क्रमस्व’ [७, २७, ३] इति विष्णोः ‘शिवास्ते सन्तोषधयः’ [८, २, १५] इति सूर्याचन्द्रमसोः” इति [न० क० १४] ॥

तथा मिथ्याभिशापनिवृत्त्यर्थं “शिवास्ते” इत्यनया सक्तुमन्यम् ओदनं वा अभिमन्त्र्य अभ्याख्याताय दद्यात् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि दुष्पणमणिं पलाशयोत्त्रोहहिरण्यानाम् अन्यतमं वा मणिम् अनया संपात्य अभिमन्त्र्य निन्दिताय वक्ष्यात् ॥

1 S' एते. We with the *Nakshatra kalpa* for the mantra अपेत एतु &c. see *Kaus ita* XIII 5 2 So S' The *Nakshatra kalpa* स्वयंपुर्मांसम्. 3 This is not found in *Kaus ita*, but refers to the *Kes at* VII ॥ शिवे ते स्तामिति द्वाभ्यां पाथिबस्येति द्वे मा प्र गमेति द्वे पतामिर्द्धृन्मिर्माह्यादि मूर्ध्नि ददाति । द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि &c 4 S' निर्णयतेति. We with *Kaus ita*. 5 So S'. The *Nakshatra-kalpa*: 'चंद्रमसाधिति.

सूत्रितं हि । “उतामृतासुः [५.१.७] शिवास्ते [६.२.१५] इत्यभ्या-
 “ख्याताय प्रयच्छति । द्रुघणेशिरो रज्ज्वा वभ्राति” । प्रतिरूपं पलाशायोलो-
 “हहिरण्यानाम्” इति [कौ० ५.१०] ॥

नामकरणे “यत् ते वासः” इत्यनया वालकं वस्त्रेण आच्छादयेत् ।
 “यत् ते वास इत्यहतेनाच्छादयेत्” इति सूत्रम् [कौ० ७.९] ॥

गोदानाख्यसंस्कारकर्मणि चौले उपनयने च “यत् क्षुरेण” इत्यनया
 क्षुरस्य अभ्युक्षणं मार्जनं च कुर्यात् । “यत् क्षुरेणेत्युदक्पत्रं क्षुरम् अभ्यु-
 क्ष्य त्रिः प्रमार्ष्टि” इति [कौ० ७.४] “यत् क्षुरेणेत्युक्तम्” इति च
 कौशिकसूत्रम् [कौ० ७.६] ॥

अन्नप्राशनकर्मणि “शिवौ ते स्तां व्रीहियवौ” इति द्वाभ्याम् चतुर्भ्यां
 व्रीहियवौ पिष्ट्वा अभिमन्त्र्य वालकं प्राशयेत् । “शिवौ ते स्ताम्” इति
 व्रीहियवौ प्राशयति” इति सूत्रम् [कौ० ७.९] ॥

तथा आभ्याम् चतुर्भ्यां व्रीहियवावभिमन्त्र्य गोदानादिषु कुमारस्य मूर्ध्नि
 परिदद्यात् । “शिवौ ते स्ताम् इति व्रीहियवाभ्याम्” इति ॥

गोदानादिषु संस्कारकर्मसु “अहे च त्वा” इत्यनया व्रीहियवावभि-
 मन्त्र्य कुमारस्य मूर्ध्नि दद्यात् । “अहे च त्वेत्यहोरात्राभ्यां परिददाति”
 इति हि सूत्रम् [कौ० ७.९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

कृणोमि ते प्राणापानौ जरां मृत्युं दीर्घमायुः स्वस्ति ।

धैवस्वतेन ग्रहितान् यमदूतांश्चरतोऽपि सेधामि सर्वान् ॥ ११ ॥

कृणोमि । ते । प्राणापानौ । जराम् । मृत्युम् । दीर्घम् । आयुः । स्वस्ति ।

धैवस्वतेन । ग्रहितान् । यमदूतान् । चरतः । अपि । सेधामि । सर्वान् ॥ ११ ॥

हे आयुष्काम पुरुष ते तव प्राणापानौ शरीरे ऊर्ध्वाधःसंचारिणी
 यायू कृणोमि । प्रतिपदं कृणोमि त इति यथोचितं तत्तद्वाक्यशेषोऽ-

1 S' द्रुघणं शिरो यगाति. We with Kaus'ila. 2 S' संस्कारकर्मणि. 3 S' अनुक्रमं
 corrected into अनुव्रतम्. 4 Not found in Kaus'ila but in the Kesari VII. 9. See
 note 3 on the previous page. 5 S' दद्याति. We with Kaus'ila. 6 S' inserts be-
 fore प्रतिपदं the words अयिनादिनामैतत्, which we have transferred to the proper
 place lower down. 7 S' कृणोमि त्वयेति for कृणोमि त इति.

ध्याहर्तव्यः । ते प्राणापानौ स्थिरौ कृणोमि । जरां मृत्युं च । त्वां य-
था न स्पृशतस्तथा कृणोमि । दीर्घम् आयुश्च ते कृणोमि । तथा कृ-
त्वा स्वस्ति । अविनाशिनामैतत् । अविनाशं कृणोमि । कथम् एतत्
सर्वं घटते यमदूतेष्वसन्नेषु इति तत्राह । वैवस्वतेन यमेन ग्रहितान् प्रे-
पितान् चरतः आनयनाय व्यापारयतः सर्वान् यमदूतान् अप सेधामि
दूरे निराकरोमि । मन्त्रसामर्थ्याद् इत्यभिप्रायः ॥

द्वितीया ॥

आरादरातिं निश्चेतिं पुरो ग्राहिं क्रव्यादः पिशाचान् ।

रक्षो यत् सर्वं दुर्भूतं तत् तम इवार्प हन्मसि ॥ १२ ॥

आरात् । अरातिम् । निःश्चेतिम् । पुरः । ग्राहिम् । क्रव्यश्च अर्धः ।
पिशाचान् ।

रक्षः । यत् । सर्वम् । दुःश्भूतम् । तत् । तमः । इव । अर्प । हन्मसि ॥ १२ ॥

अरुणम् अदालीं शुभ्रभूतां वा पुरोग्राहिम् पुरस्ताद् ग्रहणशीलान्
रक्षां विधां निश्चेतिम् यवद्वर्ता कलहोत्पादिकाम् । “यवैतत् कुलं कलहि
भवति तन्निश्चेतिगृहीतम् इत्याचक्षते” इति सूत्रकारवचनात् [कौ० १३.
५] । आरात् हन्मसीति संवन्धः । निकृष्टं हन्मः । तथा क्रव्यादः मां-
साशनान् पिशाचान् अप हन्मसि । एवं दुर्भूतम् दुष्टतमम् आपन्नं यत्
सर्वं रक्षोस्ति राक्षसजातिरस्ति । अथ वा दुष्टं च तद् भूतं च दुर्भूतं
तादृग् रक्षः तत् तम एव तमोवद् आवरकमेव । तद् अप हन्मः ॥

तृतीया ॥

अग्नेष्टे प्राणममृतादायुष्मतो वन्वे जातर्वेदसः ।

यथा न रिप्या अमृतः सज्जूरसस्तत् ते कृणोमि तद् ते समृध्यताम् ॥ १३ ॥

अग्नेः । ते । प्राणम् । अमृतात् । आयुष्मतः । वन्वे । जातर्ज्वेदसः ।

यथा । न । रिप्याः । अमृतः । सज्जूरः । असः । तत् । ते । कृणोमि । तत् ।

ऊं इति । ते । सम् । श्रुध्यताम् ॥ १३ ॥

सूत्रितं हि । “उतामृतासुः [५.१.७] शिवास्ते [८.२.१५] इत्यभ्या-
“ख्याताय प्रयच्छति । द्रुघणेशिरो रज्ज्वा वध्नाति । प्रतिरूपं पलाशायोलो-
“हहिरण्यानाम्” इति [कौ० ५.१०] ॥

नामकरणे “यत् ते वासः” इत्यनया वालकं वस्त्रेण आच्छादयेत् ।
“यत् ते वास इत्यहतेनाच्छादयेत्” इति सूत्रम् [कौ० ७.९] ॥

गोदानाख्यसंस्कारकर्मणि चौले उपनयने च “यत् क्षुरेण” इत्यनया
क्षुरस्य अभ्युक्षणं मार्जनं च कुर्यात् । “यत् क्षुरेणेत्युदक्पत्रं क्षुरम् अभ्यु-
क्ष्य त्रिः प्रमार्ष्टि” इति [कौ० ७.४] “यत् क्षुरेणेत्युक्तम्” इति च
कौशिकसूत्रम् [कौ० ७.६] ॥

अन्तमाशनकर्मणि “शिवौ ते स्तां व्रीहियवौ” इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्यां
व्रीहियवौ पिष्ट्वा अभिमन्त्र्य वालकं प्राशयेत् । “शिवौ ते स्ताम्” इति
व्रीहियवौ प्राशयति” इति सूत्रम् [कौ० ७.९] ॥

तथा आभ्याम् ऋग्भ्यां व्रीहियवावभिमन्त्र्य गोदानादिषु कुमारस्य मूर्ध्नि
परिदद्यात् । “शिवौ ते स्ताम् इति व्रीहियवावभिमन्त्र्य” इति ॥

गोदानादिषु संस्कारकर्मसु “अहे च त्वा” इत्यनया व्रीहियवावभि-
मन्त्र्य कुमारस्य मूर्ध्नि दद्यात् । “अहे च त्वेत्यहोरात्रकभ्यां परिददाति”
इति हि सूत्रम् [कौ० ७.९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

कृणोमि ते प्राणापानौ जरां मृत्युं दीर्घमायुः स्वस्ति ।

वैवस्वतेन ग्रहितान् यमदूतांश्चरतोऽप्ये सेधामि सर्वान् ॥ ११ ॥

कृणोमि । ते । प्राणापानौ । जराम् । मृत्युम् । दीर्घम् । आयुः । स्वस्ति ।

वैवस्वतेन । ग्रहितान् । यमदूतान् । चरतः । अप्ये । सेधामि । सर्वान् ॥ ११ ॥

हे आयुष्काम पुरुष ते तव प्राणापानौ शरीरे ऊर्ध्वाधःसंचारिणौ
वायू कृणोमि । प्रतिपदं कृणोमि त इति यथोचितं तत्तद्वाक्यशेषोऽ-

1 S' द्रुघण शिरो यन्नाति We with *Kausika* 2 S' संस्काराख्यकर्मणि. 3 S' सूत्रम्
corrected into 'सूत्रितम्' 4 Not found in *Kausika* but in the *Kesari* VII 9 See
note 3 on the previous page. 5 S' दद्याति. We with *Kausika* 6 S' inserts be-
fore प्रतिपद the words अविनाशनामेतत्, which we have transferred to the proper
place lower down 7 S' कृणोमात्येति for कृणोमि त इति.

पञ्चमी ॥

शिवास्ते सन्तोषं धय उत त्वाहार्षमर्धरस्या उत्तरां पृथिवीमभि ।

तत्र त्वादित्यौ रक्षतां सूर्याचन्द्रमसां उभा ॥ १५ ॥

शिवाः । ते । सन्तु । ओषधयः । उत । त्वा । अहार्षम । अर्धरस्याः । उत्तराम् । पृथिवीम् । अभि ।

तत्र । त्वा । आदित्यौ । रक्षताम् । सूर्याचन्द्रमसौ । उभा ॥ १५ ॥

हे कुमार ते [तव] ओषधयः आहारार्थम् उपयुज्यमाना जीत्यादयः शिवाः सुखकराः सन्तु भवन्तु । त्वा त्वाम् अधरस्याः पृथिव्याः सकाशाद् उत्तरां पृथिवीम् अभिलक्ष्य उदाहार्षम् उद्धरणम् अकार्षम् । पृथिव्या एकस्या अपि अधरोत्तरभावः अंशभेदेन त्रित्वाद् उपपद्यते । “तिस्रो भूमीर्भारयन् वीरूत द्यून्” [ऋ० २, २७, ८] “तिस्रो महीरुपराः” [ऋ० ७, ८७, ५] इत्यादिमन्त्रेषु त्रित्वस्यास्मानात् । अवममध्यमोत्तमभेदेऽपि पृथिव्यास्त्रैविध्यम् आन्नायते मन्त्रान्तरे । “यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्याम् उत स्यः” इति [ऋ० १, १०८, ९] । अतः अवमस्याः सकाशात् परमां पृथिवीम् अभिलक्ष्य उद्धरणम् अत्र अभिधीयते । तत्र उत्तरस्यां पृथिव्याम् हे बालक त्वा त्वाम् आदित्यौ अदितेः पुत्रौ देवौ रक्षताम् पालयताम् । कौ तावादित्यौ इति तौ दर्शयति । उभा उभौ सूर्याचन्द्रमसौ । ॥ “देवताद्वन्द्वे च” इति आनङ् आदेशः ॥

षष्ठी ॥

यत् ते वासः परिधानं यां नीविं कृणुषे त्वम् ।

शिवं ते तन्वेत्तु तत् कृण्वः संस्पर्शेद्वृक्षमस्तु ते ॥ १६ ॥

यत् । ते । वासः । परिधानम् । याम् । नीविम् । कृणुषे । त्वम् ।

शिवम् । ते । तन्वेत् । तत् । कृण्वः । समस्पर्शे । अद्वृक्षम् । अस्तु ।

ते ॥ १६ ॥

अमृतात् अमरणाद् देवाद् आयुष्मतः चिरजीविनः । “अशिरायुष्मान्” इति हि श्रुतिः [तै० सं० २. ३. १०. ३] । तथाविधमाहात्म्यवतः अग्नेः सकाशात् हे निर्ऋत्यादिना अपहतप्राण पुरुष ते प्राणं वन्वे याचे । पुनः कीदृशाद् अग्नेः । जातवेदसः जातप्रज्ञात् जातधनाद् वा । हे पुरुष त्वं च यथा न रिष्याः हिंसितो न भवेः । ॥ रुष रिप हिंसायाम् । अस्माद् दैवादिकात् लेटि आडागमः ॥ अमृतः अमरणः सजूः सह ग्रीयमाणश्च असः भवेः । ॥ अस्तेलेंटि अडागमः ॥ तत् तादृक् शान्तिकर्म ते त्वदर्थं कुणोमि करोमि । तदु तदेव ते तव समृध्यताम् समृद्धं भवतु ॥

चतुर्थी ॥

शिवे ते स्तां द्यावापृथिवी असंतापे अभिश्रियौ ।

शं ते सूर्य आ तपतु शं वातो वातु ते हृदे ।

शिवा अभि स्रन्तु त्वापो दिव्याः पर्यस्वतीः ॥ १४ ॥

शिवे इति । ते । स्ताम् । द्यावापृथिवी इति । असंतापे इत्यसंतापे । अभिश्रियौ ।

शम् । ते । सूर्यः । आ । तपतु । शम् । वातः । वातु । ते । हृदे ।

शिवाः । अभि । स्रन्तु । त्वा । आपः । दिव्याः । पर्यस्वतीः ॥ १४ ॥

हे कुमार [ते] तव निष्क्रमणसमये । यद्वा गोदानादिभिः कर्मभिः संस्क्रियमाण पुरुष । ते तव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ देव्यौ शिवे मङ्गले कल्याणकारिण्यौ स्ताम् भवताम् । तथा असंतापे संतापम् अकुर्वत्यौ स्ताम् । अभिश्रियौ प्राप्तश्रीके श्रीप्रदे स्ताम् । तथा सूर्यश्च ते त्वदर्थं शम् सुखं यथा भवति तथा आ तपतु प्रकाशयतु । एवं ते हृदे हृदयाय मनोनुकूलतायै वातः वायुः शम् सुखं यथा भवति तथा वातु संचरतु । तथा त्वा त्वां प्रति दिव्याः दिवि भवाः पर्यस्वतीः बहुभिः पयोभिः स्वाङ्गशैरुपेता आपः शिवाः सत्यः अभि स्रन्तु अभि स्रवन्तु ॥

हे अन्नम् अन्नम् बालक ते तव व्रीहियवौ अन्नत्वेन कल्पितौ शिवौ
स्ताम् मङ्गलौ सुखकरौ भवताम् । अवलसौ शरीरबलस्य अक्षेप्तारौ ।
बलकरावित्यर्थः । तथाविधौ स्ताम् । तथा अदोमर्धं उपयोगानन्तरं म-
धुरौ ॥ एवम् इष्टप्राप्तिम् आशास्य अरिष्टपरिहारम् आशास्ते । एतौ
व्रीहियवौ यक्ष्मम् शरीरगतं रोगं वि बाधेते विशेषेण पीडयतः । ए-
तावेव व्रीहियवौ कुमारम् अंहसः पापाद् मुञ्चतः मोचयतः ॥

नवमी ॥

यद्वाञ्छासि यत् पिबसि धान्यं कृष्याः पयः ।

यद्वाद्यं यदनाद्यं सर्वं ते अन्नमविषं कृणोमि ॥ १९ ॥

यत् । अञ्चासि । यत् । पिबसि । धान्यम् । कृष्याः । पयः ।

यत् । आद्यम् । यत् । अनाद्यम् । सर्वम् । ते । अन्नम् । अविषम् ।

कृणोमि ॥ १९ ॥

हे सुभार त्वं यद् धान्यं कृच्छ्राद् अञ्चासि अभ्यवहरसि । तथा यद्
धान्यं कृच्छ्रात् पयः पयोवत्सारभूतं पिष्टमयम् अन्नं पयोमिश्रितं वा धा-
न्यम् व्रीक्षादिरूपं पिबसि । यद् आद्यम् अदनीयं सुखेन भक्षणीयम् यच्च
अनाद्यम् अदनानर्हं कठिनद्रव्यम् । अत्यन्तकटुतिक्तावाद् वा अनाद्यम् ।
सर्वम् यद् अञ्चासीत्यादिना उक्तम् अन्नम् अविषम् निर्विषम् अमृतं
कृणोमि करोमि ॥

दशमी ॥

अहं च त्वा रात्रये क्षीमाभ्यां परि ददंति ।

अरात्र्येभ्यो जिघत्सुभ्य इमं मे परि रक्षत ॥ २० ॥ (४)

अहं । च । त्वा । रात्रये । च । क्षीमाभ्याम् । परि । ददंति ।

१ So all our vaidikas and MSS. except P which has कृष्याः. २ B B D S Cs १
for १. We with A K K R V. ३ P J C अनाद्यम्. We with P. ४ B D K R दध्म-
सि. Cs दध्मसि corrected into ददासि. We with A B B V. ५ So P P J C R.

1 Sāyana's text too reads कृच्छ्रात्पयः, and not कृष्याः पयः.

हे बालक ते तव परिधानम् उपरि आच्छादनीयं यद् वासोस्ति त्वं
च यां नीविं कृणुषे । नाभिदेशे संवद्धं वस्त्रं नीविरित्युच्यते । मध्यदेशा-
च्छादनम् इत्यर्थः । नीव्यपेक्षया याम् इति स्त्रीलिङ्गव्यपदेशः । तत्
द्विप्रकारकं वस्त्रं ते तन्वे तव शरीराय शिवम् सुखंकरं कृणुमः । तच्च
वस्त्रं संस्पर्शे विषये अद्रूक्षणम् अरुक्षं यथा मार्दवम् अंशुते व्याप्नोति ग-
च्छति तथा कृणुमः ॥

सप्तमी ॥

यत् क्षुरेण मर्चयता सुतेजसा वप्ता वपसि केशश्मश्रु ।

शुभं मुखं मा न आयुः प्र मोषीः ॥ १७ ॥

यत् । क्षुरेण । मर्चयता । सुतेजसा । वप्ता । वपसि । केशश्मश्रु ।

शुभम् । मुखम् । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ १७ ॥

यत् यदा हे देव सवितः संस्कारक पुरुष या त्वं वप्ता केशानां द्वेता
नापितः सन् मर्चयता व्यापारयता सुतेजसा शोभनतेजोमुखेन क्षुरेण के-
शश्मश्रु शिरोरोमाणि मुखरोमाणि च वपसि । यद्यपि वपतिस्तुर्वीज-
संतानार्थस्तथापि केशसमभिव्याहारात् द्वेदने वर्तते । तदा वपनं कुर्वन्
मुखम् गोदानचौलोपनयनैः संस्क्रियमाणस्य बालस्य मुखं शुभम् दीप्तं
तेजस्वि कुरु । वपने सति मुखविकाशभावाद् एवं प्रार्थ्यते । नः अ-
स्माकं पुत्रस्य आयुर्मा प्र मोषीः ॥

अष्टमी ॥

शिवौ ते स्तां व्रीहियवार्चवलासार्वदोमधौ ।

एतौ यक्ष्मं वि वाधेते एतौ मुञ्चतो अंहसः ॥ १८ ॥

शिवौ । ते । स्ताम् । व्रीहिज्यवौ । अवलासौ । अदोमधौ ।

एतौ । यक्ष्मम् । वि । वाधेते इति । एतौ । मुञ्चतः । अंहसः ॥ १८ ॥

१ B D R C. २ We with A K K S P P J. ३ B D K S C. आयुष for आयु प्र.
We with A B K R V ४ J C P. शुभम् We with P P

1 S यत् for तव 2 Sijun's text in S, however, has अस्तुते

कं युगम् । स्यपत्यपुमपत्यलक्षणम् अपरं युगम् । एवं द्वे युगले ।
 त्रीणि युगानि चत्वारि युगानि च कुर्मः । उपलक्षणम् एतत् । पुत्र-
 पौत्रादिद्वारा अनेकयुगलानि कुर्मः । यद्यपि एकशतपर्यन्तं जीवनमपि
 मनुष्याणां न संभवति तथापि आकल्पं जीव कल्पायुष्यम् अस्तु इत्या-
 द्याशीर्दर्शनाद् दीर्घायुषि तात्पर्यं न विरुध्यते । अथवा एवं योजना ।
 'हे बालक ते शतं हायनान् कृण्वन्तः । तानेव अयुतं च हायनान् कृ-
 ण्वन्तः । तानेव द्वे युगे कृण्वन्तः । त्रीणि च युगानि कृण्वन्तः । चत्वारि
 युगानि कृण्वन्तः इति । अयम् अभिप्रायः । तव प्रथमं क्रियमाणेन सं-
 स्कारविशेषेण सर्वमनुष्यसाधारणान् शतसंवात्सरान् कुर्मः । तानेव अयु-
 तसंख्याकान् कुर्मः । चतुर्णां युगानां संधिसंवात्सरान् विहाय युगचतुष्ट-
 यस्य मिलित्वा अयुतं संवात्सराः स्युः । तान् विभज्य [द्वे] कलिङ्गाप-
 राख्ये । त्रीणि त्रेतासहितानि । चत्वारि कृतयुगसहितानि कुर्म इति आ-
 शास्यते । एवंपूजां प्रार्थनां ते प्रसिद्धा इन्द्राग्नी विश्वे च देवा अह-
 णीयमास्तुः । ईश्वरप्रार्थना कथं कर्तुं युज्यत इति ह्णां लज्जां क्रोधं वा
 अकुर्वाणाः सन्तः [अनु] मन्यन्ताम् अनुमतिं कुर्वताम् ॥

द्वितीया ॥

शरदे त्वा हेमन्ताय वसन्ताय ग्रीष्माय परि दशसि ।

वर्षाणि तुभ्यं स्योनानि येषु वर्धन्ते ओषधीः ॥ २२ ॥

शरदे । त्वत् । हेमन्ताय । वसन्ताय । ग्रीष्माय । परि । दशसि ।

वर्षाणि । तुभ्यम् । स्योनानि । येषु । वर्धन्ते । ओषधीः ॥ २२ ॥

हे बालक त्वा त्वां शरदे ऋतवे परि दशसि परिदशः । परिदानं
 रक्षार्थं दानम् । हे शरदतो अमुं रक्षेति प्रयच्छाम इत्यर्थः । तावत्पर्य-
 न्तं जीवनं हेमन्ताय परिदशः । ततो वसन्ताय । ततो ग्रीष्माय च
 परिदशः । उपलक्षणम् एतत् । सर्वेभ्योपि ऋतुभ्यः प्रयच्छामीत्युक्तं
 भवति । सर्वेष्वपि ऋतुषु जीवनस्य अपेक्षितत्वात् । हे बालक तुभ्यं व-

अरायेभ्यः । जिघत्सुभ्यः । इमम् । मे । परि । रक्षत ॥ २० ॥ (४)

हे कुमार त्वा त्वाम् अह्ने अहर्देवतायै रात्रये रात्रिदेवतायै च उभाभ्यां देवताभ्यां परि दध्मंसि परिदशः । रक्षार्थं प्रयच्छामः । उक्तकालद्वयव्यतिरेकेण कालान्तराभावात् तदुभयाभिमानिदेवताके रक्षणे सति सर्वदा बालस्य रक्षा भवतीत्यभिप्रायः । परिदानप्रकार उच्यते । अरायेभ्यः अधनेभ्यो धनापहर्तृभ्यो वा जिघत्सुभ्यः अदनेच्छावद्भ्यो भक्षकेभ्यः रक्षःपिशाचादिभ्यः सकाशाद् इमं मे मदीयं बालं परि रक्षत परितः पालयत हे विश्वे देवाः अहि संचरद्भ्यो रात्रौ संचरद्भ्यश्च । ॥ जिघत्सुभ्य इति । अदेः “लुङ्सनोर्घस्तृ” इति घस्लादेशे “एकाच् उपदेशेनुदात्तात्” इति इट्प्रतिषेधः । “सस्यार्धधानुके” इति तत्वम् ॥

इत्यष्टमकाण्डे प्रथमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“शतं तेयुतम्” इत्यस्य सूक्तस्य “आ रभस्व” [८.२] इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ॥

गोदानादिषु कर्मसु ग्रीहियवौ “शरदे त्वा” इत्यभिमुख्यं कुमारस्य मूर्ध्नि दद्यात् । “शरदे तेत्युतुभ्यः” इति हि सूत्रम् [७.६] ॥

तत्र प्रथमा ॥

शतं तेयुतं हायनान् द्वे युगे वीणिं चत्वारिं कृणमः ।

इन्द्राग्नी विश्वे देवास्तेन मन्यन्तामर्हणीयमानाः ॥ २१ ॥

शतम् । ते । अयुतम् । हायनान् । द्वे इति । युगे इति । वीणिं । चत्वारिं । कृणमः ।

इन्द्राग्नी इति । विश्वे । देवाः । ते । अनु । मन्यन्ताम् । अर्हणीयमानाः ॥ २१ ॥

हे बालक ते तव शतं हायनान् शतसंख्याकान् संवत्सरान् । “शतायुः पुरुषः” [तै० ब्रा० १.७.६.२] इति श्रुतिविहितान् अयुतम् अयुतसंख्याकान् कृणमः कुर्मः । तथा ते द्वे युगे । जायापतिलक्षणम् ए-

र्थः । स संबोध्यते । अथवा रिष्टं रेपो हिंसा सा यस्य नास्ति सः
 अरिष्टः । निरस्तहिंसु इत्यर्थः । मृत्युकर्तृकहिंसारहित इति यावत् । ता-
 दृशं त्वं न मरिष्यसि मूर्तिं न प्राप्नोषि । दाढ्याय पुनराह । न मरि-
 ष्यसि त्वम् अतो मा विभेः मरिष्यामीति भीतिं मा प्राप्नुहि । भीत्य-
 भावे कारणम् आह न वै तत्रेति । तत्र तस्मिन् शान्तिकर्मविषये त-
 स्मिन् शान्तिकर्मयुक्ते देशे वा । उत्तरमन्त्रे “यत्रेदं ब्रह्म क्रियते” इति
 वक्ष्यमाणत्वात् । न म्रियन्ते वै न प्राणं त्यजन्ति खलु । वैशब्दः प्रसि-
 द्धौ । सा च महाशान्तिकृता पुरुषेषु सार्वजनीना । सा भून्मृतिः ।
 अधमतमः प्राप्तिः किम् अस्ति सापि नेत्याह नो यन्न्यधमं तम इति ।
 अधमं तमः मरणकालीना दुःसहा मूर्च्छा । तामपि नैव प्राप्नुवन्ति ।
 [यद्वा] मृत्युनन्तरं दुष्कर्मभिः प्राप्तव्यं सवितृप्रकाशशून्यम् अधोलोकस्य
 तमिन्नम् । तस्य प्राप्तिर्नैवेत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

सर्वे वै तत्रै जीवन्ति गौरश्चः पुरुषः पशुः ।

यत्रेदं ब्रह्म क्रियते परिधिर्जीवनाय कम् ॥ २५ ॥

सर्वैः । वै । तत्रै । जीवन्ति । गौः । अश्वैः । पुरुषः । पशुः ।

यत्र । इदम् । ब्रह्म । क्रियते । परिधिः । जीवनाय । कम् ॥ २५ ॥

पूर्वमन्त्रे तोरिष्टं न मरिष्यसि न वै तत्र म्रियन्तं इति यद् उक्तं तदेव
 अस्मिन् मन्त्रे सोपपत्तिकं विस्पष्टीक्रियते । अर्थस्तु स्पष्ट एव । सर्वश-
 ब्दस्य विवरणं गौरश्च इत्यादि । ब्रह्म परिवृढं महाशान्त्याख्यं कर्म ।
 परिधिः रक्षःपिशचादिनिवारकः प्राकारः । यथा यज्ञे अग्नेः परिधिः
 एवम् । तच्च परिधानं किमर्थम् इति तत्राह जीवनाय कम् इति ।
 जीवनायेत्येतावतो नाधिकम् कम् इत्यस्य पूरणार्थत्वात् । ॥ तथा च

१ P इमम्.

1 S' तादृशरूपं for तादृश त्वम्. 2 S' शान्तिकर्मविषये. 3 S' मृत्युमप्यधोलोकस्य तमिन्नम्.
 4 S' म्रियन्त इति.

पर्षाणि जीवनकालमध्यपातीनि षष्ठ्युत्तरशतत्रयदिनसंख्याकानि प्रभवादिरूपाणि स्योनानि सुखकराणि । भवन्त्विति शेषः । येषु वर्षेषु ओषधीः ओषधयः भोगसाधनभूतबीजादयो वर्धन्ते अभिवृद्धिं प्राप्नुवन्ति । तानि वर्षाणीति पूर्वत्र संबन्धः । वर्षाणि स्वीयाभिरभिवृद्धाभिरौषधीभिस्तव सुखकराणि सन्तु इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

मृत्युरीशे द्विपदां मृत्युरीशे चतुष्पदाम् ।

तस्मात् त्वां मृत्योर्गोपतेरुद्धरामि स मा विभेः ॥ २३ ॥

मृत्युः । ईशे । द्विऽपदाम् । मृत्युः । ईशे । चतुऽपदाम् ।

तस्मात् । त्वाम् । मृत्योः । गोऽपतेः । उद् । भू । रामि । सः । मा । विभेः ॥ २३ ॥

द्विपदाम् पदद्वयभूतानां मनुष्यपक्ष्यादीनां मृत्युः सर्वप्राणिसंहर्ता देवः ईशे ईष्टे स्वामी भवति । तथा चतुष्पदाम् गवांश्चादीनां मृत्युरेव । न हि मृत्युम् अपलपन् कश्चिदपि प्राणन् दृश्यते मृते मुमुक्षोः । अस्मादेवं तस्मात् त्वां गोपतेः । गावः पराधीनत्वाद् यथा गोपालं नातिथ्यन्ति एवम् एतेषु मृत्योर्वशगा इति मृत्युगापतित्युच्यते । अथवा गोशब्देनात्र पशवोऽभिधीयन्ते । पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्च । तेषाम् उभयेषां पतिः । तादृशाद् मृत्योः सकाशाद् उद्धरामि उद्धरामि । मन्त्रवीर्याद् इत्यभिप्रायः । स मृत्युभीतत्वं मा विभेः भीतिं मा कार्षीः ॥

चतुर्थी ॥

सोरिष्टं न मरिष्यसि न मरिष्यसि मा विभेः ।

न वै तत्र म्रियन्ते नो यन्नयधुमं तमः ॥ २४ ॥

सः । अरिष्टं । न । मरिष्यसि । न । मरिष्यसि । मा । विभेः ।

न । वै । तत्र । म्रियन्ते । नो इति । यन्ति । अधुमम् । तमः ॥ २४ ॥

हे अरिष्ट । न विद्यते रिष्टं दैवं यस्य सः अरिष्टः । दैवविमुख इत्य-

र्थः । तत् संबोध्यते । अथवा रिष्टं रेखो हिंसा सा यस्य नास्ति सः
 अरिष्टः । निरस्तहिंसू इत्यर्थः । मृत्युकर्तृकहिंसारहित इति यावत् । ता-
 दृशं त्वं न मरिष्यसि मृतिं न प्राप्नोषि । दाढ्याय पुनराह । न मरि-
 ष्यसि त्वम् अतो मा विभेः मरिष्यामीति भीतिं मा प्राप्नुहि । भीत्य-
 भावे कारणम् आह न वै तत्रेति । तत्र तस्मिन् शान्तिकर्मविषये त-
 स्मिन् शान्तिकर्मयुक्ते देशे वा । उत्तरमन्त्रे “यत्रेदं ब्रह्म क्रियते” इति
 वक्ष्यमाणत्वात् । न म्रियन्ते वै न प्राणं त्यजन्ति खलु । वैशब्दः प्रति-
 क्षौ । सा च महाशान्तिकृता पुरुषेषु सार्वजनीना । मा भून्मृतिः ।
 अधमतमःप्राप्तिः किम् अस्ति सापि नेत्याह नो यन्त्यधमं तम् इति ।
 अधमं तमः मरणकालीना दुःसहा मूर्च्छा । तामपि नैव प्राप्नुवन्ति ।
 [यद्वा] मृत्युनन्तरं दुष्कर्मभिः प्राप्तव्यं सवितृप्रकाशशून्यम् अधोलोकस्य
 तमिस्रम् । तस्य प्राप्तिर्नैवेत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

सर्वे वै तत्र जीवन्ति गौरश्चः पुरुषः पशुः ।

यत्रेदं ब्रह्म क्रियते परिधिर्जीवनाय कम् ॥ २५ ॥

सर्वेः । वै । तत्र । जीवन्ति । गौः । अश्वः । पुरुषः । पशुः ।

यत्र । इदम् । ब्रह्म । क्रियते । परिधिः । जीवनाय । कम् ॥ २५ ॥

पूर्वमन्त्रे सोरिष्ट न मरिष्यसि न वै तत्र म्रियन्ते इति यद् उक्तं तदेव
 अस्मिन् मन्त्रे सोपपन्निकं विस्फटीक्रियते । अर्थस्तु स्पष्ट एव । सर्वश-
 ब्दस्य विवरणं गौरश्च इत्यादि । ब्रह्म परिवृढं महाशान्त्याख्यं कर्म ।
 परिधिः रक्षःपिशाचादिनिवारकः प्राकारः । यथा यज्ञे अग्नेः परिधिः
 एवम् । तच्च परिधानं किमर्थम् इति तत्राह जीवनाय कम् इति ।
 जीवनायेत्येतावतो नाधिकम् कम् इत्यस्य पूरणार्थत्वात् । ४ तथा च

१ P इमम्.

1 S' तादृशस्त्वं for तादृश स्वम्. 2 S' शान्तिकर्मविषये. 3 S' शून्यमधोलोकस्यतमिस्रं.
 4 S' म्रियत इति.

यास्कः । “मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिदु” इत्युक्ता उदाजहार । “शिशिरं जीवनाय कम इति शिशिरं जीवनाय” इति [नि० १. १०] ४ ॥

षष्ठी ॥

परि त्वा पातु समानेभ्योऽभिचारात् सर्वन्धुभ्यः ।

अमंमिर्भवामृतोतिजीवो मा ते हासिपुरसंवः शरीरम् ॥ २६ ॥

परि । त्वा । पातु । समानेभ्यः । अभिऽचारात् । सर्वन्धुऽभ्यः ।

अमंमिः । भव । अमृतः । अतिऽजीवः । मा । ते । हासिषुः । असंवः ।

शरीरम् ॥ २६ ॥

हे शान्त्यर्थिन् पुरुष त्वा त्वां मया कृतं शान्तिकर्म परि परितः पातु पालयताम् । कृतः सकाशात् । समानेभ्यः विद्यैश्वर्यपराक्रमैः सहशेभ्योऽन्येभ्यः । तथा सर्वन्धुभ्यः समानवन्धुभ्यः । अभिचारात् तत्कृतात् हिंसाप्रयोगात् । त्वं च अममिः अमरणशीलो भव । तथा अमृतः मृतिरहितः अतिजीवः अतिशयितजीवो भव । ते तव शरीरम् असवः प्राणाः चक्षुरादीन्द्रियरूपा अमुख्यप्राणाः प्रसिद्धा मुख्यप्राणाश्च मा हासिषुः मा जह्युः ॥

सप्तमी ॥

ये मृत्यव एकशतं या नाष्ट्रा अतिताप्याः ।

मुञ्चन्तु तस्मात् त्वां देवा अग्नेर्वैश्वानरादधि ॥ २७ ॥

ये । मृत्यवः । एकऽशतम् । याः । नाष्ट्राः । अतिऽताप्याः ।

मुञ्चन्तु । तस्मात् । त्वाम् । देवाः । अग्नेः । वैश्वानरात् । अधि ॥ २७ ॥

ये प्रसिद्धा मृत्यवः हिंसका यमस्य हेतव्ये ज्वरशिरोव्यथादयः एकशतम् एकशतसंख्याका मुख्यभूताः सन्ति । याश्च नाष्ट्राः नाशकारिण्यः अतिताप्याः अतितरितव्या लङ्घनीया हिंसिकाः सन्ति । तस्मात् उक्ताद् द्वि-

१ B B D K K S O: अमंमिः. We with A R V. २ P Cr अमंमिः. We with P J.

1 S' तयः for हेतव्यः. 2 S' याश्चतानाष्ट्राः for याश्च नाष्ट्राः.

विधाद् मृत्युरूपाद् नाष्टारूपाच्च त्वां देवाः इन्द्रादयो मुञ्चन्तु मोचयन्तु ।
तथा वैश्वानराद् अग्नेरधि । ॥ अधिः पञ्चम्यर्षानुवादी ॥ अ-
ग्नेः सकाशात् त्वां मुञ्चन्तु ॥

अष्टमी ॥

अग्नेः शरीरमसि पारयिष्णुं रक्षोहारिं सपत्नहा ।

अथो अमीवचातनः पूतदुर्नाम भेषजम् ॥ २८ ॥ (५)

अग्नेः । शरीरम् । असि । पारयिष्णुं । रक्षःऽहा । असि । सपत्नऽहा ।

अथो इति । अमीवऽचातनः । पूतदुः । नाम । भेषजम् ॥ २८ ॥ (५)

अनेन मन्त्रेण पूतदुर्नामकः सर्वारिष्टनिवर्तको रक्षामण्युपादानभूतो वृ-
क्षविशेषः कथ्यते । हे पूतद्वो त्वम् अग्नेः पारयिष्णु पारमापकं शरीरम्
असि । वृक्षस्यान्तः अग्नेरवस्थानात् शरीरत्वव्यपदेशः । विशेषतः अस्य
वृक्षस्य शरीरत्वाभिधानम् । अथवा पारयिष्णुरिति पृथग्विशेषणम् । स्व-
निर्दिष्टव्यापारस्य पारमापकः रक्षोहा रक्षसां हन्ता असि भवसि । स-
पत्नहा शत्रुहन्ता च असि । अथो अपि च अमीवचातनः रोगस्य प्र-
व्यावकः । एवंमहिमा त्वं पूतदुर्नाम पूतदुस्तंभकं भेषजम् औषधम् ।
तादृशस्त्वम् अभिमर्तं साधयेति शेषः ॥

इत्यथर्वसंहिताभाष्ये अष्टमकाण्डे प्रथमोनुवाकः ॥

द्वितीयेनुवाके षट् सूक्तानि । अस्यानुवाकस्य चातनगणे पाठात् “चा-
तनानाम् अपनोदनेन व्याख्यातम्” [कौ० ४. १] इत्युक्तेषु कर्मसु विनि-
योगः । तानि कर्माणि कथ्यन्ते । रक्षोग्रहपिशाचादिभेषज्यार्थम् अनेना-
नुवाकेन फलीकरणेतुष्वृक्षशकलानाम् अन्यतमं जुहुयात् । एतैरेव धूप-
येद् वा ॥

तथा अनेनानुवाकेन पिशाचादिग्रस्तं पुरुषम् अनुब्रूयात् ॥

१ A °यिष्णु changed to °यिष्णू. B °यिष्णू. We with B B K K S C. २ A पूतदुः.
S पूतदुः. We with B D K K E P P J V C. ३ So P P J C.

1 S' अयं for अधिः. 2 S' रक्षोऽहा for रक्षोः. The emendation is conjectural.
3 S' °करणं.

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेनानुवाकेन त्रुपुसमुसलखदिरसर्षपाणाम्
अन्यतमस्य समिध आदध्यात् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि खादिरान् शङ्कून् लोहमयान् ताम्रमयान् वा
विषमसंख्यानं निखननार्थं “रक्षोहणम्” इत्यनुवाकेन अभिमन्त्रयेत् ।
तप्तशर्करा अभिमन्त्र्य शयनादौ परिकिरेद् वा ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेनानुवाकेन सूत्रोक्तरीत्या यवसङ्कून् जुहुयात् ॥

तथा असाध्यग्रहवशीकरणार्थम् अनेनानुवाकेन वीरणतूलसहितम् इ-
ङ्गिडाज्यं पलाशपर्णपृष्ठभागेन जुहुयात् ॥

तथा गृहादौ ग्रहपिशाचादिसङ्गावासङ्गावशङ्कायाम् अनेनानुवाकेन स-
र्वेष्वेभं शरमयं वह्निंश्च अभिमन्त्र्य गृहस्योपरि स्थापयेत् । प्रभाते इध्मा-
वह्निर्पोर्विकारे ग्रहास्तित्वं जानीयात् ॥

तस्मिन्नेव कर्मणि वैश्रवणनमस्कारानन्तरम् अनेनानुवाकेन उदकम्
अभिमन्त्र्य ग्रहगृहीतम् आचामयेत् प्रोक्षयेद् वा रात्रौ उत्तमकण्डयम् अ-
भिमन्त्र्य संपर्षयेद् वा ॥

तद् उक्तं कौशिकेन । “चातनानाम् अपनोदनेन त्रुपुस-
“मुसलखदिरतांष्टीघानाम् आदधाति । अयुग्मान् खादिरान् शङ्कून् अ-
“ह्यौ नि विध्य [५.२९.४] इति पश्चाद् अग्नेः समं भूमिं निखन-
“ति । एवम् [आयस]लोहान् । तप्तशर्कराभिः शयनं राशिपत्यानि परि-
“किरेति । अमावास्यायां सकृद्गृहीतान् यवान् अनपहतान् अग्रतीहार्-
“विष्टान् आभिवारिकं यरिस्तीये तांष्टीयेभ्य आचमयति । ५ आगच्छेत्
“तं ब्रूयाच्छरणं शुल्बेन जिह्वां निर्मृजानः शालायाः मस्कन्देति । तथाऽकु-
“र्वन्तनी । अये हुवाने । वीरिणंतूलमिश्रम् इङ्गिडं प्रपुटेन जुहोति ।
“इध्मावह्निः शालायाम् आसजति । अपरेद्युर्विकृतौ पिशाचंतो रुजति ।

1 S' सप्त°. 2 So S'. 3 S' 'त्वाप्राचा°. We with Kaus'ika 4 S' बृहो. 5 S'
सत्वशर्करामिश्रयनराशि°. We with Kaus'ika and Dārila 6 S' शयनराशि° with the
Ksaravi We with Kaus'ika and Dārila 7 S' परिचरत्यम्°. We with Kaus'ika
8 S' 'यवानननपदिता°. We with Kaus'ika 9 S' 'हार. We with Kaus'ika 10 S'
त्वाप्राचेभ्य. We with Kaus'ika 11 S' 'च्छरण°. We with Kaus'ika 12 S' जुग्हा.
We with Kaus'ika 13 S' वस्कनिति. 14 S' 'तुर्वेषपानेनवाने. Kaus'ika तुर्वेषनापे-
नवाने 15 So S' and Kaus'ika. 16 S' पिशाचा आगुरिति for पिशाचतो रुजति.

“उक्तो होमः । वैश्रवणायाञ्जलिं कृत्वा जपत्वाचामयत्यभ्युक्षति । निशु-
 “ह्मुके संघर्षति” इति [कौ० ४. १] ॥

तथा शान्त्युदकाभिमन्त्रणे “चातनैर्मातृनामभिर्जुहुयात्” [शा० क० १६]
 इत्यादिषु च अस्यानुवाकस्य गणप्रयुक्तो विनियोगोनुसंधेयः ॥

तथा वशाशमनकर्मणि पशुसंज्ञपनानन्तरं “रक्षोहणम्” इत्यनुवाकं
 जपेत् । सूत्रितं हि । “अथ प्राणान् आस्यापयति प्रजानन्तः [२. ३४. ५]
 इति । दक्षिणतस्तिष्ठन् रक्षोहणम् [८. ३] जपति” इति [का० ५. ८] ॥

तथा घृतकम्बलाख्ये महाभिषेके अभिषेकानन्तरं “रक्षोहणम्” इत्य-
 नुवाकं जपेत् । “बृहस्पतिर्महेन्द्राय चकार घृतकम्बलम्” इति प्रकृत्य
 उक्तम् अथर्वपरिशिष्टे ।

ब्राह्मणाः स्वस्ति वाच्याथ प्राङ्मुखः संविशेत् ततः ।

रक्षोहणम् अनुवाकं जपेत् कर्ताथ ऋत्विजः । इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

रक्षोहणं वाजिनमं जिघर्मि मित्रं प्रथिष्ठमुपं यामि शर्म ।

शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिपः पातु नक्तम् ॥ १ ॥

रक्षोहणम् । वाजिनम् । आ । जिघर्मि । मित्रम् । प्रथिष्ठम् । उपं । या-
 मि । शर्म ।

शिशानः । अग्निः । क्रतुभिः । समऽइद्धः । सः । नः । दिवा । सः ।

रिपेः । पातु । नक्तम् ॥ १ ॥

एतदनुवाकविनियोजकसूत्रोक्तफलकामोहं रक्षोहणम् रक्षसाम् अपह-
 न्तारं वाजिनम् वाजो बलं तात्पाधनम् अन्नं वा तद्वन्तम् अग्निम् आ
 जिघर्मि घृतं सर्वतः क्षारयामि । जुहोमीत्यर्थः । यद्वा दीपयामि समिन्धे ।
 आज्यादिनेति शेषः । तथा कृत्वा मित्रम् सखिभूतं प्रथिष्ठम् पृथुतरं तम्

१ P प्रथिष्ठम्. We with P J Cr. २ P P J Cr ऋत्विजः.

1 S' दक्षिणस्तिष्ठन्. We with Kaus'ika. 2 So S'. The Ghr̥talambalaviddh in
 my MS. of the Paris'shṭa does not contain the verse. 3 S' समेधम्याज्यादिनेति.

अग्निं शर्म शरणम् उप यामि उपगच्छामि । अथ वा शर्म सुखम् । ल-
घुम् इति शेषः । सोऽग्निः शिशानः ज्वालास्तीक्ष्णीकुर्वन् । ॐ "व-
हुलं ह्रन्दसि" इति शपः श्यौ अम्यासस्य इक्ष्वम् । आत्तम् । शा-
नच् ॥ १ ॥ क्रतुभिः क्रतुङ्गभूतैराज्यादिभिः कर्मभिर्वा समिद्धः सम्य-
न्दीप्तः । भवत्विति शेषः । स तादृशो रक्षोहा अग्निः नः अस्मान् रिपः
हिंसकाद् दिवा अहनि पातु रक्षतु । स एव अग्निः नक्तम् रात्रौ रि-
पः सकाशात् पातु । सर्वेष्वहःसु सर्वासु च रात्रिषु पातित्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानानुषं स्पृश जातवेदः समिद्धः ।

आ जिह्वया मूरदेवान् रभस्व क्रव्यादौ वृष्ट्यापि धत्स्वासन् ॥ २ ॥

अयःऽदंष्ट्रः । अर्चिषा । यातुऽधानान् । उप । स्पृश । जातुऽवेदः । समऽइद्धः ।

आ । जिह्वया । मूरऽदेवान् । रभस्व । क्रव्यऽददः । वृष्ट्या । अपि । धत्स्व ।

आसन् ॥ २ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितरमे समिद्धः अस्मद्वैराज्यादिभिः सम्य-
न्दीप्तस्त्वम् अयोदंष्ट्रः अयोमयदन्तयुक्तः सन् अर्चिषा ज्वालाया क्रूरया
यातुधानान् यातवो यातनास्ता एषु धीयन्ते यातुधानाः तान् उप स्पृश ।
संदहेत्यर्थः । तथा मूरदेवान् मूलेन औषधेन दीव्यन्ति परेषां हननाय
क्रीडन्तीति मूरदेवाः तान् । अभिचरत इत्यर्थः । अथ वा "मूरा अ-
मूर" इत्यत्र यास्केन "मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वम् असि" [नि० ६. ८]
इत्युक्तात् मूढाः कार्याकार्यविभागबुद्धिशून्याः सन्तो ये दीव्यन्ति ते मू-
रदेवाः तान् जिह्वया ज्वालाया आ रभस्व स्पृश । दहेत्यर्थः । तथा क्र-
व्यादः मांसभक्षकान् रक्षःपिशाचादीन् घृष्ट्या धर्षित्वा । ॐ इडभा-
वशब्दान्दसः ॥ १ ॥ आसन् तव आस्ये । ॐ "पदन्" इत्यादि-
ना आस्यशब्दस्य आसन् आदेशः ॥ अपि धत्स्व अपिधानं कुरु
ओष्ठाभ्याम् आच्छादय । भक्षयेत्यर्थः ॥

१ So all our MSS. and vaidikas. २ P वृष्ट्या. We with P J Gr.

३ S' °वणकुर्वन्.

तृतीया ॥

उभोभयाविन्नुप धेहि दंष्ट्रौ हिंस्रः शिशानोवरं परं च ।

उतान्तरिक्षे परि याहि अग्ने जम्भैः सं धेहि अभि यातुधानान् ॥ ३ ॥

उभा । उभयाविन् । उप । धेहि । दंष्ट्रौ । हिंस्रः । शिशानः । अवरम् । परम् । च ।

उत । अन्तरिक्षे । परि । याहि । अग्ने । जम्भैः । सम । धेहि । अभि । यातुधानान् ॥ ३ ॥

हे उभयाविन् उभयवन् अयं रक्षणीयः अयं हन्तव्यः इत्युभयविधजनपरिज्ञानवन् । यद्वा अवरं परं चेति वक्ष्यमाणौ अवरपरौ उभयशब्देन उच्येते । तदुभयवन् हिंस्रः हिंस्रशीलः शिशानः तीक्ष्णज्वालस्तीक्ष्णदन्तौ वा अवरम् अस्मत्तो निकृष्टं द्वेयं परं च अस्मत्तोधिकं द्वेयं च उभा दंष्ट्रौ उभे दंष्ट्रे उप धेहि उपहिते कुरु दंष्ट्रान्तर्वर्तिनौ कुरु । खा-
देत्यर्थः ॥ उत अपि च अन्तरिक्षे आकाशे परि याहि संचर । हे अग्ने संचर्य च मम बाधनाश-तत्र संचरतो यातुधानान् रक्षःप्रभृतीन् जम्भैः दन्तैः अभि सं धेहि अभिसंहितान् संदष्टान् कुरु । यद्वा यातुधानान् अभि अन्तरिक्षे परि याहि । तान् एव जम्भैः सं धेहि ॥

चतुर्थी ॥

अग्ने त्वच्चं यातुधानस्य भिन्धि हिंसाशनिर्हरसा हन्तेनम् ।

प्र पर्वाणि जातवेदः शृणीहि क्रव्यात् क्रविष्णुर्वि चिनोत्वेनम् ॥ ४ ॥

अग्ने । त्वचम् । यातुधानस्य । भिन्धि । हिंसा । अशनिः । हरसा । हन्तु । एतेनम् ।

प्र । पर्वाणि । जातवेदः । शृणीहि । क्रव्यज्जात् । क्रविष्णुः । वि । चिनोत्तु । एतेनम् ॥ ४ ॥

१ K शिशानोः. २ P शिशान. We with P J G. ३ P याहि. We with P J. ४ P एतेनम्. We with P J.

1 S' उत्पत्ते. 2 S' संचरित्वा for संचर्य.

अग्निं शर्म शरणम् उप यामि उपगच्छामि । अथ वा शर्म सुखम् । ल-
ब्धुम् इति शेषः । सोऽग्निः शिशानः ज्वालास्तीक्ष्णीकुर्वन् । ॥ “व-
हुलं ह्वन्दसि” इति शपः श्यौ अभ्यासस्य इत्थम् । आत्मम् । शा-
नच् ॥ । क्रतुभिः कृतङ्गभूतैराज्यादिभिः कर्मभिर्वा समिद्धः सम्य-
ग्दीप्तः । भवत्विति शेषः । स तादृशो रक्षोहा अग्निः नः अस्मान् रिपः
हिंसकाद् दिवा अहनि पातु रक्षतु । स एव अग्निः नक्तम् रात्रौ रि-
पः सकाशात् पातु । सर्वेष्वहःसु सर्वासु च रात्रिषु पात्वित्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानानुपं स्पृश जातवेदः समिद्धः ।

आ जिह्वया मूरदेवान् रभस्व क्रव्यादो वृष्टार्पि धत्स्वासन् ॥ २ ॥

अयः०दंष्ट्रः । अर्चिषा । यातु०धानान् । उपं । स्पृश । जात०वेदः । सम०दंष्ट्रः ।

आ । जिह्वया । मूर०देवान् । रभस्व । क्रव्य०अदः । वृष्टा । अर्पि । धत्स्व ।

आसन् ॥ २ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने समिद्धः अस्मदंष्टैराज्यादीभः सम्य-
ग्दीप्तस्त्वम् अयोदंष्ट्रः अयोमयदन्तयुक्तः सन् अर्चिषा ज्वालाया क्रूरया
यातुधानान् यातवो यातनास्ता एषु धीयन्ते यातुधानाः तान् उप स्पृश ।
संदहेत्यर्थः । तथा मूरदेवान् मूलेन औषधेन दीव्यन्ति परेषां हननाय
क्रीडन्तीति मूरदेवाः तान् । अभिचरत इत्यर्थः । अथ वा “मूरा अ-
मूर” इत्यत्र यास्केन “मूढा वयं स्मोऽमूढस्तम् असि” [नि० ६.८]
इत्युक्तत्वात् मूढाः कार्याकार्यविभागबुद्धिशून्याः सन्तो ये दीव्यन्ति ते मू-
रदेवाः तान् जिह्वया ज्वालाया आ रभस्व स्पृश । दहेत्यर्थः । तथा क्र-
व्यादः मांसभक्षकान् रक्षःपिशाचादीन् घृष्टा धर्षिता । ॥ इडभा-
वश्चान्दसः ॥ । आसन् तव आस्ये । ॥ “पदन” इत्यादि-
ना आस्पशब्दस्य आसन् आदेशः ॥ । अपि धत्स्व अपिधानं कुरु
ओष्ठाभ्याम् आच्छादय । भक्षयेत्यर्थः ॥

१ So all our MSS. and vaidikas. २ P दृष्ट्वा. We with P J Cp.

1 S' ०क्षणकुर्वन्.

तृतीया ॥

उभोभयाविनुषं धेहि दंष्ट्रौ हिंस्रः शिशानोवरं परं च ।

उत्तान्तरिक्षे परि याह्यग्ने जम्भैः सं धेह्यभि यातुधानान् ॥ ३ ॥

उभा । उभयाविन् । उप । धेहि । दंष्ट्रौ । हिंस्रः । शिशानः । अवरम् । परम् । च ।

उत् । अन्तरिक्षे । परि । याहि । अग्ने । जम्भैः । सम । धेहि । अभि । यातुऽधानान् ॥ ३ ॥

हे उभयाविन् उभयवन् अयं रक्षणीयः अयं हन्तव्यः इत्युभयविधजनपरिज्ञानवन् । यद्वा अवरं परं चेति वक्ष्यमाणौ अवरपरौ उभयशब्देन उच्येते । तदुभयवन् हिंस्रः हिंस्रनशीलः शिशानः तीक्ष्णज्वालस्तीक्ष्णदन्तो वा अवरम् अस्मत्तो निकृष्टं द्वेष्यं परं च अस्मत्तोधिकं द्वेष्यं च उभा दंष्ट्रौ उभे दंष्ट्रे उप धेहि उपहिते कुरु दंष्ट्रान्तर्वर्तिनौ कुरु । खादेत्यर्थः ॥ उत्तमपि च अन्तरिक्षे आकाशे परि याहि संचर । हे अग्ने संचर्य च मम याधनाय तत्र संचरतो यातुधानान् रक्षःप्रभृतीन् जम्भैः दन्तैः अभि सं धेहि अभिसंहितान् संदष्टान् कुरु । यद्वा यातुधानान् अभि अन्तरिक्षे परि याहि । तान् एव जम्भैः सं धेहि ॥

चतुर्थी ॥

अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्धि हिंसाशनिर्हरसा हन्तेनम् ।

प्र पर्वाणि जातवेदः शृणीहि क्रव्यात् क्रविष्णुर्वि चिनोत्तेनम् ॥ ४ ॥

अग्ने । त्वचम् । यातुऽधानस्य । भिन्धि । हिंसा । अशनिः । हरसा । हन्तु । एनम् ।

प्र । पर्वाणि । जातवेदः । शृणीहि । क्रव्यऽअत् । क्रविष्णुः । वि । चिनोत्तु । एनम् ॥ ४ ॥

१ ई शिशानो. २ P शिशान. We with P J Gr ३ P याहि. We with P J. ४ P दन्त. We with P J.

1 S' उच्यते. 2 S' संचरित्वा for संचर्य.

हे अग्ने त्वं यातुधानस्य रक्षभादेः त्वचम् बाह्यधातुं भिन्धि द्विन्धि
भिन्नां कुरु । तव च हिंसा अशनिः हिंसको वज्रो हरसा तापेन एनं
यातुधानं हन्तुं हिनस्तु । पूर्वं त्वचः कर्तनं प्रार्थ्य तावता अपरितुष्टमना
आह प्र पर्वाणीति । हे जातवेदः जातधन जातप्रज्ञ वा अग्ने यातुधान-
स्य पर्वाणि शरीरग्रन्थीन् प्र शृणीहि प्रकर्षेण भिन्नानि कुरु । तथा कृ-
ते कृत्वा मांसभक्षको वृकादिः क्रविष्णुः क्रव्यम् इच्छन् एनं यातुधा-
नं वि चिनोतु इतस्ततो भक्षणाय आकृष्य विप्रकीर्णं करोतु ॥

पञ्चमी ॥

यज्ञेदानीं पश्यसि जातवेदस्तिष्ठन्नामम उत वा चरन्ताम् ।
उतान्तरिक्षे पतन्तां यातुधानं तमस्तां विध्य शर्वा शिशानः ॥ ५ ॥
यत्र । इदानीम् । पश्यसि । जातवेदः । तिष्ठन्ताम् । अग्ने । उत ।
वा । चरन्ताम् ।
उत । अन्तरिक्षे । पतन्ताम् । यातुधानम् । तम् । अस्तां । विध्य ।
शर्वा । शिशानः ॥ ५ ॥

हे जातवेदः अग्ने त्वं यत्र यस्मिन् देशे इदानीम् अस्मिन् काले अ-
स्मदुपद्रवकाले पश्यसि यातुधानम् अस्मदुपद्रवकारिणं राक्षसादिकम् ।
कर्षभूतम् इति तत्राह । तिष्ठन्ताम् कस्मिंश्चिद् देशे स्थितिं कुर्वाणम् उ-
त वा अपि वा चरन्ताम् एकत्र अवस्थितिम् अकुर्वाणम् उत अपि च
अन्तरिक्षे आकाशे पतन्ताम् गच्छन्तां तं यातुधानम् अस्तां क्षेप्ता त्वं शि-
शानः तीक्ष्णः सन् शर्वा शरणा [विध्य] ताडय ॥

षष्ठी ॥

यज्ञैरिपूः संनममानो अग्ने वाचा शत्याँ अशनिभिर्दिहानः ।
ताभिर्विध्य हृदये यातुधानान् प्रतीचो वाहन् प्रति भङ्गचेषाम् ॥ ६ ॥
यज्ञैः । इपूः । समनममानः । अग्ने । वाचा । शत्यान् । अशनिभिः ।
दिहानः ।

ताभिः । विध्य । हृदये । यातुऽधानानं । प्रतीचः । बाहून् । प्रति । भङ्गि ।
एषाम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने यज्ञैः अस्मदनुष्ठितैर्यगैः प्रयोगैः इषूः तव वाणान् संनममानः-
ऋजूकुर्वन् वाचा स्तुत्यात्मकमन्त्ररूपया शल्यान् वाणाग्राणि दिहानः दि-
ग्धान् कुर्वन् तीक्ष्णीकुर्वन् वा । अशनिभिरित्येतद् व्यवहितमपि साम-
र्थ्याद् यज्ञविशेषणम् । अशनिसदृशै रक्षोघातुर्कैर्यज्ञैरित्यर्थः । अथ वा
वाचा अशनिभिः बाह्वयैर्दीप्तैः शाणैः दिहानः तीक्ष्णीकुर्वन् ताभिरिषुभि-
र्वाणैः यातुधानान् हृदये [हृदयप्रदेशे विध्य ताडय । ततः एषां यातु-
धानानां बाहून् भुजान् प्रतीचः प्रति भङ्गि अस्पाकं वधाय प्राचः सतः
प्रतीचः कृत्वा [भङ्गि] मर्दय भग्नान् कुरु ॥

सप्तमी ॥

उतारैर्धानं स्पृणुहि जातवेद उतारैर्भाणौ ऋष्टिभिर्यातुधानान् ।

अग्ने पूर्वो नि जहि शोशुचान आमादुः द्विवक्तास्त्रमदन्त्वेनीः ॥ ७ ॥

उत । आऽरेर्धानं । स्पृणुहि । जातऽवेदः । उत । आऽरेर्भाणान् । ऋ-
ष्टिभिः । यातुऽधानान् ।

अग्ने । पूर्वः । नि । जहि । शोशुचानः । आमाऽअदः । द्विवक्ताः । तन ।
अदन्तु । एनीः ॥ ७ ॥

उत अपि च हे जातवेदः अग्ने त्वम् आरध्यान् त्वां स्तोतुं प्रक्रान्तान्
रिप्सान् स्पृणुहि पालय । उत अपि च [आरेर्भाणान् शब्दं कृतव-
न्तो यातुधानान् ऋष्टिभिः आयुधैर्यातय । किं च हे अग्ने त्वं पूर्वः

१ P' धानाम्. We with P J Cr. २ ABBEKK'RV रंघ्यां स्पृ°. B रंघ्यान्स्पृ°
changed to रंघ्यां स्पृ°. C० रंघ्यांस्पृ°. We with D S. ३ So all our authorities v
So P J Cr. P ति°.

1 S' ऋजूकुर्वन्. 2 S' शाणै°. 3 S' प्रेदेशेन. 4 S' has उत अपि च after अग्ने त्वम्
instead of at the beginning 5 S' घातये.

शत्रुतः प्रथमभागः सन् शोशुचानः ज्वलन् तान् यातुधानान् निं जहि
मारय । अथ एकवद् अमिधानम् । तं हतम् आमादः अपक्वमांसा-
शना एनीः एतवर्णाः शुभ्रवर्णाः संध्यावर्णा वा ह्रस्वङ्काः पक्षिविशेषाः
अदन्तु भक्षयन्तु ॥

अष्टमी ॥

इह प्र ब्रूहि यतमः सो अग्ने यातुधानो य इदं कृणोति^१ ।

तमा रभस्व समिधां यविष्ठ नृचक्षंस्रक्षुपे रन्ध्रयैनम् ॥ ६ ॥

इह । प्र । ब्रूहि । यतमः । सः । अग्ने । यातुऽधानः । यः । इदम् । कृणोति^१ ।

तम् । आ । रभस्व । समऽद्धां । यविष्ठ । नृचक्षंसः । चक्षुपे । रन्ध्र-
य । एनम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने इह अस्मिन् प्रकृते शान्तिविषये यो यातुधानः राक्षसः इदं
शरीरपीडनादिकं कृणोषि^१ । कृणोतीत्यर्थः । अथवा यस्त्रम् इदं ग्रहरणं
कृणोषि करोषि सः ग्रहारविषयः [ग्रहार]कर्ता वा यातुधानो यतम इति
प्र ब्रूहि आचक्ष्व । अथ वा किं तेन तत्स्वरूपपरिज्ञानेन । तं घातकं
पापिनम् हे यविष्ठं युवतम् । ॥ स्वार्थिको यत् ॥ समिधा
दाहिकया ज्वाल्या आ रभस्व स्पृश । दहेत्यर्थः । एतदेव भङ्ग्यन्तरे-
णाह । हे अग्ने एनं पापिनं नृचक्षसः नृन् पश्यतीति नृचक्षाः सुकृ-
तिनां पापिनां प्राणिनां च साक्षितया द्रष्टुस्तव चक्षुषे चक्षुषः रन्ध्रं वशं
प्रापय । दहेत्यर्थः ॥

नवमी ॥

तीक्ष्णेनाग्ने चक्षुषा रक्ष यज्ञं प्राञ्चं वसुम्यः प्र णय प्रचेतः ।

हिंसं रक्षांस्यभि शोशुचानं मा तां दभन् यातुधानां नृचक्षः ॥ ९ ॥

१ So all our MSS and vaidikas, and not कृणोषि.

१ ४' निजिहि for नि जहि. Also in its text २ This is another instance of Śāyana's faithfulness to his text, or he would have easily changed to कृणोति. ३ ४' omits ग्रहार^२ which we have supplied by conjecture

तीक्ष्णेन । अग्ने । चक्षुषा । रक्ष । यज्ञम् । प्राञ्चम् । वसुंभ्यः । प्र । नय ।
प्रउचेतः ।

हिंस्रम् । रक्षांसि । अभि । शोशुचानम् । मा । त्वा । दभन् । यातुधा-
नाः । नृउचक्षः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं तीक्ष्णेन क्रूरेण चक्षुषा भयंकरेण दर्शनेन उक्तविधेन ते-
जसा वा यज्ञम् अस्मदीयं रक्ष पालय । हे प्रचेतः प्रकृष्टमनः अस्मासु
कृपाचित् त्वम् अस्मदीयं तं यज्ञं वसुभ्यः वासकेभ्यो देवेभ्यः प्राञ्चं प्र
णय प्रगमय । हे नृचक्षः नृणां द्रष्टः अग्ने यज्ञरक्षासमये हिंस्रम् हिं-
साशीलं रक्षांसि राक्षसान् वा अभिशोशुचानम् अभितो भृशं दीपयन्तं
दहन्तम् । ॥ शुचेर्यङुगन्ताच्छतरि रूपम् ॥ तादृशं त्वा त्वां
यातुधानाः राक्षसा मा दभन् मा हिंसिषुः ॥

दशमी ॥

नृचक्षु रक्षः परि पश्य विष्णु तस्य व्रीणिं प्रति शृणीष्यतां ।

तस्याग्ने पृष्टीर्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च ॥ १० ॥ (१)

नृउचक्षाः । रक्षः । परि । पश्य । विष्णु । तस्य । व्रीणि । प्रति । शृणी-
हि । अग्रा ।

तस्य । अग्ने । पृष्टीः । हरसा । शृणीहि । त्रेधा । मूलम् । यातुधानस्य ।
वृश्च ॥ १० ॥ (१)

हे अग्ने नृचक्षः नृषाम् अनुग्राह्याणां निग्राह्याणां च द्रष्टा त्वं विष्णु
प्रजासु मध्ये यीडेयद् रक्षः राक्षसं परि पश्य परितः अवलोकय । तथा
कृत्वा तस्य रक्षसः व्रीणिं अग्रा अग्राणि उपरिभागान् प्रति शृणीहि ।
प्रत्येकं द्विन्धीत्यर्थः । तस्यैव पृष्टीः पार्श्वासीनि हे अग्ने हरसा तेजसा

१ P प्राञ्चम्. We with P J Ce. २ KV पृष्टी°. ३ P अग्ने. We with P J. ४ P P J
Ct पृष्टी. We with the Samhitā. ५ P वृश्च. We with P J Ce

शृणीहि छिन्धि । तथा तस्य यातुधानस्य मूलम् पादप्रदेशं त्रेधा वृश्च
छिन्धि । पादस्य त्रीणि पर्वाणीत्यर्थः ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“त्रिर्यातुधानः” इति सूक्तस्य “रक्षोहणम्” इत्यनेन उक्तो विनियोगः ॥

गवां लोहितदोहलक्षणाद्भुतशान्त्यर्थं “यः पौरुषेयेण” [१५-१८] इति
चतुर्ध्वेन आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “अथ यत्रैतद् धेनवो लोहितं
दुहते यः पौरुषेयेणेत्याभिश्चतसृभिर्जुहुयात्” इति [कौ० १३.२०] ॥

तत्र प्रथमा ॥

त्रिर्यातुधानः प्रसितिं त एवृतं यो अग्ने अनृतेन हन्ति ।

तमर्चिषा स्फूर्जयन् जातवेदः समक्षमेनं गृणते नि युंङ्क्षि ॥ ११ ॥

त्रिः । यातुधानः । प्रसितिम् । ते । एतु । चतस्रः । यः । अग्ने । अनृ-
तेन । हन्ति ।

तम् । अर्चिषा । स्फूर्जयन् । जातवेदः । समऽअक्षम् । एनम् गृणते ।
नि । युंङ्क्षि ॥ ११ ॥

हे अग्ने यातुधानः राक्षसः ते तव प्रसितिम् ज्वालां त्रिः त्रिवारम्
एतु प्राप्नोतु । तावता निःशेषेण दग्धो भवतीत्यभिप्रायः । यातुधानं वि-
शिनष्टि । यः चतस्रः मम सत्यवचनं यज्ञं वा अनृतेन असत्यवचनेन
छद्मना वां हन्ति विनाशयति । हे जातवेदः जातमज्ञ अग्ने तम् एनं या-
तुधानम् अर्चिषा स्वकीयया ज्वालाया स्फूर्जयन् गृणते तव स्तोत्रं कुर्वते
मह्यं गृणतो मम समक्षम् दृष्टिसंमुख एव नि युंङ्क्षि निगृह्य वर्जय विनाशय ॥

द्वितीया ॥

यदग्ने अय मिथुना शपातो यद् वाचस्तृष्टं जनयन्त रेभाः ।

१ ABDESEJG, यो अग्ने. We with KKPPV. २ BĒ स्फूर्जय जात°. We
with ADKREŠV ३ A वृद्धि. We with BDKKREŠPPJVC. Cp. ४ P स्फूर्-
जय°. We with P JG.

1 S यदपा for पादस्य. 2 S यदति for वा हन्ति.

मन्योर्मनसः शरव्या^१ जायते या तया विध्य हृदये यातुधानान् ॥ १२ ॥
 यत् । अग्ने । अद्य । मिथुना । शपातः । यत् । वाचः । तृष्टम् । जनय-
 न्त । रेभाः ।
 मन्योः । मनसः । शरव्या । जायते । या । तया । विध्य । हृदये । या-
 तुधानान् ॥ १२ ॥

हे [अग्ने] अद्य अस्मिन्नहनि [यत्] यस्मात् मिथुना स्त्रीपुंसौ श-
 पातः शपतः परस्परम् आक्रोशतः यच्च वाचस्तृष्टम् तृपायुक्तम् । कटुकम्
 इत्यर्थः । जनयन्त जनयन्ति उत्पादयन्ति । के । रेभाः स्तोतारः । या-
 तुधानेभ्यो निमित्तेभ्य इत्यभिप्रायः । मन्योः तव क्रोधयुक्ताद् दीप्ताद् वा
 मनसः सकाशाद् या शरव्या इषुः ज्वालारूपा जायते तया इष्वा या-
 तुधानान् हृदये हृदयदेशे विध्य ताडय ॥

तृतीया ॥

१। शृणीहि तपसा यातुधानान् परां रक्षो हरसा शृणीहि ।

परां र्विषा मूरदेवानं शृणीहि परां सुतृपः शोशुचतः शृणीहि ॥ १३ ॥

परा । शृणीहि । तपसा । यातुधानान् । परा । अग्ने । रक्षः । हरसा ।
 शृणीहि ।

परा । अर्विषा । मूरदेवान् । शृणीहि । परा । असुतृपः । शोशुचतः ।
 शृणीहि ॥ १३ ॥

हे अग्ने यातुधानान् राक्षसान् तपसा तापकेन तेजसा परा शृणीहि
 परादुर्लभं विनाशय । तथा रक्षः राक्षसं हरसा प्राणापहारकेण तेजसा
 परा शृणीहि । तथा मूरदेवान् मारणेन कर्मणा दीव्यन्तीति मूरदेवाः
 तान् अर्विषा दीप्पमानया ज्वालया परा शृणीहि । असुतृपः असुभिः
 परमणीरात्मानं तर्पयन्तो ये तान् शोशुचतः भृशं दीप्तान् राक्षसान् [परा]

१ R 1 for 1. A K 'दयां' . We with B D R S C.

१ S' यस्मिन् for यस्मात्. २ S' शोशुचतः.

शृणीहि । अथवा शोशुचतः भृशं दीप्यमानान् । तव ज्वालयेति शेषः ॥

चतुर्थी ॥

पराद्य देवा वृजिनं शृणन्तु प्रत्यगेनं शपथां यन्तु सृष्टाः ।

वाचास्तेनं शरवं ऋच्छन्तु मर्मन विश्वस्यैतु प्रसितिं यातुधानः ॥ १४ ॥

परा । अद्य । देवाः । वृजिनम् । शृणन्तु । प्रत्यक् । एनम् । शपथाः । यन्तु । सृष्टाः ।

वाचाऽस्तेनम् । शरवं । ऋच्छन्तु । मर्मन । विश्वस्य । एतु । प्रसितिम् । यातुऽधानः ॥ १४ ॥

अद्य अस्मिन्नहनि देवाः सर्वे वह्निप्रमुखा वृजिनम् प्राणानां वर्जकं राक्षसं पापं वा परा शृणन्तु यथा न प्रतिगच्छति तथा हिंसन्तु । एनं वृजिनं तृष्टाः कटुकाः शपथाः अस्मान् प्रति तेन प्रयुक्तानि शपनानि प्रत्यक् प्रतिमुखं यन्तु गच्छन्तु । किं च वाचास्तेनम् । मृषावचनेन यः प्रहरति स वाचास्तेनः । [तं] शरवः देवशराः मर्मन मर्मणः मर्मणः ऋच्छन्तु गच्छन्तु । स यातुधानः विश्वस्य सर्वस्यापि देवस्य प्रसितिम् प्रकर्षेण अभिवित्री हेतिम् एतु गच्छतु । अथवा विश्वस्य व्याप्तस्त्राग्नेः प्रसितिम् ज्वालाम् एतु । ४ प्रसितिः प्रसरणात् तन्तुर्वा जालं वेति यास्कः [नि० ६, १२] ॥

पञ्चमी ॥

यः पौरुषेयेण ऋविषां समुद्धे यो अश्वेनं यशुना यातुधानः ।

यो अह्याया भरति क्षीरमग्ने तेषां शीर्षाणि हरसापि वृश्च ॥ १५ ॥

यः । पौरुषेयेण । ऋविषां । समुद्धे । यः । अश्वेनम् । यशुना । यातुऽधानः ।

यः । अह्यायाः । भरति । क्षीरम् । अग्ने । तेषाम् । शीर्षाणि । हरसा ।

अपि । वृश्च ॥ १५ ॥

१ So all our variants and MSS except A which reads वृष्टा . २ B अश्वेन . R अभियेन . ३ P धानां .

1 S' च for प्र . 2 S' ज्वालम् (for जालम् ?) . 3 S' प्रसहनात् .

यो यातुधानः पौरुषेयेण पुरुषसंवन्धिना ऋविषा मांसेन । ॥ “स-
र्वपुरुषाभ्यां णट्जौ” इति ढञ् ॥ । समङ्गे^१ सम्यग् अभिव्यनक्ति
पोषयति आत्मानम् । यश्च यातुधानः अश्वेन अश्वसंवन्धिना अश्वरूपेण
ऋविषा पशुना अजादिरूपेण च समङ्गे^२ । हे अग्ने यश्च अह्यायाः ।
गोनामैतत् । अहन्नाव्याया गोः क्षीरं भरति हरति । तेषाम् उक्तप्रका-
राणां सर्वेषां यातुधानानां शीर्षाणि शिरांसि हरसा तेजसा ज्वालयन् अपि
वृश्च छिन्धि ॥

षष्ठी ॥

विषं गवां यातुधानां भरन्तामा वृश्चन्तामर्दितये दुरेवाः ।

परैणान् देवः सविता ददातु परां भागमोर्षधीनां जयन्ताम् ॥ १६ ॥

विषम् । गवाम् । यातुधानाः । भरन्ताम् । आ । वृश्चन्ताम् । अर्दितये ।

दुःस्रवाः ।

गवान् । देवः । सविता । ददातु । परां । भागम् । ओर्षधीनाम् ।

जयन्ताम् ॥ १६ ॥

यातुधानाः राक्षसाः गवां क्षीरं कामयमानास्तासां विषं भरन्ताम् सं-
गृह्णन्तु ॥ तथा दुरेवाः दुष्टं गन्तारः अर्दितये सर्वानुग्राहिकायै देव्यै ।
यद्वा “इषं वा अदितिः” इति [तै० सं० २. २. ६. १] युतेः सर्वाश्र-
यभूतायै भूम्यै तस्या अर्षाय आ वृश्चन्ताम् छिन्ना भवन्तु । भूमौ यानि
लब्धवान्ति तैर्विरहिता भवन्तु इत्यर्थः ॥ किं च एनान् यातुधानान् सवि-
ता सर्वानुज्ञाता देवः परा ददातु निरस्यतु घातकेभ्यः प्रयच्छतु । ओ-
र्षधीनाम् वीलादीनां भागं परा जयन्ताम् अभागिनो जयन्तु ॥

सप्तमी ॥

संपासरीणं पर्य उस्त्रियां यास्तस्य माशीद् यातुधानो नृचक्षः ।

पीयूषमग्ने यत्तमस्ति तृप्तात् तं प्रत्यर्चमर्चिषा विध्य मर्मणि ॥ १७ ॥

१ P देवाः. We with P J Cr

१ S' समङ्गे.

सुस्रवत्सरीणम् । पर्यः । उत्तिर्यायाः । तस्य । मां । आशीत् । यातुधानः । नृचक्षः ।
पीयूषम् । अग्ने । यतमः । तितृप्सात् । तम् । प्रत्यञ्चम् । अर्चिषां । विध्य ।
मर्मणि ॥ १७ ॥

हे नृचक्षः नृणां द्रष्टरस्ते यातुधानः राक्षसः उत्तिर्यायाः असदीयाया
गोः संबन्धि संबत्सरीणम् संबत्सरे भवम् । ॥ “संपरिपूर्वात् ख च”
इति खः ४ । गर्भाधानादि प्रसवपर्यन्तम् ऊधस्युपचितम् इत्यर्थः ।
अथवा प्रायेण प्रसवदिनप्रभृति संबत्सरपर्यन्तं गावो दुहन्ति तदभिप्राये-
णेदम् अभिधानम् । तथाविधं पर्यः क्षीरं यद् अस्ति तस्य तत् क्षी-
रम् मा आशीत् मा भक्षयतु पिवतु । तथा यतमः यातुधानः पीयूषम्
हविलक्षणम् अमृतं गोरेव घृतलक्षणं पीयूषं [वा] तितृप्सात् तर्पयितुम्
इच्छेद् आत्मानम् । ॥ तृप्यतेः सन्ति “एकाच उपदेशेनुदात्तात्”
इति इग्निपेधः । तदन्तात् लेटि आडागमः ॥ १७ ॥ अ-
र्चिषा स्वकीयया ज्वालाया प्रत्यञ्चम् प्रतिमुखं विध्य ताडय । कुत्र
इति । मर्मणि मर्मप्रदेशे । यस्मिन् देशे वेधनेन शीघ्रं म्रियते तत्रैत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

सनादंशे मृणसि यातुधानान् न त्वा रक्षांसि घृतनासु जिग्युः ।
सहस्रूराननु दह क्रव्यादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥ १८ ॥
सनात् । अग्ने । मृणसि । यातुधानान् । न । त्वा । रक्षांसि । घृतनासु ।
जिग्युः ।
सहस्रूरान् । अनु । दह । क्रव्यजदः । मा । ते । हेत्याः । मुक्षत । दै-
व्यायाः ॥ १८ ॥

एषा प्राग् [५.२९.११] व्याख्याता यद्यपि तथापि व्यवहितत्वात् पु-
नर्न्याख्यायते । हे अग्ने त्वं सनात् चिरकालप्रभृति यातुधानान् राक्षसान्

मृणसि हंसि । तथापि त्वा त्वां रक्षांसि केपि राक्षसाः घृतनासु संग्रा-
मेषु न जिग्युः न जितवन्तः । अतस्त्वं ऋष्यादः मांसाशनान् राक्षसान्
सहमूरान् मूलसहितान् अनु दह क्रमेण भस्मीकुरु । तेपि दैव्यायाः
देवस्य तव संवन्धिण्याः ते तव हेत्याः आयुधाद् मा मुक्षत मुक्ता मा
भूवन् तद्वशं प्राप्नुवन्तु ॥

नवमी ॥

त्वं नो अग्ने अधरादुदक्तस्त्वं पश्चादुत रक्षा पुरस्तात् ।

प्रति त्वे ते अजरासस्तपिष्ठा अघशंसं शोशुचतो दहन्तु ॥ १९ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अधरात् । उदक्तः । त्वम् । पश्चात् । उत । रक्ष । पुरस्तात् ।

प्रति । त्वे । ते । अजरासः । तपिष्ठाः । अघशंसम् । शोशुचतः । दु-

हन्तु ॥ १९ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्मान् अधरात् अधोदिशः सकाशात् तत्रत्येभ्यः
पीडकेभ्यो राक्षसेभ्यः रक्ष पाहि । तथा उदक्तः उदग्दिशः सकाशात् त-
त्रत्येभ्यो [रक्ष] । एतदक्षिणदिशोऽप्युपलक्षणम् । अथवा अधरादित्यनेन
अवाचीं दक्षिणा दिग् चिद्यते । किं च त्वं पश्चात् प्रतीच्या दिशः
सकाशाद् रक्ष । उत अपि च पुरस्तात् पूर्वस्या दिशः सकाशाद् रक्ष ।
तेषु तत्तद्देशेष्ववस्थितेषु कथं रक्षा भवतीत्याशङ्क्याह प्रति ते त इति ।
ते तव संवन्धिनस्ते प्रसिद्धास्तत्रतत्र वर्तमानाः स्फुलिङ्गाः । ज्वालारूपा
इति शेषः । अघशंसम् अघं हिंसां शंसन्तं राक्षसं [प्रति] दहन्तु वि-
नाशं कुर्वन्तु । कीदृशाः । अजरासः अजरा अजीर्णाः । तपिष्ठाः अ-
तिशयेन तापकाः । शोशुचतः भृशं दीप्ताः ॥

दशमी ॥

पश्चात् पुरस्तादधरादुत्तारात् कृविः काव्येन परि पाहमे ।

सत्त्वा सत्तायमजरो जरिम्णे अग्ने मर्तो अमर्त्यस्त्वं नः ॥ २० ॥ (५)

1 B K P V विष्ट. We with A D K R S P J C.

1 S' omit रक्ष. See note 3 2 S' भयन्तो for भयाची. 3 S' तय रक्ष for तय.

समऽवत्तरीणम् । पर्यः । उस्त्रियायाः । तस्य । मा । आशीत् । यातुऽधा-
नः । नृऽचक्षुः ।

पीयूषम् । अग्ने । यतमः । तितृप्सात् । तम् । प्रत्यञ्चम् । अर्चिषा । विध्य ।
मर्मणि ॥ १७ ॥

हे नृचक्षुः नृणां द्रष्टरग्ने यातुधानः राक्षसः उस्त्रियायाः अस्मदीयाया
गोः संबन्धि संवत्तरीणम् संवत्तरे भवम् । ॥ “संपरिपूर्वात् ख च”
इति खः ॥ । गर्भाधानादि प्रसवपर्यन्तम् ऊधस्युपचितम् इत्यर्थः ।
अथवा प्रायेण प्रसवदिनप्रभृति संवत्तरपर्यन्तं गावो दुहन्ति तदभिप्राये-
णेदम् अभिधानम् । तथाविधं पर्यः क्षीरं यद् अस्ति तस्य तत् क्षी-
रम् मा आशीत् मा भक्षयतु पितु । तथा यतमः यातुधानः पीयूषम्
हविलक्षणम् अमृतं गोरेव घृतलक्षणं पीयूषं [वा] तितृप्सात् तर्पयितुम्
इच्छेद् आत्मानम् । ॥ नृप्यतेः सनि “एकाच उपदेशेनुदात्तात्”
इति इणिवेधः । तदन्तात् लेटि आडागमः ॥ । अ-
र्चिषा स्वकीयया ज्वालाया प्रत्यञ्चम् प्रतिमुखं विध्य ताडय । कुत्र देशे
इति । मर्मणि मर्मप्रदेशे । यस्मिन् देशे वेधनेन शीघ्रं म्रियते तत्रेत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

सनादग्ने मृणसि यातुधानान् न त्वा रक्षसि घृतनासु जिग्युः ।

सहमूराननु दह क्रव्यादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥ १८ ॥

सनात् । अग्ने । मृणसि । यातुऽधानान् । न । त्वा । रक्षसि । घृतनासु ।
जिग्युः ।

सहऽमूरान् । अनु । दह । क्रव्यऽअदः । मा । ते । हेत्याः । मुक्षत । दै-
व्यायाः ॥ १८ ॥

एषा प्राग् [५.२९.११] व्याख्याता यद्यपि तथापि व्यवहितत्वात् पु-
नर्व्याख्यायते । हे अग्ने त्वं सनात् चिरकालप्रभृति यातुधानान् राक्षसान्

अपर्ववज्योतिषा दैव्येन सत्यं धूर्वन्तमर्चितं न्योपि ॥ २१ ॥

तत् । अग्ने । चक्षुः । प्रति । धेहि । रेभे । शफंऽआरुजः । येन । पश्यसि ।

यातुऽधानान् ।

अपर्वऽवत् । ज्योतिषा । दैव्येन । सत्यम् । धूर्वन्तम् । अर्चितम् । नि ।

ओप ॥ २१ ॥

हे अग्ने त्वं रेभे शब्दं कुर्वते रक्षसे तत् चक्षुः प्रति धेहि स्थापय । देहेत्सुक्तं भवति बह्विहृष्टेर्दाहकत्वात् । शफारुजः शफवत् शफाः । नखा इत्यर्थः । अथ वा पशुरुपधारिणां शफा अपि संभवन्ति । तैरारुजन्तीति शफारुजः । तादृशान् यातुधानान् येन पश्यसि तच्चक्षुरित्यर्थः । किं च अपर्ववत् अपर्वाख्यो महर्षिरिव । स एव प्रजापतिरिति ग्रन्थादौ च तस्य माहात्म्यं प्रतिपादितम् । स यथा तपोमन्त्रप्रभावाभ्यां कृत्स्नान् असुरान् निर्ददाह तद्वत् त्वमपि दैव्येन देवसंयन्धिना ज्योतिषा तेजसा सत्यम् य-
थार्थं धूर्वन्तम् हिंसन्तम् अर्चितम् अचेष्टारं संज्ञारहितं न्योप नितरां दह । ऋ उप दाहे । लोपमध्यमरूपम् ८ ॥

द्वितीया ॥

परिं त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि ।

धृपद्वर्णं दिवेदिवे हुन्तारं भङ्गुरवर्तः ॥ २२ ॥

परिं । त्वा । अग्ने । पुरम् । वयम् । विप्रम् । सहस्य । धीमहि ।

धृपतऽवर्णम् । दिवेऽदिवे । हुन्तारम् । भङ्गुरऽवर्तः ॥ २२ ॥

व्याख्यातेयं प्राक् [७. ७४] । हे अग्ने सहस्य सहसे हित । अभिभव-
नशीलेत्यर्थः । अथवा सहो बलम् तेन जात । मथनाद् उत्पन्नत्वात् ।
[वयं त्वा] त्वां परि परितो धीमहि ध्यायेमहि परिधिं कुर्मो वा ।
कीदृशम् । पुरम् कामानां पूरकम् । विप्रम् मेधाविनं विविधं ग्रीण-

१ B S 'अर्चितं'. We with ADK KRP P JVC. २ P शफम्. We with P J Cr.

1 S' तैरारुजन्ति. 2 S' 'प्रमवाभ्यां. 3 S' 'अचेष्टारं. 4 S' 'संज्ञारहितं. 5 S' 'त्वाविप्रं
for विप्रम्.

पश्चात् । पुरस्तात् । अधरात् । उत । उत्तरात् । कविः । काव्येन । परि ।
 पाहि । अग्ने ।
 सखा । सखायम् । अजरः । जरिम्णे । अग्ने । मर्त्यान् । अमर्त्यः । त्वम् ।
 नः ॥ २० ॥ (७)

हे अग्ने त्वम् अस्मान् पश्चादित्यादिना उक्ताभ्यश्चतसृभ्यो दिग्भ्यः स-
 काशात् कविः क्रान्तप्रज्ञः । तत्र[तत्र] बाधमानान् राक्षसान् जानन्ति-
 त्वर्थः । काव्येन कवेः कर्म काव्यम् तेन कवेस्तव रक्षणव्यापारेण प-
 रि पाहि सर्वतो रक्ष । रक्षकं रक्षणीयं च उभावपि विशिनष्टि । स-
 खा मम सखिभूतत्वं सखायम् तव सखिभूतं रक्ष । अजरः जरारहितः
 जरिम्णे अत्यन्तजीर्णाय मयम् । रक्षां कुर्विति शेषः । हे अग्ने अम-
 र्त्यत्वं मर्त्यान् मरणधर्मेणः नः अस्मान् । पाहीत्यन्वयः ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“तदग्ने चक्षुः” इति सूक्तस्य “रक्षोहणम्” इत्यत्रोक्ता विनियोगा
 अनुसंधेयाः ॥

अग्निरहितप्रदेशे अग्निदर्शनलक्षणे अद्भुते तच्छान्त्यर्थम् “अग्नी रक्षां-
 सि” इत्यनया आज्यं जुहुयात् । “अथ यत्रैतद् अनग्नावाभासो भव-
 ति तत्र जुहुयात्” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । “अग्नी रक्षांसि सेधतीति
 प्रायश्चित्तिः” इति [कौ० १३. ३८] ॥

तद्व्येऽग्नौ तच्छान्त्यर्थम् अनया अग्निम् उपतिष्ठेत् । “अग्नी रक्षां-
 सि सेधतीति सेधनाम्” इति तत्र [कौ० ५. १०] सूत्रम् ॥

अद्याधाने पावकगुणकाग्नियागम् अनया ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । तद्
 उक्तं वेदान्ते । “अग्नी रक्षांसि [८. ३. २६] अदितिद्यौः [७. ६. १]” इ-
 ति [वे० २. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

तदग्ने चक्षुः प्रति धेहि रेमे शफारुजो येन पश्यसि यातुधानान् ।

अथर्ववज्योतिषा दैव्येन सत्यं धूर्वन्तमचितं न्योषि ॥ २१ ॥

तत् । अग्ने । चक्षुः । प्रति । धेहि । रेभे । शफंऽआरुजः । येन । पश्यसि ।

यातुऽधानान् ।

अथर्ववत् । ज्योतिषा । दैव्येन । सत्यम् । धूर्वन्तम् । अचितम् । नि ।

ओप् ॥ २१ ॥

हे अग्ने त्वं रेभे शब्दं कुर्वते रक्षसे तत् चक्षुः प्रति धेहि स्थापय । दहेत्युक्तं भवति वह्निदधेर्दाहकत्वात् । शफारुजः शफवत् शफाः । नखा इत्यर्थः । अथ वा पशुरुपधारिणां शफा अपि संभवन्ति । तैरांरुजन्तीति शफारुजः । तादृशान् यातुधानान् येन पश्यसि तच्चक्षुरित्यर्थः । किं च अथर्ववत् अथर्वाख्यो महर्षिरिव । स एव मनापतिरिति ग्रन्थादौ च तस्य माहात्म्यं प्रतिपादितम् । स यथा तपोमन्त्रप्रभावाभ्यां कृत्स्नान् असुरान् निर्ददाह तन्न त्वमपि दैव्येन देवसंवन्धिना ज्योतिषा तेजसा सत्यम् यथायं धूर्वन्तम् हिंसन्तम् अचितम् अचेष्टारं संज्ञारहितं न्योष नितरां दह । ॥ उप दाहे । लोणमध्यमरूपम् ॥

द्वितीया ॥

परिं त्वान्ने पुरं वयं विमं सहस्य धीमहि ।

धूपद्वर्णं दिवेर्दिवे हन्तारं भङ्गुरावतः ॥ २२ ॥

परिं । त्वा । अग्ने । पुरम् । वयम् । विमम् । सहस्य । धीमहि ।

धूपत्स्वर्णम् । दिवेर्दिवे । हन्तारम् । भङ्गुरावतः ॥ २२ ॥

व्याख्यातेयं प्राक् [७. ७४] । हे अग्ने सहस्य सहसे हित । अभिभव-
नशीलेत्यर्थः । अथवा सहो वलम् तेन जात । मथनाद् उत्पन्नत्वात् ।
[वयं त्वा] त्वां परि परितो धीमहि ध्यायेमहि परिधिं कुर्मो वा ।
कीदृशम् । पुरम् कामानां पूरकम् । विमम् मेधाविनं विविधं प्रीण-

१ B S 'मचितं'. We with ADK K E P P J V C. २ P 'शफा'. We with P J C r.

1 S' तैरुजंति. 2 S' 'प्रभावाभ्यां. 3 S' 'अचेष्टारं. 4 S' 'संज्ञारहितं. 5 S' 'त्याविमं
for विमम्.

यितारं वा । धृषद्वर्णम् धर्षकवर्णयुक्तम् । दिवेदिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावताम
भङ्गस्वभावोपेतवलयुक्तानां राक्षसानां हन्तारम् प्रविनाशयितारम् । अग्ने-
दर्शनेनैव असुराणां वलानि भङ्गुराणि भवन्तीत्यभिप्रायः । यद्वा सर्वप्रा-
णिवलानां भङ्गुरीकरणसामर्थ्यवताम् इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

विपेण भङ्गुरावतः प्रति स्म रक्षसो जहि ।

अग्ने तिग्मेन शोचिषा तपुर्ग्राभिरूर्चिभिः ॥ २३ ॥

विपेण । भङ्गुरावतः । प्रति । स्म । रक्षसः । जहि ।

अग्ने । तिग्मेन । शोचिषा । तपुःऽग्राभिः । अर्चिभिः ॥ २३ ॥

हे अग्ने विपेण विपवद्विनाशकेन आप्तेन वा । एतत् शोचिषेत्यस्य
विशेषणम् । तिग्मेन तीक्ष्णेन शोचिषा तेजसा भङ्गुरावतः । उक्तो
भङ्गुरावच्छब्दार्थः । उक्तरूपान् रक्षसः राक्षसान् प्रति जहि । स्मेति
पूरणः । तथा तपुर्ग्राभिः तापकाग्नोपेताभिः अर्चिभिः ज्वालाभिरपि
जहि ॥

चतुर्थी ॥

वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।

मार्देवीर्मायाः संहते दुरेवाः शिशीति शृङ्गे रक्षोभ्यो विनिर्ह्वे ॥ २४ ॥

वि । ज्योतिषा । बृहता । भाति । अग्निः । आविः । विश्वानि । कृणुते ।
महिषत्वा ।

म । अर्देवीः । मायाः । संहते । दुःऽएवाः । शिशीति । शृङ्गे इति । रक्षःऽभ्यः ।

विनिर्ह्वे ॥ २४ ॥

अयम् अग्निः बृहता महता ज्योतिषा तेजसा वि भाति प्रकाशते ॥
अप्यप्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने महित्वा महत्त्वेन तेजसाम् आधिक्येन विश्वानि

† So we with all our authorities except B that reads विनिर्ये.

1 S' 'पितृचन्द्रयुक्तस्या' for 'पितृचन्द्रयुक्तानां'. 2 S' 'तत्रचि' for 'प्रवि'.

सर्वाण्यपि भूतजातानि आविष्कुरुषे^१ स्पष्टानि करोषि । विश्वानि प्रति
आत्मानं वा आविष्कुरुषे प्रभूतेन तेजसा । अयम् अग्निः अदेवीः आ-
सुरीः दुरेवाः दुःखेन गन्तव्या मायाः प्र सहेते प्रकर्षेण अभिभवति ।
तथा रक्षोभ्यो विनिक्ष्वे विनाशाय । ॥ निक्ष्व चुम्बने । तुमर्षे केन
प्रत्ययः । बकारोपजनश्छान्दसः ॥ शृङ्गे विषाणे शिशिते तीक्ष्णे
करोति ॥

पञ्चमी ॥

ये ते शृङ्गे अजरे जातवेदस्तिग्महेती ब्रह्मसंशिते ।

ताभ्यां दुर्हादमभिदासन्तं किमीदिनं प्रत्यञ्चमर्चिषा जातवेदो वि नि-
क्ष्व ॥ २५ ॥

ये इति । ते । शृङ्गे इति । अजरे इति । जातवेदः । तिग्महेती इति ति-
ग्महेती । ब्रह्मसंशिते इति ब्रह्मसंशिते ।

ताभ्याम् । दुःहादम् । अभिदासन्तम् । किमीदिनम् । प्रत्यञ्चम् । अर्चि-
षा । जातवेदः । वि । निक्ष्व ॥ २५ ॥

हे जातवेदः अग्ने ये प्रसिद्धे ते तव शृङ्गे विषाणे स्तः ताभ्याम् अ-
र्चिषा प्रत्यञ्चं वि निक्ष्व विनाशयेत्युत्तरत्र संबन्धः । किंगुणके शृङ्गे इ-
ति तत्राह । अजरे जरारहिते अविनश्वरे तिग्महेती तीक्ष्णायुधभूते ती-
क्ष्णहननसाधने ब्रह्मसंशिते ब्रह्मणा मन्त्रेण अस्माभिः प्रयुक्तेन तीक्ष्णभू-
ते । उक्तलक्षणाभ्यां शृङ्गाभ्यां हन्तव्यः क इति तं सविशेषम् आह ।
दुर्हादम् दुष्टहृदयम् अभिदासन्तम् सर्वत उपक्षपयन्तं किमीदिनम् किम्
इदानीम् इति वदन्तं किम् इदं किम् इदम् इत्यन्विष्य चरन्तं वा रा-
क्षसादिकम् ॥

षष्ठी ॥

अग्नी रक्षांसि सेधति शूक्रशोचिरमर्त्यः ।

शुचिः पावक ईर्ष्यः ॥ २६ ॥ (-)

अग्निः । रक्षांसि । सेधति । शुक्रशोचिः । अमर्त्यः ।

शुचिः । पावकः । ईड्यः ॥ २६ ॥ (८)

अनया सूक्तत्रयोक्तम् अर्थं संगृह्य अभिधत्ते । अयम् अग्निः रक्षांसि सर्वप्रकारेण बाधमानान् नानाप्रकारान् राक्षसान् सेधति निवारयति विनाशयति । अग्निर्विशेष्यते । शुक्रशोचिः दीप्तप्रकाशः । अमर्त्यः मरणधर्मरहितः । शुचिः शुद्धः । पावकः पावयिता शोधयिता । ईड्यः स्तुत्यः ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेनुपाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“इन्द्रासोमा” इति सूक्तस्य “रक्षोहणम्” इत्यनेन [सह] उक्ता विनियोगाः ॥

अत्र ऋक्संहिताया बृहदेवतानुक्रमणी ।

संवत्सरं तु मण्डूकान् ऐन्द्रासोमं परं तु यत् ।

अपिर्ददर्श राक्षोघ्नं पुत्रशोकपरिमुतः ।

हते पुत्रशते क्रुद्धः सौदासैर्दुःखितस्तदा । इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उद्भतं न्यर्पयतं वृषणा तमोवृधः ।

परां शृणीतमचितो न्योषितं हुतं नृदेषां नि शिशीतमत्तिर्णः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । तपतम् । रक्षः । उद्भतम् । नि । अर्पयतम् । वृषणा । तमोवृधः ।

परां । शृणीतम् । अचितः । नि । ओषतम् । हुतम् । नृदेषां । नि ।

शिशीतम् । अत्तिर्णः ॥ १ ॥

हे इन्द्रासोमा इन्द्रासोमौ इन्द्रश्च सोमश्च । इ “देवताद्वन्द्वे च” इति आनङ् । आमन्त्रिताद्युदात्तः इ । रक्षः । इ जातावेकवचनम् । रक्षांसि तपतम् संतापयतम् । इ “आमन्त्रितं पू-

१ P मन्त्रितं We with P J Cr २ P तृदेषाम् We with P J Cr

18 मण्डूकान् 28 सौदासैर्दुः

र्वम्” इत्यविद्यमानत्वात् तपतम् इत्यस्य निघाताभावः ॥ । तथा उज्जतम् हिंस्तम् । ॥ उज्जतिर्हिंसाकर्मा । वाक्यादित्वान्निघाताभावः ॥ । हे वृषणा कामानां वर्धितारौ युवां न्यर्पयतम् नीचैर्गमय-
तम् । कान् । तमोवृधः तमसि रात्रौ अन्धकारे तमसा मायया वा वर्धमानान् । एवम् अचितः अचित्तान् अज्ञानिनो राक्षसान् परा शृ-
णीतम् पराङ्मुखं हिंस्तम् । तथा न्योषतम् नितरां दहतम् । ॥ उ-
ष दाहे ॥ । तथा अक्षिणः भक्षकान् राक्षसान् हतम् । तथा नु-
देषाम् हतांस्तान् अस्मत्तः प्रेरयेथाम् । ॥ तिङ्ः परत्वात् निघाता-
भावः ॥ । एवं नि शिशीतम् नितरां तनूकुरुतम् ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रासोमा सम्यशंसमभ्यर्षं तपुर्वयस्तु चरुरग्निमौ इव ।

ब्रह्मद्विषे क्वव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । सम । अघशंसम् । अभि । अघम् । तपुः । ययस्तु । चरुः ।
अग्निमान् इव ।

ब्रह्मद्विषे । क्वव्यऽअदे । घोरऽचक्षसे । द्वेषः । धत्तम् । अनवायम् । कि-
मीदिने ॥ २ ॥

हे इन्द्रासोमौ अघशंसम् अघस्य अनर्थस्य शंसितारम् अघम् पा-
पिनं सम्यग् अभि । ॥ उपसर्गयुतेयौग्यक्रियाध्याहारः ॥ । भ-
वतम् इति शेषः । तिरस्कुरुतम् इत्यर्थः । स राक्षसः तपुः तापं ययस्तु
गच्छतु । चरुः ओदनः । कीदृशः । अग्निमान् इव अग्निसंयुक्त इव ।
अग्नौ क्षितश्चरुरिव तापं प्राप्नोतु । किं च युवां ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेषे क्व-
व्यादे मांसाशनाय घोरचक्षसे भयंकरदर्शनाय किमीदिने किम् इदानीम्
इति वा किम् इदं किम् इदम् इति चरते वा राक्षसाय । यास्केन उ-
क्तोयम् अर्थः [नि० ६, ११] । तादृशाय द्वेषः अग्नीतिम् अनवायम् अ-

अग्निः । रक्षांसि । सेधति । शुक्रशोचिः । अमर्त्यः ।

शुचिः । पावकः । ईड्यः ॥ २६ ॥ (८)

अनया सूक्तत्रयोक्तम् अर्थे संगृह्य अभिधत्ते । अयम् अग्निः रक्षांसि सर्वप्रकारेण बाधमानान् नानाप्रकारान् राक्षसान् सेधति निवारयति विनाशयति । अग्निर्विशेष्यते । शुक्रशोचिः दीप्तप्रकाशः । अमर्त्यः मरणधर्मरहितः । शुचिः शुद्धः । पावकः पावयिता शोधयिता । ईड्यः स्तुत्यः ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“इन्द्रासोमा” इति सूक्तस्य “रक्षोहणम्” इत्यनेन [सह] उक्ता विनियोगाः ॥

अत्र ऋक्संहिताया वृहद्देवतानुक्रमणी ।

संवातरं तु मण्डूकान् ऐन्द्रासोमं परं तु यत् ।

ऋषिर्ददर्श राक्षोघ्नं पुत्रशोकपरिमुतः ।

हते पुत्रशते क्रुद्धः सौदासैर्दुःखितस्तदा । इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रासोमा तपतं रक्षं उद्भूतं न्यर्पयतं वृषणा तमोवृधः ।

परां शृणीतमचितो न्योपतं हतं नृदेष्टां नि शिशीतमत्तिर्णः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । तपतम् । रक्षः । उद्भूतम् । नि । अर्पयतम् । वृषणा । तमोवृधः ।

परां । शृणीतम् । अचितः । नि । ओपतम् । हतम् । नृदेष्टां । नि । शिशीतम् । अत्तिर्णः ॥ १ ॥

हे इन्द्रासोमा इन्द्रासोमौ इन्द्रश्च सोमश्च । ॥ “देवताद्वन्द्वे च” इति आनङ् । आमन्त्रिताद्युदात्तः ॥ रक्षः । ॥ जातावेकवचनम् ॥ रक्षांसि तपतम् संतापयतम् । ॥ “आमन्त्रितं पू-

१ P मधित.. We with P J Cr. २ P नृदेष्टां We with P J Cr.

18 मण्डूकान्. 28 सोदासैर्दुः.

र्वम^१ इत्यविद्यमानत्वात् तपतम् इत्यस्य निधाताभावः ॥ । तथा उज्जतम् हिंस्तम् । ॥ उज्जतिर्हिंसाकर्मा । वाक्यादितान्निधाताभावः ॥ । हे वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां न्यर्षयतम् नीचैर्गमय-
तम् । कान् । तमोवृधः तमसि रात्रौ अन्यकारे तमसा मायया वा
वर्धमानान् । एवम् अचितः अचित्तान् अज्ञानिनो राक्षसान् परा शृ-
णीतम् पराङ्मुखं हिंस्तम् । तथा न्योषतम् नितरां दहतम् । ॥ उ-
ष दाहे ॥ । तथा अस्त्रिणः भक्षकान् राक्षसान् हतम् । तथा नु-
देयाम् हातांस्तान् अस्मत्तः प्रेरयेयाम् । ॥ तिडः परावात् निधाता-
भावः ॥ । एवं नि शिशीतम् नितरां तनूकुरुतम् ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यर्षं तपुर्गमिमां इव ।

ब्रह्मद्विषे क्व्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवाय किमीदिने ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । सम् । अघशंसम् । अभि । अघम् । तपुः । ययस्तु । चरुः ।

अग्निमान् इव ।

ब्रह्मद्विषे । क्व्यऽअदे । घोरचक्षसे । द्वेषः । धत्तम् । अनवायम् । कि-
मीदिने ॥ २ ॥

हे इन्द्रासोमौ अघशंसम् अघस्य अनर्थस्य शंसितारम् अघम् पा-
पिनं सम्यग् अभि । ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ । भ-
वतम् इति शेषः । तिरस्कुरुतम् इत्यर्थः । स राक्षसः तपुः तापं ययस्तु
गच्छतु । चरुः ओदनः । कीदृशः । अग्निमान् इव अग्निसंयुक्त इव ।
अशौ क्षिप्तश्चरुव तापं प्राप्नोतु । किं च युवां ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे क-
व्यादे सांसाशनाय घोरचक्षसे भयंकरदर्शनाय किमीदिने किम् इदानीम्
इति वा किम् इदं किम् इदम् इति चरते वा राक्षसाय । यास्केन उ-
क्तोयम् अर्थः [नि० ६. ११] । तादृशाय द्वेषः अग्नीतिम् अनवायम् अ-

१ AB²DR²CS. २ for १. We with K²K²V २ P²चरुः. We with P²J²Cr.

१ S' अचित्ता for अचितः.

व्यवधानं यथा भवति तथा धत्तम् धारयतम् । सर्वदा तस्मिन्नहितं कुरुतम् ॥

तृतीया ॥

इन्द्रासोमा दुष्कृतो ववे अन्तरनारम्भणे तमसि प्र विध्यतम् ।

यतो नैषां पुनरेकेश्वनोदयत् तद् वामस्तु सहसे मन्युमच्छवः ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमा । दुःकृतः । ववे । अन्तः । अनारम्भणे । तमसि । प्र । विध्यतम् ।

यतः । न । एषाम् । पुनः । एकः । च । न । उतऽअयत् । तत् । वाम । अस्तु । सहसे । मन्युमत् । शवः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रासोमौ दुष्कृतः दुष्टकारिणो राक्षसान् ववे आवरके अनारम्भणे अनालम्बने तमसि अन्तः प्र विध्यतम् प्रवेश्य ताडयतम् । यतः यस्माद् अन्धकाराद् एषां पतितानां राक्षसानां दुष्कृतां मध्ये पुनः एकश्चने एकोपि न उदयत् नोत्तच्छेत् । ॥ एतेलेंटि अडागमः । “इ-तश्च लोपः” इति इकारलोपः । गुणायदेशौ ॥ तथा वाम युवयोः [तत्] शवः चलं सहसे तेषाम् अभिभवाय मन्युमात् अस्तु क्रोधोपेतं भवतु ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्रासोमा वर्तयत् दिवो वधं सं पृथिव्या अघशंसाय तर्हणम् ।

उत् तक्षत् स्वर्गं पर्वतेभ्यो येन रक्षो वावृधानं निजूर्वेयः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । वधम् । सम् । पृथिव्याः । अघशंसाय । तर्हणम् ।

उत् । तक्षतम् । स्वर्गम् । पर्वतेभ्यः । येन । रक्षः । ववृधानम् । निजूर्वेयः ॥ ४ ॥

१ A D S दु एतौ २ B D S ३ for १ B has no kampa. ३ P omits the av. prahva.
1 S एषाम् for एषाश्चन.

हे इन्द्रासोमौ दिवः अन्तरिक्षाद् द्युलोकाद् वा वधम् हननसाधनम् आयुधं सम एकधैव वर्तयतम् । तथा पृथिव्याः सकाशादपि सं वर्तय-
तम् । किमर्थम् । अधशंसाय अयं शंसतीति अधशंसो राक्षसः तदर्थं त-
द्वधार्थम् । कीदृशं वधम् । तर्हणम् हिंसकम् । तद् वज्रम् उत्तदातम्
उत्तेजनं तीक्ष्णं कुरुतम् । स्वयम् स्वरणार्हम् आयुधम् । पर्वतेभ्यः मेघेभ्यः
सकाशाद् येन वज्रेण वधशब्दवाच्येन वावृधानम् वर्धमानं रक्षः राक्षसं
निजूर्वयः हयः ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवस्पर्यग्नितप्तेभिर्युवमश्महन्मभिः ।

तपुर्वधेभिरजरेभिरलिणो नि पर्शानि विध्यतं यन्तु निःस्वरम् ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । परि । अग्निऽतप्तेभिः । युवम् । अश्मह-
न्मभिः ।

तपुऽवधेभिः । अजरेभिः । अलिणः । नि । पर्शानि । विध्यतम् । यन्तु ।
निऽस्वरम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्रासोमौ युवम् युवां वर्तयतम् इतस्ततः प्रेरयतम् । सामर्थ्याद्
आयुधानीति गम्यते । कस्मिन् देशे । दिवस्परि द्युलोकेऽस्य अन्तरिक्षस्य
परितः । किञ्च अग्नितप्तेभिः अग्निना संतप्तैः अश्महन्मभिः अश्मा अ-
यःसारः अयःसारमयैर्हननसाधनैः तपुर्वधेभिः संतापकैरायुधैः । पुनः की-
दृशैः । अजरेभिः जरारहितैर्हृदैः अलिणः भक्षकान् असुरान् पर्शानि पा-
श्चात्प्रदेशे नि विध्यतम् । ते च निःस्वरम् निःस्वनं निःशब्दं यथा
भवति तथा यन्तु गच्छन्तु । म्रियन्ताम् इत्यर्थः ॥ -

षष्ठी ॥

इन्द्रासोमा परि वां भूतु विश्वत इयं मतिः कस्याश्चैव वाजिनां ।

यां वां होत्रां परिहिनोमि मेघयेमा ब्रह्माणि नृपतीं इव जिन्वतम् ॥ ६ ॥

१ K K V नृपतीन्. So also Sâyana's text in S'. We with A B B D R S Cs.

1 S' 'साधनयुगाम् for 'साधनम्. 2 S' वर्धमानम्.

इन्द्रासोमा । परि । वाम । भूतु । विश्वतः । इयम् । मतिः । कस्या । अ-
श्वाऽइव । वाजिना ।

याम् । वाम । होत्राम् । परिऽहि नोमि । मेधया । इमा । ब्रह्माणि । नृपतीं
इवेति नृपतीऽइव । जिन्वतम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्रासोमौ वाम युवाम इयम् अस्माभिः कृता मतिः मन्यत इति
मतिः स्तुतिः विश्वतः सर्वतः परि भूतु परिगृह्णातु । विषयीकरोवित्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः । कस्या कक्षबन्धनसाधनभूता रज्जुः वाजिना वाजिनौ ब-
लवन्तौ अश्वेव अश्वाविव । तौ यथा रज्जुर्गृह्णाति तद्वत् । मतिं विशिन-
ष्टि । यां होत्राम् आह्वानार्हं मेधया धारणयुक्तया बुद्ध्या वाम युवाभ्यां
युवयोरर्थाय परिहि नोमि प्रेरयामि ॥ इदानीम् अवयवश आह । इमा
इमानि ब्रह्माणि मन्त्रान् नृपतीर्व राजानाविव तौ यथा बन्धकृतवा-
क्यानि श्रुत्वा ग्रीणयतस्तद्वत् जिन्वतम् ग्रीणयतम् ॥

सप्तमी ॥

प्रति सरेयां तुजयद्भिरेवैर्हुतं द्रुहो रक्षसो भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा दुष्कृते मा सुगं भूद् यो मा कदा चिदभिदासति द्रुहुः ॥ ७ ॥

प्रति । सरेयाम् । तुजयत् । इभिः । एवैः । हुतम् । द्रुहः । रक्षसः । भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा । दुःकृते । मा । सुगम् । भूत् । यः । मा । कदा । चित् ।

अभिदासति । द्रुहुः ॥ ७ ॥

हे इन्द्रासोमौ युवां तुजयद्भिः बलवद्भिः एवैः गमनसाधनैरश्वैः प्रति
सरेयाम् । स्मृतिरेव आगमनपर्यन्तव्यापारा । प्रतिगच्छतम् इत्यर्थः ।
आगत्य च द्रुहः द्रोहकारिणो भङ्गुरावतः भञ्जनशीलान् रक्षसः राक्ष-
सान् हतम् हिंस्रम् ॥ किं च हे इन्द्रासोमौ दुष्कृते दुष्टकारिणे राक्षसा-
य सुगम् सुगमनं जीवद्गमनं सुखं वा मा भूत् । दुष्कृतं विशिनष्टि ।

१ S. P P J Cr. २ A D B द्रुहन्ते. ३ K द्रुहः. ४ P सरेयांम्. We with P J Cr.

१ S' मन्त्रानृपतीय for मन्त्रान् नृपतीय. २ S' स्मृतितत्र.

यो दुष्कृतं द्रुहुः द्रोहशीलः सन् कदा चित् एकवारमपि मा माम्
अभिदासति उपक्षपयति वाधते । तस्मा इति ॥

अष्टमी ॥

यो मा पाकेन मनसा चरन्तमभिचष्टे अनृतेभिर्वचोभिः ।

आप इव काशिना संगृभीता असन्नस्वासत इन्द्र वक्ता ॥ ८ ॥

यः । मा । पाकेन । मनसा । चरन्तम् । अभिऽचष्टे । अनृतेभिः । वचःऽभिः ।

आपःऽइव । काशिना । समऽगृभीताः । असन्नं । अस्तु । असतः । इन्द्र ।

वक्ता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र यो राक्षसादिः पाकेन परिपकेन मनसा । अन्यायाचरण-
स्यापि मनोमूलत्वात् मन एव अत्राभिधीयते । चरन्तम् प्रवर्तमानं मा
माम् अनृतेभिः अनृतरूपैः अयं ब्राह्मणं हतवान् अयं ब्रह्मस्वं हतवान्
इत्येवमाद्यात्मकैः वचोभिः वचनैः अभिचष्टे अभिशप्यं करोति स राक्षसा-
दिः काशिना मुष्टिना संगृभीताः संगृहीता आप इव ता यथा अङ्गु-
लिविवरेभ्यो गलन्ति तद्वत् असतः अविद्यमानस्य अकृतस्यार्थस्य वक्ता
स्वयमपि असन्नस्तु शून्यो भवतु ॥

नवमी ॥

ये पाकशंसं विहरन्त एवैर्ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिः ।

अह्ये वा तान् प्रददातु सोम आ वा दधातु निर्वृतेरुपस्थे ॥ ९ ॥

ये । पाकऽशंसम् । विऽहरन्ते । एवैः । ये । वा । भद्रम् । दूषयन्ति । स्वधाभिः ।

अह्ये । वा । तान् । प्रऽददातु । सोमः । आ । वा । दधातु । निऽवृत्तेः ।

उपऽस्थे ॥ ९ ॥

ये राक्षसाः पाकशंसम् परिपकशंसनं सत्यभाषिणं माम् एवैः प्राप्त-
व्यैरात्मीयैः कामैर्हेतुभिः विहरन्ते विशेषेण हरन्ति उपक्षपयन्ति । यथा-

१ P असम्. We with P J Cl. २ P वातान् for वा । तान् । We with P J Cl. ३ P omits the vi-vigra in 'वृत्ते'. We with P J Cl.

कामं परिवदन्तीत्यर्थः । ये च भद्रम् कल्याणवर्तनं मां मदीयं भद्रम् भद्रं
कर्म वा स्वधाभिः । स्वधेत्यननाम । अन्नैर्निमित्तभूतैः दूषयन्ति तान्
उभयविधान् अहये । सर्पे वृत्रासुरेण्यहिरित्यभिधानम् । वृत्राय सर्पाय
वा प्रददातु प्रयच्छतु सोमः । वा अथवा निर्ऋतेः । निर्ऋतिः पापदे-
वता । हिंसित्र्याः पापदेवताया उपस्थे उत्सङ्गे आ दधातु आस्थापयतु ॥

दशमी ॥

यो नो रसं दिप्सति पित्वो अग्ने अश्वानां गवां यस्तनूनाम् ।

रिपु स्तेन स्तेयकृद् दध्नमेतु नि पं हीयतां तन्वाङ् तनां च ॥ १० ॥ (५)

यः । नः । रसम् । दिप्सति । पित्वः । अग्ने । अश्वानाम् । गवाम् । यः ।
तनूनाम् ।

रिपुः । स्तेनः । स्तेयकृत् । दध्नम् । एतु । नि । सः । हीयताम् । तन्वाङ् ।
तनां । च ॥ १० ॥ (५)

हे अग्ने यो राक्षसादिः नः अस्माकं रसम् मम शरीरसारं दिप्सति
जिघांसति यंश्च अश्वानां मदीयानां रसं दिप्सति यंश्चापि गवां यो वा
तनूनाम् आत्मीयपुत्रादिशरीराणां रसं दिप्सति स पूर्वोक्तप्रकारो रिपुः
शत्रुः स्तेनः तस्करः स्तेयकृत् मोपकर्ता दध्नम् एतु । ॥ दधि हिंसा-
याम् ॥ हिंसां प्राप्नोतु । स एव तन्वा स्वकीयेन शरीरेण तना
च तनयेन च निं हीयताम् वियुक्तो भवतु ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“परः सो अस्तु” इति सूक्तस्य “रक्षोहणम्” इत्यनुवाकमयुक्तो वि-
नियोगो द्रष्टव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

परः सो अस्तु तन्वाङ् तनां च तिस्रः पृथिवीरपो अस्तु विश्वाः ।

१ A ग. २ KR १ for १. We with AD ३ V. २ R १ for १.

1 S omitt पाठः. 2 S iyana's text reads the second pada thus- वे अश्वानां वे गवां
यस्तनूनाम्. 3 S विपदीयतां वियुक्तो भवतु.

प्रति शुष्यतु यशो॑ अस्य देवा॒ यो मा॒ दिवा॒ दिप्स॑ति॒ यश्च॒ नक्त॑म् ॥ ११ ॥
 परः । सः । अ॒स्तु । त॒न्वा । त॒ना । च । ति॒स्रः । पृ॒थि॒वीः । अ॒धः । अ॒स्तु ।
 वि॒श्वाः ।

प्रति॑ । शुष्य॑तु । यशः॑ । अ॒स्य । दे॒वाः । यः । मा॒ । दि॒वा । दि॒प्स॑ति । यः ।
 च । नक्त॑म् ॥ ११ ॥

हे देवाः स राक्षसादिः तन्वा स्वकीयेन शरीरेण तना च पुत्रेण च । ॥ उभयत्र व्यत्ययेन तृतीया ॥ तनोः पुत्रस्य चेत्यर्थः । उभयोः परः अन्यः विरोधी अथवा परस्ताद् वर्तमानो विपुक्तः अस्तु । तथा विश्वाः व्याप्तास्तिस्रः पृथिवीः त्रिप्रकारा भूमीः । भूमेर्ध्रुलोकस्य च त्रैविध्यं सन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धम् । “तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीँरुत ध्रून्” [ऋ० २. २७. ६] । “तिस्रो द्यावो निहिता अन्तरस्मिन् तिस्रो भूमीरुपराः षड्विधानाः” इति [ऋ० ७. ६७. ५] । अधो अस्तु । तिस्रणामपि पृथिवीनाम् अधस्तात् नरके वर्तमानोऽस्त्वित्यर्थः । अस्य पापिनो यशः अन्नं कीर्तिर्वा प्रति शुष्यतु विनश्यतु । यस्य ईदृशो विनाशः तं दर्शयति । यो डेष्टा दिवा अह्नि मा मां दिप्सति हन्तुम् इच्छति यश्च नक्तम् रात्रौ दिप्सति । तस्येति संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

सुविज्ञानं चि॒कि॒तुषे॑ जना॒य॒ सत्त्वा॑सं॒ च॒ वच॑सी पस्पृधाते ।

तयो॒र्यत् स॒त्यं य॒तर॑हजीयस्तदित् सोमो॑वति॒ हन्या॑सत् ॥ १२ ॥

सू॒वि॒ज्ञा॒नम् । चि॒कि॒तुषे॑ । जना॒य॒ । सत् । च॒ । अ॒सत् । च॒ । वच॑सी इति ।
 प॒स्पृ॒धा॒ते॒ इति॑ ।

तयोः । यत् । सत्यम् । य॒तर॑त् । ऋ॒जी॒यः । तत् । इत् । सोमः । अ॒व॒ति॒ ।
 ह॒न्ति॑ । अ॒सत् ॥ १२ ॥

१ P अस्त. We with P J Cr २ P देवाः. We with P J Cr.

1 S' अन्यविरोधी. 2 S' विनाश इतितदर्शयति.

कामं परिवदन्तीत्यर्थः । ये च भद्रम् कल्याणवर्तनं मां मदीयं भद्रम् भद्रं
कर्म वा स्वधाभिः । स्वधेत्यननाम् । अद्वैर्निमित्तभूतैः दूषयन्ति तान्
उभयविधान् अहये । सर्पे वृत्रासुरेष्यहिरित्यभिधानम् । वृत्राय सर्पाय
वा प्रददातु प्रयच्छतु सोमः । वा अथवा निर्ऋतेः । निर्ऋतिः पापदे-
वता । हिंस्त्र्याः पापदेवताया उपस्थे उत्सङ्गे आ दधानु आस्थापयतु ॥

दशमी ॥

यो नो रसं दिप्सति पित्वो अग्ने अश्वानां गवां यस्तनूनाम् ।

रिपु स्तेन स्तेयकृद् दध्रमेतु नि यं हीयतां तन्वाँ इ तनां च ॥१०॥ (१)

यः । नः । रसम् । दिप्सति । पित्वः । अग्ने । अश्वानाम् । गवाम् । यः ।
तनूनाम् ।

रिपुः । स्तेनः । स्तेयकृत् । दध्रम् । एतु । नि । सः । हीयताम् । तन्वाँ ।
तनां । च ॥ १० ॥ (१)

हे अग्ने यो राक्षसादिः नः अस्माकं रसम् मम शरीरसारं दिप्सति
जिघांसति यंश्च अश्वानां मदीयानां रसं दिप्सति यंश्चापि गवां यो वा
तनूनाम् आत्मीयपुत्रादिशरीराणां रसं दिप्सति स पूर्वोक्तप्रकारो रिपुः
शत्रुः स्तेनः तस्करः स्तेयकृत् मोषकर्ता दध्रम् एतु । ॥ दधि हिंसा-
याम् ॥ हिंसां प्रामोतु । स एव तन्वा स्वकीयेन शरीरेण तना
च तनयेन च नि हीयताम् वियुक्तो भवतु ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेनुवाके चतुर्थे सूक्तम् ॥

“परः सो अस्तु” इति सूक्तस्य “रक्षोहणम्” इत्यनुवाकप्रयुक्तो वि-
नियोगो द्रष्टव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

परः सो अस्तु तन्वाँ इ तनां च तिस्रः पृषिवीरधो अस्तु विश्वाः ।

1 A. १. 1 KR 1 for 2. We with AD 5 V. 1 B 1 for 2.

1 S. 1 not part. 2 Sayana's text reads the second pāda thus: ये अश्वानां ये गवां
यानूनाम्. 3 S. निहीयतां वियुक्तो भवतु.

प्रति शुष्यतु यशो॑ अस्य देवा॒ यो मा॒ दिवा॒ दिप्स॑ति॒ यश्च॒ नक्त॑म् ॥ ११॥
 परः॑ । सः॑ । अ॒स्तु । त॒न्वा । त॒ना । च॒ । ति॒स्रः । पृ॒थि॒वीः । अ॒धः । अ॒स्तु ।
 वि॒श्वाः ।

प्रति॑ । शुष्य॑तु । यशः॑ । अ॒स्य॒ । दे॒वाः । यः । मा॒ । दि॒वा । दि॒प्स॑ति । यः ।
 च॒ । नक्त॑म् ॥ ११ ॥

हे देवाः स राक्षसादिः तन्वा स्वकीयेन शरीरेण तना च पुत्रेण च । उभयत्र व्यत्ययेन तृतीया ॥ तनोः पुत्रस्य चेत्यर्थः । उभयोः परः अन्यः विरोधी अथवा परस्ताद् वर्तमानो वियुक्तः अस्तु । तथा विश्वाः व्याप्तास्तिस्रः पृथिवीः त्रिप्रकारा भूमीः । भूमेर्द्युलोकस्य च त्रैविध्यं मन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धम् । “तिस्रो भूमीर्धारयन् जीँस्त द्यून्” [ऋ० २. २७. ८] । “तिस्रो द्यावो निहिता अन्तरस्मिन् तिस्रो भूमीरुपराः पद्विधानाः” इति [ऋ० ७. ८७. ५] । अधो अस्तु । तिसृषामपि पृथिवीनाम् अधस्तात् नरके वर्तमानोऽस्त्वित्यर्थः । अस्य पापिनो यशः अन्नं कीर्तिर्वा प्रति शुष्यतु विनश्यतु । यस्य ईदृशो विनाशः तं दर्शयति । यो द्वेष्टा दिवा अहनि मा मां दिप्सति हन्तुम् इच्छति यश्च नक्तम् रात्रौ दिप्सति । तस्येति संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

सुविज्ञानं चिकितुषे॒ जना॑य॒ सच्चा॑संच॒ वच॑सी पस्पृधाते ।

तयो॑र्यत् सत्यं य॒तर॑हजी॒यस्त॑दित॒ सोमो॑वति॒ हन्या॑संत ॥ १२ ॥

सु॒वि॒ज्ञा॒नम् । चि॒कि॒तु॒षे । ज॒ना॑य॒ । स॒त् । च॒ । अ॒संत॑ । च॒ । व॒च॑सी॒ इति॑ ।
 प॒स्पृ॒धा॒ते॒ इति॑ ।

तयोः॑ । यत् । स॒त्यम् । य॒तर॑त् । च॒र्जी॑यः । तत् । इत् । सोमः॑ । अ॒व॒ति॒ ।
 ह॒न्ति॑ । अ॒संत॑ ॥ १२ ॥

१ P अस्य. We with P J Cr २ P देवाः. We with P J Cr.

1 S' अन्यविरोधी. 2 S' विनाश इतितं दर्शयति.

अस्याः “इन्द्रासोमा” इत्यादिसूक्तत्रयस्य ऋक्संहितायामपि समान-
त्वात् तदीयवृहदेवतानुक्रमण्याम् उदाहृतं वचनम् एतत् ॥

हत्वा पुत्रशतं पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः ।

वसिष्ठं राक्षसोसि त्वं वासिष्ठं रूपम् आस्थितः ॥

अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसू राक्षसोब्रवीत् ।

अत्रोत्तरा ऋचो दृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतम् ॥

इति ॥ चिकितुषे विदुषे जनाय इदं सुविज्ञानम् विज्ञानुं सुशकं भवति ।
किं तत् । सच्च सत्यं च असच्च अनृतं च वचसी सत्यासत्यरूपे वचने
पस्पृधाते मिथः स्पर्थेते । तयोः सदसतोर्मध्ये यत् सत्यम् यथार्थवचनं
यतरच्च ऋजीयः ऋजुतरम् अकुटिलं तदित् तदेव सोमो देवः अवति
रक्षति । असत् उक्तविलक्षणम् असत्यं हन्ति हिनस्ति । एवं सति आ-
वयोर्मध्ये कोऽनृतवादीति विद्वद्भिः सुज्ञानम् इत्यर्थः । अतः अस्मासु
असत्यभूतम् आरोपयन्तं राक्षसम् हे सोम त्वं घातयेत्यभिप्रायः ॥

तृतीया ॥

न वा उ सोमो वृजिनं हिनोति न क्षत्रियं मिथुया धारयन्तम् ।

हन्ति रक्षो हन्यासद् वर्दन्तमुभाविन्द्रस्य प्रसितौ शयाते ॥ १३ ॥

न । वै । ऊं इति । सोमः । वृजिनम् । हिनोति । न । क्षत्रियम् । मिथुया ।
धारयन्तम् ।

हन्ति । रक्षः । हन्ति । असत् । वर्दन्तम् । उभौ । इन्द्रस्य । प्रसितौ । श-
याते इति ॥ १३ ॥

सोमो देवः वृजिनम् । पापवाचिना वृजिनशब्देन तद्वान् लक्ष्यते ।
पापयन्तं राक्षसं न हिनोति वा उ । वैशब्दः प्रसिद्धौ । उशब्दः अव-
धारणे । नैव मुच्यति अयं जीवन्निति न परित्यजति । मिथुया मिथ्या-
भूतम् अनृतं धारयन्तं क्षत्रियम् क्षत्रं बलम् तद्वन्तं बलिनं राक्षसादिकं

१ D 'विन्द्रस्य'.

1 S' पूष. 2 S राजास्य. 3 S' अतुर् for अतुर्त.

हे मरुतः यूयं विक्षु प्रजासु मध्ये वि तिष्ठध्वम् विविधं तिष्ठत । रक्ष-
सः राक्षसान् इच्छत हनुम् इच्छां कुरुत । तदनन्तरं गृभायत गृहीत ।
गृहीत्वा च सं पिनष्टन सम्यक् चूर्णं यथा भवति तथा पेषणं कुरुत ।
ये वा राक्षसाः वयः पक्षिणो भूत्वा नक्तभिः रात्रिभिः रात्रिषु पतयन्ति
गच्छन्ति संचरन्ति । ये वा ये च देवे दैवे देवसंबन्धिनि दीप्ते प्रकाश-
माने वा अध्वरे यागे रिपः हिंसाः दधिरे धारयन्ति । तान् राक्षसान्
संपिनष्टनेति संबन्धः ॥

नवमी ॥

प्र वर्तय दिवोऽश्मानमिन्द्र सोमशितं मघवन्तं शिशधि ।

प्राक्तो अपाक्तो अधरात् उदक्तोऽभि जहि रक्षसः पर्वतेन ॥ १९ ॥

प्र । वर्तय । दिवः । अश्मानम् । इन्द्र । सोमऽशितम् । मघवन् । सम् ।
शिशधि ।

प्राक्तः । अपाक्तः । अधरात् । उदक्तः । अभि । जहि । रक्षसः । पर्वतेन ॥ १९ ॥

हे मघवन् इन्द्र दिवः द्युलोकाद् अन्तरिक्षाद् अश्मानम् अशनिल-
क्षणं वज्रं प्र वर्तय परिस्फारय । तदेव सोमशितम् सोमेन तीक्ष्णीकृतं
यथा भवति तथा सं शिशधि सम्यक् तीक्ष्णीकुरु । तादृशेन पर्वतेन
पर्वयता वज्रेण प्राक्तः अपाक्तः अधरात् उदक्तः प्राक्पश्चादक्षिणोत्तराभ्यां
दिग्भ्यः । सर्वस्माद् देशाद् इत्यर्थः । रक्षसः राक्षसान् अभि जहि मारय ॥

दशमी ॥

एत उ त्वे पंतयन्ति श्वर्यातव इन्द्रं दिप्सन्ति दिप्सवोदाभ्यम् ।

शिर्यन्ति शक्रः पिशुनेभ्यो यध नूनं सृजदुशनि यातुमर्ज्यः ॥ २० ॥ (१०)

एते । ऊं इति । त्वे । पंतयन्ति । श्वर्यातवः । इन्द्रम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः ।
अदाभ्यम् ।

१ A R R (and Sáyana's text:) दिवो यदमा°. २ K R R V १ for ३. We with A B D 3 C. ३ P पंतयन्ति. We with P J Cr. ४ P दिप्सन्ति. We with P J Cr.

शिशीति । शक्रः । पिशुनेभ्यः । वधम् । नूनम् । सृजत् । अशनिम् । यातु-
मतः । ॥ २० ॥ (१०)

त्ये । तच्छब्दसमानार्थस्यच्छब्दः । त्ये ते एते उक्तप्रकाराः श्वयातवः
श्ववत् खादन्तो यातुधानाः श्वरूपधारिणः श्वंसहिता [वा] पतयन्ति ग-
च्छन्ति । आगत्य च दिप्तवः हिंसेच्छ्वः सन्तः अदाभ्यम् अहिंस्यम्
इन्द्रं दिप्सन्ति जिघांसन्ति । स च शक्रः शक्त इन्द्रः पिशुनेभ्यः राक्षसे-
भ्योर्धाय तान् हन्तुं वधम् वज्रं शिशीते निशितं करोति । स एवेन्द्रः
यातुमश्वः हिंसावञ्छो राक्षसेभ्यो नूनम् निश्चयम् अशनिम् वज्रं सृजत्
सृजतु सृजति वा ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“इन्द्रो यातूनाम्” इति सूक्तस्य “रक्षोहणम्” इत्यनुवाकेन उक्तो वि-
नियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रो यातूनामभवत् पराशरो हविर्मपीनामभ्याविवांसताम् ।

अभीर्तुं शक्रः परशुर्यथा वनं पात्रेव भिन्दन्सत एतुं रक्षसः ॥ २१ ॥

इन्द्रः । यातूनाम् । अभवत् । पराशरः । हविः । मपीनाम् । अभि-
विवांसताम् ।

अभि । इत् । ऊं इति । शक्रः । परशुः । यथा । वनम् । पात्रांश्च । भि-
न्दन् । सतः । एतुं । रक्षसः ॥ २१ ॥

इन्द्रो देवः यातूनाम् हिंसकानां राक्षसानां पराशरः पराशातयिता प्र-
क्षिप्तशरो वा अभवत् भवतु । कीदृशाम् । हविर्मपीनाम् हवींषि देव-
तार्थानि पुरोडाशादीनि मघतां तथा अभ्याविवांसताम् अभिमुखं गच्छ-
ताम् । उ अपि च । इदिति पूरणः । शक्रः इन्द्रः राक्षसान् हन्तुम्

१ KEV १ for ३. २ ADK R̄ S̄ V एति. We with BBR. ३ P शराः. We
with PJC. ४ PP भिन्दन्. We with JKC. ५ PP J एति. We with Cr.

1 S' स्वरूपः. 2 S' स्वसहिताः. 3 S' हिंसावञ्छो. 4 S' अभिवांसताम्.

अभ्येतु । यथा परशुः कुठारो वनम् वृक्षसमूहं छेतुम् एति । पात्रेव
पात्राणि मृन्मयानीव भिन्दन् यथा लकुट एति । तद्वत् सतः प्राप्तान्
रक्षसः राक्षसान् भिन्दन् । ४४ तिरः सत इति प्राप्तस्येति यास्कः [नि०
३.२०] ४४ । एतु गच्छतु ॥

द्वितीया ॥

उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि श्रयातुमुत कोकयातुम् ।

सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुं हृषदेव प्र मृण रक्ष इन्द्र ॥ २२ ॥

उलूकयातुम् । शुशुलूकयातुम् । जहि । श्रयातुम् । उत । कोकयातुम् ।

सुपर्णयातुम् । उत । गृध्रयातुम् । हृषदाऽइव । प्र । मृण । रक्षः । इन्द्र ॥ २२ ॥

हे इन्द्र उलूकयातुम् उलूकैर्धुकैः परिवारैः सह यातयतीति वा उलू-
कैर्मातीति वा उलूकयातुः तं जहि विनाशय । तथा शिशुलूकयातुम् अ-
ल्पोलूकाकारेण यान्तम् अल्पोलूकैः उलूकजातिविशेषैर्यानां वा जहि । एवं
श्रयातुम् इत्यादीनि व्याख्येयानि । श्वा प्रसिद्धः । कोकश्चक्रवाकः । सुपर्णो
गरुत्मान् पक्षिराट् । गृध्रस्तदवान्तरजातीयः । सर्वत्र जहीति संवन्धः ।
किं बहुना । हृषदा पाषाणेन मृत्पात्रमिव रक्षः नानाकारेण वर्तमानं
राक्षसं प्र मृण प्रकर्षेण मारय । अत्र ऋक्संहितावृहद्देवतानुक्रमणिका ।

उलूकयातुं जह्येतान् नानारूपान् निशाचरान् ।

स्त्रीपुरुषांश्च जह्येतान् जिघांसन् इन्द्र मे जहि ।

इति ॥

तृतीया ॥

मा नो रक्षो अभि नङ् यातुमावदपोच्छन्तु मिथुना ये किमीदिनः ।

पृथिवी नः पार्थिवात् पातंहस्तेनोरिंक्षं दिव्यात् पातस्मान् ॥ २३ ॥

मा । नः । रक्षः । अभि । नट् । यातुमावत् । अप । उच्छन्तु । मिथुनाः ।

ये । किमीदिनः ।

१ A D ३ ५१. २ A K ७८.

1 S' स्त्रीपुरुषांश्च. The emendation is conjectural.

पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पा-
तु । अस्मान् ॥ २३ ॥

नः अस्मान् यातुमावत् यातुमात् हिंसकं रक्षः राक्षसजातिः मा अभि-
नद् मा प्राप्नोतु । ऋ नशतिर्व्याप्तिकर्मा । तस्माद्भुङ्क्ति “मन्त्रे प-
स” इति छेलुक् । “न माङ्गयोगे” इति अङभावः ऋ । तथा
किमीदिनः किम् इदानीम् इति वा किम् इदं किम् इदम् इति वा च-
रन्तो राक्षसा ये मिथुनाः मिथुनभूताः स्त्रीपुंसाः सन्ति ते अपोच्छन्तु
अपगच्छन्तु । किं च पृथिवी देवी नः अस्मान् पार्थिवात् पृथिवीसं-
वन्धात् स्वसंवन्धिनः अंहसः रक्षः पिशाचादिकृतात् पीडनात् पापाद् वा
[पातु] रक्षतु । एवम् अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षदेवता अस्मान् दिव्यात् दिवि
भवात् स्वसंवन्धाद् अंहसः पातु ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्रं जहि पुमांसं यातुधानमुत स्त्रियं मायया शशदानाम् ।

विग्रीवासो मूरदेवा ऋदन्तु मा ते दृश्यन्तसूर्यमुचरन्तम् ॥ २४ ॥

इन्द्रं जहि पुमांसम् । यातुधानम् । उत स्त्रियम् । मायया शशदानाम् ।
विग्रीवासः । मूरदेवाः । ऋदन्तु । मा । ते । दृश्यन् । सूर्यम् । उत उच-
रन्तम् ॥ २४ ॥

हे इन्द्र त्वं पुमांसम् पुंरूपधारिणं यातुधानम् यातनाकारिणं राक्षसं
जहि नाशय । उत अपि च मायया परव्यामोहिन्या क्रियया शशदा-
नाम् हिंसर्ता स्त्रियम् राक्षसीं जहि । किं च मूरदेवाः मारणक्रीडाः सू-
लेन विषौषध्या दीव्यन्तीति [वा] मूरदेवाः ते विग्रीवासः विच्छिन्नग्री-
वाः सन्तः ऋदन्तु नश्यन्तु । ते मूरदेवाः उचरन्तं सूर्यं मा दृश्य मा
द्राशुः ॥

१ PGr ते. We with PJ २ P दृश्यन् We with PJ Gr

1 S' रक्षः यातयता राक्षस° for रक्ष. राक्षस°. 2 S' तस्य भुङ्क्ति for तस्माद्भुङ्क्ति. 3 S' वि-
गतिदिग्°.

पञ्चमी ॥

प्रति चक्ष्व वि चक्ष्वेन्द्रश्च सोम जागृतम् ।

रक्षोभ्यो वधमस्यतमशनिं यातुमज्यः ॥ २५ ॥ (११)

प्रति । चक्ष्व । वि । चक्ष्व । इन्द्रः । च । सोम । जागृतम् ।

रक्षःऽभ्यः । वधम् । अस्यतम् । अशनिम् । यातुमत्ऽज्यः ॥ २५ ॥ (११)

हे सोम त्वम् इन्द्रश्च प्रत्येकं हिंसकराक्षसान् प्रति चक्ष्व प्रतिकूलं प्रत्येकं वा पश्य । तथा वि चक्ष्व विविधं विपरीतं वा राक्षसान् पश्य । युवां जागृतम् अस्मद्रक्षाविषये अपनिद्रौ भवतम् । किं च रक्षोभ्यो यातुमज्यः हिंसावज्यः अशनिम् अशनिलक्षणं वधम् हननसाधनम् आयुधम् अस्यतम् क्षिपतम् ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेनुवाके पष्ठं सूक्तम् ॥

समामश्च द्वितीयोनुवाकः ॥

तृतीयेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “अयं प्रतिसरः” इति सूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् अभिलषितार्थसिद्धयर्थम् । अनेनार्थसूक्तेन दक्षि मधुनि च विरात्रं वासितं तिलकमणिं संपात्य अभिमन्य वधीयात् । सूचितं हि । “आयमगन्[३.५] अयं प्रतिसरः[८.५] अयं मे वरणः[१०.३] अरातीयोः[१०.६] इति मन्त्रोक्तान् [वासितान्] वधाति” इति [कौ० ३.२] ॥

तथा अस्य सूक्तद्वयस्य कृत्याप्रतिहरणगणे पाठात् शान्त्युदकाभिमन्त्रणहोमादौ विनियोगः । सूचितं हि । “अयं प्रतिसरः[८.५] यां कल्पयन्ति[१०.१] इति महाशान्तिम् आवपते” इति [कौ० ५.३] । “अथ शान्तिकृत्याद्रूपणैश्चातनैर्मातृनामभिः” इति [शा०क० १६] । “कृत्याद्रूपण एव च । चातनो मातृनामा च” इति [न०क० २३] ॥

तथा “रौद्री रोगार्तस्य” [न०क० १७] इति विहितायां रौद्राख्यायां

महाशान्तौ तिलकमणिवन्धने एतत् सूक्तं विनियुक्तम् । तद् उक्तं नक्ष-
त्रकल्पे । “अयं प्रतिसर इति मन्त्रोक्तं रौद्र्याम्” इति [न० क० १९] ॥

पिटरात्रीविधाने प्रतिसरवन्धनेऽपि एतत् सूक्तम् । “अथातः पिटरा-
त्र्याः कल्पं व्याख्यास्यामः” इति उपक्रम्य उक्तम् अथर्वपरिशिष्टे । “अयं
प्रतिसर इति प्रतिसरम् आवध्य” इति [प० ६. १] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अयं प्रतिसरो मणिर्वीरो वीराय वध्यते ।

वीर्यवान्सपत्नहा शूरवीरः परिपाणः सुमङ्गलः ॥ १ ॥

अयम् । म॒णिः । स॒प॒त्न॒हा । शू॒र॒वी॒रः । प॒रि॒पा॒णः । सु॒म॒ङ्ग॒लः ।

वी॒र्य॒वान् । स॒प॒त्न॒हा । शू॒र॒वी॒रः । प॒रि॒पा॒णः । सु॒म॒ङ्ग॒लः ॥ १ ॥

अयं तिलकवृक्षनिर्मितो मणिः प्रतिसरः प्रतिसरणसाधनः । यः कृ-
त्याः करोति तं प्रति सरतीति प्रतिसरस्तादृशः । वीरः विविधम् ईर-
यति अपसारयति शत्रुमभृतीनि [इति] वीरः वीराय वीर्याय वीर्याख्याय
सामर्थ्याय विज्ञानाय पुरुषाय वा वध्यते । मणिर्विशेष्यते । वीर्यवान्
वीरस्य कर्म वीर्यम् तद्वान् अतिशयितवीर्यः । सपत्नहा शत्रुपातकः ।
शूरवीरः शूरान् वीरयति संग्रामे इति वा शूरश्चासौ वीरश्चेति वा शू-
रवीरः । परिपाणः परिपात्यनेन साधनेन प्रयोक्ता यजमानम् इति परि-
पाणः परिरक्षासाधनभूतः परितो रक्षिता वा । ११ परिपूर्वात् पातेः
करणे ल्युट् । “वां भावकरणयोः” इति णत्वविकल्पः । नन्द्यादित्वात्
ल्युर्वा ११ । सुमङ्गलः शोभनेन मङ्गलेन उपेतः ॥

द्वितीया ॥

अयं मणिः सपत्नहा सुवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः ।

प्रत्यक् कृत्वा दूषयन्नेति वीरः ॥ २ ॥

अयम् । म॒णिः । स॒प॒त्न॒हा । सु॒वी॒रः । स॒ह॒स्वा॒न् । वा॒जी । स॒ह॒मा॒न् । उ॒ग्रः ।

प्र॒त्य॒क् । कृ॒त्वा । दू॒ष॒य॒न् । ए॒ति । वी॒रः ॥ २ ॥

अयं स्राक्त्यो मणिः सपत्नहा वैरिघातकः सुवीरः शोभनैर्वीरैरुपेतः ।
पुत्रादिप्रदातेत्यर्थः । सहस्वान् वल्वान् वाजी वेजनवान् सहमानः श-
त्रूणाम् अभिभविता उग्रः उन्नूर्णवलः कृत्याः परोत्पादिताः प्रत्यक् कर्त्र-
भिमुखं दूषयन् विनाशयन् एति गच्छति बाहुदण्डम् आरोहति । अथ
वा प्रत्यक् अस्मदभिमुखम् एति वीरः विविधम् ईरयिता शत्रूणाम् ॥

तृतीया ॥

अनेनेन्द्रो मणिना वृत्रमहन्ननेनासुरान् पराभावयन्मनीषी ।

अनेनाजयद् द्यावापृथिवी उभे इमे अनेनाजयत् प्रदिशश्चतस्रः ॥ ३ ॥

अनेन । इन्द्रः । मणिना । वृत्रम् । अहन् । अनेन । असुरान् । परा ।

अभावयत् । मनीषी ।

अनेन । अजयत् । द्यावापृथिवी इति । उभे इति । इमे इति । अनेन ।

अजयत् । प्रदिशः । चतस्रः ॥ ३ ॥

अनेन स्राक्त्येन मणिना पूर्वम् इन्द्रः वृत्रम् असुरम् अहन् केनापि
उपायेन जेतुम् अशक्यमपि अमुं मणिं वद्ध्वा तत्सामर्थ्येन हतवान् ।
तथा अनेनैव मणिना मणिवन्धनसामर्थ्येन मनीषी जयोपायज्ञानवान्
इन्द्रः असुरान् अन्यान् पराभावयत् पराभूतान् विनष्टान् अकरोत् । किं
च अनेनैव मणिना इमे प्रसिद्धे उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अज-
यत् । द्यावापृथिव्योर्विजयो नाम तदाधिपत्यम् । किं च अनेनैव मणिना
चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्रागाद्याः अजयत् स्वाधीनं कृतवान् ॥

चतुर्थी ॥

अयं स्राक्त्यो मणिः प्रतीवर्तः प्रतिस्रः ।

ओजस्वान् विमृधो वशी सो अस्मान् पातु सर्वतः ॥ ४ ॥

अयम् । स्राक्त्यः । मणिः । प्रतिवर्तः । प्रतिस्रः ।

ओजस्वान् । विमृधः । वशी । सः । अस्मान् । पातु । सर्वतः ॥ ४ ॥

1 S' वेजनवान् which probably stands for वेजनवान् अग्रवान् वा. 2 B' inserts
ते before द्यावा.

अयं स्राक्त्यः तिलकविकारो मणिः प्रतीवर्तः प्रतिकूलं प्रतिमुखं वर्तय-
त्यनेनेति प्रतीवर्तः । ॥ प्रतिपूर्वाद् वृतेः करणे घञ् । “उपसर्गस्य
घञ्यमनुष्ये बहुलम्” इति दीर्घः । “षाषघञ्” इत्यादिना उत्तरपदानो-
दात्तत्वम् ॥ । प्रतिसरः रोगादेः प्रतिसरणसाधनभूतः ओजस्वान् श-
त्रुनिरासक्षमतेजोयुक्तः विमृधः विगतसंग्रामः मणिधारकदर्शनेनैव शत्रूणां
पलायनात् संग्रामस्यैव अभावात् । विमृधो विमर्दयिता वा । वशी स-
र्वस्य वशयिता स तादृशो मणिः अस्मान् सर्वतः सर्वस्मात् अभिभवात्
पानु रक्षतु ॥

पञ्चमी ॥

तदग्निराहु तदु सोमं आहु बृहस्पतिः सविता तदिन्द्रः ।

ते मे देवाः पुरोहिताः प्रतीचीः कृत्याः प्रतिसुरैरजन्तु ॥ ५ ॥

तत् । अग्निः । आहु । तत् । जुं इति । सोमः । आहु । बृहस्पतिः । स-
विता । तत् । इन्द्रः ।

ते । मे । देवाः । पुरःऽहिताः । प्रतीचीः । कृत्याः । प्रतिसुरैः । अजन्तु ॥ ५ ॥

तत् वक्ष्यमाणं प्रतीचीः कृत्या इत्यादिकम् अग्निदेवो मे आहु उक्त-
वान् । प्राणिनः प्रतिसुरैः प्रतिसरणसाधनैर्मणिभिः कृत्याः प्रतीचीः अंज-
न्ति इत्येतत् मे मद्यम् अस्माकम् अग्निराहेत्यर्थः । तदु तद् एव सोमो-
प्याह । एवं बृहस्पतिः बृहतो मन्त्रजातस्य स्वामी एतन्नामको देवोप्याह ।
तथा सविता सर्वप्राणिनां मेरकः एतन्नामको देवोप्याह । किं बहुना ।
तत् साधनम् इन्द्रः मे आहु । ते प्रसिद्धा अन्येपि देवाः पुरोहिताः पु-
रतः संनिधापिताः पुरोहितवत् हितकारिणो वा । आहुरिति विपरि-
णामः कर्तव्यः ॥ अथ वा तत् स्राक्त्यमणिवन्धनस्य सर्वसंपत्साधनत्वम्
अग्निराहु । तदु तद् एव सोमोप्याह । एवं बृहस्पत्यादिष्वपि योज्यम् ।
ते ये अग्न्यादयो मणेः सर्वफलसाधनत्वम् आहुः त एव पुरोहिताः फल-
निष्पादनविषये पुरतः स्थापिताः सन्नो मे मदर्धम् अन्यैरुत्पादिताः कृ-

। ५' अभिभवात्, २ ५' अजन्ति इत्येत्त्वं for अजन्ति इत्येत्त्वं, ३ ५' सर्वसंपत्साधनमग्नित्वम्
अग्निराहु for सर्वसंपत्साधनत्वम् अग्निराहु.

त्याः प्रतिसरैः फलसाधनत्वेन अभिहितैर्मणिभिः साधनैः प्रतीचीः अज-
न्तु गमयन्तु इति व्याख्येयम् ॥

षष्ठी ॥

अन्तर्दधे द्यावापृथिवी उताहंरुत सूर्यम् ।

ते मे देवाः पुरोहिताः प्रतीचीः कृत्याः प्रतिसरैरजन्तु ॥ ६ ॥

अन्तः । दधे । द्यावापृथिवी इति । उत । अहः । उत । सूर्यम् ।

ते । मे । देवाः । पुरःऽहिताः । प्रतीचीः । कृत्याः । प्रतिऽसरैः । अजन्तु ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च अन्तर्दधे कृत्यायाश्च मम च अन्त-
रालदेशे दधे स्थापयामि व्यवधानं करोमि । उत अपि च अहरपि अ-
न्तर्दधे । उत अपिच सूर्यमपि अन्तर्दधे । ते मे देवाः द्यावापृथिव्या-
दयः । शिष्टं पूर्ववत् ॥

सप्तमी ॥

ये सात्त्वन् मणिं जना वर्माणि कृण्वते ।

सूर्य इव दिवमारुह्य वि कृत्या वाधते वशी ॥ ७ ॥

ये । सात्त्वम् । मणिम् । जनाः । वर्माणि । कृण्वते ।

सूर्यऽइव । दिवम् । आऽरुह्य । वि । कृत्याः । वाधते । वशी ॥ ७ ॥

ये जनाः कृत्यापरिहारार्थिनो मनुष्याः सात्त्वम् मणिं वर्माणि तनु-
त्राणि कृण्वते कुर्वते । स मणिः सूर्य इव दिवम् आरुह्य दिवम् आ-
रुह्यः सूर्यो यथा तमांसि वाधते एवं वशी वशयिता सन् कृत्याः अ-
न्योत्पादिता वि वाधते विशेषेण नाशयति ॥

अष्टमी ॥

सात्त्वेन मणिन् ऋषिणेव मनीषिणा ।

अजैपुं सर्वाः पृतना वि मृधो हन्मि रक्षसः ॥ ८ ॥

सात्त्वेन । मणिना । ऋषिणाऽइव । मनीषिणा ।

१ B B K मणिना ऋ. Ajam's text also has मणिना ऋ. C मणिना corrected into मणिम्.

अजैषम् । सर्वाः । पुतनाः । वि । मृधः । हन्मि । रक्षसः ॥ ३ ॥

अहं साधकः सात्त्वेन तिलकवृक्षविकारेण मणिना मनीषिणा विप-
श्चिता ऋषिणेव अतीन्द्रियार्थद्रष्टा अथर्वाख्येन महर्षिणा यथा तथा ।
अथ वा ऋषिर्मन्त्रः । उक्तरूपेण मन्त्रेणैव मन्त्रेण यथा तथा सर्वाः पु-
तना अजैषम् जितवान् अस्मि जयानि वा । तथा मृधः प्रमाथिनो
रक्षसः राक्षसान् सात्त्वेन मणिनैव वि हन्मि घातयामि ॥

नवमी ॥

याः कृत्या आङ्गिरसीर्याः कृत्या आसुरीर्याः कृत्याः स्वयंकृता या उ च्चा-
न्येभिराभृताः ।

उभयीस्ताः परा यन्तु परावतो नवतिं नाव्याङ् अति ॥ ९ ॥

याः । कृत्याः । आङ्गिरसीः । याः । कृत्याः । आसुरीः । याः । कृत्याः । स्व-
यमङ्कृताः । याः । उं इति । च । अन्येभिः । आङ्भृताः ।

उभयीः । ताः । परा । यन्तु । परावतः । नवतिम् । नाव्याङ् । अति ॥ ९ ॥

आङ्गिरसीः आङ्गिरस्यः अङ्गिरसा प्रयुक्ता याः प्रसिद्धाः कृत्याः स-
न्ति । अङ्गिरसो महर्षेः कृत्याप्रयोगविधातृत्वम् आङ्गिरसकल्पाख्यसूत्रनि-
र्माणादेव प्रसिद्धम् । तथा आसुरीः आसुर्यः असुरैर्निर्मिता याः कृत्याः
सन्ति । एवं स्वयंकृताः परार्थप्रयोगे सति केनचिद् वैकल्येन स्वस्मिन्नेव
पर्यवसिताः स्वयंकृता इत्युच्यन्ते । स्वस्मिन्नेव कृत्यापर्यवसानम् “यथेन्द्र-
शत्रुः स्वरतोपराधात्” [शि० १०] इत्यादिषु प्रसिद्धम् । या उ च याः
काश्चन अन्येभिः अन्यैर्मत्सरिभिः आभृताः आहृताः प्रयुक्ताः कृत्याः सन्ति
ता उक्तरूपा उभयीः उभय्यः उभयप्रकारा अपि परावतः दूरदेशात् परा
यन्तु परागच्छन्तु । ननु चतुष्प्रकारा निर्दिष्टाः कथम् उभयविधत्वम् इ-
ति चेत् उच्यते । आङ्गिरस्यः आसुर्यश्च अमानुष्यः एका कोटिः । स्वयं-

॥ So we with all our authorities. See R. S. Sanyal's text, however, has आसुरीः ।
या. &c. ३ A १ for १. ३ P कृत्या. We with P J C P

1 S' प्रतिसिद्धा. 2 S' विविधात्त्वम्. 3 S' वैकल्येन. 4 S' परागच्छत.

कृता अन्यैः कृताश्च मानुष्यः इत्यपरा इत्युभयविधत्वम् । परागमनस्य अवधिं दर्शयति नवतिम् इत्यादिना । नाव्याः नावा तार्या महानद्यः । ताश्च नवतिसंख्याकाः । ता अति । अतिक्रम्येत्यर्थः ॥

दशमी ॥

अस्मै मणिं वर्म वधन्तु देवा इन्द्रो विष्णुः सविता रुद्रो अग्निः ।

प्रजापतिः परमेष्ठी विराट् वैश्वानरः ऋषयश्च सर्वे ॥ १० ॥ (११)

अस्मै । मणिम् । वर्मम् । वधन्तु । देवाः । इन्द्रः । विष्णुः । सविता । रुद्रः । अग्निः ।

प्रजापतिः । परमेष्ठी । विराट् । वैश्वानरः । ऋषयः । च । सर्वे ॥ १० ॥ (११)

अस्मै यजमानाय कृत्यापरिहारादिफलकामाय मणिम् द्वात्तयं वर्म प-
रकृतकृत्यादिग्रहारपरिहारकं कथंच तत्स्यानीयं कृत्वा वधन्तु । के देवा-
स्तान् विशिनष्टि इन्द्रो विष्णुरित्यादिना । प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा स
च परमेष्ठी परमे निरतिशये स्थाने वर्तमानः विराट् कृत्स्नब्रह्माण्डाभि-
मानी देवः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितो जाठरोभिः हिरण्यगर्भो वा ।
सष्टम् अन्यत् ॥

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“उत्तमो असि” इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उत्तमो अस्योपधीनामनुद्गान् जगतामिव व्यामः श्वर्पदामिव ।

यमेच्छामाविंशाम् तं प्रतिस्पर्शेनमन्तिं तम् ॥ ११ ॥

उत्तमः । असि । ओपधीनाम् । अनुद्गान् । जगताम् । व्यामः ।

श्वर्पदाम् । इव ।

१ P. at the margin. २ R श्वर्पदाम्. ३ K अनुद्गान्. We with ABBDKRS
VC. ४ We omit the vertical stroke from after मिव and put it after श्वर्पदामिव with
ABBDKRSVC. See Bw. ५ So we with all our MSS. and vaidika-
६ So we with all our authorities. See Bw.

१ S' वाग्राह्याः for तार्या.

यम् । ऐच्छाम् । अविदाम् । तम् । प्रतिस्पर्शनम् । अन्तितम् ॥ ११ ॥

हे मणे मण्युपादानं वृक्षं वा त्वम् उत्तमोसि सर्वाभिमतफलसाधनत्वेन कतिपयफलसाधिकानाम् ओषधीनां मध्ये श्रेष्ठोसि । उत्तमत्वे दृष्टान्तम् आह । अनङ्गान् अनोवहनसमर्थः पुंगवो जगतामिव गच्छतां चतुष्पदां मध्ये यथा उत्तमस्तद्वत् । अनङ्गुह उत्तमतमम् “अनङ्गान् दाधार पृथिवीम्” [४, ११] इत्यत्र प्राग् उक्तम् । उपकारकत्वे दृष्टान्तम् अभिधाय शत्रुहिंसादिकूरकर्मणि दृष्टान्तम् आह व्याघ्रः श्वपदामिवेति । श्वपदः वृक्षसृगालाद्या अरण्यदुष्टमृगाः । तेषां मध्ये व्याघ्र इव । ॥ व्याघ्रो व्याघ्राणाद् व्यादाय हन्तीति वेति यास्कः [नि० ३, १८] ॥ यम् ईदृग्विधं सर्वपुरुषार्थसाधनाय ऐच्छाम तम् अविदाम लब्धवन्तः स्मः । अथ वा यं त्वया साध्यं पुरुषार्थम् ऐच्छाम तम् अविदाम । ॥ विन्दतेर्लुङि स्त्रेः अङ् ॥ तं विशिनष्टि । प्रतिस्पर्शिनम् अभिचरतः प्रतिमुखं बाधकम् । अन्तितम् अत्यन्तसंनिहितम् । अथवा तं तमेव प्रतिस्पर्शिनं प्रतिकूलं बाधनावन्तं द्वेष्टारम् अन्ति अन्तिके अविदाम ॥

द्वितीया ॥

स इद् व्याघ्रो भवत्यथो सिंहो अथो वृषा ।

अथो सपत्नकर्षेणो यो विभर्तीमं मणिम् ॥ १२ ॥

सः । इत् । व्याघ्रः । भवति । अथो इति । सिंहः । अथो इति । वृषा ।

अथो इति । सपत्नकर्षेणः । यः । विभर्ति । इमम् । मणिम् ॥ १२ ॥

उपमाप्रधाना व्याघ्रादिनिर्देशाः । व्याघ्र इव सिंह इव च पराभिभवशीलो भवति [स इत्] । स एवेत्यर्थः । अथो अपि च वृषेव स यथा गोषु स्वच्छन्दसंचारी भवति तद्वत् स भवतीत्यर्थः । अथो अपि च स एव सपत्नकर्षणः शत्रुविनाशकश्च भवति । स इत्युक्तम् क इत्याह । यः पुरुषः इमम् उक्तमहिमोपेतं मणिं विभर्ति धारयति स इद् इति संबन्धः ॥

१ P अविदाम्. We with P J Cr

1 Siyana's text in S', however, is उत्तमो असो°. 2 S' °दृष्ट°. 3 S' बाधमायत.

तृतीया ॥

नैनं ग्रन्थप्सरसो न गन्धर्वा न मर्त्याः ।

सर्वा दिशो वि राजति यो विभर्तीमं मणिम् ॥ १३ ॥

न । ए॒न॒म् । ग॒न्धि॒ । अ॒प्सर॒सः । न । ग॒न्ध॒र्वाः । न । म॒र्त्याः ।

स॒र्वाः । दि॒शः । वि । रा॒ज॒ति॒ । यः । वि॒भ॒र्ति॒ । इ॒म॒म् । म॒णि॒म् ॥ १३ ॥

सर्वा दिशः प्रति । सर्वासु दिक्ष्वित्यर्थः । वि राजति । सर्वदिक्स्वामी भवतीत्यर्थः । स्पष्टम् अन्यत् ॥

कश्यपस्त्वामसृजत कश्यपस्त्वा समैरयत् ।

अविभस्त्वेन्द्रो मानुषे विभ्रत संश्रेपिणोजयत् ।

मणिं सहस्रवीर्यं वर्म देवा अकृण्वत ॥ १४ ॥

क॒श्य॒पः । त्वा॒म् । अ॒सृ॒ज॒त॒ । क॒श्य॒पः । त्वा॒ । स॒म् । ऐ॒र॒य॒त् ।

अ॒वि॒भः । त्वा॒ । इ॒न्द्रः । मा॒नु॒षे । वि॒भ्र॒त॒ । स॒म् । सं॒श्रे॒पि॒णे॒ । अ॒ज॒य॒त् ।

म॒णि॒म् । स॒ह॒स्र॒वी॒र्य॒म् । वर्म॑ । दे॒वाः । अ॒कृ॒ण्व॒त॒ ॥ १४ ॥

चतुर्थी ॥ कश्यपः प्रजापतिः हे मणे त्वाम् असृजत सृष्टवान् । अनेन जन्मतः प्राशस्त्यम् उक्तम् । तथा स एव कश्यपः त्वा त्वां समैरयत् स-
र्वापकारकत्वाय प्रेरितवान् । अनेन प्रयोक्तृगौरवद्वारा प्राशस्त्यम् उक्तं भ-
वति । अथ धारयितृगौरवादपि प्राशस्त्यं दर्शयति अविभस्त्वेन्द्र इति । हे
प्रशस्तमणे त्वा त्वाम् इन्द्रः सर्वदेवाधिपतिः स्वकीयवृत्रहननादिसिद्धये स्वा-
राज्यप्राप्तये च अविभः भरणं कृतवान् । यस्माद् एवं तस्मात् त्वां मा-
नुषे । जातायेकवचनम् । मानुषेषु मध्ये विभ्रत पुरुषः संश्रेपणे पर-
स्परसंश्लेषणसाधने संग्रामे अजयत् जयति ॥

पञ्चमी ॥ सहस्रवीर्यम् अपरिमितसामर्थ्यं मणिम् स्वात्तुं देवाः पुरा
वर्म कवचम् अकृण्वत कृतवन्तः वर्मवद् रक्षाकरम् अकुर्वन् ॥

पृष्ठी ॥

यस्त्वां कृत्याभिर्यस्त्वां दीक्षाभिर्यज्ञैर्यस्त्वा जिघांसति ।

प्रत्यक् त्वमिन्द्र तं जहि वज्रेण शतपर्वणा ॥ १५ ॥

यः । त्वा । कृत्याभिः । यः । त्वा । दीक्षाभिः । यज्ञैः । यः । त्वा । जिघांसति ।

प्रत्यक् । त्वम् । इन्द्र । तम् । जहि । वज्रेण । शतपर्वणा ॥ १५ ॥

हे शान्तिकाम पुरुष यः पुमान् त्वा त्वां कृत्याभिः हिंसाभिः क्रियाभिः जिघांसति हन्तुम् इच्छति यश्च त्वा त्वां दीक्षाभिः यज्ञियैर्वाग्यमनादिनियमविशेषैः जिघांसति । तथा यश्च त्वां यज्ञैः हिंसासाधनैः श्येनेष्वादिभिर्यागैः जिघांसति तं पुमांसं घातकम् हे इन्द्र इन्द्रात्मक त्वं शतपर्वणां शतसंधिकेन वज्रेण प्रत्यक् प्रतिमुखं जहि घातय ॥

सप्तमी ॥

अयमिद् वै प्रतीवर्त ओजस्वान् संजयो मणिः ।

प्रजां धनं च रक्षतु परिपाणः सुमङ्गलः ॥ १६ ॥

अयम् । इत् । वै । प्रतिवर्तः । ओजस्वान् । सुमङ्गलः । मणिः ।

प्रजाम् । धनम् । च । रक्षतु । परिपानः । सुमङ्गलः ॥ १६ ॥

अयं मणिः प्रतीवर्त इद् वै कृत्यादिप्रतिवर्तनसाधन एव खलु । ॥ प्र-
तिपूर्वाद् वृतेः करणे घञ् । “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्” इति दीर्घः ।
“पाथघञ्काजवित्रकाणाम्” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ओ-
जस्वान् अतिशयितौजाः संजयः संगतजयः सम्यग् जेता वा । स मणिः
प्रजाम् पुत्रादिरूपां धनं च रक्षतु पालयतु । पुनर्विशेष्यते । परिपाणः
परिपातीति परिपाणः मां परितो रक्षकः । ॥ नन्द्यादित्वात् ल्युः ।
णत्वं छान्दसम् ॥ सुमङ्गलः शोभनमाङ्गल्यसाधनभूतः ॥

अष्टमी ॥

असपत्नं नो अधरादसपत्नं न उत्तरात् ।

इन्द्रासपत्नं नः पश्चाज्योतिः शूर पुरस्कृधि ॥ १७ ॥

अ॒स॒प॒त्न॒म् । नः । अ॒ध॒रात् । अ॒स॒प॒त्न॒म् । नः । उ॒त्त॒रात् । .

इन्द्र॑ । अ॒स॒प॒त्न॒म् । नः । प॒श्चात् । ज्योति॑रिति । शूर॑ । पुरः । कृ॒धि ॥१७॥

हे इन्द्र शूर त्वम् । मणिर्वा इन्द्रशब्देन उच्यते । नः अस्माकम् अधरात् । उत्तरसाहचर्याद् अत्र अधरशब्दो दक्षिणदेशवाची । “पश्चात् पुरस्ताद् अधरात्” इति हि प्रागुक्तम् [८. ३. २०] । दक्षिणदिग्भागाद् असपत्नम् सपत्नविघातकम् । ज्योतिरिति संवन्धः । तत् पुरः पुरोदेशे कृधि कुरु । एवम् उत्तरात् पश्चात् इति वाक्यद्वयमपि व्याख्येयम् । अथ वा अधरात् उत्तरतः पश्चात् इति देशत्रयस्य उपादानात् पुरो ज्योतिरिति पूर्वदेशो विवक्षितः । अथ वा दिक्त्रयदेशेभ्योपि असपत्नम् सपत्नाभावम् पुरोदेशे ज्योतिश्च हे इन्द्र शूर त्वं कृधि कुर्विति व्याख्येयम् ॥

नवमी ॥

वर्म॑ मे॒ द्यावा॑पृथि॒वी वर्मा॑हुर्वर्म॑ सूर्यैः ।

वर्म॑ मे॒ इन्द्र॑श्चाग्निश्च॒ वर्म॑ धा॒ता द॑धातु मे ॥ १८ ॥

वर्म॑ । मे॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । वर्म॑ । अहः॑ । वर्म॑ । सूर्यैः ।

वर्म॑ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । अग्निः॑ । च॒ । वर्म॑ । धा॒ता । द॑धातु॒ मे ॥१८॥

मे मह्यं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ देवते वर्म तनुवं धत्ताम् कुरुताम् । तथा [अहः] अहरभिन्नानि देवतापि मे वर्म दधातु । एवं सूर्येन्द्राग्निधातृवाक्यान्यपि योज्यानि ॥

दशमी ॥

ऐन्द्रा॑ग्रं वर्म॑ बहुलं॒ यदुग्रं॑ वि॒श्वे दे॒वा ना॒ति वि॒ध्यन्ति॑ सर्वे ।

तन्मे॑ तन्व॑ त्रायतां॒ सर्वतो॑ बृ॒हदायु॑ष्मां ज॒रद॑ष्टिर्यथासा॒नि ॥ १९ ॥

ऐन्द्रा॑ग्रम् । वर्म॑ । बहुलम् । यत् । उग्रम् । विश्वे । देवाः । न । अति॑ वि॒ध्यन्ति॑ । सर्वे ।

१ Sayana's text omits this मे and read- वर्म इन्द्रश्च &c. २ P ऐन्द्रा अग्रम्.

३ S' व्याख्येयान्वानि.

तत् । मे । तन्वम् । त्रायताम् । सर्वतः । बृहत् । आयुष्मान् । जरत् अ-
ष्टिः । यथा । असानि ॥ १९ ॥

यत् मणिलक्षणम् ऐन्द्राग्रम् इन्द्राग्निदेवताकम् इन्द्राग्निभ्याम् अभिमा-
नितं बहुलम् प्रभूतम् उग्रम् उद्गूर्णधलं वर्म कवचम् तद् विश्वे देवाः
एतत्संज्ञया व्यवहियमाणा देवाः सर्वेपि नातिविध्यन्ति अतिवेधनं न कु-
र्वन्ति । किं तु सर्वेपि पालयन्तीत्यर्थः । तत् तथाविधं मणिलक्षणं वर्म
मे तन्वम् तनूं शरीरं सर्वतः त्रायताम् पालयतु । कीदृक् तत् । बृ-
हत् प्रभूतम् । अहं च यथा आयुष्मान् शतसंवत्सरेण आयुष्येण त-
द्वान् जरदष्टिः जीर्णावस्थापर्यन्तम् अशनवान् असानि भूयासं तथा त्रा-
यताम् ॥

एकादशी ॥

आ मारुक्षद् देवमग्निर्मह्या अरिष्टतातये ।

इमं मेथिमभिसंविशध्वं तनूपानं त्रिवरूषमोजसे ॥ २० ॥ .

आ । मा । अरुक्षत् । देवऽग्निः । मह्यै । अरिष्टतातये ।

इमम् । मेथिम । अभिऽसंविशध्वम् । तनूपानम् । त्रिवरूषम् । ओ-
जसे ॥ २० ॥

देवमग्निः देवेन इन्द्रेण धृतत्वाद् वा देवैः इन्द्राभ्यादिभिरभिमानित-
त्वाद् वा देवमग्निः । स मा माम् आरुक्षत् भुजादिप्रदेशम् आरुढ-
वान् । किमर्थम् । मह्यै महत्यै । मह्यम् इति वा । अरिष्टतातये ।
रिष्टं नाशस्तदभावः अरिष्टम् अरिष्टकरणाय । क्षेमायेत्यर्थः । किं च हे
नराः यूयमपि इमं मेथिमं शत्रूणां विलोडयितारं विनाशयितारम् । य-
द्वा मेथी खले यथा उच्छिरा वर्तते एवम् अयमपीति मेथीवत् मेथिः ।
तम् अभिसंविशध्वम् अभितः सम्यग् आश्रयध्वम् । अथ वा इमं मे-
थीस्थानीयं मणिम् हे इन्द्रादिदेवा यूयम् अभिसंविशध्वम् अधितिष्ठत ।
कीदृशम् । तनूपानम् तन्वाः शरीरस्य पातारम् त्रिवरूषम् त्रिविधावर-

णोपेतम् आद्यन्तमध्यभागैस्त्रयात्मकं वा । किमर्थम् अभिसंवेशनम् इति
उच्यते । ओजसे वलाय वलाभिवर्धनाय ॥

त्रादशी ॥

अस्मिन्निन्द्रो नि दधानु नृम्णमिमं देवासो अभिसंविशध्वम् ।

दीर्घायुत्वाय शतशारदाय आयुष्मान् जरदष्टिर्थास्तत् ॥ २१ ॥

अस्मिन् । इन्द्रः । नि । दधानु । नृम्णम् । इमम् । देवासः । अभिसंवि-
शध्वम् ।

दीर्घायुत्वाय । शतशारदाय । आयुष्मान् । जरदष्टिः । यथा । अ-
स्तत् ॥ २१ ॥

अस्मिन् मणौ इन्द्रो देवो नृम्णम् सुखम् अस्मदभिमतं नि दधानु
स्यापयतु । इमं मणिम् हे देवासः देवा यूयम् अभिसंविशध्वम् अभितः
अधितिष्ठत । किमर्थम् एवं प्रार्थनेति चेत् उच्यते । दीर्घायुत्वाय प्रभू-
तस्य आयुषः प्राप्तये । एतस्यैव व्याख्यानं शतशारदायेति । शरच्छब्देन
तदुपलक्षितः संवत्सरोभिधीयते । शतसंख्याकाः शरदः शतशरदः । श-
तशरत्संख्यायुः शतशारदम् तस्मै । तस्यैव तात्पर्यम् आह । आयुष्मान्
उक्तशतसंवत्सरलक्षणेन आयुष्येण युक्तः । न केवलम् आयुर्वृद्धिरेव प-
र्याप्ता किन्तु तावत्कालम् अंशिष्टेनापि भवितव्यम् इत्यभिप्रेत्याह जरदष्टि-
रिति । उक्तो जरदष्टिशब्दार्थः । उक्तगुणद्वयविशिष्टो यथा येन प्रकारेण
असत् भवेत् तथास्मिन्निन्द्रो नृम्णं दधानु । देवा अपि इमम् अभिसं-
विशध्वम् इति संबन्धः ॥

त्रयोदशी ॥

स्वस्तिदा विशां पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ।

इन्द्रो वभ्रातु ते मणिं जिगीवौ अपराजितः सोमपा अभयंकरो वृषा ।

१ ई 'युष्मान्'जर'. २ A B put a vertical stop after 'जितः'. We with A B B D K
E S V C's.

1 S' भाषिष्ठेन.

स त्वा रक्षतु सर्वतो दिवा नक्तं च विश्वतः ॥ २२ ॥ (१३)

स्वस्तिऽदाः । विशाम् । पतिः । वृत्रऽहा । विऽमृधः । वृशी ।

इन्द्रः । वभ्रातु । ते । मणिम् । जिगीवान् । अपराऽजितः । सोमऽपाः ।

अभयम्ऽकरः । वृषा ।

सः । त्वा । रक्षतु । सर्वतः । दिवा । नक्तम् । च । विश्वतः ॥ २२ ॥ (१४)

इन्द्रो देवः ते तव उक्तमहिमोपेतं मणिं वभ्रातु इति वाक्यार्थः । कीदृश इन्द्र इति तं विशिनष्टि । स्वस्तिदाः स्वभक्तानाम् अविनाशिलक्षणक्षेमप्रदाता । स्वयं च विशाम् देवमनुष्यादिलक्षणानां प्रजानां पतिः पालयिता स्वामी । वृत्रहा वृत्रस्य असुरस्य हन्ता । विमृधः विगतमुद्गः विविधं शत्रुविनाशकारी वा । वृशी सर्वस्य वशयिता । जिगीवान् जयशीलः । अपराजितः स्वयम् अन्यैरनभिभूतः । सोमपाः सर्वेष्वपि सोमयागेषु स्वयमेव मुख्यत्वेन सोमस्य पाता । अभयम्ऽकरः अभयं भयराहित्यं तस्य कर्ता । वृषा सेक्ता अतिशयितपुंस्त्वस्य अभिमतफलस्य वर्षिता वा । स तादृशो देवो मणिं वद्ध्वा त्वा त्वां सर्वतः सर्वस्मादपि भयनिमित्ताद् रक्षतु । किम् एकदा । नेत्याह । दिवा नक्तं च । सर्वदेवार्थः । सर्वत इत्युक्तमेवार्थम् आदरार्थं पुनराह विश्वत इति ॥

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“यौ ते माता” इति सूक्तत्रयम् अर्थसूक्तम् । अस्य अर्थसूक्तस्य “दिव्यो गन्धर्वः [२. २] इमं मे अग्ने [६. १११] यौ ते माता [८. ६] इति मातृनामानि” इति [कौ० १. ८] मातृगणे पाठात् शान्त्युदकाभिमतन्त्रणाद्भुतहोमशान्तिहोमादौ गणप्रयुक्तो विनियोगोवगन्तव्यः । सूत्रितं हि । “वास्तोष्पत्यादीनि महाशान्तिम् आवपते” इति [कौ० ५. ७] । “दिव्यो गन्धर्व इति मातृनामभिर्जुहुयात्” इति [कौ० १३. २] । “चातनैर्मातृनामभिर्वास्तोष्पत्यैराज्यं जुहुयात्” इत्यादि [शा० क० १६] ॥

१ P P रक्षन्तु. J रक्षन्तु changed to रक्षतु. We with Ge.

1 S' °पुस्त्वम्. 2 S' विपस्वत° for विश्वत°. 3 S' °ष्पत्यादिमहा° &c. We with Kausika.

सीमन्तोन्नयनकर्मणि अनेन अर्थसूक्तेन श्वेतपीतसर्षपान् संपात्य अभि-
मन्त्य गर्भिण्या वधीयात् । तथा च सूत्रम् । [“यौ ते मातेति म-
न्तोक्तौ वधाति” इति] [कौ० ४. ११] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यौ ते मातोन्मार्जं जातायाः पतिवेदनौ ।

दुर्णामा तत्र मा गृधर्दलिंश उत वत्सपः ॥ १ ॥

यौ । ते । माता । उतऽममार्जं । जातायाः । पतिऽवेदनौ ।

दुऽणामा । तत्र । मा । गृधत् । अलिंशः । उत । वत्तऽपः ॥ १ ॥

हे गर्भिणि जातायाः उत्पन्नाया उत्पत्तिसंमनन्तरमेव ते तव माता
जनयित्री यौ प्रसिद्धौ दुर्णामसुनामाख्यौ दुर्णामवत्सपाख्यौ वा पतिवेदनौ
तव पत्युर्दुःखवेदनोत्पादकौ परिह्रियमाणौ सन्तौ पतिलम्भकौ वा । दुर्णा-
मसुनामानाविति पक्षे सुनामा अनुकूलत्वात् पतिलम्भकः । दुर्णामा तु
प्रतिक्रियया पतिलम्भक इति । पक्षान्तरे अलीश इत्येतद् वत्सपविशेष-
णम् । उक्तस्वरूपौ यौ उन्मार्जं कर्त्तुं मुखं मार्जनम् उन्मार्जनम् तत् कृ-
तवती परिहृतवती । पत्युः परिग्रहायेति शेषः । तत्र तयोर्मध्ये दुर्णामा
त्वग्दोषाख्यः मा गृधत् अभिकाङ्क्षां मा करोतु । १ गृधु अभिकाङ्क्षा-
याम् । माङ्ङि लुङि पुषादित्वाद् अङ् २ । तथा अलीशः अलयो
भ्रमराकारेण वर्तमानाः केचन रोगाः तदभिमानिदेवा वा तेषाम् ईशः
स्वामी वत्सपः वत्सानां पाता संवर्तव्याध्यभिमानो देवः । सोपि त्वां मा
गृधत् । दुर्णामसुनामानौ यदि वञ्छ्वदार्थौ तदा उक्तव्यतिरिक्तः अलीशोपि
त्वां मा गृधत् । उत अपि च वत्सपोपि मा गृधत् इति व्याख्येयम् ॥

द्वितीया ॥

पलालानुपलालौ शर्कुं कोकं मलिम्लुचं पलीजकम् ।

१ So all our MSS. and *śaikhā*.

२ P. म.

३ *शर्कुं*.

४ So all our authorities.

१ *S'* गुमनाप्या. २ *S'* is uncertain between पतिक्रियया and प्रतिक्रियया. ३ *S'* प-
रिमादोपेत. ४ *S'* त्वग्दोषाख्य. ५ *S'* मानि for मानी. ६ *S'* यदिछनुदार्थो for यदि

पञ्चदार्थो which is conjectural.

आश्रेषं वृविवाससमृक्षग्रीवं प्रमीलिनम् ॥ २ ॥

पलालऽअनुपलालौ । शर्कुम् । कोकम् । मलिम्लुचम् । पलीचकम् ।

आश्रेषम् । वृविऽवाससम् । ऋक्षऽग्रीवम् । प्रमीलिनम् ॥ २ ॥

पलालानुपलालौ पलालवत् पलालः । अतितुच्छाङ्ग इत्यर्थः । अनु-
पलालोपि तादृशः । तौ डावपि नाशयामीति शेषः । शर्कुरेकः शर्-
शर् इति कौति शब्दयत् इति शर्कुः । तं च विनाशयामि । एवम्
उत्तरत्रापि । कोकम् । कोकश्चक्रवाकः । तदाकारेण वर्तमानः कोकः ।
यद्वा । ॥ कुक वृक आदाने । यचाद्यजन्तः ॥ वलादेः आ-
दातारं संहतारम् । मलिम्लुचः अत्यन्तमलिनः तं च । पलीचकम् पत्या
पलितेन चकत् इति पलीचकः जरठवद् वर्तमानः पलितकारी वा ।
आश्रेषम् आश्लिष्यतीत्याश्रेषः आश्लिष्य हन्तारं पीडयितारम् । वृविवा-
ससम् वृविः रूपनाम । रूपोपेतवसनवन्तम् । ऋक्षग्रीवम् ऋक्षस्य वान-
रविशेषस्य ग्रीवेव ग्रीवा यस्य तादृशम् । प्रमीलिनम् प्रमीलः अक्षि-
कोचः । प्रतिक्षणं संकुचन्नेवम् इत्यर्थः । एते सर्वे गर्भिण्यादीनां पीड-
काः । तान् प्रत्येकं नाशयामीत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

मा सं वृतो मोषं सृप ऊरु मावं सृपोन्तरा ।

कृणोम्यस्यै भेषजं वजं दुर्नामचातनम् ॥ ३ ॥

मा । सम् । वृतः । मा । उर्ष । सृपः । ऊरु इति । मां । अर्ब । सृपः ।

अन्तरा ।

कृणोमि । अस्यै । भेषजम् । वजम् । दुर्नामचातनम् ॥ ३ ॥

हे दुर्नामाख्यरोगाभिमानिन् अस्या ऊरु अन्तरा ऊर्वोर्मध्ये । ॥ “अ-
न्तरान्तरेण युक्ते” इति द्वितीया ॥ मा सं वृतः संवृतिं संकोचं
वा मा कार्षीः । ॥ वृत्तु वर्तने । “शुभ्यो लुङि” इति परस्मैप-

१ P मलिम्लुचम् २ P मा. ३ So all our MSS and v. indika

1 B' पलितकारी. 2 B' नाशयतीत्यर्थ. 3 B' जस्य for अस्या.

दम् । द्युतादित्वाद् अङ् ॥ । तथा मोष सृषः उपसर्पणम् अन्तः-
प्रवेशं मा कार्षीः । ॥ गम्ल्य सृमृ गतौ । माङि लुङि लृदिच्चात्
लुः अङ् ॥ । तथा ऊरु अन्तरा माव सृषः अवाक् सर्पणं मा
कार्षीः । किमर्थम् एवम् इति चेद् उच्यते । अस्यै गर्भिण्यै दुर्नामचा-
तनम् दुर्नामाख्यस्य दोषस्य विनाशकं वज्रम् श्वेतसर्पपरूपं भेषजम् औ-
षधं कृणोमि करोमि । उत्तरत्र वज्रः पिङ्ग इति विशेष्यमाणत्वात् अत्र
केवलवज्रग्रहणेऽपि श्वेतोभिमतः । श्वेतपीतोभयविधसर्पपाणां गर्भिण्या वन्धनं
सूत्र उक्तम् ॥

चतुर्थी ॥

दुर्नामां च सुनामां चोभा संवृतमिच्छतः ।

अरायानप हन्मः सुनामा स्त्रैणमिच्छताम् ॥ ४ ॥

दुःस्नामां । च । सुःस्नामां । च । उभा । समऽवृतम् । इच्छतः ।

अरायान् । अप । हन्मः । सुःस्नामां । स्त्रैणम् । इच्छताम् ॥ ४ ॥

दुःखेन नमयितुं शक्यो दुर्नामा । सुखेन अल्पप्रयत्नेन नमयितुं व-
शीकर्तुं शक्यः सुनामा । सुभगो दुर्भगश्चेत्यर्थः । तौ उभा उभौ संवृ-
तम् संवर्तनं सहैव प्राप्तिं संचरणं वा इच्छतः । ॥ वृणोतेः संप-
दादिलक्षणः क्तिप् ॥ । तत्र अरायान् न विद्यन्ते रायो येषां ते अ-
राया अलक्ष्मीकास्तान् दुर्नामप्रभृतीन् अप हन्मः विनाशयामः । सु-
नामा द्वितीयः स्त्रैणम् स्त्रियाः संबन्ध्यङ् स्त्रीसमूहं वा इच्छताम् इच्छ-
तु । ॥ स्त्रीशब्दात् “स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्संज्ञौ भवनात्” इति नञ् ।
इच्छताम् इति । “इपुगमियमां छः” । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥

पञ्चमी ॥

यः कृष्णः केशयसुर स्तम्बज उत तुण्डिकः ।

अरायानस्या मुष्काम्यां भंससोप हन्मसि ॥ ५ ॥

१ B' अरायान् । २ P' नाम् ।

१ S' अप for माव । २ S' वज्रः । ३ S' विद्यते । १ S' क्तिप् ।

यः । कृष्णः । केशी । असुरः । स्तम्बजः । उत । तुण्डिकः ।

अरायान् । अस्याः । मुष्काभ्याम् । भंसंसः । अप । हन्मसि ॥ ५ ॥

यः प्रसिद्धः कृष्णः कृष्णवर्णः केशी केशवान् प्रकृष्टकेशः एतन्नामा असुरः । तथा स्तम्बजः स्तम्बे जातः असुरः । उत अपि च तुण्डिकः तुण्डं मुखम् । कुत्तितमुखः एतन्नामा असुरः एते सर्वे अरायाः दुर्भगास्तान् अरायान् अस्या गर्भिण्याः मुष्काभ्याम् । स्त्रीणामपि मुष्कम् अस्ति । “व्यक्तं पुंसो न तु स्त्रियाः” इति स्मरणात् । मुष्काख्यप्रदेशाभ्यां तत्रापि भंसंसः कटिसंधिप्रदेशाद् अप हन्मसि अपहन्मः ॥

षष्ठी ॥

अनुजिग्रं प्रमृशन्तं क्रव्यादमुत रेरिहम् ।

अरायांश्चेत्किष्किणो वजः पिङ्गो अनीनशत् ॥ ६ ॥

अनुजिग्रम् । प्रमृशन्तम् । क्रव्यऽअदम् । उत । रेरिहम् ।

अरायान् । श्वेत्किष्किणः । वजः । पिङ्गः । अनीनशत् ॥ ६ ॥

[अनुजिग्रम्] । अनुजिग्रतीति अनुजिग्रः । ॥ प्रा गन्धोपादाने ।

“पाम्राध्माधेदृशः शः” इति शः । “पाम्रा” इत्यादिना जिग्रादे-
शः ॥ । आम्रायैव हिंसकम् इत्यर्थः । तथा प्रमृशन्तम् प्रमृश्यैव ह-
न्तारं क्रव्यादम् मांसभक्षकम् । उत अपि च रेरिहम् लीढैव हन्तारम् ।
उक्तव्यतिरिक्तान् अन्यान् अरायान् अधनान् अलक्ष्मीकरांश्च । अंरायविशे-
षणं किष्किण इति । किष्किप् इति शब्दं कुर्वन्तस्तान् । यद्वा । ॥ कि-
ष्क हिंसायाम् इति चुरादौ षळ्यते ॥ । नित्यं हिंसकान् पिङ्गः पिश-
ङ्गवर्णो वजः सर्षपः अनीनशत् भृशं नाशितवान् नाशयतु वा । “श्वेतांश्च
पीतांश्च सर्षपान् संपात्य अभिमन्य गर्भिण्या वप्नीयात्” इति [के० ४.
११] विनियोगाभिधानाद् अत्र पीतसर्षपाणां विधानयोग उक्तः ॥

१ P तुण्डिकः. २ P अस्याः. ३ B अरायान्स्व०. We with A B D K K R S V C. ४ A R °कि किणो. ५ So P P J C r

1 Sāyaṇ's text in S' is: अरायांश्च किष्किणो. ॥ S' श्वेताचरपीताश्च. ३ So S'.

सप्तमी ॥

यस्त्रा स्वप्ने निपद्यते भ्राता भूत्वा पितेव च ।

वजस्तान्सहतामितः क्लीवरूपांस्तिरीटिनः ॥ ७ ॥

यः । त्वा । स्वप्ने । निपद्यते । भ्राता । भूत्वा । पिताऽइव । च ।

वजः । तान् । सहताम् । इतः । क्लीवरूपान् । तिरीटिनः ॥ ७ ॥

हे गर्भिणि यो राक्षसादिः त्वा त्वां स्वप्ने निद्रावस्थायां भ्राता सहो-
त्पन्न इव भूत्वा विश्वासं जनयन् निपद्यते निपतति अभिगच्छति । त-
था यश्च पितेव जनक इव तद्रूपधारी भूत्वा स्वप्ने त्वां निपद्यते । यद्वा
तान् इति बहुवचनेन निर्देशात् यः कश्चित् स्वप्ने स्वकीयसहजरूपेण नि-
पद्यते यश्च भ्राता भूत्वा यस्तु पितेव भूवेति योज्यम् । भ्रात्रादिरूपेण
आगत्य गर्भध्वंसनम् अन्यत्राप्यान्नायते “यस्त्रा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो
भूत्वा निपद्यते । प्रजां यस्ते जिघांसति तम् इतो नाशयामसि” इति
[चट् १०. १६२. ५] । तान् सर्वान् वजः श्वेतसर्पपः सहताम् अभिभ-
वतु इतः अस्माद् गर्भिणीसकाशात् । तथा क्लीवरूपान् पण्डरूपं धृत्वा
आगतान् तिरीटिनः अन्तर्धानेन अटतश्च । सहताम् इति संबन्धः ॥

अष्टमी ॥

यस्त्रा स्वपन्ती त्सरति यस्त्रा दिप्सति जाग्रतीम् ।

क्षायामिव प्र तान्सूर्यः परिक्रामन्नीनशत् ॥ ८ ॥

यः । त्वा । स्वपन्तीम् । त्सरति । यः । त्वा । दिप्सति । जाग्रतीम् ।

क्षायामऽइव । प्र । तान् । सूर्यः । परिऽक्रामन् । अनीनशत् ॥ ८ ॥

हे गर्भिणि त्वा त्वां यः राक्षसादिः स्वपन्तीम् प्रबोधरहितां स्वाप-
काले चरति गच्छति । यश्च जाग्रतीम् प्रबुद्धां प्रबोधकाले दिप्सति द-
म्भितुम् दच्छति । उदन्भु दम्भे । “सनीवन्तर्ध” इत्यादिना इ-

१ R त्सरति. २ P °कामन्.

३ S पश्चा.

द्विकल्पः । “दन्भ इच्च” इति अचः स्थाने इत्थम् ४ । अत्र तान्
इति बहुवचननिर्देशाद् योयः स्वपन्तीम् योयो जाग्रतीम् इति वीप्सार्थो
द्रष्टव्यः । तान् सर्वान् यथा सूर्यः परिक्रामन् आकाशे परिभ्रमन् छा-
याम् अन्धकारं नाशयति तद्वद् अयं सर्षपः सर्वम् अमङ्गलम् आक्रम्य
प्राणीनशतं प्रकर्षेण विनाशितवान् नाशयतु वा ॥

नवमी ॥

यः कृणोति मृतवत्तामवतोकामिमां स्त्रियम् ।

तमोपधे त्वं नाशयास्याः कमलमञ्जिवम् ॥ ९ ॥

यः । कृणोति । मृतवत्ताम् । अवतोकाम् । इमाम् । स्त्रियम् ।

तम् । ओपधे । त्वम् । नाशय । अस्याः । कमलम् । अञ्जिवम् ॥ ९ ॥

यो राक्षसादिः स्त्रियम् इमां गर्भिणीं मृतवत्ताम् मृतपुत्रां कृणोति क-
रोति । तथा अवतोकाम् अवपन्नगर्भां वा कृणोति तं दुष्टम् हे ओपधे
सर्षपरूपे त्वं नाशय । अस्याः कमलम् गर्भद्वारम् अञ्जिवम् अभिव्य-
क्तिमात् म्लक्ष्णोपेतं वा । कुर्विति शेषः ॥

दशमी ॥

ये शालाः परितृत्यन्ति सायं गर्दभनादिनः ।

कुसुला ये च कुक्षिलाः ककुभाः करुमाः स्त्रिमाः ।

तानोपधे त्वं गन्धेन विषूचीनान् वि नाशय ॥ १० ॥ (१४)

ये । शालाः । परितृत्यन्ति । सायम् । गर्दभनादिनः ।

कुसुलाः । ये । च । कुक्षिलाः । ककुभाः । करुमाः । स्त्रिमाः ।

तान् । ओपधे । त्वम् । गन्धेन । विषूचीनान् । वि । नाशय ॥ १० ॥ (१४)

१ D E B K S V C. omit the vi-arga after करुमा. २ S B स्त्रिमाः. A रुमाः. We with B D K E R V C. ३ P P J प्रति°, though J once read पुटि°. We with C.

४ P कुकुनाः.

1 S' इच्छेत्पस्थाने for इति अच स्थाने. 2 S' सर्वमङ्गलम् for सर्वम् अमङ्गलम्

ये पिशाचाः सायं समये गर्दभनादिनः गर्दभवद् जाक्रोशन्तः सन्तः । ॥ “कर्तर्युपमाने” इति णिनिः ॥ शालाः परिनृत्यन्ति शालानां गृहाणां परितो नृत्यन्ति । एवं ये च कुसूलाः कुसूलाकृतयः परिनृत्यन्ति । ये च कुक्षिलाः बृहत्कुक्षयः । ककुभाः अर्जुनवृक्षवद् भयंकराकृतयः । एवं खँरुमाः शूमाश्च नानाकारैर्ध्वनिभिश्च विशिष्टाः सन्तः शालायाः परितो नृत्यन्ति तान् सर्वान् हे ओपधे गौरसर्षप पीतसर्षप वा त्वं गन्धेन तव परिमलेनैव विषूचीनान् विष्वगञ्चनान् कृत्वा वि नाशय ॥

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“ये कुंकन्धाः” इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

ये कुंकन्धाः कुकूरभाः कृतीर्दूर्शानि विभ्रति ।

ह्रीवा इव प्रनृत्यन्तो वने ये कुर्वते घोषं तानितो नाशयामसि ॥११॥

ये । कुंकन्धाः । कुकूरभाः । कृतीः । दूर्शानि । विभ्रति ।

ह्रीवाः उड्व । प्रनृत्यन्तः । वने । ये । कुर्वते । घोषम् । तान् । इतः ।

नाशयामसि ॥ ११ ॥

ये प्रसिद्धाः कुंकन्धाः एतासंज्ञकाः पिशाचाः । कीदृशाः । कुकूरवाः कुकू इत्येवमात्मकेन रवेण युक्ताः कुकुटवज्जुनि कुर्वाणाः कृत्यैः हिंसाकर्मेभिः दूष्याणि दूषणीयानि हिंसारूपाणि कर्माणि विभ्रति धारयन्ति । ह्रीवा इव उन्नमता इव प्रनृत्यन्तः हस्तपादशिरआदिचालनं कुर्वन्तो ये च पिशाचाः वने अरण्ये घोषम् शब्दं कुर्वते तान् उभयविधानपि इतः गर्भिण्यादेः सकाशात् नाशयामसि नाशयामः ॥

द्वितीया ॥

ये सूर्यं न तितितदन्त आतर्पन्तममुं दिवः ।

१ So our MSS and vādhakas २ P कुकूया .

1 Sayana's text has परमा अमा 2 S पस्वि for परितो नृ. 3 S' both here and in its text दूष्यानि. 4 S' both here and in its text कुर्वते.

अरायान् वस्तवासिनो दुर्गन्धील्लोहितास्यान् मककान् नाशयाम-
सि ॥ १२ ॥

ये । सूर्यम् । न । तितिक्षन्ते । आऽतपन्तम् । अमुम् । दिवः ।

अरायान् । वस्तुवासिनः । दुःऽगन्धीन् । लोहितऽआस्यान् । मककान् ।
नाशयामसि ॥ १२ ॥

ये भूतविशेषा दिवः द्युलोकाद् आतपन्तम् सर्वतस्तापं कुर्वन्तम् अमुं
सूर्यं न तितिक्षन्ते न सहन्ते । घृका इव रात्रौ गिरिगुहादौ वा वर्तन्त इत्य-
र्थः । तान् अरायान् अश्रीकान् वस्तवासिनः अविचर्मवसनान् दुर्गन्धीन्
दुष्टेन पुराणकुणपादिसदृशेन गन्धेन उपेतान् लोहितास्यान् सर्वदा नव-
मांसभक्षणेन लोहितोपेतमुखान् लोहितवर्णमुखान् वा मककान् । ॥ म-
स्कृतिर्गत्यर्थः । सलोपश्छान्दसः ॥ कुत्सितगतीन् पिशाचान् । य-
द्वा । ॥ मकिरलंकारार्थः । नुमभावः पूर्ववत् ॥ कुत्सितालं-
कारान् नाशयामसि नाशयामः ॥

तृतीया ॥

य आत्मानमतिमात्रमसं आधाय विभ्रति ।

स्त्रीणां श्रोणिप्रतोदिन् इन्द्र रक्षांसि नाशय ॥ १३ ॥

ये । आत्मानम् । अतिऽमात्रम् । अंसैः । आऽधाय । विभ्रति ।

स्त्रीणाम् । श्रोणिऽप्रतोदिनः । इन्द्र । रक्षांसि । नाशय ॥ १३ ॥

ये पिशाचाः स्त्रीणाम् आत्मानम् शरीरम् । कीदृशम् आत्मानम् ।
अतिमात्रम् गर्भिणीत्वाद् अलम् अंसैः आधाय स्थापयित्वा विभ्रति ।
अथ वा क्रियाविशेषणम् । गतिवेलं विभ्रतीत्यर्थः । अथ वा वस्तु-
तः अल्पमपि आत्मानम् आकाशस्पर्शिनम् अंसैः स्वस्कन्धप्र-
देशे आधाय मायावलेन गतिं सर्वदा धारयन्ति । स्त्रीणां
गर्भिणीनां श्रोणिप्रतोदिनः । अपेण व्यपयतस्तान् रक्षांसि राक्ष-
सान् हे इन्द्र नाशय घातय

वृत्तसि संवर्तनं कर्तुम् इच्छति । यच्छब्दनिर्दिष्टं विशिनष्टि अपतिरिति ।
न विद्यते पतिः स्वामी यस्य स तथोक्तः अनियन्तितः । स्त्रियं विशि-
नष्टि स्वपतिम् इति । स्वाधीनपतिकाम् । यद्वा अपतिः पतिराहित्येन
स्वपतीं निद्रां कुर्वतीम् इमां स्त्रियं संवर्तितुम् इच्छति । ॥ वर्ततेः
सति “वृज्यः स्पसनोः” इति परस्मैपदम् ॥

उद्धर्षिणं मुनिकेशं जम्भयन्तं मरीमृशम् ।

उपैषन्तमुदुम्बलं तुण्डेलम् शालुडम् ।

पदा प्र विध्य पाण्यीं स्यालीं गौरिव सन्दना ॥ १७ ॥

उत्तुद्धर्षिणम् । मुनिऽकेशम् । जम्भयन्तम् । मरीमृशम् ।

उपैऽएषन्तम् । उदुम्बलम् । तुण्डेलम् । उत्त । शालुडम् ।

पदा । प्र । विध्य । पाण्यीं । स्यालीम् । गौःऽइव । सन्दना ॥ १७ ॥

यस्ते गर्भं प्रतिमृशाज्जातं वा मारयाति ते ।

पिङ्गस्तमग्रधन्वा कृणोतु हृदयाविधम् ॥ १८ ॥

यः । ते । गर्भम् । प्रतिऽमृशात् । जातम् । वा । मारयाति । ते ।

पिङ्गः । तम् । उग्रधन्वा । कृणोतु । हृदयाविधम् ॥ १८ ॥

सप्तमी ॥ उद्धर्षिणम् उत्कृष्टेन अतिप्रवृद्धेन धर्षणेन उपेतं मुनिकेशम्
मुनियज्जटात्मककेशयन्तम् एतन्नामानम् । तथा जम्भयन्तम् हिंसनां हिंस-
कं मरीमृशम् पुनःपुनः मृशन्तम् एतन्नामानं च । तथा उपैषन्तम् सर्वत
इच्छन्तम् । गर्भिणी कुत्रास्त इत्यन्विष्यन्तम् इत्यर्थः । तथाविधम् उदु-
म्बलम् एतन्नामकं च । उत्त अपि च तुण्डेलम् प्रकृष्टतुण्डवन्तं शालुडम्
एतन्नामानम् असुरम् । अथ वा उद्धर्षिप्रभृतीनि प्रत्येकं योगरूढानि अ-
सुरनामानि । पदा प्रविध्येत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

1 So all our MSS and vandikas. Stryana's text alone has उपैषतम्. 2 So all
our MSS and vandikas. 3 KC- सन्दना. We with ABBDKREŚVPJ Ce.
1 Stryana's text also reads उपैषन्तम् and not उपैषन्तम्. See note 1 above. 2 S'
असुरम्. 3 Stryana's text also शालुडम्. 4 S' उद्धर्षिण प्रभृतीनि.

अष्टमी ॥ सर्पपाश्वौपधिः पदा पादेन प्रविध्य सम्यक् ताडयित्वा प्रां-
स्यात् प्रास्यतु । तत्र दृष्टान्तः । स्थालीम दोहनसाधनं मृत्पात्रं गौरिव
दुष्टा गौर्यथा स्यन्दनात्^१ पश्चात्पादयोश्चालनात् । सा यथा पात्रं भिनत्ति
तद्वत् । कं प्रति एवम् उच्यत इति तम् आह । यस्ते गर्भम् इति ।
यो राक्षसादिः हे गर्भिणि ते गर्भं प्रतिमृशात् प्रतिमृशेत् पीडयेत् यथा
सजीवो न जायते तथा कुर्याद् वा । अथ वा जातम् उत्पन्नं ते पुत्रं मा-
रयति मारयेत् । तं पदा प्रविध्येति पूर्वत्रान्वयः । किं च पिङ्गः गौर-
सर्पपः तं गर्भघातकं राक्षसम् उग्रधन्वा । ॥ उ-
ग्रधन्वतिर्गतिकर्मा^२ ॥ उ-
ग्रधन्वगतिः सन् हृदयाविधम् हृदयप्रदेशे विद्धं ताडितं कृणोतु करोतु ।
अथ वा वेधलिङ्गात् उग्रधन्वशब्दो भयंकरेण धनुषोपेतम् आचष्टे । सर्प-
पस्य औपधस्य देवताभिप्रायेण उग्रधन्वत्वं न विरुध्यते ॥

नवमी ॥

ये अन्त्रो जातान् मारयन्ति सूनिका अनुशेरते ।

स्त्रीभागान् पिङ्गो गन्धर्वान् वार्तो अभ्रमिवाजतु ॥ १९ ॥

ये । अन्त्रः । जातान् । मारयन्ति । सूनिकाः । अनुशेरते ।

स्त्रीभागान् । पिङ्गः । गन्धर्वान् । वार्तः । अभ्रमऽईव । अजतु ॥ १९ ॥

ये रक्षःपिशाचाद्याः अन्त्रो जातान् अर्धोत्पन्नान् गर्भान् मारयन्ति
विनाशयन्ति ये च सूनिकाः अभिनवप्रसवा अनुशेरते स्वयमपि योपिदू-
पेण शयनं कुर्वन्ति तान् स्त्रीभागान् स्त्रियो गर्भिण्यो भागो येषां ते
स्त्रीभागाः स्त्रीग्रहीतृन् गन्धर्वान् रक्षःपिशाचाद्यान् पिङ्गः गौरसर्पपः वा-
तः वायुः अभ्रमिव निरुदकं मेघमिव अजतु निरस्यतु ॥

दशमी ॥

परिस्फुटं धारयतु यद्धितं मावं पादितु तत् ।

१ P J भगान्.

१ S' सर्पपाश्वौपधार्पिदेन for सर्पपाश्वौपधिः पदा पादेन. २ Sáyana's text too has
प्रास्यात् for प्रास्यत्. ३ S' पश्चात्पादयोः repeated.

वृत्तति संवर्तनं कर्तुम् इच्छति । यच्छब्दनिर्दिष्टं विशिनष्टि अपतिरिति ।
न विद्यते पतिः स्वामी यस्य स तथोक्तः अनियन्त्रितः । स्त्रियं विशि-
नष्टि स्वपतिम् इति । स्वाधीनपतिकाम् । यद्वा अपतिः पतिराहित्येन
स्वपतीं निद्रां कुर्वतीम् इमां स्त्रियं संवर्तिष्य इच्छति । ॥ वर्ततेः
सति “वृज्यः स्यसनोः” इति परस्मैपदम् ॥

उद्धर्षिणं मुनिकेशं जम्भयन्तं मरीमृशम् ।

उपैषन्तमुदुम्बलं तुण्डेलमुत शालुडम् ।

पदा प्र विध्य पाण्यीं स्यालीं गौरिव सन्दुना ॥ १७ ॥

उत्तुद्धर्षिणम् । मुनिऽकेशम् । जम्भयन्तम् । मरीमृशम् ।

उपैषन्तम् । उदुम्बलम् । तुण्डेलम् । उत्तु । शालुडम् ।

पदा । प्र । विध्य । पाण्यीं । स्यालीम् । गौरिऽइव । सन्दुना ॥ १७ ॥

यस्ते गर्भं प्रतिमृशज्जातं वा मारयाति ते ।

पिङ्गस्तमुग्रधन्वा कृणोतु हृदयाविधम् ॥ १८ ॥

यः । ते । गर्भम् । प्रतिऽमृशात् । जातम् । वा । मारयाति । ते ।

पिङ्गः । तम् । उग्रधन्वा । कृणोतु । हृदयाविधम् ॥ १८ ॥

सप्तमी ॥ उद्धर्षिणम् उत्कृष्टेन अतिप्रवृद्धेन धर्षणेन उपेतं मुनिकेशम्
मुनिवज्जटात्मककेशयन्तम् एतन्नामानम् । तथा जम्भयन्तम् हिंसन्तं हिंस-
कं मरीमृशम् पुनःपुनः मृशन्तम् एतन्नामानं च । तथा उपैषन्तम् सर्वत
इच्छन्तम् । गर्भिणी कुवास्त इत्यन्विष्यन्तम् इत्यर्थः । तथाविधम् उदु-
म्बलम् एतन्नामकं च । उत्त अपि च तुण्डेलम् प्रकृष्टतुण्डवन्तं शालुडम्
एतन्नामानम् असुरम् । अथ वा उद्धर्षिप्रभृतीनि प्रत्येकं योगरूढानि अ-
सुरनामानि । पदा प्रविध्येत्युत्तरत्र संवन्धः ॥

1 So all our MSS. and vādikas. Śāyana's text alone has: उपैषन्तम्. 2 So all our MSS. and vādikas. 3 RC. सन्दुना. We with ABBDKRSVPJCR.

1 Śāyana's text also reads: उपैषन्तम् and not उपैषन्तम्. See note 1 above. 2 S' भन्यन्. 3 Śāyana's text also: शालुडम्. 4 S' उद्धर्षिणं प्रभृतीनि.

रक्षतु । कस्मै प्रयोजनायेति उच्यते । प्रजायै प्रजार्थं पुत्रलाभार्थं [पत्ये]
पत्यर्थं पत्युरानुकूल्यार्थं च ॥

द्वितीया ॥

व्यास्याच्चतुरक्षात् पञ्चपादादनङ्गुरेः ।

वृन्तादभि प्रसर्पतः परि पाहि वरीवृतात् ॥ २२ ॥

द्विऽआस्यात् । चतुःऽअक्षात् । पञ्चऽपादात् । अङ्गुरेः ।

वृन्तात् । अभि । प्रसर्पतः । परि । पाहि । वरीवृतात् ॥ २२ ॥

व्यास्यात् द्वे आस्ये पुरः पश्चाच्चेति वा पुरत एव वा यस्य स्तः स
व्यास्यः । तस्मात् । यत एवम् अतोसौ चतुरक्षः अक्षचतुष्टयवान् । त-
स्मात् । पञ्चपादात् पादपञ्चकोपेतात् अनङ्गुरेः अङ्गुलिरहिताद् वृन्तात्
लतापुञ्जात् अभिप्रसर्पतः अभिमुखं गच्छतः । अप वा वृन्तात् वृन्त-
वद् वृन्तं शिरः पादाग्रं वा तस्मात् । अवाग्भूयाभिगच्छतः पश्चात् वरी-
वृतात् भृशं सर्वाङ्गं व्याप्य वर्तमानात् हे ओषधे त्वं परि पाहि परि-
तो रक्ष । ॥ वृत्तु वर्तने । अस्माद् यङुगन्तात् पचाद्यचि “रीगृदुप-
धस्य च” इत्यभ्यासस्य रीगागमः । “न धातुलोप आर्धधातुके” इति
गुणप्रतिषेधः ॥

तृतीया ॥

य आमं मांसमदन्ति पौरुषेयं च ये ऋविः ।

गर्भान् खादन्ति केशवास्तानितो नाशयामसि ॥ २३ ॥

ये । आमम् । मांसम् । अदन्ति । पौरुषेयम् । च । ये । ऋविः ।

गर्भान् । खादन्ति । केशवाः । तान् । इतः । नाशयामसि ॥ २३ ॥

ये पिशाचा आमम् अपक्वं मांसम् अदन्ति भक्षयन्ति ये च पौरुषे-
यम् पुरुषस्य संवन्धि ऋविः । ऋविस्त्वद्भो मांसवचनः । “य आमस्य
ऋविषो गन्धो अस्ति” इति हि मन्त्रान्तरम् [ऋ० १. १६२. १०] । म-

गर्भे त उग्रौ रक्षतां भेषजौ नीविभार्यौ ॥ २० ॥ (१५)

परिऽसृष्टम् । धारयतु । यत् । हितम् । मां । अर्व । पादि । तत् ।

गर्भेत् । ते । उग्रौ । रक्षताम् । भेषजौ । नीविऽभार्यौ ॥ २० ॥ (१५)

परिशिष्टम् होमादिविनियोगावशिष्टं सर्षपत्रयं धारयतु न परित्यजतु गर्भिणी स्त्री । धारणस्य अभिप्रायम् आह । यत् यत् पुत्रादिलक्षणं वस्तु हितम् अभिमतं तत् माव पादि अवपन्नं विस्रस्तं मा भूत् । अनेन अभिप्रायेण धारयतु । हे गर्भिणि ते गर्भम् उग्रौ उग्रूर्णवलयौ भेषजौ भेषजरूपौ श्वेतपीतोभयविधसर्षपौ नीविभार्यौ नीच्यां भर्तव्यौ वस्त्राच्चलेन भार्यौ रक्षताम् पालयताम् । “श्वेतपीतसर्षपौ संपात्य अभिमन्य गर्भिण्या वाम्नीयान्” इति हि अत्र विनियोगः ॥

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“पवीनसात्” इति सूक्तस्य “यौ ते माता” [८. ६] इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ॥

पवीनसात् तद्भ्रुत्वाऽर्ध्यायकादुत नम्रंकात् ।

मृजायै पत्ये त्वा पिङ्गः परि पानु किमीदिनः ॥ २१ ॥

पविऽनसात् । तद्भ्रुत्वात् । ध्यायकात् । उत । नम्रंकात् ।

मृजायै । पत्ये । त्वा । पिङ्गः । परि । पानु । किमीदिनः ॥ २१ ॥

पवीनसात् पविर्वज्रः । वज्रसदृशनासिकोपेतात् किमीदिनः असुरादेः सकाशात् तद्भ्रुत्वात् एतन्नामकाच्च किमीदिनः सांयकात् चिनाशकारिणः सकाशात् उत अपि च नम्रंकात् नम्रात् । एतन्नामकेभ्यः असुरेभ्यः सकाशात् हे गर्भिणि त्वा त्वां पिङ्गः पिङ्गवर्णः सर्षपः परि पानु परितो

१ R भार्यौ २ P भु ३ We read ध्यायका with ĀBĒDKRŚPĠJVC, Gr.
४ B नम्रंकात्

१ This does not occur in *Kausika*, but seems to refer to the *Kesari*. यौ ते माते-
रपारुकेन श्वेतपीतसर्षपान् संपात्य अभिमन्य पुण्याहान्ते वधति IV. 11.

यमाना स्त्रियं वा मा कन् मा कुर्वन्तु । पीडायां इति शेषः । अथ वा जायमानं पुमांसं वस्तुतः पुंगुर्भ स्त्रियं मा कन् स्त्र्यपत्यं मा कुर्वन्तु । यथा एवं न भवति तथा रक्ष । केचन भूतविशेषाः पुंगुर्भ स्त्रीगुर्भ कुर्वन्ति स्वसामर्थ्यात् । ॥ करोतेर्माङि लुङि “मन्ते घस” इत्यादिना हेलुक् ॥ किं च अपरे आण्डादः आण्डप्रदेशभक्षकाः । ॥ “अदोनन्ते” इति विट् ॥ ते पिशाचाः गर्भान् मा दभन् मा हिंसन्तु । तान् उभयविधान् किमीदिनः किम् इदं किम् इदम् इति चरतो रक्षःप्रभृतीन् हे पिङ्ग इतः गर्भिणीसकाशाद् बाधस्व पीडय ॥

पष्ठी ॥

अप्रजास्त्वं मार्तवत्समाद् रोदमधमावयम् ।

वृक्षादिव स्रजं कृत्वाप्रिये प्रति मुञ्च तत् ॥ २६ ॥ (१०)

अप्रजाऽत्वम् । मार्तवत्सम् । आत् । रोदम् । अधम् । आऽवयम् ।

वृक्षात्तवत्सम् । स्रजम् । कृत्वा । अप्रिये । प्रति । मुञ्च । तत् ॥ २६ ॥ (११)

हे पिङ्ग त्वम् अस्या गर्भिण्या यद् अप्रजास्त्वम् अपत्यविधुरत्वम् यच्च मार्तवत्सम् मृतवत्सत्वं दौर्भाग्यम् आत् अपि च रोदम् सर्वदा उत्पद्यमानं दुःखं हृद्रोदं वा । अधवावयम् अयानां पापानां तत्फलभूतानां दुःखानां वा असकृद् वयनम् । एतानि सर्वाणि । वृक्षादिव स्रजं कृत्वा यथा वृक्षाद् वह्निं पुष्पाणि आदाय मालां निर्माय प्रियतमे प्रतिमुञ्चति तद्वत् अप्रजास्त्रादिकानां स्रजं कृत्वा तत् मात्यम् अप्रिये द्वेष्टे प्रति मुञ्च संयोजय ॥

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

समाप्तश्च तृतीयोनुवाकः ॥

नुप्यमांसभक्षणं न प्रचुरम् इत्यभिप्रेत्य पृथग्भिधानम् । ये च केशवाः
प्रकृष्टकेशाः पिशाचविशेषाः गर्भान् मायारूपेण प्रविश्य खादन्ति भक्षय-
न्ति तान् त्रिविधानपि इतः अस्मात् गर्भिण्यादेः सकाशात् नाशयामसि
नाशयामः ॥

चतुर्थी ॥

ये सूर्यात् परिसर्पन्ति स्तुपेव श्वशुरादधि ।

वज्रश्च तेषां पिङ्गश्च हृदयेधि नि विध्यताम् ॥ २४ ॥

ये । सूर्यात् । परिऽसर्पन्ति । स्तुपाऽऽइव । श्वशुरात् । अधि ।

वज्रः । च । तेषां । पिङ्गः । च । हृदये । अधि । नि । विध्यताम् ॥ २४ ॥

ये पीडयितारः सूर्यात् सर्वस्य भ्ररकाद् देवाद् अनुज्ञाताः सन्तः प-
रिसर्पन्ति परिगच्छन्ति भूलोकं गच्छन्ति पीडयितुम् । तत्र हृद्यान्तम्
आह । स्तुपेव यथा स्तुपा श्वशुरादधि । ॥ अधिः पञ्चम्यर्थानुवा-
दी ॥ श्वशुरात् स्वपतेर्जनकाद् अनुज्ञाता त्वं पत्युः सकाशं गच्छ
इत्येवम् अनुज्ञाता सती तत्तमीपं परिसर्पति तद्वत् । तेषां सूर्याद् आ-
गतानां हृदये हृदयदेशे वज्रश्च वज्रः श्वेतसर्पपः स च पिङ्गश्च गौरसर्प-
पश्च । उभयत्र चशब्दः परस्परापेक्षः । अधि नि विध्यताम् अधिष्टाय
तादयताम् ॥

पञ्चमी ॥

पिङ्गं रक्ष जायमानं मा पुमांसं स्त्रियं क्रन् ।

आण्डादौ गर्भान्मा दम्भन् वार्षस्त्रेतः किमीदिनः ॥ २५ ॥

पिङ्गं । रक्ष । जायमानम् । मा । पुमांसम् । स्त्रियम् । क्रन् ।

आण्डाऽअदः । गर्भान् । मा । दम्भन् । वार्षस्त्र । इतः । किमीदिनः ॥ २५ ॥

हे पिङ्ग गौरसर्पप त्वं जायमानम् उत्पद्यमानं शिशुं रक्ष । जायमा-
नम् इति सामान्येन अभिधाय विशेषेणाह । जायमानं पुमांसं जा-

यन्माविस्वव्याधिभेदज्ये कर्मणि “या वध्नः” इत्यर्थसूत्रेन दशरक्षतद्वयानां व्यक्षाद्विण्णेन वेष्टितं मणिं कृत्वा सपात्य अभिमच्य पुनः सूर्यं जपित्वा वधाति । तद् उक्तं कीदृकेन । “उत्तमेन शस्त्रम्” इति [की० ५. २] ॥ पालाशः उदु-
म्बरः जम्बूः काम्पिलः सहृः पद्मः शिरीषः सत्तपः वरणः पित्तः आदिहः कुट्टकः शृङ्गाः गलाबलः वेतसः शिम्बलः सिपुनः
सन्दनः अराणिका अक्षयवोक्तः तुन्दुः धृतदारुणिता आन्ता वृक्षाः । एतेषां कतमानामपि दशानां दमनीनिमित्तः शरुहो मणिः ॥
तथा सौभाग्यदीपानि अनेन सूत्रेण ओषधीभिः सपीयमाना मुगम् अनुमच्येत । तद् उक्तं वैताने । “रसपानान्या [५. २.
३] या वध्न इत्योषधीभिः सुरां सपीयमानाम्” इति [वे० ५. ३] ॥

या वध्नो याश्च शुक्रा रोहिणीरुत पृथ्वयः ।

असिक्तीः कृष्णा ओषधीः सर्वा अच्छावदामसि ॥ १ ॥

याः । वध्नयः । याः । च । शुक्राः । रोहिणीः । उत । पृथ्वयः ।

असिक्तीः । कृष्णाः । ओषधीः । सर्वाः । अच्छावदामसि ॥ १ ॥

त्रायन्तामिमं पुरुषं यस्माद् देवेषितादधि ।

यासां द्यौर्षिता पृथिवी माता समुद्रो मूलं वीरुधां वभूव ॥ २ ॥

त्रायन्ताम् । इमम् । पुरुषम् । यस्मात् । देवऽर्षितात् । अधि ।

यासाम् । द्यौः । पिता । पृथिवी । माता । समुद्रः । मूलम् । वीरुधां । वभूव ॥ २ ॥

आपो अग्रे दिव्या ओषधयः ।

तास्ते यस्मिन्नेनस्त्रं भङ्गादङ्गादनीनशने ॥ ३ ॥

आपः । अग्रम् । दिव्याः । ओषधयः ।

तौ । ते । यस्मिन् । एनस्त्रम् । भङ्गात् । अङ्गात् । अनीनशने ॥ ३ ॥

प्रस्तुण्ती स्तम्बिनीरेकशुक्राः प्रतन्वतीरोषधीरा वदामि ।

अंशुमतीः काण्डिनीयां विशाखां ह्वयामि ते वीरुधौ वैश्वदेवीरुग्राः पुं-
रुपजीवनीः ॥ ४ ॥

प्रस्तुण्तीः । स्तम्बिनीः । एकशुक्राः । प्रतन्वतीः । ओषधीः । आ । वदामि ।

अंशुमतीः । काण्डिनीः । याः । विशाखाः । ह्वयामि । ते । वीरुधौ । वैश्वदेवीः । उग्राः ।

पुरुषजीवनीः ॥ ४ ॥

१ A R Dc घोः पिता. We with B D K K̄ S̄ V C. २ A has no kamja. B̄ मे.
नस्या. K̄ मेनस्या. D̄ S̄ C. मेनस्या. We with K H V Dc. ३ D K V नीनशने.
A K̄ R Dc नीनश. P अनीनशम्. P̄ J C. अनीनशम्. We with B̄ S̄ C. ४ P̄ ता ।
We with P J C. ५ A B̄ D K R̄ S̄ C. प्रस्तुण्तीः स्तम्बिनी. We with V K̄ Dc. ६ B̄ D
R K̄ K̄ Dc. C. विशाखाः ह्व. We with A S̄ V.

यस्मादिसर्वेन्द्राधिभेषज्ये कर्मणि “या वध्रवः” इत्यर्थसूक्तेन दशवध्रवकल्पना लाक्षाहिरण्येन नेष्टित माणं कृत्वा सप्तस्य अभिमन्त्र्य पुनः सूक्तं जपित्वा यथाति । तद् उक्तं कौस्तिकेन । “उत्तमेन शक्रतम्” इति [को० ४. २] ॥ पाठान्तः उदु-
न्वः जम्बुः काम्योत्तः सक् वध्रः शिरीष सत्तय वणः पिल्वः जडिष्टः कुटकः पृष्ठाः गलावलः वेतसः शिम्बलः सिपुनः
सन्दनः भरणित्वा अस्मयोलः तुन्दुः प्रवदापरिति शान्ता वृक्षाः । एतेषां कृतमानामपि दशनां शकलानामतः शाकलो मणिः ॥
तथा सोत्रामणीयागे अनेन सूक्तेन ओषधीभिः सपीयमाना सुराम् अनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं वैताने । “रसप्राशय्या [५. २-
३] या वध्रव इत्योषधीभिः सुप्तं सपीयमानाम्” इति [वं० ५. ३] ॥

या वध्रवो याश्च शुक्रा रोहिणीरुत पृथ्वयः ।

असिंक्षीः कृष्णा ओषधीः सर्वा अच्छावदामसि ॥ १ ॥

याः । वध्रवः । याः । च । शुक्राः । रोहिणीः । उत । पृथ्वयः ।

असिंक्षीः । कृष्णाः । ओषधीः । सर्वाः । अच्छावदामसि ॥ १ ॥

त्रायन्तामिमं पुरुषं यस्माद् देवेपितादधि ।

यासां द्यौर्पिता पृथिवी माता समुद्रो मूलं वीरुधौ वभूव ॥ २ ॥

त्रायन्ताम् । इमम् । पुरुषम् । यस्मात् । देवऽर्पितात् । अधि ।

यासाम् । द्यौः । पिता । पृथिवी । माता । समुद्रः । मूलम् । वीरुधौ । वभूव ॥ २ ॥

आपो अग्नौ दिव्या ओषधयः ।

तास्ते यस्मिन्मेनस्यैव भङ्गादङ्गादनीनशर्न ॥ ३ ॥

आपः । अग्निम् । दिव्याः । ओषधयः ।

ताः । ते । यस्मिन् । मेनस्यैव । भङ्गात् । अङ्गात् । अनीनशर्न ॥ ३ ॥

प्रस्तृण्वती स्तम्बिनीरेकशुक्लाः प्रतन्वतीरोषधीरा वदामि ।

अंशुमतीः काण्डिनीर्या विशाखा हयामि ते वीरुधौ वैश्वदेवीरुद्राः पु-
रुषजीवनीः ॥ ४ ॥

प्रस्तृण्वतीः । स्तम्बिनीः । एकशुक्लाः । प्रतन्वतीः । ओषधीः । आ । वदामि ।

अंशुमतीः । काण्डिनीः । याः । विशाखाः । हयामि । ते । वीरुधौ । वैश्वदेवीः । रुद्राः ।

पुरुषजीवनीः ॥ ४ ॥

१ A R Dc यौः पिता. We with B D K K̄ S̄ V C. २ A has no kampa. B °मे.
नस्या°. K̄ °मेनस्या°. D S̄ C. °मेनस्यैव°. We with K R V Dc. ३ D K V °नीनशम्.
A K̄ R Dc °नीनशं. P अनीनशम्. P J C. अनीनशम्. We with B S̄ C. ४ P ता ।
We with P J C. ५ A B D K R S̄ C. प्रस्तृण्वतीः स्तम्बिनी. We with V K̄ Dc. ६ B D
R K K̄ Dc C. विशाखाः ह. We with A S̄ V.

यद् वः सहः सहमाना वीर्यं यच्च वो वल्गम् ।

तेनेममस्माद् यक्ष्मात् पुरुषं मुञ्चतौषधीरथो कृणोमि मेषजम् ॥ ५ ॥

यद् । धः । सहः । सहमानाः । वीर्यम् । यत् । च । वः । वल्गम् ।

तेन । इमम् । अस्मात् । यक्ष्मात् । पुरुषम् । मुञ्चत । ओषधीः । अथो इति । कृणोमि ।

मेपजम् ॥ ५ ॥

जीवलां नधारिषां जीवन्तीमोषधीमहम् ।

अरुन्धतीमुन्नयन्तीं पुष्यां मधुमतीमिह हुवेस्मा अरिष्टतातये ॥ ६ ॥

जीवलाम् । नद्यारिषाम् । जीवन्तीम् । ओषधीम् । अहम् ।

अरुन्धतीम् । उत्पन्नयन्तीम् । पुष्याम् । मधुमतीम् । इह । हुवे । अस्मै । अरिष्टतातये ॥ ६ ॥

इहा यन्तु मचेतसो मेदिनीर्वचसो मम ।

यथेमे पारयांसि पुरुषं दुरितादधि ॥ ७ ॥

इह । आ । यन्तु । प्रचेतसः । मेदिनीः । वचसः । मम ।

यथा । इमम् । पारयांसि । पुरुषम् । दुःइताद् । अधि ॥ ७ ॥

अमेर्यासो अपां गभो या रोहन्ति पुनर्णवाः ।

ध्रुवाः सहस्रानाग्नीभेषजीः सन्त्वानृताः ॥ ८ ॥

अमेः । घासः । अपाम् । गभैः । याः । रोहन्ति । पुनःऽनृवाः ।

ध्रुवाः । सहस्रानाग्नीः । भेषजीः । सन्तु । आऽनृताः ॥ ८ ॥

अवकोल्वा उदकात्मान् ओषधयः ।

व्युपित्तु दुरितं तीक्ष्णशृङ्ग्यः ॥ ९ ॥

अवकोल्वाः । उदकंऽआत्मानः । ओषधयः ।

पि । व्युपित्तु । दुःइतम् । तीक्ष्णशृङ्ग्यः ॥ ९ ॥

१ AB B D S C₃ कीर्त्तः । We with K K R V Dc. २ So A B B D K K R S V Dc C₃. But P P J नृपऽनृताम् । C₃ नृपऽनृताम् । See VIII. 2. 6. ३ So we with A B B D K K R S V P P J C₃. Dc C₃ पुष्यां. ४ S पुनर्णवाः. P पुनःऽनृवाः । We with A B B D K K R V Dc C₃ P J C₃. ५ P भेषजाः । We with P J C₃. ६ P व्युपित्तुः । We with P J C₃.

उन्मुञ्चन्तीर्विवरुणा उग्रा या विषदूर्षणीः ।

अथो वलासुनार्शनीः कृत्यादूर्षणीश्च यास्ता इहा यन्त्वोर्षधीः ॥ १० ॥ (१०)

उत्तुऽमुञ्चन्तीः । विऽवरुणोः । उग्राः । याः । विषऽदूर्षणीः ।

अथो इति । वलासुऽनार्शनीः । कृत्याऽदूर्षणीः । च । याः । ताः । इहा । आ । यन्तु ।

ओर्षधीः ॥ १० ॥ (१०)

अपक्नीताः सहीयसीर्वीरुधो या अभिष्टुताः ।

त्रायन्तामसिन् ग्रामे गामश्च पुरुषं पशुम् ॥ ११ ॥

अपऽक्नीताः । सहीयसीः । वीरुधः । याः । अभिऽष्टुताः ।

त्रायन्ताम् । असिन् । ग्रामे । गाम् । जम्भम् । पुरुषम् । पशुम् ॥ ११ ॥

मधुमन्मूलं मधुमदग्रमासां मधुमन्मध्यं वीरुधां वभूव ।

मधुमत् पर्णं मधुमत् पुण्यमासां मधोः संभक्ता अमृतस्य भक्षो घृतमन्नं

दुहतां गोपुरोगवम् ॥ १२ ॥

मधुऽमत् । मूलम् । मधुऽमत् । अग्रम् । आसां । मधुऽमत् । मध्यम् । वीरुधां । वभूव ।

मधुऽमत् । पर्णम् । मधुऽमत् । पुण्यम् । आसां । मधोः । सम्भक्ताः । अमृतस्य । भक्षः ।

घृतम् । भक्षम् । दुहताम् । गोऽपुरोगवम् ॥ १२ ॥

यावतीः किर्यतीस्त्रेमाः पृथिव्यामध्योर्षधीः ।

ता मा सहस्रपुण्यो मृत्योर्मुञ्चन्तंहसः ॥ १३ ॥

यावतीः । किर्यतीः । च । त्रिमाः । पृथिव्याम् । अर्थि । ओर्षधीः ।

ताः । मा । सहस्रऽपुण्यः । मृत्योः । मुञ्चन्तु । भंहसः ॥ १३ ॥

वैयाधो मणिर्वीरुधां त्रायमाणोभिश्श्लिषाः ।

अमीवाः सर्वा रक्षांस्यप हन्त्वधि दूरमुत्सात ॥ १४ ॥

१ K K उन्मुञ्चन्ती. Dc उन्मुञ्चन्ती corrected to उन्मुञ्चती. P उन्मुञ्चती: l. We with B DR S V C. P J C. २ P वरुणः l. ३ A B B D K K R S V C. P J C. वभूव. We with P. Dc वभूव changed to वभूव. ४ A B B D K K R S V Dc C. ओर्षधीः l. and P P J C have ओर्षधीः l. ५ A B मुञ्चन्तंहसः. We with D K K R S Dc C. ६ P J पुण्यः l. We with P C.

वैयोत्रः । मणिः । वीरुधाम् । आयमाणः । अभिसस्तिऽपाः ।

अमीवाः । सर्वा । रक्षांसि । अप । हन्तु । अर्धि । वृष्टम् । अस्वत् ॥ १४ ॥

सिंहस्येव स्तनयोः सं विजन्तेऽग्रेर्विजन्त आभृताभ्यः ।

गवां यक्ष्मः पुरुषाणां वीरुद्धिरतिनुत्तो नाव्या एतु स्रोत्याः ॥ १५ ॥

सिंहस्येऽहव । स्तनयोः । सम् । विजन्ते । अग्रेऽहव । विजन्ते । आऽभृताभ्यः ।

गवाम् । यक्ष्मः । पुरुषाणाम् । वीरुद्धिऽभिः । अतिऽनुत्तः । नाव्याः । एतु । स्रोत्याः ॥ १५ ॥

मुमुक्षाना ओषधयोऽग्नेर्वैश्वानरादधि ।

भूमिं संतन्वतीरित् यासां राजा वनस्पतिः ॥ १६ ॥

मुमुक्षानाः । ओषधयः । अग्नेः । वैश्वानरात् । अधि ।

भूमिम् । सम्ऽतन्वतीः । इत् । यासाम् । राजा । वनस्पतिः ॥ १६ ॥

या रोहन्त्याङ्गिरसीः पर्वतेषु समेषु च ।

ता नः पयस्वतीः शिवा ओषधीः सन्तु शं हृदे ॥ १७ ॥

याः । रोहन्ति । आङ्गिरसीः । पर्वतेषु । समेषु । च ।

ताः । नः । पयस्वतीः । शिवाः । ओषधीः । सन्तु । शम् । हृदे ॥ १७ ॥

याश्चाहं वेदं वीरुधो याश्च पश्यामि चक्षुषा ।

अज्ञाता जानीमश्च या यासु विद्य च संभृतम् ॥ १८ ॥

याः । च । अहम् । वेदं । वीरुधः । याः । च । पश्यामि । चक्षुषा ।

अज्ञाताः । जानीमः । च । याः । यासु । विद्य । च । सम्ऽभृतम् ॥ १८ ॥

सर्वाः समग्रा ओषधीर्वोधन्तु वर्चसो मम ।

यघेमं पारयांसि पुरुषं दुरितादधि ॥ १९ ॥

सर्वाः । समग्राः । ओषधीः । बोधन्तु । वर्चसः । मम ।

यघां । दुरम् । पारयांसि । पुरुषम् । दुरितात् । अधि ॥ १९ ॥

अश्वत्थो दुर्भो वीरुधां सोमो राजामृतं हविः ।

वीहिर्यवश्च भेषजौ दिवस्युन्नावमर्त्यौ ॥ २० ॥ (१८)

अथत्यः । दर्भः । वीरुधाम् । सोमः । यज्ञा । अमृतम् । हविः ।

वीहिः । यवः । च । भेषजौ । दिवः । पुत्री । अमर्त्यौ ॥ २० ॥ (१८)

उज्जिहीध्वे स्तनयत्यभिकन्दत्योषधीः ।

यदा वः पृश्निमातरः पर्जन्यो रेतसावति ॥ २१ ॥

उत् । जिहीध्वे । स्तनयति । अभिऽकन्दति । ओषधीः ।

यदा । वः । पृश्निऽमातरः । पर्जन्यः । रेतसा । अवति ॥ २१ ॥

तस्यामृतस्येमं वलं पुरुषं पाययामसि ।

अथो कृणोमि भेषजं यथासच्छतहायनः ॥ २२ ॥

तस्य । अमृतस्य । इमम् । वलम् । पुरुषम् । पाययामसि ।

अथो इति । कृणोमि । भेषजम् । यथा । असत् । शतऽहायनः ॥ २२ ॥

वराहो वेदं वीरुधं नकुलो वेदं भेषजीम् ।

सर्पा गन्धर्वा या विदुस्ता अस्मा अवसे हुवे ॥ २३ ॥

वराहः । वेदः । वीरुधम् । नकुलः । वेदः । भेषजीम् ।

सर्पाः । गन्धर्वाः । याः । विदुः । ताः । अस्मै । अवसे । हुवे ॥ २३ ॥

याः सुपर्णा आङ्गिरसीर्दिव्या या रघटो विदुः ।

वर्षासि हंसा या विदुर्याश्च सर्वे पतत्रिणः ।

मृगा या विदुरोषधीस्ता अस्मा अवसे हुवे ॥ २४ ॥

याः । सुऽपर्णाः । आङ्गिरसीः । दिव्याः । याः । रघटः । विदुः ।

वर्षासि । हंसाः । याः । विदुः । याः । च । सर्वे । पतत्रिणः ।

मृगाः । याः । विदुः । ओषधीः । ताः । अस्मै । अवसे । हुवे ॥ २४ ॥

यावतीनामोषधीनां गावः प्राश्नन्त्यग्न्या यावतीनामजावयः ।

तावतीस्तुभ्यमोषधीः शर्म यच्छन्त्वाभृताः ॥ २५ ॥

१ P ओषधीः । We with F J Cp. २ B वेदं corrected from वेद. ३ B वेदं. B had originally वेद.

यावतीनाम् । ओषधीनाम् । गावः । प्रऽमञ्चन्ति । अङ्गाः । यावतीनाम् । अजऽअवयः ।
तावतीः । तुभ्यम् । ओषधीः । शर्म । यच्छन्तु । जाऽश्रुताः ॥ २५ ॥

यावतीषु मनुष्या भेषजं मिषजो बिदुः ।

तावतीविश्वभेषजीरा भंरामि त्वामभि ॥ २६ ॥

यावतीषु । मनुष्याः । भेषजम् । मिषजः । बिदुः ।

तावतीः । विश्वभेषजीः । आ । भ्रामि । त्वाम् । अभि ॥ २६ ॥

पुष्पवतीः प्रसूमतीः फलिनीरफला उत ।

संमातरं इव दुहामस्मा अरिष्टतातये ॥ २७ ॥

पुष्पवतीः । प्रसूमतीः । फलिनीः । अफलाः । उत ।

संमातरऽइव । दुहाम् । अस्मै । अरिष्टतातये ॥ २७ ॥

उत त्वाहापे पञ्चशलादथो दशशलादुत ।

अथो यमस्य पङ्क्तीशाद् विश्वस्माद् देवकिल्विपात् ॥ २८ ॥ (१९)

उत । त्वा । अहापेम् । पञ्चशलात् । अथो इति । दशशलात् । उत ।

अथो इति । यमस्य । पङ्क्तीशात् । विश्वस्मात् । देवऽकिल्विपात् ॥ २८ ॥ (१९)

इति चतुर्थेनुपाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“इन्द्रो मन्वतु” इति अमूलस्य ऋग्वेदप्रथममन्त्रस्य प्रथमश्लोकस्य अर्थोक्तौ विनिर्देशः । तानि कर्माणि सेनाकर्मणि नाम भवन्ति । तत्र सेनाकर्मिण्यर्थं “पूतिरग्न्यः” [१] इत्यपर्वेण भतिपातदेवे जीर्णो रज्जुश्च भवपाप अधस्त-
पञ्चकर्मणां पिण्डकर्मिणामलङ्करोः काष्ठयोः “इन्द्रो मन्वतु” इति सूक्तं आभि मन्वति । धूमं दृष्ट्वा भतिपदरहितेनापर्वेण अनुमन्त्रयते । “अभि पदादयः” [२] इत्यादिनापर्वेण धूमपदरहितेन अभिम् अनुमन्त्रयते । तादृशेभ्यो सेना कर्मणि स्युः । तान्येनम् ।

“इन्द्रो मन्वतु” इति सूक्तेन प्रलूयन् अथरात्रमिष आदधाति । ऋग्वेदो भवति ॥

तथा अनेन सूक्तेन प्रलूयन् यमिमात्रस्यमिष आदधाति ॥

तथा अनेन सूक्तेन प्रलूयन् एतदस्त्रमिष आदधाति ॥

तथा अनेन सूक्तेन प्रलूयन् पलायनमिष आदधाति । विनिर्देशमिष इति केचनः ॥

तथा अनेन सूक्तेन प्रलूयन् अदिरस्यमिष आदधाति ॥

तथा अनेन सूक्तेन प्रलूयन् अस्त्रमिष आदधाति ॥ अनुमन्त्र न भवति । कर्मणि कृत्यः ॥ सप्तलक्षणी वक्तव्यता ॥

तथा अन्त्यापसाम् कृत्वा अनेन सूक्तेन आदधात्वा सत्त्वानिमिषञ्च सेनाकर्मेषु वयति । सर्वत्र क्रुदेनाभिमिषञ्च पादादिषु ।
न उक्तमन्त्रम् ॥

१ D R संमातरं. Gr सम् । मातरः originally. २ So we with A B B̄ D K R̄ R̄ S̄ C̄ and J. Gr चङ्गि°. V पङ्क्ति°. Dc पङ्क्ति°. P P̄ पङ्क्तिशात् ।

तथा तत्र कृत्वा अनेन सूक्तेन मौञ्जान् पाशान् सपाशमिमञ्च१ सेनाक्रमेषु वर्णति । तत्र च ॥

तथा अनेन सूक्तेन बाधकदृग्धानि आधत्वाणि कूटानि सपाशमिमञ्च सेनाक्रमेषु वर्णति ॥

तथा अनेन सूक्तेन बाधकदृग्धानि आङ्गानि जालानि सपाशमिमञ्च सेनाक्रमेषु वर्णति ॥ समाप्तानि जयकर्माणि ॥

उत्तेषु सर्वकर्मसु अद्भुताणि वक्ष्यमाणानि त्रीणि कर्माणि भवन्ति । “साह्वयः” [२४] इति पदद्वयेन स्वमित्रवल्लक्षणार्थम् आज्य जुहोति दक्षिणहस्तेन बाधककाष्ठप्रज्वालितेभ्यो । “दुराहामीभ्यः” [२४] इति पदद्वयेन प्रबलविनाशार्थं सव्येन हस्तेन इक्षिद जुहोत्युक्ताभ्यां । कर्मांशेरुत्तरस्मिन् देशे रक्तपिण्डग्रन्थं भूमिपदे उर्ध्वं कृत्वा नीललोहितवर्णाभ्यां सूत्राभ्यां सर्वां वेष्टयित्वा “नीललोहितेनासूत्रम्व्यवतनोमि” [२४] इत्यनेन दक्षिणा द्वे प्रकर्षेण त्वाजयति ॥

सेनाक्रमेण अरण्ये कार्याणि न ग्रामे । युद्धप्रदेशे वा यथाग्रसद्वम् ॥

तत्र वृक्तं कौशिकेन । “इन्द्रो मन्त्रित्वि पृतिरज्जुवृति पृतिरज्जुम् अवधायाथ्यराधयक्रयोरति मन्यति । धूमम्” इति धूमम् अनुमन्त्रयते । अमिष्ट इत्यमिष्टम् । तस्मिन् अरण्ये सप्तलक्षवर्णोत्तराद्याति अथर्ववक्त्रकताज्जङ्गमाङ्गदिराशरणम् । “उक्ताः पाशाः । आधत्वाणि कूटानि आङ्गानि जालानि बाधकदृग्धानि । साह्वय इति मित्रेभ्यो जुहोति दुराहामीभ्य इति” सव्येनेक्षिदम् अमिष्टेभ्यो बाधके । उत्तरतोमेलेहिवाश्वरथस्य शस्त्रा निहत नीललोहितेनाभ्यां सूत्राभ्यां परितस्त नीललो-
“हितेनासूत्रम् इति दक्षिणा प्रज्ञवयति” इति [कौ० २. ७] ॥ ताजङ्ग एरण्डः । कूट निपादाना प्रार्तिपन्नम् ॥ आङ्गः पल्लव इति दारिलः । तिण्णिरिति केज्जवः । वृक्षविशेषपर्यायार्थे आङ्गपरं सूत्रेऽपराठो न चेत् प्राक्तनैः प्रमादेन भवितव्यम् । पक्ष्य इत्येव नाम्ना भवितव्यम् सूक्ते परयाङ्गपदसंज्ञात् । वक्ष्याङ्गः पक्ष्य इति आङ्ग यस्य स इति विग्रहः ॥

इन्द्रो मन्त्रितु मन्थिता शक्रः शूरः पुरंदुरः ।

यथा हनाम सेनां अमित्राणां सहस्रशः ॥ १ ॥

इन्द्रः । मन्त्रितुः । मन्थिता । शक्रः । शूरः । पुरम्ऽद्वरः ।

यथा । हनाम । सेनाः । अमित्राणाम् । सहस्रशः ॥ १ ॥

पृतिरज्जुरुपधानी पृति सेनां कृणोत्वमूम् ।

धूममग्निं पराहश्यामित्रा हत्स्वा दधतां भयम् ॥ २ ॥

पृतिरज्जुः । उपऽध्वानी । पृतिम् । सेनाम् । कृणोतु । अमूम् ।

धूमम् । अग्निम् । पराऽहव्यं । अमित्राः । हत्ऽहत् । आ । दधताम् । भयम् ॥ २ ॥

अमूनश्चत्य निः शृणीहि खादामून खंदिराजिरंम् ।

ताजङ्ग इव भज्यन्तां हन्तेनान् वर्धको वृधैः ॥ ३ ॥

१ K K मन्थन्तु. We with A B D R S V Dc Cs. २ P मन्थिता । We with P J Cr.
३ K S ०त्वन्तु. We with A B D K R V Dc Cs. ४ K दधतां. ५ B has cancelled the
visarga which D K K Cs already omit. We with A B R S V Dc. ६ So we with
B K K. A B D R S V Dc Cs खंदिराजिरं. P P J Cr खतिरज्जुजिरं. See also Rv.
७ So A B D K K R S V Dc Cs. P P J Cr ताजङ्गः इव. Dārila ताजङ्ग परण्डः.
Kesava too gives the same interpretation. Should the padas read ताजत् । भङ्गः इव ।
(=ताजत् । भङ्गः इव) ?

सेदिरुग्रा व्युद्धिरार्तिश्चानपवाचना ।

यमस्तन्द्नीश्च मोहश्च तैरमूनभि दधामि सर्वान् ॥ ९ ॥

सेदिः । उग्रा । विऽकृद्धिः । आर्तिः । च । अनपवाचना ।

यमः । तन्द्नीः । च । मोहः । च । तैः । अमून । अभि । दधामि । सर्वान् ॥ ९ ॥

मृत्यवेमून प्र यच्छामि मृत्युपाशैरमी सिताः ।

मृत्योर्ये अंशला दूतास्तेभ्य एनान् प्रति नयामि वृद्धा ॥ १० ॥ (२०)

मृत्यवे । अमून । प्र । यच्छामि । मृत्युऽपाशैः । अमी इति । सिताः ।

मृत्योः । ये । अंशलाः । दूताः । तेभ्यः । एनान् । प्रति । नयामि । वृद्धा ॥ १० ॥ (२०)

नयतामून मृत्युवृता यमवृता अपोम्भत ।

परःसहस्रा हन्यन्तां तृणेद्वेनान् मर्त्य भवस्य ॥ ११ ॥

नयत । अमून । मृत्युऽवृताः । यमऽवृताः । अप । उम्भत ।

परःसहस्राः । हन्यन्ताम् । तृणेद्वे । एनान् । मर्त्यम् । भवस्य ॥ ११ ॥

साध्या एकं जालदण्डमुद्यत्य यन्त्योर्जसा ।

रुद्रा एकं वसव एकमादित्यैरेक उद्यतः ॥ १२ ॥

साध्याः । एकम् । जालऽदण्डम् । उत्पद्यत । यन्ति । ओर्जसा ।

रुद्राः । एकम् । वसवः । एकम् । आदित्यैः । एकः । उत्पद्यतः ॥ १२ ॥

विश्वे देवा उपरिष्ठादुन्नतो यन्तोर्जसा ।

मर्धेन प्रन्तो यन्तु सेनामङ्गिरसो महीम् ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । उपरिष्ठात् । उन्नन्तः । यन्तु । ओर्जसा ।

मर्धेन । प्रन्तः । यन्तु । सेनाम् । अङ्गिरसः । महीम् ॥ १३ ॥

यनस्पतीन् वानस्पत्यानोपधीस्ता वीरुधः ।

द्विपाचतुष्पादिष्णामि यथा सेनाममूं हनन् ॥ १४ ॥

यनस्पतीन् । वानस्पत्यान् । ओपधीः । उत । वीरुधः ।

१ P° मृद्धि । We with P J Cr २ P P J युष्या । We with Cr. ३ P रुद्राः ।
We with P J Cr. ४ K यन्त्योर्जसा. ५ P वीरुधा । We with P J Cr.

अ॒मू॒न् । अ॒भ्य॒त्थ । निः । शृ॒णी॒हि । खा॒र्द । अ॒मू॒न् । स॒दि॒र । अ॒जि॒त् ।

ता॒ज॒ह॒ङ्गः॒ऽइ॒व । भ॒ज्य॒न्ता॒म् । ह॒न्तु । ए॒ना॒न् । व॒र्ध॒कः । व॒धैः ॥ ३ ॥

प॒रु॒षा॒न॒मू॒न् प॒रु॒षा॒हः । कृ॒णो॒तु । ह॒न्ते॒न॒ान् । व॒र्ध॒को॒ व॒धैः ।

क्षि॒प्रं शू॒र इ॒व भ॒ज्य॒न्तां वृ॒ह॒ज्जाले॒न॒ संदि॒ताः ॥ ४ ॥

प॒रु॒षा॒न॒म् । अ॒मू॒न् । प॒रु॒षा॒हः । कृ॒णो॒तु । ह॒न्तु । ए॒ना॒न् । व॒र्ध॒कः । व॒धैः ।

क्षि॒प्रम् । शू॒रः॒ऽइ॒व । भ॒ज्य॒न्ता॒म् । वृ॒ह॒त्॒ऽज्जाले॒न॒ । स॒म्॒ऽदि॒ताः ॥ ४ ॥

अ॒न्ता॒रि॒क्षं जाल॑मासीज्जालदु॒ण्डा दि॒शो म॒हीः ।

ते॒ना॒भि॒धाय॑ द॒स्यू॒नां श॒क्रः से॒ना॒मपा॑वपत् ॥ ५ ॥

अ॒न्ता॒रि॒क्षम् । जाल॑म् । आसी॒त् । जाल॑दु॒ण्डाः । दि॒शः । म॒हीः ।

ते॒न । अ॒भि॒ऽधा॒य । द॒स्यू॒नाम् । श॒क्रः । से॒ना॒म् । अ॒प । अ॒व॒प॒त् ॥ ५ ॥

वृ॒ह॒त्रि जाल॑ं वृ॒हतः॑ श॒क्रस्य॑ वा॒जिनी॑वतः ।

ते॒न श॒श्व॒न॒भि सर्वा॑न् न्यु॒ज्जि यथा॑ न मु॒च्या॒ते क॒त॒म॒श्च॒नैपा॑न् ॥ ६ ॥

वृ॒ह॒त् । हि । जाल॑म् । वृ॒हतः॑ । श॒क्रस्य॑ । वा॒जिनी॑वतः ।

ते॒न । श॒श्व॒न् । अ॒भि । सर्वा॑न् । नि । वृ॒ज्जि । यथा॑ । न । मु॒च्या॒ते । क॒त॒मः । च॒न । प॒-

पाम् ॥ ६ ॥

वृ॒ह॒त् ते जाल॑ं वृ॒हत इ॒न्द्र शू॒र स॒हस्रा॑र्यस्य श॒तवी॑र्यस्य ।

ते॒न श॒त॑ स॒हस्र॑म॒युतं॑ न्यु॒र्वि॒दं ज॒घान॑ श॒क्रो द॒स्यू॒नाम॒भि॒धाय॑ से॒नया॑ ॥ ७ ॥

वृ॒ह॒त् । ते । जाल॑म् । वृ॒हतः॑ । इ॒न्द्र । शू॒र । स॒ह॒स्र॒ऽअ॒र्यस्य॑ । श॒त॒ऽवी॒र्यस्य॑ ।

ते॒न । श॒तम् । स॒ह॒स्रम् । अ॒यु॒तम् । नि॒ऽअ॒र्वि॒दम् । ज॒घा॒न । श॒क्रः । द॒स्यू॒नाम् । अ॒भि॒ऽधा॒य ।

से॒नया॑ ॥ ७ ॥

अ॒यं लो॒को जाल॑मासीच्च॒क्रस्य॑ म॒ह॒तो म॒हान् ।

ते॒ना॒हमि॒न्द्र॒जाले॑नामू॒स्तम॑सा॒भि द॑धामि॒ सर्वा॑न् ॥ ८ ॥

अ॒यम् । लो॒कः । जाल॑म् । आसी॒त् । श॒क्रस्य॑ । म॒ह॒तः । म॒हान् ।

ते॒न । अ॒हम् । इ॒न्द्र॒ऽज्जाले॒न॒ । अ॒म् । त॒मसा॑ । अ॒भि । द॒धामि॑ । सर्वा॑न् ॥ ८ ॥

१ P एनाम् । २ R परं. ३ P अभिऽधार्य । We with P J Gr. ४ B सव्यान्तुं,
corrected from सव्यान्तु. A B D E R S Dc C३ सव्यान्तु.

अथैषां बहु विभ्यतामिषवो घ्नन्तु मर्मेणि ॥ २० ॥

अथ । पृथन्ताम् । पृथाम् । आयुधानि । मा । शक्रन् । प्रतिऽध्याम् । इषुम् ।

अथ । पृथाम् । बहु । विभ्यताम् । इषवः । घ्नन्तु । मर्मेणि ॥ २० ॥

सं क्रोशतामेनान् द्यावापृथिवी समन्तरिक्षं सह देवताभिः ।

मा ज्ञातारं मा प्रतिष्ठां विदन्त मिथो विद्वाना उप यन्तु मृत्युम् ॥ २१ ॥

सम् । क्रोशताम् । एनान् । द्यावापृथिवी इति । सम् । अन्तरिक्षम् । सह । देवताभिः ।

मा । ज्ञातारम् । मा । प्रतिऽस्थाम् । विदन्त । मिथः । विद्वानाः । उप । यन्तु । मृ-
-त्युम् ॥ २१ ॥

दिशश्चतस्रोऽथत्यो देवस्यस्य पुरोडाशाः शुफा अन्तरिक्षमुद्धिः ।

द्यावापृथिवी पक्षसी ऋतवोभीशवोन्तदेशाः किंकुरा वाक् परिर-
ध्यम् ॥ २२ ॥

दिशः । चतस्रः । अथत्योः । देवऽस्यस्य । पुरोडाशाः । शुफाः । अन्तरिक्षम् । उद्धिः ।

द्यावापृथिवी इति । पक्षसी इति । अथत्यः । अभीशवः । अन्तऽदेशाः । किम्बुऽकुराः ।
वाक् । परिरध्यम् ॥ २२ ॥

संवत्सरो रथः परिवत्सरो रथोपस्थो विराडीपात्री रथमुखम् ।

इन्द्रः सव्यष्ठाश्चन्द्रमाः सारथिः ॥ २३ ॥

सम्बत्सरोः । रथः । परिवत्सरोः । रथोपस्थः । विराट् । ईपा । अग्निः । रथऽमुखम् ।

इन्द्रः । सव्यऽस्थाः । चन्द्रमाः । सारथिः ॥ २३ ॥

ब्रूतो जयेतो वि जय सं जय जय स्वाहा ।

इमे जयन्तु परामी जयन्तां स्वाहेभ्यो दुराहामीभ्यः ।

नीललोहितेनामूनभ्यवतनोमि ॥ २४ ॥ (२५)

इतः । जय । इतः । वि । जय । सम् । जय । जय । स्वाहा ।

१ A B D R C. चतस्रो अभ्यत्योः. We with K K̄ S̄ V D. २ B पुरोडाशा शुफा.
३ D S̄ V °पृथिवी. We with A B K̄ R D C. ४ P शुफाः. ५ P अभीशवः. We
with P J C. ६ P किम्बुऽकुराः. We with P J C.

द्विऽपात् । चतुऽपात् । इप्पामि । यथा । सेनाम् । अमूमं । हनन् ॥ १४ ॥

गन्धर्वाप्सरसः । सर्पान् देवान् पुण्यजनान् पितॄन् ।

दृष्टान्दृष्टानिष्णामि यथा सेनाममूमं हनन् ॥ १५ ॥

गन्धर्वेऽप्सरसः । सर्पान् । देवान् । पुण्यजनान् । पितॄन् ।

दृष्टान् । अदृष्टान् । इप्पामि । यथा । सेनाम् । अमूमं । हनन् ॥ १५ ॥

इम उप्ता मृत्युपाशा यानाकम्प्य न मुच्यसे ।

अमुष्यां हन्तु सेनाया इदं कूटं सहस्रशः ॥ १६ ॥

इमे । उप्ताः । मृत्युपाशाः । यान् । आकम्प्ये । न । मुच्यसे ।

अमुष्याः । हन्तु । सेनायाः । इदम् । कूटम् । सहस्रशः ॥ १६ ॥

धर्मः समिद्धो अग्निनायं होमः सहस्रहः ।

भवेद्यष्टश्विवाहुश्च शर्वं सेनाममूमं हतम् ॥ १७ ॥

धर्मः । समिद्धः । अग्निना । अयम् । होमः । सहस्रहः ।

भयः । च । अष्टश्विवाहुः । च । शर्वं । सेनाम् । अमूमं । हतम् ॥ १७ ॥

मृत्योरापमा पंचानां क्षुधं सेदिं वधं भयम् ।

इन्द्रश्चाक्षुजालाभ्यां शर्वं सेनाममूमं हतम् ॥ १८ ॥

मृत्योः । आपम् । आ । पञ्चानाम् । क्षुधम् । सेदिम् । वधम् । भयम् ।

इन्द्रः । च । अक्षुजालाभ्याम् । शर्वं । सेनाम् । अमूमं । हतम् ॥ १८ ॥

पराजिताः म त्रसतामित्रा नुत्ता धावन् ब्रह्मणा ।

वृहस्पतिर्मणुत्तानां मामीषां मोचि कश्चन ॥ १९ ॥

पराजिताः । म । त्रसन् । अमित्राः । नुत्ताः । धावन् । ब्रह्मणा ।

वृहस्पतिऽप्रनुत्तानाम् । माम् । अमीषाम् । मोचि । कः । चन ॥ १९ ॥

अयं पयन्तामेपामायुधानि मा शक्नन् प्रतिधामिषुम् ।

१ P अमूमं. We with P J Cr. २ P त्राऽकम्प्यं. We with P J Cr. ३ A B D K K R S V D C P P J Cr all read अपम. ४ A R सव्यं. P P J सव्यं. ५ So we with A B B D K K R S V D C. P P J Cr आपम्. ६ R D पंचानां. = A शर्वं changed to सव्यं. B C सव्यं. P P J सव्यं. ७ R S वृहस्पतिः. ८ P P J Cr नुत्ता. ९

माया ह जज्ञे मायया मायया मातली परि ॥ ५ ॥

बृहती । परि । मायायाः । मातुः । माया । अर्थि । निःसृजिता ।

माया । ह । जज्ञे । मायायाः । मायायाः । मातली । परि ॥ ५ ॥

वैश्वानरस्य प्रतिमोपरि द्यौर्यावद् रोदसी विववाधे अग्निः ।

ततः षष्ठादामुतो यन्ति स्तोमा उदितो यन्त्यभि षष्ठमहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य । प्रतिऽमा । उपरि । द्यौः । शर्वत् । रोदसी इति । विऽपवाधे । अग्निः ।

ततः । षष्ठात् । आ । अमुतः । यन्ति । स्तोमाः । उद् । इतः । यन्ति । अग्निः । षष्ठम् ।

अहः ॥ ६ ॥

षट् त्वां पृच्छाम ऋषयः कश्यपेमे त्वं हि युक्तं युयुक्षे योग्यं च ।

विराजमाहुर्ब्रह्मणः पितरं तां नो वि धेहि यतिधा सखिभ्यः ॥ ७ ॥

षट् । त्वा । पृच्छाम । ऋषयः । कश्यपः । इमे । त्वम् । हि । युक्तम् । युयुक्षे । योग्यम् । च ।

विऽराजम् । आहुः । ब्रह्मणः । पितरम् । ताम् । नः । वि । धेहि । यतिऽधा । सखिऽभ्यः ॥ ७ ॥

यां प्रच्युतामनु यज्ञाः प्रच्यवन्ते उपतिष्ठन्त उपतिष्ठमानाम् ।

यस्यां ब्रूते प्रसवे यक्षमेजति सा विराडृषयः परमे व्योमिन् ॥ ८ ॥

याम् । प्रऽच्युताम् । अनु । यज्ञाः । प्रऽच्यवन्ते । उपऽतिष्ठन्ते । उपऽतिष्ठमानाम् ।

यस्याः । ब्रूते । प्रऽसवे । यक्षम् । मेजति । सा । विऽराद् । ऋषयः । परमे । विऽयोमिन् ॥ ८ ॥

अप्राणैति प्राणेन प्राणतीनां विराट् स्वराजमभ्येति पश्चात् ।

विश्वं मृशन्तीमभिरूपां विराजं पश्यन्ति त्वे न त्वे पश्यन्त्येनाम् ॥ ९ ॥

अप्राणा । पृति । प्राणेन । प्राणतीनाम् । विऽराद् । स्वऽराजम् । अभि । पृति । पश्चात् ।

विश्वम् । मृशन्तीम् । अभिऽरूपां । विऽराजम् । पश्यन्ति । त्वे इति । न । त्वे इति ।

पश्यन्ति । एनाम् ॥ ९ ॥

को विराजो मिथुनत्वं प्र वेद क ऋतून क उ कल्पमस्याः ।

१ P P J G मायाः । २ B B K पद्मा. K Dc पहत्वा. ३ S प्रच्यवन्ते उ०. ४ B पृष्ट०.
५ P P ऋषयः । We with J G ६ B D S G विराट्स्वराज०. B Dc विराट् स्वराज०.
We with A K K V.

हमे । ज॒यन्तु । परा॑ । अ॒ग्नी इति॑ । ज॒यन्ताम् । स्वाहा॑ । ए॒न्यः । दुरा॑हा । अ॒नीभ्यः ।
नील॒ऽलोहिते॑न । अ॒मून् । अ॒ग्निऽअ॒र्चत॑नोमि ॥ २४ ॥ (२१)

चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

नूतनगिरिणि तूष्णे विपद्यादिविषयः सवादी विचारय ॥

“नूतनी” “विपद् वै” इति सूक्तार्थ्या अप करोति स्वर्णकाम इति विनियोगमाला ॥

कुत॒स्तौ जा॒तौ क॒तमः॑ सो अ॒र्धः क॒सा॒ल्लो॒कात् क॒तम॒स्याः पृथि॒व्याः ।

व॒त्तौ वि॒राजः॑ स॒ल्लि॒लावु॒दैतां॑ तौ त्वां पृ॒च्छामि॑ क॒तरेण॑ दुग्धा ॥ १ ॥

कुतः । तौ । जा॒तौ । क॒तमः । सः । अ॒र्धः । क॒सा॒त् । लो॒कात् । क॒तम॒स्याः । पृथि॒व्याः ।

व॒त्तौ । वि॒राजः । स॒ल्लि॒लात् । उ॒त् । ऐ॒ताम् । तौ । त्वा । पृ॒च्छामि॑ । क॒तरेण॑ । दुग्धा ॥ १ ॥

यो अ॒र्कन्द॑यत् स॒ल्लि॒लं म॒हि॒त्वा योनि॑ कृ॒त्वा त्रि॒भुजं॑ श॒यानः॑ ।

व॒त्तः का॒मदु॒षो वि॒राजः॑ स गु॒हा च॒के त॒न्युः प॒राचैः॑ ॥ २ ॥

यः । अ॒र्कन्द॑यत् । स॒ल्लि॒लम् । म॒हि॒त्वा । योनि॑म् । कृ॒त्वा । वि॒ऽभुजं॑ । श॒यानः॑ ।

व॒त्तः । का॒म॒ऽदुषः॑ । वि॒राजः॑ । सः । गु॒हा । च॒के । त॒न्युः । प॒राचैः॑ ॥ २ ॥

यानि॑ त्री॒णि वृ॒हन्ति॑ ये॒षां चतु॑र्थं वि॒द्युन॑क्ति॒ वाच॑म् ।

ब्र॒ह्मै॒नद् वि॒द्यात् तप॑सा वि॒पश्चि॒द् यस्मि॑न्ने॒कं यु॒ज्यते॑ यस्मि॒न्नेक॑म् ॥ ३ ॥

यानि॑ । त्री॒णि । वृ॒हन्ति॑ । ये॒षां । चतु॑र्थम् । वि॒द्युन॑क्ति॒ । वाच॑म् ।

ब्र॒ह्मा । ए॒नत् । वि॒द्यात् । तप॑सा । वि॒पऽचि॒द् । यस्मि॑न् । एक॑म् । यु॒ज्यते॑ । यस्मि॑न् ।

एक॑म् ॥ ३ ॥

वृ॒ह॒तः परि॑ सा॒मानि॑ प॒ष्ठात् प॒ञ्चाधि॑ निर्मि॒ता ।

वृ॒हद् वृ॒ह॒त्या निर्मि॑तं कुतो॒धि वृ॒हती॑ मि॒ता ॥ ४ ॥

वृ॒ह॒तः । परि॑ । सा॒मानि॑ । प॒ष्ठात् । प॒ञ्च । अ॒धि । निः॒ऽमिता॑ ।

वृ॒ह॒त् । वृ॒ह॒त्याः । निः॒ऽमिता॑म् । कुतः । अ॒धि । वृ॒ह॒ती । मि॒ता ॥ ४ ॥

वृ॒ह॒ती परि॑ सा॒त्राया॑ मा॒नुर्मा॒त्राधि॑ निर्मि॒ता ।

१ P प्रत्युः १. We with P J Cr. २ B D K S C. कसा॒ल्लो॒. ३ P वि॒राजः॑ १. We with P J Cr. ४ P वि॒पश्चि॒त्. We with P J Cr.

गायत्रीम् । त्रिऽस्तुभम् । जगतीम् । अनुऽस्तुभम् । बृहत्ऽअर्कोम् । यजमानाय । स्वः ।
आऽभरन्तीम् ॥ १४ ॥

पञ्च व्युष्टिरनु पञ्च दोहा गां पञ्चनाग्नीमृतयोनु पञ्च ।

पञ्च दिशः पञ्चदशेन कूप्तास्ता एकमूर्ध्वीरभि लोकमेकम् ॥ १५ ॥

पञ्च । विऽउष्टीः । अनु । पञ्च । दोहाः । गाम् । पञ्चऽनास्तीम् । अतर्वः । अनु । पञ्च ।
पञ्च । दिशः । पञ्चऽदशेन । कूप्ताः । ताः । एकऽमूर्ध्वीः । अभि । लोकम् । एकम् ॥ १५ ॥

पद् जाता भूता प्रथमजर्तस्य पडु सामानि पडुहं बहन्ति ।

पड्योगं सीरमनु सामसाम पडाह्वर्यावापृथिवीः पडुर्वीः ॥ १६ ॥

पद् । जाता । भूता । प्रथमऽजा । अतर्वः । पद् । ऊं इति । सामानि । पद्ऽअहम् । बहन्ति ।
पद्ऽयोगम् । सीरम् । अनु । सामऽसाम । पद् । आहुः । यावापृथिवीः । पद् । उर्वीः ॥ १६ ॥

पडाहुः शीतान् पडु मास उष्णान्तु नो ब्रूत यतमोतिरिक्तः ।

सप्त सुपर्णाः कवयो नि षेदुः सप्त च्छन्दांस्यनु सप्त दीक्षाः ॥ १७ ॥

पद् । आहुः । शीतान् । पद् । ऊं इति । मासः । उष्णान् । अतुम् । नः । ब्रूत । यतमः ।
'अतिरिक्तः ।

सप्त । सुऽपर्णाः । कवयः । नि । षेदुः । सप्त । छन्दांसि । अनु । सप्त । दीक्षाः ॥ १७ ॥

सप्त होमाः सप्तमिधो ह सप्त मधूनि सप्ततवो ह सप्त ।

सप्ताज्यानि परि भूतमायन् ताः सप्तगृध्रा इति शुश्रुमा वयम् ॥ १८ ॥

सप्त । होमाः । सप्तऽइधः । ह । सप्त । मधूनि । सप्त । अतर्वः । ह । सप्त ।

सप्त । आज्यानि । परि । भूतम् । आयन् । ताः । सप्तऽगृध्राः । इति । शुश्रुम । वयम् ॥ १८ ॥

सप्त च्छन्दांसि चतुरुत्तराण्यन्यो अन्यस्मिन्नध्यापितानि ।

कथं स्तोमाः प्रति तिष्ठन्ति तेषु तानि स्तोमेषु कथमार्षितानि ॥ १९ ॥

१ K R V वशः. २ B D °जरतस्य. ३ B B R S C. सामानि. ४ P J पद्. अहम्. ५ P पद्. अहम् (=पद्ऽअहम्). Gr पद्. अहम् (changed from पद्ऽअहम्). ६ D C has corrected 'तुं नो' to 'तं नो'. K R V °त नो. We with A B D R S C. ७ P J आयम्. We with Gr.

क्रमान् को अस्याः कतिधा विदुग्धान् को अस्या धामं कतिधा
व्युष्टीः ॥ १० ॥ (२२)

कः । वि॒ड्राजः । मि॒धुन॒ऽत्वम् । प्र । चेद् । कः । क्र॒नून् । कः । ऊं इति । कल्पम् । अ॒स्याः ।
क्र॒मान् । कः । अ॒स्याः । क॒ति॒ऽधा । वि॒दुग्धा॒म् । कः । अ॒स्याः । धामं । क॒ति॒ऽधा ।
वि॒ऽउष्टीः ॥ १० ॥ (२०)

इयमेव सा या प्रथमा व्यौर्च्छदास्तिरसासु चरति प्रविष्टा ।

महान्तो अस्यां महिमानो अन्तर्वधूजिगाय नवगजनित्री ॥ ११ ॥

इ॒यम् । ए॒व । सा । या । प्र॒थ॒मा । वि॒ऽभौ॒च्छत् । आ॒सु । इ॒तरा॒सु । च॒र॒ति । प्र॒वि॒ष्टा ।
म॒हान्तः । अ॒स्याम् । म॒हि॒मानः । अ॒न्तः । व॒धूः । जि॒गा॒य । न॒व॒ऽग॒ज॒ । ज॒नि॒त्री ॥ ११ ॥

छन्दःपक्षे उपसा पेपिशाने समानं योनिमनु सं चरेते ।

सूर्यपत्नी सं चरतः प्रजानन्ती केतुमती अजरे भूरिरेतसा ॥ १२ ॥

छ॒न्दः॒पक्षे॒ इति॒ छ॒न्दः॒ऽपक्षे॒ । उ॒प॒सा । पे॒पि॒शाने॒ इति॒ । स॒मा॒नम् । यो॒नि॒म् । अ॒नु॒ । सं । च॒रे॒ते॒ ।
च॒रे॒ते॒ इति॒ ।

सूर्यपत्नी इति सूर्यपत्नी । सम् । चरतः । प्रजानन्ती इति प्रजानन्ती ।

केतुमती इति केतुमती । अजरे इति । भूरिरेतसा ॥ १२ ॥

श्रुतस्य पन्थामनु तिस्र आगुस्त्रयो घर्मा अनु रेत आगुः ।

प्रजामेका जिन्वत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षति देवयुनाम् ॥ १३ ॥

श्रु॒तस्य॑ । प॒न्था॒म् । अ॒नु॒ । ति॒स्रः । आ॒ । अ॒गुः । त्र॒यः । घ॒र्माः । अ॒नु॒ । रे॒तः । आ॒ । अ॒गुः ।
प्र॒जा॒मे॒का । जि॒न्व॒ति॒ । ऊ॒र्ज॒म् । ए॒का । रा॒ष्ट्र॒म् । ए॒का । र॒क्ष॒ति॒ । दे॒व॒ऽयु॒नाम् ॥ १३ ॥

अग्नीषोमावदधुर्या तुरीयासीद् यज्ञस्य पक्षावृषयः कल्पयन्तः ।

गायत्री त्रिष्टुभं जगतीमनुष्टुभं बृहदुक्ती यजमानाय स्वरिभरन्तीम् ॥ १४ ॥

अ॒ग्नी॒षो॒मा । अ॒व॒धुः । या । तुरी॒या । आसी॒त् । य॒ज्ञस्य॑ । प॒क्ष॒यः । क॒ल्प॒य॒न्तः ।

१ P J वि॒डुग्धा॒त् । We with P Cr. २ P J घ॒र्मा । We with P Cr. ३ P प्र॒जाम् ।
We with P J Cr. ४ P ऊ॒र्जम् । ५ B °यु॒न्यस्य॑ as often for °यु॒न्यस्य॑. ६ P आसी॒त् ।
We with P J Cr.

को नु गौः क एकच्छपिः किम् धाम का आशिषः ।

युष्मं पृथिव्यामेकवृदेकर्तुः कतमो नु सः ॥ २५ ॥

कः । नु । गौः । कः । एकच्छपिः । किम् । कं इति । धाम । काः । आशिषः ।

यक्षम् । पृथिव्याम् । एकच्छत् । एकच्छतुः । कतमः । नु । सः ॥ २५ ॥

एको गौरेकं एकच्छपिरेकं धामैकधाशिषः ।

युष्मं पृथिव्यामेकवृदेकर्तुर्नातिं रिच्यते ॥ २६ ॥ (२४)

एकः । गौः । एकः । एकच्छपिः । एकम् । धाम । एकधा । आशिषः ।

यक्षम् । पृथिव्याम् । एकच्छत् । एकच्छतुः । न । अतिं । रिच्यते ॥ २६ ॥ (२४)

इति पञ्चमेनुषाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“विराड् वै” इति षट्षर्ष्यायामक सूक्तम् । तस्य विनियोगविचारदि पूर्वमूल उक्तम् ॥

विराड् वा इदमग्रं आसीत् तस्यां जातायाः सर्वमविभेदियमेवेदं भवि-
ष्यतीति ॥ १ ॥

विराड् । वै । इदम् । अग्रं । आसीत् । तस्याः । जातार्याः । सर्वम् । अविभेदम् । इयम् ।

एव । इदम् । भविष्यति । इति ॥ १ ॥

सोदक्तामत् सा गार्हपत्ये न्युक्तामत् ॥ २ ॥

उत् । अकामत् । सा । गार्हपत्ये । नि । अकामत् ॥ २ ॥

गृहमेधी गृहपतिर्भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

इमेधी । गृहपतिः । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ३ ॥

सोदक्तामत् साहवनीये न्युक्तामत् ॥ ४ ॥

सा । आहवनीये । नि ॥ ४ ॥

यन्त्यस्य देवा देवहन्ति प्रियो देवानां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

यन्ति । अस्य । देवाः । देवहन्तिम् । प्रियः । देवानाम् । भवति ॥ ५ ॥

सोदक्तामत् सा दक्षिणाग्नौ न्युक्तामत् ॥ ६ ॥

सा । दक्षिणाग्नौ । नि ॥ ६ ॥

स॒ह । छन्दांसि । च॒तुः॒ऽउ॒त्तराणि । अ॒न्मः । अ॒न्यस्मिन् । अ॒धि । आ॒र्पितानि ।
कथम् । स्तोमाः । प्र॒ति । ति॒ष्ठन्ति । ते॒षु । तानि । स्तोमेषु । कथम् । आ॒र्पितानि ॥ १९ ॥

कथं गा॒यत्रीं चि॒वृतं व्या॒पि कथं चि॒ष्टुप् पञ्चद॒शेन॑ कल्पते ।

त्रय॒स्त्रि॒शेन॑ जगती कथम॒नुष्टुप् कथमे॒काविंशः॑ ॥ २० ॥ (२१)

कथम् । गा॒यत्री । नि॒ऽष्टत॑म् । वि । आ॒प् । कथम् । चि॒ऽस्तुप् । पञ्च॒ऽदशे॑न । कल्प॑ते ।

त्रय॒ऽत्रि॒शेन॑ । जगती । कथम् । अ॒नु॒ऽस्तुप् । कथम् । ए॒क॒ऽविंशः॑ ॥ २० ॥ (२१)

अ॒ष्ट जा॒ता भू॒ता प्रथम॑जर्तस्याष्टेन्द्र॒त्विजो॑ दै॒व्या ये ।

अ॒ष्टयो॑नि॒रदि॒तिर॒ष्टपु॑त्रा॒ष्टमीं॑ रात्रि॒मभि॑ हव्यमेति ॥ २१ ॥

अ॒ष्ट । जा॒ता । भू॒ता । प्रथ॑म॒ऽजा । ऋ॒तस्य॑ । अ॒ष्ट । इन्द्र॒ । ऋ॒त्विजः॑ । दै॒व्याः । ये ।

अ॒ष्टयो॑निः । अ॒दि॒तिः । अ॒ष्टपु॑त्रा । अ॒ष्टमीम् । रा॒त्रिम् । अ॒भि । हव्य॑म् । प्र॒ति ॥ २१ ॥

इ॒त्थं श्रेयो॑ म॒न्यमाने॑द॒मागमं॑ यु॒ष्माकं॑ स॒ख्ये अ॒हम॑स्मि॒ शेषा॑ ॥

स॒मान॑जन्मा॒ क्रतु॑र॒स्ति वः शि॒वः स वः सर्वाः॑ सं च॒रन्ति॑ ॥ नडे । सम ।

इ॒त्थम् । श्रेयः॑ । म॒न्यमा॑ना । इ॒दम् । आ । अ॒गम॑म् । यु॒ष्मा ।

अ॒स्मि । शे॒षा ।

ऽजान॑ती ।

स॒मान॑ऽजन्मा । क्रतुः । अ॒स्ति । वः । शि॒वः । सः । वः ॥

नद ॥ २२ ॥

अ॒ष्टेन्द्र॑स्य॒ पद् यम॑स्य॒ ऋषी॑णां स॒प्त स॑प्त॒धा ।

अ॒पो म॑नु॒ष्या इ॒न्द्रो॒ऽयसी॑स्तो॒ उ॒ य॒ज्जानु॑ से॒चिरे॑ ॥ २३ ॥

अ॒ष्ट । इन्द्र॑स्य । पद् । यम॑स्य । ऋ॒षी॑णाम् । स॒प्त । सप्त॑ऽधा ।

अ॒पः । म॑नु॒ष्या॒नि । ओ॒षधीः । तान् । ऊं इति॑ । पञ्च । अ॒नु । से॒चिरे॑ ॥ २३ ॥

के॒यली॑न्द्रा॒य दु॒दुहे॑ हि गृ॒ष्टिर्व॑शं पी॒यूषं॑ प्रथ॒मं दु॒हाना॑ ।

अ॒थात॑र्पय॒चतु॑र॒श्चतु॑र्धा दे॒वान् म॑नु॒ष्यो इ॒ अ॒सुरा॑नु॒त ऋ॒षीन् ॥ २४ ॥

के॒य॒ली । इन्द्र॑स्य । दु॒दुहे॑ । हि । गृ॒ष्टिः । य॒शम् । पी॒यूषम् । प्रथ॑मम् । दु॒हाना॑ ।

अ॒थ । अ॒त॒र्पय॑त् । च॒तु॒रः । च॒तुः॒ऽधा । दे॒वान् । म॑नु॒ष्या॒नि । अ॒सुरा॑न् । उ॒त । ऋ॒षीन् ॥ २४ ॥

को नु गौः क एकचॄपिः किमु धाम का आशिपः ।

यक्षं पृथिव्यामेकवृदेकर्तुः कतमो नु सः ॥ २५ ॥

कः । नु । गौः । कः । एकऽचॄपिः । किम् । कं इति । धाम । काः । आऽशिपः ।

यक्षम् । पृथिव्याम् । एकऽवृत् । एकऽवृत्तुः । कतमः । नु । सः ॥ २५ ॥

एको गौरेक एकचॄपिरिकं धामैकधाशिपः ।

यक्षं पृथिव्यामेकवृदेकर्तुर्नाति रिच्यते ॥ २६ ॥ (२४)

एकः । गौः । एकः । एकऽचॄपिः । एकम् । धाम । एकऽधा । आऽशिपः ।

यक्षम् । पृथिव्याम् । एकऽवृत् । एकऽवृत्तुः । न । अति । रिच्यते ॥ २६ ॥ (२५)

इति पञ्चमेऽनुपाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“विराड् वै” इति षट्पर्यायात्मक सूक्तम् । तस्य विनियोगविचारदि पूर्वसूक्त उक्तम् ॥

विराड् वा इदमग्र आसीत् तस्यां जातायाः सर्वमविभेदियमेवेदं भवि-
ष्यतीति ॥ १ ॥

विऽराड् । वै । इदम् । अग्रं । आसीत् । तस्याः । जातार्याः । सर्वम् । अविभेत् । इयम् ।

एव । इदम् । भविष्यति । इति ॥ १ ॥

सोदक्कामत् सा गार्हपत्ये न्यक्रामत् ॥ २ ॥

एत् । अक्रामत् । सा । गार्हपत्ये । नि । अक्रामत् ॥ २ ॥

गृहमेधी गृहपतिर्भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

ऽमेधी । गृहऽपतिः । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ३ ॥

सोदक्कामत् साहवनीये न्यक्रामत् ॥ ४ ॥

सा । आऽहवनीये । नि । ॥ ४ ॥

यन्त्यस्य देवा देवर्हति प्रियो देवानां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

यन्ति । अस्व । देवाः । देवऽर्हतिम् । प्रियः । देवानाम् । भवति । ॥ ५ ॥

सोदक्कामत् सा दक्षिणाशौ न्यक्रामत् ॥ ६ ॥

सा । दक्षिणऽशौ । नि । ॥ ६ ॥

यज्ञतो दक्षिणीयो वासतेयो भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

यज्ञेऽङ्कृतः । दक्षिणीयः । वासतेयैः । भवति । ७ ॥ ७ ॥

सोदक्रामत् सा सभायां न्यक्रामत् ॥ ८ ॥

० सा । सभायां । नि । ८ ॥ ८ ॥

यन्त्यस्य सभां सभ्यो भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

यन्ति । अस्य । सभाम् । सभ्यः । भवति । ९ ॥ ९ ॥

सोदक्रामत् सा समितौ न्यक्रामत् ॥ १० ॥

० सा । समुदरौ । नि । १० ॥ १० ॥

यन्त्यस्य समितिं सामित्यो भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

० अस्य । समुदरौ । सामित्यः । भवति । ११ ॥ ११ ॥

सोदक्रामत् सामन्त्रणे न्यक्रामत् ॥ १२ ॥

० सा । आऽमन्त्रणे । नि । अक्रामत् ॥ १२ ॥

यन्त्यस्यामन्त्रणमामन्त्रणीयो भवति य एवं वेद ॥ १३ ॥ (२५)

यन्ति । अस्य । आऽमन्त्रणम् । आऽमन्त्रणीयः । भवति । यः । १३ ॥ (२५)

इति पञ्चमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

सोदक्रामत् सान्तरिक्षे चतुर्धा विक्रान्तातिष्ठत् ॥ १ ॥

० सा । सान्तरिक्षे । चतुःऽधा । विक्रान्ता । अतिष्ठत् ॥ १ ॥

तां देवमनुष्या अमुचन्त्रियन्ते तद् वेदु यदुभयं उपजीवेममामुप ह्या-
महा इति ॥ २ ॥

ताम् । देवऽमनुष्याः । अमुचन् । इयम् । एव । तद् । वेदु । यद् । उपजीवे । उपऽजीवेम ।
ह्यामम् । उप । ह्यामहे । इति ॥ २ ॥

तामुपात्तयन्त ॥ ३ ॥

ताम् । उप । अहयन्त ॥ ३ ॥

ऊर्जं एहि स्वध एहि सूरुत एहीरावत्येहीति ॥ ४ ॥

ऊर्जे । आ । इहि । स्वधे । आ । इहि । सूरुते । आ । इहि । इरावति । आ । इहि । इति ॥ ४ ॥

तस्या इन्द्रो वत्स आसीद् गायत्र्यभिधान्यभ्रमूर्धः ॥ ५ ॥

तस्याः । इन्द्रः । वत्सः । आसीत् । गायत्री । अभिधानी । अभ्रम् । ऊर्ध्वः ॥ ५ ॥

बृहच्च रथंतरं च द्वौ स्तनावास्तां यज्ञायज्ञिर्यं च वामदेव्यं च द्वौ ॥ ६ ॥

बृहत् । च । रथम् । उत्तरम् । च । द्वौ । स्तनौ । आस्ताम् । यज्ञायज्ञिर्यम् । च । वामदे-
व्यम् । च । द्वौ ॥ ६ ॥

ओषधीरेव रथंतरेण देवा अदुहुन् व्यचो बृहता ॥ ७ ॥

ओषधीः । एव । रथम् । उत्तरेण । देवाः । अदुहुन् । व्यचः । बृहता ॥ ७ ॥

अपो वामदेव्येन यज्ञं यज्ञायज्ञिर्येन ॥ ८ ॥

अपः । वामदेव्येन । यज्ञम् । यज्ञायज्ञिर्येन ॥ ८ ॥

ओषधीरेवासौ रथंतरं दुहे व्यचो बृहत् ॥ ९ ॥

ओषधीः । एव । असौ । रथम् । उत्तरम् । दुहे । व्यचः । बृहत् ॥ ९ ॥

अपो वामदेव्यं यज्ञं यज्ञायज्ञिर्यं य एवं वेद ॥ १० ॥ (२१)

अपः । वामदेव्यम् । यज्ञम् । यज्ञायज्ञिर्यम् । यः । एवं । वेद ॥ (२१)

इति पञ्चमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

सोदक्तामृत सा वनस्पतीनागच्छत् तां वनस्पतयोन्नत सा संवत्सरे
समभवत् ॥ १ ॥

० सा । वनस्पतीन् । आ । अगच्छत् । ताम् । वनस्पतयः । अन्नत् । सा । सम्वत्सरे ।
सम् । अभवत् ॥ १ ॥

तस्माद् वनस्पतीनां संवत्सरे वृक्कणमपि रोहति बृश्नेतस्याग्निषो भा-
तृव्यो य एवं वेद ॥ २ ॥

१ P इरावति । We with P J Cr २ So A B B D K K R S V D c C. P P J Cr
आसीत् । We have perhaps to understand a यत् (=when) before आसीत्. ३ So A
B B D K K R S V D c C. P J Cr आस्ताम् । P once read आस्ताम् । Here too we
have I think to understand a यत् before आस्ताम् ।

तस्मात् । यवस्थतीनाम् । सम्ऽवत्सरे । वृक्षणम् । अर्पि । रोदति । वृश्चते । अस्य । अ-
त्रियः । आर्तुष्यः । यः ॥ १० ॥ २ ॥

सोदकामात् सा पितृनागच्छत् तां पितरोऽग्नत् सा मासि समभवत् ॥ ३ ॥

० सा । पितृन् । आ । अगच्छत् । ताम् । पितरः । अग्नत् । सा । मासि । सम् ॥ १० ॥ ३ ॥

तस्मात् पितृभ्यो मास्युपमास्यं ददति म पितृयाणं पन्थी जानाति य
एवं वेद ॥ ४ ॥

तस्मात् । पितृभ्यः । मासि । उपमास्यम् । ददति । म । पितृयाणम् । पन्थीम् । जा-
नाति । यः ॥ १० ॥ ४ ॥

सोदकामात् सा देवानागच्छत् तां देवा अग्नत् सार्धमासे समभवत् ॥ ५ ॥

० सा । देवान् । आ । अगच्छत् । ताम् । देवाः । अग्नत् । सा । अर्धमासे । सम् ॥ १० ॥ ५ ॥

तस्माद् देवेभ्योर्धमासे वषट् कुर्वन्ति म देवयानं पन्थी जानाति य एवं
वेद ॥ ६ ॥

तस्मात् । देवेभ्यः । अर्धमासे । वषट् । कुर्वन्ति । म । देवयानम् । पन्थीम् । जा-
नाति । यः ॥ १० ॥ ६ ॥

सोदकामात् सा मनुष्याऽनागच्छत् तां मनुष्या अग्नत् सा सद्यः सम-
भवत् ॥ ७ ॥

सा । मनुष्याणि । आ । अगच्छत् । ताम् । मनुष्याणि । अग्नत् । सा । सद्यः । सम् । अग्नत् ॥ ७ ॥

तस्मान्मनुष्येभ्य उभयद्युरुष हरन्त्युपास्य गृहे हरन्ति य एवं वेद ॥ ८ ॥ (२५)

तस्मात् । मनुष्येभ्यः । उभयऽद्युः । उप । हरन्ति । उप । अस्य । गृहे । हरन्ति । यः ॥ १० ॥ ८ ॥ (२५)

इति पञ्चमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

सोदकामात् सासुरानागच्छत् तामसुरा उपात्तयन्त माय एहीति ॥ ९ ॥

० सा । असुरान् । आ । अगच्छत् । ताम् । असुराः । उप । अहयन्त । माय । आ । इहि । इति ॥ ९ ॥

तस्या विरोचनः ग्राहोर्दिवत्त आसीदियस्यात्र पात्रम् ॥ २ ॥

तस्याः । विऽरोचनः । ग्राहोर्दिवः । वृत्तः । आसीत् । अयःऽपात्रम् । पात्रम् ॥ २ ॥

१ P एधाम् । २ So A B E K R S V D C. D is the only MS. which reads
भासी. P P J C धामीत् । ३ P ग्राहोर्दिव ।

तां द्विमूर्धात्त्र्योधिोक् तां मायामेवाधोक् ॥ ३ ॥

ताम् । द्विमूर्धा । अत्र्योऽधिः । अधोक् । ताम् । मायाम् । एव । अधोक् ॥ ३ ॥

तां मायामसुरा उप जीवन्त्युपजीवनीयो भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

ताम् । मायाम् । असुराः । उप । जीवन्ति । उपऽजीवनीयः । भवति । यः ॥ १० ॥ ४ ॥

सोदक्रामत् सा पितृनागच्छत् तां पितर उपाह्वयन्त् स्वध एहीति ॥ ५ ॥

० सा । पितृन् । आ । अगच्छत् । ताम् । पितरः । उप । अह्वयन्त् । स्वधे । अ । इहि ॥ १० ॥ ५ ॥

तस्या यमो राजा वत्स आसीद् रजतपात्रं पात्रम् ॥ ६ ॥

तस्याः । यमः । राजा । वत्सः । आसीत् । रजतऽपात्रम् । पात्रम् ॥ ६ ॥

तामन्तको मार्त्यवोधिोक् तां स्वधामेवाधोक् ॥ ७ ॥

ताम् । अन्तकः । मार्त्यवः । अधोक् । ताम् । स्वधाम् । एव । अधोक् ॥ ७ ॥

तां स्वधां पितर उप जीवन्त्युपजीवनीयो भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥

ताम् । स्वधाम् । पितरः । उप । जीवन्ति । उपऽजीवनीयः ॥ १० ॥ ८ ॥

सोदक्रामत् सा मनुष्याऽनागच्छत् तां मनुष्याऽउपाह्वयन्तेरावत्ये-
हीति ॥ ९ ॥

० सा । मनुष्यान् । आ । अगच्छत् । ताम् । मनुष्याऽधिः । उप । अह्वयन्त् । इत्येव । आ । इहि ॥ १० ॥ ९ ॥

तस्या मनुर्वैवस्वतो वत्स आसीत् पृथिवी पात्रम् ॥ १० ॥

तस्याः । मनुः । वैवस्वतः । वत्सः । आसीत् । पृथिवी । पात्रम् ॥ १० ॥

तां पृथीं वैन्योधिोक् तां कृषिं च सस्यं चाधोक् ॥ ११ ॥

ताम् । पृथीं । वैन्योऽधिः । अधोक् । ताम् । कृषिम् । च । सस्यम् । च । अधोक् ॥ ११ ॥

१ P अत्र्यः । C^r आत्र्यः । I. P अत्र्योऽधिः । J अत्र्योऽधिः । २ So A B B̄ D K K̄ R S̄ V Dc Cs. P P̄ J C^r आसीत् । ३ K seems uncertain between मार्त्यवो and मार्त्ययो. But I make out मारत्यो from his recitation. K̄ मारत्यो. B̄ Cs मारत्यो. D V मारत्यो. S̄ मारत्यो. We with A B E. P̄ मारत्योः । We with P J C^r. & Dc Cs R om. इति. ५ So. A B D K K̄ R S̄ V Dc Cs. P P̄ J C^r आसीत् । ६ B B̄ K K̄ R पृथि. We with A D S̄ V Dc. P P̄ J C^r पृथी । ७ P C^r वैन्यः । We with P J.

ते कृषिं च सस्यं च मनुष्या उषं जीवन्ति कृष्टराधिरुषजीवनीयो भवति
य एवं वेद ॥ १२ ॥

ते । कृषिम् । च । सस्यम् । च । मनुष्याः । उषं । जीवन्ति । कृष्टराधिः । उषः । जीवनीयः । ॥ १२ ॥
सोदक्रामत् सा सप्तकृषीनागच्छत् तां सप्तकृषय उपोह्वयन्त ब्रह्म-
ण्वत्येहीति ॥ १३ ॥

० सा । सप्तऽकृषीन् । आ । अगच्छत् । ताम् । सप्तऽकृषयः । उषं । अह्वयन्त । ब्रह्मण्युषति ।
आ । इति । ॥ १३ ॥

तस्याः सोमो राजा वत्स आसीच्छन्दः पात्रम् ॥ १४ ॥

तस्याः । सोमः । राजा । वत्सः । आसीत् । छन्दः । पात्रम् ॥ १४ ॥

तां बृहस्पतिराङ्गिरसोऽधोक् तां ब्रह्म च तर्पश्चाधोक् ॥ १५ ॥

ताम् । बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । अधोक् । ताम् । ब्रह्म । च । तर्पः । च । अधोक् ॥ १५ ॥

तद् ब्रह्म च तर्पश्च सप्तकृषय उषं जीवन्ति ब्रह्मवर्चस्युपजीवनीयो भवति
य एवं वेद ॥ १६ ॥ (२८)

तत् । ब्रह्म । च । तर्पः । च । सप्तऽकृषयः । उषं । जीवन्ति । ब्रह्मवर्चसी । उषः । जी-
वनीयः । ॥ १६ ॥ (२८)

इति पञ्चमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

सोदक्रामत् सा देवानागच्छत् तां देवा उपोह्वयन्तोर्ज एहीति ॥ १ ॥

० सा । देवाद् । आ । अगच्छत् । ताम् । देवाः । उषं । अह्वयन्त । ऊर्जः । आ । इति । ॥ १ ॥

तस्या इन्द्रो वत्स आसीच्चमसः पात्रम् ॥ २ ॥

तस्याः । इन्द्रः । वत्सः । आसीत् । चमसः । पात्रम् ॥ २ ॥

तां देवः सविताधोक् तामूर्जामेवाधोक् ॥ ३ ॥

ताम् । देवः । सविता । अधोक् । ताम् । ऊर्जाम् । एव । अधोक् ॥ ३ ॥

१ K कृष्टि. २ So A B D K K̄ R S̄ V Dc C. B आसी. P P̄ J C. आसीत् ।
३ A B B̄ C. °वर्चस्युष. We with D K K̄ R S̄ V Dc. ४ So A B B̄ D K K̄ R S̄ V Dc
C. P P̄ J C. आसीत् । ५ K K̄ सविता.

तामूर्जा देवा उप जीवन्त्युपजीवनीयो भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

ताम् । ऊर्जाम् । देवाः । उप । जीवन्ति । उपजीवनीयः । ॥ ४ ॥

सोदक्तामत् सा गन्धर्वाप्सरस आगच्छत् तां गन्धर्वाप्सरस उपाह्वयन्त
पुण्यगन्ध एहीति ॥ ५ ॥

० सा । गन्धर्वेऽप्सरसः । आ । अगच्छत् । ताम् । गन्धर्वेऽप्सरसः । उप । अह्वयन्त ।
पुण्येऽगन्धे । आ । इहि । ॥ ५ ॥

तस्याश्चित्ररथः सौर्यवर्चसो वत्स आसीत् पुष्करपर्ण पात्रम् ॥ ६ ॥

तस्याः । चित्ररथः । सौर्येऽवर्चसः । वत्सः । आसीत् । पुष्करेऽपर्णम् । पात्रम् ॥ ६ ॥

तां वसुधचिः सौर्यवर्चसोऽधोक् तां पुण्यमेव गन्धर्मधोक् ॥ ७ ॥

ताम् । वसुधचिः । सौर्येऽवर्चसः । अधोक् । ताम् । पुण्यम् । एव । गन्धम् । अधोक् ॥ ७ ॥

तं पुण्यं गन्धं गन्धर्वाप्सरस उप जीवन्ति पुण्यगन्धिरूपजीवनीयो भवति
य एवं वेद ॥ ८ ॥

तम् । पुण्यम् । गन्धम् । गन्धर्वेऽप्सरसः । उप । जीवन्ति । पुण्यगन्धिः । उपजी-
वनीयः । ॥ ८ ॥

सोदक्तामत् सेतरजनानागच्छत् तामितरजना उपाह्वयन्त तिरोध ए-
हीति ॥ ९ ॥

० सा । इतरजनाम् । आ । अगच्छत् । ताम् । इतरजनाः । उप । अह्वयन्त । तिरोधे । आ ।
इहि । ॥ ९ ॥

तस्याः कुबेरो वैश्रवणो वत्स आसीदामपात्रं पात्रम् ॥ १० ॥

तस्याः । कुबेरः । वैश्रवणः । वत्सः । आसीत् । आमऽपात्रम् । पात्रम् ॥ १० ॥

तां रजतनाभिः कावेरकोऽधोक् तां तिरोधामेवाधोक् ॥ ११ ॥

१ P ऊर्जाम् । We with P J Cp २ P अह्वयत् । We with P J Cp. ३ So AB B
DK KRS V Dc Cs F P J Cp आसीत् । ४ AB "वर्चसोधो". We with B DK
KRS V Dc Cs. ५ D जीवन्ति पुण्यमधि. ६ P इतरजनाम् । We with P J Cp. ७ P
इतरजनाः । We with P J Cp. ८ So AB BDK KRS V Dc Cs. F P J आसीत् ।
Cp आसीत् । changed to आसीत् । ९ ADE कावेरकोधो. We with BDK KRS V Dc Cs.

६७६

ताम् । उत्तवऽनाभिः । कावेर्यः । अघोक् । ताम् । तिरऽधाम् । एव । अघोक् ॥ ११ ॥

तां तिरोधामितरज्जना उप जीवन्ति तिरो धत्ते सर्वं पाप्मानमुपजीव-
नीयो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥

ताम् । तिरऽधाम् । उत्तवऽज्जनाः । उप । जीवन्ति । तिरः । धत्ते । सर्वम् । पाप्मानम् ।
उपऽजीवनीयः ॥ १० ॥ १२ ॥

सोदकामात् सा सर्पानागच्छत् तां सर्पा उपाह्वयन् विपवयेहीति ॥ १३ ॥

सा । उत् । अक्रामत् । सा । सर्पान् । आ । अगच्छत् । ताम् । सर्पाः । उप । अह्वयन् । वि-
पवयति । आ । इति । इति ॥ १३ ॥

तस्यास्तकृको वैशाल्यो वृत्त आसीदलावुपात्रं पात्रम् ॥ १४ ॥

तस्याः । तथकः । वैशाल्यः । वृत्तः । आसीत् । अलावुऽपात्रम् । पात्रम् ॥ १४ ॥

तां धृतराष्ट्रे ऐरावतोऽधोक् तां विषमेवाधोक् ॥ १५ ॥

ताम् । धृतराष्ट्रेः । ऐरावतः । अधोक् । ताम् । विपम् । एव । अधोक् ॥ १५ ॥ -

तद् विषं सर्पा उप जीवन्त्युपजीवनीयो भवति य एवं वेद ॥ १६ ॥ (२९)

तद् । विषम् । सर्पाः । उप । जीवन्ति । उपऽजीवनीयः । भवति । यः ॥ १० ॥ १६ ॥ (२९)

इति पञ्चमेनुवाके पाठं सूक्तम् ॥

तद् यसां एवं विदुषेलावुनाभिपिञ्चेत् प्रत्याहंन्यात् ॥ १ ॥

तद् । यसां । एवम् । पिदुषे । अलावुना । अभिपिञ्चेत् । प्रतिऽआहंन्यात् ॥ १ ॥

न च प्रत्याहन्मिन्नसा त्वा प्रत्याहन्मीति प्रत्याहंन्यात् ॥ २ ॥

न । च । प्रतिऽआहंन्यात् । मन्सा । त्वा । प्रतिऽआहन्मि । इति । प्रतिऽआहंन्यात् ॥ २ ॥

यत् प्रत्याहन्ति विषमेव तत् प्रत्याहन्ति ॥ ३ ॥

यत् । प्रतिऽआहन्ति । विषम् । एव । तत् । प्रतिऽआहन्ति ॥ ३ ॥

विषमेवास्यामिषं भ्रातृव्यमनुविषिञ्चते य एवं वेद ॥ ४ ॥ (३०)

१ P इतऽज्जनाः । We with P J Gr. २ So AB BDK K R Š V Dc C. P P J
भासीत् । Gr भासीत् । changed to भासीत् । ३ A R ऐरावतोऽधो. We with B D K
K Š V Dc C. ४ So we with all our authorities. See Rv.

[अ० ६, सू० १५.] ४५३ अष्टमं काण्डम् ।

६७७

वि॒पम् । ए॒व । अ॒स्य । अ॒ग्नि॒यम् । भ्रा॒तृ॒व्यम् । अ॒नु॒वि॒सि॒च्य॒ते । यः । ए॒वम् । वे॒द ॥ ४ ॥ (३०)

पञ्चमेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

पञ्चमोनुवाकः ॥

इत्यष्टमं काण्डं समाप्तम् ॥

“दिवस्पृथिव्याः” इति चतुर्विंशत्यात्मकम् । तत्र प्रथमासु दशर्षु मधुकलाया गोदपेण वर्णनम् । द्वितीये दशके वर्चस आ-
शसनम् अधिभ्या सकाराद् इतरदेवेभ्यश्च । त्रिंशच्छ्रु कलायाः पुनरपि वर्णनम् ॥

सोमप्रदायिकास्तु एव विनियुजन्ति । “दिवस्पृथिव्याः” इत्यर्थसूक्तस्य मेधाजननकर्मणि वर्चस्वरूपकर्मणि च विनियोगः । एत-
द्विस्तरः “प्रातरग्निम्” इति सूक्ते [३. १६] दृश्यः ॥

उत्सर्जनकर्मणि “यथा सोमः प्रातः सवने” [९. १. ११-२४] इति सूक्तम् आग्न्यहोमे विनियुज्यते । तद् उक्तं कौशिकेन ।

“गिरावरगादेपु [६. ६९] यथा सोमः प्रातः सवने” इति [कौ० १४. ३] ॥

तथा “दिवस्पृथिव्याः” इति सूक्तं सोमयागे सोमसेवने विनियुज्यते । तद् उक्तं वेदाने । “दिवस्पृथिव्या इति मयुसूक्तेन
राजान सधयति” इति [वै० ३. ६] ॥

दिवस्पृथिव्या अन्तरिक्षात् समुद्रादग्नेर्वातान्मधुकृशा हि जज्ञे ।

तां चायित्वामृतं वसानां हृद्भिः प्रजाः प्रीतिं नन्दन्ति सर्वाः ॥ १ ॥

दिवः । पृथिव्याः । अन्तरिक्षात् । समुद्रात् । अग्नेः । वातात् । मधुऽकृशा । हि । जज्ञे ।

ताम् । चायित्वा । अमृतम् । वसानाम् । हृद्भिः । प्रजैः । प्रीतिं । नन्दन्ति । सर्वाः ॥ १ ॥

महत् पर्यो विश्वरूपमस्याः समुद्रस्य त्वोत रेतं आहुः ।

यत् ऐति मधुकृशा रराणा तत् प्राणस्तदमृतं निर्विष्टम् ॥ २ ॥

महत् । पर्यः । विश्वरूपम् । अस्याः । समुद्रस्य । त्या । उत । रेतः । आहुः ।

यतः । आऽर्पितं । मधुऽकृशा । रराणा । तत् । प्राणः । तत् । अमृतम् । निर्विष्टम् ॥ २ ॥

पश्यन्त्यस्याश्चरितं पृथिव्यां पृथङ्गैरो बहुधा मीमांसमानाः ।

अग्नेर्वातान्मधुकृशा हि जज्ञे मस्तामग्रा नृभिः ॥ ३ ॥

पश्यन्ति । अस्याः । चरितम् । पृथिव्याम् । पृथक् । नरैः । बहुऽधा । मीमांसमानाः ।

अग्नेः । वातात् । मधुऽकृशा । हि । जज्ञे । मस्ताम् । अग्रा । नृभिः ॥ ३ ॥

मातादित्यानां दुहिता वसूनां प्राणः प्रजानाममृतस्य नाभिः ।

हिरण्यवर्णा मधुकृशा घृताचीं महान् भर्गश्चरति मर्त्येषु ॥ ४ ॥

१ P omits the avagraha. We with P J Cr. २ D पृथिव्याः. We with A B K K R
S V Dc Cs P P J Cr. ३ A R पृथक्. We with B D K S V Dc Cs. ४ So we with
A B D K K R S V Dc Cs P P J Cr. See B n.

माता । आदित्यानाम् । दुहिता । वसूनाम् । प्राणः । प्रजानाम् । अमृतस्य । नाभिः ।
द्विरण्यद्वर्णा । मधुक्श । घृताची । महान् । भर्गः । चरति । मर्त्येषु ॥ ४ ॥

मधोः कशामजनयन्त देवास्तस्या गर्भो अभवद् विश्वरूपः ।

तं जातं तर्हणं पिपतिं माता स जातो विश्वा भुवना वि चेटे ॥ ५ ॥

मधोः । कशाम् । अजनयन्त । देवाः । तस्याः । गर्भः । अभवत् । विश्वरूपः ।

तम् । जातम् । तर्हणम् । पिपतिं । माता । सः । जातः । विश्वा । भुवना । वि । चेटे ॥ ५ ॥

कस्तं प्र वेद क उ तं चिकेत यो अस्या हृदः कलशः सोमधानो अक्षितः ।

ब्रह्मा सुमेधाः सो अस्मिन् मदेत ॥ ६ ॥

कः । तम् । प्र । वेद । कः । ऊं इति । तम् । चिकेत । यः । अस्याः । हृदः । कलशः ।
सोमधानः । अक्षितः ।

ब्रह्मा । सुमेधाः । सः । अस्मिन् । मदेत ॥ ६ ॥

स तो प्र वेद स उ तो चिकेत यावस्याः स्तनौ सहस्रधारावक्षितौ ।

ऊर्जं दुहाते अनपस्फुरन्तौ ॥ ७ ॥

सः । तो । प्र । वेद । सः । ऊं इति । तो । चिकेत । यो । अस्याः । स्तनौ । सह-
स्रधारे । अक्षितौ ।

ऊर्जम् । दुहाते इति । अनपस्फुरन्तो ॥ ७ ॥

द्विद्वरिक्ता वृहती वयोधा उच्चैर्षोषाभ्येति या व्रतम् ।

धीन् घर्मानभि वावशाना मिमांति मायुं पर्यते पर्योभिः ॥ ८ ॥

द्विद्वरिक्ता । वृहती । वयोधा । उच्चैर्षोषा । अभ्येति । या । व्रतम् ।

धीन् । घर्मान् । अभि । वावशाना । मिमांति । मायुम् । पर्यते । पर्योभिः ॥ ८ ॥

यामापीनामुपसीदन्त्यापः शाकुरा वृषभा ये स्वरजः ।

ते वर्पन्ति ते वर्पयन्ति तद्विदे काममूर्जमापः ॥ ९ ॥

याम् । आपर्शानाम् । उपसीदन्ति । आपः । शाकुराः । वृषभाः । ये । स्वरजः ।

ते । वर्पन्ति । ते । वर्पयन्ति । तद्विदे । कामम् । मूर्जमापः ॥ ९ ॥

स्तनयितुस्ते वाक् प्रजापते वृषा शुष्मं क्षिपसि भूम्यामधि ।

अग्नेर्वीरान्मधुकृशा हि जज्ञे मरुतामुग्रा नमिः ॥ १० ॥ (१)

स्तनयितुः । ते । वाक् । प्रजापते । वृषा । शुष्मम् । क्षिपसि । भूम्याम् । अधि ।
अग्नेः । धातात् । मधुकृशा । हि । जज्ञे । मरुताम् । उग्रा । नमिः ॥ १० ॥ (१)

यथा सोमः प्रातःसवने अश्विनोर्भवति प्रियः ।

एवा मे अश्विना वर्च आत्मनि प्रियताम् ॥ ११ ॥

यथा । सोमः । प्रातःसवने । अश्विनोः । भवति । प्रियः ।
एव । मे । अश्विना । वर्चः । आत्मनि । प्रियताम् ॥ ११ ॥

यथा सोमो द्वितीये सर्वन इन्द्राभ्योर्भवति प्रियः ।

एवा मे इन्द्राग्नी वर्च आत्मनि प्रियताम् ॥ १२ ॥

० सोमः । द्वितीये । सर्वने । इन्द्राभ्योः । भवति । ० ।
० मे । इन्द्राग्नी इति । वर्चः । ० ॥ १२ ॥

यथा सोमस्तृतीये सर्वन ऋभूणां भवति प्रियः ।

एवा मे ऋभवो वर्च आत्मनि प्रियताम् ॥ १३ ॥

यथा । सोमः । तृतीये । सर्वने । ऋभूणाम् । भवति । प्रियः ।
एव । मे । ऋभवः । वर्चः । आत्मनि । प्रियताम् ॥ १३ ॥

मधुं जनिपीय मधुं वंशिपीय ।

पर्यस्वान्न आगमं तं मा सं सृज वर्चसा ॥ १४ ॥

मधुं । जनिपीय । मधुं । वंशिपीय ।

पर्यस्यान् । अग्ने । मा । अगमम् । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥ १४ ॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युमे असा देवा इन्द्रो विद्यात् सह ऋषिभिः ॥ १५ ॥

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्रजया । समायुषा ।

१ P यज्ञे । We with P J Cr २ P यवति । We with P J Cr. ३ R पाशिपीय.

४ B E S C३ समाग्ने. We with A D K R V De.

विद्युः । मे । अस् । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋषिऽतिः ॥ १५ ॥

यथा मधु मधुकृतः संभरन्ति मधावधि ।

एवा मे अश्विना वर्च आत्मनि प्रियताम् ॥ १६ ॥

यथा । मधु । मधुकृतः । संभरन्ति । मधौ । अर्थि ।

एव । मे । अश्विना । वर्चः । आत्मनि । प्रियताम् ॥ १६ ॥

यथा मक्षा इदं मधु न्यञ्जन्ति मधावधि ।

एवा मे अश्विना वर्चस्तेजो बलमोर्जश्च प्रियताम् ॥ १७ ॥

यथा । मक्षाः । इदम् । मधु । निऽञ्जन्ति । मधौ । अर्थि ।

एव । मे । अश्विना । वर्चः । तेजः । बलम् । ओर्जः । च । प्रियताम् ॥ १७ ॥

यद् गिरिषु पर्वतेषु गोष्वश्वेषु यन्मधु ।

सुरायां सिच्यमानायां यत् तत्र मधु तन्मयि ॥ १८ ॥

यत् । गिरिषु । पर्वतेषु । गोषु । अश्वेषु । यत् । मधु ।

सुरायां । सिच्यमानायाम् । यत् । तत्र । मधु । तत् । मयि ॥ १८ ॥

अश्विना सारपेण मा मधुनाङ्गं शुभसती ।

यथा वर्चस्वतो वाचमावदानि जनां अनु ॥ १९ ॥

अश्विना । सारपेण । मा । मधुना । अङ्गम् । शुभः । पुत्री इति ।

यथा । वर्चस्वताम् । वाचम् । आवदानि । जनां । अनु ॥ १९ ॥

स्तनयिलुस्ते वाक् प्रजापते वृषा शुष्मं क्षिपसि भूम्यां दिवि ।

तां पशव उष जीवन्ति सर्वे तेनो सेषमूर्जं पिपति ॥ २० ॥

स्तनयिषुः । ते । वाक् । प्रजापते । वृषा । शुष्मम् । क्षिपसि । भूम्याम् । दिवि ।

ताम् । पशवः । उष । जीवन्ति । सर्वे । तेनो इति । सा । इषम् । ऊर्जम् । पिपति ॥ २० ॥

पृथिवी दुण्डोर्द्वारिद्वं गभो द्यौः कशा विद्युत् प्रकशो हिरण्ययो

विन्दुः ॥ २१ ॥

१ The MSS. except J which has *कम्. २ A जन्. We with B D K K R S V D. C. ३ D K K S V दुण्डोर्. We with A H R Dc C.

पृथिवी । दृण्डः । अन्तरिक्षम् । गर्भोः । घोः । कशा । चि॒ऽधुत् । प्र॒ऽकशः । हि॒ऽरण्यः ।

विन्दुः ॥ २१ ॥

यो वै कशायाः सप्त मधूनि वेद मधुमान भवति ।

ब्राह्मणश्च राजा च धेनुश्चानि॒व्वांश्च॑ व्रीहिश्च॒ यवश्च॑ मधुं सप्तमन् ॥ २२ ॥

यः । वै । कशायाः । सप्त । मधूनि । वेद । मधु॒ऽमात्र । भवति ।

ब्राह्मणः । च । राजा । च । धेनुः । च । अन॒ङ्गान् । च । व्रीहिः । च । यवः । च । मधुं ।

सप्तमम् ॥ २२ ॥

मधुमान भवति मधुमदस्याहार्यं भवति ।

मधुमतो लोकान् जयति य एवं वेद ॥ २३ ॥

मधु॒ऽमात्र । भवति । मधु॒ऽमत् । अ॒स्य । आ॒ऽहार्य॑भि । भवति ।

मधु॒ऽमतः । लो॒कान् । ज॒यति । यः । ए॒वम् । वेद ॥ २३ ॥

यद् व्रीधे स्तनयति प्रजापतिरेव तत् प्रजाभ्यः प्रादुर्भवति ।

तस्मात् प्राचीनोपवीतस्तिष्ठे प्रजापतेनु मा बुध्यस्वेति ।

अन्वेनं प्रजा अनु प्रजापतिर्वुध्यते य एवं वेद ॥ २४ ॥ (२)

यत् । व्री॒धे । स्त॒नय॑ति । प्र॒जाप॑तिः । ए॒व । तत् । प्र॒ज्जा॑भ्यः । प्रा॒दुर्भ॑वति ।

तस्मा॑त् । प्रा॒चीनो॑प॒वीतः॑ । ति॒ष्ठे । प्र॒जाप॑ते । अ॒नु । मा । बु॒ध्य॒स्वेति॑ ।

अ॒नु । ए॒नम् । प्र॒ज्जाः । अ॒नु । प्र॒जाप॑तिः । बु॒ध्य॒ते । यः । ए॒वम् । वेद ॥ २४ ॥ (२)

इति प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“सपत्नहनम्” इति सूक्तं कामदेवतायाम् । काम इच्छास्यो देव । तं सरोध्य सपत्नक्षयं प्रार्थयते । तद् एवम् । “सपत्नहनम्” इत्यर्पमुज्जैन अभिचारकर्मणि कथं सपातवन्तं कृत्वा द्वेष्टाभिमुखं विव्रजति । तथा तत्रैव नर्मणि आश्रय्य स्वयंपतितां समिधं आहवाति । तथा च सूत्रम् । “सपत्नहनम् इत्युपमं सपातवन्तम् अतिव्रजति । आश्रय्यैव स्वयम्” इति [सो० ६ ३] ॥

तथा सोमरागे अनुषन्धायाम् अपराजितायां तिष्ठन्त्या कामदेवतानमस्करो अथ सूक्तस्य विनियोगः । तद् उक्तं व्रताने । “अनुषन्धायाम् अपराजितायां तिष्ठन्त्या सपत्नहनम् इति कामं नमस्करोति” इति [वे० ३ १२]

सपत्नहनमृषमं धृतेन कामं शिक्षामि हविषार्ज्येन ।

नीचैः सपत्नान् मम पादय त्वमभिष्टुतो महता वीर्येण ॥ १ ॥

स॒प॒त्र॒ह॒न॒म् । ऋ॒ष॒मम् । धृ॒तेन॑ । का॒मम् । शि॒क्षा॒मि । ह॒विषा॑ । अ॒र्ज्येन॑ ।

नी॒चैः । स॒प॒त्ना॒न् । म॒म । पा॒दय॑ । त्व॒म् । अ॒भि॒ष्टु॒तोः । म॒ह॒ता । वी॒र्ये॑णि ॥ १ ॥

यन्मे मन्सो न प्रियं न चक्षुषो यन्मे वभस्ति नाभिनन्दति ।

तद् दुष्यं प्रति मुञ्चामि सपत्ने कामं स्तुवोदहं भिदेयम् ॥ २ ॥

यत् । मे । मन्सः । न । प्रियम् । न । चक्षुषः । यत् । मे । वभस्ति । न । अभिनन्दति ।
तद् । दुःस्वप्यम् । प्रति । मुञ्चामि । सपत्ने । कामम् । स्तुत्वा । उदहम् । भिदेयम् ॥ २ ॥

दुष्यं काम दुरितं च कामाग्रजस्तामसगतामवर्तिम् ।

उग्र ईशानः प्रति मुञ्च तस्मिन् यो अस्मभ्यमंहुरणा चिकित्सात् ॥ ३ ॥

दुःस्वप्यम् । काम । दुःइतम् । च । काम । अग्रजस्ताम् । अस्वगताम् । अवर्तिम् ।

उग्रः । ईशानः । प्रति । मुञ्च । तस्मिन् । यः । अस्मभ्यम् । अंहुरणा । चिकित्सात् ॥ ३ ॥

नुदस्व काम म नुदस्व कामावर्तिं यन्तु मम ये सपत्नाः ।

तेषां नुत्तानामधमा तमांस्यग्रे वास्तूनि निर्देह त्वम् ॥ ४ ॥

नुदस्व । काम । म । नुदस्व । काम । अवर्तिम् । यन्तु । मम । ये । सपत्नाः ।

तेषां । नुत्तानां । अधमा । तमांसि । अग्रे । वास्तूनि । निः । देह । त्वम् ॥ ४ ॥

सा ते काम दुहिता धेनुरुच्यते यामाहुर्वाचं कवयो विराजम् ।

तया सपत्नान् परि वृद्धिं ये मम पर्येनान् प्राणः पशवो जीवनं वृ-

णक्तु ॥ ५ ॥

सा । ते । काम । दुहिता । धेनुः । उच्यते । याम् । आहुः । वाचम् । कवयः । विराजम् ।

तया । सपत्नान् । परि । वृद्धिं । ये । मम । परि । पर्येनान् । प्राणः । पशवः । जीवनम् ।

वृणक्तु ॥ ५ ॥

कामसेन्द्रस्य वरुणस्य राज्ञो विष्णोर्वलेन सवितुः सवेन ।

अग्नेर्होत्रेण म पुंदि सपत्नाह्यम्बीच नावमुदकेषु धीरः ॥ ६ ॥

कामस्य । इन्द्रस्य । वरुणस्य । राज्ञः । विष्णोः । वलेन । सवितुः । सवेन ।

अग्नेः । होत्रेण । म । पुंदि । सपत्नान् । अह्यम् । अम्बी । नावम् । उदकेषु । धीरः ॥ ६ ॥

अर्धशो वाजी मम काम उग्रः कृणोतु मह्यमसपत्नमेव ।

१ A B B S C. कामावर्ति. We with D K K R V Dc P P J C. २ D S छिम्बीर.
W. with A B K K R V Dc C. P P J C.

विश्वे देवा मम नाथं भवन्तु सर्वे देवा हवन्मा यन्तु म इमम् ॥ ७ ॥

अभिऽअक्षः । याजी । मम । कामः । उग्रः । कृणोतु । मह्यम् । असप्तम् । एव ।

विश्वे । देवाः । मम । नाथम् । भवन्तु । सर्वे । देवाः । हवन् । आ । यन्तु । मे । इमम् ॥ ७ ॥

इदमाज्यं घृतवज्जुपाणाः कामज्येष्ठा इह मादयध्वम् ।

कृण्वन्तो मह्यमसप्तमेव ॥ ८ ॥

इदम् । आज्यम् । घृतऽएव । जुपाणाः । कामऽज्येष्ठाः । इह । मादयध्वम् ।

कृण्वन्तः । मह्यम् । असप्तम् । एव ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी काम सरथं हि भूत्वा नीचैः सप्ततान् मम पादयाथः ।

तेषां पन्नानामधमा तमांस्यग्रे पास्तून्यनुनिर्देह त्वम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी इति । काम । सरथम् । हि । भूत्वा । नीचैः । सप्ततान् । मम । पादयाथः ।

तेषां । पन्नानाम् । अधमा । तमांसि । अग्रे । पास्तूनि । अनुऽनिर्वेह । त्वम् ॥ ९ ॥

जहि त्वं काम मम ये सप्तता अन्धा तमांस्यव पादयैतान् ।

निरिन्द्रिया अरसाः सन्तु सर्वे मा ते जीविपुः कतमश्चनाहः ॥ १० ॥ (१)

जहि । त्वम् । काम । मम । ये । सप्तताः । अन्धा । तमांसि । अव । पादय । एतान् ।

निरिन्द्रियाः । अरसाः । सन्तु । सर्वे । मा । ते । जीविपुः । कतमत् । चन । अहः ॥ १० ॥ (१)

अवधीत् कामो मम ये सप्तता उरुं लोकमकरन्मह्यमेधुम् ।

मह्यं नमन्ता प्रदिशश्चतस्रो मह्यं षडुर्वीर्यतमा वहन्तु ॥ ११ ॥

अवधीत् । कामः । मम । ये । सप्तताः । उरुम् । लोकम् । अकरन् । मह्यम् । एधुम् ।

मह्यम् । नमन्ताम् । प्रदिशः । चतस्रः । मह्यम् । षट् । उर्वीः । घृतम् । आ । वहन्तु ॥ ११ ॥

तेधिराश्वः प्र ष्वन्तां द्विन्ना नौरिव वन्धनात् ।

न सार्यकप्रपुत्तानां पुनरस्ति निवर्तनम् ॥ १२ ॥

ते । अधिराश्वः । प्र । ष्वन्ताम् । द्विन्ना । नौरिव । वन्धनात् ।

न । सार्यकऽप्रपुत्तानाम् । पुनः । अस्ति । निऽवर्तनम् ॥ १२ ॥

१ P कृणोति । २ P ष्वन्ताम् । We with K P J Cr ३ P Cr ते । We with P J
 & AR ते for ते । We with B D K K S V Dc Cs. ५ P P वधनात् । We with J Cr.

अग्निर्वय इन्द्रो यवः सोमो यवः ।

यवयावानो देवा यवयन्तेनम् ॥ १३ ॥

अग्निः । यवः । इन्द्रः । यवः । सोमः । यवः ।

यवयावानः । देवाः । यवयन्तु । एनम् ॥ १३ ॥

असर्ववीरश्चरतु प्रणुतो देव्यो मित्राणां परिवर्ग्यैः स्वानाम् ।

उत पृथिव्यामव स्यन्ति विद्युत उग्रो वो देवः प्र मृणत सपत्नान् ॥ १४ ॥

असर्ववीरः । चरतु । प्रऽनुचः । देव्यः । मित्राणाम् । परिवर्ग्यैः । स्वानाम् ।

उत । पृथिव्याम् । अव । स्यन्ति । विद्युतः । उग्रः । वोः । देवः । प्र । मृणत । सऽप-
त्नान् ॥ १४ ॥

न्युता चेयं वृहत्पच्युता च विद्युद् विभर्ति स्तनयिलूंश्च सर्वान् ।

उद्यन्तादित्यो द्रविणेन तेजसा नीचैः सपत्नान् नुदतां मे सहस्वान् ॥ १५ ॥

च्युता । च । इयम् । वृहती । अच्युता । च । विद्युद् । विभर्ति । स्तनयिलून् । च । सर्वान् ।
उद्यन्तम् । अदित्यः । द्रविणेन । तेजसा । नीचैः । सऽपत्नान् । नुदताम् । मे । सहस्यान् ॥ १५ ॥

यत् ते काम शर्म त्रिवरुणमुर्धु ब्रह्म वर्म विततमनतिव्याध्यं कृतम् ।

तेन सपत्नान् परि वृद्धि ये मम पर्येनान् प्राणः पशवो जीवनं वृ-
णक्तु ॥ १६ ॥

यत् । ते । काम । शर्म । त्रिवरुणम् । उतऽनु । ब्रह्म । वर्म । विततम् । अनतिव्या-
ध्यम् । कृतम् ।

तेन । सऽपत्नान् । परि । वृद्धि । ये । मम । परि । एनान् । प्राणः । पशवः । जीवनम् ।
वृणक्तु ॥ १६ ॥

येन देवा असुरान् प्राणुदन्त येनेन्द्रो दस्यूनधमं तमो निनाय ।

१ K यययनेनम्. We with A B D K R S V Dc C. २ P यययन्तु । We with P J C. ३ B D S C परिचर्यैः. We with K K V Dc. ४ K R V मृणन्. Dc मृणन्तु. We with A B B D R S C. ५ P मृणम् । K मृणन् । We with P J C. ६ K त्रिवरुणमुद प्रम्. We with A B D K R S V Dc C P P J C. ७ P काम changed into काम । We with P J C.

तेन त्वं कामं मम ये सपत्नास्तान्साह्योकात् प्र पुंस्त्व दूरम् ॥ १७ ॥
 येन । देवाः । असुरान् । प्रऽअनुदन्त । येन । इन्द्रः । दस्यून् । अधमम् । तमः । निनार्य ।
 तेन । त्वम् । काम । मम । ये । सऽपत्नाः । तान् । असात् । लोकात् । ॥ । नुदस्व ।
 दूरम् ॥ १७ ॥

यथा देवा असुरान् प्राणुदन्त यथेन्द्रो दस्यूनधमं तमो ववाधे ।
 तथा त्वं कामं मम ये सपत्नास्तान्साह्योकात् प्र पुंस्त्व दूरम् ॥ १८ ॥
 यथा । देवाः । असुरान् । प्रऽअनुदन्त । यथा । इन्द्रः । दस्यून् । अधमम् । तमः । ववाधे ।
 तथा । त्वम् । काम । मम । ये । सऽपत्नाः । तान् । असात् । लोकात् । प्र । नुदस्व ।
 दूरम् ॥ १८ ॥

कामो जज्ञे प्रथमो नैनं देवा आपुः पितरो न मर्त्याः ।
 ततस्त्वमसि ज्यायान् विम्बहा महांस्तस्मै ते कामं नम इत् कृणोमि ॥ १९ ॥
 कामः । जज्ञे । प्रथमः । न । पुनम् । देवाः । आपुः । पितरः । न । मर्त्याः ।
 ततः । त्वम् । असि । ज्यायान् । विम्बहा । महान् । तस्मै । ते । काम । नमः । इत् ।
 कृणोमि ॥ १९ ॥

यावती चावाष्टथिवी वरिष्णा यावदार्पः सिष्यदुर्बावदग्निः । त-
 तस्त्वम् ० ॥ २० ॥ (४)
 यावती इति । चावाष्टथिवी इति । वरिष्णा । यावत् । आर्पः । सिष्यदुः । यावत् ।
 अग्निः । ॥ १० ॥ २० ॥ (४)

यावतीर्दिशः प्रदिशो विषूचीर्यावतीराशः अभिचक्षणा दिवः । त-
 तस्त्वम् ० ॥ २१ ॥
 यावतीर् । दिशः । प्रऽदिशः । विषूचीः । यावतीः । आशाः । अभिऽचक्षणाः । दिवः । ॥ १० ॥ २१ ॥
 यावतीर्भृङ्गा जलः कुरुरवो यावतीर्वधो वृक्षसर्प्यो वभूवुः । त-
 तस्त्वम् ० ॥ २२ ॥

यावतीः । भृङ्गाः । जलः । कुरुरवः । यावतीः । वधः । वृक्षऽसर्प्यः । वभूवुः । ॥ १० ॥ २२ ॥

ज्यायान् निमिषतोऽसि तिष्ठतो ज्यायान्समुद्रादसि काम मन्यो ।

तत्स्त्वम् ० ॥ २३ ॥

ज्यायान् । निऽमिषतः । असि । तिष्ठतः । ज्यायान् । समुद्राद् । असि । काम । मन्यो
इति । ० ॥ २३ ॥

न वै वार्तश्चन कार्ममाप्नोति नाग्निः सूर्यो नोत चन्द्रमाः ।

तत्स्त्वमसि ज्यायान् विश्वहा मृहान्स्त्वसौ ते काम नम इत् कृणोमि ॥ २४ ॥

न । वै । वार्तः । चन । कार्मम् । आप्नोति । न । अग्निः । सूर्यः । न । उत । चन्द्रमाः ।
ततः । त्वम् । असि । ज्यायान् । विश्वहा । मृहान् । त्सौ । ते । काम । नमः । इत् ।
कृणोमि ॥ २४ ॥

यास्ते शिवास्तन्वुः काम भद्रा याभिः सत्यं भवन्ति यद् वृणीषे ।

तामिष्टमस्मौ अभिसंविशस्वान्यत्र पापीरप्य वेशया धियः ॥ २५ ॥ (५)

याः । ते । शिवाः । तन्वुः । काम । भद्राः । याभिः । सत्यम् । भवन्ति । यद् । वृणीषे ।
ताभिः । त्वम् । अस्मान् । अभिऽसंविशस्य । अन्यत्र । पापीः । अप्य । वेशय । धियः ॥ २५ ॥ (५)

प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति प्रथमेनुवाकः ॥

“उपमिताम्” इति सूत्रेण शालासत्र ददाति खयवन्नविधानेन त्वगैकाम् इति विनियोगमाला । सूत्रमपि । “उपमिताम्
इति यस्यालरा सह दास्यद् भवति तदन्तर्गन्तव्यमित्यम्” इत्यादि [कौ० ८. ७] ॥

नरासदरादिदद्यां शाला दाता प्रतिमहीत्रे उवाच्य प्रददाति । शाल्य नाम गृहम् ॥

उपमितां प्रतिमितामथो परिमितामृत ।

शालाया विश्ववाराया नृहानि वि चृतामसि ॥ १ ॥

उपऽमिताम् । प्रतिऽमिताम् । अथो इति । परिऽमिताम् । उत ।

शालायाः । विश्वऽवारायाः । नृहानि । वि । चृतामसि ॥ १ ॥

यत् ते नृहं विश्ववारे पाशो अन्धिश्च यः कृतः ।

गृह्णस्तिरिवाहं वलं वाचा वि स्रंसंयामि तत् ॥ २ ॥

१ AR. *मिषतो. २ AB BK नाग्निः. ३ R S P चृतामसि. We with A B D K K
V D: C. P J Cr. ४ P युदाति । We with P J Cr. ५ B B C. Cr स्रंसंयामि. K D:
भंसंयामि. We with A D K R S V P P J.

यत् । ते । नद्धम् । विश्वऽवारे । पार्श्वः । ग्रन्थिः । च । यः । कृतः ।
बृहस्पतिऽइव । अहम् । बलम् । वाचा । वि । संस्रयामि । तत् ॥ २ ॥

आ ययाम सं बर्बर्ह ग्रन्थीश्चकार ते दृढान् ।

परूषि विद्वांस्तेवेन्द्रेण वि चृतामसि ॥ ३ ॥

आ । ययाम् । सम् । ययर्ह । ग्रन्थीन् । चकार । ते । दृढान् ।
परूषि । विद्वान् । शस्ताऽइव । इन्द्रेण । वि । चृतामसि ॥ ३ ॥

वंशानां ते नर्हनानां प्राणाहस्यं तृणस्य च ।

पक्षाणां विश्ववारे ते नृजानि वि चृतामसि ॥ ४ ॥

वंशानाम् । ते । नर्हनानाम् । प्राणाहस्यं । तृणस्य । च ।
पक्षाणाम् । विश्वऽवारे । ते । नृजानि । वि । चृतामसि ॥ ४ ॥

संदंशानां पलदानां परिष्वज्यत्यस्य च ।

इदं मानस्य पत्न्या नृजानि वि चृतामसि ॥ ५ ॥

सम्संदंशानाम् । पलदानाम् । परिऽस्वज्यत्यस्य । च ।
इदम् । मानस्य । पत्न्याः । नृजानि । वि । चृतामसि ॥ ५ ॥

यानि तेनतः शिक्वाग्न्याबेधू रण्यायि कम् ।

प्र ते तानि चृतामसि शिवा मानस्य पत्नी न उर्द्धिता तन्वे भव ॥ ६ ॥

यानि । ते । नन्तः । शिक्वाग्नि । आऽबेधुः । रण्यायि । कम् ।

प्र । ते । तानि । चृतामसि । शिवा । मानस्य । पत्नी । नः । उर्द्धिता । तन्वे । भव ॥ ६ ॥

हविर्धानमग्निशालं पत्नीनां सदर्नं सदर्दः ।

सदो देवानामसि देवि शाले ॥ ७ ॥

हविऽधानम् । अग्निऽशालम् । पत्नीनाम् । सदर्नम् । सदर्दः ।

सदर्दः । देवानाम् । अग्नि । देवि । शाले ॥ ७ ॥

अक्षमोपशं विततं सहस्राक्षं विषुवति ।

१ D^{ss} विद्वान्ठ°. R विद्वान्ठ°. २ A B K K C^s J^s अल्पस्य. DE^{ss} P P^s doubtful between ह्य and ह्य. We with V Dc Cr. ३ A B B D K K R S^s V Dc C^s P P^s J Cr (as corrected) मानस्य पत्नि. We with Cr as originally. ४ P J शिक्वायि L. We with P^s Cr. ५ K K^s V Dc अक्षमोपशं.

अर्वनद्धमभिहितं ब्रह्मणा वि चृतामसि ॥ ८ ॥

अर्वन् । ओपशम् । विऽर्ततम् । सद्ब्रह्मऽअक्षम् । विष्णुऽवर्ति ।

अर्वन्ऽनद्धम् । अभिऽर्हितम् । ब्रह्मणा । वि । चृतामसि ॥ ८ ॥

यस्तां शाले प्रतिगृह्णाति येन चासि मिता त्वम् ।

उभौ मानस्य पत्नि तौ जीवतां जरदंष्ट्री ॥ ९ ॥

यः । त्या । शाले । प्रतिऽगृह्णाति । येन । च । असि । मिता । त्वम् ।

उभौ । मानस्य । पत्नि । तौ । जीवताम् । जरदंष्ट्री इति जरत्ऽअंष्ट्री ॥ ९ ॥

अमुत्रैनेमा गच्छताद् दृढा नद्धा परिष्कृता ।

यस्यास्ते विचृतामस्यङ्गमङ्गं परुष्यरुः ॥ १० ॥ (६)

अमुत्र । एनम् । भा । गच्छतात् । दृढा । नद्धा । परिष्कृता ।

यस्याः । ते । विऽचृतामसि । अङ्गम्ऽअङ्गम् । परुऽऽपशुः ॥ १० ॥ (६)

यस्तां शाले निमिमायं संजभारं वनस्पतीन् ।

प्रजायै चक्रे ता शाले परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ११ ॥

यः । त्या । शाले । निऽमिमायं । संजऽभारं । वनस्पतीन् ।

प्रजायै । चक्रे । त्या । शाले । परमेऽस्वी । प्रजाऽपतिः ॥ ११ ॥

नमस्तस्यै नमो दात्रे शालापतये च कृष्णः ।

नमोग्रये मचरते पुरुषाय च ते नमः ॥ १२ ॥

नमः । तस्यै । नमः । दात्रे । शालाऽपतये । च । कृष्णः ।

नमः । अग्रये । मऽचरते । पुरुषाय । च । ते । नमः ॥ १२ ॥

गोभ्यो अश्वेभ्यो नमो यच्छालायां विजायते ।

विजायति प्रजावति वि ते पार्श्वचृतामसि ॥ १३ ॥

गोभ्यः । अश्वेभ्यः । नमः । यत् । शालायां । विऽजायते ।

विजाऽपति । प्रजाऽवति । वि । ते । पार्श्वान् । चृतामसि ॥ १३ ॥

१ A B B D K K R V D C G मानस्य पत्नि. P P J C मानस्य । पत्नि । २ B K C अमुत्रैनेमा. We with A D K R V D C. ३ विचृतामसि. We with A B D K K R V D C.

अग्निमन्तश्चादयसि पुंरुषान् पशुभिः सह ।

विजावति प्रजावति वि ते पार्श्वतामसि ॥ १४ ॥

अग्निम् । अन्तः । अदयेसि । पुंरुषान् । पशुऽभिः । सह ।

विजावति । प्रजावति । वि । ते । पार्श्वान् । अतामसि ॥ १४ ॥

अन्तरा द्यां च पृथिवीं च यद् व्यचस्तेन शालां प्रति गृह्णामि त इमाम् ।

यदन्तरिक्षं रजसो विमानं तत् कृण्वेहमुदरं शेवधिभ्यः ।

तेन शालां प्रति गृह्णामि तस्मै ॥ १५ ॥

अन्तरा । द्याम् । च । पृथिवीम् । च । यत् । व्यचः । तेन । शालाम् । प्रति । गृह्णामि ।
ते । इमाम् ।

यत् । अन्तरिक्षम् । रजसः । विमानम् । तत् । कृण्वे । अहम् । उदरम् । शेवधिभ्यः ।

तेन । शालाम् । प्रति । गृह्णामि । तस्मै ॥ १५ ॥

ऊर्जस्वती पर्यस्वती पृथिव्यां निर्मिता मिता ।

विश्वान्नं विभ्रती शाले मा हिंसीः प्रतिगृह्णतः ॥ १६ ॥

ऊर्जस्वती । पर्यस्वती । पृथिव्याम् । निऽर्मिता । मिता ।

विश्वऽभक्षम् । विभ्रती । शाले । मा । हिंसीः । प्रतिगृह्णतः ॥ १६ ॥

तृणैरावृता पलदान् वसाना रात्रींश्च शाला जगतो निवेशनी ।

मिता पृथिव्यां तिष्ठति हस्तिनींश्च पङ्कती ॥ १७ ॥

तृणैः । आवृता । पलदान् । वसाना । रात्रींश्च । शाला । जगतः । निवेशनी ।

मिता । पृथिव्याम् । तिष्ठति । हस्तिनींश्च । पङ्कती ॥ १७ ॥

इदं ते वि चूताम्यपिनक्षमेषोर्णुवन् ।

वरुणेन समुज्जिता मित्रः प्रातर्व्युज्जितु ॥ १८ ॥

इदं । ते । वि । चूतामि । अपिनक्षम् । अणुर्णुवन् ।

वरुणेन । समुज्जिताम् । मित्रः । प्रातः । वि । व्युज्जितु ॥ १८ ॥

१ K K P J परुषा°. Cr परुषा°. We with A B D E S V Dc Cs P २ P छादयासि ।
We with P J Cr. ३ A B B D K K R S V Cs गृह्णामि. P J ते । We with Dc P Cr.
४ A इदं । K Dc इदं । We with B D K R S V Cs P P J Cr ५ K J *सुपोर्णुवन्.

ब्रह्मणा शालां निर्मितां क्विभिर्निर्मितां मिताम् ।

इन्द्राग्नी रक्षतां शालाममृतौ सोम्यं सदैः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणा । शालाम् । निऽर्मिताम् । क्विऽभिः । निऽर्मिताम् । मिताम् ।

इन्द्राग्नी इति । रक्षताम् । शालाम् । अमृतौ । सोम्यम् । सदैः ॥ १९ ॥

कुलायेधि कुलायं कोशे कोशः समुज्जितः ।

तत्र मतो वि जायते यस्माद् विश्वं प्रजायते ॥ २० ॥ (७)

कुलायं । अधि । कुलायम् । कोशे । कोशः । समुज्जितः ।

तत्र । मतो । वि । जायते । यस्मात् । विश्वम् । प्रजायते ॥ २० ॥ (७)

या द्विपक्षां चतुष्पक्षा षट्पक्षा या निर्मीयते ।

अष्टापक्षां दशपक्षां शालां मानस्य पत्नीमग्निर्गर्भे इवा शये ॥ २१ ॥

या । द्विऽपक्षा । चतुऽपक्षा । षट्ऽपक्षा । या । निर्ऽमीयते ।

अष्टाऽपक्षाम् । दशऽपक्षाम् । शालाम् । मानस्य । पत्नीम् । अग्निः । गर्भेऽइव । आ । शये ॥ २१ ॥

प्रतीचीं त्वा प्रतीचीनः शाले प्रैम्यहिंसतीम् ।

अग्निर्ह्यनृत्तरापश्चेत्तस्य प्रथमा द्वाः ॥ २२ ॥

प्रतीचीम् । त्वा । प्रतीचीनः । शाले । प्र । प्रैमि । अहिंसतीम् ।

अग्निः । हि । अन्तः । आपः । च । श्रुतस्य । प्रथमा । द्वाः ॥ २२ ॥

इमा आपः प्र भराम्ययद्मा यद्मनाशनीः ।

गृहानुष प्र सीदाम्यमृतेन सहाग्निना ॥ २३ ॥

इमाः । आपः । प्र । भरामि । अयद्माः । यद्मऽनाशनीः ।

गृहान् । उष । प्र । सीदामि । अमृतेन । सह । अग्निना ॥ २३ ॥

सा नः पाशं प्रति मुचो गुरुर्भारो लघुर्भव ।

वधूमिव त्वा शाले यत्रकामं भरामसि ॥ २४ ॥

१ R 'क्षाय'. A 'क्षाय'. R̄ V Dc 'क्षाय'. We with B̄ D K S̄ C₃ P̄ P̄ J C₃. २ So we with A B̄ B̄ D K̄ R̄ S̄ V Dc C₃. See R.w. ३ B̄ C₃ मुचो. P̄ P̄ गुरुः. We with A D K̄ R̄ S̄ V Dc J C₃. ४ S̄ शाले. We with A B̄ D K̄ R̄ V Dc C₃.

मा । नः । पार्श्वम् । प्रति । मुचः । गुरुः । भारः । लघुः । भव ।

वभूमऽर्च । त्वा । शाले । यवऽकार्मम् । भरमसि ॥ २४ ॥

पार्श्व्या दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाहोभ्यः ॥ २५ ॥

पार्श्व्याः । दिशः । शालायाः । नमः । महिम्ने । स्वाहा । देवेभ्यः । स्वाहोभ्यः ॥ २५ ॥

दक्षिणाया दिशः ० ॥ २६ ॥

प्रतीच्या दिशः ० ॥ २७ ॥

दक्षिणायाः । दिशः । ० ॥ २६ ॥

प्रतीच्याः । दिशः । ० ॥ २७ ॥

उदीच्या दिशः ० ॥ २८ ॥

भुवार्या दिशः ० ॥ २९ ॥

उदीच्याः । दिशः । ० ॥ २८ ॥

भुवार्याः । दिशः । ० ॥ २९ ॥

ऊर्ध्वाया दिशः ० ॥ ३० ॥

ऊर्ध्वायाः । दिशः । शालायाः । ० ॥ ३० ॥

दिशोदिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाहोभ्यः ॥ ३१ ॥ (८)

दिशऽदिशः । शालायाः । नमः । महिम्ने । स्वाहा । देवेभ्यः । स्वाहोभ्यः ॥ ३१ ॥ (८)

इति द्वितीयेजुपाके प्रथमं सूक्तम् ॥

वाङ्मनो वृषम इत्या तन्मास भिप्रभिप्रदेवताभ्यो जुहोति । तन वृषमस प्रससा वद्वाना च कतमानि कतमदेवेभ्यः त्रिषाणि भग्नति तद्विवेचनम् । वृषभग्नद्विहवनस्य महत्त्वं च वर्ण्यते । वदुत्पन्न भेषथ स्वयते । साप्रवापिरास्तु एव त्रिभिपुत्रन्ति सूक्तम् । तथा । एषोत्तरे "साहस्र" इत्यर्पसूक्तेन ऋषभ सपात्य अभिमन्त्रय विद्यते ॥ "तेतोभाये" इत्येतैः पदभिः सप्तमन्त्रैः "एत वो युवानम्" [१. ४. २४] इत्युपा च वत्सस्याभिमन्त्रण कृत्वा शोक्षणं कुर्यात् ॥

तथा अनेन सूक्तेन पुष्टिकाग्रो वशाविधानेन [की० ५. ८] ऋषभेण इन्द्र यजते ॥

तथा अनेन सूक्तेन सप्तह्वयः पौर्णमास्या वशाविधानेन श्वेतेन ऋषभेण इन्द्र यजते ॥

तद् वक्ष्य कौशिकेन । "इन्द्रस्य कुक्षिः [७ ११६] साहस्र [१. ४] इत्युपमं सपात्यस्यैव अतिष्ठति । तेतोभाये

"त्वातिष्ठनामि वयोभाये त्वातिष्ठनामि वृषलाये त्वातिष्ठनामि गमलायै त्वातिष्ठनामि सहस्रयोषधे त्वातिष्ठनाम्यपस्मिन्तपो-
पायै त्वातिष्ठनामि । एत वो युवानम् इति पुराणं प्रचूतं नवम् उल्लिखति सगोक्षति । उत्तरेण पुष्टिकाग्र ऋषभेनेन्द्र यजते ।
"सप्तह्वयः श्वेतेन पौर्णमास्याम्" इति [की० ३. ७] ॥

तथा ऋषभेने अनेन सूक्तेन निरासहनिमिषशेन संपात दाहतापनं दानं च कुर्यात् । तद् आह कौशिकः । "साहस्र इत्यु-
पमम्" इति [की० ८. ७] ॥ अभिमन्त्रेणादिषु सूत्रेण "आश्वनाम्" [१. ११] इति सूक्तं उदाहृतम् ॥

परिशिष्टेण श्वोत्तरेण अस्य सूक्तस्य विनियोगः कृतः । तथा चोक्तम् । "साहस्रस्त्वेष इति ऋषभ सपातवन्तं कृत्वा" इति [प० १७] ॥

साहस्रस्त्वेष ऋषभः पर्यस्वान् विश्वां रूपाणि वृक्षणांसु विभ्रत ।

भद्रं दात्रे यजमानाय शिक्षेन् वार्हस्पत्य उन्नियस्तन्नुमातान् ॥ १ ॥

साहस्रः । त्वेयः । ऋषभः । पर्यस्वान् । विश्वा । रूपाणि । वृक्षणांसु । विप्रद ।

मद्रम् । दात्रे । यजमानाय । शिक्षन् । चार्हस्पत्यः । उन्निर्यः । तन्तुम् । आ । अतान् ॥ १ ॥

अपां यो अग्रे प्रतिमा बभूव प्रभूः सर्वस्यै पृथिवीव देवी ।

पिता वत्सानां पतिरग्न्यानां साहस्रे पोपे अपि नः कृणोतु ॥ २ ॥

अपाम् । यः । अग्रे । प्रतिमा । बभूव । प्रभूः । सर्वस्यै । पृथिवीर्हव । देवी ।

पिता । वत्सानाम् । पतिः । अग्न्यानाम् । साहस्रे । पोपे । अपि । नः । कृणोतु ॥ २ ॥

पुमानन्तर्धान्स्वविरः पर्यस्वान् वसोः कवन्धमृषभो विभर्ति ।

तमिन्द्राय पृथिभिर्देवयानैर्हुतमग्निर्वहेतु जातवेदाः ॥ ३ ॥

पुमान् । अन्तःस्वान् । स्वविरः । पर्यस्वान् । वसोः । कवन्धम् । ऋषभः । विभर्ति ।

तमे । इन्द्राय । पृथिग्निः । देवयानैः । हुतम् । अग्निः । बहेतु । जातवेदाः ॥ ३ ॥

पिता वत्सानां पतिरग्न्यानामथो पिता महतां गर्गराणाम् ।

वात्सो जरायु प्रतिधुक् पीयूषं आमिक्षां घृतं तद वस्य रेतः ॥ ४ ॥

पिता । वत्सानाम् । पतिः । अग्न्यानाम् । अथो इति । पिता । महताम् । गर्गराणाम् ।

वात्सः । जरायु । प्रतिधुक् । पीयूषः । आमिक्षा । घृतम् । तद । वस्य । रेतः ॥ ४ ॥

देवानां भाग उपनाह एषोऽपां रस ओषधीनां घृतस्य ।

सोमस्य भक्षमवृणीत शक्रो बृहन्नद्रिरभवद् यच्छरीरम् ॥ ५ ॥

देवानाम् । भागः । उपनाहः । एषः । अपाम् । रसः । ओषधीनाम् । घृतस्य ।

सोमस्य । भक्षम् । अवृणीत । शक्रः । बृहन् । अद्रिः । अववत् । यत् । शरीरम् ॥ ५ ॥

सोमेन पूर्णं कुलशं विभर्षि लघां रूपाणां जनिता पशूनाम् ।

शिवास्ते सन्तु प्रजन्वद्देहा इमा न्यैःसभ्यै स्वधिते यच्छ या अमूः ॥ ६ ॥

सोमेन । पूर्णम् । कुलशम् । विभर्षि । लघां । रूपाणाम् । जनिता । पशूनाम् ।

शिवाः । ते । सन्तु । प्रजन्वद्देहाः । इमा । याः । इमाः । नि । असभ्यै । स्वधिते । यच्छ ।

याः । अमूः ॥ ६ ॥

१ P सहस्रः । We with P J Cr. २ K अग्न्यानां. ३ P पोपे । ४ P कवन्धम् । ५ P तद । ६ B B E E C Cr जरायुः । We with A D K K V D C P P J. ७ P J बृहन् । We with P Cr. ८ B B D C Cs न्यैः । We with D K K E V. ९ J प्रजन्वद्देहाः । We with P P Cr.

आज्यं विभर्ति धृतमस्य रेतः साहस्रः षोपस्तमुं यज्ञमाहुः ।

इन्द्रस्य रूपमृषभो वसानः सो अस्मान देवाः शिव एतुं दत्तः ॥ ७ ॥

आज्यम् । विभर्ति । धृतम् । अस्य । रेतः । साहस्रः । षोपः । तम् । ऊं इति । यज्ञम् । आहुः ।
इन्द्रस्य । रूपम् । ऋषभः । वसानः । सोः । अस्मान् । देवाः । शिवः । आ । एतुं । दत्तः ॥ ७ ॥

इन्द्रस्योजो वरुणस्य बाहू अश्विनोरंसौ मरुतामियं ककुत् ।

बृहस्पतिं संभृतमेतमाहुयै धीरांसः कवयो ये मनीषिणः ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य । ओजः । वरुणस्य । बाहू इति । अश्विनोः । अंसौ । मरुताम् । इयम् । ककुत् ।
बृहस्पतिम् । सम्भृत् इति । एतम् । आहुः । ये । धीरांसः । कवयः । ये । मनीषिणः ॥ ८ ॥

दैवीर्विशः पर्यस्वाना तनोषि त्वामिन्द्रं त्वं सरस्वन्तमाहुः ।

सहस्रं स एकमुखा ददाति यो ब्राह्मण ऋषभमाजुहोति ॥ ९ ॥

दैवीः । विशः । पर्यस्वान् । आ । तनोषि । त्वाम् । इन्द्रम् । त्वाम् । सरस्वन्तम् । आहुः ।
सहस्रम् । सः । एकमुखाः । ददाति । यः । ब्राह्मणे । ऋषभम् । आजुहोति ॥ ९ ॥

बृहस्पतिः सविता ते वयो दधौ त्वष्टुर्वायोः पर्यात्मा ते आभृतः ।

अन्तरिक्षे मर्नसा ता जुहोमि वहिष्ठे द्यावापृथिवी उभे स्ताम् ॥ १० ॥ (५)

बृहस्पतिः । सविता । ते । वयोः । दधौ । त्वष्टुः । द्यायोः । परि । आत्मा । ते । आभृतः ।
अन्तरिक्षे । मर्नसा । त्या । जुहोमि । वहिष्ठे । ते । द्यावापृथिवी इति । उभे इति । स्ताम् ॥ १० ॥ (५)

य इन्द्र इव देवेषु गोष्वेति विवाबदत् ।

तस्य ऋषभस्याङ्गानि ब्रह्मा सं स्तौतु भद्रया ॥ ११ ॥

यः । इन्द्रः इव । देवेषु । गोषु । एति । विवाबदत् ।

तस्य । ऋषभस्य । अङ्गानि । ब्रह्मा । सम् । स्तौतु । भद्रया ॥ ११ ॥

पार्थे आस्तामनुमत्या भगस्यास्तामनुवृजौ ।

अग्नीवन्तावव्रवीन्मित्रो ममैतौ केवलाविति ॥ १२ ॥

पार्थे इति । आस्ताम् । अनुमत्याः । भगस्य । आस्ताम् । अनुवृजौ ।

अग्नीवन्तौ । अव्रवीत् । मित्रः । मम । एतौ । केवली । इति ॥ १२ ॥

भ॒सदा॑सी॒दादित्या॑नां॒ श्रोणीं॑ आ॒स्तां वृ॒हस्प॑तेः ।

पु॒च्छं वा॑तस्य दे॒वस्य॒ तेन॑ धु॒नोत्यो॑र्षधीः ॥ १३ ॥

भ॒सद॑ । आ॒सीत् । आ॒दित्या॑नाम् । श्रो॒णी इति॑ । आ॒स्ताम् । वृ॒हस्प॑तेः ।

पु॒च्छम् । वा॑तस्य । दे॒वस्य॑ । तेन॑ । धु॒नोति॑ । ओ॒र्षधीः ॥ १३ ॥

शु॒दा आ॑सन्ति॒नीवा॑त्याः सूर्या॒यास्त॑र्च॒सव॑वन् ।

उ॒त्पा॑तु॒रव॑वन् प॒द ऋ॒षभं॑ यद॒कल्प॑यन् ॥ १४ ॥

शु॒दाः । आ॑सन् । ति॒नीवा॑त्याः । सूर्या॒याः । त॑र्च॒सम् । अ॒व॒वन् ।

उ॒त्पा॑तुः । अ॒व॒वन् । प॒दः । ऋ॒षभम् । यत् । अ॒कल्प॑यन् ॥ १४ ॥

क्रो॒ड आ॑सी॒जामि॑शंसस्य॒ सोम॑स्य॒ कल॑शो धृतः ।

दे॒वाः संग॑त्य॒ यत् सर्वं॑ ऋ॒षभं॑ व्य॒कल्प॑यन् ॥ १५ ॥

क्रो॒डः । आ॑सीत् । जा॒मि॒शंस॑स्य । सोम॑स्य । क॒ल॒शः । धृ॒तः ।

दे॒वाः । स॒ग॒त्य॑ । यत् । सर्वं॑ । ऋ॒षभम् । वि॒व॒कल्प॑यन् ॥ १५ ॥

ते कु॒ष्ठिकाः॑ स॒रमा॑यै॒ कूर्मे॑भ्यो॒ अद॑धुः श॒फान् ।

ज्व॒ध्मस्य॑ की॒टेभ्यः॑ श्वे॒र्वते॑भ्यो॒ अधा॑रयन् ॥ १६ ॥

ते । कु॒ष्ठिकाः॑ । स॒रमा॑ये । कूर्मे॑भ्यः । अ॒द॒धुः । श॒फान् ।

ज्व॒ध्मम् । अ॒ह्य । की॒टेभ्यः॑ । श्वे॒र्वते॑भ्यः । अधा॑रयन् ॥ १६ ॥

शृ॒ङ्गाभ्यां॑ र॒क्षं ऋ॑प॒त्यर्वा॑तिं ह॒न्ति च॑क्षु॒पा ।

शृ॒णोति॑ भ॒द्रं कर्णी॑भ्यां॒ गवां॑ यः पति॒रर्ज्यः॑ ॥ १७ ॥

शृ॒ङ्गाभ्याम् । र॒क्षः । ऋ॑प॒ति॒ । अ॒र्वा॒तिम् । ह॒न्ति॒ । च॑क्षु॒पा ।

शृ॒णोति॑ । भ॒द्रम् । कर्णी॑भ्याम् । ग॒वां । यः । पति॑रः । अ॒र्ज्यः॑ ॥ १७ ॥

श॒त॒याजं॑ स॒ यज॑ते॒ नैनं॑ दु॒न्वन्त्य॑शयः ।

जि॒न्वन्ति॑ वि॒श्वे तं॑ दे॒वा यो ब्रा॑ह्म॒ण ऋ॑ष॒भमा॑जु॒होति॑ ॥ १८ ॥

१ B K K̄ D S̄ E Dc देवाः. B Cs देवास्तु. २ A B B̄ D K̄ Cs व्य॒कल्प॑यन्. K यव॒क॒ल्प॑यन्. We with R S̄ V Dc P P̄ J Cr. ३ A B B̄ D Cs P J कु॒ष्ठिका. We with K K̄ R S̄ V Dc P̄ Cr. ४ K̄ ऊ॒च॒रन्. ५ A B̄ D K̄ K̄ R V Dc Cs P P̄ J श्वे॒र्वते॑भ्यो. We with S̄ as corrected and Cr. ६ A B B̄ R Cs P J Cr *र॒ज्य॒णि. We with D E K̄ S̄ V Dc P̄.

शत॒ऽप्याजम् । सः । य॒ज्ज॒ते । न । ए॒नम् । दु॒न्व॒न्ति । अ॒श्वयः ।

जि॒न्व॒न्ति । वि॒श्वे । तम् । दे॒वाः । यः । द्रा॒ह्म॒णे । ऋ॒प॒मम् । आ॒ऽजु॒होति ॥ १८ ॥

व्रा॒ह्म॒णेभ्य॑ ऋ॒षभं॑ दु॒त्वा वरी॑यः कृ॒णुते॑ म॒नः ।

पु॒ष्टि॒ सो अ॒भ्यानां॑ स्वे गो॒ष्ठेव॑ पश्यते ॥ १९ ॥

व्रा॒ह्म॒णेभ्यः । ऋ॒प॒मम् । द॒त्त्वा । वरी॑यः । कृ॒णुते॑ । म॒नः ।

पु॒ष्टिम् । सः । अ॒भ्याना॑म् । स्वे । गो॒ऽस्थे । अ॒व । प॒श्य॒ते ॥ १९ ॥

गा॒वः स॒न्तु म॒जाः स॒न्तु चो॑ अस्तु त॒नूव॒लम् ।

तत् सर्व॑म॒नु॒ मन्य॑न्तां दे॒वा ऋ॒षभ॑दायि॒ने ॥ २० ॥

गा॒वः । स॒न्तु । म॒जाः । स॒न्तु । अ॒यो इति॑ । अस्तु॑ । त॒नूव॒लम् ।

तत् । सर्व॑म् । अ॒नु॒ । म॒न्य॒न्ताम् । दे॒वाः । ऋ॒षभ॑ऽदायि॒ने ॥ २० ॥

अ॒यं पि॒पा॒न॒ इन्द्र॑ इ॒द् र॒यिं द॑धातु चे॒तनी॑म् ।

अ॒यं धे॒नुं सु॒दुधां॑ नि॒त्यव॑त्तां व॒शं दु॒हां वि॒पश्चि॑तं प॒रो दि॒वः ॥ २१ ॥

अ॒यम् । पि॒पा॒नः । इन्द्रः॑ । इ॒द् । र॒यिम् । व॒धातु॑ । चे॒तनी॑म् ।

अ॒यम् । धे॒नुम् । सु॒दुधा॑म् । नि॒त्यव॑त्ताम् । व॒शम् । दु॒हाम् । वि॒पः॒ऽचि॒तम् । प॒रः ।

दि॒वः ॥ २१ ॥

पि॒शङ्ग॑रूपो न॒भसो॑ व॒योधा॑ ऐ॒न्द्रः शु॒ष्मो वि॒श्वरू॑पो न॒ आर्ग॑न् ।

आ॒यु॒र॒स्रभ्य॑ द॒धत् म॒जां च॑ रा॒यश्च॑ षो॒र्वैर॒भि नः॑ स॒चता॑म् ॥ २२ ॥

पि॒शङ्ग॑रूपः । न॒भसः । व॒यः॒ऽधाः । ऐ॒न्द्रः । शु॒ष्मः । वि॒श्वरू॑पः । नः॑ । आ॒ । अ॒र्गन् ।

आ॒युः । अ॒स्रभ्य॑म् । द॒धत् । म॒जा॑म् । च॒ । रा॒यः । च॒ । षो॒र्वैः । अ॒भि । नः॑ । स॒च॒ता॑म् ॥ २२ ॥

उ॒पे॒हो॒र्षप॑र्चना॒स्मिन् गो॒ष्ठ उ॒र्ष पृ॒थ्व नः॑ ।

उ॒र्ष ऋ॒प॒मस्य॑ यद् रे॒त उ॒पेन्द्र॑ त॒व वी॒र्य॑मि ॥ २३ ॥

उ॒र्ष । इ॒द् । उ॒प॒ऽप॒र्च॒न॒ । अ॒स्मिन् । गो॒ऽस्थे । उ॒र्ष । पृ॒थ्व । नः॑ ।

उ॒र्ष । ऋ॒प॒मस्य॑ । यद् । रे॒तः । उ॒र्ष । इन्द्रः॑ । त॒व । वी॒र्य॑मि ॥ २३ ॥

ए॒तं वो॑ यु॒वा॒नं प्र॑ति द॒ध्मो॑ अ॒त्र ते॒न की॒डन्ती॑श्चर॒त व॒शो॑ अनु॒ ।

मा नो हासिष्ट जुषां सुभागा रायश्च पोषैरभि नः सचध्वम् ॥२४॥ (१०)

पूतम् । चः । युषानम् । प्रति । ध्वम् । अयं । तेन । कीर्तन्तीः । चरत । वशान् । अर्जु ।

मा । नः । हासिष्ट । जुषां । सुभागाः । रायः । च । पोषैः । अभि । नः । सचध्वम् ॥२४॥ (१०)

द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति द्वितीयोनुवाकः ॥

अस्मिन् सूक्ते पञ्चोदने नाम सवे ह्ययमाज्ञानस्य जीवतो मारितस्य च प्रशंसा । अपराजिताया आनीयमानोऽजः प्रोक्तप्रकारेण इतः सङ्कतश्च इन्द्र तर्पयित्वा तृतीयनाम्ने नाम स्वर्गभागे यद्वा सुकृतां पुण्यलोके गच्छति । तत्र गतपूर्वस्य यजमाना-
देश्व तमोदन्ता भवतीत्यादि वर्णनम् ॥

साम्राजिता अयेयमेव । पञ्चोदनेन “आ नयैतम्” इत्यर्थसूक्तस्य विनियोगः । एतत्सूक्तेन निरुद्धविपश्मिभिरनन सपात दातृशब्देन दानं च युयात् । तथा च सूक्तम् । “आ नयैतम् इत्यपराजिताद् अजम् आनीयमानम् अनुमन्त्रयेत्” इत्यादि “आ नयैतम्” इति सूक्तेन सपातवन्तम् आज्ञानान्तम्” इत्यन्तम् [की० ८. ५] इति ॥

तथा पञ्चो अनेन सूक्तेन अपराजिताद् आनीयमानम् अजम् अनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं वेदाने । “आ नयैतम् इत्याद्याज्ञानान्तम्” इति [वै० १. ६] ॥

तथा अभिचयेन पुनश्चित् “येना सहस्रम्” इत्यनया गार्हपत्ये चययमाना इष्टका मन्त्रा अनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं वेदाने । “गार्हपत्यं उक्तम् । अयम् अभिः सत्यतिः [७. ६४] येना सहस्रम्” [५. ५ १७] इति [वै० ५. २] ॥

तथा तदेव वैध्वर्ज्यपशोऽनुमन्त्रणे सत्या एव विनियोगः । तद् उक्तं वेदाने । “ये मन्त्रयन्तः [२. ३५] एतं सधस्याः [६. १३३] इति द्वे येना सहस्रम् [५. ५. १७] इति वैध्वर्ज्यपशोऽनुमन्त्र” इति [वै० ५. २] ॥

आ नयैतमा रभस्व सुकृतां लोकमपि गच्छतु प्रजानन् ।

तीर्त्वा तमांसि बहुधा महान्त्यजो नाकमा क्रमतां तृतीयम् ॥ १ ॥

आ । नय । पूतम् । आ । रभस्व । सुकृताम् । लोकम् । अपि । गच्छतु । प्रजानन् ।

तीर्त्वा । तमांसि । बहुधा । महान्ति । अजः । नाकम् । आ । क्रमताम् । तृतीयम् ॥ १ ॥

इन्द्राय भागं परिं त्वा नयाम्यस्मिन् यज्ञे यजमानाय सूरिम् ।

ये नो द्विपन्मनु तान् रभस्वानागसो यजमानस्य वीराः ॥ २ ॥

इन्द्राय । भागम् । परिं । त्वा । नयामि । अस्मिन् । यज्ञे । यजमानाय । सूरिम् ।

ये । नः । द्विपन्ति । अर्जु । तान् । रभस्व । अनागसः । यजमानस्य । वीराः ॥ २ ॥

प्र पदोयं नेनिग्धि दुश्चरितं यच्चचारं शुद्धैः शफैरा क्रमतां प्रजानन् ।

तीर्त्वा तमांसि बहुधा विपश्यन्जो नाकमा क्रमतां तृतीयम् ॥ ३ ॥

प्र । पदः । अयं । नेनिग्धि । दुःचरितम् । यद् । चचारं । शुद्धैः । शफैः । आ । क्रम-
ताम् । प्रजानन् ।

तीर्त्वा । तर्मासि । वहुऽधा । विऽपश्यन् । अजः । नाकम् । आ । अमताम् । तृतीयम् ॥ ३ ॥

अनु च्छद्य श्यामेन त्वचमेतां विशस्तर्यथापर्वसिना मामि मंस्थाः ।

मामि द्रुहः परुशः कल्पयेनं तृतीये नाके अधि वि श्रयैनम् ॥ ४ ॥

अनु । छद्य । श्यामेन । त्वचम् । एताम् । विऽशस्तः । यथाऽपृष्ट । अस्तिना । मां । अमि । मंस्थाः ।

मा । अमि । द्रुहः । परेऽशः । कल्पय । एनम् । तृतीयं । नाकं । अधि । वि । श्रय । एतम् ॥ ४ ॥

श्रुत्वा कुम्भीमध्यग्नौ श्रयाभ्या सिञ्चोदकमयं धेह्येनम् ।

पर्याधत्ताग्निना शमितारः शृतो गच्छतु सुकृतां यत्र लोकः ॥ ५ ॥

श्रुत्वा । कुम्भीम् । अग्निं । श्रौ । ध्यामि । आ । सिञ्च । उदकम् । अयं । धेहि । एनम् । परिऽआर्धत्त । अग्निना । शमितारः । शृतः । गच्छतु । सुऽकृताम् । यत्र । लोकः ॥ ५ ॥

उक्तामातः परि चेदंतप्रस्तप्ताच्चैरोरधि नाकं तृतीयम् ।

अग्नेरग्निरधि सं बभूविष ज्योतिष्मन्तमभि लोकं जयैतम् ॥ ६ ॥

उत् । आम् । अतः । परि । अ । इत् । अततः । तप्तात् । चैरोः । अधि । नाकम् । तृतीयम् । अग्नेः । अग्निः । अधि । सन् । बभूविष । ज्योतिष्मन्तम् । अभि । लोकम् । जय । एतम् ॥ ६ ॥

अजो अग्निरजम् ज्योतिराहुरजं जीवता ब्रह्मणे देयमाहुः ।

अजस्तमांस्यपं हन्ति दूरमस्मिल्लोके अर्धधानेन दत्तः ॥ ७ ॥

अजः । अग्निः । अजम् । अं इति । ज्योतिः । आहुः । अजम् । जीवता । ब्रह्मणं । देयम् । आहुः । अजः । तर्मासि । अपं । हन्ति । दूरम् । अस्मिन् । लोके । अर्धऽअधानेन । दत्तः ॥ ७ ॥

पयौदनः पञ्चधा वि क्रमतामाकंस्यमानस्त्रीणि ज्योतींषि ।

ईजानानां सुकृतां प्रेहि मध्यं तृतीये नाके अधि वि श्रयस्व ॥ ८ ॥

१ B B D S C. पूर्वसिना. We with K K V Dc. २ A B B D K K R S V P P J मांसा. We with Dc C. Cr. ३ B परुशः क°. B पश्यः क°. A D R P J परुशः क°. K परुशः C. Cr परुशः. We with K S V Dc P. ४ P मा L. We with P J Cr. ५ D S धितो. ६ B दंदमा°. A D K K R S V Dc C. इतमा°. B इन्ता°. P P J C. अन्ताः L. ७ K अतोरधि.

पञ्चऽओदनः । पञ्चऽधा । वि । रुमताम् । आऽरुंस्वमानः । त्रीणि । ज्योतींषि ।
ईजानानाम् । सुऽरुताम् । प्र । इहि । मर्घम् । तृतीयैः । नाकैः । अर्धे । वि । अयस्व ॥ ८ ॥

अजा रोह सुकृतां यत्र लोकः शरभो न च्छोति दुर्गाण्येषः ।

पञ्चौदनो ब्रह्मणे दीयमानः स दातारं तृस्या तर्पयाति ॥ ९ ॥

अजः । अ । रोह । सुऽरुताम् । यत्र । लोकः । शरभः । न । च्छः । अति । दुऽगानि । एषः ।
पञ्चऽओदनः । ब्रह्मणैः । दीयमानः । सः । दातारम् । तृस्या । तर्पयाति ॥ ९ ॥

अजस्त्रिनाके त्रिदिवे त्रिपृष्ठे नाकस्य पृष्ठे दंदिवांसं दधाति ।

पञ्चौदनो ब्रह्मणे दीयमानो विश्वरूपा धेनुः कामदुघास्येका ॥ १० ॥ (११)

अजः । त्रिऽनाके । त्रिऽदिवे । त्रिऽपृष्ठे । नाकस्य । पृष्ठे । दंदिऽवांसम् । दधाति ।

पञ्चऽओदनः । ब्रह्मणे । दीयमानः । विश्वऽरूपा । धेनुः । कामऽदुघा । अस्ति । एका ॥ १० ॥ (११)

एतद् वो ज्योतिः पितरस्तृतीयं पञ्चौदनं ब्रह्मणेजं ददाति ।

अजस्तमांस्यर्प हन्ति दूरमस्मिन्लोके यदधानेन दत्तः ॥ ११ ॥

एतद् । यः । ज्योतिः । पितरः । तृतीयम् । पञ्चऽओदनम् । ब्रह्मणैः । अजम् । ददाति ।

अजः । तमांसि । अर्प । हन्ति । दूरम् । अस्मिन् । लोके । यत् । अधानेन । दत्तः ॥ ११ ॥

ईजानानां सुकृतां लोकमीप्सन् पञ्चौदनं ब्रह्मणेजं ददाति ।

स व्याप्तिमभि लोकं जयैतं शिवोऽस्मभ्यं प्रतिगृहीतो अस्तु ॥ १३ ॥

ईजानानाम् । सुऽरुताम् । लोकम् । ईप्सन् । पञ्चऽओदनम् । ब्रह्मणैः । अजम् । ददाति ।

सः । विऽप्तिम् । अभि । लोकम् । जय । एतम् । शिवः । अस्मभ्यम् । प्रतिऽगृहीतः ।

अस्तु ॥ १२ ॥

अजो ह्यप्रेरेजनिष्ट शोकाद् विप्रो विप्रस्य सहसो विपश्चित् ।

इष्टं पूतमभिपूतं वर्षद्वृतं तद् देवा चतुर्गः कल्पयन्तु ॥ १३ ॥

अजः । हि । अजेः । अजनिष्ट । शोकात् । विप्रः । विप्रस्य । सहसः । विपऽश्चित् ।

इष्टम् । पूतम् । अभिऽपूतम् । वर्षद्वृतम् । तद् । देवाः । चतुऽगः । कल्पयन्तु ॥ १३ ॥

१ So we with A B D R S C P Cr R w De K K V दुर्गाण्येषः. P J पृषः 1. २ B K
शिवो 1. We with B D K S V De C. ३ A B D R S De C s लु 1. We with K K
V x A B D R P J C s रुतुर्गः 1. We with K S V De P Cr.

अ॒मो॒तं वा॒सो दद्या॒द्विर॒ण्यम॒पि दक्षि॑णाम् ।

तथा॑ लो॒कान्त॑सा॒प्नोति॒ ये दि॒व्या ये च॒ पार्थि॑वाः ॥ १४ ॥

अ॒माऽउ॒तम् । वा॒सः । दद्या॒त् । वि॒र॒ण्यम् । अ॒पि । दक्षि॑णाम् ।

तथा॑ । लो॒कान् । तम् । आ॒प्नोति॒ । ये । दि॒व्याः । ये । च । पार्थि॑वाः ॥ १४ ॥

ए॒तास्त्रा॑जो॒प यन्तु॑ धा॒राः सो॒म्या दे॒वीर्यु॑त॒पृष्ठा॑ मधु॒श्रुतः॑ ।

स्त॒भान॑ पृथि॒वीमु॒त द्यां॑ ना॒कस्य॑ पृ॒ष्ठेधि॑ स॒प्तर्श्मौ॑ ॥ १५ ॥

ए॒ताः । त्वा । अ॒ज । उ॒प । यन्तु॑ । धा॒राः । सो॒म्याः । दे॒वीः । यु॑त॒पृष्ठाः । मधु॒श्रुतः॑ ।

स्त॒भान् । पृथि॒वीम् । उ॒त । द्याम् । ना॒कस्य॑ । पृ॒ष्ठे । अ॒धि । स॒प्तर्श्मौ॑ ॥ १५ ॥

अ॒जोऽस्य॑ स्वर्गो॒सि त्वया॑ लो॒कम॒ङ्गिर॑सः प्रा॒जान॑न् ।

तं लो॒कं पु॒ण्यं प्र॒ ज्ञेय॑म् ॥ १६ ॥

अ॒जः । अ॒सि । अ॒ज । स्वःऽगः । अ॒सि । त्वया॑ । लो॒कम् । अ॒ङ्गिर॑सः । प्र । अ॒जान॑न् ।

यम् । ब्राह्मणे । निऽदधे । यम् । च । विष्णु । याः । विऽसुर्यः । ओदनानाम् । अजस्यं ।
सर्वम् । उत् । अग्ने । सुऽकृतस्य । लोके । अनीतात् । नः । समऽगमने । पथीनाम् ॥ १९ ॥

अजो वा इदमग्रे व्यक्रमत् तस्योर इयमभवद्यौः पृष्ठम् ।

अन्तरिक्षं मध्यं दिशः पार्श्वं समुद्रौ कुक्षी ॥ २० ॥ (१२)

अजः । वै । इदम् । अग्ने । वि । अनामत । तस्य । उरः । इयम् । अभवत् । यौः । पृष्ठम् ।
अन्तरिक्षम् । मध्यम् । दिशः । पार्श्वे इति । समुद्रौ । कुक्षी इति ॥ २० ॥ (१०)

सत्यं चर्तं च चक्षुषी विश्वं सत्यं अद्धा प्राणो विराट् शिरः ।

एष वा अपरिमितो यज्ञो यदजः पञ्चौदनः ॥ २१ ॥

सत्यम् । च । ऋतम् । च । चक्षुषी इति । विश्वम् । सत्यम् । अद्धा । प्राणः । विऽराट् । शिरः ।
एषः । वै । अपरिमितः । यज्ञः । यत् । अजः । पञ्चऽओदनः ॥ २१ ॥

अपरिमितमेव यज्ञमाप्नोत्यपरिमितं लोकमव रुन्धे ।

योऽंजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ २२ ॥

अपरिमितम् । एव । यज्ञम् । आप्नोति । अपरिमितम् । लोकम् । अव । रुन्धे ।

यः । अजम् । पञ्चऽओदनम् । दक्षिणाज्योतिषम् । ददाति ॥ २२ ॥

नास्यास्यीनि भिन्द्यान् मज्ज्ञो निर्धयेत् ।

सर्वमेनं समादायेदमिदं प्र वेशयेत् ॥ २३ ॥

न । अंस्य । अस्यीनि । भिन्द्यात् । न । मज्ज्ञः । निः । धयेत् ।

सर्वम् । एनम् । समऽआवाय । इदम् । ईदम् । प्र । वेशयेत् ॥ २३ ॥

इदमिदमेवास्यं रूपं भवति तेनैतं सं गमयति ।

इपं मह ऊर्जमसौ दुहे योऽंजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ २४ ॥

इदम् । ईदम् । एव । अस्य । रूपम् । भवति । तेन । एनम् । सम । गमयति ।

१ P मृग्ये । We with P J Cr. २ So we with all our MSS. See Rw. ३ P भिस्ताः ।
४ B रुधे. ५ B V १. We with B D K K R S Dc Cs. ६ B B D Cs J मृग्यो. A K K
R S V Dc P P Cr मृग्यो. ७ J अस्य । ८ B P इव. ९ B K V योऽंजं. We with B D
K R S Dc Cs.

इपम् । महः । ऊर्जम् । अस्मै । दुहे । यः । अजम् । पञ्चऽओदनम् । दक्षिणाऽज्योतिपम् ।
ददाति ॥ २४ ॥

पञ्च रुक्मा पञ्च नवानि वस्त्रा पञ्चास्मै धेनवः कामदुधा भवन्ति ।
योर्जं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ २५ ॥

पञ्च । रुक्मा । पञ्च । नवानि । वस्त्रा । पञ्च । अस्मै । धेनवः । कामदुधाः । भवन्ति ।
यः । अजम् । ० ॥ २५ ॥

पञ्च रुक्मा ज्योतिरस्मै भवन्ति यर्म वासांसि तन्वे भवन्ति ।
स्वर्गं लोकमश्नुते योर्जं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ २६ ॥

पञ्च । रुक्मा । ज्योतिः । अस्मै । भवन्ति । यर्म । वासांसि । तन्वे । भवन्ति ।
स्वःऽगम् । लोकम् । अश्नुते । यः । अजम् । पञ्चऽओदनम् । दक्षिणाऽज्योतिपम् । द-
दाति ॥ २६ ॥

या पूर्वं पतिं विच्छाद्यान्यं बिन्दतेपरम् ।

पञ्चौदनं च तावजं ददातो न वि योपतः ॥ २७ ॥

या । पूर्वम् । पतिम् । विच्छा । अर्थ । अन्यम् । बिन्दते । अपरम् ।
पञ्चऽओदनम् । च । तो । अजम् । ददातः । न । वि । योपतः ॥ २७ ॥

समानलोको भवति पुनर्भुवापरं पतिः ।

योर्जं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ २८ ॥

समानलोकः । भवति । पुनःऽभुवा । अपरः । पतिः ।
यः । अजम् । पञ्चऽओदनम् । दक्षिणाऽज्योतिपम् । ददाति ॥ २८ ॥

अनुपूर्ववत्सां धेनुर्मनद्वाहमुपवर्हेणम् ।

वासो हिरण्यं दुत्वा ते यन्ति दिवमुत्तमाम् ॥ २९ ॥

अनुपूर्ववत्साम् । धेनुम् । अनद्वाहिम् । उपऽवर्हेणम् ।

१ BV योर्जं. We with BDKKRŠ De C. २ BKV योर्जं. We with BDKKRŠ De C. ३ ABDKRŠ VC. PJ °भान्यं. We with De P Cr. ४ A °परपति. ५ K V P दिवमुत्तमम्. We with ABDKRŠ De C. P J Cr. ६ P °द्वामहम्. We with P J Cr.

पासः । हिरण्यम् । दत्त्वा । ते । यन्ति । दिवंम् । उत्तमाम् ॥ २९ ॥

आत्मानं पितरं पुत्रं पौत्रं पितामहम् ।

जायां जनित्रीं मातरं ये प्रियास्तानुप ह्वये ॥ ३० ॥ (१२)

आत्मानम् । पितरम् । पुत्रम् । पौत्रम् । पितामहम् ।

जायाम् । अनित्रीम् । मातरम् । ये । प्रियाः । तान् । उप । ह्वये ॥ ३० ॥ (१३)

यो वै नैदाघं नामर्तुं वेद ।

एष वै नैदाघो नामर्तुर्यदजः पञ्चौदनः ।

निरेवाग्निमस्य भ्रातृव्यस्य श्रियं ददति भवत्यात्मना ।

योऽजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ ३१ ॥

यः । वै । नैदाघम् । नाम् । ऋतुम् । वेद ।

एषः । वै । नैदाघः । नाम् । ऋतुः । यत् । अजः । पञ्चौदनः ।

निः । एव । अग्निमस्य । भ्रातृव्यस्य । श्रियम् । ददति । भवति । आत्मना ।

यः । अजम् । पञ्चौदनम् । दक्षिणाज्योतिषम् । ददाति ॥ ३१ ॥

यो वै कुर्वन्तं नामर्तुं वेद ।

कुर्वन्तीकुर्वतीमेवाग्निमस्य भ्रातृव्यस्य श्रियमा दत्ते ।

एष वै कुर्वन्नामर्तुर्यदजः ० । ० । ० ॥ ३२ ॥

० । वै । कुर्वन्तम् । नाम् । ० ।

कुर्वन्तीम् । कुर्वतीम् । एव । अग्निमस्य । भ्रातृव्यस्य । श्रियम् । आ । दत्ते ।

० । वै । कुर्वन् । नाम् । ० ॥ ३२ ॥

यो वै संयन्तं नामर्तुं वेद ।

संयन्तीसंयतीमेवाग्निमस्य भ्रातृव्यस्य श्रियमा दत्ते ।

एष वै संयन्ताम् ० । ० । ० ॥ ३३ ॥

० । वै । संयन्तम् । नाम् । ० ।

संयतीम् । संयतीम् । एव । ० ।

०। वै । सुम्ऽयन् । नाम । ०॥ ३३ ॥

यो वै पिन्वन्तं नामर्तु वेद ।

पिन्वतीपिन्वतीमेवाम्रियस्य आर्तव्यस्य श्रियमा दत्ते ।

एष वै पिन्वन्नाम् ० । ० । ० ॥ ३४ ॥

०। वै । पिन्वन्तम् । नाम । ०।

पिन्वतीम्ऽपिन्वतीम् । एष । ०।

०। वै । पिन्वन् । नाम । ०॥ ३४ ॥

यो वा उद्यन्तं नामर्तु वेद ।

उद्यतीनुद्यतीमेवाम्रियस्य आर्तव्यस्य श्रियमा दत्ते ।

एष वा उद्यन्नाम् ० । ० । ० ॥ ३५ ॥

०। वै । उद्यन्तम् । नाम । ०।

उद्यतीम्ऽउद्यतीम् । एष । ०।

०। वै । उद्यन् । नाम । ०॥ ३५ ॥

यो वा अभिभुवं नामर्तु वेद ।

अभिभवन्तीमभिभवन्तीमेवाम्रियस्य आर्तव्यस्य श्रियमा दत्ते ।

एष वा अभिभूर्नामर्तुर्यदजः पञ्चौदनः ।

निरेवाम्रियस्य आर्तव्यस्य श्रियं दहति भवत्यात्मना ।

योऽजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ ३६ ॥

यः । वै । अभिऽभुवं । नाम । अर्तुम् । वेद ।

अभिभवन्तीम्ऽअभिभवन्तीम् । एष । अभ्रियस्य । आर्तव्यस्य । श्रियम् । आ । दत्ते ।

एषः । वै । अभिऽभूः । नाम । अर्तुः । यत् । अजः । पञ्चऽओदनः ।

तिः । एष । अभ्रियस्य । आर्तव्यस्य । श्रियम् । दहति । भवति । आत्मना ।

यः । अजम् । पञ्चऽओदनम् । दक्षिणाज्योतिषम् । ददाति ॥ ३६ ॥

अजं च पर्वतं पञ्च चौदनान् ।

सर्वा दिशः संमनसः सग्नीचीः सान्नादेशाः प्रति गृह्णन्तु त एतम् ॥ ३७ ॥

अजम् । च । पचंत । पश्च । च । ओदनम् ।

सर्वाः । दिशः । सम्मनसः । सग्नीचीः । सन्नादेशाः । प्रति । गृह्णन्तु । ते । एतम् ॥ ३७ ॥

तास्तै रक्षन्तु तव तुभ्यमेतं ताम्य आज्यं हविरिदं जुहोमि ॥ ३८ ॥ (१४)

ताः । ते । रक्षन्तु । तव । तुभ्यम् । एतम् । ताम्यः । आज्यम् । हविः । इदम् । जु-
होमि ॥ ३८ ॥ (१४)

इति तृतीयेजुषाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“यो विद्या” इति सूत्रेण जप करोति सर्वकामः इति विनियोगमात्रं सप्रदायानुसारेण । यस्तु तत्तु यो विद्यादित्यात्म-
यत्क्षत्तारम् इत्यन्तेषु पदेषु पञ्चोपेभ्यः भविष्येर्माहात्म्यं तथा तस्य सभाजनं तत्सभाजनस्य च यज्ञफलतुल्यं फलं वेति भातिष्यस्य
प्रशंसा वर्ण्यते ॥

यो विद्याद् ब्रह्म मृत्युञ्जं परंषि यस्य संभारा ऋचौ यस्यानूक्यम् ॥ १ ॥

यः । विद्यात् । ब्रह्म । मृतिऽअक्षम् । परंषि । यस्य । सम्भाराः । ऋचः । यस्याः । अ-
नूक्यम् ॥ १ ॥

सामानि यस्य लोमानि यजुर्हृदयमुच्यते परिस्तरणमिह्रुविः ॥ २ ॥

सामानि । यस्य । लोमानि । यजुः । हृदयम् । उच्यते । परिस्तरणम् । इत् । ह्रुविः ॥ २ ॥

यद् वा अतिथिपतिरतिथीन् प्रतिपश्यति देवयजनं प्रेक्षते ॥ ३ ॥

यत् । वै । अतिथिऽपतिः । अतिथीन् । प्रतिऽपश्यति । देवऽयजनम् । प्र । ईक्षते ॥ ३ ॥

यदभिवदति दीक्षामुपैति यदुदुकं याचत्युपः प्रेर्णयति ॥ ४ ॥

यत् । अभिऽवदति । दीक्षाम् । उपै । एति । यत् । उदुकम् । याचति । अपः । प्र ।
नयति ॥ ४ ॥

या एवं यज्ञं आपः प्रणीयन्ते ता एव ताः ॥ ५ ॥

याः । एव । यज्ञे । आपः । प्रऽणीयन्ते । ताः । एव । ताः ॥ ५ ॥

यत् तर्पणमाहरन्ति य एवाग्नीषोमीयः पशुर्वध्यते स एव सः ॥ ६ ॥

यत् । तर्पणम् । आऽहरन्ति । यः । एव । अग्नीषोमीयः । पशुः । वध्यते । सः । एव । सः ॥ ६ ॥

यदावसपानं कल्पयन्ति सदोहविर्धानान्येव तत् कल्पयन्ति ॥ ७ ॥

१ A B D K R S V Dc Cg गृह्णन्तु. J Cg ते l. We with P P. २ B ऋतो. ३ S प्रण-
यति. ४ R एव.

यत् । आऽवसृणन्ति । कल्पयन्ति । सद्ऽहृदिर्धानानि । एव । तत् । कल्पयन्ति ॥ ७ ॥

यदुपसृणन्ति बहिरेव तत् ॥ ८ ॥

यत् । उपऽसृणन्ति । बहिः । एव । तत् ॥ ८ ॥

यदुपरिशयनमाहरन्ति स्वर्गमेव तेन लोकमव रूढे ॥ ९ ॥

यत् । उपरिऽशयनम् । आऽहरन्ति । स्वऽऽगम् । एव । तेन । लोकम् । अव । रूढे ॥ ९ ॥

यत् कशिपूपवर्हणमाहरन्ति परिधय एव ते ॥ १० ॥

यत् । कशिपुऽउपवर्हणम् । आऽहरन्ति । परिऽधयः । एव । ते ॥ १० ॥

यदाञ्जनाभ्यञ्जनमाहरन्त्याज्यमेव तत् ॥ ११ ॥

यत् । आञ्जनऽभ्यञ्जनम् । आऽहरन्ति । आज्यम् । एव । तत् ॥ ११ ॥

यत् पुरा पेरिवेषात् खादमाहरन्ति पुरोडाशविव तौ ॥ १२ ॥

यत् । पुरा । परिऽवेषात् । खादम् । आऽहरन्ति । पुरोडाशी । एव । तौ ॥ १२ ॥

यदशनकृतं ह्वयन्ति हविष्कृतमेव तद्ध्वयन्ति ॥ १३ ॥

यत् । अशनऽकृतम् । ह्वयन्ति । हविऽकृतम् । एव । तत् । ह्वयन्ति ॥ १३ ॥

ये व्रीहयो यषां निरूप्यन्तेशव एव ते ॥ १४ ॥

ये । व्रीहयः । यषाः । निऽरूप्यन्तः । शवः । एव । ते ॥ १४ ॥

यान्युलूखलमुसलानि आवाण एव ते ॥ १५ ॥

यानि । उलूखलऽमुसलानि । आवाणः । एव । ते ॥ १५ ॥

शूर्पं पवित्रं तुषां ऋजीपाभिषवणीरापः ॥ १६ ॥

शूर्पम् । पवित्रम् । तुषाः । ऋजीपा । अभिऽसवनीः । आपः ॥ १६ ॥

सुग् दर्विनेल्लग्नमायवनं द्रोणकलशाः कुम्भ्यो वायव्यानि पात्राणीयमेव
कृष्णाजिनम् ॥ १७ ॥ (१५)

सूक् । दर्विः । नेल्लग्नम् । आऽयवनम् । द्रोणऽकलशाः । कुम्भ्यः । वायव्यानि । पा-
त्राणि । इयम् । एव । कृष्णऽअजिनम् ॥ १७ ॥ (१५)

इति तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

यजमानव्राह्मणं वा एतदतिथिपतिः कुरुते यदाहार्याणि प्रेक्षत इदं
भूया३ इदा३मिति ॥ १ ॥

यजमानऽव्राह्मणम् । वै । एतत् । अतिथिऽपतिः । कुरुते । यत् । आऽहार्याणि । प्रेक्ष-
ते । इदम् । भूया३ः । इदा३म् । इति ॥ १ ॥

यदाहु भूय उद्धरेति प्राणमेव तेन वर्षीयांसं कुरुते ॥ २ ॥

यत् । आहु । भूयः । उत् । हृत् । इति । प्राणम् । एव । तेन । वर्षीयांसम् । कुरुते ॥ २ ॥

उप हरति हवींष्या सादयति ॥ ३ ॥

उप । हरति । हवींषि । आ । सादयति ॥ ३ ॥

तेषामासन्नानामतिथिरात्मनं जुहोति ॥ ४ ॥

तेषाम् । आऽसन्नानाम् । अतिथिः । आत्मन् । जुहोति ॥ ४ ॥

क्षुचा हस्तेन प्राणे यूपे सुक्कारेण वपद्वारेण ॥ ५ ॥

क्षुचा । हस्तेन । प्राणे । यूपे । सुक्कारेण । वपद्वारेण ॥ ५ ॥

एते वै प्रियाश्चाप्रियाश्चत्विजः स्वर्गं लोकं गमयन्ति यदतिथयः ॥ ६ ॥

एते । वै । प्रियाः । च । अप्रियाः । च । ऋत्विजः । स्वऽङ्गम् । लोकम् । गमयन्ति ।
यत् । अतिथयः ॥ ६ ॥

स य एवं विद्वान् न द्विपन्थीयान् द्विपतोन्नमथीयान् मीमांसितस्य
न मीमांसमानस्य ॥ ७ ॥

सः । यः । एवम् । विद्वान् । न । द्विपन् । अथीयात् । न । द्विपतः । भक्षम् । अथी-
यात् । न । मीमांसितस्य । न । मीमांसमानस्य ॥ ७ ॥

सर्वो वा एष जग्धपाप्मा यस्यान्नमश्नन्ति ॥ ८ ॥

सर्वः । वै । एषः । जग्धऽपाप्मा । यस्य । अन्नम् । अश्नन्ति ॥ ८ ॥

सर्वो वा एषोजग्धपाप्मा यस्यान्नं नाश्नन्ति ॥ ९ ॥

सर्वः । वै । एषः । अजग्धऽपाप्मा । यस्य । अन्नम् । न । अश्नन्ति ॥ ९ ॥

१ K S V Dc मूया ३. P मूयाः १. J Cr मूयाः १ १. P मूयाः ३. We with A B B D
R C. २ B K C. आत्मन्. R Dc आत्मन्जु. We A S V. ३ P गमयन्ति १. We with P J Cr.

सर्वदा वा एष युक्तग्रावाद्वर्षवित्रो वितताध्वर आहृतयज्ञकतुर्य उपह-
रति ॥ १० ॥

सर्वदा । वै । एषः । युक्तऽग्रावा । आर्द्रऽपवित्रः । विततऽअध्वरः । आहृतऽयज्ञकतुः ।
यः । उपऽहरति ॥ १० ॥

म्राजापत्यो वा एतस्य यज्ञो विततो य उपहरति ॥ ११ ॥

म्राजाऽपत्यः । वै । एतस्य । यज्ञः । विऽततः । यः । १० ॥ ११ ॥

म्राजापतेर्वा एष विक्रमाननुविक्रमते य उपहरति ॥ १२ ॥

म्राजाऽपतेः । वै । एषः । विऽक्रमान् । अनुऽविक्रमते । यः । उपऽहरति ॥ १२ ॥

योतिषीनां स आहवनीयो यो वेश्मनि स गार्हपत्यो यस्मिन् पचन्ति
स दक्षिणाग्निः ॥ १३ ॥ (१६)

यः । अतिथीनाम् । सः । आऽहवनीयः । यः । वेश्मनि । सः । गार्हऽपत्यः । यस्मिन् ।
पचन्ति । सः । दक्षिणऽअग्निः ॥ १३ ॥ (१६)

इति तृतीयेनुपाके तृतीयं सूक्तम् ॥

इष्टं च वा एष पूर्तं च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोतिषेरश्नाति ॥ १ ॥

इष्टम् । च । वै । एषः । पूर्तम् । च । गृहाणाम् । अश्नाति । यः । पूर्वः । अतिथेः । अ-
श्नाति ॥ १ ॥

पर्यस्य वा एष रत्नं च ॥ २ ॥

पर्यः । च । वै । एषः । रत्नम् । च । १० ॥ २ ॥

जूर्जा च वा एष स्फातिं च ॥ ३ ॥

जूर्जम् । च । वै । एषः । स्फातिम् । च । १० ॥ ३ ॥

म्राजा च वा एष प्रशूश्च ॥ ४ ॥

म्राजाम् । च । वै । एषः । प्रशूश्च । च । १० ॥ ४ ॥

कीर्तिं च वा एष यशश्च ॥ ५ ॥

कीर्तिम् । च । वै । एषः । यशः । च । १० ॥ ५ ॥

श्रियं च वा एष संविदै च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोतिषेरश्नाति ॥ ६ ॥

धिर्यम् । च । वै । एषः । समऽविदम् । च । गृह्णाणाम् । अश्नाति । वः । पूर्वैः । अतिथेः ।
अश्नाति ॥ ६ ॥

एष वा अतिथिर्यच्छ्रोत्रियस्तस्मात् पूर्वो नाश्नीयात् ॥ ७ ॥

एषः । वै । अतिथिः । यत् । श्रोत्रियः । तस्मात् । पूर्वैः । न । अश्नीयात् ॥ ७ ॥

अशितावत्यतिथावश्नीयाद् यज्ञस्य सात्मत्वाय यज्ञस्याविच्छेदाय तद्
प्रतम् ॥ ८ ॥

अशितऽयति । अतिथौ । अश्नीयात् । यज्ञस्य । सात्मऽत्वाय । यज्ञस्य । अविच्छेदाय ।
तद् । प्रतम् ॥ ८ ॥

एतद् वा उ स्वादीयो यदधिगवं क्षीरं वा मांसं वा तदेव नाश्नी-
यात् ॥ ९ ॥ (१७)

एतद् । वै । ऊं हति । स्वादीयः । यत् । अधिऽगवम् । क्षीरम् । वा । मांसम् । वा । तद् ।
एष । न । अश्नीयात् ॥ ९ ॥ (१७)

इति तृतीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

स य एवं विद्वान् क्षीरमुपसिञ्चोपहरति ॥ १ ॥

सः । यः । एवम् । विद्वान् । क्षीरम् । उपऽसिञ्च्य । उपऽहरति ॥ १ ॥

यावदग्निष्टोमेनेष्ट्वा सुसमृद्धेनावरुन्धे तावदेनेनावं रुन्धे ॥ २ ॥

यावत् । अग्निऽस्तोमेन । इष्ट्वा । सुसमृद्धेन । अवरुन्धे । तावत् । एनेन । अवं । रुन्धे ॥ २ ॥

स य एवं विद्वान्सर्पिरुपसिञ्चोपहरति ॥ ३ ॥

०। विद्वान् । सर्पिः । उपऽसिञ्च्य । ०॥ ३ ॥

यावदतिरात्रेणैष्ट्वा ॥ ४ ॥

यावत् । अतिऽरात्रेण । इष्ट्वा । ०॥ ४ ॥

स य एवं विद्वान् मरुपुपसिञ्चोपहरति ॥ ५ ॥

०। विद्वान् । मरुपु । उपऽसिञ्च्य । ०॥ ५ ॥

यावत् सत्सस्येनेष्ट्वा ॥ ६ ॥

यावत् । सत्सस्येन । इष्ट्वा । ०॥ ६ ॥

स य एवं विद्वान् मांसमुपसिच्योपहरति ॥ ७ ॥

०। विद्वान् । मांसम् । उपसिच्य ॥ ७ ॥

यावद् द्वादशाहेनेष्टा सुसमृद्धेनावरुद्धे तावदेनेनाव रुद्धे ॥ ८ ॥

यावत् । द्वादशाहेनेष्टा । सुसमृद्धेन । अवरुद्धे । तावत् । एनेन । अर्वा । रुद्धे ॥ ८ ॥

स य एवं विद्वानुदकमुपसिच्योपहरति ॥ ९ ॥

सः । यः । एवम् । विद्वान् । उदकम् । उपसिच्य । उपहरति ॥ ९ ॥

प्रजानां प्रजननाय गच्छति प्रतिष्ठां प्रियः प्रजानां भवति य एवं विद्वानु-
दकमुपसिच्योपहरति ॥ १० ॥ (१८)

प्रजानाम् । प्रजननाय । गच्छति । प्रतिष्ठाम् । प्रियः । प्रजानाम् । भवति । यः ।
एवम् । विद्वान् । उदकम् । उपसिच्य । उपहरति ॥ १० ॥ (१८)

इति तृतीयेऽध्याये पञ्चमं सूक्तम् ॥

तस्मा उपा हिङ्मणोति सविता प्र स्तौति ॥ १ ॥

तस्मै । उपाः । हिङ् । कृणोति । सविता । प्र । स्तौति ॥ १ ॥

बृहस्पतिरूर्जयोऽजायति तष्टा पुष्ट्या प्रति हरति विश्वे देवा निधनम् ॥ २ ॥

बृहस्पतिः । ऊर्जया । उत् । गायति । त्वष्टा । पुष्ट्या । प्रति । हरति । विश्वे । देवाः ।
निधनम् ॥ २ ॥

निधनं भूत्याः प्रजायाः पशूनां भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

निधनम् । भूत्याः । प्रजायाः । पशूनाम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ३ ॥

तस्मा उद्यन्तसूर्यो हिङ्मणोति संगुवः प्र स्तौति ॥ ४ ॥

तस्मै । उद्यन्तः । सूर्यः । हिङ् । कृणोति । संगुवः । प्र ॥ ४ ॥

मध्यन्दिन उजायत्यपराहः प्रति हरत्यस्तं यन्निधनम् ।

निधनं ॥ ५ ॥

मध्यन्दिनः । उत् । गायति । अपराहः । प्रति । हरति । अस्तम्यन् । निधनम् ।

निधनम् ॥ ५ ॥

तस्मा अग्नौ भवन् हिङ्मणोति स्तनयन् प्र स्तौति ॥ ६ ॥

तसे । अन्नः । भवन् । हिङ् । कृणोति । स्तनयन् । प्र । स्तोति ॥ ६ ॥

विद्योतमानः प्रति हरति वर्षन्नुजायत्युद्गृह्णन् निधनम् ॥ निधनं ० ॥ ७ ॥

विद्योतमानः । प्रति । हरति । वर्षन् । उद् । ग्रायति । उद्गृह्णन् ॥ निधनम् । ० ॥ ७ ॥

अतिथीन् प्रति पश्यति हिङ्गुणोत्पमि वदेति प्र स्तोत्युदकं याचत्यु-
ज्ञायति ॥ ८ ॥

अतिथीन् । प्रति । पश्यति । हिङ् । कृणोति । अमि । वदति । प्र । स्तोति । उदकम् ।
याचति । उद् । ग्रायति ॥ ८ ॥

उप हरति प्रति हरत्युच्छिष्टं निधनम् ॥ ९ ॥

उप । हरति । प्रति । हरति । उत् । शिष्टम् । निधनम् ॥ ९ ॥

निधनं भूत्याः प्रजायाः पशूनां भवति य एवं वेद ॥ १० ॥ (१९)

निधनम् । भूत्याः । प्रजायाः । पशूनाम् । भवति । यः । १० ॥ १० ॥ (१९)

इति तृतीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

यत् क्षुत्तारं ह्वयत्या आवायत्येव तत् ॥ १ ॥

यत् । क्षुत्तारम् । ह्वयति । आ । आवायति । एव । तत् ॥ १ ॥

यत् प्रतिशृणोति प्रत्याआवायत्येव तत् ॥ २ ॥

यत् । प्रतिशृणोति । प्रति । आवायति । एव । तत् ॥ २ ॥

यत् परिवेष्टारः पान्हस्ताः पूर्वे चापरे च प्रपद्यन्ते चमस्ताध्वर्यव
एव ते ॥ ३ ॥

यत् । परिवेष्टारः । पान्हस्ताः । पूर्वे । च । अपरे । च । प्रपद्यन्ते । चमस्ताध्वर्यवः ।
एव । ते ॥ ३ ॥

तेषां न कश्चनाहोता ॥ ४ ॥

तेषाम् । न । कश् । चन । अहोता ॥ ४ ॥

यद् वा अतिथिपतिरतिथीन् परिविष्य गृहानुपोदैत्यवभृथमेव तदुपा-
वैति ॥ ५ ॥

१ P P चर्यम् । We with J Cr. २ B वदेति. ३ B K K E V Dc याच०. We with
A B D S Cs P P J Cr ४ P J क० ।

यत् । वै । अतिथिऽपतिः । अतिथीन् । परिऽविष्यं । गृहान् । उपऽउदेति । अवऽभृथम् ।
एव । तत् । उपऽअवेति ॥ ५ ॥

यत् सभागयति दक्षिणाः सभागयति यदनुतिष्ठत उदवस्यत्येव तत् ॥ ६ ॥
यत् । सभागयति । दक्षिणाः । सभागयति । यत् । अनुऽतिष्ठते । उदऽअवस्यति । एव ।
तत् ॥ ६ ॥

स उपहृतः पृथिव्यां भक्षयत्युपहृतस्तस्मिन् यत् पृथिव्यां विश्वरूपम् ॥ ७ ॥
सः । उपऽहृतः । पृथिव्याम् । भक्षयति । उपऽहृतः । तस्मिन् । यत् । पृथिव्याम् । वि-
श्वऽरूपम् ॥ ७ ॥

स उपहृतोऽन्तरिक्षे भक्षयत्युपहृतस्तस्मिन् यदन्तरिक्षे विश्वरूपम् ॥ ८ ॥
० । उपऽहृतः । अन्तरिक्षे । भक्षयति । उपऽहृतः । तस्मिन् । यत् । अन्तरिक्षे । विश्वऽरूप-
म् ॥ ८ ॥

स उपहृतो दिवि भक्षयत्युपहृतस्तस्मिन् यद् दिवि विश्वरूपम् ॥ ९ ॥
० । उपऽहृतः । दिवि । भक्षयति । उपऽहृतः । तस्मिन् । यत् । दिवि । विश्वऽरूपम् ॥ ९ ॥

स उपहृतो देवेषु भक्षयत्युपहृतस्तस्मिन् यद् देवेषु विश्वरूपम् ॥ १० ॥
० । उपऽहृतः । देवेषु । भक्षयति । उपऽहृतः । तस्मिन् । यत् । देवेषु । विश्वऽरूपम् ॥ १० ॥

स उपहृतो लोकेषु भक्षयत्युपहृतस्तस्मिन् यद् लोकेषु विश्वरूपम् ॥ ११ ॥
० । उपऽहृतः । लोकेषु । भक्षयति । उपऽहृतः । तस्मिन् । यत् । लोकेषु । विश्वऽरूपम् ॥ ११ ॥

स उपहृत उपहृतः ॥ १२ ॥
सः । उपऽहृतः । उपऽहृतः ॥ १२ ॥

आप्नोतीमं लोकमाप्नोत्यमुम् ॥ १३ ॥
आप्नोति । इमम् । लोकम् । आप्नोति । अमुम् ॥ १३ ॥

ज्योतिष्मतो लोकान् जयति य एवं वेद ॥ १४ ॥ (२०)

ज्योतिष्मतः । लोकात् । जयति । यः १० ॥ १४ ॥ (२०)

तृतीयेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

इति तृतीयोनुवाकः ॥

“प्रजापतिश्च” इति सूक्तस्य गोष्ठकर्मणि विनियोगः । “प्रजापतिरिति गोष्ठकर्मणि” इत्यादिसूत्रात् [की० १. २] ।
विन्तरस्तु “एह यन्तु पशवः” इति सूक्ति [२. २६] द्रष्टव्यः ॥

तथा अग्न्युत्सवे अग्नेन सूक्तैः निरुतहविमिमर्शेन सपत्नः शतृवाचनं दानं च तुर्यात् । “प्रजापतिश्चेत्यनृद्धाहम्” इति
[नी० ॥ ७] सूत्रात् ॥

वस्तुतस्तु मैत्र्यस्यमस्य यानि भिन्नभिन्नान्यज्ञानि तानि भिन्नभिन्नेदंशत्वात्पाणि भवन्तीति तस्य प्रशंसा ॥

प्रजापतिश्च परमेष्ठी च शृङ्गे इन्द्रः शिरो अम्रिल्लालाटं यमः कृका-
टम् ॥ १ ॥

प्रजापतिः । च । परमेऽस्थी । च । शृङ्गे इति । इन्द्रः । शिरः । अग्निः । लालाटम् ।
यमः । कृकाटम् ॥ १ ॥

सोमो राजा मस्तिष्को द्यौरुत्तरहनुः पृथिव्यधिरहनुः ॥ २ ॥

सोमः । राजा । मस्तिष्कः । द्यौः । उत्तरऽहनुः । पृथिवी । अधरऽहनुः ॥ २ ॥

विद्युज्जिह्वा मरुतो दन्ता रेवतीग्रीवाः कृत्तिका स्कन्धा घर्मा वहः ॥ ३ ॥

विऽद्युत् । जिह्वा । मरुतः । दन्ताः । रेवती । ग्रीवाः । कृत्तिकाः । स्कन्धाः । घर्माः ।
वहः ॥ ३ ॥

विश्वं वायुः स्वर्गो लोकः कृष्णद्रं विधरेणी निवेप्यः ॥ ४ ॥

विश्वम् । वायुः । स्वऽर्गः । लोकः । कृष्णऽद्रम् । विऽधरेणी । निऽवेप्यः ॥ ४ ॥

श्येनः क्रोडोऽन्तरिक्षं पाजस्वमि वृहस्पतिः कुक्षु वृहतीः कीकसाः ॥ ५ ॥

श्येनः । क्रोडः । अन्तरिक्षम् । पाजस्वमि । वृहस्पतिः । कुक्षु । वृहतीः । कीकसाः ॥ ५ ॥

देवानां पत्नीः पृथ्व्यं उपसदः पर्शवः ॥ ६ ॥

देवानाम् । पत्नीः । पृथ्व्यं । उपऽसदः । पर्शवः ॥ ६ ॥

मित्रश्च वरुणश्चासौ त्वष्टा चार्यमा च द्योपणीं महादेवो वाह ॥ ७ ॥

१ P लालाटं । We with P J Cr २ A B B̄ K̄ E V Dc C. कृत्तिकाः स्कन्धा. We
with D S̄ ३ B and Bw alone have निवेप्यः. ४ DK K̄ S̄ क्रोडोऽन्तः. We with B̄
V Dc C. ५ D S̄ °स्वः. Dc °स्वः. We with B̄ K̄ K̄ V C. ६ KP पृथ्व्यः ।

मित्रः । च । यरुषः । च । अंसौ । त्वष्टा । च । अर्यमा । च । दोषणी इति । महाऽवेवः ।
वाह इति ॥ ७ ॥

इन्द्राणी भसद् वायुः पुच्छं पर्वमानो वालाः ॥ ८ ॥

इन्द्राणी । भसत् । वायुः । पुच्छम् । पर्वमानः । वालाः ॥ ८ ॥

ब्रह्मं च क्षत्रं च श्रोणी यलमूरु ॥ ९ ॥

ब्रह्मं । च । क्षत्रम् । च । श्रोणी इति । यलम् । ऊरु इति ॥ ९ ॥

धाता च सेविता चाष्टीयन्तौ जङ्घा गन्धर्वा अप्सरसः कुष्ठिका अदितिः
शफाः ॥ १० ॥

धाता । च । सेविता । च । अष्टीयन्तौ । जङ्घाः । गन्धर्वाः । अप्सरसः । कुष्ठिकाः । अ-
दितिः । शफाः ॥ १० ॥

चेतो हृदयं यकृन्मेधा व्रतं पुरीतत् ॥ ११ ॥

चेतः । हृदयम् । यकृत् । मेधा । व्रतम् । पुरीतत् ॥ ११ ॥

क्षुत् कुक्षिरिं वनिष्ठुः पर्वताः श्मश्रवः ॥ १२ ॥

क्षुत् । कुक्षिः । इरिं । वनिष्ठुः । पर्वताः । श्मश्रवः ॥ १२ ॥

ओधो वृक्षौ मन्युराण्डौ मृजा शेषः ॥ १३ ॥

ओधः । वृक्षौ । मन्युः । आण्डौ । मृजा । शेषः ॥ १३ ॥

नदी सूत्री वर्षस्य पतय स्तना स्तनयितुरुधः ॥ १४ ॥

नदी । सूत्री । वर्षस्य । पतयः । स्तनाः । स्तनयितुः । ऊधः ॥ १४ ॥

विश्वव्याश्रमौर्षधयो लोमानि नक्षत्राणि रूपम् ॥ १५ ॥

विश्वव्याश्रमः । चर्म । ओर्षधयः । लोमानि । नक्षत्राणि । रूपम् ॥ १५ ॥

देवजना गुदा मनुष्याऽजान्वाण्यत्रा उदरम् ॥ १६ ॥

देवजनाः । गुदाः । मनुष्याः । आवाणि । यत्राः । उदरम् ॥ १६ ॥

रक्षांसि लोहितमित्रजना ऊर्वधम् ॥ १७ ॥

१ R वालाः. २ P ऊरु इति. ३ K K̄ V Dc विधाता. We with A B B̄ D R C_s P P̄ J C_r. ४ All our authorities have वनिष्ठुः. (K̄ seems to read वनिष्ठुः.) ५ A K̄ R S̄ P̄ J Dc वृक्षौ. We with B̄ D K V C_s P C_r. ६ K̄ वृक्षौ. ७ K̄ वर्षं.

रक्षसि । लोहितम् । इत्तऽज्जाः । ऊर्वप्यम् ॥ १७ ॥

अग्रं पीवो मज्जा निधनम् ॥ १८ ॥

अध्रम् । पीवः । मज्जा । निधनम् ॥ १८ ॥

अग्निरासीन् उन्थितोश्चिना ॥ १९ ॥

अग्निः । आसीनः । उन्थितः । अश्चिना ॥ १९ ॥

इन्द्रः प्राङ् तिष्ठन् दक्षिणा तिष्ठन् यमः ॥ २० ॥

इन्द्रः । प्राङ् । तिष्ठन् । दक्षिणा । तिष्ठन् । यमः ॥ २० ॥

प्रत्यङ् तिष्ठन् धातोदृङ् तिष्ठन्सविता ॥ २१ ॥

प्रत्यङ् । तिष्ठन् । धाता । उदृङ् । तिष्ठन् । सविता ॥ २१ ॥

तृणानि प्राप्तः सोमो राजा ॥ २२ ॥

तृणानि । प्राप्तः । सोमः । राजा ॥ २२ ॥

मित्र ईक्षमाण आवृत्त आनन्दः ॥ २३ ॥

मित्रः । ईक्षमाणः । आवृत्तः । आनन्दः ॥ २३ ॥

युज्यमानो वैश्वदेवो युक्तः प्रजापतिर्विमुक्तः सर्वम् ॥ २४ ॥

युज्यमानः । वैश्वदेवः । युक्तः । प्रजापतिः । विमुक्तः । सर्वम् ॥ २४ ॥

एतद् वै विश्वरूपं सर्वरूपं गोरूपम् ॥ २५ ॥

एतद् । वै । विश्वरूपम् । सर्वरूपम् । गोरूपम् ॥ २५ ॥

उपैन् विश्वरूपाः सर्वरूपाः पृशवस्तिष्ठन्ति य एवं वेद ॥ २६ ॥ (२१)

उपै । एनम् । विश्वरूपाः । सर्वरूपाः । पृशवः । तिष्ठन्ति । यः । एवम् । वेद ॥ २६ ॥ (२१)

इति चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

रितोरोगारिहर्षभयम् अर्धेण "शीर्षिकम्" इत्यर्थसूक्तेन व्यापितव्यमस्ति अभिमृशति । ततः "पादाभ्यां ते" इति द्वाभ्याम् नमस्याम् आदित्यम् उपतिष्ठते । तथा च सूत्रम् । "शीर्षिकम्" इत्यभिमृशति । उत्तयाम्याम् [२१, २२] आदित्यम् उपतिष्ठते" इति [को० ४ ८] ॥

१ DK KP चीनं. We with ABKR Dc Cs and P J Cr २ P दक्षिणा । We with P J Cr ३ P तिष्ठन् । We with P J Cr. ४ P आनन्दः । We with P J Cr

तथा अस्य घृतस्य अहोमिहगणैः पाठात् तस्य गणम् यत्रयत्र सर्वव्याधिभिरप्यत्रादिषु विनियोग उक्तस्तत्र सर्वत्रास वि-
नियोगोक्तपथे । वित्तास्तु “अक्षीभ्याम्” इति सूक्ते [२ ३३] दृष्टव्यम् ॥

शीर्षि॑क्तिं शी॒र्षाम॑यं क॒र्णशू॑लं वि॒लोहि॑तम् ।

सर्वे॑ शी॒र्षण्यं॑ ते॒ रोगे॑ व॒हिर्निर्म॑न्त्रयामहे ॥ १ ॥

शी॒र्षि॑क्तिम् । शी॒र्षे॒ऽआ॑मयम् । क॒र्णे॒ऽशू॑लम् । वि॒ऽलो॒हि॑तम् ।

सर्व॑म् । शी॒र्ष॑ण्यम् । ते । रोग॑म् । व॒हिः । निः । म॒न्त्र॒या॒महे॑ ॥ १ ॥

कर्णा॑भ्यां ते क॒ङ्क्ष॑येभ्यः क॒र्णशू॑लं वि॒सर्प॑कम् । सर्वे॑ ० ॥ २ ॥

कर्णा॑भ्याम् । ते । क॒ङ्क्ष॑येभ्यः । क॒र्णे॒ऽशू॑लम् । वि॒ऽस॒र्प॑कम् । ० ॥ २ ॥

यस्य॑ हेतोः प्र॒च्यव॑न्ते यस्मि॑न् क॒र्णत॑ आ॒स्य॒तः । सर्वे॑ ० ॥ ३ ॥

यस्य॑ । हेतोः । प्र॒च्य॒व॑न्ते । यस्मि॑न् । क॒र्ण॑तः । आ॒स्य॒तः । ० ॥ ३ ॥

यः कृ॒णोति॑ प्र॒मोत॑म॒न्धं कृ॑णोति पू॒रुष॑म् । सर्वे॑ ० ॥ ४ ॥

यः । कृ॒णो॑ति । प्र॒मो॑तम् । अ॒न्धम् । कृ॒णो॑ति । पू॒रु॑षम् । ० ॥ ४ ॥

अ॒ङ्गभे॑दम॒ङ्गज्व॑रं वि॒श्राङ्ग॑च्यं वि॒सर्प॑कम् ।

सर्वे॑ शी॒र्षण्यं॑ ते॒ रोगे॑ व॒हिर्निर्म॑न्त्रयामहे ॥ ५ ॥

अ॒ङ्ग॒ऽभे॑दम् । अ॒ङ्ग॒ऽज्व॑रम् । वि॒श्रा॒ङ्ग॑च्यम् । वि॒ऽस॒र्प॑कम् ।

सर्व॑म् । शी॒र्ष॑ण्यम् । ते । रोग॑म् । व॒हिः । ० ॥ ५ ॥

यस्य॑ भीमः प्र॒तीका॑श उ॒न्नेप॑र्यति पू॒रुष॑म् ।

त॒क्मानं॑ वि॒श्वशार॑दं व॒हिः ॥ ६ ॥

यस्य॑ । भी॒मः । प्र॒ती॒का॑शः । उ॒न्ने॒प॑र्यति । पू॒रु॑षम् ।

त॒क्मा॑नम् । वि॒श्व॒शार॑दम् । व॒हिः । ० ॥ ६ ॥

य ऊ॒रु अ॑नुसर्पत्यथो एति॑ ग॒वीर्नि॑के ।

यस्मि॑न् ते अ॒न्तर॑ङ्गेभ्यो व॒हिः ॥ ७ ॥

यः । ऊ॒रु इति॑ । अ॒नु॒ऽस॒र्प॑ति । अ॒यो इति॑ । एति॑ । ग॒वी॒र्नि॑के इति॑ ।

यस्मि॑न् । ते । अ॒न्तः । अ॒ङ्गे॒भ्यः । व॒हिः । ० ॥ ७ ॥

१ P वि॒लोहि॑तम् । We with P J C P २ So we with all our MSS See Ru.

३ K K V D F कृ॒णोति॑ । We with A B B D R S C P J C P

यदि कामादपकामाद्दृष्ट्याज्जायते परि ।

हृदो वलासमङ्गेभ्यो वहि० ॥ ८ ॥

यदि । कामात् । अपऽकामात् । दृष्ट्यात् । जायते । परि ।

हृदः । वलासम् । अङ्गेभ्यः । वहिः । ० ॥ ८ ॥

हरिमाणं ते अङ्गेभ्योऽवामन्तरोदरात् ।

यक्ष्मोऽधामन्तरात्मनो बहिर्निर्मन्त्रयामहे ॥ ९ ॥

हरिमाणम् । ते । अङ्गेभ्यः । अव्याम् । अन्तरात् । उदरात् ।

यक्ष्मऽधाम् । अन्तः । आत्मनः । बहिः । निः । मन्त्रयामहे ॥ ९ ॥

आसौ वलासो भवतु मूत्रं भवावामयत् ।

यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ १० ॥ (१२)

आसः । वलासः । भवतु । मूत्रम् । भवतु । आवयत् ।

यक्ष्माणाम् । सर्वेषाम् । विषम् । निः । अवोचम् । ब्रह्म । त्वत् ॥ १० ॥ (१२)

बहिर्विलं निद्रवन्तु काहावाहं तवोदरात् । यक्ष्माणां० ॥ ११ ॥

बहिः । विलम् । निः । द्रवन्तु । काहावाहम् । तव । उदरात् ॥ ० ॥ ११ ॥

उदरात् ते क्लोन्नो नाभ्या हृदयादधि ।

यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ १२ ॥

उदरात् । ते । क्लोन्नः । नाभ्याः । हृदयात् । अधि ।

यक्ष्माणाम् । सर्वेषाम् । विषम् । निः । अवोचम् । ब्रह्म । त्वत् ॥ १२ ॥

याः सीमानं विरुजन्ति मूर्धानं प्रत्यर्षणीः ।

अहिंसन्तीरनामया निद्रवन्तु बहिर्विलम् ॥ १३ ॥

याः । सीमानम् । विरुजन्ति । मूर्धानम् । प्रति । अर्षणीः ।

अहिंसन्ती । अनामयाः । निः । द्रवन्तु । बहिः । विलम् ॥ १३ ॥

या हृदयमुपैर्न्यनुत्नवन्ति कीकसाः । अहि० ॥ १४ ॥

१ B D K यक्ष्मो°. २ P अर्षणीः । ३ A D R K उपसृष्टप° here and in the following two verses We with B K S V Dc Cs.

याः । हृदयम् । उपऽऽरुपन्ति । अनुऽऽतन्वन्ति । कीर्त्तसाः ॥ १० ॥ १४ ॥

याः पार्श्वे उपर्षन्त्यनुनिक्षन्ति पृथीः । अहिं० ॥ १५ ॥

याः । पार्श्वे इति । उपऽऽरुपन्ति । अनुऽऽनिक्षन्ति । पृथीः ॥ १० ॥ १५ ॥

यास्तिरश्चरूपर्षन्त्यर्षणीर्वक्षणासु ते । अहिं० ॥ १६ ॥

याः । तिरश्चीः । उपऽऽरुपन्ति । अर्षणीः । वक्षणासु । ते ॥ १० ॥ १६ ॥

या गुदा अनुसर्पन्त्यन्त्राणि मोहयन्ति च । अहिं० ॥ १७ ॥

याः । गुदाः । अनुऽऽसर्पन्ति । आन्त्राणि । मोहयन्ति । च ॥ १० ॥ १७ ॥

या मज्जो निर्धयन्ति परेषु विरुजन्ति च ।

अहिंसन्तीरनामया निर्द्रवन्तु बहिर्विलम् ॥ १८ ॥

याः । मज्जः । निऽऽधयन्ति । परेषु । विरुजन्ति । च ।

अहिंसन्तीः । अनामयाः । निः । द्रवन्तु । बहिः । विलम् ॥ १८ ॥

ये अङ्गानि मृदयन्ति यक्ष्मांसो रोपणास्तव ।

यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ १९ ॥

ये । अङ्गानि । मृदयन्ति । यक्ष्मांसः । रोपणाः । तव ।

यक्ष्माणाम् । सर्वेषाम् । विषम् । निः । अवोचम् । अहम् । त्वत् ॥ १९ ॥

विसृत्पस्यं विद्रुधस्यं वातीकारस्यं बालजेः ।

यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ २० ॥

विसृत्पस्यं । विद्रुधस्यं । वातीकारस्यं । बा । बालजेः ।

यक्ष्माणाम् । सर्वेषाम् । विषम् । निः । अवोचम् । अहम् । त्वत् ॥ २० ॥

पादाभ्यां ते जानुभ्यां श्रोणिभ्यां परि भंसंसः ।

अनूकादर्षणीरुणिहाभ्यः शीर्णो रोगमनीनशम् ॥ २१ ॥

पादाभ्याम् । ते । जानुऽभ्याम् । श्रोणिऽभ्याम् । परि । भंसंसः ।

अनूकात् । अर्षणीः । उणिहाभ्यः । शीर्णः । रोगम् । अनूनीनशम् ॥ २१ ॥

१ BDKKVC PC पुष्टीः. ३ De पुष्टीः changed to पुष्टीः. We with ABEPJ.
२ ABBDKRRSVDCs P P J C पुष्टो. ३ P बलम्. ४ B D S येद्वानि. ५ So
we with all our authorities See R

सं ते शीर्ष्णः कपालानि हृदयस्य च यो विधुः ।

उद्यन्नादित्य रश्मिभिः शीर्ष्णो रोगमनीनशोऽङ्गभेदमशीशमः ॥२२॥ (२१)

सम् । ते । शीर्ष्णः । कपालानि । हृदयस्य । च । यः । विधुः ।

उद्यन् । अदित्य । रश्मिभिः । शीर्ष्णः । रोगम् । अनीनशः । अङ्गभेदम् । अशी-
शमः ॥ २२ ॥ (२१)

चतुर्थेनुचाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति चतुर्थेनुचाकः ॥

“अस्य वामस्य” इत्यनुचाकस्य सलिलगणमन्त्रे पाठः । अतः “सलिलैः क्षीरीदनम् अश्नाति । मन्यान्तानि” इति [को० ३. १] “सलिलैः सर्वनामः” [को० ३. ७] इत्यादावस्य विनिर्माणः ॥ सलिलगणमन्त्र “आपो हि प्रा” इति सूक्ते [१. ५] दृष्टव्यः ॥

अस्य वामस्येति सूक्तमन्त्रा ऋगन्तर्मन्त्रे तस्मिन्नेव सूक्ते [क० १. १४] दृष्टव्यः । वज्रं तस्मात्पुत्रं सावणीयं दृष्टव्यम् ॥

अस्य वामस्य सलिलस्य होतृस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्म्यग्रः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्मान्नापश्यं विश्रपति सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

अस्य । वामस्य । सलिलस्य । होतृः । तस्य । भ्राता । मध्यमः । अस्ति । अग्रः ।

तृतीयः । भ्राता । घृतपृष्ठः । अस्य । अत्र । अपश्यम् । विश्रपतिम् । सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

सप्त पुञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभि चक्रमजरमनर्व यन्नेमा विश्वा भुवनाधि तस्युः ॥ २ ॥

सप्त । पुञ्जन्ति । रथम् । एकचक्रम् । एकः । अश्वः । वहति । सप्तनामा ।

त्रिनाभि । चक्रम् । अजरम् । अनर्वम् । यन् । इमा । विश्वा । भुवना । अधि । तस्युः ॥ २ ॥

इमं रथमधि ये सप्त तस्युः सप्तचक्रं सप्त बहुन्त्यश्वाः ।

सप्त स्वसारो अभि सं नवन्त यत्र गवां निहिता सप्त नामा ॥ ३ ॥

इमम् । रथम् । अधि । ये । सप्त । तस्युः । सप्तचक्रम् । सप्त । बहुन्ति । अश्वाः ।

सप्त । स्वसारः । अभि । सम् । नवन्त । यत्र । गवां । निहिता । सप्त । नामा ॥ ३ ॥

को ददर्श प्रथमं जायमानमस्यन्वन्तं यदनस्या विभर्ति ।

१ P P J विधुः । Ce विधुः । २ P अस्ति । We with P J Ce. ३ B सप्तनामा. ४ P J Or नामा । We with P. ५ B K S Cs P J विभर्ति. De विभं changed to विभं. J विभर्ति. changed to विभर्ति । We with A B D K V P Ce.

भूम्या असुरसृग्मात्मा क्विस्वित् को विद्वांसमुप गात् प्रष्टुमेतत् ॥ ४ ॥

कः । ददर्श । प्रथमम् । ज्ञायमानम् । अस्थिरऽवन्तम् । यत् । अनस्था । विभक्तिं ।

भूम्याः । असुः । अष्टक् । आत्मा । क्वि । स्वित् । कः । विद्वांसम् । उप । गात् । प्रष्टुम् ।

एतत् ॥ ४ ॥

इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।

शीर्ष्णः क्षीरं दुहते गावो अस्य वृद्धिं वसाना उदुकं पदापुः ॥ ५ ॥

इह । ब्रवीतु । यः । ईम् । अङ्ग । वेद । अस्य । वामस्य । निऽर्हितम् । पदम् । वेः ।

शीर्ष्णः । क्षीरम् । दुहते । गावः । अस्य । वृद्धिम् । वसानाः । उदुकम् । पदा । अपुः ॥ ५ ॥

पाकः पृच्छामि मनसाविज्ञानं देवानामेना निहिता पदानि ।

वत्से वृष्कयेधि सप्त तन्तून् वि तन्निरे कथय ओतवा उं ॥ ६ ॥

पाकः । पृच्छामि । मनसा । अर्धिऽज्ञानम् । देवानाम् । एना । निऽर्हिता । पदानि ।

वत्से । वृष्कये । अर्धि । सप्त । तन्तून् । वि । तन्निरे । कथयः । ओतये । उं इति ॥ ६ ॥

अचिकित्वांश्चिकितुपश्चिदन्नं कवीन् पृच्छामि विद्वानो न विद्वान् ।

वि यस्तस्तम्भं षडिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्वदेकम् ॥ ७ ॥

अचिकित्वा । चिकितुषः । चित् । अन्नं । कवीन् । पृच्छामि । विद्वानः । न । विद्वान् ।

वि । यः । तस्तम्भं । षट् । इमा । रजांसि । अजस्य । रूपे । किम् । अपि । स्वित् । ए-

कम् ॥ ७ ॥

माता पितरमृत आ बभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे ।

सा वीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वन्त इदुपवाकमीयुः ॥ ८ ॥

माता । पितरम् । ऋते । आ । बभाज । धीती । अग्रे । मनसा । सम् । हि । जग्मे ।

सा । वीभत्सुः । गर्भेऽरसा । निऽविद्धा । नमस्वन्तः । इत् । उपऽवाकम् । ईयुः ॥ ८ ॥

युक्ता मातासीद्गुरि दक्षिणाया अतिष्ठद् गर्भो वृजनीषन्तः ।

अर्मीमेद् वत्तो अनु गामपश्यद् विश्वरूप्यं त्रिपु योजनेपु ॥ ९ ॥

युक्ता । माता । आसीत् । गुरि । दक्षिणायाः । अतिष्ठत् । गर्भः । वृजनीषु । अन्तः ।

अमीमेत् । वत्सः । अयुं । गाम् । अपदयत् । विश्वऽरूप्यम् । त्रिषु । योजनेषु ॥ ९ ॥

तिस्रो मातृस्त्रीन् पितृन् विभ्रदेकं ऊर्ध्वस्तस्यौ नेमव ग्लापयन्त ।

मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्यं पृष्ठे विश्वविदो वाचमविश्वविन्नाम् ॥ १० ॥ (२४)

तिस्रः । मातृः । स्त्रीन् । पितृन् । विभ्रत् । पृष्ठः । ऊर्ध्वः । तस्यौ । न । ईम् । अयं । ग्लापयन्त ।
मन्त्रयन्ते । दिवः । अमुष्यं । पृष्ठे । विश्वऽविदः । वाचम् । अविश्वऽविन्नाम् ॥ १० ॥ (२४)

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने यस्मिन्नात्स्युर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न च्छिद्यते सनाभिः ॥ ११ ॥

पञ्चऽभरे । चक्रे । परिऽवर्तमाने । यस्मिन् । आऽतस्युः । भुवनानि । विश्वा ।

तस्य । न । अक्षः । तप्यते । भूरिऽभारः । सनात् । एव । न । छिद्यते । सनाभिः ॥ ११ ॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणे सप्तचक्रे पडर आहुरर्पितम् ॥ १२ ॥

पञ्चऽपादम् । पितरम् । द्वादशऽआकृतिम् । दिवः । आहुः । परं । अर्धं । पुरीषिणम् ।

अयं । इमे । अन्ये । उपरे । विऽचक्षणे । सप्तऽचक्रे । पडऽभरे । आहुः । अर्पितम् ॥ १२ ॥

द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वति चक्रं परि द्यामृतस्य ।

आ पुत्रा अग्रे मिथुनासो अन्नं सप्त शतानि विशतिश्च तस्युः ॥ १३ ॥

द्वादशऽअरम् । नहि । तत् । जराय । वर्वति । चक्रम् । परि । द्याम् । अमृतस्य ।

आ । पुत्राः । अग्रे । मिथुनासः । अन्नं । सप्त । शतानि । विशतिः । च । तस्युः ॥ १३ ॥

सनेमि चक्रमजरं वि वावृत उन्नानायां दश युक्ता बहन्ति ।

सूर्यस्य चक्षुं रजस्त्यावृतं यस्मिन्नात्स्युर्भुवनानि विश्वा ॥ १४ ॥

सऽनेमि । चक्रम् । अजरम् । वि । वावृते । उन्नानायाम् । दश । युक्ताः । बहन्ति ।

सूर्यस्य । चक्षुः । रजस्ता । ष्वति । आऽवृतम् । यस्मिन् । आऽतस्युः । भुवनानि । विश्वा ॥ १४ ॥

स्त्रियः सतीस्तौ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षणाच्च वि चैतद्वच्यः ।

कविर्यः पुत्रः स ईमां चिकेत यस्ता विजानात् स पितृष्यितासन् ॥ १५ ॥

१ A alone has the *Rigveda* reading ग्लापयन्ति. २ B B K चक्षु. De चक्षु changed to चक्षु. ३ B इमा.

स्त्रियः । सतीः । तान् । ऊं इति । मे । पुंसः । आहुः । पश्यत् । अक्षण्डवान् । न । वि ।
चेत्तत् । अन्यः ।

कपिः । यः । पुत्रः । सः । ईम् । आ । चिकेत । यः । ता । चिञ्जानात् । सः । पितुः ।
पिता । असत् ॥ १५ ॥

साकंजानौ सप्तथमाहुरेकजं षडिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धामश स्यान्ते रजन्ते विकृतानि रूपशः ॥१६॥

साकम्जानाम् । सप्तथम् । आहुः । एकञ्जम् । पद् । इत् । यमाः । ऋषयः । दे-
वञ्जाः । इति ।

तेषाम् । इष्टानि । विहितानि । धामशः । स्यान्ते । रजन्ते । विकृतानि । रूपशः ॥ १६ ॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वासं विभ्रती गौरुदस्यात् ।

सा कद्रीची कं स्विदर्थं परांगात् क्वास्वित सूते नहि यूथे अस्मिन् ॥१७॥

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वासम् । विभ्रती । गौः । उत् । अस्यात् ।
सा । कद्रीची । कम् । स्विद् । अर्थम् । परा । अगात् । क्वा । स्विद् । सूते । नहि ।
यूथे । अस्मिन् ॥ १७ ॥

अवः परेण पितरं यो अस्य वेदावः परेण पर एनावरेण ।

कवीयमानः क इह प्र वोचद् देवं मनः कुतो अधि प्रजातम् ॥ १८ ॥

अवः । परेण । पितरम् । यः । अस्य । वेद । अवः । परेण । परः । एना । अवरेण ।
कवीयमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवम् । मनः । कुतः । अधि । प्रजातम् ॥ १८ ॥

ये अर्वाञ्चस्तो उ पराच आहुये पराञ्चस्तो उ अर्वाच आहुः ।

इन्द्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥ १९ ॥

ये । अर्वाञ्चः । तान् । ऊं इति । पराचः । आहुः । ये । पराञ्चः । तान् । ऊं इति । अ-
र्वाचः । आहुः ।

इन्द्रः । च । या । चक्रथुः । सोम । तानि । धुरा । न । युक्ताः । रजसः । वहन्ति ॥ १९ ॥

डा सुपर्णा सुयुजा सखाया समानं वृक्षं परि पत्वजाते ।

तयोर्न्यः पिर्णलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥ २० ॥

द्वा । सुऽपुर्णा । सुऽयुक्ता । सखाया । समानम् । वृक्षम् । परि । स्वज्जाते इति ।
तयोः । अन्यः । पिर्णलम् । स्वादु । अति । अनश्नन् । अन्यः । अभि । चाकशीति ॥ २० ॥

यस्मिन् वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे ।

तस्य यदाहुः पिर्णलं स्वाद्वग्रे तन्नोन्नश्यः पितरं न वेद ॥ २१ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । मध्वदः । सुऽपुर्णाः । निऽविशन्ते । सुवते । च । अधि । विश्वे ।
तस्य । यत् । आहुः । पिर्णलम् । स्वादु । अग्रे । तत् । न । उत् । नदात् । यः । पित-
रम् । न । वेद ॥ २१ ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भक्षमनिमेधं विदयाभिस्वरन्ति ।

एता विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥ २२ ॥ (१५)

यत्र । सुऽपुर्णाः । अमृतस्य । भक्षम् । अनिमेषम् । विदया । अभिऽस्वरन्ति ।
एता । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः । स । मा । धीरः । पाकम् । अत्र । आ । विवेश ॥ २२ ॥ (१५)

इति पञ्चमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“यद् गायत्रे” इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह इत्यो विनियोगः ॥

यद् गायत्रे अधि गायत्रमाहितं त्रैष्टुभं वा त्रैष्टुभान्निरतक्षत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत् तद् विदुस्ते अमृतत्वमानशुः ॥ १ ॥

यद् । गायत्रे । अधि । गायत्रम् । आऽहितम् । त्रैष्टुभम् । वा । त्रैष्टुभात् । निऽनतक्षत ।
यत् । वा । जगत् । जगति । आऽहितम् । पदम् । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । अमृ-
तत्वम् । आनशुः ॥ १ ॥

गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकम् ।

वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त चार्णाः ॥ २ ॥

गायत्रेण । प्रति । मिमीते । अर्कम् । अर्केण । साम । त्रैष्टुभेन । वाकम् ।

वाकेन । वाकम् । द्विऽपदा । चतुऽपदा । अक्षरेण । मिमते । सप्त । चार्णाः ॥ २ ॥

१ A B R S and J पिर्णल. We with D K K V Dc C₃ and P P C₂ २ A R J C₂
We with B D K K S V Dc C₃ P P. १ P आहु. l. ४ P आनशु. l.

जगता सिन्धुं दिव्यस्त्रिभायद् रथंतरे सूर्यं पर्यपश्यत् ।

गायत्रस्य समिधस्त्रिस्त आहुस्ततो मृदा प्र रिरिचे महित्वा ॥ ३ ॥

जगता । सिन्धुम् । दिवि । अस्त्रिभायत् । रथम् । तरे । सूर्यम् । परं । अपश्यत् ।

गायत्रस्य । सम्यग्दधः । त्रिस्तः । आहुः । ततः । मृदा । प्र । रिरिचे । महित्वा ॥ ३ ॥

उप ह्वये सुदुघां घेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ।

श्रेष्ठं सव सविता साविपन्नोभीक्ष्णो घर्मस्तदु पु प्र योचत् ॥ ४ ॥

उप । ह्वये । सुदुघाम् । घेनुम् । पताम् । सुहस्तः । गोधुक् । उत । दोहत् । पताम् ।

श्रेष्ठम् । सवम् । सविता । साविपत् । नः । अभिर्दधः । घर्मः । तत् । ऊं इति । सु ।

प्र । योचत् ॥ ४ ॥

हिङ्गुवती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।

दुहामग्निभ्यां पर्यो अह्वयेयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥ ५ ॥

हिङ्गुवती । वसुपत्नी । वसूनाम् । वत्सम् । इच्छन्ती । मनसा । अभिर्दधात् ।

दुहाम् । अग्निभ्याम् । पर्यः । अह्वया । इयम् । सा । वर्धताम् । महते । सौभगाय ॥ ५ ॥

गौरमीमेदुभि वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्गुणोन्मातृवा उ ।

सृक्काणं घर्ममग्नि वावशाना मिमांति मायुं पर्यते पर्योभिः ॥ ६ ॥

गौः । अमीमेत् । अग्नि । वत्सम् । मिषन्तम् । मूर्धानम् । हिङ्गु । अकृणोत् । मा-

तृवै । ऊं इति ।

सृक्काणम् । घर्मम् । अग्नि । वावशाना । मिमांति । मायुम् । पर्यते । पर्यः । अभिः ॥ ६ ॥

अयं स शिङ्गे येन गौरभीवृता मिमांति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।

सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यान् विद्युद्भवन्ती प्रति वज्रिमौहतं ॥ ७ ॥

अयम् । सः । शिङ्गे । येन । गौः । अग्निवृता । मिमांति । मायुम् । ध्वसनी । अधि । श्रिता ।

सा । चित्तिभिः । नि । हि । चकार । मर्त्यान् । विद्युत् । भवन्ती । प्रति । वज्रिम् ।

मौहतं ॥ ७ ॥

अनच्छये नरगानु जीवमेजद् भुवं मध्य आ पत्स्यानिम् ।

१ All our authorities have हिङ्गु०. २ B D औहत. E D Cs ०हत changed to ०हत.

We with A B K R S V P P J Gr.

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतः ।

अयं यज्ञो विश्वस्य भुवनस्य नाभिर्ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ १४ ॥

इयम् । वेदिः । परः । अन्तः । पृथिव्याः । अयम् । सोमः । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः ।

अयम् । यज्ञः । विश्वस्य । भुवनस्य । नाभिः । ब्रह्मा । अयम् । वाचः । परमम् ।

विऽओम् ॥ १४ ॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनस्ता चरामि ।

यदा मार्गन् प्रथमजा ऋतस्यादिद् वाचो अशुवे भागमस्याः ॥ १५ ॥

न । वि । जानामि । यत् । इह । अस्मि । निण्यः । सम् । नद्धः । मनस्ता । चरामि ।

यदा । मो । आऽअर्गन् । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । आत् । इत् । वाचः । अशुवे । भागम् ।

अस्याः ॥ १५ ॥

अपाङ्ग प्राडैति स्वधया गृभीतोर्मन्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वन्ता विषूचीना विनन्ता न्येभ्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम् ॥ १६ ॥

अपाङ्ग । प्राङ् । पति । स्वधया । गृभीतः । अर्मन्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ।

ता । शश्वन्ता । विषूचीना । विऽनन्ता । नि । अन्यम् । चिक्युः । न । नि । चिक्युः ।

अन्यम् ॥ १६ ॥

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति मृदिशा विधर्मणि ।

ते धीतिभिर्मनस्ता ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विम्वतः ॥ १७ ॥

सप्त । अर्धऽगर्भाः । भुवनस्य । रेतः । विष्णोः । तिष्ठन्ति । मृदिशः । विऽधर्मणि ।

ते । धीतिऽभिः । मनस्ता । ते । विपऽचितः । परिऽभुवः । परि । भवन्ति । विम्वतः ॥ १७ ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमिन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद् किमुचा कर्ष्यति य इत् तद् विदुस्ते अमी समासते ॥ १८ ॥

ऋचः । अक्षरं । परमे । विऽओम् । यस्मिन् । देवाः । अधि । विश्वे । निऽसेदुः ।

१ B B ऋतस्याः. २ P P Cr ता I. We with J. ३ S ०तो अर्मन्यो. ४ B B D S C न्येभ्यं. We with K K V D. ५ P चिक्युः I. ६ K ०विष्णोस्तिष्ठन्ति. ७ P मृदिशः I. We with P J Cr.

यः । तत् । न । वेदं । किम् । अ॒चा । क॒रिष्य॒ति । ये । इत् । तत् । वि॒दुः । ते । अ॒मी
इति । सग् । आ॒स॒ते ॥ १८ ॥

अ॒चः प॒दं मा॒त्रया क॒ल्पय॑न्तोर्ध॒र्वेन॑ चाकू॒पुर्वि॒श्वमे॒जत् ।

त्रि॒पाद् ब्र॒ह्मं पु॒रु॒रूपं॑ वि त॒ष्ठि तेन॑ जीवन्ति प्र॒दिश॑श्चत॒सः ॥ १९ ॥

अ॒चः । प॒दम् । मा॒त्रया । क॒ल्पय॑न्तः । अ॒र्धेऽअ॒चेन॑ । अ॒कू॒पुः । वि॒श्वम् । ए॒जत् ।

त्रि॒ऽपात् । ब्र॒ह्मं । पु॒रु॒ऽरूपम् । वि । त॒स्थे । तेन॑ । जी॒वन्ति । प्र॒दि॒शः । च॒त॒स्रः ॥ १९ ॥

सू॒यव॑साद् भग॑वती हि भू॒या अ॒र्धा व॒यं भग॑वन्तः स्या॒म ।

अ॒द्वि तृ॒णम॒ग्रे वि॒श्वदा॑नीं पि॒वं शु॒द्धमु॑द॒कमा॑चर॒न्ती ॥ २० ॥ (२०)

सू॒यव॑स॒ऽअत् । भग॑वती । हि । भू॒याः । अ॒र्धं । व॒यम् । भग॑वन्तः । स्या॒म ।

अ॒द्वि । तृ॒णम् । अ॒ग्रे । वि॒श्व॒ऽदा॒नीम् । पि॒वं । शु॒द्धम् । उ॒द॒कम् । आ॒ऽच॒र॒न्ती ॥ २० ॥ (२०)

गौ॒रि॒न्मि॒माय॑ स॒ल्लि॒लानि॑ तक्ष॒त्येक॑पदी द्वि॒पदी॑ सा चतु॑प्पदी ।

अ॒ष्टा॒प॒दी न॑व॒पदी॑ बभू॒वुषी॑ सह॒स्रा॒क्षरा॑ भु॒वंन॑स्य प॒ङ्क्ति॑स्त॒स्याः स॒मु॒द्रा

अधि॑ वि क्ष॒रन्ति॑ ॥ २१ ॥

गौः । इत् । मि॒माय॑ । स॒ल्लि॒लानि॑ । तक्ष॑ती । एक॑ऽपदी । द्वि॒ऽपदी॑ । सा । चतु॑ऽपदी ।

अ॒ष्टा॒ऽप॒दी । न॑व॒ऽप॒दी । ब॒भू॒वुषी॑ । स॒ह॒स्र॑ऽअक्ष॒रा । भु॒वं॒न॒स्य । प॒ङ्क्तिः । त॒स्याः । स॒मु॒द्राः ।

अधि॑ । वि । क्ष॒रन्ति॑ ॥ २१ ॥

कृ॒ष्णं नि॒यानं॑ ह॒रयः॑ सु॒पर्णा॑ अ॒पो व॑सा॒ना दि॒वमु॑त्प॒तन्ति॑ ।

त आ॒व॒धु॒व्र॒न्त॑स॒द॒ना॒ह॒त॒स्यादि॒बृ॒तेन॑ पृथि॒वीं व्यु॑दिः ॥ २२ ॥

कृ॒ष्णम् । नि॒ऽयान॑म् । ह॒रयः॑ । सु॒ऽपर्णाः । अ॒पः । व॑सा॒नाः । दि॒वम् । उ॒त् । प॒त॒न्ति॑ ।

तं । आ । अ॒व॒धु॒व्र॒न् । स॒द॒नात् । अ॒ह॒त॒स्य॑ । आ॒त् । इत् । पृ॒तेन॑ । पृथि॒वीम् । वि । व्यु॑दिः ॥ २२ ॥

अ॒पादे॑ति प्र॒थ॒मा प॒द्मती॑नां कस्त॒द् वा॑ मि॒त्राव॑रु॒णा चि॑केत ।

ग॒र्भो भ्रा॑रं भ॒र॒त्या चि॑द॒स्या अ॒तं पि॒पत्य॑नृ॒तं नि॑ पा॒न्ति ॥ २३ ॥

अ॒पात् । ए॒ति । प्र॒थ॒मा । प॒द्म॒ऽपती॑नाम् । कः । तत् । पा॒म् । मि॒त्राव॑रु॒णा । आ । चि॑के॒त् ।

ग॒र्भः । भ्रा॑रम् । भ॒र॒ति॑ । आ । चि॒त् । अ॒स्याः । अ॒तम् । पि॒प॒ति॑ । अ॒नृ॒तम् । नि॑ । पा॒न्ति ॥ २३ ॥

वि॒राट् वा॒ग् वि॒राट् पृथि॑वी वि॒राड॑न्त॒रि॒क्षं वि॒राट् प्र॒जाप॑न्तिः ।

वि॒राण्मृत्युः सा॒ध्याना॑मधि॒राजो व॑भूव॒ तस्य॑ भूतं॒ भव्यं॑ वशे॒ स मे॑ भूतं
भव्यं॑ वशे॒ कृणोतु॑ ॥ २४ ॥

वि॒ऽराट् । वाक् । वि॒ऽराट् । पृथि॒वी । वि॒ऽराट् । अ॒न्तरि॑क्षम् । वि॒ऽराट् । प्र॒जाऽप॑तिः ।
वि॒ऽराट् । मृत्युः । सा॒ध्याना॑म् । अ॒धि॒ऽराजः । व॒भूव॒ । तस्य॑ । भू॒तम् । भव्यं॑ । वशे॑ ।
सः । मे॑ । भू॒तम् । जव्यं॑ । वशे॑ । कृ॒णोतु॑ ॥ २४ ॥

श॒क्रमयं॑ धूम॒मारार्द॑पश्यं विषू॒वता॑ पर॒ ए॒नावरेण॑ ।

उ॒क्षाणं॑ पृ॒क्षिम॑पचन्त॒ वी॒रास्त्रा॑नि॒ धर्मा॑णि प्रथ॒मान्या॑सन् ॥ २५ ॥

श॒क्रऽम॑यम् । धु॒मम् । आ॒रात् । अ॒प॒श्यम् । वि॒षु॒ऽव॒ता॑ । परः । ए॒ना । अ॒वरेण॑ ।
उ॒क्षाणम् । पृ॒क्षिम् । अ॒प॒चन्त॒ । वी॒राः । ता॒नि । ध॒र्मा॑णि । प्र॒थ॒मा॒नि । आ॒सन् ॥ २५ ॥
अयः॑ के॒शिनं॑ ऋ॒तु॒षा वि॑ चक्षते॒ संवत्स॑रे व॒पत॑ एकं॒ ए॒याम् ।

विश्व॑मन्यो अ॒भिच॑ष्टे श॒चीभि॑र्ग्राजिरेक॑स्य द॒दृशे॑ न रू॒पम् ॥ २६ ॥

अयः॑ । के॒शिनः॑ । ऋ॒तु॒ऽषा । वि॑ । चक्ष॑ते । स॒म्॒ऽव॒त्स॑रे । व॒प॒ते । एकः॑ । ए॒याम् ।
विश्वं॑ । अ॒न्यः । अ॒भि॒ऽच॑ष्टे । श॒चीभिः॑ । ग्रा॒जिः । एक॑स्य । द॒दृ॒शे । न । रू॒पम् ॥ २६ ॥

च॒त्वारि॑ वाक् परि॒मिता॑ प॒दानि॑ ता॒नि विदु॑र्ब्राह्म॒णा ये म॑नी॒षिणः॑ ।

गुहा॑ वी॒णि नि॒हिता॑ ने॒ङ्ग्यन्ति॑ तुरी॒यं वा॒चो म॑नु॒ष्या व॑दन्ति ॥ २७ ॥

च॒त्वारि॑ । वाक् । परि॒मिता॑ । प॒दा॒नि । ता॒नि । वि॒दुः । ब्रा॒ह्म॒णाः । ये । म॑नी॒षिणः॑ ।
गुहा॑ । वी॒णि । नि॒हि॒ता । न । ने॒ङ्ग्य॑न्ति । तुरी॒यम् । वा॒चः । म॑नु॒ष्याः । व॑द॒न्ति ॥ २७ ॥

इन्द्रं॑ मि॒त्रं व॑रुणम॒ग्निमा॑हुर॒थो दि॒व्यः स सु॑प॒र्णो ग॑रु॒त्मान् ।

एकं॑ तद् वि॒प्रा बहु॑धा व॒दन्त्य॑ग्निं य॒मं मा॑तरि॒श्वा॒नमा॑हुः ॥ २८ ॥ (१८)

इन्द्रं॑ । मि॒त्रम् । व॑रुणम् । अ॒ग्निम् । आ॒हुः । अ॒थो इति॑ । दि॒व्यः । सः । सु॒ऽप॒र्णः ।
ग॑रु॒त्मान् ।

एकं॑ । तद् । वि॒प्राः । बहु॑धा । व॒द॒न्ति । अ॒ग्निम् । य॒मम् । मा॑तरि॒श्वा॒न॒मा॒हुः ॥ २८ ॥ (१८)

पञ्चमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

पञ्चमेनुवाकः ॥

इति नवमं काण्डं समाप्तम् ॥

“यां कल्पयन्ति” इत्यर्थानुसृत्य कृताप्रतिहरणान् पाठत् कृतानिर्हरणार्थं शान्त्युदक एतत् सूक्तं विनियुज्यते । तद् उक्तं कौशिकेन । “यां कल्पयन्तीति मदायान्तिम् आवपते” इति [कौ^{२५}. ३.] ॥ कृताप्रतिहरणगणः “दृष्ट्वा दृष्टि-
रसि” इति सूक्ते [२. ११] द्रष्टव्यः । विनियोगान्तरं च तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

यां कल्पयन्ति वहतौ बधूमिव विश्वरूपां हस्तकृतां चिकित्सवः ।

सारादेत्वप नुदाम एनाम् ॥ १ ॥

याम् । कल्पयन्ति । वहतौ । बधूमइव । विश्वरूपाम् । हस्तकृताम् । चिकित्सवः ।

सा । भारत् । एतु । अप । नुदामः । एनाम् ॥ १ ॥

शीर्षण्वतीं नस्यतीं कर्णिनीं कृत्याकृता संभृता विश्वरूपा ।

सारादेत्वप नुदाम एनाम् ॥ २ ॥

शीर्षण्वतीं । नस्यतीं । कर्णिनीं । कृत्याकृता । सम्भृता । विश्वरूपा ॥

सा । भारत् । एतु । अप । नुदामः । एनाम् ॥ २ ॥

शूद्रकृता राजकृता स्त्रीकृता ब्रह्मभिः कृता ।

जाया पत्या नृत्तेव कर्तारं वन्ध्वच्छतु ॥ ३ ॥

शूद्रकृता । राजकृता । स्त्रीकृता । ब्रह्मभिः । कृता ।

जाया । पत्या । नृत्ताइव । कर्तारम् । वन्धु । श्वच्छतु ॥ ३ ॥

अनयाहमोर्षध्या सर्वाः कृत्या अद्वदुपम् ।

यां क्षेत्रे चक्षुर्षा गोषु यां वा ते पुरुषेषु ॥ ४ ॥

अनया । अहम् । ओर्षध्या । सर्वाः । कृत्याः । अद्वदुपम् ।

याम् । क्षेत्रं । चक्षुः । याम् । गोषु । याम् । या । ते । पुरुषेषु ॥ ४ ॥

अघमस्तपकृते शपयः शपथीयते ।

प्रत्यक् प्रतिप्रहिण्मो यथा कृत्याकृतं हनत ॥ ५ ॥

अघम् । अस्तु । अपकृते । शपयः । शपथियते ।

प्रत्यक् । प्रतिऽप्रतिष्ठाः । यथा । कृत्वाऽकृतम् । इतन् ॥ ५ ॥

प्रतीचीन आङ्गिरसोध्यसो नः पुरोहितः ।

प्रतीचीः कृत्वा आकृत्यामून कृत्याकृतौ जहि ॥ ६ ॥

प्रतीचीनः । आङ्गिरसः । अर्धेऽअशः । नः । पुरऽऽदितः ।

प्रतीचीः । कृत्वाः । आऽकृत्य । अमून । कृत्याऽकृतः । जहि ॥ ६ ॥

यस्त्रोवाच परेहीति प्रतिकूलमुदाय्यमि ।

तं कृत्येभिनिर्वर्तस्व मास्मानिच्छो अनागतसः ॥ ७ ॥

यः । त्वा । उवाच । पर्य । इहि । इति । प्रतिऽकूलम् । उत्ऽआय्यमि ।

तम् । कृत्ये । अभिऽतिर्वर्तस्व । मा । अस्मान् । इच्छः । अनागतसः ॥ ७ ॥

यस्ते परैषि संदुधौ रथसेवभुर्धिया ।

तं गच्छ तन्न तेयन्नमज्ञातस्तेयं जनः ॥ ८ ॥

यः । ते । परैषि । तन्नऽदुधौ । रथस्यऽइव । अशुः । धिया ।

तन् । गच्छ । तन्न । ते । अर्पनम् । अज्ञातः । ते । अयम् । जनः ॥ ८ ॥

ये त्वा कृत्वालेभिरे विद्वला अभिचारिणः ।

शुभ्रीर्दं कृत्याद्रूपेणं प्रतिवर्त्म पुनःसरं तेन त्वा स्त्रपयामसि ॥ ९ ॥

ये । त्वा । कृत्या । आऽलेभिरे । विद्वलाः । अभिऽचारिणः ।

शुभ्रीऽशु । इवम् । कृत्याऽद्रूपेणम् । प्रतिऽवर्त्म । पुनःऽसरम् । तेन । त्वा । स्त्रपयामसि ॥ ९ ॥

यद् दुर्भगां मत्प्रपितां मृतवत्सामुपेयिम ।

अपेतु सर्वं मत् पापं द्रविणं मोषं तिष्ठतु ॥ १० ॥ (१)

यत् । दुऽअभगाम् । प्रऽप्रपिताम् । मृतऽवत्साम् । उपऽपेयिम ।

अपे । पतु । सर्वम् । मत् । पापम् । द्रविणम् । मा । उपे । तिष्ठतु ॥ १० ॥ (१)

यत् ते पितृभ्यो ददतो यज्ञे वा नाम जगद्भुः ।

१ All our authorities have "मुद्राप्यमि" clearly. Bā read "मुद्राप्यम्" but apparently without any other passage to support the reading, which is probably an emendation. २ So we, with all our authorities except De which has "व मृयु". ३ So P P J C.

संदेश्याद्भूत सर्वसात् पापादिमा मुञ्चन्तु त्रौषधीः ॥ ११ ॥

यत् । ते । पित्र्यः । सर्वतः । युते । वा । नाम । जुहुः ।

सम्देश्यात् । सर्वसात् । पापात् । इमाः । मुञ्चन्तु । त्वा । ओषधीः ॥ ११ ॥

देवैः सात् पित्र्योन्नामग्राहात् संदेश्यादिभिनिष्कृतात् ।

मुञ्चन्तु त्वा वीरुधो वीर्येण ब्रह्मण ऋग्भिः पर्यसं ऋषीणाम् ॥ १२ ॥

वेष्टयन्सात् । पित्र्योत् । नामग्राहात् । सम्देश्यात् । अग्निनिष्कृतात् ।

मुञ्चन्तु । त्वा । वीरुधः । वीर्येण । ब्रह्मणा । ऋक्भिः । पर्यसं । ऋषीणाम् ॥ १२ ॥

यथा वातः स्यादयति भूम्या रेणुमन्तरिक्षाच्चाम्रम् ।

एवा मन्त सर्वं कुर्वन्तं ब्रह्मनुत्तमपायति ॥ १३ ॥

यथा । वातः । च्यवयति । भूम्याः । रेणुम् । मन्तरिक्षात् । च । अम्रम् ।

एव । मन्त । सर्वम् । कुःभुतम् । ब्रह्मनुत्तम् । अयति ॥ १३ ॥

अपं काम नानन्दती विनद्धा गर्दभीव ।

कर्तुन् नक्षस्वतो नुत्ता ब्रह्मणा वीर्यायिता ॥ १४ ॥

अपं । काम । नानन्दती । विनद्धा । गर्दभीव ।

कर्तुन् । नक्षस्व । इतः । नुत्ता । ब्रह्मणा । वीर्यायिता ॥ १४ ॥

अयं पन्थाः कृत्येति त्वा नयामोभिर्महितां प्रति त्वा प्र हिण्मः ।

तेनाभि याहि भञ्जत्यनस्वतीय वाहिनीं विश्वरूपा कुरुटिनी ॥ १५ ॥

अयम् । पन्थाः । कृत्ये । इति । त्वा । नयामः । अग्निर्महिताम् । प्रति । त्वा । प्र । हिण्मः ।

तेन । अभि । याहि । मञ्जती । अनस्वतीय । वाहिनीं । विश्वरूपा । कुरुटिनी ॥ १५ ॥

पराक् ते ज्योतिरपर्यं ते अर्वाग्न्यत्रास्मदयना कृणुष्व ।

१ B B K S Cs त्रौषधीः. We with A D K R V Dc. २ A K K R and P J Cr पित्र्यः.
S पित्र्यः. We with B D V Dc Cs P. ३ B K ग्राहत्सं. ४ A B R S पयस. P J पय-
सा । P Cr पर्यसा । We with D K R V and P Cr. ५ A S मन्तव्य. ६ A D R S C-
कुर्यन्तं. P P J कुर्यन्. नु°. We with B K R V Dc Cr. ७ P वीर्यसं. We with P J Cr
° So we with all our authorities. P P J Cr have कृत्ये । इति । ८ K भञ्जत्य. ९ K
कुरुटिनी.

परेणेहि नवतिं नाव्याऽति दुर्गाः स्तोत्रा मा क्षणिष्ठाः परेहि ॥ १६ ॥
 परेक् । ते । ज्योतिः । अर्पयम् । ते । अर्वाक् । अन्यत्र । असत् । अयना । कृणुष्व ।
 परेण । इहि । नवतिम् । नाव्याः । अति । दुःऽर्गाः । स्तोत्राः । मा । क्षणिष्ठाः । परा ।
 इहि ॥ १६ ॥

घातं इव वृक्षान् नि मृणीहि पादय मा गामश्च पुरुषमुच्छिष एषाम् ।
 कर्तुं निवृत्त्येतः कृत्येप्रजास्त्वाय बोधय ॥ १७ ॥
 घातऽइव । वृक्षान् । नि । मृणीहि । पादय । मा । गाम् । अश्वम् । पुरुषम् । उव ।
 शिष । एषाम् ।

कर्तुं । निऽवृत्त्ये । इतः । कृत्ये । अग्रजाऽस्त्वाय । बोधय ॥ १७ ॥

या ते बर्हिषि यां श्मशाने क्षेत्रे कृत्यां वल्लभां वा निचल्नुः ।

अशौ वा त्वा गार्हपत्येभिचेरुः पाकं सन्तं धीरतरा अनागसम् ॥ १८ ॥
 याम् । ते । बर्हिषि । याम् । श्मशाने । क्षेत्रे । कुसाम् । वल्लभम् । वा । निऽवल्नुः ।
 अशौ । वा । त्वा । गार्हऽपत्ये । अग्निऽचेरुः । पाकम् । सन्तम् । धीरऽतराः । अनाग-
 सम् ॥ १८ ॥

उपाहृतमनुबुद्धं निखातं वैरं त्सार्यन्धविदाम् कर्षेम ।

तदेतु यत् आर्मुतं तत्राश्व इव वि वर्ततां हन्तुं कृत्याकृतः मृजाम् ॥ १९ ॥
 उपऽनाहृतम् । अनुऽबुद्धम् । निऽखातम् । वैरम् । त्सारि । अर्जु । अग्निदाम् । कर्षेम ।
 तत् । एतु । यतः । आऽर्मुतम् । तत्र । अश्वऽइव । वि । वर्तताम् । हन्तुं । कृत्याऽकृतः ।
 मृजाम् ॥ १९ ॥

स्वायसा असयः सन्ति नो गृहे विद्या तै कृत्ये यतिधा परूषि ।

उत्तिष्ठैव परेहीतोज्ञति किमिहेच्छसि ॥ २० ॥ (२)

सुऽआयसाः । असयः । सन्ति । नः । गृहे । विद्या । ते । कृत्ये । यतिऽधा । परूषि ।

उव । तिष्ठ । एव । परा । इहि । इव । अज्ञति । किम् । इह । इच्छसि ॥ २० ॥ (२)

१ A B B D K K R S V C^s दुर्गां स्तो०. We with De and P P J Cr. २ A D R S
 C^s P P J कर्षेति०. We with B K K V De Cr. ३ B कर्तुं. ४ B यधेतां. K changes
 ०३० to ०३०. ५ P changes ०म् to ०न्. J ०न्. We with P Cr.

ग्रीवास्ते कृत्ये पादौ चापि कर्त्स्यामि निर्द्रव ।

इन्द्राग्नी अस्मान् रक्षतां यौ प्रजानां प्रजावती ॥ २१ ॥

ग्रीवाः । ते । कृत्ये । पादौ । च । अपि । कर्त्स्यामि । निः । द्रव ।

इन्द्राग्नी इति । अस्मान् । रक्षताम् । यौ । प्रजानाम् । प्रजावती इति प्रजावती ॥ २१ ॥

सोमो राजाधिपा मृडिता च भूतस्य नः पतयो मृडयन्तु ॥ २२ ॥

सोमः । राजा । अधिपाः । मृडिता । च । भूतस्य । नः । पतयः । मृडयन्तु ॥ २२ ॥

भवाशर्वावसतां पापकृते कृत्याकृते ।

दुष्कृते विद्युते देवहेतिम् ॥ २३ ॥

भवाशर्वा । अवसताम् । पापकृते । कृत्याकृते ।

दुःकृते । विद्युतेम् । देवहेतिम् ॥ २३ ॥

यद्येयं त्रिपदी चतुष्पदी कृत्याकृता संभृता विश्वरूपा ।

सेतोऽष्टापदी भूत्वा पुनः परेहि दुच्छुने ॥ २४ ॥

यदि । आऽद्वयं । द्विऽपदी । चतुऽपदी । कृत्याकृता । समऽभृता । विश्वरूपा ।

सा । इतः । अष्टाऽपदी । भूत्वा । पुनः । परा । इहि । दुच्छुने ॥ २४ ॥

अभ्यर्चकाक्ता स्वरिकृता सर्वं भरन्ती दुरितं परेहि ।

जानीहि कृत्ये कर्तारं दुहितेवं पितरं स्वम् ॥ २५ ॥

अभिऽर्चका । आऽर्चका । सुऽभरंरुता । सर्वम् । भरन्ती । दुःऽद्वयम् । परा । इहि ।

जानीहि । कृत्ये । कर्तारम् । दुहिताऽर्च । पितरम् । स्वम् ॥ २५ ॥

परेहि कृत्ये मा तिष्ठो विद्वस्येव पदं नय ।

मृगः स मृगयुस्त्वं न त्वा निकर्तुमर्हति ॥ २६ ॥

परा । इहि । कृत्ये । मा । तिष्ठः । विद्वस्यऽर्च । पदम् । नय ।

१ All our authorities have प्रजावती. Prof. Whitney amends to प्रजापती, which does not appear necessary, as it is allowable to speak of a god as a mother. २ K̄ De omit the stop after कृत्याकृते. We with A B D K R S V C P P J Gr. ३ D S̄ दुःकृते. C. दुःकृते. We with A K K̄ R V Dc ~ A D R S̄ Dc Cs have no kampa, reading सेतोऽष्टापदं. H K K̄ V सेतोऽष्टापदं. ५ B B D K K̄ S̄ V Dc C. अभ्यर्चका.

मृगः । सः । मृगऽयुः । त्वम् । न । त्वा । निऽकर्तुम् । अहंति ॥ २६ ॥

उत हन्ति पूर्वासिनं मयादायापरं इष्या ।

उत पूर्वस्य निघ्नतो नि हन्त्यपरः प्रति ॥ २७ ॥

उत । हन्ति । पूर्वऽआसिनम् । प्रतिऽआदार्यं । अपरः । इष्या ।

उत । पूर्वस्य । निऽघ्नतः । नि । हन्ति । अपरः । प्रति ॥ २७ ॥

एतद्धि शृणु मे वचोथेहि यत एयर्थ ।

यस्त्वा चकार तं प्रति ॥ २८ ॥

एतत् । हि । शृणु । मे । वचः । अर्थ । इहि । यतः । आऽइयर्थ ।

यः । त्वा । चकार । तम् । प्रति ॥ २८ ॥

अनागोहत्या वै भीमा कृत्ये मा नो गामश्वं पुरुषं वधीः ।

यन्नयुजासि निहिता ततस्त्वोत्थापयामसि पूर्णाहर्षीयसी भव ॥ २९ ॥

अनागऽहत्या । वै । भीमा । कृत्ये । मा । नः । गाम् । अश्वम् । पुरुषम् । वधीः ।

यन्नऽयुज । असि । निऽहिता । ततः । त्वा । उत । स्थापयामसि । पूर्णात् । हर्षीयसी ।

भव ॥ २९ ॥

यदि स्य तमसावृता जालेनाभिहिता इव ।

सर्वीः संलुप्येतः कृत्याः पुनः कर्त्रे प्र हिण्मसि ॥ ३० ॥

यदि । स्य । तमसा । आऽवृता । जालेन । अभिहिताऽइव ।

सर्वीः । संलुप्येतः । कृत्याः । पुनः । कर्त्रे । प्र । हिण्मसि ॥ ३० ॥

कृत्याकृतो बलगिनोभिनिष्कारिणः मजाम् ।

मृणीहि कृत्ये मोच्छिपोमून कृत्याकृतो जहि ॥ ३१ ॥

कृत्याऽकृतः । बलगिनः । अभिऽनिष्कारिणः । मजाम् ।

मृणीहि । कृत्ये । मा । उत । शिपः । अमून । कृत्याऽकृतः । जहि ॥ ३१ ॥

यथा सूर्यो मुच्यते तमसस्परि रात्रिं जहात्युपसंश्च केतून ।

एवाहं सर्वं दुर्भूतं कर्त्रे कृत्याकृतो कृतं हस्तीव रजो दुरितं जहामि ॥ ३२ ॥ (१)

यथा । सूर्यः । मुच्यते । तमसः । परि । रात्रिम् । जहाति । उपसं । च । केतून् ।

एव । अहम् । सर्वम् । दुःसृतम् । कर्मम् । कृत्याऽकृता । कृतम् । हस्तीऽईव । रजः ।

दुःइतम् । अहामि ॥ ३२ ॥ (३)

इति प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

अस्मिन् सूक्ते पुरुषस्य अर्थात् मनुष्यस्य माहात्म्यं वर्ण्यते । तच्च तद्विद्वन्मित्रावफवात् को देवोऽप्येह इत्यादिप्रश्नरूपेण तत्तत्प्रश्नानाम् उत्तररूपेण च ॥

यत्तलम्पदा* ताम्रदायिकासु एतत् सूक्तं पुरुषोक्ते विनियोजयन्ति । तद् यथा । पुरुषमेवे जातलकृतम् उत्सृज्यमानं पुरुषं पश्य “केन पार्ष्णी” इत्यर्पयुक्तेन अनुगम्यते । तद् उच्यते ताने । “त ह आत्म् अलकृतम् उत्सृज्यमानं सहस्रपाद्, पुरुषः [१९. ६] केन पार्ष्णी [१०. २] इत्यनुगम्यते” इति [६०. ७. २] ॥

तथा अत्र सूक्तस्य शनैश्चरप्रदरेकत्वहविषाज्यहोमे संविदाधानोपस्थानयोश्च विनियोगः । “अथान्यभागान्ते विषावहिम् [१०. १] इत्यारित्याय इतिषो हुताज्य जुहुयात् समिध आपायोषधिष्ठे” इति प्रक्रम्य शान्तिकल्पे सूत्रितम् । “सहस्रपाद् पुरुषः [१९. ६] केन पार्ष्णी [१०. २] प्राणाय नमः [११. ६] इति शनैश्चरम्” इति [छा० क० १५] ॥

केन पार्ष्णी आभृते पूरुषस्य केन मांसं संभृतं केन गुल्फौ ।

केनाङ्गुलीः पेशनीः केन खानि केनोच्छ्रुद्धौ मध्यतः कः प्रतिष्ठाम् ॥ १ ॥

केन । पार्ष्णी इति । आभृते इत्याऽभृते । पूरुषस्य । केन । मांसम् । समुऽभृतम् । केन । गुल्फौ ।

केन । अङ्गुलीः । पेशनीः । केन । खानि । केन । उच्छ्रुद्धौ । मध्यतः । कः । प्रतिष्ठाम् ॥ १ ॥

कस्मान् गुल्फावधरावकृण्वन्नष्टीवन्तावुत्तरौ पूरुषस्य ।

जज्ञे निर्रुद्धे न्यदिधुः क्व स्थिजानुनोः संधी क उ तच्चिकेत ॥ २ ॥

कस्मात् । उ । गुल्फौ । अधरौ । अकृण्वन् । अष्टीवन्तौ । उच्छ्रुत्तरौ । पूरुषस्य ।

जज्ञे इति । निःऽरुद्धं । नि । अदिधुः । क्व । स्थित् । जानुनोः । संधी इति समुऽधी ।

कः । ऊं इति । तत् । चिकेत ॥ २ ॥

चतुष्टयं युज्यते संहितानां जानुग्यामूर्ध्वं शिथिरं कवन्धम् ।

श्रोणी यदूरु क उ तज्जजान् याभ्यां कुसिन्धं सुहृदं यभूर्व ॥ ३ ॥

चतुष्टयम् । युज्यते । संहितानां । जानुग्याम् । ऊर्ध्वम् । शिथिरम् । कवन्धम् ।

श्रोणी इति । यत् । ऊरु इति । कः । ऊं इति । तत् । जजान् । याभ्याम् । कुसिन्धम् ।

सुहृदम् । यभूर्व ॥ ३ ॥

कति देवाः कतमे त जासन् य उरौ ग्रीवाश्चिक्वुः पूरुषस्य ।

१ So we with all our authorities, except K who has ॐङ्गुली. २ A B B D K R S DeU: निर्रुद्धं. We with R P P J Gr. ३ P कुसिन्धम्. We with P J Gr.

मृगः । सः । मृगऽयुः । त्वम् । न । त्वा । निऽकर्तुम् । अहंति ॥ २६ ॥

उत हन्ति पूर्वासिनं प्रत्यादायापरं इषां ।

उत पूर्वस्य निघ्नतो नि हन्त्यपरः प्रति ॥ २७ ॥

उत । हन्ति । पूर्वऽआसिनम् । प्रतिऽआदायं । अपरः । इषां ।

उत । पूर्वस्य । निऽघ्नतः । नि । हन्ति । अपरः । प्रति ॥ २७ ॥

एतद्धि शृणु मे वचोर्षेहि यत एयथे ।

यस्तां चकार तं प्रति ॥ २८ ॥

एतद् । हि । शृणु । मे । वचः । अर्थः । इहि । यतः । आऽइयथे ।

यः । त्वा । चकार । तम् । प्रति ॥ २८ ॥

अनागोहत्या वै भीमा कृत्ये मा नो गामश्वं पुरुषं वधीः ।

यत्रयत्रासि निहिता ततस्त्वोत्थापयामसि पूर्णाह्वीयसी भव ॥ २९ ॥

अनागऽहत्या । वै । भीमा । कृत्ये । मा । नः । गाम् । अश्वम् । पुरुषम् । वधीः ।

यत्रऽयत्र । आसि । निऽहिता । ततः । स्त्वा । उत । स्थापयामसि । पूर्णात् । कधीयसी ।

भव ॥ २९ ॥

यदि स्य तमसावृता जालेनाभिहिता इव ।

सर्वाः संलुप्येतः कृत्याः पुनः क्वे म हिण्मसि ॥ ३० ॥

यदि । स्य । तमसा । आऽवृता । जालेन । अभिहिताऽइव ।

सर्वाः । सम्ऽलुप्ये । इतः । कृत्याः । पुनः । क्वे । म । हिण्मसि ॥ ३० ॥

कृत्याकृतो बलगिनोभिनिष्कारिणः प्रजाम् ।

मृणीहि कृत्ये मोच्छिषोमून कृत्याकृतो जहि ॥ ३१ ॥

कृत्याऽकृतः । बलगिनः । अभिऽनिष्कारिणः । प्रजाम् ।

मृणीहि । कृत्ये । मा । उत । निषः । अमून । कृत्याऽकृतः । जहि ॥ ३१ ॥

यथा सूर्यो मुच्यते तमसस्सरि रात्रि जहात्युषसश्च केतून ।

एवाहं सर्वं दुर्भूतं कवे कृत्याकृता कृतं हस्तीव रजो दुरितं जहामि ॥ ३२ ॥ (१)

यथा । सूर्यः । मुच्यते । तमसः । रात्रि । रात्रिम् । जहाति । उपसः । च । केतून ।

ब्रह्मेममग्निं पूरुषो ब्रह्मं संवत्सरं ममे ॥ २१ ॥

ब्रह्मं । श्रोत्रियम् । अग्नोति । ब्रह्मं । इमम् । परमेऽस्थिर्नम् ।

ब्रह्मं । इमम् । अग्निम् । पूरुषः । ब्रह्मं । समऽवत्सरम् । ममे ॥ २१ ॥

केन देवां अनु क्षियेति केन दैवजनीर्विशः ।

केनेदमन्यन्तक्षत्रं केन सत् क्षत्रमुच्यते ॥ २२ ॥

केन । देवान् । अनु । क्षियति । केन । दैवजनीः । विशः ।

केन । इदम् । अन्यत् । नक्षत्रम् । केन । सत् । क्षत्रम् । उच्यते ॥ २२ ॥

ब्रह्मं देवां अनु क्षियेति ब्रह्म दैवजनीर्विशः ।

ब्रह्मेदमन्यन्तक्षत्रं ब्रह्म सत् क्षत्रमुच्यते ॥ २३ ॥

ब्रह्मं । देवान् । अनु । क्षियति । ब्रह्मं । दैवजनीः । विशः ।

ब्रह्मं । इदम् । अन्यत् । नक्षत्रम् । ब्रह्मं । सत् । क्षत्रम् । उच्यते ॥ २३ ॥

केनेयं भूमिर्विहिता केन यौरुक्षरा हिता ।

केनेदमूर्ध्वं तिर्यक् चान्तरिक्षं व्यचो हितम् ॥ २४ ॥

केन । इयम् । भूमिः । विहिता । केन । यौः । उत्तररा । हिता ।

केन । इदम् । ऊर्ध्वम् । तिर्यक् । च । अन्तरिक्षम् । व्यचः । हितम् ॥ २४ ॥

ब्रह्मणा भूमिर्विहिता ब्रह्म यौरुक्षरा हिता ।

ब्रह्मेदमूर्ध्वं तिर्यक् चान्तरिक्षं व्यचो हितम् ॥ २५ ॥

ब्रह्मणा । भूमिः । विहिता । ब्रह्मं । यौः । उत्तररा । हिता ।

ब्रह्मं । इदम् । ऊर्ध्वम् । तिर्यक् । च । अन्तरिक्षम् । व्यचः । हितम् ॥ २५ ॥

मूर्धानमस्य संसीव्यार्थं हृदयं च यत् ।

मस्तिष्कादूर्ध्वं ग्रैरयत् पर्वमानोधि शीर्षतः ॥ २६ ॥

मूर्धानम् । अस्त्र । समऽसीव्यं । अर्थं । हृदयम् । च । यत् ।

मस्तिष्कात् । ऊर्ध्वः । ग्र । ग्रैरयत् । पर्वमानः । अधि । शीर्षतः ॥ २६ ॥

१ AR देवे. W० with BDKKSV D. C. २ K क्षियति. ३ AR ई देवे. W. with BDKKSV D. C. ४ K क्षयति.

को अस्मै वासः पर्यदधात् को अस्यायुरकल्पयत् ।

वलं को अस्मै प्रायच्छत् को अस्याकल्पयज्वम् ॥ १५ ॥

कः । अस्मै । वासः । परि । अदधात् । कः । अस्य । आयुः । अकल्पयत् ।

वलम् । कः । अस्मै । प्र । अयच्छत् । कः । अस्य । अकल्पयत् । ज्वम् ॥ १५ ॥

केनापो अन्वतनुत् केनाहं करोद् रुचे ।

उपसं केनान्वैन्त्र केन सायंभवं ददे ॥ १६ ॥

केन । आपः । अनु । अतनुत् । केन । अहः । अकरोत् । रुचे ।

उपसम् । केन । अनु । ऐन्द्र । केन । सायम् । अभयम् । ददे ॥ १६ ॥

को अस्मिन् रेतो न्यदिधात् तत्तुरा तायतामिति ।

मेधां को अस्मिन्नर्ध्याहत् को वाणं को नृतो दधौ ॥ १७ ॥

कः । अस्मिन् । रेतः । नि । अदधात् । तर्तुः । अ । तायताम् । इति ।

मेधाम् । कः । अस्मिन् । अग्नि । औदृत् । कः । याणम् । कः । नृतः । दधौ ॥ १७ ॥

केनेमां भूमिमौणोत् केन पर्यभवद् दिवम् ।

केनाभि मृहा पर्वतान् केन कर्माणि पूरुषः ॥ १८ ॥

केन । इमाम् । भूमिम् । औणोत् । केन । परि । अभवद् । दिवम् ।

केन । अभि । मृहा । पर्यतान् । केन । कर्माणि । पूरुषः ॥ १८ ॥

केन पर्जन्यमन्वेति केन सोमं विचक्षणम् ।

केन यज्ञं च यज्ञं च केनास्मिन् निहितं मनः ॥ १९ ॥

केन । पर्जन्यम् । अनु । पति । केन । सोमम् । विचक्षणम् ।

केन । यज्ञम् । च । यज्ञम् । च । केन । अस्मिन् । निहितम् । मनः ॥ १९ ॥

केन श्रोत्रियमाप्नोति केनेमं परमेष्ठिनम् ।

केनेममग्निं पूरुषः केन संवात्सरं ममे ॥ २० ॥ (५)

केन । श्रोत्रियम् । आप्नोति । केन । इमम् । परमेष्ठिनम् ।

केन । इमम् । अग्निम् । पूरुषः । केन । समुत्तरम् । ममे ॥ २० ॥ (५)

ब्रह्म श्रोत्रियमाप्नोति ब्रह्मेमं परमेष्ठिनम् ।

आनन्दानुग्रो नन्दाश्च कस्माद् वहति पूरुषः ॥ ९ ॥

मि०ऽअप्रियाणि । वृद्धता । स्वप्नम् । संवाचऽतन्व्यः ।

आऽनन्दान् । उग्रः । नन्दाश्च । च । कस्मात् । वहति । पूरुषः ॥ ९ ॥

आतिरवर्तिर्निर्भृतिः कुतो नु पूरुषेमतिः ।

राद्विः समृद्धिरवृद्धिर्मतिरुदितयः कुतः ॥ १० ॥ (४)

आतिः । अवर्तिः । निऽऽकृतिः । कुतः । नु । पूरुषे । अमतिः ।

राद्विः । समृद्धिः । अविऽकृतिः । मतिः । उदऽऽतयः । कुतः ॥ १० ॥ (४)

को अस्मिन्नापो व्यदिधाद् विपुवृतः पूरुवृतः सिन्धुसृत्याय जाताः ।

तीन्ना अरुणा लोहिनीस्ताम्रधूम्रा ऊर्ध्वा अवाचीः पूरुषे तिरश्चीः ॥ ११ ॥

कः । अस्मिन् । आपः । वि । अद्धात् । विपुवृतः । पूरुवृतः । सिन्धुऽसृत्याय । जाताः ।

तीन्नाः । अरुणाः । लोहिनीः । ताम्रधूम्राः । ऊर्ध्वाः । अवाचीः । पूरुषे । तिरश्चीः ॥ ११ ॥

को अस्मिन् रूपमदधात् को मृत्तानं च नाम च ।

गातुं को अस्मिन् कः केतुं कश्चरित्राणि पूरुषे ॥ १२ ॥

० अस्मिन् । रूपम् । अद्धात् । कः । मृत्तानम् । च । नाम । च ।

गातुम् । कः । अस्मिन् । कः । केतुम् । कः । चरित्राणि । पूरुषे ॥ १२ ॥

को अस्मिन् प्राणमवयत् को अपानं व्यानमु ।

सुमानमस्मिन् को देवोधि शिष्याय पूरुषे ॥ १३ ॥

० अस्मिन् । प्राणम् । अवयत् । कः । अपानम् । विऽमानम् । ऊं इति ।

सुमऽमानम् । अस्मिन् । कः । देवः । अधि । शिष्याय । पूरुषे ॥ १३ ॥

को अस्मिन् यज्ञमदधादेको देवोधि पूरुषे ।

को अस्मिन्सत्यं कोनृतं कुतो मृत्युः कुतोमृतम् ॥ १४ ॥

कः । अस्मिन् । यज्ञम् । अद्धात् । एकः । देवः । अधि । पूरुषे ।

कः । अस्मिन् । सत्यम् । कः । अनृतम् । कुतः । मृत्युः । कुतः । अमृतम् ॥ १४ ॥

कति स्तनौ व्यदिधुः कः कफोडौ कति स्कन्धान् कति पृष्ठीरचिन्वन् ॥ ४ ॥

कति । देवाः । कत्तरे । ते । आसन् । ये । उरः । ग्रीवाः । चिन्वन्तुः । पुरुषस्य ।
कति । स्तनौ । वि । मद्ध्युः । कः । कफोडौ । कति । स्कन्धान् । कति । पृष्ठाः । अ-
चिन्वन् ॥ ४ ॥

को अस्य बाहू समभरद् वीर्यं करवादिति ।

अंसौ को अस्य तद् देवः कुसिन्धे अध्या दधौ ॥ ५ ॥

कः । अस्य । बाहू इति । सम्य । अमरत् । वीर्यम् । करवात् । इति ।
अंसौ । कः । अस्य । तद् । देवः । कुसिन्धे । अर्थः । आ । दधौ ॥ ५ ॥

कः सप्त खानि वि ततर्द शीर्षणि कर्णोविमौ नासिके चक्षणी मुखम् ।

भेषां पुरुषा विजयस्य मूलानि चतुष्पादो द्विपदो यन्ति यामम् ॥ ६ ॥

कः । सप्त । खानि । वि । ततर्द । शीर्षणि । कर्णोविमौ । नासिके । चक्षणी । मुखम् ।
भेषां । पुरुषा । विजयस्य । मूलानि । चतुष्पादो । द्विपदो । यन्ति । यामम् ॥ ६ ॥

कः । सप्त । खानि । वि । ततर्द । शीर्षणि । कर्णो । विमौ । नासिके इति । चक्षणी ।
इति । मुखम् ।

हन्वोर्हि जिह्वामदधात् पुरुचीमधा महीमधि शिथाय वाचम् ।

स आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरपो वसानः क उ तच्चिकेत ॥ ७ ॥

हन्वोः । हि । जिह्वाम् । अदधात् । पुरुचीम् । अधः । महीम् । अधि । शिथाय । वाचम् ।
सः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तः । अपः । वसानः । कः । ऊं इति । तच्च । चिकेत ॥ ७ ॥

मस्तिष्कमस्य यतमो ललाटं ककार्टिकां ग्रथमो यः कपालम् ।

चित्वा चित्यं हन्वोः पूरुषस्य दिवं रुरोह कतमः स देवः ॥ ८ ॥

मस्तिष्कम् । अस्य । यतमः । ललाटम् । ककार्टिकाम् । ग्रथमः । यः । कपालम् ।

चित्वा । चित्यम् । हन्वोः । पुरुषस्य । दिवम् । रुरोह । कतमः । सः । देवः ॥ ८ ॥

प्रियाप्रियाणि बहुला स्वप्नै संवाधतन्त्र्यः ।

१ So we with all our authorities See R २ D K K̄ V Dc Cs P J Cp पृष्ठीर-
We with A B R B̄ P̄. ३ P ते L. ४ P चिन्वन्तुः L. ५ K V अमर°. ६ K K̄ शीर्षणि-
७ A R ककार्टिकां. We with B D K K̄ B̄ V Dc Cs and P P̄ J Cp ८ B Cs पुरुषस्य-
९ P चित्यम् L.

आनन्दानुग्रो नन्दाश्च कस्माद् वहति पूरुषः ॥ ९ ॥

प्रियऽअप्रियाणि । बहुला । स्वप्नम् । संवाघऽतन्व्यः ।

आऽनन्दात् । उग्रः । नन्दात् । च । कस्मात् । वहति । पूरुषः ॥ ९ ॥

आर्तिरवर्तिर्निर्घृतिः कुतो नु पूरुषेमतिः ।

राद्धिः समृद्धिरवृद्धिर्मतिरुदितयः कुतः ॥ १० ॥ (४)

आर्तिः । अवर्तिः । तिऽऽकृतिः । कुतः । नु । पूरुषे । अमतिः ।

राद्धिः । समृद्धिः । अविऽऽकृद्धिः । मतिः । उत्तऽईत्ययः । कुतः ॥ १० ॥ (४)

को असिन्नापो व्यदिधाद् विप्लवतः पुरुवृतः सिन्धुस्रत्याय जाताः ।

तीव्रा अरुणा लोहिनीस्ताम्रधुम्रा ऊर्ध्वा अवाचीः पूरुषे तिरश्चीः ॥ ११ ॥

कः । असिन् । आपः । वि । अद्वात् । विप्लवतः । पुरुवृतः । सिन्धुऽस्रत्याय । जाताः ।

तीव्राः । अरुणाः । लोहिनीः । ताम्रधुम्राः । ऊर्ध्वाः । अवाचीः । पूरुषे । तिरश्चीः ॥ ११ ॥

को असिन् रूपमदधात् को महानं च नाम च ।

गातुं को असिन् कः केतुं कश्चरिचाणि पूरुषे ॥ १२ ॥

० असिन् । रूपम् । अद्वात् । कः । महानम् । च । नाम । च ।

गातुम् । कः । असिन् । कः । केतुम् । कः । चरिचाणि । पूरुषे ॥ १२ ॥

को असिन् प्राणमवयत् को अपानं व्यानमु ।

समानमसिन् को देवोधि शिश्नाय पूरुषे ॥ १३ ॥

० असिन् । प्राणम् । अवयत् । कः । अपानम् । विऽआनम् । ऊं इति ।

समऽआनम् । असिन् । कः । देवः । अधि । शिश्नाय । पूरुषे ॥ १३ ॥

को असिन् यज्ञमदधादेको देवोधि पूरुषे ।

को असिन्स्तयं कोनृतं कुतो मृत्युः कुतोमृतम् ॥ १४ ॥

कः । असिन् । यज्ञम् । अद्वात् । एकः । देवः । अधि । पूरुषे ।

कः । असिन् । स्तयम् । कः । अनृतम् । कुतः । मृत्युः । कुतः । अमृतम् ॥ १४ ॥

तद् वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुज्जितः ।

तत् प्राणो अभि रक्षति शिरो अन्नमथो मनः ॥ २७ ॥

तत् । वै । अथर्वणः । शिरः । देवकोशः । समुज्जितः ।

तत् । प्राणः । अभि । रक्षति । शिरः । अन्नम् । मथो इति । मनः ॥ २७ ॥

ऊर्ध्वो नु सृष्टास्तिर्यङ् नु सृष्टाः सर्वा दिशः पुरुष आ वभूवौ ३ ।

पुरं यो ब्रह्मणो वेद यस्याः पुरुष उच्यते ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वः । नु । सृष्टाः । तिर्यङ् । नु । सृष्टाः । सर्वाः । दिशः । पुरुषः । आ । वभूवौ ३ ।

पुरम् । यः । ब्रह्मणः । वेद । यस्याः । पुरुषः । उच्यते ॥ २८ ॥

यो वै तां ब्रह्मणो वेदामृतेनावृतां पुरम् ।

तस्मै ब्रह्म च ब्राह्माश्च चक्षुः प्राणं मृजं ददुः ॥ २९ ॥

यः । वै । ताम् । ब्रह्मणः । वेद । अमृतेन । आऽवृताम् । पुरम् ।

तस्मै । ब्रह्म । च । ब्राह्माः । च । चक्षुः । प्राणम् । मृजाम् । ददुः ॥ २९ ॥

न वै तं चक्षुर्जहाति न प्राणो जरसः पुरा ।

पुरं यो ब्रह्मणो वेद यस्याः पुरुष उच्यते ॥ ३० ॥

न । वै । तम् । चक्षुः । जहाति । न । प्राणः । जरसः । पुरा ।

पुरम् । यः । ब्रह्मणः । वेद । यस्याः । पुरुषः । उच्यते ॥ ३० ॥

अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या ।

तस्यां हिरण्ययः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः ॥ ३१ ॥

अष्टाचक्रा । नवद्वारा । देवानाम् । पूः । अयोध्या ।

तस्याम् । हिरण्ययः । कोशः । स्वर्गः । ज्योतिषा । आऽवृतः ॥ ३१ ॥

तस्मिन् हिरण्यये कोशे ज्यैरि विप्रतिष्ठिते ।

तस्मिन् यद् यक्षमानन्वत तद् वै ब्रह्मविदो विदुः ॥ ३२ ॥

तस्मिन् । हिरण्यये । कोशे । जिऽधरे । विऽप्रतिष्ठिते ।

तस्मिन् । यत् । यक्षम् । आत्मन्ऽन्वत । तत् । वै । ब्रह्मऽविदः । विदुः ॥ ३२ ॥

१ P ऊज्जितः L. २ Such is the accent and reading of all our authorities. ३ So P.P. J व्याम् ॥ ४१. Gr °वा ४ L. ४ P ब्रह्माः L. We with P J Gr.

प्रभ्राजमानां हरिणीं यशसा संपरीवृताम् ।

पुरं हिरण्ययीं ब्रह्मा विवेशापरजिताम् ॥ ३३ ॥ (१)

प्रभ्राजमानाम् । हरिणीम् । यशसा । सम्परीवृताम् ।

पुरम् । हिरण्ययीम् । ब्रह्म । आ । विवेश । अपराजिताम् ॥ ३३ ॥ (१)

प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति प्रथमोनुवाकः ॥

भस्मिन् सूक्ते वरणस्य नाम प्रथैः प्रतापो वीर्यं शत्रुह्यसामर्थ्यं धारयितुमर्हं वरपरिहरणं च वर्ण्यते । तत्रनुकारेण सामरा-
विक्रास्तद् विनियोजयन्ति । तद् यथा ।

शत्रुक्षयादिकामः “अयं मे वरणः” इत्यर्थसूक्तेन इमि मयुनि च विराज् वासित वरणमणि सपाय भूमिमक्ष्ण गर्भापात् ।
सूत्रितं हि । “अयं मे वरणः [१०. १] अपरातीयोः [१०. ६] इति मन्त्रोक्तान् वासितान् यथाति” इति [को० १. २] ॥
तथा “अभयां भयार्तस्य” इति [न० क० १७] विदितायाम् अभयास्वायां महाग्रन्थौ वरणमणिपन्थनेन एतद् सू-
क्तम् । उक्तं नक्षत्रकल्पे । “अयं मे वरणो मणिरिति वारणम् अभयादात्” इति [न० क० १६] ॥

अयं मे वरणो मणिः संपातक्षर्यणो वृषा ।

तेना रभस्व त्वं शत्रून् म मृणीहि दुरस्यतः ॥ १ ॥

अयम् । मे । वरणः । मणिः । संपातक्षर्यणः । वृषा ।

तेन । आ । रभस्व । त्वम् । शत्रून् । म । मृणीहि । दुरस्यतः ॥ १ ॥

प्रेणान्हृणीहि म मृणा रभस्व मणिस्तै अस्तु पुरता पुरस्तात् ।

अवारयन्त वरणेन देवा अभ्याचारमसुराणां श्वःश्वः ॥ २ ॥

म । एतात् । शृणीहि । म । मृष । आ । रभस्व । मणिः । ते । अस्तु । पुरः । पुरता । पुरस्तात् ।

अवारयन्त । वरणेन । देवाः । अभिः । आचारम् । असुराणाम् । श्वः । श्वः ॥ २ ॥

अयं मणिर्वरणो विश्वमेपजः सहस्राक्षो हरितो हिरण्ययः ।

स ते शत्रून् धरान् पादयानि पूर्वस्तान् दध्नुहि ये त्वा द्विपन्ति ॥ ३ ॥

अयम् । मणिः । वरणः । विश्वमेपजः । सहस्रः । अक्षः । हरितः । हिरण्ययः ।

सः । ते । शत्रून् । अधरान् । पादयानि । पूर्वम् । तान् । दध्नुहि । ये । त्वा । द्विपन्ति ॥ ३ ॥

१ K हिरण्ययः. K हिरण्ययः changed from हिरण्ययः. We with A B D R S V Dc
C. P P J C. २ A K R Dc प्रेणान्. M Cs प्रेणान्. We with B K S V. ३ R S म-
णिष्ठे corrected from मणिस्तै. We with A B D K K V Dc C. ४ A B B D K K R
S V C. श्वःश्वः. We with Dc and P P J C.

अयं ते कृत्यां विततां पौरुषेयादयं भूयात् ।

अयं त्वा सर्वस्मात् पापाद् वरुणो वारयिष्यते ॥ ४ ॥

अयम् । ते । कृत्याम् । विऽतताम् । पौरुषेयाद् । अयम् । भूयात् ।

अयम् । त्वा । सर्वस्मात् । पापात् । वरुणः । वारयिष्यते ॥ ४ ॥

वरुणो वारयाता अयं देवो वनस्पतिः ।

यक्ष्मो यो अस्मिन्नाविष्टस्तमु देवा अवीवरन् ॥ ५ ॥

वरुणः । वारयातै । अयम् । देवः । वनस्पतिः ।

यक्ष्मः । यः । अस्मिन् । आविष्टः । तम् । ऊं इति । देवाः । अवीवरन् ॥ ५ ॥

स्वप्नं सुप्त्वा यदि पश्यासि पापं मृगः सुतिं यति धावादजुष्टाम् ।

परिद्धवाच्छकुनेः पापवादादयं मणिर्वरुणो वारयिष्यते ॥ ६ ॥

स्वप्नम् । सुप्त्वा । यदि । पश्यासि । पापम् । मृगः । सुतिम् । यति । धावात् । अजुष्टाम् ।

परिद्धवात् । शकुनेः । पापवादात् । अयम् । मणिः । वरुणः । वारयिष्यते ॥ ६ ॥

अरात्पास्त्रा निषट्वा अभिचारादथो भूयात् ।

मृत्योरोजीयसो वधाद् वरुणो वारयिष्यते ॥ ७ ॥

अरात्पाः । त्वा । निऽष्टत्वाः । अभिचारात् । अथो इति । भूयात् ।

मृत्योः । ओजीयसः । वधात् । वरुणः । वारयिष्यते ॥ ७ ॥

यन्मे माता यन्मे पिता भ्रातरो यच्च मे स्वा यदेनश्चकृमा वयम् ।

ततो नो वारयिष्यतेयं देवो वनस्पतिः ॥ ८ ॥

यत् । मे । माता । यत् । मे । पिता । भ्रातरः । यत् । च । मे । स्वाः । यत् । वनः ।

चकृम । वयम् ।

मतः । नः । वारयिष्यते । अयम् । देवः । वनस्पतिः ॥ ८ ॥

वरुणेन प्रव्यथिता भ्रातृव्या मे सर्वन्धवः ।

असूतै रजो अर्प्यगृस्ते यन्त्वधमं तमः ॥ ९ ॥

वरुणेन । प्रव्यथिता । भ्रातृव्याः । मे । सर्वन्धवः ।

असूतैम् । रजः । अर्पि । अगृः । ते । यन्तु । अधमम् । तमः ॥ ९ ॥

अरिष्टोहमरिष्टगुरायुष्मान्तर्वपूष्यः ।

तं मायं वरणो मणिः परि पातु दिशोर्दिशः ॥ १० ॥ (५)

अरिष्टः । अहम् । अरिष्टऽशुः । आयुष्मान् । सर्वेऽपुष्यः ।

तम् । मा । अयम् । वरणः । मणिः । परि । पातु । दिशः । दिशः ॥ १० ॥ (५)

अयं मे वरण उरसि राजा देवो वनस्पतिः ।

स मे शत्रून् वि बांधतामिन्द्रो दस्यूनिवात्सुरान् ॥ ११ ॥

अयम् । मे । वरणः । उरसि । राजा । देवः । वनस्पतिः ।

सः । मे । शत्रून् । वि । बांधताम् । इन्द्रः । दस्यून् । वात्सुरान् ॥ ११ ॥

इमं विभर्मि वरणमायुष्मान्छतशारदः ।

स मे राष्ट्रं च क्षुत्रं च पशूनोजंय मे दधत् ॥ १२ ॥

इमम् । विभर्मि । वरणम् । आयुष्मान् । शतशारदः ।

सः । मे । राष्ट्रम् । च । क्षत्रम् । च । पशून् । ओजः । च । मे । दधत् ॥ १२ ॥

यथा वातो वनस्पतीन् वृक्षान् भनत्तयोजंसा ।

एवा सपत्नान् मे भक्षि पूर्वान् जातो उत्तर्परान् वरणस्त्राभि रं-

क्षतु ॥ १३ ॥

यथा । वातः । वनस्पतीन् । वृक्षान् । भनक्ति । भोजंसा ।

एव । सपत्नान् । मे । भक्षि । पूर्वान् । जातान् । उत्त । अर्परान् । वरणः । त्राभि । रं ।

क्षतु ॥ १३ ॥

यथा वार्ताग्निश्च वृक्षान् प्सातो वनस्पतीन् ।

एवा सपत्नान् मे प्साहि पूर्वान् ॥ १४ ॥

यथा । वार्तः । च । अग्निः । च । वृक्षान् । प्सातः । वनस्पतीन् ।

॥ सपत्नान् । मे । प्साहि । पूर्वान् ॥ १४ ॥

यथा वातेन प्रक्षीणा वृक्षाः शोरे न्युपिताः ।

१ P वरणः । २ A E R De युष्मान्छत° । We with B D S V C- ३ E पूर्वा । ४ K जातान् for जातो उत्त° । ५ P प्सात । ६ D शोरे ।

एवा सपत्नास्त्वं मम प्र क्षिणीहि न्यर्षिय

पूर्वान् जातौ उतापरान् वरणस्त्रामि रक्षतु ॥ १५ ॥

यथा । यतन । प्रक्षीणाः । वृक्षाः । क्षेत्रे । निऽर्पिताः ।

एव । सऽपत्नान् । त्वम् । मम । प्र । क्षिणीहि । नि । अर्पय ।

पूर्वान् । जातान् । उत । अवरान् । वरणः । त्वा । अमि । रक्षतु ॥ १५ ॥

तांस्त्वं प्र च्छिन्धि वरण पुरा दिष्टात् पुरायुषः ।

य एनं पशुषु दिप्सन्ति ये चास्य राष्ट्रदिप्सवः ॥ १६ ॥

तान् । त्वम् । प्र । छिन्धि । वरण । पुरा । दिष्टात् । पुरा । आयुषः ।

ये । एतम् । पशुषु । दिप्सन्ति । ये । च । अस्य । राष्ट्रदिप्सवः ॥ १६ ॥

यथा सूर्यो अतिभाति यथास्मिन् तेज आहितम् ।

एवा मे वरणो मणिः कीर्तिं भूतिं नि यच्छतु

तेजसा मा समुक्षतु यशसा समनक्तु मा ॥ १७ ॥

यथा । सूर्यः । अतिऽभाति । यथा । अस्मिन् । तेजः । आहितम् ।

एव । मे । वरणः । मणिः । कीर्तिम् । भूतिम् । नि । यच्छतु ।

तेजसा । मा । सम । उक्षतु । यशसा । सम । अनक्तु । मा ॥ १७ ॥

यथा यशश्चन्द्रमस्यादित्ये च नृचक्षसि । एवा मे० ॥ १८ ॥

यथा । यशः । चन्द्रमसि । आदित्ये । च । नृचक्षसि ॥०॥ १८ ॥

यथा यशः पृथिव्यां यथास्मिन् जातवेदसि । एवा० ॥ १९ ॥

०। यशः । पृथिव्याम् । यथा । अस्मिन् । जातवेदसि ॥०॥ १९ ॥

यथा यशः कन्यायां यथास्मिन्संभूते रथे । एवा० ॥ २० ॥ (८)

०। यशः । कन्यायाम् । यथा । अस्मिन् । समुऽभूते । रथे ॥०॥ २० ॥ (८)

यथा यशः सोमपीथे मधुपर्के यथा यशः । एवा० ॥ २१ ॥

०। यशः । सोमऽपीथे । मधुऽपर्के । यथा । यशः ॥०॥ २१ ॥

यथा यशोऽग्निहोत्रे वषट्कारे यथा यशः । एवा० ॥ २२ ॥

१ D B Cs सपत्नः. We with A B K KRV Dc. २ A ॥ जात. ३ B यथास्मिन्ते.
४ K यथासि. ५ So we with all our authorities Bw read यशो अग्नि.

दुर्भः शोचिस्तृणकमश्वस्य वारः परुषस्य वारः ।

रथस्य वन्धुरम् ॥ २ ॥

दुर्भः । शोचिः । तृणकम् । अश्वस्य । वारः । परुषस्य । वारः ।

रथस्य । वन्धुरम् ॥ २ ॥

अथ श्वेत पदा जहि पूर्वैण चापरेण च ।

उदुसुतमिव दार्वहीनामरसं विषं वांसुग्रम् ॥ ३ ॥

अथ । श्वेत । पदा । जहि । पूर्वैण । च । अपरेण । च ।

उदुसुतम् । दार्व । अहीनाम् । अरसम् । विषम् । वांसु । उग्रम् ॥ ३ ॥

अरंघुषो निमज्योन्मज्य पुनरववीत् ।

उदुसुतमिव दार्वहीनामरसं विषं वांसुग्रम् ॥ ४ ॥

अरम् । घुषः । निमज्य । उन्मज्य । पुनः । अववीत् ।

उदुसुतम् । दार्व । अहीनाम् । अरसम् । विषम् । वांसु । उग्रम् ॥ ४ ॥

पैत्रो हन्ति कसर्णीलं पैदः श्वित्रमुतासितम् ।

पैत्रो रथव्याः शिरः सं विभेद पृदाकाः ॥ ५ ॥

पैदः । हन्ति । कसर्णीलम् । पैदः । श्वित्रम् । उत । असितम् ।

पैदः । रथव्याः । शिरः । सम । विभेद । पृदाकाः ॥ ५ ॥

पैत्र मेहि प्रथमोनु त्वां वयमेमसि ।

अहीन् व्यस्यतात् पृषो येन सा वयमेमसि ॥ ६ ॥

पैदः । प्र । मेहि । प्रथमः । अनु । त्वा । वयम् । आ । इमसि ।

अहीन् । पि । व्यस्यतात् । पृषः । येन । सा । वयम् । आ इमसि ॥ ६ ॥

इदं पैत्रो अजायतेदमस्य परायणम् ।

दुमान्यवतः पदाहिभ्यो वाजिनीघतः ॥ ७ ॥

१ K पृष्टस्य । K reads पु° in the *Saṁhitā* too. २ A D R C, P J वांसुग्रम्. We with B K K R V D c P Cr. ३ A B K K R V D c पैदः श्वित्रम्. J श्वित्रम्. P P श्वित्रम्. Cr चित्रम्. We with D B C, P P. ४ R पृदावद्भिष्यो. ५ A P J° हिष्यां. We with B D K K R V D c C.

इदम् । पैदः । अजायत । इदम् । अस्य । पुराऽअयनम् ।

इमानि । अर्थतः । पैदा । अहिऽअयः । वाजिनीऽवतः ॥ ७ ॥

संयतं न वि ष्वरद् व्यात्तं न सं यमत ।

असिन् क्षेत्रे द्वाघही स्त्री च पुमांश्च तावुभावरसा ॥ ८ ॥

सम्पयतम् । न । वि । स्वरत् । विऽव्यात्तम् । न । सम् । यमत ।

असिन् । क्षेत्रे । द्वौ । अही इति । स्त्री । च । पुमान् । च । ती । उभो । अरसा ॥ ८ ॥

अरसासं द्वाहाहयो ये अन्ति ये च दूरके ।

घनेन हन्मि वृश्चिकमहिं दुण्डेनार्गतम् ॥ ९ ॥

अरसासः । द्वह । अहयः । ये । अन्ति । ये । च । दूरके ।

घनेन । हन्मि । वृश्चिकम् । अहिम् । दुण्डेन । आर्गतम् ॥ ९ ॥

अघाश्वस्येदं भेषजमुभयोः स्वजस्य च ।

इन्द्रो मेहिमयायन्तमहिं पैदो अरन्धयत् ॥ १० ॥ (१०)

अघऽअश्वस्य । इवम् । भेषजम् । उभयोः । स्वजस्य । च ।

इन्द्रः । मे । अहिम् । अघऽयन्तम् । अहिम् । पैदः । अरन्धयत् ॥ १० ॥ (१०)

पैदस्य मन्महे वयं स्थिरस्य स्थिरधान्नः ।

इमे पश्चा पृदाकवः प्रदीर्घत आसते ॥ ११ ॥

पैदस्य । मन्महे । वयम् । स्थिरस्य । स्थिरऽधान्नः ।

इमे । पश्चा । पृदाकवः । प्रदीर्घतः । आसते ॥ ११ ॥

नृष्टासवो नृष्टविषा हुता इन्द्रेण वज्रिणा ।

जघानेन्द्रो जग्निमा वयम् ॥ १२ ॥

नृष्टऽअसवः । नृष्टऽविषाः । हुताः । इन्द्रेण । वज्रिणा ।

जघान । इन्द्रः । जग्निम् । वयम् ॥ १२ ॥

१ P पादा । २ PJ अहिऽअयः । पैदः अहिऽअयः । We with Cp. ३ B has corrected this into अन्ति. A B D K K E Cs अन्ति. PJ अन्ति । We with SVD: P Cp. ४ P दूरके । ५ R जग्निमा.

हृतास्तिरश्चिराजयो निषिष्टासः पृदाकवः ।

दधि करिकतं ध्वित्रं दधेवसितं जहि ॥ १३ ॥

हृताः । तिरश्चिराजयः । निषिष्टासः । पृदाकवः ।

दधेवम् । करिकतम् । ध्वित्रम् । दधेवम् । अक्षितम् । जहि ॥ १३ ॥

कैरातिका कुमारिका सका खनति भेषजम् ।

हिरण्ययीभिरग्निभिर्गिरीणामुष सानुषु ॥ १४ ॥

कैरातिका । कुमारिका । सका । खनति । भेषजम् ।

हिरण्ययीभिः । अग्निभिः । गिरीणाम् । उष । सानुषु ॥ १४ ॥

आयमग्न युवा भिपक् पृश्निहापराजितः ।

स वै स्वजस्य जम्भेन उभयोर्वृथिकस्य च ॥ १५ ॥

आ । अयम् । अग्न । युवा । भिपक् । पृश्निहा । अपराजितः ।

सः । ये । स्वजस्य । जम्भेनः । उभयोः । वृथिकस्य । च ॥ १५ ॥

इन्द्रो मेहिमरन्धयन्मित्रश्च वरुणश्च ।

वातापर्जन्योऽभ्या ॥ १६ ॥

इन्द्रः । मे । अहिम् । अरन्धयत् । मित्रः । च । वरुणः । च ।

वातापर्जन्या । उभ्या ॥ १६ ॥

इन्द्रो मेहिमरन्धयत् पृदाकुं च पृदाकम् ।

स्वजं तिरश्चिराजिं कसर्णीलं दशोनसिम् ॥ १७ ॥

इन्द्रः । मे । अहिम् । अरन्धयत् । पृदाकुम् । च । पृदाकम् ।

स्वजम् । तिरश्चिराजिम् । कसर्णीलम् । दशोनसिम् ॥ १७ ॥

इन्द्रो जघान प्रथमं जनितारमहे तवं ।

तेषामु तृणमाणानां कः स्विन् तेषामसुद् रसः ॥ १८ ॥

इन्द्रः । जघान । प्रथमम् । जनितारम् । अहे । तवं ।

१ ABK K̄V Dc क्षिप्र. P P̄ J क्षिप्रम् । We with B̄ D R S̄ C. Gr. = D शुभयोः.
२ DK 'न्यो'भा. We with B̄ K̄ R S̄ V Dc C.

तेषाम् । ऊं इति । वृहत्तमाणां । कः । स्विह । तेषाम् । असह । रसः ॥ १८ ॥

सं हि शीर्षाण्यग्रं पौञ्छिष्ठ इव कर्वरम् ।

सिन्धोर्मध्यं परेत्य व्यनिजमर्हविषम् ॥ १९ ॥

सम् । हि । शीर्षाणि । अग्रमम् । पौञ्छिष्ठः इव । कर्वरम् ।

सिन्धोः । मध्यम् । पराऽहस्य । वि । अनिजम् । अर्हः । विषम् ॥ १९ ॥

अर्हीनां सर्वेषां विषं परां वहन्तु सिन्धवः ।

हृतास्तिरश्चिराजयो निषिष्टासः पृदाकवः ॥ २० ॥ (११)

अर्हीनाम् । सर्वेषाम् । विषम् । परां । वहन्तु । सिन्धवः ।

हृताः । तिरश्चिराजयः । निषिष्टासः । पृदाकवः ॥ २० ॥ (११)

ओषधीनामहं वृणु उर्वरीरिव साधुया ।

नयाम्यर्वतीरिवाहं निरैतुं ते विषम् ॥ २१ ॥

ओषधीनाम् । अहम् । वृणे । उर्वरीऽहस्य । साधुया ।

नयामि । अर्वतीऽहस्य । अहं । निऽपेतुं । ते । विषम् ॥ २१ ॥

यदुमौ सूर्ये विषं पृथिव्यामोषधीषु यत् ।

कान्दाविषं कनककं निरैतुं ते विषम् ॥ २२ ॥

यत् । अमौ । सूर्ये । विषम् । पृथिव्याम् । ओषधीषु । यत् ।

कान्दाऽविषम् । कनककम् । निऽपेतुं । आ । यत् । ते । विषम् ॥ २२ ॥

ये अग्निजा ओषधिजा अर्हीनां ये अप्सुजा विद्युतं आवभूवुः ।

येषां जातानि बहुधा महान्ति तेभ्यः सूर्येभ्यो नमसा विधेम ॥ २३ ॥

ये । अग्निजाः । ओषधिजाः । अर्हीनाम् । ये । अप्सुजाः । विद्युतः । आवभूवुः ।

येषाम् । जातानि । बहुधा । महान्ति । तेभ्यः । सूर्येभ्यः । नमसा । विधेम ॥ २३ ॥

तौदी नामासि कन्या घृताची नाम वा अस्ति ।

अधस्पदेन ते पदमा ददे विषदूषणम् ॥ २४ ॥

१ A B D R S V De पौञ्छिष्ठ. P पौञ्छिष्ठः. We with K K C. P J C. २ B कनि-
कं. D C कनककं. K कनककं. We with A R S V D C P J C. ३ P यदुया ।

तौर्दी । नामं । अ॒सि । क॒न्या । घृ॒ताचीं । नामं । वै । अ॒सि ।

अ॒घः॒ऽप॒देनं । ते । प॒दम् । आ । द॒दे । वि॒प॒ऽद्व॒पणम् ॥ २४ ॥

अ॒ङ्गाद॒ङ्गात् प्र च्या॒वय॒ हृद॑यं॒ परि॒ वर्ज॑य ।

अ॒धां वि॒पस्य॒ यत् तेजो॑वा॒चीनं॒ तदे॑तु ते ॥ २५ ॥

अ॒ङ्गात्॒ऽअ॒ङ्गात् । प्र । च्य॒वय॒ । हृद॑यम् । परि॒ । व॒र्जय॑ ।

अ॒धं । वि॒पस्यं॑ । यत् । तेजः॑ । अ॒वाची॑नम् । तत् । ए॒तु । ते ॥ २५ ॥

अ॒रे अ॒भूद् वि॒पम॑रौद् वि॒पे वि॒पम॑प्रा॒गपि॑ ।

अ॒सिर्वि॒पम॑हे॒र्निर॑धात् सोमो॒ निर॑णयीत् ।

द्वं॒ष्टार॑म॒न्वगा॑द् वि॒पम॑हि॒रभू॑त् ॥ २६ ॥ (१२)

अ॒रे । अ॒भूत् । वि॒पम् । अ॒रौत् । वि॒पे । वि॒पम् । अ॒प्राक् । अ॒पि ।

अ॒सिः । वि॒पम् । अ॒हैः । निः । अ॒धात् । सोमः॑ । निः । अ॒नयी॑त् ।

द्वं॒ष्टार॑म् । अ॒भुः । अ॒गात् । वि॒पम् । अ॒हिः । अ॒भूत् ॥ २६ ॥ (१२)

द्वितीयोऽनुवाकः ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अभिचारमंतद । शिनुनाशनसमर्थबलम् उदके प्रविश्य तदुदके वज्रत्वं कल्पयित्वा अत्रुम् अभिलक्ष्य तत् प्रक्षिपति । तद् एवम् । आराय । संशोध्य यस्माद् यूयम् इन्द्रस्वीनो भवः इन्द्रस्य सहभादि भवय तस्माद् इन्द्रपतेर्गुप्मान् युक्ताः करोमीत्याह । अनन्तरम् इन्द्रस्य भागः अर्धाद् अर्धो भवय सोमस्य भागः इह वरुणस्य भागः स्य मित्रावरुणयोर्भागः स्य वामस्य भागः इह पितृणां सवितुष्य भागः स्वेनाह । अनन्तरं गीडायां त्रिलोक्यस्य सकलजलानां भागः पूतनीयो गुप्तासु अर्थात् पूतोक्तासन्तु भवति यथ तादृश उर्मिः यथ तादृशो वस्त्रः अर्थाद् अपा नशामाम वैशुतोर्मिः यथ तादृशो वस्त्रः महाबलः यश्चिद् पशुः यथ अपां मध्य उदरपठेति वेदपठितो हिरण्यवर्ग इति कलशान् आयो दैवः यथ अस्तुवर्तमानो नानावर्षोऽमृतात्तो मेघः ये च अपां मध्ये वर्तमाना भवयन्तान् सानि प्रत्येकं धनुं प्रीति क्षिणामि तं धनुम् अहं हन्यां तम् अनेन मन्त्रेण अनेन कर्मणा अनेन उद्वेगेण विरारयाणीत्याह । अनन्तरं स्वर्गं पण्डितोऽहं अत्रावययामाह रक्षणं याचते । अनन्तरं सर्वोदपरि उद्वेगं प्रसेतु प्रकामति यथ प्रकामति स्वयम् सर्वोऽहं तद् आह त्वं विष्णोः क्रमोसि अर्थाद् तेन उभेण विष्णुर्हीनं लोकान् भाग्यमत तादृशो यत्नवान् असि स्वर्गं गृह्णाथ च सीकाकृतं तन्मयं असि तेन स्वयं धनुं पृथिव्याः सप्तऋषिर्गोवर्षागमिति । तर्धं त्वम् अन्तरिक्षातीर्णोऽहोतोसि पान्तिगोविं दिवसगिहोसि आग्न्यगिहोसि क्रस्त्रगिहोसि यज्ञसन्निहोसि ओगर्षात्तंरतोसि अप्सगिहोसि ह्रस्वगिहोसि प्राग्वसगिहोसि तस्मान् उत्तराग्निमग्निपदेभ्यः तं धनुं निषेदयामीति । एतदुक्तं जितमस्याभिधिताः धनुवेना इत्याह । अनन्तरं रक्षिणो दिवं सर्वेन चिन्तयन्तस्मात् धनुं अभिमुखो भवतीत्यर्थः । तर्धं इन्द्रदिशश्च सतांयाम नक्षत्रं प्राग्वन्तश्च अभिमुखो नाति प्रवेष्टे च तेभ्यः सताग्राद् द्रविं याचते । य च धनुम् अन्विष्यामि तं हन्यामि इहं समिद् तं हेतिर्भूत्वा भक्षतु इत्याह । अनन्तरं मुष्टमित्तमं याचते इति असि बलः प्रत्राय् आगुष्य याचते । भागं च यातुधानभेदेन याचते । अन्ते च

१ K अपां (अप in the padas). २ De वि॒पम॑प्रा॒गपि॑ subsequently changed to वि॒पम॑-
प्रा॒गपि॑. AB B D K K R S V Cs वि॒पम॑प्रा॒गपि॑. P Cr यत्रा॑क् l. We with J P.

पूर्वोक्तानि यान्युक्तानि तान्येव चतुर्भुजं वज्रं कल्पयित्वा शत्रुशिरःछेदोपे प्रक्षिपति स च शत्रोरङ्गानि भिन्नस्तु देवाश्च तत् सर्वं मेऽनुजानन्तित्याद्याहते ॥

साम्प्रदायिकास्तु वक्ष्यमाणप्रकारेण जस्मिन्नेव क्रमेणि विनियुजन्ति सूक्तम् ।

अभिचारकर्मणि उदनग्राभा विधानम् उच्यते । “इन्द्रस्योजः” इति सूक्तस्य आद्याना षण्णाम् कचाम् शृङ्गार्धैः कास्य-
घट प्रक्षालयति । “जिष्णवे योगाय” इति उत्तरार्धैर्बैः पद्भिः कास्यघटम् उदकसर्पणि निदधाति । “इदम् अहं यो मा
प्राच्या दिशः” इत्यष्टवेन कल्पनेन सूक्तेन उदकमध्ये निदधाति घटम् । “इदम् अहम्” इति सूक्तेन उदकमध्ये घटस्य मुख
करोति । “इदम् अहं यो मा प्राच्या दिशः” इति सूक्तेन घटम् उदकपूर्णं कृत्वा वषकामति । “इदमहम्” इति सूक्तेन उदकपूर्णं घट
मण्डपे स्थापयति । एतद् अभिचारे उदकाहरणम् । उदनन्तरं वज्रप्रहरणविधिः । “इन्द्रस्योजः” इति सर्वं कृत्वा “इदमहम्” इति
स्थापनान्तं कृत्वा “अग्नेर्मांनः” [७-१४] इत्यावष्टाभिकैर्गभिः आनीतोदकस्य द्विधाकरणम् । अर्थं घटे कृत्वा अर्थं भाजने
करोति । तद्वज्रजनम् अग्नें तापयति । घटम् अन्यस्यै पुरुषाय प्रदापयति । “अग्नेर्मांनः” इत्यादयोऽपि तापने मन्त्राः । ततो
वह्निर्दक्षिणमुख उपविश्य भाजनम् अग्ने कृत्वा “वातस्य रहितस्य” इति सौमन्त्रेण उदकं सृष्ट्वा “वाम् अग्ने” इति क-
ल्पजेन सूक्तेन सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽभयं दद्यात् । “यो व आपोपाद्” [१५] इत्याना वज्रप्रक्षेपः ॥ पुनरपि “वातस्य रहितस्य”
इत्यादि कृत्वा “यो व आपोपाद्भिः” [१६] इति ऋचा वज्रप्रक्षेपः । एवम् उत्तराभिर्कैर्गभिः [१७-२१] वज्रप्रक्षेपः ।
“एतानधराचः पराचः” इति कल्पत्रया कचा भाजनस्यम् उदकं भूमौ निनयति । एवमेव “य वयम्” [४२] इति
सूक्तेन अन्वचम् “अपामस्यै वज्रम्” [५०] इति ऋचा च वज्रप्रक्षेपः । “विष्णोः श्रयोति” [२५-३६] इति द्वादशभि-
विष्णुनाम्नां क्रमते शत्रोरभिमुखम् । तद् उता कौशितेन । “इन्द्रस्योजः” इति प्रक्षालयति । जिष्णवे योगायेत्यगो गुनक्ति ।
“वातस्य रहितस्यावृतस्य योगिरिति प्रतिष्ठाति । उत्तमाः प्रताप्यापराः प्रदग्नेनमेतानधराचः पराचोवाचैस्तपस्तप्तमूर्धयत
“देवाः पिबामिः सविदानः प्रजापतिः प्रथमो देवतानाम् इत्यतिष्ठति । इदम् अहं यो मा प्राच्या विषोपायुरभिवासादपवा-
“हीदिपुर्गुहः । तस्यैमी प्रलापानाजपकामाणि वदन्ता । दक्षिणायाः प्रतीच्या उदीच्या ध्रुवाया व्यध्याया ऊर्ध्वायाः । इदम् अहं
“यो मा दिशाम् अन्तर्दशेभ्य इत्यपकामामीति । एवम् अभिष्टानापोहननिवेष्टनापि । सर्वाणि खलु शब्द भूतानि ब्राह्मणार्ह
“वज्रम् उच्यन्मानां चक्रेते मा हनिष्यति मा हनिष्यतीति । तेभ्योभय नदेच्यम् अग्ने स पृथिव्यं शम् अन्तरिक्षाय श वायवे
“श दिवे श सूर्याय श चन्द्राय श नक्षत्रेभ्यः श मन्धर्वोऽसुरेभ्यः श सर्पैरजनेभ्यः शिव मक्षम् इति । यो व आपोपा य
“वयम् अवाग् अले वज्रम् इलन्वचम् उदकजान् । विष्णोः क्रमेत्सीति विष्णुक्रमान्” इति [की० ६. ३] ॥
“यद्वर्चोचनम्” इति ऋचा [२२] आचामयति अनुवभाषणसज्जातपापापचोदककामम् ॥

“समुद्र वः प्र हिणोमि” इति ऋचा [२३] पल्पं ब्रह्मबुद्ध्याम् विनयति सर्वेषु तज्जेषु । “बाह्वपि पल्पं ब्रह्मो विनयति
समुद्र वः प्र हिणोमि” इति [की० १. ६] सूत्रम् ॥

“सूर्यसावतम्” इति पञ्चमि [३७-४१] प्रदक्षिणम् आवर्तते सर्वेषु तज्जेषु । “सूर्यस्यावतम् इत्यभिदक्षिणम् आव-
र्तते” इति [की० १. ६] सूत्रम् ॥

इन्द्रस्योजं स्येन्द्रस्य सह स्येन्द्रस्य वलं स्येन्द्रस्य वीर्यं स्येन्द्रस्य नृम्णं स्य ।

जिष्णवे योगाय ब्रह्मयोगैर्वीं युनजिम ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । ओजः । स्थ । इन्द्रस्य । सहः । स्थ । इन्द्रस्य । वलम् । स्थ । इन्द्रस्य । वी-
र्यम् । स्थ । इन्द्रस्य । नृम्णम् । स्थ ।

१ B वीर्यं । स्ते० ।

1 So V₁ and V₂. 2 So V₁ and V₂. 3 V₁ °वृग्०. We with V₂. 4 V₁ V₂ °द्याना०.
5 V₂ ब्राह्मणा. 6 V₁ V₂ °मानाः शंक्ते.

जिष्णवे॑ । योगाय॑ । इन्द्र॑ऽयोगैः । वः । युनजिम् ॥ १ ॥

इन्द्र॑स्यौज॑ । जिष्णवे॑ योगाय॑ क्षत्र॑योगैर्वो॑ युनजिम् ॥ २ ॥

० योगाय॑ । क्षत्र॑ऽयोगैः । वः । १० ॥ २ ॥

इन्द्र॑स्यौज॑ । जिष्णवे॑ योगा॑येन्द्र॑योगैर्वो॑ युनजिम् ॥ ३ ॥

० योगाय॑ । इन्द्र॑ऽयोगैः । वः । १० ॥ ३ ॥

इन्द्र॑स्यौज॑ । जिष्णवे॑ योगाय॑ सोम॑योगैर्वो॑ युनजिम् ॥ ४ ॥

० योगाय॑ । सोम॑ऽयोगैः । वः । १० ॥ ४ ॥

इन्द्र॑स्यौज॑ । जिष्णवे॑ योगा॑याप्सु॑योगैर्वो॑ युनजिम् ॥ ५ ॥

० योगाय॑ । अप्सु॑ऽयोगैः । वः । युनजिम् ॥ ५ ॥

इन्द्र॑स्यौज॑ स्येन्द्र॑स्य॒ सह॑ स्येन्द्र॑स्य॒ बलं॑ स्येन्द्र॑स्य॒ वीर्यं॑^१ स्येन्द्र॑स्य॒ नृग्नं॑ स्य॑ ।

जिष्णवे॑ योगाय॑ वि॒श्वानि॑ मा भू॒तान्युप॑ तिष्ठन्तु॒ युक्ता॑ मं आप॒ स्य ॥ ६ ॥

इन्द्र॑स्य । ओजः । स्य । इन्द्र॑स्य । सहः । स्य । इन्द्र॑स्य । बलम् । स्य । इन्द्र॑स्य । वी-
र्यम् । स्य । इन्द्र॑स्य । नृग्नम् । स्य ।

जिष्णवे॑ । योगाय॑ । वि॒श्वानि॑ । मा । भू॒तानि॑ । उप॑ । तिष्ठन्तु॑ । युक्ताः । मे । आपः । स्य ॥ ६ ॥

अ॒ग्नेर्भा॒ग स्य॑ ।

अ॒पां शु॒क्रमा॑पो दे॒वीर्वचो॑ अ॒स्मासु॑ धत्त ।

प्र॒जाप॑तेवो॑ धाम्ना॒सौ लो॒कार्यं सा॒दये ॥ ७ ॥

अ॒ग्नेः । भा॒गः । स्य॑ ।

अ॒पाम् । शु॒क्रम् । आ॒पः । दे॒वीः । वचो॑ । अ॒स्मासु॑ । धत्त॑ ।

प्र॒जाप॑तेः । वः । धाम्ना॑ । अ॒से । लो॒कार्यं । सा॒दये ॥ ७ ॥

इन्द्र॑स्य भा॒ग स्य॑ । ०।०। ॥ ८ ॥

इन्द्र॑स्य । भा॒गः । १० ॥ ८ ॥

सोम॑स्य भा॒ग स्य॑ । ०।०। ॥ ९ ॥

सोम॑स्य । भा॒गः । १० ॥ ९ ॥

वरुणस्य भागस्य ॥०१०॥ १० ॥ (१२)

वरुणस्य । भागः ॥०॥ १० ॥ (१२)

मित्रावरुणयोर्भागस्य ॥०१०॥ ११ ॥

मित्रावरुणयोः । भागः ॥०॥ ११ ॥

यमस्य भागस्य ॥०१०॥ १२ ॥

यमस्य । भागः ॥०॥ १२ ॥

पितृणां भागस्य ॥०१०॥ १३ ॥

पितृणाम् । भागः ॥०॥ १३ ॥

देवस्य सवितुर्भागस्य ।

अपां शुक्रमापो देवीर्यचो अस्मासु धत्त ।

प्रजापतेर्वो धाम्नास्ते लोकस्य सादये ॥ १४ ॥

देवस्य । सवितुः । भागः । स्थ ।

अपाम् । शुक्रम् । आपः । देवीः । यचैः । अस्मासु । धत्त ।

प्रजापतेः । यः । धाम्ना । अस्ते । लोकस्य । सादये ॥ १४ ॥

यो व आपोपां भागोऽस्त्वन्तर्यजुषो देवयजनः ।

इदं तमति सृजामि तं माभ्यवनिधि ।

तेन तमभ्यतिसृजामो योऽस्मान् द्वेष्टि यं यथं द्विषः ।

तं वधेयं तं स्तृणीयानेन ब्रह्मणानेन कर्मणानया मेन्या ॥ १५ ॥

यः । यः । आपः । अपाम् । भागः । अण्डस्तु । अन्तः । यजुष्युः । देवयजनः ।

इदम् । तम् । अति । सृजामि । तम् । मा । अभिऽव्यवनिधि ।

तेन । तम् । अभिऽअतिसृजामः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । यथम् । द्विषः ।

तम् । वधेयम् । तम् । स्तृणीय । अनेन । ब्रह्मणा । अनेन । कर्मणा । अनया । मेन्या ॥ १५ ॥

यो व आपोपामूर्मिरप्सु ०१०१०० ॥ १६ ॥

०अ॒पाम् । ऊ॒र्मिः । अ॒प्सु ॥ १६ ॥

यो व॑ आ॒पोपां व॒त्तो॑ऽप्सु ०।०।०।० ॥ १७ ॥

०अ॒पाम् । व॒त्तः । अ॒प्सु ॥ १७ ॥

यो व॑ आ॒पोपां वृ॒षभो॑ऽप्सु ०।०।०।० ॥ १८ ॥

०अ॒पाम् । वृ॒षभः । अ॒प्सु ॥ १८ ॥

यो व॑ आ॒पोपां हि॒रण्यग॒र्भो॑ऽप्सु ०।०।०।० ॥ १९ ॥

०अ॒पाम् । हि॒रण्यग॒र्भः । अ॒प्सु ॥ १९ ॥

यो व॑ आ॒पोपाम॒श्मा पु॒श्चिर्दि॒व्यो॑ऽप्सु ०।०।०।० ॥ २० ॥ (१४)

यः । यः । आ॒पः । अ॒पाम् । अ॒श्मा । पु॒श्चिः । दि॒व्यः । अ॒प्सु । अ॒न्तः । य॒जुष्य॑ ।
वे॒द्य॒य॒ज॒नः ।

इ॒दम् । तम् । अ॒ति । सृ॒जामि॑ । तम् । माँ । ० ॥ तेन॑ । तम् । ० ॥ २० ॥ (१४)

ये व॑ आ॒पोपाम॒ग्नयो॑ऽस्त्व॒न्त॒र्य॒जुष्या॑ दे॒व॒य॒ज॒नाः ।

इ॒दं ता॒नति॑ सृ॒जामि॑ ता॒न मा॒भ्यव॑नि॒क्षि ।

तै॒स्तम॒भ्यति॑सृ॒जामो॑ योऽ॒स्मान् वे॒ष्टि यं व॒यं द्वि॒प्सः ।

तं व॑धेयं॒ तं स्तृ॑षी॒याने॒न ब्र॑ह्म॒णाने॒न क॑र्म॒णान॒या मे॒न्या ॥ २१ ॥

ये । यः । आ॒पः । अ॒पाम् । अ॒ग्नयः॑ । अ॒प्सु । अ॒न्तः । य॒जुष्या॑ । वे॒द्य॒य॒ज॒नः ।

इ॒दम् । ता॒न । अ॒ति । सृ॒जामि॑ । ता॒न । मा । अ॒भि॒अ॒व॒नि॒क्षि ।

तैः । तम् । अ॒भि॒अ॒ति॒सृ॒जामः॑ । यः । अ॒स्मान् । वे॒ष्टि । यम् । य॒यम् । द्वि॒प्सः ।

तम् । व॑धेयम् । तम् । स्तृ॑षी॒य । अ॒नेन॑ । ब्र॑ह्म॒णा । अ॒नेन॑ । क॑र्म॒णा । अ॒नया॑ । मे॒न्या ॥ २१ ॥

यद॑र्वा॒चीनं॑ त्रै॒हाय॒णाद॑नृ॒तं किं चो॑दि॒म ।

आ॒पो मा॒ तस्मा॑त् स॒र्वस्मा॑द् दुरि॒तात् पा॒न्त॒हंसः॑ ॥ २२ ॥

यत् । अ॒र्वा॒चीन॑म् । त्रै॒हाय॒नात् । अ॒नृत॑म् । किम् । च । ऊ॒दि॒म ।

१ B K K̄ V C. व॒त्तो॑. We with Dc. २ B K K̄ S वृ॒षभो॑. We with De. ३ K K̄ V ग॒र्भो॑. We with B Dc. ४ P मा॒। ५ K K̄ V यो॑ऽस्मा॒. We with B D S De C. ६ B D K̄ R C. पा॒न्त॒हंसः॑. We with A B K S V Dc C. P P̄ J.

आपः । मा । तसां । सर्वेसात् । दुःऽइतात् । णान्तु । अहंसः ॥ २२ ॥

समुद्रं वः प्र हिणोमि स्वां योनिमपीतन ।

अरिष्टाः सर्वेहायसो मा च नः किं चनाममत् ॥ २३ ॥

समुद्रम् । वः । प्र । हिणोमि । स्वाम् । योनिम् । अपि । इतन ।

अरिष्टाः । सर्वेऽहायसः । मा । च । नः । किम् । चन । आममत् ॥ २३ ॥

अरिमा आपो अपरि प्रमसत् ।

प्रासदेनो दुरितं सुप्रतीकाः प्र दुष्वयं प्र मलं वहन्तु ॥ २४ ॥

अरिमाः । आपः । अप । रिमम् । असत् ।

प्र । असत् । एनः । दुःऽइतम् । सुऽप्रतीकाः । प्र । दुःऽस्वयम् । प्र । मलम् । वहन्तु ॥ २४ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहा पृथिवीसंशितोन्नितेजाः ।

पृथिवीमनु वि क्रमेहं पृथिव्यास्तं निर्भजामो योऽस्मान्बेष्टि यं वयं द्विप्सः ।

स मा जीवीत् तं प्राणो जहानु ॥ २५ ॥

विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्नहा । पृथिवीऽसंशितः । अस्तिऽतेजाः ।

पृथिवीम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । पृथिव्याः । तम् । निः । भजानः । यः । अस्मान् ।

बेष्टि । यम् । वयम् । द्विप्सः ।

स । मा । जीवीत् । तम् । प्राणः । जहानु ॥ २५ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहान्तरिक्षसंशितो वायुतेजाः ।

अन्तरिक्षमनु वि क्रमेहमन्तरिक्षात् तं निर्भजामो ०।० ॥ २६ ॥

० सपत्नहा । अन्तरिक्षऽसंशितः । वायुऽतेजाः ।

अन्तरिक्षम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । अन्तरिक्षात् । तम् ॥ २६ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहा द्यौसंशितः सूर्यतेजाः ।

दिवमनु वि क्रमेहं दिवस्तं ०।० ॥ २७ ॥

० सपत्नहा । द्यौऽसंशितः । सूर्यऽतेजाः ।

दिवम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । दिवः । तम् ॥ २७ ॥

विष्णोः क्रमो॑सि सपत्न॒हा दिक्सं॑शितो मनस्तेजाः ।

दिशो॑नु वि क्रमे॒हं दिग्भ्य॑स्तं ०।० ॥ २६ ॥

० सपत्न॒ऽहा । दिक्॒ऽसंशितः । मनः॑ऽतेजाः ।

दिशः । अहुं । वि । क्रमे । अहम् । दिक्॒ऽभ्यः । तम् । ० ॥ २६ ॥

विष्णोः क्रमो॑सि सपत्न॒हाशासं॑शितो वार्ततेजाः ।

आशा॑ अनु वि क्रमे॒हमाशा॑भ्यस्तं ०।० ॥ २७ ॥

० सपत्न॒ऽहा । आशा॑ऽसंशितः । वार्त॑ऽतेजाः ।

आशाः । अहुं । वि । क्रमे । अहम् । आशा॑भ्यः । तम् । ० ॥ २७ ॥

विष्णोः क्रमो॑सि सपत्न॒हं ऋक्सं॑शितः साम॑तेजाः ।

ऋचो॑नु वि क्रमे॒हमृग्भ्य॑स्तं ०।० ॥ ३० ॥ (१५)

० सपत्न॒ऽहा । ऋक्॒ऽसंशितः । साम॑ऽतेजाः ।

ऋचः । अहुं । वि । क्रमे । अहम् । ऋक्॒ऽभ्यः । तम् । ० ॥ ३० ॥ (१५)

विष्णोः क्रमो॑सि सपत्न॒हा यज्ञसं॑शितो ब्रह्म॑तेजाः ।

यज्ञम॑नु वि क्रमे॒हं यज्ञा॑त् तं ०।० ॥ ३१ ॥

० सपत्न॒ऽहा । यज्ञ॑ऽसंशितः । ब्रह्म॑ऽतेजाः ।

यज्ञम् । अहुं । वि । क्रमे । अहम् । यज्ञा॑त् । तम् । ० ॥ ३१ ॥

विष्णोः क्रमो॑सि सपत्न॒होषधी॑संशितः सोम॑तेजाः ।

ओषधी॑रनु वि क्रमे॒हमोषधी॑भ्यस्तं ०।० ॥ ३२ ॥

० सपत्न॒ऽहा । ओषधी॑ऽसंशितः । सोम॑ऽतेजाः ।

ओषधीः । अहुं । वि । क्रमे । अहम् । ओषधी॑भ्यः । तम् । ० ॥ ३२ ॥

विष्णोः क्रमो॑सि सपत्न॒हाप्सुसं॑शितो वरुण॑तेजाः ।

अ॒पोनु वि क्रमे॒हम॒प्यस्तं ०।० ॥ ३३ ॥

० सपत्न॒ऽहा । अप्सु॑ऽसंशितः । वरुण॑ऽतेजाः ।

अपः । अहुं । वि । क्रमे । अहम् । अ॒त्ऽभ्यः । तम् । ० ॥ ३३ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहा कृपिसंशितोर्नतेजाः ।

कृपिमनु वि क्रमेहं कृप्यास्तं ०।० ॥ ३४ ॥

० सपत्नहा । कृपिसंशितः । अर्नतेजाः ।

कृपिम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । कृप्याः । तम् । ० ॥ ३४ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहा प्राणसंशितः पुरुषतेजाः ।

प्राणमनु वि क्रमेहं प्राणात् तं निर्भेजामो योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ।

स मा जीवीत् तं प्राणो जहानु ॥ ३५ ॥

विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्नहा । प्राणसंशितः । पुरुषतेजाः ।

प्राणम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । प्राणात् । तम् । नि । भजामः । य । अस्मान् ।
द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ।

स । मा । जीवीत् । तम् । प्राण । जहानु ॥ ३५ ॥

जितमस्माकमुज्ज्वलमस्माकमभ्युष्टिं विश्वाः पृतना अरातीः ।

इदमहमाप्स्यायणस्यामुष्याः पुत्रस्य वर्चस्तेजः प्राणमायुर्नि वेष्टयामी-
दमेनमधराञ्च पादयामि ॥ ३६ ॥

जितम् । अस्माकम् । उत्तमिदम् । अस्माकम् । अभि । अस्थाम् । विश्वाः । पृतना । अरातीः ।

इदम् । अहम् । आप्स्यायणस्य । अमुष्याः । पुत्रस्य । वर्चः । तेजः । प्राणम् । आयुः ।

नि । वेष्टयामि । इदम् । एनम् । अधराञ्चम् । पादयामि ॥ ३६ ॥

सूर्यस्यावृतमन्वावर्तं दक्षिणामन्वावृतम् ।

सा मे द्रविणं यच्छतु सा मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ३७ ॥

सूर्यस्य । आवृतम् । अनुऽआवर्तं । दक्षिणाम् । अनु । आवृतम् ।

सा । मे । द्रविणम् । यच्छतु । सा । मे । ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ३७ ॥

दिशो ज्योतिष्मतीरभ्यावर्तं ।

परा । शृणीहि । तपसा । यन्तुऽधानान् । परा । अग्ने । रक्षः । हरसा । शृणीहि ।

परा । अचिपां । मूर्तदेवान् । शृणीहि । परा । असुऽतृपः । शोगुचतः । शृणीहि ॥ ४९ ॥

अपामसै वज्रं म हंरामि चतुर्भूटिं शीर्षमिद्याय विद्वान् ।

सो अस्याङ्गानि प्र शृणातु सर्वा तन्मे देवा अन्तु जानन्तु विश्वे ॥ ५० ॥ (१०)

अपाम् । असै । वज्रम् । प्र । हंरामि । चतुःऽभृष्टिम् । शीर्षमिद्याय । विद्वान् ।

सः । अस्य । अङ्गानि । प्र । शृणातु । सर्वा । तत् । मे । देवाः । अन्तु । जानन्तु ।

विश्वे ॥ ५० ॥ (१०)

॥ इति तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

खदिरफालविकारं मणिं शत्रुनाशाय तथा सर्वकामास्ये यन्नाति सूक्तेनाग्ने ॥ साप्रदायिका हि वक्ष्यमाणप्रकारेण वि-
नियुजन्ति ॥

सर्वनामविकार्यं खदिरफालमणिं विवाहितं कृत्वा हिरण्यवेष्टितं कृत्वा “एतमिधम्” [३५] इत्युवा इधम् उपसमाधाय
“तमिम देवता” [३६] इति वाचितम् उडुप्य भाषाय “अरातीयोः” इत्यपसूक्तेन सप्तात्माभिमुख्य “ब्रह्मणा तेजसा”
[३०] इति मन्त्रा यन्नाति । यत्साह सपै यन्नामः उपपत्त्येनेन मणिना वरमाह अय मणिः सर्वकामः । तथा च सूक्तम् ।
“आयनम्” [३५] अय प्रतिस्तरः [८५] अय मे वरणः [१०३] अरातीयोः [१०६] इति मन्त्रोक्तान् वाचितान्
“यन्नाति । वसमस्य चतुरो जातवश्चक्रेनानुमुन नमयित्वावमुग्य वीथ पर्यत्यति । एतमिधम् इत्युपसमाधाय तमिम
“देवता इति वाचितम् उडुप्य ब्रह्मणा तेजसेति यन्नाति” इति [वी० ३३] ॥ मन्त्रोक्तान् मन्त्रोक्तद्रव्यविकारान् । वाचि-
तान् त्रयोदशदवसितो यमिस्तयमस्तासु विधिवद् इधिमपुनि वाचितान् । बन्धनस्थानं च मन्त्रस्थम् । उत्तमस्य अरातीयो-
रिति सूक्तस्य । अवमुग्य कुट्टिता कृत्वा । वीथ पर्यत्यति त्रिरावेष्टयति । तस्यै सर्वतो वेष्टनम् आपत्तेन । शिरसि बन्धनक-
रणम् अधिरोहति तति छिद्रात् । इत्यादि शमितः ॥

तथा परौ इध्वमानयूषानुमन्त्रणे इदं सूक्तं विनियुक्तम् । तद् उक्तं वैताने । “अरातीयोरिति यूप इध्वमानम् अनुम-
न्त्रयेत्” इति [वे० २. ५] ॥

तथा “पार्ष्णीं मूर्ध्निवामस्य” इति [न० क० १०] विहिताया पार्ष्ण्या महासान्त्वो खदिरफालमणिबन्धनेपि एतद्
सूक्तं विनियुज्यते । तद् उक्तं मक्षत्रकृत्ये । “अरातीयोरिति फाल पार्ष्ण्याम्” इति [न० क० ११] ॥

अरातीयोर्भ्रातृव्यस्य दुर्हादीं द्विपतः शिरः ।

अपि वृश्चाम्योजसा ॥ १ ॥

अरातिऽयोः । भ्रातृव्यस्य । दुःऽहादौः । द्विपतः । शिरः ।

अपि । वृश्चामि । ओजसा ॥ १ ॥

वर्मं सर्वमयं मुनिः फालाज्जातः करिष्यति ।

पूर्वो मन्थेत् मार्गमद् रसेन सह वचसा ॥ २ ॥

१. ३६३ मथेत्.

यमं । मह्यम् । अयम् । मणिः । फालात् । जातः । करिष्यति ।

पूर्णः । मन्धेन । मा । आ । अगमत् । रसेन । सह । पर्वसा ॥ २ ॥

यत् त्वां शिक्षः पुरावधीत् तस्मा हस्तेन वास्या ।

आपस्त्वा तस्माजीवलाः पुनन्तु शुचयः शुचिम् ॥ ३ ॥

यत् । त्वा । शिक्षः । पुराऽअवधीत् । तस्मा । हस्तेन । वास्या ।

आपः । त्वा । तस्मात् । जीवलाः । पुनन्तु । शुचयः । शुचिम् ॥ ३ ॥

हिरण्यस्त्रगयं मणिः अज्ज्ञां यज्ञं महो दधत् ।

गृहे वसतु नोत्तिथिः ॥ ४ ॥

हिरण्यऽस्त्रम् । अयम् । मणिः । अज्ज्ञाम् । यज्ञम् । महः । दधत् ।

गृहे । वसतु । नः । उत्तिथिः ॥ ४ ॥

तस्मै घृतं सुरां मध्वन्नमन्नं क्षदामहे ।

स नः पितेर्व पुत्रेभ्यः श्रेयःश्रेयश्चिकित्सतु भूर्योभूयः श्वःश्वो देवेभ्यो
मणिरित्य ॥ ५ ॥

तस्मै । घृतम् । सुरां । मधु । अन्नम् । अन्नम् । क्षदामहे ।

सः । नः । पिताऽइव । पुत्रेभ्यः । श्रेयः । श्रेयः । चिकित्सतु । भूर्यऽभूयः । श्वः । श्वः । देवेभ्यः ।

मणिरित्य ॥ ५ ॥

यमवभाद् बृहस्पतिर्मणिं फालं घृतश्चुतमुग्रं खदिरमोजसे ।

तमग्निः प्रत्यमुञ्चत् सो अस्मै दुहु आज्यं भूर्योभूयः श्वःश्वस्तेन त्वं वि-
पतो जहि ॥ ६ ॥

यम् । अवभात् । बृहस्पतिः । मणिम् । फालम् । घृतम् । चुतम् । उग्रम् । खदिरम् । अोजसे ।

तम् । अग्निः । प्रती । अमुञ्चत् । सः । अस्मै । दुहे । आज्यम् । भूर्यऽभूयः । श्वः । श्वः ।

तेन । त्वम् । विपतः । जहि ॥ ६ ॥

यमवभाद् बृहस्पतिर्मणिं० ।

१ P फलात् । २ B महो. ३ A D E D: सुरां. ४ R J P अयुतं. ५ All our au-
thorities read अश्वो. ६ So far P has no accents. ७ P फलम् । ८ E भाव्याम् ।

ता मे द्रविणं यच्छन्तु ता मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ३८ ॥

विशः । ज्योतिष्मतीः । अभिऽआवर्तं ।

ताः । मे । द्रविणम् । यच्छन्तु । ताः । मे । १० ॥ ३८ ॥

सप्तचापीनभ्यावर्तं ।

ते मे द्रविणं यच्छन्तु ते मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ३९ ॥

सप्तऽनूपीन । अभिऽआवर्तं ।

ते । मे । द्रविणम् । यच्छन्तु । ते । मे । १० ॥ ३९ ॥

ब्रह्माभ्यावर्तं ।

तन्मे द्रविणं यच्छन्तु तन्मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ४० ॥ (१५)

ब्रह्म । अभिऽआवर्तं ।

तत् । मे । द्रविणम् । यच्छन्तु । तत् । मे । १० ॥ ४० ॥ (१५)

ब्राह्मणो अभ्यावर्तं ।

ते मे द्रविणं यच्छन्तु ते मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणात् । अभिऽआवर्तं ।

ते । मे । द्रविणम् । यच्छन्तु । ते । मे । ब्राह्मणऽवर्चसम् ॥ ४१ ॥

यं वयं मृगयामहे तं वधै स्तृण्वामहे ।

व्यात्तं परमेष्ठिनो ब्रह्मणार्पीपदाम तम् ॥ ४२ ॥

वयम् । वयम् । मृगयामहे । तम् । वधैः । स्तृण्वामहे ।

विऽआत्तं । परमेऽस्थिनः । ब्रह्मणा । आ । अपीपदाम । तम् ॥ ४२ ॥

वैश्वानरस्य दंष्ट्राभ्यां हेतिस्तं समिधादुमि ।

इयं तं प्सात्वाहुतिः समिद् देवी सहीयसी ॥ ४३ ॥

वैश्वानरस्य । दंष्ट्राभ्याम् । हेतिः । तम् । सम् । अघात् । अमि ।

इयम् । तम् । प्सात् । आऽहुतिः । समऽइत् । देवी । सहीयसी ॥ ४३ ॥

राज्ञो वरुणस्य वन्धो॑सि ।

सोऽमु॑मा॒मुष्या॒यण॒ममु॒ष्याः पु॒त्रम॒न्ने प्रा॒णे व॑धान ॥ ४४ ॥

राज्ञः । वरुणस्य । वन्धः । असि ।

सः । अमुम् । आमुष्यायणम् । अमुष्याः । पुत्रम् । अन्ने । प्राणे । वधान ॥ ४४ ॥

यत् ते अ॒न्ने भु॒वस्प॑त आ॒क्षिर्य॑ति पृथि॒वीम॑नु ।

तस्य॑ न॒स्तं भु॑वस्प॑ते संप्रय॑च्छ प्र॒जाप॑ते ॥ ४५ ॥

यत् । ते । अन्नम् । भुवः । पते । आक्षिर्यति । पृथिवीम् । अनु ।

तस्य । नः । त्वम् । भुवः । पते । सम्प्रयच्छ । प्रजापते ॥ ४५ ॥

अ॒पो दि॒व्या अ॑चायि॒पं रसे॑न॒ सम॑पृ॒क्षम॑हि ।

प॒र्य॒स्वान्न॑ आ॒गमं॑ तं मा॒ सं सृ॑ज॒ वर्व॑सा ॥ ४६ ॥

अपः । दिव्याः । अचायिपम् । रसेन । सम् । अपृक्षमहि ।

पर्यस्वान्न । अग्रे । आ । अगमम् । तम् । मा । सम् । सृज । वर्वसा ॥ ४६ ॥

सं मा॒ग्ने वर्व॑सा सृ॒ज सं प्र॑जया॒ समायु॑षा ।

वि॒द्युर्मे अ॒स्य दे॒या इन्द्रो॑ वि॒द्यात् स॒ह ऋ॑पि॒भिः ॥ ४७ ॥

सम् । मा । अग्ने । वर्वसा । सृज । सम् । प्रजया । समायुषा ।

विद्युः । मे । अस्य । देयाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋपिभिः ॥ ४७ ॥

यद॑ग्ने अ॒द्य मि॒थुना॑ श॒र्पातो॑ यद्वाच॒स्तृ॒ष्टं ज॒नर्य॑न्त रे॒भाः ।

म॒न्योर्म॑नसः श॒रव्या॑ इ॒ जाय॑ते॒ या त॒या वि॒ध्य हृ॒दये॑ यातु॒धानान् ॥ ४८ ॥

यत् । अग्ने । अद्य । मिथुना । शर्पातः । यत् । वाचः । तृष्टम् । जनर्यन्त । रेभाः ।

मन्योः । मनसः । शरव्या । जायते । या । तया । विध्य । हृदये । यातुधानान् ॥ ४८ ॥

परा॑ शृणीहि॒ तप॑सा यातु॒धानान् परा॑ग्ने रक्षो॒ हर॑सा शृणीहि ।

परा॑र्चि॒षा मूर्दे॒वां क्षृणी॑हि॒ परा॑स्तृ॒पः शोशु॑चतः शृणीहि ॥ ४९ ॥

१ K K V सोऽं. २ From here to verse 6 of next hymn P has no accents

१ K भुवनस्पत. * B once had °वं. K K आक्षिर्यति. We with A B D R S V Dc C
P P J

तमिन्द्रः प्रत्यमुञ्चतौजसे वीर्यायि कम् ।

सो अस्मै वलमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ ७ ॥

० तम् । इन्द्रः । प्रति । अमुञ्चत । औजसे । वीर्यायि । कम् ।

सः । अस्मै । वलेम् । इत् । दुहे । भूयःऽभूयः । १० ॥ ७ ॥

यमव० । तं सोमः प्रत्यमुञ्चत महे ओत्राय चक्षसे ।

सो अस्मै वर्च इद् दुहे भूयोभूयः० ॥ ८ ॥

० तम् । सोमः । प्रति । अमुञ्चत । महे । ओत्राय । चक्षसे ।

० अस्मै । वर्चः । इत् । १० ॥ ८ ॥

यमव० । तं सूर्यः प्रत्यमुञ्चत तेनेमा अजयद् दिशः ।

सो अस्मै भूतिमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ ९ ॥

० तम् । सूर्यः । प्रति । अमुञ्चत । तेन । इमाः । अजयत् । दिशः ।

० अस्मै । भूतिम् । इत् । १० ॥ ९ ॥

यमवभाद् बृहस्पतिर्मुणिं फालं घृतञ्चुतमुग्रं सदिस्मोजसे ।

तं विभ्रच्चन्द्रमा मणिमसुराणां पुरोजयद् दानवानां हिरण्ययीः ।

सो अस्मै अयमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ १० ॥ (१८)

० बृहस्पतिः । मणिम् । फालम् । घृतञ्चुतम् । उग्रम् । सदिस्म । औजसे ।

तम् । विभ्रत् । चन्द्रमाः । मणिम् । असुराणाम् । पुरः । अजयत् । दानवानाम् । हिरण्ययीः ।

० अस्मै । अयम् । इत् । दुहे । १० ॥ १० ॥ (१८)

यमवभाद् बृहस्पतिर्वाताय मणिमाशवे ।

सो अस्मै वाजिनं दुहे भूयोभूयः० ॥ ११ ॥

० बृहस्पतिः । वाताय । मणिम् । आशवे ।

सः । अस्मै । वाजिनम् । दुहे । १० ॥ ११ ॥

यमव० । तेनेमा मणिनां कृषिमश्विनावभि रक्षतः ।

स भिषग्भ्यां महो दुहे भूयोभूयः० ॥ १२ ॥

०तेन । इमाम् । मणिना । कृषिम् । अग्निना । अग्नि । रक्षतः ।

सः । निषक्भ्याम् । महः । दुहे । ० ॥ १२ ॥

यमव० । तं विभ्रत सविता मणिं तेनेदमजयत् स्वः ।

सो अंसै सूनृतां दुहे भूयोभूयः० ॥ १३ ॥

०तम् । विभ्रत् । सविता । मणिम् । तेन । इदम् । अजयत् । स्वः ।

सः । अंसै । सुनृताम् । दुहे । ० ॥ १३ ॥

यमव० । तमापो विभ्रतीर्मणिं सदा धावन्त्यर्क्षिताः ।

स आभ्योमृतमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ १४ ॥

०तम् । आपः । विभ्रतीः । मणिम् । सदा । धावन्ति । अर्क्षिताः ।

सः । आभ्यः । अमृतम् । इत् । दुहे । ० ॥ १४ ॥

यमव० । तं राजा वरुणो मणिं प्रत्यमुञ्चत शुभुर्वम् ।

सो अंसै सत्यमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ १५ ॥

०तम् । राजा । वरुणः । मणिम् । प्रति । अमुञ्चत । इत्यमुर्वम् ।

सः । अंसै । सत्यम् । इत् । ० ॥ १५ ॥

यमव० । तं देवा विभ्रतो मणिं सर्वाँल्लोकान् युधार्जयन् ।

स एभ्यो जितिमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ १६ ॥

०तम् । देवाः । विभ्रतः । मणिम् । सर्वाँ । लोकान् । युधा । अर्जयन् ।

सः । एभ्यः । जितिम् । इत् । ० ॥ १६ ॥

यमव० । तं देवता मणिं प्रत्यमुञ्चन्तं शुभुर्वम् ।

तमिमं देवता मणिं प्रत्यमुञ्चन्तं शुभुर्वम् ।

स आभ्यो विष्टमिद् दुहे भूयोभूयः श्वेःश्वस्तेन तं द्विपतो जहि ॥ १७ ॥

१ B B̄E अजयन्त्यः. २ J P change this to अर्जयन्. L C F अर्जयन्. We with P. १ P जितिम्. We with P J C F. ४ B B̄K K B V D C S P P C F प्रत्यमुञ्चत. We with A D S J. ५ A B B̄D K K B S̄ V D C S श्वेःश्वस्तेन.

यम् । अर्वाभात् । बृहस्पतिः । चाताय । मणिम् । आरावे ।
 तम् । इमम् । देवताः । मणिम् । प्रति । अमुञ्चन्त । शम्ऽमुषम् ।
 सः । आभ्यः । विर्वम् । इत् । दुहे । भूयऽभूयः । श्वऽश्वः । तेन । त्वम् । द्विपतः ।
 जहि ॥ १७ ॥

चतवस्तमवभतार्त्वास्तमवभत ।

संवत्सरस्तं चङ्गा सर्वं भूतं वि रक्षति ॥ १८ ॥

अतयः । तम् । अपभत । आर्त्वाः । तम् । अपभत ।
 समुञ्चन्त । तम् । चङ्गा । सर्वम् । भूतम् । वि । रक्षति ॥ १८ ॥

अन्तर्द्वेश अवभत मृदिशस्तमवभत ।

मृजापतिसृष्टो मणिर्द्विपतो मेधराँ अकः ॥ १९ ॥

अन्तऽद्वेशः । अवभत । मृदिशः । तम् । अपभत ।
 मृजापतिसृष्टः । मणिः । द्विपतः । मे । अर्वाभात् । अकः ॥ १९ ॥

अथर्वाणो अवभताथर्वणा अवभत ।

तैर्मेदिनो अङ्गिरसो दस्यूनां विभिदुः गुरस्तेन त्वं द्विपतो जहि ॥ २० ॥ (१५)

अथर्वाणः । अवभत । आथर्वाणाः । अवभत ।
 तैः । मेदिनः । अङ्गिरसः । दस्यूनाम् । विभिदुः । गुरः । तेन । त्वम् । द्विपतः । जहि ॥ २० ॥ (१५)

तं धाता मयमुञ्चत स भूतं व्यकल्पयत् ।

तेन त्वं द्विपतो जहि ॥ २१ ॥

तम् । धाता । प्रति । अमुञ्चत । सः । भूतम् । वि । व्यकल्पयत् ।
 तेन । त्वम् । द्विपतः । जहि ॥ २१ ॥

यमवभाद् बृहस्पतिर्देवेभ्यो असुरक्षितिम् ।

स मायं मणिरागमद् रसेन सह वर्चसा ॥ २२ ॥

यम् । अर्वाभात् । बृहस्पतिः । देवेभ्यः । असुरक्षितिम् ।
 सः । मा । अयम् । मणिः । जा । अगमत् । रसेन । सह । वर्चसा ॥ २२ ॥

यमव० । स मायं मणिरागमत् सह गोभिरजाविभिरत्नेन प्रजया सह ॥ २३ ॥

० अगमत् । सह । गोभिः । अजाविभिः । अत्नेन । प्रजया । सह ॥ २३ ॥

यमव० । स मायं मणिरागमत् सह ब्रह्मिह्यवाभ्यां महसा भूया सह ॥ २४ ॥

० अगमत् । सह । ब्रह्मिह्यवाभ्याम् । महसा । भूया । सह ॥ २४ ॥

यमव० । स मायं मणिरागमन्मघोर्धृतस्य धारया कीलालेन मणिः सह ॥ २५ ॥

० अगमत् । मघोः । धृतस्य । धारया । कीलालेन । मणिः । सह ॥ २५ ॥

यमव० । स मायं मणिरागमदूर्जया पर्यसा सह द्रविणेन त्रिया सह ॥ २६ ॥

० अगमत् । ऊर्जया । पर्यसा । सह । द्रविणेन । त्रिया । सह ॥ २६ ॥

यमव० । स मायं मणिरागमत् तेजसा त्विष्या सह यशसा कीर्त्या सह ॥ २७ ॥

० अगमत् । तेजसा । त्विष्या । सह । यशसा । कीर्त्या । सह ॥ २७ ॥

यमवभाद् बृहस्पतिर्देवेभ्यो असुरक्षितिम् ।

स मायं मणिरागमत् सर्वाभिर्भूतिभिः सह ॥ २८ ॥

यम् । यमभाद् । बृहस्पतिः । देवेभ्यः । असुरक्षितिम् ।

सः । मा । अयम् । मणिः । भा । अगमत् । सर्वाभिः । भूतिभिः । सह ॥ २८ ॥

तमिमं देवतां मणिं मह्यं ददतु पुष्टये ।

अभिभुं क्षत्रवर्धनं सपत्नदम्भनं मणिम् ॥ २९ ॥

तम् । इमम् । देवताः । मणिम् । मह्यम् । ददतु । पुष्टये ।

अभिभुम् । क्षत्रवर्धनम् । सपत्नदम्भनम् । मणिम् ॥ २९ ॥

ब्रह्मणा तेजसा सह प्रति मुञ्चामि मे शिवम् ।

असपत्नः सपत्नहा सपत्नान् मेधरो अक्वः ॥ ३० ॥ (२०)

ब्रह्मणा । तेजसा । सह । प्रति । मुञ्चामि । मे । शिवम् ।

असपत्नः । सपत्नहा । सपत्नान् । मे । मेधरो । अक्वः ॥ ३० ॥ (२०)

कृ। प्रऽईप्सन् । दीप्यते । ऊर्ध्वः । अग्निः । कृ। प्रऽईप्सन् । एवते । मातरिभ्या ।
यत्र । प्रऽईप्सन्तीः । अभिऽयन्ति । आऽवृत्तः । स्कन्मम् । तम् । नृदि । कृतमः । स्थित् ।

एव । सः ॥ ४ ॥

कार्धमासाः कृयन्ति मासाः संवत्सरेण सह संविदानाः ।

यत्र यन्त्युतवो यत्रार्तवाः स्कन्मं तं ॥ ५ ॥

कृ। अर्धमासाः । कृ। यन्ति । मासाः । समुऽवत्सरेण । सह । समुऽविदानाः ।

यत्र । यन्ति । कृतवः । यत्र । आर्तवाः । स्कन्मम् ॥ ५ ॥

कपे प्रेप्सन्ती युवती विरूपे अहोरात्रे द्रवतः संविदाने ।

यत्र प्रेप्सन्तीरभियन्त्यापः स्कन्मं तं ॥ ६ ॥

कृ। प्रेप्सन्ती इति प्रऽईप्सन्ती । युवती इति । विरूपे इति विऽरूपे । अहोरात्रे इति ।

द्रवतः । संविदाने इति समुऽविदाने ।

यत्र । प्रऽईप्सन्तीः । अभिऽयन्ति । आपः । स्कन्मम् ॥ ६ ॥

यस्मिन्स्तब्धा प्रजापतिलोकान्तर्ध्वं आधारयत् ।

स्कन्मं तं ब्रूहि कृतमः स्विदेव सः ॥ ७ ॥

यस्मिन् । स्तब्धा । प्रजाऽपतिः । लोकान् । सर्वान् । आधारयत् ।

स्कन्मम् । तम् । ब्रूहि । कृतमः । स्थित् । एव । सः ॥ ७ ॥

यत् परमंमवमं यच्च मध्यमं प्रजापतिः ससृजे विश्वरूपम् ।

कियता स्कन्मः प्र विवेश तत्र यत् प्राविशत् कियत् तद् बभूव ॥ ८ ॥

यत् । परम् । अवम् । यत् । च । मध्यम् । प्रजाऽपतिः । ससृजे । विश्वरूपम् ।

कियता । स्कन्मः । प्र । विवेश । तत्र । यत् । न । प्रऽअविशत् । कियत् । तद् । बभूव ॥ ८ ॥

कियता स्कन्मः प्र विवेश भूतं कियद् भविष्यद्वाशयेत् ।

१ See note ३, on preceding page २ B D S C^s वा स्क°. We with A K K E V D c
३ A B E S C^s ३ for १ We with D K K V D c ४ A B B D K K E V D c C- all
read एव. स्क°. ५ P J प्रऽईप्स°. ६ A B D K K E S V D c C^s P P J C^r all have
७ धा. ८ A R लोकान्तर्ध्व°. ९ K K आधारयत्. १० A B B K K E S P J C^r स्विदेव. We
with D V D c C^s P ११ K V म यद्यम्. We with A B D K K E S D c C^s P P J C^r

एकं यदङ्गमकृणोत् सहस्रधा कियता स्कम्भः प्र विवेश तत्र ॥ ९ ॥

कियता । स्कम्भः । प्र । विवेश । भूतम् । कियत् । मविष्यत् । अनुऽआशये । अय ।

एकम् । यत् । अङ्गम् । अकृणोत् । सहस्रऽधा । कियता । स्कम्भः । प्र । विवेश । तत्र ॥ ९ ॥

यत्र लोकान्श्च कोशांश्चापो ब्रह्म जना विदुः ।

असंच यत्र सच्चान्तं स्कम्भं तं ब्रूहि कृतमः स्विदेव सः ॥ १० ॥ (२२)

यत्र । लोकान् । च । कोशान् । च । आपः । ब्रह्म । जनाः । विदुः ।

असंच । च । यत्र । सत् । च । अन्तः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कृतमः । स्विच् ।

एष । छः ॥ १० ॥ (२२)

यत्र तपः पराक्रम्य व्रतं धारयत्युत्तरम् ।

मृतं च यत्र श्रद्धा चापो ब्रह्म समाहिताः स्कम्भं तं ॥ ११ ॥

यत्र । तपः । पराऽक्रम्य । व्रतम् । धारयति । उत्तरम् ।

मृतम् । च । यत्र । श्रद्धा । च । आपः । ब्रह्म । समुऽआहिताः । स्कम्भम् ॥ ११ ॥

यस्मिन् भूमिरन्तरिक्षं द्यौर्यस्मिन्नाध्याहिता ।

यन्नाग्निश्चन्द्रमाः सूर्यो वातस्तिष्ठन्त्यार्षिताः स्कम्भं तं ॥ १२ ॥

यस्मिन् । भूमिः । अन्तरिक्षम् । द्यौः । यस्मिन् । अग्निः । आऽहितो ।

यत्र । अग्निः । चन्द्रमाः । सूर्यः । वातः । तिष्ठन्ति । आर्षिताः । स्कम्भम् ॥ १२ ॥

यस्य त्रयस्त्रिंशद् देवा अङ्गे सर्वे समाहिताः ।

स्कम्भं तं ॥ १३ ॥

यस्य । त्रयऽत्रिंशत् । देवाः । अङ्गे । सर्वे । समुऽआहिताः ।

स्कम्भम् । तम् ॥ १३ ॥

यत्र ऋषयः प्रथमजा ऋचः साम यजुर्मही ।

एकार्षिर्यस्मिन्नार्षितः स्कम्भं तं ॥ १४ ॥

१ K तद°. २ K K R Dc °न्तः स्कं°. We with A B D S V Cs. ३ A K R S P J C° स्विदेव. We with B K V Dc Cs P°. ४ V °वा स्कं°. We with A B K K R S Dc Cs. ५ D R C° P P J °हिताः. We with Dc S C°. ६ D K S V °र्षित स्कं°. We with A B K R Dc Cs.

उत्तरं द्विपतो मामयं मणिः कृणोतु देवजाः ।

यस्य लोका इमे त्रयः पर्यो दुग्धमुपासते ।

स मायमधि रोहतु मणिः श्रैष्ठ्याय मूर्धतः ॥ ३१ ॥

उत्तरम् । द्विपतः । माम् । अयम् । मणिः । कृणोतु । देवजाः ।

यस्य । लोकोः । इमे । त्रयः । पर्यः । दुग्धम् । उपजासते ।

सः । मा । अयम् । अधि । रोहतु । मणिः । श्रैष्ठ्याय । मूर्धतः ॥ ३१ ॥

यं देवाः पितरो मनुष्या उपजीवन्ति सर्वदा ।

स मायमधि रोहतु मणिः श्रैष्ठ्याय मूर्धतः ॥ ३२ ॥

यम् । देवाः । पितरः । मनुष्याः । उपजीवन्ति । सर्वदा ।

सः । मा । अयम् । अधि । रोहतु । मणिः । श्रैष्ठ्याय । मूर्धतः ॥ ३२ ॥

यथा चीजमुर्वरायां कृष्टे फालेन रोहति ।

एवा मयि प्रजा पशवोन्नमनं वि रोहतु ॥ ३३ ॥

यथा । चीजम् । उर्वरायाम् । कृष्टे । फालेन । रोहति ।

एव । मयि । प्रजा । पशवः । उन्नमनम् । वि । रोहतु ॥ ३३ ॥

यस्यै त्वा यज्ञवर्धन मणे प्रत्यमुचं शिवम् ।

तं त्वं शतदक्षिण मणे श्रैष्ठ्याय जिव्वतात् ॥ ३४ ॥

यस्यै । त्वा । यज्ञवर्धनम् । मणे । प्रत्यमुचम् । शिवम् ।

तम् । त्वम् । शतदक्षिणम् । मणे । श्रैष्ठ्याय जिव्वतात् ॥ ३४ ॥

एतमिध्मं समाहितं जुषाणो अग्ने प्रति हव्यं होमैः ।

तस्मिन् विदेम सुमतिं स्वस्ति प्रजां चक्षुः पशून्समिद्धे जातवेदसि

ब्रह्मणा ॥ ३५ ॥ (२१)

एतम् । इध्मम् । समुद्वाहितम् । जुषाणः । अग्ने । प्रति । हव्यं । होमैः ।

१ B B C₃ मणिष्ठं. २ P लोकाः L. ३ K K V Dc Cs P J Cr प्रत्यमुचं. We with A B D R S P. ४ So we with A D R S P Cs P J Cr. B K Dc अग्ने. P अग्ने ।

तस्मिन् । विदेम । सुऽमतिम् । स्वस्ति । प्रऽजाम् । चयुः । पयस् । समऽर्द्धे । जातऽर्वे-
दसि । ब्रह्मणा ॥ ३५ ॥ (२१)

तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति तृतीयोनुवाकः ॥

“कस्मिन्नङ्गे” इति स्कम्भसूक्तम् । स्कम्भ इति सनातनतमो देवो ब्रह्मणोप्यायभूतः । अतो ज्येष्ठ ब्रह्मेति तस्य शक्ता । तस्मिन् सर्वमेतत् तिष्ठति तत्सर्वम् एतेनाविष्टम् । विराजति तस्मिन्नेव समाहितः । तस्मिन्नेव देवादयः सर्वे समाहिता इत्यादि वर्णनम् ॥

कस्मिन्नङ्गे तपो अस्याधि तिष्ठति कस्मिन्नङ्गे ऋतमस्याध्याहितम् ।

क्व ब्रतं क्व श्रद्धास्यं तिष्ठति कस्मिन्नङ्गे सत्यमस्य प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥

कस्मिन् । अङ्गे । तपः । अस्य । अधि । तिष्ठति । कस्मिन् । अङ्गे । ऋतम् । अस्य । अधि ।
आऽहितम् ।

क्व । व्रतम् । क्व । श्रद्धा । अस्य । तिष्ठति । कस्मिन् । अङ्गे । सत्यम् । अस्य । प्रतिऽस्थि-
तम् ॥ १ ॥

कस्मादङ्गाद् दीप्यते अग्निरस्य कस्मादङ्गात् पवते मातरिषां ।

कस्मादङ्गाद् वि मिमीतेधि चन्द्रमा मह स्कम्भस्य मिमानो अङ्गम् ॥ २ ॥

कस्मात् । अङ्गात् । दीप्यते । अग्निः । अस्य । कस्मात् । अङ्गात् । पवते । मातरिषां ।

कस्मात् । अङ्गात् । वि । मिमीते । अधि । चन्द्रमाः । महः । स्कम्भस्य । मिमानः । अङ्गम् ॥ २ ॥

कस्मिन्नङ्गे तिष्ठति भूमिरस्य कस्मिन्नङ्गे तिष्ठत्यन्तरिक्षम् ।

कस्मिन्नङ्गे तिष्ठत्याहिता द्यौः कस्मिन्नङ्गे तिष्ठत्युत्तरं दिवः ॥ ३ ॥

कस्मिन् । अङ्गे । तिष्ठति । भूमिः । अस्य । कस्मिन् । अङ्गे । तिष्ठति । अन्तरिक्षम् ।

कस्मिन् । अङ्गे । तिष्ठति । आऽहिता । द्यौः । कस्मिन् । अङ्गे । तिष्ठति । उच्ऽत्तरम् ।

दिवः ॥ ३ ॥

क्वप्रेप्सन् दीप्यत ऊर्ध्वो अग्निः क्वप्रेप्सन् पवते मातरिषां ।

यत्र प्रेप्सन्तीरभियन्यावृतः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ ४ ॥

यत्र । ऋषयः । प्रथमऽजाः । ऋचः । साम । यजुः । मुदी ।

एकऽऋषिः । यस्मिन् । आर्पितः । स्कन्धम् । ० ॥ १४ ॥

यन्नामृतं च मृत्युश्च पुरुषेधि समाहिते ।

समुद्रो यस्य नाड्यं॑ पुरुषेधि समाहिताः स्कन्धं तं० ॥ १५ ॥

यत्र । अमृतम् । च । मृत्युः । च । पुरुषे । अधि । समाहिते इति समुद्राहिते ।

समुद्रः । यस्य । नाड्यं॑ । पुरुषे । अधि । समुद्राहिताः । स्कन्धम् । ० ॥ १५ ॥

यस्य चतस्रः प्रदिशो नाड्यं॑स्तिष्ठन्ति प्रथमाः ।

यज्ञो यत्र पराक्रान्तः स्कन्धं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ १६ ॥

यस्य । चतस्रः । प्रदिशः । नाड्यं॑ । तिष्ठन्ति । प्रथमाः ।

यज्ञः । यत्र । पराक्रान्तः । स्कन्धम् । तम् । ब्रूहि । कतमः । स्विदेव । एव । सः ॥ १६ ॥

ये पुरुषे ब्रह्म विदुस्ते विदुः परमेष्ठिनम् ।

यो वेदं परमेष्ठिनं यश्च वेदं प्रजापतिम् ।

ज्येष्ठं ये ब्राह्मणं विदुस्ते स्कन्धमनुसंविदुः ॥ १७ ॥

ये । पुरुषे । ब्रह्म । विदुः । ते । विदुः । परमेऽस्थिनम् ।

यः । वेदं । परमेऽस्थिनम् । यः । च । वेदं । प्रजापतिम् ।

ज्येष्ठम् । ये । ब्राह्मणम् । विदुः । ते । स्कन्धम् । अनुसंविदुः ॥ १७ ॥

यस्य शिरो वैश्वानुरश्चक्षुरङ्गिरसोर्भवन् ।

अङ्गानि यस्य यातवः स्कन्धं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ १८ ॥

यस्य । शिरः । वैश्वानुरः । चक्षुः । अङ्गिरसः । अर्भवन् ।

अङ्गानि । यस्य । यातवः । स्कन्धम् । तम् । ब्रूहि । कतमः । स्विदेव । एव । सः ॥ १८ ॥

१ B D S Cs ३ for १. We with K V Dc. २ D S V समाहिता स्कं. We with A B K K R Dc Cs. ३ A B B D K K R S V Dc Cs all have प्रथमाः for प्रथमाः. P P J Cc मृत्युसाः । ४ D S V पराक्रान्त स्कं. We with A B K K R Dc Cs. ५ B D S R स्विदेव. We with A V Dc. ६ P P J स्विदेव । Or afterwards changed to स्विदेव । ७ A D K K R S V यातव स्कं. We with B B Dc Cc. ८ A B R S स्विदेव. We with V Dc. ९ P P J स्विदेव । Or changes स्विदेव to स्विदेव.

यस्य ब्रह्म मुखमाहुर्जिह्वा मधुकुशामत ।

विराजमूधो यस्याहुः स्कम्भं तं ॥ १९ ॥

यस्य । ब्रह्म । मुखम् । आहुः । जिह्वाम् । मधुकुशाम् । तम् ।

विराजम् । ऊर्ध्वः । यस्य । आहुः । स्कम्भम् ॥ १९ ॥

यस्मादहो अपातक्षन् यजुर्यस्मादुपाकषन् ।

सामानि यस्य लोमान्यर्वाङ्गिरसो मुखं स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव
सः ॥ २० ॥ (२३)

यस्मात् । ऋचः । अपऽभर्तक्षन् । यजुः । यस्मात् । अपऽभर्कषन् ।

सामानि । यस्य । लोमानि । अथर्पऽअङ्गिरसः । सुलम् । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । क-
तमः । स्विदेव । एव । सः ॥ २० ॥ (२३)

असृच्छाखां प्रतिष्ठन्तीं परममिव जनां विदुः ।

उतो सन्नन्यन्तेवरे ये ते शाखामुपासते ॥ २१ ॥

असृत्तुऽशाखाम् । प्रतिष्ठन्तीम् । परममुऽईव । जनाः । विदुः ।

उतो इति । सत् । मन्यन्ते । अवरे । ये । ते । शाखाम् । उपऽआसते ॥ २१ ॥

यत्रादित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च समाहिताः ।

भूतं च यत्र भव्यं च सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः
स्विदेव सः ॥ २२ ॥

यत्र । आदित्याः । च । रुद्राः । च । वसवः । च । समुऽआहिताः ।

भूतम् । च । यत्र । भव्यम् । च । सर्वे । लोकाः । प्रतिष्ठिताः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि ।
कतमः । स्विदेव । एव । सः ॥ २२ ॥

यस्य त्रयस्त्रिंशद् देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा ।

निधिं तमद्य को वेदु यं देवा अभिरक्षन् ॥ २३ ॥

१ DSV ०हु स्कं. We with AB B K R Dc C. २ BR S V P J स्विदेव. ३ K K
R S V P विदुः. ४ K K अन्यन्ते. ५ B D S V C ०हिता स्कं. We with A B K K
R Dc. ६ BR S स्विदेव. ७ F P J स्विदेव. C स्विदेव changed to स्विदेव.
१८

यस्य । त्रयःऽग्निशत् । देवाः । निऽधिम् । रक्षन्ति । सर्वदा ।

निऽधिम् । तम् । जय । कः । वेद् । यम् । देवाः । अभिऽरक्षेय ॥ २३ ॥

यत्र देवा ब्रह्मविदो ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ।

यो वै तान् विद्यात् प्रत्यक्षं स ब्रह्मा वेदिता स्यात् ॥ २४ ॥

यत्र । देवाः । ब्रह्मऽविदः । ब्रह्म । ज्येष्ठम् । उपऽआसते ।

यः । वै । तान् । विद्यात् । प्रतिऽअक्षम् । सः । ब्रह्मा । वेदिता । स्यात् ॥ २४ ॥

बृहन्नो नाम ते देवा येसंतः परि जज्ञिरे ।

एकं तदङ्गं स्कम्भस्यासदाहुः पुरो जनाः ॥ २५ ॥

बृहन्तः । नाम । ते । देवाः । ये । असंतः । परि । जज्ञिरे ।

एकम् । तत् । अङ्गम् । स्कम्भस्य । असत् । आहुः । पुरः । जनाः ॥ २५ ॥

यत्र स्कम्भः प्रजनयन् पुराणं व्यवर्तयत् ।

एकं तदङ्गं स्कम्भस्य पुराणमनुसंविदुः ॥ २६ ॥

यत्र । स्कम्भः । प्रऽजनयन् । पुराणम् । विऽअवर्तयत् ।

एकम् । तत् । अङ्गम् । स्कम्भस्य । पुराणम् । अनुऽअसंविदुः ॥ २६ ॥

यस्त्र त्रयस्त्रिंशद् देवा अङ्गे गात्रा विभेजिरे ।

तान् वै त्रयस्त्रिंशद्देवानेकं ब्रह्मविदो विदुः ॥ २७ ॥

यस्य । त्रयःऽग्निशत् । देवाः । अङ्गे । गात्रा । विऽभेजिरे ।

तान् । वै । त्रयःऽग्निशत् । देवान् । एकं । ब्रह्मऽविदः । विदुः ॥ २७ ॥

हिरण्यगर्भं परमसंनत्युद्यं जना विदुः ।

स्कम्भस्तदग्रे प्रासिञ्चद्विरण्यं लोके अन्तरा ॥ २८ ॥

हिरण्यऽगर्भम् । परम् । अनतिऽउद्यम् । जनाः । विदुः ।

स्कम्भः । तत् । अग्रे । प्र । असिञ्चत् । हिरण्यम् । लोके । अन्तरा ॥ २८ ॥

स्कम्भे लोकाः स्कम्भे तपः स्कम्भेऽध्युतमाहितम् ।

१ P Cp हे। २ BK व्यवर्तयत्। ३ B SP विदुः। ४ P J उद्यन्। We with P Cp.
५ B D S V C, लोका स्कम्भे। We with A K K R Dc ६ B D S V C, तप स्कम्भे। We
with A K R Dc.

स्कम्भे त्वा वेद प्रत्यक्षमिन्द्रे सर्वं समाहितम् ॥ २९ ॥

स्कम्भे । लोकाः । स्कम्भे । तपः । स्कम्भे । अग्निं । ऋतम् । आऽहितम् ।

स्कम्भे । त्वा । वेद । प्रतिऽअक्षम् । इन्द्रे । सर्वम् । समुऽआहितम् ॥ २९ ॥

इन्द्रे लोका इन्द्रे तप इन्द्रेऽध्युतमाहितम् ।

इन्द्रे त्वा वेद प्रत्यक्षं स्कम्भे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ३० ॥ (२४)

इन्द्रे । लोकाः । इन्द्रे । तपः । इन्द्रे । अग्निं । ऋतम् । आऽहितम् ।

इन्द्रे । त्वा । वेद । प्रतिऽअक्षम् । स्कम्भे । सर्वम् । प्रतिऽस्थितम् ॥ ३० ॥ (२४)

नाम नान्ना जोहवीति पुरा सूर्यात् पुरोषसः ।

यदजः प्रथमं सैवभूव स ह तत् स्वराज्यमियाय यस्मान्नान्यत् परमस्ति

भूतम् ॥ ३१ ॥

नाम । नान्ना । जोहवीति । पुरा । सूर्यात् । पुरा । उपसः ।

यत् । अजः । प्रथमम् । समुऽवभूव । सः । ह । तत् । स्वऽराज्यम् । इयाय । यसात् ।

न । अन्यत् । परम् । अस्ति । भूतम् ॥ ३१ ॥

यस्य भूमिः प्रमान्तरिक्षमुतोदरम् ।

दिवं यश्चक्रे मूर्धानं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३२ ॥

यस्य । भूमिः । प्रऽमा । अन्तरिक्षम् । उत । उदरम् ।

दिवम् । यः । चक्रे । मूर्धानम् । तस्मै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे । नमः ॥ ३२ ॥

यस्य सूर्यश्चक्षुश्चन्द्रमाश्च पुनर्णवः ।

अग्निं यश्चक्र आस्यं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३३ ॥

यस्य । सूर्यः । चक्षुः । चन्द्रमाः । च । पुनऽर्णवः ।

अग्निम् । यः । चक्रे । आस्यम् । तस्मै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे । नमः ॥ ३३ ॥

यस्य वार्ताः प्राणापानौ चक्षुरङ्गिरसोभवन ।

दिशो यश्चक्रे मज्जानीस्तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३४ ॥

यस्मै हस्ताभ्यां पादाभ्यां वाचा श्रोत्रेण चक्षुषा ।

यस्मै देवाः सदा वलिं प्रयच्छन्ति विमितेमितं स्कम्भं तं ब्रूहि कृतम्ः
स्विदेव सः ॥ ३९ ॥

यस्मै । हस्ताभ्याम् । पादाभ्याम् । वाचा । श्रोत्रेण । चक्षुषा ।

यस्मै । देवाः । सदा । वलिम् । प्रयच्छन्ति । विमिते । अमितम् । स्कम्भम् । तम् ।

ब्रूहि । कृतम् । स्विद् । एव । सः ॥ ३९ ॥

अप तस्य हतं तमो व्यावृत्तः स प्राप्मना ।

सर्वाणि तस्मिन् ज्योतींषि यानि त्रीणि प्रजापतौ ॥ ४० ॥

अप । तस्य । हतम् । तमः । विऽभावृत्तः । सः । प्राप्मना ।

सर्वाणि । तस्मिन् । ज्योतींषि । यानि । त्रीणि । प्रजाऽपतौ ॥ ४० ॥

यो वेतसं हिरण्यं तिष्ठन्तं सलिले वेद ।

स वै गुह्यः प्रजापतिः ॥ ४१ ॥

यः । वेतसम् । हिरण्यम् । तिष्ठन्तम् । सलिले । वेद ।

सः । वै । गुह्यः । प्रजाऽपतिः ॥ ४१ ॥

तन्त्रमेके युवती विरूपे अभ्याकामं वयतः पणर्मयूखम् ।

प्राप्या तन्तूस्तिरते धृष्टे अन्या नाप वृज्जाते न गमातो अन्तम् ॥ ४२ ॥

तन्त्रम् । एके इति । युवती इति । विरूपे इति विऽरूपे । अभिऽनागतम् । वयतः ।

पणर्मयूखम् ।

प्र । अन्या । तन्तूः । तिरते । धृष्टे । अन्या । न । अप । वृज्जाते इति । न । गमातः ।

अन्तम् ॥ ४२ ॥

तयोरहं परितृप्यन्थोरिव न वि जानामि यतरा पुरस्तात् ।

१ ABKRSPFPJ त्विदेव. We with BDKVDCs Cr. २ BDKKRCS
वृत्त. We with SVDCFPFJ Cr. ३ ABBDKKRSPVDCs गुह्य प्रजापतिः. P
PJ गुह्यः । We with Cr. ४ ABDSVDCs Cr. अययम्. We with KKRFP
J. ५ DCs प्राप्या. J प्र । अहम् ।

यया यज्ञः प्राङ् तापते तां त्वां पृच्छामि कतमा सर्चाम् ॥ १० ॥ (२६)

या । पुरस्तात् । युज्यते । या । च । पृश्नात् । या । विश्वतः । युज्यते । या । च । सर्वतः ।
यया । यज्ञः । प्राङ् । तापते । ताम् । त्वां । पृच्छामि । कतमा । सा । श्रुचाम् ॥ १० ॥ (२६)

यदेजति पतति यच्च तिष्ठति प्राणदप्राणन्निमिषच्च यद् भुवत् ।

तद् दाधार पृथिवीं विश्वरूपं तत् संभूय भवत्येकमेव ॥ ११ ॥

यत् । एजति । पतति । यत् । च । तिष्ठति । प्राणत् । अप्राणत् । निमिषत् । च ।
यत् । भुवत् ।

तत् । दायात् । पृथिवीम् । विश्वरूपम् । तत् । सम्भूय । भवति । एकम् । एव ॥ ११ ॥

अनन्तं विततं पुरुजानन्तामन्तवच्चा समन्ते ।

ते नाकपालश्चरति विचिन्वन् विद्वान् भूतमुत भव्यमस्य ॥ १२ ॥

अनन्तम् । विस्तृतम् । पुरुषा । अनन्तम् । अन्तऽवत् । च । समन्ते इति सम्भन्ते ।
ते इति । नाकपालः । चरति । विचिन्वन् । विद्वान् । भूतम् । उत । भव्यम् । भव्यम् ॥ १२ ॥

प्रजापतिश्चरति गर्भे अनारदृश्यमानो बहुधा वि जायते ।

अर्धेन विश्वं भुवनं जजान् यदस्यार्धं कतमः स केतुः ॥ १३ ॥

प्रजापतिः । चरति । गर्भे । अन्तः । अदृश्यमानः । बहुधा । वि । जायते ।

अर्धेन । विश्वम् । भुवनम् । जजान् । यत् । अस्य । अर्धम् । कतमः । सः । केतुः ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वं भरन्तमुदकं कुम्भेनेषोदहर्त्यमि ।

पश्यन्ति सर्वे चक्षुषा न सर्वे मनसा विदुः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वम् । भरन्तम् । उदकम् । कुम्भेनेष्य । उदऽहर्त्यमि ।

पश्यन्ति । सर्वे । चक्षुषा । न । सर्वे । मनसा । विदुः ॥ १४ ॥

दूरे पुण्येन वसति दूर ऊनेन हीयते ।

महद् यद्दं भुवनस्य मध्ये तस्मै बलिं राष्ट्रभृतो भरन्ति ॥ १५ ॥

दूरे । पुण्येन । वसति । दूरे । ऊनेन । हीयते ।

महत् । यक्षम् । भुवनस्य । मध्ये । तस्यै । वलिम् । राष्ट्रदृष्टः । भवन्ति ॥ १५ ॥

यतः सूर्य उदेत्यस्तं यत्र च गच्छति ।

तदेव मन्येहं ज्येष्ठं तदु नात्येति किं चन ॥ १६ ॥

यतः । सूर्यः । उत्पत्तिः । अस्तम् । यत्र । च । गच्छति ।

तत् । एव । मन्ये । अहम् । ज्येष्ठम् । तत् । ऊं इति । न । अति । एति । किम् । चन ॥ १६ ॥

ये अर्वाङ् मध्ये उत वा पुराणं वेदं विद्वांसम्भितो वदन्ति ।

आदित्यमेव ते परि वदन्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं त्रिवृतं च हुंसम् ॥ १७ ॥

ये । अर्वाङ् । मध्ये । उत । वा । पुराणम् । वेदम् । विद्वांसम् । अभितः । वदन्ति ।

आदित्यम् । एव । ते । परि । वदन्ति । सर्वे । अग्निम् । द्वितीयम् । त्रिवृतम् । च ।

हुंसम् ॥ १७ ॥

सहस्राह्वं विर्यतावस्य पक्षौ हरेर्हुंसस्य पततः स्वर्गम् ।

स देवान्सर्वानुरस्युपदद्यं संपश्यन् याति भुवनानि विश्वा ॥ १८ ॥

सहस्रङ्गः । विर्यता । पक्षौ । हरेः । हुंसस्य । पततः । स्वर्गम् ।

सः । देवान् । सर्वान् । उरसि । उपदद्यं । सन्मपश्यन् । याति । भुवनानि । विश्वा ॥ १८ ॥

सत्येनोर्ध्वस्तपति ब्रह्मणार्वाङ् वि पश्यति ।

प्राणेन तिर्यङ् प्राणति यस्मिन् ज्येष्ठमधि धितम् ॥ १९ ॥

सत्येन । ऊर्ध्वः । तपति । ब्रह्मणा । अर्वाङ् । वि । पश्यति ।

प्राणेन । तिर्यङ् । अ । अनेति । यस्मिन् । ज्येष्ठम् । अधि । धितम् ॥ १९ ॥

यो वै ते विद्यादरणी याभ्यां निर्मथ्यते वसु ।

स विद्वान् ज्येष्ठं मन्येत स विद्याद् ब्राह्मणं महत् ॥ २० ॥ (१०)

यः । वै । ते इति । विद्याद् । अरणी इति । याभ्याम् । निर्मथ्यते । वसु ।

सः । विद्वान् । ज्येष्ठम् । मन्येत । सः । विद्याद् । ब्राह्मणम् । महत् ॥ २० ॥ (१०)

अपादग्रे समभवत् सो अग्रे स्वपराभरत् ।

१ B D S V C. पतत स्वर्गम्. We with A K K R D. २ P J अनति । We with P C. ३ B B D S C. १. We with K K V D.

चतुष्पाद् भूत्वा भोग्यः सर्वमादत्त भोजनम् ॥ २१ ॥

अपात् । अग्रे । सम् । अमवत् । सः । अग्रे । स्वः । आ । अमवत् ।

चतुऽपाद् । भूत्वा । भोग्यः । सर्वम् । आ । अदत्त । भोजनम् ॥ २१ ॥

भोग्यो भवदथो अन्नमदद् बहु ।

यो देवमुत्तरावन्तमुपासति सन्नातनम् ॥ २२ ॥

भोग्यः । भवत् । अथो इति । अन्नम् । अदत् । बहु ।

यः । देवम् । उत्तरावन्तम् । उपऽआसति । सन्नातनम् ॥ २२ ॥

सन्नातनमेनमाहुर्नाथ स्यात् पुनर्णवः ।

अहोरात्रे प्र जायेते अन्यो अन्यस्य रूपयोः ॥ २३ ॥

सन्नातनम् । एनम् । आहुः । उत । अथ । स्यात् । पुनऽनन्नः ।

अहोरात्रे इति । प्र । जायेते इति । अन्यः । अन्यस्य । रूपयोः ॥ २३ ॥

शतं सहस्रमयुतं न्युविदमसंख्येयं स्वमस्मिन् निर्विष्टम् ।

तदस्य घन्यभिपश्यन् एव तस्माद् देवो रोचत एष एतत् ॥ २४ ॥

शतम् । सहस्रम् । अयुतम् । निऽअविष्टम् । अस्मिन्ऽख्येयम् । स्वम् । अस्मिन् । निऽविष्टम् ।

तत् । अस्य । घन्यः । अभिऽपश्यन्तः । एव । तस्मात् । देवः । रोचते । एषः । एतत् ॥ २४ ॥

बालादेकमणीयस्कमुनैकं नेवं दृश्यते ।

ततः परिष्वजीयसी देवता सा मम प्रिया ॥ २५ ॥

बालाद् । एकम् । अणीयऽकम् । उत । एकम् । नऽईव । दृश्यते ।

ततः । परिऽस्वजीयसी । देवता । सा । मम । प्रिया ॥ २५ ॥

इयं कल्याण्यैजरा मर्त्यस्यामृता गृहे ।

यस्य कृता शये स यश्चकारै जजार सः ॥ २६ ॥

इयम् । कल्याणी । यजरा । मर्त्यस्य । अमृता । गृहे ।

यस्य । कृता । शयः । सः । यः । चकार । जजार । सः ॥ २६ ॥

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ।

१ B K V मम. २ A B B D R S C. ३ We with K K V Dc. ४ P अजराः । changed from अजराः । We with P J Cc. ५ P P Cc अमृताः । J अमृता । altered to अमृताः ।

त्वं जी॒र्णो दृ॒ष्टेन॑ व॒ञ्चसि॑ त्वं जा॒तो भ॑वसि वि॒श्वतो॑मुखः ॥ २७ ॥

त्वम् । स्त्री । त्वम् । पु॒मान् । अ॒सि । त्वम् । कु॒मारः । उ॒त । वा । कु॒मारी ।

त्वम् । जी॒र्णः । दृ॒ष्टेर्न॑ । व॒ञ्चसि॑ । त्वम् । जा॒तः । भ॒वसि॑ । वि॒श्वतः॑ऽमुखः ॥ २७ ॥

उ॒तैषां॑ पि॒तोत॑ वा पु॒त्र ए॒षामु॒तैषां॑ ज्येष्ठ उ॒त वा॑ कनिष्ठः ।

एको॑ ह दे॒वो म॒नसि॑ प्रविष्टः प्रथ॒मो जा॒तः स उ॒ ग॒र्भे अ॒न्तः ॥ २८ ॥

उ॒त । ए॒षाम् । पि॒ता । उ॒त । वा । पु॒त्रः । ए॒षाम् । उ॒त । ए॒षाम् । ज्येष्ठः । उ॒त । वा ।
कनिष्ठः ।

एकः । इ । दे॒वः । म॒नसि॑ । प्र॒विष्टः । प्र॒थमः । जा॒तः । सः । उ॒ं इति॑ । ग॒र्भे । अ॒न्तः ॥ २८ ॥

पू॒र्णात् पू॒र्णमु॒द॑चति पू॒र्णं पू॒र्णेन॑ सि॒च्यते॑ ।

उ॒तो तद॒द्य वि॒द्याम् यत॑स्तत् प॑रिषि॒च्यते॑ ॥ २९ ॥

पू॒र्णात् । पू॒र्णम् । उ॒त् । अ॒च॒ति । पू॒र्णम् । पू॒र्णेन॑ । सि॒च्यते॑ ।

उ॒तो इति॑ । तत् । अ॒द्य । वि॒द्याम् । यतः । तत् । प॑रि॒ऽसि॒च्यते॑ ॥ २९ ॥

ए॒षा स॒न॒त्नी स॒न॒मेव॑ जा॒तैषा॑ पु॒राणी॑ प॒रि स॒र्वे ब॑भूव ।

म॒ही दे॒व्यु॒धसो॑ वि॒भा॒ती सै॒केनै॒केन॑ मि॒यता॑ वि च॒ष्टे ॥ ३० ॥ (२९)

ए॒षा । स॒न॒त्नी । स॒न॒म् । ए॒ष । जा॒ता । ए॒षा । पु॒राणी॑ । प॒रि । स॒र्वम् । ब॒भूव॑ ।

म॒ही । दे॒वी । उ॒प॒सः । वि॒ऽभ॒ती । सा । यै॒केन॑ऽय॒केन॑ । मि॒य॒ता । वि । च॒ष्टे ॥ ३० ॥ (२९)

अ॒वि॒र्वै ना॒म दे॒वत॑ते॒नास्ते॑ प॒री॒वृ॒ता ।

तस्या॑ रू॒पेणे॒मे वृ॒क्षा ह॒रिता॑ ह॒रित॑स्रजः ॥ ३१ ॥

अ॒विः । वै । ना॒म । दे॒व॒ता । अ॒स्ते । प॒रि॒ऽवृ॒ता ।

तस्याः । रू॒पेण॑ । इ॒मे । वृ॒क्षाः । ह॒रिताः । ह॒रि॒तऽस्र॑जः ॥ ३१ ॥

अ॒न्ति स॒न्तं न॑ ज॒हात्य॑न्ति स॒न्तं न॑ पश्यति ।

दे॒वस्य॑ पश्य॒ काव्यं॑ न म॒मार् न॑ जी॒र्यति॑ ॥ ३२ ॥

अ॒न्ति । स॒न्तम् । न । ज॒हा॒ति । अ॒न्ति । स॒न्तम् । न । प॒श्य॒ति ।

दे॒वस्य॑ । प॒श्य । का॒व्यम् । न । म॒मार् । न । जी॒र्य॒ति ॥ ३२ ॥

अपूवेणेषिता वाचस्ता वदन्ति यथायथम् ।

वदन्तीर्यत्र गच्छन्ति तदाहुर्ब्राह्मणं महत् ॥ ३३ ॥

अपूवेण । इषिताः । वाचः । ताः । वदन्ति । यथाऽयथम् ।

वदन्तीः । यत्र । गच्छन्ति । तत् । आहुः । ब्राह्मणम् । महत् ॥ ३३ ॥

यत्र देवाश्च मनुष्याश्चिरा नाभाविव श्रिताः ।

अपां त्वा पुथ्यं पृच्छामि यत्र तन्मायया हितम् ॥ ३४ ॥

यत्र । देवाः । च । मनुष्याः । च । भ्रातः । नामाऽह्य । श्रिताः ।

अपाम् । त्वा । पुथ्यम् । पृच्छामि । यत्र । तत् । मायया । हितम् ॥ ३४ ॥

येभिर्वाते इषितः प्रवाति ये ददन्ते पञ्च दिशः समीचीः ।

य आहुतिमायमन्यन्त देवा अपां नेतारः कतमे त आसन् ॥ ३५ ॥

येभिः । वातैः । इषितः । प्रवाति । ये । ददन्ते । पञ्च । दिशः । समीचीः ।

ये । आहुतिम् । अतिऽअमन्यन्त । देवाः । अपाम् । नेतारः । कतमे । ते । आसन् ॥ ३५ ॥

इमामेपां पृथिवीं वस्तु एकोन्तरिक्षं पर्येको बभूव ।

दिवमेपां ददते यो विधर्ता विश्वा आशाः प्रति रक्षन्त्येकं ॥ ३६ ॥

इमाम् । एषाम् । पृथिवीम् । वस्तु । एकोन्तरिक्षम् । परि । एकः । अनुय ।

दिवम् । एषाम् । ददते । यः । विधर्ता । विश्वाः । आशाः । प्रति । रक्षन्ति । एकं ॥ ३६ ॥

यो विद्यात् सूत्रं विततं यस्मिन्नोताः प्रजा इमाः ।

सूत्रं सूत्रस्य यो विद्यात् स विद्याद् ब्राह्मणं महत् ॥ ३७ ॥

यः । विद्यात् । सूत्रम् । विस्तृतम् । यस्मिन् । आऽऽस्ताः । प्रजाः । इमाः ।

सूत्रम् । सूत्रस्य । यः । विद्यात् । सः । विद्यात् । ब्राह्मणम् । महत् ॥ ३७ ॥

वेदाहं सूत्रं विततं यस्मिन्नोताः प्रजा इमाः ।

सूत्रं सूत्रस्याहं वेदाथो यद् ब्राह्मणं महत् ॥ ३८ ॥

वेदः । अहम् । सूत्रम् । विस्तृतम् । यस्मिन् । आऽऽस्ताः । प्रजाः । इमाः ।

सूत्रम् । सूत्रस्य । अहम् । वेदः । अथो हस्ति । यत् । ब्राह्मणम् । महत् ॥ ३८ ॥

यदन्तरा द्यामापृथिवी अभिरित मदहन् विश्वदाव्युः ।

यज्जातिष्ठन्नेकपत्नीः परस्तात् केवासीन्मातरिष्वा तदानीम् ॥ ३९ ॥

यत् । अन्तरा । चावापृथिवी इति । अशिः । येत् । प्रऽदहन् । विश्वऽवाव्यः ।

यत्र । अतिष्ठन् । एकऽपत्नीः । परस्तात् । कऽऽश्च । आसीत् । मातरिष्वा । तदानीम् ॥ ३९ ॥

अप्स्वासीन्मातरिष्वा प्रविष्टः प्रविष्टा देवाः संलिलान्यासन् ।

बृहन् ह तस्यै रजसो विमानः पर्वमानो हरित आ विवेश ॥ ४० ॥

अपऽसु । आसीत् । मातरिष्वा । प्रऽविष्टः । प्रऽविष्टाः । देवाः । संलिलानि । आसन् ।

बृहन् । ह । तस्यै । रजसः । विमानः । पर्वमानः । हरितः । आ । विवेश ॥ ४० ॥

उत्तरेणेव गायत्रीममृतेधि वि चक्ष्मे ।

साम्ना ये सामं संविदुरजस्तद् दंष्टशे क् ॥ ४१ ॥

उत्तरेणऽह्य । गायत्रीम् । अमृतं । अर्थि । वि । चक्ष्मे ।

साम्ना । ये । सामं । समऽधिदुः । अजः । तत् । दंष्टशे । क् ॥ ४१ ॥

निवेशनः संगमनो वसूनां देव इव सविता सत्यधर्मा ।

इन्द्रो न तस्यै समरे धनानाम् ॥ ४२ ॥

निऽवेशनः । समऽगमनः । वसूनाम् । देवऽह्य । सविता । सत्यधर्मा ।

इन्द्रः । न । तस्यै । समऽअरे । धनानाम् ॥ ४२ ॥

पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणेभिरावृतम् ।

तस्मिन् यद् यक्ष्मात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः ॥ ४३ ॥

पुण्डरीकम् । नवद्वारम् । त्रिभिः । गुणैः । आऽवृतम् ।

तस्मिन् । यत् । यक्ष्मम् । आत्मन्ऽवत् । तद् । वै । ब्रह्मऽविदः । विदुः ॥ ४३ ॥

अक्वामो धीरो अमृतः स्वयंभू रसेन तृप्नो न कुतश्चनोनः ।

तमेव विद्वान् न विनाय मृत्योरात्मानं धीरमजरं युवानम् ॥ ४४ ॥ (१९)

अक्वामः । धीरः । अमृतः । स्वयम्भूः । रसेन । तृप्तः । न । कुतः । चन । ऊनः ।

तम् । एव । विद्वान् । न । विनाय । मृत्योः । आत्मानम् । धीरम् । अजरम् । युवानम् ॥ ४४ ॥ (१९)

चतुर्थेषुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अ॒पु॒व॒णे॒षि॒ता वाच॒स्ता व॑दन्ति यथाय॒यम् ।

व॑दन्ती॒र्यत्र॒ गच्छ॑न्ति तदाहु॒र्वाह॑णं म॒हत् ॥ ३३ ॥

अ॒पु॒व॒णं । इ॒षि॒ताः । वाचः॑ । ताः । व॑दन्ति । य॒थाऽय॑यम् ।

व॑दन्तीः । यत्र॑ । गच्छ॑न्ति । तत् । आहुः॑ । वा॒ह॒णम् । म॒हत् ॥ ३३ ॥

यत्र॑ दे॒वाश्च॑ मनु॒ष्याश्चि॑रा नाभा॒विव॑ श्रिताः ।

अ॒पां त्वा पु॒ण्यं पृ॒च्छामि॑ यत्र॒ तन्मा॒यया॑ ह्रितम् ॥ ३४ ॥

यत्र॑ । दे॒वाः । च । मनु॒ष्याः । च । अ॒पाः । नाभा॑ऽश्च । श्रि॒ताः ।

अ॒पाम् । त्वा । पु॒ण्यम् । पृ॒च्छामि॑ । यत्र॑ । तत् । मा॒यया॑ । ह्रि॒तम् ॥ ३४ ॥

येभि॒र्वात॑ इ॒षितः॑ प्र॒वानि॑ ये द॑दन्ते पञ्च दि॒शः स॒ग्नीर्चीः॑ ।

य आहु॑तिम॒त्यम॑न्यन्त दे॒वा अ॒पां ने॒तारः॑ क॒तमे॑ त आ॒सन् ॥ ३५ ॥

येभिः॑ । वा॒तः । इ॒षितः॑ । प्र॒वा॒नि । ये । द॑दन्ते । पञ्च॑ । दि॒शः । स॒ग्नीर्चीः॑ ।

ये । आहु॑तिम् । अ॒तिऽअ॑मन्यन्त । दे॒वाः । अ॒पाम् । ने॒तारः॑ । क॒तमे॑ । ते । आ॒सन् ॥ ३५ ॥

इ॒मामे॒षां पृ॒थि॒वीं व॑स्तु ए॒को॒न॒रि॒क्षं प॑र्ये॒को ब॑भूव ।

दि॒वमे॒षां द॑दते यो वि॒धर्ता॑ वि॒श्वा आ॒शाः प्र॑ति र॒क्षन्त्ये॑कं ॥ ३६ ॥

इ॒माम् । पृ॒थ॒म् । पृ॒थि॒वीम् । व॑स्तु । ए॒को॒न॒रि॒क्षम् । प॑रि । प॒र्ये॒कः । ब॑भूव ।

दि॒वम् । पृ॒थ॒म् । द॑द॒ते । यः । वि॒ध॒र्ता । वि॒श्वः । आ॒शाः । प्र॑ति । र॒क्ष॒न्ति । प॑र्ये॒कं ॥ ३६ ॥

यो वि॒द्यात् सू॒त्रं वि॒त॑तं यस्मि॒न्तोताः॑ प्र॒जा इ॒माः ।

सू॒त्रं सू॒त्रे॒ष्य यो वि॒द्यात् स वि॒द्याद् ब्रा॒ह्म॑णं म॒हत् ॥ ३७ ॥

यः । वि॒द्यात् । सू॒त्रम् । वि॒त॑तम् । यस्मि॒न् । आ॒ऽर्तो॒ताः । प्र॒जाऽऽ । इ॒माः ।

सू॒त्रम् । सू॒त्रे॒ष्य । यः । वि॒द्यात् । सः । वि॒द्यात् । ब्रा॒ह्म॑णम् । म॒हत् ॥ ३७ ॥

वे॒दाहं॑ सू॒त्रं वि॒त॑तं यस्मि॒न्तोताः॑ प्र॒जा इ॒माः ।

सू॒त्रं सू॒त्रे॒ष्य वे॒दा॒यो यद् ब्रा॒ह्म॑णं म॒हत् ॥ ३८ ॥

वे॒दः । अ॒हम् । सू॒त्रम् । वि॒त॑तम् । यस्मि॒न् । आ॒ऽर्तो॒ताः । प्र॒जाऽऽ । इ॒माः ।

सू॒त्रम् । सू॒त्रे॒ष्य । अ॒हम् । वे॒दः । अ॒यो॒ इति॑ । यद् । ब्रा॒ह्म॑णम् । म॒हत् ॥ ३८ ॥

यद॑न्त॒रा द्या॒वापृ॒थि॒वी अ॒ग्नि॒रैव॑ प्र॒दह॑न् विश्व॒दा॒न्यः ।

प्रीता ह्यस्मिन्निजः सर्वे यन्ति यथायथम् ॥ ३ ॥

यः । शतऽभेदनाम् । पचति । कामऽप्रेष । सः । कल्पते ।

प्रीताः । हि । अस्या । अस्मिन्निजः । सर्वे । यन्ति । यथाऽयथम् ॥ ३ ॥

स स्वर्गमा रोहति यत्रादस्तिदिवं दिवः ।

अपूपनाभिं कृत्वा यो ददाति शतौदनाम् ॥ ५ ॥

सः । स्वऽगम् । आ । रोहति । यत्र । अदः । त्रिऽद्वियम् । द्वियः ।

अपूपनाभिम् । कृत्वा । यः । ददाति । शतऽभेदनाम् ॥ ५ ॥

स तांल्लोकान्तमाप्नोति ये दिव्या ये च पार्थिवाः ।

हिरण्यज्योतिषं कृत्वा यो ददाति शतौदनाम् ॥ ६ ॥

सः । ताम् । लोकान् । सम् । आप्नोति । ये । दिव्याः । ये । च । पार्थिवाः ।

हिरण्यज्योतिषम् । कृत्वा । यः । ददाति । शतऽभेदनाम् ॥ ६ ॥

ये ते देवि शमितारः पुष्कारो ये च ते जनाः ।

ते त्वा सर्वे गोप्स्यन्ति भैष्यो भैषीः शतौदने ॥ ७ ॥

ये । ते । देवि । शमितारः । पुष्कारः । ये । च । ते । जनाः ।

ते । त्वा । सर्वे । गोप्स्यन्ति । या । भैष्यः । भैषीः । शतऽभेदने ॥ ७ ॥

वसवस्त्वा दक्षिणत उचुरान्मरुतस्त्वा ।

आदित्याः पश्चाद् गोप्स्यन्ति सार्धिष्टोममतिं द्रव ॥ ८ ॥

वसवः । त्वा । दक्षिणतः । उचुरात् । मरुतः । त्वा ।

आदित्याः । पश्चाद् । गोप्स्यन्ति । सा । अग्निऽस्तोमम् । अति । द्रव ॥ ८ ॥

देवाः पितरो मनुष्या गन्धर्वाप्सरसश्च ये ।

ते त्वा सर्वे गोप्स्यन्ति सार्तिरात्रमतिं द्रव ॥ ९ ॥

देवाः । पितरः । मनुष्याः । गन्धर्वेऽप्सरसः । च । ये ।

ते । त्वा । सर्वे । गोप्स्यन्ति । सा । अतिरात्रम् । अति । द्रव ॥ ९ ॥

अनारिष्टं दिवं भूमिमादित्यान् मरुतो दिशः ।

प्रीता ह्यस्यिजः सर्वे यन्ति यथायथम् ॥ ४ ॥

यः । शतऽभेदनाम् । पचति । कामऽप्रेण । सः । कल्पते ।

प्रीताः । हि । अस्य । अतिवजः । सर्वे । यन्ति । यथाऽयथम् ॥ ४ ॥

स स्वर्गमा रोहति यत्रादस्तिदिवं दिवः ।

अपूपनाभिं कृत्वा यो ददाति शतौर्दनाम् ॥ ५ ॥

सः । स्वऽङ्गम् । आ । रोहति । यत्र । अदः । अतिदिवम् । दिवः ।

अपूपनाभिम् । कृत्वा । यः । ददाति । शतऽभेदनाम् ॥ ५ ॥

स तांल्लोकान्तमाप्नोति ये दिव्या ये च पार्थिवाः ।

हिरण्यज्योतिषं कृत्वा यो ददाति शतौर्दनाम् ॥ ६ ॥

सः । तान् । लोकान् । सम् । आप्नोति । ये । दिव्याः । ये । च । पार्थिवाः ।

हिरण्यज्योतिषम् । कृत्वा । यः । ददाति । शतऽभेदनाम् ॥ ६ ॥

ये ते देवि शमितारः पुक्तारो ये च ते जनाः ।

ते त्वा सर्वे गोप्स्यन्ति मेभ्यो भैषीः शतौदने ॥ ७ ॥

ये । ते । देवि । शमितारः । पुक्तारः । ये । च । ते । जनाः ।

ते । त्वा । सर्वे । गोप्स्यन्ति । मा । मेभ्यः । भैषीः । शतऽभेदने ॥ ७ ॥

वसवस्त्वा दक्षिणत उत्तरान्मरुतस्त्वा ।

आदित्याः पृश्नाद् गोप्स्यन्ति सान्निष्टोममतिं द्रव ॥ ८ ॥

वसवः । त्वा । दक्षिणतः । उत्तरात् । मरुतः । त्वा ।

आदित्याः । पृश्नात् । गोप्स्यन्ति । सा । सान्निष्टोमम् । मतिं । द्रव ॥ ८ ॥

देवाः पितरो मनुष्या गन्धर्वाप्सरसश्च ये ।

ते त्वा सर्वे गोप्स्यन्ति सान्निष्टोममतिं द्रव ॥ ९ ॥

देवाः । पितरः । मनुष्याः । गन्धर्वेऽप्सरसः । च । ये ।

ते । त्वा । सर्वे । गोप्स्यन्ति । सा । सान्निष्टोमम् । मतिं । द्रव ॥ ९ ॥

अन्तरिक्षं दिवं भूमिमादित्यान् मरुतो दिशः ।

लोकान्त सर्वानामोति यो ददाति शतौदनाम् ॥ १० ॥ (१०)

अन्तरिक्षम् । दिवम् । भूमिम् । आदित्यान् । मरुतः । दिशः ।

लोकान् । सः । सर्वान् । आमोति । यः । ददाति । शतऽओदनाम् ॥ १० ॥ (१०)

घृतं प्रोक्षन्तीं सुभगां देवीं देवान् गमिष्यति ।

पुत्तारमहये मा हिंसीर्दिवं मेहि शतौदने ॥ ११ ॥

घृतम् । प्रऽउक्षन्तीं । सुऽभगां । देवी । देवान् । गमिष्यति ।

पुत्तारम् । अहये । मा । हिंसीः । दिवम् । प्र । इहि । शतऽओदने ॥ ११ ॥

ये देवा दिविपदो अन्तरिक्षसदश्च ये ये चेमे भूम्यामधि ।

तेभ्यस्त्वं धुंक्ष्व सर्वदा क्षीरं सर्पिरथो मधु ॥ १२ ॥

ये । देवाः । दिविऽसदः । अन्तरिक्षऽसदः । च । ये । ये । च । इमे । भूम्याम् । अधि ।

तेभ्यः । त्वम् । धुंक्ष्व । सर्वदा । क्षीरम् । सर्पिः । अथो रति । मधु ॥ १२ ॥

येत ते शिरो यत् ते सुखं यो कर्णौ ये च ते हनु ।

आमिक्षां बृहतां दात्रे क्षीरं सर्पिरथो मधु ॥ १३ ॥

यत् । ते । शिरोः । यत् । ते । सुखम् । यौ । कर्णौ । ये रति । च । ते । हनु रति ।

आमिक्षाम् । बृहताम् । दात्रे । क्षीरम् ॥ १३ ॥

यौ त ओष्ठी ये नासिके ये शृङ्गे ये च तेक्षिणी । आमिक्षां ॥ १४ ॥

यौ । ते । ओष्ठी । ये रति । नासिके रति । ये रति । शृङ्गे रति । ये रति । च । ते ।

अक्षिणी रति ॥ १४ ॥

यत् ते क्रोमां यद्वदयं पुरीतत् सहकण्ठिका । आमिक्षां ॥ १५ ॥

यत् । ते । क्रोमा । यत् । वदयम् । पुरीतत् । सहऽकण्ठिका ॥ १५ ॥

यत् ते यकुद ये मर्तस्ते यदान्तं याश्च ते गुदाः । आमिक्षां ॥ १६ ॥

यत् । ते । यकुद । ये रति । मर्तस्ते रति । यत् । यान्तम् । याः । च । ते । गुदाः ॥ १६ ॥

1 B K V Dc. ye. A D R E Cc. omit the virāma. 2 K खुस्व (?). B K E Dc. C. Cr. युंश्. We with A D R V P P J. 3 B येते (?). 4 So we with all our authorities. Rv read यस्ते. 5 K क्रोमा (sic). 6 A B K R Dc. मर्तस्ते. P P J मर्तस्ते रति । We with B D K E V C. Cr.

यस्ते स्राशिर्यो वनिपुंर्यो कुक्षी यच्च चर्म ते । आमिर्धा० ॥ १७ ॥

यः । ते । स्राशिः । यः । वनिपुः । यौ । कुक्षी इति । यत् । च । चर्म । ते ॥ १७ ॥

यत् ते मज्जा यदस्य यन्मांसं यच्च लोहितम् । आमिर्धा० ॥ १८ ॥

यत् । ते । मज्जा । यत् । अस्थि । यत् । मांसम् । यत् । च । लोहितम् ॥ १८ ॥

यौ ते बाहू ये दोषणी यावंसौ या च ते ककुब् । आमिर्धा० ॥ १९ ॥

यौ । ते । बाहू इति । ये इति । दोषणौ इति । यौ । अंसौ । या । च । ते । ककुब् ॥ १९ ॥

यास्ते ग्रीवा ये स्कन्धा याः पृष्ठीर्याश्च पश्वेव । आमिर्धा० ॥ २० ॥ (११)

याः । ते । ग्रीवाः । ये । स्कन्धाः । याः । पृष्ठीः । याः । च । पश्वेव ॥ २० ॥ (११)

यौ ते ऊरू अङ्घ्रियन्तौ ये श्रोणी या च ते भ्रुव । आमिर्धा० ॥ २१ ॥

यौ । ते । ऊरू इति । अङ्घ्रियन्तौ । ये इति । श्रोणी इति । या । च । ते । भ्रुव ॥ २१ ॥

यत् ते पुच्छं ये ते बाला यद्वधो ये च ते स्तनाः । आमिर्धा० ॥ २२ ॥

यत् । ते । पुच्छम् । ये । ते । बालाः । यत् । ऊर्ध्वः । ये । च । ते । स्तनाः ॥ २२ ॥

यास्ते जङ्घा याः कुष्ठिका मृच्छरा ये च ते शफाः । आमिर्धा० ॥ २३ ॥

याः । ते । जङ्घाः । याः । कुष्ठिकाः । मृच्छराः । ये । च । ते । शफाः ॥ २३ ॥

यत् ते चर्म शतौदने यानि लोमान्यग्रे ।

आमिर्धा० दुहतां दात्रे क्षीरं सर्पिरयो मधु ॥ २४ ॥

यत् । ते । चर्म । शतऽओदने । यानि । लोमानि । अग्रे ।

आमिर्धाम् । दुहताम् । दात्रे । क्षीरम् । सर्पिः । अयो इति । मधु ॥ २४ ॥

क्रोडौ ते स्तां पुरोडाशावाज्येनाभियारितौ ।

तौ पक्षौ देवि कृत्वा सा पकारं दिवं वह ॥ २५ ॥

क्रोडौ । ते । स्ताम् । पुरोडाशौ । आज्येन । अभियारितौ ।

१ डी अनुप्यो changed from सुशिर्यो. १ Do "पु" changed to "पु". A B D K R S V P
P J वनिपुः । We with K G C Gr १ So we with all our authorities. See Ru. १ A
दोषणी. P J Gr दोषणी इति. We with B D K R S V D C. P १ K K S D. पुं.
Gr पृष्ठीः । P पृष्ठीः । We with A B D R V C. P J. १ B B R P भ्रुवन्तौ. १ P
उष्टिकाः ।

तो । प॒क्षो । दे॒वि । कृ॒त्वा । सा । प॒कारम् । दि॒वम् । व॒ह ॥ २५ ॥

उ॒लू॒ख॒ले॒ मु॒स॒ले॒ यश्च॒ च॒र्म॒णि॒ यो वा शूर्पे॑ तण्डु॒लः कर्णः ।

यं वा॒ वा॒तो॑ मा॒तरि॒श्वा प॒र्व॒मा॒नो म॒मा॒थ॒मि॒ष्ट॒जो॒ता सु॒हु॒तं कृ॒णो॒तु ॥ २६ ॥

उ॒लू॒ख॒ले । मु॒स॒ले । यः । च । च॒र्म॒णि । यः । वा । शूर्पे॑ । तण्डु॒लः । कर्णः ।

यम् । वा । वा॒तः । मा॒तरि॒श्वा । प॒र्व॒मा॒नः । म॒मा॒थ । अ॒ग्निः । तत् । हो॒ता । सु॒हु॒तम् ।

कृ॒णो॒तु ॥ २६ ॥

अ॒पो दे॒वीर्म॑धु॒मती॑र्प॒तश्चु॒तो ब्र॒ह्म॒णां ह॒स्तेषु॑ प्रपृथक् सा॒दया॒मि ।

य॒त्ना॒म इ॒दम॑भि॒वि॒द्यामि॑ चो॒हं त॒न्मे स॒र्वं सं प॑द्यातां व॒यं स्या॒म प॒त॒यो

र॒यी॒णाम् ॥ २७ ॥ (३२)

अ॒पः । दे॒वीः । म॒धु॒ऽम॒तीः । धृ॒त॒ऽश्रु॒तः । ब्र॒ह्म॒णा॒म् । ह॒स्तेषु॑ । प्र॒पृ॒थक् । सा॒द॒या॒मि ।

यत्॒ऽना॒मः । इ॒दम् । अ॒भि॒वि॒द्या॒मि॑ । वः । अ॒हम् । वत् । मे । स॒र्वम् । स॒म् । प॒त॒-

ता॒म् । व॒यम् । स्या॒म । प॒त॒यः । र॒यी॒णाम् ॥ २७ ॥ (३२)

इति पञ्चमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“नमस्ते आयमानायै” इति सूक्ते पूर्वसूक्तोक्तवशा न केवल मेध्यमात्माविरा गीमेवति अपि तु त्वा विशतनारागन्तर म-
इती कर्षिर्देवी भूता देवेषु मध्ये सत्त्वमिव भवति यक्षिणेषु च यक्षिणा भवतीत्यादि तस्या माहात्म्य प्रशंसा चोक्ता ॥

सामदायिकास्तु एवम् । “नमस्ते आयमानायै” इत्यस्यसूक्तेन वशास्ते विरुद्धविरमिषर्शनमपातदाहवाचनदानानि पुर्यात् ।
तद् उक्तं श्रीमिनेन । “नमस्ते आयमानायै [१०-१०] दशमि [११-४] इति वशाद् उरपात्रेण सपातवता समीक्ष्यामि-
“मन्त्राधिपतिगण दयाद् दाता वाच्यमानो भूमिष्ठा [३-२९-८] इत्येना प्रतिगृह्णाति” इति [को० ८ ७] ॥

नम॒स्ते जा॒य॒मा॒नायै॑ जा॒ताया॑ उ॒त ते॒ नमः॑ ।

वा॒ले॒भ्यः श॒फे॒भ्यो रू॒पाया॑ग्ने॒ ते नमः॑ ॥ १ ॥

नमः॑ । ते । जा॒य॒मा॒नायै॑ । जा॒तायै॑ । उ॒त । ते । नमः॑ ।

वा॒ले॒भ्यः । श॒फे॒भ्यः । रू॒पायै॑ । अ॒ग्ने । ते । नमः॑ ॥ १ ॥

यो वि॒द्यात् स॒प्त प्र॒वर्तः॑ स॒प्त वि॒द्यात् परा॑वर्तः ।

शि॒रो य॒ज्ञस्य॑ यो वि॒द्यात् स च॒शां प्र॒ति गृ॒हीया॒त् ॥ २ ॥

यः । वि॒द्यात् । स॒प्त । प्र॒व॒र्तः । स॒प्त । वि॒द्यात् । परा॑वर्तः ।

शि॒रः । य॒ज्ञस्य॑ । यः । वि॒द्यात् । सः । च॒शाम् । प्र॒ति । गृ॒ही॒या॒त् ॥ २ ॥

१ P प्राज्ञाणाम् । २ P नित्याग्नि । ३ P विद्यात् । We with P J.

वेदाहं सप्त प्रवर्तः सप्त वेद परावर्तः ।

शिरो यज्ञस्याहं वेद सोमं चास्यां विचक्षणम् ॥ ३ ॥

वेदः । अहम् । सप्त । प्रवर्तः । सप्त । वेदः । परावर्तः ।

शिरोः । यज्ञस्य । अहम् । वेदः । सोमम् । च । अस्याम् । विचक्षणम् ॥ ३ ॥

यया द्यौर्यया पृथिवी ययापो गुपिता इमाः ।

वृशां सहस्रधारां ब्रह्मणाच्छावदामसि ॥ ४ ॥

यया । द्यौः । यया । पृथिवी । यया । आपः । गुपिताः । इमाः ।

वृशाम् । सहस्रधाराम् । ब्रह्मणा । अच्छावदामसि ॥ ४ ॥

शतं कंसाः शतं दोग्धारः शतं गोप्नारो अधि पृष्ठे अंसाः ।

ये देवास्तस्यां प्राणन्ति ते वृशां विदुरेकधा ॥ ५ ॥

शतम् । कंसाः । शतम् । दोग्धारः । शतम् । गोप्नारः । अधि । पृष्ठे । अंसाः ।

ये । देवाः । तस्याम् । प्राणन्ति । ते । वृशाम् । विदुः । एकधा ॥ ५ ॥

यज्ञपदीराक्षीरा स्वधामाणा महीलुका ।

वृशा पर्जन्यपत्नी देवाँ अप्येति ब्रह्मणा ॥ ६ ॥

यज्ञपदी । रक्षीरा । स्वधामाणा । महीलुका ।

वृशा । पर्जन्यपत्नी । देवान् । अपि । पति । ब्रह्मणा ॥ ६ ॥

अनु त्वाग्निः प्राविशदनु सोमो वशे त्वा ।

ऊर्ध्वस्ते भद्रे पर्जन्यो विद्युतस्ते स्तना वशे ॥ ७ ॥

अनु । त्वा । अग्निः । प्र । अविशत् । अनु । सोमः । वशे । त्वा ।

ऊर्ध्वः । ते । भद्रे । पर्जन्यः । विद्युतः । ते । स्तनाः । वशे ॥ ७ ॥

अपस्तं धुक्षे प्रथमा उर्वरा अर्परा वशे ।

तृतीयं राष्ट्रं धुक्षेन क्षीरं वशे त्वम् ॥ ८ ॥

अपः । त्वम् । धुक्षे । प्रथमाः । उर्वराः । अर्पराः । वशे ।

तृतीयम् । राष्ट्रम् । धुक्षे । अन्नम् । क्षीरम् । वशे । त्वम् ॥ ८ ॥

यदादित्यैर्हूयमानोपातिष्ठ ऋतावरि ।

इन्द्रः सहस्रं पात्रान्तोमे त्वापाययद् वशे ॥ ९ ॥

यत् । आदित्यैः । हूयमाना । उपऽअतिष्ठः । ऋतऽवरि ।

इन्द्रः । सहस्रम् । पात्रान् । सोमम् । त्वा । अपाययत् । वशे ॥ ९ ॥

यदनूचीन्द्रमैरात् त्वं ऋषभोऽहियत् ।

तस्मात् ते वृत्रहा पर्यः क्षीरं क्रुद्धोऽहिरद् वशे ॥ १० ॥ (११)

यत् । अनूची । इन्द्रम् । ऐः । भात् । त्वा । ऋषभः । अहियत् ।

तस्मात् । ते । वृत्रऽहा । पर्यः । क्षीरम् । क्रुद्धः । अहिरत् । वशे ॥ १० ॥ (११)

यत् ते क्रुद्धो धनपतिरा क्षीरमहिरद् वशे ।

इदं तदद्य नाकस्त्रिषु पात्रेषु रक्षति ॥ ११ ॥

यत् । ते । क्रुद्धः । धनऽपतिः । आ । क्षीरम् । अहिरत् । वशे ।

इदम् । तत् । अद्य । नाकः । त्रिषु । पात्रेषु । रक्षति ॥ ११ ॥

त्रिषु पात्रेषु तं सोममा देव्यहिरद् वशा ।

अयंर्षा यत्र दीक्षितो वहिष्यास्तं हिरण्यये ॥ १२ ॥

त्रिषु । पात्रेषु । तम् । सोमम् । आ । देयी । अहिरत् । वशा ।

अयंर्षा । यत्र । दीक्षितः । वहिषि । आस्तं । हिरण्यये ॥ १२ ॥

सं हि सोमेनागत् समु सर्वेण पवता ।

वशा समुद्रमध्यंठाद् गन्धर्वैः कलिभिः सह ॥ १३ ॥

सम् । हि । सोमेन । अगत । समु । ऊं इति । सर्वेण । पतऽवता ।

यथा । समुद्रम् । अर्थि । अस्थात् । गन्धर्वैः । कलिऽभिः । सह ॥ १३ ॥

सं हि वातेनागत् समु सर्वैः पतत्रिभिः ।

१ K °पातिष्ठ. २ A B K R V Dc °त्वर्ण°. Cs °त्वचूपमो°. We with D K S. ३ A B B D K R S V Dc Cs °मोह°. P °अहयत् l. We with P J Gr. ४ A B D K R Dc Cs °चोह°. We with K S V P P J Gr. ५ K S °क्षीरमहिर°. ६ B °देव्यहिरदुशा. ७ K °व्य-
ष्टान्नपर्वः. ८ P °अगतः l. P had अगत but has changed it to अगत l. We with J Gr.

वशा समुद्रे मानृत्यहचः सामानि विघ्नती ॥ १४ ॥

सम् । हि । वातेन । अगत । सम् । ऊं इति । सर्वैः । एतच्चित्तिः ।

वशा । समुद्रे । य । अनृत्यत् । ऋचः । सामानि । विघ्नती ॥ १४ ॥

सं हि सूर्येणार्गतं समु सर्वेण चक्षुषा ।

वशा समुद्रमत्यख्यद् भद्रा ज्योतीषि विघ्नती ॥ १५ ॥

सम् । हि । सूर्येण । अगत । सम् । ऊं इति । सर्वेण । चक्षुषा ।

वशा । समुद्रम् । अति । अख्यत् । भद्रा । ज्योतीषि । विघ्नती ॥ १५ ॥

अभीवृता हिरण्येन यदतिष्ठ च्छतावरि ।

अश्वः समुद्रो भूत्वाध्वस्कन्दद् वशे ता ॥ १६ ॥

अभिऽवृता । हिरण्येन । यत् । अतिष्ठः । क्षतऽवरि ।

अश्वः । समुद्रः । भूत्वा । अधि । अस्कन्दत् । परो । त्या ॥ १६ ॥

तद् भद्राः समगच्छन्त वशा देष्टव्यो स्वधा ।

अथर्वा यत्र दीक्षितो वहिष्यास्तं हिरण्यये ॥ १७ ॥

तत् । भद्राः । सम् । अगच्छन्त । वशा । देष्टी । अथो इति । स्वधा ।

अथर्वा । यत्र । दीक्षितः । वहिषि । आस्तं । हिरण्यये ॥ १७ ॥

वशा माता राजन्यस्त्रि वशा माता स्वधे तव ।

वशाया यज्ञ आयुधं ततश्चित्तमेजायत ॥ १८ ॥

वशा । माता । राजन्यस्त्रि । वशा । माता । स्वधे । तव ।

वशायाः । यज्ञे । आयुधम् । ततः । चित्तम् । अजायत ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वो विन्दुरुदचरद् ब्रह्मणः कर्कुदादधि ।

ततस्त्वं जज्ञिषे वशे ततो होताजायत ॥ १९ ॥

ऊर्ध्वः । विन्दुः । उत् । अचरत् । ब्रह्मणः । कर्कुदात् । अधि ।

ततः । त्वम् । जज्ञिषे । वशे । ततः । होता । अजायत ॥ १९ ॥

आस्रस्ते गार्था अभवन्पिहाम्यो बलं वशे ।

पाजस्याजिज्ञे यज्ञ स्तनेभ्यो रश्मयस्तव ॥ २० ॥ (१४)

आहः । ते । गायाः । अभवन् । उष्णिहाभ्यः । वल्म । वशे ।

पाजस्यादि । जज्ञे । यज्ञः । स्तनेभ्यः । रश्मयः । तव ॥ २० ॥ (१४)

ईर्माभ्यामयनं जातं सक्थिभ्यां च वशे तव ।

आन्तेभ्यो जज्ञिरे अत्रा उदरादधि वीरुधः ॥ २१ ॥

ईर्माभ्याम् । अयनम् । जातम् । सक्थिभ्याम् । च । वशे । तव ।

आन्तेभ्यः । जज्ञिरे । अत्राः । उदरात् । अधि । वीरुधः ॥ २१ ॥

यदुदरं वरुणस्यानुप्राविशथा वशे ।

ततस्त्वा ब्रह्मोदङ्मयत् स हि नेत्रमवेत् तव ॥ २२ ॥

यत् । उदरम् । वरुणस्य । अनुप्राविशथाः । वशे ।

ततः । त्वा । ब्रह्मा । उत् । अङ्मयत् । सः । हि । नेत्रम् । अवेत् । तव ॥ २२ ॥

सर्वे गर्भादवेपन्त जायमानादसूस्वः ।

ससूव हि तामाहुर्वशेति ब्रह्मभिः कृतः स ह्यस्मि वन्धुः ॥ २३ ॥

सर्वे । गर्भात् । अवेपन्त । जायमानात् । असूस्वः ।

ससूव । हि । ताम् । आहुः । वशा । इति । ब्रह्मभिः । कृतः । सः । हि । अस्माः ।

वन्धुः ॥ २३ ॥

युध एकः सं सृजति यो अस्या एक इद् वशी ।

तरांसि यज्ञा अभवन् तरसां चक्षुरभवद् वशा ॥ २४ ॥

युधः । एकः । सम् । सृजति । यः । अस्याः । एकः । इत् । वशी ।

तरांसि । यज्ञाः । अभवन् । तरसाम् । चक्षुः । अभवत् । वशा ॥ २४ ॥

वशा यज्ञं प्रत्यगृह्णाद् वशा सूर्यमधारयत् ।

वशायामन्तरविशदोदनो ब्रह्मणा सह ॥ २५ ॥

वशा । युधम् । प्रति । अगृह्णात् । वशा । सूर्यम् । आधारयत् ।

वशायाम् । अन्तः । अविशत् । ओदनः । ब्रह्मणा । सह ॥ २५ ॥

१ P ०म् । २ A B D S V अभवत्तरं । ३ P सृजति । ४ K विशदोदनं ।

वशा मेवा मृतमाहुर्वशां मृत्युमुपासते ।

वशेदं सर्वमभवद् देवा मनुष्याः असुराः पितरः ऋषयः ॥ २६ ॥

वशाम् । एव । अमृतम् । आहुः । वशाम् । मृत्युम् । उप । आसते ।

वशा । इदम् । सर्वम् । अभवत् । देवाः । मनुष्याः । असुराः । पितरः । ऋषयः ॥ २६ ॥

य एवं विद्यात् स वशां प्रति गृहीयात् ।

तथा हि यज्ञः सर्वपाद् दुहे दावेनपस्फुरन् ॥ २७ ॥

यः । एवम् । विद्यात् । सः । वशाम् । प्रति । गृहीयात् ।

तथा । हि । यज्ञः । सर्वपाद् । दुहे । दावे । नपस्फुरन् ॥ २७ ॥

तिस्रो जिह्वा वरुणस्यान्तर्दीक्षत्यासनि ।

तासां या मध्ये राजति सा वशा दुष्प्रतिग्रहा ॥ २८ ॥

तिस्रः । जिह्वाः । वरुणस्य । अन्तः । वीक्षति । आसनि ।

तासाम् । या । मध्ये । राजति । सा । वशा । दुष्प्रतिग्रहा ॥ २८ ॥

चतुर्धा रेतो अभवद् वशायाः ।

आपस्तुरीयममृतं तुरीयं यज्ञस्तुरीयं पशवस्तुरीयम् ॥ २९ ॥

चतुःधा । रेतः । अभवत् । वशायाः ।

आपः । तुरीयम् । अमृतम् । तुरीयम् । यज्ञः । तुरीयम् । पशवः । तुरीयम् ॥ २९ ॥

वशा द्यौर्वशा पृथिवी वशा विष्णुः प्रजापतिः ।

वशायां दुग्धमपिबन्ताध्या वसवश्च ये ॥ ३० ॥

वशा । द्यौः । वशा । पृथिवी । वशा । विष्णुः । प्रजापतिः ।

वशायाः । दुग्धम् । अपिबन् । साध्याः । वसवः । च । ये ॥ ३० ॥

वशायां दुग्धं पीत्वा साध्या वसवश्च ये ।

ते वै ब्रह्मस्य विष्टपि पर्यो अस्या उपासते ॥ ३१ ॥

वशायाः । दुग्धम् । पीत्वा । साध्याः । वसवः । च । ये ।

ते । वै । ब्रह्मस्य । विष्टपि । पर्यः । अस्याः । उप । आसते ॥ ३१ ॥

सोममेनामेके दुहे धृतमेक उपासते ।-

य एवं विदुषे वशां ददुस्ते गतास्त्रिदिवं दिवः ॥ ३२ ॥

सोमम् । एनाम् । एकं । दुहे । धृतम् । एकं । उप । आसते ।

ये । एवम् । विदुषं । वशाम् । ददुः । ते । गताः । त्रिऽदिवम् । दिवः ॥ ३२ ॥

ब्राह्मणेभ्यो वशां दत्त्वा सर्वोद्भोक्तान्समश्नुते ।

कृतं ह्यस्यामार्पितमपि ब्रह्माथो तपः ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणेभ्यः । वशाम् । दत्त्वा । सर्वान् । लोकान् । सम् । अश्नुते ।

कृतम् । हि । अस्याम् । आर्पितम् । अपि । ब्रह्म । अथो इति । तपः ॥ ३३ ॥

वशां देवा उप जीवन्ति वशां मनुष्या उत ।

वशेदं सर्वमभवद् यावत् सूर्यो विपश्यति ॥ ३४ ॥ (३५)

वशाम् । देवा । उप । जीवन्ति । वशाम् । मनुष्या । उत ।

वशा । इदम् । सर्वम् । अभवत् । यावत् । सूर्यः । विऽपश्यति ॥ ३४ ॥ (३५)

पञ्चमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

पञ्चमोनुवाकः ॥

इति दशमं काण्डं समाप्तम् ॥